

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀԱՅ ԴԱՍԱԿԱՆՆԵՐԻ
Գ Ր Ա Դ Ա Ր Ա Ն

ԽԱԶԱՏՈՒՐ
ԱԲՈՎՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ

«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ»
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ,
ԵՐԵՎԱՆ—1984

Կազմեց՝ Հ. Հ. Ֆելեբյան
Առաջաբանը՝ Պ. Հ. Հակոբյանի

ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՁՆ ՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի բազմադարյան պատմության մեջ Խաչատուր Արավյանն այն եզակի, մեծ ու անմահ անհատականություններից է, որոնք առանձնանում են իրենց ստեղծագործական անսպառ կարողություններով, վառվառ երևակայությամբ, անբասիր ու բարձր մարդկային նկարագրով, անսովոր հակատագրով ու ռիթմիկական վախճանով, ապա և՛ ազգային մշակույթի փառքերը դարձած գլուխգործոց, անմահ երկերով, որոնցից յուրաքանչյուրը նշանավորում է հայոց գեղարվեստական մտածողության տարբեր կողմեր և նոր ու բարձր շրջափուլ:

Արավյանը հայոց նոր գրականության ու ֆերթության, նոր դարձի իրական հայտնագործողն ու հիմնադիրն է, համազգային ձգտումների ու տվյալաբանների վառ արտահայտիչը, հանրային մտածողության ու գրական կյանքի մեծ վերանորոգողը, բոլորանկեր ու անօրինակ հայրենասեր: Նրա անձն ու գործն այսօր ընկալվում են որպես մտքի ու գաղափարի անձնուրաց մարտիկի ու խանդավառ հայրենասերի տիպար-օրինակ:

«Հայրենիքի, ազգի անունը. — կարդում եմք Արավյանի գրական ինֆեռասուստովանությունների մեջ, — բոլորի համար չէ, որ սուր է. թախիծն ու հրեմանքը, որ ձեռնում են դրանք հիշելիս, բոլորին չէ, որ հասկանալի են: Ես գուցե քե անարժան-աննշանի մեկն եմ, բայց բնությունն ինձն է պարզել ինձ այդ զգացմունքները»:

Հանուն հայ հայրենիքի ու ժողովրդի ֆաղափական ու հոգևոր վերածննդի, հանուն ազգային համախմբման ու ինֆեռանաշարժան՝ Արավյանն անմնացորդ նվիրաբերեց իր մարմնական ու մտավոր ողջ ուժերն ու կարողությունները, միտքն ու հոգին, և տակավին պատանեկան տարիներից կյանքի ու գործունեության ողջ իմաստը տեսավ միմիայն դրա մեջ, իր անդրժնելի ուխտն ու նպատակը հույսեց հանուն դրանց ապրելն ու մեռնելը:

«Ձի՛ք իմ այլ նպատակ առաջի, բայց եթե՛ ի Հայրենիս մեռանիլ, վասն Հայրենեաց մեռանիլ և ծխել գնուազ շունչ, իբրև խունկ, առաջի ոսկերաց նախահարց իմոց...»:

Անվերջանալի էին Արավյանի առջև, գիտակցական կյանքի առաջին օրերից, այլևայլ պատճառներով՝ հառնող, և հասարակական-ֆաղափական անբարենպաստ հանգամանքներով ու դարաշրջանի մտավոր թշվառությամբ պայմանավորված արգելներն ու դժվարությունները, միմյանց հաջորդող տառապալից որոնումներն ու խոր հիասթափությունները, տպավորվող մանկան, իսկ ապա՝ երիտասարդ բանաստեղծի երևակայության մեջ մշտապես սուրվագծվող գալիքի պայծառ հեռանկարները, որոնց հասնելու համար պետք էր խորտակել օտար զավթիչների բռնապետական լուծը և լպստոնել Հայաստան աշխարհին պատած հոգևոր սուրկության ու մտավոր թշվառության բանձը խավարը:

Արավյան Խ.
Ա 155 Երկեր (Կազմեց՝ Հ. Հ. Ֆելեբյան: Առաջաբանը և ծանոթագրությունները Պ. Հ. Հակոբյանի. — Եր.: Սովետ. գրող, 1984. — 720 էջ. — (Հայ դասականի գրադարան):
Ժողովածուն ամփոփում է հայ մեծ լուսավորիչ-գրող Խաչատուր Արավյանի «Վերջ Հայաստանի» վեպը, պատմվածքներ, բանաստեղծություններ, առակներ և մանկավարժական երկեր, ազգագրական ուսումնասիրություններ և ուղեգրություններ:

Ա 4702080100 (197) 73 «Տ»
705 (01) 84

ԳՄԴ 8421

հոգալ իր ազդուստը: Այս վերջին հուսանատւոյան պահներին էլ նրան իր մօտ է կանչում և Լեւոնիսյան դպրոցի ղեկավարութիւնը վստահում ներսն Աշտարակեցիին:

Արքայանն ապրում է նոր ոգևորութիւն ու մի նոր հիասթափութիւն, կարծես հասել էր բաղձաճեփին, հիմա կարող էր տարիների կիսակատար ծրագրերին մարմին տալ: Եվ նա փոքրով սկսում է հանձնել Երևանի դպրոցն ու իր տեսչական պաշտօնը՝ աբազի գույքն ու գումարները, որ առաջ Տփղիս մեկնելու և իր նոր պարտականութիւններին աճեցնելու համար: Այս մասին գիտեին և Տփղիս էին փոխադրվելու նաև Ստ. Կարապետեանը և Մ. Էմինը... բայց տեղի է ունենում անբերական լինելով, 1848 թ. ապրիլի 1 լույս 2-ի գիշերը անհայտանում է Արքայանը՝ խորհրդավոր հանգամանակներով: Ինչպէ՞ս և ո՞ւր վերջացավ նա կյանքը. ինքնազոհ եղավ, ծպտված փախավ հայրենիքից ու հարազատներից և անցավ Երևան՝ կամ նախաճեփի մօտ, սպանվե՞ց այլազգիներից, իր խանդի հողի վրա, թե՞ գաղտնի աբազ-վեց Սիբիր... Այս վարկածները երկար ժամանակ պտտվում էին ժողովրդի մեջ, բորբոքելով շատերի երեակայութիւնը:

3

Արքայանի ստեղծագործութիւնները նրա անսովոր անհատականութեան և հոգու, ձրգտումների ու երգանքների վառ ու հարազատ դրսևորումներն են, ինքնաարտաճայման գարմանահրաշ օրինակներ, որոնց էջերից մեզ են հասնում հեղինակի սրտի խորքերից բխած ձայնն ու բարբառը՝ մերք թոթով ու հուզալից, մերք խորախորհուրդ ու բարձրաբովիչ, երբան գեղույով ռնով ու տրամաբանութեամբ, իսկ ավելի շատ՝ նարեկյան հառաչանքների բարձունքներից արտաբերվող աղիքաճեփ ու սրտագին պատգամ՝ մայրենի լեզվի, հայրենի երկրի և ազգային մշակույթի ավանդների պաշտպանութեան ու գարգացման մասին, մտանոգ ու խանդավառ:

Ընտանեկան ավանդութիւնների համաձայն՝ Արքայանի բանաստեղծական տաղանդը վաղ է փթթել: Տասներկու տարեկանից նա ոտանավորներ է հորինել, շնայած այդ առաջին փորձերից և ո՛չ մի տող մեզ չի հասել:

Արքայանի առ այսօր հայտնի ամենավաղ ստեղծագործութիւնները գրված են 1824 թվականին, Տփղիսի ներսիսյան դպրոցում ուսանելու տարիներին, երբ նա սկսում է լրջորեն խորհել օտար տերութիւնների միջև ծպտված հայրենիքի և շնչաննդն դարձած հայրենակիցների դժիխմ բախտի մասին՝ փափագելով յուրովսանն «կարողութեամբ պիտանի լինիլ ազգին իմում սիրելի...»: Առաջին փորձերից մեկը հենց վերնագրված է «Կարօտու-թին նախնի վայելուժեանց հայրենեաց իմոց»: Հնութեան բեկված կարողները, ամայի ու ավեր բնակավայրերը, բերդերն ու տաճարները, անպա և՛ ժամանակակիցների անգործութիւնն ու անտարբերութիւնը, ավելի էին խորացնում Արքայանի ողորբութիւնը՝ պարտադրելով ելք գտնել անցյալ, հերասական ու հաղթական ժամանակները հարութուն տալու համար.

*Հայեցեալ ի շուրջս՝ միայն աւերակք
Ինձ յառաջ բերին զնախնեաց յիշատակ.
Պայթին զգայարանքս, այլ ո՛հ, ես անզօր
Կարօտիւ միայն լամ անօժանդակ:*

*Ե՛րբ առ արձանօք նախահարց մերոց
Զոհեցցեն աշխոյժ պատանեակք Հայոց*

*Ձերմ իւրեանց զարին՝ պատարագ անոյ՞ջ
Ի սէր Հայրենեաց, մաշելոյ անյոյս...*

*Կրկնեսցի՞ շրջան այնց ժամանակաց,
Ձի յ մենք վառեսցուք ի նախանձ փառաց.
Ժառանգել զանուն մտերիմ որդւոց,
Տալ զկեանս ի զո՛հ սիրոյ Հայրենեաց:*

Գրական ուսումնառութեան և նոր ու վառ տպավորութիւնների շնորհիվ տաքնաճարար ընդարձակում են Արքայանի հետաքրքրութիւնների շրջանակները, բազմապատկվում՝ նախատիրութիւնները: Մայրենի փերթոցների (Մխիթարյան բանաստեղծների) երկերից բացի, նա գրաբար բարգմանութիւններով և ուսերեն բնագրերով կարդում է կլասիցիզմի դարաշրջանի գրականութեան արգասիքները, իսկ շատ շանցած՝ ինքնաբերաբար հակվում դեպի ժամանակակից գրական գործերի՝ սենտիմենտալիզմի ու ումանտիզմի գեղագիտութեանը, ի դեմս Ն. Մ. Կարամզիևի և Վ. Ա. Փոլովսկու ստեղծագործութիւնների: Հայրենիքի նակատագրի թեման այժմ արդեն ձեռք է բերում նոր նշանակութիւն: Հայաց պատմութեան լրջամիտ ուսումնասիրութիւնն ևս իր հերթին Արքայանին հնարավորութիւն է տալիս արդիականութեան համար ուսանելի դասեր փողել անցյալից՝ հայութեան փառաբանական փրկութեան, միավորման և տնտեսական ու հոգևոր վերածնութեան վերջնական հույսը կապելով Ռուսիայի հետ: Թավալղար արագութեամբ ընթացող դեպքերը՝ ուսուցարական և ուսուբարական պատերազմների հաղթական ավարտը, Այրարատյան աշխարհի ազատագրումն ու միացումը Ռուսաստանին դառնում են հենքն ու ազգակը այդ անցքերի բարձր տպավորութեան տակ հյուսված՝ «Նոր ի՞նչ են այս ցայց մեր Հայաստանի...», «Ենդամիտ զգացմանք երկաթազէտ Հայկազին յազատութիւն Հայրենեաց իւրոց», «Երևակայութիւն ի վերայ նախադրեալութեան ի լեռն Արարատ», «Մուտ Հայկայ ի Հայաստան...» փառաբանական ներթափանցումներ, որոնց մեջ հայաց պատմութեան վերջին, բախտառը՝ ու շրջադարձային անցքերն ընկալվում են որպէս հայաց գոյատևման ու «փրկութեան առավտ», որպէս «չնաղ գարուն» և «դար երջանիկ», պարտադրելով երիտասարդ բանաստեղծին իր ու հայրենակիցների անունից տեսլալ երախտագիտութեան խոսքեր.

*Մ՛ւրբ եղիցին մեզ կաթիլք ձեր արեան և արդար քրտանց,
Որք զո՛հք մատուցան և պատանք եղեն, անկեալ Հայրենեաց.
Ուխտադի՛ր լիցի պահել Հայաստան ի ծոց իւր անդարձ
Ձայն անզին հատունս, որք որոցոս եղեն, անդ զինք փրկանաց...*

Գրագրութեան տարիներին Արքայանը թեակոխեց ստեղծագործութեան նոր ոլորտներ. արմատապես փոխվեցին նրա գրական նախասիրութիւնները: Համերոսի ու Պետարկայի, Վ. Պյոթեի ու Ֆ. Շիլլերի, Ռ. Բյոռնսի ու Թ. Մաւրի ստեղծագործական փորձի յուրացումը, ապա և անձնական ծանոթութիւնը ուստական ումանտիզմի հայր Վ. Փոլովսկու հետ, Արքայանի հայացքն ուղղեցին մարդկային հույզերի ու տառապանքների ծպտածալալ աշխարհը՝ հայրենի վայրերի ու հարազատների կարտաից տաշարվող, անձանք մարդկանց մեջ և օտար հորթգոնների տակ տվայտող մեծավոր անհատի՝ փախազարձ սիրա ձգտող և նակատագրի կամքով կյանքն ու աշխարհը վայելելու հանույթից գրկված երիտասարդ վանականի անփառաժողովն ու ողորբութիւնը, նրա խոհներն ու խորհրդածութիւնները մարդկանց հոգում վառ-

երկվորյակներ՝ Աղաթն ու Մասին բռնավորի լուծը խորտակելու նպատակով բշտամական բանակը թափանցած մենավոր հերոսներ են, բայց և միաժամանակ՝ պարսկական բռնությունից Հայաստանի ազատագրման համար պայքարի էլած առաջին հայրուկները, որոնց բռնությունների վրա խոր կնիք են թողել հավատարմության ու հասարակական պարտական-հավատարմության վերաբերյալ ավանդական պատկերացումները: Գործը ձգձգված է և գեղարվեստա-րեն բավականաչափ թույլ, բայց Արավյանն, այնուամենայնիվ, այն գետեղելի է տպագիր «Լախաշավղի» մեջ:

Շարունակելով որոնումները՝ Արավյանը փորձել է բալլադի սյուժեի համար հյուսիս առ-նել տեղական պատմական գրայցներից՝ կապված Տփղիս ֆաղափի 1795 թ. ավերման հետ, երբ պարսից ճեղքի շանի զորքն ու խուժանը կատարեցին անավար շարագործություններ: Համոզված լինելով, որ առաջինությունը ամենակարող է և ունակ մինչև իսկ վերածնելու շարագործին, Արավյանը բավական տրամաբանված ձևով առաջ է տարել իր պատումը և, որ զարմանալի է, կարծես հագեցնական պատմաաղբյուրությունների գաղտնիքը հայտնա-գործած՝ երկը թողել անավարտ ու անմշակ («Չայն աղաղակ...»):

1840—41 թվականներին Արավյանը հյուսում է նաև ֆնարական մանրամասնողների մի ամբողջ շար՝ *բայաթիներ*, որպեսզի հայ ժողովուրդը հնարավորություն ստանա ուրախու-րյան սեղանին, թուրքերին խաղերի փոխարեն, մայրենի լեզվով երգել ու պատմել իր սիրո թյուր մասին: Այս անգամ արդեն ստեղծագործական հաղթանակը անվիճելի է: Բա-լլադները հասուն տաղանդի արգասիքներ են:

Հուրի է մի ֆանի խառն էլ տանի «Յունայնուփին աշխարհի» երկարաշունչ բանաստեղ-ծության մասին (231 տող), որի առանձին դրվագների մեջ նկատելի են Շեքսպիրի Համլետի հայտնի մենախոսության արամադրության արձագանքները: Տարիների դառը փորձը, տեսածն ու կրածը, անվերջանալի թարթափումներն ու սրտակեղեփ խորհրդածություններն այն զգալիաբար են էին հանգեցրել ֆերվածի ֆնարական հերոսին, որ զուր ու անիմաստ բան էր գաղափարին էին հանգեցրել ֆերվածի ֆնարական հերոսին, որ զուր ու անիմաստ բան էր ծավի ու տառապանքի բերանն ընկած մարդկությունն անկարող էր բարին ու գեղեցիկը տեսնել ու գնահատել և ճանաչել բարձր իդեալների մտառն, որովհետև սոցիալական ու ֆազաֆական դարավար բռնությունից ազավաղվել էին նրա միտքն ու հոգին: Վերջապես՝ մանկան սարսափն էլ խուճապի էր մտնել՝ ամենին և դարձրել ամեն լավ ու հանրագուտ անհոգեկամ հանդեպ անտարբեր: Ողբալից այն էր, նկատում է Արավյանը, որ մարդն աս-տիճանաբար կորցնում էր նաև սիրո ու կարեկցանքի զգացումը դեպի իր նմանակիցը և թուլանում ու բշտամական պատասխանում:

*Չար սոցա սիրտ, թշուառ, նողկալի,
Նորա՝ թշնամիք իրեանց թշնամիաց,
Թշնամիք ինքեանց և բարեկամաց...*

Ոչինչ լավ բան չէր կարելի ակնկալել նաև անդրաշխարհային որոնումներից. այնտեղ էլ ունայն էր ու անորոշ, ավելի, ֆան այս աշխարհում: Այսպիսի պայմաններում, ճիշտ որ չէր կարող մարդը՝ ճանաչել հոգու խաղաղության, առանց որի անհրեակայնի էր ստեղծա-գործ աշխատանքն ու սխրանքը:

Տապալի հետ վերցնում էր ամեն ինչ, մանավանդ որ անհայտ ու անհոր չէր մնում նաև մյուս, հանդերձայն կյանքի էությունը, որի գաղտնիքների մեջ թափանցելու թալար փորձերը ևս խաղաղվել էին:

*Ջի՛նչ մեզ տապանի յայնկոյս սպասէ,
Իմաստունն անգամ գիտել ե՛րբ կարէ...*

Այս անհորոշությամբ ու կապեղծանով էլ, ի վերջո, ավարտվում է ֆերվածի առաջին մասը: Եզրափակիչ տների մեջ, հակառակ նախկին մտայն տրամադրություններին, փողփողում են պայծառ գույները՝ ներթափվում է սերը, իբրև ամենագուր ու կարող ուժ. որպես պատգամ ու հավերժական ճշմարտություններ են հնչում բանաստեղծության շատ տողեր:

*Սիրեա՛... բայց կա՛լ չափ դու յամենայնի...
Ի սիրելն իմա՛ վայելիլ զսեր...*

*Բարին ըստ ինքեան է գեղեցիկ միշտ...
Եւ սէրն ուսուցիչ է միշտ սրբազան...*

Արավյանի ֆնարեզական մենախոսությունների գաղափարական ավարտը «Ազգասեր մարդը իր մեռնելու վախտը» եղբերգությունն է, որի բնույթից ելնելով՝ իրավամբ կարելի է կլինի կոչել հեղինակի կտակ: Արավյանն այստեղ անկեղծորեն խոսում ու պատմում է իր նվիրական իղձերի ու հանապազօրյա խոսքերի մասին, որոնց առանցքը հայրենիքի գալիքն ու հակառակորդն է, ի խորոց սրտի՝ բարձրալից է ուղղում իր ամենօրյա աղաթն ու պողա-տանքը՝ սիրելի ազգի ու ազգակիցների տնտեսական վիճակի բարվոճման և հոգևոր վերա-ծնության համար:

*Ո՛չ երկար ապրիլն էր իմ ուզածը,
Ո՛չ լավ օր քաշիլն, ա՛խ, իմ խնդրածը.
Իմ էն քաշած շունչն էլ մա՛ս էր աչքիս,
Երբ չէի կարում պետքը գալ ազգիս:*

*Իշխանութուն թե կամ փառք ուզեցի,
Թագի, պսակի թե փափագեցի,
էնդուր համար միայն, որ հազար մարդի
Աչքի արտասունքն սրբեմ, որ չցավի:*

Այս ֆերվածն հորինելիս՝ Արավյանը ողջ էությունը ձգտում էր հետո վանել հայ մար-դու բնավորությունից մանր ու չնչին կրքեր և անտարբերության սպանիչ թուլություն, ապրեցնել լիարյուն կյանքով և հասարակական-ֆազաֆական շահախնդրություններով: Նա գիտեր, որ զուր մի օրվա, մի տարվա բան չէր, և կպահանջվեր տևական ժամանակ, հետևաբար և պա-զատագին խնդրում էր ազգակիցներին՝ մտաբերել հայրենիքի ցավերի և խեղճ ու թվառ ժա-ղավրդի մասին, վերացնել առաջինները և պաշտպան կանգնել վերջիններին:

*Մարդի՛կ, ա՛խ, մարդիկ, դուք ե՛րբ կզարթնիք,
Որ սիրտ-սրտի տաք, միմյանց քոմակ ըլիք,
Իմանաք՝ մեր դրախտն ու կյանքն հենց էն ա,
Ով խղճի, ազգի ցավը կիմանա...*

Արավյանն իրեն լիարյուն վարձատրված կզգար, եթե այս ուղղությամբ մեր ազգային կյանքում շարժում ծավալվեր, թեկուզ և անժամանակ այն աննշան էլ լիներ: Իսկ եթե իր

գային կյանքն ու մտածողությունը Եվրոպայի հասարակայնության ուղադրությունը հանձնելու նպատակով, որ նրանք էլ նաևաչին մեր հոգին: Ուղեգրության շատ հատվածներ, համարյա հույնությամբ, հետագայում փոխանցվում են «Վերք Հայաստանի» վեպին (Անիի ավերակների և Երևանի բերդի սահմանների նկարագրությունները, Լոռվա ձորերի հետ կապված պատանեկան վերհույները): Իսկ գերմաներեն պնդարկի մեջ Արավյանը սուվագծում է ազգանքն ու տգետ հոգևորականի կերպարը հանձնին Տիգրիսի հայոց հոգևոր առաջնորդի, որի մասին հանվանե-հականե ասված խոսքերն ու արգահատելի գործերը բուն վեպում, արդեն հայերեն համարժեքներով՝ վերագրվում են Փանաֆեոսի ընչաքաղց ու անգրագետ ծխատեղի Բանաճառ Տեր Մարկոսին: Գերմաներեն մի առանձին հոդվածում էլ Արավյանը բնեում է հայոց եկեղեցական երաժշտությունը և ժողովրդական անանուն ասացողների ու գուսանների արվեստը, ժողովրդական երգերն ու աշուղական խաղերը և հանգում նույն հետախոսություններին, ինչ հետագայում կարգում ենք «Վերքի» Հառաչարանում:

30-ական թվականներին է, վերջապես, ստեղծվել Արավյանի բնաբանական արձակի գլուխգործոցներից մեկը՝ Դորպատյան օրագրերը, որոնք անկեղծ խոստովանություններ են կրածի, տեսածի ու նախասիրությունների, նաև՝ նկարագրություններն այն իրական ու երևակայական դժվարությունների, որոնք գրեթե ամեն օր ծառանում էին նրա առջև անծանոթ մարդկանց շրջանում: Դորպատյան օրագրերի վստահելի վերծանումների շնորհիվ ո՛չ միայն տեսանելի ու հասկանալի է դառնում Արավյան հոգևոր աշխարհի վերափոխման իրական ընթացքը, այլև երեկվա պատանի վանականի ու մոնթի մտավոր հասունացման և լուսավորական աշխարհայացքի ձևավորման անխաղախ պատկերը, նրա տվյալամեջների ու կուրսուների բուն պատճառը, նրա ազգափրկիչ ծրագրերի հայկազ կերտվածքը: Պարզ տեսնում ու պատկերացնում ենք, թե եա ի՛նչ եղանակներով էր սովորում լեզուներ ու արհեստներ, ցուրացնում գիտությունների հիմունքները, շանում հայտնագործել ու կանխատեսել կեցության գաղտնիքները և հայոց գալիքի խորհուրդը, հայոց փրկության նախագահը, կամ էլ վերծանում բնության մեծ գիրքը՝ կատարելության հասնելու համար:

Առանց Դորպատյան օրագրերի համակողմանի հետազոտության՝ շատ կողմերով անըմբռնելի կմնան ինչպես Արավյանն ինքը, որպես անհատականություն ու մտածող, այնպես էլ նրա դորպատյան ֆերվածները՝ հայոց նոր բանաստեղծության և անձնական բնաբանության առաջին կատարյալ դրսևորումները:

Բայց Արավյանի գեղարվեստական արձակի, նաև հայ արձակի բարձրագույն արտահայտությունը, հայոց նոր գրականության սկիզբն ու հիմքը դարձավ «Վերք Հայաստանի» պատմավեպը: Տասնամյակների խորից եկզդ այդ անորոշ ու անխորհուրդ մտահոգությունը տեսական որոնումների ու վերակառուցումների շնորհիվ, ի վերջո, ստացավ ինքնատիպ ու փայլուն կերպարանք, վերախմբագրվեց ըստ պատմողական սեռի գլխավոր տեսակի սկզբունքների ու օրինաչափությունների, ներծծվեց հրաշունչ ոգով ու հայրենասիրական պարոտով: Հստակվեցին նրա թեման, կերպարներն ու գաղափարները, և, ի վերջո, աշխարհ գալով 1841-ի փետրվարին՝ մկրտվեց խորհրդավոր ու անսովոր անունով՝ «Վերք Հայաստանի, որը Հայրենասիրի»:

«Վերք Հայաստանին» հայության կյանքի, մտածողության ու ձգտումների հարազատ պատկերն է, պարսկական բանագրական լծից արևելադարձության ազատագրման և ուսուցական հզոր տեղության հովանու տակ անցնելու ժամանակների գրական արհագրությունը՝ հյուսված որպես ժողովրդական վեպ, որ առատ են ինչպես դիցաբանական ու կոսմոկոսական ընկալումներն ու պատկերները, այնպես էլ գեղչկական կյանքի ու մտածողության և ժողովրդական հարազատ քարքառի երանություններն ու սարսափները, շունչն ու բովանդակը:

ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՈՒՐ ՀՐԶՐԵՆԱՍԻՐ

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

ՇՐՋԱՆՔ

ԽՈՒՄԵՆՆԻ

ԹԻՖԼԻՍ

Ի Տպարանի Ներսիսեան Դպրոցի Հայոց
ընծարեցիկը յազնու ակուն ԼՂԵՅ ՊԵՏԵՐԳՅ
Լուծրուհն ցր

1858

«Վերք Հայաստանի» առաջին
հրատարակութան անվանաթերթը

Բագրատունյաց ու Կիլիկյան թագավորներն ու գորավարները, մինչև իր օրերի լեգենդար հե-
րասները՝ Ներսես Առաքարակեցին ու գեներալ Մաղաթյանը, և նրանց կողմից՝ ժողովրդի ծո-
ցից դուրս եկած իրական ու իդեալական հերոսներին, որոնցից սմանց նախատիպեր ծանօթ
էին շատերին ու դեռ ապրում էին, մյուսների գերեզմանները կորել էին ու մոռացվել: Աղա-
սին, Մասին, Կարոն. Արծափեցի Մանուկը, Գրիգոր Մանուկարյանը հեթանոսության ու անձնու-
րացության օրինակներ դարձան ընդդեմ բուրժուական բռնապետության պայքարի ելած հայ-
զուկների և ժողովրդական վրիժառուների համար:

«Վերջ Հայաստանի» դասերը՝ գալիք սերնդին ուղղված պատգամներէ, այսօր էլ զգաս-
տացնող են և ուսանելի, ոգեշունչ և խորախորհուրդ:

Իր իմաստուն մատյանում քննելով հայոց ներքին կյանքն ու պատմությունը, Աբով-
յանն եկել էր այն անխախտ հանուզման, որ ազգության գոյության գլխավոր գործոցն էր հանուրին
հասկանալի լեզուն և հայրենի մշակույթի դարավոր ավանդներն են, որոնց պաշտ-
պանությունն ու զարգացումը նա վստահում էր երիտասարդությանը. «Ձե՛զ եմ ասում, ձե՛զ,
հայոց նորահաս երիտասարդը, ձեր անումին մեռնի՛մ, ձեր արևին դուրբա՛ն. տարը լեզու
սովորեցե՛ք, ձեր լեզուն, ձեր հավատը դայիմ բռնեցե՛ք...»

Գրքերի փորձն, այնուհետև, սովորեցրել էր Աբովյանին, որ հայ ժողովուրդն իսկական
բարեկեցության ու երջանկության կարող է հասնել միմիայն մշտական խաղաղության ու
ազատության պայմաններում և սեփական պետության մեջ, հետևաբար Հայաստանի գալիքը
դարձնող երիտասարդությունը պետք է կյանքով ու արյունով պաշտպաներ հայրենի աշխար-
հը. «Շունչդ սո՛ւր, հոգի՛դ, բայց քո հայրենիք մի՛ տար թշնամյաց...», — անա՛ «Վերջ Հա-
յաստանի» երկրորդ դասը:

Բայց կարո՞ղ էր բռնության ու տգիտության նիւթներում շնչահեղձ դարձած ու կոտա-
րակված հայությունը, առանց արտաքին, անշահախնդիր օգնության, պաշտպանել իր անկա-
խությունը, վերաշինել իր ավեր տունը: Աբովյանը գտնում է նաև այդ օգնությունն ու հո-
վանավորությունը ի դեմս մուսաստանի, և երրորդ դասը տալիս ժամանակակիցներին ու
հետնորդներին. «Օրհնեցե՛ք ոսի ոտը, շան-շանի սով՛ք, իրար սիրեցե՛ք...»

5

«Վերջ Հայաստանի» ծնունդից և առաջին էջերի շեքմ ընդունելությունից հետո Աբով-
յանի միտքն ու երևակայությունն սկսեցին ազատորեն սավառնել և դյուրությամբ գտնել
պատշաճ ձևեր՝ որպես պատմվածք ու մանրապատում, ինքնախոստովանություն ու ակնարկ,
ազգագրական չափածո պատկեր ու բնության երգ, բոլորն էլ աշխարհաբար լեզվով: Հետագա-
յամ, «Վերջի» ստեղծման օրերի իր հոգեվիճակը նկարագրելիս, Աբովյանը վերհիշում էր.
«Ինչ խալ, կորած, մոլորած մտեր ունեի, բոլոր բացվել, ետ էին եկել: Նոր էի իմանում,
որ գրաբար ու ուրիշ լեզվներ մինչև էն սեփառ միտքս փակել, բխովել էին: Ինչ որ ասում էի
կամ գրում մինչև էն հաղաղը, գողացած կամ ննացած բաներ էին...»: Գրաբարով գրած հին
ստեղծագործություններից մի ֆանիսը ևս վերամշակում է աշխարհաբար լեզվով («Հունայ-
նություն աշխարհի, այգին Կորդանովի», «Թիֆլիզու հայոց հանգստարանը»), մյուսները՝
անավարտ ու սևագիր մնացած շատ մտահղացումներ, նաև որոշ թարգմանություններ, հենց
այդպես կիսատ էլ թողնում է ու այլևս երբեք չի անդադարանում: Ընդհանուր գնալով ժողո-
վրդական խավերի նախասիրություններին ու ճաշակին, բայց և տակավին չունենալով սե-
փական հղացումներ, Աբովյանը կատարում է նաև փոխադրություններ ու թարգմանություն-
ներ՝ ամեն դեպքում հետապնդելով օրոշակի նպատակ. ցուցադրելու համար օրդիական սիրո

անհաղթահարելի ուժը («Յեզորա»), խրախուսելու համար հայոց աղբիկներին՝ հրապարակ
նանելու իրենց հայալեզու գեղարվեստական մտահղացումները և գրական ստեղծագործու-
թյունները («Ազնես»), հայ ծնողների ձեռքը տալու իրենց որդիների դաստիարակության հա-
մար օգտավետ հրահանգարան («Պատմություն Տիգրանի»):

1841 թվականին ու հետագա տարիներին կյանքի կոչված այդ ստեղծագործությունները
գաղափարական ու գեղարվեստական առումով սերտ աղերսներ ունեն «Վերջ Հայաստանի»
հետ, իսկ երբեմն էլ վերջինիս թեմաների ու գաղափարների սոսկական վերածարձումներ
են: Խոսում օրինակներից մեկը «Առաջին սերը» պատմվածքն է. որի մեջ ազգագրական հեն-
քի վրա ուրվագծվում են պարսից տիրապետության ժամանակների հայության կենցաղն ու
տառապանքները և անմարագ սիրահարների ողբերգությունը. ուրի պատճառը նույն սաղաթ-
խաների հաստատած կարգն ու բռնություններն էին:

«Վերջից» անմիջապես հետո մարմին առած՝ Աբովյանի մյուս ինքնատիպ հղացումը
«Պարապ վախտի խաղալիք» ժողովածուն է. որի ստեղծագործական աշխատանքներն ավարտ-
վել են 1841 թ. աշնանը: Նրբ «Վերջի» մեջ Աբովյանի նպատակն էր նահաշել տալ հայ ժո-
ղովրդին իր խթարված պատմական կյանքի հանգամանքներն ու հերոսական անցյալը, բա-
ցատուել արդի ողբալի վիճակի պատճառները և հայտնագործել փառաբանական ու հոգևոր վե-
րածնության ուղին, ապա «Պարապ վախտի խաղալիքի» մեջ փորձ է անում հաղորդակից
դարձնել իր ազգակիցներին մարդու կոչմանն ու մարդկային էությունը և բաց անել նրանց
առջև բարոյական մաքրագործման և հոգևոր ազնվացման նախապահը: Մի դեպքում Աբով-
յանին հուզող համահայկական շահախնդրություններն են. մյուս դեպքում՝ համամարդկա-
յին սկզբունքները, այսինքն՝ առակներին ու չափածո հեփաթեթերին յուրահատուկ բարոյա-
խոսության միջոցով լուսավորել ու նախապատրաստել հային՝ ապրելու համար մարդկության
հոգևոր ու գավերով, շնորհալով գուրն ու կարեկցանքը, շաղարտելով գեղեցիկն ու կա-
տարյալը: «Վերջի» մեջ Աբովյանն իր ողջ գասումն ուղղում է հայության առաջընթացը կա-
սեցնող խավար ուժերի դեմ. լինեն դրանք օտար կամ հայրենի, «Պարապ վախտի խաղալի-
քի» մեջ՝ մարդու կոչումը, բարոյական նկարագիրը և աստվածային կերպարանքը ստեղծա-
բողների դեմ:

«Պարապ վախտի խաղալիք» Աբովյանի՝ աշխարհաբարով ստեղծած ուսուցողական և
ինքնաբանական էջերի ընտրանին է. բանահյուսական սյուժեներով գրած ինքնուրույն առակների
կողմից գրում լայն տեղ է տրված Ի. Կոխովի, Ի. Խեմեկցեթի և Ի. Գլխուրիկի համանման
ստեղծագործություններին, որոնք հայացված են նախանձի վարպետությամբ և իրավամբ
պիտի դիտվեն որպես թարգմանական արվեստի գլուխգործոցներ:

Աբովյանի առակների հերոսները XIX դարի առաջին կեսի հայ իրականության մեջ իշ-
խող ավատական կենսաձևի և նորաբողոք ֆաղեփեթության վատերն ու վատթարներն են,
այն օրերի մարդկանց թերություններն ու թուլությունները, վերջապես՝ գյուղի ու ֆաղափ
արգանտեղի խավերը՝ իրենց անմարդկային գործերով ու դատապարտելի ընթացքով: Առակ-
ների այլաբանական կերպարների մեջ դժվար չի տեսնել բարի ու աշխատասեր շինականե-
րի, բնական օրենքով կառավարվող կամ բնատնտեսական կյանքով ապրող գյուղական հա-
մայնիկների անդամների, մի կտոր հաց վաստակելու համար ֆաղափ թափված պարզամիտ
պանդուխտների, խավարի թագավորության մեջ ստորվող գեղեցիկ հոգիների. ապա և՛ չար
ու տգետ դաստիարակների, խորամանկ ու խարդախ գործերեցների, ֆաղափարության մի-
այն այլանդակությունները յուրացրած մոլեռանդների, իրենց մեծ կարևորություն տվող ոչըն-
չությունների, փողի առջև ստրկացողների ու երեսպաշտների, ազան կուտակողների, վերջապես՝

ճակատագրին գերի դարձած պարզամիտ լեռնականների, որոնց անճակակաճախի են իրենց իսկ արարեցների ողբերգական հետևանքները:

«Պարսպ վահտի խաղալիք» կոչված էր դառնալու ժողովրդական ընթերցանության համար կազմված առաջին գիրքը մեզանում, որը հագուստ էր տալու հարյուր-հազարի գեղագիտական պահանջումներին և իր հոգեշահ պատումներով ու բարոյակրթիչ խրատներով աշխատավար մարդու պարսպ ժամանակը դարձնելու բավազակալից: Այդ նույն նպատակին էին ծառայելու նաև գերմանական ժողովրդական գրեթե ցամաքային ու հայացված՝ զվարճալի ու կարճ պատմությունների և սրամիտ մանրապատմաների շարքերը, որոնց վրա Արավյանն աշխատել է երկար տարիներ, դեռ «Նախաշավի» առաջին տարբերակը հորինելու օրերից:

Արավյանի ետվերջյան ստեղծագործությունների մեջ ձևի ու զարգացման մարմնավորման ինքնատիպությամբ ու կատարելությամբ աչքի է ընկնում հատկապես «Քուրճի աղ-չիկը» վեպերական նովելը, որը բացառիկ երևույթ էր ո՛չ միայն հայերենի, այլև համընդհանուր գրականության մեջ: Արդարացի կլինե՞ր այդ երկը կոչել փիլիսոփայական խոսք կամ ուտոպիա՝ ապագա մարդու բարոյական ու հոգեկան աշխարհի վերականգնման, մարդկության համակեցության և հասարակության կառավարման ներքին ու տիեզերական ուժերի մասին: Որքան հստակ ու շոշափելի են նովելի հերոսները, գործողության ծավալման միջավայրն ու պատմաշրջանը, այնքան վեճն ու վերացական են հեղինակի միտքն ու էությունը պաշարած տազնապներն ու խոսքերը:

Երկու դժոխք հալածում են մարդուն այս աշխարհում և լսփելով նրա էությունը՝ ուղեկցում մինչև գերեզման: Մեկը բռնել է նրա շորս բոլորը, մյուսը՝ միտքն ու հոգին: Մեկի գրեհորումները հանրային կեցության ու ընտանեկան համակեցության փառացած ու դաժան օրենքներն են և ազգի ու մարդկության հանդեպ ունեցած պարտականությունների կատարման ճանապարհին այլևայլ առիթներով կրած հանիքավի հալածանքները, մյուսինը՝ մարդ անհատի շիրականացված տեղանքներն ու տվայտանքները, սերերն ու կարոտները: Երբեմն բնությունն ինքն էլ իր կատաղի տառերով ավելի է բարբառում այդ անավար խարույկները:

Եվ անա ամառային տապին, երբ երկնից թափվող կրակը խանձել ու շարժում, Արավյանի՝ ճակատագրից հալածված ֆեարական հերոսին, մարդու նկատմամբ սիրո և կարեկցանքի զգացումը տանում է կարեկցանքի ու բարոյական աշակցության կարոտ մեկ ուրիշի դուռը, առանց իրեն հարցնելու, թե վերջինս ի՞նչ ազգի ու սեռի է պատկանում կամ ի՞նչ կրոնի դավանում: Մեկը եվրոպական կրթություն ստացած տղամարդ է, բայց գրասիրտ ու բարի, մյուսն արևելյի դեռափ օրիորդ՝ խեղճ ու անզոր: Եվ ճակատագրից ու բախտից հալածված այդ արարածները հասնում են փոխըմբռնման, թեթևացնում իրենց սրտերը, որպեսզի հետո դիմագրավեն նոր շարիքի, նոր ողբերգության: Այդ վերջին արարի մասին հեղինակը չի պատմում, բայց այն ծավալվում ու լուծվում է ընթերցողի երևակայության մեջ: Օտար տղամարդու առջև իր ցավը պատմող բուրբ աղբիկը գոն է գնում մայրուհի նոր վրեժխնդրությանը:

Մերն ու կարեկցանք, փոխըմբռնումն ու դաշնությունը հալածվել են այս աշխարհից հենց այն ժամանակներից, երբ մարդկությունը մոռացավ բնական կրոնը. մեկն սկսեց պաշտել իր Ալլահին, մյուսը՝ Աստծուն, Բուդդային կամ Ինդիային և վերջինների փառազներով առաջնորդվելով՝ անհաշտ թշնամանով ու ատելությամբ չգնեց իր նմանի դեմ, հալածեց, կատարեց ու ոչնչացրեց մյուսին: Հետևաբար, պետք է ջանալ, որպեսզի մարդկությունը վերադառնա հայնական ժամանակների կարգ ու օրենքին, մոռանա ֆեոն ու թշնամանքը, ձգտի հաշտության ու դաշնության: «Իսանառդին, որ իսանառդու սուզը տեսնի ու դարձ շանի,

առաջին իսկ ևս պահպանել է իր փոփոխությունները
այդ նույն նպատակին էին ծառայելու նաև գերմանական
ժողովրդական գրեթե ցամաքային ու հայացված՝
զվարճալի ու կարճ պատմությունների և սրամիտ
մանրապատմաների շարքերը, որոնց վրա Արավյանն
աշխատել է երկար տարիներ, դեռ «Նախաշավի»
առաջին տարբերակը հորինելու օրերից:

«Վերջի Հայաստանի» վեպի եզրափակիչ էջը
(Ինքնագիրը պահվում է Ե. Զարենցի անվան
գրականության և արվեստի թանգարանում)

արասսունքը տեսնի ու ինքն էլ լաց չըլի, ձենը. էն ողբալի ձենը լսի ու ինքն էլ հետը չմղկտա. նա էլ ի՞նչ աստված կունենա, ի՞նչ հագի, ի՞նչ հավատ», — տարակուսված հարցնում է Արովյանի հետոսը:

Եվ ինչպես «Վերհ Հայաստանի» վեպում մարդուն մարդ պահողը մնում է սիրա անաբառ զգացումը, այս պատմվածքում էլ փառաբանվում է սերը. իբր մարդուն մարդկայինին վերադարձնող, մարդու մեջ մարդկայինը վերածնող ամենահաղթ զորություն. «Քայց ա՛խ, ա՛խ, ե՛րբ էս մեր կույր աչքի կապը կարձակվի, ե՛րբ էս մեր կույր, խավար մտքի փարոզն կպատուվի... որ էլի իրար սիրեն, իրար ընդունին ու ինչպես մեկ հար որդի՝ երկրումն մեկ սիրտ. մեկ հոգի, մեկ միտք, մեկ տեղ, մեկ գերեզման ունենանք, ինչպես երկնումը, ուր, ետ-առաջ, պիտի գանք, պիտի գանք, բայց վա՛յ մեզ, վա՛յ, թե պարզերես չըլինք ու լանք...»:

Գիտենք արդեն, որ «Վերհի» մեջ փառաբանելով սուրբ սերը, Արովյանը նկատի ունի նրա գրեթե ամենամեծ անհատն ունենալի՝ բարձրալի հանդեպ սիրուց սկսած մինչև սերն առ սիրեցյալ, առ ազգ ու հայրենիք, ծնող ու զավակ, տանջվող ու տառապող մարդկություն, որովհետև «Ի՞նչ կրակ կարա անսեր սիրտը տա՛հացնել... Սերին ի՞նչ կդիմանա, որ մահից վախենա...»:

6

Արովյանը հիմնադիր ու սկզբնավորողն է արևելահայ նոր դպրոցի ու մանկավարժության, աշխարհիկ բովանդակությամբ կրթության և ուսուցման: Նրա մանկավարժական-լուսավորական առաջին ծրագրերը շարադրվել են տակավին դարպասայն տարիներին. առաջնորդ ու ուսուցիչ ունենալով լուսավորության դարաշրջանի մտածողներին ու մանկավարժներին, ի դեմս Ռուսոյի, Հեղդեթի, Պետալոցցիի, Ֆրանկելի: Սկզբներում հայության լուսավորության ջանքը նա վերապահում էր Մխիթարյանների նմանությամբ՝ Հայաստանի ավերակ վանքերից մեկում հաստատվելիք միաբանությանը, որին անդամակցելու էին ինքն ու իր վանական ընկերները: Հետո Արովյանը մտածում էր բաց անել ֆահանայացու-ուսուցիչներ պատրաստելու համար հատուկ դպրոց, իսկ 1837-ից գլխավոր ուշադրությունը բեռնում է ժողովրդական դպրոցների համար դեկավարներ պատրաստելու խնդրին, որպիսիք պիտի դառնային իր մասնավոր դպրոցի աշակերտները:

Իր մասնավոր դպրոցի, նաև՝ Անդրկովկասի գավառական դպրոցների գործածության համար Արովյանը կազմում է նորագույն մանկավարժական մեթոդների օգտագործմամբ՝ դասագրքեր՝ «Նախաշավիղ կրթության» (հայոց լեզվի այբբենարան և ընթերցարան), «Նոր տեսական և գործնական ֆրեականություն ուսուցանելու և ընթերցարան» (երկու լեզուները համեմատական եղանակով ավանդելու համար), քվարանության և ֆրեականության ձեռնարկներ, գավառական մեթոդական հրահանգարաններ ու դիտողություններ, որոնք նորություն էին և անսովոր հայ իրականության համար. մանկավարժական առօրյայում: Արովյանը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում ո՛չ միայն անհրաժեշտ ու կայուն գիտելիքներ հաղորդելու խնդրին, այլև երեխաների բարոյական դաստիարակության հարցերին, որովհետև, ինչպես նկատում էր նա, գիտելիքներ ամեն տեղ կարելի է ձեռք բերել, բայց ո՛չ ամեն տեղ կհաջողի նախապատրաստել մանկանը իր ապագա կաշմանք՝ իբրև հասարակության օգտավետ անդամ, իբրև միայն ու միայն իր մեծավորների բարիքի համար ստեղծված մարդ:

Արովյանն ամբողջ կյանքում մաքառեց, օրպեսզի մայրենի լեզվի ուսուցումը տարվեր նոր հայրենեակ՝ աշխարհաբարով: Նրա համոզմամբ՝ հին և հանրությանն անհասկանալի

գրաբարն էր միակ պատահար, որ ժողովուրդը խաբարածում էր ազգասիրության մեջ, որ լռել էր հայ մասունքի երգը, որ անմշակ էր մեացել աշխարհաբարը:

Նգուցն ազգության ուժերի համախմբման գլխավոր ուժն էր, ազգության գոյության հիմնաբարը: Համընդհանուր գրագիտության պայմաններում միայն հայությունը կարող էր հոգեպես, տնտեսական ու ֆազակական առումով վերածնվել, բարգավաճել և մտածել ազգային պետականության մասին, իսկ դրան խանգարում էր այն, որ հանուրին հասկանալի լեզվով՝ աշխարհաբարով չէր տարվում ուսումը:

Իր լուսավորական ծրագրերը կազմելիս՝ Արովյանը աչքի առաջ ուներ ո՛չ միայն հայության, այլև անդրկովկասյան ժողովուրդների շահերը, որոնց հոգևոր վերածնման համար նույնպես նա չէր խնայում իր անձն ու կարողությունները:

«Մանուկների աշխարհը վաղուց ի վեր բոլոր երկրային հոգեպարար բախտավորություններից ինձ համար ամենաբարձրն է եղել: Նրանց կրթելն աշխարհիս երեսին ամեն բան է ինձ համար ու դեռ ավելին, քանի որ նրանք մեծ մասամբ իմ ազգակիցներն են, իսկ մյուսները՝ վրացիներն ու բարբարները (իմա՛՝ աղբրեշանցիները — Պ. Հ.), իմ երկրացիները», — գրել է Արովյանը դեռ 1838-ին:

Արովյանի կարապի երգը դարձավ «Ուղևորություն դեպի Անիի ավերակները» (ճամփորդական խորհրդածություններ), որը շնացրեց հրատարակել, խիստ կարևոր մի երկ հեղինակի վերջին ամիսների հոգեվիճակն ու մտորումները հասկանալու համար: Պատուի նյութը Արովյանի և ուրիշների իրական ճանապարհորդությունն է Նրևանից դեպի պատմական ֆազակի ավերակները, բայց, ըստ էության, ինչպես Արովյանի ուրիշ շատ ստեղծագործությունների մեջ, այստեղ ևս Անին հանդես է գալիս որպես խորհրդանշիչ հայ ստեղծագործ հանձնարի ու հայկական պետականության, դառնալով նաև հեղինակի ֆազակական համազգումների ու լուսավորական ծրագրերի վերաբարձարման համար յուրօրինակ ազգակ:

Էջ առ էջ ծավալելով իր պատումը, նկարագրելով իր տեսածն ու լսածը, Արովյանը նավաստու ու ազդարարում էր, որ Անին հայոց աշխարհի հրաշքն է, վաղուց անցած լեգենդների կարգը, որպիսիք կարելի է գտնել Հազար ու մեկ գլխերների հեֆիաթներում. միայն թե Անիի լեգենդը իրական է, տեսանելի ու շոշափելի: Բարբարոսության, իսլամիզմի և մասնատված ֆրիստոնեության դարերում Բագրատունյաց գոռոզ արհաները ստեղծեցին փառքի ու հզորության այդ մարմնացումը, որով կարող էր պարծենալ ո՛չ միայն Հայաստանը, այլև ողջ Արևելքը: Կինելով նաև հզոր պատվար Կովկասի, Մանդուխայի և Թուրքեստանի վայրերի ու անտանձ տիրակալների արշավանքների դեմ, տևական մաքառումներից հետո, ի վերջո, Անին ընկավ, որի համար պակաս հանցավոր չեն նաև բյուզանդացիները և միջնադարյան Հայաստանի մյուս հարևանները: Անիի բնակիչները ցրվեցին աշխարհով մեկ՝ ամենուր գարմացնելով իրենց հարտարագիտությամբ և ձեռներեցությամբ, իսկ ֆազակ մասնացյալ ու վերածվեց ավերակների: Եվ անհա՛, հարյուրամյակներ հետո, այս ամայացած երկրին նոր կյանք են պարգևել ուսուցիչները:

Մրանք են անհա՛ Արովյանի պատմական անդրադարձումների գլխավոր բովանդակությունը՝ նոխացված իր իսկ հեղինակի մանկապատանեկան հիշողություններով, հայոց պատմության հին ու նոր դրվագների վերապատումներով ու մեկնաբանություններով, ուսուցիչի տիրապետությունից հետո Այրարատյան աշխարհում կատարվող շինարարական աշխատանքների ու վերափոխումների նկարագրություններով, երկրամասի և հայության կյանքում ասկավիճ անլուծելի մնացած հարցերի առաջադրմամբ ու ֆենություն: Անկեղծորեն պատմելով անդրկովկասյան ժողովուրդների լուսավորության բնագավառում առ այսօր քափած ապարդյուն ջանքերի մասին, Արովյանը հույս էր տածում, որ ի վերջո հնարավոր պիտի

դառնաւ կտրելու հակոտնչաների դիմագրոյթուներ, նոր սերնդի կրթութունն ու դաստիարակութիւնը ազատել մոլլաների, տերտերների և ցարական հետադիմ պաշտօններէն խնամակալութիւնից: Ռուսիայի նպատակները բարի են անդրկովկասյան ժողովուրդների զայիֆի նկատմամբ, ուստի նա իր սրտաբախ զգացումներն է առաժամ բարձրալին՝ «Ռուսաստանի և նրա բոլոր հավատարիմ որդիների հզօրութունն ու փառքը պահպանելու համար»:

Անիի վերաշինման գաղափարը, որ Արսլանն արժարծել է տակալին «Վերջ Հայաստանի» էջերում, իր իղեալ հերոսի՝ Աղասու բերանով՝ «Միտքս էն էր, որ Անի ֆաղաքը շինէի», «Ռսի ուսանք դառնայի»,— բաղձաճէն էր Հայաստանի արևելյան ու արևմտյան բնաշխարհների վերամիավորման և ուսաց տերութիւնը հովանու տակ հայկական պետականութեան վերականգնման: Իր ու իր հերոսի այս շիրականացված իղձն ու կտակը Արսլանը հանձնում էր զայիֆ սերունդներին, որոնց համար նրա անձն ու ստեղծագործութիւնը դարձան սիրելի ու սրբազան:

Դորպատյան ուսումնառութեան դեռ առաջին տարիներին ծանոթանալով Արսլանի արտակարգ ունակութիւններին և վեճ նպատակներին՝ պրոֆ. Պարրատը կանխատեսել էր. «Անմտաց և յախտեճական եղիցին երախտիֆ ձեր ի վերայ ազգի ձերոյ...», ֆանգի՝ «զազգ մի յօսաւորել նախանձելի է ֆան զամենայն և անմտոճանալի դարուց ի դարս...»: Պատմութիւնը հաստատեց Պարրատի գուշակութիւնը: Արսլանը դարձավ անմեռ ու անմահ...

Պ. 2. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՈՂԲ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ

Պատմական վեպ

ԱԶՆՈՒԱՏՈՂՄ ԶՕՐԱՊԵՏԻ,
ՔԱԶԱԶԱՐՄ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ
ՎՍԵՄԱՄԻՏԻ ՀԱՅԿԱԶՆՈՅ ՍՄԲԱՏԱՅ
ԿԱՅՍԵՐԱՊՍԱԿ ԱՍՊԵՏԻ

Հոգևհարազատ սիրոյ
նորընծիւզ առհասարակեայ

Ես ո՞ւմ զիմ սղբոց բացից սգարան,
Ես ո՞ւմ դառն վիրացս ցուցից գրբրան.
Վաղուց գլխիկար բախձեալ իմ ֆնար՝
Անկեալ ի խոճարհ, խզեալ գլուսոյն լար,
Բանայր ինձ գայն խոր զընդան հօգեսպառ,
Վայել զիմ կենաց վայրիկ այս թշուառ,
Գրկել գայն անսիրտ, սառն չֆաղարան,
Մահուամբ դիւրանալ ի նախնեացն կայան.
Սուրբ փաշտոյն գէ՛թ իմ կոճը ոսկերուտաց
Նօփրել, մնալ գառ յայս արհարաց:

Դո՛ւ զիմ սպանեալ շունչ կրկին զարբուցեր,
Դո՛ւ նսեմ հագոյս նոր լո՛յս բաշխեցեր.
Ի Քո՛յզ հայեցեալ սէր առ Հայրենին,
Ի շերմ Քո եռանդն սրտի վեճ-խորին՝
Անկան կեղևնէ՛ք յաչացս զառնակած.

Կենսանատ իմ քեզ զօրացան ի Քոց
Ձայնից երկնասլաց: Ո՛հ, զարթնում յանկարծ,
Մահաշունչ իմ էուն մեկնի ինճննալած:
Հայրենին իրով շքնաղ մեծալեամբ,
Հայկազունի իրեանց ընտիր վեհալեամբ
Նոր դրա՛խտ, նոր օ՛ր սուրբ բացան առաջի
Քիսպեալ իմ հագույ, ծիրեալ իմ սրտի:
Որդին կարօտեալ ի ծունկս սիրավառ
Անկեալ՝ որոնէ զհիւ աստղ ուղեվար:
Դու յայս երկնադերս մաղթանաց պահու
Կանգնիս ի բարձունս Հայկազանց դասու:
Հսգեհրաշ տեսեամբ անմահ Քոց նախենաց,
Կիլիկեան վեհից Սմբատաց քաջաց
Ձանուն, զօրինակ, զսիրտ և զեռանդն
Ի Քո՛յդ վեհ անձին բերեալ սիրամարտ՝
Բանաս զիմ յեզու, հանես զիմ բաղձանս
Ի բոյլս դիցազանց մերաց ի կայանս,
Ձորս բուռն ժամանակն բաղէր ի մոխիր:
Ձորաց զին անկշիռ անգիտէր երկիր:
Քէ ո՛չ Բրաբիօն կապեցեն Քեզ ձեռք,
Քէ ո՛չ Խրոխտ կրկէս կանգնեցեն Քեզ մեռք,
Մուսայն զՔն անուն՝ ընտիր, պաշտելի,
Հանցէ՛, վե՛հ սեպուհ, ի կամարս երկնի:
Անդ չոկ մեծազանց մերաց սուրբ նախենաց,
Աստ սիրտի շնորհապարտի անմեղ մեր մանկանց
Դարուց խիզախեալ՝ զանմահ յիշատակ
Քն սուրբ, պանեօցեն յամայր անբանդակ:

ՀԱՌԱՋԱՐԱՆ

Կրեսոս թագավորն Լիդացվոց, երբ Կյուրոս բոլոր աշխարքի տիրեց ու նրա երկիրն էլ առավ, կովումը ղոնշուն, սիրելի, բարեկամ, զորապետ՝ նրան թողեց, ու էն անգին մարգարտի ու ջավահրե ամարաթներում մեծացած Կրեսոսը, որ իրանից բախտավոր աշխարքի երեսին էլ մարդ չէ՛ր համարում, ընկած մեկ պարսիկ զորականի առաջ, շունչը բերնին հասած՝ փախչում էր, որ իր գլուխն էլա պրծացնի, պարսիկը հտեկցը հասավ: Սուրը գլխին պսպղաց, աչքերը սևացավ, դեռ գլուխը չտված՝ հենց իմացավ, թե մահն, էն ա, հոգին առավ: Հենց ուզում էր, որ ի՛ր թուրը իր սիրտը կոխի, որ թշնամին իրան չսպանի, զորականը որ թուրը չի՛ բարձրացրեց, թագավորի միամոր որդին, որ հոր մահը չտեսավ առաջին, քսան տարվա փակ լեզուն իսկույն կապը կտրեց, բաց էլավ, ու քսան տարվա լուռ սիրտը իր առաջին ձենը տվեց.

— Անօրե՛ն, էդ ո՞ւմ ես սպանում, քաշի՛ր թուրդ ետ, չե՞ս տեսնում, որ առաջիդ Կրեսոս ա, աշխարքի տե՛րն ա:

Չորականի ձեռները թուլացան. թագավորն իր գլուխն ազատեց, քսան տարեկան լալ (մունջ) որդին իր հորը պրծացրեց:

էսքան տարի ողորմելի թագավորազն իր կյանքն անց էր կացրել, ո՛չ ծնողաց էնքան սերը, էնքան գութն ու փափազը, որ նրա ձենը մի լսեն, մի սիրտըները հովանա, ո՛չ էն փառքն ու մեծությունը, ո՛չ էն պատիվն ու իշխանությունը, ո՛չ էն գանձն ու հարստությունը, ո՛չ աշխարքիս սերն ու վայելչությունը, ո՛չ էնքան սիրելյաց ու բարեկամաց սերն ու քաղցր զրիցը, ո՛չ ամպի ձենը, ո՛չ գետի ու թռչնոց էն անուշ եղանակը էնքան վախտ նրա սրտին է՛ն ներգործությունը շէին տվել, որ մեկ ծպտա էլա, ու իր հոր, իր ազիզ հոր մահը որ առաջին տեսավ, սիրտն էլ իր խուփը ետ քցեց, պապանձած լեզուն էլ իր կապը կտրեց, փակ բերանը իր կսկիծը հայտնեց, կարոտ, վերջին թիլն ընկած հերը իր որդու ձենը լսեց,

որ լսողի սիրտն էսօր էլ ա կրակ ընկնում, երբ մտածում ա, թե որդիակա՞ն սերն էր, որ բնության դրած զնշիլը էսպես շարդեց ու փշրեց:

Ո՛չ քսան, երեսուն տարուց ավելի ա, իմ ազիզ հ՛ե՛ր, իմ սիրելի ա՛զգ, որ սիրտս կրակ ա ընկել, էրվում, փոթոթվում ա. գիշեր-ցերեկ լացն ու սուգ իմ աչքիցս, ա՛խն ու ո՛խը իմ բերնիցս չի՛ պակսում, ա՛յ իմ արյունակից բարեկամք, որ մեկ միտքս ու մուրազս ձեզ պատմեի ու հետո հողը մտնեի: Ամեն օր գերեզմանս առաջիս տեսնում էի, ամեն սհաթ մահվան հրեղեն սուրը գլխիս պտտում էր, ամեն րոպեի ձեր սիրտն ու դարդը հոգիս էրում, մաշում էր. լսում էի ձեր քաղցր ձենը, տեսնում էի ձեր սիրուն երեսուր, իմանում էի ձեր ազնիվ միտքն ու կամքը, վայելում էի ձեր ազիզ սերն ու բարեկամությունը, մտածում էի ձեր կորցրած փառքն ու մեծությունը, մեր առաջին, է՛ն հիանալի թագավորաց, իշխանաց գործքն ու կյանքը, մեր Հայրենյաց, մեր սուրբ աշխարքի առաջվան սքանչելիքն ու հրաշքը, մեր ընտիր ազգի աննման բնությունը ու արած քաջությունները: Մասիս առաջիս էր կանգնած միշտ, որ մատով ցույց էր տալիս, թե ի՞նչ աշխարքի ծնունդ եմ ես. դրախտը մտքումս էր կենդանի, որ ինձ, երազում թե լուրջ, միշտ մեր երկրի անունն ու պատվականությունը իմ առաջս էր բերում. Հայկ, Վարդան, Տրդատ, Լուսավորիչ՝ քնած տեղս էլ ինձ ասում էին, որ ես իրա՛նց որդին եմ. Ծվրոպա թե Ասիա՝ ինձ անդադար ձեն էին տալիս, թե Հայկա զավակն եմ ես, Նոյան՝ թոռը, էջմիածնա՛ որդին, դրախտի՛ բնակիչը. դաշտում թե ծամում, շուրմ թե տան՝ էն քարերն էլ ուզում էին, որ սիրտս պոկեն, հանեն, ուրտեղ որ իմ ազգի ոտը կոխել ա ու էսօր էլ կոխում ա. շատ անգամ, մեկ հայ տեսնելիս, ուզում էի էլած շունչս էլ հանեմ, նրան տամ,— բայց, ա՛խ, լեզուս փա՛կ էր, աչքս՝ բա՛ց, բերանս՝ բռնա՛ծ, սիրտս՝ խո՛ր, ձեռս՝ պակա՛ս, լեզուս՝ կա՛րճ. զանձ շունեի, որ գործով ցույց տայի ուզածս. անունս մեծ չէր, որ ասածս տեղ հասնի. մեր գրքերն էլ՝ գրաբառ, մեր նոր լեզուն էլ՝ անպատիվ, որ սրտիս հասրաթը խոսքով հայտնեի. հրամայել չէ՛ի կարող, խնդրեի, աղաչեի էլ՝ լեզուս մարդ չէ՛ր իմանալ, շունքի ես էլ էի ուզում, որ ինձ վրա շփածաղին, շասեն՝ կոպիտ ա, հիմար ա, որ քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն չգիտի, ես էլ էի ուզում, որ ասեն. «Օ՛հ, էնպես խոռը, խրր-թին շարադրել գիտի, որ սատանեն էլ միջիցը մեկ բառ չի՛ կարող իմանալ, հասկանալ»: Ծս էլ էի ուզում, որ իմ գլուխս ցույց տամ, որ ինձ վրա զարմանան ու ինձ գովեն, թե հայերեն շատ խոր տեղակ եմ: Ով մեկ լեզու գիտի, ես մեկ քանիսը գիտեմ. ի՞նչ գիրք ասես, որ չեմ սկսել թարգմանիլ ու կիսատ թողալ. ոտանավոր, շարադրություն հո՛, էնքան եմ գրաբառ գլխիցս դուս տվել, որ մեկ մեծ գիրք էլ է՛ն կդառնա:

էս միջոցումը աստված ինձ մեկ քանի երեխեք էլ հասցրեց, որ պետք է կարդացնեի: Սիրտս ուզում էր պատռի, որ էս էրեխեքանց ձեռքն էլ ինչ հայի գիրք տալիս էի, չէին հասկանում: Ռուսի, նեմեցի, ֆրանցուզի լեզվումը ինչ բան որ կարդում էին, նրանց անմեղ հոգուն էլ էին էնպես բաները դիր գալիս: Ուզում էի, շատ անգամ, մազերս պոկեմ, որ էս օտար լեզուքը ավելի էին սիրում, քանց մերը: Բայց պատճառը շատ բնական էր. էն լեզվըներումը նրանք կարդում էին երեխելի մարդկանց գործքերը, նրանց արածներն ու ասածները, նրանք կարդում էին է՛ն բաները, որ մարդի սիրտ կարող է գրավել, շունքի սրտի բաներ էին, ո՞վ չի՛ սիրիլ: Ո՞վ չի՛ ուզիլ լսիլ, թե սերը, բարեկամությունը, հայրենասիրությունը, ծնողը, զավակը, մահը, կոիվը ի՞նչ զատ են, բայց մեր լեզվումը թե էսպես բաներ ըլին, թո՛ղ աչքս հանեն: էլ ընչո՞վ էրեխին քո լեզուն սիրիլ տաս: Գեղըցու վրա ջավահիր ծախիր, հա՛, շատ լավ բան ա, ամա որ կարողություն չունի, մեկ կտոր ճաթի հետ էլ չի՛ փոխիլ քո տված անգին քարը:

է՛ս հո էս. Ծվրոպիումն էլ որ չէի կարդում բազի գրքերում, թե հայ ազգը պետք է որ սիրտ չի՛ ունեցած ըլի, որ էնքան բաները գլխովն անց են կացել, մեկ մարդ էլա չի՛ դուս էկել, որ մեկ սրտի բան գրի, ինչ կա՞ եկեղեցու վրա ա, աստծու ու սրբերի, բայց հեթանոս Հոմերի, Հորացի, Վիրգիլի, Սոֆոկլեսի գրքերը էրեխեքն էլ գլխատակներին ունեին, շունքի բոլոր աշխարհի բաներ են: Թե ասեի՝ բոլոր եվրոպացիք են անխելք անհավատ, որ աստծու բանը թողած էսպես ծոտի-մոտի բաների հետ էին ընկել, հիմարություն կըլեր: Թե չէ, մեր նարեկը թողած՝ ախր ինչպե՞ս էին նրանք էն գրքերին հավանում: Լավ գիտում էի, որ մեր ազգը էնպես չէ՛ր, ինչպե՞ս նրանք ասում էին, ամա ի՞նչ անես. անազուն ջաղացի քարն էլ չի՛ պտիտ գալիս, ո՞ւմ ասես:

Միտք էի անում, որ թե կտրիճ մարդ ասես, մեր միջումը հազարավորն են էլել ու էսօր էլ կան. թե խելոք խոսք ասես, մեր պառավներն էլ հազարը գիտեն: Թե աղ ու հաց ասես, սեր, բարեկամություն, քաջություն, երեխելի անձինք ասես, մեր գեղըցունց սիրտն էլ ա լիքը էսպես մտքերով: Առակ, մասալա, սուր-սուր խոսքեր որ ուզենաս, հո էն հետին ոսմիկ մարդը մեկի տեղակ հազարը կասի: Ախր ի՞նչ պետք էր արած, որ մեր սիրտն էլ ուրիշ ազգեր իմանային, մեզ էլ գովեին, մեր լեզուն էլ սիրեին, մնացել էի տարակուսած: Լավ գիտեի, որ թե օսմանցվի, թե ղզլբաշի երկրումը ինչքան էնպես երեխելի, խելոք, հունարով մարդ են էլել, ինչքան խանի, շահի, սուլթանի ղոներին սիրեկան աշըղ, լավ խաղ ասող, ոտանավոր շինող մարդ են էլել, շատը հայ ա էլել: Մենակ Քեշիչ օղլին, Քյոռ օղլին բավական են, որ ասածս սուտ չի՛ դուս գա: Թո՛ղ էսօր էլ մեկ մարդ Գրիգոր Թարխանո-

վի հետ խոսա, նրա ասած խոսքերն, նրա էն ճարտար լեզուն, նրա էն հիանալի բոյն ու պատկերը, նրա հենց մեկ հունարը տեսնի, որ հարիր տեսակ զանազան մարդի ու ազգի լեզուն, շարժմունքը, նստիլ վեր կենալը էնպես ցույց կտա, որ թոռանամ, թե Եվրոպիոն էն ընտիր թեատրներումն էլ տեսած ըլիմ, ու վարժատան երես հո իր օրումը, կարելի ա, էն ժամանակն ըլի տեսած, որ այբբենը մեր միջումը գարով էին բռնում, գոյլով վեր քցում, էն ժամանակը կիմանա, թե հայոց միջումը ի՞նչ հունար կա:

էսպես բաները մտածելով՝ օրս ու ումբոս մաշվել էր: Շատ անգամ ուզում էի իմ գլուխս մահու տամ: Չէի իմանում, թե սրա շարեն ի՞նչ կըլի: Թո՛ղ լսողը չհավատա, ամա էս ցավն էնպես էր սիրտս առել, որ շատ անգամ գժվածի պես ընկնում էի սար ու ձոր, ման գալիս, մտածում, էլ ետ սիրտս լիքը տուն գալիս: Հենց է՛ս էր պատճառը, որ մեկ օր էլ, ամառվան գաստուրի ժամանակին, աշակերտներս որ առավոտը թողի, ճաշիցը ետ ընկա էլի սարեսար: Ճարս կտրվեց, գնացի նեմեցի Կոլոնիեն, մեկ նեմեց բարեկամի մոտ. նրանք էլ ինձ վրա ցավելով՝ իրեք օր շթողին գամ քաղաքը: Բայց քաղաքումն իմ սիրելի աշակերտները ու ծանոթ-բարեկամք իմ գուգս վաղուց էին արել: Հենց իմացել էին, թե Քուռն եմ ընկել, շունքի ամեն առավոտ, ըրգուն գնում էի, լողանում: էլի իմ, ի՛մ ազիզ, ի՛մ սիրելի աշակերտներն էին ընկել ետևիցս, որ բալբի մեկ բան էլա իմանան: Մեկ առավոտ փանջարումը նստած՝ էլի մտքիս հետ էի ընկել, որ նրանք առաջովս անց կացան: Որ շտեսա նրանց, հոգիս տեղըճան էլավ: Իմ ու նրանց էն օրվան իրար տեսնիլը ո՞վ կարա պատմիլ. ով սիրտ ունի, ինքը կիմանա: Բալբի թե գերեզմանումը էս ձեր սերը մտքիցս գնա, ա՛յ իմ սիրելի՛, իմ ազի՛զ բարեկամք. թե չէ, որքան էս կապուտ երկինքը գլխիս ա, շունչս՝ բերանումս, ձե՛զ, ձե՛զ սուրբ պետք է համարեմ ինձ համար, ձեր արևի՛ն մեռնիմ:

Բայց ա՛խ, ե՞րբ ա երկինքը մեկ կերպի մնացել, որ մարդի սիրտը մնա: Հենց մի փոքր մտքիս արևը երևաց թե չէ, էլի սե-սե ամպերը գլխնե-րը բարձրացրին, էլի կայծակ ու որոտումն սրտումս մեղան բաց արին: Զուրն ընկնիլ՝ էլ չէի կարող, շունքի աստուծո ահը մտքումս, անմեղ քո-փիս ձենը անկաշումս էր, սերն ու ծնողական գութը՝ ջիգյարումս. ես դինչանայի, էթըմին ո՞վ պահեր:

Բանը հենց էս էր, որ ասում էի մտքումս, թե նստիմ, ինչքան խելքս կբերի, մեր ազգին գովեմ, մեր երևելի մարդկանց արած քաջությունները պատմեմ, էլի մտածում էի, թե ո՞ւմ համար գրեմ, որ ազգը լեզուս չի՛ հասկանալ: Թեկուզ ոսերեն, նեմեցերեն յա ֆրանցուզերեն գրած, թեկուզ գրաբառ, տասը՝ կըլի որ հասկանային, բայց հարիր հազարի համար՝ թե-

կուզ իմ գրածը, թեկուզ մեկ քամու ջաղաց: Ախր որ ազգը էն լեզվովը չի՛ խոսում, էն լեզուն չի՛ հասկանում, սաքի հենց բերնիցդ էլ ոսկի վեր ածի՛ր, ո՞ւմ պետք է ասես: Ամեն մարդ իր սրտի խարջ բան կուզի: Քո դարուս փլավն ինձ ի՞նչ օգուտ, որ ես չե՛մ սիրում:

Ում հետ էլ որ խոսում էի, էն էին թանխա տալիս, թե մեր ազգը ուսումնասեր չի՛, կարդալը նրա համար գին չունի, բայց ես տեսնում էի, որ էս մեր կարգալ շիրող ազգը Ռուպենտոնի պատմությունը, Պղնձե քաղաքի հիմար գիրքը ձեռնեծեռ էր ման ածում: էս էլ լավ գիտեի, որ ինչ երևելի ազգեր կան, բոլորն էլ երկու լեզու ունին՝ Երև ու Նոր: Ախր թե լուսավորյալ լեզուն լավ ա, ու քարերն էլ պետք է տրաքին ու հասկանան, էլ տոնլուզ, նշան, պատիվ ո՞ւր են տալիս դիլբանդին: էն լեզվագետ իմաստունը թո՛ղ գնա, կանգնի, գոռա, ջանը դուս գա, լսողը թո՛ղ ինքը հասկանա, լուսավորյալ գլուխն ափսոս չի՞, որ ցավի:

Միտք էի անում, որ գիծն էլ էս չի՛ անիլ: էլի էսպես, մտքիս հետ ընկած՝ շատ անգամ որ ղոնաղ էի գնում յա քաղաքովն անց կենում, ուշ ու միտքս հավաքում էի, թե տեսնիմ՝ խալխը խոսալիս, քեֆ անելիս ի՞նչ բանից ա ավելի հազ անում: Շատ անգամ տեսնում էի, որ մեղանում, փողոցում մեկ թոռ աշըղի է՛նպես են հայիլ-մայիլ մնացել ու կանգնել, անկաջ գնում, փող բաշխում նրան, որ բերնընթեր ջուրը գնում էր: Մեջլիս ու հարսանիք հո, առանց սազանդարի ե՞րբ հացը կու կերթար: Ասածները լուրքերեն էր, շատը մեկ բառ էլա չէ՛ր հասկանում, ամա լսողի, տեսնողի հոգին գնում էր դրախտը, ետ գալիս: Միտք արի, միտք արի, մեկ օր էլ ասեցի ինձ ու ինձ. արի՛, քո քերականություն, ճարտասանություն, սրամաբանություն ծալի՛ր, դրազ գի՛ր ու մեկ աշըղ էլ դու դա՛ռ, ինչ կըլի, կըլի, խանչալիդ քարը հո վեր չի՞ ընկնիլ, զառ վարաղը հո չի՞ գնալ: Մեկ օր էլ դու վեր կընկնիս, կմեռնիս, մեկ ողորմի ասող էլ չե՛ս ունենալ:

Մեկ բարիկենդանի, աշակերտներս որ բաց թողի, սկսեցի, ինչ որ երեսությունիցս լսած կամ տեսած բան գիտեի, տակ ու գլուխ արի: Վերջը իմ ջիվան Աղասին միտս ընկավ, նրա հետ հարիր քաջ հայի տղերք էլ իրանց գլուխը բարձրացրին, ու ամենն էլ ուզում էին, որ իրանց ոտը գնամ: Մյուսները մեծ-մեծ մարդիկ էին, շատն էլ դեռ չլա սաղ-սալամաթ, փառք աստուծո, Աղասին՝ աղքատ ու մեռած, նրա սո՛ւրբ գերեզմանին ղուրբան: Ասեցի՝ կեղծավորություն չանեմ, նրան ընտրեցի: Միտս էկել էր, բերնիս հասել: Տեսնում էի, որ էլ հայի գիրք ձեռն առնող, էլ հայի լեզուն խոսող քիչ ա գտնվում: Մեկ ազգի պահողն էլ լեզուն ա ու հավատը, թե սրանց էլ կորցնենք, վա՛յն էկել ա մեր օրին: Հայոց լեզուն առաջիս փախչում էր Կրեսոսի նման. երեսուն տարվա փակ բերանս Աղասին բաց արեց:

Մեկ երես բան դեռ չէի գրել, որ իմ մանկական սիրելի բարեկամ ու ազնիվ հայազգի պարոն ղոֆտուր Աղաֆոն Սմբատյանը ներս մտավ: Ուզում էի թուղթս ծածկեմ, էլ չկարացի: Ինձ համար աստված էր նրան էն սհաթին ղրկել, նրա ջանին մեռնիմ: Զոռ արեց, որ կարդամ. բարեկամիցը ի՞նչ պետք է թաքցրած: Սիրտս դողում էր կարդալիս. մտքումս ասում էի, թե հենց հմիկ, որդե որ ա, գլուխը կպտտի, ունքերը կկիտի մյուսների նման ու իմ ախմախուժյան վրա մտքումն էլա հո կծիծաղի, որ երեսիս շասի: Բայց փխը ես էի, որ նրա ազնվական հոգին դեռ լավ չէի ճանաչել: Վերջացնելիս, որ հենց էն ա, թուրն էկել էր, ոսկորին դեմ առել, որ շատեց՝ «Թե էդպես կշարունակեք, շատ հիանալի բան կդառնա»,— ուզում էի վրա թռչիմ, բերանը, է՛ն քաղցր բերանը համբուրեմ:

Նրա սուրբ բարեկամության եմ պարտական, որ մունջ լեզուս բաց արեց: Նա գնաց թե չէ, կրակը ջանս առավ: Սհաթի տասն էր առավոտի: Էլ հաց, կերակուր միտքս չէկան: Ծանճը առաջովս անց կենալիս ուզում է՛ք սպանեմ, էնպես էի վառվել: Հայաստան հրեշտակի պես առաջիս կանգնել, ինձ թե էր տալիս: Ծնող, տուն, երեխայություն, ասած, լսած բաներ՝ էնպես էին կենդանացել, որ էլ աշխարհը միտքս չէ՛ր գալիս: Ինչ խուլ, կորած, մոլորած մտքեր ունեի, բոլոր բացվել, ետ էին եկել: Նոր էի իմանում, որ գրաբառ ու ուրիշ լեզվներ մինչև էն սհաթը միտքս փակել, բխովել էին: Ինչ որ ասում էի կամ գրում մինչև էն հաղաղը, գողացած կամ հնարած բաներ էին, էնդուր համար հենց մեկ երես բան գրում էի թե չէ, յա քունս էր տանում, յա ձեռս բեզարում: Գիշերվան մինչև սհաթի հինգը ո՛չ հացի մտիկ արի, ո՛չ շայի. չիբուխն էր իմ կերակուրը, գրիլը՝ իմ հացը: Տանցոնց խնդրելուն, նեղանալուն, խոռվելուն էլ չէի մտիկ անում: Ծրեսուն թաբաղեն, էն ա, լցվելով էր, որ բնությունը իր պարտքը պահանջեց, աչքերս գնաց: Սաղ գիշերը ինձ էնպես էր երևում, թե նստած գրում եմ. երանի՛ կըլեր ինձ, թե էն մտքերը ցերեկն էին միտս ընկել:

Սի՛րելի կարդացող, շնեղանաս, որ բանն էսքան երկարացրի: Էնդուր համար եմ էստոնք հիշում, որ իմանաս, թե ազգի սեռը ի՞նչ լազաթ ունի, ի՞նչ զորություն: Էն առավոտը իմ դուշմանի տանը ո՛չ ետ գա, ինչ որ ես տեսա: Աչքս բաց եմ անում՝ իմ խեղճ, դարիք գերմանացի կողակցի ձենն ա ընկնում անկաջս: Տեսիմ, իմ միայնակ որդին դռին առած՝ էն արտասունքն ա վեր ածում, որ քարեր կմղկտան: Մառա ու դարավաշ էլ մեկ պուճախում են փետացել, կանգնել, ինձ ցավելով մտիկ անում: Ո՛ւմ սիրտը էս սհաթին չէ՛ր ճաքիլ: Գծվածի պես վեր թռա, երեխիս եմ նայում. փառք աստուծո, սաղ ա. կողակցիս եմ աղաչում, սիրտը չի՛ կարում ետ բերիլ: Ի՞նչ էր պատահել, չէի իմանում:

— Անաստված, ինձ սպանեցիր հո, էս ի՞նչ բան բերիր գլխիս,— վերջապես լսեցի:

Մառեքն էլ մեկ կողմից են ինձ ղնամիշ անում: Վերջապես իմանամ, որ սաղ գիշերը անդադար դելն եմ տվել, գոռացել, ա՛խ քաշել, խոսացել, ու ինչ որ հարցրել են տանըցիք, միշտ էլ գերմաներեն ո՛չ, հայերեն պատասխան տվել ու հազար տեսակ վայրիվերո բան ասել, էլ ետ իմ կոխն սկսել: Մինչև սհաթի ինը, էս հալումն ընկած՝ ես իմ քեֆն եմ արել, նրանք՝ իրանց սուգն, ու ինձանից ձեռք վերցրել: Էն առավոտը, սաղ շաբաթ ու ամիս, էսօր էլ մուրազս հենց էն ա էլել, որ գնամ, ընկնիմ մեկ իշխանի ոտք, ասեմ, ինձ մեկ կտոր հաց տա, ու ես՝ գիշեր-ցերեկ ընկնիմ գեղեզիլ ու մեր ազգի արած բաները հավաքեմ, գրեմ:

Թո՛ղ ինձ այսուհետև տգետ կանչեն. լեզուս բաց ա էլել, ի՛մ ընտիր, ազիզ, ի՛մ սրտի սիրեկան ազգ: Թո՛ղ տրամաբանություն գիտեցողը իրան համբձարի համար գրի, ես՝ քո կորած, շվարած որդին, քեզ համար:

Ո՛վ թուր ունի, առաջ ի՛մ գլխիս խփի, ի՛մ սիրտս խրի, ապա թե ո՛չ՝ քանի բերնումս լեզու կա, փորումս՝ սիրտ, ես լեղապատառ ձեն կտամ:

— Էդ ո՛ւմ վրա եք թուր հանել, հայոց մեծ ազգին չե՞ք ճանաչում:

Թաք ըլի դո՛ւ, դո՛ւ, իմ պատվական ազգ, քո որդու արսածը, քո որդու խակ լեզուն սիրես, ընդունիս, ինչպես հերը իր մանուկի կմկմալը, որ աշխարքի հետ չի՛ փոխիլ: Երբ որ կմեծանամ, խրթին լեզվով էլ կխոսանք: Աղասին քո փոքր որդին ա, սրանից դհա մեծ, դհա անվանիքը շատ ունիս. ինձ մի սիրտ տո՛ւր, արեիզ մատաղ գնամ, տե՛ս, թե ի՞նչ ձևով եմ գնում, նրանց բերում, առաջիկ կանգնացնում, որ դու էլ զարմանաս, թե էնպես որդիք ունեցողը աշխարքումն էլ ի՞նչ դարդ կանի: Ծ՛րեսս ոտիդ տակը: Տո՛ւր էդ սուրբ ձեռդ էլ մի համբուրեմ, որ ինձ ներես, ու գնանք մեր սիրուն Աղասու մոտ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1

Բարիկենդան էր: Չինն էկել, դիզվել, սար ու ձոր բռնել էր: Պարզեկա գիշերը էնպես էր գետինը սառցրել, որ ամեն մեկ ոտը կոխելիս հազար տեղից տրաքտրաքում, ճոճոճում, ճքճքում էր ու մարդի ջանը սրսռացնում, ձեն տալիս: Ամեն մեկ ծառի ճղքներից, ամեն մեկ տան բաշից հազար տեսակ սառցի լուլա, հազար տեսակ ձնի քուլա կախ էր էլել ու բիզ-բիզ իրար վրա սառել: Հենց գիտես՝ սար ու ձոր կամ նո՛ր էր ծաղկել, կամ նո՛ր ծերացել, մահվան դուռն ընկել՝ շունչն էր մնացել, որ տա ու աշխարթիս բարով մնա ասի: Ղուշ, գազան, անասուն, սողուն՝ որը փետացել, էստեղ-էնտեղ վեր էր ընկել, որն էլ վաղուց, ամսով առաջ բունը մտել, ձենը կտրել, պաշարը վայելում, գարնան գալուն սպասում: Գետերի, առվըների երեսները սառիցը մեկ գազ էկել, հաստացել, իրար վրա դիզվել, էնպես էր ջրի, աղբրի բերնին հուպ տվել, որ մոտըների կանգնողը միմիայն նրանց խուլ ձենն էր լսում, որ սառցի տակին տխուր, տրտում քլթլում էր ու էլ ետ էստեղ-էնտեղ կամաց-կամաց ձենը կտրում, պապանձվում, սառչում:

Արեգակը՝ էս առավոտ որ գլուխը քնի տեղիցը ու աղոթարանիցը չի՛ բարձրացրեց ու աչքը աշխարթի վրա քցեց, շողբ սարերի գագաթին, դաշտերի գլխին էնպես էր պեծին տալիս, պսպղում, փայլում ու սառցի, ձնի հետ խաղում, ծիծաղում, կանաչ ու կարմրին տալիս, որ հենց իմանաս, թե ալմազ, զմուռթ, յախութ ու հազար տեսակ-տեսակ անգին քարեր ըլեին դաշտերի, սարերի գլխին, երեսին, դոշին փռած: Սարերի սառը բուլբ, ձորերի դառնաշունչ քամին էնպես էր մեղդան բաց արել, գոռում, փշում, հոսան անում, ձնի թեփը իրար գլխով տալիս, որ ճամփորդի քիթ ու պոռնկը կպցնում, ճաքացնում, երեսը պատռում, գլխին, երեսին հազար անգամ խփում, աչք ու բերան լցնում, շատին կամ ձորերն էր քցում, խեղդում, կամ ձնումը թաղում, շունչը կտրում, կամ ոտ ու գլուխ փետացրած՝ ճամփից խոկում, սար ու շուլ քցում, խեղդում կամ քարեքար տալիս:

էսպես մեկ խիստ ձմեռվան օրի լիսն ու մութը որ բաժանվեցավ, ու աղոթարանը բաց էլավ, Բանաֆոցի՞՞ քնից վեր կացան, տան երդիկները բաց արին, երեսները լվացին, մեկ-երկու խաչ հանեցին, բարի լիս ասացին իրար, երեսները ծածկեցին, ու ամեն մարդ սկսեց գնալ իր բանը: Մեծ մարդիկը միրքերն բանդրելով, պառավ կնանիքը շարսավը կոնատակների տակին՝ կամաց-կամաց տանիցը դուս էլան ու տերողորմյա քաշելով, Հայր մեր ասելով, Հրաժարիմքը կամ Հավատով խոստովանիմք քթնների տակին փնթփնթացնելով, իրար ողջուն տալով, շատը իր տակը քցելու շորը կամ մորթին ձեռին բռնած, քիթ-քթի տված՝ գնացին ժամ, դուռը պաշեցին, էն վախտին վրա հասան, որ տերտերը դեռ չէ՛ր էկել, ժամկոչին ասեցին, որ զանգակը քաշի, ու իրանք մեկ-քանի ծունր դնելուցը հետո՝ մարդիկը սեղանի առաջին կամ տների տակին, կնանիքը ետի դասումը իրանց համար իրար մոտ շորը փռեցին, շոքեցին, գլուխ-գլխի դրին ու սկսեցին զրից անիլ, իրանց գեղի ու տների բանը պատմիլ, իրար հալ հարցնիլ, մինչև տերտերն էկավ, ճրագները, կանթեղները վառեցին, որտեղ ձեթ չկար, մղղսին ածեց, տերտերի փիլոնը քցեց, ու ընչանք մյուս ընկերն ու տիրացուքը կզային, նա էլ մեկ-քանի ծունր դրեց, շոքեց, սաղմոս ասաց, աղոթք արեց, էկողներին լավ վարավորդ արեց, որի քեֆը հարցրեց, որի հետ էլ էնքան զրից արեց կամ աչքերը ճմբռեց, մինչև խալիսը մի քիչ շատացավ, ընկերն էկավ, Հրաժարիմքն ասեցին գդակը գլխներին, երեսները դեպի Արևմուտը դարձրին, ու հետո էլ ետ շուռ էկան, Հավատամքն ու Մեղեն սկսեցին, զանգակն մեկ անգամ էլ քաշեցին, որտեղ զանգակ չկար, ժամհարը գնաց, կտրների, աղբսների վրա ձեն տվեց, ու ժամն սկսեց կանգնիլ: Տերտեր, տիրացու ժամն էին ասում, ժողովուրդը ծունր դնում, խաչ հանում կամ շոքում, նստում, ու աշխատասեր, ժիր մղղսին յա ճրագի ձերը կտրում, յա կանթեղներին լիս տալիս, յա թե չէ՝ միրուքը քորելով, կոնդալ գլուխը տրորելով, արշտոտալով դուրս ու տուն էր անում, բուրվառ շինում, կամ էրեսներանց գլխին խփում, որ հանդարտ կենան, դալմադալ շանեն, դես ու դեն լվազին: Բազի անգամ էլ բռնթու դուրթին շիբիցը կամ ծոցիցը հանում, թափ տալիս, ինքը քաշում, փոշտում, երեսին խաչ հանում յա սատանին անիծում ու քեղխուղեքանցը թավազա անում, պատիվ տալիս ու էլ ետ ծանր-ծանր գալիս, իր տեղը կանգնում կամ տերտերի հրամանը կատարում:

Ջահել, տան տղերքն էլ ամառվան պես խոտ հնձելու, կալ կալսելու,

* Երևանուցը հինգ վերստ հեռու մեկ գեղ՝ հյուսիսային կողմն ընկած. տեղը բարձր, շուրջ քաղցր, օդը գեղեցիկ, շորս կողմը բաղերով փքր: Մեղը երկու հրաշալի եկեղծցի, հազար քյալավա, ու այժմ հիսուն տուն կա: Ամառվան տեղը Երևանու խաների:

բաղ փորելու, էտելու, թաղելու, դարման կրելու դարդ շունենալով՝ ճմլկոտալով, աչքները ճմռեցին ու քնահարամ մտան գոմը, որ տավարին, ձիանոցը խոտ տան, տակըները սրբեն, ջուրը տանին, ձիանը թիմարեն ու հետք խաղ ասելով էլ ետ կապեն ու գնան տուն: Հարգեալ հարսերը՝ ասղաբույր գյուլաբաթնի օշմաղը մինչև քթըների կեսը խոր քցած, թող ու լաշակի ծերը աչքերի տակը խոր քաշած, որ էլ երեսները չէր երևում, մեկ գարայի կամ դադաք մինթանա հաքըներին, մովի կամ կտավի շապկով զարդարած, մեկ մեծ գոտկով մեջքները շորս տակ, հինգ տակ կապած՝ գլխի պես կուփ-կուփ վեր թռան, երեսներին մի քիչ ջուր քսեցին, փեշով սրբեցին, ու որն սկսեց տունն ավելել, որը դուռը սրբել, որն էլ շախմախին տվեց, կրակ արեց, որ թունդիրը վառի ու տան թաղարեք տեսնի, պղնձները վրեն դնի ու կերակուրները էփի, հազիր անի: Տան ջահել աղջկերքն էլ գլխըները սանդղեցին, մազըները հուսած, քամակներին քցած, կարմրագագաթ պոպոզ մորթե գդակները գլխըներին, անկաջները կապեցին, դաստամալն ուսըներին քցեցին, կուժը վրեն դրին, բերանը կալան ու գնացրին, որ տան համար ջուր բերեն, ու երկար ժամանակ ջրի վրա իրար հետ զրից տալուցը ետը՝ էլ ետ իրար հետ խոսալով, ծիծաղելով մեկն իրանց տունը գնաց, մյուսն՝ իրանց:

Արեգակի շողքն ընկավ տուն. բորյազը մեկ կողմից էր շվացնում, բզզում, հոսանը մյուս կողմից ֆստացնում, փստացնում, վզվզում, ձինը փանջարեքովը ու երգկովը ներս ածում, աչք ու անկաջ լցնում, ու էրեխեքն էլ քնաթաթախ վեր կացած, թունդրի շորս կողմովը բուրված, շարված, ու դեռ անլվա՝ ոտըները քարին, գետնին էին ծեծում, մորըները խփում, որ հաց առնին, ուտեն: Աթարի սև, թանձր ծուխը դուռն ու երգիկը կալել, տունը մխի ծով էր շինել, էնպես որ մարդի աչքը առաջը չէր կարում ջուր: Էրեխեքանց սուգ ու շիվանը գլուխ էր տանում, քյալա ծակում: Որն օրորոցումն էր լալիս, որը դեռ յորդանի տակին, աչք ու բերան ծխով լիքը՝ գոռում, հարայ տալիս, որն էլ սված հացովը հերիք չէր, էլի ծնգծնգում, ուզում էր, որ էլի տան, որ ձենը կտրի: Խեղճ տանտիկինը հո, չէր իմանում, թե ձեռը ո՞րի բերնին դնի, ո՞րի աչքը կշտացնի, ու իր բերանն ու աչքը հո, բաց ու խուփ անելով մեռել էր, հենց բռնի՛ր: Է՛նքան ծուխ էր կուլ տվել, բռնոթի քաշել, փոշտացել, հազացել, որ սիրտն էկել էր, բողազին դեմ առել: Է՛նքան աչքերը տրորել էր ու աղի արտասունք թափել, որ աչքի լիսը թռել էր: Է՛նքան կուզեկուզ, հավկրի պես ման էր էկել, պուճախ-պուճախ ընկել, որ էլ մեջքը չէր կարում քաշել: Թունդիրն էլ քանի կենում էր, թեժանում էր: Պղնձները ղլթղլթալով եփ էին գալիս, ինքն էլ

թունդրի շորս կողմը դուբարա ավել քսեց, սրբեց, կերակուրների համը տեսավ, աղ քցեց ու մտիկ էր անում, որ ժամավորը տուն գա:

Աստուծո ողորմությունը հասավ. ծուխը ետ քաշվեցավ. քամին ետ առավ, ջրի գնացողները էկան, տղերքն էլ հավաքվեցան. արեգակը մեկ ջիդաբոյ էկավ, բարձրացավ, բայց դեռ Ողորմի աստծու ձեն չլսած, ժամավորները չէկած՝ ո՞վ էր կարող, որ բերանը նշխարք դնի:

Առվտոտ սահաթի ութը դեռ չէր ըլիլ, էս որ ասում եմ:

— Է՛հ, ժամ չի՛ դառավ մեր գլխին, մեկ իշի հարսանիք դառավ, տո,— սկսեց տանուտեր Օհանեսի մեծ տղա Աղասին բերանը բաց անիլ ու ինքն իրան թոնթորալ, բարկանալ, որ իր բող ձին թամբել, հազիր էր արել, որ էսօր դուս գնա, ջիրիդ խաղա ու ուզում էր, մոնց որ ըլի, մեկ փոքր նհար անի, ձիու քամակն ընկնի ու գնա, իր թայդաշ (տուլ) տղերքանց հետ իր քեֆն արամիշ անի:— Տո՛, ձեր տունը շքանդվի, ախր ի՞նչ խաբար ա էսքան պոշը ձգել, երկարացնել: Մեկ-երկու ծունր դի՛ր, երեսիդ մեկ-քանի խաչ հանի՛ր, պրծանք, գնաց. ժամի դուռը պաշ արա՛, էլ ետ արի՛, թո բանդ տե՛ս: Ի՞նչ ա, էսպես օրն էլ ժամի տուտը բռնիլ, ե՛րկար մտիկ անիլ, որ հա կա՛ց ու բերանդ բաց ու խուփ արա՛, թե Օրհնյալ եղբրուքն ասեն, որ բերանդ հացի համ տեսնի: Խաչը գիտենա, էս հալեորներն ու պառապները քանի մեծանում են, խելքներն էլ հետըները կորցնում: Կուզես բարկացի՛ր, կուզես սառը ջուր խմի՛ր, որ մեռնիս էլ, էնքան պետք է մտիկ անես, որ ժամավորները գան, Ողորմի աստված ասեն, որ բալթի թե աչքդ մի բան տեսնի: Մարդի աչքը ջուր ա կտրում, լերդը շորանում: Էսօր էլ հո մատաղ շե՛ն մորթել ու ժամի դռանը բաժանում, որ հա թե մտիկ էլ անես, էլի աչքդ մի բան տեսնի, բերանդ մսի համ, քիթդ մսի հոտ առնի: Տերտերների գլուխն էլ հո էսօր լավ տաքացած՝ ի՞նչ են մտիկ անում, թե գելը ոչխարը տարավ: էլ տուտը շե՛ն կտրում, լավ-օսալ մի քիչ ոտը բարձրացնում, որ աղունը շուտով վեր գա, ամեն մարդ իր տուն գնա: էլ շե՛ն միտք անում, թե էսօր ի՞նչ օր ա: էս կարգ դնողին ի՞նչ ասեմ. նրա հորն ողորմի, ինքը հացի տեղ խոտ կըլի կերած, բա՛ս... Փորս վեց-վեց անում, ղլվլոց ա ընկել, էլի հա կա՛ց ու գլխիդ վա՛ց տո՛ւր, թե ժամը պետք է արձակվի, որ փորիդ արքայություն ըլի:

— Տո՛, խանի խարաք, ի՞նչ էլավ քեզ. մի քիչ որ համբերես, լեզուդ քեզ անես, լավ ըլի՛լ: Ի՞նչ ես առավոտ-առավոտ էլ բերնիդ կապը կտրել, հո կրակ չի՞ ընկել փորդ ու քեզ էրում, խորովում,— ասեց մերը բարկանալով,— հո աշխարքը տարան ո՛չ, դու մնացիր: Մենք ջա՛ն շունինք, մեզ աստված չի՞ ստեղծել, հողի՛ցը դուս էկանք: Պա՛-պա՛, պա՛-պա՛... էս ժամանակիս տղերքը հենց սալթ գծվել, կապովի են դառել: Ո՛չ մեծի պա-

տիվն են ճանաչում, ո՛չ հավատի գինը, ո՛չ ժամի, աղոթքի զորութիւնը: Էս ա, որ աստված մեր գլխին բարկացել, ամեն կողմից մեզանից զուլումը պակաս չի ըլում, է՛: Ամենն էլ իրանց ձին են քշում: Էրեկվան երեսն են էլ դեռ ոտը չի՛ էլած՝ ոտն ա բարձրացնում, հո աստված չի՛ վերցնիլ: Վեր կացար տեղիցդ, տո՛, մեկ հլա աստծուն փառք տո՛ւր, երեսիդ խաչ հանի՛ր, հոգիդ միտքդ բեր՛ ու ետո ուզածդ արա՛, է՛. հո ճաքցիր ո՛չ: Տա՛, տա՛, տա՛... Աստված ազատի էս ժամանակվա երեսնանց ձեռիցը. որ թողաս, աշխարք կքանդեն: Լավ ա, որ աստված էսպես անօրեն բանին համբերում ա, ես ըլիմ, չե՛մ համբերիլ:

Աղասին հնազանդ որդի էր: Ղորդ ա, մորը ո՛չինչ շասեց, լուվեց, բայց ասածը մեկ անկաջովը մտավ, մյուսովը դուրս էլավ: Ոտի տակին կրակ էր վառվում. սիրտն ուզում էր բերնովը դուս գա: Գեղումը մեծացած ուսմիկ տղա՝ հազարից մեկ անգամ ժամի երես չէ՛ր տեսել, մեղի ձեն չէ՛ր լսել, կողքերն ու գլուխը շոլում, սարում հաստացրել: Մեկ դատկին, մեկ էլ ջրօրհնաբին, սատանի աշքը քոռ, ղորդ ա, զանգակի ու պատարագի ձեն իմանում էր, բայց վա՛յ էն իմանալուն. ո՛չ սրտին էր քյար անում, ո՛չ ջանին: Նրա համար ժամն ու գիլի հարսանիքը մեկ էր. ո՛չ բառն էր իմանում, ո՛չ զորութիւնը. ծունր դնելիս կամ շոքելիս էլ մեջքն ու ոտներն էին ցավում. ծալապատիկ նստում էր, բեզարում էր, ոտի վրա կանգնում էր, չէ՛ր կարում համբերի: Շատ անգամ ճարը կտրում էր, դուս էր գալիս ժամի հայաթը, մեկ գերեզմանաքարի վրա նստում, մեկ կուշտ քնում, էլ ետ ներս մտնում: Շատ անգամ էն վախտին էր ժամ գնում, որ ամեն բանը կերել պրծել, Օրհնյալ եղերուքն էին ասում: Ո՛չինչ. մեկ-էրկու խաչ էր հանում երեսին, ժամի դուռը պաշում, ետ դառնում:

Սաքի մենք է՛նպես շենք անում, կոպիտ գեղըցու վրա ի՞նչ ենք զարմանում կամ ծիծաղում: Գրի սեն ու սպիտակը հո, էսպես տեղը, տերտերներն էլ բռանց էին ջոկում. ավետարան կարդալիս հազար անգամ յա շեշմակը (գոյգուկը) դզում, յա տիրացվի: մղոսու վրա բարկանում, յա գրակալը դռըններին քաշում, յա գլուխ, երես գրքի միջումը կորցնում, մեկ պատիկ մոմ էլ ձեռներն առնում, յա մոնթի գլխին խփում, որ մոմը դուզ բռնի: Շատ անգամ էլ, որդիանց որդի, մեկ փիս, անմարս, դժար, ատամ, գլուխ կոտրող բառ էլ որ չէր ուստ գալիս, հենց գիտես, թե սատանի թամբը կորավ. շատ կոանալուցը, մոմը մոտ բռնելուցը յա գիրքն էր էրվում, յա նրա միրուքը: Ամա էսպես բառեր վարաժուրդ էին արել, մոտանալիս կամ գլխովն էին պտտում, կամ մեկ գիրն ասում, մյուսը կուլ տալիս. յա թե չէ՛ սխ կարդալու տեղ՝ ստի կամ սխտոր ասում, զս ասելու տեղ՝ զըսարխ, ու ժամ օրհնողն էլ յա շոռ էր ասում, յա չէ՛ լսում: Մեկ գիր պա-

կաս ժամանակին հո, աստված հեռու տանի. ժամ ու ժողովուրդ, տերտեր, տիրացու իրար գլխով էին դիպում. ամեն բերնից էնպես մեկ խոսք էր դուս գալիս, որ զուռնի փոխանակ դափ էին ածում, մամի տեղ ցխավելը յա քշոցը կարդացողի ձեռը տալիս, տպողին օրհնում, կազմողին գովում ու գեջղանգեջ, պրծնելիս, աստծուն էնքան իրանց հոգու համար շնորհակալութիւն շանում, որքան գրքից, ավետարանից ազատվելու խաթեր: Թե մեկ վարդապետ էլ պատահում էր էսպես վախտը, աստված հեռու տանի, էջը մնում էր ցխումը խրված, կարդացողի ոտն ու ձեռը դող էր ընկնում, լեզուն կապվում:

Չէ՛ զարմանալու. ի՞նչ անեն խեղճերը, գեղերումը վարժատուն շունին, քաղաքներումը՝ օրինավոր վարժապետ, ու շատի փորում, հինգ օր ման գաս, մեկ այբի կտոր չե՛ս գտնիլ: Է՛ն էլ շատ ա, որ իրանց ջուրը ջրամանիցը հանում են, իրանց բանը յուր տանում, ժամի կարգը կատարում: Ամենս էլ լավ գիտենք, թե ո՛ւմ մեղքն ա, ամա հիմիկ խոսալու վախտը չի, հետո կասեմ. ի՞նչ ասեմ, իմացողն իմացավ ու անկաջի տակն էլ բալքի թե քորեց. բայց անկաջի տակը քորելով փոր չի՛ կշտանալ, լավ է մեկ օր առաջ իր բանը կարգին բռնիլ ու շասիլ՝ էգուց, էգուց: էգուց էլ էս օրվանից ա, ընչանք էգուց-էլօր կքցենք մեր բանը, գելը սուրուն կտանի. ով անկաջ ունի, լսի, թե չէ՛ ոտը քարին կառնի:

Մեր Աղասին, բացի սրանից, ղորդ ա, տարին իրեք-չորս անգամ սրբութիւն էլ էր առնում, խոստովանվում, պաս ու ծում պահում, զատկի մատաղին ընկեր ըլում, խունկ ու մոմ վառում, իր մեղքը բոլոր տերտերի վիզը կապում, ինքը բերանը սրբում, ձեռները լվանում, դրադ կանգնում, բայց էս պարտքիցը պրծածին պես, քրդի ասածին պես՝ «էլմը գեն կիկոն» էր, «էլմը գեն կիկոն»: էլ էն ջուրը, էլ էն ջաղացը, ո՛չ դուղն էր բան մտնում, ո՛չ բերանը լազաթ առնում: Շատ անգամ ժամի ճամփեն էլ էր մտքիցը քցում, խունկն ու մոմն էլ: էս մեկ աղաթ էր. աշքը բաց էր արել, էնպես էր տեսել, թե հինգ նավակատյացը միս չպետք էր կերած, ժամ գնացած, ծում պահած, սրբութիւն առած, պատարագ արած, հոգո հաց տված, գերեզմաններն օրհնած. ուրիշներն անում էին, ինքն էլ էնպես էր անում, աղքատաց կերակրում, շատ անգամ քահանա, խալիս կանչում ու իրանց ննջեցելոց հոգիքը հիշում: Բոլոր, բոլոր հիանալի սովորութիւններ էին, անման օրենք, սուրբ աստվածապաշտութիւն և մարդասիրութիւն: Աստված տա, ամեն ազգ էս բարեգործութիւնները ունենան, որ մեր ընտիր հայերն ունին, ամա Աղասու ջիգրը հենց էնդուր վրա էր շատ անգամ գալիս, որ ինչ անում էին, խելքումը չէին նստացնում, թե բանի զորութիւնն ի՞նչ ա: Հանդն էր դուս գալիս՝ իր մասին ու պտուղը, դաշտերի

ծառն ու ծաղիկը, երկնքի պայծառ արեգակի, լուսնի, աստղերի լիսը տեսնելիս նրա հոգին վերանում էր, խելքը թռչում, շատ անգամ աչքերը ծով դառած՝ տեղն ու տեղը մնում կանգնած. հենց իմանում էր, թե իրան դրախտը տարան: Ձեռները քցում, գլուխը բաց անում, երեսը մեկ երկինքը, մեկ երկրի վրա քցում, հոգոց հանում ու ցանկանում էր, որ ձեն տա:

— Ա՛խ, ո՞վ ես դու, ո՞վ, յարադանիդ ղուրբան, աստված, որ էսքան բարիքը ստեղծել ես մեզ համար: Ա՛խ, ընչի՞ չե՛ս քո սուրբ երեսը մեկ օր մեզ ցույց տալիս, որ ոտներդ ընկնինք, մեր սիրտը, մեր հոգին քեզ մատաղ տանք: Թե ասեմ՝ երկիրն ա մենակ գեղեցիկ, հազար ծաղկներով, բուսով զարդարած, բաս երկինքը ո՛ւր թողամ, որ ցերեկը ինձ լիս ա տալիս, հանդիս պտուղը հասցնում, գիշերը մութն իմ աչքիցս հեռացնում ու էնպես, շաղրի պես գլխիս վրա կանգնած՝ անձրև, արև տալիս, որ ես ապրիմ, որդիքս պահպանեմ, աշխարհի պետքը գամ, որ մեռնելիս էլ գան հողիս վրա, ինձ մեկ դարտակ ողորմի ասեն: Ա՛խ, երկնային թագավոր աստված, քանի աչքս բաց եմ անում, էս քո արարածը տեսնում, սիրտս կրակ է դառնում, աչքս՝ ծով, բերանս լուվում, մնում եմ տաքացած, ջեռուցած, բայց ա՛խ, ո՛չ էս կրակն ա ինձ էրում, ո՛չ էս ջուրն ինձ խեղդում: Աչքս մոլորված՝ էս թփից էն թուփ, էս սարից էն սարն ա ընկնում, ծառի տակին ասես, սարի գլխին ասես՝ մտիկ անելով աչքս շաղվում, ջուր ա կտրում: Հենց գիտես՝ մեկ ձեն, մեկ թև, մեկ աներևույթ հոգի, տերևները խշշալիս, դուռը թռչելիս, աղբյուրը քաջալիս, բյուրբյուրը երգելիս, հովը փշելիս, շաղը երեսիս թափելիս, ամպը գոռալիս, անձրևը գալիս ինձ ձեն ըլի տալիս, ինձ ձեռով ըլի անում, ինձ վրա խնդում, թե վայելի՞ր էստոնք, հողածին մարդ, բարի կա՛ց, բարություն արա՛, Արարչիդ մեծությունը ու խնամքը ճանաչի՛ր, ծառի պես պտուղ տո՛ւր, ծաղկի պես՝ հոտ, սարի պես՝ աղբյուր, դաշտի պես՝ մասիլ, երկրի պես՝ հաց, երկնքի պես՝ լիս. վայելի՞ր աստուծո բարությունը, ուրըշին էլ փայ տո՛ւր. աղքատ տեսնելիս՝ կերցրո՛ւ, կշտացրո՛ւ, դուռը վրովդ անց կենալիս՝ կանչի՛ր, կուտ տո՛ւր. դու առատ ձեռք ունեցիր, որ առատ առնիս ու բախտավոր ըլիս: Ա՛խ, բոլոր կանեմ, կյանքս ուզեն, չե՛մ խնայիլ, բայց ի՞նչ կըլի, որ, տե՛ր իմ և աստված ջան, էս հոգին մեկ օր էլա մի ինձ երևի, որ էսպես կարոտ չմնամ, չէրվիմ, չմաշվիմ նրա աննման սիրովը: Երազումն էլա որ մեկ նրա պատկերը տեսնեի, սրտումս դարդ չէր մնալ, էսքան շէի հասրաթ ըլիլ ու տանջվիլ: Թե դու ես նրան ուղարկում, ո՞վ տեր իմ և արարիչ, ինչի՞ չես հրամայում, որ մեկ օր, մեկ օր, ա՛խ, մեկ րոպե էլա, մեկ աչքս բաց ու խուփ անելիս էլա, նա մի աչքովս ընկնի, նրան տեսնիմ, սիրտս հովանա ու էլի նրա ասածն անեմ. բերնիս թիքեն հանեմ, ուրըշին ուտացնեմ, հա-

քիս շորը հանեմ, ուրըշի լաշը ծածկեմ, որ հորնըմորս սիրտն էլ ուրախանա, ասեն, թե «Աստված իրանց բարի զավակ ա պարգևել, որ իրանց խրատը գետինը չի՛ քցում, իրանց բարի ճամփին ա հետևում, իրանց ասածն անում»:

Հանդը դուս գալիս՝ մեր բիրտ Աղասին էսպես էր մտածում, ու սիրտն էրվում, ժամիցը գալիս՝ փառք էր տալիս աստուծո, որ շուտ արձակվեցավ, ինքը տուն էկավ, որ մի քիչ դինչանա ու գնա հանդը, որ էլի սիրտը բացվի, էլի էն հիանալի ձենը լսի ու իր բանն անի: Շատ անգամ բարկացած՝ գալիս էր, տան պուճախումը կամ քուրսու տակին ոտները փռում, տրտնջում, թոնթորում, գանգատ անում, որ ժամումը, խոստովանվելիս, էնպես բաներից էին խաբար առել, նրա սիրտը վիրավորել, որ նրա մտքովը ամենեկին երազումն էլ չէին անց կացել:

— Ա՛խպեր, արածիս հլա մեկ ճար արա՛, հետո ուրիշ բաներից հարցրու, է՛,— ասում էր շատ անգամ նեղանալով:— Հենց քանի ասում ես, էլի երկու սհաթ չոքացնում, գլուխդ տանում են, թե՛ ասա՛, ասա՛: Ախր որ չեմ արել, ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ: էնպես բան արա՛, որ սիրտս մի քիչ հովանա յա տաքանա, շատ խոսալուց ի՞նչ կշահվիս: Ասենք, թե խաթր եմ անում, լիս չե՛մ ընկնում, հենց պետք է ամեն բան բերանդ գալիս խոսի՛ս: Սիրտս սրսռում ա էդ հարցրած բաներիցդ, քար ըլի, էդ խոսքերը չի՛ տանիլ: Ախր ի՞նչպես են աստուծո սուրբ տաճարումը էնպես բաներից խաբար առնում, որ շուտումը չի՛ պետք է խոսացած, բալթի թե քամին իմանա, տանի, ուրըշի անկաջ քցի. տանը չի՛ պետք է ասած, որ չըլիմ չիմանամ, պատերը զարգանդին: Ես իմ կարճ խելքովս էնպես եմ իմանում, որ մարդ խոստովանվելիս ինքը պետք է իր մեղքի վատությունը, իր արած շարությունը միտք անի, փոշմանի, զոջա, աստծուն խնդրի, որ իրան թողություն տա, որ էլ չանի. կարողություն տա, որ իր ճամփիցը չհեռանա, բարի ըլի, թե չէ՛՝ զոռ անելով, մարդի վրա բեռը դնելով, անկաջը էսպես բաներով լցնելով, սրտիցը ո՛չինչ խաբար չառնելով ի՞նչ կընկնի մարդի ձեռքը. ոչինչ: Հինգ օր էլ գլուխդ քարեքար տուր, տարով ծում պահի, որ սիրտդ թամուզ չի՛, ի՞նչ օգուտ: Թե ինձ վատություն ես արել, պետք է սրտով իմանաս, ինքդ փոշմանես, թե չէ՛ ուրըշի ասելով դու հո քո ուզածը ու քո խորհուրդը չե՛ս թողալ: Տերտերի առաջին շոքելիս, մեղա տալիս էնպես պետք է վեր կենաս, որ խղճմտանքդ դինջ ըլի, նրա ասածը գլխումդ մտնի, թե չէ՛՝ սիրտդ լիքը գնացիր, լիքը վեր կացար, ի՞նչ օգուտ: Խաթաբալա ա, է՛լի. մեկ որ յախեդ ձեռ ա ընկնում, էլ չեն ուզում, թե պոկեն:

Հաղորդության օրը որ գալիս ա, աստված գիտենա, ջանս գող ա ընկ-

նում: Ինչ աման-չաման կա, լվանում եմ, դուղս մզում, քամում, բեինս քանդում, որ տեսնիմ, թե ի՞նչ եմ արել, որ ես ինքս ասեմ ու հարցնիլ շտամ: Տուն չե՛մ կտրել, մարդ չե՛մ սպանել, ուրբշի հացը ձեռքից չե՛մ խլել, աստծուն իրան ալան ա. գողութուն, շարութուն, անառակութուն մտքովս էլ չի՛ անց կենում, էնքան արևի, անձրևի տակին շոքը՞ք եմ անում: Առավոտը գնում եմ հանդը, բիզունը գալիս, մեկ մարդի ծուռը աչքով չե՛մ մտիկ տալիս, էլ մեղքս ո՞րն ա, որ հենց գլխընդհար տանում են, թե՛ հա՛, ասա, հա՛, ասա՛: Ծս լավ գիտեմ՝ մեղքի պարկն ո՞վ ա, իրանցից պետք է հեսար պահանջել. մեզ վրա են բեռը բարձում, մեզ մեղավոր շինում: Ղորդ են ասել, թե շատ կարդացողի ծուծը բարակ կլի, գլխումը խելք չի՛ ըլիլ կամ թե չէ կթուրքանա: Աշխարհս կարդացողիցն ա շինվել, կարդացողիցն էլ պիտի քանդվի: Իմ դուշմանս նրանց ձեռը շնկնի, սաղ-սաղ կուտեն մարդի: Ինչ ասես՝ նրանցից դուս ա գալիս: Ավետարանը իրանք են կարդում, ժամ ու պատարագ իրանք անում, մեզ ասում, թե մեր ասածն արեք, մեր գործքին մեք նայիլ: Ախր ի՞նչպես շնայեմ, հո քո չե՛մ, փառք աստծու: Ինչ ճամփով որ դու գնում ես, ես էլ էն ճամփովը պետք է հետդ գամ. տո՛, դու դուզ գնա՛, որ ես էլ դուզ գնամ, է՛. զոռի բան չի՛ հո: Տո՛, դու խեցգետնի պես ծուռն ես եռում, ինձանից պահանջում ես, թե ծուռը մի՛ գնար: Առաջ դու արա՛, ետո ինձ խրատ տո՛ւր, է՛:

Ծս էլ գիտեմ, որ աստված փիս բանը չի սիրիլ. ես որ հող տեղովս ատում եմ, նա ի՞նչպես կընդունի: Թե բան ունիս, է՛ն ասա, էղով քարվան չի՛ կտրվիլ: Նստում են երկա՛ր, զուռնալամա խոսում, հազար բանի անուն տալիս, հազար հրաշք պատմում, մեջը փուշ, օխտը հատիկ, ո՛չ աղ կա, ո՛չ համեմ: Քրիստոս գիտենա, իմ ծառիցը ու դաշտիցը շատ բան եմ սովորում, քանց սրանցից: Տո՛, փող էլ ուզես՝ կտամ, շունենամ, գլուխս կծախեմ, քեզ կպահեմ, թաք ըլի էնպես բան ասես, որ խելքումս մտնի, իմ հավարին հասնիս, էն ժամանակը հոգիս ուզես, քեզ թասիր չե՛մ անիլ, չե՛մ:

Ամենը հո ամենը, իլահիմ մեր Տեր Մարկոսը, որ առավոտից մինչ րիզուն՝ փիլոնն ուսին քցած, փոխանը վեր քաշելով, հողաթափը ծրփծրփացնելով կամ քոշերը քստքստացնելով, քուցին-քուցին անելով, մեկ դազանակ ձեռին, լոնդի տերոզորմեն շխշխկացնելով, քուշեքը լափելով, մեկ մեռել կամ կնունք, շիլափլավ կամ մատաղ պատահելիս՝ մեկ էլ էն ես տեսնում, որ հազալով, փոշալով, ոտին-գլխին անելով, դոները ջարդելով, կոտրատելով, ափալ-թափալ ներս ընկավ, հոգեառ հրեշտակի պես էկավ, թունդրի դրաղը կտրեց, իրան-իրան նստեց, արաղ, մազա ուզեց, ու հենց իմանաս, թե մեռելի կես հոգին ինքն ա ուզում հանի: Դեռ պատանը չկարած, չվացրած, շուտով թաղումելեքն ու կողոպուտն ա ուզում. աստ-

ված հո չի՛ վերցնի: Տո՛, մեկ արի՛, ձեռս բռնի՛ր, հոր պես ինձ սիրտ դի՛ր, ինձ անուշ լեզվով մխիթարի՛, ետո հոգիս էլ հետը հանի, է՛. թե որ շտամ, պատժի գամ: Մեկ հացկերույթ ըլելիս՝ սուփրի գլխին ինքն ա նստում, հինգ մարդի դղար հաց ուտում, տկի հոտն առնելիս՝ փորը ղվլոց ընկնում: Տո՛, քո տունը չքանդվի, քո տունը, հո սոված շմեռա՞ր, ա՛յ խանի խարաբ, ի՞նչ էլավ քեզ. մարդի փորը հո դժոխք չի՞, որ իրան ուտի:

Սար ու ձոր՝ տերտերի փոր. ի՞նչ ղորդ են ասել, է՛: Բերնին ղուրբան, ով էս խոսքն ասել ա: Ավետարանի կողքումը պետք է գրած, որ սրանք կարդան ու իմանան: Քիչ ա մնացել, որ մեզ սաղ-սաղ ուտեն: Երեխեք-ներս շոբան դառած ման են գալիս, նրանց դարդը շնն քաշում, որ մեկ այբ-բեն էլա, մեկ ճգի-բզի սովորցնեն, հենց իրանց ֆիքրն են քաշում: էղպես հո չի՞ ըլիլ:

Ղորդ ա, կարդալ-մարթալ չե՛մ գիտում. էշ կերել եմ, էշ մեծացել: Ծս ի՞նչ գիտեմ՝ տերտերն ի՞նչ ա, ժամն՝ ինչ: էղպես բաները էս հաստ գլխումը, հազար տարի էլ ասեմ, մեռնիմ, կտրիմ, ոտներս քարեքար տամ, տուն չի՛ գնալ, տո՛ւն: Պարտականը նա ըլի, որ ինձ կարդալ չի սովորցրել, ամա բանը մենակ կարդալումը չի՛: Ինչ կուզե ասեն, ես իմ կոպիտ գլխովը էնպես եմ կարծում. նհախ տեղը՝ դատած մալը ուտիլը ու դարտակ քնիլը հարամ ա: Մարդ պետք է ինքն էլ աշխատի, որ կերածը հալալ ըլի:

էս լսողն էնպես կիմանա, թե մեր Աղասին մեկ սարսաղ, անհոգի, անաստված, իր հավատն ուրացած մարդ պետք է ըլեր, որ մեր ղղորմելի կարդացողներին էսպես քարկոծում, պախարակում էր ու էլ միտք չէ՛ր անում, թե նրա՛նք են Քրիստոսի կենարար մարմինն ու արինը ճաշակում, ծառա եմ նրանց սուրբ գորությանը: Նրա՛նք են մեր հոգու տերը, մեր մեղքը սրբող-մաքրողը: Նրա՛նց է սված երկնքի ու երկրի իշխանութունը, որ արքայության դուռը մեզ համար բանան կամ փակեն: Նրանք որ լըլին, մեր հոգին դժոխքումը հուրն-հավիտենական խորի պուճախումը հա՛ կտանջվեր, հա՛ կտանջվեր ու սատանեքանց փայ կըլեր: Մազե կարմնջովը անց կենալիս՝ տեղը թե նրանք մեր ձեռը չի բռնեն, անդունդը կթափվինք, ու ամեն մեկ մեր թիքեն հազար սատանի ճանկը կընկնեմ: Ինչ ուզում ես՝ խոսի՛ր, արա՛, ձեռդ ո՞վ <ա> բռնում, ամեն մարդ իր գլխի տերն ա, ամա էսպես բանի վրա խոսողի ատամները պետք է ջարդած, որ խելքը գլուխը գա:

Ի՞նչ անես, էշ գեղըցի ըլելով՝ գլուխը հաստ, ծուծը բարակ, անտաշ, կոպիտ, ո՛չ վարպետ էր տեսել, ո՛չ վարժատուն, ձիու տակը սրբելուցը, մաճը բռնելուցը, հանդը վարելուցը ու կատեպանութունից ավելի ո՛չինչ

բան չէ՛ր գիտում: Ախր մեկ մարդ որ անլվա հաց ուտի, ամսըներով չու-
լումն ու գոմումն իր օրն անց կացնի, նրանից էլ ի՞նչ հարցնես, ի՞նչ բե-
ղամաղ ըլիս. նրա ասածը ո՞վ չվանի կոնի: Թեկուզ գեղըցին, թեկուզ յա-
բանի հայվանը, մի հեսաբ ա: Մեկ մարդ որ խաչ հանելիս շիմանա, թե
ձեռք առաջ դո՛շին պետք է դրած, թե՞ ճակատին, ա՞ջու կողմը, թե՞ ձա-
խու, սաղ տարին հինգ անգամ ժամի երես տեսնի, էլ ո՞վ նրա դնչին մտիկ
կտա: Կըլի որ նրա բոլոր անբավականության պատճառը բարիկենդանն էր
ու ժամի երկարիլը: Բալքի միտք էր անում, թե իր թայգաշ տղերքը էն
սհաթին ձի ու ասպաբ հազրած՝ դուս ըլին էկած, ու ինքը ետ մնա: Բալքի
թե հենց է՛ստուր համար էր նա էնքան դատ-բեղատ անում, տրտնջում,
բերանը ավերում, հոգին ապականում. թե չէ նրա ձեռքը մինչև է՛ն օրը իր
հերնըմերն էլ չէին լսել: Էս պատճառով կարելի ա նրա գիծ խոսքերը մո-
ռանալ, նրան ներել ու էսպես փեղցփեղ, հայվարա խոսողի բերանը
ցխել, որ իր շափը ճանաչի:

Ուրեմն՝ լսողը թո՛ղ չբարկանա ու իսկույն ձեռք բարձրացնի, որ Աղա-
սու բերնին խփի: Էսպես շար լեզու ուրիշ մարդիկ էլ ունին, բայց Աղասու
բարի խասիաթը, բարի սիրտն ու հոգին քիչը կունենան: Էս հասակը հա-
սել էր, քսան տարին անց կացել, նա դեռ հորնըմոր առաջին էնպես էր,
ինչպես մեկ անմեղ գառը: Մեկ օր նրանց խոսքիցը չէ՛ր դուս էկել. մեկ օր
նրա բերնիցը մեկ թթու խոսք չէ՛ր լսված. աչքը նրանց աչքին առնե-
լիս՝ նա նրանց միտքը իսկույն իմանում ու գլուխը մահու էր տալիս, որ
նրանց կամքը կատարի: Գեղըցիքը բոլոր նրա արևովն էին խնդում, նրա
գլխովն օրթում ուտում: Ամենի աչքը նրա վրա է, նրան էր գովում, նրան
էր օրհնում: Մեկին մեկ փորձանք դիպչելիս կամ մեկ դարդ ունենալիս նա
իր գլուխը ետ էր դնում, նրա մուրազին հասնում: Բերնի թիքեն հանում
էր, ուրըշին ուտացնում: Էնքան իր ապրանքին, իր հանդին ու մալին չէ՛ր
մուղայիթ, որքան իր հարևաններին:

Տանուտերի տղեն էր, աղքատի ու նաշարի ընկեր: Որք էր նրա գուռը
գալիս՝ սուփրեն էր բաց անում կամ քիսեն. ում գութան շունք, իրանցը
բան տալիս. ում եզն ու հոտաղ շունք, իրանցն ուղարկում. ում փող շու-
ներ, որ մշակ բռնի, իգին էտի, փորի յա թաղի կամ թաղը ետ տա, ինքն
էր առաջ ընկնում, գեղի տղերքը հավաքում ու գնում նրա բանն՝ առանց
կանչելու, առանց խնդրելու անում, ու իգու տերը մեջը մտնելիս՝ աչքը
մնում սառած, նրան ումբր ու արև խնդրում, շունքի թե մեկ տարի վազն
անթաղ մնա մեր աշխարքումն, իսպառ կըրբանա:— Շատ հերնըմեր երա-
նի էին տալիս նրա հորն ու մորը, որ էնպես բարի զավակ ունեին: Ինչ տեղ

մեկ մեջլիս կամ մեկ սուփրա էր բաց ըլում, նա էր նրանց գլուխը, ուրա-
խությունը ու քեֆ շհանց տվողը:

Նրա սուրահի բոյը, նրա թուխ-թուխ աչքերը, նրա ղալամով քաշած
ունքերը, նրա աննման, գեղեցիկ պատկերը, նրա անուշ լեզուն, քաղցր
ձենը, նրա լին թիկունքը, բարձր ճակատը ու ոսկեթել ճալվերը մարդի
խելք էին տանում. տեսնողը մաթ էր մնում, չէ՛ր կշտանում: Սաղը ձեռն
առածին պես՝ քարին, փետին շունչ, հոգի, լեզու էր տալիս: Ղորդ ա, արևն
երեսն էրել, գունը փախցրել էր, ամա ծիծաղելիս որ աչք ու ունքը չէ՛ր
բաց անում, հենց իմանաս՝ վարդ է բաց ըլում, երեսիցը լիս վեր թափում:
Նրա թվանքի գյուլեն դարտակ չէ՛ր անց կենալ: Սիրտն էնքան բարի էր,
որ նհախ տեղը դուռ էլ չէ՛ր սպանիլ. մոջիմը չէ՛ր կոխիլ, ամա հարամի
թշնամու ձեռին տապակվելով գիշեր-ցերեկ, որ թե էնպես էր պատահում,
որ թուրքերն էկել էին, բաղը լցվել, կամ իրան՝ սպանիլ, կամ իր հարևա-
նին, էն ժամանակը երկնքումն ըլեր, վեր կգար, գեղի էն կողմիցը ձեն
տալին, իսկույն ական թոթափել հազիր էր, ու թե բառով բանը չէ՛ր վեր-
ջանում, էն ժամանակը նա իրան թրի, թվանքի ու կռան հունարը էնպես
էր ցույց տալիս, որ թշնամին մնում էր կատու դառած կամ նրա ձեռին,
հնձանի տաքարին ղուրբան ըլում, որ թաղում, ծածկում էին, շունքի հա-
զար անգամ էին փորձել, վարավուրդ արել, թե մինչև տաճկին չծեծես,
քեզ բարեկամ չի՛ դառնալ:

Էնքան ղվաթով էր, որ ձեռը մեկ տղամարդի գոտիկը որ չէ՛ր քցում,
հավի ճուտի պես բարձրացնում, գլխի ծերն էր հանում, պտիտ տալիս, էլ
ետ վեր բերում: Ձին նի ըլելիս որ ձեռը չէր բարձրացնում, ասլան ձին
կզանում էր ու մեջքը դեմ անում: Հինգ մարդ վրա թափեին, բուսնց ձեռը
կոլորեին: Գոմշի կամ եզան բողազը մեկ թուր խփելով է՛նպես դուս կտրում,
որ թրի ծերը գետինն էր խրվում: Շատ անգամ քսան հարամի հենց թրի
ոռքով էր հետ ածում: Թուրքերը նրա անունը լսելիս լեղապատառ էին
ըլում: Շատ անգամ, կոխվ քցած վախտը, հենց նրա ձեռն իմանում էին
թե չէ, ճանճի պես ցրվում, դես ու դեն էին կորչում, գյուլ ըլում: Ավելի
անունը Ասլան բալասի էին դրել: Ձեռներն էլ կապած որ հարամու, թու-
լու մեջ բաց թողերի, կարող էր, որ իր գլուխը պրծացներ:

Բայց է՛սքան զարմանալի հատկությունները ունենալով՝ էլի երեխի
հետ երեխա էր, մեծի հետ՝ մեծ: Խանի, շահի առաջի էնպես էր կանգնում,
չուղաբ տալիս, որ, հենց իմանաս, թագավորի որդի ըլի: Միծաղն ու խըն-
դությունը նրա երեսիցը պակաս չէ՛ր հարկիդ. է՛նքան պարզ էր նրա սիր-
տը, է՛նքան հանգիստ՝ նրա խղճամասնքը, է՛նքան արդար՝ նրա հոգին: Նրա
ամեն մեկ խոսքը անգին չավահիր էր:

Շատ մօր աչք մնացել էր կարոտ, որ նրան իր փեսա շինի, նրա գլխովը պտիտ գա: Զահել աղջկերբը, նրա ձեռք կամ անունը լսելիս, ուզում էին, որ հոգիները տան: Շատ անգամ, ջրի ճամփին կամ տան կտրենբրին կանգնած տեղը, որ Աղասուն անց կենալիս չէին տեսնում, էնպես էին կարծում, թե հրեշտակ է անց կենում, մնում էին քար դառած, մայիլ էլած: Նրա ձեռք լսելիս, նրա բոյը տեսնելիս, սիրտըները կրակ էր ընկնում, խելքըները գնում. ուզում էին իրանց հոգին հանեն, նրան տան: Զանգյուլում ասելիս կամ ֆալ քցելիս կամ թիզ բաց անելիս ամենն էլ իրանց մտքումը նրան էին դնում, երազում նրան տեսնում, վեր կենում՝ նրա սիրուն ա՛խ, ո՛խ քաշում: Նրա ձեռի խնձորը կամ վարդը որ մեկի ձեռն էր ընկնում, որ փտում էլ էր կամ շորանում, էլի նա ծոցիցը չէ՛ր հեռացնում, քնելիս՝ բարձին դնում, զարթնելիս՝ դռչին, երեսին կամ քթին: Մեկ տևող ղոնաղ ըլելիս, հազար տեղից՝ պատի արանքից, դռի շեմից, տան սյուճախից, հենց նրան էին մտիկ տալիս, ու շատը ուզում էր, թե հենց էն սհաթը յա Աղասու ձեռը նրա ձեռին դիպչի կամ շունչը՝ շնչին, յա թուրը սիրտը մտնի, որ շուտով նրա արևին մատաղ ըլի, որ Աղասին նրան թաղի, Աղասու սիրտը նրա համար մրմնջա, Աղասու աչքը նրա վրա լա, բայց ա՛խ, Աղասին վաղուց էր իր մուրազին հասել ու նրանց մուրազը փորըներումը թողել: Սաղ գեղը է՛նքան էր նրա սիրովը վառվել, որ մինչև նրա վրա խաղ էլ էին հանել՝ իրանք ասում, էրեխեքանցը սովորցնում:

Աղասի ջա՛ն, գլխիդ դուրբան,
Դու ես մեր թագն ու պարծանքը.
Աշխարհս որ բոլոր ման գան,
Ո՞վ կլի հատդ, դու մեր կյանքը:

Գլխովդ միշտ պտիտ կըգանք,
Ա՛ն մեր հոգին, դու մեր հրեշտակ.
Թե թաղես էլ մեզ, ձեռ կտա՞նք,
Էլ մեզ կօրհնենք, մեզ դուրբան գնանք:

Երկնին դու լիս ես տալիս,
Մաղկերի՛ն՝ հոտ, համ ու հոգի.
Դաշտ, սար ու ձոր մեզ տեսնելիս՝
Գլուխ վեր բերում քո առաջի:

Իյուրբյուլն մեռած՝ սագիդ ձեռին,
Վարդն թոռումս՝ սերդ հիշելիս,
Ա՛խ ես քաշում, տալիս գլխին,
Վա՛յ ես ասում՝ դու մտիկ չտալիս:

Քանի սաղ եմ, մեզ ըլինք դուրբան,
Քո շվափիդ տակին մնանք.
Ա՛խ, քե մեռնինք, մեր գերեզման
Էլ գաս, կոխես, որ դինջանանք:

Թագավորներ հասարթդ քաշեն,
Որ ունենան մեզ պես որդի.
Քո անունը երբ լսում եմ,
Թոզ եմ դառնում քո թշնամիք:

Արեգակն իր լիսն երեսիդ,
Ամպերն իրանց թևերը փռած՝
Քեզ ես նայում, որ արևիդ
Ղուրբան ըլինք, մնում կանգնած:

Տանիցը որ դուս ես գալիս՝
Ամենիս աչքն վրեղ մայիլ.
Քաղցր լեզուդ մեռն լսելիս՝
Ոտիդ տակին ուզում մեռնիլ:

Ղալամով աչքերդ ա քաշած,
Սուրանի բոյդ մեկ շինարի.
Աշխարհի աչքն քո վրեն մեռած,
Աղասի ջա՛ն, մեզ մոտ արի:

Բայց, ինչ կուզե որ աներ, Աղասին իրանց տանն էնպես էր, ինչպես մեկ հարսը: Ղորդ ա, մի քիչ ոտին-գլխին արեց, ամա էն էլ բարիկենդանի հունարն էր: Երբախանի բալանիքն ասես թե մատանի, մոր ջիբումն էր: Սա էլ հո էնպես կապ էր ընկել, պպին կանգնել, թե ընչանք ծամը դուս չի գա, նրան, որ մեռնի էլ, մեկ կաթը ջուր չի տալ: Աղասու նշանածն էլ լավ ոտին-գլխին էր անում, ամա ի՞նչ աներ ջրատարը, ձեռիցը մեկ բան չէ՛ր գալիս: Անաստված կեսուրը ո՛չ մեկի դնչին էլ չէ՛ր նայում, չէ՛ր մոռում: Ամեն բանը իր ձեռովն էր հաղիբ արել՝ արաղ, գինի, հավ, ձու, ոշխարի:

միս, բայց, ժամը չարձակված, վա՛յ նրան, որ էստոնց կշտովն անց կենար կամ մատը դներ վրեն:

էս միջոցումը գոմի սաքուն էլ սկսեցին թամուզ սարքել, խալիչա փռել, բուխարին վառել, դուրսն ու տունն ավելել, շունքի որ գեղի քեղ-խուղեքը էսօր էստեղ էին կանչած, ու էսպես կարգով՝ օրը մեկ քեղխուղի տան, ինչպես որ միշտ սովորութունն աս, իրանց բարիկենդանը պետք է անցկացնեին: Աղասու մարդը վաղուց կտրիցը նայում էր, որ տեսնի, թե ե՞րբ ժամը դուս կգա: Հենց կնանոնց սպիտակ շարսավը տեսավ թե չէ, նոքարը ափալ-թափալ տուն ընկավ ու նրան աչքալիս տվեց: էլի մերը իր ձին քշեց, իր ասածն արեց ու Աղասուն շողաց, որ տեղից էնքան ժած գա, մինչև Սառախարուն տատը տուն չէկավ, Սաղմոսն ու շարսավը շծա-լեց ու ամենին հավասարական Ողորմի աստված շասեց, նշխարք շբա-ժանեց:

— Աստված ձեր գլխին խոով չկենա, էսօր դուք հո՛ հոգիս հանեցիք, իմը ինձ հասցրիք,— ասեց Աղասին քթի տակին, մեկ կտոր նշխարք բե-րանը քցեց ու ընչանք դոնադները տուն կգային, փասա-փուսեն հավաքեց, դուս թռավ, ծլկեցավ:

Անիրավ ձին էլ, հենց իմանաս, իրան փառք էր համարում, որ էն-պես նստող ուներ վրեն: Ոտն օրգանավին առավ թե չէ, մեջքը կոացրեց ու սկսեց գլուխը խաղացնիլ, ոտները գետնին խփիլ, նալներին կրակ տալ, խրխնջալ, փռնչալ ու թև առնիլ, ոտները գետնիցը կտրիլ: Աղասու ընկերքն էլ մեկ տեղ թոփ էին էլել, ամեն բանը հագիր արել, իրանց մեծին սպա-սում ու դեռ չէին համարձակում, որ իրանց քեֆն սկսեն, շունքի պատվելի քեղխուղեքը եկեղեցուց դուս էկած՝ գեղամիջումը կանգնել, գրից էին անում, իրանց հոգսը հոգում:

— Մեկ կորչում էլ չե՛ն էս անատամ հալերները, էս ծերերը, որ մենք դինջանանք, մեր քեֆին նայինք,— ասաց մեկը՝ ատամները կըրճ-տացնելով, բարկանալով:— Իրանք ջանից ընկել են, իրանց ջահելութունը մոռացել, ու չե՛ն էլ ուզում, որ մենք էլա մեր օրը քաշենք:

Բայց տանուտեր Օհանեսը էփված, փորձված մարդ ըլելով, միտուք ու մաղեր հազար բանում սպիտակացրած, հազար շաթուշվան կտրած՝ ծանր, ուռած կանգնել, գզրին թամբահ էր անում, որ թուրք պատահելիս տանի, մեկ տեղ դոնաղ տա, էն շանը լավ մտիկ անի, որ մարդի չկծի, ու տեր-տերն էլ մեջըները քցած քիչ-քիչ երիշ արին, տուն գնացին: Հենց նրանք հեռացան, մեր դռնաղ տղերքանց աստղը դուս էկավ:

— Քեղխուղեքը գալիս են, տո՛, տե՛ղ արեք, դրա՛ղ կացեք, ճա՛մփա րաց արեք,— ձեն տվեց գզիր Կոտանը՝ մեկ աչքը քոռ, դունչը ծուռը, էն-պես որ միտքի կես փայլը մնացել էր երեսի վրա ցից էլած, խճճված, կես փայն էլ բողազին, շանին կպել, շորացել, էնքան խոսացել էր ու հարայ տվել:

Թագավորն էլ էնպես ուռած-ուռած իր քոշք ու սարեն (պալատը) չէ՛ր մտնիլ, ինչպես մեր գեղի իշխանքը՝ իրանց տաք գոմը, թեև շատի հա-քին էնքան շոր չկար, որ էրկու մանեթի գին ունենա: Որը մեկ տասը տար-վան կտրատված, քրքրված հին յափունջում կոլոված, որը մեկ հազար տեղ կարկատած, մաշված քրդի աբա էնպես էր ուսերին քաշել, որ, դո՛դ ա, բերանն ու միտուքը ծածկած ուներ, բայց գոտի տակիցը դենը, գլուխդ ապրի՛, պատուոված քոբաշի շուխի ծլանկները (կտորները) հազար տեղից էնպես էին ճողուլակ էլած ու քամու ձեռին եսիր մնացել, որ փչելիս՝ ուզում էր, թե իրանց էլ հետը տանի: Գլխըներին հո, էնպես գիտես, թե ամեն մե-կը մեկ սաղ ոշխար ըլեր դրած: էն որ մի քիչ շաղ էր ու եղալի (հարուստ), ոտն ու գլուխը էլի մի քիչ քոք էր ու, աստծու տվածիցը, շորի հոտ էր գա-լիս վրըներիցը: Սրանց ամեն բանն էլ կարգին էր. լաբշինը՝ թագա, մուգ մավի դադաք փոխանի դրաղները՝ ասղարուր, մավի քոբաշի շալ շուխա կամ եզդու դադաք կապա, սիպտակ կտավե կամ շալի գոտիկ. շապկընե-րի յախեն՝ որինը մով, որինը քաթան. արխալղները, դորդ ա, կարկատած էր, ամա շատ որ ըլեր, մեկ տասը-քսան տեղ, ավելի չէ՛, էն էլ ուսե-րանդ կտորներով՝ որը կարմիր, որը դեղին, որը գուլ-գուլ, էնպես որ շատի արխալուղը հեռըվանց, հենց իմանաս, շալ դաջարի ըլեր կամ շալ կատվի պոշ: Ամենիցը գլուխը նրանց բորանի քուրքն էր. երեսը՝ կարմիր ներկած, ինչպես մեկ թուրքի հինա դրած դաբա միտուք. երեսք շունք, ջանումն էլ բաց տեղ չէ՛ր մնում, բոլոր ծածկում էր: Փեշերը ու նեղ թևերը իշի նոխ-տի պես ուսըներիցը կախ ընկած՝ գետնին էին հասնում ու դիպած տեղը թամուզ ավելում, հայլի շինում. ամեն մեկ քուրք մեկ թզաշափ մաղ ուներ, բայց, ա՛խ, շատ արեի ու անձրևի ձեռիցը է՛ն հալն էր ընկել, ներկն ու երեսի ջուրը գնացել, որ, հենց գիտես, քոսոտ ձիու սաղրի ըլեր: Շատի վրա տասը տարվան թոզ ու կեղտ կար: Շատի ուսերն ու քամակը էնպես էր ծակվել, բուրդն ու մազը դուս թափել, որ տեսնողը հենց կիմանար, թե գարունքվան բրդըհան էլած ուղտի կաշի ըլեր: Բազընի փափախի մորթին էլ հո՛, էնպես էր շալ ընկել, ու ծերիցը բուրդը դուս թափել, որ մեկ բա-րակ քամի կամ հով փչելիս էլ՝ ամեն մեկ մազը թև էր առնում ու գլխընե-

բին պար գալիս: Բայց էլի էնպես մարդի քեֆը գալիս էր տեսնելով, թե ինչպես տանուտերն ու քեղիսուդեքանց շատը գողակները կտորել, աչու ալանջի վրա թեքել, իրանց հինգ ոչխարանի քուրքը քեֆով մեկ էս ուսին էին քաշում, մեկ էն, ու բազի անգամ գլխըները էլ հետը տրմբացնում էին, որ գողակները գիծություն շանեն, իրանց շափը ճանաչեն ու դուզ կանգնին: Բազի անգամ էլ իրար բռնոթի թավազա անելով կամ մեկը ձեռը մյուսի գոտիկը կամ ճտքովը քցած՝ իրանց էրեխությունը միտքըներն էին բերել ու շախա անում, իրար բոթրոթում, շվացնում, զոթկացնում, փոթկացնում, ճոթկացնում, մոթկացնում ու բազի վախտ էլ հրհում, քրքում, բրբում, դրդում: շատը հո՛, ծիծաղու, մեջքի իլիկը կտորըվել էր, էնպես որ ժամիցը ընչանք տուն կգային, հենց բռնի՛ր, տարի քաշեց, էնքան էին էստեղ-էստեղ կանգնել ու զրից արել:

Ղորդ ա, ասացի, որ շատի հաքին տրեխ էր, գյուլբա էլ շուներ, որ ոտը ծածկեր. շատի շուխի վրա հարիւր կարկատան կար, շատի ձեռների, երեսի, միրքի վրա տասը տարվան աղբ, կեղտ, թոզ ու մազ կար, շատը բերնումը երկու հատիկ ատամ էլա շուներ, էնքան ծերացել էր, ամա ի՞նչ կանես, որ տունն ու շիրախանեն հազար բարությունով լիքը՝ տրաքում էին, ու աստուծո հոգի կար միջըներում, մեկ օձի ձուն էր պակաս նրանց տանիցը: Գինին՝ կարասներով շարած, ամբարը՝ հացով լիքը, կթի կովն ու գոմեշները՝ ֆորթ ու ձագը տակըներին, գոմումը կապած, քյահլան ձին՝ թավումը, գուլանը՝ դռանը լծած, մառանը՝ եմիշով, կախանով, տանձ ու խնձորով խլթխլթում, և մտնողին հոտը տեղն ու տեղը բռնում, շմացնում էր: Նորահարսն ու փեսեն կամ մեկ աղիզ դոնաղ որ գլուխը բարձին չէ՛ր դնում էս անմահական բարության մեջը, էնպես իմանում էր, թե դրախտումն ա աչքը խփում կամ բաց անում: Որը երկու, որը իրեք բաղ ունեւր, նոքար, հոտաղ՝ դռանը հազիր, ու տան ներսն ու պուճախը դրմբում էր: Կարասներով կողակ, կճճներով պանիր ու դավուրմա, աքաշներով գոխ, բոխ, ողորմակոթ, բղղներով եղ ու կարագ, մոթալներով պանիր, — ծո՛վ, ի՞նչ տուն: Տասը դոնաղ որ էն սհաթը նրա դռանը վեր գային, սաղ ամիս ուտեին, խմեին, կտորեին, ջարդեին, փչացնեին, նրա տան խերն ու բարաքլաթը հա՛ կար, հա՛ կար, ու յաբանի յաղն էլ նրանց դոնովը անց կենար, իրանք թևիցը կքաշեին, տուն կկանչեին, որ նրանց սուփրի համն առնի ու էնպես ճամփա ընկնի: Շատ անգամ եկեղեցումը որ մեկ դարիք օքմին կտեսնեին, Սուրբ սուրբն ասածին պես շատը կերթար, եկեղեցու դուռը կկալներ, որ սֆթա ինքը նրան իր տունը տանի, ու շատ անգամ, երբ ուզողը շատ կըլեր, խոսքըմին կանեին, որ մեկ-երկու շաբաթ նրան իրանց միջումը պահեն, նրան քեֆ շհանց տան, ու բուլորն ի միասին, մեկ

որ սրա տանը, մեկ օր՝ նրա, ուրախություն անեն, դարբրի սիրտն առնեն:

Շատը սուրուով ոչխար էլ էին պահում: էնպես մարդ կար, որ տարեկը երկու հարիւր, իրեք հարիւր լիտր տանձ, խնձոր, ծիրան ծախում էր ու մեկ էնքան էլ աղքատի ու ճամփորդի ուսացնում: յա դեղապետի հմար պահում, որ սարի աղքատ խալիւր՝ թուրք, հայ, շունքի բաղ շունին, մեկ հիվանդ պատահելիս՝ գան, տանին, ու իրանց թամարզու նաշարի աչքը դռանը շմնա, շունքի մեր աշխարքումը ինչ հիվանդ էլ որ ըլի, նրա առաջին ու վերջին դեղը պտուղն ա: Պտուղ որ չըլի, ո՛չինչ բան նրան չի՛ փրկիլ, ու լեզուն բերնումը կշորանա, յա հասրաթ կմեռնի: Ամեն մարդ իր բաժակի գինին ալհադա ունեւր պահած, որ համ իր եկեղեցուն էր տալիս, համ էլ գեղըցոնցը բաժանում, ուրտեղ բաղ շխար, որ նրա ննջեցելոց հոգին հիշեն: Ամեն նավակատյաց ոչխար ասես, կով ասես՝ մորթում, մատաղ անում, ժամ, պատարագ անիլ տալիս, ժամոց բաժանում ու տանով-տեղով գնում, իրանց սիրելյաց գերեզմանները օրհնիլ էին տալիս ու աղքատներին կըշտացնում: Մեկ փարի բան բազարիցը տուն չէ՛ր գալ, բացի իրանց հաքնելու շորիցը. էն էլ՝ կտավ, շապկացու, շուխացու, շատը հարսներն ու աղջկերքն էին նրանց համար մանում, գործում կարում:

Նրանց կնանոնցը որ մտիկ տայիր, խելքդ կերթար. խասի ու դումաշի միջում կորած էին. բերններիցը կտրում էին, օղլուշաղի ոտն ու գլուխը թամուզ պահում. տղամարդը շատ օրը հանդումն ա ըլում, ի՞նչ հաշաթ. կինարմատը միշտ պետք է արուռով հաքնի, արուռով մաշի: Մեկըմեկի ջարու, շատ անգամ, իրանց օղլուշաղին էնպես ին ծաղկում, զարդարում, ինչպես գարնան վարդը: Սաղրի մաշիկ, կարմիր ծուղեք, դասաբ, դրաղները գյուլաբաթնով արած փոխան, ալ դարայի մինթանա (քաթիբա), զառ լաշակ, դալամքար արխալուզ, սամուր քուրք, արծաթե կոճակներ ու բիլազիգ, քարգահարուր օշմաղ, ճլպինդ, տոտեր, շապկի յախա, ոսկե քամար, յախութ մատանիք, քահրբար յա մարջան ճտի շաբք՝ շատի միջումը ոսկիք, մանեթ, արասի ծակած, անցկացրած. դոշի քորոց, ականջի օղ՝ որը ոսկի, որը մարգարիտ. մինթանի դրաղները՝ շատինը մարգարտաշար: Շատի մազերումը ու գլխին հինգ թումանի զարդ ու զարդարանք կար: Շատի ճակատին շարքով յալդուզ ոսկի շարած: Ամեն մեկի կնիկն ու աղջիկը, հենց իմանաս, խանգաղա ու բեկզաղա ըլեր: Շատը շորս-հինգ հարսն ունեւր տանը, որ մեկ տեղը ցավելիս՝ ուզում էին գլխովը պոխտ գան ու ոտները ջուր անեն, խմեն: Գլուխն ու քամակը դեմ անելիս՝ հարսներն ու աղջկերքը իրար հետ բաս էին մտնում, որ իրանք քորեն կամ քութութեն: Տրխըները կամ լաբըները հանելիս՝ ձեռն էր, որ բան էր ընկնում. որը ոտն էր ճմռում, որը ջուրն էր տաքացնում, որը բերում, որ ոտն ու գլուխը լվա-

նա, որը թեկերը վեր քաշած՝ ձեռին ջուր էր ածում, որը մահրամեն տալիս, որը թևն էր քաշում, որը շորերը դասում, որը տեղը քցում, քնացնում: Քնած վախտին էլ ե՞րբ կարեր մեկ ճանձ, որ նրա մոտովն անց կենա կամ երեսին նստի, էնքան աչքաբաց էին հարսն ու աղջկերքը: Մեկ ղոնաղ պատահածին պես էս պատիվը ղոնաղինն էր, ե՞րբ կարեին նրանք բաց աչքով նրա երեսին մտիկ տալ: Մեկ բան ուզելիս՝ ոտի տեղ գլխի վրա էին գնում, որ նրա ասածն անեն ու ձեռքները դռններին դրած՝ աչքը կթած ունեին, որ տեսնեն, թե իրանց տերը կամ ղոնաղը ի՞նչ կհրամայի, որ կատարեն: Կեսուրը կամ կեսաուր մեկ աչքը քցելիս՝ ուզում էին, որ տեղնուտեղը հալչին, էնքան հնազանդ էին:

— Բա՛խտ, բախտ էս ա. փողի բարաքյաթին էլ նալլաթ, նրա կտրոզին էլ.— շատ անգամ ասում էին գեղըցիք ու գլխըները ժած տալիս,— ուտիլ չի՛ կարելի, հաքնիլ չի՛ կարելի: էսոր ջերդ լցնես, էգուց պետք է մատդ լպստես: Ո՛չ գիշերը քունդ ա տանում, ո՛չ ցերեկը՝ դարարդ: Փորագամ ընկածի պես՝ մարդ չի՛ իմանում, թե թիքեն ո՞ր կողմովն ա կուզ գնում: Փողը որ կա, ժանգ ա, ձեռի կեղտ. էսոր կա, էգուց աստուծով մխիթարիս: Մեռնիս՝ պետք է շնորոց-գիլերոց ըլի: Թեկուզ փողի համն առած, թեկուզ իր միսը կերած, հեսարը մեկ ա: Սարդարն էլ ա մեր դուռը գալիս, փողատերն էլ: Տաշտումը հաց ունենամ, կարասումը՝ գինի, ջվալումն՝ ալիք, հերն անիծած, որ չիփ-չփալա էլ ըլիմ, դարդ անեմ: Օջախս լիքը ըլի, տանս՝ բարաքյաթ, որդիքս՝ սաղ-սալամաթ, թո՛ղ օրը հազար մարդ մտնի, հազար մարդ դուս գա, ի՞նչ եմ հոգում. հացն աստուծուն ա, ես էլ հետը. ո՛վ հասնի, թո՛ղ ուտի: Տերին փառք, տեղը հլա շատ կա. տղերքըս սաղ ըլին, ջանս ապրի՛: Աստված իր ստեղծած բանդի ողջը ի՞նչպես կկտրի: Գրակս ծուռը կղնեմ, քեֆս արամիշ կանեմ. ո՛վ թամբալ ա, թո՛ղ նա դարդ անի:

Չէ՛, չէ՛, փողի սիքեն ճանաչողը ո՛չ հոգի ունի, ո՛չ հավատ: Փող՝ հող, մին ա: Զարգար Պ. որ շատ փող ունի, հենց . էն ա, ինձանից մեկ թիզ բարձրացել ու լավ ա ապրո՞ւմ: Նրա ջոռ աչքը գիտենա: Շատ ֆիքը անելուցը երեսի կաշին գնացել, շոփ ա դառել, քամակն էկել, փորին դեմ առել, ատամները ցից-ցից մնացել, աչքերը կուզ գնացել. մեկ որ փչես, հազար տեղ գունդ ու կծիկ կըլի. մեկ որ քթին հուպ տաս, հոգին էն սհաթը կտա: Տարենը որ հազար շուն, գել, թուրք, հայ, աղքատ, դարիք, դուրբաթ հացս շտտեն, տանս չքնեն, գինիս չիմեն, իմ աչքը հեշ քո՞ւն կգա: Գյուս էլ որ քանդեն, ձեն չե՛մ տալ: Իգուս մասըլի տուտը Թեհրան, Ստամբուլ ա հասել: Ո՞ւմ հաղդն ա, որ մեկին չէ՛ ասի: Ինչ ուտում են, շեն ուտում, էնպես

պսած ունիմ, որ հարգա, խուրչին էլ լցնեն, որ տանեն իրանց տունը: Իր տնկած ծառի տակին քնիլը, իր բճամ բերած պտուղն ուտիլը աշխարք արժի: Նոր չե՛մ հաքնիլ, հին կհաքնեմ, ձեռս ո՛վ ա բռնում, ո՛վ ա գլխիս ծեծում, թե զառ ու դումաշ հաքիր: Ծ՛ս շեմ իմ գլխիս տերը:

Քաղաքը որ մտնում եմ, հենց իմանաս, թե աշխարք սով ա ընկել. էլ ո՛չ խեր կա, ո՛չ բարաքյաթ: Հացն ու ջուրն էլ որ փողով ըլին ծախում ու առնում, էլ ո՞ւմ դուռը գնաս, ո՞ւմ ձեռդ դեմ անես: Բազի վախտ էլ տեսել եմ, որ դուքաններումը կիտուկ-կիտուկ մանեթները, ոսկին ածած, ամեն մեկ փող համարելիս, էնպես գիտես, թե փողատիրոնջ հոգին հեռն ա դուս գալիս, էնպես են սրթսրթում իրանց խաղիների վրա: Հենց իմանաս, թե առաջներիցը թե կառնի, կթուչի: Մեկ ձեռդ դեմ արա՛, շան որդի ըլիմ, ո՛չ մեկ բուռ հողի արժանանամ, թե սուտ ըլիմ ասում, աստված, երկինք, գետինք, ծով, ցամաք՝ մեկ ծեղ էլ շեն տալ, որ աչքդ կոխես: Թո՛ւհ, մարդ իրան հոգին պետք է ծախի, որ փողի թամահ անի: Հազար տարի էլ որ քո ազիզ սիրելու դուսնն էլ շինքդ ծոես, կանգնիս, սովու մեռնիս, հազար տարի անոթի փորով զկոտաս, մեկն էլա քեզ տուն չի՛ կանչիլ, մեկ սառը ջուր խմացնիլ:

էն մարդն էլ, որ քո տանը կերել, խմել, ամսով, տարով քո աղ ու հացի վրա ա էլել, աչքը աչքիդ առնելիս, հենց գիտես, թե գյուլլով խփեցին: Ծտեն ա քեզ դեմ անում ու աչքը քամակը քցում: Տո՛, փողդ էլ ջհանդամը գնա, դու էլ, տո՛, դո՛ւտումսաղ. ասենք թե աչքդ ա քոռացել, ինձ շես ուզում, որ ճանաչես կամ սուփրիդ դրաղը նշանց տաս, տո՛, գլխիդ քար ընկնի, ինչ կերել ես՝ քթովդ դուս գա, խնդրել եմ աստվածանից՝ զահրըմար ըլի, էն դինումը առաջդ գա, աչքերդ բռնի, տո՛, մեկ բարով, աստուծո բարին է՛լ ա գլխիցդ զհաթ էլել, որ դունչդ ցցում ես ու ետ փախչում: Մեկ բարի լիս, բարի օր էլա տո՛ւր, է՛, հո բերնիցդ քրեհ շե՞ն ուզում, ի՞նչ ես քարացել, էդ էլ հո փողով չի՛, ա՛յ փողակեր՝ հողակեր: Ասենք, թե լուխես մահուդ չի՛, հին, մաշված, բրդից ա, քոնը՝ նոր, կանաչ մահուդ, ձեռիցդ հո շե՛մ խլում: Քեզ պես հազար մահամարդ իմ էս աղքատ լուխիս դուրբան ըլի, որ առանց ղոնաղի հաց չի ուտում: Թե մեկ օր էլ ճանկե կընկնի՛ս, ես գիտեմ, թե ձիուզ գլուխը դվորը շուռ կտամ. հլա սարբ արա, հալբաթ էլի քամին կպտտի, քեզ մեր դեհը կքցի. էն ժամանակը աչքդ բարին տեսնի: Ծոթ առնելիս հո՛, շատն ուզում ա, մեկ-երկու շահի փող ենք գատել, էն էլ նա խլի:

է՛յ գիտի ժամանակ, հա՛. ո՛վ էր տեսել կամ լսել ավալի սֆթա էսպես բաներ. գառն ու գելն ի միասին արածում էին, հրմիկ կովը վեր են քաշում, որ տեսնեն, թե տակին երաք ֆորթ կա՞, թե չէ: Սատկած ձիու

նալնի են ման գալիս, էլ ո՞ւմ ասես դարդդ: Հերը որդին չի՞ ճանաչում, որդին՝ հորը, ախպերն՝ ախպորը, լավ ա, որ քարը քարի վրա կանգնած մնում ա: Մարդ ինքը պետք է լավություն անի, որ աստված էլ նրա բանն հաջողի: էլի աստված օրհնի՞ մեր հողը, մեր ջուրը: էլի թե հոգի կա, հավատ, մեղանում ա: Ուտն՛ք, խմե՛նք, քեֆ անե՛նք, իրար թասիր քաշե՛նք, իրար արևով խնդա՛նք: մեկ օր կմեռնենք, որ ողորմի շտան, գյոռքեգյոռ հո շե՛ն անիլ: Մարդ ինչ անի, է՛ն իր առաջը կգա: Լավություն կանես՝ լավություն կտեսնիս, վատություն կանես՝ վատություն: Հարիւր տարի կըլի, որ լուսահոգի Ապովը մեռել ա, էլի նրա ողորմին հա՛ կա, հա՛ կա: Թուրք ու հայ նրա գերեզմանովն են օրթում ուտում: Ճամփի վրի մենծ իգու անունը Հնդաստան ա հասել: էն շաղահա՛ բաղը իր ձեռովը տնկեց, որ անց կենողը գնա, նրա բարությունը վայելի: Չորս կատեպան ամեն առավոտ, ինչ պտուղ ծառիցը վեր էր ընկնում, հավաքում, քթոցներով տանում էին, ճամփին դնում ու անց կենողի ջերն ու խուրջինը լցնում: էն մեշա իգուցը մեկ պտուղ, մեկ թաս գինի իրանց տանը չէին բանացնիլ, ջոկ կպահեին ու աղքատ գեղըցոնցը կբաժանեին:

Ի՞նչ պետք է տանինք էս փուշ աշխարհիցը. դարտակ էկել ենք, դարտակ կերթանք: Սաքի որ շատ էլ մալ, դովլաթ ունեցա, աշխարքի տեր էլ դառա, հո էլի պտի հողը մտնիմ: Իմն ա մի բուռը հողը, մեկ գազ կտավը: Լավ ըլիմ՝ լավ կասես, վատ ըլիմ՝ վատ:— Տերտե՛ր ջան, քո ոտի հողն եմ, դրո՞ւտ եմ ասում, թե ծուռը: Գրի սեն ու սպիտակը չե՛մ գիտում, ամա ես իմ կարճ խելքովը էսպես եմ աշխարքի բանը քննում: Ով չի՞ ուզում, իր քեֆն ա, ամեն մարդ իր գլխի տերն ա: Քեֆ սանն, էյանդ էյոխվանն (Քեֆը քոնը, գեղը տանուտերինը): Թուրքն անիծած ա, խոսքն՝ օրհնած:— Ի՞նչ կասես, տա՛նուտեր. թե սուտ եմ ասում, բերնիս խփի՛ր, անկաջս քաշի՛. դու գիտես, որ քո շոքը ինձ համար ջան ա, քո մեկ մազը արարած աշխարքի հետ չեմ փոխիլ: Թե ճշմարիտը չե՛մ ասում, ասա՛. «Գլուխդ քարին ես տալիս»: Ես էլ ձեռս կկտրեմ: Ղորդ ա, վարպետի ու վարդապետի մոտ չեմ մեծացել, ամա իմ ողորմածիկ, լուսահոգի հերը տասը վարդապետի խելք ունեք գլխին: Ինչ որ խոսում էր, հենց իմանաս, թե ավետարանի կողքին գրած ըլի: Սաղ Աստվածաշունչը փորումն ունեք: Մեկ խոսք խոսալիս՝ հազար վկայություն էր բերում: Ժամագիրքը, Շարականը, Սաղմոսն ու Այսմավուրքը հո՞, ջրի պես գիտեր: Հարիւր փիլիսոփա, վարդապետ, տերտեր հավաքվեր, բերանները կցխեր, ճամփու կղներ: Աշխարքի էն դինիցն էր խաբար տալիս: Մեկ ժողովքարար մեր գեղը գալիս պետք է տափ կենար, որ նրա ձեռը շընկնի, թե չէ՛, աստված ազատի, հոգին կհաներ, միսը բերանը կտար, շատ անգամ չէ՛ր իմանալ, թե էկած

ճամփեն ո՛րն ա: էս հմիկ որ լավ-օսալ գլխիցս դուս եմ տալիս, նրա հունարն ա, թե չէ՛ ես ո՞վ եմ, որ ինչ գիտենամ:

Բանը է՛ն չի, որ մարդ, ծեղը տալիս, գնա ժամը, մեկ-երկու ծունդը դնի, դուս գա, մի քիչ գրին մտիկ անի, արշտոտա, քունը տանի, կակող բարձի վրա, դուլթուքի յորդան-դոշակում երկար ձգվի, ուտի, խմի, քեֆ անի, փորն ու գլուխը հաստացնի ու գա, մեր ջանին ընկնի, թե ինչ որ դատել եք, էն էլ մեզ տվեք, որ տանինք, լավ ուտենք, լավ հագնինք, լավ մաշենք, ձեզ համար աղոթք անենք: Ախպե՛ր, բաբա՛, ջա՛նմ, գյո՛ղմ. աղոթք ունիս, քեզ համար պահի՛, քեզ համար արա՛: Ի՞նչ ես տվել, որ մեզանից չե՛ս կարում ետ առնիլ: Ըսկի որ չըլի, կասեմ. «Աստված, քեզ համար մեկ պատրոզ կանեմ»: Աստված բերնին չի՞ նայում, սրտին ա մըտիկ տալիս: Մեկ հաս ու չհաս պատահելիս հո՞, ուզում են, թե մեր տունը քանդեն: Տո՛, թե տուտը կարճ ա, չի՞ հասնիլ, փո՞ղն ա երկարացնում: Բերաններս խփել ենք, ինչ որ ասում են, անկաջ ենք անում: Ասենք՝ մենք չենք խոսում, բաս աստված վերելիցը չի՞ նայում: էս ի՞նչ բան ա, թե փլավը ես ուտեմ, քո գլխին դմփեմ. մածունը ես լպստեմ, քեզ գող կատու կանչեմ: Ասենք, թե կարգավոր են, խաթրներիցը անց չենք կենում, չենք ուզում, որ անեծքի պատճառ դառնանք, շունքի սեպգլխի անեծքը քարին որ դիպչի, քարը կպատռի. իրանք էլ մի քիչ պետք է իրանց շափը ճանաչեն: Սեանու ճգնավորներն են լավ կարգավոր, ի՞նչ խոսք ունիմ, բաժակի, մսի համ չեն տեսնում, հաքածները բուրդ ա ու շալ, շոր գետնի վրա են քնում, երեսներիցը լիս ա վեր թափում. տաս՝ էլի կօրհնեն, շտաս՝ էլի կօրհնեն: Մոտը մտած ժամանակը աստուծո բան են խոսում. կնկա երես տեսնելիս հո՞, երկու վերստ ճամփա հեռու են փախչում: Զէ թե կնկանից: գիտուց, փողից, ձիուց, էլ ի՞նչ գիտեմ, ինչ բանից խաբար տալիս: Քյահան ձիու վրա իրանք են նստում, խաս ու դումաշ իրանց հաքին ա, դաբու փլավ ու հազար տեսակ անոշ կերակրներ, խմիչք իրանք գործածում, բանըդ կուշտն ընկած վախտը ուզում են, թե գլուխդ վեր բերեն. էս ո՛չ Քրիստոս ա արել, ո՛չ Մահմեդ:

Տո՛, հենց փող պետք է տամ, որ հոգիս դրախտը գնա՞: Տո՛, որ գործքս լավ ըլի, ես անօրեն ըլիմ, աստված նրանց խոսքովը իմ հոգուս պետք է թողություն տա՞: Տո, աստված փողն ի՞նչ <ա> անում, նրա յարադանին դուրբան: Փողն աղքատին պետք է տված: Դեն քցես՝ լավ ա, քանց էն մարդին տաս, որ քեզ մեկ շնորհակալություն էլա շասի: Հազար օր նրանց տանդ պահի՛, պատիվ տո՛ւր, մեկ որ ոտդ մոտրներն ա ընկնում, մեկ սառը ջրի էլ լայաղ չե՛ն տեսնում: էս հո աստված չի՞ վերցնի: Մեզանից առնում են, իրանց բարեկամներին ու ազգականներին շենացնում,

ևստ մեզ վրա էլ մեծ-մեծ խոստում: Ասենք, թե ամեն բանի վրա լիս չե՛նք ընկնում, մեր արուուր պահում ենք, որդի, երեխա իշի պես մենծանում են, նրանց հոգսը չե՛ն քաշում, վարժատուն չե՛ն բաց անում, չե՛ն կարդացնում, հենց ուզում են, թե մեր դատածը խլին: Մի գնա մեչիդը, ամեն մի մոլլա, էն անհավատ տեղընեղովը, քառուն-հիսուն մեծ, պստիկ գլխին հավաքել, առավտից մինչև մութը ուսումն ա տալիս, իր մասամբի բանը սովորցնում. մերոնք հենց իրանց քեֆն են արամիշ անում: Ո՞րի արածըն աստծուն դիր կգա, ձեզ եմ հարցնում: Ասում էլ ես, աղաչանք անում, անկաջըվեր են անում. մեր որդիքն էլ մեզ նման էշ ուտում, էշ մենծանում. չենք գիտում, թե մենք սովորցնենք, գիտացողն էլ անկաջը կալիլ ա, ո՞ւմ ասես:

Թե սուտ եմ ասում, ա՛յ շամըհաթ, մատընիրդ կոխեցե՛ք, աչքս հանեցե՛ք, թե չե՛ ախր մեր ազգը որ խեղճ ա մնացել, թրի, կրակի եսիր, բուլբուլի պատճառն էս ա, որ մեզ մեկ ասող չի՛ ըլում, թե մենք ո՞վ ենք, մեր հավատն ի՞նչ ա, ընչի՞ համար ենք էկել աշխարհ. քոռ գալիս ենք, քոռ գնում: Հա՛, լավ, հավն էլ ա օրը հարիր անգամ, շուր խմելիս կամ կուտ ուտելիս, գլուխը ցածացնում, բարձրացնում, էստով ի՞նչ կդառնա: Ո՞վ չի՛ գիտի, թե երկնքումն աստված կա, մեզ համար՝ դատաստան: Ամա պետք է իմանանք էլ, թե երկրումը ի՞նչ պետք է անենք, որ էս դատաստանի տակը չընկնինք, է՛: Ախպե՛ր էսպես չի՞, դուք ասեցե՛ք. ես մեղա, գլուխս քարը: Տո՛, ետին թուրքն էլ ախր Ղուռանի շատ փայլը անգիր գիտի, ես մեկ Հայր մեր չեմ գիտում, ախր ի՞նչ իմանամ, թե հոգիս ո՞ւր կերթա, մարմինս՝ ո՞ւր. ախր իմ խեղճ երեխեքն ինձանից ինչ պետք է սովորին: Ես բան ասիլ չի՛ ըլում: Զի՛ ըլիլ, որ մարդ իր մատը իր աչքը կոխի, իր ձեռով իր գլխին յա երեսին թակի. ամա ի՞նչ անեմ. սիրտս պատուում ա, որ մեր ողորմելովյունը միտքս եմ բերում: Թո՛ղ ինձ կարդացնեն, որդուս ուսումն տան, մեզ ճամփա շհանց տան, ճամփից, հավատից շհանեն, սատանի փայ ըլիմ, մեկ բուռը հողի, մեկ գազ կտավի, ժամ, պատարագի՝ հասարաթ, թե աչքս ուզին, շհանեմ, իրանց տամ. որդիս ուզեն, չմորթեմ, մատաղ անեմ:

— Ի՞նչ ասեցիր, հերիք ա, խնամի Հառուբյուն,— ասեց տանուտեքը.— ո՞ւմ ասես, ո՞ւմ. հազար շուն, հազար գել կա, որ ո՛չ գիր գիտեն, ո՛չ գրի գործընուն. մեր աստղը մեկ անգամ թեքվել ա. էսպես էկել ենք, էսպես կերթանք. ամեն մեկ խոսքդ մեկ ջավահիր ասի, ամա ո՞ւմ ասես: Գիր գլխին ավետարան կարդացին, ասեց՝ շուտ արեք, սուրուն գնաց: Բիլանա բիր, բիլիանա բին. թուրքն ա ասել (իմացողին մեկ, չիմացողին

հազար), ո՞ւմ գլուխը ծեծենք. ո՞վ կուզի, որ իր աչքը քոռ ըլի, ամա որ ասածդ տեղ չի՛ հասնում, ի՞նչ ես գլուխդ ցավացնում, բերանդ ախտո՞ս չի՞. քարին որ, հլա աստված սիրես, տասը տարի քարոզ էլ ասես, քյա՞ր կանի: Աստված մեր հորնըմոր հոգին լուսավորի՛, որ եկեղեցու դուռն ու ճամփեն էլա սովորցրել են, թե չէ հենց յաբանի հայվանի պես պտի մենծանայինք: էդպես բանի վրա տարով էլ որ խոսաս, տուտը չի՛ հատնիլ. գնա՛նք տուն, ու ինչ որ աստված տվել ա, վայելենք, մեր հորնըմոր ողորմաթասը խմենք, հալբաթ աստված մեկ օր իր ողորմության դուռը բաց կանի, էսպես հո չի՛ մնալ: Գնա՛նք, գնա՛նք, թե չէ շուտով մենծ պասը կգա. էն վախտը վա՛յ քո օրին՝ հա՛, կա՛ց ու թթու կե՛ր, գազար էրծի՞ք ու բերնիդ ու փորիդ հուպ տո՛ւր: Բարիկենդան ա, մեր քեֆն անենք հլա. ինչ աստծու կամքն ա, է՛ն ըլի: Փողատերն էլ իր համար կենա, վարդապետն էլ. լավություն չեն անում, իրանք գիտեն, նրանց մեղքը հո մեղանից չե՞ն հարցնիլ, մեղանից չե՞ն ուզիլ. ո՞վ ա գիտում, թե էգուց գլխընեղիս ի՞նչ կգա. մարդի միս են ուտում, արինը խմում. ո՞վ ճար ունի, իր գլխին ա անում. մերն էլ՝ աստված, էսպես չե՛նք մնալ. փիս բանը, փիս ճամփեն էսօր ա, էգուց լիս կընկնի, ու էն ժամանակը շատ մեր լաց կըլի: Ծամփեն որ ուղիղ ըլի, ինչքան երկար էլ ըլի, գնա՛, դուզ ճամփից մի՛ դուս գալ. թե չէ, որ սարերով, շուրերով ընկար, բանդ բռչ ա, գլխիդ փորձանք շատ կգա: Յողա՛ն շխանն գյոգի շխար (ճամփից դուս էկողի աչքը դուս կգա): Գնա՛նք, գնա՛նք տուն, տեսնենք, մեր խանումը ի՞նչ ա հալիր արել, խեղճը սաղ գիշերը աչքը չի՛ կպցրել ու հենց շարխի պես գլխի վրա պտիտ էկել, դես ու դեն ընկել:

— Աղբաթը խեր ըլի մեր տանդրոնչ, թե նա չե՛ր էլիլ, էս մարդը մեր գլուխը հենց սալթ կտաներ,— էն կողմիցը մեկը բեղերն ոլորելով, քիթը վեր քաշելով, իշտահով կում անելով, հազալով, գլուխը տմբացնելով ձեն տվեց:— Հինգ սհաթ ա, ժամը դուս ա էկել. ագոավեներն էլ, որդիանց որ էլավ, հմիկ մեկ կտոր միս յա աղբ, յա ուրիշ գատ քթած, կերած կըլին. փորըներս դլվում ա, անկաջներս դժժում. ցուրտը մեկ դճիցը դափըներս տանում, սովը մեկ դճիցը զոռ անում, սա հենց իր խոսքի տուտը բռնել ա ու ոտը վեր կալած ջաղացի պես դանը վրա ածել, գլխիցը դուս տալիս: Քիչ էր մնացել, որ ասեի՛ քարվանը գնաց. պոչը կարճացրու, դնգի ոտը ցածրացրու, բերնիդ կասլը կապի՛ր, լեզուդ քնացրու. ու քամի ունիս, տա՛ր, ձեր տանը փչի՛ր. էս քամին մեզ հերիք ա, որ ոտնուձեռ սառցնում, փետացնում ա: Կրակ, պատուհաս ա, էլի. զրից ունիս, տա՛ր, ձեր քուրսու տակին արա՛, որ լսողի քունը տանի. ի՞նչ ես շարշու մասալեքդ բաց

արել, գլխընկերս տանում: Մենք էլ լավ գիտենք, թե կորած էջը ո՞ր գոմումն ա կապած, ամա ի՞նչ անես, որ մոտանողի շլինքը կտորում են, իշի ոտն ու գլուխը խուզում. որ տերը տեսնելիս զոտն էլ ա, ասում են, թե քոնը չի՛, ո՞ւմ գլուխը կտրես: Վաղի մասալեն չըլի, թե՛ Ուղտին հարցրին. ընչի՞ ա շլինքդ ծուռը,— ասեց. ի՞նչ տեղս ա դուզ, որ շլինքս ծուռը չըլի: Մեր բանն էս ա դառել, ասելով ո՞ւմ կապի կբերես. առաջ լուծն ու կամրդ պատրաստի՛ր, կալդ շինի՛ր, դեզդ դիզի՛ր, ետո գիծ մոզու անկաջիցը բռնի՛ր, է՛. հո հազար անգամ տեսել ես, որ կամն առնում ա, շուերն ընկնում, էլ ի՞նչ ես նհախ տեղը բերանդ ցավացնում, մեզ էլ հացից բցում:

Ցանք անողը առաջ պետք է գետինը վարի, փափկացնի, ետո սերմն ածի, թե չէ էլածն էլ դուրդ ու դուշ կուտի, կմնաս գլուխդ քորելով, մատդ լպստելով: Մեղրաճանճին մուխ տո՛ւր, որ փախչի, թե չէ երեսդ ես դեմ անում, հալբաթ որ կկծի, յարալու կանի: Ամեն մարդ հենց իր ձին ա բշտում, էլ առաջը մտիկ չի՛ անում, թե ո՞վ ա կանգնած: Ծրագը իրան տակին ա լիս տալիս. աշխարքը՝ դմակ, մարդը՝ դանակ. ո՞վ ա հարցնում: Բարդին կոացնես, քեզ վրա կընկնի, գլուխդ կշարդի: Ուրագն իր դեհն ա տաշում, ծառն իր տակին շվաք անում: Զուրն իր ձկանը պահում, հավն իր ճուտին մուղալիթ կենում. սաքի որ ամպի պես էլ գոռաս, լսողն ո՞վ ա: Դեղ ունիս, քո գլխին արա՛. եղ ունիս, ձեր բղղումը պահի՛ր: Ինչ կուզես՝ արա՛ յա ասա՛, ջուրն իր ճամփեն կթթնի: Հենց դու կմնաս միջումը փսամարդի: Դրուստը խոսողի փափախը ծակ կըլի, չե՞ս լսել: Ով ասես՝ գլխին կխփի ու բուրդը քամուն կտա: Ի՞նչ բանդ ա, փորդ հո բերնիցդ բարձր չի՛: Շունչդ փորիցդ ա դուս գալիս, պահի՛ր, տազ արա՛. քեզ ո՞վ ա ասում, թե արի, մեր կալը չափի՛ր, որ շանաղդ քեզ ու քեզ դեմ ես անում: Թե մեկ բան էլ գիտես, ձեր տան պատերին էլ մավա մի՛ գնալ, հողին էլ մի՛ ասիլ. ձեն կտան, դու կմնաս միջումը մեղավոր: Ախր ի՞նչ անես, որ լսող չկա. հո չե՞ս կարող քեզ սպանիլ: Հոտաղ կերել եմ, հոտաղ մենծացել, պարտական մնա, որ ինձ մեկ լավ ճամփա ցույց չի տվեց, ո՞ւմ գլուխը կտրես յա՛ աչքը հանես: Արամաթումը սառչում ենք, սա հենց ի՛ր զուռնեն ա փշում. տո՛, զուռնեն է՛ն տեղ փշիր, որ պար էկող էլ ըլի, է՛, աղբաթի խեր. թե չէ՛, էս շուումը որ փշում ես, քեզ ո՞վ շաբաշ կտա, ո՞վ բարաքյալլա կասի:

Տանուտե՛ր, տունդ շնորհավոր: Խնամի Հարությո՛ւն, ասածս սարին, քարին դիպչի, քամին տանի. համեցե՛ք, խոռվել ես, սառը ջուր խմի՛ր, սիրտդ հովանա, համեցե՛ք, քո գլուխը որ կա, սար ա. անձրև, ձին, կարկուտ, կայծակ թո՛ղ դիպչի էլ, գա էլ, ի՞նչ վեճդ ա: Մենք էլ լավ գիտենք, որ դրուստն ես ասում, ամա ի՞նչ անես, որ գեղըցու խոսքը չվանի չե՛ն

դնում, քաղաքացին էլ տեղը տաքացրել, տազ արել, իր շալը խմում, ո՞ւմ դարդն ա, թե քարը քարի վրա չի՛ կանգնիլ. ամեն մարդ իր գդակն ա դղում, իր գլուխը քորում. բերանդ բաց անելիս՝ հող են ածում, աչքդ բաց անելիս՝ թող. շունը տերը չի՛ ճանաչում, ո՞ւմ ասես, ո՞ւմ: Կուտ ունիս, քո հավի առաջն ածի՛ր. դան ունիս, քո ջաղացը տա՛ր: Դու էլ, թե ձեռիցդ գալիս ա, դանակդ սրի՛ր, մեկ կողմիցը վրա թո՛ի՛ր. աշխարքս թալան-թալան ա, նամարդը իշի փալան ա: Հա կա՛ց ու քեֆ արա՛: Բարիկենդան օրեր ա, խելքընկերս կորել ա, ետո ես կգամ, առաջ դու գնա՛:

3

Անշախ մի անշախ իրար բոթրոթելով, համեցեք անելով. կոնից, թևից քաշելով տուն ընկան:

Օրհնյալ է աստված,
Փառք հավիտյանս շամիչ.
Մտըներն ընկավ տեղը,
Մտըներն ընկավ եղը.
Ախորին բարձեցին գեղը
Ու կուզրկուզ անելով՝
Մտան տա՛ք տեղը:
Նամարդ ըլի, ով շասի՛
Աստված վերջը խեր անի:

Արի՛, հմիկ գոմի դռանը կանգնի՛նք ու մեր քեղխուղեքանց քեֆին թամաշ անենք: Բայց ի՞նչ անես, որ չե՛ն թողում: Հազար յադ ու ալազգի էլ որ ըլիս, սրանց սովորությունն էնպես ա, որ առանց քեզ թիքա չեն բերանները դնիլ. չգնաս՝ կխոռվին, ու ամեն մարդ իր տունը կերթա. գնա՛նք, ի՞նչ կա որ, հո մեզ չե՞ն ուտիլ: Տարով մեջընկերումը մնաս, քեզ տնետուն ման կածեն, քեֆ շհանց կտան: Բարիկենդան օրը հո, որ քարվան մտնի գեղը, ճամփից ետ կդարձնեն. քեզ էլ կպահեն, նոքարներդ էլ, ձիանոնցդ էլ, իրանք քո հոգսը կհոգան, քեզ քնից, տեղից չեն ծած տալ, էնքան ղոնաղասեր են:

Հա՛յ դե, ջո՛ւր տո՛ւ, բշի՛,
Զիդ ներս քաշի՛:
Մտնինք գամր,
Տեսնինք համր,
Ուտենք փլավր,
Մարտենք շլավր.
Ամա աղուխդ դի՛ր քթիդ,
Որ հոտը շղիպչի սրտիդ:

Կսեցի՛ր, նստեցի՛ր, չէ՞. կանգնի՛ր, իմացի՛ր, բանը բանի նման չի՛.

ա՛ռ քեզ տրաքոց: Շփոթ ու խաշիւ ա, որ հմիկ իրար կխառնվի: Թե ճար ունիս, փեշդ ձեռիդ պահի՛ր, գոակդ՝ գլխիդ, թե չէ՛, գլխաբաց որ գուս գաս, խարփուիս կընկնիս, թե ասածս շանես, պարտական ըլիս:

Գոմի սաքուն էնպես էր տաքացել, ինչպես համամ: Աթարի կրակի մարմանդ գուր մեկ կողմից, եզի, կովի, ձիու հոտը՝ մյուսիցը, մարդի քյալլա էին ծակում: Փորները՝ սոված, գլխըները՝ դարտակ, ձեռք ու ոտք՝ մրսած, գոմի ծանրացած բուռն ու կրակի սև ծուխն էլ որ քթըներին շղիպավ, մաղձ ու աղիք իրար գլխով տվեց: Որը բերնին էր հուպ տալիս, որը աչքին, որը փորին, որը քթին, որն էլ թուփուն էր քաշում, որ բալթի թե էն զահրմար հոտը մի քիչ կտրվի: Որը փռշտում էր, որը հագում, որն էլ էնպես էր զկոտում, որ սիրտ ու թոք հետը դուս էին գալիս: Ամեն մեկ քիթ նաղրախանա էր դառել, ամեն մեկ բողազ՝ ղոռոտոտո, ամեն մեկ փոր՝ դափ ու դարյա: Հագալիս երես ու միրուք էր, որ ներկվում էր: Փռշտալիս, հենց գիտես, անձրև էր գալիս. քթի ցելթուկը ինչ տեղ ասես հասնում էր. երես, բերան, աչք, ունք էլ չէր ասում, թե աստված ա ստեղծել: Շատը աղլուխ շունենալով՝ կամ փեշով էր սրբում քիթը, կամ ձեռը պատին քսում, կամ թե չէ քիթն էնպես էր սաստիկ վեր քաշում, որ մեկ բուռը ծուխ ասես, բուռ ասես, գոմի հոտ ասես, թող ասես՝ քուլա-քուլա բարձրանում, բեին էին համբարձվում:

էս միջոցումը խեղճ տանդրոջ կնիկն էլ փեշերը վեր քաշելով, քիթը սրբելով՝ գլուխը քարը չի տվեց, ուզեցավ, որ ներս մտնի ու ղոռնաղներին բարի լիս ասի ու գալըները շնորհավորի: Հագի, փռշտոցի՝ ձենը լսելով՝ քաղաքավարութուն բանացրեց, գոմի դուռը բաց արեց, որ մի քիչ հոտն ու ծուխը դուս գնա: Բայց երանի, թե ձեռը կոտրվել էր, չէ՛ր բաց արել: Հենց դուռն ճոռոցն իմացան թե չէ, աշխարքն իրար գլխով դիպավ, ու որն անգոակ, որն քուրքը քաշ տալով, աչք ու քիթ բռնած՝ էնպես քոռըքոռ հենց ուզեցան, որ դուս թռչին, երեսները մի քիչ հովին տան, էլ չկարողացան առաջներին մտիկ անիլ, շունքի տունը ծուխը խավարացրել էր, բուռը ամպի պես կալել. իրար գլխով ընկան. հենց իմացան, թե քամին դուռը բաց արեց, ու մեր խեղճ տանդրոջ կնիկ ջանը իրան հասցրին, ոտի տակ տվին:

Հարայ հրոցը որ իմացան, ետ դարձան. աչքդ բարին տեսնի. չէին իմանում՝ ծիծաղա՞ն, թե սուզ անեն, յա վրա հասնին, քոմակ անեն. շունքի տանդրոջ խաթունը էնպես էր ծանրագոգոթ խրվել գոմի կպրե կարասումը, որ էլ ո՛չ քիթ, ո՛չ երես, ո՛չ լաշակ, ո՛չ մինթանա (դերիա). դարտակ տեղ չէր մնացել, բոլոր ուսավա էր էլել վարդահոտումը: էս ղալմաղալումը ողորմելին հենց իմացավ, թե ձեռները թամուզ են, հենց մատները բերանը տարավ, որ օշմաղը մի քիչ բաց անի ու շունչը քաշի, քո

դուռմանի գլուխը չի՛ գա, ինչ նրա գլուխն էկավ. մեկ դուրում տաք-տաք, կովի էր թե գոմշի, շղիտեմ, մազա էլ էս վախտը բերանն ընկավ ու սրբություն, խաշ, ավետարան աչքիցն ընկավ: էլ թուք ասես, վատ խոսք ասես՝ նա էր, որ կվաթաթախ բերնով տալիս էր ու ասում:

Մանրագլուխ տանուտերը ընչանք հմիկ էնպես էր իմանում, թե ֆորթերն են կապըները կտրել, իրար գլխով ընկել, ու տանտիկինն ուզում էր, որ տուն անի. աչքը ցցեց դուռն մեջը թե չէ, տունը գլխին փուլ էկավ: Մերու արջի պես բղղալով, ճղղալով, էստուր-էնդուր գլխին բամբաշելով որ վրա չի՛ հասավ, որ իր խաթունին էս դժոխքիցն ազատի, սատանի աչքը քոռանա, քուրքն ընկավ ոտի տակը, գլխի վրա որ մաղալաղ չտվեց՝ շրճ փ, շրճ փայ, ինչ նա տեսավ, քո դուռմանի գլխին շգա. երեսի վրա էնպես խրվեց էս կվի մեղրի կճուճումը, որ աչք, ունք, բերան, քիթ, միրուք էնպես ներկվեցին, որ հագար ուստա քիսաքսող էլ որ էլել էր, էնպես աղաթին, լազաթին՝ հինա չէ՛ր կարող իր օրումը քսիլ:

Գարդիմանդ տանտիկինը մարդի խայտառակությունը տեսավ թե չէ, իր ցավը մոռացավ ու տեղիցը ծած էկավ, որ իր հալևորին մի քիչ քոմակ անի. հալևորն էլ հենց է՛ն էր ուզում, որ գլուխը էս անոշ բարձիցը բարձրացնի ու իր խաթունին էս ուսավայությունիցը ազատի, ձեռները իրար չի հասան, քամակ-քամակի դիպավ. ա՛ռ քեզ տրաքոց. էլ ետ դուրարա իրանց վարդահոտի մեջը էնպես խրվեցան, որ երկու լուծ գոմեջը անջախ կարող էր նրանց էստեղանց հանի:

— Տո՛, ջրատա՛ր, տո՛, գլուխդ հողեմ, ախր ի՞նչ բանըդ էր կտրվել, որ դու էլ էկար, էստեղ ընկար: Ես քիչ ուսավա էլա, դու էլ ուզեցար, որ հետս ընկեր դառնա՞ս: էս հո խուրմա չէ՛ր, որ մենակ ուտեի, քեզ շտալի, ի՞նչ էր սիրտդ պատռում: Կրեմ էդ գլուխդ, որ դու ես: էդ հունարիդ տերն ես, որ մեկ էջ բզիլ չե՛ս իմանում: Ժամն էլ գլխիդ խոռով կենա՛, պատարագն էլ, հացն էլ, սուփրեն էլ, բարիկենդանն էլ, պասն էլ: Մենք մեր բարիկենդանն արինք, հըմիկ որ ջհանդամը գնում են, թո՛ղ գնան դրանք: Մրանց ոտը պետք է կտրվեր, որ մեր շեմը չէին կոխել: էս ի՞նչ բան էր, որ մեր գլուխն էկավ. գեղի, աշխարքի միջում խայտառակ էլանք: Մերը մեզ հասավ: Թե մենք, թե մեր գլխի կոտանը: Ով ասես, մեզ վրա պտի բերանը բաց անի:

— Տո՛, քալթառ իմանսդ, իմ ցավս հերիք չի՛, դու էլ մեկ կողմիցն ես միսս ծամում: Ի՞նչ ես բերնիդ կապը կտրել ու լեզուդ քեզ շես անում: Չենըդ կտրի՛, թե չէ էնպե՛ս քացի կտամ, որ ատամներդ փորդ կթափի: Մաղ օրը աթար ես թխում, էսօր էլ համն ա՛ռ, էլ ի՞նչ ես գլուխս տանում: Որ չէիր գոթրոմացել, թեզ վեր էիր կացել, հո հմիկ էրկուսս էլ պրծած

կըլբինք: Կնիկարմատն ու ձուն մեկ օրինակի են, հենց ձեռն ես տալիս թե չէ, էն սհաթը փխլվում են: Շատ կնկա թամաճ անողին ի՞նչ ասեմ. հազար խոսք ա բերանս գալիս, ետ գնում: Տե՛ր աստված, քեզ մեղա. խաթա-բա՛լա ա, էլի: Կրակն ընկանք, տո՛: Փասա-փուսեդ քաշի՛ր, վե՛ր կաց, կորի՛ր, էլ երեսս չի՛ գաս:

էս խոսքումը դոնադներն, էն ա, էնքան ծիծաղել էին, որ սիրտըներն էկել, բողազներին դեմ էր ընկել, ու շատի ոտները դաբաղի աշ դրած կաշի էր դառել: Ախր ո՞վ տեսնի էսպես լազաթի թամաշա ու աչքը կալնի ու շփծաղի: Լավ իրանք էլ չէին ուզում, ամա, նալլաթ շար սատանին, բանն էնպես էր վրա էկել: Ինչևիցե, փոր ու բերան բռնած՝ էլ ետ մոտ էկան, որ իրանց տանդրոջ հավարին հասնին: Սա էլ քթի տակին փնթփնթալով, ոտ ու ձեռ հինաթաթախ՝ վեր կացավ ու դեպի իրան տեղը երըմիշ էլավ:

էսքան թամաշեն ու նաղը անց էր կացել, դեռ զգիր Կոտանը ո՛չինչ բանից խաբարություն չունեի: էս հարայ-հրոցը որ ընկավ՝ «Հա՛յ, ջուր բերե՛ք, հա՛յ, քոմակ արե՛ք, տանուտերն ու տանտիկինը խեղդվեցին»,— հենց իմացավ թե չէ, էնպես կարծեց, թե մուխն ա նրանց զոռ արել, վրա վազեց դռադ-դռադ, բորի կծկի պես, մեկ կճուճ խտտեց կծի տեղ ու խալ-խին՝ «Հա՛յ, ձեր հերը, հա՛յ ձեր մերը» ասելով, միսն ատամի տակին, ափալ-թափալ ներս պրծավ ու հենց էն սհաթին վրա հասավ, որ տանուտերը երես-մերես սրբել, միրուքը լվացել, ուզում էր, որ բերանն էլ թա-մուզացնի, շունքի ատամների տակին էլ մեկ քանի անոջ թիքա մնացել էին: Շատ փայլ հո՛, բարկացած ժամանակը կուլ էր գնացել, էստուր համար էր բողազը ճոթոտ, հազում, ջուր կում անում, ամա ձեռը ո՛չինչ չէր ընկնում, հազալ-մազալու վախտը անց էր կացել: Սոված փոր, ծեր մարդ, զարտակ գլուխ ու էնպես խնկահոտ, մեղրահամ, ի՞նչ լազաթ կտա, իմացողը թո՛ղ իմանա: էլ ի՞նչ ասեմ: էստուր համար էր մեր պարոն տանուտերը կատաղած արջի պես փորը բռնել, պտիտ գալիս:

— Վա՛յ, իմ աչքս դուս գա, տանուտեր ջան, վա՛յ, ես դժոխքի փայլըլիմ, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ. էդ ի՞նչ ա քո հալը, գլխիդ մեռնիմ, մկամ քո Կոտանը մեռել, կորել ա, որ դու էդ օրն ես ընկել,— ասեց խեղճ զգիրն ու աչքը կեռացրած, մեկ դճի վրա թեքված՝ վրա թռավ, որ նրա գլուխը լա, նրա ցավին մեկ դարման անի:

Հենց քիչ էր մնացել, որ տանուտերը սիլեն ետ քաշի ու նրա մեկ քոռ աչքն էլ դգի, ատամները փորն ածի, որ իր տերն էնպես թողել, իր քեֆի ետեիցն էր ընկել, դովթալաբ զգիրը էլ սխլամիլին մտիկ շտվեց, դաստ արեց, որ իր ծուռը դգի, աղի խաթրն առնի, ու էրկու ձեռով որ կճուճը շուռ շտվեց տանդրոջ գլխին, աստված ազատի, ինչ նրան հանդիպեց: Մեկ եքա

կճուճ, հինգ տարվա թթու, թանձր, պճպճուն բազկաթանը էնպես նրան ողողեց, որ ջրհեղեղի օրն էլ էնպես ալեկոծում, էնպես զուլում չէ՛ր էլած, չէ՛ր տեսնված յա լաված: Տանուտերը հո տանուտերը, քոռ գզրի սիրտը ջուր կապվեցավ: Բազկաթանի հոտը էնպես քյալլին դիպավ, որ տասը գազ ծուլ էլավ ու գող շան պես վրվրթալով, սրսրթալով, հեթեթալով ետ թռավ գոմի պուճախն ու մնաց քար կտրած, սառած: Մեկ մկան բունը որ հազար թումանի տվել էին, կառներ, մեջը կմտներ, որ իր սև օրը լա ու տանդրոջ ձեռիցը պրծնի: Քու դուշմանի գլուխը շի գա, ինչ նրա հալն էր. տանդրոջը հո, աստված ո՛չ շհանց տա, ընչանք թաքրար ջուր կբերեին, իրանն իրան հասավ: Միրուք, բերան, քամակ, ծոց, քուրք-մուրք՝ հոտած բազկաթանի մեջը շխշխպում, ծլծլում էին: Զեք, լաբչին՝ բոլոր լցվել էին, տուտը պճեղն էր հասել: Քամակը քոր էր ընկել, աչքերը մրմնջում էին. թե ուզում էլ էր, որ ծած գա չէ, փոխանն էնպես էր լցվել բազկաթանով, որ փաշեքը իրար դիպչելիս դափի, զուռնի ձեն էին հանում, չփչփում:

էս շան հալին էլի գոռում, զոռում, հարայ էր տալիս, ձեռները դես ու դեն քցում, որ գզրին ճանկի ու սպանի: Քոռ հավի պես մնացել էր պատի տակին կանգնած, ամա էլի հենց է՛ն էր ձեն տալիս.

— Թողե՛ք, թողե՛ք, դրա քոռ աչքն անիծած, թողե՛ք, դրան սպանեմ, շնաստակ անեմ, դա՞ էր մնացել, որ իմ գլխիս օյին գա՞: Դրան է՛ն օրը քցեմ, որ մեծ թիքեն անկաջը մնա:

Ընչանք ջուր կբերեին, ամենին իրանցը իրանց էր հասել. շատը նվաղել, քամակի վրա վեր էր ընկել: էլ ի՞նչ կանեին իրար երեսի ալիք փշիլ յա մածուն քսիլ, որ շատ անգամ, ուրախ վախտներն, անում էին: էս բավական ալիք էլ էր, մածուն էլ: էս դալմաղալումը տանդրոջ կնիկը ճրրալով, թոնթորալով դուս էր գնացել, որ իր գլուխը լա, իր մեղքիցը ազատվի: Խալխը տանդրոջ բնությունը լավ գիտելով, որ բարկացած ժամանակին հրեշտակ էլ ձեռն ընկներ, չէ՛ր խնայիլ, ո՛ր մնաց զգիր Կոտանը, տերտերին աչքով արին, որ նա, քանի աչքը բաց չի՛ արել, մոռնաթ անի, որ բալթի խղճին մեկ ճար ըլի, ու էլ ետ գզրին բերեն, տանդրոջ ձեռը պաշիլ տան: Հենց իմանում էին, թե կարգավորի պատիվն էլա կպահի:

— Բարիկենդան օրեր ա, խնամի Օհանես, խելքներս կորել ա, տնա՛շեն,— բերանը բաց արեց ծանրագոգոթ մեր փառավոր տերտերը, որ իր կարգի պատիվը ճանաչելով՝ ուզում էր, որ բալթի հաշտություն քցի միջըները ու էրկուսին էլ բարըշացնի:— Աշխարք ա, է՛դպես կըլի. հո աղջիկ չե՛ս, որ խասոդ ու վարաղդ գնա. հո շուշա չես, որ կոտրվեիր, իսանի՛ խարաբ. մոմ չե՛ս, որ հալչիս. մի քիչ սիրտդ լե՛ն պահի, ի՞նչ էլավ քեզ: Քրիստոս իր սուրբ ավետարանի միջումը գրում ա, ամենիդ մուրազն էլ տա, թե՛

Արանի՛ խաղաղարարաց, կամ թե՛ Քշնամուդ գլխին կրակ կածես, թե որ նրան սի՛... ուր՛... դո՛... ըն՛... վա՛յ քո հերն էլ անիծած, քո մեռն քսողինն էլ, քո օխտը պորտին նալլաթ, քեզ բարի օր ասողին, բարի լիս տվողի շինքը հախ միսն տերը կոտրի, էս ի՞նչ ա իմ հալը,— տերտերը բուխարուց ձեն տվեց՝ գլուխը քորելով, միրուքը թափ տալով։— էս ի՞նչ անիծած մարդի ուստ էկանք էսօր, տո՛, հենց ամեն բանն էլ թարս ա գալիս։ Հարամ ըլի է՛ն հացն էլ, է՛ն ջուրն էլ, խաթա-բալի մեջ ընկանք, է՛լի։ էս ի՞նչ կրակ ա, որ մեզ էրում ա։

Իրավ որ ողորմելի կարգավորը կրակի մեջ էր ընկել։ Չունքի ինչ սհաթի որ նա մոտացավ, որ տանդրոջ սիրտն առնի, էլ չէ՛ր մտածում, թե նրա արինն ու հերսը աչք ու միտք կալել, քոռացրել էին։ Անաստված տանուտերը էնպես մեկ սաստիկ դուռթմա (մուշտի) տվեց էս քո խեղճ տերտերի դոշին, որ փիլոնը մի տեղ ընկավ, գդակը՝ մի, ու ինքն էլ շոքընթ անելով՝ գլուխն էնպես բուխարու աթարի կրակի մեջն ընկավ, որ երեսմերես բոլոր խանձվեցավ։ Խեղճի բերանը մրոզվ, մոխրով լցվել էր, միրքի կեսը հո, կես տարի անջախ դուս կգար, էնպես էր քոքիցը խանձվել, պլոկվել։ էստեղանց էր է՛ն քաղցր օրհնությունը տալիս, որ մեկ դուռթմի էլա ինքը չի՛ դիմացավ ու ուզում էր, որ մեր խեղճ թանակոլու, մեղրաթաթախ, վարդահոտ տանուտերին ճամփու բերի։

— Ժամումը գլխըներս տանում են, հերիք չի՛, գոմումն էլ են ուզում իշխանություն բանացնեն, ախր ի՞նչպես մարդ համբերի,— վրա բերեց տանուտերը։— Ձեր օրհնողին ի՞նչ ասեմ. նալլաթ շար սատանին, բերանս ի՞նչ ա գալիս, ետ գնում։

Էլի երկար էսպես քթի տակին մոթմոթում էր տանուտերը, որ գզրին փախցրին, պահեցին։ Աստված բարի ճամփա տա, որ էնպես դալաթ բան մյուս անգամ չբռնի՛, և մեր գրի սև ու սպիտակը ճանաչողներին էլ խելք, իմաստություն տա, որ էսպես տեղը իրանց պատիվը չկորցնեն։

4

Տանուտերը գեգջանգեջ աչքը բաց արեց, դուռն ու պուճախն ընկավ, որ իր սիրտը մի քիչ հովացնի, բայց գզիրը թռել էր։ Քեղխուղեքը մեկ կողմից, կնիկը մյուս կողմիցը թոփ էլան, տանդրոջ սիրտն առան, տերտերին էլ բարշացրին, տանդրոջն էլ, գզիրն էլ էկավ, շոքընթ ոտներն ընկավ, մեղա ասեց, ձեռը պաշեց, մեկ թաս արաղ էլ կոնծեց. ծուխն էլ քիչ-քիչ պակսեց, բուռն էլ, ամեն բան սկսեց իր կարգն ընկնիլ։ Տերտերը «Պահպանի՛ն» ասեց, քեղխուղի մեկը՝ «Եվ ևս խաղաղությունը», տանտիկինը «Ամեն» ձեն տվեց, տանուտերը՝ «Մեղա Աստուծո», «Հայր սուրբ, զքեզ

ունիմ միջնորդը» ու վերջապես արաղ-մազեն էլ որ տուն շրերին, ամենի սիրտն էլ տեղն ընկավ։ Ինչ անց էր կացել, քամուն տվին, խունկ ծխեցին, երդիկ ու դուռը բաց արին, հոտը-մոտը քաշվեցավ, կատարները տաքացավ, ու մեր պարոն քեղխուղեքը հացի նստեցին, սուփրեն քաշեցին. մեկ գլխին տերտերը բազմեց, մյուս գլխին՝ տանուտերը, մեկեկներն էլ պատի տակին էնպես սրով բազմեցին ու ոտները ծալեցին, որ սուփրի մեջը էկող-գնացողի, անց ու դարձ անողի համար բաց էր մնացել։

Նոքարը որ արաղը շածեց, ավալի սֆթա տերտերին դեմ արեց. սա էլ խաշակնքեց, օրհնեց, տվողին խմացրեց, որ մեր գզիրն էր, ու ետո ինքն առավ թասը ձեռը ու օրհնություն տուտը սկսեց։

— Աստված աշխարքիս խաղաղություն, թագավորաց հաշտություն, քրիստոնեից ազատություն տա՛։ Ընչանք մեռնինք ո՛չ, որ մեկ օր էլ էսպես՝ էլով, գլուխով, ուսի ձեռի տակին նստինք, քեֆ անենք։

— Ամեն, ամեն,— ձեն տվին ամենն էլ։

— Տունդ շին կենա, տունդ, տանուտեր, որդիքդ ապրի՛ն։ Աստված օջախդ հաստատ պահի՛, նամարդի մուհոջ շանի՛. մեր գլխի թագն ես, մեր աչքի ծաղիկը, Հայր Աբրահամի օրհնությունը քեզ վրա, Սիմեոն ծերունի պես քո ըմբրի խերը տեսնիս։ Քեզ ծուռը մտիկ անողի աչքը քոռանա, ո՛ւմ սրտումը մեկ խեթ կա, աստված բարին կատարի՛։ Ինչ էլավ՝ աստված վերջը բարի անի՛, քաշած զահմաթդ ապաշխարանք համարի՛. էսօր՝ քեզ, էգուց՝ մեզ. մենք էլ քո ջրերն ընկանք։ Ով խոով ա, սառը ջուր խմի՛։ Իմ գլխիս ջաղաց էլ աղան, թաք ըլի տեղս տաք ըլի, ձեռիս՝ թաս, սիրտս՝ ուրախ։ Տո՛, քեֆ արե՛ք, տո՛, դուշմանի աչքը հանեցե՛ք։ Շնորհավոր բարիկենդան. աստված գատկին էլ մեզ արժանի անի. քանի կարանք, մեր օրը վայելենք. էգուց ո՛չ էլօր մեծ պասը ոտները երդիցը ճուլակ կանի, հա կա՛ց ու բազկաթթու կե՛ր։ Հավասարական սաղ ըլի՛ք, ուրախ։ Տեր աստված, քեզ փառք. մեր երեսը քո ոտիդ տակը։ Քո ստեղծվածն ենք, մեզ չի՛ կորցնես։ Տե՛ր աստված, դու մեր Ռուս թագավորի սիրտը ուսմ քցես, որ գա, մեզ աղատի. ընչանք մահ մի՛ տար մեզ, մինչև նրանց երեսը տեսնինք։ Կենդանություն,— ասեց ու արաղի թասը շալտեց։

— Կենդանի մնաս, սա՛ղ ըլիս. կարգիդ՝ հաստատ, տե՛րտեր ջան. անո՛չ, խմածդ անո՛չ, հենց իմացանք՝ մե՛ր սրտովը գնաց,— ձեն տվին ամենն էլ, ու մեկը մեկ թիքա պանիր, մյուսը մեկ թիքա խորոված յա խաշլամա, լոշում փաթաթած, թավազա արին։

Տերտերն էլ առաջ ձեռը տվողի բթի վրա դրեց, թիքեն առավ, բերնին, ճակատին դրեց, «Հա՛յ, ձեռդ ապրի, հա՛յ, զորանաս» ասելով, ձգվելով, օրհնելով, գովելով՝ թիքեն ծամեց, կուլ տվեց ու ինքը մյուսների օրհնանքին անկաջ դրեց, անո՛չ ասեց։

Հսպես՝ արաղի թասն սկսեց պտիտ գալ, ձեռնեձեռ ընկնիլ ու ամեն մեկի ձեռին մեկ սհաթ տանջվիլ, շիմողին տանջիլ, շունքի ամենն էլ մեկ եքա պարկ օրհնութուն բերնընբրումը հազիր ունին, ու ում լեզվումը մի քիչ հունար կա, սուփրի ու գինու կամ արաղի թասի վրա ա փորձում: Բայց ամենի խոսքի տուտն է՛ս էր.

— Օրհնյա՛ ի տեր, աստված կարգիդ հաստատ պահի՛: Քո աղոթքը մեր գլխիցն անպակա՛ս ըլի: Տա՛նուտեր, սաղ ըլիս. տանուտեր, քո շվաքը մեզ վրա դայիմ-դադըմի ըլի: Մի՛րզամ, աստված որդիդ պահի՛: Ավետի՛ք, քո որդու կարմիրը կապե՛նք: Խնա՛մի, աչքի լիս ես, աստված քեզ մեկ ղոշ որդի տա՛: Հավասարական սաղ ըլի՛ք, ուրա՛խ: Տե՛ր աստված, վերջընբրս բարի անես: Կենդանութուն:

Հսպես՝ ամեն մեկ խմող ամենին ջոկ-ջոկ մեկ բան պտի ասեր ու էն էլ ամեն թասի վրա: Թեկուզ քսա՛ն թաս էլ մեկ մարդ խմի, քսա՛ն մարդ էլ նստած, ամեն թաս խմելուն ամենին էլ հատուկ-հատուկ մեկ բան որ շասի, թասը կուլ չի գնալ, բկումը կմնա: Շատն էլ թասը մեկ սհաթ քիմի ձեռին բռնում ա, որ վրեն մի տաղ յա մի խաղ ասեն ու իրան անունի շարականը վրա բերեն: Հայտնի բան ա, որ տերտերից յա տիրացվից գյուժման շարական ասող՝ գեղ տեղն ո՛վ կա: Ամա սրանք էլ խեղճ շարականի բուրդը շատ անգամ էնպես են գզում, որ աստված հեռու տանի: Լսողը մինչև Երուսաղեմ մին կփախչի: Բայց ի՞նչ կանես, բախտընբրիցը հազար շուն կա, հազար գել, որ ո՛չ գիր գիտեն, ո՛չ գրի գորութուն: Լավն էլ էս ա, շատ գլուխ չի՛ ցավիլ:

Մեր երկրումը առաջ ձեռընբրը լվանում, սրբում (էն էլ նստած տեղըն ա նոքարը՝ փեշկիրն ուսին, ավթաֆա լազանը ձեռին, ամեն մեկի առաջին կոանում յա շոքում, ձեռին ջուր ածում), ետո են սուփրեն քաշում, աղամանը, պանրամանը, ձկնամանը մեջտեղը շարում, ապա հացը քաշում, ամենի առաջին կիտում, բազի վախտ կանաչի էլ ա ըլում: Գդալ, շանգալ-դանակի ոտը դեռ մեր աշխարքը չի մտել: Մատներն էլած տեղը ի՞նչ հարկավոր ա շանգալ-դանակ: Կերակրներն էլ մեկ սինով (պոթնոս) ներս են բերում, ու մեկ նոքար փեշն ու թևերը վեր քաշած, ուսին քցած, կուզըկուզ անելով՝ երկուսի առաջին մեկ աման ա դնում: Հացից ետը էլի ջրով որ ձեռք ու բերան շողողեն, չլվանան, կերածը հարամ կըլի: Գդակ վերցնիլ սեղանի վրա յա գլուխ տալ ադաթ չի՛: Երկրի ծեսն էսպես ա, Եվրոպա չի, որ կովը վեր քաշեն, տեսնեն՝ տակին հորթ կա, թե՛ չէ:

Հենց մի քիչ աղի կողակ ու պանիր որ անոշ շարին, գելը կատաղեցավ:

— Տո՛, լերդա կպավ, է՛, բերանս հո ցամաքեցավ. էդ զահրըմարը մի

ածա՛, որ տեսնինք՝ ի՞նչ համ ունի, է՛, ա՛յ տնաշեն: Կողակի թիքեն հրես բկիս դեմ ա ընկել, ի՞նչ էլավ ձեզ, մեզ հո սպանելու շե՛ք բերել էստեղ,— ձեն տվին էս տեղանց, էն տեղանց քեդխուղեքը, որ գինին շուտով ածեն:

Լսողը շիմանա, թե հայաստանցիք ուրիշ ազգերի նման, հենց էն ա, գինի տեսնելիս, ուզում են հոգիքը տան կամ, ինչպես բազի Կավկասյան սարը դեռ շտեսած մարդ, գինու ումբին որ տեսնում են, երեսներին խաշ են հանում կամ շիրախանումը քնում, կամ թուր ու սերթուկ գրավ դնում, կամ թե չէ՝ ցխում, ձնում վեր ընկնում, երազ տեսնում, դելը տալիս: Աստված մի՛ արասցե, էս պակասութունը շունին, նրանք էս շնորհքիցն ու մարիֆաթիցն վաղուց են ձեռք լվացել, որովհետև աշխարհ չեն տեսել, ու էշ կերել, էշ մենծացել, ո՛չ բարոյականության ձեն լսել, ո՛չ կրոնագիտության, որ գինու գինը լավ իմանան ու երկու թաս խմելիս ոտ ու գլուխ կորցնեն ու սիրահարված՝ երկինքը համբառնան: Չէ՛, չէ՛, նրանք շատ բոխ են ու էլած-չէլածը չեն տալիս խմիչքի, ամա տեղն ընկած վախտը, գինու տիրոջ ջանին մուննաթ, էնքան են խմում, որ երեսները վարդ ա դառնում, գլխընբրը՝ նաղրախանա, լեզվընբրը՝ բլբլի, սիրտընբրը՝ ասլանի և ո՛չ խոզի, շունքի մեկ հայ չես տեսնիլ քո օրումը հարբած, ցխումը թավալ տալիս թեկուզ հինգ թունգի էլ խմի: Մա՛շալա, տղեն սրան կասեմ, ա՛յ թե մարդ ա, ուրիշն էլ էս բանը կանի:

Հաց քցող տղեն էրկու ստաքանանոց տողուն էլի տերտերին դեմ արեց. նա էլ օրհնութունը տվեց ու ճամփու քցեց: Ետո մեկեններին տվեց. էսպես՝ բոլոր հացի ժամանակը մեկն էլա ինքը չէ՛ր ածում իր գինին. էս նոքարի ու դուլուդ անողի գործն ա. որ քսան մարդ էլ որ ըլին, հենց մեկ թասից պտի խմեն, էնպես որ, ընչանք թասը պտիտ կգա ու վերջին մարթասից պտի խմեն, էնպես որ, ընչանք թասը պտիտ կգա ու վերջին մարթասից պտի խմեն, սրա բողազն ա ցամաքում, վերի նստողի՝ թուքը: Կենաց-մեաց խմիլն Երեանումն էնքան ադաթ չի, ամա մարդ իր լեզվի հունարը ձեռաց պետք է չթողա, ամեն թասի վրա մեկ խոսք ասի. ինչ կըլի՛ ըլի, հաջաթ չի. բեխնդ տաքացած ժամանակը ինչ կուզես, ասա՛, վատ խոսք էլ որ ասես, լավի տեղ անց կկենա: Սովորական կերակրներն էլ մեր երկրի սրանք են՝ բողբաշ կամ բուֆթա, կամ խաշ, տոլմա, խորոված կամ խաշած ձուկը, գառան մսով փլավ, խաշած հավ ու ուխարի խորոված, որ հենց էնտեղ ևեթ բուխարումը խորովում ու շատ անգամ շամփրով, տաք-տաք իրար թավազա անում: Բազի անգամ էլ տոլուչին պետք է բերանը բաց անի, որ մեկ թիքա խորոված իրանց ձեռովը բերանը դնեն կամ մեկ թաս գինի կոնծիլ տան:

Հսպես՝ մեկ քանի տղու մաքրազարդեցին թե չէ, քեֆընբրը շողացավ, դամաղները տաքացավ, շունը տերը կորցրեց: Կրշոնց Վիրապն էլ

հո՛ Էնտեղ էր, էլ ի՞նչն էր պակաս, սազը կողքին հազիր ուներ. անկաջ պտեր, որ նրա ձեռքին հայիլ-մայիլ մնար: Հենց ջուրն իր ճամփեն քթով թե չէ, սա էլ իր սազը քոքեց, ճնգճնգացրեց. հա՛ կաց ու քեֆ արա՛: Պատերը դրմբում էին, գետինը զրնգզրնգում, օճորքը տեղըհան ըլում, նրա ձեռքը մարդի քյալլին ցցվում: Էնպես զոռքա ձեռն ուներ Վիրապը, որ հինգ սհաթվա ճամփից լսվում էր.

— Փի՛ր օլսան, փի՛ր. ջանմ սան, ջանմ. ի՞նչ կըլեր, որ քո մերն քեզ նման մեկ հինգն էլ էր բերել, որ աշխարքի միջումը մի հատ շըլեիր: Ասա՛, բերանիդ դուրբան, ասա՛. բերանդ ապրի, ըմբրով կշտանաս,— հազար տեղից ձեռն էին տալիս մեր պարոն քեղխուղեքը՝ գլխընեքը տրմբացնելով, անոռ-անոռ զկուտալով:

Շատի բերնի ջուրը հետը գնում էր: Շատ անգամ, քեֆը քոք ժամանակին, տերտերն էլ ի՛ր ձեռնի հունարն էր ուզում նշանց տա, ու կամ Վիրապի հետ էր բաս մտնում, գոռում, կամ թե չէ «Երեկեցավ խնկաբերիցն» ասում, խալխի թասընեքը վեր դնիլ տալիս, կամ ձեռքնեքին բանդ անում. ամա էնպես մեկ մխոտ, ճոթոած, ճղանի, քացախած ձեռնով, որ մարդի գլուխը տեղիցը պոկ էր գալիս: Քեղխուղեքը հո, մաջալ չէին տալիս. ինչ բերանները գալիս էր, հենց է՛ն էին քլոնդալանա ասում, զոռում, էնպես, որ խեղճ սազանդարի ասածը բերնումը հարամ էր ըլում:

Աճենը հո ամենը, իլլահիմ մեր մեղրաբերան տանուտերը. անատամ ունիլ որ բաց չէ՛ր անում, պատերը դողում էին, կատվընեքը մլավում, հավերը բակումը իրանց տիրոջ ձեռքը լսելով՝ շարքով կանգնում, կոկոռում յա կչկչում: Չորթ, եզը, ձի, տավար ուզում էին, որ ուրախությունիցը կապընեքը կտրեն: Էջը զոռում էր, գոմեջը տրլնգում, էծը մկկում, կովը բառանչում, ֆորթը բզավում, որը ֆշտացնում, որը փստացնում, որը վզզացնում, որը բզզացնում: Մյուս բանեքը չեմ ասում, ամոթ ա: Գարի, դարման կերած տավար, հայտնի բան ա, որ ինչ ասես, նրանցից դուս կգար: Խուլասա, ի՞նչ գլուխ ցավացնեմ. էսպես նաղրախա՛նի ու մուզիկի ձեռն շահի դռանն էլ չէր լսված: Բայց գինու տակոին դալար մնա: Էս թոփ ու թոփխանեն, էս զարբազանը մեկին էլա քյար չէ՛ր անում: Շատի, հենց բռնես, քեֆը գալիս էր: Բայց ամեն սհաթ հո մեկ չի՛ ըլիլ, ու ում ուժն ասես՝ տերտերին յա գզրին ա հ: ղթում: Սրանց մեկը էս ալեկոծության ժամանակին հենց շարքյասեն առավ, օրհնեց, պրծավ ու պոկին դրեց, որ մաքրազարդի թե չէ, էշն էն կողմիցը էնպես մեկ թունդ տրաքացրեց, որ էլած-չէլած խելքը գլխիցը թռավ, շշկեց. գինու կեսը կատիկը թռավ, կեսը միրքին թափեցավ, ու հենց ուզում էր, որ թասն էլա չի՛ կտորի, ու բեղաֆիլ ձախու ձեռը որ չի՛ վրա բերեց, սատանի աչքը քոռանա, էնպես սաստիկ

խիեց տանդրոջ գլխին, որ փափախը կրակի վրա ծոնդր դրեց, խորովածի շամփուրը վեր քցեց, տասը հատիկ ատամների մեկն էլ բերնիցը վաղեց, փորը գնաց, որ գլուխը պրծացնի: Թե ուրիշ վախտ էր էլել, ես գիտեմ, թե տանուտերը ինչպես նրա միրքի մազերը մին-մին կպոկեր, բերանը կըտեր, ամա էս սհաթին, որ քար էլ աղալին գլխին, ձեռն չէ՛ր տալ:

— Լավ հարաքյաթ ես անում, հա՛: Է՛հ, ի՞նչ անենք. բարիկենդան օրեր ա, խելքընեք կորել ա, դու սաղ ըլիս: Ա՛յ տղա, ածա՛, լցրո՛ւ Վիրապ ջան, մեկ լավ գլխ՛. խմենք, քե՛ֆ անենք, ո՞վ ա խաբար, թե էգուց գլխընեքիս ի՞նչ ա գալացուկ: Գյոռն շաթլասն, տերտեր ջան, գյոռն. էդ շալ միրուքդ ուտեմ, որ մի սիրտս կշտանա. կե՛ր, խմի՛ր, քե՛ֆ արա,— ասում էր՝ ու տերտերի ուսերին լավ բաբաթ վեր հատում. սա էլ պարտքի տակին չէ՛ր մնում ու մեկի տեղակ հինգն էլա ետ տալիս:

Էսպես՝ դինջ, տանստանու, ինչպես հեր ու որդի, քեֆ էին անում մեր պարոն քեղխուղեքը, հանաք անում, իրար սիրտ շահում ու հազար բաբաթ նաղլ, մասալա, առակ, շախա ասում, անում, լսողի սիրտը բանում, իրանց օրը անց կացնում: Վաղուց էին կշտացել. էլ հո հաց չէին ուտում, մաղա էին անում, գինի խմում. բաղինն էլ վեր էր կենում, պար գալիս: Տերտերը մեկ թաս գինի մեկին դեմ անելիս հո, հազար տեղ գլխի վրա կունդկի էր տալիս, որ նրա սուրբ ձեռիցը բաժակն առնի, ձեռը պաչի: Էսպես՝ վախտին էին մտիկ տալիս, որ դուս գան, գնան, ջահել տղերքանց չիրիդին թամաշա անեն:

5

Արեգակն էկել, երկնքի մեջտեղը բռնել էր. օրվան փուշը մի քիչ կտորըվել, տաքացել էր: Սար ու ձոր արծաթի պես փլփլում, պլպլում էին: Էս հաղաղին ով որ Քանաքեռ մտներ, հենց կիմանար, թե երկնքիցը մեկ ավետյաց ձեռն ա էկել, աշխարքս արքայություն ա դառել, մարդի աչքն էլ ցավ, կսկիծ չի պետք է տեսնի, և Քանաքեռու խարաբեքն էլ էին թև առել, ծափ տալիս, թե էլ էնպես չեն մնալ, թե իրանց մեջն էլ՝ շունչ կմըտնի, շեն կընկնի, էնքան տղամարդ, ջահել տղերք, էլ: Ելսեք էին տներիցը դուս էկել, քուչեքումն ու կտրներին քեֆ անում: Օտար մարդը հենց կիմանար, թե էս գեղըցիք աշխարքի տերն են. ո՛չ դարդ ունեն, ո՛չ դասավաթ. ամեն մեկը հազար թումանի տեր են: Ռհաթ խալխը՝ որը ձեռնաբռնուկ էին արել, պար գալիս, որը բոլորեշուրջ նստել, քեֆ էին անում, որը խաղ էր ասում, որը դամ քաշում: Էստեղ զուռնեն էր փչում, էնտեղ ճժալախտի էին խաղում, մյուս տեղը փահլեկաններն էին կոխ պրծնում, յա դարաչիքը ֆալ բաց անում: Մանր տղերքն էլ յա ձնաթափի էին խա-

դում, յա աշխատակալու, յա սալդարթի պես կուլում: Գաբխիի (դճուլ), գուռ-
նի ձենն ու հարայ հրոցը աշխարք էին վեր կալել:

Աղասին էլ քեֆն արել, պրծել, իր դաստեն ետևին քցած՝ էկավ մեկ
տասը ձիավորով, գեղի միջովն անց կացավ, որ գնա, կալերի դգումը,
ջաղացների մոտին իր հունարը նշանց տա, ջրիդ խաղա, շունքի գեղամի-
ջին էնպես դուզ տեղ չկա: Հենց իմանա՝ մեկ թագավորի որդի ա գալիս:
Յարաղ-ասպաբը կապած, թվանքն ուսին, թուրը կողքիցը կախ, ջուխտ
փշտովն ու դամեն գտկումը, կանաչ մով շալվարը, գառ կապեն հաքին,
գյուլբանգի աղուխը ձտին. նուղայի թուխ գդակը գլխին կոտրել, աջու ան-
կաջի վրա էր քցել. ոսկեթել թուխ-թուխ մագերը ձախու կողմիցը քամու
հետ խաղում՝ յա աղնիվ երեսին էր դիպում, յա բկի տակովն ընկնում:
Բեղերն ապրշումի պես ոլորել, էնպես էր թշի վրովը դուս տարել, որ ամեն
մեկի մեկ ծերը անկաջներին էին դիպում: Մտիկ անողի խելքը գնում էր:
Գեղըցիք հենց նրան տեսան թե չէ, ծափ տվին, պար էկան, ձեն-ձենի
տվին ու սկսեցին նրա խաղն ասիլ, նրա գովքն ածիլ:

— Աղասի՛ ջան, գլխիդ դուրբան, էս թասը խմե՛նք քո արևադաղին,
արևիդ մեռնիմ. մեր գլխիցը ո՛չ պակսիս. գնա՛, մենք էլ էս ա, կգանք,—
ամեն կողմից ձեն տվին ու Աղասու թասը խմեցին:

Աղնիվ երիտասարդն էլ, ով որ իրան էսպես պատիվ էր տալիս, գդա-
կով էր անում, քաղցր երեսով գլուխ տալիս ու անց կենում:

Հեռովանց երևում է, թե ի՞նչ դիմամթ էր անում իգիթը: Ձիու ան-
կաջը մտած՝ էնպե՛ս էր քաշում, կրակին տալիս, որ, հենց իմանաս, թևա-
վոր դուզ ըլի: Շատ անգամ ջրիդը հեռու տեղից շարտում, ձին չափ էր
քցում, ու գետնիցը ծուլ ըլելիս՝ ձիու վրիցը բռնում էր, էլ ետ քցում: Շատ
անգամ հենց էնպես դուզ շարտում էր ու կրակի պես ետևիցը հասնում,
կալնում, էլ ետ ծուլ անում: Գետնին վեր ընկած տեղիցն էլ էնպես էր
թամքի միջիցը կռանում, բարձրացնում, որ ջրիդն առաջին դողում էր:
Ընկերտանց վրա էլ որ վախտ-վախտ ջրիդը չէ՛ր քցում, է՛նպես էր նշա-
նում, որ գդակների ծերին էր դիպում կամ գդակը հետը տանում, որ իմա-
նան, թե նա նրանց դիմիշ չի՛ անում: Շատ անգամ թամքի միջին ջուխտ
ոտի վրա կանգնում, էնպես էր ձին չափ քցում: Աչք պետք է ըլեր, որ նրա
ոաշղուխունը, տղամարդուխունը, հունարը տեսներ ու զարմանար:

— Զանմ սան, ջանմ, Աղա՛սի. մերդ մեկ հատ ա քեզանից բերել,
հազար տարի անց կենա, քեզ նման մեկն էլա չի՛ բհամ տալ,— ասում
էին թամաշավորքն ու խնդում, ուրախանում, ծափ տալիս:

Հանկարծ էս քեֆի միջումը, հենց բռնես, մեկ ամպ տրաքեց, երկիրը
շարժեց, յա թոփի, թոփխանի ձեն էկավ, յա երկինքը փուլ էկավ:

— Տարա՛ն... տարա՛ն... աստվածասե՛րք, մոտ էկե՛ք... քոմակ
արե՛ք, գլուխս լացե՛ք: Տունս կոխեցի՛ն, օջախս քանդեցի՛ն... աչքիս լիսը
հանում ե՛ն, սիրտս դուս են ճոթում, տո՛, մեկ հասե՛ք, ի՞նչ կըլի: Ա՛ստ-
ված, երկի՛նք, ծո՛ւլ, ցամա՛ք... էս ի՞նչ կրակ ա, էս ի՞նչ գուլում ա...
Վա՛յ, օրս ու ումբոս խավարի, էս ի՞նչ եմ տեսնում: Ձեր թուրը կոտրվի,
ձեր էկած ճամփեն փուշ ու տատասկ դառնա... Վա՛յ իմ ըմբրիս, արևիս...
ո՞ր ջուրն ընկնիմ, ո՞ր ջհանդամը գնամ... Գետնին էլա չի՛ պատովում, որ
ինձ մեջը տանի, աչքս հանի. էլ ի՞նչ աչքով իմ սև օրս լաց ըլիմ... էրեխիս
տարա՛ն... քոմակ արե՛ք... Աստվա՛ծ, յարադանդ քոռանա, էս ի՞նչ կրակ
ա, որ մեր գլխին ես ածում, մեզ էրում, փոթոթում: Ա՛ռ, ա՛ռ քո տված
հոգին, էլ չի՛ հարկավոր. հոգի չե՛ս տվել, կրակ ես տվել, որ էրվի, ինքը
չիմանա, մեր ջանը փոթոթի... Ամա՛ն... հարա՛յ... դա՛տ... մադա՛թ...
Ե՛րկինք, մեկ փուլ արի՛, ինձ տակովդ արա՛, ի՞նչ կըլի... Ձեր փափախը
ձեր գլխին խոռվ կենա, ի՞նչ տղամարդիկ եք, տո՛, մեկ ձենն էլա հաս-
ցըրե՛ք, է՛, ի՞նչ կք քարացել, փետացել: Թա՛գուհի ջան, գլխիդ մատաղ
գնամ... Թա՛գուհի... Անումիդ մեռնիմ... երեսս ոտիդ տակը. Թա՛գուհի
ջան... էդ շախմուր աչքերիդ դուրբան ըլիմ, աղիզ ջան: Աչքիս լսի պես մե-
ծացրի, որ է՛դ տեղն ընկնիս... Թո՛ղ ինձ սպանեն... էդ թուրը թո՛ղ իմ
սիրտս խրեն... Թո՛ղ քո ոտիդ տակին հոգիս տամ... Թո՛ղ ես հողը մտնիմ...
էն վախտին ուր տանում են քեզ, թո՛ղ տանին: Թո՛ղ քո նեղ օրը շտեսնիմ,
ո՞ր դժոխքն ուզում ա, թո՛ղ ինձ ներս տանի...

էս կսկծալի ձենի հետ լավ պարզ լավում էր, որ մեկ տղամարդ թուր-
քերեն ասում, հարբա էր գալիս, որ ձենը կտրի:

— Ձենդ կտրի՛, դանջղ, դարաջի... Հենց էս սհաթին փորդ վեր կա-
ծեմ. ջինգյանությունն ի՞նչ պետք ա. սարդարի հրամանն ա, պետք է ձեր
աղջիկը քաշենք, տանինք. ի՞նչ խոսք ունիք, ի՞նչ կարողություն. սարդարի
հրամանին սարը չի՛ դիմանալ, դուք ի՞նչ կարաք անիլ:

Խալխի գլխին ջուր մաղվեցավ: Ամենն էլ իմացան, թե ի՞նչ խաբար
ա: Սարդարի ֆառաշներն (ծառայք) էկել էին, որ աղջիկ քաշեն, ո՞վ հադդ
ունեք, որ ծպտա: Բարիկենդանը սուզ դառավ: Երեխեքը լալով, դողալով
տուն փախան. կնանիքը դանբը կողպեցին ու շիրախանի կարասների տա-
կը մտան, կամ վերնատներումը տափ կացան, կամ դարմանի ու խոտի
խրձերի մեջը մտան: Գեղը, հենց բռնես, բիրադի քանդվեցավ: Տղամարդ-
կերանց որը որ վախլուկ էր, գլուխն առավ, կորավ. որը որ մի քիչ պինդ
սիրտ ուներ, զարգանդելով, դողողալով մոտ էկավ, չէ՛ թե օգնություն անի,
չէ՛, այլ թե տեսնի, ի՞նչպես մարդիկ են էկողնեքը, ի՞նչպես են տանում
խեղճ ջրատար աղջկանը: Ռանգ-մոռանգները թռած, սփրթնած՝ էկան մեռելի

պես ու տան բաշին շարվեցան: Շատի լեզուն բերնումը շաղվել, փետացել էր: Շատի լերդն ու թոքը ջուր էր կտորվել: Շատի պոռոչները ահուճաքել՝ արինը շոռալով գնում էր: Լավ ուզում էին, որ քոմակ անեն, լավ ուզում էին իրանց էլած-չէլածը տան, որ խեղճերին աղատեն, բայց ո՞ւմ ձեռքը մեկ բան կգար: Մարդարն էր հրամայել, ո՞վ էր կարող, որ ձեռք վրա բերի: Թե մեկ ծպտոն էլ հանել էին, էն սհաթը տուն, տեղ կրակ կտային ու իրանց էլ թոփի բերնին կոնեխին, կքցեին: Աստված ո՞չ շահնց տա: Անօրենի ձեռք գուշմանս չի՝ ընկնի: Մարդ ո՞ր հողը տա գլխին. ինչ ուզում են, է՛ն են անում: Դատաստան չկա՛, իրավունք չկա՛, ու հայ ազգն էլ էնքան էսպես ցավեր տեսել էր, մեկ օր խոսքըմին չէ՛ր ըլում, որ իր գլուխն ազատի: Աղջիկն ասես՝ քաշում էին, տղեն ասես՝ տանում, շատ անգամ թուրքացնում, հավատից հանում, շատ անգամ էլ գլուխը կտրում, էրում, նահատակում: Ո՛չ տունն էր իրանը, ո՛չ մալը, ո՛չ ապրանքը, ո՛չ ջանը, ո՛չ օղլուշաղը: Զարմանալուն էս ա, որ էսպես կրակի, գուլումի մեջը էլի նրանց աչքը ուրախություն, նրանց երեսը ծիծաղ էր գալիս:

էսպես, ինչպես ասեցի, հարիր մարդից ավելի վրա էին թափել, ձեռքները ծոցըներումը դրել ու պատի ծերիցը մտիկ էին տալիս: Սուգ ու շիվանն աշխարքն առել էր: Ֆառաշները կատաղել, փրփրում էին. շատ անգամ թվանքները դեմ էին անում, որ խալխին խփեն, վեր քցեն, որ բալթի ռադ ըլին, կորչին. բայց էլի հուշտ էլած ոչխարի պես ետ էին դառնում, էլ ետ՝ ետ փախչում, էլ ետ՝ ետ գալիս, մտիկ տալիս:

Ի՛նչ խեղճ, ողորմելի մերն էր անում, աստված հեռու տանի. քար չէ՛ր մնացել, որ գլխին չի խփի. հող չէ՛ր մնացել, որ վրեն շածի: Զագը կորած հավի պես մեկ դես էր վազում, մեկ՝ դեն, մեկ գլխին տալիս, մեկ՝ ոտին: է՛նքան էր ծնկներին, գլխին խփել, հարաջ տվել, լաց էլել, մագերը պրոճոկել, երեսը շանգոել, կտրատել, որ էլ ո՛չ աչքումը լիս կար, ո՛չ ջանումը՝ թաղաթ, ո՛չ բերնումը՝ լեզու: էնպես, հենց ձենը փորն ընկած, շունչը կտրված՝ ոտին-գլխին էր անում, ինքն իրան ջարդում, գլուխը քարեքար տալիս, յա սուրութմիշ ըլկրով, գետինը լիզելով՝ ֆառաշների ոտներն ընկնում յա ձեռքները բռնում, որ թուրը խլի, իր սիրտը խրի, յա թե չէ, սրանք էլ որ դոշին չէին խփում յա քացով տալիս, դեն քցում, ընկնում էր շուխտ ձեռով աղջկա վրա յա ճտովը ու էլ, թեկուզ քացով էին խփում գլխին, թեկուզ դմբզով (մուշտով), թեկուզ դամշով յա թվանքի դուռթմով, էլ պոկ չէ՛ր գալիս, էլ չէ՛ր իմանում: Ուզում էր, որ փորը ճղի ու իր հոգու սիրելին էլ ետ ներս տանի:

— Թա՛գուհի ջան, էս ի՞նչ ա, քո հարսանիքի պա՞րն եմ գալիս. փեսեն ո՞ւր ա, տերտերն ընչի՞ համար չի՞ գալիս: Հինեն ի՞նչ տեղ ա, բե-

րե՛ք, որ աղջկանս ձեռները կարմրացնեմ: Դափ ու զուռնեն ընչի՞ չեն ածում: Ա՛յ դոնադներ, ի՞նչ եք էդպես պարապ, կտրի ծերին կանգնած մնացել, ձեռքներդ ծոցըներդ դրել... Ինձ չե՛ք սիրում... Պար էկե՛ք, է՛... հարսանքավորն էդպես բաշիքոշ կկանգնի ու թամաշա կանի՞... Խարջն իմն ա, հո ձեռք քիսիցը չի՞ գնում. կերե՛ք, քեֆ արե՛ք, իմ որդուս արևն օրհնեցե՛ք: Մեկ աղջիկ ունիմ, որ աչքիս լսի հետ չե՛մ փոխիլ, նրա խաթըրն էլա չո՞ւնիք, որ մեկ ուրախություն անեք, սիրտս հովանա: Հա՛... քնա՞ծ եմ, թե՞ գարթուն, թե գլուխս վրես չի՞... Բաժինքը հազիր ա... Զէ՛, չէ՛... փեսեն հո Թիֆլիզ գնաց, էսպես թեզ չէ՛ր կարալ ետ դառնալ... Սրանք ո՞ւր են էկել... Թուրքը հո հայի հացը չի՞ ուտիլ... Հա՛, հա՛, հմիկ իմացա. մեր ճանանչներն են, էկել են, որ երեսիս հարսանքի ուրախությունը տեսնին... Լաց մի՛ ըլիլ, երեսիդ մեռնիմ... Թա՛գուհի ջան, ջանս ու հոգիս քեզ մատաղ. քանի որ գլխիդ սաղ եմ, ո՞վ հողդ ունի, որ քո մեկ մագին դիպչի... Մագերդ ոսկեթել, Թա՛գուհի ջան. ունեքերդ վարադով քաշած, ո՞րդի ջան. օրորոցիդ մատաղ գնամ, Թա՛գուհի ջան... Վարդի պես բաց էլած, մանիշակի պես փրնջված, իմ ա՛րև, իմ կյա՛նք, իմ թա՛գ ու պարծանք որդի ջան... Աչքերդ բա՛ց արա, աչքերիդ զուրբան ըլիմ. բերանդ բա՛ց արա, էդ աննման, վարդահոտ բերնիդ մեռնիմ... Քո խեղճ, պառավ մորն է՞դպես ես սիրում... է՞դպես ես իմ սիրտը շահում... Թե ամաշում ես, ասեմ, որ էս կանգնողները հեռանան: Ա՛յ մարդիկ, հեռացե՛ք, կորե՛ք, ասեմ, որ էս կանգնողները հեռանան: Ա՛յ մարդիկ, հեռացե՛ք, կորե՛ք, ի՞նչ եք էստեղ կիտվել: Ի՞նչ ա՛նամոթ մարդիկ եք, տո՛, ձեզ չե՛մ ասում, քառացե՛լ եք... Արի՛, գնա՛նք բաղը, Թա՛գուհի ջան, անումիդ մեռնիմ. ծառերը ծաղկել են, քո ծաղիկ երեսին զուրբա՛ն: Դաշտերը կանաչել են, քո կանաչ արևին մատաղ գնամ: Ուր ենք մնացել էստեղ, գնա՛նք, տեսնի՛նք, ուրախանա՛նք...

6

Ո՞ր մեկն ասեմ, ո՞ր մեկը թողամ. մարդի սիրտ կրակ ա ընկնում, երբ որ խեղճ մոր արածն ու ասածը միտքն ա բերում: Ո՞վ որդի ա մեծացրել, նա լավ կիմանա մոր սիրտը, տկար լեզուն ի՞նչ կարա սրտի ամեն մեկ կսկիծը, ամեն մեկ յարեն բառով ետ պատմիլ: Ողորմելի մերը էսպես մեկ կսկիծը, ամեն մեկ յարեն բառով ետ պատմիլ: Ողորմելի մերը էսպես խեղճը կորցրել, չէր իմանում, թե ի՞նչ էր ասում, ի՞նչ էր անում: Թուրքերն էլ, որ տասը հատ էին թվով, է՛ն անօրեն տեղըներովն էլ, դորդ ա, բարկանում, հարբա էին գալիս, ամա մոր էսպես մորմոքվիլը տեսնելով՝ սիրտները մի քիչ գու՛թ ընկավ: Իրանք էլ էին գիտում, որ մոր համար հեշտ

չի որդի մեծացնիլ, ետո էսպես բիրադի կորցնիլ: Հավն իր ձագը կորցնելիս՝ կյանքը հետը տալիս ա, ո՞ր մնա բանական մարդը. իրանք էլ մնացել էին մոլորված, ամա սարգարի հրամանն էր, շանեին, շտանեին, իրանց գլուխը կթռչեր յա աչքը դուս կգար: Ճարըները կտրվեց, խոսքըմին արին, որ մորն էլ աղջկա հետ տանին բերդը, սարգարի դուռը, իրանց պարտքի տակիցը դուս գան, ետո ինչ կուզենան, անեն: Նոքարներին հրամայեցին, որ ձիանները թամբեն, յարաղ-ասպար քցեցին, թուրըները կապեցին ու կամաց-կամաց մոտ էկան, որ մորն էլ, աղջկանն էլ վերցնեն, տանին:

Թագուհին, Թագուհին, աշխարքի աչք Թագուհին, երկնքի տակին, գետնի երեսին անթառամ ծաղիկ Թագուհին, դրախտ, մանիշակ, անգին, անհատ, աննման Թագուհին. ի՞նչ լեզու պետք է ըլի, որ նրա գովասանությունը պատմի, ի՞նչ աչք, որ նրա տեսքն ու կերպարանքը մեկ բանի նմանացնի: Շարմաղ, լուսաթաթախ երեսը, որ արեգակի պես լիս էր տալիս ու վարդի պես փայլում, դառել էր սպիտակ քաթան, սառել, սփրթնել էն երկնաման աչքերը, որ տեսնողի հոգին վառում, կրակում էին, ընկել էին խոր, փակվել, կուլ գնացել: Թագուհին, ջիվան Թագուհին, մորը մեկ Թագուհին, որ հրեշտակի նման ում որ մեկ մտիկ էր տալիս, հոգին անմահական խնդությունով լցվում էր, սառել, փետացել, անշունչ, անլեզու մնացել էր գետնի վրա ընկած, երեսը երկինքը քցած. հենց գիտես, թե էլ էս աշխարհումը չի՛, հրեշտակաց մեջն ա համբարձել, դրախտումն ըլի իր անմեղությունը վայելում: Նրա թուխ-թուխ ունքերը, նրա շալ-շալ աչքերը, նրա նոնահատ թշերը, նրա բարակ-բարակ, դալամ քաշած պոռշները, նրա լուսեղեն ճակատը, նրա մարմար, նուրբ քիթը, նրա բլբլուլի լեզուն, նրա ոսկեցնցուղ բուկը՝ բոլոր-բոլոր սառել, քարացել, պապանձվել էր: Հենց հարամ ձեռը նրան առավ թե չէ, մեկ ա՛խն էր՝ նրա հոգին: Քաշեց, թուլացավ, իրանից գնաց, ու մինչև դռան շեմը կրեբեին, հավի պես մեկ էլ թրպրտաց, ու ձենը փորն ընկավ: Շլինքը ծովել, թուլացել, գլուխը շեմի էս կողմն էր մնացել կախ էլած, մարմինը՝ է՛ն կողմն ընկած: Ոսկեթել մագերի կեսը մնացել էր բարձր, որ նրա անմեղ երեսն ու դոշը ծածկի, կեսը էնպես խճճված՝ գետնի վրա փռվել, քաշ էր ընկել: Նագուկ ձեռների մեկը սրտի վրա էր թուլացած ընկած, մյուսը՝ հողի վրա, շորացած տարածված: Դամարը ցամաքել, շունչը կտրվել, հոգին երկինքն էր վերացել:

Բաս ի՞նչ կըլեր, որ էսպես չէ՛ր էլել: Մինչև էն հաղաղը նրա անկաշք մեկ թթու խոսք չէ՛ր լսել. նրա աչքը մեկ դառը օր չէ՛ր տեսել, նրա երեսը մեկ կոշտ զրից չէ՛ր էկել: Վարդի պես ծաղկել, մանիշակի պես մեծացել էր: Դեռ ոտը քարի չէ՛ր դիպել, դեռ մատը մեկ փուշ չէ՛ր մտել: Տասնըհինգ տարին անց էր կացել, դեռ նրա անմեղ հոգին աշխարքիցս

մեկ բան չէ՛ր խաբար: Նրա ընկեր աղջըկերքը դռներին, կտրներին էին ման գալիս, օր անցկացնում, նա ծունկը մոր ծնկանը կպցրած՝ յա կար էր անում, յա քարգուհ, յա իրանց տանն ու դռանն էր մտիկ տալիս, յա իրանց մալին, ապրանքին աչք ածում: Ղուշը գլխի վրովը թռչելիս՝ կարմրատակած, շունչը կտրած, լեղապատառ տուն էր ընկնում, որ իր շվաքն էլա մեկ օքմին շտեսնի: Մոր մեկ մատը փուշ ըլելիս յա մեկ տեղը ցավելիս՝ ուզում էր հոգին հանի, իրան տա. էլ քար, էլ խոտ չէր մնում, որ նա վրեն չի՛ շոքի ու աստծու ողորմությունը խնդրի: Աղքատ տեսնելիս՝ բերնի թիքեն հանում, իրան էր տալիս, որ նրան օրհնի, նրանց արեշատություն խնդրի: Բաղն էլ է՛ն ժամանակն էր գնում, որ լիսն ու մութը դեռ չէ՛ր բաժանված ըլում: Բաղիցն էլ է՛ն վախտն էր տուն գալիս, որ մութը գետնին առած, ոտը քաշված, խաղաղված էր ըլում: Ով ուզենար նրան տեսնի, յա ծառի, յա պատի տակի պետք էր տափ կենար, որ նրա սուրբ երեսը տեսներ, նրա աչքի լսովը հայիլ-մայիլ մնար: Մաղկըներն էլ, հենց իմանաս, նրա ոտի ձենն առնելիս՝ ուրախանում, ցնծում, բացվում, փշշում էին: Ղշերն էլ նրա երեսը տեսնելիս, հենց բռնիր, նո՞ր հոգի էին առնում, գլխըները թևերի տակիցը բարձրացնում, ճխում, ճշում, ծվլըլում, թևերին խփում, ծափ տալիս: Ձեռը գառան գլուխը քսելիս յա շփելիս, հենց գիտես, թե է՛ս անմեղ հայվանն էլ էր իմանում, որ հրեշտակի ձեռք ա իրան դիպում և ո՛չ մարդի: Մի քիչ մոտիցը պակսելիս՝ ձենը աշխարք էր վերցնում, մարդի սիրտ էրում, է՛նպես էր բղղում, քար ու քուլ ընկնում: Շատ անգամ նրա փափուկ ծնկան վրա էր քնում, նրա անուշահոտ, ազիզ ձեռիցն էր խոտ ուտում:

Չայիր-չիմանի, մանիշակի վրա, վարդի, թթենու տակին յա քաշան առվի մոտ որ բազի վախտ քնած շէր ըլում, հենց իմանաս, երկնքիցը լիս ա վեր էկել, ափնիքը հայլի դառել: էսպես քնած վախտին էր ըլում, որ մերը ուսուլով մոտանում էր՝ յա երեսն էրեսին դնում, յա գլուխը իր գոգը դնում, յա վրեն շոր քցում ու խաշակնքում, որ քունն առնի, դինջանա, յա թե չէ, որ վախտը գալիս էր, երեսին հով էր տալիս, նանիկ էր ասում, որ վեր կենա, իրիկնահոզը, արեգակի մեր մտնիլը տեսնի, ու միասին պտուղ, ծաղիկ հավաքեն, գնան տուն: Շատ անգամ վարդի փունջը մեկ ձեռին, մանիշակինը՝ մեկել, աչքը որ չէ՛ր բաց անում, հենց գիտես, սար, ձոր, ծառ, թուփ, խոտ, ծաղիկ նրան էին մաթ մնացել, նրա շունչն ըլելին ուզում, որ քաշեն, ծծեն, զորանան, դալարին:

Հովը մագերի վրա սլալալիս, երեսին դիպելիս էլ չէ՛ր ուզում, որ առաջ խաղա յա ետ գնա, հենց նրա գլխովն էր պտտում, հենց նրա մագերի՛ հետ խաղում: Վարդի վրա երեսը կուցնելիս, ուզում էր, որ բարձրանա,

նրա շունչը քաշի, նրա պատկերի գունը գողանա, որ դհա ավելի գեղեցիկ, դհա անուշահոտ երևի: Բլբլուլը նրա հոտն առնելիս իր վարդը մոռանում, նրան էր գովում, նրա վրեն էր իր սերը թափում, նրա հասարթովն էրվում, խորովվում: Շատ անգամ, ինքը ձեն հանելիս, յա ինքն իրան խաղ ասելիս, հենց իմանում էր, թե հրեշտակներն են իր հետ խոսում, իրան ձեն տալիս յա ձենը քաշում: Առավոտյան ցողը, իրիկվան վերջի լիսը՝ մեկը նրան տեսնելիս ցնծալով վեր էր գալիս, որ նրա սուրբ երեսին նստի, մեկը ցավելով երեսն իրան էր քաշում, աչքը խփում, որ նա շուտով քուն մտնի, գիշերն անց կենա, որ առավոտն էլի գա, նրա տեսության արծանանա, նրա լուսովը հոգի առնի ու զվարճանա: Քունը նրա աչքերին է՛նպես էր մոտանում, ինչպես մեկ սրբի՝ երկնային հրեշտակը: Թևերն երեսին փռում, անմահական երազով նրան գրկում, գզվում, արթնացնում, էլ ետ իր գիրկը դնում:

Ա՛խ, ո՞ր մեկն ասեմ. նրա ամեն մեկ շարժմունքը, ամեն մեկ խոսքը, ամեն մեկ մտիկ տալը, ամեն մեկ աչքի ու պոռոչի ծած գալը հրաշք էր: Էն լուսակոլով աչքերը, էն խնկան ծաղիկ շրթունքը որ չէ՛ր բաց անում, մարդ ուզում էր ո՛չ ուտի, ո՛չ խմի, հենց նրան մտիկ տա, նրա սուրահի բոյին թամաշ անի, նրա ոտի տակին հոգին տա, նրա ձեռիցն իր մահն առնի: Է՛ս երկնային հրեշտակը, է՛ս անմեղ գառն էր էս հաղաղին է՛ն գազանների ձեռին. ի՞նչ քարացած, ապառած սիրտ պետք է ըլի, որ նրան տեսնելիս կամ նրա պատմությունը լսելիս գլխին կրակ չի՛ վառվի: Ո՞ր մեր էս հաղաղին թուրը չէ՛ր առնիլ ու իր ջիգյարը ցցիլ: Ո՞ր հարեան կամ անցվորական նրա էն լուսեղեն երեսին նայելիս՝ աչքին չէ՛ր հուպ տալ, որ լացը գա, ու սիրտը հովանա: Ամա մեր գեղական խեղճ խալխը էնքան էսպես բաներ տեսել ու լսել էին, որ արտասունքներն էլ էր ցամաքել, աչքերների լիսն էլ էր հատել:

Շենց էն ա, ֆառաշները տեսնելով, որ մեր ու աղջիկ դարդի ձեռիցը նողեցան ու էլ ձեն, շունչ չէին տալիս, լավ համարեցին, որ էսպես թուլացած՝ վերցնեն, էրկուսին էլ տանին, որ էլ շատ ինչըմիշ չըլին, չարչարվին: Երկուսը ձեռն վրա նստել, էն ա, տեղ էին բաց անում, որ մեկը մորը խոտի, մյուսը աղջկանը առաջն առնի ու, էն ա, խաթրջամ էլած՝ միտք էին անում, թե իրանց բանը լավ գլուխ բերին, մեկ թուր պսպղաց, ֆառաշների մեկի գլուխը գետնի վրա ընկավ ու սկսեց ղվլացնիլ, բլբլացնիլ ու պար գալ: Գեռ սա ձենը չէ՛ր կտրել, որ մյուս ընկերինն էլ սրա հացը կերավ, սրա մոտ գնաց:

— Աղասի՛ ջան, մեր տունը քանդեցիր: Աղասի՛, ձեռք քեզ քաշի՛, քո խեղճ, հալևոր հորը խնայի՛. որդով, տանով տեղով եսիր կէերթանք.

մի՛ անիր, մի՛ ըլիր, ջա՛նմ, գյո՛գմ. քո ջիվան ջանիդ էլա դադր արա՛, տո՛, բեմուրվաթ: Աստված, էս ի՞նչ զուլում էր, որ մեր գլխին էկավ: Ո՛վ գինավոր սուրբ Գեորգ, ո՛վ սուրբ Կարապետ, դուք մեզ քոմակ արեք: Տղե՛րք, կորե՛ք, կորե՛ք, որ ձեր իզն ու թողը ըստեղ չէրևա: Տո՛, մեկդ ու մեկդ հասե՛ք տանդրոջ մոտ, անկաջաբունով տվե՛ք, ա՛յ նրա տունը չքանդվի, ինչ քանդվեց. գինին գլխին դահրըմար ըլի. աշխարքս արինը բռնել, ծով ա դառել, մեր ախմախ քեղխուղեքը նստել, քեֆ են անում. ա՛յ թե մարդ են, հա՛: Տո՛, քեֆն էլ գլխըներին խոով կենա, խաչն ու ավետարանն էլ: Տնաքանդնե՛ր, տո՛, մի աշխարքի դարդիցն էլ խաբար առե՛ք, է՛. ախր ի՞նչ եք տան շորս պատը ու գինու գավն ու թասը բռնել, լակում, սրաքում: Տո՛, Վա՛թո, հասի՛, հասի՛, վազի՛, թե ա՛ո, թո՛ի. մարաքեն քանի կենում ա, շաղանում ա. հենց էս սհաթը կգան, մեզ կտանին, բերդը կածեն: Աղասի՛, Աղասի՛, քառանաս ո՛չ, Աղասի՛. փախի՛ր, փախի՛ր, էդ շներիցը գլուխդ ա՛ո, կորի՛ր, էդ ի՞նչ արիր, տնով քանդված. մեր դուռը շարեցիր, մեր տան հիմքը տակըվեր արիր, տո՛, բեմուրվաթ:

Բայց թոփ էլ տրաքեր, նաղրախանա էլ ածեին, Աղասին չէ՛ր իմանալ. դորդ որ քառացել էր. էլ ո՛չ անկաջն էր իրանը, ո՛չ ջանը, ո՛չ աչքը, բայց խելքն ու ձեռը լավ իմանում էին, թե ի՞նչ բանի վրա են: Արինը աչքերը կոխած՝ ուշիդ երիտասարդը հենց էսպես բանի էր ման գալիս, որ իր ձեռի ղվաթը, իր թրի հունարը շհանց տա: Ախր էլ ո՞ր օրվան համար են թուր կապում: Զիրիդատեղիցը վարավուրդ էր արել, որ աշխարքն իրարոցով դիպավ ու ձենը կտրեց:

— Տղե՛րք, էստում մեկ բան կա, գնա՛նք, մեր բարիկենդանը հարամ էլավ,— ասեց ու թռավ:

Շենց տեսան նրան գալիս, բնությունը իմանալով՝ հարիր տեղից ձեն տվին, ձեռով, գոկով արին, որ հեռանա. բայց շունչը բերնին դեմ էր առել, էնպես ձին շափ էր քցել. էլ մաջալ չէ՛ր անում, որ տեսնի՛ թվանքը լիքն ա երա՛ք, թե դարտակ: Առյուծի պես ներս ընկավ հսկա երիտասարդը. ճամփին անկաջովն էր ընկել, թե ի՞նչ խաբար ա: Երկուսի գլուխը սրբելին ետև, մյուսներն ուղեցան, որ թուր հանեն, բայց քաջն Աղասի որ բերանը բաց չի՛ արեց՝

— Դժո՛խքի որդիք, ձեզ ո՛վ ա դրկել էստեղ, ո՛ւմ վրա եք էդպես կատաղել: Ասենք, թե հայը ձեն չի՛ հանում, պետք է նրան սաղ-սաղ ուտե՛ք: Աչքըներիդ լիսը կթոցնեմ էս սհաթը, կորե՛ք, թե չէ ամեն մեկդ ճուտի պես առաջիս կթպրտա: Քանի էս կուռը վրես ա, դուք էստեղանց թել չե՛ք կարող դուս տանիլ:

Որ շասեց ու մեկի էլ ուսը վեր բերեց, մյուսի աղիքը վեր ածեց, էն

վեցը տեսան, որ ճար չկա, ձիանը նի էլան ու ընչանք բերողը մեկ գնացին: — Արի՛, երեսիդ մեռնիմ, Քա՛գուհի ջան, աչքդ բա՛ց արա, աչքերիդ դուրբան. Աղասին մեռած, ոսկորները փտած, հող դառած պետք է ըլեին, որ քո սիրուն մազին մեկն էլա մատով տար: Վա՛յ իմ աչքին, իմ արևին, ինչպես փետացել, սառել ա: Քա՛գուհի ջան, քո ջանին դուրբան. ա՛ռ, հոգիս ա՛ռ, թո՛ղ ես մեռնիմ, դու կենդանացի՛ր և քո խեղճ մոր սիրտը մի՛ դուս կտրիր, մի՛ դուս ճոթո՛ր, երեսս ոտիդ տակը, — ասում էր քնքուշ երիտասարդը, լալիս, գլխին տալիս: Արտասունքը աչքերիցը քուլա-քուլա էր վեր թափում:

Գնացին ջուր բերելու: Նա ձեռները խաչել, ինքն էլ փետացել, մնացել էր կանգնած: Մոտանար, սիրտ չէ՛ր անում, խտտել, ձեռները ճմռել, անկաջումը ձեն տալ, երեսին ձեռը խփել, բոլո՛ր, բոլո՛ր չէ՛ր կարելի, շունքի Քագուհին դեռ կույս էր, ուրիշ մարդի աղջիկ: Մորն էր մտիկ անում, մերը ձեն չէ՛ր տալիս. դուրսն էր նայում, սատկած լաշերի դժոխային կերպարանքն էին աչքովն ընկնում: Էլ ինս, ջինս, իսան, աղամաորդի չէր երևում, ամենն էլ փախել, սարերով-ձորերով էին ընկել, որ իրանց գլուխը պրծացնեն: Շների վնգվնգալն ու յա կոնձկոնձալը, աքլորի ու հավի կոկոալը, հենց իմանաս, թե նրան ասում ըլեին ցավելով.

— Ինչ արի՛ր, արի՛ր. գլուխդ ա՛ռ, կորի՛. գնա՛ Փամբակ, Քիֆլիդ, ասի հողը: Էս երկրումը քո արևը մեր մտավ, քո օրը խավարեցավ, քո ճրագը հանգավ: Թոփի բերանն ա՛՛ քո ջանը: Քանի ոտքը խաղաղ ա, քանի ջիւլավդ ձեռիդ ա, քանի բերնումդ շունչ կա, ոտումդ՝ թաղաթ, փախի՛ր, գլխիդ ճարը տե՛ս: Մնաս էլ, ձեր տունը բոլոր սուրը կբաշեն, գնաս էլ՝ էն բաբաթ. քեզ էլա ճա՛ր արա: Քո հերը քեզանից դայրու էլ զավակ չունի. նրա օջախի ծուխը մի՛ կտրիր, ձեռներդ արնոտ արի՛ր. սարդարի ֆառաշներին ես սպանել, տո՛, ա՛նիրավ, մեկ միտք արա՛՛ է՛լ: Դրանց արինը քեզանից կուզեն. դրանց տերերը հիմիկ կատաղել, փրփրել, իրանց միսն ուտում կըլին, ի՞նչ ես փետացել, կանգնել. էլ ո՞ր օրին ես մտիկ տալիս: Քյահլան ձին՝ տակիդ, յարաղ-ասպաբը՝ վրեդ. մեկ կտոր հաց ո՞րտեղ ըլի, որ չճարես:

7

Հենց իմանաս՝ դժոխքն առաջին բաց էր էլել: Հազար գլխանի դիվան առամներ զրճտացնում, զարհուրելի ձևով խնդում, ծիծաղում, ժընգ-ժընգացնում, շանգերը սրում, հազրում, բոցն ու կրակը շաղ ըլեին անում, որ նրան էրեն, խորովեն, կտրատեն, թիքա-թիքա անեն, իրանց փայ շի-

նեն: Հազար կարե կարաս, հազար օձ, կարիճ՝ բերանները բաց, նրան ըլեին սպասում, որ քրքրեն, կուլ տան, մարսեն: Դեռ աչքը էս սարսափելի քնիցը չբաց արած՝ է՛նպես էր երևում նրան, թե սարդարի ջալլաթները (դահիճ) կոները վեր քաշած, արինն աչքերնը կոխած, թրերը սրած՝ գալիս էին, որ իրան տանին: Թոփի թոփն էր սրբում, հազրում. գյուլլաչին գյուլլեն ջոկում, մոտ բերում: Հեր, մեր, ազգական, էրլու, անցվորական՝ հեռու տեղից գոռում, հարայ ըլեին տալիս, գլխերնեին, ծնկներին խփում, ծեծվում, ջարդվում, իրան անունը տալիս ու սուգ ըլեին անում:

— Ա՛ղասի ջան, մեկ թուր էլ ի՛նձ խփի, ի՛նձ... Վա՛յ իմ օրիս, արե-վիս, վա՛յ... Տունս բրիշակ էլավ... Բալա ջա՛ն... հոգի ջա՛ն... իմ երկի՛նք, իմ գետի՛նք... իմ հրեշտա՛կ... վա՛յ... ամա՛ն... աչքս դուս էկա՛վ... իմ պտուղս խավարեցա՛վ... Թո՛ղ քո ձեռն ինձ սպանի... որդի ջա՛ն... թո՛ղ պտուղ տակին հոգիս տամ... ախպեր ջա՛ն... թո՛ղ քո՛ ձեռիցը մահս քո ոտիդ տակին հոգիս տամ... ախպեր ջա՛ն... թո՛ղ քո՛ ձեռիցը մահս անիմ... ջա՛նը ջան... Սիպտակ մազս քեզ փիա՛նդաղ, Ա՛ղասի ջան. քանի աչքումս լիս կա, քանի բերնումս՝ շունչ, ոտդ բերնիս դի՛ր, թուրդ սիրտս խրի՛ր. տո՛ւր ինձ մահ, տո՛ւր, թո՛ղ գնա՛մ, կորչի՛մ, հետո ինչ կուզես, է՛ն արա, աչքիս լիսը հանի՛ր... ի՛մ երկնքի բարեբար որդի, ի՛մ սար... ի՛մ աստված...

Է՛սպես էր մեկ ծեր մարդ ընկել Աղասու ոտքը, գլուխը գետնին ծեծում, մազերը ճպղում ու վախտ-վախտ Աղասու ոտներովը փաթաթվում: Սի՛րելի կարդացողը, էլ ի՞նչ ասիլ հարկավոր ա: Դուք էլ իմանում եք, որ էս խեղճ, տարաբախտ հալկորը Աղասու ողորմելի հերն էր: Հենց խաբար տանողը որ լեղապատառ, լեզուն կպած տուն չընկավ ու գլուխը ծեծելով ձեն չի՛ տվեց՝

— Տո՛, ձեր տունը չբանդվի, գեղը կոխեցին, տարան. Աթոյենց աղջիկը քաշեցին. Աղասին՝ արնի միջումը ծլծլում, ֆառաշները կրակ են քցել, խալին էրում:

Ինչպես որ մեկ ամպի տրաքոց կամ սաստիկ թոփի ձեն մեկ ձորի խփում, քարափները դղրդում, թնդում, մարդի անկաջները խլանում, մի քիչ ժամանակ շճում ա, ու գլուխը սկսում ա դժժալ, պտիտ գալ, աչքերդ սևանում, մութ ու խավար քեզ կոխում, խելքդ թուլում, մնում ես քարի պես կանգնած, ոտքդ ու ձեռքդ թուլանում, ջանդ սրսոտում, լեզուդ կաշում ա, էլ չէ՛ս իմանում, թե ո՞ւր ես՝ երկրո՞ւմը, թե դժոխքումը, — է՛ս հանգին Աղասու հոր ոսկերքը սարսափեցան, է՛ս հանգին ուշ ու միտքը թռավ, մնաց սառած, փետացած ու աչքերը չոած՝ քցեց է՛ս կողմն, է՛ն կողմը: Մերությունը ջանն առած՝ մի ոտը հողի երեսին, մյուսը գերեզմանումը, աշխարքի վրա է՛ն մեկ պտուղն ուներ, է՛ն մեկ զավակը: Նրան մտիկ տա-

լիս՝ հենց իմանում էր, թե աշխարհի թագավորն էլ ա ինքը, շահն էլ նրան շիրիզ խաղալիս տեսնելիս՝ հենց իմանում էր, թե ոտը գետնիցը կտրվել ա, թե առել, թռչում։ Ժերութունն էլ էր մոռանում, մահն էլ, դժոխքն էլ, արքայությունն էլ։ Է՛նպես էր կարծում, թե նո՛ր ա ծնվել, ու ուրախությունիցը ճխում, ճշում, ոտին-գլխին էր անում ու, ինչպես ութ տարեկան երեխա, խնդում, ծիծաղում։ Նրա անունը որ տալիս էին, լերդի ծերը խաղում էր, սիրտն ուզում էր պատռի։ Ամեն մեկ նրա աչքերին պաշ անելիս, ամեն մեկ նրան խտիտն առնելիս՝ հենց գիտում էր, լիս ա վեր գալիս գլխին, պատերը վարդ են դառել, դաշտ ու սար՝ ծաղիկ։ Նրա ճակատին մտիկ տալիս, նրա բոյն ու սուրաթը աչքովն ընկնելիս՝ նրա համար նոր արեգակ էր բացվում, ուզում էր սիրտը ճղի ու նրան մեջը դնի։

էս հասակը հասել էր նա, նրան մեկ շոռ չէ՛ր ասել, չէ՛ր էլ ասել, թե աչքիդ վերեն ունք կա, յա ծուխը դեպի քեզ։ Զանն էլ որ ուզեր, չէ՛ր խնայիլ նրան։ հոգին էլ որ հաներ, ձեն չէ՛ր տալ նրան։ գլուխը պտի ծախեր ու նրա մուրազը կատարեր։ Խանի, բեկի մոտ գնալիս՝ նա իր որդուն էնպես էր զարդարած դուս բերում, որ ամենի աչքը մնում էր վրեն սառած։ Սարդարն էլ էր տեսել նրա տղի կտրճությունը, նրա քաջությունն ու ձեռի հուները։ Շատ անգամ, ազիզ օր ըլելիս, ինչքան շիրիզ խաղացողներ կային, պատածակն էր կոխում, հետ ածում։ Փահլեանները հո, նրա անունը լսելիս, զրզնդում, դող էին ընկնում։ Նա մեյդան դուս գալիս՝ աշխարհի բերանը բաց էր անում։ Մեկն էլա սիրտ չէ՛ր անում, որ նրան մոտենա։ Թերդումը շատ անգամ, հանաքըվեր, ոչխարի տեղ եզ, ուղտ էին բերում, որ բալքի կարենան նրան մեկ օր ամաչացնիլ, շատ անգամ թուրը փոխում էին, որ բալքի չի՛ կտրի, ու մնա ամոթով, բայց քաջ երիտասարդը մեկ խփելով եզան կամ ուղտի գլուխը է՛ս կողմն էր թռչում, լաշն՝ է՛ն։

— Հայի՛Ք, հայի՛Ք, որ հայ ես,— ասում էր սարդարը շատ անգամ, գլուխը պտտելով,— թե որ թուրք էիր էլել, խանություն պետք էր քեզ տված։

Կովի միջումը, էն գյուլլի ու կրակի թեժ ժամանակին, նետի պես արձակվում, ընկնում էր դոնշունի գյուլա տեղը, ասլանի պես որին էս կողմը, որին էն կողմը քցում, ջախըբուրդ, թիքա-թիքա անում ու օսմանցվի մազերիցը բռնած, քաշ-քաշ անելով՝ հետը սուրութմիշ բերում, սարդարի առաջին կանգնացնում։

— Ասլան՝ Բալասի (առյուծի ճուտ),— սարդարը ձեն էր տալիս ու ճակատին պաշ անում,— ի՛նչ կըլեր, որ քեզանից մեկ տասն էլ ունենայի. քո մոր մեջքը կտորվի, ընչի՛ չէր քեզանից մեկ շորսն էլ բերում. աֆա՛րիմ, բա՛րբայալա, էրեսդ պարզ կենա՛, քեզանից շա՛տ ունենամ։

Տորս գնալիս՝ առաջ նրա գյուլլեն պետք է վեր քցեր։ Խաներ, բեկեր մնացել էին նրա սուրաթի, նրա լեն թիկունքի վրա զարմացած, հիացած։ Շատ անգամ, հանաքըվեր, խոսք էին քցում, թե որ թուրքանա, բեկութուն, խանություն կտան նրան։ Մուլք էին խոստանում, որհաթ, մալ, դովլաթ, աղջիկ էին ասում՝ կտանք. բայց նա է՛ն կաթը չէ՛ր կերել, որ իր սուրք հավատն ուրանա, փուշ աշխարհիս մալին, գովլաթին թամահ անի։

— Իմ ցամաք հացը լավ աշնմ ինձ համար, քանց ձեր զաբու փլավը։ Իմ տերտերի մեկ մուռտառ մազը հազար ձեր մուլլի ու ախունդի հետ չե՛մ փոխիլ։ Գութան վարեմ իմ հավատովը, ցանք անեմ, բահի տամ լա՛վ ա, քանց խան, բեկ դառնամ, աշխարհի տեր ըլիմ ու իմ օրենքն ուրանամ։

Թուրք սարդարն էր բաշխել, թվանքը՝ Զավաթ խանը, ձին՝ Նադի խանը։ Նոր էլ Հայոց սարվազի նայիրությունը նրան էին տվել։ Ա՛խ, ո՛րն ասեմ. մեկ Աղասի էր, մեկ քյուլ Երևան. ո՛վ ասես՝ նրա անումովն էր օրթում ուտում. ո՛վ ասես՝ նրա արևովն էր խնդում, նրա գլխովն էր ուզում պտիտ գա։

— էս ո՛ւր եմ... քնա՞ծ եմ, զարթո՞ւն եմ, երազո՞ւմ եմ. օ՛հ, օ՛հ, օ՛հ... արյան ծովն է՛ս ա, որ ասում են,— սկսեց ողորմելի ծերունին էսպես իրան-իրան խոսալ, երբ առաջի տաքությունն անց կացավ, ու թըմբություն էկավ վրեն։— Դժոխքի տարտարոսն է՛ս ա, որ պատմում են... Իսրի պուճախն է՛ն ա... Վա՛յ ինձ, վա՛յ ինձ... վա՛յ ինձ... Միսս սրսոտմ ա... աչքս խավարում ա... շանգալ ա, որ հազրում են... մանգաղ ա, որ սրում... շիշ ա, որ կայծակին ա տալիս... Ա՛ստված, քո փառքը շա՛տ... էլ ընչի՛ մեզ ստեղծեցիր... որ էս կրակի մեջը պետք է էրելիր... Երանի՛ նրան, որ մոր փորիցը դուս չի՛ էկել... էս ի՛նչ եմ տեսնում, արա՛րիշ աստված... Հրե՛ն, խորովում են... հրե՛ն, միսը կտրատում են... Ամա՛ն... ամա՛ն... ամա՛ն... Գլուխ առե՛ք, կորե՛ք... Շատ գինի խմողի փորն են ճղում... փիս խոսողի, բամբասողի, խաբարբզանի... տուն քանդողի լեզուն են բողազիցը դուս ճոթում, էրում, տապակում... Շատ փող սիրողի ջանին մանեթներ ա, որ կրակիցը հանում են, կպցնում... Կաշառք ուտողի միսը քալփաթնով պոկում են, բերանն են տալիս... Վատ ճամփի ման էկողի, գողի, բողի գլխըներին հալած արճիճ են ածում... տաքացրած շամփրներ սրտները կոխում ու էրում, փոթոթում... Մեկ տեղ վնգվնգում են, մեկ տեղ թնգթնգում... Մեկ տեղ վլվլում են, մեկ տեղ թլթլում... Մեկի էրեսիցը քրտնքի տեղ կայծակ ա վեր թափում... մեկի բերնիցը կրակ, բոց ա դուս գալիս, իրան էրում... Կայծակը մեկ կողմիցն ա խփում, ամպը մյուս տեղից գոռում... Երկինք, աստղեր, արեգակ, լուսին՝ կորել, խա-

վարել են... Էնպես պատկերներ են առաջ գալիս, որ մեկի լեզուն կրակած թուր աս, մյուսի ձեռքը՝ օձ. մեկի աչքիցը կրակ աս թափում, մեկի քթիցըն ծուխ վեր ըլում... Ա՛ստված, էս ո՛ւր տարան ինձ... էս ով բերեց ինձ էստեղ... Աշխարթի վերջը հո չի՞ հասել... էրեկ չէ՞ր, որ էլով, գլուխով նրաստած՝ քեֆ էինք անում... Քոմակ արե՛ք, օգտեցե՛ք, աստծու խաթեր, ի սե՛րը Քրիստոսի. հրես գալիս են, որ ինձ էլ տանին... Աղա՛սի ջան, ո՛ւր ես. էդ դռնաղ ձեռք մի հասցրո՛ւ, է՛, անումի՛դ մեռնիմ... էլ քո հորը ո՛ր օրը պետք է քոմակ անես...

Որդու անումը անկաջն ընկավ թե չէ, հենց բռնես՝ կայծակը խփեց. ջանը մեկ թափ տվեց, սասանմիշ էլավ, աչքը բաց արեց, տեսավ, որ բոլորը մտաց ցնորք էր. ո՛չ դժոխք կար, ո՛չ կրակ. էլի էն սուփրեն էր, էլի էն հացը, բայց ղոնաղների շատը հեռացել, տերտերը ավետարանը նրա գլխին էր դրել, աչքը երկինքը քցել, սաղմոս էր ասում, աղոթք էր անում, վրեն խաչ հանում ու մարմանդ արտասունքը սրբում, հեկեկում:

— Տե՛րտեր ջա՛ն, դո՛ւ ես. ձեռք մի տո՛ւր, համբուրեմ, աջի՛դ մատաղ գնամ: Ուխա՛յ... Սիրտս հովացավ, ջանս տեղն ընկավ. հլա մեկ քանի տարի էլ ումուզ ունիմ, որ քո աղոթքովն ապրիմ: էս ի՞նչ էր, տո՛... ուզում էին ինձ սաղ-սաղ դժոխքը տանին... Գեռ Աղասուս էրեսը չպաշած, դեռ կեկանս ու հարսիս օրհնություն չտված ո՛ւր կէրթամ... Տղերքն ո՛ւր են, Վիրապն ո՛ւր աս, խի՛ստ եք ձենըներդ կտրել, հա՛յ յա՛սսարներ. էլի ֆուսանդ են ճարել, ինձ քնած թողել, իրանք դուս գնացել, որ յալլի տան (պար գան): Տեսնո՛ւմ ես, էն հարամգաղեքն ի՞նչ են բերում իմ գլուխը: Ասենք՝ ծերացել եմ, ոտներս չի՛ պար գան, հո մեկ թևերս էլա կբարձրացնե՛մ, ծա՛փ կտամ, հետըները քե՛ֆ կանեմ: Ծերության երեսին նալ-լաթ. ո՛վ ասես՝ ծերի դնչին էլ չի՛ մտիկ տալիս: Գինի ածա՛, խմե՛նք, տերտեր ջա՛ն: Գժոխքն էլ քանդվի, աշխարքն էլ, մենք, քանի աչքըներումս լիս կա, քեֆ անենք:

Ծեր մարդը, դորդ աս, ցավի է՛նքան չի՛ դիմանալ, շունքի կենդանական զորությունը հատած է, էլ է՛ն արինը, էլ է՛ն սիրտը շունի, ամա ցավն էլ շուտով կմոռանա, շունքի շիգյարն էնքան տաք չի՛, միտքն էն կարողությունը չո՛ւնի, որ բանը երկար պահի: Առաջի բոցն որ անց կացավ, թմբրությունիցը զգաստացավ, էլ մտքումը բան չէ՛ր մնացել: Հենց իմանում էր, թե զինու զորությունն աս նրան հաղթել, թուլացրել, կրակի տաքությունը գլխին դիպել, քնացրել: Աչքը որ բաց շարեց, էն սարսափելի երազն էլ, որ տեսել էր, հենց իմանում էր ողորմելին, թե նո՛ր աս էկել աշխարք, նո՛ր աս ծնել, ուզում էր, որ ինչ ունի-շունի տա՛, թաք ըլի մեկ քանի տարի էլ ումբր ունենա, աշխարթի սերը վայելի:

Էնպես, ինչպես որ մեկ մարդ մեկ սարսափելի երազ տեսնի՝ իրան սպանում ըլին, թշնամիք ըլին շորս կողմը փակած, որ գլուխը կտրեն, ի՞նչ սրտով տեղիցը վե՛ր կթռչի ու էրեսին խաչ կհանի, որ էլի իրանց տանն աս, իր յորդան-դռակի միջին պառկած, է՛ս հանգին էր հենց նրա հալը: Ուզում էր, որ դուս թռչի, պատեր, դռներ լիզի, հարս, էրեսիս, դոստ, դուռ-ման դռչին քաշի, համբուրի, սիրի, հոգին նրանց տա, որ քանի էս աշխարքումն են, իրար հետ լավ ապրին, իրար սիրեն, աշխարթի բարին վայելեն, որ էլ էն աշխարքումը մուրազները պակաս շմնա, էլ աչքըները էս կողմը շունենան: Բաղ, հանդ, սար, ձոր, տուն, ապրանք, մալ, դովլաթ, ծառ, ծաղիկ՝ որ միտքն էր ընկնում, որ տեսնում էր, թե էլի իր ձեռին են, էլի բաց աչքով նրանց մտիկ էր տալիս, էլի նրանց հոտն ու համն էր առնում, ուզում էր որ քարերն էլ լիզի սրտի սիրուն, հողն էլ: Ուզում էր բոլորի առաջին շփի, ծունդը դնի, մատաղ անի: Իր օրումը էն սրտով ծամ չէ՛ր մտած, իր օրումը էնպես ջերմեռանդ աղոթք չէ՛ր արած, էրեսին էնպես հավատով խաչ չէ՛ր հանած, տերտերի ձեռն էնպես տաք-տաք չէ՛ր համբուրած, երկնքին, գետնին, աշխարթին էնպես քաղցր աչքով չէ՛ր մտիկ տված, էնպես հոգին չէ՛ր փառավորված, ինչպես էս սհաթին: Հենց գիտում էր, թե աշխարքս դրախտ աս, մարդիկը հրեշտակ են, էլ մեկ վատ միտք, մեկ փիս խորհուրդ նրա սրտումը չէին մնացել: էլ ո՛վ կտար նրա մտքումը բարկություն, շարություն, նախանձ, ատելություն, չկամություն, բախություն. բոլորը, բոլորը ջնջվել, փշացել էին: Հիմիկ էր իմանում, թե ծամ գնալն ի՞նչ աս, աղոթքն՝ ընչի՞ համար, պատարադի զբրությունն՝ ի՞նչ:

Արա՛րիչ իմ, մարդ որ մտածի, թե քանի՞ օր, քանի՞ տարի կյանք ունինք, թե աստված մեզ ստեղծել աս, որ օր քաշենք, իր բարությունը վայելենք, թե մեր աչքն ա՛՝ մեկ բուռը հողը, մեր տեղն ա՛՝ երկու դազ կամ ոտնափոխ գերեզմանը, թե մեր առաջին էլ կա էն օրը, որ է՛ս հիանալի երկնքի պայծառ դեմը, է՛ս սիրուն երկրի ծաղկազարդ սարերն ու ձորերը մեր աչքիցը պետք է փակվին, խոր, սառը, մութը գետնի տակին մաշնես՝ որդունք, ոսկորներս փոշի պետք է դառնան, ու ո՛վ աս խաբար, թե ո՛ր աթորաֆի տակն, ո՛ր երկրի պուճախն ընկնի, էլի ասում եմ, ու աչքերիցս արտասունքը թափում աս, ջանս փշաքաղ ըլում: Որ մտածենք, թե է՛ս անկաջը, որ շար բանի էնպես քաղցր դեմ ենք անում, մեկ օր պետք է խլանա, է՛ս աչքը, որ չի՛ ուզում, թե ուրշի աչքումն էլ փոքր լիս տեսնի, մեկ օր պետք է քոռանա, կիրանա, փշվի, է՛ս լեզուն, որ օձի պես օրը հաղարին կծում ու յաղու աս տալիս, մեկ օր պետք է պապանձվի, շորանա, քրորի մեկ ու օրթունքի կերակուր դառնա, բա՛ս էլ շարություն մեր մտքովն

ա՛նց կկենա: Բաս շե՛նք ուզենալ, որ ամենին պաշտենք, պատվենք, սրբի տեղ գլխներովը պտիտ գանք:

Աչքըներս սովորել ա, սիրտըներս սառել, մտքըներս քարացել: Ժամ որ գնում ենք, հենց իմանում ենք, թե, էն ա, ամեն բանից պրծանք, պարտքըներս տվինք, որ մեկ քանի խաշ հանեցինք էրեսներիս, մեկ քանի ծունդը դրինք, պատարագի էրես տեսանք, պասըներս բաց արինք, սրբութուն առանք: Ինչ ասում են, մեզ համար մեռած ա, մեզ չի՛ ազդում, շունքի մեր սրտի բառը չի՛, մեր լեզվի խոսքը: Ուրըշներն ասում են, մենք էլ անկաջներս կախ արած, աչքըներս ցցած՝ լսենք-չսենք, տեսնինք-չտեսնինք, ե՛րբ ա մեր սիրտը մեկ օր վառվում, որ իմանանք, թե էս ի՞նչ հրաշք ա, որ աստված ամենաբարին մեզ համար ստեղծել ա, մենք ի՞նչ ենք, որ մեր ասած գոհութունը, փառաբանութունը, ծունրը, երկրպագութունը աստծու սուրբ առաջին ի՞նչ ըլի: Պետք է մտածենք՝ ո՞վ ա աղքատ, որ նրան օղնենք. ո՞վ ա հիվանդ, որ նրան մխիթարենք. ո՞ւմ են զրկում, զնանք, նրան թափենք: Ո՞ւմ սիրտը նեղացրինք, զնանք, էլ ետ հաշտվինք: Թե սիրտըներս մաղձով, թունով, հազար մեկ դառնութունով լիքը մտնում ենք, լիքը դուս գալիս, էլ ի՞նչ օգուտ մեզ: Հենց պետք է մե՛ռնինք, որ սիրտըներս թամուզանա՞, հենց պետք է դժոխքի էրեսը տե՛սնինք, որ աշխարքիս համն իմանա՞նք, հենց պետք է հո՞ղը մտնինք, որ ձեռն ածենք, թե, երա՛բ, մեկ իսան կթթնվի՞, որ էրեսը տեսնինք, լեզվըներս նրանց լեզվին առնի, ականջներս նրանց ձենն իմանա՞:

Ա՛խ, մտածի՛ր, թե որ հնար ըլեր՝ մեռած վախտդ գերեզմանիդ տակիցը դուս գալիր, էլի է՛ն խելքը, է՛ն գորութունն ունենայիր, որ հիմիկ ունիս, շի՛ր ուզիլ էն մարդի ոտը համբուրիլ, որ գերեզմանիդ մոտովն անց կացավ: Չէ՛իր ուզիլ էն մարդին խտտես, արտասընքով էրեսը լվանաս, էրեսն էրեսիդ կպցնես, բերանը՝ բերնին, փարվիս, էլ դոշիցը պոկ չի՛ գաս, որ քեզ մեկ «Աստված հոգին լուսավորի՛» ասեց կամ գերեզմանիդ վրեն մոմ վառեց: Չէ՛իր ուզիլ, որ է՛ն հողն էլ ջուր անես, խմես, որ քո սիրուն աչքերդ ծածկել էր, քո ազնիվ պատկերը փչացրել, քո անուշ լեզուն, քո քաղցր շունչը բռնել, պապանձացրել, է՛ն քարն էլ պաշտես, որ քեզ դայիմ բռնած ուներ: Բաս հըմիկ ի՞նչ ա էլել, որ խելքդ՝ վրեդ, սիրտդ՝ փորումդ, միտքդ՝ գլխիդ, էղպես բաներ շե՛ս մտածում: Ա՛խ, սիրելի, երանի թե էս ս՛աթին իմ սրտումը ըլերի ու իմանայիր, թե ի՞նչ ծով ա պտիտ գալիս սրտիս միջումը: Չեր էրեսներիցը մեկ օր պետք է զրկվիմ, ձեր քաղցր լեզուն ու ձենը մեկ օր պետք է չսեմ, ձեր ազնիվ երեսը մեկ օր պետք է շտեսնիմ, հոգվույս սի՛րելիք, բա՛րեկամք, սի՛րեկամք, դո՛ստ, ը՛նկերք, իմ բոլոր պատկերակից մարդիկ: Դուք ինձ գերեզմանը կղե՞ք,

գուք իմ հոգուս ողորմի կտաք, դուք իմ էրեսիս հող կքցեք. կըլի, թե բազընի սիրտը մրմնջա, կըլի, թե բազինն էլ մեկ կաթ արտասունքի ինձ արժանի համարի. բայց, ա՛խ, լեզուս պապանձվում ա, որ միտք եմ անում, ձեռներս թուլանում... Ա՛խ, մեկ դարտակ շնորհակալութուն էլա իմ բերնիցը շե՛ք կարող լսիլ: էլ ի՞նչ եմ անում դժոխքը: Քանց էս էլ մեծ դժոխք ո՞րը կըլի, որ ձեզանից հեռանամ, ձեր խոսքը չիմանամ, ձեր էրեսը շտեսնիմ:

էս տեսակ մտածմունք էին մեր խեղճ հալևորի ուշ ու միտքը բռնել, գրավել: Ուզում էր տերտերի փեշերն էլ համբուրի. էրեսին էր քսում, աչքերին էր քսում, նրա ձեռը իր ծոցն էր տանում յա բերնին էր դնում ու հոտ քաշում: Նաշար քահանեն մնացել էր մաթալ. թե աչքին էր հուպ տալիս, բերնիցն ու քթիցն էր ծովս գուս գալիս. թե ձեռը բերնին էր դնում, աչքերն էին իրանց աղի ծովը բաց թողում: Ասեր, ինչ անց էր կացել... վախում էր, թե ողորմելի ծերը գնա, էլ ետ չի՛ գա. թե շէ՛ր ասում, ի՞նչ պես կմնար բանը թաքուն, աշխարքը դմբդմբում էր: Բալքի թե որդին մեռնեք, ու հոր աչքը մնար կարոտ, որ մեկ էրեսն էլա տեսնի: Ի՞նչ անեք, աչքը մնացել էր դռանը. ինքը դիմիշ շէ՛ր անում, որ ջրատար հալևորի էլած հոգին իր ձեռին դուս գա. սիրտը քրքրվում էր, աղքըները կտրատվում էին, մնացել էր էրկու սրի արանքում. զվարը շարժում էր, իրան էր կտրում:

— Օհանե՛ս ջան, ո՛րդի, վե՛ր կաց, մի քիչ գնանք դուս, մա՛ն գանք, էրեսներիս հով դիպչի, ինչ ենք տան պուճախը բռնել, նստել: Օրը տաքացել ա, հավեն կտրել. գնա՛նք, աստծու էրեսն էլ մի տեսնինք,— գեջքացել ա, հավեն կտրել. գնա՛նք, աստծու էրեսն էլ մի տեսնինք,— գեջքացել ա, հավեն կտրել. գնա՛նք, աստծու էրեսն էլ մի տեսնինք, որ անուտերի գլխին, միտքին պաշ անելով՝ ուզում էր մեկ մհանով վեր կացնի, որ բալքի թե դուս գնալիս՝ ձենն անկաջն ընկնի, շիմանա, թե ի՞նչ խաբար ա, ուրըշների հետ խառնվի, գնա, իրան աչքովը տեսնի, շունքի որ անկաջի լսածն ուրիշ ա, աչքի տեսածն՝ ուրիշ, ու քանի ցավը հեռու ա, ավելի ա ըյար անում, բայց երբ առաջներիս ա, մնում ենք թմբբած, մինչև յարեն իրան-իրան սկսում ա կամաց-կամաց սզլթալ, մրմնջալ ու ետո սաղանալ:

— էս մեկ թասն էլ խմե՛նք, տերտեր ջա՛ն, ետո ո՞ւր տանում ես, տա՛ր ինձ. այսուհետև քո եսիրն եմ, քո շունն եմ. որ գլուխս կոխես էլ, ձեն չե՛մ տալ: Ախր Աղասուն էլ էսօր, սաղ օրը շե՛մ տեսել. առավոտը տանիցը դուս ա գնացել, չի՛ էկել. բաս նրա ջիրիդ խազալը չի՞ պետք է տեսնիմ, բաս նրա աչքերին չի՞ պիտի պաշ անեմ: Առանց նրան կես սհաթ շե՛մ կարալ ապրիլ: Գնա՛նք, ա՛չքիս վրա, կենդանութուն, աստված կարգիդ հաստատ պահի:

Հենց ասեց՝ «Աղա՛սի ջան, գյո՛ղ բալասի (աչքի որդի), էս խմում եմ քո արևսագողին, արևի՛դ մեռնիմ...», հենց բռնեա՛ մեկ թոփի գյուլա տրաքեց, դուռն ու փանջարեն ջախըբուրդ արեց, դուզ ճակատի մեջտեղին դիպավ, դուռն ու բեհնը տաղըթմիշ արավ, է՛նպես քամակի վրա գետնին դիպավ մաշված, շորացած հալերը ու մնաց մորթած ոչխարի պես սուսը-սասը կտրած, ընկած հենց է՛ն սհաթին, որ վեր էր կացել, գրակն ուզում էր գլխին դնի, փետը ձեռն առնի, որ դուս գնա:

— Աղասին ո՛ւր ա... Աղա՛ ջան... Աղասուն տարա՛ն... գլխի՛ս տեր... տններս քանդեցի՛ն... Աղա՛ ջան... օջախդ խավարացրի՛ն... իմ սա՛ր ջան... դո՛ւող փակեցին, ի՛մ գլուխ... Աղա՛... դա... դա... սի... Աղա՛սի, Աղա՛սի, Աղա՛սի, Աղա՛սի... հրես էկա՛ն, հրես տանո՛ւմ են... ձեռները կապեցին... ոտները բխով դրին... վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ... աչքս փորեցին... ո՛ւմ էի մեկ շոռ ասել, որ առաջ էկավ... Գնացե՛ք, հասե՛ք, էն սուրահի բոլին մտիկ արե՛ք... Տեսե՛ք, ի՛նչպես ա ջիրիդ խաղում... Գալիս եմ, գալիս, Աղա՛սի ջան... սարբ արա՛, որ մեկ շարսավս քցեմ, գլուխս կապեմ... Տո՛, տնաքանդի աղջիկ... մեկ ձեռներդ էլա բարձրացրո՛ւ... ի՛նչ ես փետացել, էդտեղ կաղնեկ... Վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ... ամա՛ն, էրվեցի՛, խորովեցի՛... Չորանա՛ք դուք, ա՛յ ձեռներ... հավարի՛ք դուք, ա՛յ աչքեր... Հարսի ջան, խաղա՛, է՛: Տո՛, մեկ կոներդ բարձրացրո՛ւ, է՛հ: Վարդի՛քեր ջան, ի՛մ մանիշակ, ի՛մ սմբուլ, ի՛մ ալվան լալա՛զար, ի՛մ խնկան ծաղիկ... աչքերի՛դ մեռնիմ... էրեսի՛դ մատաղ գնամ... ի՛նչ ես ձեռներդ խաչել... ի՛նչ ես քեզ ջարդում... սպանում... Զանգուն մոտիկ ա, մի քիչ կա՛ց, Աղասուն ճամփու դնե՛նք... Դեռ նրա հոգին երկինքը չի՛ հասած... մենք նրանից առաջ կէրթանք էնտեղ: Դարդ մի՛ անիլ... Անկաջ արա՛, մի Աղասու խաղն ասեմ...

Աղասի՛ ջա՛ն, գրլ...խի՛դ... դո՛ւր...բա՛ն...
Դու... ես... մեր... բա՛զն... ու... պարծա՛նք...
Թա՛զն է՛լ գնա՛ց... պարծա՛նքն է՛լ...
Թո՛ւրն է՛լ գնա՛ց... թվա՛նքն է՛լ...
Տո՛ւնս է՛լ ֆանդվե՛ց... պուճա՛խս է՛լ...
Ա՛շխս է՛լ փորվե՛ց... ումբը՛ս է՛լ:

Աղասի՛ ջան, Աղասի՛... Տո՛, ջրատա՛ր... քանի՛ քնիս. լա՛վ ա, լա՛վ... Գնա՛... որդուդ տարա՛ն... գնա՛, ջուրն ընկի... մենք էլ էս ա, գալիս ենք: էս սհաթին էր, որ ողորմելի հերը տասն անգամ գնաց է՛ն դինն, էլի ետ էկավ... Քանի որ գլուխը վեր էր քաշում, հենց իմանաս, էլի թաք-

րար խիում, նրան անդունդն էին տանում... Զահել, քսան տարեկան հարսը մեկ կողմն էր գլուխը ծեծում, ջարդում, մազերը քրքրում, իր խեղճ պառավ կնիկը՝ մյուս: էլ հաքընեքին շոր չէ՛ր մնացել, էլ էրեսներին սաղ տեղ չկար, բոլոր ճղել, քրքրել էին. արինը լաշակ, օջաղ, ճակատ, դոշ շիլի պես ներկել էր: Ինչ պատի հարսն էր անում, ասումած ո՛չ շհանց տա: Բարձր ձեռով լար՝ ամոթ էր... էս պատճառով սիրտը դհա ավելի էր էրվում, խորովվում... ուզում էր դոշը պոկի, գնա: բաշնըվեր ընկնի... Առաջին խաբարն որ իմացել էին, նրանք էլ հենց, խելքը թոցրուծի պես, հացատանը, որը մեկ պուճախում էր անշունչ մնացել, որը մյուսումն: նրանց տեսած էրազներն էլ պակաս սարսափելի չէին... Մորը՝ ջիրիդ խաղալիս էնպես էր էրևում, թե Աղասու ձին բուզուրմիշ էլավ, վեր ընկավ. հենց էն ա, վրա վազեց, որ որդուն խտտի, վեր թռավ: Հարսի աչքին երևում էր, թե հարսանիք էր, հարամիք վրա տվին, Աղասին մեկ բող ձիու վրա նըստած՝ նրանց առաջ արեց, թրով ծեծելով՝ թող ու դումանումը կորավ: Իր թայդաշ հարսներն ուզում էին, որ իրան բռնեն. փնշը թափ տվեց, ուզում էր, որ նրա ետևիցը կորչի, երեսի վրա վեր ընկավ. աչքը բաց արեց, տեսավ, որ տունը գլխին պտտում ա: Անց կացած բաները որ միտքը չէկավ, էնպես մեկ ծվաց, ծղրտաց, որ ձենը երկինքը հասավ, պատերը զրզնդացին: էս ձենի վրա կեսուրն էլ, հենց բռնիր, հինգ գազ ծուլ էլավ, հենց բռնես, մեկ թուր ջիգյարը խրեցին. հարայ տալով, մազերը պոկելով՝ հարսնի կոնիցը բռնեց, դուս թռավ ու իր կիսամեռ մարդի առաջին թավալ-թավալ էր տալիս, գետինը պոկում, գլխին հող ածում ու նոր մորթած հավի պես, որ դեռ քանի արինը տաք ա, ոտն ու էրեսը քարերին էր ծեծում, ինչպես որ տեսանք: Ա՛խ, ես չե՛մ ուզում բանը երկարացնեմ, թե չէ նրանց արածն ու ասածն լսողի սիրտը կէրեն, կփոթոթեն:

էս ձենի վրա էր, ինչպես ասեցի, որ մեր անբախտ ծերունին բիրադի վե՛ր թռավ, էլ ո՛չ գդակ, էլ ո՛չ քուրք հարցրեց, տանիցը բզլալով, գլուխը ծեծելով, միրուքը պոկելով դուս ընկավ ու հոգին բերնին հասած՝ գլորվելով, տրորվելով իր որդու ոտի տակին գետնին դիպավ ու թրպրտում էր: Ընչանք էն տեղ հասնիլը հարյուր տեղ վեր էր ընկել, հարյուր տեղ ոտն ու ճակատը քարին էր առել, գլխումն ու ջանումն էլ սաղ տեղ չէ՛ր մնացել, հազար քարի էր դիպել ու յարալու-փարալու էլել, ձնի նման սիպտակ միրուքը արնի մեջը սառել, շանին էր կպել, ու հմիկ էլ որդու ոտները լիզում էր, որ մեկ թուր էլ իրան խփի, որ շուտով էս դառն աշխարհիցս պրծնի:

Վա՛յ է՛ն ազգին, որ աշխարհումս անտեր ա,
 Վա՛յ է՛ն երկրին, որ թշնամու գերի ա,
 Վա՛յ է՛ն խալխին, որ ինքն իր կյանքն, աշխարհք
 Ձի՛ պանդոկանի ու հարամու ձեռ կաս:
 Ո՛վ որ սարեր կէրթա իրան ֆորսն անի,
 Ո՛վ որ կուզի տեղը նստած մուլ դասի,
 Անտեր ազգին նրա գյուլին կդիպչի,
 Անտեր գլուխն նրա փսես կլցնի:
 Հավատ, օրենք, տուն, բնասնիք, արբուքուն
 Հողի, ֆարի նեա կֆավին, կֆշանան,
 Թե մեկ ազգ իր շխալն, յախեն թշնամուն
 Իրան-իրան կաս, կմնա անվաքան:
 Կատաղած ծովն ի՞նչ կհարցնի լաց, շիվան,
 Նրա ֆրթնեն (ալիք) ո՛չ սիրա ունի, ո՛չ հողի
 Թե նար ունիս, մի՛ տար նավիդ գլուխն իրան,
 Աշխ թեֆեցիր՝ ծովի տակին կբացվի:
 Դառած արջը՝ փնշացնելով դուս պրծավ,
 Սարեր, ձորեր սասանում են ձենիցը.
 Անմե՛ղ գառը, ո՞ր ես կանգնեի դու անցավ,
 Քեզ կֆրֆրի՛, ֆախի՛ր նրա ձեռիցը:
 Դաշտ ու գետին դմբղմբու՛մ են, դղրդում,
 Ամալի գոռոցն աշխարհն իրար գլխով տալիս.
 Ա՛նցվորական, ի՞նչ ես նամֆիդ մղկտում,
 Գնա՛ էլա մեկ ֆարի տակ, որ պրծնիս:
 Ա՛խ, արեգա՛կ, ֆարի՛ հրեշտակ, մե՛ր մախ.
 Ի՞նչ ես կանգնել, սիրուն աշխեղ բաց արել-
 Հայի համար որ դուս էլ շգաս դու իսկի,
 Դարդ չի՛ անիլ: Վաղուց է նրա ասողը թե՛վել:
 Թախտ, ապարանք, գեեք, գարգարանք փշացան,
 Թագավորներ, իշխանք, ֆաղաֆ հողը մտան,
 Էլ ո՞վ նրանց էթիմներին յեղն կգա.
 Մեկ թշնամու սրտումն մրգամ աստֆած կա՞:

ԱՌՊՁԵՆ ԳԼԽ ԿԵՐԶԸ

Բա՛ղի վախտ, որ մարդ մեկ ֆանդված տեղի
 Վրա կանգնում ա ու ինքն իր մաֆի
 Հեա ա ընկնում ու անց կացած քաները
 Տիֆր անում, ախրում, տրորում աշխերը,
 Էնպես գիտես, թե է՛ն անբան ֆարերն
 Մեզ ասում ըլին, որ մենք մեր օրերն
 Լանք ու զգաստանանք, շունքի էս աշխարհ
 Ձի՛ մնալ մեզ համար դադմի մուղարար:
 Պատերն, ուզում են մեզ լալով ասել.
 «Ա՛յ աղամորդի, տե՛ս, ֆո վերջն է՛ս ա.
 Էստե՛ղ էլ կային նորահարս, փեսա,
 Էստե՛ղ էլ կային ծնող, երեխա,
 Հարուստ, մեծատուն, իշխան համեշա:
 Բայց ո՞ր են նրանք՝ հողի հավասար.
 Բայդուշն ա նստում նրանց գլխին անճար»:
 Բայց ա՛խ, թե մեկ տեղ արին ա թափել,
 Աշխարհ կործանվել, ազգեր փշացել,
 Դագան բուն դրել, ավազակ բնակել,
 Մարդի լերդն ու բոքն կրակ է ընկնում,
 Միսը սրտում, աշխ սևանում:
 Ես ցավն ա Հայի սրտում քիամ գալիս,
 Երևանու բերդն, Ջանգին տեսնելիս:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

1

Լե՛ն քարափի վրա ցից գլուխը բարձրացրնում, թամաշա ա անում հանդարտ, հազար գլխանի դեկ պես, Երևանու հազար տարեկան քավ-թառ, պառաված, շորս կողմը խանդակով կապած, բրջերով դաշիմացրած, սուր-սուր ատամները գլխին շարած, հինգ գազաչափ հաստ պարսպով երկու տակ բռնած, մեկ ոտը Կոնդուլը, մեկ ոտը Դամուրբուլաղի գլխին դրած, մեկ բերանը հյուսիս, մեկը հարավ բաց արած, շորացած գլուխը երկինքը ցցած, լեն փեշերը երկրումը փռած, անամթ երեսը կոկած, սվա-ղած, հազար բնով, հազար փանջարա աչքերը դես ու դեն շոած, ջուխտ շանգերով Զանգվի քարոտ, զարհուրելի, սևադեմ ձորը խտտած, դոշին կպցրած՝ անմազ, անլեզու, մարդակեր բեռդը ու դեղնած երեսը հեռու տե-զից ծածկում, ազահ աչքերը գետնին քցում, որ միամիտ տեսնողին դհա շուտով խաբի, դհա հեշտ իր ծոցը քաշի ու բիրաղի, անձեն, անսաս կուլ տա, փշացնի:

Պարսիկ նրան շինեց՝ խորամանկ, խաբեբա, թե օսմանցի նրա հիմքը դրեց՝ կատաղի, անհաշտ, ո՛չ գիր կա, ո՛չ թարեղ: Նրա պատմութունը խավարի միջումն ա, մարդ ուղիղ չի՛ գիտի, չի՛ լսել. բայց հազարավոր ժամանակավ՝ անահ, անվախ, պինդ երեսը լիրբ գազանի պես դեմ տված, որքան թոփի, թոփխանի գյուլլեք էլ նրա կոշտ քամակին, նրա կակող դո-շին, նրա բաց գլխին դիպան, ո՛չինչ չի՛ ազդեց, քյար շարեց: Կորցրած թեերն էլ ետ սաղացրած, ջարդած ոսկորներն էլ ետ պնդացրած՝ գլուխը վեր քաշեց, էլ ետ շունչ առավ, վեր կացավ, կանգնեց, ուսերը դգեց, ոլո-բեց, սարքեց ու էլ ետ հարբա գալով, հաթաթա տալով, իր գլուխը քորո-ղի, իր շվաքի հետ խաղացողի թուլության, փոքրոգության, անզորության ու հիմար հանդգնության վրա ծաղր անելով, ծիծաղելով, ծափ տալով՝ պպին կանգնեց, մատը ցցեց էս ճողաշեն, այլ ո՛չ Բաբաշեն բերդը ու խե-

նեշ դիմոք, իր կոտրած ոտները Զանգվի բերանը խցկելով՝ մնաց տեղը նստած, Զանգվի, որ գիշեր-ցերեկ անքուն, անդարար, գծված, կատաղած՝ նրա բաց դոշին, նրա անիրավ սրտին իր պլոկած ջրի անբերան թրովը, քարի ուրազովը վեր հատում, զարկում ա, բայց տեսնելով, թե չի՛ կարում ջիգրը հանիլ, վրեժն առնիլ, նրան քանդիլ, գոռալով, դանգատելով, կա-կան բառնալով, քիչ-քիչ ձենը փորը քցում ու մունջ մոնջ երեսը կալնում, Զանգիբասառի ծոցն ա մտնում ու հույսը կտրած, սիրտը կոտրած՝ տխուր դես ու դեն ցրվում, ցնորվում ու հազաա բարի, հազար պտուղ ու արդյունք տալով, բաշխելով՝ ճամփեն մոլորում, կորչում ու չի՛ կարում ու սիրուն քվորն էլա՛ Աբազին, մեկ խաբար տանի, շունքի Երևանու թա-մարդու, կարոտ բնակիչքը նրա ճամփեն բռնում, նրան սիրով խտտում, իրանց մեջը, իրանց հանդն են տանում, որ նրա սուրբ, կաթնահամ ջրովը իրանց էրված սիրտը հովացնեն, իրանց դառը քրտինքը նրանով լվանան ու նրա տված պտղովը իրանց գլուխը պահեն:

Երևանու բերդն, Հայաստանու հողն, որ հազար տարուց հետ սկսած՝ դառել էր գողի ու ավազակի բնակարան... է՛ն հողը, է՛ն հիանալի աշ-խարհը, ուրտեղ որ դրախտն էր եղեմական, ուր որ աստված, բոլոր աշ-խարհը ջրհեղեղովը երբ որ կործանեց, հայոց սուրբ Մասսա սարը միայն արժան տեսավ, որ Նոյան տապանը նստի, ու Հայոց երկրիցը էլ ետ մար-դիկ բազմանան ու ուրիշ երկրներ էլ շինություն քցեն: է՛ն սուրբ հողը, ուր որ անպարտելին Հայկ՝ անաստված Բելա շար մտքին չհավանելով, ի՞նչ ըն-տանիքը, իր քաջ, պատվական զորքը հավաքեց, էկավ ու Հայաստանի զարմանալի սարերի, սիրուն դաշտերի տեսույն մայիլ մնացած, Զանգվի դրախտանման ձորը, Զանգվի փրփրաղեղ, անահ ջուրը, Երասխի մար-մանդ ծոցը, Մասսա ու Ալագյազի երկնանման գլուխը, Սևանա ծաղկա-մանդ ծոցը, Մասսա ու սարերը տեսնելով՝ իր մզրախը ցցեց ու իր սուրբ անու-փթիթ ձորերն ու սարերը տեսնելով՝ իր անհոգի մարմինը իր նետ ու աղեղին նովը Հայաստան կանչեց ու Բելա անհոգի մարմինը իր նետ ու աղեղին մատաղ արեց: է՛ն սուրբ տեղը, ուր որ Ծամիրամ՝ աշխարհ տիրելով, մատաղ արեց: է՛ն սուրբ տեղը, որ որ իր սիրտն ուզում էր, ու մեր ո՛չինչ տեղ էն պատկերը չճարեց, որը որ իր սիրտն ուզում էր, որ հրեշտականման Աբաջի սիրուն երեսին կարոտ՝ զորք ժողովեց, էկավ, որ թե նրա սուրբ սիրտը լալով, սիրով շարավի, գոռով նրան գերի անի, որ բալքի նրա սուրբ շունչը իր երեսին դիպի, ու մեռած ժամանակն էլ նրա մարմինը առաջին դրած՝ գիշեր-ցերեկ սուգ էր անում, որ կամ նա կեն-դանանա, կամ ինքը նրա ոտի տակին հոգին տա: է՛ն աշխարհը, ուր որ Զարմայր՝ Աքքիլեսի հետ Հեկտորի դեհն ուզեցավ պահի, Պարույր՝ Աբբակի հետ Սարդանաբաղին էրեց, Տիգրան՝ Կյուրոսի հետ Ածղահակա հոգին առավ, Վահե Դարեհ Կողոմանի հետ Աղեքսանդրի ճամփեն ուզեցավ

հին էին ծարավել, որ իրանց անկուշտ փորին մատաղ անեն, ու մեկը ծամում էր, մյուսին տալիս, մյուսը արինը խմում, մեկի շանգը քցում,— մնացել էր հարիր հիսուն տարուց հառաջ օսմանցոց ձեռին, որ Նադր շանը գուս էկավ ու Հնդուան, Արաղստան ոտի տակը տալուց ետև երեսը ետ գաթճից Երևանու վրա: Սար ու ձոր նրան գուլիս էին վեր բերում, մեկ բուսը հողը ու լենաշալվար օսմանցին ո՞վ էր, որ առաջին դիմանա: Հենց Մուրադ քափի գլխին, Քանաքուց մի քիչ բարձր, նրա շաղրի ծերն էրևաց, դաշար Հասան Ալի խանը օսմանցվին ընշանք Ղարս մին քշեց, ու կտրիճ գորպայետը էնքան թուրն ածել, օսմանցվի գուլիս էր թոցրել յա ուս վեր բերել, որ ձեռը փետացել էր, թուրը գուլացել, ու ինչ ժամանակ ետ դառավ ու Նադր շահի շաղրի առաջին որ մզրախը չպրտեց, մզրախը դողալով դետնումը ցցվեց, բայց քաշի արած տղամարդկությունը շահի աչքումը տնկվեց, ու պատվի, փառքի փոխանակ՝ ողորմելի խանի աչքերը իսկույն հանել տվեց, որ արեգակի առաջին լուսինը չերկի, ու իրան անունը չկոտորվի: Էս կույր ողորմելին էր, որ օսմանցվից հետո Երևանու խանությունը ստացավ, ու էլի պարսից անիծած ոտը մեր աշխարհը մտավ: Սրանից հետո իր ախպեր Հուսեյն Ալի խանն սկսեց նստիլ, որ է՛նքան աջիզ, խեղճ էր, մինչև վրաց Հերակլ թագավորն էկավ վրեն, շարդեց ու 3000 թուման էլ հարկ դրեց ուսին: Սրա որդի Մանմադ խանն էլ որ նստեց, Աղա Մանմադ խանն, որ ավելի անունն Ախտա շահ էին կանչում, դուս էկավ, Նադրի պես սար ու ձոր շարդելով՝ ինքը դեպի Ղարաբաղ ու Թիֆլիզ երբ միշ էլավ, իր ախպեր Ալի Ղուլի խանին Երևանու վրա դրկեց: Բայց մինչև Թիֆլիզու գերին Երևան չհասավ, Մահմադ խանը երկրի խալիբ գլխին, բերդումը թոփ արած՝ իր ջիլավը թշնամու ձեռը չի՛ տվեց, որ Երևանու բերդի շուրս կողմը կտրել, նստել էր, բայց կոխվ չէ՛ր տալիս, շունքի խանն ասում էր.

— Երբ Թիֆլիզ կառնիք, ես ձերն եմ ու ձերը:

Թիֆլիզ առան, էրեցին, եսրի տուտը Երևան հասավ թե չէ, խանի մեջքը կտորվեցավ: Ալի Ղուլի խանը մտավ բերդը, Մահմադ խանին դոնաղ արեց ու, հացի վրա հենց, ոտն ու ձեռը կապիլ տվեց ու Պարսկաստան ուղարկեց:

Պատմում են, թե բուրբ խաների միջին սրանից լավը չէ՛ր նստել Մեկ քանի օր որ անց ա կենում, մեկ գիշեր հանկարծ մելիք Աբրահամին կանչիլ ա տալիս: Ողորմելու արինը ջուր ք դառնում, բայց հենց կուշտն ա գալիս, սրան բարկացած հարցնում ա, թե ինքը լսել ա, որ հայերը առանց զանգակի ժամ չեն գնալ, ի՞նչպես ա, որ զանգակի ձեն չի՛ լսում: Մելիքը որ դողալով չի՛ ասում, թե նրա ահու չն՛ տալիս, իսկույն բարկանում, հրամայում ա, որ գնա, հայերին ասի, թե նա էկել ա, որ խալխին

պահի, նրանց տիրություն անի, նրանց ցավին հասնի ու ո՛չ նրանց նեղացնի: Ու էս արժանահիշատակ խանն ա, որ խալխի խարըը, կոռը բաշխում, շատ ումուդ, շաֆաղաթ ա տալիս, բայց թուրը երկար չի՛ կտրում: Ախպորը որ Ղարաբաղումը Սաղըղ խանը չի՛ սպանում, Երևանու հայ, թուրք բերդը բռնում, սրան զոռով դուրս են անում, որ դաշարի անունը իրանց վրա չըլի, էնպես որ ողորմելին հազար մուննաթով ու աղաչանքով, բռանց ա գուլիսը պրծացնում ու էլ ետ իր երկիրը քաշվում: Փոքր վախտ սրանից հետո Մակվա խանն ա գալիս, Երևան նստում, շունքի որ Մահմադ խանի ազգականն ա ըլում: Ցաթ Ալի շահը որ նստում ա, Մահմադ խանը շահի մորը մեջ ա քցում, մինչև 10 000 թուման Երևանու փող ուղված (կաշառ) խոստանում ու էլ ետ գալիս, իր տեղը բռնում:

Էս միջումն ա ըլում, որ Նախշվանու քոռ Քյալբալի խանը Ղարսա վրա կոխվ ա դուս գնում, փաշին ջարդում, երկիրը ոտնատակ տալիս, ու ռուսն էլ նոր Փամբակ առած՝ էնտեղ մեկ մայր ա ըլում, ավելի անունը Ղարա (սև): Խանը ետ դառնալիս ուզում ա, որ Փամբակ էլ մեկ ատամին խփի, ու որ լսում չի՛ թե Ղարա մայրը մեկ քանի հարիր մարդից ավելի ո՛չինչ չունի, հրամայում ա, որ գնան, նրան սաղ-սաղ բռնեն: Բայց ոսի սաղաթի ու թոփի հոնարը դեռ չեն տեսած ըլում ողորմելիքը: Իրեք-չորս անգամ էնքան ղոնշունը վրա է տալիս, բայց տեսնելով, թե ռուսը պատի պես կանգնած՝ գյուլից էլ չի երես ետ դարձնում, փոխանը կատու ընկած՝ ձիու գուլիսը շուռ ա տալիս ու իր հողը գալիս:

Էլի էս միջոցումն ա ըլում, որ անիրավ Մահմադ խանը շահի հետ խոսքը մին ա անում ու քաջահաղթ Ցիցխանովին խաբնով իր մոտ ա կանչում, որ բերդը ոսին տա: 3000 մարդով որ նա Երևան չի՛ մտնում ու տեսնում, որ խորամանկ պարսիկը կամեցել ա նրան ականաթի մեջ քցի, մըտնում ա թուշ Երևանու մեջիդը, ու իրեք ամիս էս քաջ հսկայն, առանց հացի, առանց օգնությունի, էն շոգ ժամանակին, որ մարդի գլխին կրակ ա վեր թափում, էն թանկությունն ա ըլում, որ աղի լիտրը մեկ մանեթով ճարվելիս չի՛ ըլում, ու շահն էլ անթիվ, անհամար զորքով գալիս, սար ու ձոր բռնում ա, ու ոսի ղոնշունի շատն էլ որը սովն ա սպանում, որը շոգը, ու հայերն են ըլում հաց տվողը, ոսի քոմակը, մանավանդ կենդանի նահատակ Հովհաննես եպիսկոպոսը, որ էջմիածնա ամբարնները դարտակում ա, որ բալթի թե էնպես բան ըլի, որ ռուսն Երևան մնա, բայց աստուծո հրամանը չի՛ ըլում, Ցիցխանովը էնքան զազանի ոխից իր մեկ բուռը ղոնշունը ու հայերին հավաքում, էն վախտն ա քաղաքը մտնում, որ սաղ վրաստանը, Կավկազը ղոնմիշ էլած՝ մեկ-մեկու ուտելիս են ըլում: Մինչև Ղազախ ղզլբաշի ղոնշունը նրա աղաքն ու քամակը բռնած՝ կովելով գա-

լիս են, բայց էլի գլխունքը քորկլով ետ են գառնում, ու Յիցիանովի ոտն ու երկրի խաղաղութիւնը մեկ ա ըբում, էնքան անուն ա ունեցել էս քաջ հակայն: Հալվաբարու հայերը որ կան, էն ժամանակն են իրանց երկիրը թողում, քոչոս ա քոչ մեկիք Աբրահամի, որը Հալհաննես ուղբաշու ձեռի տակին՝ գալիս, քաղաքը մանում:

Իրուը որ ետ ա դառնում, Մահմադ խանին բռնում, Պարսկաստան են տանում, ու նրա տեղը Թավաֆյալ խանն ա գալիս, նստում, որ Գուզաֆիչի հետ կոխվ ա տալիս: Սրան էլ փոխում են, Հասեֆն խան սարգաթը ու իր ախպեր Հասան խանն են Երևան գրկում, որ մեկ քանի տարվան միջումը Ղարս, Բայազէզ, Ճրպրում սոփ տակ տվին ու օսմանցվին կատու էին շինել: Կարելի ա, թե Երևան էնպես բարի, ազնիվ, խաշի ցալին հասնող, աշխարհաշեն մարդ չէ՞ր տեսել, ինչպես որ սարգաթն էր. բայց ինչքան նա բարեսիրտ էր, էնքան չար, գազան, գծաթ էր նրա ախպերը, որ ոտը փոխելիս՝ սար ու ձոր դաղում էին: Նրա համար հո՛ մարգի, հո՛ սոփի գլուխը, բալորը մեկ էր:

էս էր, որ ասաձլած գլխին բարկացաձ, էլածն էլ ձեռքը խլեց ու խեղճ հայերի էքլած, խորոձլած սիրտը անշախ մի անշախ հալացրեց, ու էսօր խաչն ա նրանց պահում, ու ո՛չ Ալու փանջեն նրանց սասանացնում:

Օրհնվի՛ր էն սհաթը, որ ոսի օրհնած ստը Հայոց լիս աշխարհը մտալ ու զգլբաշի անթծած, չար շունչը մեր երկրիցը հալածեց: Քանի որ մեր բերնումը շունչ կա, պետք է գիշեր-ցերեկ մեր քաշած օրերը մտքըներս բեքենք ու ոսի երեսը տեսնելիս՝ երեսներիս խաշ հանենք, աստծուն փառք տանք, որ մեր աղաթը լսեց, մեզ սուս թագալորի հզոր, աստվածահաստատ ձեռի տակը բերեց: Բայց թե մինչև էս բախտին հասնիլը ի՞նչ օր ենք քաշել, ի՞նչ գյուղեր ա գիպել մեր խեղճ ազգի գլխին, ի՞նչ թրեր ա նրանց լեզուն ու թոքը կեքել, էրել, նրանց արիւնը վեր ածել, քանի՛, քանի՛ անգամ են քաշել, տեղհան, տեղհան էլել, քանի՛, քանի՛ փշխանք՝ որը կրակով, որը փոսի տակին, իրանց հոգին ավել, ու ուզում ա իմանալ, հետս դա, քնանք էլ ետ Երևան:

Թո՛ղ լատը չի՛ իմանա, թե ետ Երևանու ծնանդ ըլելով՝ նրա հոգի ու ջրի սեթն ու էնքան սիրտս քաշում, տանում. չէ՛, գիտե տատված: Երեսիս եմ էլել, որ էնտեղանց դուս եմ էկել, սմա էսօր էլ, որ մտածում եմ, թե Չանգ-ժի Կարմնիցի զրոձը յա բազաձի մեյգանովն անց կենալիս ինչպես էր իմ լուսահագի հերք փնձ քառու-ձեռով անում, շունքի լեզվով խոսալն էլ դա-զարի էր բերում, որ թեզ անց կենանք, մեզ թուրք շտեմի, որ մտածում եմ, թե քանի՛, քանի՛ անգամ, հենց մեր ալգումը, յա մենք ենք գլբաշ յաբաշու տրեկ, յա նրանք մեզ, ջանս վրես արտում ա, միտս վեր թափում:

Դեռ ոսին շտեսած՝ մեկ էլ մտնինք Երևան, շունքի մեր հայրենիքն ա, մեր նախնիքն են էնտեղ կացել, տիրել, մեռել, թաղվել, էն ժամանակը կիմանանք ոսի դաղը ու մեր բախտավորութիւնը գինը. ո՞վ ուզում ա՛՝ գա:

Երևանու բե՛րդն, Երևանու բե՛րդն, ա՛խ, որ առաջուտը բացվելիս նրա էն լաշար գլուխը մարդի աշքով չէ՛ր ընկեում, հենց իմանա, թե դժոխքն ա իր բերանը բաց անում, ատամները դճտացնում ու իր ապականալ, թունաձոր, դառը շունչը շորս կողմը փոփրալով փշում, ցրում, փոնչացնում, որ կարենա իր հոտած աղքեների կերած, լափած արքաթը ջանք մարսի, էլի շանգերը դուրարա քցի, էլի հազար անմեղ, արդար հողի անծամ կոչ տա, իր անկուշտ փոթին մատաղ անի: Արեգակը մտնելիս հո, հենց իմանա, թե Սողայելի որդիքն ու զավակները, նրա գորքն ու զորապետներն ըլին իրանց դիվական խաղը խաղում, իրանց դժոխային քեֆն անում, ու բոջերի գլխին մեկ կտրած գլուխ էստեղ էին ոտի տակ տալիս, մեկ անգլուխ լաջ էնտեղ էին կտոր-կտոր անում, վրեն թքում, ծափ տալիս, ծիծաղում, հրհուում, քրքում ու թրով, մորախով յա փետով մեկ մեռած մարմին էս կողմն, էն կողմն գլորում, քացի տալիս ու ներքե քցում: Ճաշվա ժամանակին, հենց իմանա, մեկ կրակի սար ըլեր էնտեղ կանգնած՝ փոք, ծոց տաք քուրքով, բոցով լիքը, ծխում, բորբոքում էր, որ բերդանքիք ճանչա, բացվի, տրաքի ու ինչ կա, չի՛ կա, տակո՞ղն անի, լափիս Ամեն մեկ բուրջը, ամեն մեկ բաղանը ոսկորով, ջամշաքով յա անմեղ դաձկաններով լիքը, քած խոզի պես, հենց իմանա, ծանրացել, փորքներն էլ շէին կարում քաշել, էնպես ուռել էին, որ բիրտաղի ճաքին, պատոհն, կտոր-կտոր ըլին:

Մեղրների ոսկեգարաղ գլխերերին արեգակի շողը դիպչելիս, պլպլալիս, հենց իմանա, էն իրանց միջի անսիտ նամաղ անդնների անխողճմտանք հոգու շնչովը փքված՝ ուզում ըլելին աստծուն փառաբանալ: Բայց, աղոթք անելու տեղը, որ երկրին խաղաղութիւն, դինջութիւն տա, սողոմական կրակն ըլելին ուզում երկնքիցը վեր ածիլ տան, որ սար, ձոր էրեն, խորովեն, տակով անեն: Հայի թշնամի մոլլեն, որ գիշեր-ցերեկ ուզում էր, որ յա քրիստոնեութիւն անունը վերանա, յա Հայ ազգի, մի-նարեն որ չէ՛ր նի ըլում, որ ադան տա, ու իրան հավատացյալ ժողովուրդը դան, իրանց իմամներին, իրանց Ալուն, Մուրթուզալուն աղոթք անեն, որ էն դիտումը գծաթի փոչ չըլին, ձեռն անկաջին որ չէ՛ր դնում ու ծվում, հենց իմանա, հայի հաժար սողայելյան փողն ըլի փշում, որ իրանց գլուխը լան, շունքի շատ անգամ էր պատահում, որ մեկ խեղճ, անճաք գեղըցի հայ, որ բազարն էր գալիս էս հարաղին, որ իր աղբուրն անի:

շանք, շարշարանք, սով, մահ հանձն առավ, որ իր սուրբ եկեղեցին, իր լիս, լուսավորչադավան օրենքը ամուր, հաստատ ու անխախտ պահի: Է՛ս ա հսկայութուն, սրտապնդութուն, մեծահոգութուն, քաջութուն, կամաց հաստատութուն, հոգու կարողութուն ու զորութուն, որ աշխարքիս վրա, ջրհեղեղիցը դեսը, մեկ ազգ էլա մինչև էսօր չի՛ կարաց ու չի՛ էլ կարող ցույց տալ: Սար ըլեր՝ փուլ կգար, երկաթ ըլեր՝ կհալչեր, կմաշվեր, ծով ըլեր՝ կպակսեր, կցամաքեր, բայց աստվածասեր Հայ ազգը մինչև էսօր գերօրինակ հսկայությամբ տարավ բոլոր ու իր անունը պահեց:

Թողա՞նք էն խեղճ, քոթրոմած, աչքից, ձեռից, ոտից ընկած, էն սիրուն տղամարդ երիտասարդ հայերը, որ էսօր էլ Երևանումը, որը ջուխտ աչքով քոռացավ՝ ա՛խ, ո՛խ քաշելով մաշված ա իր հարսի, օղլուշաղի երեսին մտիկ տալիս, որը ո՛չ գալով ա հաց կարում ուտիլ, ո՛չ ձեռով, ուրիշը պետք է, երեսի պես, թիփեն բերանը դնի, շունքի ո՛չ պոռշներ ունի, ձեռներն էլ ուսաբերնիցն են կտրել,— որը քոթրոմացել, անդամալույծ ա դառել, սելով են ման ածում, որը քիթ շունի, որը լեզու, սրտըներն ուզում ա տրաքի, որ ուրիշը խոսում, խնդում ա, երեսեքը լալիս յա ծիծաղում են, բալբի թև մեկ ազար, մեկ մոտրազ ունի սրտումը, լալի (մունջ) պես, մանուկ օրորոցկանի պես ոտին-գլխին պետք է անի, որ միտքը հասկանան, բայց ինքն ուրիշին ո՛չ մեկ չոռ ա կարում ասիլ, ո՛չ մեկ ջան: Քանզի՛ էսպես տերութունը, հաստատ մնա՛ Ռսի թագավորութունը, որ մեր ազգն ու աշխարքը գերութունից ազատեց, իր բարեգութ ձեռի տակը բերեց ու հոր պես մեզ խնամում, սահայանում ա: էն ի՞նչ լեզու, էն ի՞նչ աչք պետք է ըլի, որ ամեն մեկ երկինքը տեսնելիս փառք շտա աստծո, երեսը գետինը չքսի ու մեր ամենողորմած կայսերը կյանք, առողջութուն, զորութուն, նրա արքայազն որդոցը ու զավակացը՝ կենդանութուն, բարեբախտութուն, ու հզոր տերությանը՝ հաստատութուն, պայծառութուն, մշտական տևողութուն շխնդրի, շողաչի:

էսքան բաները լսեցիր, սի՛րելի կարգացող, բաս ի՞նչպես չի սիրող վառվիլ, որ դու է՛ն ազգի որդին ես, որ էսքան տանջանք քեզ համար քաշեց, ինքը նահատակվեց, քո կաթը ու արինդ ուրիշ ազգի հետ շխառնեց: էնպես կարծում ես քի՛չ բան ա, հազար տարով էս օրը քաշիլ, էլի ազգ պահիլ, որդի մեծացնիլ, անուն, լեզու, հավատ ունենա՞լ: Ա՛խ, էս միտքը անողը էլ ի՞նչ սիրա պետք է ունենա, որ իր լեզուն, իր ազգը չսիրի:

Ասենք՝ բլբլուլի լեզուն քաղցր ա, վերու հավին (խոխոբին), սիրամարդին աստված գեղեցիկ գույն, սիրուն թևեր ու բմբուլ ա տվել: Ասենք՝ վարդը շատ գովելի ա, բաս ընչի՛ չի մանիշակը իր ունիքը, իր հոտը նրան

տալիս: Մի՞թե վարդին տեսնողը մանիշակին չի՛ սիրել: Սարի անհոտ ծաղիկն էլ իրան տեղը, իրան փառքը վարդի հետ չի՛ փոխիլ: Մի՞թե բլբլուլի լսողը կանարեյկին էլ չի՛ պետք է պահի: Ամեն բան իր գինն ունի, շաքարեղենը քաղցր ա, ամա հացի տեղը ե՞րբ կբռնի: Շամպանսկի գինին անոշ ա, ամա ի՞նչ անես, որ մեր երկրումը չի՛ դուս գալիս, մեզ թանկ է նստում: Ասենք՝ ջալահիրը, ալմալը շատ ջուհար ունի, շատ մեծ գին, ի՞նչ անես, որ նրանով տուն շինիլ չի՛ կարելի, ամեն մարդի ձեռք չի՛ ընկնում: Ասենք՝ հարևանդ հարուստ ա, օրը տասը տեսակ կերակուր ա ուտում, ձեռք որ չի՛ հասնի, պետք է որ քո հացն է՛լ դեն քցես:

Ա՛խ, լեզուն, լեզուն. լեզուն որ չըլի, մարդ ընչի՞ նման կըլի: Մեկ ազգի պահողը, իրար հետ միացնողը լեզուն ա ու հալխաբ: Լեզուդ փոխի՛ր, հավաստ ուրացի՛ր, էլ ընչո՞վ կարես ասիլ, թե ո՞ր ազգիցն ես: Ինչ քաղցր, պատվական կերակուր էլ տաս երեսին, էլի իր մոր կաթը նրա համար շաքարից էլ ա անոշ, մեղրից էլ: Մեր կաթն էլ որ ծախենք, անող չի՛ ըլիլ: Մեր աչքը որ հանենք, ուրշին տանք, ուրիշը կարելի՞ ա դնել տեղը: Մեր օրորոցի վրա մեր լեզվով մեզ նանիկ ասեցին, է՛ն էլ ա մեր միտքը չի՛ պետք է ընկնի՞: Ասենք՝ նոր ապրանք շատ ես առել, հինը պետք է դե՛ն ածած: էն վայրենի ազգերն էլ իրանց սոպո լեզուն աշխարքի հետ շեն փոխիլ: Շո լսել ես շատ անգամ մուզիկի ձեն, ասա՛, քո սաղն ու բայթի՛ն ա քեզ դիր գալիս, թե՞ էն: էնպես մարդ կա՛ տասը- տասը հինգ լեզու գիտի, ամա նա իր լեզուն միշտ ամենիցը լավ աշի, իր ազգի հետ խոսալիս ամոթ ա համարում կամ ուրիշ լեզվով իր միտքն ասի, կամ ուրիշ բառ հետը խառնի: Խառնի՛ր քո սիրեկան խաշի հետ ձուկը, շաքար, կանֆետ (շաքարեղեն), շամիչ, չիր, խիզիլալա, տե՛ս, ի՞նչ համ կունենա:

Ախր որ ասեմ ես՝ փրոֆուլիվաքսա արի, սփուլնա եմ, օփիծաքսա էլա, փռոշենի տվի, սանյաթիե շատ ունիմ, գլուխս փրոփաքսա էլավ, փեզլեսքենի մարդ ա, բազիոյնիֆ ա, յափեթնիֆ օբմին ես, գնանք փուփաքսա ըլինք, սոփրանիեմեն եմ գալիս, փրոփաքսա արին, ճամփին ֆեթքի ուրփում ա, շատ խափոք սլուչիքսա չի՛ ըլում և այլն: Ա՛չքիս լիս, մի մտածի՛ր, թե լսողն ի՞նչ կասի: Իսկ գիտուն, լուսավորյալ մարդը նա է, որ ամեն լեզու, քանի կարա, իստակ խոսա: Դու քո լեզուն որ իստակ խոսաս, ի՞նչ վնաս ունի, հենց գիտում ես խելքդ ձեռիցդ կառնե՞ն, թե՞ սովորած իմաստութունդ ջուրը կթափի, կամ թե չէ, տերության սիրտն ես ուզում շահի՞լ: Բարեխնամ տերութունը ե՞րբ կուզի, որ մարդ իրան լեզուն կտրի, իր ազգիցը հեռանա: Բաս էլ ո՞ր են էսքան վարժատուն շինում, վարժապետ պահում, աստիճան, պատիվ տալիս: Ֆրանցուզ, նեմեց, ինգլիզ որ քո լեզուն սիրում, գովում են, քանի՞ պատիկ դու էլ պետք է սիրես ու գովես:

յա թե չէ, մեկ ճամփի միջում, իրար գլխի հավաքվել էին, նստել կամ պտիտ էին գալիս, իրար կտցահարում, իրար թևերից քաշում, որ մեկի գտած որսը ձեռքիցը խլեն, փայ անեն, իրանց ձագերին էլ տան կամ հետընկեր տանին: Օձ, կարիճ, խլեզ, բզեզ ու ինչ կերպ ջանավար ասես՝ մորեխ, մծեղ, մեյդան էին բաց արել: Որը մեկ քոլի տակիցը, որը մեկ քարափի բաշիցը, որը խոտերի միջին, կամաց-կամաց ժած գալով, պոչ ու գլուխը իրանց քաշելով կամ ծլունգ ըլիլով, էլ ետ տազ անելով կամ գետնի ապառաժի վրա սողալով, փշտացնելով, շվացնելով, փշշացնելով, ծվալով, ժղրտալով՝ ոտն էին էլի, ուզում էին իրանց արևի ձենն ածեն: Որն էլ իր բնի առաջին արևկող անելով՝ գլխըները հանել, մունջ-մունջ անկաջ էին գրել, սուր-սուր աչքըները ցցել, պելացել, շլացել՝ էս կողմն, էն կողմն մտիկ էին տալիս, որ ոտքը խաղաղվելիս դուս գան, մի քիչ շունչ քաշեն, իրանց քեֆն անեն, իրանց ողզը ճանկեն, էլ ետ իրանց բունը մտնին, էլ ետ գնան, քնին, դինջանան:

Բազի պատածակի արանքից կամ քարի ծերից էլ մեկ նաչար բայդուշ (բու)՝ գլուխը խոր վեր թողած, քիթ ու պոռնիկ կիտած, ծանրացած, գետնին նայում էր, իր սև օրը լաց ըլում: Հավի թշնամի ուրուրն էլ (ձերեն) թևերը փռած, շանգերը սրելով, բաց ու խուփ անելով, կտուցը սրբելով կամ դոշը քուլուլելով, երկնքի տակին գլուխը դոշի տակին քաշ քցած՝ սուր աչքերը էս դեհն, էն դեհն էր քցում, պտտում, հազրվում, որ բիրդանբիր, ական թոթափել վեր վազի, մեկ լղպոր ճտի գլխի, — որ իր մոր թևերի տակին կամ մոր գլուխը քորելով, թևը քաշելով, ծվծվալով, կտկտալով կամ կտուց-կտցի տալով, մոր կրխալուն, ծվալուն անկաջ դնելով՝ սուսփուս նստում էին իրար հետ կամ քուլուլ էին անում, — կամ մեկ խեղճ անճար լորի քամակի խփի ու ճվճվացնելով, ժղրտացնելով՝ վեր քաշի, քրքրի, թեթրի ու իր ազահ փորին մատաղ անի:

Ահա՛ գեղեցիկ, անզույգ օրինակ անսիրտ, բարբարոս Պարսից՝ ժանդ բռնակալաց, մաշողաց ազգի, երկրի Հայկա զավակաց:

Էսպես մեռել, լուվել էր բնությունը, ու մեկ շփթու էլա մեկ տեղից չէր լսվում: Միմիայն հեռու տեղից մեկ բարակ քամի բազի-բազի վախտ փշում, ծառերի տերևները սլացնում, ժած էր քցում ու գոլ-գոլ՝ մարդի երեսին, բերնին ձեռը նազուկ քսում, շուտով անց էր կենում ու փշերի, խոտերի, քարափների, ձորերի մեջը մտնում: Ինչպես ծխի մեջը խրված՝ հեռու տեղից դաշտի գեղերը, հանդերը, փոսերը մթնած, լուված, ինչպես սև ամպի կտորներ կամ էրված, խանձված տեղեր, էս տեղից, էն տեղից սևին էին տալիս ու խառնիխուռն երևում: Արագը, ինչպես մեկ նետ օձ կամ էրծաթի գոտի, արևմտյան կողմիցը, ձորերի միջիցը իր սուր, լուսա-

փայլ ճակատն ու գլուխը բաց էր արել ու մրմունջ, հանդարտ, լուս գալիս, Մասսա փեշին մի քիչ թևով խփում էր, շփում ու էլի ծուռն աչքով նայելով, նրան հաթաթա տալով, ձենըձոր անելով, գլուխը պտտելով՝ գնում, Զանգվին ու Գառնու գետնի իր ծոցն առնում ու խաղալով, խայտալով, վոլոալով հեռանում քվերտանց հետ ու պոռնիկ-պոռնիկ, դոշ-դոշի, քամակ-քամակի տված, իրար գլխի, երեսի ձեռըները քսելով, փաղաքելով, հանաք անելով, աչքըները խփում, նղղում ու Շարուրի դուգ ծոցումը ծեծված, ջարդված՝ քուն մտնում:

Էս տխուր մեյդանի շորեքշուրջը, աչքը որ բաց չես անում, մեկ էլ էն ես տեսնում, որ բաղի վախտ երկինքն ամպակալած՝ ուզում ա, որ սար ու ձոր ոտնատակ տա, Ալազյազա, Մասսա ու մյուս սարերի գլխին բամբաշի, պոկի, նրանց գետնի, խցկի, որ համարձակում են իրանց գագաթը էնպես բարձր վեր քաշել, որ բոլոր ամպերը վերևը ոտի բունելու տեղ չունենալով՝ իրանց երկինք մորիցը խոռված, վեր են գալիս ու նրանց գլխին քուլա-քուլա դիզվում ու էնպես իրար վրա նստում, որ շատը տեղ չունենալով՝ մյուսներին քոիչ ա տալիս, բոթբոթում, դուս ա քցում ու նրանց տեղը բռնում:

Էս հաղաղին էր, որ մեկ սև դարալթու բարակ օձի պես կամաց-կամաց գլուխը դուս քաշելով, դզվելով, աչ ու ձախ ծանր-**<ծանր>** մտիկ տալով, մեկ բարձր մինարեթի ծերի պտիտ տալով, քնահարամ մարդի պես ձեռը ուսուլով բարձրացրեց, անկաջին դրեց, գլուխը քամակի վրա թեքեց ու ճլեքը ընկած հիվանդի պես սկսեց ձենը ծոր քցել և, ինչպես մեկ խոր ձորից, կանչել. Ալլա՛հնա՛լալաբա՛րա՛... (բարձրելոյն աստուծոյ):

Էս ձենը դուս էկավ թե չէ, հենց իմանաս, մեկ ամպ տրաքեց, ու ձենի տուտը հազար կտոր ըլելով, գետինը ժած տալով, սար ու ձոր իրարոցով քցելով՝ քարափների, էրերի արանքներովն անց կացավ ու քիչ-քիչ ձգվելով՝ բարակացավ, խզվեցավ, կտրվեցավ: Ինչպես մեկ բունը քանդված մեղրաճանձի թաբուն, էնպես դուս թափեցան ուղղափառ մահմեդաված մեղրաճանձի թաբուն, որը բաղիցը, ձորիցը, որը քնաթաթախ, որը սովու աչքը կուլ գնացած, ձենը փորն ընկած, ունգը սփրթնած, ունքեր, նոթեր կիտած, գլուխը կախ քցած, որը մեկ ավթաֆա ձեռին, փեշերը վեր քաշած, գոտիկը խրած, խորասանու սև մորթի երկար գդակը ունքերին քաշած, միջի վրա կոտրած, թուխ ճալվերը (քոշորը) երկու տակ՝ անկաջների էս կողմն, էն կողմն ոլորած, քցած, գլուխը պոռնած, կլեկած, վեր արած, վիզն ու բուկը կեղտով, քրտնքով սևացած, կոշտացած, տարթի պես բասմա ընկած, երկար, բարակ միրուքը հինա դրած, սևացրած, կոկած,

մեկ սև կամ մուգ կանաչ լին բորանի ֆարաշա՝ անյտառ, անկոճակ, ուսե-
րին քցած, փեշերը դայիմ բռնած, երկուտակ կապի, շիթ արխարազի բա-
ղանները (չաքերը) բղթքը մինչև ոտը ճղած, անթիվ դուզմեքով (կոճակ)
թև, դոշ իրար հետ սխ, պինդ կոճակած, կպցրած, շապկի բաճակե, սիստակ
յախեն, ինչպես մեկ դաշդա եղան ճակատի խաչ, թամազ դուս թողած,
բկին կպցրած, որք թիրմա շալի կամ սիստակ կապվի մեկ բեռը գտիկ,
ինչպես մեկ մարզի (կվալի) թամբ կամ մեկ բուքի կապ մեջքովն ուրբած,
պիրկ կապած, մեկ ոսկորագլուխ, ծուռը խանչալ կամ մեկ հաստ, սրած
կոլու թուղթ թեք մեջը խրած, կապած, մեկ ջվալի դգոթ, բերանը բաց
արած, դրաղները սիստակ դերձանով մանր-մանր կարած, լեն, կարմիր
դասաբ կամ մուգ մավի սառա փոխանի ու շորերի փեշերը գաբերին (լու-
լա) տալով, քարերին խփելով, հող ու թուզ սրբելով, քամու առաջին, ու-
ների արանքին դես ու դեն ծալվելով, բացվելով, ֆոֆոալով, տուները կապ
քցելով, գորտի բերանի նման սաղթի քոշերը՝ ծերը նեղ, բերանը լեն, ճոթ-
ած, կրունկը սուր, բարձր, երկաթով նալչած, ոտի տակին քստքստաց-
նելով, ծրիծրիացնելով, շալ, ճիտը կարճ, բորի հաստ գլուխքանց հետ,
սև, բաց-բաց գաբերի հետ հանաք անելով, խաղալով, կրնկին ծեծելով,
թող, ավազ գետնիցը հավաքելով, անոշ-անոշ կուլ տալով, դուս ածելով,
էլի հատիկ-հատիկ բերանը քցելով, շարազ անելով, ոտներե տակը ծակե-
լով, բզկելով: Որը մեկ փարան սիստակ կտաղի շարմա (գլխի փաթաթան)
գլխին փաթաթած, որը մեկ շիլա թասակ անկաջները պոփացրած, որը մեկ
ոչխարի քոստ փոստ կատարին կպցրած, որք մեկ գելի քսերը ուսերին
քցած, որը մեկ իծի յափնջի՝ կտրտված, քրքրված, բարդ ու մազը գրգ-
գրգած, դուս դառած, ճոլոլակ կախ էլած, հազար տեղից ճղված, ճոթած,
հազար թելով, դազում շուլալած, կարկատած, տոսրակի պես ծակած,
շինքովը քցած, շաթի կտրտով բազազի տակին պինդ դալիմացրած,
չարմաած, գոմշի կամ եզան սրխըները հաքին, գանգալները կամ մաշ-
ված պանձները վրեն, երեթին ու միրքին հազար տարվա կեղտ, աղբ
տարթ դառած, նստած՝ քառակյումա յա դառալիալիալ, մեկ շաթու ճոթին,
մեկ մոթալ փափախ գլխին, տոսրակն էլ հո յափանջին էր:— դուս թա-
փել, գնում են:

Մե՛ր տղա, շծիծաղա, լալ չեն ասիլ, ամոթ ա. կարելի ա մեկ քա-
ցախած ճամփորդի քեֆին դեղչի, տրտինդ անի, փառանը շառ տա, հետո
տուրուղմբոց քո գլխին գա: Տե՛ս, ես իմ պարաբիցը դուս էկա, կուզես
ծիծաղի, կազես պա՛ր արի, շունքի հանաք-մտախարսթյուն չի՛ էսքան
հրաշք տեսնիլ, աչք ու բերան բռնիչ, ո՛չինչ շատիլ կամ սուս ու փուս
կշտովն անց կենար: Հմիկ դու գիտես:

էսպես, ինչպես տեսանք, մեր աղղափառ, աստվածապաշտ, նամա-
ցասեր, այլ ո՛չ քրիստոնյասեր մալիքը, ախունդները, հաջի, թաջիր,
արախու, զզրաշ, Քարաքչամա, դարափափախ, մակլու, շոբան, քուրդ,
պարսիկ, բեկ, խան սարից, ձորից, տանից, հանդից, գեղերից, յայլա-
զից, բազարից, ափից, արից, ինչ անին-չունին, վեր ասած՝ դուժանը հան-
գումը, ոչխարը սարաւը, տաղարը նախաւը, շուր, վար, ցանք տեղնու-
տեղը երեսի վրա թողած, ինչպես մեկ թանդ կաթի ժամանակի, իրար դըլ-
խով դիպչելով՝ Երևան էին թափում:

Մեկը ուզտի վրա նստած՝ տմբոճբալով, մեկը իշի քաճակին բաղ-
մած՝ շո՛շ, շո՛շ ասելով, մեկը յարվի վրա ուռած՝ դա՛հ, դա՛հ անելով,
մեկը գոմշի մեջքին՝ հա՛ տաղո՛ւ կանչելով, մեկը եզան ոլոշի տակին՝
հո՛, հո՛՛ ձեն առալով, մեկը դաթթի սափն՝ բզկելով, ը՛մ, ե՛րի գոռալով,
մեկը արարում, մեկը քեշալում՝ հազար տեսակ ձենով իր ուլախին քշե-
լով. որը քյահան ձիւ վրա նստած, յարադ-ասպաբը կապած, զարդար-
ված, թվանքն ուսին դրած՝ ժվժլացնելով, օրդանգուն զնգզնգացնելով,
որը ոչխարի, իծի ստրուսն առաջին, որը մեկ դառն ուսին քցած, որը մեկ
զիլի պարկ վազքոթին կապած յա թվանքը միջովն անցկացրած, որը մեկ
արդի մորթի շառ տված, հաքած,— մե՛ր տղա, տե՛ս ու քե՛ֆ արա, էս
թամաշին թանկ ասի,— որք գոմշի կաշի, որն իծի մորթի, որը մեկ շան
թուլա եղևին քցած, որը մեկ առիլ թազի ձիւ կապած, որը մեկ
գոմփառ շուն սելի ականը թակած՝ էնքան վազել, հեթեթացել էին էս խեղճ
դազանքը, որ լեղվները մեկ գազ կախ էր ընկել, աչքները դուս պոճկ:
Որի արարումն խնոցի, օրորոց, աման-չաման, ամա բալորը գաբառակ.
որն իր լակտար քամակին զազլով կամ փալտասով կապած, շունքի շատի հա-
քին էնքան շոր չի կա, որ երկու արասով առնես, էն էլ կեզտով, ժխով
սեւացած, մուր դառած: Որի սելումն կամ ծոցումն մեկ կատր, հազար
տարվան, ժանգոտած, բարբոսանած, քարաքցած ճոթ (այսինքն՝ կարեկի
հաց), որը քիոցով յա քաղալագով՝ հալ, ճիվ, ձագ, թախսը, ձագեր, ճու-
տեր, շալ-շալ վառելները մեջն արած:

Չիմիկ ո՞վ մարդ ա, շծիծաղի, բարաքչալա կասեմ. շունքի էս լավ,
հնազանդ անասունքն ու թաշանքը իրանց սփառ լավածը կամեղով էլ ետ
տալ, հետաքը գրասիլ՝ գազ տեսե թե զեք, խուրչին, սուփրա, աման, մար-
թառ, միրաբ, երես էլ չէին խնայում, շունքի տեթերի շատը շաթի ձեռիցը
անոշ-անոշ քնած ա սելումը ու երազ ա տեսում:

էսպես՝ մեկի ձեռին դամշի, մյուսի՝ գազանակ. մեկի ուսին մանգազ
կամ երկար ձագի՝ շաթի համար. մեկի գլակի արանքումն դազիլ ու մա-
խաթ կամ թալաման կալած, սուր մալի բաշխած. որը մեկ ֆորթի թակ,

որը մեկ շան բճիր, որը մեկ ձիու նոխտա, որը ձիու կամ իշի փայլանը քամակին դրած. շատ տեղ խեղճ հայերի կալն ու դեզը տաղըթմիշ անելով, կամ ձին խլելով, կամ բաղը քանդելով, խոռը վեր ածելով, բաշը ցրվելով, տնքալով, ճրրալով, ննջելով, բուդուրմիշ ըլելով, բայաթի ասելով, խաղ կանչելով, քյալլեի զելով, մինչև գազանների քեֆն էլ բաց էլավ. որը գնդվնգում էր, որը սրլնգում, որը բղղում, որը խրխնջում, անջախ մի անջախ մեկ ջրի դրաղ հասան, հենց էջը զոաց, շունը մոռաց, փառք հավիտյանս ամեն, մոլլա Մասրադնի առակը տեղն էկավ, մեր ուխտավորքն էլ վեր էկան, որ ոտ ու ձեռք լվանան, հետո մտնին Երևան, շունքի էսօր նրանց Մեհալամն էր:

— Ալլա՛-հո՛ւ, բս՛-մլլա՛հ... ըլ ոա՛հ-մա՛ն... ըլ ոա՛հ-հի՛մ... շախսե՛-վախսե՛... Հասա՛ն, Հո՛ւ... սեյն, աղա՛մ... վա՛... Յա՛ Ալի՛... շախսե՛-վախսե՛...

— Հերի՛ք ա, հերի՛ք, նամազ հո չի՛ պիտի անենք,— ինձ ասող կրկի Ո՞վ ա ասում, թե նամազ անենք. միտքս էն էր, որ ցույց տամ, թե մեր դրացի պարսիկքը ինչպես են սկսում իրանց աղոթքը:

Հմիկ գնանք Երևան, որ Մեհալամը տեսնինք, ի՞նչ կասես. էս ձեռք-ձորը էնտեղանց ա գալիս, էս սաս ու մարաքեն էնտեղ ա. ամա ծածուկ պետք է մտնինք, շունքի ինչ ունինք շունինք կառնին, մեկ էլ եզրդի կշիւնն, որ իմամներին սպանեցին, էստուր համար էսօր որտեղ որ մեկ հայ ձեռք են քցում, ոտն ու ձեռք կապում են, լավ շորեր հաքցնում, ձի, յարաղ, ասպար տալիս, ընչանք որ սուգ ու շիվանն անց կենա, Հասան-Հուսեյնի կարգը կատարեն, կտակը կարդան, հետո վա՛յ քո օրին, արևին. շորերդ հանում են ու ոտիդ-գլխիդ տալով դուս խոկում, հետ ածում: Ո՞վ կարա խոսալ, տերութունն իրանցն ա:

— Սվանդուլի խանը, յա Ջաֆար խանը, իմ փիրս ա, իմ տերս, իմ աղեն,— մեկ երևանցի հայ ասում ա քեզ,— գնանք նրանց տունը ու էնտեղանց գնանք, թամաշ անենք:

Ի՞նչ անես, մարդի փիրն աստված ա, ու իր տղամարդութունը, ամա սրանք փետի տակին են մեծացել, էսպես որ շասեն, բանը բան չի՛ դառնալ: էս անգամ էլ մեր երևանցու խոսքին անկաջ անենք ու գնանք, որ էս հանդեսը տեսնինք, թե չէ ժամանակն անց կկենա: Աչքդ սառչի ո՛չ. սըրտիդ ու բերնիդ հուպ տո՛ւր, որ շփծաղիս, թե չէ գլուխդ կկտրեն, աղիքդ վեր կածեն: Քուչեք, փողոց, մեյդան, բազար, հայաթ, կտուր՝ մարդի ձեռիցը դվլում են: էս ո՛չինչ. կարելի ա քեֆ են անում. դու ո՛չ մեռնիս. սե ըլի էնպես քեֆը, իրանց սպանում են. մեկը դոշին ա խփում, մեկը գըլխին վեր հատում. մինը բողազը դուս ճոթում, մյուսը միրուքն ու մա-

զերը պոճոկում, սուգ անում, ոտ ու գլուխ քարերին ծեծում, վա՛յ, հարա՛յ, տալիս, գոռում, բղավում, է՛ս պատին, է՛ն պատին քոռի պես գլուխը խփում: Ախր ընչի՛, ընչի. էս ի՞նչ խաբար ա, դատաստանի օրը հո չի՛ հասել, ո՞վ ա սրանց տունը քանդել: Հլա համբերի՛ր մի քիչ, քո ցավը տանիմ, տոհաշութունն ի՞նչ հարկավոր ա, լոբի հո չե՛ս կերել. մի քիչ ձեռք փորդ արա՛, հետո կիմանաս: Գնա՛նք մեչիդը, մեր երևանցին մեկ ձեռաց չի՛ թողալ, մի՛ վախենար:

Վա՛յ քո տղիս-տղա, էս ի՞նչ բան ա. տո՛, մի մտիկ արա՛, տո՛, է՛յ, քե՞զ չեմ ասում, շնքիցդ հո ջաղացքար չի՛ կապած: էս մարդը գժվե՛լ ա, է՛ս ինչ մարաքյա ա: Կա՛ց, կա՛ց, մի մտիկ անենք, հետո բանի զորութունն իմանանք, մեկ ով ա հետ ածում, կրակ չի՛ վառվել հո ոտընների տակին, մի քիչ համբերենք:

Մեկ հաստափոր թուրք՝ մեկ դաբա միրուք, վրենն իժի քուրք, բալքի արջի ա, հլա քննելու վախտը չի՛, երեսը եղ քսած, մատները հինա դրած, կեղտոտ շորերով, վզին հո, աստված ո՛չ շհանց տա, տարով ջրի երեսը չի՛ տեսել,— մեկ եքա ձողի ջուխտ ձեռով դայիմ բռնած, կոթը դոշին կպցրած, գլխին Ալու փանջեն (ձեռը) ցցած, լալով, սգալով, իրան կտրատելով, պատմութուն, նաղլ անելով, մեկ սուրու խալիս հետը, ի միասին գլխընքին թակելով, նամազ անելով, շախսե՛-վախսե՛ ձեն տալով, թող, թոփրաղ կու տալով, շորըները վեր քաշած՝ կամըներն առել, դոբրն են ընկել ու ուզում են մինչև Մեքքա մեկ գնան: Բանն էս ա, որ մեր բարեպաշտ ուխտավորը է՛նպես ա կրակվել, էշխ ընկել ու յա ոտը քարին դեմ անում, յա գլուխը ետ քաշում, յա դոշը դեմ տալիս, քամակի վրա ծովում, ձգվում, ոլորվում ու դեմն էլ վազում ու Ալու զորութունն ու հրաշքը գո՛վում, որ տեսնողը հենց կիմանա, թե թոկ են դրել վիզն ու քաշում: Բայց ո՞վ չի գիտի, որ անիրավ շար սատանեն հենց բարեպաշտ ուխտավորների ճամփին ա թող ու դուման անում, աչքըները հող ածում:

— Չրխ՛կ, թրխկ...

Մեր տղա, հեռու կանգնի՛ր. մեր ուխտավորը մուրազին հասավ, սատանեն քոռանա. աչքդ հո ձենով չի՛ ընկել, ա՛յ տնաշեն: Տո՛, մի մտիկ արա՛, տե՛ս, ի՞նչպես ա նա պատի տակին արինը սրբում, գլուխը կապում, է՛: Ախր պատի հետ հանաք անի՛լ ո՞վ ա լսել: Գու էլ գլուխդ խփիր պատին, թե կարաս, տեսնիմ, արին դուս կգա՞, թե՞ մեկ անկաջ էլ կավելանա:

Տո՛, էս փոսիցն ո՞վ ա ձեն տալիս, բղղում, հարա՛յ, մաղա՛թ անում, որ խալսը դեն կենան, ետ քաշվին: Տուն քանդվե՛ց, էս ի՞նչ խաբար ա: Տուն քանդվե՛ց... Տո՛, բաս տունը, որ լեզու շունի, էրդիկ է՛լ շունի, որ քոռըքոռ գնացողի հախիցը գա: Տան դարդը թողանք. քանդվեց, է՛լ կշի-

նեն. բանն էս ա, որ մեկ ուխտավոր էլ մեկ հորից ա իր սե օրը լաց ըլում: Անջախ մի անջախ խալխը ետ քաշվեցին. հավատը սուրբ ա, աղոթքը՝ գորավոր, ո՛վ չհավատա, նա մնա պարտավոր. էլի մեր աղոթքի պարկը տեղիցը վեր կացավ թե չէ, ոտն ու գլուխը դռում, սրբում ա ու տնքալով, հաղալով, ճրբալով, մրրալով, անկաջները թափեթափ տալով, ուսերը քաշելով՝ շու ու փալասը հավաքում, քափ ու քրտինք՝ երեսը, փրփուրը բերանը կոխած, արեն մեկ կողմը, շալմեն մյուսը ցխակոլով ընկած, տլոտ քոշերը շխալխպացնելով, ծլփծլփացնելով, ծլունգ ըլելով՝ իր կտորած ձողին էլ ետ պաշում, սրբում ու էն հալին էլ ետ ճամփա ընկնում:

Քո տունը շքանդվի, էս ի՞նչ անսիրտ մարդիկ են, տո՛. գլուխ առնի՛նք, կորչի՛նք: Տո՛, մեկ ֆորթ որ ցխումը խրվում ա, պոչիցն էլա բռնում, քաշում են, որ հանեն, մեր համշարիքը բոլորեշուրջ կանգնել, փառք են տալիս աստուծո, որ իրանց կարդացողը էս փառքին հասավ. էս դինու՛մը պատժվեց, որ էն դինումը պսակվի: Խաշը տերը զորավոր կանի, բան չի՛ կա. մոտանաս ո՛չ, թե չէ մեծ թիքեղ անկաջդ կմնա: Իր հավատին պինդ մարդը գլխին քար էլ աղա, հենց կիմանա, թե դափ ու զուռնա ես ասում: Քո քիսիցն ի՞նչ ա գնում, որ գլուխ են ջարդում, դու քո գլխի դարդը քաշի՛ր. վա՛յ նրան, որ գլուխը հաստ ա, ծուծը՝ բարակ:

Տո՛, ճանճերն էլ են էսօր գծվել, կատաղել, էսպես հրա՛շք կըլի: Ենե՛րը հո, էլ ճամփա շեն տալիս. ընչի՛.— ո՛սկոր կա, ոսկո՛ր, խա՛նի խարաբ: Ծղվզոցն ընկել ա դուքան, բազար: Խորոզածի, խաշլամի, փլավի, սանգակի (հաց) հոտը աշխարհ ա բռնել: Հլա մեկ մտիկ արա՛, քո աստվածը կսիրես, էս սիպտակամիրուք ծերերն էլ շեն ամաշում, որ իրանց տունը թողել են ու էս մեյդանումը որը սանգակն ա մեկ կտոր խարոզած միջին գոպում արել, մշրում, որը շերեփով ա փորի կամքը կատարում, որն էլ մեկ թիքա շիլ միս, կիսակի, էնպես ատամի տակն ա քցել, ծածուռ, ծամլամորում, եղը շորերին քսում, դմակը՝ միրքին. փորը նեքսեփցն ա ձեն տալիս, ղվլացնում, բողազը մեկ կողմիցն ա իր գլուխը լալիս, բաց ու խուփ ըլում, աչքերումը հո, էլ լիս չի՛ մնաց, ամա նա հենց գոռ ա անում ու թիքեն դարիվեր բոթում: Աստված բարի ճանապարհ տա՛, թե կերթա նեքսե. ես գիտեմ, թե ո՛ր էլը նախորումը կզուս: Տո՛, դուքայ էլ, պրծավ էլ: Մահուլամ-բայրամը կերան, գնա՛նք, էս թամաշեն ուրիշ օր էլ կտեսնինք: Զիռը դամշի՛ր, դո՛ջա բաբա, ալլա՛հ սախլառն: Տո՛, նա իր փորի դարգն ա քաշում, քո ի՞նչ բանդ ա, գնա՛նք, նա քո դնչիդ չի՛ մոռալ, գնա՛նք:

Մեշղի մեշը մտնիլ կարելի չի՛, մարդի միս են ուտում. պետք է մատիկ տների կամ մուլեքանց օթախների կտրներիցը, խալխի հետ խառնվել ու հեռվանց թամաշ անել: Լալ սիրտ պետք է, որ դիմանա, լալ աչք, որ

տեսնի ու լաց ըլի: Մեշղի աղոթարանի առաջին մեծ բաղմոթյուն կա թոփ էլած. թե՛ նրանք, թե՛ մյուսները էնպես են լալիս ու դոշըներին վեր հատում, որ հենց իմանաս, թե Հուսեյնի նախատեղաթյան օրը է՛ս ա, որ էս ա: Ախունդը մեկ բարձր աթոռի վրա բաղմել, մորեքը իր շուս կողմը բռնած՝ է՛նպես ա Ալու, Մահմադի ու Ալու որդի Հասան-Հուսեյնի պատմությունն անում, լալիս, իրան կտրատում, որ քարերն էլ ձեն են տալիս, մղկտում: Նրա առաջին մեկ քանի ջահել աղջկերք՝ մազըները ցրված, խճճած, կեսն երեսներին, կեսը դոշըներին քցած, մեկ դրաղում կուշ են էկել ու իրանց մոր հետ սուգ են անում: Մեկ քանի ջահել տղա էլ աղիորդում ձենով իրանց խեղճ հոր մահվան սուգն են ետ տում: Մեկ քանի ձիավոր էլ՝ թուրքները հանած, պլոկած, ձի շափ քցած, նրանց վրա վազում, որ նրանց սպանեն: Սրանք էլ եզըդեքանց օրինակն են, որ վրա պրծած գալիս են, որ իրանց խալիֆի հրամանը կատարեն: Զիռ վրա նրստած՝ դես ու դեն են վազում ու կամենում են որպես թե Հուսեյնի ընտանիքը կամ սուրը քաշեն, կամ եսիր անեն: Բոլորն էլ խոսում են, բոլորն էլ է՛նպես կենդանի իրանց խաղը խաղում, որ տեսնողը հենց կիմանա, թե հենց է՛ս օր ա Հուսեյնը մեռել: Օրինակի խաթեր, մեկ քանի խոսք էստեղ գրենք, որ կարդացողն իմանա, թե ի՞նչպես են մեր համշարիքն իրանց սուգն ասում:

ՄՀԱՌԱՄԻ ՍՈՒԳԸ

Առաջին բոթաբեր

Աչքս խավարի, լեզուս կարկամի,
Ոտներս կոտրվեք, ախ, ջանքս դուս գար,
Որ սկի նաչարս ձեզ մոտ չգայի
Ու ձեզ շտայի էս դառը խաբար:

Էլ ի՞նչ եք մնացել էստեղ լուս նստած,
Ձեր արևն հաճաքով, ձեր աստղը բոսով.
Ճար ունի՛ք՝ տեսե՛ք, ի՞նչ եք շվարած,
Թև առե՛ք, բռե՛ք, թշնամին հասավ:

Եզիդ խալիֆեն Դամասկոսի մեջ
Ձի՛ ուզում գլուխ տա մեր սուրբ իմամին.
Զորեն էկավ անթիվ, շուս կողմներս բռնեց,
Կրակ է տալիս մեզ շար հառաժիք:

Մեր քաջ արաբի ազգի էս յադին
Շլինքը ծոց, հրեա մոտացավ.
Մեր գորհի տուտը Հալեբ հասցարին,
Իմամ Հուսեյնը դրու շանգն ընկավ:

Երկրորդ գուժկան

Հարա՛յ, մաղա՛թ, վա՛յ թուր խփի սրտիս.
Ամա՛ն, Ֆարմա ջան, Բո գլխիդ դուրբան.
Հասան, Հուսեյն վա՛յ, վա՛յ իմ արևիս,
Հասան, Հուսեյն վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ, վա՛յ, ա՛խ, ջան:

Աչքըս դուս գա, վա՛յ... խանում ջան, վա՛յ...
Երեսիդ մեռնիմ, օ՛խ... ըմբրիդ դուրբան, ա՛խ...
Երկի՛նք, Բանդվի՛ք, վա՛յ... մեր գլուխը տարան, վա՛յ...
Գլխիդ հարը տե՛ս, ա՛խ... իմամին տարա՛ն,
աստված ջան...
Վա՛յ, ես Բոսանամ, վա՛յ... վա՛յ, ջանս դուս
գա, վա՛յ...
Վա՛յ, օրս խավարի, վա՛յ... վա՛յ, գետին,
պատովի՛ր, վա՛յ...
Վա՛յ... ամա՛ն... մաղա՛թ... հարա՛յ... ջան, դուրբան...

Մերն ու դատերքը

Մերք

Ա՛խ, ի՞նչ եք ասում, էդ ի՞նչ եք պատմում,
Կրակ եք բերել, որ օջախս էրեք.
Լավի էդ լեզուն, չորանա բերնումն.
Տունըս Բանդեցին, ջիվա՛ն երեխեք:
Հող բլի գլխիս, ըմբրիս, արևիս.
Վա՛յ, իմ անցկացրած, իմ սև օրերիս.
Վա՛յ, ես ի՞նչ կանեմ, ո՞ր ջուրն ես ընկնիմ,
Ո՞ւմ դռանը մնամ, ո՞ւմ ձեռին նայիմ.
Յարադանդ խոռով, իմ բա՛խտ անիրավ.
Ոտս ընչի՛ շկոտրվեց, էս ի՞նչ եմ լսում.
Ա՛խ, իմ ծուխս հատավ, օրս խավարեցավ,
Ինձ ո՞վ անիծեց էս դառն աշխարհումն:
Քո սուրբ իմամի նամագիդ դուրբան, վա՛յ...
Քո Ալու փանջի գլխին ես մատաղ, ամա՛ն...
Արդար պատկերիդ, ա՛խ, ես մեռնիմ, ջան...
Ջանս Բեզ դուրբան, ա՛ղա ջան...

Երեսս ոտիդ տակը փիանդազ, մաղա՛թ...
Երմներիդ գլխովն պտիտ կտամ, աղա՛ ջան...
Հասան, Հուսեյն՝ իմ սա՛ր, իմ գլուխ, ա՛խ...
Մրանց ի՞նչ ջուղաբ տամ, ջա՛նմ ջան, վա՛յ...
Ախր էս ի՞նչ բերիր էսօր մեր գլխին, ա՛ղիդ ջա՛ն...
Կրակ անեցիր մեր սրտին, ջանին, թա՛ղան ջան...
Ի՞նչ կըլեր, մեկ ձեռնդ էլա լսեի, ա՛խ...
Ի՞նչ կըլեր, մեկ երեսս երեսիդ դնեի,
ա՛յ իմ օրս խավարի:

Ի՞նչ կըլեր, հոգիս ոտիդ տակին՝
Քո հոտն առնեի, շունչս փչեի:
Ա՛յ իմ երկնքի հրեշտակ, իմամի որդի,
Երկրի թագավոր, աստուծո՛ սիրելի.
Մեկ թեղ երկնումն, մեկ թեղ գետնում,
Սարերն էին թրիդ առաջին դողում:
Արարած աշխարհն ոտի տակ տվիր,
Բյուր ջամնաթ, օլբյա ձեռիդ տակը բերիր.
Ոտդ փոխելիս՝ դող էին ընկնում
Սարերն ու իրանց գլուխն Բեզ ցածացնում:
Մոլ, գետ ու ցամաք երբ Բո ձեռն առան,
Իրանց ստովն, ա՛խ, Բո դուրը էկան:
Աչքդ Բեզելիս՝ ամպերն էն սհաթին
Քն էին առնում, գոռում, սասանում.
Ոտդ թափ տալիս՝ գետինն իր տակին
Լերդը պատռում էր, սասանած մնում:
Արեգակն իրա գլուխը Բեզ տվեց,
Լուսինն իր մագերն ոտիդ տակն փռեց,
Երկինքն Բեզ համար ծոցը բաց արեց,
Ամպերով տարավ ու մեզ որբ բողեց:
էլ ո՞վ աշխարհիս տերություն կանի,
էլ ո՞ւմ շվափ տակին կհովանան:
Քյուպ աշխարհ, ջամնաթ Բեզ կկարոտի,
Քո ձեռն էր պահում, էդ ձեռիդ դուրբան:
Քյաբ ու Մեֆեն մեր գլխները ձեռում,
Մոլ, ցամաք, աշխարհ Բո սուզն են առնում,
Հող տալիս գլխին, հիմիկ էրվում են,
Անունդ հիշելիս՝ մաշվում, տոչորվում:

Քն երմենեի պետք է ձեռք բռնած՝
Գլուխս անհիմ, կորչիմ, ես խեղդվիմ.
Անաւեր մնացիմն՝ սրտըներս մեռած,
էս դառն աշխարհումն էլ ի՞նչ օր կտեսնիմ:
Իմ տե՛ր, բազազար, լուսին, արեգակ,
Իմ գլխի դու բազ, իմ հոգւոյս երազ.
Ամենն փշացան, բայդուշս մնացի,
Որ իր սև օրը, ա՛խ, ճիշտ լաց ըլի:
Թե՛ բար կոխեմ սիրտս, սրանց ո՞վ պահի.
Թե՛ լերդս նորոնեմ, առանկ ի՞նչ տանն.
Ո՞վ սրանց կար կուտ, ո՞վ կմեծացնի,
Թե՛ ծծերս էլ կտրեմ, սրանկ ո՞ր կորչին:

Աչխ լալուցը բռնացով, մաշվեց,
Շատ սգալուցը շիգցարս խորովվեց.
Ա՛խ, ի՞նչ կըլեր, որ մեկ երեսդ տեսնեի,
Հետո հագար բար սիրտըս խրեի:
Ընկե՛մ իմ գլխիս, սարեր ու ձորեր,
Ինձ տակով արե՛մ, կերե՛մ, մաշեցե՛մ.
Թո՛ղ ես մեռնեի, շմեայի տեսեր:
Զա՛ն, դո՛ւս արի, ջա՛ն. դժոխս, ինձ կերե՛մ:
Անհեր իմ երիմ դատե՛րք, խղճուլի,
Ձեզ ո՞վ էլ դռչին, գոգումն կղեի,
Ա՛խ, ո՞վ էլ սիրով, ձեր խաբրն տանելով,
Ձեր դարդը կփաշի՝ դուրբան ասելով:
Ո՞ր ա էն աչքը, որ ձեզ տեսնում էր,
Խնդում, զմայլում, ձեզաճառք փարվում.
Ո՞ր, ա՛խ, էն ձեռքը, որ ձեզ զգնում էր,
Համբուրում, փրում, ձեզ մխիթարում:
Ձեր ծովն հավիտյան ցամաքեցավ, վա՛յ...
Շլինքը ծուրը, ձեզ դարդավարած
Թողեց ու գնաց, ձեռք վեր առավ, վա՛յ...
Ո՞ր ա ձեր հերը, ո՞ր էլ նրան մտն գամ:
Սիրտս յարադու, կրակ է ընկել,
Ո՞ր ա ձեր տերը, փա՛ղք քայեմ ջան.
Թախար փուլ էկավ, ո՞ր կտեսնիմ էլ,
Որ փողք լեզվով ձեզ մեկ բարով տան:

Հուսեյն աղամ ջա՛ն, ջանս քեզ դուրբան,
Մեր տունը փանդեցիր, մեր սիրտն էրեցիր.
Ո՞վ մեզ ետք կանի, գլխովդ տամ ման,
Ո՞ւմ դարը գնանք, մեզ էլ տանեի՛ր...

Աղջկերք (դատերք)

Արա՛մ, անա՛մ, վա՛յ... բարա՛մ, ջա՛նմ, վա՛յ...
Հերներս ո՞ր ա, վա՛յ... նա ե՛րբ կգա, վա՛յ...
Ո՞ր է գնացել, վա՛յ... էլ ետ չի՛ գալ, վա՛յ...
Արա՛մ, ջա՛նմ, վա՛յ... նանա՛մ, գյո՛ղմ, վա՛յ...
Ա՛խ, լաց մի՛ ըլիլ, վա՛յ... Աչքիդ մեռնիմ, վա՛յ...
Մեզ տա՛ր, ջարն տծի՛ր, մեզ եսիր տո՛ւր, վա՛յ...
Բիգունը կգա, օրք կբացվի,
Մեր դուտն բաց անող, ա՛խ, էլ ո՞վ կըլի,
Մեզ բարով տվող, ա՛խ, էլ ո՞վ կըլի:
Բարա՛ ջան, վա՛յ... աղա՛ ջան, վա՛յ, վա՛յ...
Անա՛ ջան, վա՛յ... գյո՛ղմ, ջա՛նմ վա՛յ...
Մեր աղեն, խալիֆեն էլ չի՛ գալ...
Մեզ բարով, ա՛խ, սիրով էլ չի՛ տալ...
Մեզանից խոռվել ա, ձեռք վերցրել...
Մեր երեսն, մեր տունը չի՛ տեսնի...
Ախր ո՞ր գնաց նա, մեկ բան էլ չասեց...
Ախր ի՞նչ արինք, որ մեզ դեն փցեց:
Մեր աչքը հանեիր, ախր ի՞նչ կըլեր,
Մեզ սաղ մորթեիր, քեզ ո՞վ բան կասեր.
Ղրղի ու ագռավ բո՛ղ մեր միսն ուտեր.
Մեզ սուր փաշեիք, մեզ կրակ փցեին:
Ախր ի՞նչ կըլեր, դու էն շար մարդին
Մեզ տայիր, որ, ա՛խ, տարավ մեր աղին.
Բաս նա էլ չի՛ գալ, մեզ աչքից փցիլ,
Բաս նա մեր դարդը իմանալ չուզիլ,
Բաս որ լաց ըլիմք, փրտը չի՛ ցավիլ,
Մեռած վեր ընկնիմք, չի՛ գալ, մեզ օգնիլ,
Մեզ եսիր տանին, չի՛ պրծացնիլ:

Որդիքը, աղջկեքը ի միասին

Ախր ի՞նչ արինք նրան, որ էսպես խոռվեց,
 Ընչո՞վ կոտրեցինք սիրտն, որ մեզ թողեց.
 Էլի որ վագինք, ետեկցը նասնինք,
 Ոտի տակն ընկնինք, սուրուքմիշ ըլինք,
 Փեշը համբուրենք, ոտները լիզենք,
 Մեկներն խտտենք, լանք ու ու վեր ընկնինք,
 Ասենք՝ կմեռնինք, բե տուն չգաս, մեր շլինքն
 Կտրի՛, դուս նորսի՛, էլ տուն մի՛ դրկի,
 Էստեղ սպանի՛, մեր հոգին հանի՛,
 Քեզ մատաղ կրլինք, ոտիդ հող կդառնանք,
 Մեզ մի՛ կորցնի, գլխովդ ման տանք:
 Բաս նրա սիրտը, ա՛խ, զուր չի՞ ընկնիլ.
 Բաս մեր սուզն ու լացն նրան քյա՞ր շանիլ:
 Կասենք՝ հետդ տա՛ր, ուր որ գնում ես.
 Մերներս մեռավ, բաս դու ցավում չե՞ս.
 Բաս ետ չի՞ դառնալ, սիրտը չի՞ ցավիլ,
 Բաս մեզ չի՞ խտտիլ, հողից վեր քաշի՞լ,
 Երեսներս սրբի՞լ, աչ՛ններս պաշի՞լ,
 Գոգին նստացնի՞լ, դռին կպցնի՞լ,
 Դանդ ու շաքար տալ, գուրգուրի՞լ, ասի՞լ.
 «Գլխովդ ման տամ, երեսիդ մեռնիմ,
 Էլ մի՛ լաց ըլիլ, քո շարք տանիմ.
 Աղեն նոխարդ ա, քեզ դուրբան ըլիմ,
 Սիրտը քեզ կուտա, անու՛միդ դուրբան.
 Դուք որ լաց եք ըլում, ձեզ մատա՛ղ գնամ,
 Աչքս փուշ ա ցցվում, ձեր փուշն աչքս ըլի»:

Բաս մեզ աղեն էլ չի՞ գալ... վա՛յ...
 Բաս մեզ բարով էլ չի՞ տալ... վա՛յ...
 Բաս ձեն տալիս՝ ջա՞ն շասիլ... վա՛յ...
 Մեռնում ըլինք, լաց չի՞ ըլիլ... վա՛յ...
 Սոված ըլինք, դա՞րդ շանիլ... վա՛յ...
 Անու՛մը տանք, տուն չի՞ գալ... վա՛յ...
 Հետը վագինք, ետ չի՞ գալ... ա՛խ...
 Բաս մեր աղեն ո՞վ կրլի... ա՛խ...

Բաս մեր տունը ո՞վ կպանի... ա՛խ...
 Ո՞վ մեր դարպին դարման կըլի... ա՛խ...
 Մեր հավարին ո՞վ կհասնի... ա՛խ...
 Մեզ որ սանին, ո՞վ կփրկի... վա՛յ...

Չէ՛, մեր աղեն բարի ա,
 Դուս ա գնացել, տուն կգա...
 Նրա ջիգյարն ազիզ ա,
 Նրա սիրտը մեզ վրա ա:
 Նա մեզ աչ՛ից ավելի
 Ուզում, սիրում, պաշտում ա.
 Նա մեզ անտեր չի՛ թողա,
 Մի՛ դարդ անիր, ջան ա՛նա.
 Քո ցավը տանինք, ա՛խ, ա՛նա,
 Մեզ մի՛ սպանիր, մատաղ գնամ.
 Մեզ տա՛ր, թաղի՛ր, քեզ դուրբան,
 Ա՛խ, անա ջան, ջա՛նմ ջան:
 Մենք ո՞ւր կորչինք, ա՛զիզ ջան,
 Ո՞ւմ ասենք՝ լաց մի՛ ըլիլ.
 Քեզ դուրբան, հողդ ըլինք,
 Երեսիդ մենք մեռնինք:
 Ձե՞դ թո՛ղ շլսենք,
 Լացդ շտեսնինք,
 Քեզ տխուր չիմանանք,
 Քեզ դարդոտ չզտնինք:
 Զուրն ածի՛ր, մեզ խեղդի՛ր.
 Սուրը քաշի՛ր, մեզ սպանի՛ր.
 Առաջ մեզ քո ձեռովն
 Հողը դի՛ր, դու պրծի՛ր,
 Հետո դու մեր կշտին,
 Մեզ վրա լաց ըլի՛ր:

Անա՛ ջան, վա՛յ... Հրես էկան, վա՛յ...
 Մեզ կտանին, կսպանեն՛ն... վա՛յ...

— Տարե՛ք, տարե՛ք, անա՛ ջան, բաբա՛ ջան, բա՛ջմ ջան, դովո՛ւմ ջան...
 ալլա՛հ, ալլա՛հ... վա՛յ... ա՛խ... վա՛խ... մեռա՛... հասի՛ր, հասի՛ր... հա-

բա՛յ... դա՛տ... բեղա՛տ... վա՛յ... վա՛յ... հը՛-հա՛, հը՛-հա՛, հը՛-հը՛, հը՛-հը՛... հո՛... հը՛... հո՛...

— Սասն քյա՛ս, վե՛ր ջանն, իմա՛մ ուշադի, սանն նա՛ հաղդն վար քի դհա ուզըն բիզդան դոնդարիսան, աղլիրոտան, բաղրիրոտան, դո՛ւրն, դո՛ւրն, գեղա՛խ (Ձենդ կտրի՛ր, ջանդ տո՛ւր, իմա՛մի որդի. քո ի՞նչ հաղդն ա, որ էլի երեսդ մեզանից քաշում ես, լալիս ես, ձեն տալիս):

<6>

Հենց էն ա, սուզը պրծնելով էր, որ բեղաֆիլ թամաշաչոց աչքը մեկ կողմով ընկավ, ու ամենն էլ սկսեցին փսփսալ, իրար երեսի մտիկ անիլ: Ուշքափալարի (երեք սարի) գլխին հանկարծ մեկ քանի դարալթու երևացին, որ ո՛չ արախլվի (պարսիկ) նման էին, ո՛չ հասարակ ճամփորդի: Հենց իմանայիլ, թե նրանք զու են բռնել, որ գան Երևան, շափմիշ անեն, տանին: Ձին քշելիս՝ սուր գդակների ծերերը բռանց էին երևում: Հնպես գիտես, թե ամեն մեկի գլխից մեկ մեծ մահրամա կապած, ծերը մախսուս բաց թողած ըլի, որ քամու հետ խաղա, ու ամեն մեկը մեկ ածղհի նման էին աչքի առաջը գալիս, հնպես էր քամին նրանց ծոցը մտել, շորերը ետ տարել, ու շափ քցելիս՝ ձիու վրիցը դես ու դեն տանում, ֆոռացնում: Հն էլ էր լավ պարզ երևում, որ էս էկողները ո՛չ թվանք ունեին, ո՛չ թուր, ո՛չ ջիրդ: Հենց ձիանը բաց էին թողել ու իրար ետևից դարիվեր, դարիդուս իրանց քեֆին քշում: Տեսնողը մնում էր սառած, թե ի՞նչպես են նրանք սիրտ անում, էն սուր սարերի ծերիցք դարիվեր հնպես շափ քցում, որ մարդ ոտով էլ չի՛ կարող վազիլ, հնպես դիբ ա էն սարերը: Փոքր ժամանակից հետո բոլորն էլ գյում էլան ու ընկան Պալմեֆանց ձորերի, բաղերի մեջը: Ամենն էլ ուզում էին իմանալ, թե էս զարմանալի ճամփորդները ո՞վ պետք է ըլեին: Կարծեմ, որ մինչև շասեմ, դու էլ չե՛ս իմանալ: Մեր երկրացոնց աչքը հնպես սուր ա, որ շատ հեռու տեղից դարալթուն իր շարժմունքիցն են ճանաչում, բայց էս միջոցին, հենց բռնի՛ր, բոլորի աչքերն էլ կապվել էին: Ո՞վ ա գիտում, բալթի թե շատ էին լաց էլել:

Կես սհաթ չբաշեց, Գյոռխանեֆանց կողմիցը վեղարների սուր-սուր ծերերը ափաշկարա ցույց տվին, որ էն Ուշքափալարի դոշաղ ձի խաղացողները մեր սուրբ Աթոռից էկող եպիսկոպոս-վարդապետներն էին, որ հսպես հանդիսավոր օրերը միշտ պետք է գային, լավ-լավ փեշքաշներ բերեին, որ Երևանի սարդարի, խսների խաթրը առնեն, տոնքները շնորհավորեն ու իրանց ծառայությունը ցույց աան, որ նրանց աչքը մեր ազգի

ու մեր աշխարքի վրա քաղցր ըլի: Իրանք էլ, դորդ ա, խալաթ էին ստանում, հնպես ետ գնում, ամա մեկին տասը քթընկերիցը, ջանքներիցը հանում էին հետո, ու շատ անգամ շարթով, էրկու-իրեք հարիբ մարդով գնում էջմիածին, նստում, քեֆ անում, վարդապետներին մզում, քամում, հնպես դուս գալիս: Ցավն էս ա, որ սարդարը կամ Հասան խանը գալիս՝ բոլոր միաբանքը պետք է խաշով, խաշվառով, զանգակ տալով, շարական ասելով առաջ գնային ու նրանց տուն տանեին:

Քյահլան ձիանոնց վրա նստած մեր փառահեղ հոգևորականքը՝ փոքրավոր, տիրացու, թվանքի ետևներին քցած, մեկի ձեռին գավազանը բարձր բռնած, մյուսները՝ որը առաջ էր վազում, որ ճամփա բաց անի, տեղ պատրաստի, որը աչքը իր մեծավորի աչքին քցած՝ մտիկ էր անում, որ նա աչքը թերթելիս՝ իսկույն հրամանը կատարի: Կոնդի, Շհարի տերտերներն էլ, որ տիրացըվերով, խաշով, խաշվառով դուս էին էկել ու սաղ օրը բերդի մոտին շորացել, սպասում էին, որ նրանց առոք-փառոք տուն բերեն, էնքան ահ ու դող էին քաշել անց կենող անհավատների ձեռիցը, որ թուքները բերններումը սառել էր: Ամեն անց կենող մեկ բան էր ասում. որը մատներն էր իրար վրա խաշածև դնում, ափեղցիեղ գլխիցը դուս տալիս, բերանը հոտացնում, որը շարականի հանգով բան էր ասում, մոռում, տերտերների վրա ծիծաղում. որը դունչը ծոռում, ձեն տալիս.

— Քեշիշ, բեւա ի՞շ (տերտերն ու հսպես գո՞րծ):
Բազի թաշիր ու ախունդ էլ անց կենալիս հո, աստվա՛ծ ազատի, աչքերը առաջը քցած, նոթերը կիտած՝ հնպես մեկ խորթ ձևով տակնըհանց նրանց վրա քիթ ու պուսնկը հավաքում, խոթոռած, քափը բերանը կոխած՝ մտիկ էր տալիս, որ թե ձեռին ճար ըլեր, կուզեր, որ հենց է՛ն ըոպեին մտիկ էր տալիս, որ թե ձեռին ճար ըլեր, կուզեր, որ հենց էսօր էլ Երևանումը, նրանց արինը ծծի, սաղ-սաղ ուտի: էս էր, որ հենց էսօր էլ Երևանումը, շատ եկեղեցու սրբերի՝ որի աչքերն ա հանած, որի բերանն ա քերած, որի կես երեսը պոկած, շատ եկեղեցու գլուխը քանդած, դռներն ու սեղանը խարաբա, շատի միջում ոչխարի տարթը մեկ գազ բարձրացել, բեմ ու դուռը ծածկել ա, ամեն ծունր դնողի յա մեջը մտնողի հոգին էրվում, խորովվում ա, որ միտք ա անում, թե որ անշունչ պատկերների, քարերի գլուխին է՛ս օյինն են բերել, տե՛ս թե կենդանի քրիստոնեից հալը ի՞նչ կըլեր: Անտեր երկրի, անօգնական ազգի կամ անճար մարդի ցավն ո՞վ կբաշի, թե ինքը չբաշի:

Եպիսկոպոսին տեսան թե չէ, խեղճ տերտերները դողդողալով՝ ամենը մեկ պուճախից դուս եկան, շուրջառները քցեցին, տիրացուքը շապիկը հագան, խաշվառները բարձրացրին, գդակները վերցրին, խոր-խոր գլուխ տվին, եպիսկոպոսն էլ մեկ ծանր-ծանր խաշակնքեց ու հետո, առոք-փա-

ոք, շարական ասելով, երեսները դեպի Անապատը շուռ տվին, ուրտեղ որ Երևանու առաջնորդը նստում աւ Հայոց միջումը, ինչպես որ հայտնի ա, ամեն տեղ էս սովորութիւնը կա, որ նվիրակին յա եպիսկոպոսին էսպես պատուով ներս տանին: Շատ անգամ խալխն էլ ա առաջները դուս գալիս, փեշերը, աջը համբուրում, օրհնութիւն առնում ու էսպես ճամփից էկած, բեզարած, էկողին մեկ քանի վախտ էլ բաղաբիցը դուս կանգնացնում, որ, ինչ ա, իր մուրազն առնի, բայց, փառք աստուծո, որ էսպես անկարգ սովորութիւնները հմիկ քիչ-քիչ վերանում են, ու էլ էկողին չեն ինջմիշ անում:

Մեր եպիսկոպոսունքն էլ խոր հոգոց քաշելով՝ մեկ աչքները քցեցին մեջըդի կողմն ու անսաս գնացին Անապատը, ուր քեդխուղեքը, իշխանք էկան, հավաքվեցան, ձեռները համբուրեցին՝ գղակները վեր կալած, օթախը ներս գնացին. մեկ քանի աղբատ-ուղբուտ էլ տերտերների ու թվանքչոց հետ մնացին դռանը, ու փիլոնները կոնատակներին զրից էին անում, իրանց աղի հրամանին սպասում: Եպիսկոպոսունքը հենց ներս մտան, շաքմեքները հանեցին, շորերը փոխեցին, վեղարների ծերը ետ քաշեցին, խալըջի վրա նստեցին, բարձին թինկը տվին, իշխանաց որը երեկելիքն էին, էս կողմն, էն կողմը պատի տակին շոքեցին, վարդապետ, տիրացու, փոքրավոր՝ աչքները իրանց աղի աչքին քցած, ձեռները գոշներին, առաջին կանգնած՝ իշխանների համար յա արաղ էին բերում, յա մազա թավազա անում: Ամենի աչքն էլ էկողների բերնի վրա էր, նրանք եռալիս՝ իրանք էլ բարձր ու ցածր էին անում, նրանք երեսները շրջելիս՝ իրանք էլ հետըները շրջում, մեկ բառով՝ էնքան էր իշխանաց պատիվ տալը ու եպիսկոպոսաց ահարկութիւնը, որ հենց կիմանայիր, թե նրանց հոգին սրանց ձեռին ա:

— Հլա գալուստդ շնհավոր, հա՛յր սուրբ, մեր գլխին, մեր երեպին. աստված ձեզ մեր գլխիցը չի՛ պակասցնի: Մեր աչքը հենց միշտ ձեր ճամփին ա. աստված մեր սուրբ Աթոռը զադմի հաստատ ու պայծառ պահի,— սկսեց իշխանների մեկը գլուխ տալով ու տեղը դրստելով՝ բերանը բաց անիլ:— Մտա եմ աչիդ, ի՞նչպես ա մեր հոգևոր տիրոնջ քեֆը, ջանը սա՞ղ ա, դամաղը շա՞ղ ա, լավ դո՞ւ՞ ա, թե՞ ոտից-ձեռից ընկել ա: Աստված նրան իր թախտին հաստատ պահի, նրա սուրբ աղոթքը մեր գլխիցը անպակաս ըլի՛. քանի որ նրա շունչը կա, աստված մեր ողջը միշտ կհասցնի: Մեկ Աթոռ ունինք, մեկ Հոգևոր տեր, էլ հո ուրիշ բան էս աշխարհումը չունի՞նք: Գիշեր-ցերեկ մեր խնդրքն է՛ն ա, որ աստված մեր Աթոռը շեն ու պայծառ պահի, մեր հոգևոր տիրոնջ կյանքը երկար անի: Ինչ ունինք՝ ձերն ա. մեր ուրիշքն էլ, տեղն ընկած տեղը, ձեր

ուղուրին կծախենք, թա՛ք ըլի՛ ձեր աչքը մեզ վրա քաղցր ըլի՛:

— Օրհնյալ լինիք, աստված ձեր հավատն օրհնի, աստված Հայոց ազգը միշտ շեն ու պայծառ պահի,— պատասխանեց եպիսկոպոսը,— դուք որ կաք, լուսավորիչ պայպի գառներն եք, հալբաթ որ ձեր եղը պետք է ուտենք, ձեր կաթը՝ կթենք, ձեր բուրդը՝ խուզենք, շոր կարենք, թե չէ հո՞ մերն ա, էն սև քարը. ո՛չ թուր ունինք, որ շափմիշ անենք, ո՛չ իշխանութիւն, որ գոռով խլենք: Ինչ որ կտաք, մենք էլ պետք է աչքներս խփենք, ձեռներս դեմ անենք, էն առնինք, ձեզ օրհնող ըլինք, ընդով յուլա գնանք: Վաճառականութիւն ասես թե աշխարհութիւն, ջուհակութիւն թե բաղմանչութիւն, դոք էլ գիտեք, որ մեր ձեռիցը չի՛ գալ: Սևագլխի փիւրն իրան խոռով ըլի, ընչի՞ ա պետք էս աշխարհումս. օղուշաղի երես չի՛ տեսնում, մարդամեջ չի՛ դուս գալիս, ի՞նչ ա մեր կյանքը, մենք հո մարդի կարգում չենք: Գուք մե՞զ կտաք՝ աստված էլ ձեզ կտա, մենք էլ մեր մեղավոր բերնովը աստված կաղաղակենք գիշեր-ցերեկ, որ դուք միշտ բախուսովոր ըլիք, ձեր մի՛նը հազար ըլի, ու որդով, զավակով ծաղկիք, ծլիք, զորանաք:

— Հա՛յր սուրբ, գլխիդ դուրբան, քո ոտի հողն եմ, լավ ես հրամանք անում, ամա ի՞նչ անես, որ ընչանք բանը բանին ա հասնում, դանակն ոսկորին դեմ ա ըլում, էլ հանիլ չի՛ կարելի.— էն դճիցը քոնդալանա մեկը ձեն տվեց ու փափախը դղեց:— Մենք էլ լավ գիտենք, որ խաչն էլ ա մերը, տվետարանն էլ, մենք էլ գիտենք, որ տասներկու խաչապաշտի, եթմիշիքի միլեթի գլուխն հայն ա, հայի ժամի արարողութիւնն ու շարականը, հայի մեռոնն ու Հավատամքը մեկ ազգ էլա շունի, ամա էս անօրենքները մեզ հավատից էլ են քցել, հալից էլ. մալ են տեսնում մեզանում, խլում են. աղջիկ են գտնում, քաշում են. մեզ կրակն են դրել, սաղ-սաղ էրում են, փոթոթում. թե մեկ խոսք էլ ասում ես հո, վա՛յ քո օրին, արևին, գլխիդ էնքան բռնցքում են (մուշտում), որ աչքդ բո՛ւող ա ընկնում: Տունդ էլ որ քանդեն, ձեն չպետք է տաւ: Ախր որ մեր միսն էսպես գազանի պես ուտո՞ւմ են, սրա շարեն ի՞նչ կըլի: Տեղից վեր կենողը ոտը մեզ վրա ա բարձրացնում: Զի՞ում, որ մեկ օր գնանք, ջուրը թափինք, պրծնինք: Ախր էս հո օր չի՛, որ մենք քաշում ենք: Մնացել ենք եթմի պես շլինքներս ծռած. սրա վերջն ախր ի՞նչ պետք է ըլի, գիր ենք եթմի պես շլինքներս ծռած. սրա վերջն ախր ի՞նչ ա ասում. էս աշխարհս քանի՞ տարի էլ պտի չե՞ք բաց արել, ի՞նչ ա ասում. էս աշխարհս քանի՞ տարի էլ պտի մնա, վախտը հասել չի՞, որ մեկ Գաբրիելյան փողը փչեր, աշխարհս մնա, վախտը հասել չի՞, որ մեկ պատիկ ասեղ էլ մեկ օր՛ան ճամփից հայլու պես դզվեր, էնպես, որ մեկ պատիկ ասեղ էլ մեկ օր՛ան ճամփից էրեկեր, աճուճ-պաճուճը, Եղիա մարգարէն գային, մարդիկ մեկ թզի չափ

դառնային, մեր սուրբ էջմիածինը ու Երուսաղեմը մնային, մեր ազգը գորանար, էս անհավատ անօրենքները մի կորչեն, ջնջվեն, ու մենք սկսեինք երկնքի ու երկրի փառքը վայելիլ, ինչպես որ հրեշտակը երազումը մեր սուրբ Լուսավորչին պատմել ա: Մենք էլ ասողից ենք լսել, հո մեր գլխի՞ցը չենք ասում: Ախր աթաղան, բաբաղան էսպես ենք իմացել, թե աստված պետականը որ մեր սուրբ Լուսավորչուն էնքան շարշարեց, տասնըչորս տանջանք տալ տվեց, տասնըչորս տարի խոր Վիրապումը, ծառա եմ նրա սուրբ գորությունին (ասեց ու երեսին խաչ հանեց), պահեց, մե՛ր խաթեր էնպես արավ, որ մեր ազգն էլ տանջվի, շարշարվի, էլ էս աշխարքին թամահ չանի, որ աստուծո մոտ պարզերես գտնվի ու երկնային թագավորությունը վայելի: Ա՛խ, ի՞նչ կըլեր, որ էս օրը մի շուտով գար, մեր աչքն էլ մի լիս տեսներ. երկրի թագավորությունը մեր ընչի՞ն ա պետքը. երկնքումը պտի մեր աստղը բանի, որ ամեն աղօ էլ տեսնին ու մեզ էրնակ տան: Մեր գլխին՝ թագ, իրանցը բաց տեսնին ու ամաչին, փռշմանին, որ երկրիս մեծությունը էնքան եսիր էին էլել: Տերտերն <երն> էլ են գիր բաց անում, դորդ ա, ամա շատը իրանցից են ասում. նրանց ասածը ո՞վ մեկ չվանի կոնի. սուրբ Աթոռն էնտեղ էլած տեղը մենք նրա՞նց մուկնաթը պտի ընկնինք: Մեկ ջուղաբ տո՛ւր, է՛, ա՛ջիդ զուրբան գնամ. ձեր ոտը շատ գիտի, քանց մեր գլուխը: Մենք որ կանք՝ սարի հայվանի պես առավորները վեր ենք կենում, էրեսներս լվանում, խաչ հանում, մեկ քանի խոսք էլ գլխըններիցս դուս տալիս ու գնում մեր բանը: Գիրն էլ ա ձեր ձեռին, գրի բալանիքն էլ: Ձեր մեկ մազը աշխարքի բարեբար բան գիտի: Ասում են, թե ընչանք աշխարքս չվերջանա, մեր ազգին ո՛չ թագավորություն կըլի, ո՛չ թախտ, հենց էսպես պտի շարշարվինք՝ մենք դատենք, ուրիշներն ուտեն: Ղորդն ու սուտն աստված գիտի, պարտական մնա աստղն էլ, գրողն էլ: Ասում ա՝ մեկ գիծ մեկ կարաս կտորեց, հարիր խելոք վրա թափեցին, չկարացին սաղացնիլ: Բանն ընկել ա բերնեբերան, ասածդ հո չե՛ս կարալ ետ ուտիլ: Մեր պապերիցը մեր անկաջն ա ընկել, մեզանից մեր որդիքը կիմանան: Վա՛յ հախին, վա՛յ նհախին: Լավ աբիսներս էլ ետ ա գալիս, լավ սիրտ էլ ունինք, տղամարդություն էլ, որ մեր դուշմանի հախիցը վեր գանք: Մեկ հայ, տեղն ընկած վախտը, լավ տասը թուրքի էլ տակն ա դնում ու միսընները բերանները տալիս: Ղորդ ա, նրանք պաս չեն պահում, միշտ եղ ու կարագ ուտում, ու մենք շատ վախտ, շարթով, ամսով, հենց ցամաք հացով ու խոտով, բանջարով ենք յուրա գնում, ամա, զուրբան ըլիմ մեր սուրբ մեռոնի ու Լուսավորչի լիս հավատին, նրանց գորությունը շա՛տ, շա՛տ ա: Փի՛ր ըլին մեր սրբերն ու մեր ամենափրկիչ սուրբ Գեղարզը. մեկ բան

ըլելիս յա դոնշուն դուս գնալիս՝ մեր մի հայը մեկ դագանակով էլ շատ անգամ տասը թուրքի գլուխը կշարդի, մեկ մատով որ խփի, տեղնուտեղը բանհողի կըլին, հայի փիրն ու սոյը ա՛ստված օրհնի: Ամա ի՞նչ անենք, որ մեզ հրաման չկա թուր բանացնել: Քրիստոս ինքը Պետրոսի ձեռիցը թուրն առավ, որ հայ քրիստոնեն էլ թուր չի՞ վերցնի: Քրիստոնեի թուրը աղոթքն ա, ժամը, պատարագը, պասը, ծոմը, ողորմություն տալը: Ասիլը հեշտ ա, անիլը՝ դժար: Թո՛ղ ժամ, պատարագն էլ ըլին, ո՞վ ասում՝ չըլի <ն>, լեզուն քրքրվի՛ ասողի, ամա թրի ու թվանքի փիրն օրհնած ա, թեկուզ բողազս էլ դուս կտրեն, ես դրուստն եմ ասում: Թուր որ շունիս՝ գլուխդ կտրում են, օղլուշաղդ քաշում, կերածդ հարամ անում, դատածդ խլում, քեզ էլ եսիր անում. աշխարքն էսպես ա, ի՞նչ կարաս անիլ: Տո՛ւր էն աջը, որ բռնի էն խաչը: Աղոթքն իր տեղը, թուրն՝ իրը: Աստված դչին, հայվանին էլ յա՛ շանգ ա տվել, յա՛ պող, յա՛ ատամ, որ շանգոի, հարու տա, կծի, իր գլուխը պահի: Ես մեղա ասածու: Սիրտս էրվում ա, էնդուր համար եմ ասում, թե չէ՛ ինձ նման շատերն էկել, ա՛խ, վա՛խ քաղուր համար եմ ասում, թե չէ՛ մեկ պուճախ էլ ե՛ս կճարեմ, որ միջումը ձգվիմ. մեկ բուռը հող էլ հալքաթ կըլի, որ մեկ օր, աչքս խփելիս, երեսիս քցեն:

— Լավ ես հրամայում, լավ, ա՛ղա Պետրոս,— պատասխանեց սրբազանը,— ամա ի՞նչ անես, որ մենք Քրիստոսի ծառեն ենք և ո՛չ աշխարքի: Երկնքի որդին ենք և ո՛չ երկրի: Քրիստոս Տերն մեր, սի՛րելիք (երեսներին խաչակնքեցին), երկնի և երկրի արարիչը, եթե կամենար, որ իր սուրբ տնօրենությունը հեշտությամբ անց կենար, ու ինքը շարշարվեր, լիաջվեր, էլ չէ՛ր գալ էս փուշ աշխարքը ու մարմին առնիլ, որ մեզ ազատի: Մեկ որ հրամայել էր, ամեն բանը թամամ կըլեր: Ամա չէ՛, Ադամա մեղքը մնացել էր մեր վրա. մինչև էն մեղքը չընջվեր, դժոխքը չքանդվեր, մեզ ազատություն չէ՛ր ըլիլ: Մենք սուրբ ավետարանի աշակերտն ենք, մեզ ազատություն չէ՛ր ըլիլ: Եղպես մտքերը շար սատանեն ա ձեր սիրտն սուրբ ավագանի՛ որդիքը. էդպես մտքերը շար սատանեն ա ձեր սիրտն ածում, որ գիշեր-ցերեկ մեր շվաքի էտկիցը ման ա գալիս: Ինքն՝ Տերն մեր, էկավ մեր մեջը, խոնարհեցավ, մեր մարմինն ու արինը առավ, մեր մեր, էկավ մեր մեջը, խոնարհեցավ, մեր մարմինն ու արինը առավ, մեր խաթեր խաչվեցավ, հեռավ, թաղվեցավ, որ մեզ, մեզ օրինակ ըլի, թե խաթեր խաչվեցավ, հեռավ, թաղվեցավ, որ մեզ, մեզ օրինակ ըլի, թե ով կամենում ա երկնային իսառացը, Քրիստոսի սուրբ արքայությանը արժանանա, ընչանք յիստվի, շարշարվի, շտանջվի, իր գլուխը մահու շտա, աստուծո սուրբ տեսուն չի՛ կարող արժանանալ:

Ավետարանն ինքն ա ասում. «Որ ո՛չ արևու զխաչ և ո՛չ եկեցեց զկնի, որ ո՛չ բողոքե զհայր, զմայր, զկին, զորդիս և ո՛չ եկեցեց զկնի իմ, և ա չէ՛ ինձ արժանի: Եւ թէ՛ յարիցեն ազգ յազգի վերայ և թագաւորութիւն ի թագաւորութեան վերայ, նեղեցեն, տանջեցեն, հալածեցեն զձեզ վասն իմ, այլ դուք ուրախ լեռո՛ւք, զի վարձք ձեր բազում են յերկինս, և մագ մի ի զլիտյ ձերմէ ո՛չ կորիցէ առանց հօր իմոյ՝ որ յերկինս է: Այսպէս հալածեցին զմարգարէս՝ որք առաջ քան զձեզ էին» և այլն: Տեսե՛ք, սիրելիք, էս էլ ավետարանի խոսքը. ինչ գրվածն ա, պտի կատարենք: Առաքյալք, մարգարեք, մարտիրոսք էսպէս արին, իրանց արինը թափեցին, ինչպէս ամեն օր լսում, կարդում ենք, որ այժմ աստուծո աշակողմյան դասումը նստած՝ իրանց վարձքն ստացել, փառավորվել, երկնային ուրախությունը վայելում են, մենք մեկ սհաթի հետ հավիտենական կյանքը պտի փոխենք: Էդ ո՞ր գիժը կանի: «Փառք աշխարհիս, իբրև զծաղիկ խոտոյ, այսօր է և ի վաղիւն ցամաքի»: Մեզ պէս մեղավոր, անարժան մարդիկը պետք է աստուծուն ընդմանա՞նք: Էդպէս սարսափելի, շար միտքը ձեր սրտըներովն էլ չի՛ պտի անց կենա, ո՞ւր մնա՝ բերան բերեք յա լեզվով էլ ասեք: Ինչ աստուծո կամքն ա, էն պտի ըլի: Պողոս Առաքյալը չի՞ ասում, թե «Հնազանդ լեռուք բազաւորաց, զի յԱստուծոյ են կարգեալ»: Պրծա՛նք, գնա՛ց: Ով այլ տեսակ կմտածի, անհավատ ա ու դժոխքի բաժին. մեր պարտականությունն ա, որ ասենք, ձերը՝ որ լսեք: Չե՛ք լսիլ, պարտականը դուք մնաք:

Բաս թե իմանաք՝ մե՛ր գլուխն ի՞նչ են բերում էս հավատի թշնամիքը, էն ժամանակը դուք ձերը կմոռանաք: Ամեն մեկ բեկ, մեկ խան սուրբ Աթոռը գալիս՝ մեզ կրակն ա դնում, էրում, շամփրի պէս պտտում: Ո՛չ հաց ու ջուրն ա նրանց փորը կշտացնում, ո՛չ պատիվն ու փեշքաշնեքը նրանց աչքը բռնում: Եարթով նստում են մեզ վրա. ինչ որ ուզում են, տալիս ենք, էլի ուղի չեն ըլում: Սարդարն ու Հասան խանը գալիս հո, երկինքը մեր գլխին փուլ ա գալիս, աշխարհն աշխարհով դիպչում. էլ շունը տերը չի՛ ճանաչում, էնքան գեղ են մեր գլխին թոփ ըլում: Քչիցը-քչիցը, ամեն մեկ գալիս, շորս-հինգ հարիր մարդ ետևիցն ընկած՝ տուն են թափում, ո՞ւմ առաջը բռնես: Խան, բեկ, ծառա, մեհտար, աշի, դուշ-չի, դայլանչի, էրկու էնքան էլ ձի, շորի, ուղտ, բարգ, բարխանա հետընեքը քցած՝ գալիս են, մտնում վանքը. դե արի՛, նրանց կառավարի՛: Ինչ օր որ նրանց ոտքը մեզ մոտ պետք է մտնի, հացըներս էլ ա հարամ ըլում, ժամըներս էլ: Սաղ օրը յա ժամի ծերին, յա ճամփի մեջտեղը, շոգում, անձրևում, թոզում պտի կանգնինք, մտիկ տանք. որ նրանք գան: Իրեք-չորս եպիսկոպոս պտին առաջը գնալ: Բոլոր միաբանությունը դուս ա

գալիս, մեկ վերստաշափ տեղ էլ զլիաքաց, խաշով, խաշվառով, շուրջառով, բուրվառով, խնկով, մմով առաջ գնում ու շարական ասելով, վազելով, ձիանոնց առաջին քափ ու քրտինքները կոխած՝ նրանց ներս բերում: Եատ անգամ, վանքի դուռը մտնելիս, պետք է զառ ճոթից, դումաշից, խասից փիանդազ քցած. որ էս անօրենների ոտը խերով ըլի, մեկ վնաս մեղ չհասնի, թե չէ ամենիս էլ կկոտորեն: Փիանդազը ֆառաշների փայն ա, դե արի՛, նրանց սիրտը շահի՛: Էսպէս՝ գալիս են, վանքը լցվում: Վեհարան, խցեր, Ղազարապատ՝ էլ տեղ չի՛ մնում, որ միջումը կուշ գանք: Հլա սարդարի, խաների սիրտը փեշքաշներով, փողով ենք առնում, ու կաթողիկոս. եպիսկոպոս՝ գիշեր-ցերեկ գլխըներովը պտիտ գալիս: Ամա ինչ որ մեր խեղճ միաբանի ու նոքարների գլխին ա գալիս, քո դուշմանդ շտեսնի: Փետի, թրի առաջ արած, սաղ օրը ուշունց տալով, ծեծելով՝ հազար մեկ բան են ուզում: Ցա ձիանոնց տեղն ու խոռակը լավ չի՛, յա իրանց սրտի ուզածը բանի պետքը չի՛: Մեր ձիանքն էլ են դուս անում, տավարն էլ: Խոզերին հո, վա՛յ նրանց օրին, որտեղ որ տեսնում են, թրատում, միջիցը կես են անում. ախր խոզի թշնամի են, բաս ի՞նչ կըլի: Մեր թխած հացը, էփած կերակուրը, մորթած միսը, ձեռը տված զատը հարամ ա ու հարամ: Իրանք են ամբարը մտնում, մառանը ընկնում, դռները կոտրատում, ու ինչ սիրտըներն ուզում ա, շատ փայլը շաղ տալով, ոտի տակ քցելով, կոտրելով, ջարդելով, փշացնելով՝ իրանց ձեռովը դուս բերում, ուզածները շինում, էլի մեր յախիցը կպչում:

Էսպէս՝ մոյգա ասես, դարաչի, քյամանչի, սազանդար, սաղ գիշերը որը պար ա գալիս, որը ֆալ բաց անում, որը բերնին զոռ տալիս, որը գլխին, որ էս անիրավի սիրտը շահի: Գինի խմիլն էլ հո, նո՛ր են սովորել, էլ ի՞նչն ա պակաս: Աստված ո՛չ շհանց տա. մենք էլ ձեռըներս դռըներին՝ սաղ գիշերը նրանց առաջին յա պետք է շոքինք, յա կանգնինք, որ քեֆըները թամամ ըլի: Եատ անգամ վարդապետ էլ ա թրատվում, յարալու ըլում: Էսպէս՝ ընչանք մենք նրանց միտ հասարիցը դուս ենք տանում, մերը մեզ ա հասնում:

Ախր մեղ որ է՛ս են անում, ձեզ ի՞նչ կանեն: Պտի համբերենք, համբերությունը կյանք ա: Կարելի ա, որ մեկ օր աստուծո ողորմության դուռը բացվի. յա էն ա, բոլորս էլ կկոտորվինք, կփշանանք ու աստուծո սուրբ տեսությանը կարժանանանք, կամ թե չէ՝ մեկ ճար կըլի մեզ: Քրիստոնեն սրով չի՛ պետք է իր բանը յուր տանի. նրա թուրը իր համբերությունն ու հավատն ա: Էսպէս արեց մեր էն էլ գեղըցի, հիմար Աղասին էլ, որ մեկ աղջկա խաթեր սուր քաշեց, ու ինչճ քանաքոցիք էնքան շառմա տվին, ու նրա հալևոր հերը ու գեղի քեղխուղեքը էս ա, հինգ տարի ա, բանտու-

մը, քոթկամը շորանում, մաշվում են, ու առաված գիտի, թե վերջըները ի՞նչ կըլին: Ո՛չ մեկը Սհակի, ո՛չ Կաթողիկոսի մունաթը մեկ օգնութուն չարին: Ինքն էլ գծի պես ընկել ա սարեսար, շափմիշ անում, ճամփա կրտ-բում ու իր թշվառ օրը էսպես անց կացնում: Ո՛վ ա գիտում, թե ո՞ր բարի վրա գլուխը վեր կդնի ու ի՞նչ տեղ շներոց-գիւերոց կըլին: Լավն է՛ն չի, որ մարդ գլուխն իրան քաշի ու տազ անի: Չէ՛, չէ՛, սր՛րըլիք. քանի կա-բանք. մեր գլուխը պահենք. «Տա՛» կասեն, «Տա՛» ստենք. «չէ՛» կասեն, «չէ՛» ստենք. կասեն՝ նստի՛ր, նստի՛նք, վե՛ր կաց՝ վե՛ր կենանք. մինչև տեսնի՛նք, թե բանն ի՞նչ տեղ կհասնի: Ասում են, թե ոսներն էկել, Ապա-բան են հասել. ո՛վ ա խաբար. բալթի նրանցից մեկ ումուղ ըլի, աստու-ծա բանն անքնների ա: Աստված նրանց թուրը կտրուկ անի. թե մեկ նրանց ոտը մեր հողը կմտնի, էն ժամանակը թո՛ղ մեզ էլ տանին, մատաղ անեն: Շտապիլ հարկավոր չի՛: Տիցիանովն ու Գրովիչը Երևան շառան, բալթի թե աստված չէ՛ր կամեցել, որ մեզ էլի փորձի: Շատը տարել ենք, քչին էլ համբերենք, տեսնի՛նք. վերջըներս ի՞նչ կըլին: Ամա էլի եմ ասում՝ քրիս-տոնեն թրի կոթն էլ ձեռ չի՛ պետք առնի, կարճ, որ քար էլ ազան գլխին՝: Իրիկնաժամի զանգակը տվին, գնանք ժամ, աղոթք անենք, հլա շատ կխոսանք: Ա՛յ տղա, վեզարս տո՛ւր, մաշիկս դի՛ր. ժամիցը ետք գիշերն՝ երկար, մենք՝ պարապ, էնքան խոսանք, որ քուններդ տանի:

Աստված բաշի ճամփա տա՛, հա՛յր սուրբ. էզ բերանդ լիս գանա. է՞զպես պնտք է քարոզել խալիին: Աշխարհումը կենալը ի՞նչ լուրաթ ունի. անապա՛տը պետք է գնացած, անապա՛տը, որ աստված երկնքիցն ուրա-խանա, երկիրս քիչ-քիչ քանդվի, սատանեն ճաթի, տրաթի, հրեշտակները մեզ շուտով տանին, մեր փառքին հասցնեն: Ազգն ի՞նչ ա, աշխարհն՝ ի՞նչ: Բալթս սուտ բան ա: Ամեն մարդ ի՞ք հազու ճամփեն պտի գտնի: Քանի կարաս՝ օր առաջ թաշարեքդ տե՛ս, որ ետ չընկնիս:

Տիրացուն իսկույն վեղարը տվեց, ֆարազեն հաջրեց, վարդապետը մաշիկը դրստեց, առաջը դրեց. իշխանը գլխըները սմբացնելով, քուրթ ու աքա ուսըներին քաշելով, դրակները դռնից ետ կանգնեցին, ու սրբա-գանը դուս էկավ: Նրանք էլ ետեքցը մեկ-մեկ ճամփու ընկան, ջաշքները հաջան, որ դասը թողել էին. մեկ սարկազավ գիշերը վեջրեց. մեկ վար-գապան՝ դավադանը, ու դասը ձեռք տվեց. տեքտեքները հա. փխրենները

* Եւ խոսակցութունիցը իմացողը կհամա. թի ի՞նչ էր մեր խեղճութան պատճառը էլ եւ չեմ տղամ բնական բաց անիք Ինչ աշխարհանի կողքին քրտ ա, սուրբ ու քե՛ր Կաթողիցուց. էն ժամանակը պիտի խփի՛ր:

ուսըներին, դուսը էնքան կանգնել, վրվրթացել, դողացել էին, որ դա-տաստանի օրն էլ էն մահվան քրտինքը չեն տեսնիլ: Եպիսկոպոսը դուս էկավ թե չէ, երկու կարգ դառան, փիլոնները քցեցին ու Եպիսկոպոսին հանդիսով, տիրացու, սարկազավ, վարդապետ, իշխան, թվանքչի քու-մակիցն ընկած՝ տարան ժամը: Ներս մտնելիս՝ տիրացուն հողաթափը առաջը դրեց, սարկազավը փիլոնը քցեց, մեկ տերտեր էլ մեկ խալիշա ծալած, ձեռին բռնած՝ հենց Եպիսկոպոսը ժամը մտավ, սեղանի առաջը հասավ, մեկ քանի խաշ հանեց երեսին, մեկ խոր գլուխ տվեց, խալիչն բաց արեց, ետ կանգնեցավ. Եպիսկոպոսը մեկ քանի խոսք իր մտքումն առեց, սուրբ սեղանին գլուխ, երկրպագութուն տվեց ու փառահեղ կերպով գնաց, ձախու դասումը, իր աթոռումը բազմեց. ժամն օրհնեց, Հայր մերն առեց, ժամը կանգնեց:

<7>

Ժամը գեռ կես չէ՛ր էլել՝ հարալ-հրոցն աշխարթս բռնեց. սար ու ձոր իրաւոցով ընկան: Թուրք, սարվազ, արախու եկեղեցին լցվեցին. ժամ ասողների ձենը փորըներումը մնաց: էլ մեծի, պստկի չի՛ մտիկ տրին. ով ոտումը հարաքաթ ուներ ու ջանումը՝ ղվաթ, դուս թռավ, գլուխն առավ, կորավ. ով՛ չէ, տեղնուտնողը մնաց քարացած, սառած: Գլուխ առեց, որ պատուում էր, ասում ասես, որ ջարդվում էր: Անիրավ արախ-տես, որ պատուում էր, ասում ասես, որ ջարդվում էր: Անիրավ արախ-տես ո՛չ ժամի էր խնայում, ո՛չ մարդի. թվանքի ոտքով ամեն մեկին մեկ պատի կպցրին, վրա թռան, եկեղեցու ինչ գարդ, գինգինաթ, խաշ, ավե-տարան կար, դես ու դեն դաղթմիշ սրին, շո՛րջառ, բուրվառ, ինչ տեղ մեկ էրձաթի նշան էր երևում, բուր քանդում, ջախըբուրդ էին անում, վերց-նում, ոտի տակ տալիս: Մեկ քանիսն էլ եկեղեցու դուռն ու շենը բռնե-ցին, որ դուս գնացողին ձեռք քցեն, թալանեն: էսպես՝ ում վրա մեկ նոր շոր էլ որ տեսան, հանեցին, զավթեցին: Ինչ կնանոնց հալն էր, աստված ո՛չ շհանց տա. երեսի ոսկի ասես, ձեռի մատանիք, դոշի շաթթ ու քորոց, դառ մինթանա (լեհին), դիրա արախուղ, սամուր քուրթ, ինչ կար շկար, բռնցքելով, ոտի տակ տալով էին հաբըներիցը հանում: Մերունի Եպի-սկոպոսը մեջ ընկավ, որ մեկ քոմակ անի, բռնեցին, կոները կապեցին. կոպոսը մեջ ընկավ, որ մեկ քոմակ անի, բռնեցին, կոները կապեցին. տերտեր <ներ>ն էկան, ա՛են մեկին մեկ պատի զարկեցին, ու ով կար շկար, ոշխարի պես թրի առաջն արած դուս բռնեցին, հետ ածեցին:

Լացի, սգի ձենը երկինքն էր հասել, բայց էս անողորմ ազգի համար, հենց իմանառ, քյամանչի, սազի ձեն ըլեր: Եկեղեցուցը դուս էկան թե չէ՛, աչքդ ո՛չ անեսի էն օրը: Մահալամի ձենն էլ էր կորվել, Հաստան-

Ղուանյնինն էլ. սար ու ձոր ոտն էր առել, փախչում էր, աչք առել, լալիս էր: Չորագեղի ու Կոնդի քուչեքումը որ ասեղ քցեիր, գետինը չէ՛ր հասնիլ. էնքան արախու, դարափափախ, քուրդ, սարվազ էին լցվել, որ գետինը սնացել էր: Բերդի շորս կողմն է՛լ տեղ չկար. դուքան էր, որ թարաշ էին տալիս. տուն էր, որ թալանում, կրակ տալիս ու տանտիրոնջը շիփշիփախ, իր ողորմելի օղուշաղի ձեռը բռնած, դառ ու դարտակ դուս խոկում, թրի, թվանքի առաջն անում: Ով շուտով մեկ բան տեսել, թաղել էր, յա հացի, ալրի ջվալում մեկ բան թաքցրել, էն մնաց իրան: Քուչեքանց միջին երեխեքանց, հարսնեթի ու աղջկերանց ձենը քարերը մղկըտացնում էր, լացացնում: Շատը ձիու ոտի տակին էր հոգին տալիս, շատը ահիցն ու դողիցն էր լեղապատառ ըլում. շատին երեսի վրա էին քաշ տալիս, որին մտազերիցն էին ձիու ետևիցը սուրութմիշ անում, քարեքար տալիս: Էն օրը գնա, ո՛չ հտ գա, ինչ Երևանի հալն էր:

Շատ հեր, շատ տղամարդ կամ հանդումն էր, կամ բաղումը, կամ ուրիշ տեղ գնացել ու չիմացել, թե ի՞նչ կրակ ա գալու իր տան ու աշխարքի վրա: Նորագեղի դուզն ու կարմնջի ճամփեն, Կուզեռան դոշը ձիավորներով խլխլում էր: Մեկի տեղակ հազարն էին դուս թափել, որ գնան, խեղճ գեղցոնց էլ էս դառն ավետիքը տան: Ղուշը գլխընեքովն անց կենալիս՝ վեր էին քցում, թեքում, պլոկում. մարդ չէ՛ր կարում տեղիցը եռա: Էսպես՝ օրը ունեք էր ու ջահել, շոր ու փալաս, բարզ ու բարխանա շալակները տվին, տարան, բերզն ածեցին. որը հալեք էր ու աղքատ, օրվան հացի կարոտ՝ ծեծելով, ջարդելով տանից դուս արին, որ հենց էն սհաթին տունը, տեղը թողան, երբմիշ ըլին, որ գնան, գնան մյուս գեղցոնց հետ խառնվին, որ իռչեն, շունքի դալաբառող էր, Ոուսը գալիս էր Երանի՛ նրան, որ մեկ սել, ձի, կով, եզր կամ մեկ էշ էլա ուներ: Էնքան կարացին. որ մեկ քանի կարպետ, խալիչա, յորդան, դոշակ, աման, մի քիչ ալիք յա շալթով հետընթող վերցրին, որ անձրևի ու արևի տակին, սովի ձեռիցը շնեռնին: Բայց քաղաքումը շատը ո՛չ գրաստ ուներ, ո՛չ մարդ, սել հո, սկի լաված չի՛: Անիրավ թշնամին էնքան ժամանակ էլա չէ՛ր տալիս, որ էստոնք էլա վերցնեն: Ինչ ուտելիք կար՝ ձուկն ասես, եղ, պանիր, հաց, գինի, տան բոլոր տարվան թաղարեքը, կամ ջարդում էին, դեն ածում, կամ էրում, ջուրը քցում, տնները կրակ տալիս, փետումիս անում, որ շուտով ճամփա ընկնին, քոչին: Եկեղեցեքանց, տների, ջաղացների դռները մնացին կրակների վրա բաց կանգնած: Տանող-տանողի էր, քաշող-քաշողի, շունը տեր չէ՛ր ճանաչում, հերը որդուն ուրացել էր: Էս սարսափելի ձևովն ընկան գեջդանգեջ ճամփա. օձերը ծնեցին, քարերը պատվեցին, քոշը երմիշ էլավ:

Շատ ողորմելի, երկու հոգիս մեր կինարմատ՝ շունջը բերնին դեմ առած, մեկ քոփա ծծին ուներ բռնած, մեկը՝ քամակին կապած, որի էլ ձեռիցը բռնած՝ հազար տեղ շոքում, հողին ուղում էր տա ու իր սն սհաթիցը պրծնի: Չէ՛ր գիտում՝ ի՛ր գլուխը լաց ըլի, թե ողորմելի երեխեքանց ձենը կտրի, որ սոված, ծարավ, շոփի ձեռիցը թուլացած, ոտները յարսուլու-փարսուլու, շունքի շատը բոբիկ էր գնում, իրանց մոր ծնկներովն էին փաթաթվում, ճտովն ընկնում, որ իրանց կտոր հաց յա մեկ պուտ ջուր հասցնի: Շատ հեր՝ երեխեն ուտին յա շալակին, խալիչա, խուրջին քամակին, դեմը գնում, դեմը լալիս, հենց որ ուզում էր մի քիչ նստի, շունջ քաշի, թրի ոտքն յա թվանքի լուկեն էին աչքը բուռը քցում, որ տեղիցը վեր կենա, վազի, որ ետ չմնա: Որի հերն էր մերձիմա՜՝ տանը մնացել ընկած, որի հարսը կամ կնիկը, կամ պառկած ծննդկանը, կամ ծծկեր երեխեն՝ օրորոցումը: Տեսնողի սիրտը կրակ էր ընկնում, բայց անողորմ ղզբաշի թուրն ու արինաթաթախ ձեռը ո՛չ հեր էր հարցնում, ո՛չ հիվանդ, ո՛չ ծեր, ո՛չ տղա, ո՛չ մեր, ո՛չ աղջիկ: Որին քարով էին սպանում, որին թրով, որի ոտիցը քաշում, ջուրը քցում, որին բանհոգի անում, որ մնացողները ձեռք վերցնեն, գնան: Անբան, հայվան շները շատ էին ցավում, կսկծում էս դառն, սոսկալի տեսարանի վրա, քանց բանական մարդիկը: Ա՛խ, ո՞վ կարա է՛ն ողբը, է՛ն կսկիծը, է՛ն սուգն ու արտասուները պատմիլ, ինչ որ էս ողորմելի խալիսը վեր էին ածում ու քաշում: Մարդի սիրտ պատուվում ա, բայց երկինք-գետինք մեկ փուլ էլ չէին գալիս, որ նրանց տակով անեն, մեկ չէին էլա ճաքում, սիրտըները բաց անում, որ նրանց կուլ տան, պրծացնեն:

Ինչ որ գեղցոնց հալն էր, աստված հեռու տանի: Շատի տավարը հանդումը մնաց, մալը՝ շուլումը, ոչխարը՝ սարումը: Ում ձեռը հասավ, էնքան արեց, որ արաբեն լծեց, երեխեքը մեջն ածեց, մեկ քանի փալաս-փուլուս էլ վրեն քցեց ու լալով, աղի արտասնքով ճամփա ընկավ: Տուն, տեղ, բաղ, մասիլ՝ մնացին աստուծո ապով: Որդին հորն ուրացել էր, բայց էլի էս օրհնած գեղըցիքն էին, որ ճամփի կիսին բազի քաղաքացու երեխա, բարզ, օղուշաղ իրանց սելումն էին դնում, կամ նրանց հիվանդներա, բարզ, օղուշաղ իրանց սելումն էին դնում, կամ նրանց հիվանդներա, սրանք ունեին, նրանց ո՞վ կտար, ու ինչքան ձեռըներիցը գալիս էր, քոմակ էին անում նրանց:

Շատ ողորմելի հերներմեր, հենց ճամփին, մեկ սովամա՜հ, ծծկեր երեխա՝ էրկու-իրեք օր ձեռըներին պահում, ուզում էին, որ մեկ էնպես տե՛ղ հողի տակովն անեն, որ բալթի թե գազան չդիպչի, ու իրանք՝ էլի ետ գան, իրանց ջրատար մեռելի՛ ոսկորները հանեն ու տանին իրանց

էլած, ծեծված, ջւտրված, կոտորված՝ որը քրդի, որը ղարափափախի ձեռը եսիր գնացած՝ կեսը Ղարսա հողը մտավ, կեսն էլ Մասսա սարի էն կողմն անցկացավ, Բայազիդ գնաց, բայց ո՞ւմ մոտ, ո՞ւմ տունը, աստված ո՛չ գիտե: Էջմիածնա միաբանքն էլ ցրվեցան: Առաջին եպիսկոպոսը՝ Եփրեմ, Բարսեղ, Հովհաննէս՝ այժմյան կաթողիկոսը ու այլք, վանքի զարդն առան, էկան բերդը: Հինգ-վեց օր էլ է՛ս քաշեց, ընչանք թուրքի մհասիւրը նրանց կցրվել: Գրքատուն, ամբար՝ որը դարտակեցին, որը փակեցին: Էրկու <հարյուր> ջանիցը հինգն էլա շմնացին, որ սուրբ տաճարին ու Աթոռին պահպանություն անեն, էն էլ ծերացած, ոտից-ձեռից ընկած հաբեղա, վարդապետ էին, որ լավ համարեցին իրանց շոր գլուխը է՛նտեղ վեր դնեն, ուրտեղ որ էնքան տարի ծառայություն էին արել, քանց աշխարքե աշխարք ընկնին կամ ճամփին մեռնին:

Բազի խեղճ մարդ էլ է՛սքան հեռու տեղիցն ու է՛նքան վտանգավոր ճամփերով՝ գլուխը փեշն էր դնում, օղլուշաղն ուրշի յա աստծուն պահ տալիս, ետ դառնում, գալիս, որ համ իր բաղերին ու հանդին, համ իր հարեանների մլքին օրոն անի, ջրի, պահի, որ չի՛ շորանան: Էս խեղճերն էլ ցերեկը փշերի տակին, քուրբի միջումն յա քարափնեղումն էին տափ կացած, ու գիշերը՝ մութը գետինն առնելիս, ոտ ու շփթու կտրվելիս, մահվան դողով ու քրտնքով դուս էին գալիս, իրանց բաղերը, հանդերը ջրում, իրանք էստեղ հալվում, մաշվում ա՛խ ու վա՛խ քաշելով, իրանց ողորմելի օղլուշաղն՝ էն ղարիբ երկրներումը: Շատը հենց իմանալով, թե ոտը խաղաղվել ա, որ դուս չէին գալիս, իսկույն հարամին բկին շոքում, գլուխը կտրում, հոգին առնում էր: Գլուխը դառել էր մեկ սոխի գլուխ, ինչպես որ ասում են: Սար ու ձոր հարամով, գողով, ավազակով լցվել էին. ղուշը երկնքիցը վեր էին բերում: Օդը ապականվել էր ջամդաքի հոտով, ու հարամի ղշերը, որ աշխարքի տակիցն ասես, թռել, էստեղ էին հավաքվել, որ իրանց փորը կշտացնեն: Զուր ասես՝ մարդ էր բերում, քամի ասես՝ մարդահոտ. քար չկար, որ արինաթաթախ շըլեր էլած: Երկինքը պեղացել, մտիկ էր անում, որ տեսնի, թե ի՞նչքան շարություն մարդ կարա անիլ, որ էնըգյորա նրա: պատիժը տա:

<8>

Էս ժամանակին էր, հունիսի...-ին 1825-ին, որ արինակեր Հասան խանը՝ սարդարի փոքր խապերը, որ հազար անմեղ գլուխ կերել, հազար տուն քանդել, քաղաք, գեղ ավերել, Ղարս ու Բայազիդ հինգ-վեց անգամ ոտի տակ տվել, Արզրումա սարասկյարին խղճացրել՝ աշխարհ ձեռին գվիրն էր բերել, ոտը բարձրացրեց, որ գնա, Պետերբուրգն էլ առնի, ավե-

րի, Թիֆլիզու սիրուն օղլուշաղը իրան դազան ղորացը մատաղ անի, հրամայեց Նադի խանին, որ իր ղարափափախները ու մսկուն վերցնի, գնա, Ղազախու բերանը բռնի. քրդերի գլխավոր Օթյուղ աղին էլ ղրկեց Ղարս սնրոը, ու ինքը իր սարվազներովը, ղոնշունովը գնաց Ապարան, որ Փամբակու վրովը, ֆոսանդ ճարածին պես, ոռուի սահմանը անց կենա: Բերդերը բոլոր ղայիմացրին, Երևանումն ու Սարդարաբաղումը, որքան հարկավոր էր, զորք ու ջաբախանա թողին ու մնացածը հետընկերը վերցրին:

Ո՛վ էս սհաթը Երևան էր մտել, հենց կիմանար, թե ջրհեղեղը նոր ա էկել, աշխարհս քանդել: Ապարան դառել էր մարդի ղասաբխանա: Օր չէ՛ր ըլում, որ սարից, շուից մարդ չի՛ բռնեն ու Հասան խանի առաջը չբերեն: Ամեն գլուխ բերող նրա աջու ձեռն էր դառնում, փեշքաշի տուտը Ղարս էր հասել: Առանց մարդ սպանելու մեկ օր աչքը չէ՛ր կպցնում: Տեղիցը վեր կենալիս, նամաղը պրծածին պես, առաջին գործն էն էր, որ ջրատար, մոլորած եսըրներին, որ էստեղ-էնտեղ ճանկում, բերում էին, կամ աչքընկերը հանի, քիթ ու պոռունկը կտրի, կամ ոտն ու ձեռները կտրիլ տա, կամ կտրատած ձեռները դաղած եղի պղնձի մեջը կոխիլ տա, որ արինը կտրվի, կամ նրանց սաղ-սաղ փառալամիշ անի: Նադի խանի ու Օթյուղի ղոշաղ ծառեքը հրաշք էին գործում:

Բոլոր Ղազախ-Քոռալու դոնմիշ էր էլել, շատ էսիր սրանք էին բռնում իրանց միջիցը ու ղղբաշի ձեռը տալիս: Ծամփա ասես, վեղադություն ասես՝ սրանք էին անում ու թշնամուն կամ իրանց մեջը բերում, կամ իրանք խեղճ հայերի տունն ու տեղը թալանում: Շատ անգամ էն մարդի, որի հետ որ աթաղան, բաբաղան, մուղարար, տարերով նստել, վեր էին կացել, հացը կերել, հարեանություն արել, գալիս էին ափաշկարա, օրը ճաշին տունը կտրում, ունեցած շունեցածը վերցնում ու հետն էլ ասում, որ՝

— Մենք տանինք լավ ա, քանց թշնամին. մենք ձեր դոստն ենք, մենք ուտենք ձեր մալը, թե չէ՛ թշնամին կգա, կտանի:

Է՛սքան բանն անց էր կացել, խորամանկ պարսիկքը իրանց բանը էնպես էին գողի պես սկսել, որ մեր կողմը ո՛չինչ խաբար չկար: Էսպես անօրենություն շատ էր պատահում: Շատ տարի, Ղարսա կամ Բայազիդու վրա գնալիս, էս օրը հաղիբ էր: Ապարանը ամեն տարի էր դուս գալիս սարդարը իր ղոնշունովը, իրեք ամիս մնում, Փամբակու մեծավորին փեշքաշ ուղարկում, իր մոտ հրավիրում ու հազար օրթումով հավատացնում, թե ուտը քանց նրան էլ մեծ բարեկամ չունի: Էս էր պատճառը, որ Փամբակու իշխող մեծավոր իշխանն և զորապետն՝ Սավարգամիրգա, ո՛չինչ

կասկած չէ՛ր տանում: Ղորդ ա, էստեղ-էնտեղ տավար, եսիր տանում էին, ամա էս բարի սովորութիւնը էսօր էլ ունին մեր պատմական դրացի Ղա-
զախ-Բոռչալուն: էսօր էլ են մարդ սպանում, թալնում, կոտորում, նրանց
բան ու գործն է՛ս ա միշտ: էստուր համար զարմանք չի՛, որ ո՛չ ոք մեկ
չար բան չէ՛ր մտածում, թե Երևանը քոչում էր. նրանք հավատացնում
էին, թե սարդարը ուզում ա գնա Արզրումու վրա: Ղալաբանթիլ հաղար
անգամ էր պատահել, էս նոր բան չէ՛ր, ու նրանց աղալարները էնպես
էին Սավարզամիրզի սիրտը ձեռք քցել, որ ինչպես ուզում էին, էնպես
էին շուռ տալիս: Բագի հայ էլ, որ Երևանիցը, իր բարեկամներիցը գիր էր
ստանում ու գիտեր, թե բանի զորութիւնն ի՞նչ ա, ձեն հանելիս՝ Ղա-
րաքիլիսումը վրեն ծիծաղում, ոխին խփում էին ու վախուկ հայ կանչում:
Աղալարները մեծավորի դուռն ու շեմը էնպես էին բռնել, որ մեկ հայի
չէին էլ թողում, որ շունչն էլա հանի:

էլի Փամբակու հայերը պարսից խորամանկութիւնը լավ իմանալով
և իրանց քաշած դառն օրերը միտք բերելով՝ ամեն տեղ պատրաստու-
թիւն էին տեսել: Համամու, Պարնի գեղը, Գյումրի, որը բերդ ուներ,
պատերը շինել, մեջն էին մտել. Խլղարաքիլիսեն բերդ ու էր շունենալով՝
սելեր ու գութան իրար վրա էր դրել, սանգար կապել. — ունեցած-չունե-
ցած էստեղ <էին> դայիմացրել, գեղարենքն էլ իրանց մեջ առել, ինչ
հին ժամանակից թուր, թվանք ունեին, հավաքել, տղամարդիկը գիշեր-
ցերեկ ասպաբավորած՝ օղուշաղը էստեղ էին հավաքել, տավարը բերդի
տակն արել, որովհետև նրանց մեծ հարստութիւնը տավարն ա, գիշեր-
ցերեկ դարավու էին քաշում. հանդն էլ բազմութիւնով էին գնում. ճամ-
փեքը համարյա՛ թե փակվել էին. շատ գիշեր, շատ վախտ էլ Քրիստոսի
խոսքին չէ՛ին մտիկ անում, մեկ թուրք աչքը թեքելիս, գլուխը հետն էր
թևքվում. շունքի յայլադի ժամանակն էլ էր:

Թուրքերը լավ էին իմանում, թե էջը ո՛րտեղ ա կորել, ու ինչ տեղ ուզում
էին, որ իրանց գազանութիւնը բանացնեն, իրանց արինը իրանց սիրտն էր
թափում, շունքի, թե քիչ, թե շատ, էլի Փամբակու, Լուվա, Ղարաբաղու,
Մշու, Բայազդի հայերը սարում, շուրմ մեծանալով, շատ տերտերի ու
ժամի ձեն լսելով՝ մինչև էսօր էլ իրանց սոպոութիւն հետ էն քաջ տղա-
մարդութիւն հոգին էլ ունին, որը որ ունեցել են մեր անհաղթելի նախ-
նիքը, ու տեղն ընկած վախտը է՛լ ավետարանի ու վարդապետի խոսք
նրանց չէ՛ր վախացնում, թե որ արին վեր ածեն, դժոխքը կերթան, ու
մատը բարձրացնողի սաղ ձեռն էին բերանը կոխում, հավ թոցնողի՝
գլուխը թոցնում: էս էր պատճառը, որ թուրքերը էսօր էլ էս ձորերովը անց
կենալիս՝ էնքան քարափի լեռ քարիցը շնն վախենում ու գետի կատա-

ղութիւնիցը, որքան քարափների բերնիցը, որդիանց որ քաջ լոռըցոնց
թվանքի գլուխն, կամ մեկ լղրանի թուրը անցկենողի գլուխը սոխի պես
էին թոցնում ու իրանց թշնամու մարմինը իրանց ձորերին մատաղ անում:

Մենակ դսեղեցի Մեհրաբյան-Թումանյան Հովակիմի անունը քարերը
սասանացնում էին: Սարերի, ձորերի միջում մեծացած՝ գազանի ու հա-
րամու արինը թափելով էր նրա ոսկորները հաստացել: Երկու տղամարդ
նրա մեջքը չէին կարող խտտել. հինգ մարդ նրա մեկ ձեռը չէին կարող
ուլորել. նրա գլուխը մեկ օր չէր ցավել: Կերածը մեղր ու կարագ էր, հա-
քածը՝ շալ, կոխածը՝ ծաղիկ ու շիման. աղբրների վրա, մեշի միջումն էր
նա օրորոցումը աչք բաց արել: Նրան ի՞նչ կղիմանար: Աժգճա՛, ու ո՛չ
տղամարդ: Չորս գազ ու կես բոյն էր, գազ ու կես՝ թիկունքի լենութիւնը,
դռը՝ ապառաժի պես հաստ. ամեն մեկ ձեռը՝ մեկ սնի դղար, ամեն մեկ
ոտքը՝ մեկ կաղնու ճուղքը, շլինքը՝ մեկ ծառի քոքի հաստութիւնով.
երեսը մազն էկել, կոխել, երկու թիզ ճակատի տակին սև-սև ունքերն
էնպես էին բռնել ու նրա արծվի աչքերն ու քիթը կոխել, ինչպես կարկ-
տախառ ամպը՝ գիշերվան աստղերը: Քիթ ու պոռնկն էնպես էին մազի
միջումը կորել, ինչպես մեկ ապառաժ քար՝ ջանջալի թփի միջումն: Ութ
ախպեր ուներ, մեկը քանց մեկը աժդահա. ամեն մեկը հինգ-վեց որդի
ունեին, շատի չէ թե հարսանիքն էին մենակ նրանք տեսել, թոռներն էլ
մեծացել՝ առաջներին խաղում, սարն էին գնում: Վաթսուն ջանից ավելի
հոգի՝ հարս, փեսա, թոռը, ծուռը, առավուտը նրանց տանիցը դուս էին
գալիս, րիգունը մթանը՝ նրանց օճորքի տակին քնում, ու նրանց հարցուր
տարեկան հեր Մեհրաբը դեռ երեկվան երեխի պես բեղերն օլորում, մի-
րուքը սանդրում, փափախը կոտորում, նրանց հետ պար գալիս՝ պար գա-
լի, խաղալիս՝ խաղում, սաղ ածելիս՝ շատ անգամ ինքը սաղը ձեռներիցը
խլում, ածում, խաղ ասում, քսան տարեկանի պես ձիու վրա նստում,
ասպարը քցում, ու սարերում, ձորերում, շաղրի տակին՝ պարլիկա գիշերը
որդվոցը իրան արած քաջութիւնները, լոռըցոնց տղամարդութիւնը,
հին-հին բաներից, լազգուց, թուրքից հաղար բաներ պատմում ու նրանց
էլ ասում, որ քնած վախտին էլ՝ թուրը ու թվանքը բարձի տակին, ոտը
գերեզմանումը՝ թուրը յա կողքին քաշ, յա պատանի հետ պետք է հողը
տարած, որ անբան քարն էլ իմանա, թե ո՞վ ա իրան տակին թաղած:

էն Հովակիմը, որ մեկ օր լեղանալիս մեշիցը հանկարծ որ տասնըհինգ
լազգի շնն դուս գալիս, ինքն էլ կամաց-կամաց ջրիցն ա դուս գալիս ու
որպես թե նրանց բանի տեղ չի՛ քցում, սկսում ա շորերը հաքնիլ: Լազ-
գիքը սովորաբար մարդ շնն սպանիլ, սաղ-սաղ կբռնեն, որ տանին, ծա-
խեն: Հենց որ մոտանում են, ձեն ա տալիս էս աժդհեն, որ կանգնին, ու

ասում, որ տղամարդկությունն էն չի՛, որ տասներհինգ մարդ մեկի վրա թափին, բռնեն. թե սիրտ ունին, իրանք մեկ կողմը կանգնին, ու ինքը մեն մենակ՝ մյուս, թե որ հաղթեն, թո՛ղ էն ժամանակը բռնեն, տանին: Լազգիքն էլ իրանց գլուխը էնքան ցած չհամարելով՝ համաձայնում են: Ասլան Նովակիմը թվանքը քցիլն ու առաջի մարդին սպանիլը մեկ ասանում: Էս ղզղուն վախտը էլ գյուլլի չի՛ մտիկ անում, թուրը հանում ա, մեջըններն ընկնում. թշնամին երեսը ետ ա շուռ տալիս: Տասներորսին էստեղ-էնտեղ, որը թրով, որը փշտովով սպանում, աղցան ա անում: Վերջին տասներհինգերորդն էլ որ էսրի պես շոքում, գլուխը դեմ չի անում քաջին, նա թեիցը բռնում, վեր ա կացնում ու ասում.

— Քեզ քո կյանքը կբաշխեմ, որ գնաս ձեր երկիրն ու ձեր քաջ ազգին պատմես, որ իմանան, թե մենակ իրանք չի թուր խփիլ գիտեն, թե լոռու Գսեղ գեղումը էսպես, ինձ նման հազարավորները կան, որ թե ուզենան, ձեր երկիրը ոտի տակ կտան, կջնջն: Ամա՛ հայ քրիստոնեին մեղք ա էսպես բանը, մեր օրենքը չի՛ հրամայում:

Է՛ս Նովակիմը, է՛ս լոռու ձորերի աստվածը, է՛ս սարերի արծիվը, է՛ս մեշեքանց ասլանը մենակ հերիք էր, որ մեկ քարի քամակից ձեն տալիս կամ մեկ շղում ոռստ գալիս՝ հարյուր թուրքի լեղին ջուր կտրի, աչքերը սևանա: Էն սևացած, արևի, անձրևի տակի մուր դառած ունքերի տակիցը որ աչքը չէ՛ր ընկնում մարդի երեսի, էնպես էր իմանում, թե կայծակն ա խփում, ու սար ու ձոր սևանում էր գլխին, գետինը պտտում, ու ինքը քար դառած մնում առաջին կանգնած: Քանի՛, քանի՛ էսպես ղոչաղ տղերք քամակին քցած, գիշեր-ցերեկ, էս ահագին հսկայն վիշապի պես պտտում ու լոռվա ձորերումը ու սարերի գլխին ղուշը երկնքիցը վեր էր բերում ու ձիավորի ոտի իզը բռնած՝ ձորեձոր ընկնում, ֆորսի քամակիցը հասնում ու տասը ձիավորով հարյուր ձիավորի մեջը ճղում, ջախբուրդ անում ու էլի, թուրքերի օրեքանց միջովն անց կենալիս, մեկն էլա չէ՛ր սիրտ անում, որ աչքն էլա խեթի: Ինչպես ինքն էր մեծացել, էնպես էլ իր բոլոր ընկերքը. ամեն մեկ տան հինգ-վեց տղամարդ կար, զարթնե մեծն ու պատիկը, ու սարի շայր-չիմանը, ծաղիկն, աղբյուրը, ձորի քարն ու էրն էին նրանց ջանը, նրանց հոգին, նրանց կյանքը:

Տաք յորդան-դոշակում, բուխարու առաջի, շկուլում կամ եկեղեցում չէին մեծացել, որ նրանց սիրտ կամ ահ ունենա, կամ թուլություն: Շատ անգամ, անձրև, կարկուտ դալիս էլ, նրանք շղումը կամ սարումը, քնած տեղը գլուխ չէին բարձրացնում, որ քունը չփախչի: Նրանց բուխարին, նրանց փեշը իրանց տան մեջտեղն էր, ուրտեղ որ երկու-իրեք ահագին ծառ իրար վրա քցած՝ առավոտից մինչև մութը էրվում ա, ու իրանք էլ

ղոները բաց, շատ անգամ շապկանց, գլխաբաց, կրակի շորս կողմը կրտրում, խմորը գունդ են անում, միջումը թխում, միս են խորովում, հաց են ուտում ու իրանց ձորերի պատմությունն անում, ու որդին հոր ճնուլն, ախպերը քվորը խատած՝ անմեղ գառի պես բոլորեշուրջը վեր թափում, քնում: Մեկ ղալմաղալ ընկնելիս՝ իրանց ապրանքը, օղլուշաղը տանում էին էնպես քարափնների, էրերի մեջ պահում, որ ղուշը սիրտ չէր անիլ մոտ գա: Հազար գազ բարձր, սուր քարափների դոշին, որ մարդ մտիկ անելիս աչքը սևանում էր, սրանք էնպես էին ման գալիս, էնպես էին էս քարափի ծերիցը օձի պես էն քարափի ծերին թռչում, որ հեռավանց տեսնողն էլ մնում էր քար դառած, աչքերը կալնում էր ու ղուզ գեանի վրա չէր կարում ահիցը կանգնիլ, նստում: Տավար, ոչխար, իլխի՛ մեշեքն էին քշում, ու իրանք, թվանքները ուսըներին, սար ու ձոր ոտի տակ տալիս:

Ա՛խ, ի՞նչ տեղ են կենում, որ էսպես շանեն, էս սիրտը շունենան: Վարժատան չէին՝ մեռած բառով, անհոգի շնչով, թույլ լեզվով լսել, թե Հայք էլ վաղ թագավորություն ունեին, որ կամ չհավատային, կամ քունները վարպետի անսիրտ պատմության վրա տաներ: Ամեն քար նրանց համար գիրք ա, ամեն ապառած՝ նրանց համար պատմություն, ամեն հին բերդ, քանդված մատուռ կամ եկեղեցի, որ սար ու ձոր լիքն են էստեղ, նրանց համար կենդանի վարժապետ: Ամեն գերեզման, ամեն արտեղ, նրանց համար կենդանի վկա ու պատմագիր: Լոռվա անառիկ բերդը, Սանահնա և Հախպատի վանքերի պատերը, տաճարները, սրահները՝ նրանց համար վարժատուն: Իրանք, ղորդ ա, կարգալ շեն գիտիլ, ամա սրտներումը երկաթի պես ա գրված, թե էս է՛ն սուրբ հողերն են, է՛ն սրտներումը երկաթի պես ա գրված, թե էս է՛ն սուրբ հողերն են, է՛ն սուրբ դաշտերն են, ուր մեծն Շահն-շահ Աշոտ Բագրատունի, Սմբատ..., Ջաքարե Սպասալար, Արղությանց-Երկայնաբազուկ նախնիք, Հովհան Օձենցի իմաստասեր, Հովհան Նրզնկացի՝ արծվի պես խոյանային, առյուծի պես մոնչային ու հրեղեն սերովբեի ու քերովբեի պես թուրը ձեռ առած՝ երկրումս Օմարի, հոնաց, Զինգիզ խանի, Թամուրլանգի հոգին քաղեին, երկնքումը իրանց համար անմահության բրաբիոն, անթառամ պսակ պատրաստեին:

Նրանց ծնկները՝ սրանց գերեզմանի վրա շոքում. նրանց երեսը սրանց սուրբ հողին ա քսվում. նրանց ոտը սրանց երեսին ա կանգնում. նրանց արտասունքը սրանց հողի հետ ա խառնվում: Նրանց սերմը՝ սրանց հողիցն դուս գալիս, իրանց պահում: Նրանց տան հիմքը՝ սրանց գերեզմանի վրա շինած: Նրանց մեռելը՝ սրանց միջումը պառկած:

Քնից են վեր կենում, սրանց գերեզմանը տեսնում,
Թե՛ փուն են մտնում, սրանց երազում տեսնում,
Թե՛ օրքում ուտում, նրանց անունը տալիս,
Թե՛ նամիս գնում, նրանց աղոթքն հիշում,
Թե՛ կոխվ անում, նրանց հիշում, հաշտվում:
Ո՛վ սուրբ լերինեք, ձորեք, Հախպատ, Սանահին.
Ձեր սուրբ դաշտերումը, սարերի գլխին
Հազար արձաններ անմոռնչ կանգնին,
Կենդանի լեզվով՝ խեղճ անցավորին
Կանգնացնեն, ասեն, էլ լուվին կրկին.
«Լա՛ց քո տարաբախտ արևդ ու օրերդ,
Լա՛ց քո խեղճ գլուխը, բա՛ց էդ ձեռներդ.
Տո՛ւր հոգիդ անտեր, ողորմելի հայ,
էլ ո՛ւր ես գնում, գլխիդ շտալիս վա՛յ:
Կա՛ց, մեռի՛ր էստեղ, քո՛ղ քո ոսկերեքն էլ
էս սուրբ հողումը կարենաս քաղել,
Որ մարմինդ էլա էս աշխարհումը,
Քո թագավորաց հետ ու միջումը
էստեղ դինջանա, շունքի քո աչքը
Կարոտ մնաց, տեսնի քո ազգի փառքը:
Նրանց սուրբ հողն էլա քո՛ղ երեսդ ծածկի,
Նրանց կոխած թուփը քո գլխիդ ծաղկի»:

Թեղե՛ք, սրբազան նախնիք մեր հզոր,
Ձեր սուրբ երեսին զոհ լինիմ մեկ օր.
Ա՛խ, շունչս փաշելիս կրակ է դուս գալիս,
Աչքս խփելիս, բերանս բանալիս
Ա՛խ ու ռ՛խն ու լաց ամպի պես խառնվում,
էրում, խորովում, օրս խավարացնում:
Ա՛խ, ի՞նչ օգուտ, որ սիրտս ա իմանում,
Աչքս շի՛ տեսնում, հոգիս մխիթարվում.
Ընչի՞՞ ձեր թևի տակին շճնեցի,
Ընչի՞՞ ձեր շունչը ես էլ շխեցի,
Որ վեհ Շահն-շահն կամ Մեծն Սմբատ
Ինձ էլ ասեր, թե՛ «Որդի հարազատ,
Տե՛ս, է՛ս հողումը ես քեզ պահեցի,
Տե՛ս, է՛ս հողումը քեզ մեծացրի».

Շունչդ տո՛ւր, հոգի՛դ, բա՛յց քո հայրենիք
Մի՛ տար թշնամյաց, ու անաշխարհիկ
Ընկնիլ սարեսար, լինիլ շարաշար,
Մտոա օտարաց կամ գերի անճար»:

Փակի՛ր երեսդ, աստվածասեր հա՛յ.
Վա՛յ մեր խեղճ օրին, մեր արևին վա՛յ.
Ամպել ա երկինքը, կայծակին տալիս,
Սար ու ձոր զոռում, հառաշում, լալիս:
էլ ի՞նչ ես կանգնել ձեռդ ծոցումդ,
Մնացել շվարած՝ շունչդ բերնումդ:
Փախի՛ր, ա՛խ, գլուխդ ա՛ն, կորի՛, որ պրծնիս,
էս հեղեղին դու ի՞նչպես դեմ կընկնիս.

Ա՛խ, ի՞նչպես էսօր դու գլուխ բարձրացրի,
Բարի՛ արեգակ, երեսդ հանեցիր.
Ա՛խ, ի՞նչպես սիրուն աչքդ շխփեցիր,
Ու էդպես հանդարտ էկար, կանգնեցիր,
Որ վկա լինիս անիրավ գործի,
Որ լիս տաս խավար, անողորմ սրտի
Ու խեղճ հայերի արինն ու ջանը,
էրված տան ծուխը, փակված բերանը,
Կտրատված լաշը, սուգ ու շիվանը
Լսես, տեսնիս, գնաս էլ ետ քո բանը:
Անողո՛ւրմ երկինք, ի՞նչպես դուք թողիք,
Ո՞ւր ձեր ամպը, կայծակն էսօր պահեցիք.
Չարի սուրբ տեսած՝ դուք պապանձվեցիք,
Ու փուլ շի՛ էկաք, ձեր տակով շարիք:
Ապառա՛ժ գետին, անկո՛ւշտ հողի փոր,
Հենց անմե՞ղ արին կուզեիր էսօր.
Հենց անշո՛ւնչ մեռել ծոցդ կտանիս,
Մեռողաց սուգ, շիվան ո՛չինչ համարիս:
Աչքերդ կխփես, բերանդ կբանաս,
Թշվա՛ն դու գազան, որ ո՛չ կշտանաս:
Ի՞նչ կըլեր էսօր մեկ գուր շարժեիր,
Անմեղի լացն, սուգն դու մեկ լսեիր,
Քո շար որդիք հրով խրատեիր,

Բարի որդիդ սիրով պահեիր,
Քեզ ֆանդոդի դու տունը ֆանդեիր,
Քեզ շինոդի դու տունը շինեիր,
Ու հազար անմեղ հոգի գառնի պես
Սրի շտայիր, խնամեիր մոր պես:

Ետ դա՛ն, անցավոր, ա՛խ, ո՞ւր ես գնում,
Մի՞թե արշան ծովն առաջիդ շտեսնում.
Քո խեղճ ազգի ջանն առաջիդ ընկած,
Արինաշաղախ հողումը ֆցած՝
Մանուկն մոր սրտին, հարսը փեսային,
Որդին հոր դոշին, աղջիկն մոր ծծին,
Կարը բերնումը, ձեռը նրա ծոցին,
Արյուն, արտասուք, մազ ու հոդ, երես՝
Իրար շաղախված, հնձած ծաղկի պես,
Քուշա, ճանապարհ բռնել են, փակել,
Քար ու դաշտ ու հող արճով լվացել,
Քեզ ձեն են տալիս, թե որ անց կենաս,
Խլղարաֆիլսեն մտնես կամ դուս գաս,
Աշխ մեկ գետնին ֆցի՛ր ու ասա՛,
Աղուխն ա՛ն ձեռդ, սրբի՛ր ու մեկ լա՛.
Չոֆի՛ր էն հողի, է՛ն դաշտի վրա,
Նայի՛ր երկինքը ու լա՛ց, սուգ արա՛,
Հիշի՛ր նրանց հոգին, պահի՛ր ֆո մտնում.
Թե մեկ ազգ իրան, որ էս աշխարհում
Չի՛ պահի, թշնամուն ինքը գերի կըլի,
Աստված էլ նրան աշխից կըլցի:

<9>

— Տղե՛րք, օյաղ կացե՛ք, թվանքներդ հաղրեցե՛ք, երեխեք, օղու-
շաղ բերե՛ք, մեր տունն ածեցե՛ք,— ասեց Խլղարաֆիլիսի իշխան պարոն
աղա Սարգիսը,— փառք աստուծո, տունս հացով լիքն ա, գոմեշներս՝
կթի. ինչ ունիմ ձերն ա. ձեր տավարն էլ, որքան կարեք, գեղին մոտաց-
րե՛ք. սիրտըներդ պինդ պահեցե՛ք, քանի իմ ծուխս չի՛ կտրվել, ու շունչս՝
բերնումս, ջանս ձեր ուղտին դրած ա: Մենք քրդերի ու օսմանվի հետ
ենք քյալլա տվել, էս անսիրտ աջամն ի՞նչ ա, որ մեր առաջին դիմանա:
Երկինքն էլ որ թռչին, տեղվետեղ կրակ դառնան, մեր մազին չե՛ն կա-

րող դիպչիլ: Մեր ոսկորները Ղարսա սարերումն ա պնդացել, սրանք ո՞վ
են, որ մեզ դեմ կենան: Թո՛ղ մեզ բարութ ու թվանք շտան, մեր տղա-
մարդությունը մեզ համար բարութ էլ ա, պարիսպ էլ: Լավ նայեցե՛ք, որ
սեւերը դայիմ ըլին: Մեկ դաստեղ գնա գեղի էն կողմը, մեկ՝ էս կողմը.
Թե կարաք, մեծ ու պստիկ խառը կանգնեցե՛ք, որ թշնամին հենց իմա-
նա, թե մենք շատվոր ենք, ու սիրտ չի՛ անի, մոտանա: Ես իմ դաստեղը
ճամփի առաջը կկտրեմ. առաջի դուս էկողի ճակատը էս գյուլլին դուրբա՛ն
կանեմ, որ հրես քցում եմ:

Ղորդ ա, շատ օր մտիկ արինք, չէկան, ամա էս գիշեր ինձ սուրբ
Սարգիսն երևաց, ծառա եմ նրա սուրբ գորությունին, ու ինձ ասեց, որ
մեր գլխի թաղարեքը տեսնինք: Սուրբ Սարգսի անունը տվե՛ք, աղոթք
արե՛ք, հրես աղոթարանը, որտեղ որ ա, կբացվի: Նրանք մեր ազգի արի-
նը շատ են վեր ածել, մեկ օր էլ մենք նրանց արինը վեր ածենք: Հայ
չե՛նք, հայի արարչին մեռնիմ, նրա ամեն մեկը մեկ սարի բարեբար ա:
էլ վախտ մե՛ք կորցնիլ. կապրինք, էլի մեր հողումը, մեր օղուշաղի հետ
կխնդանք, կմեռնինք, էլի մեր ննջեցելոց հողի վրա արին կթափենք: Վար-
դանա թոռները չե՛նք, Տրդատա արինը չի՞ մեր սրտումը, Տիգրանի շուն-
չը չի՞ մեր բերնումը: Սար ըլեր՝ կհալչեր, էլի մենք՝ հայերս չե՛նք, որ
ամեն տեղ անուն ունինք, մեր հավատը ամեն տեղ գո՞ված ա. մեռնի՛մ
ձեր արևին, էնպես մեկ քաջություն անենք էսօր, որ աշխարհ ամենայն
իմանա: Դե՛, էլե՛ք, Սմբատ, Աշոտ, Տիգրան, էլե՛ք, ձեր խոքուն (հո-
գուն) դուրբան, տեսնիմ, թե ի՞նչպես էսօր ձեր անունի լայալ՝ ձեր հու-
նարը նշանց կտաք: էղպես անուն ունեցողը, սար ըլի առաջին, պտի վրո-
վը թռչի. ծով ըլի, պտի ոտնակոխ տա, ո՞ւր մնա էս քյամալսղ, թուլ
աջամը, որ ո՛չ հոգի ունի, ո՛չ հավատ, ո՛չ օրենք: Մեկ մարդ որ մեռն
չունենա ճակատին, նրանում ի՞նչ գորություն կըլի: Մեր ձեռը որ թուլա-
նա, աստուծո հրեշտակը, սուրբ Լուսավորչու բարեխոսությունը մեզ քո-
մակ կըլին, է՛նքան ա մեր հավատի գորությունը:

Տե՛րտեր ջան, վեր կա՛ց, ամենին էլ սրբություն տո՛ւր. դրա գորու-
թյունին դուրբան. մեռնի՛նք, հոգու փրկություն ա, ապրի՛նք՝ մարմնի
առողջություն: Խոստովանության վախտը չի՛. աստված ինքը գիտի, որ մեր
սիրտն արդար ա: Թե մեռնիմ, ինձ թաղեցե՛ք, իմ հողուս հացը տվե՛ք ու
էս ջիվան որդուս պահեցե՛ք: Հինգ որդի ունիմ, իրեք՝ ախպեր, վեց-օխտը՝
էս ախպոր զավակներ, հարսն ու թոռը, ամա իմ աչքի լիսը սա ա էլել: Ամե-
նից ավելի սրան եմ ուզել, սիրել: Ա՛խ, թե գիտենաք՝ սա ի՞նչ ցեղից ա:
Վա՛յ, ի՞նչ ասեցի, դուք լավ գիտեք: Սա մեր քաջ նահատակի՛ Վարդան
Մամիկոնյանի արնիցն ա: Երեխա էր, որ հերնըմերը մեռան, ես սրան

վեր առա, ինձ որդի շինեցի, ու ինձ որդուց ավելի համ տվեց: Զուրը որ քցեի, կընկնեի. կրակը քցեի, երեսը ետ չէ՛ր դարձնիլ: Տեսնո՞ւմ եք է՛ս լեն ճակատը, է՛ս պարթև բոյը, է՛ս արծվի աչքերը, է՛ս գեղեցիկ պատկերը: Լսե՛լ եք սրա անուշ լեզուն: Եկեղեցին մտնելիս, հենց իմանաս, հրեշտակ ա մտնում մեր մեջը, դուս գալիս. հենց բռնես՝ արեգակ ա ծագում: Ա՛խ, ամեն մեկ սրան մտիկ տալիս, ամեն մեկ սրա ձենը լսելիս՝ էնպես եմ իմացել, թե սուրբ Վարդանն ա առաջիս կանգնած: Տե՛րտեր ջան, սրան օրհնի՛ր, ձեռդ դի՛ր գլխին. ո՞վ ա խաբար, աղոթարանը բացվում ա արնով լցված. սրտովս դառը մտքեր շատ ա անց կենում, ամա մեր հավատը զորավոր ա:

Վա՛րդիկ ջան, արևի՛դ մեռնիմ. քանի շունչս վրես ա, արի՛, մեկ քեզ համբուրեմ, արի՛, էդ սուրբ երեսիդ ղուրբան ըլիմ: Թե հողն էլ մտնիմ, էդ արդար ձեռովդ իմ աչքս խփի՛ր. իմ հողը դո՛ւ քցիր, իմ մեծ որդին դո՛ւ ըլի՛ր, իմ տեղը դո՛ւ բռնիր, իմ տունը դո՛ւ հովվիր: Քանի ոտդ իմ շեմումն ըլի, իմ տունը կծաղկի, քարերն էլ ինձ պտուղ կտան: Արի՛, երեսիդ մեռնիմ, իմ երկրորդ Վարդան, իմ ազի՛զ Վարդան. գերեզմանումն էլ որ ըլիմ, որ դու գաս, երեսս կոխես, հենց կիմանամ՝ հրեշտակ ա թե՛ վերն վրես փռել: Արի՛, արի՛, երեսս ոտիդ տակը, բալթի թե է՛ս ձեռը, որ հիմիկ քեզ խտտում ա, է՛ս աչքը, որ սուրբ երեսդ տեսնում, է՛ս լեզուն, որ հետդ խոսում, էսօր բոլորն էլ լովին, ու մարմինս քո առաջին անշունչ, անլեզու ընկած ըլի: Լաս՝ ես չլսեմ, սգաս՝ ես չտեսնիմ, չիմանամ: Վարդանի՛ աստված, Վահանի՛ աստված, ո՞վ սուրբ Լուսավորիչ թե էս ծերացած գլուխը էլ ջեր օր չի՛ պտի տեսնի, թո՛ղ սրա ոտի տակին մեռնիմ: Թե էս հալկոր աչքը էլ արեգակի լիս չի՛ պտի տեսնի, ա՛խ, աստված, քո հողն եմ ու մոխիրը, թո՛ղ սրա ձեռն իմ երեսիս մեկ բուռը հող քցի:

Վա՛րդան ջան, արևիդ մեռնիմ. մի՛ լար, քո արտասունքը սիրտս էրում, խորովում ա: Մի՛ լար, էդ քո հրեշտակի աչքերիդ ղուրբան: Քո սուրբ պապի օրհնությունը մեզ վրա ա, սրբի՛ր աչքերդ: Մկամ քեզ որ օրհնեմ, ես պտի մեռնի՛մ. քեզ ո՞ր օրը չե՛մ օրհնել, ո՞ր օրը չե՛մ գովել ու երեսդ երեսիս, աչքերս երկինքը քցել, քեզ ումբր ու արև խնդրել: Արի՛, ո՛րդյակ իմ. արի՛, հոգի՛ իմ. իմ տան սին, իմ կենաց գավազան. իմ օրհնությունը հոր օրհնությունն ա: Հոր ձենն աստված թեզ կլսի: Արի՛, քեզ օրհնեմ. վախտը հասել ա, գնա՛ մորդ մոտը. մյուս տղերքանցս սիրտն ա՛ռ, քեզ պահի՛ր: Աստված էս ձեռը, որ մինչև էսօր մեկի մազի չի դիպել, չի՛ թուլացնիլ: Դուք ինձ համար աղոթք արե՛ք ձեր արդար բերնովը: էս քաջ տղերքանց ջանն ըլի սաղ. արծիվը երկնքիցը վեր կբերենք:

Տե՛րտեր ջան, Պահպանիչդ ասա՛, ավետարանը կարդա՛, մեկ կարճ աղոթք անե՛նք, աստուծո էս սուրբ երկնքի տակին, բալթի թե դհա շուտով մեր ձենը առ աստված հասնի: Երեխե՛ք, շոքեցե՛ք, ծունր դրե՛ք. ձեր էս սհաթի ամեն մի շունչը Աբելյան պատարագի պես երկինքը կվերանա. հանեցե՛ք թրըներդ, թո՛ղ տեր հայրն օրհնի:

Տան կտրեներին, հայաթի միջին,
Դաշտի երեսին, հողի բաց դոշին,
Երկնից առաջին, աւաղների տակին
Նրանք չոփեցին, նրանք կանգնեցին:
Էրեխանց ձենը, տղայոց լացը,
Մնողաց սուգը, նրանց մաղթանքը
Իրար հետ խառը երկինքն վերացան:
Հեր ուղին օրհներ, մեր գավակն հանձնե:
Մուրն ու խավարը ֆիչ-ֆիչ հեռանար,
Կիսն ու արևը ծանր մոտանար:
Երկիրը նրանց արատառ: նքը սրբեց,
Երկինքը նրանց աղոթքը լսեց.
Ուրախ երեսոք տեղից վեր կացան.
Տերտերի ձեռը, խաչն, ավետարան
Ճակատին դրին նրանք, համբուրեցին.
Ձեռ-ձեռի տված՝ իրար սիրտ դրին,
Աչքները սիրով երկինքը փցեցին.
Թե ման էլ, թե կյանք նրանց հանդիպին,
Իրար հետ ապրին, իրար հետ մեռնին,
Իրար հետ արին քափեն ու կովին,
Իրար հետ քաղվին, իրար հետ պսակվին:
Ան ու տխրություն էլ չէ՛ր երևում.
Երեսն արև՝ լիս գառած փայլում,
Արինն սրտիցը կրակի պես վառվում,
Հոգին մարմնիցը ձեն տալիս, ասում.
«էլ մի՛ կորցնեք դուք ձեր ժամանակն,
Գրվեց երկնումը ձեր սուրբ հիշատակն:
Սար ու ձոր հրեն ոտն են վերցրել,
Գալիս ձեզ վրա՝ ոտնառակ անել,
Բայց ձեր փառությունն, երկնից գոռությունն
Կարեն աշխարհումս քողալ ձեր անունն.

Քե սերն ու հավատն, հայրենյաց նախանձն
Որքան զուրավոր են ու շնորհապանծ,
Որ մինն հազարին կարա խորտակիլ,
Երկուսը բյուրին՝ կոտորիլ, նվանիլ»:
Ձեն տվին միմյանց, սիրտ տվին միմյանց,
Որհենուրյուն առան, զնացին ի բաց:

Բայց անմեղ Վարդանն մինչև էն վախար,
Շլինե՛ր ծուրը, աչքերը գետնին՝
Մեկ հորը նայելով, մեկ լացը սրբելով,
Մեկ ա՛խ ֆաշելով, մեկ սիրտը բռնելով,
Եսալսին նայելով, սուզը կու տալով,
Երկնփին աղոթքը, երկրին արատուները
Տալով, հանելով՝ մեկ ձեռը թրին,
Մյուսը հոր ուսին, հոր նտովն ընկած՝
Լար ու մղկտար՝ աչքերը լցրած:
«Անուշ իմ դու հա՛յր, անգին բարեբա՛ր,
Իմ կենաց տվո՛ղ, իմ հոգուս դու նա՛ր.
Մկամ առ՞նն կարա իմ ոտը փակել,
Մկամ շե՞մ կարա իմ աչքը կապել:
Մի՞թե էս արինն ինձ դո՞ւ շե՛ս տվել,
Մի՞թե էս ջանը ինձ դո՞ւ շե՛ս բաշխել.
Կարե՞ն դինջանալ, ինձ հանդարտ թողալ:
Բանտումն էլ ըլիմ՝ ոտս բխովումն,
Մահն իմ առաջիս, սուրն իմ դոշումս,
Էլ ֆեզ կուզեմ, որ ես իմ հոգիս տամ,
Քո ոտիդ տակին մեռնիմ, հող դառնամ,
Որ ես ֆո կող՞ումն, ա՛խ, շըլիմ կանգնած,
Իմ կյանքը ֆեզ շտամ, հոգիս ֆեզ առաջ,
Հետո ֆո ոտը երեսս կոխի,
Հետո բերանդ իմ հոգիս օրհնի:
Ա՛խ, հա՛յր իմ, հա՛յր իմ. ֆո ըմբռիդ մեռնիմ,
Առանց ֆեզ մեկ օր թո՛ղ ես լիս շտեսնիմ.
Մեռնիմ՝ ինձ թաղի՛ր. ապրիմ՝ ինձ պահի՛ր,
Ինձ տա՛ր ֆո հետը, ինձ մի՛ սպանիր:
Տե՛ս, էս սուրը, որ ձեռիս բռնած եմ,
Առանց թշնամու իմ սիրտս կխրեմ.

Մինչև ֆո աչքի, ֆո տան առաջին
Հարիւր թշնամի ֆեզ մատաղ շըլին.
Մինչև էս ձեռը ֆեզ գյուլա ֆցողին՝
Հավի պես շմորթի ֆո ոտիդ տակին.
Մինչև էս թուրը հարիւր քրավորի
Շլինե՛ն առաջին կամ ձիու փորի
Տակին շարդի, էլ ո՞ւր ես ձնա.
Իմ կերած հացը ֆրովս շի՞ դուս գա:
Ձէ՛, հա՛յր իմ, հա՛յր իմ, ֆեզ մատա՛ղ ըլիմ,
Ինձ էլ տա՛ր հետդ, որ ես էլ կովիմ:
Աշխարհ իմանա, թե ֆաջ Վարդանի
Ցեղն ու բոլոր ազգն՝ անմահն, անվանի,
Հայրենյաց սիրուն, հավատի խաբեր
Պատրաստ են զոն տալ իրանց կյանքն, օրեք»:

— Սելավն վրա պրծավ, գլուխդ պահի՛ր, Վա՛րդ ջան. տուտը բաց
էլավ, մնաս բարով, զո՛ւրբան:

«Ինձ ո՛չ սելավի, ո՛չ թրի, թվանֆի,
Ո՛չ ամպի կայծակ, ո՛չ ֆրքնա ծովի
Ձե՛ն կարող հաղթել, ֆեզանից խել:
Տե՛ս, սֆթա էկողն ի՛մ ֆորսս պտի ըլիլ.
Քե սելի տակիցն շե՛ս ուզում՝ կովիմ,
Դուս կգամ դաշտը, մեռակ կկանգնիմ,
Կընկնիմ նրանց մեջը կեծակի նման,
Դաղըքմիջ կանեմ, ինձ կտամ դուրբան:
Ցա՛ արագանա զինավոր Սուրգիս,
Քեզ եմ կանչել, դու ղվար տո՛ւր ձեռիս»,
Ասեց պատանին՝ Վարդիկն Հայկազուն,
Ոտը վեր ֆաշեց թվանֆի ու իսկույն
Ական թոթավել՝ թշնամու գլուխն
Ձիու նտովն ընկավ, լիսը բացվեցավ:

Կամեցավ երկինքն՝ ամպերն հավաֆի,
Որ էս դառն վիճակն բնավ շտեսնի,
Բայց արեգակի լիսն, ֆամու թևն
Առան, տարան նրանց սարերի ետևն,

Որ տեսնին Հայոց փառաբան հանդեսն,
Թշնամու հաղթվիլն ու նրանց սև երեսն:
Ինչպես կատաղի գազան՝ Հասան խանն
Թափի տակիցը դուս պրծավ, հասավ.
Շորագյալի դռն մթնեց, սևացավ.
Խղարափիլիսն մխումը կորավ.
Հենց բռնես, երկինքն հանկարծ փուլ էկավ,
Ամպ ու կայծակով ֆանդեց սար ու ձոր.
Էսպես էր նրանց խեղճ հալը էսօր:
Տավարն մեկ կողմից ֆշեցին, տարան,
Գեղը մեկ կողմից կրակ տվին, առան:
Ինչպես մեկ կարիլ գարնան անձրևի՝
Սաստիկ մրրկի, ֆամու ձեռ ընկնի,
Կամ մեկ անմեղ գառը հարի գազանի
Ռաստ գա ու մնա կանգնած նրանց միջի,
Էնպես մնացին չորս կողմը պատած.
Վերևն՝ երկինքը, ներքևն՝ հողը սառած:
Բայց ֆաշ Հայկազունի սիրտ-սրտի տվին,
Վարդանն մեջ արած՝ իրար կանչեցին.
«Մեռնի՛նք բո՛ղ էսօր մե՛նք էլ միասին,
Որ սուրբ Վարդանի հասնինք, ա՛խ, փառփին:
Ընկե՛րք, մի՛ վախիք, դուք դոշաղ կացե՛ք,
Քամակ-ֆամակի տվե՛ք, միացե՛ք,
Թո՛ղ մեկ հող, մեկ սուր փրթի, մեզ թաղի,
Մինչև ետին մարդն, մեկն էլա շփախչի»:

Արեգակը կրակ դառած՝ Ալագյազի կողմիցը բարձրացավ. աչքերը սրել, երկրի մեջն էր ուզում մտնի, քարերը ճոթոթի, որ սլարդ տեսնի մեր ազգի քաջահաղթությունն ու տղամարդությունը: Ամպերի զլխին բոց էր վեր ածում, որ չհամարձակին նրա երեսը կալնին ու իրանց տեղը տալ արած մնան: Սար ու ձոր սիրտ ու գլուխ բաց էին արել ու իրանց խոնարհությունը, իրանց ծառայությունը ցույց տալիս: Բայց Խղարափիլիսն է՛ն խավարն էր բռնել, է՛ն շամանդաղն էր սլատել, որ աչքը իր առաջը բռանց էր տեսնում: Թվանքի ձեռը, թշնամու գոռոցը, ձիանոնց խրխիխչը, տավարի բառանչը, գետնի թոզը ու դումանը Շորագյալու դաշտը

բռնել, կապել էին: Քրիստոսի խաչի ու Ալու փանջի հոգին ո՛չինչ օր էնպես իրար շէին դիպել, ինչպես էս սհաթը:

Հարյուր անգամ պարսից սևագունդ զորքը զու արին, երիշ քաշեցին, ամեն անգամ էլ հարյուրով կոտորվեցան, իրանք իրանց լաշերի վրովը էլի ետ փախան, շունչ առան, էլ կրկին էկան, էլ կրկին մեկ բուռը խալխի թվանքի համն առան, էլի ամոթով ետ դարձան: Ո՛չ նաղի խանն էր կարում իր հունարը ցույց տալ, ո՛չ Օթյուզ աղեն, ո՛չ Սվանդույի խանը: Ղազախ, քուրդ, սարվազ՝ ինչ տղամարդություն ունեին, թափեցին, ո՛չ նիզամով կարացին, ո՛չ երշով մեկ քանի հողագործի տուն առնեն: Որտեղ մոտանում էին, տան դռներիցը, սելի արանքներիցը թվանքները էնպես էին ճոռում, որ շատ պարսիկ իր ընկերին էր ոտնատակ տալիս: Տավար, ո՛չ խար գնացին. արտերի կրակի բոցը և ծուխն երկինքն էր հասել:

Հասան խանը հուսակտուր սկսեց Սահակ աղին ղրկել, որ նրանց սիրով հորդորի, գան, նրան գլուխ վեր բերեն, ոսիցը դոնմիշ ըլին, իրան հնազանդին, նա նրանց մազին շէր դիպչիլ: Բայց Սահակ աղեն՝ էս երեվանցվոց փրկիչը, որ օրը հարի մարդի գլուխ պրծացնում, գազանի ձեռիցը իր ազգին խլում, պահում էր, օրը հարի աղքատ հայի դարդին հասնում ու թուրքիցն ազատում էր, ի՞նչ սրտով պետք էր նրանց խրատ տա, որ աստված թողան, սատանին հնազանդին: Բայց հրամանը ծանր էր. շաներ, հազար հայի սարվազ ու ձիավոր, որ ղոնշունումն էին, մեկ բռնաներ, հազար հայի սարվազ ու ձիավոր, որ ղոնշունումն էին, մեկ բռնաներ, սուրը կքաշեին: Աղլուխը աչքին դրած՝ մոտացավ էս պաշտելի իշխանը: Նա շէր արտասվում, թե գան, հնազանդին, նա լաց էր ըլում, թե իրանց գլխի ճարը տեսնին ու գազանի ձեռը շրնկնին: Հենց հայի ղոնշունը մոտացավ, Սահակ աղեն՝ նրանց գլխին, հենց բերանը բաց արեց, որ խոսի, ո՛չ թե նրանց դարձնի, այլ խրատ տա ու մխիթարի, հարի թվանքի բերանը ցցվեց.

— Գնա՛, աջամի հայ, էդ երեսիդ միտոնին ենք խաթր անում, թե չէ վաղուց ձեր արինը մեր հողը կներկեր, վաղուց ձեր հոգին մեզ դուրբան կըլեր: Լուսավորչուն գնացե՛ք, խունկ ու մոմ վառեցե՛ք, որ ձեզ սաղ-սաղ ետ հնք դարձնում: Մենք աջամի հացը չե՛նք կերել, աջամի ձեռի տակին չե՛նք մեծացել, որ նոքար դառնանք: Դուք մեր թրի հունանք լավ գիտեք, դուք դրաղ կացե՛ք, ձեր ի՞նչ գործն ա. թո՛ղ մեր թշնամին մեր առաջը գա, սիրտ ունի, մոտանա, սովորել ա գողի պես գեղեր քանդի, տավար հետ ածի. թե կտրիճ ա, թո՛ղ իր հունարը ցույց տա: Մենք հազար մարդ չենք ըլիլ, ձեր ղոնշունը քսան հազարից էլ ավելի ա. քանի շունչ ունինք, մեր հողն ու օղլուշաղը ձեզ չե՛նք տալ, ե՛տ դառ:

էր լալիս, ետևն էր նայում՝ գեղը վա՛յ տալիս, երեխեն գոռում, օղլուշաղը մեռնում.

— Էկա՛ն, էկա՛ն, վա՛յ մեր օրին:

Բայց ո՛չ երեխեքանց սուգը, ո՛չ կնանոնց լացը, ո՛չ մահն ու կյանքը էլ նրանց աչքը չէկան: Երկնային հրեշտակն՝ անմահության պսակը ձևոհն, էկավ, նրանց վրա կանգնեց, նրանց ձեն տվեց.

— Հազար ու բիլոն ձեր ազգիցը էս օրը քաշեցին. թե ազգ եք ուզում պահիլ, ահա՛, ձեր առաջին. մեռե՛ք նրանց ուղորին, որ քանի աշխարհս կա, ձեր անունն հիշվի, թե դուք ձեր ազգի արինը լավ համարեցիք, քանց ձեր իսկ կյանքը. քանց ձեր որդիքը: Էլ ի՞նչ եք կանգնել, կրակ տվե՛ք, տուն, օղլուշաղ էրեցե՛ք ու վրա թափեցե՛ք:

— Կրակ տվե՛ք, տուն, օղլուշաղ էրեցե՛ք, վրա թափեցե՛ք. տղե՛րք, երեխե՛ք, մնա՛ք բարով. ամպեր, թափեցե՛ք, երկի՛ք, գոռացե՛ք. հողե՛ր, դաշտե՛ր, ձորե՛ր, սարե՛ր՝ սուգ արե՛ք, վկա կացե՛ք: Ով անց կենա էստեղ, ասեցե՛ք, թե մենք մեր ազգի համար մեզ մատաղ արինք, մեզ գերի տվինք, սուրը քաշվեցինք: Սեկավ ըլեր, մեզ տանիլ չէ՛ր. դժոխք ըլեր, մեզ մոտանալ կարող չէ՛ր. երկիրը բացվեր, մեզ կուլ տալ կարող չէ՛ր. սաղ Պարսկաստան պոկ գար, մեր մեկ մուգը թեջիլ չէ՛ր. Հասան խան, թո ամեն մեկ թիթեղ հազար սատանի ձեռ ընկնի՛. թո ջիդեն սրտումդ ցցվի՛: Որդիք, բալա, օղուլ, շոշուլ, դովում, դարդաշ՝ էլ սուգ մե՛ք անիլ: Մեր տները թո՛ղ մեզ գերեզման ըլին, մեր արինը՝ մեզ մեռաջուր, մեր հողը՝ մեզ պատան, մեր ձենը՝ մեզ ժամ, պատարագ: Սուրբդ Վարդան քաջ նահատակ, դո՛ւ սուր մեզ պսակն:

Խոտի դեզերի կրակն ու բոցը,
Խեղճ օղլուշաղի հարայ հրոցը,
Դարմանի ծուխը, կալերի մուխը
Ամպի պես ելին, օրը խավարացրին:
Գեղի շուս կողմը առավ ալավը,
Տների մեջը ծով դարձավ լացը.
Էլ ո՛չ հեր կարաց որդուն համբուրի,
Էլ ո՛չ մեր կարաց տղին մեկ տեսնի:
Հարսի սրտումը իր սերը մեռավ,
Փեսի բերնումը լեզուն չորացավ.
Քիրն ուզեց ախպարն շան էլա ասի,
Ախպերն՝ փոռը իր խոխոն առնի:
Մեր ու խեղճ հարսներ՝ իրանց երեխե՛քն,

Տղերք, ծերունիք իրանց սուրն ու զենքն
Դոշին կպցրին, երկինքն նայեցին,
Աչքներ խփեցին ու ա՛խ փաշեցին:
Մեկը դուռը փակեց, որ կրակո մն էրվի,
Մեկն աչքը խփեց, որ ցավ չտեսնի:
Տղերքը գեղիցը դուս բռան դաշար.
Տանրցի՛ք փախան, որ ընկնին կրակը.
Էլ լաց չէ՛ր գալիս նրանց կարոտ աչքը,
Նրանց բուրջ, բաղան մնաց երկինքը:
«Տունը ֆանդեցին տանրցոնց գլխին,
Մեյը ֆանդեցին, վրա թափեցին».
Ջայն տվեց Վարդանն՝ հոգը պատանին,
Աշտան ֆաշասիրտ. Մուշեղ Արծրունին,
Մեկն նաղի խանի. մեկն Օֆյուզ աղբ,
Մեկն Ջաֆար խանի ֆամակը բունցյին.
Երկուսն հրեշտակի պէս բռան, գնացին:
Բայց սուրն Վարդանի՝ Օֆյուզ աժդնին,
Որ սաղ առյուծին քե՛ խփեր գլխին,
Իսկույն կսատկեր, կնապաղեր գետնին,
Միջիցն երկու կեսս ա. էց էն սմաթին.
Կեսն ձիու էս կողմը փաշ էլավ,
Կեսն մյուս կողմին դիպավ ու կպավ:
Իսկույն սարիցը ամպը տրափեց,
Երկինքը բաց էլավ, թե հողը պատուվեց՝
Քսան ձիավորով հսկայն Ազասի
Ղարսի սարերիցն թռած, իր դշի
Ձիու ականջումն մտած՝ վեր էկավ
Քրդի շորերով, սարին վրա պրծավ:
Գազան Հասան խան նրանց բուրդ կարծելով՝
Չենց որ մոտացան, ընկավ ֆարերով:
Փեշդսմարֆյարի, խանի, բեկերի
Գլխրեերն, ինչպես մեկ անշան ծախ,
Թռան առաջները, ձիանոնց տակերը:
Հարամու գլխին շուր, կրակ մաղվեց.
Ձին էլ տիրոջ վրա ոտը բարձրացրեց.
Գյումբուրի դգիցը ոսի բալաբան,
Քաջ սաղաքների դաստեն, կապիտանն

Արծվի պես հասան, բշնամուն մեջ առան:
Քուր մեկ կողմիցն, բուր մյուսիցն,
Մինը առաջիցն, մինը ետևիցն
Հնձեցին թշվառ բշնամու գորբը,
Ջարդեցին, բերին էլ թոփի կողբը:
Արինը ծովի պես գնում էր, կանգնում,
Հայերն լաշերի վրով անց կենում.
Նոր հոգի առած՝ իրանց տունն ընկան,
Հեր ու մեր, որդի դոջ-դոջի կպան.
Հարսն ու փեսայի ջուր դառած աչքը,
Երկինքն վերացած հոգին ու կյանքը
էլ աշխարհ էկան, էլ իրար էրան,
Իրար գրկեցին, իրար մոռացան,
Իրար ձեռք տվին, բայց դեռ չիմացան՝
Երկնքն՝ ո՞ւմն են, թե՞ աշխարհիս վրա,
Երազո՞ւմ, քնա՞ծ, թե՞ աչքները բաց:
Հազար անգամ էն սուրբ հոգին, գետնին
Ընկան, համբուրեցին ու ծուկը դրեցին,
Աղոթք, պաղատանք ասածուն մատուցին:
Սար ու ձոր նրանց վրա խնդային.
Դեզերի բոցը դառավ շրաղզան.
Որդի ու ծնող իրար ճտով ընկան.
Ինչ որ ունեին՝ առան ու էկան,
Որ թոփի տակին, սաղաթի մտաին
Հավաքվին, որ էլ վնաս չտեսնին,
Մինչև բշնամիքն գնան ու կորչին:
Բայց էս հաղաղին փաշն Աղասին՝
Հազար աչք ուզեց, որ տեսնի նրան,
Գյուլ էլավ իսպառ, կորավ նա անձայն:

<10>

Արեգակը դեռ երկնքի մեջտեղը չհասած՝ ուզում էր, որ կրակ վեր ածի, սար ու ձոր խորովի: Հյուսիսային կողմիցը մեկ մթնած, սևակուրլ ամպ, երկնքի երեսը շարդելով, վազում էր, որ նրա առաջը բռնի: Ալագյազի գլխիցը մեկ դառնաշունչ բորյազ վեր կացավ ու քար ու հող իրար

գլխի սալով՝ էկավ, հլղարաքիլիսի վրա դահիճի պես բռնեց: Արինակեր Հասան խանը, որ էսօր ավելի իր ձիուն, քանց իր քաջության հունարովը գլուխը պրծացրեց, կատաղած գազանի պես հոգին բերանն առած որ ետ չի՛ մտիկ արեց, աստված ո՛չ շհանց տա. զորքը ամեն մեկը սար ու ձոր ընկած, շատի ձիանն՝ որը լկամը կոտրած, որի թամբը փորի տակին, որն երես շարդվել, կոտրատվել, ոտներն էին օրզանգվումը մնացել ուղրված, կախ ընկած, կամ կես մարմինը ջախըբուրդ էլել, սիրտն ու թոքը արինքամ էլել, փորիցը դուս թափել, ու խրտնած ձին, քանի ոտներին էր դիպչում, է՛նքան խրխնջում, սար ու ձոր ընկնում:

Ղուլ ու նոքար Աղասու թրին էին ղուրբան էլել, որ էս միջոցումը Ղարսա սարերի վրա մեկ քանի ղոշաղ քրդստանցի հայ ետն էր քցել ու արծվի պես, որտեղ մեկ ֆորս ճանկում էր, ական թոթափել վրա էր հասնում, ցրվում, փարա-փարա անում: Հարիր տեղ նրան ղզլբաշի ղոնշուկը՝ Մաստարա, Ղոշավանքը ղզլերումն, ուստ էին բերել, հինգ հարիր մարդով վրա տվել ու քառասունով, հիսունով շարդվել, էլ ետ դառել: Սուղագյան մեկ օր նաղի խանին՝ էս ահագին գազանին, որ հարյուր մար- ղանցովը մեկ բարձր թափից վեր ընկավ ու ղզլբաշի հողը մտավ, որ պըր- ծավ, իե չէ՛ Աղասու ձեռին պետք է իր բոլոր սպանած անմեղ հայերի արնի ջւոըմնն տար: Բայց Աղասու արածները թողանք ուրիշ ժամանա- կի ու գնանք մեր բանը:

Հաւան խանը որ աչքը չի՛ բարձրացրեց ու Աղասուն՝ ձիու անկաջը մտած, ետևիցը քշելիս տեսավ, ոտն ու ձեռքը թուլացան. ուզում էր, որ ինքը բաց թողի ու քարափնվեր, Արփաշայի ձորն ընկնի, ուզում էր, որ ինքը իր թուրը իր սիրտը խրի, որ շասեն, թե Հասան խանին սպանեցին. քա- ղին իր գլուխը մատաղ տա, քանց մեկ ոհաթ հայի, որ հազարներով հենց էն տեղարենքն էր սուրը քաշել, տանով, տեղով էրել, գերի արել. բայց էլի ուշադի սիրտը ո՛չինչ տեղ էնքան ղայիմ չի՛ ըլիլ, որքան ետին սհաթումը, կյանք ու մահ կովելիս: Մեկ շարք վերստաշափ տեղ էր մնացել, որ շուն- կաք ու մահ կովելիս: Թուր, ասպար ուզում էր, որ ետ անի, ձին չը քամուն տա, հենց էն .ա, թուր, ասպար ուզում էր, որ ետ անի, ձին չը քամուն տա, մեկ քարի տակ չոքի ու բալբի իր թշնամուն գյուլով էլա վա- խացնի կամ սպանի, վախտն անց էր կացել: Հսկայն Աղասի թուրը սրտին ղեմ արեց.

— Վե՛ր քցի թուր ու թվանք ձեռիցդ, որ էս սհաթիս փառչալամիշ կաննմ: Դու էստեղ չի՛ պետք է սատկիս, հայակեր շո՛ւն, իմ թուրն ափ- սո՞ւս ա, որ քեզ պես թշվառ ճիճուն սպանի. չէ՛, ամոթ ա իմ տղամար-

դուժյանը, որ քեզ քարի տակի կամ շուրճի սատկացնեմ, որ դշերը շամ-
դաքդ ուտեն, քարերն ու հողը քո մուռտառ արինդ ծծեն, ու լսողը էնպես
կարծի, թե կովումը մեռար. է՛դ անիրավ լաշո չի՛ գտնի, մեռած հողիդ
վրա էլ չի՛ թքի, ու ամեն անց կենող մեկ քար չի՛ վրեկ քցի ու գյոռիդ
ուշունց տա, թե քո անաստված ոսկերքն են էնտեղ հող դառել: Հլա քանի
Երևան չեն՝ անել, քեզ հետս շան պես քաշ կտամ, սարեսար կքցեմ:
Ճանճը սպանիլ ի՞նչ տղամարդություն ա: Հլա շատ օր պետք է հայի
հաց, խոզի միս ուտես, հայի մեծահոգությունը ու մարդասիրությունը
տեսնիս, որ նեղ օրվան դադրը իմանաս, իմանա՛ս, թե տնաքանդությու-
նը, մարդասպանությունը ի՞նչ զատ ա, իմանա՛ս թե Քրիստոսի օրենքն
ո՞րքան սուրբ ա, ու կամ մեր խաչին դու դառնաս, մեր հավատը պաշ-
տես, որ հոգուդ փրկություն ըլի, լա թե չէ, որ էդ արինաթաթախ ձեռնե-
րովդ, էդ սատանի փայ հոգևովդ ուղենաս ձեր ջհանդամը գնալ, քեզ էն
հայերին տամ, որի որդիքը կոտորել, տները քանդել, աշքերը քոռացրել
<ես>, որ միսդ՝ դիմա-դիմա, արինդ շանը տան ու գլուխդ գեղեգեղ,
աշխարհե-աշխարհ ման ածեն, առաջիդ մատաղ մորթեն աստծու համար,
չունքի մատաղի ու մարդի արնի էղբան ծարափ էր քո հարամ սիրտը, որ
բալքի թե իմ խեղճ ազգի սիրտը հովանա: Հազար-հազար գլուխ ես կըտ-
րել, Ղարս ու Բայազիդ քանդել, ավերել, ափսոս չի՛ էդ դոշ գլուխդ քարի
տակի մնա: Զէ՛, չէ՛, Հասան շուն, հայի սիրտը մեծ ա. քեզ վրա պետք
է գյոռ շինած, քար կաղնացրած, անունդ ու պատմությունդ վրեն գրած,
որ մեր որդիքն էլ քո տղամարդությունն իմանան ու ձեզ պես շան ձեռին
գերի չընկնին, ձե՛զ գերի անեն, ձե՛զ կոտորեն, ձե՛ր հոգին հանեն: Էս
էն քարերն են, որ ոտնատակ էիր տալիս ու հազար գերի վրենբովը տա-
նում կամ սպանում, որ հմիկ ոտդ բռնել են, քեզ ուզում են կու տան,
քեզանից վրեժ պահանջեն. բայց ես չե՛մ տալ, ես քո արինք էզպես էժան
չե՛մ ծախիլ, էդ թանկ ջանդ ի՞նչպես շատով վարթարաֆ կանեմ. հլա
ինձ շատ պետք է տեսնիս, որ արածներդ միտքդ բերես. դա ամաչես, որ
հայի դու ես դառել. ես ուրախանամ, որ քեզ լավություն կարողացա անիլ
ու մեկ քանի ժամանակ էլ կյանքդ երկարացրի: Երեսիք խաշ հանի՛ր,
երեսդ մեր աղոթարանը դարձրո՛ւ. դու մեր անտեր հայերին շատ ես քո
քյաբի կողմը դարձրել ու շինքը կտրել. էսօր էլ դու մեր աղոթարանը ճա-
նաչի՛ր. մերիցը արեգակն ա դուռ գալիս, մեր դաշտերը ծաղկացնում,
ձերիցը տաք քամի գալիս, հանդերը էրում, շորացնում: Զոքի՛ր, Հա՛սան
խան. տերտեր չե՛մ, ամա գետը մոտիկ ա, ջուրը կքաշեմ, Հասան անունդ
կղենք Օհան: Մեր պասը դեռ չե՛ս պահել, շունքի միս ուտելու սովոր ես
Օ՞, մեր սրբությունը, որ էնքան ոտի տակ ես տվել, թե որ աստված տա,

համն առնիս, էն ժամանակը է՛դ սե երեսդ կսպիտակի, է՛դ գիլի աշքերդ
գառնի կղառնա, է՛դ հոտած բերանդ կղառնա աստուծո տաճար: Մինչև
մեր Քրիստոսին չպաշտես, մեր սրբերի առաջին հազար անգամ չըթես,
մեր մեռունը երեսիդ չքալի, մեր տերտերի ձեռը չպաշես, Աստված երկըն-
քիցը ձեն տա, քեզ չէ՛ թե բաց թողամ, փառչա-փառչա կանեմ, էդ փիս
հոգիդ սատանեքանցը կտամ: Ծո՛ւտ, չոքի՛ր, չոքի՛ր, թե չէ, տեսնո՛ւմ ես
թուրը, գլուխդ սոխի պես կթոցնե՛մ, չոքի՛ր...
Քար ըլեր՝ կպատուկը էս խոսքերիցը, ի՞նչ թե Հասան խանը՝ աշ-
խարհի տերը, երկրի քանդողը: Ամեն բանը տարավ համբերությամը, ձեն
չի՛ հանեց: Քուրդ ասեր, օսմանցի ասեր նրան էս խոսքերը, ե՛րբ էնքան
կցավեր. հայից էսպես թուր և մուր ստանա, որ մինչև էն օրը լսո՛ւտ,
կցալեր. հայից էսպես թուր և մուր ստանա, որ մինչև էն օրը լսո՛ւտ,
ա՛ղբ էր համարո՞ւմ: Հայը նրա հավատը ոտի տակ տա՞: Արինը կոխեց
աշքերը, մեռած հոգին, հենց գիտես, նոր շունչ առավ. աստամները ղըբ-
ճրտացրեց, աշքերը կաշձակին տալով՝ տեղիցը վեր թռավ ու կատաղա-
ծի պես դամեն հանեց, վրա պրծավ.
— Հայի շուն, դո՛ւ մնացիր Հասան խանի վրա ոտք բարձրացնես,
դո՛ւ մնացիր ձեր հոտած հավատի լափն իմ գլխին ածես. գյոռդ պատըռ-
վի, Հասան: խա՛ն, հողը գլխիդ, էս ի՞նչ ես լսում: Գլխիդ փափախը քո-
մին տանի, քառանայիր, ո՛չ լսեիր, էս ի՞նչ իմացար: Հազար-հազար
մարդի փոք վեր ածես, մեկ հայի կտորի առաջին էսպես կո՛ւչ գա՛ս. էլ
նո՛ւր եմ ուզում աշխարհներ առնեմ, որ էս խոսքը պետք է լսել: Ընչի՛
չի՛ պետք է ես հայ-օլանի քոքը կտրելի, որ ձեր անհավատ հոգին երկրի
վրա էլ չըլեր, — ասաց ու կատաղությամը դամեն էնպես Աղասու վրա
շարտեց, որ թե ձին չէ՛ր խրտնել, ու Աղասին գլուխը կոռացրել, դամեն
սրտի մեջտեղը պետք է ցցվեր:
Աղասին քարիցը կկարծեր, նրանից չէ՛ր կարծիլ էս բանը:
— Խա՛ն, կատաղած գիլի կերած մսի համը դեռ աստամների տակը
կըլի, արինակե՛ր գազան. էդպես հո չե՛ն խփիլ կամ գողի պես վրա պըրծ-
նի՛լ: Ձեռս ափսո՞ս ա, որ քեզ դիպի. գազանին գազանով պետք է
պատժած: Խա՛ն, հլա ձիու հունարը տե՛ս, հետո կիմանաս, թե ի՞նչ
թուր ա վրեժ խաղում, — ասաց հսկայն ու ձիուն դամշեց:
կատաղած ձին՝ բերանը փրփուրը լիքը, առաջին ոտները որ չի՛
բարձրացրեց ու թռավ, Հասան խանի լեղին ջուր կտրեց, բայց բախտը
բանեց. ձին որ թռավ, նա մնաց մեջտեղը անվնաս: Մինչև Աղասին ձիու
ջիւղովը կքաշե՞ր ու ետ կղառնար, Հասան խանը հոգի առավ, փշտովը հա-
նեց, ձիու ճակատը ետ գարձնիլը ու փշտովի տրաքիլը մեկ էլավ: Հայվա-
նը փոնչաց, երկու քթիցը արինը պրծավ, առաջի ոտների վրա էնպես

չոքեց ու գետնին դիպավ, որ Աղասու ոտի մատները օրգանգվին կպավ, աչքը կեծակին տվեց, սևացավ, արինը սրտումը թան դառավ: Մինչև Աղասին ոտը օրգանգվիցը կհաներ, մինչև ձեռը թրին կհասներ ու ձիու տակիցը կբարձրանար, ասլան Հասան խանը վրա հասավ. երկու լտրանոց թուրը շողաց. քար ու ձոր սկսեցին, էն ա, էլ իրանց գլուխը լալ, ասլան Աղասին գլուխը որ սաստիկ թափ չի՝ տվեց, էլ ետ փոքր արինը տաքացավ, մեկ ոտը օրգանգվումը, ձախու ձեռը թրին դուրբան տալով, թշնամու դեմը բռնելով, աջու ձեռը որ Հասան խանի գլխովը չի՝ պտտեց, քաքուլի կամ միրքի մազի տեղ շանեն ընկավ ձեռքը. մատները բերնումը, բիթը բողազի տակին՝ շանին որ հուպ շտվեց, էն թաք-թաք հին ատամներն էլ, որ էստեղ-էնտեղ երևում էին, ճոռացին, իրար կպան ու փշուր-փշուր էլան. գլուխը հավի գլխի պես պտտելով՝ էնպես սաստիկ ոլորեց, որ բոլոր տամարները ճոճոացին, ու Երևանու աստուծո գլուխը Աղասու մեկ ոտի տակին մնաց, փորը՝ մյուս, ու էսպես կաղնած վրեն, ինչպես սուրբ Գեորգ իր վիշապի գլխին, սկսեց մեր հսկայն մուշամբեն հանիլ, որ միշտ հետը ման էր ածում, դեմն ատամով ու աջու ձեռով յարեն կապիլ, դեմը էլ հավատի քարոզը կարդալ.

— Հայի ձեռի դու չե՛ս արժան, ոտը համբուրի՛ր, հայակե՛ր գազան: Հայի արնի ծարավ էիր, դե՛, կշտացի՛ր, ա՛հհոգի,— ասաց ու մինչև կուռը կկապեր, արինն էնպես էր վեր ածում, որ խանի աչքին ու բերնին թափի— Քեզ ասում եմ՝ մինչև հայ չի՛ դառնաս, մինչև երեսիդ խաչ չի՛ հանես, չե՛ս պրծնիլ, չե՛ս, ի՞նչ ես մտածում. ես էսօր լուսավորիչը պետք է դառնամ:

Բայց ա՛խ, երանի թե հավատը էսքան չըլեր մեր Աղասուն մուրացրել, ու վիշապն ընկել էր ձեռքը, տար, վարթարաֆ աներ: Սատանեն իր պոչը մի բանում չխառնի. մինչև դու խաչը կհանես, նա իրան բանը կհոգա: Հենց յարեն կապեց, պրծավ մեր կտրիճը ու ձեռը շարժեց, որ արինը էլ ետ իր տեղը գնա, ու ուզում էր, որ թշնամու շար ձեռները կապի ու էնպես նրան հավատ բերի, աչքը որ բարձրացրեց, աստված ո՛չ շհանց տա. իր ընկերտիքը, ամեն մեկը մեկ սարի ծերից թռած՝ էկան, վրա հասան:

— Ա՛ղասի ջան, գլխիդ ճարը տե՛ս. քեզ ման գալով հոգիքս թռավ, ախր ո՛ւր մնացիր. Հասան խանը նոր դոնշուն ա հավաքել, դալիս ա: Խղարաքիլիսեն էլ ետ կոխեցին. Բոռչավի թուրքերը կապիտանին գլխից հանեցին, թե զլլբաշը Գյումրու բերդը կառնի, թոփ ու թոփխանա հետընդին առան, ետ դառան. ջրատար, ողորմելի խալխը մնաց շոլումը, ոչխարի պես սառած, ոտը ո՛չ առաջ կարաց փոխել, ո՛չ ետը. որը ձի ուներ,

էլ ո՛չ բարեկամի մտիկ արեց, ո՛չ ազգականի, վեր էլավ, փախավ Գյումրի. մնացածները, աստված ո՛չ շհանց տա, իրար ճտով ընկած՝ մնացին գառն ու ոչխարի պես բղղալով կանգնած: Ի՛նչ նրանց հալն ա, աստված ո՛չ նշանց տա. սար ու ձոր սուգ են անում, լալիս:

— Ձեր տունը շքանդվի, ի՞նչ եք ասում՝ Հասան խան: Տասը Հասան խան հո չկա՞ աշխարհումս. հրես, ոտիս տակին ընկած, հոգին տալիս ա. դուք երազ ե՞ք պատմում, թե՞ գինովացել եք: Հասան խան, Հասան խան. տո՛, հրես գլուխը ճտի պես ձեռումս, դուք ինձ պառավի հեքաթ ե՞ք ասում: Ամո՛թ ձեր փափախներին, տո՛, մեկ մտիկ արե՛ք, է՛:

Ո՛վ կհավատար ապա, թե էն ահագին ասլանը մեկ գառի ոտի տակի ըլի. որ աչքերը չի առավ նրա զարհուրելի կերպարանքին, արինն աչքերը կոխեց. բոլորն էլ թուր հանեցին, որ նրան թիքա-թիքա անեն. էլի մեր խաչապաշտ Հսկայն իր սազն ածեց.

— Ո՛վ իմ գլուխը կսիրի, թուրը էլ <ետ> տեղը դնի. էդ ո՛չինչ տղամարդություն չի՛ շոլումը մեկ ուլ մորթել: Թողե՛ք, հալա սրան մեկ հավատ բերենք, ետո ի՞նչ ուզում ա ամեն մարդ, թո՛ղ էն անի:

— Տո՛, տո՛ւր, գլուխը ջնջխի՛ր, դրա հոգին աստված առնի, դրա ամեն մեկ շունչը յաղու ա. օձը քանի շուտ սպանես, էնքան քո խերդ ա: Գա էլ օ՛ր պտի տեսնի: Չէ՛, դրա օրը պտի խավարի, դրա գլխին քար ընկնի: Քարը քցի՛ր գլխին, դրա արինը մեր վզին: Տո՛, մեր ազգի տունը քանդողին էլ ըոպե պետք է կյա՞նք տված, շունչը բերնումը թողա՞ծ. սպանի՛ր, ասում ենք, թե չէ քեզ էլ հետը կսպանեն՛ք:

— Ինձ սպանեցե՛ք, սրան ձեռը մեք տալ: Թո՛ղ սրա մահը մեկ քանի մարդ էլա տեսնի, որ սրտները հովանա, է՛:

էս խոսք ու զրուցումն էին, որ բիրդանբիր ձիավորի տուտը նրանց վրա բաց էլավ: Ընկերքը վրա թափեցին, որ անօրենի թոզը քամուն տան. անփորձ Աղասին, որ մինչև էն օրը նհախ տեղը մեկ արին չէ՛ր վեր ածել, անփորձ Աղասին, որ մինչև էն օրը նհախ տեղը մեկ արին չէ՛ր վեր ածել, նրանց դեն արեց, խանին քաշեց մեկ քարափի գլուխ, ինքը գլխին կանգնեց, խանի ձեռները կապած՝ ոչխարի պես առաջին վեր դրեց, ընկերների հրամայեց, որ ձիանը ձորն անեն ու թվանքները հազրած՝ ձորի բերնումը կանգնին, ու իրեք գաղաշափ խանիցը հևու կանգնած, դոշը քարափին դեմ տված՝ էնքան մնաց, որ ձիավորների տուտը մեկ թվանքի մանգղի էկավ, մոտացավ:

— Գլխերը ոտիս տակին ա, ա՛յ թուրքեր, ձեր ճակատը՝ գյուլիս առաջին, քսան ինձ նման իզիթ (դոշաղ) տղերք՝ քամակիս. ամեն մեկս մինչև ձեզանից քսանը շսլանենք, մինչև մեր բարոթը շհատնի, կրակ դառնաք, մեկ չե՛ք կարալ մոտանալ: Հինգ սհաթ ա ձեր հոգին, ձեր գլուխը

իմ ձեռքս ա էլել։ Էն Հասան խանը, որ սարեր էր դողացնում, ոտիս տակին ընկած։ սրան նայեցե՞ք, ձեր սև օրը լաց էլե՞ք։ Խա՛ն, հրամայի՛ր, որ Խղարաքիլիսեն ազատեն, կյանքդ էլ ազատ ա, թե չէ՛ հավի պես կմորթեմ։ Իմ ձեռի հունարը դու լավ փորձեցիր։ Մարդ զոկի՛ր, որ զոն-շունդ ետ դառնա, թե չէ՛ քարափիցը վեր կքցեմ, հազար թիթա կլլիս։ Ինչքան որ ըլի՛ մեկ հոգում ենք մեծացել։ Խա՛ն, կո՞ւմ ունիս, դուշմանիդ հետ արա՛, խեղճ հայերը քեզ Ի՞նչ են արել։ էն ժամանակը քեզ խան կասեմ, թե որ էս տղամարդու՞թյունն անես։ Մեծու՞թյուն ունիս, բա-նացրո՛ւ։

Ջանն ագիզ ա. Հասան խանի նամագն էլ էս էր, որ մեկ պրծնի. հազար արախուռ ու թուրք սպանեին նրանք. Ի՞նչ հաջաթ։ Իրան դարդը քաշելով՝ խկույն հրաման տվեց, որ մեկ քանի ձիավոր հասնին, զոնշունը ետ քաշիլ տան, մինչև ինքն էլ գա։ Բայց դեռ կիսաճամփի՝ Աղասու սիրտը գնաց. քաջ հսկայն շէ՛ր իմացել, թե մ՛հլամը յարի վրա կղնեն։ Կտրած տեղը մնացել էր բոշ. արինը թևերովը գնացել, ջանը բռնել էր. արեգակի շոգը մեկ կողմիցը, սովածու՞թյունը՝ մյուս, արինն էլ հո, հենց բռնի, ցամաքվել էր. էն հաղաղին, որ զորքը ետ դառան, ու նա էլ սկսեց կրկին Հասան խանին հավատ բերի, քիչ-քիչ աչքերը շաղվեցավ, գլուխը պտըտեց, ուզեց, որ մեկ գլուխը բարձրացնի, տեղիցը վեր կենա ու ընկերներին իր գլխի էկածը պատմի, թուլացավ, քամակի վրա վեր ընկավ, աչքերը խփեց, մեկ բարակ ախից ավելի էլ ոչինչ չկարաց ախի։ Սար ու ձոր ձեն տվին։ Աղասու անունը որ տվին, քարափները վարզանդեցին։ Ողորմելի ընկերքը քար ու հող գլխրներին տալով որ վրա չի թափեցին ու հարայ տվին, ձենն ընկավ ձիավորների անկաջը։ Լացի, սգի ձենը որ իմացան, հենց գիտես, արեգակը նոր ծագեց, ական թոթափել թե առած՝ ետ դառան. էլ ո՞ւմ գլխումն էր մնացել խելք։ Թշնամին էն ա, մեկ թվանքի մանգղիլ մտտացել էր, հարիր տեղից թվանքները բաց էլավ։ Աղասին աչքը բաց արեց կամաց, ա՛խ քաշեց ու ձեռով իշարաթ արեց, որ ձորը թափին։ Ընկերքը իմացան նրա մտիքը, ուսըներին դրին իրանց թանկագին բեռը ու ձորը թափեցին։

Հենց ոտն ու ձեռ բաց էլած որ տեսավ իրան, արյունակեր Հասան խանը թուրք ավալ ինքը ձեռն առավ. մինչև զոնշունը ձորի բերանը կհասնեն, Աղասու ընկերքը Անի քաղաքի բուրջը մտան ու էնտեղ, ուր հարյուրավոր եկեղեցի, հազարավոր տներ, քոջք ու սարեք դիմացի սարերին ամաչացնում, վախացնում էին, ուր, ըստ ասու՞թյան ռամկին, այնքան էր հարստություն և ճոխություն, մինչ մեկ հովիվ տեսնելով մեկ գատկի, թե կնիկը եկեղեցումը տեղ չէ՛ր ճարել, էս պատճառով մեկ աճա-

գին տաճար շինեց, ու մեկ անսիրտ վանքականի խաթեր աստված հայոց վերջին կենաց ճրագը փչեց, թագավորաց թախտը կործանեց, իրանց սրո, հրո գերի արավ։ Ա՛խ, անմեղ սնապաշտություն. թագավորաց հաբեղայից մատաղ տվինք, որ էստեղ ընկա՛նք, է՛։ Ու էն հիանալի ավերակքը, եկեղեցիքը թողեց մեկ սգո և լացի տեղեր։ էս բրջերի ծոցն էր, էն սրբոց աղոթքը ու մեր թագավորաց՝ Գագիկ... երկնային հոգին, որ Աղասուն պահեցին։

Մինչև նրան հինգ ընկերքը խտտած՝ գետնի տակի՛ ճամփովը գետի դրաղը հանեցին, մինչև ընկերտանց հինգը թաքուն էս կողմից, հինգը՝ էն, անց կացան, որ ձորից, սարից ձեն տան, հարայ-հրոց անեն, մյուս հինգը բրջի ծակերիցը քսան-ավել մարդ սպանեցին։ Նրանք լավ գիտեին, թե հենց էսօր էլ թուրք, քուրդ, հայ՝ ո՛չ ոք սիրտ չի անում Անու միջովն անց կենա, որովհետև կարծում են, թե մեջը քաջքերով լիքն ա, որովհետև աստված մեկ անգամ անիծեց. էս իրանց պատճառ շինեցին. առաջուց էլ էնտեղ էին նրանք շատ քրդի ու թուրքի միսը խորովել ու ամեն ծակ ու խոռ էնպես իմացել, որ սատանեն նրանց չէ՛ր գտնիլ. մեկ կողմից ղզլբաշի սնապաշտությունը գիտելով՝ որ ձորից, բրջից, սարից թվանք-ղերը չճոռացին, հայերը շոռացին, ձորերը, խուլ-խուլ էրերը, խոր-խոր եկեղեցիքը, մատուռները նրանց ձենը ետ չի՛ կրկնեցին, Հասան խանի շլինքը թեքվեց, էնպես կարծեց, թե հազար մեռել, հազար հրեշտակ, հազար սատանա ոտն են առել, գալիս են։ էլ ձեն չկարաց հանիլ. խելագարի պես ձեռով արեց, ինքը թռավ, իրան դատտեն՝ քամակին։ Երեք-չորս վերստ հեռացած՝ որ մեկ քանիսը էլ Լու սիրտըները պնդացրին, որ մեկ տեսնին, թե ախր էս դիվանը ո՞րտեղանց դուս էկան, ո՞ւր մնացին, գա՛լիս են, թե չէ՛, մեկ շոբան, աստուծո ողորմությունիցը որ մինչև հիմա մեկ եկեղեցում դողալով ջանն իրան էր հասել, ոտը խաղաղված տեսնե-մեկ եկեղեցում դողալով ջանն իրան էր հասել, ոտը խաղաղված տեսնե-մեկ եկեղեցում դողալով ջանն իրան էր հասել, ոտը խաղաղված տեսնե-մեկ եկեղեցում դողալով ջանն իրան էր հասել, ոտը խաղաղված տեսնե-

շնորհակալությունն արին, քյաբին՝ իրանց երկրպագությունը, ու թամուզ ձեռներով, մուռտառ սրտով վեր կացան, որ իրանց աստուծո տված մատաղը կտրեն, տոն կատարեն, որ ջաննաթի դուռը շուտով բաց ըլի նրանց առաջին:

Բոլոր տիկնոջք, հորիդոնք երկնից, գագաթք լերանց, սահանք բարձանց սկսեցին տապալիլ. թխպագին, արջնաթույր, սեաթև ամպն, որ բարձրացել էր, հասավ արեգակի մոտ ու արյան ծովի պես առաջ փոքր ժամանակ կարմրատակեցավ, ապա կուտակվելով, ծավելով՝ էնպես այլազունեցավ, սևացավ, մինչև հեռու տեղից տեսնողք էլ էն օրը էնպես էին կարծել, որ մեկ տեղ աշխարհ ա կործանվում. օրը դառավ գիշեր: Հավ, ճիվ, թռչուն, անասուն՝ վաղուց փախել, քարափների արանքը, մեշքանց ծոցն, էրերի պուճախն էին մտել ու դողալով հեթեթում, հեթեթալով շունչ քաշում:

Խլղարաքիլիսո խոտերի, արտերի բոցը քամին քշելով՝ տարել էր, մեշքն էր քցել. դուզ, շուլ, դո, քուլ, յավչան, թուփ, խուփ, ծղնոտ, տերև, ծառ, ինչպես ամառվան գիշերը կրակ տված շուլ, սարերը աստղեր էին շինել, ձորերը՝ երկինք, որ պարզիկա վախտը ամեն գիշեր մեր գլխին էրվում են: Կատաղի քամին բոցին առաջն արած որ չէր դամշում ու քացի տալիս, հենց իմանում էր մարդ, թե Շորագալու դաշտը հրեղեն ծով ա դարձել, ու կրակի, բոցի ֆրթնեն (ալիքը) քուբուրթ, կայծակ ածում դաշտերի գլխին: Խուլ ձորերը, խոր էրերը բողզաները ետ ճոթոած որ կու տված քամին էլ ետ չէին քշում, տալիս քարափների ճակատին, քարերը, ծառերը ուզում էին անկաջները կաշին, ոտ առնին, փախչին, ու նրանց դողի ու զրնգոցի ձենի մեկ տուտը երկինքն էր հասել, ամպերն իրարոցով տալիս, մյուսը գետնի գլուխը, մեջքը, ոսկորները ջարդելով՝ անդունդը խրվում ու հագար տեղ գոռալով, ջարդվելով գնում, կորչում, լուվում, պապանձվում: Կայծակի ամեն մեկ ճամբարակը, ճոպանը, ինչպես մեկ հրեղեն սուր, որ երկինքը շէր ճղում, ամպերի մեջքը կոտորում ու Ալագյազի, Մասսա, Դվալու գլխին, թափին տալիս, ուզում էին, որ էս ահագին երկրի գլխները, իրանց աչք-ձորերը տակովեր անեն, քոռացնեն, իրար սպանեն ու սաղ-սաղ անդունդը խրվին, բաթմիշ ըլին: Ամպերը օխտը գլխանի վիշապի նման, երկնքիցը ճուղակ էլած, որ բերանը չէին բաց անում, խփում, ուզում էին, որ սաղ երկինքը կու անեն, ծամեն, փշուր-փշուր անեն ու էլ ետ հագար թիքա արած՝ ածեն անիրավ մարդի գլխին, որ ո՛չ երկնքիցն ա պատկառում, ո՛չ աստվածանից վախենում, ո՛չ ջուր իրան օրինակ առնում, ո՛չ հողից մեկ խրատ վերցնում, ո՛չ իր խեղճ հո-

գու ներքին ձենը լսում, որ գիշեր-ցերեկ լալով, արտասվելով, քնած թե զարթուն, ձեն են տալիս, գոռում:

— Երկնքի արեգակի պես, երկրի հողի պես, դու, աստուծո պատկեր, բարի կա՛ց, բարություն արա՛, քեզ պահի՛ր, լավություն արա՛, աստուծուն նմանի՛ր, ընկերդ պահպանի՛ր, աստուծո աշխարհը շինի՛ր, նրա ձեռագործը մի՛ քանդի՛ր, որ դու էլ մնաս շեն, դու էլ չի՛ քանդվիս, հողին չի՛ հավասարվիս:

Երկնք, երկիր, սար, ձոր՝ անկաջ, աչք խփել, լալիս, սուզ էին անում, դռներին ծեծում, գլխներին տալիս, երեսները պոկում, պոճոկում. ամպը ուզում էի՛ խլղարաքիլիսեն վերև քաշեն, անդունդք՝ իրանց ծոցը քաշեն, ուզում էի՛ բար ու հող իրար կտրատում, սպանում էին, բայց աստուծո պատկահեն. քար ու հող իրար կտրատում, անկաջը սրած, կոեերը վեր քաշած, կայծակի կեր մարդը՝ աչքը բաց, անկաջը սրած, կոեերը վեր քաշած, կայծակի թուրը ի՛ր գլխին էր խփում, նա իր թուրը՝ ողորմելի խլղարաքիլիսցվոց գլխին: Ամպի կարկուտն ի՛ր դռին էր վեր հատում, որ աստվածանից վախենա, նա իր թվանքի կարկուտը անճար հայերի էրեխեքանց, անմեղ մանկանց, նորահաս հարսների գլխին էր վեր ածում: Երկիրն իրան էր մանկանց, ուզում քարի, հողի տակով անի, նա մեր ազգի ողորմելի ջիվան որդիքն էր արյան ծովումը խեղդում, ջախըբուրդ անում: Սարերն ուզում էին պարսից գլխին թափին, խո՛ր տանին, նրանք մեր անտեր խալիտ տուն, տեղ կրակում. իրանց սրի բերնով դիմա-դիմա տալիս:

Ա՛խ, սիրաս կտրատվում ա. լեզուն ի՞նչ ա, որ բառով կարողանա էն սարսափելի տեսարանը պատմիլ, որ լսողը կամ կարդացողը իմա էն նա, թե իր խեղճ ավազանի քիթ ու ալեպերը ի՞նչ հալումն էին էս սհաթին, նա, թե իր խեղճ ավազանի քիթ ու ալեպերը ի՞նչ հալումն էին էս սհաթին, ո՞ր աշխի՞ն էին քաշում, ի՞նչ էին տեսնում, ո՞ւմ առաջին, ո՞ւմ ձեռին, ո՞ր աշխի՞ն էին խարքում, ո՞ր հողում: Ա՛խ, շինքդ շկոտրի, Ա՛ղասի. ա՛խ, ո՞ր էիք էս սհաթին: Թագավորք Հայոց, որ Անու միջումը անուշ քնած, ձեր որդիքը սհաթին: Թագավորք Հայոց, որ Անու միջումը անուշ քնած, ձեր որդիքը սհաթին: Էն որդիքը, որ մեկ սհաթից առաջ աշխարհ զարմացրին իրանց հասնիք. էն որդիքը, որ մեկ սհաթից առաջ աշխարհ զարմացրին իրանց հասնիք. էն որդիքը, որ մեկ սհաթից առաջ աշխարհ զարմացրին իրանց հասնիք. էն որդիքը, որ մեկ սհաթից առաջ աշխարհ զարմացրին իրանց հասնիք. էն որդիքը, որ մեկ սհաթից առաջ աշխարհ զարմացրին իրանց հասնիք. էն որդիքը, որ մեկ սհաթից առաջ աշխարհ զարմացրին իրանց հասնիք. էն որդիքը, որ մեկ սհաթից առաջ աշխարհ զարմացրին իրանց հասնիք. էն որդիքը, որ մեկ սհաթից առաջ աշխարհ զարմացրին իրանց հասնիք. էն որդիքը, որ մեկ սհաթից առաջ աշխարհ զարմացրին իրանց հասնիք:

<11>

Բայց վա՛յ ինձ, ո՞ր հասա, ո՞ր տարավ ինձ իմ կսկիծը, իմ էրված սիրտը: Լեզուս չի՛, որ խոսում ա, հոգիս ա, որ զզում ա, ազգիս արինը առաջիս թափում, իմ հայրենիքն առաջիս քանդվում, իմ սիրելի

վաքվեցան, նրանց ալաղակը աստված շիմացավ: Արեգակը վազում ասարևուտը հասնի, զլլբաշը՝ Ապարան քաշվում. խլղաբաքի, խսեցոց հոգիքը՝ ո՛ւր.— դրախտը. արդարը դժոխքը ե՞րբ կերթա: Նլղարաքի, խսեն էրվեց, ամպերը քաշվեցին, սարերը դինջացան, հարիր տասը- տասնըհինգ տարեկան տղա, աղջիկ Հասան խանի օրդուն մտան: Ղոնշունը նաղրախանեն ածելով, պար գալով ետ աս դառել. դահիճը իրանց թրերն են հազրում, մուլեքը իրանց լեզվները սրում, որ Քրիստոսի որդիքը Ալուն մատաղ անեն: Վա՛յ, վա՛յ, Հայոց ազգ ջան, է՞ս օրին էիր դու արժան:

Իրիկունը որ գա, ա՛խ, գել, ալջ, սւրբերի գազանները պտի գան, ձեր կացած տեղը իրանց ուրախությունն անեն: էլ ո՞վ կլսի մոր ձեն, հոր աղոթք, երեխի խաղ ու ծիծաղ, ժամի ու դանգակի ձեն ձեր լաշերի վրեն: Գազաններին կմնա բոլոր մեկդանը. նրանք պետք է էս գիշեր մարաքյա անեն էստեղ: Գնա՛նք, գնա՛նք, միսս սրստում աս օ՛հ, ո՞վ սիրտ կանի մոտանա. բաս էրեխեքանց ճարն ի՞նչ կըլի. նրանք կերթան Հասան խանի օրդուն, լաց կըլին, ջան ասող չի՛ ըլիլ. կէրվին, կմորմոքվին, մեկ ցավող չի՛ ըլիլ: Ամեն մեկը մեկ խանի կամ արախլվի ձեռի՛ հավի պես կծվա կամ լեղապատառ կըլի, կամ սուրը իր դոշը կխրի, իրան կսպանի, կամ տանջանքին շղիմանալով՝ կթուրքանա. ո՞վ, լսողը ի՞նչպես շպտի սարսափիլ:

Տեսնի՛նք, ո՛ւր գնացին էս անմեղ գառները: Մեր բախտիցը, թե տարաբախտությունիցը, մուլը գետինն առել աս, էլ մեզ մարդ չի՛ տեսնիլ, որ եսիր անի:

Մթնագիշերը քեզ մեկ դարալթու աս երևում. գլուխը ցից, պատերը քանդված, հազար կայծակի ու երկրաշարժության երեսը դեմ տված, դռներն ու փանջարեքը խարաբա, խորան ու սեղան ավերակ՝ կանգնել աս տխուր եկեղեցին Ապարանու: Ուր հազար գող ու ավազակ աղոթքի ու պատարագի տեղ անմեղ հայերի որդիքը՝ ձեռները կասպած, բերան ու աչք խուփ, իրանց շար կատաղությանը պատարագ արին: Ուր հայոց թագավորքը, իշխանքը ու պայազատքը Ապարանի բլուրատեսակ ծաղկների հոտը, էն պատվական աղբրների համն առնելով՝ իրանց ամառվան օրերը հովացնում, իրանց հովացած, զովացած սիրտը աստվածային սիրովը վառում, իրանց սուրբ սրտի աղոթքն ու մաղթանքը ծաղկների հոտի հետ խառը, թռչնոց ձենի հետ հավասար, մեկ բերնով՝ իրիկուն, առավոտ երկինքն էին ուղարկում: Ուր էս սհաթին էլ մեկ ահագին շորս ջաղացի ջուր մեկ քանդված բլրի տակից, ուրտեղ որ վաղարշակա, Տիգրանա, Տրդատա ապարանքն էին, երկրի երեսը ճոթնելով, Ալազյազի սրտիցը, գետնի տակովը ճանապարհ բաց անելով՝ բերանը փրփրով լիքը, աչքերը

խոժոռած, դու աս սլրծնում կատաղած, որ իրան պսակողների երեսը տեսնի, նրանց սիրտը հովացնի, քնելիս, զարթնելիս՝ երկնային ցողը նրանց երեսիցը գողանա, իր ցողը նրանց վրա թափի, բայց, ա՛խ, գլուխը քանդված տեսնելով, վրի շինած ապարանը՝ բրիշակ, եկեղեցին՝ ավերակ, շորս կողմը նրանց հմբի, սեղանի քարերը արինաթաթախ, մամռասլատ, փշրված ընկած, բերանը կրկին բաց աս անում, որ արտասունքը կուլ տա, էլ ետ իր փոքը տանի, բլրի շորս կողմը պտտում, ոլորվում, խոտ ու ծաղիկ պոճոկում, սուս, մունջ՝ իր ձենը փորը քաշում, աչքը խփում. ջուրը հողի, քարերի տակին ցրվում, էլ ետ գետինը մտնում, ու կես փայլ առու դառած՝ գնում Երևանու դաշտը, որ նրա էրված, խորովված սիրտը հովացնի էլա, Ապարանու սուզը, տարաբախտությունը էջմիածնին, Վաղարշապատին, Արմավրին, Երասխին, Մասսին պատմի ու նրա սև ջրի դառը արտասունքը իր հետ խառնի, որ Արարատի սրտիցն ու աչքիցն, ահագին գետի պես, լուռ, հանդարտ դու աս գալիս,— Արարատյան դաշտի քանդված, ավերած երեսը տեսնում, վրենըրը սուզ անում ու քիթ ու պոռնկ աղի արտասնքով լիքը, տխուր երեսը անհոգի դամշով ծածկած, քամու առաջին, թշնամու ձեռին ծալվելով, շոքելով, կանգնելով՝ մյուս սարերի աչքի ջուրը, որ էստեղ էկել, ծովացել, կանգնել են, դամշի ու իլղունի միջումը կորել, վերցնի, գնա, Խոր Վիրապա, Արտաշատա դղովն անց կենա, ու տրտում Երասխի հետ Զանգին ու Գառնու գետն էլ մեջ անեն, որոց մինը Սևանա աչքիցն աս կաթում, մյուսը սուրբ Գեղարդա սրտիցը բլխում, երեսները կանին ու սուզ անելով, գոռալով, Նոյան, Նախիջևանի, Մարանդի գերեզմանի, Նարեկա վանքի, Սյունյաց դաշտերի սրտները հովացնելով, աչքերը սրբելով՝ գնան, Քուռն էլ մեջ անեն, իրանց արտասունքը նրանի հետ խառնեն ու տանին, Կասպից ծովի սիրտըն ածեն, նրա աղի ջրումը կորչին, պարսից նավերը ջախբուրդ անեն, ոռասաց նավերը իրանց քամակի վրա տանին ու բերեն, որ ճամփին չհուսահատվին, չբեզարին ու էն իրանց բարի ոտը մեր աշխարհիցը չկտրի, որ բալքի մեր հայրենիքը նրանց արծվի թևերի տակին գորանա, մեծանա, դարդերը մոռանա ու էլ ետ իր առաջին փառքին հասնի:

է՛ս եկեղեցումը, է՛ս քարերի տակին ու աղբրի մոտին, քուռումը կուլ գա՛նք, որ մեզ չբռնեն: Գիշերն էս աս, հասել աս, օրդուն՝ մեզանից մոտիկ, ու թուրք ազգը ցերեկն էլ էս կողմերովը չի՛ անց կենում, որովհետև Քրիստոսի թշնամի աս, ու անկաջ գնենք գիլանոնց ոռնալուն, պարսից գոռալուն, հայոց լալուն ու սգալուն ու էն անմեղ էրեխեքանց էրվելուն, ծեծվելուն, մղկտալուն, շունքի էստե՛ղ պետք է նրանց աչք ու բերան բաց անեն, որ նրանց գարշելի երեսը տեսնին, իրանց ծնողաց երեսը, իրանց

բաղցր հոր տունը մոռանան ու նրանց արինաթաթախ շանգերումը՝ իրանք մրմնջան, նրանք փրփնջան. իրանք մղկտան, սրանք վխկտան. իրանք գլուխ ու երես ծեծեն, խորովվին, սրանք միբուր ու ճավեր սղալին ու փառավորվին. իրանք հերնամեր, քիր ու ախպեր ձեն տալով՝ դռները ետ ճոթենեն, նվաղին, սրանք իրանց իմամ Հուսեյնի անունը հիշելով՝ յա ծոցըները ուզենան նրանց առնեն, յա դանակները, թրերը արելով՝ նրանց սրտըներին զեմ անեն, որ լավին:

Ա՛խ, չէ՛, չէ՛. անկաջդ կա՛լ, սի՛րելի, մարդի միսը սրսռում ա, գըլխին կրակ վառվում: Աստղերը դու ես էկել, պելացել. ցավալից լուսինը տխուր, դառնավարած՝ հենց աչքը Ապարանի երեսին առավ թե չէ, էլ ետ շոքընք արեմտան ա փախչում, որ անկաջները կալնի, էս ողբալի աղաղակը չլսի. երկիրն իր սև սգի շորը հաքավ, աչքերը խփեց, որ էս դառը տեսարանը շտեսնի. միմիայն անսիրտ, անգութ սարերը սիրտ ու բերան բաց արած՝ շար հրեշտակ քամու ձեռովը խաբար են իմանում, խաբար տալիս. ծիծաղելիս՝ ծիծաղում, հրհռալիս՝ հրհռում, հառաչելիս՝ հառաչում, գոռալիս՝ գոռում, լալիս՝ լաց ըլում, ու մեկ րոպեում հազար տեսակ ձեն իրար հետ խառնում, ու մեկն էլա իրանք չիմանում:

— Նա՛նի ջան... ջանի ջան.. ա՛խպեր ջան... ա՛ստված ջան... բա՛բա ջան, հո՛գի ջան... վա՛յ, վա՛յ... վա՛յ մեր սև օրին, արևին, վա՛յ մեր ջրատար գլխին: Ա՛խ, ի՞նչ կըլեր՝ ձեր ձեռովը մեզ ջուրն ածե՛լիք, ի՞նչ կըլեր՝ մեզ չէ՛լիք ծնել. ընչի՞ չի՛ մեզ էլ ձեր սրտի վրա մատաղ արին, կըլեր՝ մեզ չէ՛լիք ծնել. ընչի՞ չի՛ մեզ էլ ձեր սրտի վրա մատաղ արին, ընչի՞ չի՛ մեզ էլ դիմա-դիմա տվին. էս ո՛ւր են հասցրել մեզ, էս ո՛ւր բերել. գետինը չի՛ պատռվում, մեզ ներս տանում. երկնքի աչքը քոռացել, մեզ չի՛ տեսնում: Ա՛խ, ո՛ւմ ծոցից զրկվեցինք, ո՛ւմ ձեռն ընկանք: Ա՛խ, տեր աստված. ընչի՞ մեզ էսպես պատժեցիր. քեզ ի՞նչ էինք արել, որ մեր աչքը էսպես հանեցիր. ո՛ւմ մեկ վնաս տվինք, որ մեր գլխին քար քցեցիր: Ա՛խ հորնըմորը, մեր քիր ու ախպերը մատաղ արիբ, ախր մեզ էլ նրանց հետ տանեիր, ի՞նչ կըլեր:

Մութն էկել ա, գետինն առել, նա՛նի ջան, սար ու ձոր խավարել, փակվել, մենք մերը կորցրած հավի ճտերի պես ընկել ենք շու ու դուգո՛ւ՛ աչքըներս ա քուն գալիս, ո՛չ սրտըներս՝ դարար, ա՛խ քաշելիս՝ կրակ ա դուս գալիս լերդըներինցս. ո՛ւմ երեսին մտիկ անենք, որ մեր սուզը տեսնի. ո՛ւմ ճտովն ընկնինք, որ մեր արտասունքը սրբի. ո՛ւմ մոտ անենք, որ մեզ գոգն առնի, մեր սիրտը մխիթարի, մեր դարդն իմանա՛ գնանք, որ մեզ գոգն առնի, որ մեր ձեռը լսեն. սարերը սիրտ շունին, որ մեզ քարերը անկաջ շունին, որ մեր ձեռը լսեն. սարերը սիրտ շունին, որ մեզ վրա ցավին. երկինքը՝ հեռու, որ մեզ քաշի, տանի. երկիրը թուր շունի, որ մեզ էլ փրթի, կտորի. ո՛ւմ ասենք մեր դարդը, ա՛խ, ո՛ւմ: Ընչի՞ մեզ

աշխարհ բերիք, ընչի՞ մեզ կաթը տվիք, պահեցիք. դուք շուտով պրծաք, երկինքը գնացիք, մեզ՝ որբերիս, էս փո՛ւ՛ աշխարքի վրա թողիք, որ դճա ավելի տանջվինք, դճա ավելի շարշարվինք. ձեր կարոտը մեկ կողմից քաշենք, մաշվինք, մեր ցավը մյուս կողմից սրտըներս անենք, էրվինք, փոթթվինք:

Ձեռըներս կապած, գլխըներս բաց, երկնքի տակին, Ապարանու շուտմը՝ ձեռ եք կանչում, ձեռ եք ուզում, ձեր անունը տալիս, ձեր խաթեր լալիս, ա՛յ մեր ազիլ ծնողք. երկնքո՛ւմն ա ձեր հոգին, թողե՛ք, մեկ սճաթ գա, վրըներս պտե՛տ տա. երկրո՛ւմն ա դեռ, մեր աչքին մի երկի, հասարթներս առնինք ու հետո, ա՛խ, հետո մեր հոգին էլ ձեր հոգուն տանք. ձեռ հետ թալինք, ձեռ հետ միանանք, դո՛ռաք թե դրախտ, միասին տեսնինք. ուր որ ըլիք, սուանց ձեռ շմանք. ա՛խ, ի՞նչ կըլի, ի՞նչ... Ա՛խ, ի՞նչպես չի մեր սիրտը պատռվում, մեր ջանը կրվում, մեր բերնիցը կրակ դուս գալիս, մեզ խորովում. ի՞նչպես ա մեր լեղուն խոսում, ու չի՛ քըրքըրվում. մեր աչքը տեսնում ու չի՛ դուս սրաքում. մեր շունը դուս գալիս ու չի՛ կտրվում. մեր արինը կտում ու չի՛ ցամաքում. մեր անկաջը կտում ու չի՛ քառանում. մեր ոտները փոխվում ու չի՛ մեր տակին փշրվում, խուրդոլխաշ ըլում. էս ի՞նչ օր ա, որ մենք քաշում ենք:

Նանի՛ ջան, ա՛խպեր ջան, բա՛բի ջան, վա՛յ, վա՛յ... Է՞ս օրվան համար մեզ օրորոց դի՛րք, Է՞ս օրվան համար մեզ սրից, ջրից աղատեցիք, մեր ցավին դարման արիք. մեզ ջան ասելով, մեր աչքը սրբելով, գողըներդ առնելով, դռըներդ կայքընելով, քրտինք թափելով, անքուն մնալով, սար ու ձոր ընկնելով՝ մեզ ապրուստ ձարեցիք. ձեր կյանքը խավարացրիք, մեզ ծաղկացրիք. դուք թառամեցիք, մեզ դալարացրիք. ձեր ումբը շորացրիք, մեզ տանը քուն դրիք. դուք հանդում, շուտմ, արևի, անձերի տակի ջանըհան էլաք, որ մենք զորանանք. աչքըներդ լիսը սալիտարեցիք, որ մենք մեծանանք, հասնինք, ձեռ քոմակ ըլինք. Է՞ս ա մեր կացրիք, որ մենք մեծանանք, հասնինք, ձեռ քոմակ ըլինք. Է՞ս ա մեր քոմակ ըլիլը, Է՞ս էր ձեր մուրաղը: Էստո՛ւր համար աստծուն՝ լիսը բաց ըլելիս, մութը մթնելիս, գիշեր-ցերեկ աղոթք էիք անում, որ մեր ոտին քար շղիպչի, մեր մատը փուշ ըլի, մեր գլխին կարկուտ, արև շիփի. մեզ իր աչքի առաջին, իր թևի տակին ցավից, շոռից աղատի, որ մենք բարի երկրակ ըլինք. Քրիստոսի խաչի դուլ դառնանք, ավետարանի՝ ծառա, եկեղեցու՝ հող, ազգի պարծանք, աշխարհի՛ շենություն: Ա՛խ, ո՛ւր էս սճաթը աստուծո անկաջը, որ ձեր արդար ձենն մեկ էլա շիսեց, ձեր հազար մուրաղի մեկն էլա շիստարեց ու մեզ էսպես քարին տվեց, ու մեր հոգին էլա չի՛ առնում, որ պրծնինք, ա՛խ, կորչինք էս անօրեն աշխարքիցը: Սրբություն էիք առնում՝ մեզ հետըներդ տալ տալիս. ժամ էիք գնում՝

մեր ձեռք մոմ տալիս. զատիկ էր գալիս, ջրօրհնեք ըլելիս, կիրակու ժամին, սուրբ պատարագին՝ մեղ խտիտ անում կամ ձեռով տանում, քար, ավետարան, սեղանի, բեմի, խաչի, պատկերի առաջին, սրբերի ոտի տակին, գիրքը կարդալիս, սկին դուս գալիս՝ մեղ տերտերի ոտը քցում, խաչի առաջը դնում, մեղ համբուրիլ տալիս, դուք էլ համբուրում, աղաչանք անում, որ սուրբ ավազանի, մեռոնի շնորհքը մեզ վրա մնա. ջուրն ընկնինք, մեղ պահի. կրակն ընկնինք, մեղ պրծացնի, մեղ գորացնի, որ էսօր է՛ս կրակումը, է՛ս բոցումը էրվինք, տանջվինք, մեր ձեռնը շիմա՞նաք. մաշվինք, փշանանք, մեր սուղը շանե՞ք. թրով մեզ կտրատեն, մեզ դուք շագատե՞ք:

Ո՞վ արարիչ, մեր հոգու տվող աստված. ինչպես մեզ ստեղծեցիր, էլ ետ մեզ սպանի՛ր. ինչպես կյանք տվիր, էլ ետ դու խլի՛ր. հոգ էինք քեզ մոտ, էլ ետ հոգ շինի՛ր. շունչ տվիր՝ ապրինք, էլի շունչդ ետ ուզի՛ր: Ի՞նչ ենք անում մենք էլ փառքն ու կյանքը, մեզ ի՞նչ հարկավոր՝ երկիր, աշխարհքը: Մեր շունենաս, լա՛ դու լաց ըլելիս, հեր շունենաս, գա՛ դու կսկծալիս, քիրդ մոտիդ շըլի՛ դու սուգ անելիս, ախպերդ ձենդ շըլի՛ սիրտդ պատռուվելիս: Ո՞վ մեր արարիչ, մեր տե՛ր ու մեր հե՛ր. հերնըմերններս տարար, մեզ էլ տանեիր. քիր, ախպեր առար, մեզ էլ սպանեիր. էլ շենք ուզում քո սերն ու խնամքը, էլ շենք խնդրում, որ պահես մեր կյանքը. հրեղեն սերովբեդ թո՛ղ մեզ սպանի, բոցեղեն քերովբեդ թո՛ղ մեզ էրի, խորովի. մեզ դրախտը մի՛ տանիր, դժոխքը ուղարկի՛ր. հրեշտակի մի՛ տար, սատանեն թո՛ղ գար. մեր ծնողքը մի տեսնեինք, թող դեռ մեզ կո՛ւ տար. նրանց սերն առնեինք, նրանց տեսնեինք. մեր հոգին տալինք, նրանցն ստանալինք ու էս դառն օրը հե՛շ շտեսնեինք, ա՛խ, շտեսնեինք:

էսքան մեծամեծ մարդիկ՝ խաներ, բեկեր, աղեք, ֆառաշ, մոլլա, ախունդ, էս ի՞նչ են էստեղ կանգնել, հավաքվել. շե՛ս ուզում դու էլ մի աչքդ քցես, նայե՛ս: Հայ սարվազները աչք ու բերան կալել, փափախով են անում, որ հեռանանք, մոտ չգնանք: Սաքի մոտ էլ գնացիր, ի՞նչ օգուտ. միսդ ջանումդ կմաշվի, կքրքրվի: Ստ դա՛ ու, ես քեզ կասեմ: Քսան-երեսուն էրեխա փարաշամիշ արին: Մոլլի թույնը քյար շարեց, շեն թուրքանում, պտի մատաղ ըլին: Դահիճը մեկը-մեկի ետևիցը շախկա տալով կոտորում ա: Վառդանը՝ էս թագավորածին պատանին, երեսը լուսափայլել, հրեշտակի պես կանգնել ա, ո՛չ Հասան խանի պարզեկին ա մտիկ տալիս, ո՛չ ոսկուն, մարգարտին, ո՛չ արվան-արվան շորերին, ձիուն, յարաղին, ո՛չ մոլլեքանց խրատին, ո՛չ հայերի աղաչանքին, ո՛չ թշնամու ահ տալուն, ո՛չ թրին, սրին, վառած կրակին, տաքացրած շամփրին, որ պտի

միսը կոխեն, ո՛չ քարփշին, որ պտի ոտների արանքը դնեն, ո՛չ քյալփաթնին, որ հենց, էն ա, բարձբացնում են, որ միսը քաղեն, ո՛չ կրակած պղնձին, որ պտի գլխին դնեն, սարի պես դռը դեմ ա տվել. ո՛չ պատժիցը վախում, ո՛չ պատվիցը խաբվում, իրան կսկիծը մոռացել, ընկերներին էլ ձեն ա տալիս, սիրտ դնում:

— էս է՛ն անիրավ թուրն ա, սի՛րելիք, որ մեր հորնըմոր սիրտը էսօր մեր առաջին դուս ճոթոց: էս է՛ն անաստված ձեռներն են, որ էսօր մեր մանուկ, ծծկեր քիր ու ախպոր մարմինը թիքա-թիքա արին, կտրատեցին: էս է՛ն անողորմ ազգն ա, որ մեր նաշար ազգի արինը մինչև էսօր խմել ու խմում ա. էլ ի՞նչ ենք կանգնել սրանց միջին ու սրանց դարշելի երեսին նայում: Ձեր ջանին մեռնիմ, Լրեխե՛ք ջան. մենք ո՞ւմ որդիքն ենք, որ թրից վախենանք. ո՞ւմ զավակներն ենք, որ կրակը մեզ թուլացնի: Մեր ծնողք ու ախպերները շէի՛ն, որ էրեկ էնպես քաջությամբ մեռան, որ արարած աշխարհը զարմացավ ու հուրն հավիտենական պտի զարմանա:

Մտի՛կ արեք, ձեր երե՛սին ղուրբան, էն պայծառ երկնքին. է՛նտեղ, է՛նտեղ են մեր սիրելիքը, մեր ազիզ բարեկամքն ու ազգականքը մեզ սպասում: Մի՛տք արեք՝ թե գլխըներդ ցավի, ո՞վ պետք է ձեզ մեկ ջանասի. հիվանդ ըլիք, ո՞ւմ կուան վրա պետք է քնիք. լաք, ո՞վ ձեր արտասունքը կարբի. մեռնիք, ո՞վ ձեզ կթաղի: Մեր սո՛ւրբ լեզուն պետք է հարամ լեզվի հետ փոխե՛նք. մեր սո՛ւրբ պատագարն ու ժամը թողանք, ազանի ձենին անկաշ ղենե՛նք. մեր սո՛ւրբ մեռոնը մոռանանք, մեր խաչ, ավետարանը մտքից հանենք, Ալուն, ղուռանին հետևի՛նք: Մտի՛կ արեք սրանց էս դժոխք, ժանդ, մրրած, կեղտոտ երեսին. դժոխքը սրանից լավ կըլի՞. սրանց աչքերիցը կրա՞կ չի վեր թափում: Վա՛յ մեր գլխին ու արեվին, էնքան պետք է խղճանանք, որ մեր հորնըմորը սպանողներին, մեր ժամն ու աշխարհը քանդողներին նոքար դառնա՞նք: Ա՛խ, թե էս փուշ փառքիցը խաբվինք, էս անպիտան պատժիցը վախենանք ու մեր սուրբ հավատն ուրանանք, որ մեռնինք, ի՞նչ երեսով պետք է գնանք մեր ծնողաց մոտը, ի՞նչ աչքով պետք է նրանց նայենք: Ասենք, թե էս աշխարքումը նրանցից զրկվեցանք, բաս շե՞ք ուզիլ, որ երկնքումն էլա նրանց հետ միանանք, նրանց երեսը տեսնինք, նրանց սերը վայելենք:

Չէ՛, չէ՛. մեռնի՛նք միասին, երթա՛նք միասին, հասնի՛նք մեր ծնողաց փառքին, պսակին: Երկինքն մեզ համար է իր սիրտը բացել, հրեշտակը մեր գլխին թևները փռել. նահատակը, կուռանք, սուրբք և մարտիրոսք մեզ ձե՛ն են տալիս, մեզ կանչում ամոք: Նրա՛նց մոտ գնանք, նրա՛նց սիրուն մեռնինք, մեր մարմինը տանք, որ հոգով ծաղկինք: Ձեզ

Մոտ ենք գալիս, ծնո՛ղք սիրելիք, ձեր տեսուն կարոտ՝ դուք մի՛շտ պաշ-
տելիք. ձեր արդար կաթը, ձեր սուրբ խրատը մենք ե՛րբ կմոռանանք, որ
մտնինք կրակը:

Արի՛. երկնային հրեշտակը լուսեղեն,
Տա՛ր մեր աղաչանն աստծուն էս կողմեն:
Բարո՛վ մնա՛մ դու՛մ՝ լերի՛նք, հո՛ղ, աշխարհ,
Բարո՛վ կացե՛մ դու՛մ՝ ծառ ու ձո՛րք, անտա՛ն:
Մենք շէկն արժան ձեր սուրբ երեսին,
Մեր ոտն անիրավ դիպավ ձեր դոշին:
Քանի՞ցս ձեր պտուղն, ձեր համն ու հուրը,
Ձեր շվափ տակին, ձեր ծաղիկն, խոտը
Մենք հարամ ձեռով փողեցինք, առանք:
Կոխեցինք ձեր սուրբ երեսն ու դոշը,
Ձեր դադրն ու խաթրը մենք բնավ չիմացանք:
Աղբրի գլխին, առվի դրաղին,
Սիրելիաց միջին, ծնողաց գոգին
Մեր վայելեցինք, մեր օրն անց կացրինք:
Աստղերն մեր գլխին փողցր ծիծաղեցին,
Լուսին, արեգակ իրանց լիսը տվին.
Քոչունք երգելով, ծաղիկք հոտ տալով
Մեզ կնացրին, մեզ զարթեցրին.
Բայց, ա՛խ, անիրավ մեր ձեռն, երեսը
Քնով ծածկեցինք, ձեզ մտիկ չարինք:
Քո սուրբ հողին, մեր փա՛ղցր Հայրենիք,
Մունը շղթինք, մենք չպաշտեցինք,
Սիրուն վարանին մենք կյանք չտվինք,
Մեզ մատաղ չարինք, մենք չսիրեցինք:
Քշնամուն հիմիկ մենք եսիր դառանք.
Քե որ ուզենան էլ, որ տան մեզ կյանք,
էլ չի՛ հարկավոր. դո՛ւ ա՛ն մեր հոգին,
Ո՛վ բարի հրեշտակ, որ կաս մեր գլխին:

Մնացե՛ք բարով, հողեր ու դաշտեր,
Ա՛խ, բո՛ղ վայելեն ձեր սերն ուրիշներ.
Վարդանի աչքը, էս մանկանց ոտքը

էլ ձեզ շե՛ն անե՛նիլ, ձեր վրեն շրշիլ,
Ձեր հոտովն գմայլիլ. ձեր ցրկովն փարվիլ:
Ո՛չ հոր ու կգա մեր գեղեզմանը,
Ո՛չ մոր արատունք կրափի մեր տանը.
Ո՛չ ծամ, պատարագ, ո՛չ խունկ կամ բաժակ
Մեր հոգուն ավող կրլի մեկ ծամանակ:
Ո՛չ ֆյու ու ախպետ կգան մեր հովը,
Ո՛չ մեկ անց կենող կրլի մեր մոտավը.
Մեր ծնողաց մարմինք մեր գեղի շուրմն,
Մեր փուշ ոսկարներն էս օտար հանդումն.
Ձեն միմյանց անե՛նիլ, իբր հեռ քաղվիլ.
Երանք գազանի, մենք գիլի, դշի
Փայ կրլինք, մեզ վրա մեկ առող չի ըլիլ.
«Աստված ձեր հոգին միշտ լուսավորի.
Իր սուրբ երեսին արժանի անի»:

Կրլի, որ դու՛մ մեկ էլ ես հոտ տալիս,
Գարունքը գալիս, դաշտերն ծաղկելիս՝
Մեր երեսին էլ ծաղկիք, կանաչիք,
Մեր հողիցն էլ զու՛մ դու՛ս ցա՛ք, զարդարվիք,
Ձեր ցողն մեզ վրա քափե՛ք, հովացնե՛ք,
Ձեր հովն մեր դոշին փշե՛ք, զովացնե՛ք,
Ձեր պարզ ջրի հեռ մեր արիքը խառնե՛ք,
Մեր տված շունչը առնիք ու պանե՛ք,
Ձեր փողցր հոտի հեռ երկինքն աղարկե՛ք:
Ա՛խ, քե մեկ համիրոդ էս կողմովն անցնի,
Ձեր միջին վեր գա ու էստեղ քեի,
Ձեր հոտն անե՛նիլ, ձեր ջուրը խմելիս,
Բալփի քե հոգին իմանա, ափ,
Միտքը բերի, քե էս է՛ն դաշտերն ես,
Որ էսօր մեր շար քշնամու ծառն
Ուզում ա, որ մեզ խաչին մատաղ տա,
Մեր ջանը խլի, մեզ անի դիմա:
Ի՛նչ կրլեր, ա՛խ, որ մեկ օրհնած հողում,
Մեր ազգուտակի, սիրելիաց միջումն
Մեր հոգին տայինք, նրանց խառնըվեինք:

Ա՛խ, խա՛շ գորավոր, քո հրաշփիդ դուրբան.
Մինչև ե՛րբ մեր ազգն, աշխարհն Հայկական
էսպես կտանջվի, էսպես կմաշվի,
էսպես կփանդվի, էսպես կխաշվի:
Խա՛շ, քեզ պաշտողին ընչի՞ շես պահում,
Խա՛շ, քեզ բռնողին ընչի՞ սպանում.
Քեզ անարգողին էսպես դվաթ տալիս,
Քեզ պարսավողի սիրտը ո՛չ խրվիս:
Ա՛խ, տե՛ր իմ աստված, թե մենք առաջիկ
Մեղավոր էինք, որ պատվիրանիդ
Չհնազանդեցանք, անիրավ էինք,
Մեզ սպանելիք, ընչի՞ մեզ թողիր,
Մեր խեղճ ծնողացը քրի տակ տվիր.
Մեզ կրակ տվին, ընչի՞ շէրեցիր:
Թողիր, որ էսպես տանջվենք շարաշար
Անհեր ու անտեր, անմեր, անհավար
Մնանք էս շուրմն, գազանաց միջումն,
Մեր լաշը թռչնոց, մեր արիւնը հողին
Մատաղ տանք, մեր շանն ղենեք էս գետին:
Մնացե՛ք բարով, ա՛յ մեր խեղճ ազգ Հայ,
էլ մի՛ լաք, ողբաք, ցավիք մեզ վրա:
Սրբեցե՛ք աշխենդ, տեսե՛ք մեր հալը,
էլ ի՞նչ օգուտ մեզ ձեր սուգն ու լալը:
Թուրք գլխներիս, մահն առաջներիս,
Կրակն էրելիս, շամփուրն ծակելիս,
Բոցն խորովելիս, մեր հոգին տալիս,
Մեր կեսն փոքոքված, կեսն անձող դառած,
Մեր ոտներն մոխիր, շնչերս կրակված,
Մեկ ձեռք կտրած, մյուսը փերթած,
Պղինձն գլխներեիս, փարփիչն ոտներումս,
Սրտներումս արիւն, արտասունքն աշուճումս.
Ո՛չ երկինքն փուլ գա, ո՛չ հրեշտակ տեսնի,
Ո՛չ դահիճն ցավի, ո՛չ երկիրն ճղվի:
Դուք ո՞ւր եք լալիս, որ մենք շենք լալիս.
Դուք ո՞ւր մղկտում, որ մենք շենք խնդրում:
Պահեցե՛ք ձեր սուգն սև օրի համար.
Ձե՛զ վրա լաց էլե՛ք ու տեսե՛ք ձեր ճար:

Մենք մեր ծնողաց հետ կմիանանք,
էսօր նրանց տեսուն մենք կարժանանանք.
էս դառն աշխարհիցս կհանգստանանք,
Դրախտը կերթանք ու միշտ կխնդանք:

Բայց վա՛յ ձեր օրին, ձեր օղուշողին,
Թե դուք կենդանի կանգնիք, ձեր աշխով
Տեսնիք սիրելյաց տանջանքն՝ մղկտալով.
Ձեռներդ խաշած՝ ձեր դոշը ծեծելով,
Հող տաք ձեր գլխին, քաղեք ձեր որդին.
Ձեր սիրտը հանողին, կյանքը փանդողին
Եսիր դառնաք ու էլի շարժելիք, էլի միշտ տանջվիք
Ու ձեր հողի վրա դուք մատաղ բլիք,
Ձեր աշխարհումը էսպես դուք մաշվիք
Ու դեռ սիրտ չանեք, դուք չմխաբանիք,
Մեկ օր էս սուր, թուրն, էս կրակն ու բոցը,
էս պղինձն, շամփուրն, էս վառ հնոցը
Դուք ձեր թշնամուն միշտ հազիր շպանեք,
Նրան դուք շէրեք, նրան շկոտորեք,
Ձեր ազգն, աշխարհը դուք ազատ չանեք
Ու էսպէս թշվառ, տարաբախտ մնաք:

Մնա՛ք դուք բարով, տարե՛ք ձեր որդոցն
Մեր կարոտ սերը, մեր ազիգ բարովն.
Պատմեցե՛ք նրանց մեր խեղճ օրերը,
Թո՛ղ պահեն նրանք իրանց գլխրները.
է՛ս օրին չհասնին, է՛ս ցավը չտեսնին,
Տա՛ն իրանց կյանքը ու պահեն աշխարհը.
Մնա՛ք բարով, բարով...

*Վա՛յ... վա՛յ... ա՛խ... նա՛նի ջան... բա՛բի ջան... Աստված, քե՛զ
դուրբան... ամա՛ն... ամա՛ն... ամա՛ն... Մեռա՛նք... էրվեցի՛նք... խո-
րովվեցի՛նք... ամա՛ն... վա՛յ... Հրեա պրծա՛նք, հրեա էկա՛նք. ո՛վ Վար-
դան նահատակ, սուրբ ծնողք. ձեր զավակք զալիս են, մոտ էկեք. կյանք
տվին, մահ առան, ձեզ լծողին, ձեր հավատն, ձեր սուրբ խաչն չուրա-
ցան: Թրի բերնին, վառ կրակին, տանջանքին դիմացան:*

«Փշրեցե՛ք, շարդեցե՛ք, ոտն ու ձեռ կտրեցե՛ք,
Առաջ փորն, հետո գլուխն էրեցե՛ք, շամփրեցե՛ք,
Մասները հաղրհան, ձեռները կաշրհան
Արե՛ք, մեշքն կրակին դեմ արե՛ք, խանձեցե՛ք,
կտրած ձեռն, ոտն ու մատն եղումը դադեցե՛ք,
Ով շուտով սպանի, իր գլուխը կթոշի:
Ռատուլ ու յավաշ կամ կաշին հանեցե՛ք,
Կամ գլուխը ֆերթեցե՛ք, կամ աշերն փորեցե՛ք:
Թո՛ղ ոտներն է՛րվելիս՝ աշր տեսնի, սիրտն է՛րվի.
Թո՛ղ ձեռներն կտրելիս՝ բալի թե ան ընկնի
Սիրտները ու դարձ գան, մեռ հավատն ընդունին,
Խաչը թողան, դո՛ռանին գլուխ տան, մերն ըլին»:

Հասան խանն անիրավ՝ էս հրամանն ասելով,
Կրակին էր տալիս սուրբ մանկանցն՝ տանջելով:
Բայց արդարե՛ն, վաղուց էր, տվել էին սուրբ հոգին,
Սուրբ արյան պատարագն նվիրել երկե՛փին:
Ողջակեզ, անուշ հոտն բարձրացել առ վերինն.
Սև ամպերն հեռացան, երկնային լիսն իջավ,
Նրանց մարմինն ամփոփեց, պտտեց, բարձրացավ:
Ու հանկարձ՝ սուկալի վերեկը ձեռն էկավ.
«Հասան խա՛ն, դու գազա՛ն, անօրե՛ն, դիվակա՛ն.
Բա՛ց շար սիրտդ, կա՛ց, կանգնի՛ր, որ ինձ տաս պատասխան:
Ո՛չ գետինն ֆեզ կպանի, ո՛չ անդունդն ֆեզ կփաշի,
Ո՛չ դժոխք բույ կտան, ո՛չ գեհյանն սուկալի.
Կենդանի դու պետա՛ է ֆրե՛րվիս ու տանջվիս,
Մինչև էդ անմեղաց սուրբ արինն վնարես:
Թե շանք ֆեզ հանդիպի, թե կայծակ ֆեզ էրի,
Իմացի՛ր, որ ե՛ս եմ, որ ֆեզ տամ տանջանքի.
Երեյա՛լ մնասցես, տատանյա՛լ մաշեսցիս,
Փուշ, տատակ ֆեզ պա՛տի, թե հողն էլ դու մտնիս»:

Հանգիստ ու խաղաղ մնա՛ք, սիրելի՛ք,
Մինչև օրն վերջին, լիսն գեղեցիկ.
Անմե՛ղ երեխե՛ք, արդա՛ր դուք հոգիք:
Քանի Ապարան տեսնիմ, անց կե՛նամ,
Քանի շունչս առնիմ, ձեռ անունը տամ.

Ա՛խ, իմ ազգի դուք հրեշտա՛կ, սո՛ւրբ որդիք,
Որ էղպես կանուխ դուք քառամեցիք:
Երբ երեսու հողին, ծնկներս չոփած,
Աչքս ծով դառած, սիրտս ահեղ լցված՝
Ընկնիմ, ա՛խ, գլուխս բաց ձեռ առաջի,
Համբուրեմ ձեռ հողն, մե՛ամ վրա գե՛տնի.
Քաղեմ ձեռ ծագիկն, հիշեմ ձեռ հոգին.
Ո՛վ սուրբ հոգիք շան, երկնային բեմին,
Աստուծո ատենին, սրբոց խորանին
Տարե՛ք իմ խնդիրս, տարե՛ք արտառունքս,
Որ մեռ խեղն ազգը, մեռ սուրբ աշխարհը,
Որ ձեզ պես մատաղ ավեց աստուծոն,
Էլ չի՛ ավերվի, շմե՛նք գերի,
Մրի մատաղ ու եսիր թշնամուն,
Աճտեր ու անհար, անտեղ ու անտուն:

ՎԱՆՃԱՆ ԵՐԿՐՈՐԳ ՄԱՍԻՆ

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

<1>

Հայաստան աշխարհը շատ վախտ էր նեղության, ավերման տակ ընկել, ամա էս ամենիցը անց կացավ: Սար ու ձոր դառել էր գողի, ավազակի բնակարան: Ամեն կողմից պարսիկք է՛նպես ոտը բարձրացրին հանկարծ, որ էլ դեմ կենալու ճար չկար: Բայց է՛ս նեղությունն էր, որ հայոց էլ է՛ն հոգին էր տվել, որ թե մեկ կողմից իրանց ազգին ոտի տակ էին տալիս, մյուս կողմից իրանք էին թշնամու արինը ծծելով ման գալիս: Սաղ Պարսկաստան պոկ էր էկել, սաղ Կավկազ՝ դոնմիշ էլել: Էրակլի որդի Ալեքսանդրեն, որ վրաստան առնելուցը ետը փախել, պարսից դուռն էր ընկել ու հարիր անգամ գլուխը քարեքար տվել, որ իր աշխարհը էլ ետ ձեռք քցի, էլ սար շէր մնացել, որ անց չկենա, որ բալբի թե իր սրտի մուրազը կատարի: Լազգի, Չաչան, Չերքեզ, Ղազախ, Բոռչալու, Շամշաղին, բոլոր Կասպից գավառները՝ ձեռքները հինա էին դրել, թև առել, որ թռչին ու ոսի իշխանությունը ստանան: Հայ ազգին յա կրակ էին խոստանում, յա սուր. յա կոտորում, յա թալանում: Ինչքան թույն ունեին, մեր ազգի գլխին էին թափում: Յա պատիվ, մեծություն խոստանում, որ խաբեն նրանց, յա պատիժ, պատուհաս տալիս, որ վախենան, ոսիցը ձեռք վերցնեն: Շահիցը, սարդարիցը ֆարման ֆարմանի վրա էր գալիս, բայց հայոց արդար սիրտը, ուղիղ սերը, որ ոռուսաց հետ ունեին, է՛ն ժամանակն էլ նրանց շթողեց, երբ թուրք գլխերներին խաղում, որդի ու զավակ դռններին, առաջներին սուրն էր քաշվում յա կրակումն էրվում: Ինչ որ Պարսից կովի ժամանակին հայք արին, աստուծո է հայտնի, ու ամենողորմած կայսրն էլ շնորհակալությունով ու հրովարտակներով, խաչով ու նշանով էս արած լավության տեղը շատ անգամ լցրեց: Թո՛ղ բազի հիմար, անասոված մարդ հայոց ոտը ձգի. թե մարդ չիմանա, քարերը վկայություն կտան: Հալբաթ որ մեկ օր մեկ արդար, անաչառ մարդ վրաստանու պատմությունը կգրի, էն ժամանակը կերևի, թե հայք ի՞նչ

արին, ի՞նչ հավասարություն են ցույց տվել տերությանը, ի՞նչ արին են վեր ածել:

Ո՞վ չգիտի, որ էս հաղալին, ինչ ժամանակ Հասան խանը՝ արևմտից, Աբաս Միրզեն՝ արևելից, ավազակի պես հանկարծ էկան, մեր սահմանը (սնոր) կոխեցին, մեր կողմը ամենեին խաբար շունեին: Ընչանք ոռուք իրանց զորքը կհավաքեին, զլլբաշը կարող էր սաղ վրաստան ոտի տակ տալ, եթե հայք չէին ամեն տեղ նրա ճամփեն կտրել: Միմիայն Նեքսես ու Գրիգոր եպիսկոպոսաց, Մաապրովի ու Բեհրուզովի աբաժը բավական է, որ աշխարհ իմանա, թե ի՞նչ հոգի ուներ էն ժամանակը մեր ազգը: Առաջինը՝ խաչը ձեռին, հայոց քարոզում, զորք էր հավաքում, որ գնան, արին վեր ածեն իրանց ազգի համար. երկրորդը՝ Երմալովի խնդրքովը եպիսկոպոսություն շորերը փոխած, չերքեզի շոր հաքած, յարադ-ասպար կապած՝ որ Թիֆլիզու, Ղազախ-Բոռչալվի միջովը շէր անց կենում, հենց իմանում էր խալխը, թե իրանց փրկիչն էր գալիս:

էն ժամանակը, որ Շամշաղինի մովրովը հարիր մարդով հենց հասավ Մատուշկի ասած կարմունջը ու սարսափելով էլ ետ ե՛տ դառավ, չկարաց առաջ գնալ, էս հսկա եպիսկոպոսը երկու մարդով հաղար արինակեր հարամու գլուխ ջարդելով՝ Ղազախ-Բոռչալու անց կացավ, հասավ Շամշաղին՝ իր հայրենիքը, իր ընտանյաց մեջը, գրաֆ Սիմոնիչին, որ Գյանջուցը փախած՝ գալիս էր, իր բոլոր զորքովը իրանց տանը երկար պահեց ու Երմալովի թղթովը բոլոր կառավարությունն ստացավ, մինչև Թիֆլիզուցը օգնություն գար:... գեղը, որ պարսիկք էկան, քանդեցին, դերի արին, ուր յոթանասուն տանից ավելի էր, երեսուն մարդով հինգ հազար մարդի մեջ մտավ, առյուծի պես իր ժողովուրդն ազատեց, նրանց եսիրը ետ բերեց: էս միջոցին Երմալովն էլ էկավ, հասավ: Մեկ պաս օր եպիսկոպոսիցը խնդրում ա, որ կովի ժամանակին էլ պասին մտիկ շանի, բայց նա հսկայաբար պատասխան է տալիս.

— Պարսից միսը թողած՝ ի՞նչ հարկավոր է տավարի միս ուտիլ: էս միջումը Ալեքսանդր վալին ու Զոհրաբ խանը էկան, Շամշաղինը կոխեցին, ու քիչ էր մնացել, որ բոլորը տակ ու գլուխ անեն. քաջ եպիսկոպոսը իր ընտիր հայերով նրանց քամակը կտրեց, զորքերները կուռրեց ու հինգ պարսիկ իր ձեռովը բերեց ու Երմալովին փեշքաշ արեց: Սա էլ ճակատը համբուրեց ու շատ անգամ խնդրեց, որ իրան ասի, թե ի՞նչ պարզև ա ուզում թագավորիցը, բերիլ տա: Անմահ եպիսկոպոսը է՛ն խնդրեց, որ Շամշաղինու ու Ղազախ-Բոռչալվի հայ ազգը թուրքի ձեռքն ազատվի, շունքի մինչև էն ժամանակը նրանց ձեռին շատ նեղություն էին

քաշում: Խնդիրքը կատարվեցավ, ու ինքն էլ արքայական պսակին ու թռչակին (պենսիա) արժանացավ:

Ո՛վ չի զարմանալ, որ սրա ախպեր Գալուստը ինչ ժամանակ Հասան խանի ձեռք գերի ընկավ, ու ուզում էին, որ գլուխը տան, նաղի խանը մեջ ընկավ ու նրան արձակել տվեց: Սարգսն էլ էն պայմանով նրան թողեց ու ֆարման տվեց, որ Շամշահնու, Ղազախ-Բողազավի մեծությունը որդոց-որդիս նրան կբաշխեր, թե կարողանար հայերի սիրան առնել, նրանց գարձնել, որ զլլբաշին ծառայեն: Հրամանն էնպես էր տված, որ թե շորս օրվա միջի խաբար չբերի, գլուխը հսգար կտոր պետք է ըլեր: Բայց նա էս բոլոր արիւնը աչքի տակն առած՝ էկավ ու թղթերը Մատաթովին տվեց: Հասան խանը հաղար ոսկի նրա գլուխը բերողին, երկու հազար՝ նրան սաղ-սաղ բռնողին էր խոստացել: Շամշահնու սարերը, ձորերը գիշեր-ցերեկ գող ու ավազակ զվլում էին, որ նրան բռնեն, իրանց պարզեն առնին, բայց շատին ինքը իր թրին պարզե արեց: Է՛սքան անպարզեն առնին, է՛սքան քաջություն տեր էր էս օջախը, բայց էլի ով Գրիգոր եպիսկոպոսին տեսներ, հոգին հետը կերթար. է՛ն զարմանալի սրտի տերն էր, է՛ն քաղցր լեզուն, է՛ն անուշ բնությունն ունեւր: Երեխի պես կնստեր, կպատմեր, ինչ զլխովն անց էր կացել:

Բայց ի՞նչ հարկավոր է բանը երկարացնել: Քանի կավկասյան սարը կա, Մատաթովի ու սրանց արածը հավիտյան կհիշվի, կասվի:

Միթե ներսես Եւփսոկոսը չէ՞ր, որ գրաֆ Պասքելիչի հետ մտավ Հայաստան ու հայոց մեծ մասը՝ քարոզելով, հորդորելով, ոսի ձեռի տակը բերեց: Քանի՛, քանի՛ քաղաքներ, գեղեր դարտակվեցան զլլբաշի ու օսմանցվի երկրումը ու քանի՛սն էր Հայաստան, Վրաստան նրանցով լցվել:

Ո՛ւր թողանք էն մեր հոյակապ իշխանքը՝ Բարսեղ, Մանուկ, Մկրտիչ աղեքն բայազդցի, աշխարհահոռակ տունն Տիգրանյան զարսցի, որ, ինչպես հայր, իրանց բոլոր հարստությունը վատնեցին, փշացրին ու իրանց աղքատ ժողովուրդը պահելով՝ բերին էս կողմը: Էսօր էլ նրանց անունը տալիս՝ բայազդցիք ու զարսցիք ուզում են երեսներին խաշ հանեն, էնքան անթիվ է նրանց հերությունն ու լավությունը ազգի վրա:

Միթե էս բայազդցիք չէին, որ երբ մեր գորքը նրանց քաղաքն առավ, մեկ քանի օրից ետը հանկարծ Վանա փաշեն մեծ զոնշունով որ էկավ, Բայազդի շորս կողմը բռնեց, էս քաջ հայերը հոգին ատամների տակն առած, է՛ն տղամարդությունը ցույց տվին, որ դեռ Երևան չեկած՝ շատր առած, է՛ն տղամարդությունը ցույց տվին, որ դեռ Երևան չեկած՝ շատր աստիճան, խաշ ստացավ: Էսօր էլ որ էս ողորմելիքը Թիֆլիզումը, մշակություն անելիս կամ բաղնաներումը ծառայելիս, խոսք ա ընկնում,

էն կտրատված շորքերիցը էլի իրանց խաշերը հանում, գոռոզությունով ցույց են տալիս իրանց արնի գինը:

Կարելի է, թե պատմությունը, որ հայի համար քոռացել, մեծ-մեծ ազգերի ա զայուզ ա՛նում, էլի մոռանա, բայց ազգասեր հայն ի՞նչպես չպաշտի էն արծափեցի Մանուկ աղայի գերօրինակ քաջությունը ու հրակայությունը, որ դեռ Բայազդի շատած՝ առյուծի պես, քառասուն քաջ հայազգի քամակին, Մասսա սարին նայելով, իր ազգի մեծությունը միտքը բերելով՝ թն էր առել, սար ու ձոր ոսնատակ տալիս, փաշին ու բոլոր Բայազդու գալաղը պահում, քրդերին քարեքար տալիս, հալածում: Տաք տարուց ավելի էսպես իր աշխարքին տիրություն էր անում. վախտեն մարդով շատ անգամ երկու-իրեք հարիր քրդի մեջ մտել, ջախքբուրդ արել, դուս էր էկել, ու ինչ ժամանակ Պարսից կոնվը բաց էլավ, արծվի պես ընկել էր Մասսա էս կողմը ու Հասան խանի զոնշունը շատ տեղ կոտորել, ջնջել էր: Էնպես որ, խանը անճարացած՝ գրեց փաշին, որ յա Մանուկին կորցնի, յա թե չէ հազարվի, որ վրեն կոնվ կդնա: Հսկա, բայց տարաբախտ Մանուկ աղեն էն օրը, որ էս խաբարն ընկնում ա քաղաքը, դալիս ա, որ բարոթ առնի: Փաշեն, որ նրան աչքի լսի պես էր սիրում, կանչում, աղի արտասընքով խնդրում ա, որ անպատճառ գլուխն առնի, քաշվի, բայց քաջասիրտն Մանուկ իր տղամարդությանն ապավինելով՝ սասածն անկաջըվեր անում ու գալիս, մեկ դուքանի առաջի վրից տալիս, որ տասը զլլբաշ հանկարծ վրա չեն թափվում, վեցին էլ սպանում ա ու հետո ա հոգին տալիս ու խաչվում: Էսօր էլ ինչ բայազդցի նրա անունը տալիս ա, ծուխը քթիցը դուս ա գալիս: Լիս կարի՛ գերեզմանդ ու հողդ, անպարտելի՛ հսկա: Ա՛խ, ե՞րբ կըլի, որ քր հոգին գա, մեր ազգի վրա իջանի, որ մենք էլ մեր ազգին քե՛զ պես տիրություն անենք, քե՛զ պես մեռնինք:

Ո՛ւր թողանք զարաբազցոց, երևանցոց ու լոռցոցն արածները, որ քար ու հող զլլբաշի արնովը լվացել, արին են թափել: Ղորդ ա, էն վաղուցվան հիանալի մեղիքները չկային, ամա նրանց հոգին շա՛տ տեղ էր մնացել: Ղլլբաշի շատ զոնշունի գլուխը սրանք կերան:

Ա՛խ, ո՛ւմ մտքից կերթա է՛ն հսկա կերպարանքը, է՛ն գեղեցիկ պատկերը, է՛ն անոշ լեզուն ու անօրինակ ուշիղությունն ու սիրտը, որ շուկավերցի Սոսի աղեն ու մելիք Հոհանջանն ունեին: Հրեղեն վիշապի պես ընկել էին Քաշվեթու ու Բոլնիսի սարերը, որ թշնամու առաջը կտրեն, տեղ չտան, ու ինչ ժամանակ խաբարը նրանց է հասնում, թե նեմեցի Կոլոնիեն տվին, քառասուն կարիճ տղերք քամակին, իրանց մովրովն էլ մեջընկերումը՝ է՛ն վախտն են վրա հասնում, որ քուրդ Օթյուզ աղեն վաղուց Կոլոնիեն քանդել ու իրեք հազար մարդով եսրների կեսը կոտորել, կեսը

մա-դիմա անես: Ախր նա էս օձերի ճուտն ա. ընչանք մորը չսպանես, ձագը ձե՞ն կընկնի:

Խա՛ն, Մա՛լիք, էլի ասում եմ՝ սրանց արածը տանելու չի, ամա դո՛ւք եք էկել իմ դուռը, ի՞նչ անեմ, ի՞նչպես ետ դարձնեմ: Որ սիրտս ուզեք, գիտեք, որ կհանեմ, ձեզ կտամ: Սրանց զուգը ձեր արևին սաղաղ. թո՛ղ բխով քցեն դրանց ոտներն ու շիխքը, ու բերդումն ընչանք մնան, մինչև սուշլուն ինքն իրան ետ գա: Հորըմոր արինը քաղցր ա, վաթսանի հողն ու ջուրն՝ անոշ: Թո՛ղ սրանք գրեն իրանց տղերքանցը, խրատեն, որ ետ դառնան, թե չէ բանը փիս կգա: Կուզեմ, որ է՛ն, է՛ն, է՛ն բեղովլաթ Աղա-սուն մեկ էլ տեսնիմ, մեկ էլ է՛ն սուրահի բոյին նայեմ, հետո միսը բերանը տամ, որ սրտումս դարդ չմնա: Թո՛ղ նա էլ, ուրիշներն էլ լա՛վ իմանան, թե սարդարի հրամանը գետինը չի՛ պետք է քցած, սրբի պես պաշտած, որ մեկն էլա չի՛ համարձակի էսպես բանն անի: Թե չէ՛ հայերը գել կդառնան, մեզ կուտեն: Էլ էս երկրումը կենալ չի՛ ըլի:

Ասում եմ ձեզ, ա՛յ աղասխկալուք (ժերունիք), դուռանի դորությունը գիտենա, թև առնին ձեր որդիքը, երկինքը թռչին, էլի նրանց վեր բերիլ կտամ. գետնի տակը մտնին յա ծովի, կհանեմ, թիքա-թիքա կանեմ. նրանք որ չգան, սաղ հայ ազգը թոփի բերնին կապիլ, քցիլ կտամ. թե խելք ունին, ձեզ խեղճ գան, ետ դառնան: Հազար ձիավոր նրանց ետևիցն ընկած՝ սար ու ձոր ոտի տակ են տալիս, դազախ, դարափափախ՝ նրանց արինը խմում. թե մեկ ձեռս են ընկել, մեծ թիքեն անկաջները կմնա. ձիու պոչից կապիլ, քաշ տալ կտամ, թո՛ղ ձեզ խաթր անեն, ետ գան, թե չէ, որ ես բերիլ տվի, ո՛չ դուք կպրծնիք, ո՛չ նրանք: Քյաբ ու դուռանով, շահի գեղտովն օրթում եմ ուտում. ասածս ասած ա, դուք գիտեք: Գնացե՛ք. էսօր կգան՝ ազատ եք, էգուց կգան՝ նմանապես: Ձեր ու ձեր խալխի կյանքը նրանցիցն ա կախ. թե ետ գան, բալքի թե սիրտս ոահմ ըլի ընկած, բարկությունս անց կենա, նրանց սպանեմ: Սար ու ձոր առաջիս դողում են, նրա՛նք պետք է ինձ դեմ կենան: Գնացե՛ք, միտք արե՛ք. ձեր պիի դարդը քաշեցե՛ք:

Էս խոսքի վրա Սվանդուլի խանն ու Սհակ աղեն վեր կացան, աթոռի ոտն ու սարդարի փեշը համբուրեցին ու հազար անգամ զուխ տալով, ոռորոտ անելով դուս գնացին:

Բանտը բաց արին, ու մեր խեղճ քեղխուղեքը մտան ներս. դուռը վրըները փակեցին, նրանք աչքըները բաց արին: Թագուհին էլ էնքան ոտին-գլխին տվել, երեսը շանգոն էր, որ էլ սարդարի երեսը չկարացին բերել: Սվանդուլի խանը տարավ իր տունը, որ նրա հոգան էլ քաշի, նրան էլ ճար անի:

Բայց ինչ մեր Աղասու հալն էր, աստված ո՛չ շհանց տա: Ձեռն ու ոտը կապած. դժոխքը փորումը, սաղայելյան շար հրեշտակները գլխին պտիտ տալով՝ Ձանգվի վրովն անց կացրին, ու, հենց բռնես, սար ու ձոր բերանները բաց՝ նրանց ըլին ուզում կուլ տան, էնպես փախցրին նրան նրա քաջ ընկերքը: Շատ տեղ իրանից գնում, քիչ էր մնում ձիուցը վեր ընկնի. էլի ընկերքը հասնում, երեսին ջուր էին ածում, անկաջները տրորում, ետ բերում. էլի նրա սիրտը գնում, ձիու գլխովն էր ուզում ընկնի: Բազի վախտ որ բերդանբիր «Թա՛գուհի, նա՛նի, բա՛բի, նա՛զու» չէր ձեն տալիս, քար ու հող ուզում էին կրակվին:

Հենց մութը գետինն առավ, նրանք նի մտան Ապարանու քանդված եկեղեցին, շունքի օրն էլ կարճ էր. արեգակը քիչ էր մնացել մեր մտնի, որ նրանք գեղիցը դուս էկան: Ձիանքը որ շունչ չէին քաշում, աչքըները արին էր քցում, քիթ ու բերան՝ կրակ: Ամեն մեկ շունչ քաշելիս փոր ու աղիք իրար էին կպչում, էնքան էին քշել: Վաթոն սկսեց ձիանը ման ածիլ, կա-րոն՝ սար ու ձոր աչքի տակն առնիլ, դարավուլ քաշիլ, Մուսնե՛ Աղասուն ուսին դրած մտավ եկեղեցու խարաբին, զուխը դրեց գոգն, ձեռը՝ երեսին, ու աչքը երկինքը քցեց, որ իմանա, թե աստղերն ի՞նչ են ասում: Մեկեկներն ընկան դես ու դեն, որ ձիանոնց համար մի քիչ եմ (ուտելիք) ճարեն: Բայց էն վախտին շուրումն ի՞նչ կըլեր: Խոտի շոփերն էին մնացել տեղ-տեղ ցից-ցից կանգնած:

Երկինքն աչք ու ունք կիտած՝ իր շարխը պտտում էր հանդարտ. լուսինը ամպերի տակիցն մեկ երեսն հանում, շհանց տալիս, մեկ էլ ծածկում, կորչում էր: Գերեզմանատունն էնքան սարսուփելի չէր ըլիլ, ինչպես էս յաբանի շուր: Ամեն մեկ սարի արանքից կամ քարի տակից դժոխքի ձեն էր գալիս: Գել, շարխալ, արջ՝ մեկ կողմից, դառնաշունչ բորյազը, որ էստեղ, օրը ճաշին, մարդի աչք ու բերան կալնում, խեղդում է՝ մյուս որ կողմիցը, Սանդարամետը բաց էին արել, սար ու ձոր իրար գլխով տակողմիցը, Սանդարամետը բաց էին արել, սար ու ձոր իրար գլխով տակողմիցը, Սանդարամետը բաց էին արել, սար ու ձոր իրար գլխով տակողմիցը, Սանդարամետը բաց էին արել, սար ու ձոր իրար գլխով տակողմիցը: Աղասին՝ նաֆասը փորն ընկած, որ բազի անգամ ա՛խ չէր քաշում ու ոտին-գլխին անում, գետինն ուզում էր պատռվի, ընկերներին խոր տանի: Նրա հավատարիմ շունը զուխը նրա ոտի տակը դրել, մնացել էր փետացած: Ձին էլ բերին, գլխավերևը կապեցին, որ բալքի նրա շունչն էլա Աղասուն մեկ ճար անի:

— Զա՛նիդ դուրբան, Ա՛ղասի, էս ի՞նչ օրն ես ընկել. մեր աչքը պտեղ

դուս գար, որ քեզ էսպէս շտեմնեմք, էս ի՞նչ ա քո հալը,— ասում էր ջիվան Մուսնն ու գլխին տալիս, Լրեսն երեսին դնում, ձեռը՝ դռնին. դամարի տալն ու ջանի տաքութունն էլ որ չէր տեսնում, գլխին կրակ էր վառվում:

էն մեկել տղերքն էլ ձիանոնցը ջուր տվին, ձեռները քամակներին քսեցին ու էլ ետ թամբեցին, լգամները բերանները տվին: Թվանքների, փշտովների ոտներն էլ քաշեցին, ազդոթին թազացրին, ու ամեն մարդ, իր ձիու լգամը ձեռին, էկան, Աղասու շորս կողմը կտրեցին: Աչքներինցը արտասունքը գետի պէս էր վեր թափում: Հորնըմոր դարդը մեկ կողմից, իրանց սև օրը մյուս կողմից, իրանց սիրելուն էլ է՛ն հալին տեսնելիս՝ ուզում էին քար ու քոլ պոկեն, գլխրներին տան: Մեկ սա էր ընկնում Աղասու վրա, մեկ նա: Մինը ձեռն էր դնում բերնին, մինը գլուխը քաշում դռնին:

— Յարագանիդ դուրբան, աստված, փառքդ շա՛տ ըլի. հենց է՛ս առավոտ ամեն աչք մե՛զ էր էրնակ տալիս, ի՞նչ արինք, որ մեզ էս պատժին հասցրիր: Վա՛յ մեր խեղճ օրին, ա՛յ ազիզ ծնողք. երաբ սա՞ղ եք, թե՞ թրի տակին մնացիք. երաբ թո՞փ ձեզ գետնին իսկեց, թե՞ զընդան ձեզ մեջն առավ. երաբ մե՞ր ցավն եք քաշում, թե՞ ձեր սև օրը լաց ըլում: Տե՛ր աստված, տե՛ր աստված. ո՞ւմ մեկ չոռ ասեցինք, որ մեր առաջն էկավ: Ո՞ւմ մեկ ծուռն աչքով մտիկ արինք, որ մեր գլխին էսպէս բարկացար: Արյան ծովն էկել, շորս կողմըներս բռնել ա, ո՛ր կողմն էլ ձեռն ենք ածում, կրակ է ընկնում ձեռներս: էստեղ մեր թագավորներն էին վաղ ժամանակը քեֆ անում, իրանց ամառը անց կացնում, որտեղ որ հիմիկ մենք կրակումն էրվում ենք: էս ժամումն էին նրանք կանգնում, աղոթք անում, որտեղ որ հիմիկ մենք մեր հոգին ուզում ենք տալ: Ա՛խ, ո՞ւր էն ժամանակը, ո՞ւր էն փառքը: Ջեր հողը լիս կտրի, ա՛յ մեր ազգի թագավորք, իշխանք. երա՛բ դուք էլ միտք կանեի՞ք, թե ձեր որդիքը մեկ օր էսպէս արին պետք է վեր ածեն ձեր գերեզմանի վրա: էս ի՞նչ շար լեզու մեզ անիծեց, որ մեր օրն էսպէս սևանա, մեր աստղն էսպէս թեքվի: Ո՞վ արագահաս սուրբ Սարգիս, ո՞վ զինավոր սուրբ Գեորգ. էլ ո՞ր օրը մեր հավարին պետք է հասնիք: Գժոխքումն էրվում, տապակվում ենք, ախր ի՞նչ կըլի, որ մեզ շարա անեք: Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. ի՞նչ կըլեր, որ ամենս էլ քո ուղուրին մատաղ էինք գնացել, ա՛խպեր ջան, մեր հո՞գի, մեր աչքի լիս: Արին կապեցիր խալխի սիրտը, կրակ վառեցիր երկրի գլխին, ա՛յ աշխարհի աչք Աղասի: Մեկ ճանճ էլա նհախ տեղը շես սպանել, մեկ սառը խոսք քո բերնիցը չի դուս էկել, ա՛յ աստուծո գառն ախպեր, ախր ընչի՞ պետք է աստված քեզ էլ, մեզ էլ էստեղը հասցնեք: Ո՞ւր

գնանք, ո՞ւր, մեր գլուխը ո՞ր քարի առաջին լաց ըլինք: Ո՞ր ջուրն ընկնինք, խեղդվինք, պրծնինք: Տո՛, մեկ բերանդ էլա բաց արա՛, քո ջանին մեռնինք: Ընչի՞ էս էսպէս մեզ էրում, փոթոթում: Ի՞նչ կըլի, որ էդ սիրուն աչքդ էլա մի բաց անես, մեզ էսպէս չապանես: Աշխարհն էլ ի՞նչ պետք է մեզ համար, որ քեզ շնք ունենալ: Մեր գլուխը քեզ դա՛ւրբան, ամենս էլ առաջ մե՛ր արինը վեր կածենք: Կաթն ու ծիծ մեկտեղ ենք կերել, որ քեզանից ձե՛ռ քաշենք: Բախտ ու լավ օր մեկտեղ է՛նդուր համար ենք վա՛յելի, որ քեզ նեղ օրը բա՛ց թողանք: Որիս ուզում ես, վեր կա՛ց, քո ձեռովդ մատաղ արա՛. ով երեսը ետ թեքի, շլինքը տո՛ւր, քո ձեռին դուրբան. ախր մեկ խոսա, ի՞նչ կըլի:

էս խոսքին բիրադի մեկ ձիու ոտի շփլթոց էկավ: Երկինք, գետինք, գլխրներին սևացավ: Հենց իմացան՝ մեկ ամպ տրաքեց, մեկ սար գոռաց, փուլ էկավ: Յարադ-ասպաբ առան ուսըները, ամեն մեկը մեկ բուռը հող սրբութունի տեղակ բերանը քցեց, մեկ քարի առաջի շոքեց, իր մեղքը խոստովանվեց, մեկ քանի ծուր դրեց, երեսին խեղճանեց, ժամի քարերը պաշելով տեղիցը վեր կացավ, ձիու աչքերը ճմբռեց, մեղքը սղալեց, որ անկաջները սրել, խլացրել, էն կողմն էին մտիկ անում էնպէս խլկոտանկաջները սրել, խլացրել, էն կողմն էին մտիկ անում էնպէս խլկոտանկաջները սրել, որ ձեռն գալիս էր: Շունը դրադ քաշեցին, մատով-ձեռտով արին, որ ձեռն չհանի, ու իրանք թուր ու թվանք հազբած, ձիու ջիտով քցած՝ սկսեցին պատի արանքիցը անսաս անկաջ դնիլ, որ տեսնին՝ էկողներն ո՞վքեր են: Դամարները ուզում էր տրաքի, ոտըների տակին կրակ էր վառվել: Անիծած բուքն ու քամին հյուսսի դճիցն էր պալիս ու ձեռն փակում: Ուզում էին իրանց կտրատեն, որ չէր թողո՞ւմ՝ պարզ իմանան, թե ի՞նչ խաբար է:

էսպէս՝ կես սհաթ քիմի մնացին փետացած: էլ չէին ուզում ծպտանա: Շատ մտիկ արին, ձեռն չէկավ. հենց էն էին ուզում, որ էլ ետ տեղըները նստին ու թվանքները վեր դնեն, ու մեկն էն կողմիցն սկսեց բերանը բաց անիլ.

— Տղերք, ի՞նչ կըլի՞ ըլի, տղամարդութունն էն ա, որ մարդ իր գլուխը դուշմանի ձեռ շտա: Դուք լավ գիտեք, որ մեր մեկ հայր տասը թուրքի բարեբար է: Երևում ա՛՝ ետներիցս մարդ են քցել, ման գալիս: Թո՛ղ գան, դրանց փիրն իրանց խոռվ կենա: Բոլորին յա կշարդենք, յա կշարդվինք: Քամակ-քամակի տանք, նամարդի մուհոջ չըլինք:

Հենց էս խոսքն էր Կարոյի բերնումը, որ բեղափոխ տեղիցը էրկու գազ ծուլ էլավ, թուրք դուս քաշեց ու ուզում էր, որ դուս պրծնի, ընկրները փեշից քաշեցին, ձեռները բերններին դրին, որ անսաս տեղը նստի, շունքի ձիանոնց ոտի թրխկոցն ու փոնջոցը էնպէս մտածեցավ, որ, հենց

բոնես, թե անկաջները տակին ըլի: Բայց նրանք լավ գիտեին, թե գիշերը ձեռքը շատ թեղ տեղ կհասնի, ու շուգեցան, որ իրանց տեղը իմաց անեն, ու նրանք հազըրված գան: Քիչ-քիչ էկողների խոսակցութունն էլ էին ջուկում, շունքի պարզիկա գիշեր էր, քարերն էլ էին խաբար բերում:

— Լավ հարաքայթ են արել,— ասեց մեկը,— ա՛հարիմ. անիծած բորանն էլ իզըները կորցրել ա, գիշեր էլ ա, թե մարդ տեսնի. ամա ո՛ւր կկորչին: Երկնքումն ըլին՝ վեր կբերենք. հլա քշենք, էս շուռումը նրանք շէին մնալ:

— Աչք ա, որ էգուց առավոտ յա կծիծաղի, յա լաց կըլի. սարդարին էլ ընչո՞վ իմ հունարը ցույց տամ, որ նրանց սաղ-սաղ չկալնիմ, շտանիմ, փեշքաշ չանեմ,— ասում էր մյուսը:

— Ախպի՛ր, ինչ առնիք՝ ճոթ անենք: Աղասուն, թե կարանք, սաղ-սաղ բռնենք, ոտ ու ձեռ կապենք ու ձիու առաջն արած, յա կողքիցը կապած՝ տանինք, որ իր լայաղ պատիվն առնի, շունքի ռաշիդ տղամարդ է. մեկելներին սպանենք էլ ի՞նչ հաջաթ:

— Տղամարդ, էս թո՛ւրը էսօր նրան իր տղամարդութունը կուտացնի աստուծով. հլա մի ձեռս ընկնի, մեկ մեյդան դուս գա, հետո կիմանա իր ռաշգությունը:

— Տո՛, բերանդ քեզ արա՛, Մա՛մմադ, մենք գիտենք՝ ինչ պտուղ որ ես. նրան ասլան ըլի, չի հաղթիլ. քանի՛ մեզ նմանին առաջն է արել տասնով, քսանով ու ջանքները հանել: Բանն արա՛, հետո պարծեցի՛ր: Էդպես քամի տալով ֆորս անիլ չի՞ ըլիլ:

էս խոսքը մեր տղերքանց սիրտը տասը թիվ բարձրացրեց:

— Թուր, թվանք հազիր պահեցե՛ք,— ասեց թուրքի մեկն էլ ետ,— սատանին նալլաթ. կըլի, որ հենց էս քարերի տակին տափ ըլին կացել, ասածներս լսեն ու բիրադի էնպես վրա թափին, որ էլ չկարենանք ձեռքներս գլխըներս տանիլ: Սրան Ապարան կասեն: Աղասու պես ասլանը էսպես տեղը քսան ձիավորի մենակ չի ասիլ, թե աստված է ստեղծել:

— Տո՛, քի՛չ գովիր էդ մուտառո, անհավատ հային. չէ՛, չէ՛, մեզ սաղ-սաղ կուտի: Հայն ի՞նչ ա, որ ինչ ջան ունենա: Մեռնիմ ո՛չ, ընչանք մի աչքս նրան հասնի, կտեսնինք, թե ի՞նչպես ճուտ կդառնա առաջիս:

էս ասեցին թե չէ, մեկը էն դհիցը ձեն տվեց.

— Ա՛յ ադա, ա՛յ ա՛դա, ա՛յ ադա. էս ժամիցը հեռու կենանք, լավ կըլի, շունքի ասում են, թե ֆլան թարրղին մեկ խան էկել ա, թե քանդի, բիրադի միջիցը կանաչ ու կարմիր ձիավորներ էնքան են դուս էկել, որ սար ու ձոր բռնել, խանի դոնշունը կոտորել, փախցրել, իրանք է՛լ ետ գյում են էլել: Սրա միջումը, ասում են, սուրբ Մողդու մասունք կա թա-

ղած, ու դուք լավ գիտեք, որ էս գիծ սրբի քյալա տալ չի՞ ըլիլ: Մարդի շլինքը ծովում, երեսն ետեն ա ընկնում: Հազար էսպես բան իմ ալքովն եմ տեսել: Հայ, թուրք, նասրանի՝ ամենն էլ նրա դուլն են:

— Բերնիցդ հայի հոտ է գալիս, Մա՛շադի, ամոթ էր մեծ միրքիդ, էլ ո՛ւր ես վրեդ պահում, հինա դնում: Տղամարդի փափախ չի գլխի՞դ: Տո՛, հայն ի՞նչ ա, որ իր փիրն ի՞նչ ըլի: Լեզուդ քեզ քաշի՛ր, էդ փափախիցդ էլա ամալի՛ր: Ես քո ջըրու էս գիշեր ընչանք սրա միջումը քյաբար խիցդ էլա ամալի՛ր: Ես քո ջըրու էս գիշեր ընչանք սրա միջումը քյաբար խիցդ էլա ամալի՛ր: Ես քո ջըրու էս գիշեր ընչանք սրա միջումը քյաբար խիցդ էլա ամալի՛ր: Ես քո ջըրու էս գիշեր ընչանք սրա միջումը քյաբար խիցդ էլա ամալի՛ր: Ես քո ջըրու էս գիշեր ընչանք սրա միջումը քյաբար խիցդ էլա ամալի՛ր:

Ասիլն, «Յա՛, սուրբ Սարգիս» ձեն տալն ու թվանքների ճոռոցը մեկ էլավ:

— Տղե՛րք, ձեր ջանին մեռնիմ, էլ մտիկ մե՛ք անիլ. մեր թուրը՝ նրանց գլուխը, էլ ո՞ր օրվա համար ենք կողքըներիցս կախ անում,— ձեն տվեց ածղահա Կարոն,— իրեքի գլուխը գնաց, սրանց փիրն անիծած:

— էրկուսինն էլ ի՛մ թրիս մատաղ արի, դոշաղ կացե՛ք,— էն դհիցը վաթոն գոռաց:

— Երկուսին սպանել, մնի գլուխն էլ հրես, ոտիս տակին է,— ասեց վանին:

— Տղե՛րք, փախան, ձիանը նի՛ էլեք, սրանց էկած ճամփեն քոռանա, սու՛րբել են գեղերումը հավի գլուխ թոցնելով ման գան, հայերի արինը իմեն, սրանց տունը քանդվի: Տղե՛րք, երբմիշ էլե՛ք, սուրբ Սարգսի ջանին մեռնիմ, մեյդանը մերն ա:

Ասեցին ու վիշապի պես ընկան հարամու քամակիցը, որին ինչ տեղ հասցրին, էնտեղ փառչալամիշ արին: Քար ու սար աչքներին լիս էր տալիս, կողներին՝ դվաթ: Հենց իմանաս՝ հայոց մեծ զորապետը կենդանացել, նրանց սիրտ ըլին տալիս: էսպես՝ միս ու աղցան անելով ընկան ետևներիցը:

Բայց ա՛խ, արինը աչքըները կոխած՝ հենց քշեցին, գնացին, էլ միտք չարին, թե Աղասին, ի՞նչ նեղ սհաթի միջում, ընկեր ա ձեն տալիս, ընկեր չի կա. ա՛խ ա քաշում, ձեռը լսող, իմանող չկա: Թվանքները որ բիրադի չճոռացին, հենց իմանաս, թե հողին ետ էկավ տեղը: Վրա թռավ տեղիցը, ընկավ ձիու քամակն ու խեղճ կորցրածի պես էլ չիմացավ, թե ո՛ւր ա գնում: Թուրը որ մեկի քյալին չհասցրեց, գլխի հետ էրկու կտոր էլավ:

ծի շունի՞ք, ձի կտա՛նք. կով շունի՞ք, կով կտա՛նք. էկե՛ք, տարե՛ք, ո՞վ ա ձեր ձեռը բռնում: Կուզե՛ք, մեր երեխեքանց անկաջներիցը բռնեցե՛ք, տարե՛ք, ծախեցե՛ք. ով ձեզ ձեն տա, պարտականը ինքը մնա: Զունքի էսպես ա՛, քյո՛խվա, սրանց մեկ լավ պատժենք. հազիր բարիկենդան օր էլ ա. էս շաբաթ սրանց էլ շիողանք, աչքըները հանենք. էնքան ուտացնենք, խմացնենք, որ էլ ճամփեն չգտնին: Սրանց հախն ա. ով տարենը մի անգամ կգա մեր տունը, բոլոր տարվան պարտքը պետք է վճարի. քնի էլ, զարթնի էլ, պետք է ուտի, խմի, քեֆ անի: Հաց ենք դատում, որ մենակ մե՞նք ուտենք, ու շորս պատերը տեսնին. էսպես հացը հարամ ըլի: Մեկ թիքեղ որ հազար կտոր շանես, հազար դուրդ ու դշի շուտացնես, ի՞նչպես կուզ կերթա, յա կմարսես: էստուր համար ենք արեի, անձրևի տակին՝ սարում, շուրում ջանըհան ըլում, որ մեզ մի բարի լիս ասուզ, մեր դուռը բաց անող, մեր ննջեցելուց ողորմաթասը խմող ըլլի: Ի՞նչ տուն, ի՞նչ օջախ, որ օրը տասը աղքատ ու ճամփորդ շմտնին, չկշտանան: էլ էն տանը բարաքյա՞թ կըլի: էլ էն դաշտը պտո՞ւղ կտա: Զե՛, քյո՛խվա, էսօր ամենս քո դոնադն ենք, էգուց՝ իմը, էլօր՝ սրանը. էսպես՝ մեկ լավ քեֆ անենք ու մեծ պասին սրանց ճամփու քցենք: Զեն ուզիլ մնան, ոտըները կապենք, մինչև զատիկն ու համբարձումը էստեղ դուրսաղ անենք, պահենք: Ի՞նչ կասեք:

— Հա՛յ, բերանդ ապրի, հա՛յ, ավետարանի կողքիցն ես խոսում, — ասեցին շորս կողմիցը. — շա՛տ լավ, շա՛տ բարի, էգուր ո՞վ ինչ կասի. մեր սրտի ուզածն էլ հենց է՛գ էր:

— Հա՛յդե, տղե՛րք, գնացե՛ք, աչքդին բերե՛ք, — ասեց քյոխվեն ուրախ-ուրախ ու գոհվել մեկ լավ կոտրեց, աջու անկաջի վրա դրեց, — մեծ աչառը մորթեցե՛ք, դավուրմա տվե՛ք, մեկ դոշ էլ հետը, ու կակող տեղերը՝ բզերն ու սուկին, բերե՛ք, որ մենք մեր ձեռովը խորովենք. զուռնաչին էլ թո՛ղ գա, տերտերին էլ համեցեք արե՛ք: Գինին դուքանումն ա, փողը՝ ջիբումս, մեր ջամբաթն ըլի սաղ. եղն ու կաբազը, սերն ու մեղրը ու պանիրն՝ կճճենելով տանըս դրած, ամբարս ու հորս՝ լիքը: Շահն էլ մեր քեֆը շունի. ուտե՛նք, խմե՛նք, քեֆ անե՛նք, աստծուն փառք տա՛նք, մեր մեռելները հիշե՛նք, մեր դոնադների սիրտը շահե՛նք, որ իմանան, թե սարի մարդն էլ սիրտ ունի, քար չի: Աստված ուս թագավորի թախտը հաստատ պահի, նրա դովլաթիցը՝ ինչ ասես, ունինք. օձի ձու էլ որ ուզենամ, կճարեմ:

Աղասին, էսքան խոսք ու զրից անց էր կացել, ոչինչ չէր իմացել. ինքը ճամփիցը բեզարած՝ ցուրտը մեկ կողմիցն էր թմբրացրել, շոգն էլ իր հարարաթը շահանց տվեց ու ջանն առավ: Գլուխը պատին դեմ տված՝ մնացել էր էնպես ցից քնած: Նստողները բոլորն էլ վարավուրդ էին անում,

որ նրա երեսը հեշ ծիծաղ չէկավ, ինչ ասեցին էլ: Աջու կուռը մնացել էր գոգումը, ձախունը՝ կնպես թուլ, գետնի վրա ընկած: Շատն էնպես էին կարծում, թե ճամփի յա ցրտի հարարաթն էր նրան էն տեղը քցել: Շոր չէր հարկավոր, որ ծածկեն, շունքի գոմը առանց էն էլ համամից ասք էր: Դոնադները չէին վարավուրդ արել, որ էն գեղի թուրքերիցն էլ մեկ քանիսը խալխի հետ խառնըվել, ներս էին մտել ու շատը հայերեն էլ հասկանում էին, ու էստեղ-էնտեղ, գողի պես նստել, աչքըները դոնադների թուր ու թվանքին էին քցում, ատամները զրճտացնում, թե ընչի՞ չէին մեկ շուրում նրանց ուստ բերել ու բոլորը թալանել:

Աղասու քափ ու քրտինքն էկել, ամպի պես աչք-ունքի վրա կիտվել էին. երեսի ունզը ամեն սհաթի փոխվում էր. բաղի վախտ իրան-իրան խոսում, բաղի վախտ էլ ձեռը բարձրացնում, ջիլ ու դամար քաշում, էլ ետ հանգստանում էր: Ամենից ավելի խալխը նրա վրա էին մնացել զարմացած, որ նրանք վեց հոգի էին, բայց քսան-ավել մարդի յարադ-աս-պար ունէին հետըրները բերած: էսպես տաբակույս, շորս կողմը կանգնած՝ խոսում էին, որ Աղասին բեղաֆիլ ձեն տվեց.

— Թուրդ քե՛զ քաշիր, դժոխքի պահապան, շիինքդ մեկնիր: Ափու ջան, էդ ո՞ւր են տանում քեզ... — էս ասիլն, տեղիցը վեր թռչիլն ու թրին վրա վազիլը մե՛կ էլավ:

Գեղըցիք իրար ջարդելով դուս թափեցին. որը երեսին խաչ էր հանում, որը Տե՛ր, ողորմյա ասում: Մի քիչ որ դինջացան, էլ ետ դոնիցը անկաջ դրին, տեսան, որ ձենը կտրել ա, ուսուլով ներս էկան ու վախ-վախելով նստեցին: էլ ո՞վ կարեր հիմիկ նրանց բերնին փակ դնել: Բու վախելով նստեցին: էլ ո՞վ կարեր հիմիկ նրանց բերնին փակ դնել: Աղասու ընկերքն լորն էլ ուզում էին, որ իմանան, թե ի՞նչ ա անց կացել: Աղասու ընկերքն էլ, ճարակտուր, սկսեցին պատմիլ: Քանի գլուխն էր, ո՞չինչ, էնպես բան շատ էին լսել. ինչ ժամանակ խոսքն էն տեղն էկավ, թե ի՞նչպես կոտորեցին, փախան, հարիբ բերան ձեն տվեց.

— Զա՛նմ սան, ջա՛նմ, Աղասի. օջախի որդին, կտրիճ հայն էղպես կըլի: Բարիկենդա՞ն, բարիկենդան է՛ս ա. դե տղե՛րք, էլ մեք մտիկ անիլ: Հացը հազրեցե՛ք, սուփրեն քաշեցե՛ք, հայր Աբրահամի հրեշտակն ա էկել մեր տունը: էսպես իզիթ տղի գլխին դուրբան գնամ. բարաքյալլա, տղե՛րք, մեր տունը: էսպես իզիթ տղի գլխին դուրբան գնամ. բարաքյալլա, տղե՛րք, դուշմանի աչքն էսպես պետք է հանած: Տեսնո՞ւմ եք, ա՛յ գլադեք (իր տղերքանցն է ասում), ուշիդ տղեն սրանց նման կըլի. ուտում եք՝ տանը նստում: Ա՛ֆարիմ, տղե՛րք, որ ձեր մեծին էսպես պահել եք, շոռն է՛լ էստեղ ա:

Մեծամարդիկը, ջահել տղերքն էս կողմից, էն կողմից վրա թափեցին, որ Աղասու ձեռքն, ճակատին պաշ անեն, քյոխվեն շիողաց. որ քնահարամ

չըլի: Մյուսներին ուզում էին սաղ-սաղ ուտեն, էնքան դոշըներին կպցրին նրանց:

— Օրհնվի է՛ն կաթը, որ դուք կերել եք, է՛ն հողը, որ ձեզ ծնել ա. տղեն էդպես կըլի, թե չէ՝ քանի լեզուդ կարճացնես, գլուխդ կախ անես, ուսերիդ կնստին, դուրդ կբամեն, աչքդ կհանեն, ջիգյարդ վեր կածեն,— ասում էին ամեն կողմից:

Սաղ ու զուռնի ձենը որ վեր շելավ, գեջդանգեջ Աղասին աչքը բաց արեց ու էնպես էր զարմացած դես ու դեն մտիկ տալիս, ինչպես թե նոր ըլի աշխարք էկել: Ուզում էր էլ ետ աչքը խփի, բայց խալիսը է՛նպես վրա թափեցին, որ քիչ մնաց նրան ոտնատակ տային. փեշերն էլ էին համբուրում, ո՛ւր մնա երեսը: էսպես՝ նրան էլ մեջ արին ու մինչև իրիկ-նապահը, ժամերի վախտը, է՛ն քեֆն արին, որ աչք պտեր՝ տեսներ: Ձենն ընկավ գեղըցոնց անկաջը. ով ասես տուն էր ընկնում, որ նրան տեսնի, մուրազն առնի: Հենց իմանաս՝ ուխտ ըլեին գալիս: Տանուտերը Ղարաքի-լիսա մարդ զրկեց կնյազի մոտ ու բանի ահվալն իմացում տվեց: Հրաման էկավ, որ մեկ-քանի օրից ետը՝ Աղասուն վերցնեն, կնյազի մոտ գնան:

<5>

Փամբակու թուրքերը տխրել, հայերը թև առել, ուզում էին թռչին, Բարիկենդանն անց կացավ, մեծ պասն էկավ: Աղասին քսան ձիավորով որ Ղարաքիլիսա չմտավ, աշխարք ամեն առաջն էր էկել, որ նրան տեսնին: Հազար բերան նրան գովում, բարաքյալլա էր ձեն տալիս: Կնյազ Ս. շատ ումուզ, շաֆաղաթ տվեց նրան ու խոստացավ էլ, որ բալքի մեկ կերպով սարդարի սիրտն առնի, չունքի շատ բարեկամ էին իրար հետ: Ինչ հարկավոր էր, հրամայեց, որ նրանց տան ու լավ մուղայիթ կենան, որ նրանց վնաս չհասնի: Բայց Փամբակու հայերը մե՞ռել էին, որ նրանց վնաս հասներ: էսպես՝ սաղ ձմեռը, քսան-երեսուն ձիավորով, տնետուն, գեղեգեղ էնքան ման էին ածել ու օրով, շաբաթով պահել, որ իրանք էլ էին բեզարել:

Քաջ լոռըցիք էլ որ իմացան, էլ դինջություն շունեին, սրանք էլ էին ուզում նրանց իրանց մեջը բերեն, պատիվ տան: Մեկ ամսաչափ էլ էստեղ մնաց:

էս պատվական խալիսի պարզ սիրտը, նրանց տաք ջիգյարն ու անոշ սերը, տեղի քաղցր հավեն ու ջուրը, կնյազի տված ումուզը՝ Աղասուն մի քիչ ետ բերին, սիրտը բաց արին: Ղորդ ա, ասում, խոսում, լսում էր, ամա տխրությունը նրա երեսի ու աչքերի վրա էնպես էր կիտված, ինչ-

պես սև ամպ: Շատ անգամ որ ա՛խ չէր քաշում, քար ու հող լաց էին ըլում: Միծաղելիս՝ բերնի չորս կողմը, էնպես գիտես, թոռոմած վարդի տերև ըլի, որ շաղը տալիս մի քիչ զվարթանում, էլ ետ ճլորում, թուլանում է:

Շատ անգամ մեկ քարի ծերի նստած, կամ մեկ քարափի գլխի թինկը տված, աչքը ձորին, դետին քցած, գլուխը ձեռին, կամ մեկ աղբըրի ղըրաղի՝ կողքի վրա ընկած, թփերի, խուտի, ծաղկի, ջրի հետ խաղալիս, լաց ըլելիս էին նրան ուստ բերում: Բաղի վախտ որ «նազլո՛ւ» չէր ձեն տալիս յա հորնըմոր անունը հիշում ու ա՛խ քաշում, սար ու ձոր հետը ձեն էին տալիս, մղկտում: Ինքը որ տխուր ու մաշված էր, հենց իմանում էր՝ մարդիկ սիրտ չունին, որ ուրախանում, ծիծաղում էին: էստուր համար էր ընկերքը սար ու ձորն էր շինել, էսպես էր ծնողաց կարոտը, քիր-ախիր ընկերքը սար ու ձորն էր շինել, էսպես էր ծնողաց կարոտը, քիր-ախիր սար հասարթը, դարդը նրա սիրտն առել: Երևանու մեկ ծուխն էլա չէր պոր հասարթը, մեկ սար էլա էն կողմիցը չէր տեսնում, որ բալքի սրանով էլա սիրտը մի քիչ հովանա:

էս ժամանակին էր, որ մեկ օր ընկերներին հավաքեց, գնաց ֆորս, Համզաչիման ու Չբխլու անց կացավ, Ղառնիյարաղ հասավ ու հենց Մասիս աչքովն ընկավ, ընկերներին ձեռով արեց, որ մի քիչ հեռանան, ինքը նստեց մեկ թփի տակի, գլուխը դրեց քարին, աչք ու բերան արտասնքով, ծխով լիքը՝ էս խաղն ասեց:

Սար ու ձոր ընկած՝ մեկ չոր թփի տակի,
Գետին նայելով՝ մնացել եմ նստած.
Ձեռս ծոցումս, գլուխս մեկ լեռ փաթի
Տված՝ լալիս եմ, օրս խավարած:

Ամպերն առաջիս, սարերն ետևիս,
Քեզ մտիկ տալով, ա՛յ իմ ֆա՛ղցր Մասիս,
Աղի արտասնքով էրված, խոռոված՝
Երեսիդ նայիմ, մնամ փառացած:

Մեռ՛ող, ազգակա՛նք հեռու ինձանից.
Լուսինն նայելով, ձեր սերն հիշելով՝
Երաբ, ե՞րբ կըլի, որ ես ձեզանից
Իմ կարոտս առնիմ, ձեզ ջան ասելով:

Երաբ ձեր նստվն մեկ օր էլ կընկնի՞մ,
Երաբ ձեր երեսն մեկ էլ կտեսնի՞մ,

Երաբ ծունկ-ծնկի աված՝ ձեզ կասե՞մ.
«Ա՛յ, իմ խեղճ ծնող, ձեր ջանքն մեռնիմ»:

Աչքս ծով դարձավ համփին նայելով.
Մեկ դուռ որ գլխիս պտիտ ա գալիս,
Թե ե՞րբ մեկ խաբար կհասնի ինձ բարով.
Հոգոց հանելով՝ ասում եմ, լալիս:

Երաբ գետնի վրա դեռ սա՞րց եմ անում,
Ձեր կորած որդուն կարոտ մեալով,
Թե՞ հողի տակը մառած՝ դիմջանում,
Ինձ թողի՞ք, տանջվիմ՝ ա՛խ, ո՛խ փաշելով:

Երաբ ձեր ամակն ինձ հալալ արի՞ք,
Երաբ սուրբ բերնով ձեր ինձ օրհնեցի՞ք,
Մերունի՛ իմ հայր, տարաբա՛խտ իմ մայր.
Էլ իմ հավարիս ե՞րբ կհասնի աշխարհ:

Է՞ն սուրբ, անարատ կաթնին ես դուրբան,
Ձեր լիս ձեռներին, ձեր անոշ լեզվին.
Մեկ բուռն հողի էլ ե՞րբ կըլիմ արժան,
Որ գամ ձեր հողումն, ֆնիմ ձեր միջին:

Է՛ն ի՞նչ օր էր, որ ձեր փողոց ծոցին,
Գլուխս ձեր դռնին, աչքս խուփ կամ բաց,
Ձեր սուրբ ձեռի վրա, երեսս բարձին՝
Կամ խաղում էի, կամ մնում ֆնած:

Է՛ն ի՞նչ օր էր, որ մեկ ծառի տակի,
Ճոնումն, ձեռներս ձեր հոտվն ֆցած՝
Ձեր սուրբ երեսին ես համբույր տայի,
Նանիկ ասելով՝ թողեի՞ք ֆնած:

Ո՞ր էն շվաֆը, էն կաճաշ՝ ջրի ափը,
Էն խոտն ու ծաղիկն, էն դաշտն ու տափը,
Որ ձեր առաջին անմեղ խաղայի
Ու ձեր բարի սիրտն խաղով բանայի:

Լալիս՝ դուր լալիք ինձ հետ ցավելով,
Միծաղս տեսնելով կամ ձեռս լսելով՝
Կանչեի՞ք. «Արի՛, մոտս, Ա՛ղասի ջան,
Երեսիդ մեռնիմ, ֆո շա՛նին դուրբան»:

Ա՛խ, էս խոսքերը ինձ կրակ են դառել,
Լեռդս ու բո՛խս հիմիկ էրում, խորովում.
Ի՞նչ կըլեր՝ ես է՛ն վախտն էի մեռել,
Ձեր շվաֆի տակին, ա՛խ, ֆնել հողումն:

Մեկ բուռն հողի էլ կարոտ եմ մնացել.
Քարափից քե ցած կամ ջուրը ընկնիմ.
Ձեր սուրբ երեսը դեռ որ շեմ ասեել,
Ի՞նչպես ես հանդարտ էս հողը մտնիմ...

Նազլո՛ւ իմ, նազլո՛ւ, աննմա՛ն նազլո՛ւ,
Սիրտս խորովի անունդ հիշելով.
Նազլո՛ւ իմ, նազլո՛ւ, հրաշալի՛ նազլո՛ւ,
Աղասին ֆեզ տա իր ետին բարով:

Սարերի դռնին, ձորերի միջին
Վա՛յ գլխին տալով ֆո խեղճ Աղասին՝
Երեսիցդ գրկված, ֆո սիրովն մաշված,
Տատրակի նման փշի վրա նստած:

Կիզեմ հող, գետլի՛ն, այրիմ, մղկտամ,
Կամիմ օր առաջ, ա՛խ, որ հոգիս տամ,
Երբ մահն մոտանա սառը քեներովն,
Հոգիս պահանջե, որ տանի շուտով,

Էս դառն աշխարհիցս մի ինձ ազատի,
Ոսկերես գազանաց կերակուր անի.
Կամ երբ գետի ափն նստած, շվարած՝
Աչքերս նվաղին՝ քմբած՝ սասանած,

Գլուրիմ կատաղի գետի փրփրի մոտն,
Հոգոց փաշելով պարզեմ ես իմ ոտն.
Կամիմ գերեզմանս որ էս ջուրն ըլի,
էս սառը պատանն ինձ հողը տանի...

Կամ մեկ փարափի քաշից նայելով,
Աչքս մեր տան ծուխն հանկարծ տեսնելով,
Քո անոջ երեսն ինձ փակ մնալով՝
Նազլո՛ւ իմ, Նազլո՛ւ, անո՛ջ իմ Նազլո՛ւ.
Թե՛քիմ, ու հանդարտ գա ինձ ֆուն մահու.
Երևի աչքիս, թե անդունդը խոր
Մոտ է ինձ գրկել, տանիլ իր լե՛ն ձոր:

Նազլո՛ւ իմ, Նազլո՛ւ, մեկ շունչս ա մնացել,
Ոսկերես քրքրվել, աչքս խավարել.
Թո՛ղ մեկ շունչդ առնիմ, հետո հողը մտնիմ,
Դժոխսն էլ տանին, ես հանգիստ կըլիմ:

Քե՛զ եմ մնում, քե՛զ, քո ջանին մեռնիմ.
Հող ու գերեզման ես վրես ունիմ.
Քանց իմ սառն մարմինը էլ ի՞նչ գերեզման
Ինձ պետքը կգա, երեսի՛դ դուրբան:

Արի՛, ասածդ արա՛, ինձ թաղի՛ր,
Բե՛ր իմ ետեխես ու վրես կանգնի՛ր.
Մեկ նրանց տեսնիմ աչքս խփելիս,
Մեկ նրանս ասեմ լեզուս լովելիս.

«Մնա՛ք բարով, ո՛րդիք, ազի՛զ, սիրեկա՛ն.
Ե՛լ շե՛ք տեսնիլ ինձ, ա՛խ, դուք հավիտյան.
Ձեր անբախտ հորը հոգին հիշեցե՛ք.
Մնա՛ք բարով, իմ ֆա՛ղցր, սիրո՛ւն երեխե՛ք.
Ձեր հոր տեղակ ձեր խեղճ մորն հիշեցե՛ք
Ու իմ ողորմին, ժամն կատարեցե՛ք»:

Ո՞վ չի գիտի, որ մարդի սիրտը արնով լցվելիս՝ ո՛չ սուր էնքան քյար կանի, ո՛չ դեղ, ո՛չ քուն, ինչքան բառն ու խոսքը ու իլլահիմ խաղը, բայթին, էստուր համար Աղասու ընկերքն էլ զրազ քաշվեցին ու հեռավանց նրան մտիկ էին անում, որ գլխին մեկ փորձանք չգա, շունքի սար ու ձոր նրա արինն էին խմում: Էնքան անկաջ դրին, որ ձենը կտրեց, քունը տարավ, հետո էկան, մեջըներն առան ու էլ ետ Ղարաքիլիսա տարան:

Մեկ օր էլ էսպես, էլի էս հալին, դռանը մեկ քարի վրա նստած էր, որ մեկ զարիբ մարդ քիչ-քիչ նրան մոտացավ, առաջին կանգնեց, երկար նրան մտիկ արեց, ու հենց էն ա, Աղասին ուզում էր նրանից հեռանա, որ իր դարդն օքմին շտեսնի, զարիբը դռը բաց արեց, վրա թռավ, նրան խտտեց ու հենց «Ա՛ղասի ջան» ասեց, ու ձենը փորն ընկավ, լեզուն պապանձվեց ու էսպես մնաց յարալու-փարալու՝ Աղասու դռին փետացած, ընկած: Աղասին գեջդանգեջ որ խելքի չէկավ ու աչքը բաց արեց, աստված, ո՞վ կարեր նրա արտասունքը բռնիլ, նրա սրտին մեկ ճար անիլ:

— Ա՛մու ջան, Ա՛վետիք ամու ջան, դո՛ւ ես,— ասեց ու իրանից գնաց:

Տեսնողներն էս դճից, էն դճից վրա թափեցին, երկուսին էլ, էնպես մեռած, տուն տարան, ջրով, հոտով ետ բերին: Հենց աչքըները բաց էին անում, իրար երես տեսնում, էլ ետ դուբարա ընկնում էին իրար ճտով, իրար անուն տալիս, գնում էին էն դինեն, ետ գալիս: Մոտըներին կանգնողների աչքերիցը արտասունքը գետի պես էր վեր թափում: Ճարըները կտրվեց, տերտեր կանչեցին, ավետարան կարդացին, խաչ ու մասունք գլխըների վրա դրին, որ անջախ մի անջախ ուշըներն էկան:

էս էկող զարիբը, սի՛րելի կարդացող, Աղասու հորախպերն էր, որ գլուխը փեշն էր դրել, էկել՝ իր ազիզ կորածին գտնի, տեսնի, մուրազն առնի, էնպես մեռնի: Ո՞վ ըլեր՝ էնպես շաներ: Սիրտըները որ մի քիչ դինջացավ, ջանըները հովացավ, Ավետիբը գոհակի ծալիցը մեկ թուղթ հադիմացավ, ջանըները մահանով տանիցը դուս գնաց, որ նրա աչքի նեց, Աղասուն տվեց, ինքը մահանով տանիցը դուս գնաց, որ նրա աչքի նեց, Աղասու մերն էր գրել, մեկը՝ նշանածը: Երանի՛ էն աչքին, որ էս մեկը Աղասու մերն էր գրել, մեկը՝ նշանածը: Երանի՛ էն աչքին, որ էս պես թուղթ իր օրումը ո՛չ տեսել ա, ո՛չ էլ կտեսնի: էլի Աղասին էր, որ դիմացավ, բայց վա՛յ էն դիմանալուն. հարիբ անգամ թուլացավ, նվազեց, թուղթը դրեց երեսին ու աչքերը խփեց, էլ ետ ջուր ածեցին, ետ բերին:

եմ գերեզմանիս զրադին կանգնել, հորը փորել, հազար անգամ մեջը մտել, դուս էկել, բայց, ա՛խ, հողն ինձ ի՞նչ տեղ կտա, որ քեզ շեմ տեսել. աշքս ի՞նչպես կկայլի, որ քեզ շեմ նայել. գերեզմանումը կղինջանա՞մ, որ դեռ բերանս բերնիդ շառել, լեզուն՝ լեզվիդ, աշքս՝ աշքիդ, դոշս՝ դոշիդ, էդ ջիվան ջանիդ դուրբան, Ա՛ղասի: Հրեշտակս ի՞նչպես սիրտ անի, որ ինձ մոտանա. էն ձեռը չի՛ շորանալ, որ ինձ լվանա. էն լեզուն չի՛ փետանալ, որ իմ սուգն անի. էն բեմը ի՞նչպես տեղը կմնա, որ իմ նաշը տեսնի, էն բաժակը կրա՞կ չի դառնալ, որ հոգուս համար պտի խմեն. էն խունկը բո՞ց չի դառնալ, որ ինձ վրա պտի ծխեն: Որ որդին մոր գլխին կանգնած չլի, էն մորը ո՞նց պետք է թաղեն. որ որդին ծնողի սուզը շանի, էն ծնողին ո՞նց պետք է հողը դնեն. որ որդին մոր գերեզմանը օրհնիլ չտա, էն քարը ո՞նց պետք է քցեն:

Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. երեսս ոտիդ տակն, Ա՛ղասի. ի՞նչ կլի՞ մեկ շվաքդ էլա տեսնիմ, հետո հոգիս տամ, մեկ ձեռք էլա լսեմ, հետո աշքս խփեմ, մեկ ձեռք բերանս առնիմ, հետո շունչս կտրեմ: էն ի՞նչ օր էր, որ գլուխդ գոգումս, ձեռներդ դոշիս՝ ջուրն էի գնում, քամակիս կապում. հանդն էի գնում, ուսիս քեզ դնում. մեկ ձեռս բերնումս, մյուսովն քեզ խտտում. խտտ էի հնձում, քեզ ճոճումն պահում, հետո խաղ ասում ու քեզ օրորում. պտուղ հավաքում, քեզ մեջքիս կապում. հացը բերնիցս հանում, քեզ դեմ անում, ծառիցը պտուղը քաղում, քո խաթրն առնում. հարիբ անգամ գիշերը վեր կենում, քեզ ծածկում, ջա՛ն, դուրբա՛ն ասելով հետո քաշ գալիս, արտասունքդ սրբում, երեսդ համբուրում, վրեղ խալակնքում ու աղոթք անում, կամ քեզ գիրկս առնում, հետո քուն մտնում:

Հերդ՝ զընդանում, ոտները՝ բխովում. նազուն՝ կիսաջան, մահի հետ կովում. հենց ե՛ս եմ մենակ շոր գլուխս պահում, որ մեկ շունչդ քաշեմ ու քո սուրբ գոգումը գլուխս դնեմ ու քեզ բարով մնա՛ ասեմ. բարով մնա՛ ասեմ ու աշքս խփեմ, որ քո արտասունքն հեշ շտեսնիմ, քո սուզը շսեմ: Ա՛խ, ա՛յ իմ կորած որդի, ըմբրի՛ս լուսատու. բաս քո խեղճ մերդ հեշ միտդ շե՞ս քցում, բաս քո ջրատար հոր հալը հեշ շե՞ս հարցնում, բաս ջիվան նազունդ, որ քեզ ա ուզում. անունդ տալիս, թե աշքը բանում. քո սիրովն էրվում, թե քեզ ա հիշում. շունչը բերնումը, հրեշտակն առաջին, ոտը հողումը, խաշը գլխատակին, պատանը ծալած, խունկն ու մոմն հազրած, աշքը խոր գնացած, բերանը փակված. լեզուն չի բռնում որ անունդ տա. <Ա՛խ քաշելու տեղ նա Ա՛ղ... է ասում, ո՛խ ասելու փոխ նա սի՛... հանում:> Արտասունք շունի, սիրտը հովացնի. էլ թաղաթ շունի, որ ինձ էլ չէրի: Ոտդ ի՞նչպես ա քարերին բռնում, աշքդ ի՞նչպես ա քուն գալիս, որ մեր մեռնիլը միտդ ա գալիս. գլուխդ էդտեղ լվա՛, էստեղ

չորացրո՛ւ. թո՛ղ մեկ սհաթ ըլի. թո՛ի՛, արի՛, հողին տո՛ւր մորդ, որ էլ մեր շունենաս. մերդ քա՛ր դառնա. նազուն հետո տա՛ր, սա էլա ապրի, քեզ մխիթարի. գնա՛, արևի՛դ մեռնիմ, Ա՛ղասի, արևիդ ձեռն ածի. ինձ թաղի՛ր, բայց նազվիդ մի՛ թողար, մի՛ դեն քցիր. քեզանից ավելի սա էլ ո՞վ ունի. քեզ ապավինեց. արի՛, սրան հասիր, քանի շունչ ունի. տա՛ր, շտեսնիմ: Հենց քեզ տեսա թէ չէ, հոգիս ձեզ կտամ. ես հողը կմտնիմ, ձեզ բարով կտամ: էկե՛ք, թաղեցե՛ք, փախե՛ք, գնացե՛ք, էս դառն աշխարքի՛ցս, ոտըներդ քաշեցե՛ք ու ձեռ անբախտ մոր հոգին հիշեցե՛ք»:

էս թուղթը կարդալիս էլ հարիբ անգամ իրանից գնաց ու էլ ետ՝ ետ էկավ ու սկսեց կրկին կարդալ ու ինքն իրան սիրտ դնիլ: Վերջը թուղթը ծալեց, ծոցը դրեց ու մտքի ծովն ընկավ: Իրիկնահովն ընկել էր, որ աշքը բաց արեց, ձեռը ծոցը տարավ, որ մոր գիրը մին էլ կարդա, իր սիրեկանինն ընկավ ձեռը, իր նազվիկնը, ու քիչ էր էրվել, նորեն հազար խանչալ սկսեց սրտումը ցցվիլ. շշկլած, շշմած սկսեց կարդալ:

Նրա թղթի միտքն էլ է՛ս էր:

«Երա՛բ, որ սիրտս հանեմ, էս թղթումը դնեմ, երա՛բ, որ բաց անես ու հազար թուր միջումը ցցված տեսնիս, կիմանա՞ս էն ժամանակը, թե նազունդ, քո ջրատար նազունդ, ի՞նչ ցավ ա քաշում, ի՞նչ օրումն ա, ի՞նչ հալումն, իմ գլխի՛ տեր, իմ ըմբրի՛ թագավոր, Ա՛ղասի: Ո՞ր սարեր են առաջդ կապել, ո՞ր գետեր՝ ճամփեդ կտրում, ո՞ր ձեռն ա թևիցդ բռնում, ետ քաշում, ա՛յ իմ թագ ու պարծանք, որ էսպես ինձ կրակում թողել ես. ինձ դժոխքը ղրկում, դու արքայությունը վայելում. ինձ սուրը քաշում, դու ձեռներդ լվանում. ինձ դիվանոնցը տալիս, դու հրեշտակների միջին արևիդ ձեռն ածում ու երեսդ էլա շե՛ս ետ դարձնում, որ ինձ հողը դնես:

Ա՛ղասի ջան, Ա՛ղասի. երաբ սիրտդ քա՞ր ա դառել, երաբ աշքդ ծաղիկ ու թուփ էլ չի՛ տեսնում, երաբ երեսդ մի երկնքին շե՞ս քցում, որ տեսնիս, թե ի՞նչ մորած ամպեր են առաջիդ կանգնած, ի՞նչ կրակ է վեռներից վեր թափում. շե՞ս իմանում, միթե, ա՛նիթավ, ա՛նջիգյար, թե էս կրակն ու էս բոցը, էս ծուխն ու էս ամպը ի՛մ բերնիցն են դուս գալիս, կրակն ու էս բոցը, էս ծուխն իրանից հանում, վերեն աստղերը խավարացի՛մ սիրտս ա քուլա-քուլա իրանից հանում, վերեն աստղերը խավարացի՛մ սիրտս ա քուլա-քուլա իրանից հանում, անձող շինում:

Հարիբ անգամ գերեզմանի դուռը հասել, էլ ետ՝ ետ եմ էկել. հարիբ անգամ արեգակը, որ մեր մտավ, ես էլ իմ հոգիս հետը ճամու քցեցի ու, ա՛խ, էլի, ծեզը բացվելիս, հենց իմանում էի՛ հողումն եմ, չէի ուզում շունչ քաշեմ. հենց իմանում էի՛ մեռելների կողքին եմ, չէի կամե-

կարել, որ մեջը մտնիմ, Նազլուն շարդ տանի. խունկս ու մումս ու ծամոցս իմ ձևուլս եմ տվել, ա՛նուամիդ մեռնիմ. էլ ծամ կամ պատարադ, տերտեր կամ բաժակ ինձ չի՛ հարկավոր, ե՛րեսս ոտիդ տակը: Հազար անգամ հրեշտակիս ոտն եմ ընկել, ետ դարձրել, որ մեկ էլ ձեռք լսեմ էս քառացած անկաշովս, մեկ էլ երեսդ տեսնիմ էս խավարած աչքովս, մեկ էլ էդ սուրբ՝ ձեռք էս քարացած դոշիս կպցնեմ, մեկ էլ էդ ազիզ պատկերը էս հող դառած երեսիս դնեմ ու էս էրված, խորովված, քրքրված հոգիս ու շունչս քեզ տամ, Ա՛ղասի ջան. բաս սիրտդ էնպես մեռել, փետացել ա, որ էլ ինձ չե՛ս սիրում: Ա՛խ, ի՞նչ անեմ, ի՞նչ ասեմ. սիրտս՝ լիքը, ձենս՝ կարճ, տեղդ՝ հեռու. ո՞վ մեր դարդին ճար կանի»:

Ողորմելի աղջիկն էլ չէր կարացել իրան պահի. կեսուրն էլ էն վախտը վրա հասավ, որ էսպես փետացել, վեր էր ընկել. ձեռքը բռնեց, դողդողալով տուն տարավ ու տեգորը խնդրեց, որ գնալիս՝ էս բայաթին էլ մեկ աստվածասերի գրիլ տա, հետը տանի, որ Նազլուն վաղուց իրանից հանել էր ու ամեն օր սգալով ասում.

ՆԱԶԼՎԻ ՍՈՒԳԸ

Գարունքը բացվել ա, դաշտեր կանաչել,
Մառերը ծաղկել, սարեր զարդարել,
Բլբլուն իր վարդի սիրովն կշտացել,
Հենց ե՛ս, ա՛խ, սիրույդ կարոտ մնացել: Ա՛խ, կարոտ...

Ինչ քառ տեսնում եմ, դո՛ւ ես առաջիս.
Ինչ խոտ կոխում եմ, դո՛ւ միտս գալիս.
Աղբրի ջուրն էլ ք՛ո համն ա տալիս,
Հանդի ծաղիկն էլ ի՛մ օրը լալիս: Ա՛խ, օրս լալիս...

Աչքիս լիսն էլ, ա՛խ, լալով փշացավ,
Ա՛խ, ո՛խ քաշելով լերդս շորացավ.
Ո՞ւմ սիրտս բանամ, ո՞ւմ ասեմ իմ ցավ,
Ասեմ էլ, երաբ, ո՞ւմ սրտին կտա ցավ: Ա՛խ, կտա...

Ջե՛մ ուզում աչքս երկինքը փցնեմ,
Լիսնյակն, արեգակն ինձ հավար կանչեմ.
Մի՞րա ունին նրանք, որ իմ դարդս ասեմ.
Արի՛, արեգակ իմ, քե՛զ կարոտ եմ: Ա՛խ, քե՛զ...

Փրաբ քո սիրտն էլ հետս ցա՞վում ա,

Փրաբ անունս միտդ գա՞լիս ա,
Քե՛զ չոր քարերը ձեռն ու սուգս լսում,
Ո՛չ հետս խոսում, ո՛չ սիրտս առնում: Ա՛խ, սիրտս...

Է՛դ սուրբ եռեսդ մեկ էլ ես տեսնիմ,
Մեկ էլ մոտիդ նստիմ, մեկ նստվո՞ղ ընկնիմ,
Քո՛ղ էն ժամանակն ես տամ իմ հոգին,
Մեռնի՛մ արևիդ, է՛դ ոտիդ տակին: Ա՛խ, ոտիդ...

Նազվիդ աչքը նամփին մի՛ բողբոջ,
Նազլուդ մի՛ սպանիր, Նազլուդ ջրատար
Քեզ դուրբան ըլի. հասի՛ր նրան հավար,
Հասի՛՛ր, հողը դի՛ր, հոգին հետդ տա՛ր: Ա՛խ, հետդ...

<7>

Ա՛խ, ա՛յ իմ աստվածասեր կարդացող. քար ըլեր, էս խոսքերը կպատռեր, ո՞ւր մեա մարդ, էն էլ Աղասին, որ սիրտը բարակել, փոշի էր դառել: Բայց մարդիս հոգին խոր ա, ջիլը՝ կակոդ. քանի ձգվո՞ւմ ա, բարակում է ու հանկարծ կտրվում: Լեն օրին ա մարդ շատ անգամ իրան մոռանում, թե չէ նեղութունը միայն հոգին մաշում է, բայց շուտով չի հանում: Աղասու էսքան էրվիլն ու տանջանքը որ տեսնում էին փամբակեցի կտրիճ հայի տղերքը, խոսքըմին արին, որ գնան, թաքուն նրա մորն ու կնկանը փախցնեն, բերեն, բայց խելոք մարդիկ խորհուրդ շտեսան, շունքի խեղճ ծերունի հորը բանտումը թիքա-թիքա կանեին: Շատ անգամ վարավորդ էին անում, որ Աղասին միտը ծռել, ուզում ա գնա հերնումոր հավարին. բուսուն բռնում, ետ էին դարձնում: էսպես՝ տանջվելով էս ձմեռ էլ անց կացրեց, մինչև գարունքն էլի բացվեց, ու թուրք ու հայ յայլաղ դուս էկան: Աղասին էլ հետընեը գնաց:

Աղբրների գլխին, ծաղիկների վրա օբեքը իրանց շարքերը տվին ու մալն արին էն անմահական դրախտը: Առավոտը որ տեղիցդ վեր էիր կենում, հազար սարի ծերից ամպն ու ծուխը, իրար հետ խառը, երկինքն էին վերանում ու շաղն ու ցողը անձրևի հետ նրանց շորերի, երեսների վրա դնում: Կնանիքը կթի տավարի հետ էին ըլում, կաթը հավաքում, եղ ու պանիր շինում. մարդիկը տավարը սարը տանում կամ բուրդ ու եղ բազարը բերում: ծախում, իրանց տան պակասութունը հոգում: Մենակ էս չէր կնաննց չործը. ցերեկը ջահրա էին մանում, շալ ու խալիչա կամ

կարպետ գործում ու իրանց օրը ուրախ, միամիտ անց կացնում: էլ ի՞նչ ասիլ կուզի, որ տան պես աղջիկ ու հարս էստեղ կուչ ու ձիգ անելով չէին ման գալիս կամ երեսները կալնում: Մեկ տան պես, ում օրեն մընեներ՝ թուշ էր, որ վարդի պես փայլում էր, աչք էր, որ մարդի խելք տանում էր: է՛ն օդի ու ջրի, է՛ն ծաղկի ու կանաչի հոտն ու համն առնողի հոգին ու ունզն ի՞նչ կըլեր բաս: Հայտնի բան է, որ Ֆորսի ո՛ր, շատ անգամ, գողի ու հարամու հետ շաբթով էին ման գալիս ջահել տղերքը, ու սպանած կամ բռնած ժամանակը մեկ հարսանիք էր ըլում շուր օրեքանց միջին: Ղոնաղ պատահեր՝ էստեղ պատահեր: Շաբթով, ամսով էլ չէին թողալ հեռանա. ու աղբրների քըշոցը, ջրերի խշշոցը, ծառերի սըլ-սըլոցը, դշերի ծվլոցը, շոբանի թութակը, գառան, ոչխարի ու տավարի ձենն ու բառանչը ամեն մարդի ուզում էին ասեն. «Թե դրախտ ես կամենում, է՛ստեղ կաց, է՛սպես կաց. սիրտդ՝ անմեղ, միտքդ՝ հիստակ»:

Չե՛մ կարող ասիլ, թե էս տեղի փոփոխությունը Աղասու սիրտը բաց չի արեց. քար ըլեր, կկակղեր, կրակ ըլեր, կհանգչեր, ո՛ւր մնա նրա սիրտը: Բայց Աղասու գլխին դեռ շար հրեշտակ էր պտտում, ու ինքը՝ ողորմելին, չէր իմանում: Շատ անգամ սարից որ օրեն չէր մտնում, հազար աչք մնում էին վրեն հայիլ-մայիլ: Իլահիմ որ իմացան նրա պատմությունը, ամեն աչք ուզում էր նրա՛ համար բացվի, ամեն բերան՝ նրա՛ն իր շունչը տա: Ում որ մեկ ծաղիկ չէր թավազա անում, աչքը արտասեքով լիքը՝ ուզում էր ձեռի տեղակ սիրտը դեմ անի, քթի տեղը հոգումը դնի նրա տված ծաղիկը: Ով մեկ անոշ թիքա ուներ, նրա համար էր պահում. մեկը սե՛ր էր նրա առաջին դնում, մեկը՝ ձվածեղ, մեկը՝ գառան միս, մեկը՝ պախրի խորոված: Շատը նրան ղոնաղ կանչելիս՝ գառն ու ոչխար էին մորթում, որ նրա սիրտն առնին: Նրա տխուր բայաթու ձենը, նրա աղիողորմ սուգը կամ արտասունքը որ չէին տեսնում, մեծ, պատիկ ուզում էին նրան մատաղ դնան: Աղջկերքը որ չէին դաստա-դաստա սարի դոշին ման գալիս, ծաղիկ քաղում, դուլիս ու դոշ գարդարում, սիրտն ուզում էր, թե սրաքի, որ իր նաղլուն էստեղ չէ՛ր:

Բայց Մուսեն, ջիվան Մուսեն. ո՛չ նաղլու ուներ, որ դարդ անի, ո՛չ հեր, որ բանտումը տաքջվի. մեկ ջահել մեթ ուներ, էն էլ էսօր-էգուց էր ընկել, որ մեկ քիթ կամ ախպեր էլ նրա համար բերի: Բոյն էկել, շիշակացել էր, չինարի դառել. բեղերն նոր էր բերնի վրա ծաղկել. թուխ-թուխ ճավերը շարմաղ երեսին հովին անելիս, հենց իմանաս, հրեշտակ ըլի թևով խփում: Տասնըվեց տարին անց էր կացել, դեռ նա ծուռն աչքով մեկի երեսի չէր մտիկ արել: Բազի վախտ, մեկ քող կամ սպիտակ լաշակ տեսնելիս, դորդ ա, խելը գլխիցը գնում, սիրտը կրակով լցվում, աչքե-

րը արտասունքը կոխում, ուզում էր սար ու ձոր ընկնի, գլուխն առնի, կորչի: Ամա մեկ քանի օր որ անց էր կենում, աչքը էլ որ չէ՛ր տեսնում, սիրտն էլ հովանում էր: Բազի վախտ, էնպես գիտես, թե նրան վեր ըլին քաշում: Շուր տալիս, ծառը ծաղկելիս, ջուրը քըշալիս, հենց գիտես, թե մեկ աներևույթ ձեն նրան ասում ըլի. «Մո՛ւսա ջան, քնի՛. ես աչքդ կկրպցընեմ, երազումդ հետո կխոսիմ, որ դարթնիս, գյում կըլիմ, շունքի վախտը չի՛ հասել, որ դու քո նասիքը գանիս: Ինչ որ ճակատիդ դրած ա, էն պետք է ըլի»: Քնից որ վեր էր կենում, հենց իմանում էր, թե հրեշտակները մոտիցը նոր թռան: Նա չէ՛ր իմանում, թե սերն ա էս, որ քիչ-քիչ նրա սրտումը տեղ էր պատրաստում:

Մեկ օր էլ էսպես, մեկ ծառի տակի քնած տեղը, երազում մեկ թաս գինի բերին, դեմ արին նրան ու մեկ հրեշտակի պատկեր նրան՝ թևերն երեսին փռած, կամաց ձեն տվեց.

— Մո՛ւսա ջան, յա խմի՛ր էս թասը, յա ինձ սպանի՛ր, իմ կյանքս քո ձեռին ա: Հերնըմեր շունիմ, ընկել եմ մեկ անօրեն տաճկի ճանկ: Ղարսա սարումն ա մեր օրեն, թե սիրտ ունիս, թե աստվածդ սիրում ես, արի՛, ինձ ազատի՛. շե՛ս ազատիլ, քո օրումդ դու կյանք չե՛ս տեսնիլ: Մո՛ւսա ջան, գնում եմ, դու գիտես: Արի՛, թե չէ, էս ա, քսան օր ա, ինձ տանջում են, որ թուրքանամ, շե՛մ թուրքանում, քեզ եմ սպասում: Ինձ երագումս ասացին, թե դո՛ւ ես իմ ազատողը:

Աչքը որ բաց արեց, հենց իմացավ, թե ծառ, խոտ, ծաղիկ անմահական հոտով լցված ըլին. ու արեգակի շողքը երեսը սղալելով՝ ուսուլով սարի քամակը անցավ: Ուզում էր խոսա, ձենը չէ՛ր դուս գալիս. ուզում էր վեր կենա, ոտն ու ձեռը չէ՛ին զորում: Թութակի ու շվու ձենն էլ որ անկաջը շընկավ, էլ ետ աչքը խփեց: Ա՛խ, ի՞նչ կըլեր, ջահելությունը նրան չէ՛ր էսքան հաղթել, սերը չէ՛ր էսքան նրան թմբրացրել:

Մութը գետինն առավ: Մատդ որ կոխեիր մարդի աչք, չէ՛ր տեսնիլ: Ամպերը սարերիցը գլխները բարձրացրին, ոտները կտրեցին. շանկ ու դուման սալ ու ձոր բռնեց: Հենց գիտես՝ հազար վիշապ բերանները բաց արած, գալիս են, որ սար ու ձոր կուլ տան: Կայծակը էստեղ-էնտեղ որ շախմախին շովեց, սարքեր իմացան, թե ի՞նչ խաբար ա. տավար, ոչխար աղալի մեջն արին, թվանքներն առան, շները բաց թողին, շունքի լավ գիտեին, որ գողի, հարամու, ջանավարի ղզղուն վախտը հենց էս ա: Ամպերը որ թոփ ու թոփխանեն շարքեցին, ո՛վ ոտ ուներ, փախավ, ո՛վ աչք ուներ, փակեց. օղլուշաղը ալաշուխի տակն արեց, ճրագ, կրակ հանգցըրեց, որ աչքը մի քիչ էլա բան տեսնի, ու հենց ոտի վրա՝ ամենը մի կտոր հաց առան, էն էլ գոտիկը դրին, չկերան, որ տեսնին, թե վերջընե-

որ ի՞նչ կըլի, ի՞նչպես կուսանա: Մեկ բարակ կարկուտ, անձրևի հետ խառը, էկավ, վրըններովն անց կացավ: Երկինք, գետինք սկսեց կրակվիլ: Կայծակը որ շէր դամշում սարերի գլխին, ուզում էին, թե հազար գաղ խոր գնան: Ամպը որ շէր թոփի բերանը բաց անում, գետինն ուզում էր հազար կտոր ըլի ու հոգին տա: Ճրագ չկար, որ մարդ տեսնի. ձեն մարդի անկաջ շէր հասնում:

Աղասին պատեց գոռալով, Մուսի անունը տալով, բայց ջուրը տանի նրա մորը. նա ի՞նչ տեղ էր, որ խոսք իմանա, ի՞նչ նեղ սհաթի, որ գլուխ առնի, փախչի: Աղասու ընկերքը ամեն մեկը մեկ սար ընկավ, գլուխը մահու տվեց. հարիր տեղ թվանք քցեցին, ու ո՞րքան էր նրանց ահն ու երկյուղը, երբ որ իմացան, թե նրա թվանքն էլ վրեն չի: Աղասին մահվան դուռը գնաց: Ամպն էլ հո գառավ, կայծակն էլ, բայց գիշեր էր, ի՞նչ տեղ պետք է նրան քթնեին: Ընչանք ծեղը բացվեց, օձերը ծնեցին, ու ո՞վ նրանց հալը կարա պատմիլ, երբ էկան տեսան, որ շիվան Մուսեն՝ արնի միջումը շաղախված, շորս կողմի խոտն ու թուփը պոկած, մեկ ահագին քաֆթառ նրա դոշին նստած, Մուսի ձախու ձեռք բերնումը, քիչ մնաց, որ թուրն իրանց սիրտը կոխեն. որ ձեն շտվին ու վա՛յ տվին, հսկայն Մուսա աչքը բաց արեց, ընկերներին որ տեսավ, գլուխը ժած տվեց ու ժըպտելով ասեց.

— Աֆա՛րիմ, լավ վախտի եք գալիս. էկե՛ք, կուռս հանեցե՛ք. դամեն շատ խորն ա գնացել, ձեռս էլ հետը. ինձանում էլ թաղաթ չկա, որ հանեմ:

Ո՞ւմ աչքը էն ուրախությունը կտեսնի, ինչ նրա ընկերների աչքը տեսավ: Վրա թուան, քաֆթառին դեն քցեցին, ու Մուսեն որ կուռը չհանեց, կեսը, հենց բռնի՛ր, ծամած էր: Մեկ սաղ սհաթ Աղասին նրա դոշիցը շէ՛ր պոկ գալիս: Էնպես դիտում էր, թե է՛ն կյանքիցն ա վեր էկել: Սարըցիք էլ էս շիվան, իգիթի սիրտը տեսնելով՝ մնացել էին զարմացած, ու սաղ շաբաթը հենց է՛ն էին խոսում:

Բայց Մուսի աչքիցը քունն էր փախել, սրտիցը՝ դարարը: Արեգակն էր դուս գալիս, նրա օրը մեր էր մտնում. օրն էր մեր մտնում, նրա ցավերն էին նոր ի նորո բացվում: Սար ու ձոր նրա համար դժոխք էր դառնել: Գիշեր-ցերեկ նրա կերած հացը, նրա խմած ջուրը, նրա տեսած լիսըն ու երազը է՛ն սքանչելի պատկերն էր, որ իրան կանչել էր: Ծառերն էին սլալում թե ջուրը քըջում, քամին էր փշում թե հովը հնչում, նա ո՛չինչ ձեն չէր իմանում, ո՛չինչ չէր տեսնում, եթե ո՛չ՝ իր սիրեկանի երկնային դեմքը:

Հսկայն Աղասի, որ իր վերջին օրումն էլ շէ՛ր ուզում, որ իր ընկերների

մեկի մաշն էլա թեքվի, վաղուց էր վարավորդ արել սրա էս նեղությունը, վաղուց էր իմացել, որ իր սիրեկանի սիրտը, ուշ ու միտքը թռել ա, էլ վրեն չի՛. ամա շէ՛ր իմանում, թե պատճառն ի՞նչ ա: Գիտեր, որ նրան աչքի լսի պես էր մինչև էն օրը պահել, բայց թե ի՞նչն էր էսպես նրան էրում, խորովում, շէ՛ր կարում հասկանալ: Նա տեսնում էր, որ շիվան Մուսին մեկ աղջկա ձեն լսելիս, մեկ աղջկա սպտկեր տեսնելիս, իրանից գնում, խելքամաղ էր ըլում, ամա էնպես կարծում էր, թե էս էն առաջին կրակն ա, որ ամեն ջահել մարդի սիրտ վառում, բորբոքում ա, երբ ինքն իրան ձանաչում ա, երբ արինը եռ ա ընկնում, ու սար ու ձոր մարդիս իրան ձանաչում ա, երբ արինը եռ ա ընկնում, ուշ ու միտքը տանում, յա աչքին յա սաղ ու քյամանչա են դառնում, ուշ ու միտքը տանում, յա թուր ու դանակ դառնում, սրտումը ցցվում: Շատ օր ճտովն էր ընկնում, լալիս ու աղաչանք անում, որ իր դարդն ասի, արտասունքից ավելի ո՛չինչ չէ՛ր տեսնում, լացից ավելի ո՛չինչ չէ՛ր լսում:

Շատ անգամ սիրտը բերանն էր գալիս, որ իր ցավերն ասի, ամա լեզուն չորանում էր, պապանձում, երեսը կարմրատակում, շէ՛ր գիտում, թե ի՞նչ ջուղաբ տա. դողդողալով սարերն ու ծառերն էր նրան նշանց տալիս: Ընկերքն էլ էին մնացել մաթալ. որ մի ֆուսանդ էր ճարում, էլ հաց ու ջուր միտքը շէ՛ր բերում, գլուխն առնում, կորչում, ու սար ու ձոր պետք էր ոտնասալ տված, որ նրան մեկ տեղ քնած քթել էին:

Մեկ օր էլ էսպես Մուսին ման էին գալիս, որ մեկ քարափի տակից էնպես մեկ ձեն էկավ, որ մարդ լսելիս՝ ջանը վրեն սրսռում էր: Քամին ձենը ձորն էր քցել, ու քարերն էին խոսքերը Լա ասում:

ԲԱՅԱԹՈՒ ԳՈՒՆՈՎ

Հեռշտակ էիր, որ ինձ երևեցար, ա՛խ, ինձ երևեցար,
երկրօ՞ւմն ես ծնվել, բե՞՛ր երկնֆիցն էկար,
Մեկ ջան ունեի, էն էլ դու տառար,
Ա՛յ իմ սուրբ պատկեր, արի՛, հոգիս ա՛ն:
Ա՛խ, հոգիս ա՛ն...

Մեռնիմ՝ շե՛ս տեսնիլ, կորչիմ՝ շե՛ս ման գալ,
Սո՛ւր կոխեմ սիրտս, դու շե՛ս իմանալ.
Ո՞ւր կորչեմ, որ էս անողորմ շանգալն
Սիրտս շխրվի, շքողա ինձ լալ: Ա՛խ, շքողա...

ճարուճը քեֆ անեն: Բայց սուրբն Հովհան Երզնկացի հանաք շվերցնելով մեկ օր օրհնած բերանը բաց արեց, երկիրը տրաքեցավ, տակը վեր էլավ, խալիլը ցրվեցին, փախան՝ որը Ղրիմ, որը Պոլշա. էս անշունչ քարերը մնացին ցից-ցից, հաղար եկեղեցուցը հինգը մնացին շն: տաճարք, ապարանք, դանձ, հարստութիւն անեծքի փայ էլավ, հողը մտավ հայոց ազգի մնացած փառքն էլ, ու մինչև էսօր էլ երկրի ձենը գալիս ա: Գող, ավաղակ են միջումը բուն դնում, նրանց բանն աստված հաջողում ա, նրանք շն տակով ըլում, ու աստված էնքան իր գութը հայերիցը պակասացրեց, որ էնքան անմեղ հոգիքը, էնքան միլիոնավոր մարդիկ մեկ սհաթումը մեկ սևագլխի խոսքով ջնջեց, Հայոց Տունը քանդեց, էլած փառքն էլ ձեռիցը խլեց, որ գնա, էսպես երերյալ, տատանյալ մնա աշխարհիս երեսին:

— Լա՛ց գլուխդ, ա՛նցսավոր, տե՛ս, թե աստուծո դատաստանն ի՞նչ պես արդար է. կարգավոր տեսածին պես ոտները ջուր արա՛, խմի՛ր, որ էսպես քաղաքը անեծքով քանդեցին, ու էսօր էլ քանդողին եկեղեցումը տոնում են: Դու շն ս իմանում, որ նրա անունը տաս, սուրբ աղոթքն ու բարեխոսութիւնն հիշես, որ քեզ էլ շանիծի, քու որդիքը պահի, մեծացնի: Նրա տոնի օրը լավ մտքումդ տպավորի, ի՞նչ կանես Անի քաղաքի անունը: Նա քանդվեց, պրծավ, ամա սուրբը քեզ միշտ օգնական ու բարեխոս կըլի:

Ղրադին կանգնել ես, ձեռդ ծոցդ դրել,
Խելիդ ցնորվել, լեզուդ պապանձվել.
Ո՛վ էսքան հրաշք տեսավ, վայելեց:
«Երա՞ց եմ տեսնում, քնա՞ծ եմ, ա՞չքս ինձ խաբեց».
Ասում ես մտքումդ, ուշագնաց ըլում:
Հո նո՞ր են սրանք. բաս սրանց միջումն
Ընչի՞ շկա ձեն, ընչի՞ են լովել:
Ա՛խ, թշնամյաց սուրբ ա նրանց վերջացրել:
Հմիկ նավատո՞ւմ ես, ա՛յ իմ խեղճ ազգ,
Թե քո երկրումն բյուր էսպես ֆաղափ
Կամ կրակով փշացան, կամ սուրբ ֆաշվեցիք.
Ու քեզ շոք ֆարեր մենակ բողեցիք,
Որ տեսնիս ու լաս, տաս քո գլխիդ վա՛յ.
Խելիդ ժողովես, լինիս կտրին հայ,
Ռուսաց հզօր, ֆաջ ձեռի տակին
Փոքր դինջանաս ու քո աշխարհին
Մուղայիք կենաս, արյունդ քափես,
Քո ազգը պանես, քեզ անուն նախես:

Հանգստարանի ձեն էր գալիս, որ մեր ճամփորդը գիշերվա կեսին էստեղ հասան: Լավ կտրիճ մարդ պետք է ըլի, որ էս ժամանակին էսպես շու, յարանի տեղը սիրտ անի, մտնի: Կարելի է, թե մեր բեղարած ճամփորդքն էլ էստեղ շէին հասել, թե գիշերվան լիանցակի լիսը: էս տաճարների, բրջերի գլուխը ու իրանց տգիտութիւնը նրանց շէին խաբել, էս տարատարուք քցել: Անու քաղաքի անունն էլ շէին լսել, ո՞ւր մնա իմանային, թե նրա խարաքէքը դեռ աշխարհումս կան: Հեռավանց որ ցից-ցից տների գլուխը շտեսան, ուի հողիցը դուս էին էկել, հարամու հողք էլ ետ մտել: Ղորդ ա, աքլորի ձեն շէր գալիս, ամա սարերի շոքանի շնէրի ձենը լսելով՝ էլ մտիկ շարին, զո՛ւ քաշեցին ու, քու դուշմանի գլխին շի գա, որ շմտան էս լուռ, տխուր պարսպների մեջը, հենց իմացան, թե մեկ մեռլատուն կամ գերեզմանատուն ընկան, ու ամեն մեկ ձիու ոտի շփութը յա իրանց քաշած շունչը սար ու ձոր կատաղացնում ա:

Ամեն մարդ փորձած կըլի, որ մութը ժամանակի մարդ, որ մեկ գերեզմանատան կամ մեկ քանդված եկեղեցու դրաղով էլ ա անց կենում, սիրտը թուլանում ա, ջանը զարդանդո՞ւմ. հազար միտք հոգին կտրատում, քարերն էլ դե համարում ու հարամի, որ իրան կամենում են ուտիլ, շատ անգամ ուշագնա էլ ա ըլում: Սրա պատճառը բոլոր էս ա, որ մարդ սովոր ա, ինչ տեղ տուն ա տեսնում յա շինութիւն, կարծելով, թե մարդ էլ կըլի, ու ետո, որ ձեն շի՛ լսում, էնպես կարծում ա, թե անպատճառ էլ կըլի, ու ետո, որ ձեն շի՛ լսում, էնպես կարծում ա, թե անպատճառ շար հոգիք են էնտեղ բնակում. թե շէ մեռելի շոր մարմինը յա խարաքա պատերը ի՞նչ գորութիւն ունին, որ մեղ ի՞նչ անեն: էլ ո՞վ սիրտ կաներ պատերը եկեղեցու մոտանա, յա մեկ բուրջ մտնի, էն էլ է՛ն երկրումը, որ ամեն քարի տակի հարիր գլուխ էր կտրվում, ամեն մեկ ձորում՝ հազար լաջ հոգին զոռով տալիս:

— Տղերք, շար սատանի թուրը գլխերներիս խաղում ա,— ձեն տվեց պինդ սրտով քաջն Աղասի:— Տղամարդութիւնն էսպես տեղը մալում կանի. յարադ-ասպար հազրեցի՞ք, ձիանոցը դինջացրե՞ք, որ թե աստված տա, մինչև առավոտը գլխերներս վրդներս ըլի, տեսնիք, թե էս ո՞ւր դեղարգյալմաղն ընկանք: Նամարդութիւնը էլ ձեռք չի՛ տալ. ձիանները ջրեցե՞ք, քաշեցե՞ք մեկ պատի տակ, էս մեկ շունս առնիմ, յավաշ-յավաշ մեկ աշք ածեմ, տեսնիմ, թե տեղըներս ուհա՞թ ա, թե՞ էլի սրով ու արնով պետք է յա գլուխ պահենք, յա գլուխ կտրենք:

Շատ էլ խնդրեցին ընկերքը, որ շանի, անկաջ շարեց, թվանքն ուսին գրեց, փշտոբերը հազրեց, սուրբ Սարգսի անունը տվեց ու ոտը փոխեց: Գիծ կըլի էն տղամարդը, որ իր գլուխը մահու կտա, ամա Աղասին իր գլխիցը վաղուց էր ձեռք վեր առել: Հավատարիմ շունը գլուխը նրա ոտիցը

քրդին էլ բերան, ձեռ, ոտք դճա դայիմ կապեց ու մեկ իգիթ քրդստանցու՝
թուրը հանած, վրընները կաղնացրուց, մյուս քրդստանցուցը կրակի շորս
կողմը նստացրուց, որ կարծիք չընկնին, ու ինքը իր ուշիդ տղերքանցովը
եկեղեցու դռան աջ ու ձախ կողմը կտրեցին, թուրները հանած պատնը-
դուս ցցվեցին ու թշնամուն ճամփա տվին:

«Լո՛ւ, լո՛ւ...» ձեն տալով՝ քսանից ավելի ձիավոր ժամի դռանը վեր
էկան, բալուր տվին մեկ-երկուսի ձեռքը, որ ման ածեն: Հայի երեխեքանց
ու կնանոնց սուգ ու շիվանի ձենը որ ժամը չէ՛ր ընկնում, պատերն էլ սուգ
էին անում. բայց խեղճերը չէին իմանում, թե ի՞նչ բարի հրեշտակ ա
աստված նրանց համար ուղարկել: Հենց գյուտ արած, որ դալմադալ անե-
լով ներս չընկան, էլ չիմացան, թե մարդ ա, որ իրանց գլուխը կտրում
ա, դե կարծեցին կամ սուրբ. էլ թրի, մզրախի յա դալխանի վախտ չէ՛ր:
Քրդստանցի հայերը մաջալ էլ չտվին աջամի հայերին. շատին հենց կրա-
կի շամփուրն կամ թերէրեցն էին բերանը կոխում, գլխին, դոշին քարով,
փետով ծեծում, որ շուտ շմեռնին ու տանջվին: Էլի Աղասին էր, որ էս կա-
տաղությանը շափ գրեց, սպանածներին դուս ածիլ տվեց, ու որը սաղ էին
յա յարալու, ձեռ ու ոտք կապիլ տվեց ու դրաղ քաշիլ տվեց:

— Աղա՛, մեր տուն քագրդ էսոնք են, էսոնց խոր տունը քագվի.
էսոնք մեր ճիճը ու մանչ խատացրին. թո՛րկ, թո՛րկ, էսոնց սատանի կեր
անենք, էսոնց խոր գաղտը գյոռքագյոռ ըլի:

Թո՛ղ կարգացողը ինքը միտք անի, թե էս գիշեր ի՞նչ գիշեր կըլեր
էս ջրատար եսրնների համար, որ ամեն մեկ ոտք փոխելիս՝ իրանց մահն
էին տեսել, իրանց մահին էին սպասում, թե ի՞նչ սրտով նրանք աղոթք
կանեին, ի՞նչ հոգով իրար կնայեին ու աստծուն փառք կտային: Հենց էն
կտտրելու ժամանակին էր Աղասին դուս թռել, էն դռան երկու քրդի մընին
էլ սպանել, մյուսը փախցըրել, ու խեղճ հայի էրեխեքանց աչքերի ու ձեռ-
ների կապը իրան ձեռովն ետ արել, իրան ուսին ներս տարել: Զարմա-
ցած, մահի դուռը դնացած ու ետ եկած հայերը որ աչքընները բաց շարին,
իրանց ազատողին տեսան, ուզում էին ոտներն արտասնքով լվանան,
բայց համեստ պատանին հենց էն էր խնդրում, թե աստծուն փառք տան,
սուրբ Սարգսի անունն հիշեն: Տեսնելով, որ քրդստանցիք սուրբ Կարա-
պետին ավելի են ճանաչում, ասեց.

— Թո՛ղ էդպես ըլի, սուրբ Կարապետին հիշեցե՛ք: Սրբերը չե՛ն խոռ-
վիլ յա նախանձ պահիլ: Ո՞վ ըլի՛ նրա գորությունն ու բարեխոսությունն
շատ ա:

Աղասու սիրտը վկայում էր, թե էն գիշերը էլ փորձանք չի կա. բոլո-
րին էլ խնդրեց, որ չոքին, աղոթք անեն: Նրանց բախտիցը՝ եսրների մի-

ջումը տերտեր էլ կար, տիրացու էլ: Սրանք սկսեցին առավոտվան ժամը,
ու Անի քաղաքը, հաղար տարուց ավելի, որ ո՛չ ժամ էր տեսել, ո՛չ աղոթ-
քի ձեն լսել, էս գիշեր հենց իմացավ, թե իրան երևելի, շքեղ թագավորա-
զունքը կրկին վեր են կացել, իրա հողն օրհնում, իրա ջուրն գովաբանում,
որ հայ ազգը էլ չճավատա, թե իրան աստված էնպես ա անիծել, որ էլ
մարդ չի՛ կարող նրա միջումը կենալ: Ո՛չ երկիրը քանդվեցավ, ո՛չ եր-
կինքը փուլ էկավ: Քրդստանցիք իրանք էլ էին մնացել զարմացած, թե
էն ի՞նչ անձոռնի ասություն պետք է ըլեր, որ մինչև էն օրը սրտընկրումը
հաստատ տպավորել էին:

Առավոտը որ լուսացավ, Աղասու աչքը մնացել էր սառած: Չէ՛ր իմա-
նում՝ աչքին հավատա, թե ո՛չ: Եկեղեցի, պարիսպ, բերդ, մինարեթ՝ էն-
քան նոր, էնքան պայծառաշեն ու անբնակ: Կարդալ չէ՛ր գիտում, որ
միտքը բերի, թե էս ի՞նչ քաղաք պետք է ըլի. տերտերին որ չի՛ կանչեց ու
պատմությունն իմացավ, խելքը գլխիցը թռավ:

— Վա՛յ իմ օրին, արևին. մեր ազգն էսպես քաղաքներ ա ունեցել,
էսպես մեծություն ու հմիկ ամենն էլ կորցրել, հարամու ձեռին գերի ա
մնացել,— ասեց հսկայն լալով:— Չէ՛, տեր հա՛յր, մեզ աստված ա բե-
րել էստեղ. աստված մեր թրին, մեր կռանը դվաթ տվե՛ց, որ մեկ գիշեր
էսքան բաներ արինք. էն աստվածն էլ էնքան կարողություն ունի, որ մեզ
միշտ հաջողի. հարամություն հո չե՞նք անում, որ նա բարկանա, հարամու
ոտն ենք կտրում, աստուծո ստեղծվածը ազատում: Մնանք էս սուրբ հո-
ղումը, մեր սուրբ թագավորաց գերեզմանը, մեր սուրբ եկեղեցիքը ազա-
տենք գողի, ավազակի ոտքից: Հարըրից ավել ենք հիմիկ: Ի՛նչ ձեռք ենք
քցել, ձեզ ըլի: Մնա՛նք էստեղ. յա մենք էլ մեր արինը մեր սուրբ թագա-
վորաց հողի վրա թափենք, յա քիչ-քիչ նրանց քաղաքն էլ ետ պայծա-
վորաց հողի վրա թափենք, յա քիչ-քիչ նրանց քաղաքն էլ ետ պայծա-
րաց հողի վրա թափենք, յա քիչ-քիչ նրանց քաղաքն էլ ետ պայծա-
րաց հողի վրա թափենք, յա քիչ-քիչ նրանց քաղաքն էլ ետ պայծա-
րաց հողի վրա թափենք, յա քիչ-քիչ նրանց քաղաքն էլ ետ պայծա-
րաց հողի վրա թափենք:

Տուն կա, ջուրը՝ բուլ, հանդը, դաշտը՝ մեծ, մեկի տեղակ հինգ
զարմանալի եկեղեցիք. քարի տակիցը ոզլ կհանեմ, ձեզ կպահեմ:
Բայց՝ թե քարին ասած, թե մեր քրդստանցի հայերին: Կովում, դորդ
ա, ամեն մեկը մեկ ածղահա, բայց ինչ գրումը գրած ա, նրա շիխը
տո՛ւր, նրան ուրիշ բան մի՛ ասիլ: Մեռնիս էլ, նա իր ասածը կանի, էն-
քան կողքը հաստ ա:

— Իմա՛լ կեղնի, անիծած խողում վո՞վ կմնա՛: Հայսմալուրքն սուտ
իմա՛լ կխոսի: Մեր վիզը զարկես, մեր ջանը խանես, վալլախա, էս շուրմ
կեցող հմալ մեկն էլա չեղնի, չեղնի: Խազար տարի խա ասա՛, խա գլուխդ ի
բարին զարկի: Մենք չընք կենա, չընք գինա: Ինչ կասես՝ ասա՛: Մենք մեր
խողը չընք թողա:

— Չե՛ք թողալ, աստված ձեզ հետ: Մեր աստղը մեկ անգամ ծովել

Կանգնել ես էղպես, գլուխդ ամպին խփած՝
Ա՛յ խեղճ հալևոր, Լրեսդ փակած.
Ի՞նչ կրկեր, Մասի՛ս, ա՛յս, դեռ աչդ բաց
Սրի շառայիւր քո որդիքն էրված:

<9>

Արեգակն սկսել էր, որ մեր մտնի: Մուրն էն ա գետինը առավ:

Էսպես նստած սուզ էր անում մեր տարագիր Աղասին ու իր ու մեր սև օրը լաց ըլում, որ հանկարծ աչքը ձորին ընկավ, աչքը սևացավ: Հինգ հարիր ձիավորից ավելի՝ թարաքյամա, քուրդ, Ղարսա դղիցը հազարից ավելի քյուլֆաթ, մաշ, իլխի, ոչխար առաջ էին արել ու վեր հատելով՝ սարիցը ձորն արին, որ տանեն Երևան՝ յա սպանեն, յա ծախեն, յա թուրքացնեն: Շատին էնքան թակել, հետ էին ածել, որ ջանումն էլ թաղաթ չէ՛ր մնացել: Ամեն մեկ ձիավոր մեկ ջահել տղա կամ աղջիկ գավակն էր առել, ձեռն ու ոտ հազրել, որ էն գիշերը յա նրանց անմեղ հոգին ապականի, յա սրի, կրակի դուրբան անի: Հենց նստած տեղիցը ընկերներին ուսուլով ձեռով արևց, որ տեղըներիցը չարժին, ինքն էլ քարափնը վեր կուղրկուզ նրանց մոտ հասավ, որ հարամին շտեսնի, իր պատրաստությունը շանի:

Էնքան կացան, որ թշնամիքն էկան, գետի դրաղին վեր էկան, թրքները, երեսները լվացին, նամազները արին ու իրանց Սաղայելի նոքարներին հրամայեցին, որ ինչ բեզարած, հալևոր, պառավ մարդ ու կին կա, աչք ու ձեռք կապեն, բերեն իրանց առաջին, կարգավ շոքացնեն, որ իրիկնահացն ուտեն, պրծնին ու նրանց անմեղ գլուխը իրանց մուռտառ սրտին մատուղ անեն:

Էլ շթողին էլա, որ հեր ու որդի, յա մեր ու աղջիկ, իրանց ետին բարովն ասեն, իրար մի համբուրեն, մի օրհնեն, իրար մի փարվին. թրի ուրջով վեր հատելով՝ հրամանը կատարեցին ու բերին, ողորմելիքը իրար մոտ շոքացրին:

Աստված ո՛չ շահնց տա, ի՞նչ նրանց քոսփա էրեխեն անում էին. ջուրն էին ուզում ընկնիլ, քարերը պոկում, գլխերներին էին տալիս, բոզաղները թրին դեմ էին անում, որ մեկ թողան էլա, իրանց հորնըմոր դեհալ յա ձեռը համբուրեն, բայց շատի թևից որ չէին վեր քաշում, գետերեսը յա ձեռը համբուրեն, քաշո շատի թևից որ չէին վեր քաշում, գետերին խփում, հենց էն սհաթը հոգին հետը յա դուա էր գալիս, յա էնպես բանհոգի մնում վեր ընկած, գետնին կպած: Ողորմելի ծնողքն էն հալին էլի է՛ն ասում, աղաչանք անում, որ որդիքը մեռնին, սրին, կրակին տան

իրանց գլուխը ու իրանց հավատը շուրանան: Էսպես՝ հեռովանց խոսալիս էլ էնպես էին խփում գլխերներին, որ աչքերների լսին կրակ էր տալիս:

Ընչանք նրանք մեկ քանի ոչխար կմորթեին, կքերթեին, ու կրակը շաղ կըլեր, սար ու ձոր մուրն առավ. մեր քաջ հայերը թուր ու թվանք հազիր արին, շոքեցին, աղի արտասնքով իրանց աղոթքն արին, վեր կացան, իրար ճտով ընկան, իրար ետին բարովն ասացին, ձիանները թամքած՝ մեկին պահ տվին, ու իրանք աստծու անունը տվին, ճամփու ընկան, ամա էնպես ճամփով, էնպես տեղով, որ դուշը չէր իմանալ: Հինգը մեկ կողմից գնաց, հինգը՝ մյուսից, էն մնացած տասը հոգին էլ էնպես պետք է գային, որ բոլոր մեջ անեին, թրի առաջը ընկածը կոտորեին, սաղ բռնածը եսիր անեին ու, որքան կարելին ա, հայերին արձակեին, որ քոմակ անեն, իրանց թուր ու թվանք տալին, շուրթի ամեն մեկը ամեն յարաղիցն էլ ջուխտ-ջուխտ ունեին: Չորս քուրդ էլ, որ բռնել էին, Աղասին ինքը վերցրեց, շունքի նրանք օրթում էին կերել մինչև մահը նրա ձեռի տակիցը չհեռանան, ու նրանց միջումը օրթումը սուրբ ա: Էսպես՝ բոլորը քսանըջորս մարդ, պետք է հինգ հարիր մարդի հախիցը գային: Լսուղը չի դարմանա, թե ի՞նչպես կարելի ա: Քաջությունն սրտիցն ա կախված. մեկ էլ որ ինչ-<քան> կուզե թշնամին շատ ըլի, հանկարծ վրա տալիս, է՛ն էլ գիշերը, ի՞նչ ա իմանում դիմացի կովոդի շատությունն ու քլությունն: Սրանից գլուման, Աղասին պատվեր էր տվել, որ հայերեն յա թուրքերեն հեշ շխոսան, քրդերեն հարայ տան, հավար կանչեն, ու էնքան եսիր արած հայի միջումն ի՞նչպես կըլեր, որ մեկ-երկու հարիր տղամարդ չըլեր. որ սուր շունեին, էնդուր համար էին խղճացել:

Հենց էն սուփրի ու խորովածի շաղ ժամանակը, էն վախտը, որ ամեն մարդ յարաղ-ասպար վեր քցած՝ իր ֆորսի ետեցն էր ընկել, որ նրան ձեռք քցի, թվանքների տրաքիլը, տասնըհինգ-քսան հարամու հոգին տալը, ձիանոնց խառնվիլը ու հարամու փախչիլը մեկ էլավ: Աղասին, իր ընկերների կեսը վրեն, ձորի ճամփեն էր կտրել, մյուս կեսը՝ հարիրից ավելի հայ բաց արած, քամակներին քցած, ձորի ետևը: Մեկ քսան-երեսուն հայ մարդ էլ վրա թռան, էն խեղճ շոքածների աչք ու ձեռներ ետ արին, ու էս մարդ էլ վրա թռան, էն խեղճ շոքածների աչք ու ձեռներ սփպտակել, թուր որ շտեսան հալևոր ածղհեքը, որ կովումն էր մազերն սփպտակել, թուր որ շտեսան ձեռներին, ասլան դառան. որը միջիցը, որը ձորի քամակիցն ու ետեք-քեքն էն կարկուտն ածեցին թշնամու գլխին, որ աստված ո՛չ շահնց տա: Ինչ տեղ փշտով, Ղարսցի հայերը էս ձորերի քարերն էլ ունեին համարած. ինչ տեղ փշտով, թվանք էր տրաքում յա թուր խաղում, առանց դոշի ու գլխի չէ՛ր անց կեցնում: Մենակ Նաղի խանը ու Օքյուզ աղեն, ինչպես որ էլավ, գլխերները թափեցին, ձիանները ձեռք քցեցին ու մեկ քանի մարդով դուս փախան:

Մնացածը, ինչ կոտորվել էին՝ կոտորվել, ինչ չէ, մնացել ձորի միջումն ոչխարի պես շոբանը կորցրած, կանգնած: Ընչանք էսպես պահեցին մեր տղերքը, մինչև ծեղը բացվեց, ու աչքդ բարին տեսնի. տասնըհինգ թուրքի մենակ էն շորս քրդերն էին սպանել. տասից ալիլի դուռ մենակ Աղասին էր ցրվել ու փոր վեր ածել:

Լսողը կարելի ա զարմանա, թե ի՞նչպես է՛սքան բաներ մեկ օր ու գիշեր անց կացան: Էնդուր համար, որ ղզբաշը էս միջոցումը Ղարսա վրա կոխվ էր դուս գնացել, ու ասածս քսան ու մեկ թվին էր, որ սար ու ձոր, մանավանդ Անի, հարամի ու յաղի էր դառել:

Առավոտը լուսացավ. էն առավոտը երանի՛ր ամեն խզճի ու տառապելո ռաստ գա: Հինգ հարիր հոգուցը. վաթսուն հոգի չէ՛ր մնացել, էն էլ ոչխարի պես մեջ արած, շատը անյարաղ-ասպար: Ձիուն, շորին, ասպարին թիվ ու համար չկար: Լեզու պետք է ըլի, որ պատմի է՛ն փարվիլը, է՛ն ուրախության արտասուքը, որ էսօր Անի տեսավ: Ղարսըցի հայք դեռ չէին հավատում իրանց աչքին, թե ղորդ, թշնամու ձեռից ազատված՝ էլ ետ իրանց աշխարքը պետք է գնային: Էնքան շշկել էին, որ չէին էլա միտք անում, որ մեկ հարցնեն, թե ո՞վ էր նրանց ազատողը: Գեղդանգեջ որ Աղասու մարդիկը ձիանը չէին վեր բերում բերդիցը, աշխարհն իրարօցով գիպավ. հենց կարծեցին, թե թշնամի են. թվանք վեր առան. բայց Աղասին բոլորին էլ հանդարտացրուց ու հսկայական քայլիվ որ առաջ չի գնաց փոքր ու իր ընկերներին կանչեց, ամենի աչքն էլ մնաց նրա սլարթն բռնի, նրա ազնիվ շարժվածքի վրա հիացած: Էլ էնքան նրանց փարվելուն ու օրհնելուն շմտիկ արեց, երբ իմացավ, թե Հասան խանը դոնշունով Ղարսից ետ ա գալիս (ղարսըցիք ասեցին նրան), շուտ ական թոթափել՝ մեկ-երկու ձիավոր Գյումրի ղրկեց, մյուսներին հրաման արեց, որ էլ ժամանակ չկորցրեն, օղլուշաղն տանին, բերդումը յա ձորումը ամբացնեն, մալն ու ոչխարը ձորնըդուս քշեն, Շորագալու հանդը տանին, ու ինքը, ինչքան թվանք, թուր բռնող տղամարդ կային, զլխին հավաքեց ու օարնըդուս վեր էլավ: Տասը-տասըհինգ տարեկան տղերքն էլ ասլան էին դառել, ուզում էին իրանց արընի ջիգը հանեն: Գերի արած թուրք ու քրդերիցն էլ յարաղ-ասպար ետ արին, իրար կապեցին ու բերդը տարան: Աղասին չէ՛ր էլել, ղարսըցիք ուզում էին նրանց քաթով սպանեն յա ջուրն ածեն:

Հուլիսի 23-ին 1821-ին էր, որ հայոց երևելի հին քաղաքն Անի իրեք հարրից ալիլի կտրիճ գորք, թողունք ջահել տղերքը, զրահավորված, զարդարված՝ աչքը բաց տեսավ. որ մտան ո՛չ իբանց որբ մայրաքաղաքը.

աչքերնբը ծով դարձավ. մեկ սհաթ քիմի տաճարի միջումն ընկել երեսի վրա, գետնիցը պոկ չէին գալիս:

Բայց զլուխը պահելու ժամանակ էր. Աղասին խնդրեց, որ ինչ սրտներումն ունին, ետո ասեն, ետո անեն, ու ղորքը կես արեց, կեսը տվեց Կաթոյի ձեռքը, որ էս կոլըներումն եփվել, հասել էր, կեսը ինքը ձեռի տակն առավ. ամեն մարդ, ինչ ուտելու էր, ջեբը դրեց. երեսնաշափ մարդ էլ օղլուշաղի հետ դրեց. ինքը բերդումը ղալիմացավ, Կարոն՝ արևմալտյան ձորումը, Մուսեն՝ օղլուշաղի հետ: Աստուծո ողորմությունիցը՝ բարութ-գյուլլեն էլ լավ վախտին հասավ: Էնպես էին պայման կապել իբար միջում, որ թե Հասան խանը ձորը մտնի, էնքան թողան, որ բոլոր ղոնշունի ոռքը կտրվի, ետո շենյիկ անեն. թե թուշ բերդի վրա գա, էնքան դուս չի գան, մինչև բոլորը նրանց գլխին հավաքվին, ետո կեսը ձորի մեկ կողմիցը, կեսը մյուսիցը, կովի շաղ ժամանակը, վրա տան, որ էնպես շըշկլըացնեն թշնամուն, որ փախչելուց գյուման էլ ուրիշ ճար չթնին, ու թե աստված էս հաջողութե՞նց կտաք, Մուսեն օղլուշաղը թողար մեկ ղալիմ տեղ ու ձիանը դուս բերի իր մարդկերանցովը, որ բալթի թե հնար լինի, բոլորին էլ ջարդեն:

Առավոտյան հովն անց էր կացել, որ ամեն մարդ հեռացավ ու իր տեղը քթավ: Ծաշն էլ եկավ, հասավ: Էնքան շոգը չէ՛ր գետինն էրում, ինչքան քաջ հայերի արինը, իրանց սիրտն ու դամարները, որ իրանց ազգի իշխանաց, թագավորաց հոգի վրա արին թափվին ու քաջությամբ մեռնին էլ իրանց համար անմահություն էին համարում: Արեգակը երկնքի միջիցը երկու գագաչափ թեքվել էր, որ բերդիցը մեկ թող տեսան. քիչ-քիչ շատացավ ու ամպի պես Անու սաղ դուռը կոխեց: Ձորիցն էլ էին տեսել ու իրանց տեղը անսասել: Դամար էր, որ ուզում էր տրաքի, սիրտ էր, որ ուզում էր պատռի, շատն ուզում էին բերդ ու ձոր թողան, մեյգան դուս գան, իրանց տղամարդությունը ցույց տան: Աստուծո ողորմածությունիցը՝ էնպես էր երևում, որ թշնամին բանից խաբար չի, ու հենց էնդուր համար ա էնպես ոտն առել, որ գան էնտեղ, մի քիչ դինջանան ու ետո, իրիկ-նահողին ճամփու ընկնին: Հետըները ո՛չ թոփ էր երևում, ո՛չ ջաբախանս. հենց սուբահ ձիավորներն էին առաջ ընկել, որ հասնին Երևան, ավետիք տան, թե Ղարս առան, քանդեցին, բոլոր գեղարներն էլ քոչացրել, թրի առաջ են արել, բերում են: Էնպես՝ մարդաշատ երկրները քանդող Հասան խանն էլ ի՞նչ կասկած կտաներ, թե մեկ խարաբա տեղում, ուր շոբաններն էին անց կենում, ազոավները բուն դնում, զլխին փորձանք պետք է գար:

Թող ու դումանի տուտը քաղաքը բռնեց. խաբաբա պարիսպն ու բլր-ջերն էլ, հենց գիտես, իրանց քանդողներին տեսնելով՝ աչքերնբը խփում

էսօր, որ իրանց ոտքը որտեղ որ մտնի, էնտեղ բախտալուրուօթյուն ու խաղաղություն պետք է ըլի: Հասան խանը գլուխն էր դեմ անում, որ կտրեն, պարսիկք երեսներն էին փոռում, որ ոտնակոխ անեն, բայց Պասքեիչ՝ անօրինակ հսկայն, մեկին հանդիսով Թիֆլիս ուղարկեց, մյուսոցը շնորհք, ողորմություն ցույց տվեց: Այլ եվրոպացիք Ամերիկա ավերեցին, հողի հավասարեցին, ուսը Հայաստան կանգնացրին ու ասիացվոց բերտ, գազան ազգերին մարդասիրություն ու նոր հողի տվին, աստված ի՛նչպէս չի՛ պետք է նրանց թուրը կտրուկ անի, պատմությունն ի՛նչպէս չի՛ պետք Պասքեիչին աստվածացնի, հայք ե՛րբ կարեն ուսաց արածը մոռանալ քանի որ շունչ ունին:

<13>

Բայց ա՛խ, սիրելի կարդացող, մի հարցնես, թե ախր էսքան բանը որ անց կացավ, ո՛ւր մնաց մեր ջրատար, սիրտը փորումը մեռած Աղասին, որ չի՛ գալիս՝ իր մուրազն առնի, իր մահվան դուռն ընկած խեղճ հորն ազատի, նրա օրհնությունն առնի, թողություն խնդրի, որ էնքան նեղությունն ու տանջանքը իր խաթեր էր քաշել, հինգ տարի բանտումը շորացել, ցամաքել, հազար անգամ գերեզմանի դուռը գնացել, ետ եկել, որ իր որդուն տեսնի, փափագն առնի, էնպէս հողը մտնի, որ սրտումն էլ դարձ շննա, գերեզմանն իր համար դժոխք չդառնա:

Բերդի մեջն ու շորս կողմը, որ ասեղ քցեիր, գետնին շէ՛ր հասնիլ աշխարքը իրարոցով էր դիպել: Աչք էր, որ խնդում էր ու լալիս. բերան էր, որ գովում էր ու օրհնություն տալիս. ազգական, բարեկամք էին, որ իրար փաթութված՝ մնացել էին փետացած: Լեզվի տեղակ արտասուներն էին նրանց էրված սիրտը հովացնում: Սար ու ձոր խնդացին, բաղ-բաղատան ցնծացին, որ իրանց տերերն էլ ետ ճամփու էին ուզում ընկնիլ, որ գնան, նրանց զվարճացնեն: Բերդի դռներն ու բուշեքը դժբուս էին ոտի ու ուրախությունի ձենիցը: Թսի դաբալուները ամեն տեղ բռնեցին. խալ-խը քիչ-քիչ սկսել էր, որ քաշվի, բայց որտեղ որ Հասան խանի խերիցը քոռացրած, քոթրոմացրած, ոտից-ձեռից ընկած անդամալույծ կաբ, էկել, բերդի դուռը բռնել էին, որ իրանց սև օրին մեկ լիս, մեկ ողորմություն, մեկ դինջություն գտնեն:

էս միջոցին էր, որ Ներսես սրբազանը Սահակ աղի ձեռիցը բռնած՝ ընկել էր բրջերի, բաղանների գլուխն ու հենց գիտեր, թե երկնքիցն ա Երևանու դաշտին մտիկ տալիս, նոր ըլի դրախտը նրա աչքի առաջին բաց էլել, նոր ըլի ջրհեղեղը դադարել, նոր ըլի որդին միածին վեր էկել, որ

իր արդար, սիրելի հայոց ազգին փրկություն բերի: Անց կացած ժամանակները երազի պես էին նրա աչքի առաջին կանգնել: Չէ՛ր իմանում, թե Երևան ա տեսածը, թե՛ Թիֆլիս: Է՛ն պոճախներումը, է՛ն ձորերումն ու բաղերումը, որ սև դուրաշի երեսի էր նրա աչքը սովորել, ուս էր տեսնում ցրված, նստած. ո՞վ շէ՛ր տեսածը երազ համարիլ յա հրաշք:

էս մտածմանց մեջը խրված՝ էն թանձր ունքերի տակիցը իր հոգևլից աչքը Չանգվի վրա էր քցել ու մնացել վերացած, գավազանի վրա թինկը տված, որ մեկ քաղցր ձեն էտեիցը որ «Հա՛յր սուրբ ջան» շասեց ու ձենն առաջ դռշին, հետո երեսին չկայցրեց, քաջաջան հովվապետը մնաց ուշագնաց:

— Հա՛յր սուրբ ջան, սրբազան տե՛ր. ա՛խ, էս ի՛նչ օր ա, — մեկ ձեն էլ մյուս կողմիցն էկավ ու մյուս ձեռը բերան ընկավ:

— Սմբատով ջան, Երուսալեմսկի ջան, ո՛րդիք. թաղեցե՛ք ինձ այս սուհետե ձեռ ձեռովը: Թե որ մեկ քանի օր էլ աստված ինձ կյանք պետք է տա, թո՛ղ էնդուր համար տա, որ էս էրված սրտիս մուրազը կատարեմ, է մեր խեղճ, ցրվյալ ազգը էլ ետ իրանց աշխարհը բերեմ, էս մեկ բանն էլ թո՛ղ էս կարոտ աչքս տեսնի, հետո, ա՛խ, հետո Հայաստանի սուրբ հողի տակը մանիմ: Խնդրեցե՛ք, խնդացե՛ք, խնդացե՛ք, խնդրեցե՛ք, ո՛րդիք ջան, որ ձեր ծերունի հոր էս մեկ խնդիրն էլ աստված լսի, էլ ուրիշ բան չե՛մ ուզում: Հայաստա՛ն, Հայաստա՛ն, տո՛ւր ինձ քո սիրտը, տո՛ւր ինձ գերեզման: էլ որ նոր ազգեր թե գան ու երթան, ա՛խ, չի՛ մոռանաս քո սև, դառն օրվան նեղությունն, տանջանքն. կա՛ց ու զգաստացի՛ր, քո խեղճ որդոցը սիրով պահպանի՛ր, էլ քո զավակը գերի մի՛ քցիր: Սուրբ հողդ իմ երեսս, ընտի՛ր Հայաստան, աթոռ աստուծո, տուն Արշակունյան: Ախր ո՛րտեղանց որտեղ թուաք, էկաք, սիրելի ո՛րդիք, որ ձեր Հայրենիքը տեսնիք, — վերջապես հարցրեց սրբազանը զարմացած՝ աչքերը սրբելով ու էս ազնիվ հայկազանց գլուխը դռշին կպցնելով, — ախր մի՛ ասեցե՛ք, որ էս ազնիվ հայկազանց գլուխը դռշին կպցնելով, — ախր էս սհաթին դինջանամ. ձեր կարոտն էի քաշում, ձե՛զ էի ուզում, ձե՛զ որ էս սհաթին իմ սիրտն իմանաք, իմ ուրախությանը մասնակից ըլիք, ո՛րդիք ջան, հայոց ազգի բարի շատավիղք: էդ ո՞ր աստվածը իմ մեղավոր սրտի խորհուրդն իմացավ ու ձեզ ինձ մոտ բերեց:

— Մենք էլ հենց է՛դ մտքովն ու մուրազովը տուն ու տեղ թողինք, իրեք գիշեր ա, շենք քնել, սար ու ձոր ոտնատակ տվինք, որ մի գանք, էս սհաթին ձեզ տեսնինք, քո ուրախությունն ու օրհնությունն առնինք, մեր Հայրենյաց ազատությունը տեսնինք, մեր կարոտ աչքը մի կշտանա, ու էլ հենց էս սհաթին պետք է ետ դառնանք, որ կուսակալը մեր գալը չի՛ մանա:

Գերեզմանն կորած, հողումը թաղված,
Աշխից հեռացած, մտից մոռացած,
Իրան անլեզու, աշխարհն անիրավ,
Որ հայոց ազգիցն անթիվ ու անբավ
Էսպես քաջ որդիի խլեց, շկշտացավ.
Ո՛չ մատուտ նրանց գլխին կանգնեցավ,
Ո՛չ արծան նրանց անունը բողեց,
Ո՛չ ազգի միջումն հիշատակն լավեց:
Դա՛ւ, Բնեուշ Մուսա՛, որ ինձ շարժեցիր,
Իմ էրված սրտին զորություն տվիր,
Ա՛խ, Էնեան շառնիս հոգիս, շմեռնիմ,
Որ իմ ազգի սուզն անեմ, հետո մտնիմ
Տո քէի տակը, նագելի՛ Մուսա:
Քեզ թո՛ղ Աղասին, իմ սիրուն Մուսա,
Էնեան ամանաք մնա, որ սրտիս
Մուրազն, ա՛խ, առնիմ, հետո ես գալիս՝
Իմ ազգի հսկային ինձ որ նանաշեն,
Ինձ իրանց կշտիցն շորկեն, շասեն.
«Անիրա՛վ որդի, մեր հողի վրա
Էնեան կանգնեցիր, կացար համեշա,
Մեր արի՞նը չէիր, որ չի՛ ցավեցիր,
Մեր արինը տեսած՝ դու մեզ չհիշեցիր»:
Ո՛չ, քեզ՝ Ա՛ղասի, սիրուն իմ Մուսա,
Որքան շունչս, արինս դեռ իմ վրես ա,
Ինձ Բուն ու հաճգիստ, ինձ փառք ու պարծանք
Ես էն կհամարեմ, որ իմ բուր կյանքն
Ձոն տամ իմ ազգին, որ ձեր առաջին
Ես, ա՛խ, պարգեռես լինիմ, երեւիմ,
Ձեր գերեզմանին, սուրբ հողին մեռնիմ:—

<ԵՐՐՈՐԳ ԳԼՈՒՆՆԵՐԸ>

Զ Ա Ն Գ Ի

<1>

Ինչպես մեկ կատաղած վիշապ՝ երկնքիցը թռած, գլխիվեր ճողուակ,
մեկ տուտը Սևանի հանդարտ ծովումը, մեկ տուտը Արագի բերրված
դրաղումը, սար ու ձոր կիսոր տալով, քանդելով, տապալելով, քափ ու
քրտինքը բերանը կոխած, գզված մազերը քյալին ցցած, կապը կտրած,
գծված, ուխտն ավաղով, քարով, զիբելով լիքը, էս կողմն, էն կողմն փրն-
շացնելով, ճոթնելով, ջարդելով, տակ ու դբաղ ծամելով, բողեղով՝ մեկ
թևն իր ծոցի, էն սև՛, մոթն ու շանգը կոխած, խեանդ-խեանդ կտրա-
տած փորն ու դոշը բաց արած, ծառով, թփով զարգարած ձորի գլխովը
քցած, մեկ թևն էն նե՛ղ, չո՛ր, տխո՛ւր կաքավասարի տակիցը որ ական
թոթափել դուս չի՛ պրծնում, վազում,— ու հրո՛վ, սրո՛վ, բոցո՛վ, բրո՛վ,
փոնչալով, մոնչալով, խոնչալով, քարի, քարափի գլուխ վե՛ր հատելով,
իր փորը խցկելով, վեմ, ապառած իրար ծեծելով, կայծակին տալով,
ճչալով, ճոնչալով, թնդալով, դրդալով,— ցած ափները, սասանահար
գետինը պոկելով, պոճոկելով, բրբրելով, բրբրվելով, կենդանի, անկենդան,
խան, հայվան գետինն զարկելով, բամբաշելով, խլացնելով, քառացնե-
լով, սրսրթացնելով, վրվրթացնելով՝ վառված, կրակված աչքերը արնով
լիքը, յալը ցցած, ատամները դճտացնելով, կրճտացնելով, դաշտ ու
տափ դրմբացնելով, դրնգացնելով, դմբդմբացնելով, դնգդնգացնելով, ու
կայծակի թուրը բերնին բռնած, վրա պրծած որ չի՛ գալիս ամեհի Զանգին
ու Ձորագեղ մտնում, որ Հայաստանի սուրբ գետինը ոտնատակ տվողին,
մեր նախնայաց մաքուր գերեզմանները քանդողին, կործանողին, մեր նա-
մեր նախնայաց մաքուր արիներ թափողին, կիսորողին, մեր
հատակաց սուրբ, անմեղ, արդար արիներ թափողին, ապականողին, մեր
աստվածաբնակ տաճարները, եկեղեցիքը ավերողին, ապականողին, մեր
հոյակապ թախտերը, քաղաքները խլողին, փշացնողին, մեր անճար, օր-
վան հացին կարոտ, եթիմ, ցրված, սասանած, գերի ընկած, հարամու,
թշնամու ձեռին կոտորված, երկրե-երկիր կորած, փշացած, խեղճ, անտեր
ազգի տունը քանդողին, հողի հետ հավասարողին՝ ու մեր շար հարամու
բունը, անօրեն թշնամու տունը, մեր արիներ խմողի թախտը, մեր աշխար-

մանին, որ էսպես կսիրեն: Երանի՛ էն հողին, որ երկու սիրելու մարմինը էսպես իստակ, անարատ կտանի, կպահի, որ աստուծո առաջին պարզե-րես դուս գան, մեր երկիրն էլ, որ երկնքի քիրն ա, մեր հոգին էլ, որ աստուծո սուրբ պատկերը:

Նազուռն էլ գնաց, Աղասին էլ, նրանց էրեխեքանց տերն էլ աստված հասցրեց, աստված կթողա՞, որ իր որդիքը կորչի՞ն: Մենք էլ մեկ օր կեր-թանք, մե՛նք էլ, ա՛յ իմ սիրելի հայրենակիցք. ասա՛, որ Աղասու գերեզ-մանն էսօր քո աչքիդ առաջին էլ ըլի, դու շե՛ս ա՛խ քաշիլ, ողորմի տալ ու մտքումդ ասիլ. «Ի՞նչ կըլեր, ես էլ քո ընկերների մեկն էի էլել, իմ Հայրենիքը սիրել, իմ ազգին լավություն արել, որ ինձ էլ էսպես սիրին, իմ անունն էլ էսպես աշխարքի միջումը փայլեր»:

Գանձ ու հարստություն, պատիվ ու նշան, իշխանություն ու մեծու-թյուն մինչև գերեզմանի դրանք են մեզ հետ ընկեր և ո՛չ բարեկամ: Սա- ուր պատանը երբ որ աչքդ փակեց, էդ հոգելից աչքին դուրբան, ա՛յ իմ Հայկա ազնիվ զավակ, տխուր զանգակը երբ որ քեզ ժամը տարավ, քո պայծառ երեսը երբ որ մահվան դեղնությունն առավ, քո անոշ լեզուն երբ որ փետացավ, սիրուն արևդ երբ որ մեր մտավ, դագաղդ՝ գերեզմանը, մարմինդ՝ հողը, հոգիդ երկինքը գնացին, դինջացան, էն սգավորքն էլ կգինջանան, որ քո խաթեր իրանց սպանում էին, ու նրանք էլ որ մեռնին, խունկն ու մոմն էլ վրիցդ կպակսի, ժամ-պատարագն էլ: Կարելի ա, որ էն քո վրա անսիրտ, անջիգար ման էկողների, խնդացողների շատը նրանք են, որ հացդ ուտելիս, բարությունդ վայելելիս քո սաղ վախտը ուզում էին ոտդ համբուրեն: Աշխարքն էսպես ա: Քո գո՛րծքը, քո գո՛րծքը միայն քո անունը կպահեն: Հայրենասիրությունը միայն քո հիշատակը կտոնի, ազգասիրությունը՝ քո արածը կենդանի կպահի, քեզ սրբի տեղ պաշտիլ կտա: Հայրենյաց հողը քո անգին ոսկերքը, քո սուրբ գերեզմա- նը ամեն անց կենդի առաջին կկանգնացնի ու մատով ցույց կտա.

— Թե ուզում ես քեզ էլ էսպես սիրեմ, գգվեմ, դու էլ ինձ սիրի, ինձ պայծառացրու՝ ի՛մ սիրելի որդյակ:

Աղասու սուգն արինք, պրծանք. ա՛խ, նրա պես հայազգի հիշատակը, նրա պես աննման հսկայի պատմությունը ե՞ս չպետք է գրելի: Երանի՛ էն սհաթին, որ մեկ ազնիվ հայի ծնունդ իմ անսլիտան լեզվի վրա բարկա- նա, իմ անպիտան գրությունը դեն քցի ու ինքը նորեն էնպես գրի մեր քաջ հայերի պատմությունը, որ լսող-կարդացող վառվի, բորբոքի, վար- մանա, հիանա ու էն գրողի դալամն ու գիրքը, ինչպես Պետրաբլինը, մասունքի տեղ պաշտի, ծոցումը պահի: Սերն էր, որ ինձ համարձակու- թյուն տվեց, որ գրեցի, թո՛ղ կարդացողը պակասությունս երեսովս շտա:

Գնա՛նք մեկ Զանգվի դրաղն էլ, մեկ մեր սուրբ Զանգին էլ տեսնի՛նք, մեկ նրա ձորն էլ օրով տեսնի՛նք, շունքի դիշեր էր, որ վրովն անց կա- ցանք, դիշերվան տեսածն ու ցերեկվանը մեկ չի՛ ըլիլ. մեկ էլ մեր սուրբ Հայրենյաց հողը մտնինք, հետո ձեռ-ձեռի տա՛նք, սիրտ-սրտի, իրար գրկե՛նք, դոշ-դոշի տա՛նք, ու որ արտասունքը մեր աչքը կալնի, ցավն ու կակիծը մեր բերանը փակի, սար ու ձոր մեր ձենը խլեն, ու թե մեկտու- մեկս երկնքումն ըլի, մյուսը՝ գետնքումը, ո՛ր լուսնի տակին որ կանգնի, ո՛ր աստղին որ նայի, ո՛ր ծովի դրաղին նստի, ո՛ր սարի գլխով անց կե- նա, աչքը երկինքը քցի, ձենը՝ փորը, ու առաջին ա՛խը, առաջին կաթը, որ թափի կամ բերնիցը դուս գա, է՛ն ըլի, որ ասի:

— Բա՛րեկամ, բա՛րեկամ, դու գնացիր, ես մնացի. ասած խոսքդ գետինը չի՛ քցեցի, Հայրենյաց սերը միշտ սրտումս ունիմ, Հայրենյաց ուղուրին կյանքս ետ եմ դրել: Չի՛ դարդ անես, չի՛ ցավիս, ինձ հիշես, կարողություն խնդրես:

<3>

Զանգի՛, Զանգի՛, գեղեցի՛կդ իմ Զանգի՛: Քո երկնանման երեսը տես- նելիս, քո տխուր ձենը լսելիս, քո սուրբ ջուրը բերան անելիս, քո ծաղ- կազարդ ձորերի միջումն, քո զորավար ափնեբլի դրաղին, քո սիպտակ- լուսաթաթախ փրփրի տակին, քո պարկեշտ Մա՛ւրու ափին, քո խնկա- հոտ ծառերի տակին, քո անմահական ծաղկների միջին, քո էդ տրտում, դառնավարան լացի, բո՛րի, սդի ձենն անելիս, քո սիրուն աչքերի աղի արտասունքը տեսնելիս բաս ի՞նչ կըլեր, որ քո բախտավոր, վաղուց հե- ոացած, մեր գլխիցը պակսած մեծազն, քաջազոր, աշխարհասասան, ան- հաղթելի, անպարտելի իշխանաց, աշխարհակառույց թագավորաց, մե- ծաղոր, քաջաբազուկ հսկայից, տարաբախտ, վատաբախտ, թշվառացյալ, ծաղոր, քաջաբազուկ հսկայից, տարամյալ, զուրկ, թափուր, սրախողխող, գերեզմարյալ, տատանյալ, տարամյալ, զուրկ, տեսնել, սգավոր, աղքատ, քարակոշկոճ, հայրենամերկ, կենսակորույս, տեսնել, սգավոր, աղքատ, քաղցրամոք ժպտիվ ողջույն տվեց, քո համն առավ, <քո լեզուդ ծծեց, քո ջուրը խմեց,> քո ծաղկըներիցը խնդալով, ցնծալով հոտ քաշեց, որ քաղցրահամ պտղըները ախորժանոք ճաշակեց, քո հով, գո- վարար դրաղին էկավ, բազմեց, քո սուրբ, անարատ գիրկը համբուրեց, վարար դրաղին էկավ, բազմեց, քո սուրբ, անարատ գիրկը համբուրեց, քո անուշահոտ վարդը, քո պարկեշտ մանիշակը ողջագուրելով, խանդա-

Ազալ, ողբերգել, կոծել, հեծեծել
Ի հեռուստ աշօֆ՝ արաստիօֆ մաշեալ,
Աղէկէզ սրաիւ, կարօտով մեռեալ:
Զանգի՛, Զանգի՛, ֆա՛ղր իմ Զանգի՛.
Ի ֆոյղ հայեցեալ անյողողող ճակա՛տ,
Վանկինն ի գէնս հսկայֆ ֆաշամարտ.
Հայկազեան տոնմի ընտիր պատանեակֆ
Զֆո ալիս տեսեալ ահեղ-աղուորակ,
Մղէին ի մարտ, վանել ֆաշայաղբ,
Զինեակո՛տ բազկաւ, տիգօֆ, ասպարաւ,
Աղեղա՛մբֆ վանեալֆ, գրանի՛ւֆ զարդարեալֆ՝
ԶՅելայն զունդ ահեղ սրոյ մատնեալ ի զոն.
Ելին յասպարէզ, թշնամեաց ետուն գոն.
Ոսկեթել վարսիֆ, դարձեալ պսակօֆ,
Պսակեալ զիրեանց գլուխ անվախճան փառօֆ,
Ճեմեալ յերկնից խումբս՝ զվերինն վայելեն
Զկեանս անտրառում, յերկրի կանգնելով
Զանմահից անուն <գրաւեալ անձանց՝>
Ի դարբս անանց, անհուով ամաց:

Զանգի՛, Զանգի՛, հրաշագե՛ղղ <իմ> Զանգի.
Դու զֆոյղ սուրբ նախանձ տակալին տածես,
Դու ահե՛ղ թնդմամբ տակալին հերիես,
Դորդաս յարծակմամբ, մեծաձայն գոչես.
«Ելէ՛ֆ, Հայկազեան սերո՛ւնդֆ ֆաշագունֆ,
Առէ՛ֆ գէն, զասպա՛ր՝ զաւա՛կֆ բարեսնո՛ւնդֆ,
Հարէ՛ֆ, ֆշրեցէ՛ֆ զթշնամեաց ձեր զունդ,
Տո՛ւֆ հոգի հոգոյ, թիկն ընդ թիկուն,
Զախշախեսցի՛ թող զագա՛նն նկուն.
Ռուսիա՛ հօօ՛ր բագուկ եղիցի՛ ձեզ նիգն,
Եսա՛ զոն լինիլ լիցի՛ ձեր միշտ նիգն:
Վօլգա՛յ՝ իմ մեծ ֆեռ, Ես՛ւ իմ ֆոյր Երասխ
Համբո՛յր մատուցուֆ ի Կասպեան կոհակ:
Նա զի՛ւր բարութիւն, Ես զի՛մ խեղութիւն
Ի մի մեր մօր ծոց ընդ միմեանս խառնեսցուֆ:
Ես զի՛մ Սեանայ օրհնութեան մաղբանս,
Ես զի՛մ սուրբ Մասսայ ողջոյն հայրական

Տարա՛յց, մատուցից սիրելոյն իմ ֆեռ,
Քերի՛ց ձեզ զողջոյն նոքա անտաբեր:
Ո՛չ Ես խղճալի օրիօրս էի պարտ,
Զի շար թշնամի՛ն եմուտ ի մեր դաշտ,
Այլ ֆոյրս զառամեալ՝ հին ատուրցն Արագ,
Թո՛յլ Ես նոցա զալ՝ բոնի, ինֆնահաս:
Տեսեա՛լ զճերունի սկեսրայր իմ Մասխ՝
Մածկեմ զիմ գլուխ, փակեմ զիմ երես,
Զի մի՛ ալևորն արդու, ձիւնահեր,
Յալիս հասակի լիցի՛ դառնավեր:
Թէ՛ ֆոյր իմ Երասխ անհաշտ բնութեամբ
Ո՛չ տայ խղճալոյն հանգիստ և դադար.
Ճեղքէ, պատառէ զոտս նոքա ցայտմամբ,
Ե՛ս պարտիմ զայս վէրս փարաւել իսպառ:
Իմ շե՛ն ֆայց այդ շնորհիֆ, զի դաշտֆ, անդաստան՝
Ետուն զիս կոչել՝ Զանգի ոսկեհանֆ*,
Այլ սուրբ Սեանայ, հօր Լուսաուրչի՛
Ռոյ արդար նշխարֆ աստ իմ առաջի
Կան և պահպանեն, օրհնեն, խնամեն
Զիմ անգօր ձեռաց զարդիւնս, որֆ աստ են:

Բացէ՛ֆ զճակատ ձեր, ցնձացէ՛ֆ յամայր,
Իմ ֆաղր Վօլգայ ֆոյր հոգայ միշտ զձեր նար:
Ես զի՛մ մտերմութիւն ցուցից նմա համակ,
Նա զի՛ւր ֆաղցրութիւն տացէ՛ ձեզ, ո՛րդեակֆ:
Այս կա՛յ անխզուն, այս սէ՛ր սրբազան
Մնացէ՛ ի մէջ մեր ի կեանս յալիւեան:
Դո՛ւֆ զօրացարո՛ւֆ, որդի՛ֆ Արամեան,
Եղերո՛ւֆ ընդ միմեանս սիրով միարան.
Սէր, խաղաղութիւն պահեն զամենայն
Զազգս և զազինս ի բարօրութեան:

* Զանգի պարսկերէն նշանակէ՝ հարուստ, ճոխ

Պ Ա Տ Մ Վ Ա Ծ Ք Ն Ե Ր

ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐԸ

Գիշերվան մուկը գետինն առել էր: Մեկ ոտդ քարին դիպչելիս, հազար տեղ ձեն էր տալիս: Երեանու բերդն ու նորագեղի բաղերն՝ դառել էին դիվանոնց բնակարան: Ամեն մեկ քարի, ամեն մեկ թփի տակի՝ հենց իմանում էիր՝ թո հոգեառ հրեշտակը նստած, քեզ ա մտիկ անում, որ սաղ սաղ կուլ տա: Կատաղած Զանգին փրփրել՝ ուզում էր սար ու ձոր բաթմիշ անի, իրար գլխով տա: Մեկ բարակ քամի՝ էս սարսափելի սհաթին՝ մեկ տխուր ձեն բերում էր, կտրվում, էլ եղ քարափներին տալիս, լսողի սիրտը խորովում:

«Հոգի ունեի, դու էիր, ա՛խ դու»

Ո՛ւր տվիր ինձ նրան, որ ես քո սիրու

էրվիմ, խորովվիմ, ո՛չ երկինքն լսի,

Ո՛չ երկիրն իմ շոր գլուխս տակուվ անի:

Երաբ էս սհաթին՝ որ ես քարանձամ

Փա՛րիխան իմ ջան՝ գլխովդ ման տամ,

Մեկ շվաքդ էլա երեսիս կընկնի՞,

Որ հողս էլա իր հասրաթը մեկ առնի:

Ընչի՞ չէ՛ր աչքս էն օրը խափարում,

Որ սֆիա վառվեց էս կրակն իմ սրտում

Ընչի՞ Աստված ինձ էս շունչը տվեց,

Ու քե՛զ էս ջրատար գլխիս ուստ բերեց:

Վա՛յ որ չեմ կանչում, դողում են քարերն,

Ա՛խ որ չեմ քաշում, սասանում սարերն:

Բայց ա՛խ Երաբ ձենս քեզ էլ հասնո՞ւմ ա,

Թե ինձ էրում միայն, վա՛յ քո Վանուն վա՛յ:

Հոգիս հանդարտ, մեր գեղի դաշտերումն,

Մաղկի, ջրի վրա, հոտում, շիմանումն,

Արեն ու լուսին, ասողեր ու հրեշտակ

Միծաղում իմ հետս ամեն ժամանակ:

Քեզ տեսա թե չէ, աստղս թեքվեցավ:

Նոր աշխար, նոր օր ա չք ի ս բաց էլա:

Վարդին էլ թաքուն ես մոտանալիս,

Աստղին էլ աչքս տխուր քցելիս,

Հենց իմանում էի իմ գլխիս կանգնած,

Դու ես աչքս ու սիրտս թողել մոլորած:

Զանգին ա մնացել իմ հույս, ապավեն:

Փարիխան իմ ջան՝ փակ քո փանջարեն,

Ի՛նչպես էս ջրին մատաղ տամ իմ ջան,

Որ դու չե՛ս տեսնիլ՝ ազի՛զ Փարիխան:

Երաբ ի՞նչ հալումն ա անմեղ հողիդ,

Երաբ սո՛ւր դիպավ էդ արդար սրտիդ:

Թե դու էդ խորումն, ա՛խ ե՛ս էս ձորում

Իրար կարոտու էրվում, տոշորվում:

Ո՛վ անօրենի տանը կկարոտի,

Ո՛վ չար գազանի տեսին հասրաթ կըլի:

Բայց քո շունչն էդ տեղ էլած ժամանակն,

Որ բերնիս էլ դենն նրանք թուր ու դանակն,

էլի կպաշտեմ ես նրանց ոտի հողը,

Թաքլի երեսիս փոռն քո քողը:

Լուսինն ամպի տակն մտավ, մթնացավ,

Անշունչ քարերն են լսում՝ ա՛խ՝ իմ ցավ:

Ո՛ւր է՛ն սուրբ, արդար մեռոնի լիսը,

էն սուրբ կենարար արիեն ու միսը,

Սուրբ Գեորգի հրաշքն, սուրբ Գեղարդի շնորքն,

էն արագահաս սուրբ Սարգսի զորքն,

Որ մեկ ճար անեն. թո՛ղ՝ հոգիս առաջ

Առնեն, որ չմնամ քո սիրովն մեռած:

Փարիխա՛ն իմ ջան՝ արեն որ բացվի,

էլ չե՛մ ուզում, չե՛մ, որ աչքս լիս տեսնի:

Մեկ հենց շունչ առնիմ, ապա հողիս տամ,

Երեսս ոտիդ տակն դնեմ, թուլանամ:

Որ դու իմանաս՝ քու կորած Վանին

Մեկ քեզ ունեի, մեկ իր խավար հոգին,

էն էլ քեզ տվեց, որ էս աշխարքումն

Թե դու նրա անունն չպահես քո սրտումն,

Երկինք ու երկիր կմնան նրան փակ,
Կշնջվի նրա ա՛խ՝ դառն ճիշտտակ:
Բա՛ց էդ սուրբ երեսո՞ղ դու իմ հրեշտակ՝ բա՛ց,
Մեկ ծունր էլ դնեմ առաջիդ շոքած,
Հնտո թո՛ղ՝ Զանգին գերեզմանս ըլի,
էրված սրտին ա՛խ՝ սառը պատան կուզի:
Բա՛ց էդ սուրբ երեսո՞ղ արեգա՛կ իմ՝ բա՛ց,
Քանի շունչս բերնումս ա, դեռ աչքս բաց»:

էսպես էր էրվում, մղկտում տարաբախտ երիտասարդն, ջիվան Վանին՝ Զրենդհեցի ռես Կարոյի որդին՝ Զանգվի զրադին նստած, մեկ մութը քարափի տակի կուշ էկած, աչքը Երևանու բերդի, սարդարի ամարաթի վրա քցած, սառած: էն տեղը որ ցերեկը օրը ճաշին էլ՝ դուռն իր թևովը մոտանալիս՝ սարսափում էր, ուր տեղ որ քար ու հող՝ արնի հոտը մարդի քյալում էին ցցում, էս ողորմելին՝ գլխիցը ձեռք վերցրած՝ էն զարհուրելի սհաթին էկել, նստել, իր սև օրը լաց էր ըլում: Քար ըլեր կհալներ, բայց նրա սիրտը ապառաժից էլ՝ ավելի էր պնդացել: Մահը նրա աչքին խաղ էր թվում. նհախ տեղն էին Զանգին, քամին իրանց բարկությունը, կատաղությունը թափում, նրա անկաջն ու դռը ծեծում, որ իր ջանին էլա ավստս գա, դուխն առնի, կորչի, բայց նրա ջանը որ վրեն չէ՛ր, խելքը գլխիցը որ թռած, աչքը արինը կոխած, ի՞նչ կիմանար, ի՞նչ կվախեր: Ախր ո՞ւմ էր կորցրել, որ նա դիմանար:

Աչքը Արագի զրադին էր սֆթա բաց արել, առաջին՝ նրա մարմանդ շուրը, Մասսա ու Ալագյազի սարերը տեսել, նրանց դռերին ման էկել, նրանց ալվան ծաղկները քաղել, նրանց քաղցր աղբրների վրա քնել, վեր կացել: Երեխությունից նրա մեծ գործը, նրա ուրախությունն էն էր, որ քյահլան ձիու վրա նստած, յարաղ ասպարը քցած, իր թայդաշ տղերքանց հետ՝ յա ֆորս դուս գնա, յա ջիրիդ խաղա, յա մզրախը ձեռին Քրդերին՝ ճամբում, չուում ուստ բերի ու նրանց գլխին՝ իր տղամարդությունը փորձի: Երեսի, թշերի զրադները դեռ նոր էին սկսում ծաղկիլ, որ սիրտն էլ հետը՝ քիչ քիչ սկսեց փոխվիլ: Մինչև էն ժամանակը՝ մեկ սիպտակ լաշակ (չիքիլա), մեկ կարմիր, յա ալ քող՝ աչքովն ընկնելիս՝ հենց իմանում էր՝ թե մեկ անմահական հով երեսին դիպավ, սիրտը մի քիչ թրպրտում, միտքը հետք գնում, ա՛խ էլ որ քաշում, արտասունքն էլ շատ անգամ՝ որ աչքը լցվում, խավարացնում էր, էլի դեռ չէ՛ր իմանում, թե պատճառն ի՞նչ ա: Հենց իմանում էր, թե սարերի գլխին, շալի շիմանի միջին ըլի իր սիրտը թաղած: Տանը որ չէ՛ր համբերում, էս տեղարենք էր դուս գալիս, հորից, մորից քաշ-

վում, որ իր դարդը մարդ չիմանա, արտասունքը շտեսնի, ու էս թփի տակին, էն աղբրի զրադին՝ էնպես քշված, գծված՝ գլուխը վեր դնում, արեգակի, իր շվաքի հետ խոսում, ու էս հալին նղղում, որ բալքի քնով էլա իրան մի քիչ հովացնի:

Քյարամի, Աշղ Ղարիբի, Քեշիշ Օղլվի խաղերն ու պատմությունը՝ որ Աշղները շէին պատմում ու հետն էլ իրանց սաղը բան քցում, ուզում էր՝ էլ ո՛չ ուտի, ո՛չ խմի, գիշեր, ցերեկ մեկ սաղ էլ ինքը ձեռն առնի, սարե-սար, աշխարքն աշխարք ընկնի, որ ինքն էլ էն օրերը քաշի, որ բալքի իրան էլ Աստված մեկ էնպես յար, մեկ էնպես հրեշտակ ուստ բերի, որ գիշեր, ցերեկ մոտին նստած, ո՛չ քնի, ո՛չ աչքը թերթի, հենց նրան մտիկ տա, նրա գովքն անի, նրա հոտն առնի, նրանով կշտանա:

Վարդեվառի պասն էկել, օրը մոտանում էր: Վանու մեր՝ Սոնի խաթունը կոները վեր քաշած՝ սաղ շաքաթը ո՛չ աչքը քուն էր էկել, ո՛չ միտքը զարար, պաշար էր, որ հազիր էին անում. բուղամա դրած գառներ, խաշած հավեր, ձկներ շինել, հացի մեջ կոլոլել էին: Քաթին, թերթին, լոշին, բոքոնին հո՛ ո՛չ թիվ կար, ո՛չ համար: Խունկն ու մոմը, գանձանակը վաղուց էին առել, հաղի արել, մատաղացու աշառի՝ միսն էկել, անկաջները կոխել էր, էնքան իր քեֆին թողել էին՝ որ կանաչ խոտումը ման գա, շաղանա: Ով մեկ դինքս ու դարդ ուներ, էսպես օրվա համար էր պահում, որ քցի, դուս գա, իր գլուխը աշխարքին, ալամին ցույց տա: Ով նոր շոր շուներ, կարիլ էր տալիս, ով ձիու ուզում, զահեկ հարսն, աղչիկ հո՛ ամսով առաջ՝ հարի էր առնում, յա փոխ ուզում: Զահեկ հարսն, աղչիկ հո՛ ամսով առաջ՝ հարի անգամ գլխըները շինել, աչքըները դնող դրել, հալու սուաջին հազար անգամ կուշ ու ձիգ արել, էլ եղ շհավանել, էլ եղ քանդել, նեղացել, էլ եղ նորեն շինել, իրանց պատկերին, գյովդին, շորերին մտիկ արել, իրար թաքուն շհանց տվել ու մտքներումը հազար մեկ բան անց էին կացրել, թե ո՞ր շհանց տվել ու մտքներումը հազար մեկ բան անց էին կացրել, որ սարի ետևից, ո՞ր շուրի տակից իրանց սիրած ուզածը պտեր էն օրը լիս ընկնիլ, որ երազումը էնքան նրանց տանջել էր, առաջներին ջիրիդ խաղալ, իրանց յա խնձորով, յա վարդով խփել, որ իրանց մուրազը մի կատարվեր: Դուշ էր գլխըներովը թռել, նրանք նրա համար էին ա՛խ քաշել, հով էր երեսներին դիպել, հենց իմացել էին, իրանց սիրածի շունչն ա. ծաղկի են հոտ էին առել, յա վարդ ծոցըները դրել, հենց գիտացել էին՝ նրա՛ հոտն են առնում, նրա ձեռը ծոցըները դնում, նրան երեսներին կպցնում, էնպես էր սիրտըները թափ տալիս:

Հինգշաբթի առավոտը ով Զրենդհե՛ մտներ՝ հենց կիմանար, թե դաշտ ու ձոր թե են առել, ուզում են, որ թռչին: Սպիտակ լաշակի ու կարմիր, ալ քողի շողքը մեկ դհից էր արեգակի ու հովի հետ խաղում, թուր ու թվան-

Գուք էստեղ կացե՛ք, ես մի սարը նի ըլիմ, աչք ածեմ, որ խոսքս սուտ չի՛ դուս գաւ:— Մի քիչ վախտ անց կացավ թե չէ՛ մեկ էլ էն տեսան՝ որ երկու մարդի թևիցը բռնած՝ քարքաշան անելով՝ բերում ա: Արեգակը մի քիչ թեքվեց թե չէ՛, մեր ուխտավորքն էլ եդ ձի նստեցին: Ձիու վրիցն էլ մեկ խելիմ տեղ դեռ իրար գինի, մաղա էին թավազա անում, սազ ածում, քեֆ անում, ձի քշում, ջիրիդ խաղում, թվանքի ու փշտովի ձենը հո՛ երկինքն էր հասել:

Իրիգնահոյն ընկել, արեգակը արեւմտի դուռն էր հասել, որ մեր ուխտավորների տուտը Մաղկեվանքս փեշը հասավ: Մաղկըների հոտն ու ալվան ունգները, աղբրների քշքշոցը ու դշերի ձենը՝ մարդի հոգին ջանիցը հանում էին: Շատը հենց ուխտատեղը տեսավ թե չէ, իսկույն ձիուցը վեր էկավ, ծունր դրեց, աղոթք արեց, մեկ խելիմ տեղ էլ չոքեչոք գնաց: Էն անշունչ քարերն էլ աչք էին առել, ծիծաղում: Մողնուցը մեկ քանի վարդապետ, տիրացու էին էկել, որ ժամ ասեն, պատարագ անեն: Սրանք էլ պարկեշտությամբ դռանը կանգնել էին, էկողին աչքները տալիս, օրհնում էին, ու նրանց արեւատություն խնդրում: Կնիկ, աղշիկ, տղամարդ, մեծ, պստիկ էնպես էին իրար խառնվել, ինչպես գառն ու ոչխար: Քար շէր մնացել, որ չլիկեին, հող չէ՛ր մնացել, որ երեսներին չքսեն, յա բերանները չքցեն. որը դոշին էր ծեծում, որը չոքած՝ աղոթք անում: Ամեն մեկ քարի հազար մոմ կար վառած: Էս էլ որ պրծան՝ էրիցը դուս էկան ու ամեն մարդ իր թաղարեքի հետ էր: Մեր մարդիկը վարդապետի մոտ գնացին, ջահելները իրանց դասթի միջում՝ ջուր էին բերում, կրակ վառում, հարսն աղչկերքն էլ իրիգնահացը պատրաստում:

Բայց ա՛խ՝ ինչ էս հաղաղին մեր Վանու հալն էր, Աստված ո՛չ շհանց տա: Ինչ երեխությունից էնպես խուլ, մունջ՝ նրա սիրտը քրքրել էր, էս օր աչքի առաջին կենդանացել էր, հոգին տանում, ջանը հանում: Էն ո՞ր հրեշտակն էր նրա աչքովն ընկել, որ լիսը չբաղեր, խելքը չմաղեր: Ծամփի դեռ կեսը չհասած՝ հենց էջմիածնի դուզը հասան՝ ձիանը կատաղեցան: Մեյդանը լեն, թամբի վրեն, որ մեկ թվանք էլ չտրաքեց, քառասուն ձիավոր, որը մզրախով, որը ջիգով՝ իրար ետևից ընկան, թոզ ու դումանն արեգակի լիսը կալավ: Էն ղզղուն կովումն էլ՝ էս կրակը չէ՛ր վառվի, ինչպես էս տեղ: Ո՞վ չգիտի, որ Ջրենդհեցի Հայերը կտրիչ տղամարդ են, ու ձիու դաշը բռածին պես՝ էլ ո՛չ սար աչքերները կգա, ո՛չ ծով: Էնքան տղամարդի միջում էլ, Վանու հատը մեկն էլա չկար: Յարազ ասպարի շողքը աչք էր քոռացնում. նրա բոյն ու պատկերը՝ տեսնողի ուշք ու միտքը հետը տանում: Քցած ջիրիդը էլ դարդակ չէ՛ր անց կենում: Էս կրակված ժամանակին մեկ գել Սև ջրի դամշի միջիցը դուս պրծավ, հարիր թվանք բաց

էլավ, գյուլլեն տեղ չի՛ հասավ: Վանին ձին թոցրեց, թե ո՛ր հասավ, էլ չի՛ հայտնի, մեկ էլ որ էն թոզակալած աչքը չի՛ բարձրացրեց, սար ու ձոր մեկ ծափ տվին, ծիծաղեցին, էլ եդ ձենըները կտրեցին, ինքը հո՛ տեղնուտեղը մնաց քարացած, կանգնած:

Նրա թմբրած աչքին էր տեսածը երազ թվում՝ սիրելի կարգացող, բայց օրը ճաշին երազն ո՛ւմ աչքը կգա: «Վանի՛, նեքսևիցը մեկ ձեն էր գալիս,— Վանի՛, քո սիրտը քանդողը էս անմեղ պատկերն ա, որ աչքը քեզ ա քցել: Հեր շունի, անմեր, եթիմ ա, էս աղքատ հալնորն էլ, որ դրան առաջն ա արել, բոբիկ ոտով տանում, իրեք օր ա տանիցը դուս ա էկել, որ դրան էլ տանի ուխտ, որ Աստված բալթի դրա մուրազն էլ տա, դրան էլ մեկ ճար ըլի: Մեկ շեն օջաղից էդ մեկ եթիմն ա մնացել, հերըմբըլը ցավով հինգ օրվա միջումը կոտորվել, քեռի, հորախպեր կովում, գյուլլի առաջին փշացել, մալ դովլաթ անիրավի ձեռ ընկել ու դա, էդ անմեղ հրեշտակը դռնեդուռն ընկել: Վանի՛ մտիկ արա՛ դրա էն արդար երեսին, դրա լուսաթաթախ աչքերին, դրա վարդազեղ բերնին, ու թե սիրտ ունիս, եդ դառի՛ր, տե՛ս՝ քար ու հող ի՞նչ կրակ են ածում գլխիդ»:

Ա՛խ՝ քարը բալթի թե ոտն առնեք, եդ դառնար, բայց Վանին ո՛ր կերթար: Աղբյուրը առաջին էր քշքշում, արեգակը ետևին պլպլում, Վանու սիրտը արեգակից էլ ավելի էր բաց էլել, բայց շուտով ամպերը գլուխ բարձրացրին, շուտով նրա հոգուն չոքեցին: Արտասունքն՝ աղբրիցն էլ ավելի էին զոռ տալիս, որ աչք ու սիրտ հովացնեն, բայց ներսի կրակն ու բոցը բողբոջ ցամաքացնում, ակը խավարացնում էին: Ի՞նչպես մոտանար, ի՞նչպես հեռանար: Ուխտավորների թողը քիչ քիչ մոտանում էր, ողորմելի երիտասարդի լերդն ու թոքը շորանում: Նրա տեսածը մեկ տասնը հինգ տարեկան աղշիկ էր, ղորդ ա, շորսրը կտրատված, երեսն արևն էրած, բայց աչքը որ աչքին շառավ, հազար թուր սրտումը ցցվեցավ, ո՛չ սպանեց, ո՛չ դուս ճոթեց, որ մնացած հոգին ու ջանն էլ՝ նրա ոտի տակին տա:

Հալնորը՝ ճամփիցը բեզարած՝ քուն էր մտել: Հենց գիտես, երկնքի լիսն երեսին պտտում ըլեր, էնպես անմեղ, հանգիստ էր նրա քունը: Փարիխանը՝ (էս էր էն անմեղ հրեշտակի անունը՝) որ աշխարթումն էլ ոշով շունեք, էն ծերիցը սավահի, էն ոսկեթել գլուխը դրել նրա դոշին, մեկ ձեռով հով էր տալիս, մեկ ձեռով ջրի հետ խաղում: Նրկնքին նայելիս՝ հենց գիտեիր՝ նրա հոգին շնչի հետ դուս ըլեր գալիս, որ Աստանից խնդրի, էն հալնորի շվաքն էլա՝ իր եթիմ գլխիցը պակաս շանի: Էնպես սաստիկ ձին քշելով էլ էկել էր Վանին, բայց ջարդված ծերունին ոչինչ չէ՛ր իմացել, Փարիխանն էր ձենիցն իմացել, որ էկողը Հայ Քրիստոնյա պտեր ըլի, էլ չէ՛ր վախեցել, չէ՛ր իր բարի հոգեհոր քունը կտրել, մազն երեսին էր քաշել,

չունքի գրեհերը գրակ էր, ու մոտովն անց կենալիս՝ բեղաձիւլ ունքի տակիցը աչքը մի պատեց, որ վանու ոտն ու ճամփեն բռնեց: Խոսք բաց անեք, լեզուն չէ՛ր բռնում: Տեսնում էր՝ որ էս էն պատկերն ա, որ իրան գիշեր, ցերեկ տանջում էր, լիս չէ՛ր ընկնում, բայց երեսին մտիկ անդին էլ չէ՛ր համար-
ձակում, շունքի երկունն էլ ջահել, երկունն էլ դարձր՝ էն ի՞նչ անսիրտ, անօրեն մարդ պտեր ըլիլ, որ անտես, անճանաչ աղչկա՝ օրը ճաշին՝ բաց աչքով մտիկ անի, ո՛ւր մնաց, հետը խոսա: Հայի արի՞ն չէ՛ր նրա սրտումը, որ էսպես անօրենք բանը բռնի: Զրին մոտանար, վախում էր, թե ջիվան Փարիխանը ահու՛ իր վաստակած հորը վեր կացնի, քնահարամ անի, ու նրա էկած ճամփեն, նրա կերած կաթն անդժի: Հոգին վառել էր, աչքը սևացել, ոտնեղը քարացել, ձեռները թուլացել: Ծարդ որ կտրվեց, ծիու չի-
լա՞ն արավ ձեռը, մեկ քարի վրա թինկը տվեց, ձեռը դռշին խաշեց ու էս բայաժին ասեց:

«Ի՛նչ արի, ա՛խ ինչ արի.
Ձեզ ա՛յ սարժը՝ ի՞նչ արի.
Թե մեզք ունիմ, հոգիս ա՛ռ,
Արի՛, հրեշտակ իմ՝ արի՛:

Սրտովս գնում ա՛ ա՛խ՝ արին.
Ո՛չ շար գիտեմ, ո՛չ բարին.
Աշխարս ա դառն, ու խավար.
Հոգիս, մարմինս ի՞նչ արին:

Ա՛խ սառն է, սառ էս գետին,
Զիգյար շունի, մեր սրտին
Թուր ա խփում ու տանում,
Մեր թողը տալիս է՛ս գետին:

Ո՞ւմ ասեմ դարդս՝ որ լսի,
էլ ցավս ուրիշի եղ շասի:
Թո՛ղ՝ սիրտս մեկնակ խավարի,
Հասարթ մնա Քո լսի:

Կանաչել են սար ու ձոր.
Ծս եմ ա՛խ՝ քո ուխտավոր.
Գու էլ թե ձենս չե՛ս լսիլ,
Թո՛ղ սպանեն ինձ սար ու ձոր»:

Ո՞ւմ անկաջն ընկներ էս ձեռը, որ սիրտը փուլ չի գար: Փարիխանի էրված սրտի յարեքը բաց էլան, աչքը քցեց երկինքը էն անմեղ կույսը ու էլ չիմացավ՝ թե ի՞նչպես բերնիցը դուս էկավ:

«Յարեքս էլ եղ բաց էլան,
Ա՛յ իմ կորած ծնո՛ղք ջան՝
Զոր հոգն ինձ հմար՝ ա՛խ փակվեց,
Աստղերն ձե՛ղ հմար բաց էլան:
Մթիմ, անտե՛ր՝ սուք ու լաց
Թողեց աշխարս՝ քո մեռած
Սրտի համար, որ տանջվիս.
Էլ ի՛նչ ունիս, գրուխդ լա՛ց:
Ա՛խ սրբի պես ջուր արա՛,
Մրա ոտի հողն ֆուխա՛րա,
էս Քրիստոնեն էլ շըլի:
Ա՛յ հող ինձ էլ ջուր արա՛:
Անցվորական՝ ի՞նչ ես սրում
Թուրդ ու սիրտս կտրատում.
Փշի՛ր, էս սհաթն հոգիս տամ՝
Որ ո՛չ հրում ա, ո՛չ սրում»:

Էս խոսքը դեռ բերնումն էր, որ ուխտավորների տուտը բաց էլավ: Ըն-
չանք ա որ գետինը մի քիչ դրմբդրմբաց, հալւորն էլ քնից կշտացել էր, ոտ-
նաձեռը որ անկաջն ընկավ, աչքը բաց արավ: Ուխտավորներին տեսնիլը,
գդաղը վերցնիլը ու ձեռք դեմ անիլը մեկ էլավ, որ մեկ ողորմություն տան:
Հարիւր տեղից որը ուտելիք, որը թասը, որը փող դեմ արավ: Վանին ուզում
էր՝ իր բուրբ ջանն էլ նրան տա. չէ՛ր համարձակվում: Հալւորն էն ա, տված
բաների վրա մխիթարվել, օրհնում էր, որ գնացողների շատ փայն անց
կացավ: Վանու ոտը տեղն ու տեղը շորացել, ո՛չ առաջ էր գնում, ո՛չ եղ,
որ մոր աչքը նրան առավ: Նա էլ էս էր ուզում, շինքը ծռել, մնացել էր
բարացած:— Հա՛ ուզում ես՝ որ դրանց էլ հետընկերս տանինք՝ Վա՛նի ջան,—
որ մերը բերան բաց չարեց, քիչ պրծավ, ոտներն ընկնի, մոր դռը համ-
բուրի:— Քո խաթրը ե՞րբ կկտրեմ՝ արևիդ մատաղ: Վե՛ր կաց բա՛բի ջան՝
վե՛ր, էդ երեխեն էլ հետդ բե՛ր, ի՛նչ պատկեր ունի, հենց իմանաս, Աստուծո
գառն ա. յարար ո՞ր ջրատար հերնըմերն են քեզ կորցրել, ա՛յ անմե՛ղ երե-
խա՛՝ երեսիցը հենց իմառասս՝ լիս ա վեր թափում: Ա՛խ՝ հենց իմանաս՝ իմ
կորած Հոփսիմեն ըլի, — ասեց աստվածասեր կնիկը, աչքերը սարերին

քցեց, հալեորին մեկ ուլախի վրա դնիլ տվեց, Փարիխանին իր գավակն առավ, Վանու արտասունքը շորացավ, քյահլան ձին թև առավ, թռավ: Փարիխանի ամեն մեկ գլուխը ժած տալիս, յա աչքը բանալիս, ուզում էր սար ու ձոր քանդի, տակ ու գլուխ անի, ընկերներին հո՛ ջրիդի տակին՝ քիչ էր մնացել՝ որ սպանի, որ մեկն էլ ա իր հավանածին մտիկ շանի, աչքով շտա, տամարն կրակի պես էր տալիս, աչքերը կայծակ էր թափում, բայց հենց Փարիխանին տեսնում էր թե չէ, յա մոտովն անց կենում, ոտ ու ձեռք թուլանում, շունը բերնումը մնում էր կապված: Սար ու ձոր յա երեսին վարդի պես բաց էին ըլում ծիծաղում, փայփայում, յա հենց իմանում էր՝ թե երկինք, գետինք կատաղեցան, իրար պտի ուտեն, Վանուն էլ հետը էսպես հազար միտք սրտովն անց էին կենում, նրա արինը սառցնում, կամ վառում: Ուր տեղ որ էլ վեր էին գալիս, նա երեխի պես յա ծուլըծուլ էր ըլում, յա ջրի դրաղի, քարի վրա կանգնում, աչքերը գնում, խելքը մաղվում: Ա՛խ՝ առաջին սե՛ր, ո՞ր կրակը էնպես կերի, կփոթոթի, ո՞ր թուրը էնպես լերդախորով կանի, ինչպես դու:

Ո՞ւմ Սաղկեվանքի սուրբ սարը, նրա փշշած ծաղիկները, նրա երկնանման գլուխը՝ էնպես կքաշեր, կտաներ, ինչպես Վանու սիրտը: Ճամփեն դառել էր նրա համար՝ մեկ տարվա ճամփա, ո՛չ պրծնում էր, ո՛չ հատնում: Գեջգանգեջ հենց սարի դռը հասան թե չէ, Վանին որ շոքեց ո՛չ, խելքը գլխիցը գնաց. չէ՛ր իմանում՝ թե յարաբ իրա մուրազն էլ տեղ կհասնի, թե չէ՛: Ով խունկ ու մոմ կվառեր, մատաղ կմորթեր, նրա սիրտն էր մատաղ դառել, նրա շունն ու լեզուն՝ խունկ ու մոմ: Իրիգունը որ կրակի ծուխը, ճրագների լիսը, քամու սլալոցը, ջրի քշքշոցը, մութն ու խավարը, աստղերի ծիծաղը, ծաղկների բուրվառը՝ իրար շի խառնվեցին, նրա հոգին էլ էնպես խառնվեց, էնպես իր ներսը տակ ու վեր արեց: Խալիսը՝ բեզարած՝ քուն էր մտել. Վանին էնքան իր սիրածի երեսին նայեց, որ մոր հետ քուն մտավ, հալեորն էնքան էր օրհնել նրան, որ քար ըլեր, կծաղկեր:— Ինձ արեւշատութուն մի՛ ուզի՛ր՝ ա՛յ ծեր. պապի,— ասում էր մտքումը, արևս էլ քո ձեռին, ջանս էլ, էս խավար սիրտը մի բաց արա, էդ արդար ձեռովդ մեզ մի օրհնի՛ր, մեզ ձեռ ձեռի տո՛ւր, հետո ե՛ս հոգիս հանեմ էդ քո մնացած օրերը մխիթարեմ:

Լիսնյակն Ալագյազի ծերիցը աչքը բաց արեց. Երևանու դաշտի երեսին ծովի պես կանգնած բուրբ սիպտակեց, դառավ լուսակամար: Գիշերվան ցողն հազար տեղից վովոռում, փլփլում էր: Վանու աչքին էնպես էր երևում՝ թե երկնքիցը քուլա քուլա լիս էր վեր գալիս, հրեշտակի ձեռն էր լսում, խընկան ծաղիկ հոտ առնում: Փարիխանի էն ցողաթաթախ, լուսակոլոլ երեսին

մեկ էլ որ մտիկ շարեց, մեկ էլ էն անմեղ պատկերը՝ որ շունը քաշելիս՝ շտեսավ, ուշ ու միտքը գնաց: Ինքն էլ շիմացավ՝ թե ի՞նչպես տեղից վեր կացավ, հեռացավ, բայց հենց մի քիչ ոտը փոխեց, հենց գիտես մեկը փեշիցը քաշեց, եդ բերեց, էլ եդ Փարիխանի մոտ շոքացրեց: Թե ինչ բերնիցը դու էկավ, ինքն էլ շիմացավ, բայց ով սիրտ ունի, նա կիմանա, նա կցավի:

«Լիսնյակ՝ ի՞նչ ես դուս էկել,
Կանգնել, աչքդ բաց արել,
Որ իմ խավար սիրտս մաշես,
Ա՛յ երեսիդ մեռնեմ ես:
Քեզ ստեղծողն, լիս տվողն,
Որի ոտի ես եմ հողն,
Անշունչ տեղովդ, որ քեզ տվեց
Լիս. իմ շունչս ո՞ւր քաշեց:
Ա՛խ՝ մեկ աչքդ բաց անես՝
Տեսնիս իմ հալն, էլ եդ խփես.
Ա՛յ իմ սրտի դու քանդող՝
Քանի՛ քնիս, քա՛նի՛ օ՛խ:
Մեռնիլն ինձ ի՞նչ քյար կանի,
Դեռ քեզ շասած իմ սրտի
Խորհուրդն, ի՞նչպես հողը մտնիմ.
էդ լիս երեսիդ մեռնիմ:
Արինս սրտումս ցամաքեց,
Երբ աչքդ քնին քեզ տվեց,
Թո՛ղ՝ երազում ա՛խ՝ տեսնիմ
Քեզ իմ դռնիս՝ ու փշվիմ»:

Վանին չէ՛ր իմանում՝ թե ձեռը մոր անկաջն էր ընկել, անսաս աչքը բաց արել ու մտիկ անում, որ տեսնի, վերջն ի՞նչ կըլի: Չէ՛ր ուզում որդու էն քաղցր ձեռը կտրիլ տա: Ողորմելի երկտասարդը էնպես կսփոռ որ նղղաց ո՛չ, գլուխը իրան իրան ցածացավ, հենց իմացավ քար էր՝ որ երեսը վրեն դրեց, բայց՝ ի՞նչպես սասանած վեր թռավ, երբ Փարիխանը ոտը քաշեց:— Վանի ջան՝ մեր տունը քանդեցիր, մեր անունը բեղնամ արի՛ր, էդ ի՞նչ հալի ես՝ քո մերը մեռնի,— աւելց ողորմելի կնիկը ու որ վրա չի՛ թռավ, որ որդուն եդ բերի, շունքի սա Փարիխանի ոտի շորշորը որ շառավ, հենց որ իմացավ՝ հոգին էլ հետը քաշեցին, մեկ ախիցն ալելի՛՝ էլ բան չասեց ու իմացավ՝ հոգին էլ հետը քաշեցին, մեկ ախիցն ալելի՛՝ էլ բան չասեց ու Լորնըվեր ընկավ: էս ձեռնըծորը, ոտի շփլիցը Վանու հոր անկաջն էլ ըն-

կամ, Փարիխանը հո՛ լեղասպատառ՝ չէ՛ր իմանում, թե ուր կորչի: Հալւորի ճտովը որ շրնկավ, սա էլ դողդողալով աչքը բաց արեց, սրբեց, երեսին լոռը հանեց՝ ու հենց լսեց, ինչ անց էր կացել, ինքն էլ Վանու հորնը մոր ետեկեցն ընկավ: Փարիխանն էլ ո՛ւր կը մնար, որ իր հերը գնաց:

Վանին էնպես ուշազնաց մեկ քարի վրա ընկել, հոգու հետ կոխվ էր տալիս, մերը նրա գլուխը գոգը դրած՝ իրան սպանում էր, որ մյուսներն էլ հասան: Ինչ ծնողքն էին անում՝ Աստված հեռու տանի, քար շմնաց, որ գլխըներին շտան: Հինց իմանում էին խաչն ա իրանց որդուն պատմել, գովացրել: Հերը չոքեց, հալւորը հետը, Փարիխանն էլ՝ էս հաղաղին՝ որ վախելու ու ամաշելու վախտը չէր, բայց ցավելու ու կսկծալու՝ ձեռները խաչեց, Վանու մոր առաջին չոքեց: «Աստված՝ փառքը շատ՝ էս սիպտակ մաղիս խեղճ արի, մեղավորը ե՛ս եմ, ե՛ս, ինձ պատժի՛ր, իմ գլխիս թող կրակդ վեր գա»: Հերն էր գոռում, իրան կտրատում: «Ո՛վ Մայր Աստվածածին՝ որ Քո ոտն ենք էկել, էս գերեզմանի դուռը հասած, աղքատ հալւորիս հոգին ա՛ն, էսպես բարի ծնողաց գավակը մի՛ կորցնի՛ր, իրանց բաշխի՛ր, սրա ջիվան արևին խեղճ արի՛, սրա մուրազը ի՛նչպես ես իր փորումը թողամ, երեսս ոտիդ տակն՝ Աստված», — հալւորն էր մղկտալով ասում: «Ա՛խ ի՛նչ արի, ի՛նչ՝ տեր իմ Արարիչ Աստված՝ որ իմ ոտը որտեղ մտնում ա, էնտեղ ուզում ես քանդել: Եթե՛ս, անտերին մկամ քո արեգակն էլ ա խեթ աչքով նայում: Ո՛ւր ինձ սրան ոստ բերիր, որ իմ մեղքի խաթեր, սա շարշարվի: Բաս ընչի՛ էր երեկ էնպես ուրախ: Ինձ որ չէ՛ր տեսել, իմ շունը որ չէ՛ր իմացել, իմ դառը շունը, սրա արդար սիրտը՝ ե՛րբ էսպես կպտտորվեր, ե՛րբ սա էս օրը կրնկներ: Հրես չոքել եմ առաջիդ. հերնըմերս գլխիցս պակասացրի, ինձ որք թողիր՝ իմ օրս խավարի, իմ աչքս դուս գա: Ուխտ էի գալիս, որ մեկ ճար գտնիմ. դու էս ջիվան տղին ինձ ոստ բերիր, որ իմ դարդին դարման անի. ա՛խ՝ քարանա՛ր թող ոտս, կուրանա՛ր թող աչքս, սա չի՛ ինձ տեսներ, սա՛: Իմանում եմ սրա դարդը, էս գիշեր. էս գիշեր... ա՛խ... վա՛յ...»:

Ա՛խ՝ սա էլ էստեղ գնաց... Աստղերը պելացել, սև քարափնեքի, խոր էքերի բերնիցը՝ հենց գիտես դժոխքն ըլեր քիչ քիչ բացվում, որ նրանց սաղ սաղ կուլ տա: «Հա՛՛ ծառա եմ Քո սուրբ զորութունին՝ Մարիամ Աստվածածին, փոքր վախտից սկսեց Փարիխանը էլ եղ դելը տալ, ասիլ. գիտեմ իմ հորնըմոր աղոթքը դեռ ինձ վրա յա. ես ի՛նչ եմ, որ էսպես օջախի գավակ դառնամ, էսպես մեր ունենամ, էսպես հեր: Իմ արևախաչ երեսին, իմ կտրատված շորերին, իմ բոբիկ ոտներին՝ մտիկ անողը՝ ողորմութունից ավելի, ինձ ի՛նչ լայաղ կանի, որ հետս էլա խոսի: Բայց ինչ իմ կրարի հրեշտակն ինձ ասում ա, կանեմ, հրես դոշս բաց եմ անում, որ

ոտներն ընկնիմ, սա էլ թող եղ գա, որ իմ հալս տեսնի, ինձ տիրութուն անի Անա որ ինձ լայաղ շանի, ո՛ր ջուրն ընկնիմ, ո՛ւր կորչիմ»:

«Մեղավորիս ինձ նայի՛ր,
Աչքդ մի բա՛ց՝ ինձ նայիր:
Սիրտ սրտի որ մեկ ուզեց
Սիրածն՝ հո ա՛խ՝ իրն ա իր»:

Ասեց, ու Վանու մոր ճտովն ընկավ:

Բորբոթի միջին հալւորի խեղքն էր մի քիչ գլխին: Նրա արդար հոգին նրան ազդեց, որ էս սրբի պատիժ չէր, սրտի պատիժ էր: Իր հոգեորդու խորհուրդն էլ՝ իր բերնիցն էր լսել, էլ ի՛նչ բարտապարտութուն նրա համար սրտով կոզեր, քանց էս: «Եթե՛ս տերն էլ դու ես՝ փառքը շատ ըլի՛ Աստված»: հոգոց քաշեց ու աչքերը լիքը՝ տեղիցը վեր կացավ: Վանին երավումը տեսել էր, որ մուրաղի ոսկեթասը վարդ մանիշակով զարդարած՝ իրան դեմ արին: Մեկ քաղցր հով, որ երեսին էլ չփչեց, շունը քիչ քիչ վրեն էկավ: Ինչպես մեկ անուշ քնից որ աչքը բաց շարեց, հենց էն իմացավ, որ մեկ ձեռ իր ձեռը բռնել, մեկ հրեշտակ առաջին կանգնել, երեսը շուտ էր տվել: «Աստված ձեզ ի միատին ծերացնի, ծաղկացնի», — որ հալւորն էլ՝ բերանը բաց շարեց, խոսքը բերնումը մեռավ, Վանու խեղքը կորավ: Զափիցը դուս ուրախութունն էլ մարդու կթմբացնի, ուր մնաց տրտմութունը, որ մեկ բոպեից առաջ՝ նրա հոգին առել էր: — Քե՛զ էր, որ տեսա՛յ իմ հրեշտակ՝ ո՛ւր եմ, ի՛նչ տեղ, էս ի՛նչ ձեռն էր, որ անկաջս ընկավ. էս ի՛նչ շողք էր, որ երեսիս դիպավ: Էս անմահական հոտը ո՛ւմ ձեռիցն էր, որ քաշեցի: Անիրա՛վ, սուտ երազ, ինչ էս ինձ տանջում, որ տեսածս՝ էլ ձեռիս չի՛ մնալ, երբ որ աչքս բաց անեմ, չէ՛, չէ՛. երկիւրքն՝ իմ օջոռը, էս ձեռիս չի՛ մնալ, երբ որ աչքս բաց անեմ, չէ՛, չէ՛. երկիւրքն՝ իմ օջոռը, էս սուրբ գիշեր՝ ծածկի՛ր երեսս, ծածկի՛ր, որ էլ վեր չկենամ, էս երազումը մնամ: Թո՛ղ՝ երազումը քո հասրաթն առնեմ՝ ա՛յ իմ հոգի, իմ արև, էլ օրը, էլ արեգակը, էլ աշխարքս՝ ինձ չե՛ն պիտքը, չե՛ն: Վանին որ էսպես ուշազնա չէ՛ր խոսում, գիշերվա ժամի կոշնակը խփեցին, — թուլանար էդ ձեռքը, որ իմ հոգիս խառնեց, մուրաղս կտրեց, — ասեց ու էնպես շմած որ վեր չի՛ թռավ, ոտները մնաց գետնին կոպած, որ Փարիխանն էր խոտել, գլուխը՝ մոր դոշին կպած. հերն ու հալւորը գլխին կանգնել՝ ձեռն տվին: — Որդի ջան՝ ա՛չքի լիս. թե էդ էր քո մուրաղը, մեզ ո՛ւր էիր սպանում, մեկ ո՛ւր սաղ սաղ գերեզմանը տանում: Վե՛ր, վե՛ր՝ արվիդ. մատաղ, թո՛ղ՝ քանի ո՛ւր սաղ սաղ գերեզմանը տանում: Վե՛ր, վե՛ր՝ արվիդ. մատաղ, թո՛ղ՝ քանի աչքս բաց ա, մեկ ձեռ սերն էլ օրհնեմ, ձեր արևը ձեռն ա՛ծելիս տեսնիմ, ձեր

կարմիրը կապեմ, հետո հողը մտնիմ: Արդարն արդարին կսիրի, եթմին պտի սիրտն առնիս, օրն ուրախացնես, մալ ու դովլաթ ի՛նչ զատ ա, երբ սիրտը իր ուղածը չի՛ ճարի, իր դամաթին ոաստ չի՛ գա: Սա՛րբ, ձո՛րբ, ա՛յ սուրբ Մաղկեվանք, ա՛յ Մայր Աստվածածին՝ ա՛յ Հայոց լիս աշխարհ, լիս հավատ, դուք սրանց քոմակ ըլիք, սրանց արեը պայծառ պահե՛ք, ես մեղավոր եմ, սեւերես:— Ասեց բարեգութ հերն ու երկու զավակին էլ խտիտն առավ:— Քո մուրազն էստեղ պտեր կատարվիլ՝ Վանի՛ ջան,— մերը աչքը երկինքը քցեց, երեխեքանցը դռշին կպցրեց:— Հոիփսիմես նո՛ր գտա, փառքը շատ ըլի՛ Աստված. որդիքս էլ եղ ջխտվեցին, էրնակ իմ աչքին, իմ արեին, էլ ի՛նչ դարդ ունիմ: Սո՛ւրբ Մաղկեվանք՝ թող՝ արտասունքս քեզ ասի, թե սիրտս ի՛նչ հալի ա: էսպես հրեշտակին ճարողը, որ դո՛ւ մեզ ոաստ բերիր, դո՛ւ մեզ բաշխեցիր, էլ ի՛նչ դարդ կունենա աշխարհումս: էկե՛ք, ձեր ջանին մեռնիմ, էկե՛ք, ձեզ մի՛ դռշիս կպցնեմ, սիրտս հովանաւ Աստված՝ ինչպես տվի՛ր, էնպես պահի՛ր:

Սուրբ աղոթարանը հենց էն ա կարմրատակել, ճկճկում էր, որ մեր սիրահարքը առաջին անգամը իրանց օրումը կարող էին իրանց մտքումը հաստատ ասիլ, թե ինչ իրանց սիրտն ուզում էր, ճարեցին: Երկուսն էլ ամոթու, սիրով՝ կրակ էին դառնել, վրոշնել, աչքըները գետինը քցել, սիրտըները ծածուկ իրար գլխով պտիտ էին գալիս: Առավոտու աստղն ու հովը՝ հազար տեսակ լիս ու հոտ նրանց երեսովն, շնչովն էին տալիս, ու նրանց բերնի ու սրտի անուշ հոտը ծաղկներին, սարերին, վերջ ամենայնի երկնքին տալիս: Լեզվով ե՛րբ կարեին ասել, երբ կհամարձակեին, ինչ որ նրանց մտքովն անց էր կենում: Նրանց ուղածը էս սհաթին, յա մեկ խոր քարափ էր, յա մեկ մութը մեշա, կամ մեկ հով՝ ծառի քուզա, կամ մեկ ծաղկավետ ջրի, աղբրի դրաղ. շայիր, շիման՝ որ ձեռ ձեռի տված նստին, ո՛չ խոսան, ո՛չ ծպտան, ո՛չ ուտեն, ո՛չ լամեն, հենց էնպես իրար նայեն, իրար սիրեն՝ ու ծառ ու թուփ, խոտ ու ծաղիկ, ջուր ու քամի՛ նրանց վրա խնդան, նրանց հետ ծիծաղին: Ա՛խ՝ ո՛վ չի առաջին սերի համը տեսել, հարարաթն իմացել՝ որ էլ երկարացնեմ: Ո՞ր անմեղ սիրտը չի՛ վկայիլ՝ թե էս երկնային կրակը, որ սֆթա մարդի հոգին վառում ա, մարդ՝ երկրումը ման գալիս, երկընթացումն ա իրան կարծում: Քունը սազ ու քյամանչա յա դառնում, միտքը վարդ բացված, անմահական դրախտ, ապառաժ քարն էլ սիրտ ա առնում՝ մեզ ավետիք տալիս: Սիրտդ հազար բան ա ուզում՝ սիրելուդ համար անի, ասի, լեզուդ, ձեռդ չի՛ գորում, շատ անգամ մարդ տխրում, սարե սար է ընկնում, թե տեսնի՛ սիրելին էլ կը գա, նրա վրա կցավի՛, նրան միտքը կբերի՛, թե սար ու ձոր իրան կուտեն: Ամսով հետը նստած վախտն էլ, որ պետք է հեռանաս, հազար անգամ սիրտդ քաշում, երեսդ ինքն իրան շուտ

ա գալիս՝ որ մեկ էլ եղ դառնաս, մեկ էլ սիրելուդ շունչն առնիս, ոտը համբուրես:

էս հալումն էին մեր անմեղ սիրահարքը, որ հանկարծ, մեկ էլ որ աչքըները չի՛ բաց արին, ողջունի՛ ձենն ընկավ անկաջները, ու ինչպես մեկ խոր, անուշ քնից երկուսն էլ վեր թռան, երբ մոտըների կանգնողները՝ գլխերը մոտացրին՝ որ ողջուն տան, ողջուն առնին: «Ա՛խ՝ թե էս մտքով էին առաջին մարդիկը ասում, «ողջոյն տա՛ւ միմեանց ի համբոյր սրբութեան», հրեշտակ էին նրանք, ու ո՛չ մարդ, երկուսն էլ մտքըներումն ասեցին: Գիշերվա ժամը, պատարագի կեսն էլ անց էր կացել, մատաղների աղն օրհնել, պղնձները վրա էին դրել, եկեղեցին դառել էր լիս, խնկի, կնդրկի հոտը հոգի էր թմրացնում, մեր սիրահարքն էստեղ կանգնած՝ ոչինչ կնդրկի հոտը հոգի էր թմրացնում, մեր սիրահարքն էստեղ կանգնած՝ ոչինչ էլի մտավ իր անուշ երազը: Նրանք մինչև վերջը՝ է՛ն էին տեսնում, որ մեկ լուսաթաթախ հոգի՝ անմահական հոտով, վարդապսակով զարդարված՝ նրանց գլխին պտիտ էր դալիս, նրանց սիրտը հետը տանում, նրանց աներևութաբար ասում՝ որ արդար սերը աշխարհիցս չի՛, երկնքիցն ա էկել, որ էլի մեզ երկինքը տանի, թե մենք նրա սրբությունը անարատ, անխախտ պահենք, մեր սիրտը շարին շտանք: էս երազումն էին՝ որ բիրդանքի խալխը իրար գլխով դիպավ, նրանց զարթացրեց: Ժամի մեջտեղը մեկ ձեն էր դուս գալիս, որ ավելի հոգու ձենի նման էր: Հազար թաքուն խորհուրդ, հազար մուրաղ, խնդիր, մեղք էնտեղ էին լիս ընկնում: Վանու, Փարիխանի զար մուրաղ, խնդիր, մեղք էնտեղ էին լիս ընկնում: Վանու, Փարիխանի զար մուրաղ, նրանց միտք սրտաց, խելքները թռավ: Բայց էս խորանունն էլ որ շուվին, նրանց միտք սրտաց, խելքները թռավ: Բայց էս խորանունն էլ որ շուվին, նրանց օրհնում, գովում, սրբի կամքը հայտնում էր, թե հըրդավոր ձենը՝ նրանց օրհնում, գովում, սրբի կամքը հայտնում էր, թե «էնպես սեր ոսկեգրով ա երկնքումը գրած՝ երբ մարդ սրտին կհետևի, և ոչ մալի՛ կամ դովլաթի, աղքատի աչքը կսրբի, և ոչ հարստի արծաթին թամահ կանի, խղճին, եթըմին կբախտավորի, ու ո՛չ շենին էլ կխղճացնի, սիրով սերի գինը կիմանա, ու ո՛չ փողով, դրամով կառնի»: էս ձենը ընկնավորի խոսքն էր՝ սիրելի՛ կարդացող. դու լավ գիտես՝ որ նրան հոգին ա տուն տալիս, նրա ասածը միշտ ճշմարիտ ա ու անպատճառ կատարվում ա: Ի՛նչ կերպով, էղ իմ բանը չի, որ հարցնեմ, Աստուծո հրաշքը անքննելի ա, ես ո՛վ եմ, որ իմանամ, բայց դու լավ գիտես՝ որ ընկնավորի հոգին ա խոսում, ու ո՛չ բերանը:

Ժամը դուս գալով էր, որ խալխը կրկին իրար գլխով դիպան. էլ պատ, էլ քար չէ՛ր մնացել, որ չհամբուրեն, երեսները շքան, շատ հարսն ու աղչիկ իրանց դռշի շարքն ու ճտի գինքսն էին էստեղ, էնտեղ՝ դանձանակի տեղակ կեր դնում: Քանըսի, ա՛խ՝ քանըսի սիրտը սհաթի շարխի պես տպտպում էր, վեր դնում: Քանըսի, ա՛խ՝ քանըսի սիրտը սհաթի շարխի պես տպտպում էր, երբ էն ջրի տակն էր դնում, որ օջոռքիցը նրա վրա յա կաթում, ում մուրաղը

զարգանդեցին ու քսանից ավելի ձիավոր, փիաղա Քարաքյամա թուրքները պլոկած՝ յարադ ասպար՝ կրակին տալով՝ վրա թափեցին: Աստված ո՛չ շհանց տա. սար ու ձոր ոտն առան, որ փախչին, պրծնին, բայց մեր ողորմելի ուխտավորների համար ո՛չ փախչելու տեղ կար, ո՛չ ծածկվելու. անհրաժեշտ կրակն էլ՝ նրանց աչքըները բռնում, հարամուն պահում էր, իրանց լիս քցում: էսպես վախտը կիմացվի՝ թե տղամարդն ո՛վ ա, ո՛ւմ գլխումը խելք կա, կռնումը հռնար: Ում էն շորշոփն դիպչեր, էնպես վախտին, հոգին էլ հե՛տը կտար, բայց Աստծուն փառք, թվանքի գյուլենն անկաջին քավելով՝ որ անց չի՛ կացավ, քաջն ռես Կարո ասլանի պես տեղիցը վեր թռավ ու ընչանք թուլին ձեռնե՛ն ձեռը կհասներ, նա էլ իր դասթե՛ն հագրեց ու տասն ընչանք շքաշեց, թուր էր՝ որ չրխկում էր, արին էր որ շլթկում, ծկլակին տարոպե շքաշեց, թուր էր՝ որ չրխկում էր, արին էր որ շլթկում, ծկլակին տալիս: Աստուծո ողորմությունիցը մեր տղերքը մեկ տեղ էին, թուր ու թվանք գլխավերևները՝ ծառերիցը քաշ:— Տղերք՝ ձեր արևին դուրբան՝ մենք ուխտից, սրբի դռնիցն ենք գալիս, էս անիծածները՝ թուլությունից, հարամությունից: Տվե՛ք, շարդեցե՛ք՝ սրանց էկած ճամփեն քոռանա: Ով իմ գլուխը սիրում ա, իմ հացը նրա աչքը բռնի, թե ձեռը եղ քաշի: Գեղամիջին են սրանք դռաղ, շունքի ձեռներս կարճ ա, էսպես տեղն ո՛վ կհարցնի: Հարաքյաթ արե՛ք՝ ձեր ջանին մեռնիմ: Քարերի տակը մտն՛ք՝ օղլուշաղներիդ մեղ արե՛ք. թե մենք կկոտորվենք, էն ժամանակը նրանց ճարն էլ՝ Աստված: Ես ձեզ շքաշեցի, ամա էս էլ մեկ ջոկ քեֆ ա, մեկ քանի շուն էլ ա կաստկացնենք, թո՛ղ՝ մեռնինք, սրտըներումս էլ ա դարդ չի՛ մնալ: Իրեքը առաջիս թավալ են տալիս, ձեզ տեսնիմ, Մարավ աղբրին էլ մեկ օր թուրք մատաղ անենք, մեզ վրա չի՛ բարկանալ, չվախի՛ք:— էս ասողը ռես Կարոն էր: Նա որ էս սրտին էր էն ծեր տեղավ, վանին ու նրա իգիթ ընկերները ի՞նչ հալի կըլեին: Քսանից ավելի էլ սրանք էին. բոլորը ջոկովի տղերք: Հայն արինը աչքը շանի, թե չէ՛ սար ըլի առաջին, չի դիմանալ: Կրակը հենց էն սհաթին ոտնատակ տվին, երբ հարամին վրա տվեց, ու ամենը մեկ քարի տակ մտան: Թվանքի գյուլենն կարկտի սյես էր վեր թափում: Հարամին հենց իմացավ՝ թե բիրադի վրա տալովը՝ նրանց հախիցը կզա, բայց աչքը դուս էկավ, ինքը մնաց կրակումը, բաց տեղը, գյուլի առաջին: Իրան քցածը քարին էր դիպչում, մեր տղերքանցը՝ նրանց գլխին, կամ դոշին: Եղ դառնալ չէ՛ր կարելի, շունքի շորս կողմը փակել էին: Բոլորն էլ պտի մատաղ ըլեին՝ որ էս հաղաղին մեկ բարակ ձեն ա՛խ քաշեց, ծղրտաց ու մեկ Քարաքյամա ուրախ ուրախ ձեն տվեց,—ես իմը ճարեցի, դուք ձեր գլուխը լաց էլե՛ք: Մարդարին էսպես խնձոր մեկն էլա դեռ փեշքաշ չի՛ արել: Ով ձեռնի ճար ունի, հետս գա, դրանցից մեզ խեր չի՛ ըլի: էս խոսքերի մի-

ջովն էր մեկ բարակ, կտրված ձեն գալիս. —Վանի... Վանի... ա՛խ... ինձ տարան... ո՛վ ինձ ճար կանի...

Վանին Ջանգին էլ ընկներ, ի՞նչ կճարեր: Կատաղածի պես դյուժ էլավ: Ռես Կարոն ու մյուսները հարամու ոտն էին ուզում կտրել, ի՞նչ կիմանային: Տարաբախտ երիտասարդը թռավ, ո՛ւր. ինքն էլ չէ՛ր գիտում: Հարամու որը կոտորվել, որը փախել էր, որ մեր քաջ ուխտավորքը գեջղանգեջ՝ քարերի տակիցը դուրս էկան, կրակ վառեցին, բայց գիշերը խավար, Ջանգին կատաղած, ձոր ու քարափ՝ խոր, ծառ ու ջանջալ ամեն տեղ բռնած, Փարիխանն ու Վանին, խալխի աչքի լիսը՝ կորած, բաթմիշ էլած, ո՛ւր գնային, ո՛ւր գտնեին: Բղբրմելի հերը՝ որ Վանի չէ՛ր ձեն տալիս, գլխին տալիս, ջրատար մերը, որ Փարիխան չէ՛ր կանչում, քարերին ծեծվում ու լալիս, սար ու ձոր հետըները սուք էին անում, կրակ վեր ածում:—Սարեր՝ գլխիս քանդակեցեք, քարեր՝ հոգիս հանեցե՛ք, թո՛ղ ես էլ ա՛խ քարացած էստեղ մնամ. ինձ թաղե՛ք: Վանի՛ արի, ջանս հանի՛, քեզ տամ հոգիս, ու Ջանգվի միջին իմ գլուխս ես թաղեմ, էլ լաց ու սուք չսես: Վանի՛ ա՛խ աչքս դուս հանի՛. ջանիդ մեռնիմ, ո՛ւր տանի էս ջուրն ինձ: էս հողն ի՞նչ անի, որ մնացինք անորդի: Ո՛չ ջուրն ա ձենս՝ ա՛խ լսում, ո՛չ քարն իմ ցավս իմանում, ես եմ ուզում, սիրտս ճոթնեմ, ձեռս բռնած շեն թողում:

ԹՈՒՐԲԻ ԱՂՉԻԿԸ

(Ձոռություն կրոնի)

Ամառն էկել էր, սիրտս էլի մթնել: Տարվան ո՛չ մեկ ժամանակը էնքան ինձ չի՛ տանջում, ինչպես ամառը: Ձմեռվան ցուրտը, բուքը, սառը եղանակը, շանգը՝ զորդ ա՛ ծանր են մարդի համար, բայց հենց արևը մեկ քաղցրը աչքով որ մտիկ շանում, բոլոր տխրությունը, բոլոր մեր սրտի մթուցըրը աչքով որ մտիկ շանում, բոլոր տխրությունը, բոլոր մեր սրտի մթուցըրը երկնքի հետ պարզում, անց ա կենում,— ու ո՛վ չգիտի՝ որ ցուրտը մարդի մարմինը պնդացնում, զորացնում ա: Ո՛վ չգիտի, թե ո՛րքան հիանալի ա աշխարհը, ի՞նչպես ա մարդիս հոգին քաշում, վերացնում, գլարթացնում, երբ գարնան դովարար հովը փչում, սար ու ձոր իրանց մահվան քնիցը վեր կացնում, ձին ու սառից հալցնում, նոր հոգի, նոր կյանք տալիս բոլոր բնությանը: Ո՛ւմ սիրտը չի՛ վերանում, զարմանում, աչքը ծուլիս բոլոր բնությանը: Ո՛ւմ սիրտը չի՛ վերանում, զարմանում, աչքը ծուլիս բոլոր բնությանը: Ո՛ւմ սիրտը չի՛ վերանում, զարմանում, աչքը ծուլիս բոլոր բնությանը: Ո՛ւմ սիրտը չի՛ վերանում, զարմանում, աչքը ծուլիս բոլոր բնությանը: Ո՛ւմ սիրտը չի՛ վերանում, զարմանում, աչքը ծուլիս բոլոր բնությանը:

տեսնի, դասարն իր մսին էնպես վրա չի՝ թռչում, ինչպես ես իմ ճթին. բայց սև ըլի էն ճիթն, ինչպես սև էր. իմն ինձ հասավ, դուշմանիդ գլխին չգա: Փխ բանն էսպես ա, ինչքան ծածուկ էլ մարդ գործում ա, էլի էնպես ա իմանում, թե իր շվաքն էլ ա իրան ուտում, ինչպես իմն ինձ կերավ:

Հենց ատամս ճթի կոթին հասավ, հենց մեկ դժուարացրի թե չէ, թուփը որ տակիս բեշաֆիլ շտաշտաց ու մեկ թրփթրփոց անկաջս շքնկավ, ճութն իր տեղը մնաց կախ ընկած, ես գետնի վրա՝ գլուխս շքնած էնպես կոլովեցի, վեր ընկա: Գետնինը որ պատռել էր, ինձ ներս տարել, անիծած ըլիմ, թե էնտեղ էլ՝ խունկ ու մոմ չէի՝ առել, վառել, ծխել, մխել, յա չի՝ շոքի՝ սատանին ուխտ արել՝ որ ինձ պրծացրեց. շունքի սատանական գործքի եղևիցը ման էկողը սատանի դուռը պտի գնա, որ սևերես շմնա, ու սև: սպիտակին չի՝ սիրիլ. սպիտակը սևին, է՛րնակ իմ սև օրին. էս օր սատանի աչքը քաղցր էր ինձ վրա: Հա՛ կա՛ց ու քեֆ արա՛, — հենց իմանում էի, թե ինձ կապեցին, թողեցին, երեսս մուր քսեցին, գլխիս շոք ածեցին, աչքերս սևացել էր, ոտներս քարացել, բայց ամեն դոսթ, դուշման էն բարի սհաթին ուստ գան, ինչ ինձ ուստ էկավ. եղ մտիկ տամ, տեսնիմ որ մեկ գոմփոռ ուստ գան, ինչ ինձ ուստ էկավ. Գե՛, հա՛ կա՛ց ու շարսեւ վախսե կանչի՛ր. թփերն էլ հետս ծափ տվին, ցնծացին, ծառերն էլ վրես ծիծաղեցին, տնազ արին, որ մեկ եքա մարդ՝ մեկ կատվից էսքան վախձեցավ, լեղապատտ էլավ: Հենց նրանց ջգրու էլի՝ ոտ ու գլուխ հավաքեցի, էլի իմ վազիս խտտեցի ու գլխին նստեցի: Կատվի՛ց... շանի՛ց... մարդ վախձեցա... կերած հացը հարամ չի՝ էնպես մարդի: Ա՛խ սիրելի՛՛ կատուն ո՛վ ա, շունն ո՛վ. փիս մարդի խղճմտանքը, խղճմտանքն ա իրան շանգոտ, իրան՝ կծում, փիս գործքի փրին նալաթ: Ատամներս իրանց բանը տեսան, փորս փր մորազն առավ, ունկս տեղն էկավ, հանաքն անց կացավ, բերանս քաղցրացավ, շանս գինջացավ: էլ ա՛հ ու դող շունեի, ուզածս արել էի, մեղքս գործել ծառը չէ՛ր ասիլ, ես էլ հո՛՛ էլի ինչպես մեկ մարդ՝ բանից քեխաբար, վազի՛ն էլ՝ չէի մտիկ անում, որ իմ արդարութունը կարծիք շտա — ընկա էլ եղ սարնըվեր, սարնըրուս ու էկա՝ մեկ կանաչ տեղ նստեցի, աչքս թուրքերի գյուղանիս քցեցի: Ա՛խ՝ ի՛նչ կըլեր որ չէի՛՛ արել, ու տուն գնացել:

էլ եղ շոքը զոռ արեց. տաք քամին երեսիս փշեց, սրտիս շոր քամին լերդիս ու ջիգյարիս, էլ եղ տրորեց, էլ եղ միտքս ու սիրտս՝ ինչպես մեկ կատաղած ծով իրարոցով քցեց: Քարափի բրջերը մեկ կողմիցս էին՝ գլխուները բարձրացրել, լուռ, մոռնջ մտիկ տալիս, գլուխանի գերեզմանաքարերը առաջիս լավել, պապանձվել, շոր, էրված, խորովված սարն ու ձոր՝ մեկն իր մեռած գլուխը ցույց տալիս, մյուսն իր ձոթառծ սիրտն ու դուռ՝ կաղզի, թուրք, ղվաբաշ, օսմանցի մեկ կողմիցն էին թվանքի, թուփի գլուխին

զոռ տալիս, գոռում, հայ, վրացի, օս, փշավ, իմերել մյուս կողմիցը՝ իրանց կրակը բաց արել՝ էկողին չարդում, մոտանողին գյուլլախորով անում, հասնողին՝ յա գլուխը փորը խորում, յա իրան սաղ սաղ բերդը քաշում: Ղշղրուն, հարայ հրոցը, ձիւնը ձորը անկաջ էին խլացնում: Սար ու ձոր դրմբում, դրնգում, մարդի ուշ ու միտքը գլխիցը թոցնում էր: Որի մազիցն էին բռնել քաշ տալիս՝ որի թևիցը ձգում կախ տալիս, որը որդու եղևիցն էր լալիս, որը գլխին վեր հատում՝ սիրելուն տանելիս: Դստն ծամանակ, դնաս, ո՛չ եղ գաս:

Գյուղսանումը ֆոր են փորում: Հալբաթ մեռել պետք է թաղեն: Թուրք ըլի, Աստուծու պատկեր չի՞, մեռելին տեսնողը բաս սո՛ւք շանիլ, կծիծաղի՛: Նրեն նաշը դուս էկավ: Մոլլեքն առաջին տխուր, գլխըները կախ քցած՝ գնում են: Շարական, ժամ չե՛ն ասում, բայց ա՛խ, ինչպես են գլխըներին ծծում, ի՛նչպես կոտապ կոտապ գալիս, իրանց ջարդում, սպանում: Մեկը մաղերն ա ցրվել՝ ձգում, պոկում, մեկը դռը բաց արել՝ կտրատում, իր միսն ու արինը վեր ածում, ու ամեն մեկ սրտաքոթին, գլխին տալիս՝ քարերն էլ են ձեն տալիս, դարդանդում, մղկտում, քարափներն էլ: Մեկը դեմը պար գալիս՝ խանչալ ու թուր հանած, ձեռին բռնած, դեմը ընկնում գետնի վրա, մեյդի առաջին թավալ, թավալ տալիս, ոտ ու գլուխ քարերին ծծում: Մեկը բայաթի կանչում, երեսը դուս ճոթում, մեկը գլուխն առել՝ վազում, որ քարափնըվեր ընկնի, չե՛ն թողում, ձեռիցը բռնում, եղ քաշում: Նաշը ֆորի բերանը հասցրին. Ա՛րարի՛՛ ի՛նչպես լուվեցին բուրս: Մոլլեն աղոթք ա անում. աղոթքը բերան ու սիրտ փակե՛ց, դարդ ու կրակն հանգցրե՛ց. չէ՛. ո՛վ սաղացրեց, ո՛վ բժշկեց էս բուպեի միջումը: Մեռելի հոգու համար աղաչանք են անում. ի՛նչ ազգ իր աղոթքին էնպես արի, էնպես ճիշտ, էնպես ջերմեռանդ ա, ինչպես մահմեդականը: Մոլլեն կարգը կատարեց, պրծավ, մեյդիցը գերեզմանն են դնում, ով անկաջ ունի, թո՛ղ խլանա. էս լացին, էս արտասունքին, էս կակծալուն, էս մղկտալուն քարը չի՛ դիմանալ: Խաղաղութուն հոգուդ՝ հանգուցյա՛լ մարմին, ա՛յ իմ պատկերակից հողածին: Հավատներս մեկ չի՛, սիրտըներս հո մեկ ա, մեր ժամը չէ՛ր գալիս՝ մեկ երկնքի տակի, մեկ երկրի երեսի էիր հո ինձ հետ կենում, ման գալիս՝ մեկ երկնքի տակի, մեկ երկրի երեսի էիր հո իմի՛ցն էր: Տերտեր չի՛ քեզ թաղում, մոլլեն էլ հո աղոթք անում, չի՛ հայհոցում: Խաշ, ավետարան չկա վրեղ, միլենույն հողի տակը չե՛ս մտնում, ուր որ ես էլ պտի մտնեմ: Խունկ ու մոմ չե՛ն վառում, չե՛ն ծխում, մկամ ա՛ջք չի՛, որ վրեղ լալիս ա, սիրտ չի՛, որ քեզ համար էրվում ա: Բաս ես քա՛րի պես պտի քեզ նաչիմ, որ քրիստոնյա եմ, ու աչքս չխփե՛մ: Գնա. ո՛վ մեղ ստեղծել ա, էն բարի Արաբիլը՝ որ քեզ էլ ինձ հետ իր լուսովը լիս էր տալիս, իր քաղցր աչքի տա-

կին պահում, քեզ համար էլ ունի տեղ, բնակութուն, որ քո՛ վարձքն էլ տա: Երկնքի վարձքն ու փառքը բարյաց համար ա: Թե բարի էիր, չե՛ս կորչիլ: Գնա՛, երկիրը քեզ էլ մոր պես անփորձ կպահի մինչև գալստյան օրը:

Բայց ա՛խ՝ մեռլատերերը հո գնացին, հոս ար ու ձոր դինջացան. էս ի՛նչ նոր ձեռն ա, որ անկաջս ա ընկնում, սիրտս խորովում: Երազ չի՛ տեսածս, օրը ճաշ, արեգակն առաջիս: «Անա (մայր) ջան, անա՛ գոզմ անա, ջանմ անա՛. աչքերիցս արին ա գնում, սրտումս կրակ ա վառվել, ի՛նչ կըլի, որ Աստված հոգիս առնի, որ յա քեզ՝ մեկ էլ տեսնիմ, յա հողը մտնիմ, պրծնիմ: Անա ջան՝ անա՛, կրակ ա վեր թափում գլխիս, ձեռնս լսող չկա. դու էդքան մոտիկ, ինձ մեկ ջան ասող, հալս հարցնող չկա: Ձեռն անկաջդ ա ընկնում՝ ազիզ ջան, դու էդտեղ էրվում, ես էտեղ. բայց ա՛խ՝ իրար սուր լսում ենք, իրար չե՛նք կարում տեսնիլ: Ա՛խ՝ ընչի՞ չի՛ աչքս քոռանում, ընչի՞ չե՛մ գետինը մտնում: Աթա՛ (հայր), անխաֆ աթա, ճամփեդ քո՛ն ըլի: Աթա. էս ո՛ւր բերիր ինձ, էս ո՛ւր քցեցիր ողորմելուս. էս ի՛նչ թուր ցցեցիր սրտումս, որ կտրատում ա, բայց ա՛խ, վա՛խ, չի՛ սպանում, չի՛ վերջացնում, որ քո երեսիցը, քո դառն երեսիցը քո անասոված ձեռիցը պրծնիմ մեկ օր առաջ, ու ես էլ էս մեռելների դաթարումը պարկիմ... Աթա՛... աթա՛... անա՛, անա՛... հարա՛յ... դա՛թ...»:

էս ձեռն էր՝ որ շոքի բերանն ընկել, սար ու ձոր մղկտացնում — էն էլ է՛սպես ժամանակին, է՛ս սհաթին, որ դուը տեղիցը չէ՛ր ետում. ծառերի տերևները՝ հենց իմանաս՝ շորացել ըլին: Ու ի՛նչպես խորհրդավոր ձեռն — ի՛նչ անիմանալի խոսքեր: Գերեզմանից չէ՛ր գալիս, լավ էի իմանում: Աչքս վրիցս թռել՝ սքացողին պտրտում, ման էր գալիս, բայց քարափները որ ձեռն չէին տալիս, չէ՛ի իմանում՝ էրերն են ինձ խաբում, թե իմ միտքս: էսպես մոլորած, շվարած մնացել էի, որ աչքս ընկավ թագավորական բաղի դիմացի խարաբեքանց վրա, որ գյուղխանիցը երկու ոտ հեռու չի ըլիլ է՛նպես տեղից է՛սպես ձեռն, որ իսանաորդին մտիկ անիլ էլ չի՛ ուզիլ: Հենց իմանում էի քաշկեր են խարաբեքանց միջին թախ կացել: Աչքիս դեռ չէ՛ի հավատում, որ գեջդանգեջ տեսա, որ մեկ ջան քարերի միջին նստած՝ դեմը գլուխն էր ծեծում, դեմը դռը կտրատում: Մեկ էլ որ լավ մտիկ արի, ու անկաջս ինձ քաշեցի, բոլոր կարծիքս վերջացավ: Ո՛վ ըլի, թո՛ղ ըլի՛ սրա դարդը ընչանք չիմանամ, չե՛մ գնալ ըստեղանց, ասացի ու թև առա: Բայց ի՛նչպես ճամփա գտնիլ. բաղը մեկ դուռն ուներ, դեմը գնայի, պտի կրկին քաղաքը մտնեի ու բաղնաների գլխովը գայի էնտեղ հասնեի. ընչանք էն վախտը բալթի նա գնացած ըլեր: Հետո՞... հո շատ օր պետք է մաշվեի, տանջվեի, որ նրա դարդը չիմացա: Բալթի թե նրա դարդը իմիցն

ավելի՞ էր: Ցարալուն յարավի սիրտը թեզ կհասկանա: Երկու պստիկ դուռն էլ կային, ամա կոխպած, ո՛ւմ ասեմ, ո՛ւմ խնդրեմ: էլի երեսութունս միտքս բերի. թե գող էլ կանչեն՝ ասեցի մտքումս՝ դողութունը հո արել ես, պատովն էլ թոհի՛ր, ընչանք եղևիցդ կհասնեն, դու էլ հո ոտն ունիս, ձեռք էլ հետը, յա փախի՛ր, յա կպի՛ր. մեկ ճիթ հավողի խաթեր հո մարդ չեն սպանիլ: Ասիլն, անիլը մեկ էլալ: ձորն առաջիս բաց էլավ. լավ էր, որ ոտս չկտորվեցավ, շունքի պատը բավական բարձր ա: Ոտս էլ որ կտորվեր, չէ՛ի իմանալ, ջանս էնպես տաք էր: Մեկ քանի լոք էլ որ տվի, խարաբեքն առաջիս կանգնեցին. իմ սքացողին աչքս տեսավ. բայց իրեք գոմփոռ շուն էնպես վրա էկան ինձ, որ ուզում էին երեսս վեր բերեն: Շան հետ վազուց էի բաղումը հեսաբս դրստել ու իմ օրումը շանից չե՛մ վախեցել, չե՛մ էլ վախենալ, բայց ում ուզում էի, ալբեալ գյում էլավ:

Ռսի սերթուկը հաքիս, շապկեն գլխիս, երեսս անմիրուք, ես տղամարդ. խաշապաշտ, նա աղչիկ մահմեդական, բաս ի՛նչ կաներ, որ չէ՛ր փախչիլ: Բախտիցս քարեր շատ կային. շները դեն արի, խոկեցի, էս խարաբի առաջին՝ հասա, կանգնեցի, բայց հիմիկ եմ իմանում արած գժութունս ու զարզանդում. մահմեդականի, ասիացու տանը օրը ճաշին աղչկա եղևից ընկնիս էնպես դրազ տեղ, ոսի շորով՝ ո՛վ պետք է ձեռը բռնի, որ տան տերը փորդ վեր ածի, յա գյուլլեն սրտումդ ցցի. քի՛չ ա սլատահել: Քաղաքումը դաբուլ չեն անիլ, հայ քրիստոնեն չի՛ տանիլ, ո՛ւր մնաց չլուումը, էն էլ մահմեդականի տան: Ի՛նչ անես, բանը բանիցն անց էր կացել, ես դասն առաջին կանգնել, շիինքս ծռել, շորերս էլ որ հին ըլեր, հենց կիմանային հաց եմ ուզում, յա ջուր:

Բա՛ջմ (քույր իմ), սկսեցի թուրքերեն ասիլ ու գլուխս տան դըռնովը ներս տանիլ, բա՛ջմ, թե չար մտքով ըլիմ էստեղ էկած, ո՛չ էսպես գյուռ, էսպես մեկ բուռը հող աշխարքումն ինձ փայ ըլի: Հայ եմ, եվրոպացի չեմ, քո երկրացի, քո համշարի, մեկ հողի, մեկ ջրի ողորի: Քո կսկիծը, քո ձեռն ինձ էրեց՝ բա՛ջմ. ջանս ուզես, քեզ կտամ, գլուխս ուզես՝ կծախեմ, ես չե՛մ էկել, որ քեզ ինչմիշ անեմ, քո յարափալու փարալու սրտին դհա ավելիցավ հասցնեմ: Իսանաորդին, որ իսանաորդու սուքը տեսնի, ու դարդ շանի, արտասուները տեսնի, ու ինքն էլ լաց չըլի, ձեռնը, էն ողբալի ձեռնը լսի, ու ինքն էլ հետը չմղկտա, նա էլ ի՛նչ Աստված կունենա, ի՛նչ հողի, ի՛նչ հավատ: Քո դիմը ու մասաբը գիտենա, ա՛յ, էս երկինքը՝ որ գլխերերիս կանգնած ա, էս արեգակը, որ մեզ լիս ա տալիս, էս հողը, որ մեզ մեկ օր երկուսիս էլ պտի թաղի, բաջի՛ Աստված, երկինք վկա են, որ ես ուրիշ մտքով չեմ առաջիդ կանգնել: Կուզես՝ դուռդ վրես փակի՛ր, թե ամալում ես, յա վախենում, կուզես՝ թո՛ղ՝ ես գնամ, դրազ կանգնիմ, երեսդ կալ, աչքդ

փակկի՛ր, ու հետո տեղանց էլա ինձ ասա՛, ինձ պատմի՛ր քո սրտի ցավը, թե ձեռիցս գա՛ բա՛ջի, Աստուծո սուրբ անունը գիտենա, կմեռնիմ, քեզ մեկ ճար կանեմ: Ասա՛՜ գլխիդ դուրբան, ասա՛, երեսս ոտիդ տակը: Հենց իմանում ես, ամեն շալ բան օ՛ճ ա, որ կձի, ամեն պսպղուն բան թո՛ւր ա, ոք կտրի. չէ՛, ես էլ մալոք եմ, հոթնըմոր, քեր ու խապոր տեր. որդի, օղլուշաղ շունկիմ, ամա մարդ հենց օղլուշաղ պտի ունենա, որ սրտումը գութ ըլի: Թուր խրեա սիրտս, չե՛մ հեռանալ, քարով ինձ հետ ածես, չե՛մ ձեռք վերցնիլ, դուռը վրես հետ անես, էս շոլումը կմնամ, էս օր շասես, էս գիշեր էլ կմնամ, մինչև քո ցավը չիմանամ, չե՛մ հեռանալ, չե՛մ գնալ Թե եթիմ ես, արի՛, քեզ պահեմ, թե հիվանդ ես, թո՛ղ դամ քեզ ծառայեմ, թե չէ, էդ ջահել, ջիվան հասակիդ, էսպես օրը ճաշին, էս շոքին, որ ջանավարը բնիցը չի՛ դուս գալիս, դուռը տեղիցը չի՛ ետում, դու նստել, սուք ես անում, ա՛յ իմ սրտի քանդող՝ ի՞նչպես էդպես ձենը լսեմ ու հանգստանամ: Թե քո հավատը շունիմ, քո պատկերն ունիմ, թե թուրք չեմ, հայ, քրիստոնյա, մկամ թուրքին Աստված կա, հային չկա՛: Թե տղամարդ եմ, էնդուց ես քաշվում՝ բա՛ջի, ա՛շքի լիս, շար տղամարդը, վատ հոգին ցերեկը, լուսով, էսպես չի՛ գալ մարդու դուռը, էսպես չի՛ աղաչիլ: Դարդդ ասա՛. թե էլ ինձ տեսնես քո օրումը, թուր ա՛ն, ինձ սպանիր, ինձ կրակը դի՛ր, էրիր. թե ձեն տամ, ո՛չ մեկ էլ էս օրին հասնիմ, քո ցա՛վը տանիմ, չե՛մ գնալ, չե՛մ գնալ, ոտդ կհամբուրեմ, գլխովդ պտիտ կգամ. ասա, որ իմանաս՝ թե մենակ քո ազգի սրտումը չի՛ Աստված ոահմ, ջիգյար ստեղծել, հայ քրիստոնեան էլ սիրտ ունի, հայ քրիստոնեան էլ ցավ կիմանա: Ասա՛, գլխիդ մեռնիմ էս թաղածների սաղաղին ասա՛, ինձ մի՛ մաշիր, մի՛ սպանիր:

Ինձ էնպես էր երևում, որ երկար վախտ մտքի հետ կովում ու չէ՛ր իմանում՝ թե օտար մարդը, քրիստոնեան ի՞նչպես թուրքին քոմակ կանի, որ էնպես միմյանց հակառակ են, միմյանց հավատի թշնամի: Բայց հետն էլ տեսնում էր բալքի, որ բերանս չէ՛ր մենակ խոսում, սիրտս էլ, աչքս էլ ինձ համար չե՛մ ասում, օձն էլ իր թույնը կթափի, երբ լեզուն ուղիղն ասի, ո՛ւր մնաց աղամատորդին, է՛ն հալին, է՛ն դառը հարադին, որ երկուսի սիրտն էլ՝ կրակի պես էրվում էր: Սուտ են ասել՝ թե ասիացի կինը մարդ տեսնելիս՝ ուզում ա, նրան կտրատի, աչքն ու հոգին լավ իմանում են, թե ի՞նչ պտուղ ա կամենում իրանց հալալ սիրտը հարամացնի, իրանց ամենեղ հոգին դատնացնի: Ասիացի կինը հրեշտակ ա, սուրբ հոգով մոտացի՛ր, սրբի պես կտեսնես նրան, օձի պես սողա, նրա աչքը բոց ա, շունը կրակ, ձեռք թուր, նա քեզ կէրի, նա քեզ կկտրատի, նա քեզ կտորոպի. ես էսպես եմ տեսել, էսպես տեսա էս օր էլ, նհախ տեղ չեմ իմ երկրացի

աղչիկ, կինարմատի՛ գոփում: Վատ հոգին ամեն տեղ կա. չոտտ պտուղը ամեն ծառի վրա:

— Ձեր խաչին դուրբան՝ ա՛յ հայ քրիստոնյա. ձեր ժամի հողին երեսս մատաղ՝ ա՛յ անծանոթ դարիբ,— գեջդանգեջ սկսեց իմ ցավալից աղչիկը, իմ սիրուն թուրքի աղչիկը, գլխին տալ, գոռալ, ծնկին վեր հատիլ, ասիլ.— Ա՛խ՛ էն ի՞նչ բերան էր, որ ձեզ օրհնեց, որ էդպես ազգ ունենաք, էդպես հավատ, էդպես եկեղեցի, էդպես սուրբ օրենք: Հենց մե՞ղ էր Աստված իր աշվատ, էդպես հանել, մեզ անիծել, որ էնպես օրենք ունենանք, է՛նքիցը քցել, իր սրտիցը հանել, մեզ անիծել, որ էնպես օրենք ունենանք, է՛նպես հավատի ծառայենք, որ ո՛չ ծնող ա հարցնում, ո՛չ որդի, ո՛չ սեր, ո՛չ կարգ, ո՛չ աղոթք, ո՛չ պսակ: Անա՛մ ջան, անամ (մեր) երաբ որ որդիդ կրկումն էրվում ա, փոթթվում, երաբ որ դժոխքն ամեն սհաթ շանգերը քցած, ինձ ուզում ա տանի, ուտի, փշացնի, դու էլ իմանո՞ւմ ես, քո սուրբ, քո ազիզ երեսին դուրբան: Տունդ աշքիս առաջին, տեղդ տասը գազ հեռո՛ բայց ա՛խ՛ վա՛յ... գազան հեր ա Աստված ի՛նձ ոաստ բերել, որ ո՛չ սիրտ ունի, ո՛չ գութ: Հայվանն իր ճուտին սիրում, պահում ա, նրա ցավը քաշում, նա ինձ է՛ստեղ ա բանդը, կրակը գցել, էրում, տանջում, քեզ էդտեղ՝ տանից, տեղից հեռացրած՝ դուս արած՝ իմ կարոտովս քե՛զ մաշում, խորովում, քո ազիզ սիրովն իմ սիրտս անշեջ բոցի մեջը քցել՝ սպանում: Քո տան դրոնիցը դու ես ինձ մտիկ տալիս, քեզ ու քեզ կտրատում, էս խարաբիցը ես եմ քո շվաքին նայում, նվաղում, օրը հազար անգամ դժոխք ու անդունդ մըտնում, մաշվում, էլ եդ դուս գալիս, մղկտում, վղլթում: Դուռը գամ, դու չե՛ս ինձ մոտ թողալ, հարևաններդ կտեսնեն, դու գաս ինձ մոտ՝ սար ու ձոր բերան կանեն եդ կասեն ու մեր անդո՛ւթ հերը, մեր անօրեն դահիճը. թե իմանա, քո արինը ինձ կներկի, իմ մարմինը քեզ կդառնա գերեզման: Ընչի՛, ընչի՛ ինձ աշխար բերիր, ինձ կյանք տվիր, որ իմ կյանքն էլ էսպես խավարի, քո արևն էլ: Ո՛չ երկինքն ա մեր ձենը լսում, ո՛չ երկիրը մեր առաջին ճաքում, ո՛չ հրեշտակ մեր հոգին առնում, ո՛չ սատանա մեր տուն ու տեղը կրակ տալիս, ո՛ւր գնամ, որ քեզ մոռանամ, ո՛ւր ըլիս, որ ինձ չերկիս, ո՞ր աշխարքում, ո՞ր պուճախում: Թե շունիք, թռչիք, սար ու ձոր ընկնիք, թո՛ւր շունիք, որ մեր սիրտը մենք ճոթոնք, վեր ածենք. վե՛ր ածենք, որ մեր արինակեր հոր աչքը մեկ օր կշտանա, մեկ օր շար սիրտը հովանա, մեր սև օրը վերջանա, նրա սև հոգին դինջանա: Դանակը կոխեմ ջիգյարս՝ անա ջան, բաս մեկ ա՛խ էլա շքաշես, մեկ ձեն էլա շտաս, ո՞նց մտնիմ հողը, ո՞նց թաղեմ իմ գլուխը: Հե՛ր, հե՛ր՝ ո՞ր շար սհաթին արևի լիսն աչքիդ ընկավ, շունը էս աշխարքի օդի հոտն առավ, որ էդպես ջիգյարդ քարացավ, սատանեն էկավ, սրտումդ բուն դրեց, քո սիրտը դժոխք դառավ,

քո միտքը անշեջ կրակ, որ ո՛չ մոր սուք ա իմանում, ցավում, ո՛չ որդու կսկիծ, արտասունք տեսնում, սիրտը մրմնջում:

Ինքը դուռն երեսիս հետ արած թողել գնացել ա, հաց ու կերակուր ինձ համար լեղի, էն էլ ա ձեռիցս խլել: Ասավուտը մթնն մուխը գնում բազարը, ըհգունը մթնն մուխը՝ մորած, փրփրած գալիս, ու ածղահաց օձի պես պատից, դռնից հոտ քաշում, որ տեսնի՞ թե հո մարդ չէկել էստեղ: Հայ քրիստոնյա, քո հավատին, քո անումին դուրբան, քո խաչը, քո սուրբ հավատն ա քեզ պահել, մեկի հալթաթ մեկ սառը ջուր ես տվել, որ նրա խերը առաջդ ա էկել, թե չէ քունն էր թուրը, քո կյանքն էր թվանքը: Գնա՛, հեռացի՛ր՝ թե քո արևը, քո Աստվածը, քո սո՛ւրբ հավատը, իմ էրված օրն ու ումբըը կսիրես, <թե> իմ մեկ սհաթ ումբըը քո աչքին քաղցր ա: Գնա՛, հեռացի՛ր. թո՛ղ՝ էս հողը, էս խարաբեն, էս գյուղականն ըլին իմ գերեզմանը, իմ պահարանը, իմ դժոխքը, իմ տանջանքը: Հալթաթ մեկ օր էլա մեկն ու մեկը կքանդվի, ինձ տակով կանի: Հերս շարասիրտ ա, անգութ անողորմ, վրես չի՛ լար: Մերս հեռու, տանից դուս արած, օլքից, ալամից, դովում դարդաշից դեն քցած՝ որ վրես սուք անի: Իմ սուքը՝ ես պետք է անեմ, իմ հողը՝ ես պետք է տամ գլխիս, իմ մարմինը՝ ես պետք է թաղեմ, կորչիմ, ֆորեմ, պրծնիմ: Ինձ ո՛վ արեց շարս, որ դու անես, դու ա՛յ աստվածասեր հայ, քո դնին, մասաբին դուրբան, քրիստոնյա հայ:

Մուլա, ախունդ ինձ շօգնեցին, Մուշտեիդ, դուրան, իմամ, իսլամ ինձ ճար շարին, էլ ալամ մեջ ընկան, իմ հերս շլեց, մորիցս ինձ գրկեց: Հերնըմերս գլխիս, ես եթիմ, անտեր, անճար, անքոմակ, սոված, ծարավ, որ օրենքն ու հավատը մարդի սիրտը չկապեն, որ Աստված ու մեշիդ նրան շար ճամփից եղ չբերեն, որ Աստծու տված սերը, Աստծու դրած սիրտը մարդ ու կնիկ չկապեն, հեր ու որդի իրարից հանեն, մերը որդու համար աանջվի, մեկ հուքմ շունենան, շթողան, հերն իր ձեռովը իր տունը քանդի, իր դուռը շարի, քյաբով, դուրանով առած կողակիցը՝ էլ եղ բաց թողա, էլ եղ անհաց, անջուր, չիփ չփլաղ տանից, տեղից դուս անի, օրվան հացին կարոտ՝ սար ու շուլ քցի, ու նրանից բերած, նրա կաթնով մեծացրած որդին, նրա դառը քրտնքով պահած ապրացրած, ջրից, կրակից դոշին, գրկին թափած, պրծացրած դավակը՝ գլխին տա, ձեռիցը խլի, ու երեսն երեսի հետ էլա, լեզուն լեզվի հետ էլա՝ տեսնիլ, խոսալ շթողա, վա՛յ էսպես աշխարքը քանդվի, էսպես կաթը հարամ ըլի, էսպես կյանքն ու օրը փուլ ըլի, էսպես օրենքն մարդի ու Աստուծո առաջին սլարտական, էսպես հողն անիծած՝ սատանայի փայ, էլ ի՞նչ կարող ես դու ինձ անիլ, ա՛յ քո էկած ճամփին, քո ստեղծող Աստծուն, քեզ պահող, մեծացնող օրենքին, հավատին դուրբան: Սիրտդ ցավում ա, գիտեմ, շունքի քեզ էլ ա մեր բերել, քեզ էլ

ա հեր՝ որդի ձեն տվել, քեզ էլ՝ քիր ու ախպեր սիրել, գրկել, գլխի վրա, դոշին դրել, կպցրել: Հաց չի՛ ինձ հարկավոր, որ ուզեմ, տաս, ջրի շեմ հասրաթ, փողի չի՛ սիրտս փափագում, զառ դումաշ ունենամ էս սհաթին կէրեմ, կկտրատեմ, գանձ ոսկի ունե՛նամ, ջուրը կածեմ, հարամուն կտամ, թախտ, ամարաթում նստացնեն՝ կրակ կտամ, ինձ էլ հետը կէրեմ. իմ մորն եմ կարոտ, իմ ծնողին հասրաթ, աչքս նրա ճամփին ա, սիրտս նրան թամարում եմ, ցերեկը շե՛մ կարում ոտի, դշի ձենիցը իմանալ, գիշերն եմ լիսնակի տակին՝ անկաջ դնում, լսում, ինձ էստեղ սպանում, նրան էնտեղ մորթում, հոգին առնում: Ա՛խր՝ որ դառը, անբան գառը իր մոր եղևիցը միա, բողա, օձի ճուռը իր մոր քամակիցը սողա, հավի ձագը մոր ձենը լսելիս ծվծվա, լվլվա, գլուխը թևի տակը դնի, յա կառուցը կտցին, մերը կրխա, ձագը ճիա, մերը քուցուջ, ձագը մունջ մունջ, հետը խաղա, հետը ճվա, բաս ինձ մե՛ր չի՛ բերել, բաս ես կա՞թով շե՛մ մեծացել, բաս ինձ շե՛ն գրկել, սիրել, որ սիրտս շտրաքի, լերդս շճաթի, աչքս շմաշվի, շունչս շբաշվի՝ լերդս շվաղի, թոքս շղաղվի, ա՛յ էդ լիս երեսիդ, քո լիս հալթատին դուրբան...

Քո լիս հավատին, քո արդար կրոնին, որ ընչանք հորնըմոր սիրտը չի՛ կապում, թագը չի՛ դնում, ընչանք սերը չի՛ փորձում, կարմիրը չի՛ կապում, ընչանք սուրբ տաճարը չի՛ թողնում, մինչև նրանց բնությունն ա քննում, իմանում, ընչանք հերնըմե՛ջը շե՛ն դավակաց թագն ու պսակն օրհնում, քահանան չի՛ ձեռը դնում, ընչանք աջը շե՛ն հարսի ու փեսի իրար մեջ դնում, խաչը շե՛ն գլխերին դնում, ընչանք մահը չի՛ գալիս, հոգին չի՛ բաժանվում, մարմինը դինջանում, հողն ու գերեզմանը իրանց տվածը, Աստված ու հրեշտակ իրանց պահ դրած ամանաթը տանում, ո՛չ հասրաթը պակսում, ո՛չ մուրազը, ո՛չ սերը, ո՛չ տերը, ո՛չ հերը, ո՛չ մերը: Ո՛չ կրակը, ո՛չ ջուրը, ո՛չ բոցը, ո՛չ ցողը, ո՛չ դաշտը, ո՛չ պտուղը, ո՛չ սարը, ո՛չ ծաղիկը, ո՛չ ամպը, ո՛չ անձրևը: Ա՛խ՝ օրհնվի՛, օրհնվի էն բերանը, որ ձեզ օրհնեց, էն սուրբ միտքը՝ որ ձեր օրենքը մտածեց, ձեզ կրոն տվեց: Ա՛խ՝ աշխարքումն որ էս բախտն ունիք, երկնքումը ի՞նչ տեղ կունենաք, մարդի միջին, մարդի սրտով որ էնպես եք իրար սիրում, իրար ընդունում, հրեշտակաց միջին, հրեշտակի սրտով, հրեշտակի սիրով՝ ի՞նչբան մեծ շպիտի ըլիլ ձեր փառքը, ձեր կյանքը, ձեր մխիթարությունը, ձեր ուրախությունը, ձեր սուրբ կրոնին ու հավատին ես եսիր դառնամ:

— Որ գնամ մուշտեիդի ոտներն ընկնիմ, որ գնամ գլուխս ծեծելով հորդ ճտովն ընկնիմ, շոքիմ, ոտը համբուրեմ, կանգնիմ, երեսը՝ ա՛յ իմ հրեշտակ, իմ արդար հոգի, իմ ա՛չք, իմ լի՛ս, որ հոգիս կրակ քցեցիր, լերդս դուս ճոթոնցիր, բաս ինձ շե՛ն լսիլ, որ ես հայ քրիստոնյա տեղովս էսքան ցա-

վում եմ, մղկտում, իրանք իրանց արնին ոտի տակ են պալիս, կրակը քցում իրանց միսը՝ սաղ սաղ խորովում, բնա ինձ չե՞ն լաիլ, չե՞ն հետս մրմնջալ, չե՞ն հետս մղկտալ, գալ, բարշիլ, քո աչքը սրբիլ, քո սիրտն առնիլ՝ էդ արդար սրտիդ ստեղծողին դուբբան, — էրված, լցված սիրտս ու բերանս գեղդանգեջ բաց արի ու մնացի՛ էն արևի էրած, էն արտասանքով մաշված, շուռումիշ էլած երևաին, էն թուխ թուխ աչքերին, էն դալամով քաշած ունքերին, էն խոռքիոթ ընկած ճակատին, էն ոսկեթել մազերին, էն լուսաթաթախ պատկերին, էն երկնանման տեսուն, էն կախ ընկած զրիսին, էն ծեծված, ջարդված, արինակոլոլ, արտաալաթաթախ դոշին ու բզին՝ հոգիս երկնքումն, աչքս վրեն սառած, մեռած, կանգնած, շորացած, փետացած, ու քար ու հող փուշ դառան, աչքումս ցցվեցին, սուր դառան, ինձ կտրատեցին, դժոխք դառան, ինձ ուզում էին ուսիլ։ Որ մեր հավատիցը չլի մարդ, պետք է շփրե՞նք, հետը չցավի՞նք...

— Զէ՛, չէ՛, վա՛յ իմ օրիս, արեիս, գնա՛, հեռացի՛ր, վա՛յ, վա՛յ, Աստված դու ինձ ազատի։ Ալլահ, դու ինձ պրծացրո՛ւ, քո ձեռն ինձ պահի։ Էն ո՞վ ա գալիս. վա՛յ վա՛յ... թե հե՛րս ըլի... ի՞նչ կանեմ... ի՞նչ... ի՞նչ... գնա՛... գնա՛... քո գլուխդ էլա պրծացրո՛ւ... վա՛յ քո օրին, քո շիվան արեվին, մահդ առաջիդ ա — էլի կանգնե՞լ ես... դնա՛, գնա՛... — Ասեց ու ա՛խ... էն օրը գնա, ո՛չ եդ գա... ինչ որ ես տեսա... դուռը վրես հետ արեց։ Ասիացու սիրտն ինձ հայտնի էր, շունքի ես էլ եմ ասիացի։ վրես թուր շկար։ Ը՛լի էլ, յա ես պտի մեռնեի, յա իմ դիմացի մարդը։ Ո՞վ մեկ բարաբայալա կասեր, ո՞վ իմ մուրազս տեղ հասցնեք. մեռնելու հետ վաղուց էի բարեկամացել, հաշտվել։ Իմ սրտիս էրողն էլ նեքսեիցը՝ Աստված, երկինք, սուրբ, մարգարե, հավատ, օրենք մեզ բերում, որ գլուխս առնիմ՝ կորչիմ։ Էկողը մոտանում էր, սիբրտա մղկտում, իմ լերդս տրորողն՝ առաջիս տրորվում, գետինը ոտիս տակին դողում, արին էի տվել, նրան հո չէի պրծացնիլ, ազատիլ։ Էլի մուշտեիդի, ախումդի, էլի հոր. բարեկամի ոտներ գլուխ ընկնիմ, բալքի մեկ ճար անեմ, էսպես մնալով, գլուխս մահու տալով ի՞նչ կշինեմ, միտք արի, գլուխս թափ տվի, աչքս տեղն էկավ, խելքս իմ գլուխս։ Մեկ ա՛խ քաշեցի, դոշիս խփեցի ու արինն աչքս առած, մուխը քիթ ու բերանս չիքը, ձորն ընկա, ասրնրդուս նի էլա։ Բայց ա՛խ էն գնալն էր, որ գնացի էլ ո՛չ ախունդ կարաց կորածս գտնիլ, ո՛չ մուշտեիդ, ո՛չ թուրք, ո՛չ հար Երկինքն ես գնացել, հոգիդ լիս կտրի, ա՛յ տարաբախտ հոգի, մորդ ծոցը մտար, հանգստացի՛ր, դինջացի՛ր։ Սուր քո սիրտը մտավ, էն ձեռը շորանս, դու հո քո մուրազն առար։ Թե սաղ ես դեռ հլա, ու սարեսար քցած, որ տեղց շիմանամ, ա՛խ ի՞նչ կըլեր, մեկ անունդ էլա լսել էի, մեկ ազգդ իմացել, որ քո ցավն հիշելիս անունդ էլ տայի, որ հավանայի։ Ես քո պատկերը

էն աննման պատկերը, ես քո էն ցողանման արտասունքը, էն երկինքին՝ սաղիքյան տված, ընծայած հոգիդ՝ չե՛մ մոռանալ, չե՛մ ուրանալ։ Թո՛ղ իմ հավատն ինձ պատժի, թո՛ղ իմ օրենքն ինձ հալածի, տանջի, քո ազգի գլուխնն՝ քանի շունչս վրես ա, լեզուս բերնումս, հլա շատ կգամ ուխտ, հլա շատ անգամ կգամ էն արդար հողը տեսնիմ, էն քանդված խարաբեն մտնիմ, որտեղ քո ծունկն էր շոքել, քո արտասունքը թափում, քո շունչը դուս դալիս, քո աչքը լալիս։ Էստեղ շտեսանք էլ իրար, երկնքումը հո՛ Աստված մեկ վրա չի բարկանալ, էն բարեգութ Աստվածը, որ իր աչքի առաջին իր բրդիքը՝ իրար տեսնին, իրար փաթաթվին — հոգին անմեղ ա, երկինքը սուրբ — ազդի ու տղա, թուրք ու հայ, ո՞վ էն միտքը կունենա — որ սրբություն չըլի սրտի, որ սրբություն չըլի կամքը։ Մեր շար կամքը հողին ա, հողն ա մեղ խաբում, էս շար հողը, էս շար աշխարքը, մեր հրեշտականման Աստուծո պատկեր հոգին Աստծունը։ Էստեղ էլ հավատ, օրենք չեն հարցնիլ, գործք կհարցնեն. արքայությունումը տեղ շատ, Աստուծո թագավորությունումը՝ այլան օթախ շատ։ Հալբաթ մեկ պուճախ էլ մե՛ղ կընկնի, մեկ քոլոգա էլ մե՛ղ շվաք կանի, մեկ ծաղիկ էլ մե՛ղ իր հոտը կտա, թե չէ՛ դժոխքը հո կա ու կա։ Դրախտը ամեն մարդ ա ուզում, ու չի՛ դրախտի ճամփի հետ գնում։ Թող Աստված քո խաթեր ինձ դժոխքը տանի, թե էնպես իմ մեղացս բարկանա։ Գերեզմանս քեզ մոտ չըլիլ, դժոխքումն էլ հո չե՛ն հարցնիլ, չե՛ն ջուկիլ։ Ամեն շար, ինչ ազգ էլ որ ըլի, էստեղ պտի գա՛ ես էլ թո՛ղ էստեղ գնամ, թաք ըլի քեզ տեսնիմ, քեզ գտնիմ՝ որ սիրտս հետդ տարար՝ ա՛յ իմ տարաբախտ անմեղ, անտեր, անօգնական, իմ սիրեկան, իմ սրտի էրող, իմ լերդս շորացնող ազդիկ հեզիկ, հոգի բարի։

Կրոն, կրոն, որ ուամիկը՝ անունդ շիմանալով, քեզ հավատ ու օրենք ա ձեն տալիս, քեզ դին ու մասաք կանչում, դեռ ո՛ւր էր մարդը, որ քո լիսը արեգակի հետ էր խառնվել, քո շոխքը աստղերի հետ. քո զորությունը երկինքն էր շարժում, պահում, քո սերը երկրին խուռ ու ծաղիկ, ծառ ու պտուղ, քար ու հող, օդ ու ջուր տալիս, կենդանացնում, որ տարաբախտ հողածինը՝ երբ իր կարոտ աչքը էս խոր ձորումը բանար, իր ստեղծող Արարչի հրաշքը տեսներ, դարմանար, նրան շտեսներ, թուլանար։ Երբ տկար աղամասորդին՝ շորս կողմը օձ ու կարիճ, թուլն ու լեզի, հուր ու սուր, գլխավերեն ամպ ու կայծակ, աստղ ու լուսին աչքովն ընկներ, վերանար, ձեռովն ընկներ, հիանար, յա սարսափեր ու դողար, երբ խուռ ու ծաղիկ, թուփ ու տերեւ, հոտ ու համ նրա աչքն առներ, բերանն զմայլեր, քիթն առներ, հոգին մխիթարվեր, նրանց տվողին, նրանց ստեղծողին՝ ուզեր, չճանաչեր, խնդրեր, չգտներ, ու աչքը ծով դառած, երեսը հողի երեսին դրած՝ շոքեր, աղաչեր, լար ու պաղատեր, ողբար, գովաբաներ, սքար, օրհնաբաներ։ Դո՛ւ, դու ծնունդ

աստվածային, հրեշտակ անմարմին, հո՛ւր երկնային, դո՛ւ էիր՝ որ նրա սիրտը զարթեցնում էիր, նրա խոր գլուխը բարձրացնում, նրա թուլ ձեռքը զսրացնում, նրա սասանահար, վշտահար հոգին մխիթարում, պնդացնում, ու բերնիցը շունչը, հոգուցը օրհնութիւնն ու գոհութիւնն՝ արեգական լուսի հետ, ծաղկների հոտի հետ, թռչնոց երգի, եղանակի հետ՝ տանում Արարչի մոտ, որ նրա քաղցր աչքը, նրա հայրագորով խնամքը՝ ո՛չ մեր երկրիցը պակսի, ո՛չ մեր գլխիցը, ո՛չ մեր հանդիցը, ո՛չ մեր տանիցը: Ա՛խ երկինքն էր մեր տաճարը, երկիրը մեր ժամատունը, արեգակն ու լուսին՝ մեր ջահ ու լապտեր, աստղերը՝ մեր կանթեղ ու մոմ, երկրի հոտը, մեր բերնի շունչը՝ մեր խունկն ու կնդրուկը, ա՛խ՝ է՛ն, է՛ն ժամանակը ի՞նչպես էր ջերմ մարդի սիրտը, ի՞նչպես արդար նրա միտքը, ի՞նչպես պարզ նրա լեզուն ու խոսքը:

Քար էր պաշտում մարդը Աստուծո տեղ, փետի էր երկրպագութիւն տալիս, արեգակն էր իր Արարիչը շինել, թե լուսնյակը, որ իրան լիս էին տալիս. կրակը, թե կայծակը, որ մեկը ոտի տակին էր էրում, մեկը գլխավերեին, քամուն էր ումուղ դրել, թե ջրին, աստղերին, թե ամպին, ծովին, թե գետին, Աստված էր կանչում՝ թե Ալլահ, Բուդա, թե Բրամա, Լամա, թե Եոհովա, որ իր հորը գանի, ոսը համբուրի, իր ստեղծողի տեղն իմանա, նրան փառաբանութիւն տա, դո՛ւ, դու էիր նրա սրտի զրգոզը, աչքը բաց անողը, միտքը հորդորողը, երեսը դարձողու քաշողը՝ որ գա հասրաթ, հասրաթ ման գա, որդին իր հոր սիրովն էրվի, մաշվի, բայց չտեսնի, չհովանա, ու իր տկար մտքումն չհպարտանա՝ թե ինքն էլ կաշաց էնքան բարձրանալ, որ իր ստեղծող հոր տեղն իմացավ. էնքան վերացավ, որ երկնքի տուտն ու տակը գտավ, բոլոր աստղ ու արեգակ քննեց, իմացավ, էլ երկիրը իրան պետքը չի՛, երկինքը պետք է թռչի՝ որ միշտ իր հոր հետ ըլի, իր հոր ձեռի տակին, նրա աչքի առաջին, ու երկիրը մնա անզարգ, անապատ, չոլ ու դարդակ: Անբան անասունքն էլ, անլեզու քարերն էլ՝ շունչ առան, գլուխ բարձրացրին, որ նրանց էլ լեզու տաս, նրանց էլ հոգի, միտք, որ իրանց ստեղծողին փառաբանեն, բայց դու երեսդ ծածկեցիր, մարդի փայն էիր, մարդի մեջն էկար, հորը սիրտ տվիր, մորը ջիգար, քիր ու ախպոր, որդու, զավակի, ազգական, բարեկամի՝ աչքին արտասունք, բերնին բարբառ, լեզվին՝ խոսք, սրտին սեր, ա՛խ սեր, որ երկնքին նայեն, Արարչին սիրեն, երկրին նայեն, Ստեղծողին սիրեն, ու էս մաքուր, էս աստվածային սիրովը վառված՝ իրանց նմանին սիրեն, նրա բարին կամենան:

Բայց մարդն, ա՛խ՝ մարդն էստոնք բոլոր, քե՛զ, քե՛զ, սուրբ հոգիդ թողեց, որը կրակով էրեց իր նմանին, որը թրով կոտորեց, որը ջրով խեղդեց, որը կախ տվեց, որին անիծեց, որին նզովեց: Քո՛, ա՛խ քո՛ խաթեր՝

շունչդ աստվածային բարեկամութիւնը հեռացավ, սերը վերջացավ, թշնամութիւնն արմատացավ, ատելութիւնը զորացավ: Բայց ա՛խ, ա՛խ, ե՛րբ էս մեր աչքի կապը կարձակվի, ե՛րբ էս մեր կույր, խավար մտքի փարդեն կպատուվի, որ էլի քեզ ճանաչենք, քեզ սիրենք, քեզ մեր մեջը բերինք, մենք քո գիրկը գանք, որ էլի իրար սիրենք, իրար ընդունինք, ու ինչպես մեկ հոր որդի, երկրումն մեկ սիրտ, մեկ հոգի, մեկ միտք, մեկ տեղ, մեկ գերեզման ունենանք, ինչպես երկնքումը, որ ետ առաջ պտի գանք, պտի գանք, բայց վա՛յ մեզ, վա՛յ, թե պարզերես չըլինք ու լանք:

ՊԱՐԱՊ ՎԱԽՏԻ ԽԱՂԱԼԻՔ

ՊԱՐԱՊ ՄԱՐԴՈՒՄԻ ՏՆՆՈՒՄԻ ՄԻՏՔ

Ով չուզենա, իր պարկի
բերանը փակի, թող պառկի:

Շինեց ու սագացրեց
ԽԱՂԱՏՈՒՐ ԱՌՈՎՅԱՆ

1841

ՀԱՌԱՋԱՐԱՆ

Շատ անգամ պարապ ժամանակս միտք էի անում, էնպես մեկ բան գրեմ, որ մեր խալխի սրտովն ըլի, բայց չէի գիտում թե ինչ լեզվով գրեմ: Մեր գրաբար լեզուն անգին է, նմանը չունի, ինչքան լեզու էլ որ գիտեմ, մեկն էլա էն համը, էն քաղցրությունը, էն ճոխությունը չունի. բայց մեր վատ բախտիցը հազարիցը մեկը չի հասկանում, ինչ պետք է արած: Երանի էն սհաթին, որ մեր ազգը քիչ քիչ կարողանա էս կորած գանձը գտնիլ, ու իր լեզուն սովորիլ, իմանալ: Բայց ով չի գիտի, որ սրան շատ ժամանակ կուզի. ու մինչն էն ժամանակը մնալ, ո՞վ գիտի, մարդ սա՞ղ կմնա, թե չէ:

էս մտածելով ուզում էի, որ գրած բանս ամեն մարդ հասկանա, ու էնդուր համար աշխարհաբար գրեցի: Թող գիտուն մարդիքը ինձանից շնեղանան, նրանք շատ գիրք են կարդում, իրենց սիրտը մխիթարում. ամա հասարակ մարդը մեկն էլա չունի, որ նա էլ նրանով իր պարապ վախտը՝ ժամանակն անցկացնի:

Շատ մարդ է գանգատ անում, թե մեր խալխը գիրք կարդալ. ուսումն չի սիրում. ախր ի՞նչպես սիրի մարդ, որ զորությունը չի հասկանում: Կարելի է, ես սխալվում եմ, բայց բնական է, մարդ միշտ էն բանը կսիրի, որ իր սրտովն ըլի: Եվրոպացոց մուզիկեն շատ հիանալի է, խոսք չունիմ, ամա մեր սազն ու զուռնեն մեր ականջին ավելի ա գիր գալիս, չունքի էր խությունից էնդուր ենք սովոր:

Շատ բաներ էսպես գրել, հազիր էի արել աշխարհաբար, բայց էլի սիրտ չէի անում, որ լիս քցեմ: Վախենում էի, թե ժամանակս, փողս կորչի, գիրքս էլ մեկ տեղ թողումը վեր ընկած մնա, փթի: Բարեկամ մարդիք որ վախտ վախտ տեսան, խորհուրդ տվին ինձ, թե շատ լավ կըլի, որ տպիլ տամ: Իրալ՝ թե որ մուրազս տեղ հասնի ու գրածս ազգին դիր գա, որքան բախտավոր կըլիմ: էն ժամանակը ջանք կանեմ, որ դ՛հա լավ բան գրեմ, թող էս առաջինն էսպես ըլի:

Կարդացողը ինքն էլ լավ կիմանա, որ էս գրած բաները ավելի ուրախության համար են, էն պատճառով բոլորը մեր խալխի խոսացած բաներն եմ հավաքել. թարգմանածներս էլ՝ էնպես եմ դուս բերել, որ մեր խալխի սրտովն ըլի: Բայաթիքը էն մտքով եմ գրել, որ չունքի մեջլսում, հացի

վրա թուրքեւ վար են էսպես բաներ ասում. լավ հայը հայեւ վար ասի, որ քիչ քիչ լեզուն քաղցրանա, շունքի ոչինչ բան լեզուն էնքան չի քաղցրացնիլ, որ-քան խաղ ու տաղը: Հույս ունիմ, որ ուրիշ մարդիք դհա լավը շինեն:

Աղասու մեկ քանի խաղը, որ էստեղ մեջ եմ բերել, կարելի է՝ թե շատ մարդ չիմանա, թե նա ո՞վ էր: Աղասին մեկ ջահել, ուշիդ քանաքոցի հայ էր: Ղզլբաշի ժամանակին սովորութուն կար, որ աղչիկ էին քաշում: Մեկ օր էսպես աղչիկ քաշելիս՝ կտրիճ Աղասին դուս էկավ, մեկ երկու թուրքի սպանեց ու փախավ Փամբակ: Խուճի հորնըմորը Երևանու բերդումը շորաց-րին. ինքն էլ՝ Ռուսը որ Երևան առավ, գնաց, որ հորն ազատի, իրան էլ հոր վրա տվին, սպանեցին: Էս խաղերը էն փախած ժամանակն է ասել: Սրա պատմութունը շատ երկար է, որ գրած մոտիս հաղիր ունիմ ու նրանով կարելի է իմանալ էն ժամանակվա մեր աշխարքի հալը: Գրքի անունն ա Վերբ Հայաստանի, ողբ հայրենասիրի: Էնպես էլ շատ զվարճալի պատմու-թյուններ աշխարհաբար գրած՝ մոտիս հաղիր ունիմ: Ով գիտի բալքի թե մեկ աստվածասեր մարդ իր հոգու խաթեր տպիլ տա: Ես չկարացի բոլորը ի միասին գրել, շունքի խարջը շատ կըլեր:

Թե գիտուն, խելոք մարդիք ինձ պախարակեն, դու էլա ինձ պահիր՝ սի-րելի ազգ, շունքի իմ ուզածս էն ա, որ քեզ ծառայեմ, քեզ իմ կյանքս տամ, քանի շունչս բերնումս ա:

1841 թվին, Քիֆլիզ.

ԷՍ ԳՐՔԻ ՃԱՄՓԻ ԽՐԱՏԸ

Գնա՛, իմ խեղճ գիրք՝ գնա՛ մարդամեջ.

Գլուխդ քաշ քցի՛ր, մի՛ նեղանար հեշ:

Անկաջդ փակի՛ր, սիրտդ լեն բռնի՛ր,

Ինչ ասեն, խոսին, տա՛ր ու համբերի՛ր:

Ճամփորթի գլխին շատ փորձանք կգա:

Անձրև, ձին, կարկուտ՝ հազիր համեշա:

Դուման ու կայծակ, շոք, բուք ու կրակ

Ամեն տեղ կըլին, ամեն ժամանակ:

էսպես բանիցը ով շուտ վախենա,

Ու ճամփի կիսիցն վեր կենա, եզ գա,

Ոչի՛նչ չի շահվիլ, դարդակ կմնա:

Փորձանքից՝ մարդը՝ լավ չի՛ նեղանա:

Ի՞նչ ես դարդ անում, որ վրեդ խոսին,

Յա քեզ ծաղր անեն, յա աչքից քցեն:

Ամենի սրտին դուր գալ չի ըլիլ.

Ամենի խաթրը ո՞վ կարա առնիլ:

Աշխարքի բերանն ջվալի բերան:

Առակ է ասած՝ ո՞ւմ ասես քո բանն:

Հալբաթ մեկ օր էլ արև դուս կգա,

էն վախտն կիմանան, թե ուզածդ ի՞նչ ա:

Գնա՛, աստված քեզ բարի ճամփա տա,

Ում տուն էլ մտնիս, բարով տո՛ւր, գնա :

Մտքումդ պահի՛ր էն վաղի առակն,

Որ շանես քեզ էլ ինձ էլ խայտառակ:

Որ մեկ ծեր մարդ իր ջահել որդու հետ
Դուս էկավ, գնաց, աշխարք տեսնի, եդ
էլ իր տունը գա: Ինքն իշի նստեց,
Սնգանգալով՝ նա որդին առաջ քցեց:
Ճամփորթի մեկը էս տեսավ, ասեց:
Ի՞նչպես հեր ա նա, որ որդուն թողել
Ոտով, լիտր ու կես՝ ինքն իշին բազմել:
Ասածը ծերը լսեց, վեր էկավ,
Որդուն նստացրեց, ինքն առաջ ընկավ:
Մեկն էլ էն կողմիցն՝ իր գուռնեն փշեց,
«Երկուսդ էլ նստիք, ի՞նչ բան ա էդ մեծ»:
Սրան էլ լսեց լողլող հալետրն.
Ոտներն ճողլակ էն մեծ միրքավորն:
Հեր ու որդի որ իշի վրա բազմած՝
Չմտան քաղաքն, էլ մարդ չի մնաց,
Որ մատով նրանց ցույց չի տա՝ հանկարծ:
Բեդ, միրուք՝ բոլորն լավ սղալելով,
Ծափ տվին քամակիցն, վրեն ծիծաղելով:
Խղճի որ ճարը կտրվեց, վեր էկավ,
Իշի ոտները կապեց. մեկ փեղ լավ
Միշովն անց կացրեց, մեկ տուտն իր ուսին
Մեկը իր որդու՝ դրեց քամակին:
Քար ու ձոր բերան, ու աչք բաց արին:
Ճարն որ կտրվեց, ի՞նչ պետք է աներ,
Սիրտը շտարավ աշխարքի բաներ:
Հազար ուշունց ու անեծք կարթալով,
էշը վեր առավ, քցեց ջուրն՝ լալով:
Գետի դրաղին կանգնած՝ սուք արեց՝
«Լիս դառնա հոգիդ՝ ա՛յ իմ էշ»՝ ասեց:
«Ի՞նչ կըլեր, տանից չէինք դուս էկել,
Ո՛չ ուրշին լսել, ո՛չ մեր տունն քանդել:
Ինձ տեսնողը՝ թո՛ղ՝ իր գլուխը լա,
Ուրբշի դնշին հեշ մտիկ շտա»:—
Ամենի խոսքին ականջ դնողը
Գլուխը կկորցնի, յա էլած դուղը:
Ով լալաղ շանի, քեզ վերցնի, կարթա,

Թո՛ղ իր շնորքը պահի, մոտ չգա:
Քար ու շոլ ընկնիլ ի՞նչ մեկ մեծ բան ա,
Խոր խոր խոսալուցն ո՞վ ինչ կիմանա,
Խոսողին էլ՝ միշտ հասկացող պտի,
Թե չէ փուշ՝ քամին կառնի, կտանի:

ԱՍԱՑՎԱԾՔ ԲՆԱՀԱՕՏՔ ԻՆՔՆԱՀԱՐՄԱՐ ՀՈՐԻՆՎԱԾ

ԼՈՌԸՑԻՔ

1

Երկու լոռքի՝ հալալ ախպոր նման՝
Թուր ու թվանք կապած սար ու ձոր ընկան,
Որ իրանց համար ֆորս անեն, բերեն,
Իրանց օղլուշաղն էնդով կերակրեն:
Հենց մտան մեղեն, մեկ ծառի վրա
Տեսան, որ մեկ շաղ շալ աղալվնի կա:
Ընկերի մեկը մյուսին ասեց:
«Տյեղս կա՛ց, ք՛յընամ, տյանիցն յաղ պյիրեմ,
Հլե յէս սհյաթին, յես քյըմատաղ յեմ,
Ատյա՛, մե՛ր տղյա՛ մեր պյախտը պյանեց,
Շուտով յետ քյըքյամ, յէս թըվալորյին
Լյավ հյաշքը պյոնի՛, մնյա յէս ծյառին:
Մեկ քյաբյաբ յանենք, հյուտենք լյավ պյապյաթ:
Մըհիկ քյընում յեմ, տյու քյիտես լյավ վյատ»:
Նա ուշացավ, մյուսն էլ շհամբերեց,
Տրեխը հանեց, մտքումը դրեց.
Որ ծառն վեր ըլի ու ձեռով բռնի:
Ախմախ ֆորսկանը դեռ կիսաճամփի,
Աղալնին թռավ, գնաց իր քեֆին:
Լոռքու աչքը բաց մնաց, հոգին
էլ չի համբերեց, ասեց բարկացած:

«Տյո շառլամիշ դյուշ, տյու յոր քյու հյունարն
Պյանյացնիլ քյիտես, յե՞ս յեմ հլե նաշյարն:
Յոր տյու յէտ պստյիկ տեղյովն կյթուչիս,
Չեոս յո՞վ է պոնեկ, յոր դուլես փախչիս»։—
Ասեց ու գրը՛խկ, ծառի ծերիցը
էնպես գրըմփաց, ու իր ջանիցը
Չեոք վերցնիլն, հոգին տալը մեկ էլավ,
Ու գուռնա մեիդն էնտեղ ձգվեցավ:
Ինչպես պատահեց: Աղավնու թևիցն
Մեկ բմբուլ էկավ, ընկավ վերևիցն
Լոռցու բերանն, որ ընկերն էկավ,
Իշտահը գլած՝ մոտին կանգնեցավ:

«Հյա՞ քյընըծահե՛ր՝ տյու յիշի քյուռյակ:
Ասեց ախմախը ու գնաց աղաք:
«Ա՛տյա՛ քյու փյորը խյոզի թյափյան յէ՞ր.
Հինչ յէիք ճյաքյում, ու յէս խեղճ, յանտեր
Ղշին սյաղ, սյաղ յես տյու փյորըդ քյաշեկ,
Կըլխեդ խոյով յինի յիշտյահդ, փյորդ յէլ:
Մի քիչ սյաբը յէյիր յարեկ, հի՞նչ քյընեք»:
Ասեց, ընկերին տեղն ու տեղ թողաց,
Քամի կու տալով՝ իր բանը գնաց:
Ա՛ստված ողորմի լոռցու հոքուն,
էն ֆորսն, ընկերն ո՛չ ես տեսնիմ, ո՛չ դուն:

2

Երկուսն էլ մեկ օր էլի ֆորս գնացին,
Շատ որ ման էկան, բան չճարեցին.
էկան մեկ ծառի շվաքի տակին
Քրտինք սրբելով՝ ծանր նստեցին:
Շատ ու քիչն աստված գիտե՛ ի՞նչ ասեմ.
Քոռաղաղինա՛ մեկ ճանճ, չգիտեմ,
Ի՞նչ կողմից էկավ, մեկի ճակատին
Նստեց ու արինն ծծեց իր քեֆին:
Ղոչաղ ընկերը էս որ հենց տեսավ,
Մատը բերնին գրեց, շվացրեց, ասավ:
«Հե՛ շանի՛ քյը մա՛տաղ՝ մեկ ծուկ սաբը արա՛,

Աստված մեր նյասիբն հյասցրեց յէս ա՛՛»:
Ասեց ու թվանքն դոշին դեմ արեց,
Նա ոտը քաշեց, մյուսն գլուխը թեքեց:
Ընկերի մահը՝ հանաք իմացավ,
Մեռած մեյիդը կապեց, վեր կալավ:
Գոմշի քամակին դրած՝ մեկ ջրի
Որ մեջը մտան, շոքն առավ գոմշի
Ջանն. աղավարի կուզեր, որ պառկեր,
Ախմախ ընկերը՝ էն կողմիցն ուսեր
Քաշելով՝ գոռաց, մեռլին վեր հատեց,
«Ատյա քյու նանի միսը շոն ծյամի.
Հենց մեռել յես, յոր բերանդ գորում չի՛.
Մեկ հա՛, տպփոյու էլ ա անես էդ կյոմշին,
Զթողաս նստինք, հոր քյնանք մեր պյանին»:

3

Մեկ քանիսն էլ մեկ օր կացին ուսին
Գնացին, փեղ անեն ու ճամփի կիսին
Մեկ ձիավորի որ ոաստ չէկան,
Կտրեցին աղաքն, խնդրեցին նրան,
Որ տեսնին՝ թե ո՞ւմ կացինն է լավ սուր:
Ղոյմաղոչում դու խելոք ձիավոր
Բոլորի կացինն որ մոտ չի արեց,
Ղամշեց ձիուն ու դարնըվեր քաշվեց:
Փալան ու նոխտա կորցրած իշի պես
Կանգնած՝ ճմբոցին նրանք աչք ու երես:
Սատանին նալաթ՝ ձիու քուռակը
Մնացել էր եդ: Բոնեցին աղաքը:
Ինչ շոր ունեին, բոլորն հանեցին,
Նրան բարձեցին, որ սատկի տակին,
Որ նրանց սիրտը մի քիչ հովանա:
Բայց զոչաղ քուռակն՝ բարգ ու բարխանա
Հետն առավ, վազեց՝ տրտինգ անելով:
Լոռցոնց աչքը սառած մնալով,
Հենց իմացան, էս տեսածն հրաշք էր:

Քորելով անսաս՝ գլուխ ու բեղեր.
Ընչանք տուն հասան, անձրևի տակին
Իրանց վրի կեղտն էլ մեկ լավ լվացին:

4

էլի էս օրհնած խալիք հազրված՝
Գնացին մեկ օր մեշեն՝ հավաքված:
Տեսան՝ մեկ լավ ծառ քարափի ծերին.
Թե կտրենք սրան, էսպես միտք արին,
Մեզ խեր չի անիլ, խոր ձորը կընկնի,
Մեր աշխատանքն էլ հետը փուշ կըլի:
Շատ որ միտք արին, խոսքը մին էլան.
Որ կախ ընկնին, ձեռ ձեռի նրանք տան,
Ու էնպես քաշեն, քոքըհան անեն,
Իրանց միջումը հետո փայ անեն:
Աստված կանչեցին, ճուղակ էլան:
Մտը պոկ չէկավ, իրանց գլուխն ի՞նչ լան:
«Ատյա մեր տղյ՛ն՝ րք՝ տյուք դայիմ կյացե՛րք,
Մի ձեռիս թքեմ, յետո քյաշվեցյեք»:
Ձեռը բաց ընկավ՝ նրանք իրար գլխով՝
Խաշ, ավետարանի անուն տալով,
էնպես գլորվեցան, քարափնիվեր ընկան,
էն գընալն էր, որ գնացին, եղ չէկան:

ՄՈՂԱ ՄԱՍՐԱԳՆԻ ԻՇԻ ՔՈՒՌԱԿԸ

Իշի քուռակը վերջն է՛շ կըդառնա,
Ամարաթում, թե գոմում մեծանա:

Մոլլա Մասրադինն շատ բան է արել,
Ինքն ախմախացել, ուրըշին խաբել,
Բայց նրա հունարքն իշի քուռակին
Իր իշությունից էլի չի դարձրին:
Մայիս ամիսն էր, օրերն քաղցրացել,
Իսան ու հայվան սար ու ձոր բռնել,
Ամենի արինն նո՛ր էր եռ ընկել,

Ամենի սիրտը էլ եղ նոր բացվել:
Մեկ քաձ էշ էլ իր քուռակն քամակին
Քցած՝ հանդումը նայում իր քեֆին.
Ինքն թավալ տալիս ախպումն ու զոում,
Քուռակն էլ պոչը ցցած մոտն խաղում:
Մոլլեն որ իր սուրբ զուռանիցն ավել՝
Ուխտը ուլիցը չէր կարող շոկել,
Նրա շափ ընկնիլն որ աշքովն ընկավ,
էլած ուշք ու միտքն էլ նրա հետ թռավ:
«Ջահել վախտն էսպես որ հունար ունի
էս օրհնած գառը, ու փախչիլ գիտի,
Որ մեծանա հո՛ աշխարք կարմացնի,
Երբ տակիս՝ նստած՝ էսպես շափ քըցի»:
Գողացավ քուռակն, տարավ գոմն, կապեց:
էշն լեզու շուներ, խելքը ո՞վ տվեց,
Որ տիրոնչն ասի քուռակի տեղը,
Մոլլեն էլ գիժ չէր, ասեր, դառնար գողը:
էսպես տանը կապեց, ո՛չ թե խոտ, խոռակ,
Չամիչ ու խուրմա ուտեր մեր քուռակն:
Արև ու անձրև աշքը չըտեսավ,
Թող ու ախպ, փալան, ո՛չ բեռը տարավ:
էսպես պահելուցն էլած ղվաթն էլ
Պակսեց: Մեր թամբալ քուռակն մեծացել
Իր իշի բոյը, իր իշի հասակն
Առած: Վախտն էր, որ տեսնին Մոլլի փառքն:
Մեկ ազիզ օր էլ որ էկավ, հասավ,
Մոլլեն էլ լավ իր թաղարեքն տեսավ:
Ու տնկտնկալով, քամի կուլ տալով,
Իշի քամակին բազմած խիստ քեֆով:
Նոխտի փոխ՝ շաթու, թամբի տեղ փալան
Իշի դունչն ու վրեն դրած՝ էկավ մեյդան.
Որ ջիրիդ խաղա, քանի ինքն սաղ ա.
Բայց էշ ու ջիրի՞դ — ա՛յ Մոլլա Աղա:
Ձիանքն էլ մնացին հուշտ էլած, սառած,
Չէ թե ձիավորքն՝ բերանները բաց:
Մոլլեն ամենի սիրտն առավ, ասեց,
Որ իրան նայեն, ու էշը քշեց:

Քոռադադինա էն օրը շոք էր,
Ջիրիդի տեղն էլ ախպսին մոտ էր:
Թո՛ւ, թո՛ւ կանչելով՝ խեղճ Մուլեն բերանն
Պատուեց, բայց իշի դուղը չի մտան:
Բերնով օրհնում էր, ոտով վեր հատում,
Գլուխը սղալում, եղեիցն բզում,
Բիզն էլ բեզարեց, քարն էլ, քացին էլ,
Բայց կակող ախպուսն իշի խելքն առել:
Փռվեց շորս ոտովն էն տեղ իր քեֆին:
Ո՛չ ծեծին նայեց, ո՛չ Մուլի միրքին:
Տեսնողք փոր, բերան բռնած՝ քաշվեցին,
Մուլեն զո՛ւ տվեց ուշունցի պարկին:
Բայց խելոքի մեկն զրազ քաշեց նրան,
Ու կարթաց գլխին սաղ սըհաթ զուռան,
«Ով իշին կուզի նոր մարիֆաթ տալ,
Աստված գիտենա, ի՛նքն ա էշն հալալ»:

ՄՈՒԼԱ ՄԱՍՐԱԴԻՆԻ ՊՂԻՆՁԸ

Մուլա Մասրադինն իր հարևանիցն
Մեկ օր մեկ պղինձ սկսեց փոխ ուզել:
Իր կարիքն հոքաց, եղ բերեց պղինձն,
Բայց հետն էլ մեկ փոքր թավա էր դրել:
Խեղճ հարևանը մնաց զարմացած,
Խորամանկ Մուլի միտքը շիմացած,
«Պա՛տվելի՛ ասեց, էս ի՞նչ ընկեր ա,
Որ պղնձիս հետ իմ տունս էկել ա,
Ես քեզ անցած օրն՝ մինը փոխ տվի,
Հիմիկ ջխտվել են. ի՞նչ պետք է ըլի»:
Սուրբ Մուլեն նրան փառավոր դիմով
Իմամ, Հուսենի, Աուռանի անունով
Գլխումն նստացրեց, թե նրա պղինձն
Ծնավ իր տանը: Թե չէ իրանից
Գի՛ժ չէր, որ իր տան հաջաթն վերցնեիր,
Ու նըհախ տեղը ուրըշին բախշերու—
Հարևանն թեև շատ էլ միտք արեց,

Ուսերը քաշեց, գլուխը շարժեց.

Բայց ավելի շահն ո՛ւմ փորն ա ծակել:
Ով շատ ազահ է, վա՛յ էն մարդին էլ:
Հարևանն սկսեց շնորհակալ լինիլ
Ու ուրախությամբ թավեն տուն տանիլ:
Մեկ քանի օրից եզր մյուս անգամ
Մուլեն էլ էկավ առ իր բարեկամն.
Դեռ չէ՛ր բերանը բաց արել, իսկույն
Դրացին խնդությամբ՝ շուտով վազեց սուն,
Պղինձը դուս բերեց, մեր Մուլին տվեց,
«էլի կըծընի», իր մտքումն կարծեց:
Բայց Մուլի հեսարն դեռ չէր մտածել:

Օրն շաբաթ դառավ, շաբաթը ամիս.
Չարեն կտրեցավ, պղինձը պահանջել
Սկսեց դրացին, բայց դու ո՛չ մեռնիս:
Մուլեն էլ ո՛չ սուրբ, ո՛չ իմամ թողեց,
Քյաբ ու Աուռանով շարաշար երդվեց:
«Թե նրա խեղճ պղինձն՝ մեկ ամսից առաջ
վա՛յ տեր կանչելով, մեղա գոշելով
Հոգին ավանդեց, երկինքը գնաց»:
Դրրացին մնաց քար կտրած, սառած.
Հենց բռնես, մեկ ձի գլխին քացի տվեց:
Մուլի ոտն ու գլուխն շափելով՝ ասեց:
«Հանաքն ուրիշ վախտ արա՛ դու ինձ հետ.
էդպես մասալեքն պառավքը կասեն.
Կամ պղինձս տո՛ւր, կամ նրա ջառըմեն.
Թե չէ ո՞վ է լսել՝ թե պղինձը կը մեռնի»:
— «էսպես հաստագլուխ մարդ էլ կըլինի՞»,—
Տո քո՛ փակ.

Ծնանողն մեկ օր պետք է մեռանի.
Ով որ ծնելուն հավատ կընծայի,
Ու ծնած որդին իր տունն կտանի,
Բաս մահվան սուրն չպետք է կատարի՞:
Դիվանն էլ Մո՛լին իրավունք տվեց.
Դրացին թեև գլուխն քարեքար տվեց.
Ձեռն ո՛չինչ չընկավ. ում էլ հարցրեց,
Հենց է՛ն շահվեցավ, որ վրեն ծիծաղեց:

Խորամանկ մարդիցն աստված ազատի,
Խելացիին նըրա ո՛չ խերն, ո՛չ շառը,
Իր օրումն երբեք չի պետք է ուզի:

ԶԱՐՄԱՆԱԼԻ ՄԱՐԳԻՔԸ

Շատ տեղ ման էկած, շատ երկիր տեսած՝
Մեկ մարդ՝ էլ կրկին իր աշխարհն էկավ:
Ծանոթ, բարեկամ գլխին հավաքված՝
Կուղեին գիտել, թե նա ի՞նչ տեսավ:
«Լեզուս չի՛ բռնում, որ ձեզ ե՛ր պատմեմ,
Ինչ որ լսել եմ ու աչքով տեսել:
Թողե՛ք, բա՛րեկամք՝ փոքր շունչ առնեմ,
Ապա լսեցե՛ք, ինչ կուզեմ ասել:—

Վա՛յ էն մարդին, որ իր տանը միշտ մնա.
Ու աշխարհիցս ո՛չինչ խաբար չիմանա:
Դուք լավ գիտեք, թե ի՞նչքան մեծ ա երկիր.
Ու ո՞րքան ծովք, ազգք և քաղաքք ու բաներ
Կան ամեն տեղ հազար տեսակ զանազան
Ո՛չ թիվ ունին, ու ո՛չ հեսաբ, ո՛չ սահման:
Շատ տեղ կա, մարդիք իրար միս ուտեն,
Շատն էլ հացի տեղ խոտը ճաշակեն.
Ոսկի ու արծաթն՝ էնպես երկիր կա,
Խոտի հետ դուս գա, ջրի հետ գնա:
Բայց էս ինձ էնքան չի զարմացրուց,
Ինչպես մեկ երկրի մարդքերանց գործն:
Հառավոտե մինչև ի մութն անխափան
Նստին նրանք ի միասին լուռ, անձայն:
Ո՛չ դժոխքն են մտածում, ո՛չ արքայությունը,
Հաց ու կերակուր իսպառ մոռացած,
Ու Աստծու աչքիցն՝ հենց բռնի՛ր՝ ընկած,
Իրար երեսի նայիլ չեն ուզում:
Ամպն էլ որ գոռա, կայծակն էլ թափի,
Թոփ ու թնդանոթ նրանց գլխովն անցնի,
Թեկուզ սաղ երկինքն նրանց գլխին փուլ գա,

Մեկն էլա տեղիցը չի՛ ուզիլ ժած գա:
Թե դժոխքն էի գնացել, հավատացե՛ք ինձ՝
էն զարհուրելի կերպարանքն ինձ
Չէին պատահիլ: Քանի միտքըս գա,
Հոգիս ու մարմինս սարսի ու դողա:—
«Ախր ի՞նչ է նրանց միտքն ու կամքը,
Որ էսքան մտածեն», հարցրին բարեկամքը:
«Կարելի է՝ թե իրանց աշխարքի հոքսն են միշտ
քաշում»:

- «Ա՛խ՝ ի՞նչ եք ասում»:
- «Ուրեմն իրանց հին մեղքն են լաց ըլում»:
- «Ո՛չ, բա՛րեկամք՝ ո՛չ»:
- «Ուրեմն անգին քա՞րն են նրանք սլտրտում»:
- «Չէ՛, չէ՛. ի՞նչ ասեմ»:
- «Ուրեմն խելացնո՞ր են, որ չեն զգում,
Խոսում, կամ լսում, բաս ի՞նչ են անում»:
- «Թո՛ւղթ-թո՛ւղթ են խաղում»:

ՄՈՂԱ ՄԱՍՐԱԳԻՆԻ ՃԱՇԸ

Ճամփեղ բռնի՛, գնա՛, ամեն ծափ տվողի
Առչն մի՛ պար գալ, ոտդ կդիպչի քարի:

Մոլլա Մասրագինն բեհեսար շարեց,
Մեկ քոռ կնիկ առավ, հետը պսակվեց:
Մոլլեն ու կնի՛կ — վա՛յ քո տղիս տղա՝
Կտղն չի՛ ասիլ, թե Մոլլեն գիժ ա:—
Մոլլի փորն սկսեց շուտով ցավ ընկնիլ,
Կերած, խմածը քթիցն վեր թափիլ:
Օրն հազար անգամ յա դուս էր գնում,
Յա տեղը քցում, միջումը պարկում:
Բայց հիվանդի սիրտն էլ՝ շորվա կուզի,
Ի՞նչ անի խեղճը, ո՞ր ջուրը ընկնի:
Կերածն համ շուներ, մեկ օր ալանի
էր կնկա էփածն, յա իսպառ աղի:
Չարեն որ կտրեց, կնկա խոսքովը

Վեր կացավ, գնաց իր զանբաշի քովը.
Որ մեկ ճար անի, աղչկանն դարձ բերի,
Աղին, ալանին նրան սովորցնի:
Զանբաշն որ տեսավ նրան տուն մտնելիս,
Կարծեց փեշքաշով ա փեսեն գալիս:
Հենց բարով տվեց ու միտքն իմացավ,
Գլխին բամբաշեց, դուռը հետ արավ:
Կրեմ էդ գլուխըդ ինչ կարթացող ես,
Բաս էդքան բա՞նն էլ դու իմացել չես:
Շատին շատ քցի՛, քչին՝ քիչ՝ ասա՛
Իմ աղչկանը. ու ջհանդամը գնա՛:
«Շատին շատ, քչին քիչ»՝ ասելով էկավ,
Անճար Մուլեն մեկ կալի կշտով անցավ:
Հենց է՛ս հաղաղին՝ երկու ախպեր էլ
Կալը կուզեին ճոթ անիլ, տանիլ:
Մեծն ասում էր՝ թե ինձ շատ կհամնի,
Իմ օղլուշաղըս շա՛տ շատ է շունքի:
Փոքրն էլ ասում էր, պետք է պսակվիմ,
Հարսանիք անեմ, շատն ի՛նձ տուր, տանիմ:
«Շատին շատ, քչին քիչ»՝ Մուլեն որ շասեց,
Մեծ ախպոր սիրտը երկու թիզ եղվեց:
«Տե՛ս. սուրբ Մուլեն էլ ի՛նձ ա դրստում,
էլ ի՛նչ խոսք ունիս, նրհախ տեղն կովում»:
Ղոյմաղոշում տղա՝ եղանըդ քաշի,
Մուլի ոտն ու գլուխն ձվի պես ջարդի:
«Ա՛խպեր՝ ի՞նչ ասեմ. գլուխըս քարը,
էլ տեղն ասածս՝ քո խերն ու շառը»:
Տո քո՛ փակ՝ տեսար կալ ենք ճոթ անում,
Դու ո՛ւր ես գալիս, մեր մեջն խառնըվում:
Ղրաղովն անց կա՛ց, մեկ բերան ասա՛,
«Աստված բարաբյաթ ու միշտ ձեզ խեռ տա»:
«Աստված բարաբյաթ ու միշտ ձեզ խեռ տա՛»:
Ասելով գնաց մեկ խելիմ ճամփա:
Տեսավ. մեկ ածղահա մարդ մեկ տեղ նստած,
Շորերը հանած, արևկող արած,
Իր շար թշնամու միսը պոկում ա,
Բերանը տալիս, որ քիչ դինջանա:

Քութութ անելով, քուցին անելով
Զանը քոս ընկել, դնգներն գուլացել:
Գլուխն վեր քաշեց, որ տեսնի, ո՞վ ա.
«Աստված բարաբյաթ, խեռ տա՛ համեշա»:
Որ չի՛ լսեց անճարն. ջանը դող ընկավ,
Հենց էնպես տկլոր տեղիցն վեր կացավ,
Մեր ախմախ Մուլին էն քոթակն տվեց,
Որ նախրի իշին կհամարեր էծ:
«Բաս ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ. ինձ մի՛ սպանիլ,
Թե ասածդ շանեմ, ինձ մարդ մի՛ ասիլ»:
— Ա՛խմախ, դուռումսա՛ղ՝ տո Մուլի կտո՛ր.
Զե՛ս կարող ասիլ ինչպես մեկ ուղվոր.
«Աստված բուրդին ջնջի՛, փշացնի՛»,
Հախ միայն տերը դրանց քոքը կտրի՛:
«Աստված բուրդին ջնջի՛, փշացնի՛»:
Բերան անելով Մուլեն խելացի
Հենց էն տեղն էկավ, որ մեկ մեռելի
Նաշն ուսի դրած, որդի, ընտանի
Բոլոր խալխի հետ գլխներին տալով,
Տանում էին՝ որ թաղեն՝ սքալով:
«Աստված բուրդին ջնջի՛, փշացնի՛»:
Որ չի լսեցին խալխն ու գեղըցի,
Հենց բռնես՝ մեկ թոփ բիրդան տրաքեց.
Դագաղն վեր դրին, Մուլեն էլ կանգնեց,
Հենց իմացավ՝ թե ուզում են խնդրել,
Որ աղոթք անի, փող տան իրան էլ:
Մուլի ոտն ու գլուխն նրանք աղցան արին:
«Տո բե՛մուրվաթներ, լսեցե՛ք իմ բանին.
Ախըր ի՞նչ ասեմ, սիրտներդ հովանա.
Մեկ խոսք ասեցե՛ք. էս ի՞նչ մուրվաթ ա:
Թե որ էն շասեմ, աչքըս հանեցե՛ք»:
«Ա՛յ իշագլուխ՝ տո մի միտք արե՛ք,
Մեռլին ո՞վ կասի. ջնջվի՛, փշանա՛:
Կասեն՝ «Տեր աստված հոգուն ոահմ արա՛»:
«Տե՛ր աստված սրա հոգուն ոահմ արա՛»:
Սերտելով ընկավ էլ եդ ճամփեն նա:
Տեսավ մեկ սատկած շուն դուս են քաշում,

Որ տանին, հորեն մեկ զրաղ տեղում:
Տանողը աչք ու քիթ բռնել են դայիմ,
Որ մուռտառ հոտիցն զահլակուշտ շըլին:
Աչքն առավ թե չէ մեր գիտուն Մուլի,
Լեզուն բան ընկավ. անոտ ջաղացի
Պես պտուտ էկավ, իր աղոթքն պսեց,
«Աստված ոահմ անի՛ հոգուն»։ ձեն տվեց:
Շունն էլ չէ՛ր տանիլ, նրանք ի՞նչպես տանին:
Մուլի խոր հոգին կատիկն հասցրին:
Խելք ու միտքն թռավ, ճամփեն կորցրեց.
«Ի՞նչ ասեմ՝ ջա՛նրմ» գեջղանգեջ ասեց:—
«Տո դուդուկ քոփակ, աչքըդ քոռանա՛,
Տեսնում ես ախրը՝ մեր տարածն շուն ա:
Մեկ թըքի՛ր գետնին, հուփ տո՛ւր աչքերիդ.
Ու հետո ասա՛. մտիկ տո՛ւր առաջիդ:
«Փյո՛ւֆ, փյո՛ւֆ, փյո՛ւֆ. էս ի՞նչ անիծած հոտ ա:
«Ջհանդամը գնա՛, սրա սպանողն եդ չգա՛»:
Հիմիկ է՛ս դասն էր սերտում ջրատարն,
Որ մատը խառնեց մեջն սատանեն շար:
Հենց մտավ կուշ գալով՝ մեկ հարսանքատուն:
Տեսավ թամաշեն, պարն, ուրախություն:
Քիթը պինդ բռնեց ու տվեց հարա՛յ.
«Փյո՛ւֆ, փյո՛ւֆ, փյո՛ւֆ. էս ի՞նչ անիծած հոտ նա»:
Ջուռնաշին դուռնեն, դափը դափաշին,
Քափկիրն ու թավեն՝ մքրուկն ու աշշին.
Կպրած տիկն ու թասը պարոն շիրաշին,
էնպես խըփեցին Մուլի ճակատին,
Որ աչքն բուռն ընկավ, սկսեց ձեն տալ.
«Ա՛խպեր՝ ի՞նչ ասեմ, էս ի՞նչ ա իմ հալն»:
— «Բանը գլխիցդ կտրվե՞լ ա՛՝ քո՛ փակ՝
Որ մեկ աչքդ էլ ա քցես քո աղաք:
Ձեռդ էլ ա՛՛ ժա՛ժ տուր, թե պար չես գիտում:
Ի՞նչ ես էդ հոտած ըռեխըդ ցրվում:
Մեկ իծի պես էլ չե՞ս կարող մկկալ,
Յա իշի թահըր կանգնիլ ու զոա՛լ»:
էսպես կռները թափեթափ տալով,
Հետը մկկալով, վախտ վախտ զրոալով,

Հենց ընկավ ճամփա, տուն հասնի բարով:—
Քոռաղադինա ֆորսկանի մեկը
Հինգ սհաթ խտտել թվանքի ոռքը,
Աչքը ջուր կտրել ու բուսու մտել:
Հենց է՛ն էր ուզում, մեկ դուշ սպանիլ:
Մուլի մարաքեն դուշը որ տեսավ,
Բարով մնա՛՛ ասեց ֆորսկանին՝ թռավ:
Ֆորսկանի աչքը կայծակին տվեց,
Մուլին պար գալիս որ տեսավ, վազեց,
Թվանքի լուեն միջիցն ճոթ էլավ,
էնպես նրա գլխին սաստիկ վյա էկավ:
Խեղճ Մուլեն էլ եդ՝ գլուխը լաց էլավ.
էլ եդ իր դուռնեն փըչեց, ու ասավ:
Որ էն օրհնածը գլխին խելք դնի,
Ի՞նչ անի, որ էլ բալի տակ չընկնի:
«Տո տա՛վար՝ շոլումն ախր ո՞վ պար կըգա,
Ի՞նչ ծուխ ա մտել քիթդ՝ քեզ դադում ա:
Տեսար դուշն նստած՝ զըդակըդ վեր ա՛ռ,
Կուզեկուզ ընկի՛ր դաշտ, ու ձոր ու սար:
Ո՛չ դուշ կփախշի, ո՛չ դու կթագվիս,
էս ի՞նչ բերիք դու էս օր իմ գլխիս»:—
Մուլի գլուխը հաստ, ու ծուծը բարակ.
Ճամփին էլ կերած էնքան տուր, քոթակ,
Սաղ Ղուռանն փորումն, կարթացող, տեղյակ
Փեշերն վեր քաշեց, դրեց կոնատակն
Ջարդված դաշլանը ու գզած գդակն.
Փիր ու փեղամբար կանչելով՝ ընկավ
Ճամփեն կուզեկուզ, մեջքը կոտրելով,
Կնկանն, զանքաշին օրհնություն տալով,
Իր հարամ փորն էլ հետն անիծելով,
Հենց մեկ բաղի մոտ հասավ, տնքալով:
Բաղմանշին հինգ օր աչքը չէ՛ր կպցրել,
Գիշեր ու ցերեկ զարթուն մնացել:
Որ գողը բռնի, հախիցը վեր գա:
Կուզ Մուլին տեսավ հենց բիրադի նա,
«էս ա իմ գողըս, որ օրը ճաշին
էսպես վախում ա, գընամ, նրա հոգին

Հանեմ, վեր ածեմ, որ էլ մյուս անգամ
 Չըզա՝ թե ինքս էլ որ նըրան ձեն տամ»։—
 Աստված իմանա, թե ո՛րքան թագեց,
 Տունն էլ հեռու չէր, նրա բախտը բանեց։
 Գնացին դատաստան, որ գանգատ անեն,
 Մոլլի վերջի կարգն էս օր կատարեն։
 Բաղմանչին սկսեց իր զուռնեն փչել,
 Ախունդն Մոլլի կճուճն լավ ձեռնահարել։
 Տեսավ մեջը փուշ, էլ հատիկ չկա,
 Արձակեց Մոլլին՝ որ իր տունն գնա։
 Էնքան ծեծվել էր անճարն ու ջարդվել,
 Որ ջանումն էլ սաղ տեղ չէր մնացել։
 Քանի առնում էր դեղն ու մ՛հլամը,
 Ու միտքը բերում կերածի համը,
 Վա՛յ էր կանչում ու դռին վեր հատում,
 «Ով էս աշխարքումն, անիծած տեղումն
 Ամենի խոսքին միշտ ականջ կանի,
 Մեկ գլուխ ու թո՛ղ՝ երկու ձեռք անի»։—

ԵՐԿԱՔԱԿԵՐ ՄՈՒԿՆ ՈՒ ԱՂՔԱՏ ՀԱՐՈՒՍԸ

Փո՛ղն ա բան տեսնում էս մեր աշխարքումն։
 Գեղըցու խոսք ա, հո ես չեմ ասում,
 Բայց խի՛ստ հեսարի,
 Ով բանը շափի։

Մահն էկավ դուռը մեկ հարուստ մարդի,
 Խեղճն ուներ հենց մեկ բեղովլաթ որդի։
 Կանչեց նրան մոտն, խելք դըրեց գլխին.
 «Գիտեմ, որ ասեց՝ իմ դատած մալին
 Ղաղըր չե՛ս անիլ, կուտես, կմարսես.
 Վերջն դոնեդուռ հաց պետք է ուզես։
 Արի՛, խրատըս գետինն մի՛ քցիր,
 Երբ էս օրին դու հասնիս, գոմն մտի՛ր,
 Պարանը քցի՛ր էն մեծ սնի արանքն,
 Գախվի՛ր, ու խեղդվի՛ր, թե ատես քո կյանքն»։—

Շաբաթ չըքաշեց, որ հերը թաղեց.
 Մեկ մարդ աշխարքումս էլ նա չըթողեց։
 Սազանդար ասես, դմբակ ու դայրա.
 Էլ դափ ու զուռնա, շմընաց, մոյդա,
 Բարեկամներին գլխին հավաքած,
 Փորի հետն ընկավ, քեֆ արեց, ցնծաց։
 Էս անիրավներն էլ էնպես էին
 նրա ղուլը քամել ու նըստել ուսին
 Օրը հազար անգամ գլխովը երդվում,
 Ու անուշ խոսքով հետն էլ լավ եղում,
 Որ հենց էր կարծում էն ողորմելին,
 Թե ի՛ր ձեռին ա նրանց սուրբ հոգին.—
 Բայց ո՞ւմ չի էսպես փորի բարեկամ
 Ռաստ էկել՝ որ նոր ես բանը շուռ տամ։
 Հենց դանը հատավ, ջաղացն էլ կանգնեց,
 Ով էլ հաց ուներ, իր դարդը քաշեց։
 Փորի տակն ընկավ հենց ջուլ ու փալանն,
 Էլ ո՞վ էր գիժ՝ որ մոտիկ գա նրան։
 Բարեկամները տաշտաքերանքն էլ
 Որ լավ մարսեցին, պարկը թափ տվին,
 Տիկը մղեցին, ջանը հանեցին,
 Բերանն ու միրուք թամուզ սրբեցին,
 Խաչակն քելով ղըրաղ քաշվեցին,
 Ձեռը լվացին։
 Ո՛չ թե բարով տալ, կամ կշտովն անցնիլ
 նրանք լայաղ չէին անում, կամ խոսիլ։
 Մեկ բան ասելիս էլ հրհուռում էին,
 Մափ տալիս, խնդում, ծաղր անում խղճին։
 Մեկ օր էլ տեսան, մաշիքը ծակ էր.
 Մյուս շորերն հո ձեռից ընկել էր։
 Որ շասեց՝ թե մուկն ա մաշիքն ծակել,
 Գեղը կատողեց, էնպես ծաղր անիլ՝
 Քա՛րը կը պատոբր, ի՞նչ թե նըրա սիրտը,
 Որ էլ տեղ չուներ, ծածկի իր դարդը։
 Դանակն ոսկոռին էկել էր, հասել
 Մեկ անուռ ուներ, էն էլ նա կոտրել։
 Հոր տըված խրատն իսկույն միտքն ընկավ,

Միրտն արնով լիքը հենց որ տուն էկավ,
Մեկ թոզ վեր առավ ու գոմը վազեց,
Հոր հոգին հիշեց, իր օրն անիծեց,
էլ հոգի, հավատ ի՞նչ միտքը կըգար,
Որ մեղա ասեր, յա իր մեղքը լար:
Թոկի ծերը որ նա չի՛ բարձրացրեց,
Գերանի արանքն ուժով որ խրեց,
Հանկարծ մեկ տոբրակ է՛նպես շըրխկա՛ց
Առաջին, որ աչքն վրեն մնաց սառած:
Ոսկի էր մեջը լիքն ու պինդ կապած.
Ո՛ւմ էն հաղաղին պատահի հանկարծ
էսպես բան, որ խելքն էլ վըրեն մնա,
Նո՛ր հոգի շառնի, նոր սիրտ չըստանա:
Բարի հոր միտքը նա նոր իմացավ,
Վեր առավ փողը, հետը տուն տարավ:
Օրեց օր էլ եդ ոտն ու գլուխն դըզեց,
Բարեկամների տուտն էլ եդ բացվեց:
Բայց էն շա՛տ վաղ էր, որ էջը կաղ էր,
էս մահվան գին էր, իշտահի բան չէր:
Նոր շենացածը մկան հիշատակը
Մըտքումն պահելով, ու իր առակը.
Մեկ օր էլ նրանց եդ դոնադ արեց,
Հազար բաբաթ բան պատրաստիլ տվեց:
Որ կերան, խմեցին, քեֆներն շաղացավ,
«Պատվելի իշխանք՝ բերանն բաց արավ,
Աշխարքումս հրաշք շատ է պատահել,
Բայց Աստծու խաթեր՝ ինձ՝ խնդրեմ ասել,
Ո՞վ է լըսել՝ թե անիրավ մուկը
Թողած հավի միսն, շաքարն ու ձուկը,
Երկաթի խոփի կեսը էնպես կըրծի,
Որ տեսնողի աչքն բաց մընա, սառչի»:
— «Կըլի, շատ կըլի, Ա՛ղա»՝ ձեն տվին
Նրանք հազար տեղից, խոսքը դորդեցին:—
— «Երկաթ ու մո՛ւկը»:
— Տղե՛րք՝ դուս էկե՛ք,
Մուկը որ մաշիք կարող չի ծակիլ,
Նա ի՞նչպես կարաց երկաթը ծամիլ»:
Դուռը փակած էր, տղերքը կանգնած,

Կետի, դադանակ ձեռներին բըռնած:
Ղորղ ա, կերած հացն նա հարամ արեց,
Որ հալալ տեղ չէր, խի՛ստ շատ լավ արեց:
Հիմիկ մարդիք որ իրանց խերն ուզեն,
էսպես բարեկամ չուզեն, ուղ անեն,
Քանի՞ էսպես ճաշ պետք է պատրաստած,
Քանըսի՞ մաշիքն առաջը դրած:
Քանի փող ունիս, մուկդ երկաթ կուտի,
Ձեռըդ պակսելիս՝ մաշկիդ չի՛ դիպչի:

ՀԱՅԱԿԵՐ ՓԵՇԸ

Անիրավ աշխարհն՝ ար ար ո՞վ չդիտի,
Որ լավ շորին միշտ գըլուխ վեր բերի:

Մեկ սարում, շոլում մեծացած օմքին,
Որ դեռ չէր խաբար աշխարքի բանին,
էկավ մեկ քաղաք, շունքի հարուստ էր,
Տեսավ ամեն մարդ որ զարդարված էր,
Ինքն էլ սկսեց խասից, դումաշից
Մեկ ձեռք շոր կարիլ, ու ոսկու թելից
Յախեն էլ կարիլ: Տեսնողի աչքը
Հետը գնում էր, ու նրա փառքը
էնպես մեծացավ, որ մեծ ու պստիկ
Ո՛չ ցերեկն էին տալիս նրան մարդիք
Ո՛չ գիշերն հանգիստ. ու տանը թողում:
Հացի կանչում նրան, իրար ձեռից խլում:
Չունքի փալանը նոր էր ու թաղա,
Ո՞վ չէր տալ պատիվ նրան համեշա:
Նա լսել էր, որ քաղաքի մարդը
Հացի քոռ կըլի, ու էս մոհբաթը
Որ տեսավ, մտքումն խիստ շատ զարմացավ:
Հըրելտակ են նրանք, էնպես իմացավ:
Քիչ էր մնացել, իր էլած խելքն էլ
Տանիլ տա. ջեբն հո՛ վաղուց դարդակվել:
Շուտով զգաստացավ, խելքը ժողովեց,
«Մեկ փորձեմ սըրանց, մտքումը ասեց,

Ու շորը փոխեց:

Քիչ քիչ գդակի փոստն դուս էկավ ծերիցը,
Մաշկի տակն էլ կախ մնացել կրճնկիցը:
Զուխի հո՛ւ ամեն մեկ թեւն ու յախեն
էնպէս գզգզվել, քրճըճվել ամեն,
Որ ուսերն ու լաշն բաց էին մնացել:
Հաղար կարկատան քամակին կրպել:
էլ ո՞վ էր գիժը, որ հաց տար նրան,
Բարի լիս տալն էլ ամոթ էր իրան:

էս փորձն որ տեսավ, խելքը տեղն էկավ,
Քիչ քիչ ոտ ու գլուխ նորեց, զուգվեցավ,
Տեսնողն անկաջի տակը քորելով,
Ուսերն քաշելով, քուցին անելով,
Տեսավ նրա աչքը որ լիս ա էկել,
Սկսեց սուփրեն նորեն բաց անել:

Ինչ տուն որ նրան սըֆթա կանչեցին,
Հետն էլ շատ ղոնաղ, մեծ մարդիք կային:
Սուփրեն որ նրանք բաց արին, նստեցին,
Հաց ու կերակուր առաջներն դրին:
Ամենն էլ իր ձեռն ամանին տվեց,
Փորը հո վաղ էր նրանց անում վեց վեց:
Աման ու բերան ճամփեն բաց արին.
Մեր նոր ղոնաղին հըլա մտիկ շարին:
Քանի շիլափլավն տաք տաք էր դրած,
Տոլմեն, խաշլամեն, որ դեռ չէր էկած,
Հանկարծ մեկի աչքն ընկավ նրա վրա.
Տեսավ որ փեշն է ձեռին բռնել նա,
Ամանի պռնկին դընում ու ասում,
«Փե՛շ՝ հաց կե՛ր, քեֆով, ի՞նչ ես վախենում,
Քեզ են էս պատիվն տալիս էս մարդիք,
Ինձ հո չեն սիրում էս շատ պատվելիք:
Կե՛ր ու գլուխդ ա՛ռ, փախչինք սրանցից:
Թե չէ՛ տըված հացն կառնին մեզանից.
Դու որ կտրատվիս, ոչինչ դարդ չունիմ,
Ես կմնամ ցխումն, էստուց ես փախչիմ.
Մարդիկ՝ մարդ շինողն որ շորն է էլած,
Գնա՛նք մեր սարը, անիծվի էս հացն»:

Մառերն որ մեշումն խիստ շատ զվիրն էկան
Կացնի ձեռիցը, ու էլ շիմացան,
Ի՞նչ անեն, իրանց գլուխը պահեն,
Խորհուրդ արին, մեկ ճար իրանց անեն:
«Կացինն ի՞նչ գատ ա, որ մեզ քյար անի»,
Զեն տվեց նրանց՝ մեկը ծառերի:
«Մենք որ կոթ շտանք, կացինը կարա՞
Մեզ վնաս տա, կամ հեշ մեզ մոտանա»:
Թո՛ղ իմացողը ինքը իմանա,
Ու նհախ տեղը կացնի կոթ շտա:
Թե չէ սկիզբը իրան կկտրի,
Հետո փոշմանիլն բանի պետքը չի՛:

ՉԸՂՐԵՆԸ

(Բամբակի հունդը հանելու հաշթ):

Մեկ քըրդըստանցի անմեղ Հայ մշակ
Տուն ու տեղ թողած՝ էկավ մեկ քաղաք,
Որ չըղրեխ քաշի, մի քիչ փող դատի,
Գնա, որ իր խեղճ օղլուշաղն պահի:
Չըղրեխի անունն էր մենակ լըսել,
Աչքով չէր տեսել, հունարն իմացել:
Չըղրեխ ու տըրեխ հենց գիտեր մեկ ա,
Միտքը մոլորված՝ նա քուշա քուշա
Որ ման էր գալիս, մեկ մարդ ուստ էկավ,
Աչքիցն ու ունքից նա շափեց, տեսավ,
Որ էս օրհնածն իր ատամի խարջ ա:
«Ախպա՛ր՝ քո խոքուն դուրբան էղնիմ՝
խա՛յ՝

Չըղրեխն օր կըսեն, էս իմա՞լ գատ ա:
Զոջուխ ու լաջերս տուն եմ վոընդել,
Զըմեն ֆուխարա մեր օլքեն թորգել,
Քալել էս վալիաթն, օր չըղրեխ քաշեմ,

Տանիմ գիմ քուլվաթն պախեմ,

կերակրեմ»։—

Սատանա մարդին գազ, կշեռք պետք չի՛,
Աչքով նա մարդի խելքը կըշափի:
Գըլխին խելք դըրեց, որ գնա, մոմ առնի,
Տանի չը՛ դրեխի շորս կողմը վառի,
Առաջին շոքի, դեմը համբուրի,
Դեմը չըղրեխի կոթը պտըտի:—

Շուտով վազըվազ գնաց, մմերն առավ,
Ու արդար սրտով նա իր ուխտն էկավ:
Ինչպես ասել էր, մմերը վառեց,
Չոքեց առաջին ու խաշակնքեց:
Բայց վա՛յ նրա օրին. կոթն էլ որ չքաշեց,
էն դաստա միրուքն էլ հետը ծալվեց:
Ի՞նչ վնաս ունի, միրուքն ո՛վ կուտի,

Չըղրեխն կատու չէր, որ երեսն շանգոի:—

Խեղճ Քրդստանցին էնպես իմացավ,
Թե դեռ չըղրեխի վախտը չի հասավ,
Որ մուրազը տա, իրան ուղ անի,
Չոքելով էլ՛ ջուրն եկավ ծնկների:
Առաջ հլա կամաց սկսեց ասիլ,

«Յամա՛ն սուրբ չըղրեխ՝ ֆզի եմ խանչել,
Զիմ մորուս սաղաղ՝ ֆեզ ապավինել:
Թո՛րգ զիմ մորուս, քո՛րգ՝ ֆեզ դուրբան եղնիմ,
Թո՛րգ,— քո՛րգ,— հա՛յ յաման՝ արեվուղ մեռնիմ,
Քզի մեկ ուլ մը ես մատաղ կէնեմ,
Զիմ մորուսը քո՛րգ. որ խազանչ էնեմ»։—

Չըղրեխ ի՛նչ տեղ էր քրեվար սովրեւ,
Որ կարենար նրա աղոթքը լըսել:
Ղոյմաղուղում դու մեր Քրդստանցի,
Գիծ կովի նման կաթըդ շուռ ածի,
Թո՛րգ, թո՛րգ ասելով՝ որ զարբ չի արեց:
«Զքո շինողի խերը անիծեմ,
Զքո բունյաթի փիրը նզովեմ,
Խուլ մի, գեշ խաշաթ խմա մեջ ձգել,
Ուխտ կըսեն. էրե՛, գլխուն խռովել.

Զմլա դմբլակի պտուղն խավարի՛,
Մեր սաքվի քյոթուկն էստուց աղեկ կըլի»։—

Ասեց ու հետը միրուքը քաշեց,
Թափեթափ տալով, պռոշը կծեց:
Չըղրեխը մընաց միրքիցն ճուլուկ,
Անեծք ու օրհնանք խառնեց մեր մշակն:
Չըղրեխն անեծքին ի՞նչ մտիկ տար,
Թե գլուխն էլ հետը մեր Քրդի պոկ գար:
Ընչանք անիծածն թողեց խերն ու շառը
Միրքի կեսն ու բեղն հենց էնպես ձար, ձար
Պսկեց, պլոկեց, տարավ Քրդի շարը:—
Աստված ո՛չ տա՛ մարդ էնպես տեղ ընկնի,
Որ խըրատ տվողն էլ սատանա ըլի:
Թե չէ է՛ն չըղրեխն կըկապեն միրքիդ,
Որ չես պրծընիլ, թե տաս. էլ հոգիդ:

ԲԱՔՄԱԶ (ԲԱԴԱԳ) ԾԱԽՈՂՆ ՈՒ ՍԱԿՄԹԸ

Սալդաթի մեկը մեկ դուքան մտավ,
Բաքմազ կուզեր նա առնի, ու տեսավ,
Ծախողի մեկ աչքն վաղուց քոռացել,
Ի՞նչ աներ սալդաթն, շատ քիչ էր փողն էլ:
Ընչանք բախկալը՝ իր քոռ աչքովը
Գրվանքա, կշեռք, բաքմազն գդալով
Մեյդան կրբերեբ, շափ ու ձև կանեբ
Պակասն, ավելին գլխիցն վեր կառնեբ՝
Սալդաթի ձեռը փլավ շէր ուտում,
Ուրիշ մարդ էլ խոմ՝ չկար դուքանումն:
Մեկ շերեփ լիքը բաքմազ վերցըրեց,
էնպես բախկալի սաղ աչքին խըփեց,
Որ ընչանք նա իր գլուխը լաց կըլեր,
Թուավա երեսն ու աչքը կըսրբեր,
Սալդաթն սաղ կճուճ բաքմազն վեր առավ,
էն գնալն էր, որ գնաց, եդ չեկավ:

Բանն ընչանք բանի վերջը կհասնի,
Գողը՝ քարվանը կըտա, կըտանի.
Թե աչքդ էլ քոռ է, սարհեսաբ բանիդ
Կա՛ց, թե չէ էլածն ջո՛ւր կդառնա ձեռիդ:

ՃՐԱԳՈՎ ՄԱՆ ԳԱԼԸ

Աշխարքիս բանը էսպես էկել ա,
էսպես գնացել՝ մարդ ի՞նչ իր գլուխը լա:
Առաջնի դադրը մենք չենք իմանալ,
Ընչանք եղինը իրան չի՛ ցույց տալ:
Մեկ գեղում մեկ Հայ սարքար կարգեցին,
Գեղըցիք իրանց բարեբար մարդին
Պատիվ չըտալով, օր չէ՛ր անց կենում,
Որ խանի դռանն, կամ դիվանխանումն
Գանգատ չի՛ անեն, որ նրան փոխի,
Իրանց վրա մեկ նոր՝ Թուրք սարքար կարգի:
Խանը խրատեց, նըրանք շիմացան,
Սարքարին փոխեց, ապա գինջացան:
Հավատի դուշմանն դամշին քամակին
Նոքարն եղևին, ֆառաշն առաջին
Փեղ ու միս արեց, նրանց հոգին առավ,
էլ ո՞ւմ ասեին, մեկն էլ չիմացավ:
Մեկ ծեր մարդ նըրանց գլխին խելք դրեց,
Գիշերն որ էկավ, մոմ վառիլ տվեց,
Բոլոր գեղըցոնցն ու քուչա քուչա՝
Սաղ գիշերն էսպես մեծ ու երեխա
Ման էկան, մինչև օրը լուսացավ,
Խանն իր քոշկիցը բոլորը տեսավ,
Որ կանչիլ տվեց, պատճառն իմանա,
Խելոք հալեորն, բան տեսած՝ ուստա:
«Քո գլխին ղուրբան»՝ խանին արգ արեց,
«Ասած խրատըդ որ մեզ քյար շարեց,
Ճրագով ընկանք բոլորս տնետուն,
Որ գտնենք մեր հին սարքարի բուսուն.
Սևերես մարդին, ի՞նչ խոսք կըհասնի,

Նորն ընչանք չըգա, հինն իմացվիլ չի»:
Խանն նրանց գլուխը մեկ լավ էլ վալաց,
Ու էլ եդ կարգեց հին սարքարն փոխած:

ՁՈՒ ԳՈՂԱՑՈՂԸ

Ձու գողացողը ձի կըղողանա.
Թո՛ղ լսողն գլխին լավ մուղաթ կենա:

Անմեղ երեխի մինն դեռ աշխարի
Ո՛չ ցավը գիտեր, ո՛չ շարն, ո՛չ բարի,
Ընկած իր քեֆին, իր քաղցր արևի
Ձենն ածելով միշտ շրջեր տուն, այգի.
Մտերի տակին դշերի ձենին
Մայիլ մնացած՝ աչքի տեսածին:
Ով մեկ քաղցր աչքով նայում էր նըրան,
Ով մեկ անոշ խոսք հենց դընում բերանն,
էնպես էր կարծում, թե իր ախպերն ա,
Ուղում էր, հոգին հանի, նըրան տա:
Ո՛չ պատժի համը, ո՛չ մեղքի ձենը
Գեռ չէր իմացել, որ պահի ջանը:
Ինչ մերն ասում էր, էն էր կատարում,
Նըրա բերնի խոսքն ու ասածն անում:
Հանկարծ մեկ օր էլ հարևանի տանն
Խաղալիս՝ գտավ մեկ ձու նա բիրդան:
Ձու ու երեխա՞—ի՞նչպես չէր խաբվիլ:
Ձուն դըրեց ջեբը, սկսեց քաշվիլ:
Մերն ուրախ ուրախ ձուն ձեռիցն առավ,
Ճակատը պաչեց ու խըրատ տվավ:
«Քո ջանին մեռնիմ, խելոք տղեն էն ա,
Որ դըրսիցը՝ հեշ ձեռը դարդակ չգա:
էդպես դայրաթով կա՛ց, շարըդ տանիմ,
Որ ես էլ մի քիչ ա՛խ՝ լավ օր տեսնիմ»:
Բայց վա՛յ էն մորը, որ իր երեխին
էսպես խրատի, ծախի իր հոգին:
Երեխի բերանն է՛ն լազաթն ընկավ,

Որ գազան դառավ, քանի մեծացավ:
Հանդ ու հարևան, բաղեր ու բոստան
Նըրա գող ձեռիցն ամանը էկան:
Դուքան, տուն կտրիլ, ապրանք փախցընիլ,
Քարվան թալանիլ, ճամփորթ սպանիլ,
Փեշակ դառավ նրան: Ու ազիզ մերը՝
Քանի բերում էր, էնքան իր սերը
Ավելցընում էր, որդուն խըրատում,
Տեղն էկած վախտը ինքն էլ էր անում:
Բայց ով ուղենու, ֆորի մեջ ընկնի,
Գըլուխը կշարդի, կամ ոտն կըկոտրի:
էսպես էլ էլավ մեր գողի բանը.
Մեկ օր էլ ուզեց, որ խանի տանը
Քյահլան ձին կապած՝ դուս քաշի, տանի,
Ձին տանելու տեղ ինքն հասավ բալի:—
Թող հիմարք ասեն՝ թե մեր նակատին
Ինչ գրաված ուր ա, էն կգա մեր գլխին:
Ով էսպես գըրեց, ձեռը շորանա,
Ճակատն ի՞նչ իր գլուխն ու արևը լա,
Որ մարդ ինքն իրան դազաբի կըտա:
Փիս խրատներով ճամփից դուս կըգա:—
Խանին էլ խնդիր անող ո՞վ կըլեր:
Մեր Ասիացիք շեն էնպես կեռմեռ,
Ու դատաստանը շուտով վերջացնում,
Կամ գլուխ կտրում, կամ աչքեր հանում:
Երկար պարանը որ շըձգեցին,
Մեր դոշաղ գողին տակին կանգնացրին,
Որ խեղդեն նրան, նա շոքեց բիրդան,
Որ կես սհաթ էլ ա դաստուր տան նըրան,
Իր մորը տեսնի ու մուրազն առնի,
Մերն էլ իր կաթը նրան հալալ անի:
Հենց մերն մոտացավ՝ լալով, սքալով,
Որդին ճտովն ընկավ՝ դոշը ձեծելով,
Բայց ա՛խ՝ տեսնողի գլխին կրակ վառվեց.
Որ անսիրտ որդին՝ մորն երբ փաթուժվեց,
Ծիծն առավ բերանն՝ է՛նպես սաստիկ կծեց.
Որ տեղից պոկ գալն ու մոր հոգին տալն

Երկար ժամանակ էլ հեշ չքաշեց:—

Թո՛ւր էր, քաշեցին, քար էր, վերցըրին.
Գողի՛ տեղն ու տեղն որ հանեն հոգին:
Նա անաս, անվախ՝ իր կիսահոգի
Մոր լաշին քցեց աչքն ու բիրադի
Ձեն տվեց խալխին: «Տեսե՛ք՝ ջամըհա՛թ՝
Լացե՛ք իմ գըլուխն ու բարի խրատ
Տըվե՛ք ձեր որդոցն, որ էս դազաբին
Ձի հանդիպին ու ձեր անբախտ գըլխին
Անեծք շըթափեն, իրանց պահպանեն:
Գյուրեգյուր ըլիս՝ անիրա՛վ իմ մեր,
էս է՛ն մեկ ձվի լազաթն ու խրատն էր,
Որ դու ինձ տվիր, էս տեղն քըցեցիր,
Երկուսիս հոգին դժոխքի փայլ արիր»:—
Ասեց ու թուրը մեկիցը խըլեց,
Ընչանք որ հասան, նա իր սիրտն ցցեց:
Ու մեռնելիս էլ՝ շունչն էստով կտրեց:
«Վա՛յ էն հորնը մորն, որ որդի պահի,
Ու ո՛չ խրատ տա, ո՛չ էլ լավ կրթի»:—

ԱՌԱՍՊԵԼՔ

ԺԱՆԴ ՓՈՒՇԸ

Փըշին հարցըրին՝ թե ի՞նչ խեր ունիս,
Որ քարվանի բեռն մոտովդ անցնելիս,
էլ բուրդ ու բամբակ դու շես հարցնում,
Միշտ քաշում, պոկում, բեռն խարաբ անում:
«Խերն ի՞նչ եմ անում», պատասխան տվեց
Անիծած փուշը ու գլուխը ցցեց:
«Խեր ուղեցողը՝ խեր էլ պետք է տա,
Իմ սրտի ուզածն էս շի՛ մեկն էլ ա:
էնդով ա հենց իմ սիրտըս հովանում,
Որ ուրշի՛ տունն եմ ես էսպես քանդում»:—
էսպես տուն քանդող փշեր խիստ շատ կան,
Երանի՛ նըրանց մեկ օր կրակին տան:

ՅՈՐԹՆ ՈՒ ԽՈՋԸ

Կով ու խոզ մեկ մարդ իր թավլեն արած՝
Կովին դարման, էլ՝ չէ՛ր ածում առաջն:
Խոզին թեփ, գարի տալիս, շաղացնում:
Յորթն էս անիրավ գործքը որ տեսավ,
Մորը գանգատվեց ու մեկ օր ասավ:
«Ախրը կաթն ու եղ, մածունն էլ հետը
Հո մեզանից ա ստանում մարդը,
էս ի՞նչպես բան ա, մեր միսն էլ ուտում,
էլի էս խոզին ընդունում, սիրում»—
«Համբերի՛ր՝ որդի՛, վերջը կը տեսնիս»,
Մերն ասեց նրբան, «ու լսիր խոսքիս,
Մարդն էն բարեսիրտ կենդանուցը չի՛,
Որ նըհախ տեղը լավություն անի:
Դրա հեսաբը մեկ օր կպահանջեն,
Թող մեզ խոտ տան ու մեզ մըտիկ շանեն»:
Մեկ օր էլ ֆորթի ջանը դող ընկավ,
Որ լսեց դռանն՝ ինչ ճղղոց էկավ:
«էս ի՞նչ խաբար է», մորը հարցրեց:—
— «Գարո՛ւ հեսաբն է»,— նա պատասխանեց:
Թո՛ղ անոշ թիքին մարդ հեշ չի խաբվի,
Քըթից կհանեն, ինչ օր որ ըլի:—

ԷՇՆ ՈՒ ՇՈՒՆԸ

Ամառվա էն շատ շոք ժամանակին
Խեղճ իշի մեկը իր բեռի տակին
Կանգնել էր անասս մեկ մեծ մեյդանում,
Քիթ ու պոռնկը քաշ՝ խոր միտք էր անում:
Չար ճանճերն էլ հենց վախտ էին ճարել,
էլ պոչ ու անկաջ նրանք չէին թողել,
Ուր հասնում էին, կըծում, ցավացնում,
Իշի դարդերը դըհա շատացնում:
Մեկ շուն էն կողմիցն՝ շրվաք տեղն ընկած,
Իշի շարչարանքն տեսավ ու ասաց,
Ա՛յ ողորմելի՛՝ քեզ ո՞վ էր ասում,

Որ յախեղ ձեռ տաս ու մընաս բալում:
էն գլուխն ու անկաջն, էն ձեռն ու գոռալն,
Որ դուք ունեք, ու էն սիրուն ման գալն,
Թագավորի դուք լայաղ կըլիք,
էդ շոռն ու ցավը դուք տանիլ չէիք,
Թե մեկ դանդի շափ խելք ունենայիք,
Չեր գըլուխն ձեռի տակ չըքքեցի՛ք:
Մարդի առաջին քանի որ կուչ գաս,
Գըլխիդ կընստի, թե լավ իմանաս:

ՍՈՒՆ ՈՒ ՍԵՏՈՐԸ

«Ա՛յ թե քոռուղուփ, դու հոտած վատ ես,
Ժանգի պարկի պես լըցվել, տըռուել ես»:
Մեկ օր սըխտորը էսպես խոսք քըցեց,
Խեղճ սոխի գըլխին թուք ու մուր ածեց:
«Կոխքըդ հաստացել, գլուխըդ գիրացել,
Ի՞նչ ես դու էդպես շատ ուռել, փըքվել:
Ինչ պտուղ որ ես, քեզ ո՞վ չի գիտի,
Որ ուզում ես՝ թե հենց քեզ տեղ ըլի:
Մարդ քեզ ուտելիս, բերանն ես կըծում,
Դանակ դիպչելիս՝ աչքը քոռացնում:
Չեմ գիտում՝ մարդը ախր ի՞նչ լավաթ ա
Քեզանից տեսնում, որ քեզ ցանում ա:
էլ մաեզ ու բոստան հեշ չի՛ մընացել,
Բուրբ գեշ հոտովըդ բռնել, հոտացրել:
Ընչանք շեն եփում, քո աչքըդ հանում,
Դու քո փիս հոտը չե՛ս պակասացնում»:
— «Տօ դու քո Աստվածն՝ ով էլ ինչ ասի,
Խոսքը սազ կըգա, իրավունք ունի»:
Սոխը ջուղաբը կը դարձացրեց, ասաց:
է՞դ էր մնացել, փա՛ռք քեզ՝ տե՛ր Աստված.
Որ դո՛ւ էլ ըռեխդ ցրվես ինձ վրա:
Տօ ա՛յ անզգամ, հոտած, բեհայա,
էփելիս էլ ա ես հոտս քաշում եմ,
Մարդի բերանը ապականում չեմ:

Քո գլուխը լաս՝ որ խաշի միջումն
է՛ն հոտն ես թողում, ուտողի բերնումն,
Որ մոտի կանգնողն իրանից գնում,
Սիրտը խառնըվում, ու քյալին ծակվում։—
Գիտե՞ս՝ խնամի՛ իմ միտքըս ի՞նչ ա,
Ես չեմ ուրանում, իմ հոտըս փիս ա:
Արի՛, դու էլ քո չափը ճանաչի՛ր,
Խոսքիս լսի՛ր ու լեզուդ քեզ պահի՛ր:
Երկուսս էլ ունինք էդ պակասությունն
Մենք մերը ծածկենք, ու պահենք թաքուն:
Մենք իրար վատն որ ասենք մեր լեզվով,
Խայտառակ կըլինք, կմնանք ամոթով:—
էսպես սոխ, սխտոր հոտած մարդըքերքն
Լա՛վ կանեն, իրանց աչիքն որ ծածկեն:
Բայց շատ անգամ որ էսպես սխտոր մարդ
Բերանը բանում չի ու վախտ բեզախտ
Ուրշին փուզ դնում, է՛ս ա մեզ էրում,
էս մեզ խորովում:

ԱՂՎԵՍՆ ՈՒ ԳԵՂԸ

Վա՛յ էն մարդին՝ որ էնպես տեղ ընկնի,
Որ գրի, արզի մտիկ ազուղ չըլի:
Մարդի՛ սաղ սաղ էլ որ ուտեն, ապանեն,
Մեկ սիրտ չի ցավիլ, կաշին էլ հանեն:

Աղվեսն խորամանկ մեկ ձմեռվան օր
Սոված ման գալիս՝ նա որդիանց որ
Մեկ թուղթ գտավ ճամփին, բերնին որ բռնած՝
Նա ուստ չէկավ գիլին կատաղած,
Ջանը դող ընկավ, փախչիլ չկարաց,
Գլուխ տալով էկավ մեր գիլի առաջն:
Ծղ էկած ու կապը կտրած մարդին
Ինչ պետք է շոթիլ ուստի առաջին:
Հազար պարզամիտ ու անմեղ ուստի
Հախիցն վեր կըզա, ով իր բանն գիտի:—

Դեռ գելն իր իշտահն ատամի տակին
Հազրում էր, որ կնքի աղվեսին,
Սատանի ոտը բարով տալուց եդ,
Թուղթը բաց արեց, կարթաց նրա հետ,
Որ ինչ տեղ գնա, տասը ճուտ ու հավ
Տան իրան. էնպես խանն հրաման արավ:

Գիլի փոր, աղիք է՛ն կատուն ընկավ,
Որ էս լսեց: Տեր աղվեսին ասավ,
«Ֆառաշ չի՞ պետքը, որ հարկն հավաքի,
էդ գործն էլ թո՛ղ դու՝ իմ վզիս քի:
Բանը թամամեց, Երկուսն էլ հասան
Իրանց մուրաղին ու ընկեր դառան:

Գալով, զրից տալով, խորհուրդ անելով,
Հենց էկան, հասան մեկ մեծ գեղի քով,
Աղվեսն մեկ սարի ծերի վրա կանգնեց,
Իր գել ֆառաշին տանդրոշ մոտ զրկեց:
Գելը գիշերն էլ գեղից կփախի,
Ո՛ւր մնա ցերեկն ու օրը ճաշի:
Ամա հրամանն տեսավ որ ունի,
Դունչն էլ մեկ կես գազ նա բարձր ցցած՝
Մըտավ գեղի մեջն անահ, անկասկած:

Գեղ ու գել ու շուն — էն էլ էն սհաթին.
էլ ի՞նչ կհարցնեն շների ուզբաշին:
Հենց որ բուրդ ու մազ լավ գզգզեցին,
Ու շատն ատամն էլ հասցրեց մսին,
Մեր Աղվես խանը սկսեց ձեն տալ,
Տանդրոշը թուղթը տալ ու տուն գնալ:
Խեղճ գիլի հոգին բերանն էր հասել,
Հենց էն կարաց նա Աղվեսին ասել:
«Աստված քո տունը քանդի քո գլխին,
Ինչպես ինձ հասցրիր դու էս սհաթին.

Գլխիդ քար ընկնի՛,
Ի՞նչ թուղթ, ի՞նչ հրաման, կամ ի՞նչ տանուտեր:
Անիծվի՛ քո սոյն, էս ի՞նչ իմ բան էր:
Հազար շուն կան, որ ո՛չ գրել գիտեն.
Ո՛չ գրի զորության, որ ասածս լսեն:

Դուշմանիս չգա, ինչ իմ գլուխն էկավ,
Ով որ իմանա էս իմ դավն ու ցավ,
Խորամանկ մարդիցն գլուխը պահի,
Տեսնելիս՝ աչքը եղևը քցի»։—

ԱՂԻ ԳՆԱՅՈՂ ԱԶԱՌԸ

Մարդ որ մեկ բան արած չի ըլում,
Ամեն բան աչքին խաղ է երևում,
Ջահել մարդը հո՛ ինչ որ ասում էս,
Անկաջվեր անում, շուռ տալիս երես։

Մեկ թարաքյամա մեկ քանի աշառ
Առաջն էր արել գնում աղի սար։
Խոտ կերած աշառ՝ էնպես դուզ մեյդան.
Քամին էլ որ քիթն չի մտավ բիրդան,
էլ տիրոնչ ռիսին չի՛ մտիկ արին,
Պոչ ու գլուխ ցցած՝ նրանք գու քաշեցին։
Տիրոնչ հոգին հո՛ բողազն հասցրին,
էնքան դես ու դեն՝ խաղ, տրտիւնգ արին։
Բիրդան մեկ շուրում մեկ քանի եզր
Նրանց ոստ էկան, կտրեցին հազր։
«Ի՞նչ տեղ եք գնում՝ ա՛խպեր՝ խե՛ր ըլի»,
Տնքալով հարցրին։ Մեր աշառ, մոզի
էլի իրանց խաղն նորեն սկսեցին,
էլի փոնչալով՝ գլխներն քամակին
Դրած՝ քեֆը շաղ՝ պատասխան տվին։
«Աղի՛ ենք գնում, աղի». ասացին։—
— «Գնացե՛ք՝ աստված ձեր բանն հաջողի,
Հըլա համն առե՛ք ձեր ասած աղի,
Հետո ձեզ կասենք, հիմիկ վախտը չի»։—
Ծղերն ասեցին ու ընկան խոտի։
Աղը որ բարձած՝ էլի եզ էկան,
Քամակ ու ուսեր ուռած, նրանց տեսան։
էլի որ հարցրին ինչ տեղից գալը,
էլ ի՞նչ էր նրանց ասվալն ու հալը,

Շինքները ծուռ, ձեն ու շունչ կտրած
Մեկը խոր նաֆասն քաշելով՝ ասաց,
«Աղի՛ց ենք գալիս, աղից՝ հե՛ր օրհնած։
էլի ի՞նչ էս մեր ցավն՝ ա՛խ՝ դու անում բաց»։—

ԲԱՐԳԻՆ (ՉԻՆԱՐԻՆ) ՈՒ ՎԱԶԸ

Բարդին մեր վազին ղնամիշ արեց։
«Ի՞նչ էս կուչ էկել»։— Նա նրան ասեց.
«Ծս էլ որ չըլիմ, ի՞նչ կըլի քո բանն,
Քեզ որ իմ տակիս շվաք տեղ շտամ։
Ինձանով որ դու չգաս, փաթութվիս,
Ի՞նչ կըլի քո հալն, էլ ի՞նչպես կապրիս։
Բարակ քամին էլ հոգիդ կհանի,
էդպես սև օրը՝ Աստված տա՛ չըլի։
Ինձ մտիկ արա՛, տե՛ս, ո՞ւր եմ հասել,
Ինձ պես բոյ արա՛, որ ամեն մարդ էլ
Մտիկ անելիս քեզ՝ խելքը գնա,
Շլինք ծռելով՝ ո՞վ պատիվ կտա։
Ոչ ցից ա ինձ պետք, ո՛չ գերան, ձողի,
Մեկ տուտս գետնումն, մեկը երկնքի
Ամալի, անձրևի, քամու առաջին։
Ճխկներս վեր քաշած, որ սուր ու կացին
Չի հասնի, դիպչի իմ միջքին, ծերին։
Բայց ձեր խեղճ սոյլ հենց դուս է գալիս,
Շուտով շլինքը կախ անում, թեքվում,
Ոտի տակ ընկնում, մեկ հով դիպչելիս,
Գետնին շոքընք դես ու դեն ընկնում։
Ափսո՛ս էդ պողին, որ դուք եք տալիս,
Մեզ է՛դ սազ կգար, էս բարձր ծերիս»։—
— «Ի՞նչ եմ անում էս՝ հաստ քոքն ու բոյը,
Շատ բարձրանանք էլ՝ էլի մեր սոյլ
է՛ն սիրտը շունի, գլուխ բարձրացնի»,
Պատասխան տվեց վազը սիրելի։
«Ո՞ւր թողանք մեր քաղցր պտուղն ու ճուխկը,
էլ ո՞վ կբանա մարդի տխուր միտքը»։

էլ ո՞վ էն ազնիւի, էն սուրբ բաժանիչը
Կտա, որ հիշեն մեզի հիշատակը:
Որ մենք էլ ուզենք՝ մեր պատուի խափեր
Քեզ պես բարձրացնել տերև ու ձիւկներ:
Ղորդ ա՛՛ք քեզանով մենք փաթաթվում ենք:
Բաղի անգամ ու շվաքդ տեսնում ենք:
Բաս է՛ն էլ առա՛ւ որ մեր բարի տերը
Չունենա էսքան մեր սոված խերը,
Քեզ մեկ օր էլ ա՛ բողբոջ չի պահել:
Լավ չի՛ բա՛րեկամ՝ էտպես զրից տնիլ:
Ինձ որ պահում են, փորում տակա, շրում,
Ի՛նչքան ա քեզ խեր որանից հասնում:
Ինչքան տիրող ուզի, էնքան բարձրացի՛ր,
Մի՛ հպարտանար, մեր դողրն իմացի՛ր:
Մենք էլ որ պտուղ շտանք՝ քեզ նման.
Մեր նյութն ու դժախտ շիրտն ենք էսքան,
Ո՛չ կրկունանք, ո՛չ կրցածանանք,
Ո՛չ կբարակինք, ու կհաստանանք:
Բանից վախեցողն ու փորի գերին
էդպես կգիրանան, երկինքն կհասնին:—
Նրկար բոյիցը, ու հաստ մեղքիցը
Ի՛նչ խեր դու կզա, կամ մեծ գլխիցը:
Պտղատու մարդը ազնիւ վազի նման
Պետք է խոնարհի, որ լինի պիտան:
Բայց ա՛խ՝ բարդի մարդն մեկ շվաք տալիս՝
Յա բազի վախտ էլ քիչ մտտանալիս,
էնպես է կարծում, քի իր պահածն ա
Նրկիր ու աշխարք: Աւ գոռոզանա:

ԷՇՆ ՈՒ ՁԻՆ

էշն մեկ օր պարտաւ արըշտատալով,
Նրկար անկողնէն թափեթափ տալով,
Թավալ որ սվեց, մոխրիցն վեր կացավ,
Թե ի՛նչ տեղ գնա, ինքն էլ չիմացավ:
Շատ էր էն օրը շունքի գոռոցել,

Փորի հարսանիքն արել, կշտացել,
Մեկ սաղ շաբաթ էր, փալանի երես,
Կամ դագանակի, բեռնի համ ուտես
Չէր ընկել աչքովն, քամակը դզվել,
Դառն օրի ֆիքրը ի՛նչ կբաշէր էլ:
էսպես քունն արած, գրուիլ ուռած,
Մեկ դռնով ուղեց, անց կենա, հանկարծ
Ձիու խթիւնըցն բեկով անկաջը,
Լենացրեց շէքը, խըշաց արաջը.
Թափ սվեց քշոցն, մեկ թունդ փռաց,
Չունքի գործ շունքն, մեկ կուշտ էլ դառց:—
Ու ծանրագոգոթ՝ հա թափըն մտաւ,
Բարով տղեց ձիուն ա բարոջն արտաւ:
Տերը տանը շէր իշի բախտիցը:
Մունջ մունջ բաց արեց նա իր գրիցը:
Թե ի՛նչպես է ձիւն էս դարուլ անում,
Որ իրան հանում են, մեղքան բերում:
Շատ անգամ միտը պոկում ու դամշում,
Որ ոտն ու գրուիլը հա միշտ մահ գալիս՝
Դուլ բռնի, տերը վրեն նստելիս:
«Քեզպես քշահուն ձիւն ի՛նչ կահն խրատ.
Ո՞ւմ համար եւ դու սովորում մարիֆաթի:
Պարկի՛ր քո քեֆին, երբ տիրող ուզի,
Չարթի՛ր դու ճաշին, էդ տիրուն փորի
Ճարը տե՛ս, շնորքն ի՛նչ մատատահ բան ա.
Որ քեզ էլ էդպես գլխից հանել ա:
Տեսնի՛նք՝ աշխարքումն ո՞ւմին են պատուում,
Նրա՛ն, որ գինին թունգով է լազում.
Փորը հատապքել, մեկ բան միտք շահում,
Լավ ուտում, խմում, հայում իր քեֆին.
Գիշեր ու ցերեկ բարձին, դոշակին
Տասը լորանի ու հիմզ գազանի
Գլուխն ու փորը տալիս, որ շնթուի:
Տեղից վեր կենում, տիրող քացախած,
Ընկնում դուռ ու տուն, որ մեկ թեզարած
Պարկ ուտոտ բերի, հետը գրից անի:—
Թե նրան՝ որ իր արեւն ու օրը

Մաշում, սեպնում, հանում հոգին, որ
Մեկ կտոր հացի բալթի տիրանա:
էն էլ քրթիցը հանողն հանում ա:
Շնորք, մարիֆաթն որ խեր ունենան,
Մկնորը պետք է փիլիսոփ դառնան:
Մենք որ չենք սովորում, օսա՞լ ենք ապրում,
Ա՛նբախտ՝ մեր գրելուին շառից ազատում:
Ղորդ ա, մենք էլ մեր շարչարանքն ունինք,
Շնորքի համար չի՛, պետք է որ տանինք:
Բեռը քամակիցս որ չեն վերցնում,
Ու բրախ տալիս ախպսում, շորում,
Հավատացի՛ր ինձ՝ հենց իմանում եմ,
Աշխարքն իմ փայն ա, էլ ֆիթր ե՞րբ կանեմ:
Ղոլան ու փալան, ոռտեն ու կրխտա
էնքան եմ պատին քսում, որ էն ա
Բարդանի շալը, ծղնոտ ու կաշի,
Վա՛յ տեր կանչելով քերվում, որ մաշվի:
Հե՛րը անիծած՝ ի՞նչ եմ դարդ անում,
Թող ջանը դուս գա տիրոնչն՝ եմ ասում»:
«Ձեր սոյն է՛ն սոյը չի, որ բան հասկանա,
Ի՞նչ ասեմ, ղղումդ որ լավ ներս գնա»:
Ձին անսաս նրան պատասխան տվեց.
Ու իշի բերանն էս խոսքովն ցխեց:
«Ղորդ ա, երբ քանի ես քուռակ էի,
էնպես քոթագը ինձ շէր դուր գալի.
Ամա որ հիմիկ խելքս էկել, հասել,
Աշխարքի բանը սկսել ճանաչել,
Տեսնում եմ, որ իմ էս կերած հացն էլ
էս պատիվն, ղուլլուղն, որ ինձ տալիս են.
Իմ մարիֆաթի հունարն ա, ու էն
Քոթակ ուտիլը: Որ ինչ սհաթի
Դուս եմ գալիս ես, նայում եմ աղի
Սառեքը կանգնած, ինձ են սպասում,
Մեջքս թիմարում ու լավ զարդարում:
Քագավոր, իշխան ինձ են մտիկ անում,
Որ նստին վրես, իրանց փառքն ցույց տան:
Առանց ինձ նրանք ի՞նչ օր կոճենան:

Քանի՞ ինձ պես ձի, իշի չեմ ասում,
Որ խաթրդ մնա, մեր բանն եմ պատմում,
Քանի՞ բոզ յարու՝ առլիս ու մաշված,
Քամակի ոսկոռքն հենց բիզ բիզ էլած,
էս օր շոր խոտի կարոտ են մնում,
Տաք գոմի հասրաթ՝ ցրտում ու սովում
Տանջվում, շարչարվում, յա սոված սատկում,
Ցա բեռը կրում»:
—

«Շնորքն, մարիֆաթն ով ասի, վատ ա,
Գլուխը հաստ ու ծուծը բարակ ա:
Չե՛ս լսել, ով որ բանից գլուխ ունի,
Ամեն լավ տեղի նա միշտ հասանի:
էնպես հաստագլուխն՝ որ դու ասում ես,
Փողն ու շորն էս օր թե ձեռիցն առնես,
Պետք է ջուր կրի, կամ համալ դառնա,
Կամ թե չէ սովու դռնեդուս մուրա:
Շատ դովաթի տերն թե շնորք չունի,
Քոշը, սարայումն էլ շատ վախտ չի գիտի,
Ընչո՞վ իր վախտը որ անց կացնի:
Դուռն է դուս գալիս, ոտն է բեզարում,
Քնում, թե խմում, գլուխը շշմում:
Մեյդանում կանգնում, նա թոզ կուլ տալիս:
Բամբասանք անում, մեկին տեսնելիս:
Գրքի հոտ շառել, որ նստի կարթա,
Սիրտն մխիթարվի, միտքը զորանա:
Փեշակ էլ չունի որ հետը ընկնի.
էսպես ժամանակ, կյանք չկորցնի:
էսպես ճարակտուր, կամ քնի ձեռին,
Կամ ուրիշ բանի նա ընկած ջանին,
Օրը կորցնում, քիսեն դարդակում,
Իր կյանքն էլ հետը նաղղում, սաղացնում:
Ո՛չ կերածն ունի համ, ո՛չ խմածը,
Գլուխը թշշած, սիրտը խառնրված.
Իր ազիզ արևն քիչ քիչ վերջացնում,
Անպետք աշխարքս գալիս, էլ եդ գնում»:
—
Չէ՛՝ քանի տերս առաջիս ունիմ,

Որ չի միտք անեմ, քուր պետք է ըլիմ:
Թե նա իմ խերն առ ուզել, կամ մեցել,
Մարիֆատ, շնորք սովել մեծացրել:
Անշնորք, անկիրթ, բոկ կենդանին
Համ այլոց է վնաս, համ իր խեղճ ջանքնա:—

ԽՈՋԵ ՅԻ ԵՁԸ

Խոզն ի՞նչ գլուխ քանի, որ ինչ զրից ստա,
Բայց մեկ օր եղին ակոնց իրատա սառ նա:
Խոզ ու խրատ՝
Տո անհասկատ:

Լսի՛ր՝ սի՛րեցի՛՝ աստուածնին նաշաթ
Խոզ փիլիսոփա քի՞չ կամ՝ բե՛ մուրճաթ:
«Իրավ որ եզն ես՝ հո աստ շեն աստեմ
Մարդիք ու կապում, լծում քեզ, տանջում:
Արաբա ու սեղն՝ քո բեան ու բաժին.
Վար ու ցանք, քուժան միշտ քա շէրնքին:
Ախըր խերդ ի՞նչ ա, կուզեմ իմ տեսալ:
Շատ օր սոված ես դու կարասեմ մեր կաշն:
Տուն որ գալիս ես՝ մեկ բուռը խոր էլ
Չեն ուզում քեզ ստան: Բո բերած մարն էլ
Չեն հիցրդ խլում, քեզ մաղաքե տնում,
Իրանք վայելում, քեզ ասված թողանա:—

Մարդի հախիցը էրպես շեն վեր գալ:
Քանի ձեռիցդ կզա, քե՛զ հայալ:
Քանդի՛ր գյուրեգյուր մարդի տունն ու տեղը,
Մծի՛ր նրա արինն, քամի՛ր նրա եղը:
Ոտնատակ արա՛, քանդի՛ր հանդն ու բաղը,
Կե՛ր նրա մասիքն, հանի՛ր աչքի պտուղը:
Ո՛չ հավին խնայի՛ր, ո՛չ նքա նովին:
Ի՞նչ ես հարցնում, մարդ թիշա իր գլխին
Պետք է հանապազ ժողովրդի կենսա,
Աշխարքը դժոհ, ձեռը գանաղ ա,
Որդիանց հասնի, կե՛ր, ու փորդ արա՛:
Ո՞վ ըլի, ըլի, ի՞նչ ես ֆիքը անում,

էսպես եկել ա աշխարն՝ էսպես գնում:
Թե տեանող ըլի, գրեթե էլ կար քցի՛ր,
Ինձպես խնջալով գնա՛, հեռադի՛ր
Կատվի ձագ դանիս, թե հավի ճառա,
Կե՛ր ու քեֆ արա՛, թո՛ղ էրվի սիրտը:
Տանն էլ մի՛ մնար, որ մեկ խոսք տանն,
Դու աբի՛, գնա՛, որ խիտը շաննն:
Օրն հազար մարդի տուն էլ որ քանգեա,
էլի դեռ քիչ ա, որ լավ մտածես—
էսպես եմ արել, էսպես շաղագել
Որ ճրաքուս էկել, աչքերս լցվել:
Դու էդպես փեղի նման շորաքել,
Շունչդ դուս կզա, թե մեկ փշն էլ
Տեսնինք ո՞վ ա քեզ ասում՝ ա՛ ֆարիմ.
Կամ ինձ բաղախատա անում, որ պատժվիմ.
Ասած է: Հաստ ու բարակն է մեկ գին.
Վա՛յ ու հազար վա՛յ բարակ մանագլին:—

Խոզն իր խոզութունն ձեռից չի թողալ:
Մեր եզն սկսեց իր բերանը բանալ:
«Յեխն ա քո շանը, քնաա, տաա թավալ.
Հալբաթ որ էրպես կուզես դու խոսալ:
Ի՞նչ օգուտ ունի էն քաղցր արեգակն,
Կամ էն՝ երկնքի պայծառ լուսնիակն,
Որ լիս են տալիս, իրանք մեր մանում,
Մեղանից մեկ քաղցր խոսք էլ չեն լսում:
Կամ անբան երկիրն ո՛ւնից խեր ունի.
Որ հազար բարի տա ամեն տարի:
Անձրևը գալիս, տրեւ բացվում,
Սար ու ձոր էնպես ցնժում, ու ծաղկում:
էն խեղճ մեղաճաննն էլ աք չի քնում,
Աղքատ, հարատի բերան քաղցրանում:
Վարդն՝ որ իր հօտը չի պակասցնում,
Մանն՝ որ իր պտուղն ինքը չի՛ ուտում:
Հողը ծառին է նյութ տալիս, պահում,
Մաղը հողին միշտ շվաք անում, սիրում,
Երկիրն: անձրևն ա փայ տալիս երկրին,

Երկիրն ծովերիցն բարձրացնում ամպին:
Սրանք որ չեն ուզում, իրանց մենք պաշտենք,
Ընչի՞ չի պետք է մեկ խեր էլ տանք մենք:
Ի՞նչ վնաս ունիմ, որ ես աշխատում,
Հազար որք, խղճի կարիքն լցնում:
էս առողջ ջանը էլ ո՞ւր ա տվել
Աստված՝ որ շուգեմ բանի պետք ածել:
էն երկրի խոտը ի՞նչ սրտով ուտեմ,
էն աղբրի ջուրը ի՞նչ պես ես խմեմ,
Որ աշխարհումս բանի պետք չգամ,
Ի՞մ գլխիս նայիմ, ի՞մ ցավս հոքամ:
Ես հո իմ փորի հմար չեմ աշխատում,
Որ կերն պակսելիս՝ լամ ու տրտնջամ,
Սրբերին էլ ի՞նձ են մատաղ անում,
Ով մեկ մեծ մուրազ ունի իր սրտումն:
Ամա քե՛զ՝ անբան,
Թուրքն էլ չի սիրում, ջհուդն հո ատում:
Ո՛չ գառն ա հետդ ման գալը ուզում,
Ո՛չ կով ու ոչխար իրանց մեջ թողում:
Ով մեկին մեկ վատ անուն է դնում,
Խո՛զ է ասում նրան, կամ գոչի կանչում:
Քրիստոնեն էլ որ քեզ տուն է թողում,
Թուրքի, ջհուդի ջգրու է անում:
Մեյդան դուս գալիս, շունն էլ վրեդ հաշում:
Մեր հացն որ շուտես՝ կարո՞ղ ես ապրիլ,
Որ էդպես ուխտ սկսում ես ցրվիլ:
Խողի՛նը ցեխն է, կամ մուռտառ տեղը,
Լավ միտքն ե՞րբ կընկնի նրա խելքն, դուղը:
Դու լագողներիդ՝ է՞դ խրատը տո՛ւր,
Որ տնքանդություն անեն, հասնին ուր:
Ես իմ աշխատանքն ձեռից չեմ թողալ,
Քանի շունչ ունիմ ու խեր կարեմ տալ:
Իմացողի հմար ես չեմ աշխատում,
Խեր տալն եմ ուզում, տեսնում, մխիթարվում»։—

ՄՇԵՑԻ ՀԱՅՆ ՈՒ ՈՍԿՈՒՒ ՓՆՇՔԱՇԸ

Մեկ մշեցի հայ մեկ քաղաք մտավ,
Աբեն ուսին քցած՝ որ լիս չի ընկավ,
Չեռի դագանակն, գլխի ֆասն, շարուխն
Հենց տեսան թե չէ էն քաղաքի խալխն,
Կոո՛ ձեն տվին, Մխո՛ կանչեցին,
էլ ֆոտած եմիշ, խնձոր, սերգևիլ
Չմնաց, նրա գլխին քցեցին:
Շորումն, հաքին սաղ տեղ շթողին.
Որը բեղն ձգեց, որն աբեն քաշեց,
Որն վզաքոքին, որն ֆասի ծերին
Մուշտի ու քացի լավ տրաքացրին:
Մեր մարդիքն էլ նրան, որ մատով տայիր,
Հազար տեղ կունդկի կտային, որ փշեիր,
Իրանց հունարը ցույց էին տալիս,
Բողազ ճոթեղով, նրա վրա գալիս:
Մեր խելոք Հայը՝ անհավատ երկրում՝
Մեծացած՝ հազար թողում, չվանում
Գլուխ, ոտը դրել է, եդ դուս պրծել.
Սուսը, փուան քաշեց, դեռ տեղ չէր ճարել,
Գնաց մյուս օրը, քունջ, պուճախ ընկավ,
Մեկ եքա ջվալ ոսկոռ մոտ տարավ:
էս նոր փալանն էլ՝ որ ուսին դրած՝
Չմտավ քաղաքն նա ուռած, ուռած,
Քարերն էլ տվին ծափ ու ոտն առան,
Բայց ինչ նրանք տեսան, շտեսնի քո դուշմանն:
Ով ծպտաց թե չէ, կամ շվացրեց,
Կոոն ոսկոռը առաջը քցեց:
Մեկ, էրկու, իրեք՝ էլ իշխան չմնաց,
Որ շառնի փեշքաշն, մնա աչքը բաց:
Ղալմաղալն ընկավ սաղ քաղաքի մեջ,
Թագավորն լսեց ու նրան ուզեց:
«Մո ի՞մալ էնեմ քո խոքուդ դուրբան
Գլուխս քո օղաց խողն, ես քո ծառան:
Վալլախա՛, մեր սուրբ կարաբե գինա,
Ջմլա խենթ ճժեր շոլում էլ չկա:

Սո ծովի ձեր վիզն, մեկ շեն օր մտնիս,
 Շներ կխաշեն՝ մարդի տեսնելիս:
 Մարդիք կխաշեն՝ խեղը խաց կուզեն.
 Մարդիք զիմ վրա զմլա ձեն կխաշեն,
 Իմալ էնեմ, շատ օր էլ միտք էրի,
 էս աղեկ բանը ֆիքրս բերեցի:
 Մգա ըխտիարն էլ իմ առին չի,
 Ինչ ամր կէնես, վըր իմ էս աշքի»:
 Թագավորն բերանն ու փորն հինգ սհաթ
 Բռնած՝ մնացել էր ձեռաց գնացած:
 Խելքը որ մի քիչ գլուխն հենց էկավ,
 Տոնլուզ, ճամփի խարջն էլ ինքը արավ:
 Մաղր անիլն մեկ մեծ հունար, լավ բան չի,
 Շատ վախտ էլ՝ անողն իր ոսկոռն կառնի:

էս ներքևի գրած ոտանավորը էնպես մարդի վրա է գրած, որ ո՛չ գիր գիտի, ո՛չ գրի գործվյուն, ու գրողի վրա էլ՝ բերանը կցրվի: Իմ աշխարհաբառ գրածների գլուխը՝ շատ անգամ է էսպես բան տեսել, մարդի միտք չեն հասկանում, հենց իրանց իրանց խոսում են: Մեկ օր էլ մեկիցը էսպես բան իմացա, ու ի՞նչ պետք է արած, լավ կըլի, որ դերձիկն իր գազը, մաշեկարն իր բիզը, փինաշին իր ճոնդը, փոնշին իր գունդը՝ լավ ճանաչեն, տեղըները ծանր նստին, ամա չի քլում: Ինձանից խրատ չի հասնիլ, ամա մարդի սրտին դարդ է դանում, երբ էնպես օմքին էլ ա խոսում մարդի վրա, որ իր անունը դրուստ գրիլ չի գիտի: Ղորդ են ասել՝ թե տանու տերտերին օրհնյա՛ տեր չի ըլիլ: Ինչևիցե՛ թուր ու թվանք շունիմ, արզա գրիլ պետքը չի, թո՛ղ բլբլուր խոսի:

էն ի՞նչ գրի վարդն ի՞նչ գատ ա,
 նրանք փալանն [ու] թավալ տարն ա:

ԷՇՆ ՈՒ ԲԼԲՅՈՒԼՈ

Բացվել էր գարունքն, սար ու ձոր ծաղկել
 Անուշ հոտն ու հովն ամեն տեղ բունել:
 Ամեն աշխարհից, հեռավոր տեղից
 Փախած, կորած զշերն իրանց բներից
 էկան, որ գարնան գալն շնորհավորեն:
 Մեր ու ձագ նստած ծառերի վրեն,
 Թփերի տակին, սարերի գլխին,

Իրանց սրտի քեֆն հայտնել կուզենի:
 Բայց պարկեշտ բլբլուլն իր էրված սրտի,
 Իր սիրուն վարդի սերն ու իր մտքի
 Հասրաթն ու էշխը բերան բերելով,
 Խոր ձորում նստած, դարբերը լայով,
 Նայում էր ջրին, իր վարդի թփին,
 Ուզում էր բացվի ա՛խ՝ իր սիրելին:
 Բայց վարդն անիրավ մնացել էր փակ,
 Խեղճ բլբլուլի սիրտն դառել էր կրակ:
 Մեկ շոր քարի վրա մնաց կուշ էկած,
 Աշքը իր վարդի երեսին քցած,
 Լալիս էր, էրվում, «ա՛խ՝ վա՛րդ իմ կարմիր՝
 Բացվի՛ր՝ երեսիդ մեռնիմ, ա՛խ բացվի՛ր:
 Կամ իմ հոգիս էլ ա՛ռ, քո հետդ տա՛ր.
 Կամ էրված սրտիս արա՛ դու մեկ ճար»:
 Սար ու ձոր նրա սուքն էին անում,
 Մառ, ու թուփ, ծաղիկ նրա հետ ցավում,
 Բայց ձեն շունեին՝ որ մեկ անցվորի
 Ծղ պատմեն, որ նրան մեկ շարա անի:
 էս դառն հաղաղիե սատանի քամին
 Ո՛րդիանց հանեց մեր կորած իշին:
 Քունն էր հատել, թե փալանը ծովել.
 Խոռակը պակսել, քիթն քամի մտել,
 Գելն էր հետ ածել, թե տերը դեքսել.
 Նոխտեն կտրվել, թե բեռից փախել:

Անկաջները խլշացրած

Պոչը ցցած, զուռենն քոքած.

Սարնըվեր ընկած, որ չէկավ առաջ.
 էն հաստ գլուխը թափ տվեց, զուռց,
 էն մուռտառ դունչն էլ՝ որ վրա բերեց,
 Անմեղ վարդի թուփն, կոկոմն որ բռնեց,
 Մշրեց ու զուռց մեր էշ խնամին.
 Սար ու ձոր իրանց աշքը փակեցին.
 Ղշերը թռան՝ ա՛խ, ո՛ր քաշելով
 Մաղկներն երեսներն ծածկեցին՝ լայով:
 Իմ անմեղ բուբլուլն գլուխն թևի տակին,
 Գիտ չէ՛ր հեռացել որ իր թշնամին

Հենց ոտը փոխեց, ընկավ ցխի մեջ.
էլ ճանճ ու ագռավ շմնաց, վազեց
Ղոթուր մեջքն, ուսերն յարալու արեց:
Արինն քամակիցն շոռալով փախավ:
Թրքահոտ գոմումն կանգնած՝ միտք արավ:
«Հարամ ըլի ինձ էս հաստ գլուխն էլ,
էս գեշ անկաջներն, էս կոպիտ բոյն էլ.
Որ ո՛չ զոալով, ո՛չ քացի տալով
Ճանճին էլ ա չե՛մ վախացնում, ա՛խ ո՞վ
Իմ հալիս կըլի, վա՛յ նրա օրին,
Վարդն էլ համ շի տալ իր դարդակ փորին»:
 էլի բլբլուլի էրված հոգին էր
Որ միտք անելով իր դառը ցավեր,
էկավ, վարդի վրեն կանգնեց, սուքն սկսեց:
«Աննման իմ վա՛րդ» ողբալով ասեց.
«Թագուհի իմ վարդ՝ հոգուս սիրելի,
Անունդ հիշելով, սիրտս խորովի,
Ընչի՞ դառն աշխարս քեզ բերեց բճամ,
Որ մեկն էլ ա չի՛ իմանում քո համ:
Երկինքն ա տեղդ, ընչի՞ ես մնում,
Իշի կերակուր, էս փշի միջում.
Քանի փուշ ու էշ դեռ կան աշխարքում,
Կմնաս անտեր: է՛ս եմ միտք անում,
Ու գլխիս տալիս, էրվում, խորովում:
Քո սերն հանապազ կպահեմ իմ սրտումն,
Բայց ո՞ւմ ասեմ, ո՞ւմ, իմ դարդերս՝ ա՛խ ո՞ւմ.
էշն ի՞նչ գիտի դարդդ՝ սրտումս էլ պահեմ,
Քեզ, ամեն խաթից միշտ էլ ազատեմ,
էլի դեռ քանի իշի հոտը կա,
Մեզ էս աշխարքումս մեկ շարա չկա:
Յ՛ա դու ինձ էրի, մեկ օր պրծնիմ,
Յա թե ա՛ռ, թռչինք՝ երեսի՛դ մեռնիմ»:
 Իմ սիրուն բլբլուլ՝ մի՛ էդքան ցավիր.
Կա՛ց մեր միջումը՝ քո վարդը գովի՛ր,
էշը թրքումն ա իր ծնունդն առել
էլի թրքի հոտն նա կուզի առնել,
Քեզ վարդ, մանիշակ, քեզ ծառ ու ծաղիկ
Աստված փայ տվել, բլբլու՛լ գեղեցիկ:

ԱՍԱՑՎԱԾՔ

ԽԱՆԸ

Ժամանակավ մեկ նաքյազ հարուստ կար.
Մեկ որդի ուներ, էն էլ անհունար:
Մեռավ, մեկ միլիոն նա փող եղ քցեց,
Որդին խան դառնալն մտքումն դրեց:
Նալաթ սե սիգին, մարդ ի՞նչ կամենա:
Որ փողով շճարի, ջանը դինջանա:
Խանությունը որ գտավ, ու պրծավ,
Բեկլարբեկու տեղ ճարել կամեցավ:
էն էլ ձեռք բերեց, սիրտը դինջացավ:
Հիմիկ էլ վազիր լինիլ ուզեցավ,
Կամ թագավորի դռանն ու ջողը
Մեկ մեծ գործք ճարիլ անցավ մտքովը:
Ղոնշունի գլուխ ըլիլ, խաշ, նշան
Դոշին քաշ անիլ: էս էր նրա բանն:
 Բայց մեր խեղճ խանի ծուծն ու գլուխը
Հենց դարդակ էին, որ քամելի, ծուխը
Քթովն դուս կգար, այբի կտոր չկար:
Շնորք, մարիֆաթ փողով ո՞վ կտար:
— Ա՛յ իմ անխելք խա՛ն՝ թո՛ղ էդ քո ֆիքրը:—
Բայց չէ մեր խանի է՛ս էր հենց միտքը,
Որ վազիր դառնա, կամ ղոնշունի գլուխ.
Նստի դիվանումն, սրտի սոխն ու ոխն
Հանի, ամենին հրաման անի:
Որին կպշի նա, իրան չէր հայտնի:
Բայց նրա շնորքն հենց իր միլիոնն էր,
էնդով էր ուզում բոլորը ճարեր:
 Քոշք ու ամարաթ՝ լավ բաբաթ սարքեց,
Խազինի դուռը, քիսեն բաց արեց:
Աշխարք մնացել էր վրեն զարմացած,
Ո՞վ ասես՝ որ նրա հացին չէր նստած:
Չունա, նաղարա միշտ դմբում էին,
Նրա ամարաթումն, ու նա իր քեֆին
Ն՝ քար ու ֆառաշ ոսկով զարդարած,

Ամեն կողմիցը նրա կուշտը բռնած:
Կառեթումն էլ որ շէր նստում փքված,
Հենց իմանում էր, սար ու ձոր շոքած՝
Իրան էին միշտ գլուխ վեր բերում,
Չունքի սաղ քաղաքն նրա հացն էր ուտում:

Ում լեզուն սուր էր, փորը մեծ ու հաստ,
Փորըսող նրան գոլում ամեն վախտ:
Մկան պոչի պես կուշ ու ձիգ անում,
Գլուխը փշում, աչքը թոզ ածում.

Լիրբ լեզվով նրան երկինքը հանում.
Իմաստութունը, շնորքն մեծացնում.
Հոգին հանում ու քիսեն դարդակում:
Խանի սիրտն էսպես կասովի ձեռի էր,
էսպեսի վրա նա քաղցր աչք ուներ:
Ինչ սհաթի էլ հացն ուտում էին,
Միծաղում վրեն, լափ ածում գլխին:
Բայց ո՞վ չի գիտի, թե փողը՝ ձեռի
Կեխտ ա, ու մեկ օր կհատնի, կպակպի:
Միլիոնը գնաց վայ տեր կանչելով,
Խանն էլի փորի ֆիքրը քաշելով.
էլածն էլ տվեց քամուն, ու կերավ.

Ինչ սրտումն ուներ, սատանեն տարավ:
Վազիրութունը ու մեծութունը
Ղոնշուն ունենալն, իշխանութունը
Վաղուց էր խեղճը աքլորին բարձել:
Փորը կարաս, ոտքն էլ ծակ, գլուխն էլ:
Ինչքան էլ ածես, հերիք ե՞րբ կասի,
Վա՛յ նրան, որ փորին կդառնա գերի:

Խեղճ խանի բանը քիչ քիչ շուր դառավ:
Չեռը պակսեց ու փողի տուտն հատավ:
Միլիոնն էլ գնաց, գուռնեն էլ, սաղն էլ:
Ազիզ բարեկամը՝ հո վաղ հեռացել:
Մոռած ջաղացի պես մնաց կանգնած:
էլ ո՞վ նրա դուռը կգար, կաներ բաց:
Վիզն էլ բարակեց, երկուտակ փորն էլ,
Միս, մորթի, կաշի երեսին կպել:
էսպես նա իրան կանոն էր շինել.

Երբ մարդ ուզում էր պատճառն հարցնել,
է՛ն ախն էր քաշում, որ հետը հոգի՞՞
Ուզում էր դուս գա, ասում հարցնողին:
«Ով էս աշխարքումն որդու լավութուն
Կուզի, թո՛ղ տա նրան շնորք, կրթութուն:
Խաղին, դուլվաթ կերթան, կփշանան,
Մարդիս իր ուսո՛ւմն կմնա միայն»:—

ԲԱՂՎՍՏԻ ՃԱՄՓՈՐԹ ԷՇԸ

Եփրատ գետի կանաչ դրաղին
Կենում էր մեկ խեղճ աշակար:
Անունն Հասան. իր հավատին
Արի, բարի, արդար, անշառ:
Մեկ էշ ուներ մեր Մուսուրմանն.

Սիրում, պաշտում ախպոր նման:

էնպես էր նրան թիմարում, պահում,
Խերն ու լավութունն ամեն տեղ գոլում.

Լիսը բացվում էր, թե օրը մթնում,
Քամակին բաղմած՝ Հասան տուն մտնում:
Մտքի հետ ընկած վախտն նոխտեն թողում,
էշ ախպորն էնպես էր նա հավատում,
Որ նա իր բեռը միշտ տուն կտանի.
Թե ուզենա, մարդ ճշմարիտն ասի,
էշն իմաստուն էր, խոսիլ պետքը չի՛:

Գլուխն էլ շատ հաստ, կոխքն ու անկաջն էլ:
Բոյը սուրահի, տեսնողի աչքն էլ
Հետը գնում էր, հենց զգաստ, հպարտ էր:
Հասանի դարդերն ցրվում գուլով,
Մեծ մեծ անկաջներն թափեթափ տալով:
Սիրուն բոյն դորդ ա՛՛ քաշում, մաշում ա
Մեր սիրտը, բայց մեջը ոչինչ խեր չկա,
Երբ գոգրեն դարդակ ու ծուծը բարակ
Մարդ չի ճանաչում ո՞չ էշ, ո՞չ քուռակ:
Խելք է հարկավոր: Պարոն էշն քիչ, շատ
էստուց էլ ուներ, էլ ի՞նչն էր կիսատ:

Թեոի տակին չէ՛ր բուրդումիշ ըլում:
 Աչքը առաջին. դուզ ճամփեն գնում:
 Դրի դեմ գալիս նա շարժում կամաց,
 Ինչպես մեծ մարդը իր բաղումն կանաչ:
 Անվանի Սաղին էնպես է գրում,
 Թե ճշմարիտ խելքն էնդում ա մալում,
 Որ իմաստունի խրատը լսենք,
 Ու բեռի տակին բնավ տնքալ չենք:
 Կտանենք անասս, Տեղն ընկած վախտն էլ
 Կհամբերենք, գլուխ չենք ցավացնիլ:
 Մեկ անգամ Հասան իշի վրա բազմած՝
 Գնում էր քաղաքն նա երիշ քաշած:
 Մեկ դարվիշ էկավ փետով նրա առաջն:
 Միրուք, մազն սպիտակ: Մեկ պոպոզ գլխին.
 Հասան տեսավ՝ ձեռն դրեց ճակատին:
 «Բարի օր՝ աչքի լիս»՝ ասեց դարվիշն:
 «Փեղամբարն օրհնի քո ալիշ, վերիշն:
 էդ քո տակին ի՞նչ էշ ունիս սիրուն»:
 — «Դարվի՛շ բաբա՛ իմ մխիթարությունն,
 Ընկերն էս էշն ա. իր գեղեցկությունն
 Խելքովն ավելցրել, իմ սիրտս առել
 Խոնար, հնազանդ, ճամփին վեկադ էլ:
 Նոխտեն թողում եմ, իր գլխու գնում
 Ամեն ժամանակ, ու ճամփեն գտնում:
 Չէ՛ թե ես սրան, սա՛ է ինձ պահում:
 Հոգիս էլ ուզեն, կտամ սրա գնում:
 Քսան թուման էլ տան, չեմ ծախիլ սրան»:
 — «Թե կուզես, հարիր ես կտամ դրան»:
 Շատ ուրախությամբ սուրբ դարվիշն ասեց,
 Որ կակղի Հասանն ու ոխին նայեց:
 Հասան իր իշին՝ իր աչքի լսի
 Հետ չէր փոխիլ հեշ, ամա թումանի
 Ձեռն որ իմացավ, շանը դող ընկավ:
 Փողն ո՞ւմ շի խաբել: Հասան բռնացավ.
 Ի՞նչ պետք է արած: Ձեռը բարձրացրեց,
 էն ա բարըշիւն էր նա ուզում հենց:
 Դարվիշն միտք արեց ու խոսքը փոխեց,

Ուրիշ թահր նրա գլուխը փչեց:
 «Նհախ ասեցի, որ իշիդ ծախես,
 Գիտեմ, որ դրան դու շատ սիրում ես:
 Խեղճդ գալիս ա, աչքիցդ եմ տեսնում,
 Լսի՛ր, ի՛մ որդի՛ տե՛ս, ի՞նչ եմ ասում:
 Շատ կարելի ա էնպես բան արած,
 Երկուսիդ բիրդան հացի հասցրած
 Ասա՛ ինձ՝ էշդ հեշ գիտի՞ խոսիլ»:
 — «Հեշ մեկ բառ էլ ա, ի՞նչ պետք է ծածկիլ»:
 — «Կամ գրել, կարթալ, խելքը բան կտրել,
 Աշխարքի խերն ու շառը ճանաչել»:
 — «Ի՞նչ ես հարցնում»:
 «Բաս որ էդպես ա,
 էդ էշը ուրիշ քյամալի տեր ա:
 Պետք է պատմություն, աշխարհագրություն,
 Լավ գիտենա, ու փիլիսոփություն»:
 «Ա՛խ՝ ի՞նչ ես դարդակ խոսքեր դու խարջում,
 Ա՛յ դարվիշ բաբա՛ ու գլուխս տանում:
 էդ որ գիտենար, դու ի՞նչ ես կարծում,
 էլ մտիկ կտա՞ր դնչիս, կմռար:
 Ինձանից էլ հո՛ դա անց կրկենար:
 էշն էլ որ ախըր փիլիսոփ դառնա,
 էլ ո՞ւր կորչին բաս Դարվիշ ու Մուլլա»:
 «Գեղ տեղ մեծացածն քեզ պես միտք կանի,
 Բերանդ էլ որ քեզ քաշես, լավ կըլի:
 էշ փիլիսոփա՞:— Ի՞նչ զարմանք բան ա,
 էդպես հրաշք մկամ աշխարհումս կա՞:
 Սուտ սանիաթ չունիմ, քեզ խորհուրդ տալիս,
 Կամ ա՛ռ էս քիսեն, կամ լսի՛ր խոսքիս:
 Թո՛ղ սիրելի էշդ մեկ Մեքքա տանիմ,
 Աչքը բաց ըլի, ես գլխին կանգնիմ:
 Մեկ քանի վախտ դու հո՛ւփ տուր քիչ սրտիդ,
 Թե որ բարով գանք, ու տեսնիս իշիդ,
 Ի՞նչքան լեզվների դա տեղյակ կըլի,
 Որ Քյաբը գնա, ուխտ անի, տեսնի:
 Մենակ սրա աղոթքն ու արած նամազն
 Իրան էլ կտա, քեզ էլ քո մուրազն:
 Թե ջրի պես դա դուռան չկարթա,

Իրանից նոր բան չըջինքի, դուռ ասա,
Աշխարքի շնորքն դա մարտած չըլի,
Երեսիս թքի, ինձանից սուլի
Դրա շառքմենն Ի՛մ վզիս քլիս
Տարի շքաշքի, մեզ եզ կտեսնիքս,
Փողն էն ժամանակն դու կխտուկ կտեսնու
Կամ բանը կողքի՛, հարկիդ քտամանն ա՛տ,
Կամ թո՛ղ՝ մենք գնտեք Մեքքա բարաբարս:—
«Թողիս՝ ասեց մեր հաստատելուիս Հասանն:
«Ի՛նչ եմ անում փողն, որ ունիմ գրանդ
Ափսոս եմ գազիս, վախտը չկարչի:
Էն ի՛նչ փառք, պատիվ, էն ի՛նչ աչք կըլի,
Որ տեսնի՛ տակիս էշը դուռանի
Համն առած՝ եզ գա, ինձ տանի, զերի:
Աստված ձեզ բարի ձամփա ստա, գնաք,
Ու սաղ սալամտեթ բարեզ ձզ գրանդաք»:—
Ասեց ու Հասանն խշիցն վեք էկամ:
Աշքերին պաշեց, բարով սոլեց, տեսազ:
Դունչ, անկաջ ու պոչ մեկ լաղ տեղազեց-
Ղուան ու փաղանն, ստաննն դրատեց,
Նոխտեն ու բիզը քրցած նբա վիզը,
Հոքոց հանելով, Դարվշին սղվեց
«Թասխրս բաշխի՛ր թմ էշ հողի ջանն»:
Լալով, կահծաղով ասեց մեր Հասանն:
«Ես չէի թողալ քեզ էրազիս սիտեցն
Հալալ ձեռի եմ քեզ էս օր հանձնումն
Աստծո՛ւն ամանաթ՝ մեր հանգումն, շողումն
Ի՛նչ պետք է սովսիս, որ ասանը մնառ,
Երկիր շտեռնիս, աշխար մասն շքասա
Ճանճի, ու բառի, բզեզի ձեռին
Դու եսիք դառնատ, կորցնես քա գինն
Գնա՛, որս ազաթքն քեզ միշտ կպահի,
Միրտդ սրտիս բռնի, քիմ անանա հիշի
Մեկ քանի ծոնի էլ քե՛զ համար գու գի՛ր,
Ուսումդ ա՛ն ու էլ շուտ վերադարձի՛ր
Մահամդի աչքը վրեզ քա՛ զցր ըլի,
Փշվի փուշ ու քարն, որ քեզ կտիպի»:—

Ինչպես ար էլազ՝ սուրբ Դարվշիշ բարեն
Կուզ կուզ անելով բարեզ իշի վրեն:
Լեն շորեքն շարս կողմն փուզած՝ ճուլուակ,
Ոտներն աջ աւ ձախ ընկած քաշ ու կախ:
Էշը գնում էր, տերը ձեն տալիս:
«Խոսքը խո՛սք ա հա՛», տարին անցնելիս,
Ես ձեզ կտպտեմ»:— Ասեց ու ոտով
Ընկաղ նա ճամփա՛ Դարվշի փեզով:
Հողին բերձին կարած՝ նա գեղը հասավ,
Ու տանը նստած՝ մունջ մունջ միտք արած:
Աստուծով էշա շատ քյամալի տեր
Դառած եղ կգա: Է՛ն վախտն տեսնողներ
Թո՛ղ գարմարհան ու աշկրեներ դուս գա,
Հիմիկ ի՛նչ խոտիմ, թո՛ղ նա եղ գառնա:
Մեկ տարուց եղի իրար մի տեսնիք,
Իրարից փափազ ու հասրաթ առնիք:
Մեկ տարի էտպես թող ոտով ման գամ,
Եղո իմ փառքը աշխարքին ցույց տամ:
Շուշա շի ոտներս՝ որ թեկ փշքի,
Մում շի իմ ձարմիս՝ որ հալվի, էրվի»:—
Էսպես էր ցափում Հասանն, միտք անում,
Օրերն հաճարում: Տարին լրանում:
Դարվշին իշի վրա շատ աեղ անց կացամ,
Բոլոր Օսմանլի հողը ման էկամ:
Պողովն լիքն ա էն մեծ Գիարբեքիր,
Արըձի մաքրան էն Պարսից երկիր,
Մարգարտով լիքը Մոսկո, Պայսարի,
Հալեբ, ու թոխտ, ու հիեն Եղեսի:
Շրջեց ու հասավ մեծ քաղաքն Հարամ
Ուր՝ ինչպես պատմեն, ծնվեց Աբրահամ:—
«Հրես է՛ս տեղ ա՛՛ ուխտաճորն ասեց,
Մեր իշի նոխտիցն բռնեց, կանգնացրեց:
«Որ Աղեքսանդր Մահեդոնացին
Ջարդեց, հետ ածեց Պարսից դեշտունն:
Էն տեղ էլ՝ Կեսար քաջ Հոռոմայեցին
Եկավ ու տեսավ, հաղթեց Միհրաբարին:
Աշք բաց արա՛, որ գլուխդ մտնի»:—

Բայց պատմութիւնը իշին քյա՞ր կանի:
Ոչ ջուղար տվեց, ո՛չ մեկ բան խոսեց:
Շատ բեզարեխուցն անկաջներն ցցեց,
Նրա հոր խերին թափեթափ տվեց,
Պոչ ու գլուխ վլեց, ու մեկ կուշտ զուաց
Սուրբ Դարվիշն էլ հո՛ միտքը մոլորած,
Զէր կարծում, թե ինչ կա իր առաջին,
Բեղաֆիլ՝ ա՛խ, վա՛յ նալաթ սատանին.
Իշի ոտն առավ մեկ ախմախ քարի,
Բուդուրմիշ էլավ էնպես բիրադի
Ինքը մեկ դրադ քյալլի վրա ձգվեց,
Դարվիշն մյուս կողմն՝ ջարդվեց փռվեց:
Պատմութիւնն էլ գնաց, անիծած ուխտն էլ,
Դարվիշն իշին էր տնքալով օրհնում,
Էշն իր ոտներին ցավն ու դավն քաշում:
Օրհնութիւն, անեծք ի՞նչ խեր ունին՝ որ
էսպես հաղաղին լինին զորավոր:
Դարվիշն քիչ քիչ իր փալաս փուլուսը
Իր պսպոզ գդակն, իր ջուլն ու պոզը
Հավաքեց, մինչև էշն էլ խոր քնեց.
Դարվիշի կետին, որ կոխքը չքոքեց,
Բիրդան վեր թռավ, պոչ ու դունչ դգեց,
Հողն էլ թափ տվեց, առաջին կանգնեց:
Սուրբ Դարվիշն էլ հո՛ բիզը հազրած,
Վիզը կրակեց ու վռկեց առաջ:
Շատ ու քիչն աստված գիտե՛ թե ինչքան
Ճամփա գնացին, ու էկան բիրդան
Մեկ մեծ քարվանի նրանք ոսստ էկան:
Ուղտ ու էշ բարձած, ջորի ու հայվան
Ուխտն էին գնում Քյաբն՝ զնգզնգալով,
Մահմեդի գյոռը ուզում կարոտով:
Դարվիշն դարվիշին ու էշը իշին՝
Բարով առան շուտ՝ ու սալամ տվին:
Որը շոքիցն էր տրտնջում, էրվում,
Որը փալանը, բեռը ծոմոում:
Քացի ու զոռց, ջոշ ու զոզոռց
Ո՞վ կարա պատմիլ ու հարայ հրոց:

Ի՞նչ զարմանք: Մեքքի անունն ու սերը
Վառել էր նրանց սիրտն, հոգին, փորը:
Բայց էս ի՞նչ էր դեռ, մարդ որ միտք անի,
Թե ո՞վք էին նրանց վրեն բազմած՝ աղի:
Թիվ չկար, համար նրանց ո՞վ կտար.
Իմաստուն ասես, հեքիմ, ուստաքյար.
Աստղաբաշխ ու լավ պատմութիւն գրող,
Փիլիսոփա ու խաղ, տաղի հանող:
Զադուբազ ու էլ դուռումսաղ ասես,
Լեզու գիտացողն թե հեսաք քցես,
Բանը կհասնի՝ հո Տրապիզոն,
էլ ո՞վ եդ կգա մեր քարվանի քովն:
Դարվիշն էլ լավ օր սրանից ավելի
Երբ ձեռ կքցեր, աշկերտին կրթի:
Մեկը ունքերը ամպի պես կիտած՝
Աշխարքի բհամ գալն էր եդ պատմում.
Մեկը քիթ ու նոթ քացախացրած՝
Լեզվի դուս գալն էր մեկնում, բաց անում:
Թողանք դերձկի ու ջուլհակի զրիցն
Խառաղի, բրդի ու աշպազի բրինձն.
Մաշեկարի բիզն, շարվադարի վիզն:
է՛ն ձեռն էր ընկել, է՛ն խոսքն, աս ու լիսն,
Որ մարդ իր գլխին թե տեր չկենար,
Բեյինն էլ հետը կճաքեր, դուս կգար:
Բայց ամենի ուխտն, բերանն ու լեզուն
Մեկ թարաքյամա կուզեր ճղի իսկույն:
Սարում մեծացած՝ բոխ, աղլամազ.
Հենց իր զուռնեն էր փշում, ու իր սազ.
Թե Ադամ պապը Եվի հետ դրախտումն,
Թարաքյամեվար էր խոսք, զրից անում:
Աջակողմն էլ մեկ հաստափոր ախմախ
Մեջ էր բերել իր շինած տաղ ու խաղ,
Իր հաստ գլուխը երկինքն էր հանում,
Ուրշի գրածը ցեխն ու ուխտն կոխում:
Զախակողմն էլ մեկ ուռած եզի գլուխ՝
Հով տալով ձգվել՝ մզում իր շոր դուզն,

Թե աշխարհիս փերջն ի՞նչ պետք է ըլի,
էլ շէր հարցնում՝ թե ներկա վտարտի
Բանն ի՞նչպէս կըլի, ու շէ՛ր էլ գիտում:
էշ փիլիսոսփենն բարբի միջումն,
Գլուխը քաշ արեւ՝ անկաջ էր դնում,
Ինքն իրան անասու միտքն ընտանջարում:
Տեր ու տուն, թաւկա մտքից էր հանել,
էնքան էս ֆքրումն թաղվել էր, խրվել:
Ճանճերին նալաթ՝ որ շէ՛ին թողում,
Պոչ ու գլուխ գողում, ու տիրաք խառնում:—
Ուղար ախտն արեց,
էշը էշին առավ:
Դարվիշ, քայլալի, մաշիք ու ասնաֆ
Մուրազի հատած, ամեն եզ էկան:
Վերջը վախտն էկավ, տարին ըրացավ,
Հասան իր իշին հատրաթ մնաց, մեռավ:
Մեկ իրիկուն էլ խիտ դարդավարում
Նստած իր ասն գետնն նա քնահարում.
Ա՛խ ո՛խ քաշելով՝ ասում էր, ըստիս:
«Անիրա՛վ Գարվիշ՝ ախր իմ իշիս
Ի՞նչ արիք, ա՛յ դու անխճած, ա՛նտիրտ:
Փուշ գառնար ճամփեց, շխնքդ փորումդ
Ցցվեր, որ իմ տունն էսպէս քանդեցիր:
Իմ աչքիս լիտը հանեցիր, փշտցրիտ
Բոլոր սաղ օր մենակ եմ բանում,
Դու իշիս վրա փաշի պէս նստում:
Քեֆիդ ման դալես, աշխարքը շքում:
Հարամ քի ջա աված մարիֆտին,
Քունս հատել ա, դարդ ու դատաֆտին
Ջանս ասել, տղանամ ինձ՝ ա՛յ բեմտարվաթ:
Իմ ջաֆիս կեսը էշս էք վեքջալում,
էսպիս մնացել եմ ես ցավի միջումն:
Ախր ե՛րբ կըլի, որ մուրազս ասնիմ,
էշ ախպրս ասնիմ, ու հողք մանիմ»:—
էս ասեց՝ թե չէ աչքդ բարիտ ասնիթ,
Գլուխն որ վեր քաշեց, մեկ ձորի միջի

Դարվիշն շեք արած՝ իշի վրա՝ անտաս
Գալիս էր կամաց ու դեմը տմբում,
Դեմն իշի գլուխը քաշում, ու բղում.
Քամակի վրա շուտ գալիս, նեղում,
Գլուխն իշի գլուխն տալիս, վեր թռչում:
«Տո հրեն գալիս են՝ վա՛յ քո տղիս տղա.
Մարդի միտքը կարճ ու սիրտը նեղ ա»:
Ասեց, տեղիցը էնպէս թռավ Հասան,
Որ ոտ ու գլուխ իրարով դիպան:
Գարվիշն մոտ էկավ՝ նրան ողջուն տալով,
Հասան գնաց առաջ՝ լալով, խնդալով:
— «Ո՛ւր է ի՞մ ազիդ էշն»:
— «Քո՞ն ես, շե՞ս տեսնում»:
— «Բարեկամիդ էլ որ շես ճանաչում,
Սախել ես գլուխդ, էլ ի՞նչ ասեմ, ո՛ւմ:
է՞ս շի քո էշը»:
— «Վա՛յ օրիս, ըմբրիս,
Ես ո՛ր շուրն ընկնիմ, ի՞նչ վայ տամ գլխիս:
Աչքս դուս էկել, էշս շուլխացել:
Սաղ ոտի տեղը կաղ ոտն ա ճարել:
Ալլա՛հ, իլլալլա՛հ՝ փեղամբարի գլուխն,
Մահմադի արեն գիտենա, իմ ծուխն
Հատել, տունս քանդվել: Ես էլ ի՞նչ անեմ»:
— «էդուր խոսք շունիմ, կհավատացնեմ,
Որ հոգին կաղ շի ու միտքը շատ սուր»,
Դարվիշն ասեց նրան ու աչքն ածեց մուր:
«Վայ իմ սե օրին՝ ա՛չքն ուր է մնացել.
Որ էսպէս քոքիցն քոռացել, փշվել»:
— «Շատ դարդ ես ասում, մկամ իմաստունն
Չի՛ կարող ըլիլ քոս ու շատ գիտուն:
Ղուռանումն էլ ա էս բանը գրած.
Մեկ աչքով պետք է սիրտը քննած:
Լա՛վ է աչքով քոս ըլիլ, քան մտքով»:
— «էն հատտ վիզն ո՛ւր է», ասեց ասեքն լալով:
«էն լիքը փոքր, էն դոշն ու թուշը,
էսպէս քոստ, լղար ե՛րբ էր իմ էշը:
Գյամու պէս էկել լցվել, հաստացել.

Գառան անկաջնեքն մսումը թաղվել:
էսպես էր դղողում նա ման գալիս էլ,
Որ ուղտ ու գոմեշ կուզեին ճաքել:
Հիմիկ հենց բռնես՝ ուլ ըլի դառած,
Ոսկոռն մնացել կաշվիցը կպած:
Փշես, վեր կընկնի, ի՞նչ իմ գլուխս լամ»:
«Հո աշպարի խելքն իմ բա՛րեկամ,
Հո էս քու իշի. ո՛ր ջհանդամ գնամ:
Տո խե՛լք ասա՛՝ խե՛լք. ի՞նչ անտաշ մարդ ես,
Մարիֆաթ ուզի՛ր, հաստ փորն ի՞նչ կանես:
Լեզու հարցրո՛ւ, տե՛ս՝ ի՞նչ ա սովոել,
Ապա սկսի՛ր դու ինձ քարկոծել»:
— «Մարիֆաթ ունի՞, ուրեմն իմ էշը»:
— «էլ ասիլ կուզի՞»:
«Ասեց Դարվիշը»:
«էլ Սողոմոնի գիրք չի՛ մնացել,
Բոլոր Ասիո լեզվովն հո էլ
Ջրի պես գիտի: Խանի ու բեզի
Ջուղաբը կտա: Աստծուն է հայտնի:
Տա՛ր, մեկ քանի օր թավլումդ կապի՛ր,
Թո՛ղ, քիչ դիմջանա, հետո իմացի՛ր:
Ժամանակ չունիմ, է՛դ դու, էդ քո տված
Ամանաթդ: Աստված ձեր բանն հաջողի՛,
Ձեր ցավն ու շոռը՝ թո՛ղ քամին տանի:
Մնաս բարով իշիդ հետը մուղարար,
Ես պարտքիցս պրծա, դու արա՛՝ դրան ճար»:
«Թողություն արա՛՝ սուրբ Դարվիշ բաբա,
Ուր գնաս, քեզ քոմակ փեղամբարն դառնա:
Ավել պակասը ների՛ր, ինձ բաշխի՛ր,
Գնաս բարով, ինչպես դու բարի եկիր:
Ու դո՛ւ աչքի լիս՝ իմ էշ շնորհալի՛՝
Մտի՛ր առաջվան տեղդ ու դիմջացի՛»:
Դարվիշն հեռացել՝ ճամփին գնում էր,
Որ Հասան իշին դեռ գուրգուրում էր:
Քոռ աչքին պաշում, կաղ ոտն համբուրում,
Մեջքը սղալում ու հետը խոսում:
«Ընչի՞ էդ բլբլի լեզուն չի բլբլում,

Ընչի՞ բերանդ կապել, չես խոսում.
Ա՛յ իմ շնորհալի արեածաղիկ՝
Ախր էդ հալին՝ թե տեսնին մարդիք,
Քեզ ի՞նչ կասեն, ինձ, մեկ լավ միտք արա՛,
Աշխարք շրջելու մարիֆաթն է՞դ ա:
Ամա չէ, էս օր բեղարած կըլիս,
Մի քիչ դիմջացի՛ր, դու լսիր խոսքիս:
էքուց տեսածդ պատմի՛ր մեզ քիչ քիչ:
Իմ ջանը դու գա՛՝ ճամփին հո շամիշ
Չէին տալ քեզ՝ էդ ե՛ս էլ լավ գիտեմ,
Հլա դիմջացի՛ր՝ ես քեզ խնդրում եմ:
Հետո պատմի՛ր մեզ քո սովրած բաները:
Խոտով, դարմանով լիքն ա մեր ամբարը՝
Պոտեպոունկ՝ դու հեշ էլ չի վախենաս,
Կե՛ր, քեֆիդ պարկի՛ր, որ դու կարենաս
Իշտահով ասիլ, թե ի՞նչ ես տեսել,
Լսել, իմացել, քեզ դատում արել»:
Էն մեկ գիշերը սաղ տարի դառավ
Հասանի համար, ընչանք լուսացավ:
Հարեաններին բոլորին ասեց՝
Ավետիք տալով ու հավատացրեց,
«Թե իր թավլումը մեկ փիլիսոփա
Կա իշի ցեղիցն: Մարդ չի զարմանա:
Ամենին կանչեց. գան, նրան տեսնին:
Դաստա կապած՝ մյուս օրն հավաքվեցին:
Հասան ձեն տվեց: «Ա՛յ մեր ջամբհաթ՝
էս ձեզ՝ իմ էշը, ո՛չ բարակ, ո՛չ հաստ:
Թարաքյամերեն ոտանավորով
Ու Ասորեվար՝ դա արձակ գրով
Կարող է խոսիլ, շնորքը հայտնիլ.
Խնդրում եմ հետը մի քիչ զրից անիլ»:
Մեկ բաշալ, քոռ մարդ՝ միրոքը դաբա,
Դու էկավ մեյդան, որ հետը խոսա:
Գլուխ վեր բերեց ու սալամ տվեց,
Իմաստուն իշին խոսալ դուս կանչեց:
«Ծրկինք ու երկիր ի՞նչպես են կապված,

Լուսինն ընչի՞ է պողով ստեղծված:
Հուլյա ունիմ, ասեց, որ շքարկանաս,
Թասխըս բաշխես ու չի՛ նեղանաս,
Ա՛յ շորս ոտանի, ուսյալ կենդանի՝
Գեղըցու գոգրումն ի՞նչ խելք, շնորք կըլի:
էդ իմաստության ծովը դարդակի,
Որ մեզ էլ քիչ փայ դրանից հասնի»:—

էշը դունը կապ՝ մնացել էր կանգնած,
Ու մեր գեղըցիքն էն ա հաղրված՝
Ուզում էին՝ որ Հասանի գլխին

Մեկ ջլալ ծիծաղ ածեն ու քաշվին:—
«Մի քիչ սաբր արե՛ք»՝ Հասան ձեն տվեց,
«Ամոթու էսպես սա ձենը կտրեց:
Փիլիսոփա է, որ հատը շունի:
Հալատացե՛ք ինձ, թողե՛ք միտք անի»:—

«Կացե՛ք մեկ սհաթ՝ տո ի՞նչ ա էլել»,
Փինաչին սկսեց էն կողմիցն ասել.
Փորը հաստ, ինքը յոռնիկ շախաչի,
Յարամազ քոստ, շատ էլ հանաքի:—
«Մտիկ արա՛ ինձ, ա՛յ երկարանկաջ
Իմ փիլիսոփա՝ որ գնացիր Հաջն:
Ասա՛, մի տեսնիմ, քանի՞սն ա սհաթի:
Ի՞նչ ես ամաչում, էս էլ հո գժար չի»:—

էշը սենքերը մի քիչ եղ տարավ,
Քռաթի մտավ քիթն, թե երազ տեսավ:
Անկաջներն նորեն թափեթափ տվեց,
Մեր կանգնողներին լավ մտիկ արեց:
Քթի ծակերը թունդ լենացրեց,
Ոտներն եղ քաշեց, պռը դուզ ցցեց,
Ինչքան զվաթ ուներ է՛նպես զիլ զուաց,
Որ պատ ու գետին մնացին խլացած:—

«Հա՛յ բարաքյալա՛ նոր փիլիսոփա:
էդ հունարն հո մեր քուտակումն էլ կա,
Շե՛ն կենա, հաստատ պահողիդ տունը,
Որ ունի իր մոտ քեզ պես իմաստունը:
Ասոված սղորմի՛ խրատողիդ հոգուն»:—
Մաշեկարն ասեց: Բայց խալխի լեղուն

Կապվել, փակվել էր ու էնպես ծիծաղ
Իրանց օրումն էլ շէին տեսել՝ սաղ:—

Հասանի փոխանն է՛ն կատուն ընկալ,
Որ մեկ դագանակ իսկույն վեր առավ:
Իշի ոտն ու գլուխն լավ բարաթ դեց.
Խղճի ոսկոտանքն բոլոր փորն ածեց:
«Ընչի՞ ես ծեծում՝ ա՛յ դու հե՛ր օրհնած»՝
Փինաչին էլ եզ Հասանին ասաց:
«Ասա՛, ի՞նչ տեղից ես դու իմացել,
Թե էշդ մարիֆաթ, խելք ա սովորել:
Փիլիսոփոսի պես խոսալ գիտի,
Ո՞վ ա լսել՝ թե էշը կխոսի:
Դարվիշն ուզել ա աշքդ թող ածի,
Ոտով ման շգա, որ շքեզարի:
Դու էդ դրում, դարդակ գլխովդ
Նրան քոմակ արիր էդ խեղճ իշովդ:
էդ հունարի տեր էս տեղ էլ շատ կա,
Ու դու՛ բա՛րեկամ՝ ի՞նչ դարմանք բան ա,
Ով էշ ճամփա գնա, էշ էլ եզ կգա,
«Բայց էշը նա է, որ կհավատա»:

ՔՈՒՆԲԸ

Մեկ քանի քոռ մարդ ընկած սեկ ճամփա,
էնպես էին գեռում, ինչպես քոռն կէրթա:
Երբ սաղ աչկանին ճամփեն ցույց շտա:
Ոան էին փոխում, բուդարմիշ ըլում,
Կամ քյալլի տալով՝ գետնի վրա շքում:
Անց կենսողի մեկն՝ էս որ հենց տեսավ,
Սիրտը մրմնջաց, մեկ փեղ վեր առավ,
Ու նրանց տվեց, որ էլ վեր շընկնին,
Փեղը դեմ տալով՝ գնան, տեղ հատնին:

Քոռերի մեկը գլուխը պատռած՝
Փետը ձեռն առավ ու ընկալ առաջ,
Ու մեկկններին եղեկցն քաշեց:
էսպես իբար բռնած՝ քոռ սուրուն քաշվեց,

Ու առաջվա պես էլ վեր չի ընկան,
Լոք լոք անելով՝ քիչ որ հեռացան,
Հանկարծ մեջըններն խիստ կռիվ բացվեց,
Առաջին գնալն, որն ասես, ուզեց:
էս չվերջացրած՝ մեկ ուրիշ քամի
Մտավ քթները, թե ձեռնափեղի
Ասլն ընչի՞ց կըլի, ի՞նչ ծառից կտրած:—
«Բոխի փետից ա»: Մեկն ասեց հանկարծ:
Մյուսն ընկերի դնչին շմուռ,
Հաստատում էր՝ թե կաղնուց է պոկած:—
էսպես ամեն մեկն իր զուռնեն փչեց,
Փեղն առավ ձեռը ու մատնահարեց.
Որ ձեռ քսելով էն բանն իմանա,
Ինչ որ սաղ մարդի փեշակն ու գործն ա:
Աղլամազ քոռերն իրանց մարաքեն
էնպես շաղ արին, էս դհեն, էն դհեն
էնպես դալմադալ, դատբեդատ արին,
Որ անկաջ պտեր, լսեր նրանց խոսքին:
Սատանեն էլ հո՛ է՛ս ա միշտ ուզում,
Մատն էնպես խրեց նրանց քոռ աչքումն,
Որ ամեն մեկի բերնիցն մեկ ջվալ
Ուշունց դուս էկավ, թե քաշես հալալ:—
Լեզուն հո թուր չի, որ կտրած տեղը
Մրմնջա, կալնի մարդ իր ըռեխը,
էրված սրտի դեղն կամ քարն ա, կամ փեղն,
էն էլ հազիր էր՝ դոյմադոչում տղե՛րք:
Գլուխ էր, որ պատուլեց, ատամ, որ ջարդվեց.
Որն հարայ կանչեց, որն արինն սրբեց:
էն փեղն՝ որ պետք էր նրանց պահպաներ,
Միս, աղցան շինեց բոլոր ոսկոռներ:
Բայց ի՞նչ անես, բանն էն տեղ էր ընկել,
Որ անկաջներն էլ՝ էր սալթ քառացել:
էն տուր ու քոթակն տվին նրանք իրար,
Շուն էլ որ ըլեր, տերն կմոռանար:
Բայց իր ասածը հեշ շուզեց մեկն՝ էլ,
Թողա, որ էս կրակն չէրի իրանց էլ.

Խերի տեղն՝ էսպես՝ էն տված փեղը
Քանդեց նրանց տունն՝ էս կովից եղը:
Իմաստուն մարդիք մեզ նման քոռին
Որ հավատ տվին, օրենք կարգեցին,
Ուզեցան՝ քոմակ մեզ նրանք անեն,
Չէ թե մեր տունը քանդեն, կործանեն:
Բեդուղուր քոռին ի՞նչ ժամ, պատարագ
էնքան ձգձգեցինք հավատ ու բաժակ,
Որ մեկի տեղը՝ բլուր ու միլիոն
Իրար գլուխ կերան, որ պահեն կանոն:—

ԱՐԱՐԵՔԸ

Արաբեքումը բարձած կճճներ
Գեղըցին կուզեր գնալ դարներվեր:
Մեկել ձիանոնցն թողեց սարի գլխին,
Ուզեց՝ որ տանի առջի արաբին:
Խելոք ձին նրան քամակին տարավ,
Որ չի գլուրվի սելը, դաստ արավ:
Սարի գլխիցը ջահել ձիու մեկն
Որ դեռ ոտներումն ուներ բոլոր խելքն,
Ամեն մեկ ոտը փոխելիս՝ անճար
Ձիուն նախատեց, գծվեց շարաշար:
Թուք ու մուր ու խսպ նրա գլխին ածեց,
Ոտները քարին ծեծելով՝ ասեց:
«Հլա մեր գոված ձիուն նայեցե՛ք,
Աստված կսիրե՛ք, ի՞նչպես ա, տեսե՛ք,
Գորդի պես գետնին կպել, ճապաղել,
Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, ամա՛ն, քիչ մնաց մեկ էլ
էդ քարին դիպչի: Ծո՛ւռն է, թե՛ք, ա՛խ՝ թե՛ք:
Ղոշաղ կա՛ց, ղոշաղ: Տո մի մտիկ արե՛ք:
Մեր եզը յաբուն քարին կպավ էլի,
Ա՛յ էդ հաստ գլուխդ փորըդ պրծնի՛:
Ձախ դհիդ վրա՝ ա՛յ տնով քանդված.
Տո է՛շ անասուն՝ ի՞նչ ես մոլորված

Մնացել էդ տեղ: Սարն ըլիս գնում,
էն էլ գիշերը, ո՞վ կըլի զարմանում:
Թե չէ դարիվեր, էն էլ ցերեկը՝
Ի՞նչ դժար բան ա, թո՞ղ ասի մեկը:
Մտիկ անելիս՝ սիրտս պատուվում ա:
Թե քեզանում էլ ուրիշ հունար չկա:
Ջուր կկրեիր՝ չա՛ռլամիշ էլած,
էդպես սրագալով՝ չէիր գնալ ցած:
Թե սրեն մեզ գա՛ ապա համբերի՛ր,
Ի՞նչպես կթռչինք, դու դարդ մի՛ անիր:
Վախտ չենք կորցնիլ, մեր վրի բեռը
Չէ թե կքաշենք, կվազինք դարնըվեր»:
էս տեղ շունչ քաշեց, դռը դուզ ցցեց,
Ու ճամփա ընկավ, ջուր տու քշի արեց:
Հենց իր տեղիցն թռավ, ընկավ դարնըվեր,
Բեռը լիլիկաց, սելը դես ու դեն՝
Մեկ առաջ քցեց ձիուն, մեկ եղը:
Ճարը որ կտրվեց, մեր դռշաղ էս ձին
Չորս ոտն վեր առավ. հա՛յդե՛ գնաց քեֆին:
Աստված հաջողա՛ նրա բանն՝ ախպեր՝
էլ ի՞նչ եդ պատմեմ նրա տիրոնչ ցավերն:
Քարով, քարափով ընկավ ջարդվելով,
Չափ քցեց ու զու քաշեց՝ գնալով՝
Ընկավ շորս ոտովն մեկ խանդակի մեջ,
էլ ի՞նչ կմնար սաղ սալամաթ հեչ:
Գլուխդ ապրի՛ կճճեն՛րի տեր.
էլ ի՞նչ կանեն քեզ նրանք ախր խեր:
էս աշխարքումն էլ էս ջուռա մարդիք
Շատ կան: Իրանցից ունին մեծ կարծիք:
Ուրշի արածին միշտ չեն հավանում,
Բայց երբ որ բանը իրանց է մնում,
Չուկն ու մածունը իրար են խառնում,
Տասն էնքան՝ բանը խժժում, մժժում:—

Հարկավոր տեղը լավություն անիլ
Խիստ շատ լավ բան է. էս ո՞վ չի ասիլ:
Ամա ամենի ձեռիցը չի գալ.
Վա՛յ նրան՝ որ գժին կուզի յախեն տալ:
Խաթրապահ հիմարն թշնամուց վատ է,
Փորձանքի կտա, հառաջ, հետո թե:
Ժամանակավ մեկ սարում, կորած տեղ
Մեկ մարդ էր կենում անտուն, ու անգեղ:
Մենակ կենալը խելքից կհանի,
Քիչը յարանի տեղն կհամբերի:
Իր սրտի հալը ամեն մարդ կուզի
Ընկերին ասի, որ շատ շտանջվի:
Թո՞ղ ասեն՝ բաս էն շայիր չիմանը
էն ձորի կանաչն, էն ծառաստանը,
էն շվաք տեղը, սառն աղբյուրն, հովը,
Մաղիկների հոտը, դշերի քովը՝
Ի՞նչ տեղ կա, որ մարդ սիրտը բաց անի,
Շատ լավ՝ խոսք շունիմ, ի՞նչ ասիլ կուզի:
Բայց էլի մարդի սիրտը տրաքում է,
Երբ զրից տվող շունի, մենակ է:
էսպես էլ մեր խեղճ ճգնավորի սիրտն
Շատ էր նեղանում, որ մարդ չկար մոտն:
Ընկավ նա մեշեն, որ ընկեր ճարի,
Հետը ճանաչվի, օրը անցկացնի:
Մեշեն ու իսա՛ն:
Արջն ու գելն ի՞նչ են, թե որ ուստ գան:
էսպես էլ էլավ, մեր ճգնավորին
Մեկ արջ ուստ էկավ խոր մեշի միջին:
Ի՞նչ պետք էր արած՝ գդակն վերցրեց,
Գտած սիրելուն խոր գլուխ տվեց:
Արջն էլ իր թաթլուկն դեմ արեց նրան:
Ի՞նչ գլուխ ցավացնեմ: Հենց իրար տեսան,
Բարով տվին, առան, բարեկամ դառան,
Սիրտներն կպան, էլ ո՞ւր հեռանան:
Սաղ օր իրարից չէին բաժանվում:

Թե ընչից խոսում, ի՞նչ զրից անում,
Ի՞նչ առակ ասում, ընչո՞վ պարապում,
Կամ ի՞նչպես իրար միտքը իմանում,
Մինչև էս օր էլ էս ինձ չէ հայտնի:
Ընչի՞ սուտ ասեմ, որ հոգիս տանջվի:
Ո՛ր ճգնա՛վորն էր շատախոս անչափ.
Արջ ախպորն էլ հո՛ մորուց լեզուն կապ.
էսպես նրանց բնիցն կոխվ լիս շքնկավ,
Ինչպես որ ըլեր, ճգնավորն ասավ,
Թե դանձ է ճարել նա իր ընկերումն:
Արջի եղևիցն ընկած նա մեշումն:
Առանց նրան սիրտը հեշ չէր դիմանում,
Ի՞նչպես գովի նրան, ինքն էլ չէր գիտում:
Մեկ օր էլ նրանց մտքովն անց կացավ,
Հենց հավեն մի քիչ որ չի տաքացավ,
Կանաչ ու մեշա նրանք դուս էկան,
Սար ու ձոր ու ջուր ընկան, հովանան:
Բայց շունքի մարդը տկար է արջից,
էսպես ճգնավորն առաջ նրանից
Բեզարեց ճամփին ու մնաց եզր,
Ընկերն հենց տեսավ, խոսեց նրա հետը:
«Քնի՛ր՝ ա՛ջքի լիս՝ մի քիչ դինջացի՛ր.
Ես քեզ կպահեմ, հեշ դարդ մի՛ անիր»:
Արջի խոսքը նրա անկաջը մըտավ,
Արշտոտաց, պարկեց, քունը տարավ:
Ղարավուլն արջն էր, պարապ շնստեց:
Քոռաղադինա մեկ ճանճ վրա վազեց:
Արջը ընկերին դինջ՝ հով էր տալիս,
Աչքը երեսը քցած՝ նստելիս:
Ճանճին հետ ածեց, թշի վրա նըստեց,
էլի որ քշեց, քթին նա ծրտեց:
Քիչ քիչ կատաղեց, էլ շուգեց փախչի,
Ինքն իրան ասեց առանց մեկ խոսքի,
Թաթուկը լիզեց, անասա պպզեց,
Շուն < շ > ը փորն առավ ու խոր՝ միտք արեց:
«Ես քեզ կթոցնեմ», Ասեց, «համբերի»:
Ճանճը հենց էկավ ճակատին նստեց,

Ինչքան զոռ ուներ, մեկ քար վերցրեց:
Ու զոյմաղոչում հենց տո՛ւր, թե կտաս,
էնպես վրա բերեց քարն, ու մունջ, անասա,
Որ ճգնավորի ջարդեց ճակատը
Ջախըփուրթ արեց, ջնջիսեց գագաթը:
Ընկերի հոգին վա՛ղ էր տեղ հասել,
Բայց ախմախ արջը դեռ կուշտը կտրել,
Հով տալիս նրան, որ անոշ քնի,
Բայց քուն ու երազ մեռլին ի՞նչ կանի:
Մեռելն իր տեղը, արջը իր մերին՝
Բարեկամ էկան, բարեկամ գնացին:—

ԱՌԱՍՊԵԼՔ

ԱՆՔԱՂԱՔԱՎԱՐԻ ԷՇԸ

Ձին հանկարծ իշին մեկ տեղ ուստ էկավ,
Ճամփեն շատ նեղ էր, անց կենալ չէլավ:
Ձին կարծեց՝ թե էշն իրան պատիվ կտա,
Բալքի ինքն իրան ճամփից դուս կգա:
Բայց ի՞նչ տեղ էր էշն մարիֆաթ առել,
Կոպիտ ծնվել էր, կոպիտ մեծացել:
էնպես դունչը դուզ՝ ձիու վրա գնաց.
Ձին քաղաքավարի ղողոզին ասաց:
«Ձի՛ լինիլ, մի քիչ դու ղրաղ կանգնիս,
Որ ինձ տեղ ըլի, դու էլ ճամփա գտնիս:
Կամ թո՛ղ տուր, որ ես էլա առաջ գնամ»:
Բայց իշի ուշը երբ ա մեկ անգամ
էնպես անոշ խոսք մտել, տեղ արել,
Ոտն ու պոչն սկսեց դհա պինդ ցցել,
Ձիուն տեղ շտալ ու ճամփեն կտրել:
Ձին որ էս տեսավ, ինքն ղրաղ կանգնեց,
Մեր փաշա իշին համեցեք արեց:
«Ձեմ ուզում, ասեց, քեզ պատվից քցեմ,
Ու քո իշության փառքիցն քեզ զրկեմ»:
—

ԱՆՑՎՈՐԱԿԱՆՔԸ ՈՒ ՇՈՒՆՔ

Իրիկնադեմին մեկ դրադ քուչով
Երկու մարդ իրար հետ զրից տալով՝
Անց էին կենում, մեկ էլ էն տեսան,
Դուռն շեմի տակիցն մեկ շուն հենց բիրդան
Սղորդաց, իսկույն վնգվնգալ սկսեց:
էս ձենի վրա սաղ քուչեն լցվեց.
Հիսունից ավել՝ շներ մոտ էլան,
Մեր անցվորների գլուխը տարան:
Մեկը կոացավ՝ որ քար վերցնի,
Մյուսը ձեռիցն բռնեց ընկերի,
«Սի՛րելի՛ ասեց՝ տեղը ծանր կա՛ց,
Շան փեշակն ա, որ հաշի հանապազ:
Քարով դու շանը ճամփա չես բերիլ.
Թե չես ուղում նրանց դճա կատաղացնիլ,
Գլխորներս առնի՛նք, գնանք մեր բանը.
Թե չէ քար քցիլն ի՞նչ կօգտի շանը»:
Իրավ մի քիչ տեղ որ չի հեռացան,
Շներն էլ անսաս քաշվեցին բիրդան:
Բերանը պատռած հայվարա մարդի
Փեշակն է՛ն ա, որ մեզ վրա հաշի:
Բայց դու քո ճամփեն՝ դուզ բռնի, գնա՛լ
Կհաշի, կըհաշի, էլ եդ կդինջանա:

ԱԼԱՊՍՏՐԱԿԸ ՏՈՐՍ ԱՆԵԼԻՍ

Մեկ թաբուն գազան մեկ տեղ թոփ էլան.
Արջին բռնեցին, մեկ դուզ շու տարան:
Հոգին հանեցին, կաշին քերթեցին,
Ինչքան ուժ ուներ, ամենն իր քեֆին
Մեր լուսահոգի արջին քրքրեցին:
Որդիանց որտեղ՝ նալա՛թ սատանին,
Ալապստրակն էլ հենց էն հաղաղին,
Մուռ անկաջները խլըշացրած,
Արջի անկաջի ծերիցը բռնած՝

Քաշում էր, որ նա էլ իր փայն հանի:
«Ախ դու թոփալ կադ», տվին ձեն ձենի:
Մեր գազանները ու վրա թափեցին:
Դո՛ւ ինչ տեղից ես խառնվել մեր միջին,
Քեզ ֆորս անելիս՝ ախր ո՞վ ա տեսել»:
—

«Տո ի՞նչ եք ասում», սկսեց խոսիլ:
«Բաս աստված շո՛ւնիք, որ չեք մտածում,
Թե ես չըլեի, դուք հեշ ձեր օրումն
Սրան կտեսնեի՞ք, որ քեֆ եք անում:
Ե՛ս չի մեշիցը սրան դուս խոկեցի,
Ու թո՛ւչ էս տափը՝ ձեր առաջն արի»:
—
Լավ տեսան, որ էլ ինչպես էր փշում:
Քեֆըներն էկավ սրա էս խոսքում:
Արջի անկաջի ծերը կտրեցին,
Ու բաժին տվին մեր Ալապստրակին:
Յավա մարդի վրա շատ ծիծաղին էլ,
էլի նրա բաժինն չեն պակասցնել:

ԿԱՏՈՒՆ ՈՒ ՄՈՒԿԸ

«Ընկել եմ ձեռքդ՝ դե ուտում ես, կե՛ր,
էլ ի՞նչ ես խառնում իմ դառը ցավեր:
Գիտեմ, որ իմ վերջս էս օր հասել ա,
Խեղճ ձագս իր բնումն անտեր պետք է մնա»:
Ասեց մեկ խեղճ մուկն անիրավ կատվին,
Որ շանգել նրան դրել էր առաջին:
«Մկամ ուտիլն ա մենակ իմ ուղածն»,
Պատասխան տվեց կատուն շարացած:
«Ամեն մեկ ձենդ, էդ քաղցր ծվծվալդ
Որ անկաջս ընկնում, ու էդ թուլանալդ
Տեսնելիս՝ սիրտս էնպես ա ցնծում,
Հենց իմանում եմ, նո՛ր կյանք եմ ստանում»:
—
Անգութ անիրավ իսանի սրտին
Ուրախություն է տանջիլն ընկերին:—

Մեկ շաղ շուն ընկած՝ ախոռի մոտին,
 Հով տեղը ձգված՝ անսաս, իր քեֆին,
 Իր սիրուն օրը անց էր կացընում:
 Որ մեկ խեղճ եզը իրիկվան մթնումն
 Հանդիցն էկավ տուն ու գոմը մտավ,
 Բերնի ջուրն գնաց, խոտը որ տեսավ:
 Շատ բանելուցը ոսկոռն ու կաշին
 Իրար էին կպել: Ու խեղճն էս հալին
 Մոտացավ, մի քիչ բերանն ե՛մ քցի,
 Շունը մոռաց, շթողեց, որ ուտի:
 «Տո ա՛նիրով դու՛ քեզ ի՞նչ ա պակսում»,
 Ասեց մեր եզը. «Դու է՛լ ես հաշում:
 Սաղ օրը հոգիս արևի տակին՝
 Հանդը վարելիս կրակի առաջին՝
 Հո դուս է գալիս: Ու դու քեզ համար
 էս շվաք տեղը ընկած մուղարար,
 էնքան ես ուտում, խմում, քեֆ անում,
 Որ հենց էն ա հա՛ ճաքում ես տրաքում:
 Ի՞նչ քո խարջ բան ա էս շորացած խոտն:
 Որ չես ուզում ես էլա գնամ մոտն»:—
 Ա՛խ, ով չի գիտի՝ նախանձոտ մարդի
 Աչքը կրակ ա ու սիրտը լեղի:
 Լավ օրըդ տեսնի, սիրտը կտրաքի,
 Վատդ լսելիս՝ մի թիզ կըհղվի:—

ԶՂԱՐԻ ՇՈՒՆԸ ՈՒ ՖԻԼԸ

Քուչքանցովն մեկ ֆիլ էին տանում,
 Որ ցույց տան՝ էնպես էր բանն երևում:
 Ո՛վ չի գիտի ֆիլն հրաշք է մեր կողմերն:
 էսպես եղևիցն հազարն ընկել էր:
 Ով բանից փախած՝ հայվարա մարդ էր:
 Որդիանց որտեղ մեկ պատիկ շուն էլ
 Ռաստ էկավ թե չէ՝ սկսեց հաշել,

Վրա թռչիլ, կոնձալ, բողազը ճոթուել:
 էսպես կուկլով՝ հետը քաշ ընկնիլ:
 «Ա՛չքի լիս՝ կտրի՛ ձենդ ու անսաս կա՛ց:
 Չե՞ս ամաշում՝ որ երեսդ պատռած,
 Քաշ ես ընկել դու, քեզ ու քեզ սպանում:
 Ախր ի՞նչ քո բանն ա՛ տո ջանմ, գյոզմ:
 Չափդ ճանաչես, քո գլուխդ լաս:
 Լեղիդ հո պատռեց, հերի՛ք չի գոռաս:
 Չե՞ս տեսնում, որ դու խոտում ես, ճաքում,
 Ֆիլն իրան համար՝ իր ճամփեն գնում:
 Քո հաշալը նա բանի տեղ չքցում»:—
 Նրան մեկ ուրիշ շուն խրատ տվեց:—
 Հա՛ֆ, հա՛ֆ, հա՛ֆ՝ նրան պատասխան տվեց
 Մեր պատիկ շունն, ու էլ սաղն սկսեց:
 «Հենց է՛դ ա սրտիս շատ ղվաթ տալիս:
 Որ առանց կովի՝ անունս լսելիս՝
 Մեր հարևանի շները կասեն:
 Տե՛ս՝ Զղարի շունն ի՞նչ դոշաղ շուն ա:
 Որ ֆիլ վրա էլ հաշիլ կարում ա»:—
 Բազի քնձոտ մարդ էլ է՛ս ա ասում,
 Երբ մեծ մարդի վրա նա իր ձին քշում:—

ԾԱՌԸ

Մեկ ծառ մեկ ձորում էր բհամ էկել:
 Մեկ օր սկսեց տրտնջալ, ասել,
 Թե ընչի՞ չի ինքն մեկ սարի ծերի
 Դուս էկել, որ նրան ամենն էլ տեսնի:
 Հենց է՛ս էր ասածն ցերեկ ու գիշեր:
 Համը որ տարավ. աստված ի՞նչ աներ:
 Նա կուզի աշխարքն միշտ խաղաղ մնա,
 Որ չէլավ ծառի մուրազն էլ տվեց նա,
 Ու նրան ասեց:
 «Ծա՛տ բարի՛ քո տեղն՝ կասեմ՝ որ փոխեն,
 Թո՛ղ սիրտդ հովանա, գանգատ ինձ պետք չեն»:—
 Իսկույն գետնիցը կրակ դուս էկավ,

Ձորը սար դառավ ծառը բարձրացավ:

Ջանը դինջացավ:

Աչքը սկսեց շորս կողմը քցել,
Իր բախտի վրա քեֆը քոք անել:
Ի՞նչ պատահեցավ. էլ ինձ չի հայտնի:
Աստված բարկացավ մեշին բիրադի,
Բոլոր քամուն՝ թունդ տվեց հրաման,
Ինչքան մեշեք կան, անեն քոքը հան:
Կատաղած քամիքն վրա թափեցին,
Սար ու ձոր իրար տվին, ջարդեցին.
Դող ընկավ մեշեն, ճուխկ ասես, տերև
Ջախը փուրթ էլան, լցվեցին մեկ խև:
Ամենն իր սև օրն սկսեց լաց ըլի՛լ՝
Բայց երկնքիցը քոմակ չէր հասնիլ:
Ճուխկ ու կոխք ջարդված, քոք ու տակ ցրված՝
Միտք արին ծառերն՝ սարի վրա բուսած:

«Երանի՛ նրանց՝ որ ձորի միջին
Ա՛խ՝ դուս են էկել ու էլ դարդ շունին:
էն սա՛ռն աղբրի, էն հող շվաքի,
էն կանաչ խոտի, ու սիրուն ծաղկի
Վրեն ու միջումն՝ շորս կողմը բռնած,
Դինջ, անմեղ խնդան արևովն իրանց:
Ո՛չ քամին նրանց ձեռը կխփի,
Ո՛չ արև՝ քոքն ու տերևներն կէրի:
Խոսքը դեռ կիսատ: էնպես թափ տվեց
Քամին՝ որ նրանց քոքը հան արեց:
Ի՛նձ վրա եմ ասում էս պարզ առակը:
Ի՞նչ հարկավոր ա մարդիս՝ թագ, պսակը,
Քանի ցած է տեղդ ու միտքդ հանդարտ,
էնքան քեզանից հեռու փորձանք, դարտ:
Ա՛խ՝ մի՛ ցանկար, մի՛՛ հոգվույս սիրելի,
Որ բարձր պատվի հասնիս բիրադի:
Պատիվն, պատուհասն՝ որդի են մեկ մոր՝
Փուշ կանեն՝ սիրուն արևդ ու քո օր:

ԳԵՆՆ ՈՒ ԳԱՌԸ

Ով զոռ ունի, հենց անձարի գլխին
է քացի տալիս, հանում աչքն, հոգին:
Իր արած մեղքն էլ նրա վզին դնում:
Օրինակ շատ կա էս մեր աշխարհումն:

Գառը մեկ շոք օր աղբրի վրա
Ջուր էր խմում, որ քոռադադինա
Մեկ սոված գել էլ՝ էն կողմը կամաց
Հոտ առավ, էկավ գառին մոտացած:
Բայց էլի բանը օրենքով ուզեց
Բռնի, ու հանկարծ գառին ձեն տվեց:

«Հա՛յ դու անզգամ, վատթար կենդանի,
Ի՞նչպես սիրտ արիր՝ իմ խմելու ջրի
Համն ապականել, էսպես պղտորել՝
էդ մոռտառ դնչովդ՝ էսքան ախպ, գիրիլ
Սրա մեջը խառնել, իշտահս կոտրել:
Նայի՛ր՝ թե ի՞նչ դառն օրի կհասնիս,
Գլուխդ որ շուտեմ, ե՛րբ կպրծնիս»:—

«Քո գլխիդ դուրբան՝ մեղքս ինձ բաշխի՛ր,
Արածս լավ տե՛ս, հետո ինձ պատժի՛ր:
Քո ջուրն պղտորիլ ի՞նչպես կարող եմ,
Հարիր ոտ հեռու քեզանից ցած եմ:
Իմ հաղդս ի՞նչ ա, որ էդ բանն անեմ,
Ու քո մեծության աչքիցը ընկնիմ»:—

«Թ՛շվա՛ռ՝ ուրեմն ե՞ս եմ սուտ ասում,
էդպես լիրբ՝ բերանդ ի՞նչպես ես ցրվում:
էս թողանք, անցած տարին դո՛ւ չէիր,
Որ ինձ՝ հենց է՛ս տեղ փիս խոսք ասեցիր,

Սիրտս կոտրեցիր:

Հենց գիտես, էստոնք ես մոռացե՛լ եմ,
Ու դրա ջիգըր մեկ օր հա՛նիլ չեմ»:—

«Տե՛ր իմ և Աստված՝ էս ի՞նչ լսեցի,
Տարիս թամամ չի. քեզ ո՞նց վնասեցի»:—

«Բաս քո ախպերն էր»:— «Ախպեր էլ շունիմ»:—
«Բայ խնամիդ, կամ կնքահերդ էր:— Իմ
Ասածս ասած է: Ինչ որ էլ անես,

Ազգականներին մեկը կրելու Ես
Կարճ՝ քեզ ասում եմ, որ թե դու, թե ձեր
Չորանն ու շունը. բոլոր նոքարներ
Իմ թշնամին եք, արինս եք ուզում,
Որ խմեք, ու էս կանաչ տեղերումն
Ձեր քեֆին ման գաք, մեզ փշացնեք.
Բայց դուք մեր հունարն հլա տեսել չեք:
Ասաված է էս օր քեզ իմ ճանկս քցել,
Բոլորի մեղքն էլ քեզանից ուղել»։—
«Ե՛ս ինչ եմ արել, որ ինձ ես բռնում»։—
«Կտրի՛ր՝ ա՛նզգամ, ձենդ, քե՛զ եմ ասում:
Գլո՛ւխ ունիմ, որ քեզ հետ շանա տամ,
Քո արածն է՛ն ա, որ ես էս անզամ
Սոված ըլելով, քեզ ձեռք եմ քցել,
Ուզում եմ ուտել, փորս կշտացնել:
Ի՞նչ իմ բանն ա, որ նստիմ, քննեմ,
Կամ մեղք հարցնեմ, կամ քեզ ազատեմ»։—
Ասեց ու գառի վզիցը բռնած՝
Քաշեց մութ մերին, ատամներն սրած:

ԱՌՅՈՒՄՆ ՈՒ ՄՈՍԱԿԸ

Խղճի վրա մի՛ ծիծաղիր,
Անճարին մի՛ վիրավորիր:
Խեղճ մարդն էլ շատ անգամ քեզ էնպես
Կկծի, որ կմնաս սեերես:
Քո գլխին շատ էլ մի՛ հավատար,
Լսի՛ր էս մասալեն, անկաջդ ա՛ռ:
էսպես պատահեց, առյուծ թագավորն
Մոծակի սիրտը՝ խիստ խոցեց մեկ օր:
Մոծակ շահագողեն մարսիլ չկարաց,
Կռիվ բաց արեց՝ հաքված, հազրված:
Կովոդն էլ ինքն էր, շվի ածողն էլ,
Թոփն էլ վրեն հազիր, յարադ, ասպարն էլ:
Բզզալով թռավ թշնամու վրա:
Առյուծ փաղիշահն հենց իմացավ, նա

Հանաք էր անում, վրեն ծիծաղեց,
Մայմիշ շարեց նրան, ու մնաց նստած:
Մոծակն ի՞նչ կաներ էս հալին հանաք:
Մեկ՝ թիկունքիցը, մեկ՝ անկաջ ու աջ
Սաղ ածելով՝ նա ծակում էր, դադում,
Առյուծն եռալիս՝ վեր կենում, թռչում:
էլ եդ վախտ, ֆոսանդ հենց որ ճարում էր,
էլ եդ վեր գալիս, միսը պոկում էր:
Առյուծի ջանը որ շատ կրակ ընկավ,
Պոշովը դամշեց: էլ եդ ճար չէլավ:
Ղոշաղ մոծակը արնի համն առած՝
Սիրտն էլ նեղացած՝ էնպես բարկացած,
Թուշ էկավ, նստեց ճակատի վրա,
Ա՛րինը ծծեց տղրեկի պես նա:
Անճար առյուծը շատ էլ զոռ արեց.
Յալը թափ տվեց, գլուխը շարժեց:
Բայց դու ո՛չ մեռնիս: Մոծակն իր քեֆին
Նստած՝ մեկ՝ քթին, դնչին, անկաջին
էնպես էր վարբում, որ հոգին հանեց:
Առյուծի ճարը հենց որ կտրվեց,
Պարկեց գետնի վրա, սկսեց գոռալ,
Ջանն առել էր ցավն, ի՞նչպես լար իր հալն:
Դեմն ատամներն էր նա զրճտացնում,
Դեմը գետինը շանգոտում ու պոկում:
Գոռոցն ընկել էր մեշա, ձոր ու սար,
Թև, ոտ ունեցողն հո սասանահար
Գլուխն առել, կորչում՝ լալով, դողալով:
Հենց բռնես մեշեն բռնած՝ կրակով
Վառվում ըլի, կամ ջրհեղեղ գալիս:
Նոր հասած ետին վերջը աշխարթիս:
Բայց ո՞ւմ հունարն էր էսքան դալմադալ
Մոծակին, որ շի կարաց դիմանալ:
Առյուծն սկսեց գոռալ, մոնչալ,
Գետնի վրա շոթիլ, նրան մեղա գալ:
Խնդրեց, որ իրան հանցանքը բաշխի,
Ու մեջրները հաշտություն ընկնի:
Մոծակն առյուծի հալը տեսնելով,

Մեղքն էկավ, հաշտվեց, նրան ներելով:
Ջիգրը հանած ու սիրտը հովացած,
Թշնամուն էնպես քարովը տված,
Ընկավ սարեսար՝ ինքն իրան բերնով
Պատմեց իր արածն, գլուխը գովելով:—

ԱՐՏՈՒՏԸ ԻՐ ՁԱԳԵՐՈՎԸ ՈՒ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԸ*

Առակ է ասած:— Ընկերիդ խոսքին
Հավատա՛, էլի պինդ կա՛ց քո բանին:
Շատ դրուստ խոսք է, օրհնվի բերանն,
Որ էս ասել ա՛ բաս լսե՛նք առակն:

Գարունքն որ բացվեց, Ղրերն քաղցրացան,
Սար ու ձոր ծաղկեց, դաշտք ու անդաստան
Իրանց զարդարանքն հաքան, զուգվեցան:
Ծաղիկ, հոտ ու հով ամեն տեղ առան:
Ամենն էլ ուրախ ձեն ձենի տվին,
Արջը մերումը, ձուկն ծովի տակին,
Ղշերն հանդերումն, սարերի գլխին
Իրանց արևի վրա խնդացին:

Զգիտեմ՝ կամո՞վ էր, թե հենց զոռով.
Մեկ արտուտ թռչուն քեֆին նայելով.
Թռչում էր, գնում, ման գալիս սիրուն,
Էլ չէ՛ր մտածում, թե էկել էր գարունն:
Քիչ էլ որ մնար, պետք էր անց կենար:
Վերջը նրա էլ բնությունը քաշեց,
Սիրտը ուզեց, որ որդոց մեր դառնար,
Ձագերն եղևին քցեր ու ման գար:

Ղշին ի՞նչ պետք էր շատ մեծ թաղարեք,
Ո՛չ տուն կուզի նա, ո՛չ մեծ թանթանեք:
Բուն դրեց հարդումն, ձու ածեց, նստեց:
Մեկ քանի օրից հետո ճուտ հանեց:

Յորենը հասավ, հնձի վախտն էկավ,
Բայց ձագերի դեռ օրը չհասավ,
Որ թռչին, գնան, ուտելիք ճարեն,
Մորն էին նայում, կուտ բերի, ուտեն:
Մեկ օր էլ որ մերն բնիցն հեռացավ,
Խրատ տվեց նրանց, ու էնպես թռավ:
«Մնա՛ք բարով՝ ասեց՝ իմ ազիզ որդիք,
Կացե՛ք դուք էստեղ, նաբաթ ա՛ մարդիք
Թե գալու ըլին, որ հարդը հնձեն,
Իմացե՛ք՝ նրանք ինչ խոսին, ասեն:
Ու ինձ ասեցե՛ք, ուրիշ տեղ ճարեմ,
Հմիկ գնում եմ, որ պաշար բերեմ»:

Հենց նա դուս գնաց, հարդի տերն էկավ,
Յորնին մտիկ արեց ու որդուն ասավ:
«Հարդը հասել ա, դու էլ ես տեսնում,
Հասկի ճիթը կախ մեր ցորնի միջումն:
Էլ վախտ չի կորցնես, էքուց կգնաս,
Մեր բարեկամներին իմացում կտաս,
Որ գան մեր հանդը, մեզ քոմակ անեն»:—

Հենց խեղճ ձագերը իմացան էս ձենն,
Լվլվացին ու անսաս վշվշացին:
Ա՛խ՝ ո՞ւր ես մեր մեր, ի՞նչ տեղ՝ ասեցին.
Արի՛, դու հասի՛ր, ա՛խ՝ մեր հավարին»:

«Ի՞նչ ա պատահել», մերը հարցրեց:
«Ի՞նչ պետք է ըլի, հանդի տերն ասեց,
Բարեկամներին որդին գնա, կանչի,
Որ էքուց հարդը հնձվի, պոծնի»:
«Էլ ոչինչ չասե՛ց», մերը հարցրեց:—
«Էստուր համար դուք հեշ դարդ մի՛ անեք:
Թո՛ղ լիսը բացվի, հետո իմացե՛ք:
էս ձեր կերակուրն, կերե՛ք, կշտացե՛ք,
Որդիք, ու պարկի՛նք: Դուք հաց կերել չեք»:—

Ինչպես որ էլավ, նրանք կտկտացրին,
Գլուխ գլխի տված՝ մոր թևի տակին
Կուշ էկան ու շուտ աչքը խփեցին:
Օրը լուսացավ, բարեկամ չէկավ,
Ղուշն էլի պաշար բերելու թռավ:

* Արտուտ զշին աշխարհաբար շորան խարուկ են ասում: Մտի նման, բայց գլխին մեկ սուր քաբուլ ունի, ու հետ ածելիս՝ փոքր թռչում ա, էլ եզ վեր գալիս, նստում: Բունը միշտ հարդի միջումն ա դնում: Ման. հեղ:

Ու խեղճ երկրագործն էլ իր հանդն էկավ:
Ժած <եց> գլուխն, որդուն էլ ասավ:
«Հեռու բարեկամն, մոտիկ ազգականն
Ի՞նչպես մեկ կըլին՝ որդի՛ սիրեկան:
Աստու անունը տո՛ւր, էքուց գնա՛,
Հորախպորդ ու մեր խնամուն ասա՛»:—
Ղլվլոցն ընկավ մեր ձագերի մեջ.
էլի իրանց մորն ձեն տվին՝ որ հենց
էն սհաթին եղ գա, իրանց ճար անի:
«Ա՛խ՝ մեր աղիւղ մե՛ր՝ արի, ա՛խ՝ արի՛:
Ազգականներին որդին գնաց բերի»:
«Շե՛ղ ձեն մի հանե՛ք», մերն պատասխանեց:
«Մի էլ վախենաք ամենեկին հեջ:
Աստված հիշեցե՛ք ու էս տեղ կացե՛ք.
Թո՛ղ օրը բացվի, հետո դուք տեսե՛ք,
Ազգականն էլ իր դարդը կունենա:
Մուխանաթ մարդի մհանեն շատ ա:
Երրորդ անգամը տերն իր հանդն էկավ:
«Ամա՛ օյին են գալիս մեզ», ասավ:
Շա՛տ բարի՛ էս թո՛ղ մեզ խրատ ըլի,
Որ ումուղ շանենք էլ ուրշի խոսքի:
Ու մեր սրտումը լավ տպավորենք:
Որ մարդիս ախպերն, բարեկամն ինքն ա,
Գնա՛ սի՛րելի՛ մորդ ու քվերդ ասա՛,
Որ մանգաղն առնին, էքուց հանդը գան,
«Վա՛յ նրանց՝ որ այլոց ապով կմնան»:—
Արտուտն որ լսեց, ձագերին կանչեց
«Հիմիկ վախտն էկավ, որ գնանք», ասեց:
Չագերն էլ խսկույն մոտ էլան գլխին,
Առաջին անգամն թևերը բացին
Ու մոր եղևիցն ինչպես որ էլավ,
Հանդիցն դուս էկան, քիչ քիչ բարձրացան
Ու թոռալով, ու ճովղալով
Ու ծլվլալով, ու ճթճթալով
Ծվալով, գվալով
Արտի վրովը գնացին, անց կացան,
Հասան ամպի տակն, աչքից հեռացան:

ԶՎԱՐՃԱԼԻ ՌԻ ԿԱՐՃ ՊԵՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ

ԳԺՈՒԹՅՈՒՆ—ԿԱՏԱՂՈՒԹՅՈՒՆ—ՏԵՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆ—ԶՎԱՐՃՈՒԹՅՈՒՆ
ԶԵՂԵՆՈՒԹՅՈՒՆ—ՓԱՌԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ—ԺԱՏՈՒԹՅՈՒՆ (ՆԱՔՅԱԶՈՒԹՅՈՒՆ)

Պարապ մարդն էլ, աշխատավորն էլ՝ եթե փող ունին ու ժամանակ, կուզեն՝ որ մի քիչ ֆիլքոնեը ցրվեն, կամ քեֆ անեն: Առաջինն էնդուր համար՝ որ չի՛ գիտի՝ թե ի՞նչպես իր ժամանակն ու փողը բանացնի, երկրորդը՝ շունքի շատ աշխատելուցը զորությունը հատում ա: Մինն կուզի՛ որ ժամանակը կորցնի, մյուսը՝ դհա ավելի զորություն ստանա, որ լավ աշխատի, էս պատճառով են ամեն ազգի միջում էնքան բաներ լիս ընկել, որ մարդ տեսնելիս՝ կամ ժամանակն անց կացնի, կամ սիրտը ուրախանա— ինչպես կոխվ տալը, մուշտակոխվը, գոմշակոխվը, քարակոխվը, ջիբիդ խաղալը, հավ կովացնիլը, թուղթ խաղալը, պար գալը, ծովակոխվը, նարդին, դհա շատ խաղեր՝ որ ո՛չ թիվ կա, ո՛չ հեսար: Սրանք բոլորն էլ էնպես մարդկանց համար են սահմանվել, որ շքիտեն, թե ի՞նչ անեն: Էն հո չե՛մ ասում, որ շատն էլ գինով ու քնով ա իր ժամանակը սպանում. էդ թո՛ղ մնա:

Մասխարություն անիլը, ափեսցփեխ խոսալը՝ վաղ ժամանակից սկըսած՝ էն հին ազգերի միջումն էլ կար: Հույնք, հողմայեցիք՝ որ էնքան լուսավորված էին, հաց չէին ուտիլ, եթե մոտրներին էնպես մարդիկ չըլեին, որ հայվարա խոսային, մասխարություն անեին, ուրիշ մարդի թասլ խոսային, որ հաց ուտողների քեֆը դար: Աթեն քաղաքումը մեկ ժողով կար, ուր որ 60 ընկեր էին. նրանց պործն էսպես մասխարությունն էր: Ալեքսանդր Մակեդոնացու հերը՝ Ֆիլիպպ, որ ինքն էլ էնպես մասխարեք իր դռանն ունեը, նրանց 1000 (հազար) մանեթ բաշխեց:

Սրանից ղայրու հունաց միջումը էնպես փորի եսիր մարդիք էլ կսլին, որ իշխանների տներումը հենց էնդուր համար էին կենում, որ նրանց սիլա խփեն, գլխըներին ջուր, ախպ ածեն, կմճթեն, քթըներին հուփ տան, վիզըներին խփեն, միրքըներիցը ձգեն, ու նրանք էլ ուլի պես մկկան, իշի

պես զուան, ձիու պես խրխնջան, որ անողի քեֆը գար, էնքան անարգ էին էսպես մարդիքը, որ մեկ փոր հացի խաթեր, ինչ որ անում էին, չէին նեղանում, այլ միշտ ծիծաղում, քացի քցում, տրտինգ անում:

Իրոնիս Սիրակուսացի թագավորի մոտ էնպեսները կային, որ շունքի ինքը լավ չէր տեսնում, սրանք էլ հացի, ամանի, կերակրի վրա էնպես ձեռքն ածելով էին շարժում, որ թագավորն հենց իմանա՝ թե իր աչքը լավ ատեսնում:

Հոռովմայեցիք, մանավանդ կնանիքը՝ էնպես մարդիքն էին սիրում, որ քոռ լինեին, քաշալ, շիլ, քոսա, կարճ, հաստափոր, երկարաքիթ: էսպես մարդկանց համար հատուկ բաղար կար, ու բազի անգամ մեկ էսպեսին հաշար մանեթ էին տալիս: էստուր համար շատ մարդիք իրանց երեխանց ոտ ու գլուխը՝ էնպես կապում, հուփ էին տալիս, որ էսպես ալյանդակ ըլի ու նրանց ծախեն, դատում անեն: Հելիոգաբալ կայսրը մեկ օր իր սուփրի վրա՝ հաստափորի, քաշալի, շիլի, կաղի, խլի ու սևի էր ղոնաղ արել. ամեն մեկիցը ութ հատու— Շատ թագավոր ու իշխան հա՛ էսպեսներին միշտ հետըններն էին ման ածում: Շատը էս օր էլ ունին: Հիմիկ էլ որ հարսանքում, մեջըսում, էսպես բաներ անում են, էն ժամանակիցն ա մնացել:

էսպես մասխարա ու շախաշի մարդիքը շատ անգամ կոպիտ, ախմախ էին, շատ անգամ էլ էնպես սուր, խելացի, որ թագավորի, վազըրի, իշխանի էնպես խոսք էին ասում, որ նրանով խելքի էին գալիս, բազի անգամ էլ՝ էնպես խոսքի շառմեն իրանք էին քաշում: Ինգլիզ թագուհի էլիսաբեթի դռանը մեկ շատ շաթուքյասան յարամազը կար: Մեկ օր թագուհին հարցնում ա.— Պասի, ի՞նչ խաբար ես բերում ինձ համար քաղաքիցը, էլի իմ մեղքի դավթարը պետք է կարդա՞ս:— Է՛հ, ձեր Մեծութունը,— պատասխանեց մասխարեն,— ի՞նչ ա գնում էնպես բանիցը խոսամ, որ սաղ քաղաքըն ա նրա վրա խոսում:— Մեկ էսպես ինգլիզ մասխարա էլ էկավ

Տրանցուզի թագավորի մոտ: Թագավորը տարավ նրան իր պատկերի զալը ու Քրիստոսի պատկերի առաջին կանգնած, նրան ցույց տվեց. թե նա ճանաչո՞ւմ ա էն պատկերը, թե ո՞չ:— Չէ՛, ձեր Մեծութունը,— ասեց:— էս միջի պատկերը Քրիստոսին ա,— ասեց թագավորը, աչու կողմինը Պապինն ա, ձախու կողմինը իմը:— Շատ շնորհակալ եմ,— ասեց մասխարեն,— որ իմ աչքս բաց արիք. շունքի ես լսել էի, թե Քրիստոս երկու ավաղակի միջի խաչվեցավ, հիմիկ իմացա՝ թե էն ավաղակները ո՞վ են:

Շատ երևելի ա կարճիկ մարդկանց հարսանիքը, որ մեկ թագավոր իր դռանը՝ քեֆի խաթեր անիլ տվեց: 1710 թվին էր՝ որ երկու կարճիկ (թզուկ) հարսն ու փեսա՝ մեկ իրեք ականի կառեթում նստած՝ քաղաքումը ման էին գալիս, որ ղոնաղներին կանչեն: Կռեթի առաջին մեկ ձի էր լծած,

վրիցը շալ շալ ձոթեր կախ, երկու ձիավոր էլ առաջներին էին գնում: Մյուս օրը հարսն ու փեսա գնացին ժամը՝ որ պսակվին. նրանց մարշալը (հարսանքի զխավորը) էլի մեկ կարճիկ էր, ձեռի գավաղանը ձոթով, ալլիսներով զարդարած: Առաջներին սա էր գնում, հետո հարսն ու փեսա, հետո թագավորն ու իր բոլոր մեծամեծքը ու 72 կարճիկ, մարդ ու կնիկ, որ շատը 1000 վերստ ավելի տեղից բերել էին, որ էս հանդեսումը գտնվին:

Նրանց գլխի թագը թագավորը ինքն էր բռնել: Հարսանիքը մեկ միսխորի տան էր: Կարճիկների շորերը բոլորը ֆրանցուզի շոր էին: Հարսը մեկ սեղանի վրա էր նստած, փեսեն՝ մեկ, գլխերների վրա կամար էին շինել: Մեկ կարճիկ մարշալ ութը կարճկի հետ կոներին աղլուխ կապած՝ ղոնաղներին ղուլուղ էին անում: էնպես ուրախ էին նրանք, որ հենց իմանա՝ թե աշխարհի թագավորութունն իրանցն ա: Թագավորն ու իր մեծամեծքը, էլիք, տան պատերի տակին նեղ սեղանների վրա նստած՝ նրանց մտիկ էին անում, ու քեֆ անում: Մանավանդ որ սկսեցին պար գալ, աչք պետք էր՝ որ թամաշ աներ: Որի ոտներն էին ծուռը, որը հաստափոր, որը մեծ անկաջանի, որի պոռոչները կախ, որը կուզ, որի շիխքը փորն ընկած: Մինչև 12 սհաթը գիշերվան էսպես քեֆ արին: Հարսն ու փեսի տեղը թագավորի իր օթախումն էր շինած: Կարդացողը կարծեմ՝ ինքն էլ կուզեր, որ էսպես հարսանքին թամաշ աներ:

Շալլութունն ու ժլատութունն էլ պակաս գծութուն չեն: Հոռովմայեցիք՝ որ առաջ էնպես հասարակ էին ապրում, հետ ժամանակի, երբ որ խազինա ճարեցին, էնպես գծվեցան, որ Աստված հեռու տանի:

Մեկ իշխան մարդ թաղելիս՝ նրանց քրակոխվն էնպես էր, որ հաղար մարդ տեղն ու տեղը մնում էին: էսպես կոխվ ուրիշ վախտ էլ էին անում, որ խալիը ուրախանա: Ինչքան շատ էր արին թափում, ինչքան շատ էլին ա՛խ ու ո՛խ քաշում, էնքան շատ էր խալիը մխիթարվում, էնպես անսիրտ էին: Բայց թե ի՞նչքան էր սրա խարջը, ո՞վ կարա հեսար անիլ: Մեկ գերու գինը էն ժամանակը տեսներկու հազար մանեթ էր, ուրեմն թո՛ղ լսողը մտածի, թե 100 կամ 1000 մարդի գինը ի՞նչքան կըլեր:

Լուկուլ զորապետը հրամայեց՝ որ մեկ լիճ հանեն՝ որ միջումը ծովի ձուկը պահի: էստուր համար սարեր ճղիլ տվեց, խանդակներ շինել տվեց՝ որ ծովի շուրը ինքն իրան գա էն տեղ: էնպես գծվել էին հոռովմայեցիք էս ժամանակին, որ մեկ երկու ֆունտանոց ծովի ձկանը 200 մանեթ էլն տալիս, առնում: Մեկ հոռովմայեցի Հիրցոս անունը՝ մեկ լիճ ուներ ձկան, որ տարենը շորս հարյուր հազար (400.000) մանեթ էր նստում նրան, բայց խեղը դժա շատ էր: էս Լուկուլ զորապետին մեկ բարեկամ մարդ խնդրեց՝

որ հարյուր շոր տա թեատրի համար. նա հինգ հազար շոր տվեց՝ որ ջոկի, որը լավն ա, էն վերցնի:

Խալխին զանազան թամաշեք շհանց տալը՝ դառել էր նրանց համար խաղ: Էս անում էին, որ խալխի աչքին դուր գան: Պոսպետս դորապետը հրամայեց՝ որ մեկ թեատրը շինեն: Մեջը բոլոր մարմառ արձաններով լիքըն էր ու քառասուն հազար (40.000) մարդ կմտնեին: Հինգ, վեց օր իրար վրա զանազան խաղեր էին էստեղ ցույց տալիս, թրակոիվ, մարդակոիվ, խաղ են ասում, պար գալիս: Բազի անգամ 600 ջորի, էնքան էլ ձի, էշ, մարդ՝ մեկ տեղ էին դուս գալիս: Գաղանները կովացնելիս՝ 30 ֆիլ ու 100 առյուծ դուս էկան, ու բոլորն էլ իրար կոտորեցին:

Մեկ քանի ամիս խալխին քեֆ նշանց տալու խաթեր Սկավրոս անուն հոովմայեցի մի, էնպես մեկ թեատրը շինել տվեց, որ ութսուն հազար նստելու տեղ ուներ, իրեք հարյուր վաթսուն սյուն, մարմառից շինած, ու իրեք հազար պատկեր ու արձաններ կար միջումը: Հազար տարի կարող էր մնալ, բայց հենց մեկ քանի ամիս անց կացավ, էլի քանդիլ տվեց: Մեկ հոովմայեցի էլ երկու էնպես կիսաթեատր շինիլ տվեց, որ մաշիններով կարելի էր պտտել, իրար կպցնիլ, ու էլ եղ հեռացնիլ: Արեգակի շողը խաս ու դումաշով էին փակում, ու խալխին հովացնելու խաթեր՝ էնպես մաշիններ էին շինել՝ որ գինին, վարդաջուրը անձրեկի պես էր կանգնողների վրա գալիս: Տրայանոս կայսրը՝ որ էնքան գովում են, հարյուր տասն իրեք օր իրար վրա կոիվ տալ տվեց: Տասը հազար մարդ ու սրանից դհա ավելի անասունք, գազանք մնացին տեղն ու տեղը մեռած:

Մեկ նոր գործ ճարելիս, երեկի մարդիքը էնպես մեկ ճաշ պետք է տալին, որ ութսուն հազար (80,000) մանեթ էլ ա նստեր իրանց: Էսպես մեկ հացկերութումը՝ հենց մենակ Եգիպտոսիցը բերիլ տված վարդը տասը հազար (10,000) մանեթ էր նստում: Անվանին Հուլիոս Կեսար մեկ օր որ հաթթությունից եղ դարձավ Հոովմ, հինգ օր քաշեց էս հանդեսը: Ամեն մեկ հասարակ սաղաթ վեց հարյուր, ամեն մեկ հասարակ մարդ՝ քսան մանեթ պարգև ստացավ: Բոլոր խարջը հարիր միլիոն մանեթից ավելի էր, բայց էլի իննսուն միլիոն մանեթ էլ՝ խազինեն ածեց:

Սրանից եղը մեկ քանի շաբաթ իրար վրա՝ թամաշեք էր, որ տալիս էին: Ահագին խանդակներ էին փորել, որ ինչպես ծովի վրա՝ կոիվ տան: Վերջը մեկ ճաշ տվեց, որ բոլոր խալխը հրավիրած էին: Քսան երկու հազար տան նստած՝ հաց էին ուտում. ամեն մեկ տան՝ տասը կարաս հենց գինի էր դրած: Շատ մարդ ոտի տակի մեռավ: Մյուս ուտելիքը թողանք:

Մեծ պատիվ էր էն ժամանակը՝ շատ ուտիլն ու խմիլն: Ազիզ պահած մարդիքը՝ գլխըներին ոսկու թոզ էին ածում, որ դեղին մազ ունենան.

մաշկըները անգին մարգարտով ու ջավահրով էին կարած: Գլուխ, երես անուշահոտ ջրերով ու յուղով էին լվանում, շատ անգամ լեղանում էին միջումը: Հաց ուտելիս՝ էնպեսը կար՝ որ տասն անգամ շորերը փոխում էր: Մեկ փիլիսոփա մարդ՝ անունը Սեմեթա, որ էսպես բաներից պետք է հեռու կենար, ինչպես ինքն էլ գրել ա, որ մարդ քանի հասարակ ապրի, էնքան բախտավոր է, երբ որ մեռավ, հենց մենակ հինգ հարյուր սեղան եղ քեց, որ ամեն մեկի գինը քսանը հինգ հազար մանեթ էր: Էս ի՞նչ ահագին գումար ա: Տե՛ս՝ թե մյուս բաներն ի՞նչ կըլեին:— Ներոն թագավորի կնիկը՝ ամեն օր հինգ հարյուր իշի կաթնում էր լեղանում, որ փափուկ մորթի ունենա: Կնաննց մյուս զարդն ու զարդարանքն էլ չեմ ասում:

Բաղնսների վրա հո՛ւ անթիվ գումար էին խարջում: Գարաբալլա կայսեր բաղնիքը էնպես հիանալի էր, որ բոլոր օթախները մարմառից էր շինած, ոսկե ջահեր ամեն տեղ. անգին արձաններ: Էրծաթի լույեքանցով էր ջուրը ներս գալիս, հազար վեց հարյուր մարմառի աթոռ կար շինած նստելու համար, ու քսան հազար մարդ միջումը կտեղավորվեր:

Դեռնկրիտիանոս կայսեր բաղնիսի վրա քառասուն հազար քրիստոնյա գերի յոթը տարի բանել, երեսուն հազարը մեռել էին: Ամեն մարդ կարող էր լեղանալ: Էնքան սոխախ ու սներ կային, որ էլ թիվ չունեի: Փիլիսոփեքը իրանց տեղն ունեին, գիտունքը՝ իրանց, գրքատունը միջին գրքերով լիքը: Պատկերահանն ու ուրիշ ճարտարագործքը՝ իրանցը, մեջը պատկերներով, արձաններով լիքը, ու խալխի համար էլ՝ էնպես էր շինած՝ որ միջումը կարելի կոիվ տալ, թեատր խաղալ, պար գալ և այլն:

Ներոն կայսրը՝ էնպես մեկ զալ ուներ շինիլ տված, որ օջոռն ու պատերի կեսը՝ նրա սեղանի վրովը՝ երկնքի պես պտտու էին գալիս, որ տարվան շորս ժամանակը ցույց տալիս. ամպը գոռում էր, անձրեկ ու կարկտի տեղակ՝ անուշահոտ վարդաջուր էր վեր թափում: Հելիոգաբալ կայսրն էլ էնպես մեկ զալ շինել տվեց, ամա անուշահոտ ջուրը՝ էնպես սաստիկ էկավ՝ որ մեկ քանի դոնադ՝ հոտիցը խեղդվեցին: Էս տխմարը՝ իրան օթախիցն սկսած՝ մինչև էս զալը, որ հենց բռնիր՝ թե հինգ ոտ ճամփա չէ՛ր ըլիլ, ու միշտ կառեթով էր գնում, գալիս, բոլոր ճամփեն ոսկեփողի էր շաղ տվել, որ ոտը գետնին չդիպչի: Նրա սեղան, աթոռ, սնդուկ, ու բոլոր տան հաջաթները՝ ոսկուց էր շինած: Շորերը անգին ջավահրով կարած, բայց էլի, մեկ շորը՝ երկու անգամ չէ՛ր հագնիլ, մեկ մատանիքը՝ երկու անգամ չէ՛ր դնիլ: Ինչ թախում ուներ, ոսկուց էր, ու ամեն իրիկուն, ինչ ամանի վրա ու ընշով որ հաց էին կերել, բոլորը դոնադներին ու ծառայիցն էր բաշխում: Իրան սաղաթներին էլ էր՝ էս ամաններիցը, կամ ջավահիր, կամ մեծ գումար բաշխում: Նրա ձկան լիճը՝ վարդաջուրով էր լիքը: Կավ ձկները չէին ուզում,

ամա ինքն էնպես էր ուզում, ի՞նչպես պետք է անեին: Նրա խանդակները՝ ծովի կոճի տալու համար, գինով էր լիքը:

Նրա ճաշին էնպես կերակրներ էին գալիս սեղանը, որ ամեն մեկը երեսուն հազար մանեթ էր նստում: Բոլորը էնպես ղշերի լեզվիցն էր շինած ըլում, որ հեռու երկրներից էին կալնում, բերում, կամ նրանց ղղիցը, որը բւբյուլի լեզվից էր, որը ֆազանի, որը սիրամարգի, որը փափագեի, որ շոտլանդ էր գտնվում: Շատ անգամ նրա շներին բադի ջրգյար, ձիանոնցը՝ շամիչ էին ուտացնում, ձիանը լավ ֆոնչացնում, չէին ուզում, ամա տերն էնպես էր ուզում: Ղոնաղ մարդ ու կնիկ ի միասին էին նստում, մեջքներումը առյուծ էր կապած ըլում, կամ ղափլան, ատամները հանած: Շատ անգամ նոքարներին մեծ ծեծ կարասներ էր բաշխում, ամա մեջքները օձ ու կարիճ լիքը: Բավական <է> հին ժամանակիցը, նոր ժամանակիցն փոքր պատմենք:

Մեծ մոգուլն կամ շնդատանու կայսրը՝ երբ էն հարուստ երկրները առավ, էնպես փառքի մեջում էր կենում, որ չի՛ լաված: Ավրենգ Ձեք կայսրը շափը կորցրեց, էնպես էր նստում, վեր կենում: 1647 թվին մեկ միլիոն սալդաթ՝ մենակ իր փողովն էր պահում, ուրիշ տեղից չէ՛ր վերցնում: Հինգ հարյուր ավելի ֆիլ ուներ կովի համար: Էս ֆիլերի նստելու տեղերը՝ արծաթից, ոսկուց ու ջավահրից էին շինած:— Էնքան ոսկե, արծաթե, մարգարտակապ, ջավահրաշեն յարաղ ասպաբ կար նրա խազինումը իրար վրա ածած, որ հեսաբի տակ չի՛ կարելի բցել:— Ազրա քաղաքումը՝ մեկ ոսկեշեն բրջի միջում՝ հարյուր ութսուն միլիոն մանեթի՝ մենակ ակնեղեն ու ջավահրեղեն կար, ֆլի, ուղտի, ձիու և այլն ձևով շինած: Վաթսուն միլիոն մանեթի՝ նրա տան՝ ոսկեշեն ու արծաթեշեն հաջաթներն էր: Երեսուն ու վեց միլիոն մանեթի՝ նրա տան փարդեքը, խալիչեքը և այլն: Տասն ու հինգ կես միլիոնի՝ նրա բամբակե հանդերձեղենը: Քսան միլիոնի՝ նրա ձիու, ֆլի յարաղը, ղաջարեքը և այլն: Հիսունը հինգ միլիոնի՝ նրա թուր, թվանքը, մզրախը, թամբը, օրգանգուն, լգամը — ութսուն հազար ձեռագիր գրքերը քսան միլիոնի. մյուս մանրամասը բաները թողանք, հենց էս հեսաբ անենք, ջամը կանի՝ իրեք հարյուր ութսուն ու վեց ու կես միլիոն մանեթ. էսքանը դեռ մեկ քաղաքում ուներ, բաս մյուս քաղաքների խազինենն ինչքան կըլեր. բաս նրա տները, բաղերը, շունքի էսքան բաները հենց էնպես անօգուտ ածած էին, ու միմիայն փառքի համար էր: Էս անպիտան թագավորը թախտ ունենալը խիստ շատ էր սիրում: Շատն ուներ, ամա նրանց միջին մեկը կար սիրամարգի ձևով շինած, ոսկեկուռ ու ջավահրապատ՝ ու նրա գինը յոթանասուն ու հինգ միլիոն մանեթ էր:

Իր ծննդյան օրը մարդամեջ էր դուս գալիս էս կես Աստվածը, թե ի՞նչ թաղարեքով, ի՞նչ փառքով, թո՛ղ մտածողն իմանա: Մեկ թանկագին վրանի միջում՝ մեկ կշիռ էր կախ տված. էս կշեռքի թայերը զուտ ոսկուց էր շինած ու ջավահրապատ: Կայսրը ակնով, ջավահրով զարդարված՝ դուս էր գալիս ու իր մեծամեծքը առոք, փառք առաջն էին գալիս: Կշեռքի մեկ թայումն ինքն էր նստում, մեկ թայումը տոպրակներով լիքը ոսկի ու արծաթ. էս վերցնում, տեղը անգին քարեր ու զուտ ոսկի էին դնում, էս էլ վերցնում, տեղը զառ ձոթեր, հաց, մեղր ու եղ էին դնում, որ թագավորի ծանրությունն իմանան: Էս ինչ որ թագավորի հետ կշռել էին, պետք է խալի միջումը բաժանեին,— բայց սուտ — աշքըները թող էին փշում ու բոլոր ուսուցիչներով ղրաղ քաշում: Բանի միտքն է՛ս էր, որ իմացվի, թե կայսրը էս տարի դճա ավելի ծանրացել էր: Էստուր վրա խալիսը ծափ տալիս՝ քեֆ էր անում:— Էս որ պրծնում էին, էն ժամանակը թագավորը թախտ էր վեր ըլում ու ոսկե ամաններով բաղամ, ընկույզ ու ղանաղան պտղներ բոլոր ոսկուց շինած բերում էին առաջը: Թագավորը իր ձեռովը ցրվում, իր մեծամեծքը հավաքում էին: Տեսնողը կամ լսողը կզարմանա, թե էս ի՞նչքան առատություն էր, բայց սուտ — բոլորն էլ փուչ էր, բարակ արծաթից շինած ու երեսըհանց ոսկեջրած, էնպես որ մեկ եվրոպացի հեսաբ ա արել, հազարը՝ հարյուր ոսկի շաժեր: Էսպես էին կենում շնդատանու թագավորը, որ հիմիկ փշացել, գնացել, երկրներն էլ ինգլիզի ձեռին է մնացել: Ո՛ր թողանք Ամերիկու, ասիացից մյուս թագավորաց հարստությունն ու փառքը, բայց ով աշխարքիցս մեկ բան տանի հետը, թող նա պարծենա:

Հիմիկ Եվրոպիոցը խոսանք: Գոռողն Վալլենշտեյն՝ որ Ավստրիո թագավորի զորապետն էր ու երեսուն տարի նեմեցի երկիրը կոճի տալով քանդեց, որ Լուտերի հավատը կործանի ու կաթոլիկի օրենքը հաստատ պահի, լուսնի նեմեցի շատ փայլ լուսերական էր դարձել, էս զորապետը՝ որ իր թագավորին էլ սայմիչ չէր անում, երբ իր գործը թողեց, էնպես տներ, ամարաթներ շինել տալ տվեց, որ նմանը չկար: Մենակ իրեք հարյուր ձի ուներ գոմումը կապած. բայց ի՞նչ գոմ, մեկ հոյակապ ամարաթ: Ախոռները մարմառից էր. միջումը շաղրվաններ. տակը պղնձից շինած: Օռը հարյուր տեսակ կերակրից պակաս չի՛ պետք է ըլեր նրա ճաշը: Վաթսուն ազնվական տղա՝ մախմուռ ու ոսկեթել շորերով զարդարված՝ նրա սուփրի վրա ղուլլուղ պետք է անեին. հիսուն թիկնապահ սալդաթ նրա տան ղաբավուն էին: Նոքարներին, ֆառաշներին, նրանց հաբուստին հո՛ էլ խելք չի՛ հասնիլ: Կայսեր դռանը էնքան չկար:

Քանի դեռ երկրորդ անգամը էլի զորապետությունը չէ՛ր ստացել,

տարին շորս հարյուր հազար մանեթ եկամուտ ունեւր: Էն ժամանակին ան-
թիվ գումար էր էս: Ինչ ժամանակ որ թաքար թագավորի ղոնշունը ձեռի
տակն առավ, Փրագ քաղաքիցը դուս գալիս՝ հետն ունեւր տասնըշորս վեց
ձիանի կառեթ, քառասուն ազնվական, հարյուր քսան ծառա, տասը բա-
լարանլի, բալարանները ոսկուց շինած: Բոլորը իր գլուխը շհանց տալու
համար էր, շունքի ինքը կաշե շորը հաքին, կարմիր արեն ուսին քցած՝
էնպես էր նրանց առաջին ձիու վրա գնում: Չորս քամերդեր իրանց փա-
ծերովը՝ միշտ պետք է նրան ծառայեին:

Նրա մարդիքն էլ սկսեցին շոռայութուն անիլ: Մեկ պուկովնիկ օրը
յոթանասուն տեսակ կերակուր էր ուտում: Սալղաթները գինով ու պիվով
էին ջանները լվանում: Էս անօրենները փոքր ժամանակի մեկ միլիոն ու
կես մանեթ թալանեցին, որ էն ժամանակը անթիվ գումար էր ու չէին
գիդում ամբարտավանութունից՝ թե ի՞նչ անեն: Էն թագավորները՝ որ
ուզած փողը չէին կարում նրա աֆիցերներին տալ, պետք է գեղեր բաշ-
խեին նրանց, ու մեկն էլ ա չէր կարում նրանց առաջին ծպտալ: Նրա
ամարաթի մոտ՝ մեկ սել չէ՛ր կարող անց կենալ, մեկ բարձր ձենով խոսք
չէ՛ր լավիլ, էստուր համար դարավուլ էր կանգնած: Մեկ թագավորի որդի
էկավ՝ որ նրան տեսնի. քեֆ շհանց տալու խաթեր՝ հրամայեց՝ որ երկու
դասթա ղոնշուն իրար հետ կովին. շատը մնացին մեռած: Սա էլ էնպես
արեց, ինչպես մեկ շնդատանու թագավոր, որ՝ մեկ եվրոպացու խաթեր, որ
նրան մեկ քանի շուշա ոռմ էր բաշխել, հրամայեց՝ որ իր մարդիքը կոփ
բաց անեն. շատը մեռան. Եվրոպացին խնդրեց, որ կոփվը վերջացնի ու էն
խեղճերին խնայի, թագավորը պատասխանեց.— ի՞նչ կա որ, սրանք իմ
ռահաթն են:

Իշխանն Պառեմֆին՝ էկատերինե թագուհվո սիրելի զորապետը շորս
ամսումը մեկ միլիոն, երկու հարյուր հազար ուրլի էր խարջել, մեծակ
ճաշի վրա: Նրա հասարակ ճաշը ութ հարյուր ուրլի էր նստում. նրա
ստերլետ ձկան կերակուրը՝ որ շատ սիրում էր, իրեք հարյուր ուրլի
Մեկ բալուն հինգ, վեց ուրլի էր տալիս, թեև ինքը չէր ուտում, ավա
շատ անգամ սաղ ծառը առնում էր:

էսպես բաներում ինգլիզները դհա ղոշաղ են:

Կարլ Հինգերոդը ինգլիզի թագավորը՝ իր փառքը հաց տալով էր ուզում
իմաց անի: Նրա ամարաթումը՝ օրը ութսուն ու վեց սեղանի վրա հաց
էին ուտում: Իր սեղանի վրա քսանութ տեսակ կերակուր էր գալիս, թա-
գուհվո սեղանի վրա՝ քսանը շորս. շորս մյուս սեղանների վրա՝ տասնը-
վեց. մյուսների վրա էսպես կարգով, որը շատ, որը քիչ. ու տասնիրեք
վերջի սեղանների վրա, ամեն մեկին, երկու երկու տեսակ: Գինին ու պի-

վոն ջրի պես էր գնում: Տարին նրա տանը մասրաֆ էր ըլում. հազար
հինգ հարյուր եզը, յոթը հազար ոչխար, հազար երկու հարյուր աշառ,
իրեք հարյուր գոջի, շորս հարյուր ֆորթ, յոթը հազար գառը, իրեք հա-
րյուր խոզ: Մյուս բաները թո՛ղ մտածողն իմանա:

1470 թվին Գեորգ Ա <Ուալինը> Յորկ քաղաքի եպիսկոպոս նստեց:
էնպես էր սովորութունը՝ որ նոր տեղ ճարողը՝ պետք էր հաց տար: Ինչքան
ինգլիզի իշխան մարդ կար, էս օր էստեղ կառավարիչ էին: Հազար ծառա,
վաթսուն երկու աշպազ, հինգ հարյուր տասնը հինգ սպասավոր էին կար-
գել: էս մեկ հաց տալումը մսխվեցավ. ութսուն եզը, հազար ոչխար, իրեք
հարյուր խոզ, էնքան էլ ֆորթ, իրեք հազար բազ, երկու հարյուր վերի
էծ, շորս հարյուր պախրա, իրեք հարյուր սիրամարգ, վեց հարյուր կոռենգ
ու ֆազան, հազար ջրի ղուշ, շորս հազար սիպտակ ալապստրակ: Չուկն ու
գինին, պիվոն չքցենք. հազար հինգ հարյուր պիրոգ (քաթա), հինգ հազար
շորս հարյուր աման՝ հենց ժիլե ասած՝ կերակրիցն էկավ սեղանը:

Տասնըհինգ տարի չի՛ ըլիլ՝ մեկ երեկելի կնիկ՝ ինգլիզի թագավորի որ-
դուն իրիկնահաց տվեց. ամեն բանն էն կողմը դնենք, հացը որ կերան
պրծան, իրեք հազար մանեթի՝ մեծակ միրգ մեջ բերին:

Ասենք՝ թե էս բաները փորի ու աշքի համար ա, էլի մեկ բան ա,
ամա լսողը ի՞նչ կասի, որ իմանա՝ թե լուսավորյալ մարդիքը շան համար
էլ են խարջ ընկնում: Կող՝ ի՞նչպես ես կարծում, ինչ կուզե որ անգին
շուն ըլի, մեր միջումը ո՞վ նրան տասը մանեթ կտա, կառնի: Տասը մա-
նեթ — մեկ արջի մեկ օր մեկ մանեթ տվի, մինչև էս օր էլ սիրտս ցավում
ա, ամա հիմիկ անկաջ անենք, թե շներն ի՞նչ թագավորութուն են անում:
Մեծ Ֆրիդրիխ Պրուսիո թագավորը մեկ սիրեկան շուն ունեւր, որ սատկեց,
վրեն մարմառից քար քաշել տվեց: էս ո՛չինչ. սա հլա թագավոր էր, բայց
ի՞նչ անենք, որ բազի ինգլիզ մեկ շանը երկու, իրեք հարյուր մանեթ ա
տալիս, առնում: Մեկն էլ ըլի, գլուխը քարը, շատը էսպես թանկագին շնե-
րիցը՝ ամարաթներ ունի լիքը: Հերցոգ Ռիխմոնդի շների աթարաթը վաթ-
սուն հազար մանեթ նստեց: Բեդֆորդ իշխանի շների ամարաթը՝ շորս
հարյուր հազար մանեթ: Թո՛վլեյ իշխանի շների ամարաթը մեկ մեծ քաղա-
քի լավի կա. էնքան շուն, ու էնքան նոքար կա մեջըներումը: Շատ մեծ
գրաֆ, իշխան՝ ուրիշ տեղ էնպես տուն շունի, որ միջումը կենա: Ֆորսիցը
եղ գալիս, հատուկ բաղնիս ունին, ու նրանց միջումը լեղացնում են: Ինչ
զարդ ասես, կա էս տեղ:

Չի՛ պետք է մտածել՝ թե մեծակ ինգլիզներն են էս պակասութունը
գործում: Մեկ ֆրանցուզի իշխանի աղչիկ, շունը որ սատկեց, սուք նստեց
ու ծանոթ, բարեկամք գնացին մխիթարելու: Մեկ նեմեցի իշխանի աղչիկ

էլ՝ էնքան էր սիրում իր շներին, որ նրանց համար ջոկ մատուռ էր շինել ավել: Շունը սատկելիս՝ դագաղով, պատվով էին տանում, թաղում: Մեկ օր սրա մեկ շունը սատկեց, ու իր դարավաշների մեկը սուք չէր անում վրեն: Ասեղն առավ, նրա միսը ծակծակոտեց, ու տեղը վառած զմուռ ածեց, որ էրվի, կսկծա: Հայտնի բան ա, որ ողորմելին սուքի տեղ, ոտներն էլ էր քարերին ծծում, գլուխն էլ, ամա էլ անկաջ անող չի՝ կար: Էս էլ քո լուսավորած, ուսումն առած մարդը: Ի՞նչ ուսումն, որ մարդի սիրտը դժոխք կըլի:

Շան սերը թողանք, հիմիկ ուրիշ բան խոսանք: Ո՞վ ա լսել թե քամու-
զուրյունն էլ մարդի կգծվացնի. գինին, արաղը, հեսարի. ամա թամուզու-
թյունը, թամուզությունը:— Անգլիա՝ մեկ քանի տարի կըլի, մեկ մարդ կար,
անունը Էդմոնդ. էս պատվելին՝ էնքան տուն ուներ բռնած քրեհով, ինչքան
ամիսը օր ունի, այսինքն երեսուն ու մեկ տուն: Ամեն տան թախումը ջոկ
էր. շորերիցը բռնած գնաս կառավար, յորդան դռակը, ծառեքը, աշխա-
նեն ու ինչ որ տանը հարկավոր ա: Օրը մեկ տուն էր փոխում. շորերը հո՝
օրը հինգ վեց անգամ: Առավոտը կանուխ՝ վարդաջրով իրան լավ լվանալ
էր տալիս ու անուշահոտ կնդրկով, խնկով ծուխ տալ տալիս. հետո գնում
էր բաղը ման գալու, շունքի ամեն տուն մեկ բաղ էլ պետք է ունենար. ուր
հովը նրա թեթև շորերի մեջը պետք է մտներ ու նրան հովացներ: Չմտը
շունքի էլ բաղը չէր կարող գնալ, ծառեքն էին նրան՝ փուքսն առած՝ հով
տալիս: Մեկ նուրբ քող ուներ շորերի վրա հաքած, որ վրեն թող չի՝ նստի:
Առավոտը նհար անելիս՝ շայր մեկ ոսկե լուրով էր ծծում, որ թող չի՝ մանի
բողազը: Էստուց եղը կարդում էր: Գրքերն էլ թամուզության վրա էին խո-
սում, որ էլի առաջ ծուխ էր տալ տալիս, հետո ձեռն առնում: Ամեն ճաշի
ուժ տեսակ կերակուր էր նրա կերածը: Ամեն մեկ կերակուր՝ մեկ ջոկ օթա-
խում էր ուտում: Հենց մեկն ուտում պրծնում էր, տեղիցը վեր էր կենում,
ձեռները լվանում, բերանն ողողում: Էսպես ուժ անգամ էս հանդեսը կա-
տարում էր: Էստուց հետո էլի իր քողը քցում, պարկում էր: Դռակը փու-
կից էր շինած ու իստակ օղով լիքը: Վեր էր կենում թե չէ, էլի՝ շորերն
էր սկսում փոխիլ:— Մտը էկողիցը հեռու էր կանգնում, ու քողը քցած՝
նրա միջովն էր հետը խոսում, որ իրան շունչ չի՝ դիպչի: Ամեն մեկ դուս
գնալիս՝ պետք է լեղանար:

Էլի էսպես մի՛ իմանաք, թե հազար տարի ապրեց, հիսուն տարուց
եղը մեռավ: Մեր գեղըցոնց շատը հարյուր տասը, հարյուր քսան տարի էլ
են ապրում ու կերածները, հաքածները հայտնի ա, թե ի՞նչ ա ու ի՞նչ աշ-
խատություն ունին:

Հիմիկ էլ նաքյազության (ժլատության) գժերի վրա խոսանք:

Ժոն Էլվես Ինգլիզը՝ որի հեր<ը> պիվո ծախող էր, մորիցը վեց հար-
յուր հազար մանեթ ծառանգեց մեռնելուցը եղը, որ հենց բռնես սովիցը
մեռավ: Մեկ էսքան գումար էլ՝ քեռուցը մնաց նրան, անունը Հարվեյ Էլվես:
Սրան տեսնելու գալիս՝ մեկ ղոնաղխանում վեր էր գալիս, հին, կտրատված
շորեր հաքնում, մուռտառ, կարկատած գուլքեք, ու էսպես էր գնում մտը:
Էսպես նստում էին երկուսն էլ բուխարու առաջին, որ մեկ կտոր փեղ էր
էրվում միջումը: Գանգատ էին, թե մարդիք չափիցը դուս փող են փշաց-
նում ու շուտով քուն էին մտնում, որ ճրագի փող շտան: Ժոն գիտեր,
որ իր քեռու մոտ փորագացավ կրնկներ՝ թե սոված էր էկել նրա մտը, առաջ
փորը լավ պնդացնում՝ էնպես էր գալիս: Քեռին հենց իմանում էր՝ թե քիչ
ուտիլ գիտի, էս չափավորության համար՝ նրան դհա ավելի էր սիրում:
Նա որ իննսուն տարեկան դառավ, մեռավ, ու մեկ միլիոն ու կես մնաց
ժոնին:

Հենց քեռին մեռավ, Ժոն սկսեց Լոնդոնումը որ տեղ որ մեծ մարդ
կար, նրա հետ թուղթ խաղալ: Ճանում էին, իսկույն տալիս էր, ինքն էր
տանում, մեկն էլ ա չէր տալիս: Վերջ ժամանակի, ղորդ ա, շատ նաքյազ,
ժլատ էր, ամա մեկ պարտքատերի էլ ա չէ՛ր ասիլ՝ փող տո՛ւր:— Առաջ
Ֆորսի ձիանք ու շներ էլ էր պահում: Սաղ գիշերը թուղթ էր խաղում,
ու չորս հինգ սհաթին առավոտը՝ ցեխ, տիլ կխշորելով գնում էր իր Ֆոր-
թերի առաջը՝ որ գեղիցը քաղաքն էին բերում, որ ծախեն ու դասաբների
հետ անձրևում, ցրտում կանգնած՝ մեկ գրոշի համար ուզում էր արին վեր
ածի: Ճամփա գնալիս՝ մեկ տեղ էլ ա չէր մտնիլ, որ փող չի խարչի: Մեկ
քանի կտոր շոր հաց, մեկ քանի պինդ խաշած ձու ջիբումն ուներ: Չիուն
խոտ չէր առնիլ, պատերի տակի վեր թափած կրճեմն էր նրա ջանը: Ինքն
էլ հացի հետ ջուր կխմեր: Նրա ծառեն, որ էլի նրա օրինակի մարդ էր,
չորս սհաթին էր վեր կենում, ու կովերը կթում, իր աղի նհարը պատրաս-
տում, հետո շորը հաքնում, ձիանը թամքում ու գնում էին Ֆորս: Չորսից
եղը ձիանքն էր թիմարում, հացը քցում, ղուլլուղն անում, ձիանոնցը եմ
տալիս, էլի կովերը կթում, հետո ութը ձիու համար դարման կոտորում —
էլի տերը չէ՛ր բավական ու նրան պարապ շուն էր կանչում, որ նհախ տեղն
էր փող առնում: Էսքան ղուլլուղի համար՝ ողորմելին տարին քսանը չորս
մանեթ էր ստանում ու աղի մահվան օրը՝ սաղ օրը սոված փորով դես ու
դեն ման էր գալիս:

Էսքան նաքյազ մարդ էր Էլվես, ամա շատ անգամ ահագին գումար
էր փոխ տալիս ուրըշին: Մեկ անգամ ձի չափ գցելիս՝ որ Ինգլիզները շատ
սիրում ու մարջով են չափ քցում, մեկին քառասուն երկու հազար մանեթ
բաշխեց, որ տանի իր մարջը: Մեկ քահանայի հետ էր գնացել էն տեղ՝

առավոտը սհաթի օխտին: Խեղճ քահանան էնպես էր կարծում՝ թե մեկ տեղ էլ ա նհար կանի, բայց դու ո՛չ մեռնիս: Հետո ֆիքր արեց՝ թե ճաշին էլ ա քաղաքումը մեկ տեղ կերթա, հաց կուտի, նհախ — շորս սհաթին քահանան՝ որ ճարը կտրվեցավ, ասեց՝ թե հավեն շատ փիս ա ու իրան նեղացնում ա: էլվես իմացավ, որ ինչ խաբար էր, ջիբիցը մեկ գաթա հանեց, որ հինգ ամսա կըլեր ու ուտելիս՝ գովում էլ էր անիրավը, թե հենց գիտես, թե երեկվան թխած ըլի. կեսն էլ քահանին տվեց:

Բայց էլի շատ թամուզ, արդար ու կամակատար մարդ էր, նրա փողումը մեկ հարամ փարա չկար: Մեկ օր ֆորս անելիս, մեկը սաչմով նրա երեսին խփեց:— Աչքդ լի՛ս, պարո՛ն,— ասեց նա,— ես գիտեի, որ մեկ բանի պետք է խփեիր:— Մեկ քանի որբ պառավների խաթեր, որ նրան ո՛չինչ պետքը չէին, ամեն գիշեր հարյուր քառասուն վերստ ձիով Լոնդոն էր գնում իր գեղիցը, որ նրանց հայն իմանա:

Թե նա էսպես չէր խաբվել, չափիցը դուս կհարստանար: Շատը փողն առնում, մեծ շահ էր խոստանում ու վերջը մեկ կապեկ եղ չէր տալիս: Մեկ ֆարրիկանտի վրա մենակ, հարյուր հիսուն հազար մանեթ կորցրեց: Մեկ գինի ծախողի վրա, որ նրան մեկ քանի շուշա գինի էր բաշխել, հազար հինգ հարյուր մանեթ կորցրեց: Գինին խմելիս ասում էր. «դորդ ա, լավ գինին ա, բայց շուշեն ինձ վրա հարյուր քսան մանեթ ա նստել»:

Ո՛վ կհավատա, թե էնպես նաքյազ մարդը, էնքան մեծ սիրտ կունենար: Լոնդոնու մը սաղ քուլեքը նրանն էր, էնքան տներ ուներ, էն էլ Լոնդոն, ու էլի շինել էր տալիս: Մեկ մեծ ղոնաղխանա՝ որ նրանն էր, էրվեց:— Շատ լավ էլավ,— ասեց,— շատ լավ, սրա բռնողը մեկ կոպեկ էլ ա՝ ինձ չէր տալիս՝ ու չէի գիտում, թե ի՞նչպես ձեռք վերցնեմ նրանից: Ինքն էլ էնպես տան էր կենում, որ բռնող չէր պատահում: Շորերը միշտ մեկ հին բոխում կպահեր: Մեկ շինովի գլխի մազ (պերուք), որ մեկ ուզվոր դեն էր քցել, վեր կալավ ու երկար ժամանակ գլխին ուներ ծածկած: Իր շինովի մազը, որ պարլամենտը գնալիս ծածկում էր, շունքի որ ինքն էլ անդամ էր, երբ որ հնացավ, էլ չուզեցավ նորն առնի. իր մազն սկսեց ծածկել:

Իր գեղերի իջարադարների վրա հեշ թունդ չէր ու շատ էծան գնով էր տվել նրանց, բայց ինչ որ շինելու բաներ կային, իջարադարները իրանց քիսիցը պտի մխսեին, ինքը ձեռք չէ՛ր տալ: Հետին աղքատն ու ուզվորը էնպես խեղճ չէ՛ր ապրիլ, ինչպես <սա>: Մեկ անգամ ոտները քարովն էին դիպել ու խիստ շատ վնասվել, ջանից ընկել էր, էլի չէր ուզում հեքիմ բերել տա: Իր քեռորդին էնքան հորդորեց, որ մեկ հեքիմ բերել տվեց, բայց անիրավը մեկ ոտը նրան սաղացնիլ տվեց, մեկը ինքը ձեռն առավ

ու ոչինչ շարեց, որ խարջ շատ շանի: Քոռադարինա իր ձեռն առած ոտը տասն ու շորս օր առաջ սաղացավ, քանց հեքիմինը:

Իր կենալու տեղը միշտ էն գեղումն էր ըլում, որ ամենիցը վատն էր, բայց նա էնդուր համար էր էնտեղ կենում, որ քաղաքը գնալիս դրոնափետի (շլաղբաում) համար փող չտա: Մեկ անգամ հենց էստուր խաթեր դոնափետի վրովը՝ գլուխը մահու տալով՝ անցկացավ, որ թե բռնել կամ իմացել էին, հոգին կհաննին, էն էլ ձմե՛րը, գիշե՛րը, մո՛ւթ, ցո՛ւրտ դիամաթ: Բայց ի՞նչքան ուրախ էր, որ մեկ քանի կոպեկ էս պատճառով եղ քցեց: Մեկ քանի սհաթ էլ՝ էս դիամաթ գիշերը, որ ցուրտը դանակի պես կտրում էր, ձին մեկ շափարի (դորի) մոտը կանգնացրեց՝ որ վրեն մնացած խոտի շոփերը կրծի, ու ինքը փող չի՛ խարջի սրա խաթեր:

Բայց էլի մեկ քանի թուղթ խաղացող ընկերներ պահում էր, էն էլ էնդուր խաթեր՝ որ ինքը շատ էր սիրում, ցած էին խաբջում, ու ճրագլխի փողը իր քիսիցը չէ՛ր գնում: Քանի ծերացավ, էնքան նաքյազությունը շանն առավ: Փանջարեքը թղթում էր, էլ շուշա չէր քցում: Մեկ օրանժերիա ուներ (որ էնպես տուն ա, որ ամառ, ձմեռ՝ պտուղ, ծաղիկ՝ կրակով են հասցնում ու պահում), ձմեռն էս տեղ էր ման գալիս, որ փետի փող չտա: Իր իջարադարների հողումը ցորնի հասկերը էնպես էր հավաքում, ինչպես մեկ աղքատ, սրանք էնպես շուն էին, որ հնձելիս բավական տեղը թողում էին:

էնքան հո ծերացել, մեջքը երկուտակվել էր, էլի ման գալիս, որ տեղ մեկ տաշեղ կամ ոսկոռ էր տեսնում, խսկույն կոանում, վերցնում, ջեբն էր դնում, առաջինը վառելու խաթեր, երկրորդը՝ շան համար: Մեկ օր մեկ ծառ նի էլավ, որ մեկ ազոավի բուն քանդի, հետը տանի, շունքի անիրավություն ա,— ասում էր,— որ էս անպիտան դուշը էնքան փեղ փշացնում էր:— Հլա Աստուծո խաթեր մի մտիկ արա՛, թե էս դշերը ի՞նչքան չափիցը դուրս մեծ բուն են շինում, ու էլ չե՛ն հոգում, թե ո՛րքան փեղ ա գնում:

Հազարիցը մի անգամ թե մոտը մարդ էր գալիս ղոնաղ, ու նոքարը ձիուն խոտ էր քցում, ինքը թաքուն գնում, խոտն ախոտիցը քաշում էր: Վերջապես շկամենալով, որ հեշ փող խարջի, ժամանակ առ ժամանակ մեկ ոչխար կառներ, մորթել կտար, էն վերջին թիգեն էլ չէր կորցնիլ, թեկուղ հոտած, փթած ըլեր: Մեկ հավ, շատ փայլ մկնակեր, մեկ ձուկը՝ նեխած, ժամահոտ՝ նրա համար անմահական թիքա էր: Վերջ ամենայնի շուխեն էլ ուրիշը բաշխեց ու ինքը փեղ շվառելու խաթեր, կերթար, հարևանի տանը կտաքանար: Մաշիկը չէր սրբիլ տալ, որ ինչ ա, կաշին չի քերվի: Մեկ օր լսեց՝ թե մեկ միլիոն տեր մարդ մեկ կառեթ ա շինել տվել իր համար, ախ ու ոխ քաշելով ասեց.— Շուտով իր հարստության վերջը կհասնի:

Մերությունը որ մոտացա՞մ խելք ու միտքը՝ հենց բռնես՝ կորցրել, երեխա էր դառել: Փողը՝ որտեղ ասես՝ պահում էր, փանջարի տակին, դռան շեմումը, բաղումը և այլն. գիշերն էլ ո՛չինչ չէր խոսում, եթե ո՛չ, թե նա ուզում ա, որ իր փողը ձեռից շքի, պահի. շատ անհանգիստ էր, կես գիշերին վեր կկենար, որ իր պահած փողը գտնի, լաց կըլեր, ա՛խ կքաշեր վրեն: Մեկ միլիոնու հարյուր քսան մանեթ փող էր փոխ տվել, գիշերը չի կարաց քնիլ, հենց լիսը բացվեց, վազեց նրա մոտ ու ի՛նչքան զարմացա՞մ, որ իմացա՞մ, թե նրանից իննսուն հազար մանեթի առնելացուկ էլ ուներ, որ մոռացել էր: Նրա մեկ որդին մեկ դատավորի աղջկա հետ պսակվել էր ու ինքն էլ շատ բավական էր: Հարցրին՝ թե ի՛նչ փայ կտա որդուն — Ի՛նչ տալ, — պատասխանեց, — տալ ո՞վ ա ասել: Շատ որ ըլի, պետք է որ մի կամք տամ, էլ ուրիշ ո՛չինչ:

էս հիրավի աղքատ մարդի վերջի օրերը շատ վատ էր: Ութսուն տարեկան էր, որ մեռավ ու վեց միլիոն մանեթ նաղդ փող թողեց, տներն ու գեղերը, ուրիշ մալն ու դովաթը չըցենք: Է՛սպես պետք է փող դատած, կարելի ա բազի մարդ մտքումն ասի, բայց հարամ ըլի էն փողն էլ, էն կյանքն էլ՝ որ էսպես մարդը կունենա: Փող, աչքդ հող, մի՛ դատիր ինչպես գող, այլ վաստակի՛ր, վայելի՛ր, քեզ էլ պետքն արի՛, այլոց էլ:

Մեր արդարահոգի էլվեսին մենակ շթողալու խաթեր մեկ օրինակ էլ բերենք էստեղ, թեև օրինակ շատ կա: Մեկ ինգլիզ էլ՝ անունը Դանսեր, որ տարեկը քսան հազար մանեթ եկամուտ ուներ, բայց էլի շների ձեռիցը ոսկոռը խլում էր, որ սուպ էփիլ տա, սատկած ոչխար որ պատահում էր, առնում քվորը, որ հենց նրա նման էր, խմորով շինել էր տալ տալիս, ո՛չ շապիկն էր լվանալ տալիս, ո՛չ մահրամեքը՝ որ սապոն չփչանա. ձեռն ու երես լվանալիս էլ գետն էր գնում ու ավազով լվացվում, տրորվում: Շանը՝ զավակ էր կանչում ու ամեն առավոտ մեկ ստաքան կաթն էր նրա բաժինը: Ինքը համն էլ չէ՛ր առնիլ: Սրա էս շուն զավակը՝ մեկ օր մեկ ոչխարի՛ դունչ էր քսել, իսկույն մեկ դարբնի ձեռով ատամները հանիլ տվեց, որ մի գուցե սրանից վնաս դուս գա հետո: Թութունամանը ուրջի թամբաքվով էր լցնում, որ նրան՝ պատահելիս՝ դեմ էին անում, ու հետո որ լցվում էր, տանում, մեկ գրողանոց մմի հետ փոխում էր, որ փող չի՛ տա: Երեսուն տարի քիրը նրա տունը կառավարել էր անփող, անվարձ, բայց որ հիվանդացավ ու մեռավ, մեկ հեքիմ էլ ա կանչիլ չի՛ տվեց: Նրա ծառեն ամենիցը լավ էր, — մեկ լավ կառավաթ ուներ, ու ինչ սիրտն ուզում էր, է՛ն էր ուտում: Նա էլ էնպես ժլատ էր, ինչպես իր աղեն: Մեկ օր աղեն օխտը գրողի մեկ գդակ էր առել, հենց ծառեն իրեք գրող շահ տվեց թե չէ, նրա վրա էլ եղ ծախեց:

Մեռնելու վախտին հրամայեց՝ որ մեկ ջվալ բերեն, չիփ չփլաղ տկոր:՝ վեցավ ու մինչև բողազը մեջը մտա՞վ: Յոթանասուն ութ տարի ապրեց էս մարդը. փողը՝ որ բանկումն էր տվել շահով, որն էլ թրքի միջում, բուխարումը, տան կտերը, օջախի տակին պահել, թուղթ փողերը գումումն, հին շուշերում էր թաքցրել: Հինգ միլիոնի մոտ փող էլ սա եղ քցեց, բայց իր կենաց միջումը մեկի էլ ա էնպես չի խաբեց, ինչպես ինքն իրան:

Մեր Դավիթ կաթողիկոսի համար էլ ասում են, Աստված հոգին լուսավորի, միտքը մինչև ծնկներն էր հասնում, ու ձնի պես սիպտակ էր, որ նա էլ ա մի քիչ փողի հետ սեր ունեցել ու չէ թե մենակ իր փողի համարքը, իր աշխանի ձվի, ընկուզի, իր մառանի տանձ ու խնձորի, իր բաղի հավողի ձթերն էլ ա համարած ունեցել: Բայց սատանին նալաթ, քանի աղեն էսպես թունդ ըլի, էնքան ծառեքը զալում ու հնարագետ կըլին:

Հավողը որ հասնում ա մեկ ամառ, վաղի շորս կողմը բարակ հող ա ածիլ տալիս, որ թե գողացող ըլի, կոխած տեղը չափի, ուտողին գտնի, քթիցը հանի: Ղոյմաղոշում — բայց չգիտեմ Ֆառաշ, թե տիրացու է ըլում, ինչ և իցե, ով որ, Աստված բանն հաջողի, թե մեռած ա, դատաստանը քաղցր անի, կաթողիկոսի իրան հողաթափը վերցնում, հաքնում, վաղի հոգին հանում ա: Մյուս օրը սար ու ձոր իրարոցով են դիպչում: Ինչքան դռանը մարդ ա ունենում, բերել ոտները չափել ա տալիս, բայց ընդվայր: Մառայից մեկը, կարելի ա՝ թե հենց անողն ըլի էլած — իրան պ գող հանում, լունքի իր հողաթափը որ բերում են, մի և նույն չափն ա դուս գալիս: Տեսնում ա վեհապետը, որ բանը բոշ ա, ծանր ծանր էլ տուն ա գնում ու հողաթափներին էլ դարաուլ կանգնացնում:

ԶՎԱՐՃԱԼԻ ՈՒ ԿԱՐՃ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ

Շատակերություն

1

Շատակեր աշխարքումս անթիվ են էլել ու էս օր էլ կան, որ թե գրող ըլի, գրքեր կարելի ա շինել: Գերմանիա 1754 թվին մեկ էսպես մարդ լիս ընկավ, անունը Հակովք ալե, որ չէ թե մենակ երկաթե գատեր, դանակ, շանգալ, մեխ էր կուլ տալիս, այլև շատ մուռտառ անբնական բաներ: Կավե ամաններ խուրմի պես էր շարազ անում. իշտահը տեղն էլած վախտին հո, քրամիտ, շինի, շուշա, քար, ավազ՝ շաքարի պես էր ծամում,

կուլ տալիս: Չայ, դայֆա խմելիս՝ թասերն էլ հետն էր մաքրազարդում ու էնպես էր մշրում, ինչպես մեկ շուն՝ ոսկոռը: Մուկ, բայդուշ, թրթուռ, մորեխ՝ նրա ազիզ թիքեն էին: Մեկ օր շունքի շատ սոված էր, մեկ արձձի թունաքաման վեր առավ ու թանաքամանն՝ իր թանաքովը, ավազամանն իր ավազովը, դալամ, դալամթրաշ — բոլորն էլ բիրադի ներս շարտեց:

Մեկ պոլյակ արջ էր ման ածում, որ խաղացնի: Նրա էն պարկապկուն որ կուլ շտվեց, պոլյակը մնաց սառած: Արջ պար ածողը հենց իմացավ՝ թե նա աշքակապ ա ու իրան էլ կուտի, փախավ: Մեր շատակերը հանաքվանց եղևիցն ընկավ, որ վախացնի: Յոթանասուն ինն տարի ապրեց էս մարդը:

2

Շատակերի մեկն էլ ֆրանցուզ կարլ Դոմերին էր, որ էս դարումը դեռ կենդանի էր: Նրանց բոլոր տունը, ինն ախպերը, ամենն էլ շատակեր էին: Մինչև իր քսան ու մեկ տարին հասնելը՝ հարյուր յոթանասուն ու չորս կատու էր կերել, շատ սոված վախտը՝ ախկըներն էլ էր հետը շարազ անում: Ուրիշ բաները սրանով կիմացվի, թե ի՞նչ իշտահ ա ունեցել էս մարդը:

3

Տրաւաւ էլի մեկ ֆրանցուզ՝ սաղ քաղելակը պտղով լիքը՝ բիրադի էր մշրում. կատու, մուկը, օձ, կարիճ, մեռլի մարմին, շանից թողած արիւնը, հոտած ջամդաքը՝ էնպես կուտեր, ինչպես շաքար: Սոված վախտը՝ փորը բռնում, ինչպես մեկ ախլուխ՝ մեջքովը փաթաթում էր: Կուշտ կերած վախտը՝ փորն էնպես էր ուռչում, ինչպես ռումբի:

4

Վիթխարին ու թզուկը

Աշխարհումս շատ են պատահում մեծաբոյ մարդիք էլ, որ վիթխարի են ասվում, կարճիկ էլ, որ թզուկ են ասվում: Յրանցիա Գիլի անունով մեկ վիթխարի կար, իրեք գազ բոյ ուներ: Բայց յԱնգլիա մեկ թզուկ կար անունը Հուզզոն, որ իրեք թիզ բոյ ուներ: Զարմանալուն էս ա, որ վաթսուն իրեք տարի ապրեց սա:

Թագավորազն ֆոն Բուխինգամ հրամայեց, որ նրան սառը խմորե կե-

րակրի մեջ դրած, բերանը ծածկած, սուփրամեջ բերեն: Բոլոր մեծամեծքը էն օրը հացի էին: Ամանի բերանը որ չի բաց արին, բերողի ջանը դող չնկավ ու մեր թզուկը սկսեց ցոփ-ցոփ սուփրի միջումը դես ու դեն վազիլ, վերը վեր թռչիլ: Պետք է, որ սա շատ մեծ սրտանի ու խելոք ըլի էլած: Չունքի մեկ օր մեկ իշխանի հետ կռիվ քցեց ու նրան դուել կանչեց: Իշխանը կամենալով նրան ծաղր անել, թվանքի տեղակ՝ հետը մեկ հոխնա էր բերել: Էս որ տեսավ թզուկը, էնպես բարկացավ, որ իսկույն իշխանին սպանեց: 1682 թվին նրանից գանգատ արին, թե ուրըշների հետ ընդդեմ տերության խորհուրդ ա կապել, էս պատճառով բանդը քցեցին ու էնտեղ և եթ մեռավ:

5

Անձեռ առհեստավորը

Քառասուն տարի կրլի, Անգլիա մեկ մարդ կար՝ անունը Քինգստոն, որ ձեռն շուներ ու ոտով էր իր բանն անում: Շատը ձեռով չէին կարող էնպես պարզ գրիլ, ինչպես նա ոտով: Չայի թասը ոտով էր բերանը տանում, շանգալ, դանակ, գդալ՝ ոտով էր բռնում: Կրակ էր վառում, երեսը վեր անում, շորերը հաքնում, կովը կթում, ձին թամքում, լգամը բերանը տալիս, բոլորը ոտով էր անում: Շատ մարդի ձեռն էլ էսքան հունար շունի:

6

Փոռախոսն

Աշխարիս զանազան ու մեծ ճարտարությանց մեկն էլ փոռախոսութունն ա, որ մարդ բերանն էնպես ա ծոռում, ձեռն էնպես փորիցը հանում, որ լսողը, մոտին էլ որ նստած ըլի, հենց կիմանա, թե դռանը, կտերը, տան տակին են խոսում: Էսպես մարդիք Եվրոպա հիմիկ շատ են ման գալիս ու փող դատում:

Մեկ ինգլիզ՝ անունը Ժամես Փարեզ մեկ բաղում հաց էր ուտում: Ծառեն որ հացը բերեց, լսեց՝ որ բուխարու միջիցը մեկ խոր ձեռ ա գալիս, ախ են քաշում, տնքում և այլն:— Աղա՛ շե՛ս լսում էս ձեռը,— հարցրեց վախեցած ծառեն:— Ի՞նչպես չէ:— Էդ ո՞վ ա,— սկսեց ծառեն բուխարին դուս գոռալ:— Ձեռն չկա:— Գող պետք է ըլի, սրա հերն անիծած,— ասեց ու գնաց, փեղ բերեց՝ որ նրան էնտեղից հանի:— Աստուծո խաթեր, ձեռ տվեց, ինձ մեկ շարա արե՛ք, ինձ մի՛ մատնեք,— փախած մարդ եմ ու ուզում եմ, որ գիշերը գլուխս առնիմ, կորչիմ, ինձ փորձանքի մեջ մի՛ քը-

քեր:— Մառնն իսկուհն աղին իմաց արեց, սա էլ գոռալով, ուշունց տալով բուխարին ի դուս ձեն տվեց, որ ներքև գա:— Կգամ, կգամ, թե ինձ ձեռ չեք տալ,— ասեց:— Չէ՛, չէ՛, հլա ներքև արի՛, հետո կասեմ:— Չունքի էդ պես ա, ես էլ չե՛մ գալ,— վերևիցը ձենն էկավ:— Շատ լավ, հիմիկ կտեսնիս՝ թե գլխիդ ի՞նչ կգա,— ասեց ու դարավու կանչիլ տվեց: Չենը վերևիցը աղաչեց, պաղատեց, մղկտաց, բայց ի դուր: Իրեք դարավու սալդաթ էկան, ձողին տվին բուխարու մեջը, խառնեցին, ինչ արին արին, ձեն ու ծպտոն չկա: Ղարավուները կարծեցին, թե իրանց հետ հանաք են արել, տանտիրոջը մեկ լավ էլ դնքսեցին, փող էլ առան ու ինգլիզը՝ իր հացը անասա անոջ արեց ու ճամփա ընկավ:

էս բոլոր օյինը նա էր հանել, շունքի փորախոս էր:

7

Մեկ քաղաք թշնամիքն էկել բռնել էին ու ամեն օր մտիկ էին անում բնակիչքը, որ վրա կտան, իրանց թաղարեքը տեսել էին: Մեկ սալգաթ թշնամու ղոնշունի հանդեպը դարավու էր կանգնած, մթնագիշեր էլ էր, նրա մտքումը ո՛չինչ բան չկար, եթե ոչ սպանություն, կրակ, թուր, արյուն: Ղարավուխանի մոտին մեկ կճուճ կար դրած, միջումը մեկ քանի եփած սիսեռ, որ սալդաթների իրիկնահացիցն էր մնացել: Մեկ մեծ մայմոն սիսեռի հոտն առել էր ու շունքի դարավուլը 40—50 ոտը հեռու գնում գալիս էր, մոտացավ կճճին ու գլուխը գոռով ներս տարավ: Հենց էս սհաթին դարավուլը վրա հասավ, մէյմոնը դողալով գլուխը բարձրացրեց ու կճուճը գտակի պես մնաց գլխին նստած:

Սալդաթը հենց իմացավ՝ թե թշնամի ա, ջանը դող ընկած՝ թվանքը քցեց, գոռաց, հարայ հրոց արեց՝ թե թշնամին ներս ա մտել: Մյուս դարավուներին էլ դողն առավ, որ թվանքի ու դալմադալի ձենն իմացան, բալբանը խփեցին, նշանի թոփը քցեցին ու տասը մինուտ չքաշեց, բոլոր ղոնշունն ու քաղաքապետը կոփվ դուրս էկան, կարծած թշնամին ձեռք քցեցին՝ կճճի գգակը գլխին, երես մերես լափոթ ու հենց գգակը վեր առան, տեսան գեղջանգեջ՝ թե սատանի քամին ո՛րդիանց էր գալիս, էլ եզ պոչ ու գլուխ քորելով՝ ամեն մարդ իր տեղը գնաց:

8

Մեկ բարկացող մարդ մեկ օր եկեղեցումը Հոբի համբերության վրա քարոզ լսեց, մտքումը դրեց՝ որ էլ չբարկանա, Հենց տուն էկավ թե չէ:

կնգանը աչքալիս տվեց, շունքի բարկացած ժամանակին սրա հոգին հանում էր:— Դե, աչքի լույս, հիմիկուց դենը էլ դարդ չանես, էնպես մեկ քարոզ եմ լսել, որ գլխիս էլ քար աղան, ձեն չեմ տալ,— ասեց ձեռները տրորելով:— Հայդէ, գնա՛, մի քիչ պիվո բեր, որ մի քիչ սիրտըներս հովացնենք: Մեծ բռնկեն բաց արա՛, էլ ո՛ր օրվա համար ենք պահում:

Խեղճ կնիզը, խելքը գլխիցը թռած՝ որ մարդն էնպես փոխվել էր, վազեց մառան, ու — սատանի աչքը քոռանա, ուսկ մոռանկը թռած, եզ էկավ՝ հարայ տալով:— Ի՞նչ խաբար ա,— գոռաց մարդը՝ բարկացած:— Ի՞նչ խաբար ըլի՛ ա՛չքի լույս,— ասեց կնիկը,— էս ի՞նչ անբախտություն ա:— Ի՞նչ, ի՞նչ անբախտություն. ո՞ւմ տունն ա քանդվել, ես իմ փայլը՝ փառք Աստծու, ինչպես քրիստոնյա համբերելու եմ, էլ չի՛ պետք է բարկանամ, բայց ո՞ւր ա մեր պիվոն, ո՞ւր:— Ա՛խ՝ տե՛ր Աստված՝ հենց է՛դ ա՛ որ կուզեի ասել, է՛դ, կրկնեց կնիզը, էս ի՞նչ ա էկել մեր գլխին, բռնկի կապելը կտրատվել են, մառանը պիվով ծով ա դառել, Աստված գիտե՛ ի՞նչպես ա պատահել: Գլխին, ոտին տալով գծվեց, կատաղեց մարդը, տեղիցը վեր թռավ ու ուզում էր տունը տակը վեր անի:— Ա՛չքի լույս, իմ գլխի տե՛ր,— ձեն տվեց կնիկը,— Հոբա համբերությունը միտքդ բե՛ր, մի՛ բարկանար:— Հոբա համբերությունը,— գոռաց մարդը,— տո լա՛չար անզգամ՝ Հոբ իր օրումը երբ ա պիվո ունեցել, կամ խմել, թե նա էսպես մեկ բռնկա պիվո կորցնեք, աշխարքը տակ ու գլուխ կաներ:

9

Մեկ տեղ ղոնաղներ կային, մեկ ջահել տղա ուզեցավ՝ որ մի քիչ մասսխարություն անի, հարցրեց նրանց՝ թե ո՞վ ունի վրեն սհաթ, մատանիք կամ ուրիշ բան,— ես մարջ կգամ՝ թե ձեզանից մեկը իրեք անգամ իրար վրա կարողանա ասիլ, իմ սնաթս, իմ մատանիքս:

Մեկը հանեց ծոցիցը իր ջավահրակապ սհաթը ու դրեց սեղանի վրա — էն տղեն էլ մեկ քանի ոսկի հանեց՝ որ թե տանի, իրան ըլի:— Շատ բարի, թե իրեք անգամ կարացիր իրար վրա ասիլ՝ իմ սհաթը, էս ոսկիքը քեզ ըլի:

— Թե չասեմ, էն ժամանակը ինչ կուզես, արա՛, — ասեց մյուսը, որ լավ իմանում էր՝ թե էս մեկ դժար բան չի՛, ու ոսկիքը իրանն են:

— Լա՛վ,— կրկնեց էն տղեն ու սհաթն առաջին բռնեց:— Պատվելի, ո՞ւմն ա էս սհաթը:— Իմը,— պատասխանեց տերը:

— Բարաքլալա, լավ իմացավ, ի՞նչ պետք է արած, կաց մեկ էլ հարցնեմ,— ասեց ու մատանիքը առաջին բռնեց:— Ո՞ւմն ա էս մատանիքը,—

տերը գիժ չէ՞ր՝ որ ասեր, իմ մատանիքն ա, ծանրագոգոթ ասեց, — իմ սհա-
թըն ա: — Հենց մեկ անգամն էր մնացել, թե որ էս էլ ասել էր, սհաթի տի-
րոջ բանը՝ էլ ի՞նչ ասել կուզի, որ լավ կգար: — Բանս բո՛ւ ա, — ասեց մարդ
էկողը, գլուխը քորելով, ամա ի՞նչ պետք է արած, խոսքից չի՛ ըլիլ եդ դառ-
նալ: Է՛՛հ՝ ինչ կըլի, թո՛ղ ըլի:

— Պարոն աղա՛ ի՞նչ կտաս ինձ, թե ես տանիլ տամ, — հարցրեց, էս
որ ասեց՝ մյուսի փոխանը կատու ընկավ, թե ասեր, իմ սհաթը, սհաթը պտեր
տանիլ տալ ու մեկ քանի ոսկի ձեռ բերիլ, թե շասեր, էլի սհաթը կերթար:
Բանը շտր էր, ամա մարջ էկողը հանաք էր անում, ոսկիքը էլ եդ վերց-
րեց ու նրան խրատ տվեց՝ որ էլ չխաբվի:

10

էրկու ֆրանցուզ աֆիցեր իրար պատահեցան մեկ կարմնջի վրա ու
սաստիկ իրար դիպան: Մեկը շատ կարճ ու քնձոտ էր, մյուսը ջանով ու
սարի բոյ ուներ. կարճը բարկացավ ու մյուսին մեկ քանի փետ խփեց:
Մա ո՛չ բարկացավ, ո՛չ ինչ: — Էդպես բիաբուցութունը գիտես՝ որ արնով
պետք է լվացած մեր միջումը, էս անգամ էլ ջրով լվանանք, վնաս չունի, —
ասեց անաս, ձեռը քցեց նրա գոտիկն ու ինչպես մեկ թոփ կարմնջի վրովը
գետը քցեց: — Ինքը իր ճամփեն գնաց, մյուսը երկինքը:

11

Մեկ բանաստեղծ գնաց մեկ գիտուն մարդի տեսության, որ գրքերի
միջումը թաղվել, չէր ուզում տեղիցը վեր կենա: Բանաստեղծն սկսեց դուռ
առաջ կամաց ծեծել, հետո քիչ քիչ դայիմ, վերջապես ուզում էր՝ թե դուռը
ջախըփուրթ անի: Գիտունը կատաղած՝ տեղիցը վեր թռավ ու դեռ դուռը
բաց չարած՝ բարկացած գոռաց: — Երաբ քո ու եզի միջումը ի՞նչ գանա-
զանութուն կա: — Ո՛չինչ՝ պատասխանեց բանաստեղծը, — էս դուռը միա՛յն
Բերանն ապրի՛, ջուղաբն էսպես կտան:

12

Մեկ ինգլիզի գեներալ շատ աֆիցերների դոնադ արեց: Հացը որ կերան,
պրծան, գինի բերին, սեղանի վրա դրին, ինչպես որ Ինգլիզումը սովորու-
թյուն ա: Աֆիցերների մեկ քանիսը շոտլանդացի էին, որ ինգլիզի հետ
թշնամի են: — Ներեցե՛ք ինձ, — ասեց գեներալը, — ես մեկ վատ սովորու-

թյուն ունիմ, որ գինու վրա շոտլանդացոց վատն ասեմ: — Բան չկա, — պա-
տասխանեց մեկ շոտլանդացի աֆիցեր, — գինու վրա ինչ ասես, անց կկե-
նա, զորօրինակ ով մեկ վատ խոսք ա ասել շոտլանդացոց վրա, իսկույն
գետնովը կտամ:

Գեներալի անկաջի տակը քոր էկավ, էս որ լսեց: Հավիտյան էլ ձեն
չտվեց:

13

Մեկ քարոզաչի ժամումը քարոզ տվեց՝ թե Աստված ինչ որ ստեղծել
ա, բոլորն էլ կատարյալ է, պակասութուն չունի: Մեկ կուզիկ մարդ՝ որ
շատ մասխարաչի էր ու ուրախ, մտքումը դրեց՝ որ քարոզչուն օյին գա:
Ժամը որ դուս էկավ, դռանը կանգնեց, քարոզը գովեց ու կուզիկ քամակը
նրան դեմ անելով՝ ասեց. — Պարոն պատոր՝ թե Աստված ամեն բան թա-
մամ ա ստեղծել, բաս է՛ս ինչ խաբար ա, ինձ ընչի՞ ա էս պակասութունը
տվել:

Պատորը լավ իմացավ նրա միտքը ու ուսին խփելով ասեց. — Ի՞նչ
պակասութուն՝ սի՛րելի, շե՛ս տեսնում՝ որ Աստված քեզ էլ թամամ կուզիկ
ա ստեղծել:

14

Մեկ մարդ մեկին խիստ շատ հավատի բան էր հարցնում: Ծարը որ
կտրեց, հարցրեց. — Դու էլ ինձ ասա՛, Հակոբ ո՞ւր գնաց, երբ տասը տարին
թամամեց: — Ո՛վ ա խաբար, ուր գնաց, ես հո հետը չէի, դու էլ չե՛ս իմա-
նալ, ինչպես որ տեսնում եմ, — ասեց մյուսը: — Ես լավ գիտեմ, պատաս-
խանեց, տասն մեկ տարին գնաց, էսպես չի՛:

15

Մեծն Ալեքսանդր իր աֆիցերների հետ հաց էր ուտում, հանկարծ
սկսեց հարցնել. — Էն ի՞նչն ա, որ անցյալ տարին չկար, էս տարի էլ չի՛
ըլիլ, մյուս տարին էլ: — Ա՛հ՝ ես լավ իմացա, ձեն տվեց մեկ խելոք
աֆիցեր, էս հենց մեր տոնլուղն ա: — Էնպես դուր էկավ թագավորին էս
խոսքը, որ հրամայեց, նրան համ տոնլուղը տան, համ պարգև:

Մեկ քահանա զոնշունիցը քաղաքը տարան ու շատ լավ տեղ տվին, շունքի իրան բանին շատ արի էր ու ավագ քահանայություն էլ հետը նրա գեներալը ուզեցավ՝ որ նրա հետ մի քիչ հանաք անի, հարցրեց։— Շատ ուրախ եմ, որ էդպես լավ տեղ ճարեցիք, թեև մենք ամենա էլ կուզեինք, որ մեզ մոտ էիր մնացել։ Հենց մեկ բանը չի՞ ինձ դուր գալիս։— Ի՞նչը, — պարոն գեներալ։— էդ անունը, որ քեզ ավագ քահանա պտի կանչեն, շունքի որ ավագ սատանա, ավագ ավագակ էլ են ասում։— Ո՛չինչ, վնաս չունի, — պատասխանեց, — շունքի սատանի զխավոր էլ են ասում, — այսինքն գեներալ։

Անվանի զորապետն Մարեց Սաքսոնացի մեկ իշխանի հետ գեղումը ման էր գալիս, գեղըցիքը քաղցրությամբ գդակները վերցնում, գլուխ էին տալիս, նա էլ իր գդակն էր վեր կալնում, շնորհակալություն անում ու գլուխ տալիս։— Ի՞նչպես կարելի ա էսպես ուսմիկ էջ խալխի համար գդակ վերցնել, — հարցրեց իշխանը։— Ընչի՞ չի, — պատասխանեց մարշալը, — բաս սրանք էնպես պետք է կարծեն, թե իրանք լավ սնունդ են առել, ես չե՛

Մեկ կնիգ իր խեղճ մարդին ամանն էր բերել, էնքան բարկացրել, պիտացավություն էր տվել նրան։ Ո՛չ խնդրելով, ո՛չ աղաչանքով, ո՛չ խրատով ճամփա չէկավ։ Ծարը որ կտրվեց, մեկ օր լավ բաբաթ նրա հախիցն էկավ, Մազերը պոճոկելով, գոռալով ընկավ հոր տունը ու մարդիցը գանգատ արեց։ Հերը իր աղջկա շար բնությունը գիտենալով, խիստ նեղացավ։— Ինչպես կհամարձակի իմ աղջրկանը ծեծի, տես, ես նրա թամբահն ի՞նչ պես կանեմ, — ասեց ու մեկ մաթրախ վեր առավ, ու աղջրկանը, զորս դու պատվիրեցեր, միսը բերանը տվեց։— Գնա՛ հիմիկ քո մարդին ասա, ի՞մ աղջիկ, որ մեր հեսաբը դրստվեց, նա իմ աղջրկանն ա ծեծել, ես էլ նրա կնգանը։

Մեկ թագավոր մեկ վարդապետի վրա բարկացել էր, չէր ուզում, որ երեսը տեսնի։ Ինչքան մարդ մեջ քցեց, հնար չէլավ։ Վերջապես էլի ինքը

սիրտը պնդացրեց ու գնաց մոտը։ Թագավորը հենց տեսավ նրան, երեսը շուտ տվեց ու ուզում էր՝ որ տուն մտնի, վարդապետը ետևիցը ձեն տվեց։

— Շատ շնորհակալ եմ, շատ՝ թագավոր։— Ընչի՞ցը, — հարցրեց թագավորը բարկացած։— էնդուց, որ հիմիկ իմանում եմ, որ իմ թշնամին չե՛ք։— Ընչո՞վ ես իմանում, հարցրեց։— էնդով՝ որ ինձ քամակդ շուտ տվիր, ու մեկ թշամու էլ ա չե՛ս արել։

էս խելոք խոսքը թագավորի սիրտը կակղացրեց ու էլի սկսեց նրան սիրել։

Մեկ սուփրի վրա մեկ հարուստ, երևելի ու մեկ գիտուն մարդ էլ կալին նստած։ Մեկ աման խիստ պատվական կերակուր բերին։ Գիտունն էլ սկսեց իր փայլը վեր առնիլ։— Օհո՛, կարդացող մարդիքն էլ են իմացել իրանց բերնի համը, — ձեն տվեց հարուստը։— Ընչի՞ չէ, բաս հենց իմանում ես՝ թե անոշ թիքեն հենց ախմախների՞ համար ա, — պատասխան տվեց գիտունը։

Մեկ քաղաքում տաք ջուր կար ու շատ մարդ էին գալիս էնտեղ լեզակալո՛ւ, ամսներով մնում, քեֆ անում, բալ տալիս, պար գալիս։ էստեղանց վերակացուն խիստ շախաչի մարդ էր ու ամենին սիրելի։ Մեկ օր էլ շատ խալխ էին ժողովել զալումը՝ որ պար գան, մեկ զուռնա մարդ մտավ ներս, գլոզուկն աչքին, շաքմեն հաքին, մաթրախը ձեռին ու շարը (երկաթի բիլը) շաքմին կապած։

Վերակացուն ուրախ ուրախ գնաց առաջը, դռը բաց արեց, խտտեց նրան ու ասեց՝ ամեն բանը լավ կարգին սարքին ունի պար գալու համար, ամա հենց մեկ բանն ա պակաս։ Մտնողը որ զարմանալով հարցրեց՝ թե ի՞նչը, նա պատասխան տվեց. «ձեր ձին, ձեր ձին, աչքի լիս»։ Ամենն էլ բերանները կալան։

Բայց մեկ օր մեկ խաթուն սրան լավ օյին էկավ։ Նա որ զալը մտավ, սա հենց իմացավ՝ թե մեկ ծուծը բարակ օմքին ա, գնաց առաջը, ուզեցավ որ հետը հանաք անի, ու հարցրեց՝ թե.— Տո՛վքիա շան անունն ի՞նչ էր։— Խանումը ծանր ծանր պատասխան տվեց.— Նաշ, ու շատ անամսթ շուն էր։

Նաշը էն վերակացվի անունն էր։

Մեկը իր բարեկամին հարցրեց՝ թե ի՞նչպես ա յուր գնում.— Ինչպես երկնքումը,— պատասխանեց, Հարցնողը մնաց զարմացած՝ որ էնպես բիրադի բախտավորվել ա, շունքի շատ աղքատ էր:— էդ ի՞նչպես ա պատահել,— հարցրեց առաջինը զարմացած.— Ի՞նչպես պտի պատահի, ո՛չ ուտում ենք, ո՛չ խմում,— պատասխանեց:— Հեսարի՛:

Մեկ սալդաթ բայրադի տակիցը փախել էր, բռնեցին ու դատաստանը կտրեցին՝ որ պիտի մեռներ, բայց շունքի լավ, դուշաղ սալդաթ էր, իրան թողին, թե ինչ ձևով կուզի մեռնիլ: «Չունքի որ բանն ինձ վրա ա մնացել, ես էլ կուզեմ, որ ծերությունես մեռնիմ»:

Աղեֆսանդր Մակեդոնացին կամենում էր, որ մեկ քաղաք տակըվեր անի: Նրա վարժապետի մեկը էստեղ էր կենում, դուս էկավ, գնաց թագավորի ոտը, որ քաղաքի համար աղաչանք անի: Հենց նրան տեսավ Աղեֆսանդրը թե չէ՝ շատ բարկացավ ու օրթում կերավ, որ ինչ որ նա խնդրի, ներհակն անի:— Խնդրում եմ ուրեմն, որ էս քաղաքը քանդես, բնաչինջ անես,— ասեց խելոք իմաստունը ու էս ձևովը քաղաքն ազատեց:

Մեկ իշխան մարդ մեկ օր իր որդուն շատ անարգեց՝ որ նա մեկ խոսք էլ ա չէ՛ր խոսում, երբ երևելի մարդիք իր տունն էին գալիս: Որդին շատ հաստադուլիս էր, Հորը հարցրեց՝ թե ի՞նչ խոսի, պատասխանեց՝ որ նրանց օղուշաղիցը, նրանք քեֆը հարցնի և այլն: Որդին հոր խրատը ականջումը հալեց, ու հենց առաջին էկողը մեկ եպիսկոպոս էր: Տղեն էլ ձեռ չէր վերցնում, հենց միշտ հարցնում էր եպիսկոպոսին՝ ի՞նչպես ա նրա կնգա, գավակաց քեֆը:

Մեկ լավ մուզիկանտ, որ իր բանը լավ գիտեր, ամա մի քիչ ծուծը բարակ էր, բախտավոր գտնվեցավ, որ նրան Ֆրանցուզի թագավորի մոտ տարան: Թագավորը հարցրեց նրան՝ թե նա՞ է էն մուզիկանտը՝ որ էնքան գովում են:— Ձերդ մեծություն, դորդ ա, էդ գովասանությանը չեմ արժանի, ամա կարող եմ համարձակ ասիլ, որ էնպես ձեռ ունիմ ևս, որ ինչ ուզենամ, կարող եմ նրանից շինել,— պատասխանեց:— Թե որ էդպես ա,— ասեց թագավորը,— հրամայում եմ՝ որ մեկ ջուխտ գուլբա շինես քո ձեռիցը, շունքի հաքիդ գուլբեքը բանի պետքը չեն:

Մեկ գեներալ մեկ քաղաք մտավ: Բոլոր քաղաքացիքն եկան՝ որ նրա գալը շնորհավորեն: Հրեաներ էլ էին հավաքվել դռանը, բայց նա հրամայեց՝ որ նրանց քշեն: «Դրանք են մեր Քրիստոսի շարչարողը, թո՛ղ կորչեն երեսիցս»: Հրեաները շատ նեղացան, որ էնպես պատասխան ստացան, ամա ասեցին, որ շորս հազար ոսկի են բերել փեշքաշ: Հենց մեծավորն իմացավ թե չէ, իսկույն հրամայեց՝ որ ներս գան, «դրանք ի՞նչ անեն,— ասեց,— խաչելու ժամանակին դրանք դեռ չէին ծնվել»:

Մեկ կաղ Ֆրանցուզ Գերմանիո միջովն անց էր կենում, ձիուցը վեր ընկավ: Գեղըցիք՝ որ տեսան, վրա թափեցին՝ որ քոմակ անեն, բայց որ տեսան՝ թե կաղում ա, հենց իմացան՝ թե ոտը դուս ա ընկել, ինչքան զոռ ունեին, բանացրին՝ ու ոտիցը քաշում էին, որ տեղը քցեն: Ողորմելին ինչքան էլ որ գոռաց՝ թե ոտը դուս չի ընկել, ինքը կաղ ա, նրանք հենց կարծում էին՝ թե ցավի ձեռիցն ա էնպես գոռում, ու դհա՛ ավելի զոռ էին տալիս, շունքի լեզուն չէին հասկանում: Նրա բախտիցը մեկ մարդ էկավ՝ որ երկու լեզուն էլ գիտեր ու խեղճին ազատեց էս դառը տանջանքիցը:

Մեկ թոզիցը փախած մարդ մտավ մեկ վարժատուն, տեսավ՝ որ երեք շինել կան կախ տված, վերցրեց և քաշվեց: Դուս գնալիս մեկ աշակերտի ուստ էկավ, որ մեկ լավ շինել էլ նա ուներ քցած: Սա տեսնելով՝ թե նա

էնքան շինել ձեռին տանում ա, հարցրեց պատճառը, . գողն ասաց հանդարտ՝
թե շինելու ա տանում:— Թե որ էդպես ա, խնդրեմ իմն էլ տանիս հետդ,—
ասեց աշակերտը, շունքի յախեն մի քիչ լավ չի, ամա շուտով բերես:— Աշ-
քիս վրա,— պատասխանեց գողը,— մեկ սհաթից հետո բոլորն էլ հետս
կբերեմ, միամիտ կաց:

էն գնալն էր՝ որ գնաց, հա մտիկ արա՛, թե էս օր էլ եդ կգա:

30

Գողի մեկն էլ մտավ ժամը, որ մեկ բան ձեռ քցի, տեսավ՝ որ մեկ
խաթուն մեկ թանկագին թուփունաման հանեց շիբիցը: Հենց տեղը դրեց
թե չէ, զոչալ գողը մոտեցավ ու թոցրեց: Փոքր վախտ անց կացավ, էլի
ուզեցավ էն խաթունը՝ որ թուփուն քաշի, զարմանքն իրան առավ՝ որ
տեսավ՝ թե թուփունամանը չկա ու սկսեց գոռալ: «Ի՞նչ էլավ թուփունա-
մանս, ա՛խ, էս սհաթին ո՞վ կտանեիր»: Գողը՝ որ ժամանակ չէր ճարել, որ
քաշվի, մոտ էկավ ու նրան խրատ տվեց՝ որ մեկ էլ լավ ման գա: Զեք,
ծոց, էլ տեղ չմնաց, որ ման չգա, չգտավ: Չունքի գողին մեծ մարդ էին
համարում, էլ մեկն էլա կարծիք չտարավ՝ թե նա կլրի: «էս ի՞նչ անբախ-
տություն էր՝ որ գլխիս էկավ, մարդ էնպես թուփունամանը ի՞նչպես կորց-
նի. բալքի սհաթս էլ են գողացել, հլա մի մտիկ անեմ: Ա՛խ՝ չէ, փառք Աս-
տուծո՛՛ որ տանը սեղանի վրա թողի»:

— Հեչ ֆիքը շանես՝ խաթուն,— ասեց գողը,— ձեռ թուփունամանը կը-
գտնվի, ջուղաբը ես տամ, պոլիցումը մեկ քանի բարեկամ ունիմ, հենց էս
սհաթին կերթամ, իմաց կանեմ, որ ամեն տեղ ման գան: Արժանի արե՛ք,
հենց ձեռ անունն ու տեղն իմանամ, որ թե իմ բախտիցս՝ ես գտնեմ, գամ,
ձեզ հայտնեմ:— Խաթունը շատ շնորհակալություն արեց ու իր անունն ու
տեղն ասեց: Գողը ժամիցը դուս էկավ ու ուղղակի նրա տունը գնաց:— Ես
ձեռ խաթունի կշտիցն եմ գալիս,— ասեց զարավաշին,— որ անց կենալիս՝
նրա սհաթը առնեմ ու իրան տանիմ, որ սեղանի վրա թողել ա:— Ղարա-
վաշի մեկը՝ որ նրան հեչ չէ՛ր տեսել, չէր ուզում սհաթը նրան տա: Գողը
տեսնելով՝ որ կարծիք են տանում, ասեց:— Ես լավ եմ տեսնում, որ դուք
Ադա Բեգզադին չե՛ք ճանաչում, պետք է ձեզ մեկ նշան տալ, որ դուք ինձ
հավատաք: էս թուփունամանը ճանաչո՞ւմ եք, թե չէ: Զեռ խաթունը տվեց
ինձ, իմանալով՝ որ դուք առանց նշանի չեք հավատալ, նրա սհաթը զարիբ
մարդի տաք:— էլ ի՞նչ տարակուսություն կմնար. սհաթն էլ իրան տվին, ու
մեր խեղճ խաթունը՝ ո՛չ սհաթիցն ստացավ խաբար, ո՛չ թուփունամանիցը:

31

Մեկ էլի գնաց Ավստրիո թագավորիցը՝ փափի մոտ ու սկսեց էնպես
երկար ճառ (տե՛ջ) ասիլ, որ փափի քափ ու քրտինքը կոխեց անհամբերու-
թյունիցը: Ճառը որ պրծավ, փափը իսկույն հարցրեց. էլ ի՞նչ հրաման ունի
ձեռ թագավորը:— Ո՛չինչ,— պատասխանեց խորամանկ սեկրետարը, որ տե-
սավ՝ թե փափն ի՞նչ հալի ա,— մեր թագավորի հրամանն էն ա, որ էս ճա-
ռը մեկ էլ ասենք, թե մեր ուզածը շանես:— Չէ՛, չէ՛,— պատասխանեց փա-
փը պոռչները կծելով,— էլ գլուխ չունեմ, որ լսեմ, ինչ ուզում եք, կանեմ:
Աստված տա, որ ամեն մարդի բան էսպես հաջողի, բայց շատ անգամ
փորըդ էլ ես գետինը քսում, էլի բերնիդ նայող չկա:

32

Մեկ գիտուն մարդ մեկ կաթոլիկի եպիսկոպոսի հարցրեց՝ թե ի՞նչ տեղ
չկա Աստված: Եպիսկոպոսը հայտնի բան ա, որ նրա խոսքի վրա ծիծա-
ղեց ու ասեց. «Աստված ամեն տեղ ա»: «Բաս Հոովմ ընչի՞ համար ա Քրիս-
տոսի տեղը փափը նստում, մալում ա, որ էնտեղ Աստված չկա, որ տե-
ղակալն ա բանը յուրա տանում»:

33

Թագավորի մեկը մեկ հանդիսավոր օր գնաց բանդը, որ բռնվածնե-
րին ողորմություն անի: Ում որ հարցրեց, գլուխը դորդեց ու գանգատ
արեց՝ որ նհախ տեղն են իրան բանդը քցել: էս հաղաղին թագավորի աչքն
ընկավ մեկի վրա, որ զրաղումն անսաս կուչ էր եկել: Թագավորը մոտ
եկավ, որ նրա սուչն էլ իմանա:— Զերդ մեծություն,— պատասխանեց բան-
դարկեալը,— իմ հախն ա, ի՞նչ ասեմ: Քանի օր էր օղուշաղս մնացել էին
ցամաք հացի կարոտ: Հուսահատությունը ջանս առավ: Մթնով դուս էկա
տանից փշտովը ձեռիս լիքը, մեկ հարուստ իշխանի ռաստ էկա ու ասեցի,
թե որ ինձ օգնություն շանի, կսպանեմ: էս մասին բերին ինձ, բանդը
քցեցին:

— Ա՛յ շար անիրավ,— ձեռ տվեց թագավորը,— քեզ պես ավազակ
մարդը էսպես անմեղների միջումն ի՞նչպես պտի թողած: Դո՛ւս, դո՛ւս, էլ
էստեղ ոտդ չկոխես, թե չէ քոնը քեզ կհասնի:— Աստված ո՛չ անի,— Զերդ
Մեծություն,— որ էդ զալբությունն անեմ, թե մեկ էլ տեսնեք ինձ էստեղ,
ըխտիարը ձեռն ա:

Ասեց ու գրակը կոնատակն առած՝ դուս քաշվեցավ:

Մեկ ջահել ծառա անկարգութիւնն էր արել ու օթախը հոտացրել:—էս ի՞նչ գարշելի հոտ ա կանգնել էստեղ,— ձեն տվեց աղեն քիթը բռնելով:— Ա՛խ՝ ո՞ղորմած տեր,— պատասխանեց ծառեն,— մեր անպիտան շունն ա էս խայտառակութիւնը արել, ա՛խ՝ նրա աչքը դո՛ւս գար, որ չըլեր իսկի:— Ի՞նչ, գլուխդ քարն ես տալիս, շո՛ւնը, շո՛ւնը, շո՛ւնն էստեղ չի՛ հո,—ասեց տերը:— Ղորդ ա՛ աղա, ճշմարիտ ես ասում, էստեղ չի՛, ամա հենց որդի որ ա, կգա,— կրկնեց լեղապատառ՝ ծառեն:

Մեկ աղքատ կնիկ մեկ հարուստ իշխանից ողորմութիւնն էր խնդրում, որ նրա ծծմերն էր էլել:— Թող էլ չեմ տալ՝ որ աչքդ ածես,— ասեց իշխանը,— շունքի երեխա վախտս ինձ օյին ես էկել:— Ե՛ս, վա՛յ, իմ աչքս դուս գա, էդ ի՞նչ ես ասում:— Հա՛, դո՛ւ, դո՛ւ, շունքի իմ մերս շատ անգամ ա ինձ ասել, որ ես շատ սիրուն երեխա եմ էլել, ամա դու ինձ փոխս ես քցել:

Մեկ հաստափոր մարդ ցխումը վեր ընկավ ու չէ՛ր կարում տեղիցը վեր կենալ: էս հաղաղին մոտովը մեկ մարդ անց կացավ, խնդրեց՝ որ գա, իրան քոմակ անի, ցխիցը հանի:— Աչքիս վրա,— ասեց անցվորը,— քեզ քոմակ կանեմ, ամա էդ տեղ շատ մուտառ ա, վեր կաց, մի քիչ զրաղ քաշվի՛ր, էն ծամանակը բա՛շ ուտա, ձեռիցս էկածը չեմ խնայի:

Մեկը քաղաքն էր գնում ձիով: Ճանապարհին մեկ ճանաչ ուստ էկավ ու հարցրեց:— Աչաբ, աչաբ, ո՞ւր էս սհաթին:— Քաղաքը:— Ուրեմն ձիուդ զոռ արա՛, որ տեղ հասնիս, տասը սհաթին դռները կոխպում են.— Բան չկա,— պատասխանեց ճամփորթը գլուխը տրմբացնելով:— Մարդն է՛ն ա, որ ամեն բանի հունարը գտնի: Թե քաղաքի դռները տասը սհաթին են փակում, ես էլ նրանց ջգրու իմ սհաթը մեկ սհաթ եդ եմ քաշել:

Մեկ գեղըցի, որ իրան շատ իմաստուն էր կարծում, շունքի գրիլ, կարողալ գիտեր, էկավ քաղաքը ու տեսավ, որ մեկ տան տախտակի վրա գրած էր. «էս տեղ ձիանք կան քրեհելու»: Ու 1748 տարվան թիվը: Հենց իմացավ՝ թե էն տանը էնքան ձի կա, գլուխը թափ տալով սկսեց գոռալ. «Պա՛, պա՛, պա՛. մեկ գոմում որ էսքան ձի կա՛, տե՛ս՝ թե սաղ քաղաքումը որքան կըլի»:

Մեկ սալդաթի հրամայեցին, որ կոխվ դնաւ:— Ա՛ղա,— ասեց իր ափիցերին,— ես չե՛մ կարող գնալ, շունքի կա՛—կա—կա՛—կազ եմ:—«Ի՞նչ վնաս ունի,— պատասխանեց ափիցերը,— դու հո թշնամու հետ չի՛ պետք է գլխիցդ դուստասս, վայրահաշուցիւն անես, պտի կովիս:— «Շա—շատ բարի»,— ասեց կակաղը, «թե—թե—ո—ո՛ր դա—դա—րա—վու—վուլ ըլիմ, ու—ու մե—մեկը գա, մե—մեկ սը—սհաթ անց կը—կենա ըն—ըը—չանք կը—կը կասեմ, ո՞վ վո—վո—ո՛վ է գալիս:— Բան չկա,— պատասխանեց օփիցերը,— քեզ մեկ ընկեր էլ կտան, որ նա ձեն տա, երբ դու թվանքդ քցես:—Շա—շատ բա—բարի,— կրկնեց սալդաթը,— թե որ ի—ինձ ե—եսիր անեն փո—փո—փորս վե—վեր կածեն, ընչանք կա—կասեմ մը—մը—մը—մեղա՛, պը—պը— պրծը—ծը—ծը—ծացրեք:

— Սո՛ւ, սո՛ւ,— ասեց բարկացած մեկ դատավոր դատաստանատանը, ձեններդ կտրեցե՛ք: Ի՞նչ եք բերնըներիդ կապը կտրել: Հինգ սհաթ կըլի էստեղ նստած եմ, տասներկու ավելի շառ եմ կտրել, քսան մարդ ճամփա քցել, առանց մեկ խոսք ասելու կամ լսելու:

Մեկը մեկ քանի բաղ էր գողացել, դատաստան որ տարան, հետը մեկ քանի շհաղ վերցրեց, որ ասեն՝ թե էն բաղերը դեռ շատ պտտիկ էին, որ նրանք նրա մոտ տեսել էին: էս կերպով գլուխը պրծացրեց: Ախմախի մեկն էս իմացավ, գնաց, երկու թվանք գողացավ և հետը վկա տարավ մեկ քա-

նի մարդ դատաստանատունը՝ որ ասեն՝ թե էն թվանքները շատ ջահել էին, երբ որ նրանք նրա մոտ տեսել էին: Հայտնի բան ա, որ թվանքի տեղակ իրան աճեցրին:

42

Մեկը հայլին առավ ձեռը, առաջին բռնեց ու աչքերը խփեց:— Էդ ի՞նչ ես անում,— մոտի կանգնողը հարցրեց:— Ի՞նչ պետք է անեմ,— պատասխանեց,— ուզում էի մեկ իմանամ, թե քնած ժամանակս ի՞նչ պատկեր սնիմ:

Ո՛վ շի ասիլ՝ մաշա՛լլա, խելքի կողմանն գլուխդ ապրի՛:

43

Մեկ պերուք շինող (մազ շինող) խնդրեց մեկ թագավորից՝ որ իր շինած պերուքը գլխին պահի:— Բոլոր դուան մարդիկն էլ շինել տվին ու պերուք շինողը լավ դատեց: Մեկ փեղեք ոտ շինող էլ՝ էս լսեց, ու գնաց թագավորին խնդրեց, որ իր շինած փեղեք ոտներն առնի, նրանով ման գա:

44

Մեկ դարավու սալդաթի քնած տեղը՝ թոփի գյուլենն էկավ, գլուխը տարավ: Ընկեր սալդաթը, որ գարթուն էր, հազալով ձեն տվեց: «Աչքդ բարին տեսնի, ընկերս թե որ վեր կենա տեղիցը, ի՞նչքան կգարմանա, որ տեսնի՝ թե գլուխ շունի»:

45

Մեկ շորան գնաց մեկ մուհրը փորողի մոտ, ու խնդրեց, որ իրան համար էնպես մեկ մուհրը փորի, որ ինքն ու իր բոլոր սուրուն վրեն ըլին:— Աչքի լույս,— ասեց ուստեն,— ոչխարները կարելի ա փորել, ամա թե դու հետըներն ըլիս, Մուհրը շատ մեծ կըլի:— Ի՞նչ վնաս ունի,— պատասխանեց շորանը,— ոտներս մի քիչ կարճ շինի, ո՛վ ա հարցնում.— Մհրափորը, շորանին մինչև կեսը փորեց, վրեն մեկ սար, սարի գլխին մեկ ոչխար: Չորանը իր պատկերին հավանեց, ամա ոչխարի համար շատ անբավական էր:— Հենց մեկ ոչխար ես փորել, մյուսներն ո՛ւր են,— հարցրեց:— Սարի

քամակումն արածում են,— պատասխանեց:— Թե որ էդպես ա, էլ ձեն չի՛ պետք է տված, թո՛ղ իրանց համար արածին. քանի որ էս գլուխը սաղ ա, նրանց գելը չի՛ ուտիլ,— ասեց շորանը:

46

Մեկ աֆիցեր մեկ տավար ուկրուդ էր ձեռ քցել ու երկար ժամանակ չէր կարում նրան հասկացնի, թե ի՞նչպես պտի սալդաթը ձեն տա. «ո՛վ ա»:— Հիմիկ լավ մտիկ արա՛՛ ալ հաստագլուխ՝ հմիկ կգամ, դու իսկույն դայիմ գոռա՛, «ո՛վ ա»: Աֆիցերը մի քիչ տեղ հեռացավ ու էլ եդ էկավ: Ռեկրուտը մոզու պես դունչը կապել, անսաս մտիկ էր անում: «Տո ե՛զը՝ ընչի՞ չես ձեն տալիս՝ թե «ո՛վ ա»: «է՛հ, բանդ կտրվել ա, ի՞նչ ձեն տամ, մկամ չե՛մ գիտում, թե դու ո՛վ ես»:

Անջախ անջախ սալդաթությունը լավ օսալ սովորել էր, թեև դագանակը քամակիցը պակաս շէր ըլում: Մեկ անգամ կովի ժամանակին աֆիցերը նրան հրամայեց՝ որ գիշերը ով էլ որ պատահի, իրեք անգամ ձեն տա՛ «ո՛վ ա», ու թե էկողը ձեն չհանի, կրակ տա: Գիշերը՝ մեկ էլ է՛ն տեսավ՝ որ մեկը իր վրա ա գալիս: Իրեք անգամ ձեն տվեց, բայց էկողը ո՛չինչ չասեց: Իսկույն թվանքը վեր դրեց, ջիբիցը շախմատն ու քարը հանեց, շախմատի տվեց ու վառված դավը էկողին դեմ արեց: «էս էլ քո կրակը»:

47

Մեկ ծուծը բարակ մարդ սկսեց իր բարեկամին էս ձևով մեկ գիր գրել:— Սիրելի բարեկամ: Վերջապես փոքր հանգստացել ենք ու հմիկ կարող եմ քեզ մեր որպիսությունը գրել՝ թե թշնամիքը ի՞նչպես են մեզ ամեն օր անհանգիստ անում, թեև փառք Աստուծո՛՛ ամենն էլ կոտորել, փշացրել ենք:

Մեր հալը շատ վատ ա, մեկ կտոր հացի կարոտ ենք մնացել, լեզվներս բերնըներումս շորացել են, թեև փառք Աստուծո՛ հաց ու խոզի միս շատ ունինք: Մեկ կաթ գինի շունինք, ամա արաղ՝ որքան ուզես՝ կա: Բայց հացին նստելիս, պետք է թուր ու թվանք ձեռներիս բռնած: Հենց էս սհաթին էլ՝ որ էս թուղթը գրում եմ, մեկ ձեռիս թուրս ա, մյուս ձեռիս՝ թափանչա:

Տասն շորս օրից առաջ քո գրի պատասխանը կգրեի, ամա էգուց առավոտն ստացա, ներեցե՛ք: Փոշթը մեկ անգամ էլա չի՛ գալիս, որ թալա-

նած լըլի: Երեկ փոշտն էկավ, ինչ կար չկար, թալանել էին, բայց փառք Աստուծո, որ ոչինչ չկար, երկու մարդ էինք, նրանք էլ դարդակ:

Անց կացած հինգշաբթի օրը խաբարն էկավ, թե մեկ դասթա ձիավոր մեզ վրա են գալիս, ամա ո՛չ բայրաղ ունեին, ո՛չ բալաբան, զուռնա էին փշում: Տղամարդ, կնիկարմատ, մեծ, պատիկ՝ բոլորս էլ առաջ գնացինք: Մենք շատ քիչ էինք, բայց էլի առաջ գնացինք: Մահն ամենի երեսին տպվել էր: Բայց շունքի առաջ գնացինք, թեև էս միջոցին մեր դաս-թեն բոլոր կոտորեցին, ամա էլի փառք Աստուծո, ամենս էլ մնացինք սաղ սալամաթ ու թշնամու վրա թափեցինք: Մեր բախտիցը թշնամին բարութ շուներ, թափանչա ուներ, թուր ու մզրախ, բայց շունքի գյուլլա շատ ունեինք, բոլորն էլ թուրը քաշեցինք, մեկ հոգի էլա չպրծավ, էնդոնցից սավահի, որ ջմջմումը խրվեցին ու խեղդվեցին: Նրանց շորերը շատ ունգ ունգ ու մեկ ձևի էր, բայց բոլորն էլ կանաչ:

Թշնամուն որ հետ ածեցինք, սկսեցինք օրդուն թալանել, աչքդ բարին տեսնի, աշխարքի խաղինեն ու մալն էնտեղ էր, ամա մեկ քանի թրից, մզրախից, թվանքից սավահի՝ ոչինչ չկար, էն էլ ո՛չ բերան ունեին, ո՛չ կոթ, ո՛չ լուլա, ո՛չ քար ու շախմախ: Մեկ քանի դարդակ շուշա կար, ամա ջրով լիքը: Շուշեքանց գինին բոլոր լագել էին, բայց մեր բախտիցը ո՛չինչ չէր էլել միջումը:

Թե էս գիրը չստանաս, պետք է որ կորած ըլի, խնդրեմ ուրեմն՝ որ ինձ պատասխանը գրես: Թուղթս լցվել էր, մեկ մատնաշափ տեղ էլ չկար, ամա դեռ էլի հինգ սհաթ գրում էի, թուղթը չէր հատնում:

48

Մեկ ջահել տղի կես գիշերը վեր կացրին ու բոթը տվին, որ մերը մեռել ա: «Ա՛խ՛ տեր Աստված,— ձեն տվեց ձգվելով ու արշտոտալով,— իմ հալն ի՞նչ կըլի, թե որ առավոտը քնից վեր կենամ, աչքս բաց անեմ ու էս խաբարն իմանամ»:

49

Մեկ ջահել տղա մեկ ջմջմա տեղի մոտացավ. մոտովը մեկ գեղըցի էր անց կենում, հարցրեց նրան՝ թե ջմջմեն պի՞նդ ա, թե չէ:— Հայտնի բան ա, որ ջմջմի տակը շատ պինդ ա,— պատասխանեց խորամանկ գեղըցին: Հենց մի քիչ գնաց թե չէ, ձին միջումը մինչև անկաջները թաղվեցավ: Տղեն

կրակվեց գեղըցու վրա.— տո դուռումսաղ՝ չէ՛իր ասում, թե տակը պինդ ա:— Պատվելի՛ հայտնի բան ա, պինդ ա, ամա դու դեռ տակը չես հասել, ի՞նչ կիմանաս,— պատասխանեց գեղըցին՝ հանդարտ գլուխը բորելով:

50

Մեկ մարդ թունդ խուլ էր, ամա շէր ուղում իր քառությունը վրեն աննի: Մեկ շախաշի ճամփին հեռավանց տեսավ նրան ու ընկերին ասեց. արի՛ մեկ օյին գանք նրան, ու սկսեց ոտով, ձեռով անիլ, բերանը բաց անիլ, իրան զոռ տալ, որպես թե սաստիկ ձենով գոռում, ձեն ա տալիս քառին, ամա մեկ բառ էլ ա չէ՛ր խոսում: Քառը վրա պրծած, բարկա<ցած> էկավ ու սկսեց նրան ղնամիշ անիլ: «Ի՞նչ եք բերաններդ ճոթում, աշխարքը հո քանդվել չի՛ խա՛նիխարաք: Հենց իմանում եք՝ թե քա՛ն եմ, որ ասածներդ չիմանամ»:

51

Փորդուգալացիք երկար ժամանակ մեկ ճգնավորի իրանց ապավեն էին բռնել: Մեկ անգամ կոխվ պտի գնային, գլխավոր շունեին: Խեղոք մարդիքը խորհուրդ արին, որ իրանց ճգնավորին գեներալ շինեն, բայց շունքի ծառայություն չէ՛ր արել, չէին գիտում, թե էս տեղն ի՞նչպես նրան տան: Էլի միտք արին ու սկսեցին ճգնավորի պատկերին առաջի օրը սալգաթի շոր հաքցնիլ, մյուս օրը՝ աֆիցերի, երրորդ օրը՝ գեներալի, չորրորդ օրը ֆելդմարշալուծյուն իրան տվին ու 150 ոսկի էլ տոնլուղ կարգեցին, որ թագավորն ինքը իրան ձեռովը մախմոխի վրա դրած՝ իր ժամանակին բերում, պատկերի առաջն էր դնում:

Մեկ կովում պատկերն էնպես առաջներին տանում, ղոնշունն էլ ետեվիցը գնում էր: Որ մոտացան, թշնամին մեկ քանի թոփ քցեց: Մյուս օրը տեսան, որ էլ մեկ Փորդուգալացի չկա իրանց առաջին: Տոանցուզի գեներալը էնպես էր կարծում, թե տափ կըլին կացել, բայց մեկ քանի եսիր արած մարդիք պատմեցին՝ թե ճգնավորի գլուխը գյուլլեն տարավ, էնդուր համար նրանք փախան, շունքի էլ գլխավոր շունեին:

52

Մեկ ժամանակ ինգլիզի ու հոլլանդացի մեջ ծովային պատերազմ կար ու մեկ նեղ տեղ ամեն օր ծովի վրա կոխվ էին տալիս: Հենց մեկ էլ

ուզում էին կոխել նորեն սկսեն, խաբարն էկավ՝ թե բարշությունն ա ընկել թագավորների մեջը: Երկու կողմն էլ շատ սիրով սկսեցին իրար հետ յուր գնալ: Մեկ հողանդացվոց նալում՝ որ ինգլիզների նավիցը հետու շէր՝ մեկ մատրոզ (ծովի սալդաթ) շատ լավ քյանդրբազություն գիտեր ու էնպես էր նավի դիրակը (կայմ) վեր ըլում, ինչպես մեկ կատու: Մեկ օր էլ էսպես վեր էլավ, հասավ դիրակի ծեբը, մեկ ոտի վրա կանգնեց ու հազար մեկ հունար բանացրեց: էստուց հետո՝ որ շուռ չէկավ ու գլխի վրա դիրակի ծեբին ցից էլավ՝ ոտները դարդուս՝ տեսնողների աչքը սեացավ, գլխրնե-րին կրակ վառվեց: Վերևիցը որ վեր էկավ, բոլոր հողանդացիք սկսեցին նրան գովել, երկինքը հանել ու ինգլիզների վրա պարծենալ՝ որ էնպես հու-նարով մարդ կա իրանց միջումը:

Մեկ պառավ մատրոզի բարկությունն էկավ՝ որ իր ազգին էսպես անպատիվ էին անում: Նա էլ սկեց կատվի պես դիրակը վեր ըլիլ. ծեբին կանգնել ու հենց էն ա, ուզեցավ՝ որ նրա նման հունարներ բանացնի, թանն ու լոբին իրար խառնվեցավ, աչքերը շաղվեցավ ու զրխ՛կ — դիրակի տակին սկսեց գլուխն ու եղևը քորիլ: Նրա բախտիցը պարաններն ու ե-քյանը պահել էին նրան, թե չէ հոգին ճամփի կիսին կտար: Հենց մի քի-խելքը գլուխն էկավ թե չէ՝ սկսեց հողանդացոցը հարբա գալ ու բղավիլ. «էսպես վեր կըլին ա՛յ. թե մարդ եք, դուք էլ էսպես կանե՛ք»:

53

Չորս ջահել տղերք աշխարթիս բանի վրա սկսեցին խոսք ու զրից անիլ, վեճ բաց անիլ: Մեկն ասում էր՝ թե որ Աստված մարդի բանը չհա-ջողի, կարելի ա մեկ քաղաքի դռնովը մտնիլ, էլի քաղաքը չհասնիլ: Մյուսը՝ որ էքսի օրը պտեր մեկ քաղաք գնալ՝ որ դարավուլ էր դրած, էս խոսքին ընդդեմն էր ասում: Մի քիչ էլ կովեցին ու դուս գնացին: Տղերքանց մեկը մյուսներին ձեռ բերեց ու սովորցրեց՝ որ էս կովոզի գլխին օյին գան նրանք էլ խոսք տվին, գիտեին գնալու վախտն էլ:

Մեկ սել ուզեցավ մտնի քաղաքը, դարավուլը ձեն տվեց:— Ուստի՞ ես գալիս, անունդ ի՞նչ ա:— Լ. քաղաքիցն եմ գալիս, անունս էլ Մեկդրա-ղանի ա:— Մեկ սել էլ էկավ. սալդաթը հարցրեց, էկողը պատասխան տվեց:— Լ. քաղաքիցն եմ գալիս, անունս էլ Էրկուրաղանի ա: Սալդաթի ջիգըն էկավ. էս ինչ բան ա, մեկդրաղանի՞, էրկուրաղանի՞. ուզում են թագավորի սալդաթին օյին գան, գլուխը փշե՞ն, տնազ անեն, ու սկսեց գլուխը քարե-քար տալ, գոռալ, թող դուման անել, ամա էկողը էլի սիրտն առավ ու անց կացավ: Մեկ էլ որ շլսեց սալդաթը՝ թե մեկ նոր էկողի անունն էլ Իրեկ-

դրաղանի ա, ուզում էր՝ որ մաղերը պոկի, էկողին բռնի: Բայց փողով, բանով խաթրն առավ սա ու յախեն ձեռից հանեց: էս իրեք անուններն էլ շինովի էին:

Հմիկ շունը կապի, սալդաթին բա՛ց թող. շունքի իսկ ճամփորթն էկավ, որ անունը Չորսդրաղանի էր, ու էն տղեն էր, որ կոխվ էր արել: Հենց անունն ասեց թե չէ, սալդաթը կապը կտրեց, ոտին, գլխին քոթագելով քաշեց նրան, դարավուլխանեն քցեց ու էնքան շթողաց, մինչև ինչ քա-ղաքից որ էկել էր, վկայություն բերել տվին, որ ճշմարիտ նրա անունն էնպես էր:

Մրամիտ առածք (մասալեք)

54

Մեկ զորական ծառայությունը որ պրծավ, դուս էկավ, դնաց իրանց մինիստրի (նախարարի) մոտ ու հարցրեց.— Պարոն մինիստր՝ ի՞նչ կանեք, որ մեկ մարդ ձեզ հարամազա կանչի:— Ի՞նչ,— պատասխանեց մինիստ-րը,— ի՞նչ կանեմ, կհրամայեմ՝ որ նրան հաց ու ջրի աբով բանդը քցեն:— Շատ բարի,— խոսքը եդ առավ աֆիցերը,— ես ձեզ էդպես եմ կանչում, թե մարդ ես, խոսքիդ դրուստ կա՛ց, շունքի ես հաց չունիմ:

էս խելոք մտածմունքի վերջն էն էլավ, որ աֆիցերին պենսիա (թոշակ) կարգեցին, որը որ առաջուց շատ էր խնդրել, բայց բանի տեղ չէին քցել, ու ասածը չվանի չէին դրել:

էսպես մինիստր քիչ կըլի՝ սի՛րելի. չըլիմ շիմանամ դու էլ ուզենաս մեկ տեղ էս հունարը բանացնել: Դեռ տուն չմտած, բունը կմտնիս:

55

էլի էս կերպով մեկ քաջ աֆիցեր Ֆրիդրիխ մեծի մոտ, որ Փրուսսիո թագավորն էր, իր կամքը առաջ տարավ: Շատ անգամ էր թագավորիցը ողորմություն խնդրել, բայց հենց հրամայում էր, որ համբերի: Մեկ օր էլ՝ ճարը որ հատավ՝ բռնեց շատ փիս փիս բաներ գրեց թագավորի վրա: Գրողի անունը չկար. թագավորը հիսուն ոսկի խոստացավ, ով նրան գտներ: Մյուս օրը էլի թագավորին պատահեցավ:— Ես ձեզ շատ եմ ասել, որ համ-բերեք,— ասաց Ֆրիդրիխ,— էս հաղաղին ձեզ համար ոչինչ չեմ կարող անիլ:

— Աչքիս վրա,— պատասխանեց աֆիցերը,— ամա էն փիս թղթի գրո-

զը ե՛ս եմ, որ խոստացել եք, հիսուն ոսկի բաշխեք, ով նրան գտնի, ինչ պատիժ կուզեք, ինձ տվե՛ք, ամա էն փողը իմ օլլուշաղին տվե՛ք, որ իր երեխեքանց համար հաց առնի:— Քո պատիժն էս ա, որ գնաս Շայենդա բերդը:— Հույժ բարի, Ձերդ Մեծություն, բայց հիսուն ոսկին չի՛ մոռանաք:— Կհրամայեմ՝ որ քո կնոջանը տան, — պատասխանեց թագավորը, ու էն բերդի կամենդանդին հրաման գրեց, որ ընչանք հաց շուտի, թուղթը բաց շանի, որ մինչն ճաշի վերջը գիր տանող աֆիցեբը մեկ լավ տանջվի իր միջումը:

Ճաշից եղը հրամանագիրը բաց արին: Միջումն է՛ս էր գրած:— Սրա բերողին էդ բերդի կամենդանդությունը տվի, ու ձեզ հրամայում եմ, որ գնաք Փոտոսդամ, էնտեղի բերդը պահեք:

56

էս երեւիլի թագավորի վրա մեկ օր էլ՝ էլի մեկ վատ թուղթ գրել, իր պալատի առաջին՝ մեկ պատից էին կպցրել: Փանջարիցը որ մտիկ շարեց թագավորը, տեսավ, որ շատ բազմություն հավաքվել, ուզում են՝ որ էն թուղթը կարդան: Մտաշին զրկեց, որ իմանա՝ թե ի՞նչ խաբար ա: Մտաշն լեզուն կապ ընկած եղ էկավ, ու չէ՛ր համարձակում, որ բանի զորությունն իմաց անի: Թագավորը շատ որ զոռ արեց, իմացավ ու հրամայեց, որ գնա թուղթը պոկի, ցած կայցնի, որ ամեն մարդ կարդա, շունքի տեղը բարձր էր:— Ես ու դու ըլեհնք, գլուխ կպոկեհնք թղթի տեղակ:

57

Մեկ օր էլ մեկ կովում տեսավ՝ որ մեկ ֆրանցուզի սալդաթ (զորական) մեկ Փրուսսիո սալդաթի հետ՝ արինը աչքը կոխած՝ կռիվ էր տալիս ու ուզում էր, որ իր գլուխը պահի, թեպետ ամենևին հույս չուներ, որ պրծնի, բայց էլի չէ՛ր ուզում իրան ձեռ քցի, ու իր մահը աչքի տակն էր առել: Թագավորը մոտացավ նրանց ու ձեն տվեց ֆրանցուզին:— Աֆարիմ՝ քաջ զորական՝ դեռ չե՛ս հաղթվել:— Չեմ հաղթվել, — պատասխանեց ֆրանցուզը, — Ձերդ Մեծություն, թե դուք ըլիք իմ գլխավորը:

58

Մեկ անգամ էլ թագավորը իր բաղումը ման էր գալիս: Մեկ հոլլանդացի վաճառական ներս մտավ: Թագավորը հարցրեց նրան, թե բաղը տես

եիլ կուզի: Վաճառականը նրան չճանաչելով, պատասխանեց՝ թե չի՛ գիտի հրաման կա՞ բաղը տեսնելու, երբ թագավորը էնտեղ ըլի:— Դրա համար հեշ մի՛ նեղանաք, — պատասխանեց Ֆրիդրիխ, — ես ձեզ ման կածեմ:

Բոլոր լավ տեղերը նրան շահանց տվեց ու հարցրեց՝ թե նրան դուր են գալիս, թե ո՛չ: Ինչ ժամանակ ամեն բանը տեսավ, պրծավ, քիսն հանեց վաճառականը, որ նրան փող բաշխի:— Աստված մի՛ արասցե, — ասեց թագավորը, — մենք հրաման չունենք, որ մեկ զատ վերցնենք, եթե թագավորն իմանա, մեզ սաստիկ պատիժ կտա:

Վաճառականը շնորհակալություն արեց քաղաքավարությամբ ու հենց մի քիչ հեռացավ թե չէ, բաղմանչին ուստ էկավ, ու նրան թնդված ձեն տվեց:— Ի՞նչ եք էս տեղ, թագավորը բաղումն ա: Վաճառականը պատմեց, ինչ որ անց էր կացել, ու շատ գովեց, թե էն ի՞նչ քաղաքավարի մարդ էր, որ նրան բաղը ցույց էր տվել:— Բաս դուք չե՞ք գիտում՝ թե նա ո՞վ ա, — ասեց այգեպանը, — թագավորն ինքն ա:

Քո՞ղ կարդացողն իմանա, թե խեղճ հոլլանդացու դարմանքը ի՞նչքան կըլեր:

59

Մեկ անգամ էլ Ֆրիդրիխ զանգակը քաշեց, բայց ո՛չ ոք չէկավ: Դուռը բաց արեց, տեսավ՝ որ ծառայն՝ աթոռի վրա նստած՝ քունը տարել էր: Թագավորը գնաց մոտը՝ որ զարթեցնի, տեսավ՝ որ մեկ թուղթ ջիբիցը երևում ա: Ուզեց՝ որ իմանա թե ի՞նչ ա գրած, առավ ու կարդաց: էս թուղթը մերն էր գրել ու շատ շնորհակալություն էր անում, որ նա իր տոնլուղի (ռոճիկ) կեսը ուղարկել էր՝ որ նրան քոմակ անի: Հենց կարդաց պրծավ՝ թագավորը կամաց էլ եղ իր օթախը գնաց ու մեկ կապ ոսկի մոր թղթի հետ իր ծառայի շեքը քցեց: էլ եղ որ օթախը գնաց՝ էնպես սաստիկ քաշեց զանգակը, որ ծառայն վեր թռավ ու ներս մտավ:

— Լավ քաղցր քուն էիր մտել, — ասեց նրան թագավորը: Մտաշն ուզում էր ներողություն խնդրի: Էնպես շշկլած որ ձեռը շեքը տարավ, մնաց սառած, որ տեսավ՝ թե ինչ կա ջիբումը: Փողի համը քաղցր ա, բայց էս անգամ նրան իրանն իրան հասցրեց: Ջիբիցը հանեց, ուսնք մոռանքը թռած, սպրդնած, ու առանց մեկ խոսք ասելու, արտասունքը գետի պես էր թափում:— Ի՞նչ ա պատահել քեզ, — հարցրեց թագավորը:— Ա՛խ՝ Ձերդ Մեծություն, ինձ ուզում են կորցնեն, — պատասխանեց ծառայն ու չոքեց, — չեմ գիտում՝ էս ի՞նչ փող ա, որ ջիբումն ա:— Սիրելի՛ ասեց թագավորը, — Աստված շատ անգամ մեզ քնած տեղն էլ ա իր ողորմությունը ցույց տա-

էս անվանի թագավորը իր ծառայից հետ շատ լավ էր յուրա գնում: Իր վերջին հիվանդ վախտը՝ կես դիշերին վերկացավ, նոքարների մեկին ներս կանչեց՝ որ դուրսը դարավուլ էր քաշում, ու հարցրեց՝ թե ո՞ր սհաթն ա: Երկու սհաթն ա, պատասխան տվին:— Էլ չեմ կարող քնիլ,— ասեց թագավորը՝— տես՝ թե ծառայքը զարթուն են, թե քնած ըլին, չի՛ վեր կացնես, շունքի շատ բեզարած կըլին: Թե նեյմանը զարթուն ըլի (իր փեշղսմաթ-քյարը), նրան միայն ասա՛, թե դու էնպես ես կարծում, որ ես շուտով վեր կկենամ: Բայց լսեցի՞ր, մեկին էլ ա չի՛ վեր կացնես՝ թե քնած ըլին:

էս թագավորը սովորութիւն ուներ իր ծառայից հետ շատ անգամ զրից տալ: Իր վերջին հիվանդ վախտը մեկի հետ սկսեց էսպես զրից տալ: Թագավորը: Ո՞ր սհաթն ա:

Մտռայն: Կես դիշերը:

Թագ<ավորը>: Քունս չի՛ տանում, մեկ պատմութիւն արա՛ ինձ:

Մտռ<այն>: Ի՞նչ կարեմ պատմիլ Ձեր Մեծութիւնը: Ես մեկ խեղճ հիմար մարդ եմ, ու ո՛չինչ չգիտեմ:

Թագ<ավոր>: Ո՞րդիանց ես:— Մեկ գեղից:— Հերըմբեր ունի՞ս:— Մեկ պառավ մեր ունիմ:— Ընչո՞վ ա ապրում:— Բուրդ մանեղով:— Ի՞նչքան ա դատում օրը:— Օխտը շահի:— Էստով նա չի՛ կարող լավ օր քաշիլ:— Մեր տեղը շատ էժանութիւն ա:— Դու նրան ոչի՞նչ շես ուղարկում:— Մեկ քանի ոտբլի էլ ես եմ խարջղ ուղարկում:— Շատ լավ ես անում, լավ տղա ես դու, ինձ համար շատ ես նեղութիւն քաշում, համբերի՛ր, ես քեզ համար բան կգտնիմ, թե աշքաբաց կըլիս:

Մեկ քանի օրից եղբ էլի սրեն էս ծառային ընկավ: Թագավորն ասեց.— գնա՛ փանջարի առաջը, քեզ համար էնտեղ բան եմ գրել:— Վաթսուն ոսկի էր դրած:— Մտռայն չէր կարծում, թե էսպես մեծ գումարը իրան համար կըլի, հինգ ու վեցը վերցրեց, ձեռումը բռնեց՝ որ թագավորին նշանց տա:— Է՛ս էր, որ պտեի վերցնիլ:— հարցրեց:— Չէ՛, — պատասխանեց թագավորը, — բոլորը վեր առ, քեզ համար են, մորդ էլ ջոկ եմ մեկ քանի բան ուղարկել:

Բարի ծառայն լեղապատառ դուս վագեց, որ իմանա՛ թե մորն ինչ ա ուղարկել: Ուրախութիւնիցը ուզում էր մեռնի, երբ իմացավ, թե թագավորը մորը 100 ոսկի պենսիա (թոշակ) էր կարգել՝ որ ամեն տարի տան:

Իր կենաց վերջին ժամանակը պատահում էր բազլի անգամ, որ երկար էր քնում, ինքը չէ՛ր ուզում ու շափիցը դուրս նեղանում էր, էս պատճառով հրամայեց որ իրան շորս սհաթին վեր կացնեն, ինչ կուզե որ ասի էլ: Մտռայից մեկը որ նոր էր մտել թագավորի մոտ դուլլուղ, մեկ անգամ ներս գնաց՝ որ էս հրամանը կատարի, թագավորն ասեց:— Թո՛ղ մի քիչ աչքս կպցնեմ, շատ բեզարած եմ.— Ձեր Մեծութիւնը հրամայեց ինձ՝ որ կանուխ գամ:— Հենց մեկ շարեք (քառորդ) սհաթ, քեզ ասում եմ:— Մեկ մինուս (վայրկյան) էլ ա չե՛մ թողալ. շորս սհաթն է, պտիք վեր կենալ:— Շատ բարի, — ասեց թագավորը, — տեղիցը վեր կենալիս, շատ լավ տղա ես, տե՛ս ինչքան եմ սիրում քեզ, որ քո բանին էդպես մուղայիթ ես:

Օխտը տարվա կովումը, որ Ֆրիդրիխ Ավստրիո հետ արեց, մեկ սալդաթ իր մեծավորիցը փախավ, էկավ նրա մոտ ու շատ հարկավոր թղթեր բերեց հետը, որ նրանցով թշնամու աճվալը լավ կարելի էր իմանալ: Թագավորը հրամայեց՝ որ նրան հաց ուտացնեն ու հետո իր մոտ կանչիլ տվեց:— Ես չեմ կարող քեզ իմ ծառայութիւնը վեր կալնիլ,— ասեց,— ի՞նչպես հավատամ է՛ն մարդին, որ իր մեծավորին էդպես մուխանաթ գտնվեց: Քո արած ծառայութիւն համար էս հարիւր ոսկին վե՛ր կալ, էստիանց ոտդ կտրի՛ր, ու էլ մյուս անգամ իմ ղոնշունումը, կամ իմ երկրումը չերեխս, թե չէ կախիլ կտամ:

Մեկ անգամ էլ իր ղոնշունովը մեկ գեղի մոտ չադիր էր տվել: Թշնամիքը հեռու չէին, ու մեկ բարձր տեղ դարավուլ էին կանգնացրել: Բայց շունքի թագավորին գեղիցը դուս գալիս չէին կարող տեսնիլ, շունքի մեկ խոր ճամփա էլ կար, էս տեղ էլ դարավուլ գրին: Թագավորը դուս գալիս իմացում տվեց ու գնաց որ ման գա: Շատ շոք էր, դարավուլը՝ որ պետք է թագավորի դուս գնալը իմաց էր արել, քունը տարել էր, չէր կարացել ու հենց է՛ն սհաթին աչքը բաց արեց, որ թագավորը մոտացել էր:

«Մի քիչ համբերի՛ր, Ձերդ Մեծութիւն, ձեռն տվեց, իմ արևը գիտենա, չեմ թողալ՝ որ անց կենաս. սպասեցե՛ք, մինչև դարավուլին իմաց անեմ, եթե ոչ՝ ինձ կըռնեն», Թագավորը սալդաթի ձեռն վրա իրանից գնաց ծի-

ծաղու: «Շատ բարի,— ասեց,— շուտ գնա, ես կմնամ»: Սալգաթը մի քիչ տեղ հեռացավ, էլ եղ էկավ ու գոռաց. «Խոսքիցդ դուս չի՛ գաք հա՛ իմանում եք, ու տեղընքերիցդ շարժի՛ք, մինչև եղ դառնամ»:— «Գնա՛,— ասեց թագավորը,— ես քեզ խոսք եմ տալիս, մինչև քո գալը էս տեղ մնամ»: Ճշմարիտ էնքան մնաց, որ նա եղ էկավ, հետո ծիծաղելով ճամփա ընկավ:

64

Գիտուն մարդի մեկը փնաց, որ իր բարեկամին տեսութուն անի: Դուռը որ ծեծեց, բարեկամը ծառային կամաց հրամայեց, որ ասի թե աղեն տանը չի՛: Բայց գիտունը իմացավ ու անսաս եղ դարձավ: Մեկ քանի օրից հետո բարեկամը փնաց գիտունի մոտ: Հենց նա դուռը թրխկացրեց թե չէ, սա նեքսեիցը ձեն տվեց՝ թե աղեն տանը չի՛: Հենց իմացավ հանաք ա անում, էլի ծեծեց, էլի մի և նույն խոսքն իմացավ:— Ա՛յ խանիխարար, ախր դո՛ւ ես ասում, թե աղեն տանը չի՛, ի՞նչպես հավատամ,— ասեց բարեկամը:— Պատվելի՛ ընչե՞ն ա, որ ես քո ծառային հավատացի, դու ինձ չե՛ս հավատում,— պատասխանեց գիտունը: Էս մեր Մուլլա Մասրադնի իշի փոխ ուզելու նման ա, ով լսել ա, կիմանա:

65

Մեկ հողագործ գնաց մեկ գեղ՝ որ էնտեղ կենա ու փոքր ժամանակի շատ բարեկամ ճարեց: Մեկ տարուց եղև մեկ լավ կովը սատկեց: Շատ տխրեցավ, բայց խեղճի ցավը դհա շատացավ, շունքի մեկ քանի ամսից եղև էլ՝ կնիկը մեռավ: Աշխարքը քանդվեց գլխին, էն հալին էր, որ ո՛չ աչքը քուն էր գալիս, ո՛չ բերանը հաց մտնում: Հարևանները էկան՝ որ նրան մխիթարեն:

— Սիրելի՛ ասեց մեկը,— ճշմարիտ է, քո ցավն անտանելի ա, ո՞վ էնպես ազիզ ջան կորցնի ու հոգին հետը ըզնա, բայց ինչ պտի արած, փառ Աստուծո, դու դեռ ջահել ես, մալ դովաթ ունիս, քեզանից կնիկը պակաս չի՛ ըլի, դարդ մի՛ անիր: Իրեք աղջիկ ունեմ, իրեքն էլ վարդի պես բացված, դալամով քաշած, որն ուզենաս, քեզ փեշքաշ, աչքիդ սիրածը քոն ա:— Մեկն էլ իր քիրը առաջագրեց, մյուսը քվոր աղջիկը, թոռը և այլն:— Լավ տեսնում եմ,— ասեց սքավորը,— որ էս գեղումը շատ լավ ա էլել կնիկը կորցնիլ, քանց կովը: Երկու օր չի կա, կնիկս մեռել ա, ուզում եք՝ որ մեկի տեղակ հինգը կապեք գլխիս, բայց կովս որ սատկեց, մեկն էլա չէկավ: Թե մեկ ուրիշը նրա տեղ ինձ տա:

Կոնրադ Գ. Թագավորն Գերմանացոց 1138 թվին մեկ քաղաք էկավ շորս կողմը բռնեց: Էս քաղաքի իշխողը չէր ուզում նրան հնազանդի ու միշտ նրա հրամանին ընդդեմ էր կենում: Թագավորը բարկացել, ուզում էր՝ որ սաղ քաղաքը կրակ տա, էրի, բայց օղուշաղին խեղճն էկավ, հրաման արեց՝ որ ինչքան կնիկարմատ կան, դուս գան, ու ինչ թանկագին բան ունին, հետընքերը վերցնեն, ու օրթում կերավ, որ նրանց մաղին դիպչող չըլի:

Քաղաքի մեծի կնիկը էս բանը որ լսեց, ուզեցավ որ մարդին ազատի, մյուս բաները կորչում են, կորչեն: Նա իր մարդին շալակեց, մյուս կնանիքըն էլ որ էս տեսան, նրանք էլ սրա օրինակին հետևեցին և իրանց մարդիկը շալակներին, մեծի կնիկը առաջներին էսպես բեռնավորված որ դուս չէկան, թագավորը մնաց զարմացած: Տված խոսքը եղ ուտել չէ՛ր կարող, էնպես սիրտը շարժեց՝ էս որ տեսավ, որ կնանոց խաթեր՝ մարդքերանց մեղքն էլ բաշխեց ու ազատ արեց:

67

Մեկ թագավոր որսի ժամանակին իր մարդքերանցիցը հեռացավ, առաջը մեկ տուն էկավ, մտավ ներս, որ փոքր հանգստանա: Հենց ներս մտավ թե չէ, տեսավ՝ որ շորս մարդ էնտեղ թեք են ընկել, որպես թե քնած են: Առաջինը տեղիցը վեր կացավ, թագավորի վրա էկավ, ու ասեց՝ որ սհաթն իրան տա, ու առավ: Երկրորդն էլ ասեց՝ թե երազումը տեսա, որ շինելդ ինձ խիստ սազ էր գալիս, նա էլ էն առավ: Երրորդն էլ քիսեն ուզեց: Չորրորդն էլ ասեց՝ որ բեղամաղ չըլի, որ նա նրան պտի թալանի: Թալանելիս տեսավ՝ որ մեկ ոսկե զնչիլ կար ծոցումը, ու վրիցը մեկ շվի էր կախ տված, նա էլ էս էր ուզում վերցնի. «սիրելի՛ք՝ ասեց թագավորը՝ էս շվին դեռ շառած, թողեք՝ որ ես ձեզ սրա հունարը ցույց տամ»: Էս հաղաղին սկսեց, որքան ջանումը զորութուն կար, շվացնել:

Թագավորի մարդիքը՝ որ նրան ման էին գալիս, հենց էս ձենն իմացան թե չէ, իսկույն ական թոթափել տուն ընկան, ու աչքընքերը սառեց՝ որ տեսան՝ թե թագավորը ի՞նչ ընկերներին մեջ ա ընկել: Փորձանքիցը որ պրծավ՝ սկսեց թագավորն ասիլ:— Սիրելի՛ք՝ էս մարդիքը երազ են տեսել, ինչ որ սրտներն ուզում ա, անեն: Հմիկ էլ երազ տեսնելու նորաթը իմն ա:— Փոքր աչքը խփեց ու էլ եղ բաց արավ:— Երազում տեսա՝ որ էդ շորսիդ էլ կախ էին տվել,— ասեց ու շորսին էլ հենց էնտեղ կախ տալ տվեց:

Մեծին Պետրոս Ռուսաց կայսերն էլ էս տեսակ մեկ բան պատահեցավ: Նրա մեծամեծքը չէին ուզում, որ նա էնպես նոր նոր բաներ անի, խոսքը մին արին, որ մեկ տեղ կրակ քցեն ու երբ թագավորը դուս քա էնտեղ տան, սպանեն: Էն իրիկունը՝ որ էս մասլճաթն անում էին, թագավորը մեկ տեղ դռնաղ էր: Նրկու մարդ էկան, խնդրեցին՝ որ թագավորին տեսնին, չէին թողում, բայց էնքան արին՝ որ թագավորը ինքը դուս էկավ, ընկան ոտները ու ամեն բանը պատմեցին: Թագավորը հրամայեց՝ որ նրանց պահեն, ինքն էլ եղ տուն մտավ, մեկի էլա մեկ խոսք շատեց ու սկսեց իր ուրախությունն անիլ:

Ձմեռ ժամանակն էր՝ մեկ աֆիցերի հրամայեց՝ որ իր դասթովը գնա էն ասած տունը, ինչ տեղ մասլճաթ էին անում: Տասը սճաթը որ թամամեց, թագավորն հրամայեց՝ որ մեկ շանա բերեն ու ասեց մյուսներին՝ թե գնում ա, փոքր ման գա: Էն տունը որ հասավ, տեսավ՝ որ ճրագները վառած, բայց դռանը մարդ չկար, հենց կարծեց՝ թե սալղաթները բակն են մտել, էնտեղ էլ մտավ, մարդ չկա: Ի՞նչ անի, եղ դառնա, ի՞նչպես կարելի էր էնպես քաջ մարդը էս բանն անի:

Էլ չի՞ մտիկ արեց, անլախ, անահ ներս մտավ: Նստողների սրտովը հայտնի բան ա, որ հազար բան անց կացավ, բայց թագավորը, որպես թե բանից խաբար չի, էնպես ուրախ ուրախ՝ ձեռները տրորելով՝ ասեց.— Իմ ո՞րդիք, փոքր ուզում էի ման գամ, ցուրտն ինձ գոռ արեց, փանջարի տակովն՝ որ անց կացա, ու էս շրաղդանը տեսա, իմացա՝ որ իմ որդիքը էս տեղ ժողոված քեֆ կըլին անում, ուզեցա՝ որ ես էլ ձեռ միջումն ըլիմ, էստուր համար ներս էկա, ներե՞ք: Հետո սրա քեֆը հարցրեց, նրա հետ խոսաց, էնքան խոսքով արեց՝ որ ոտի ձեռն իմացավ: Էս միջոցին նստողների մեկը աչքով արեց՝ որ լավ վախտն ա:— Շահ՛ն որդի, գոռաց կայսրը: Թե ձեռ վախտն ա, իմն էլ ա,— ասեց ու թուրը հանեց: Ասողի գլուխը թպրտում էր, որ դուռը բաց արեց, աֆիցերին կանչեց: Էլ ի՞նչ կըլեր նրանց հալը:

Աֆիցերը որ ներս մտավ, էնպես մեկ սիլլա դիպավ երեսին, որ աչքերը շախմախին տվին, կայսրը բարկացավ՝ թե իրան վախտին չի՞ էկել: Սճաթը հանեց խեղճը ու կայսերը ցույց տալով՝ ասեց.— Ձերդ Մեծություն, հրամայեցիք, որ 11 սճաթին գամ, տեսե՞ք ուրեմն՝ թե քանի՞ սճաթն ա: Թագավորը տեսավ՝ որ ինքն ա շշկլել, շտապել, իսկույն ճակատը պաշեց ու շարագործներին բռնիլ տվեց:

Մեկ իշխան ֆրանցուզ գնում էր նեմեցի թագավորի մոտ շատ հարկավոր գործի համար: Չորս մարդ ունի վրեն, էկավ մեր գեղ: Ո՛չ տեղ կար, ո՛չ տուն: Մեկ բերդ կար էնտեղ: Մեկ գեղըցու հարցրեց՝ թե էնտեղ քնիլ կարելի՞ ա: Գեղըցին ասեց, որ էնտեղ մարդ չի՞ կենում, մեկ դարավու կա, էն էլ ցերեկն ա գնում էնտեղ, շունքի գիշերը՝ Աստված հեռու տանի՞, սատանեքը մարդի սաղ սաղ ուտում են: «Է՛հ, սատանե՞քը, էդպես հիմար բանը մի՞ ասիլ, ես էդպես դարդակ բանի չե՛մ հավատալ, ու թե կուգես, թո՛ղ իմ մարդիքն էստեղ քո տանը մնան, ինձ մեկ ճրագ տո՛ւր, ես մենակ կքնեմ էնտեղ, տես թե սատանեքանց գլուխն ի՞նչ կբերեմ»:

Ի՞նչ պետք է արած, ասածը չսեց ու ճրագն առավ, գնաց բերդը՝ կրակը շաղ արեց, շիբուխն ու թամբաքուն, երկու բութիլկա գինի էլ դրեց մոտը, ու շորս լցրած փշտով էլ առաջին: Էսպես մեն մենակ նստած՝ շիբուխ էր քաշում, կես գիշերը հենց անց կացավ, մեկ սաստիկ գնգզնոց էկավ ու շատ վախտ չքաշեց, մեկ այլանդակ պատկեր ներս մտավ, երես, գլուխ ծածկած, ու պինդ ոտները փոխելով՝ նրա վրեն էկավ ու ձեռով արեց՝ որ վեր կենա հետը գնա: Քաջ իշխանը երկու փշտով գոտիկը խրեց, մեկը ջերը դրեց, էն մինն էլ աչու ձեռին, շամադանը ձախու ձեռին բռնած, եղեկը գնաց: Էկող պատկերը սանդուխտը վեր էկավ, բակն անց կացավ ու մեկ ծառոտ տեղ մտավ: Հենց էս ծառերն էլ անց կացան, բիրադի գեպինը բաց էլավ ու իշխանը ընկավ մեկ խոր գուր:

Իր հիմարությունը նոր միտն ընկավ: Առաջին մեկ մաղարա բաց էլավ, ու տեսավ՝ որ ոչ թե սատանեքանց, այլ տասներկու ավազակի ձեռ ա ընկել, որ մասլճաթ էին անում, թե ի՞նչպես սպանեն իրան: Նրանց խոսակցությունիցն իմացավ, որ սրանք զալը փող շինող էին: Իշխանը՝ որ տեսավ՝ թե ինքը ոչխարի պես գիլանոնց ձեռն ա ընկել, էլ շարա չկա, բերանը բաց արեց ու խնդրեց՝ որ իրան էլ հրաման տան, մեկ երկու խոսք էլ ինքն ասի: Համաձայնեցին նրանք, ու ասեց:— Իմ էստեղ գալը դուք էլ կասեք՝ որ շատ հիմարություն էր, ամա որ լավ միտք անեք, կարծեմ որ հավատաք, թե ես պակաս մարդ չեմ, ու իմ ձեռիցս էլ բան կգա: Դուք լավ գիտեք՝ որ անպիտան մարդը սիրտ չի անիլ էսպես տեղը մտնի: Ես ձեզ մեկ խորհուրդ կասեմ ու իմ անունովը օրթում կուտեմ: Մեղք չե՞ք համարիլ էնպես մարդի սպանեք, որ ձեզ երբեք չի ուզեցել վատություն անի: Սրանից զայրու միտք արե՞ք՝ թե որ ինձ սպանեք, դրանից ի՞նչ դուս կգա: Հետո շատ հարկավոր թղթեր ունիմ, որ իմ ձեռովս պտի թագավորին տամ: Չորս մարդ ունիմ գեղումը, ես որ կորչիմ, ախր որ նրանք կասեն՝ թե ո՛ւր

գնացի ու վերջ ամենայնի ինձ ման կգան ու տակուվեր անելով՝ հալբաթ որ ձեր տեղն էլ կիմանան: Էն ժամանակը դուք լավ գիտեք, թե ձեր վերջըն ի՞նչ կլինի: Ինձ թողե՛ք, ես իմ պատվովս օրթում եմ ուտում, թե որ ձեր գլխին մեկ բան գա, Աստուծո առաջին սեւերես մնամ:

Ավազակները՝ որ էս խոսքն իմացան, ասեցին իրանց մտքումը, որ էնպես մարդի խոսքին հավատալու ա: Ավետարանը մեջ բերին, օրթում տալ տվին, որ մարդի բան չասի: Նրան որ բաց թողին, մյուս օրը պատմեց գեղըցուն՝ թե ճշմարիտ նա էլ էնպես հրաշք տեսավ բերդումը, որ մարդ ահու կմեռներ:

Տասներկու տարուց եղբ մեկ օր էս իշխանը իր պալատումը շատ դուհաղներ ուներ ու քեֆ էր անում, էկան, ասեցին՝ թե մեկ մարդ երկու ձի ձեռին կարմնջի վրա կանգնած՝ ուզում ա, նրան տեսնի, ու նեքսե չի՞ գալիս: Բոլոր դուհաղները անկաջները խլշացրին, որ իմանան՝ թե էս ի՞նչ բան ա: Հենց իշխանը իր բարեկամները եղևին մոտացավ, էն մարդը ձեն տվեց՝ որ նրանց հեռացնի, շունքի իրան հետ թաքուն խոսք ուներ: Հենց նրանք հեռացան, նա սկսեց ասիլ՝ թե էն մարդիքը, որ տասներկու տարուց առաջ մաղարումը քեզ ուստ էկան, ու դու էլ խորհուրդ ասեցիր, նրանք են ինձ զրկել քեզ մոտ՝ որ շնորհակալություն անեմ քեզանից, որ դու էնպես պատվելի մարդ էիր, որ տված խոսքդ պինդ պահեցիր: Նրանք էնքան փող են դատել, որ հմիկ կարող են ապրիլ ու էս երկրիցն էլ դուս են էկել: Էս ձիանքը նրանք են ուղարկել քեզ փեշքաշ:

Էս ասեց թե չէ էն ձիանքն էնտեղ թողաց, իրանը մեկ ծառից էր կապել, կայծակի պես նի էլավ ու ական թոթափել աներևութացավ: Հետո սկսեց իշխանը բոլոր անց կացած բանը մի առ մի իր բարեկամներին պատմիլ: Ով լսում էր, դող էր ընկնում ջանը, թե ինչ սրտի տեր ա էլել նա: Սրանից հետո տեսան՝ որ հիրավի բերդումն էլ սատանա չի՞ ման գալիս: Շատ բանին էլ էսպես մեկ պատճառ ունի, բայց չգիտեցող մարդը՝ սատանին ա մեղ դնում:

70

Մեծն Լուդովիկոս, Ֆրանցուզի թագավորը՝ իր պալատումը ման էր գալիս, առավոտ էր ու դեռ պալատականքը չէին էկել ու իր ծառայքն էլ դես ու դեն էին գնում, որ իրանց ծառայությունը կատարեն: Էս միջոցումը տեսավ՝ որ <մեկ> մշակ մարդ մի սանդուխտ վեր ելած, ուզում էր՝ որ մեկ մեծ ջահ վեր բերի, բայց քիչ էր մնացել՝ որ շլինքը հետը կտորի, էնքան բարձր էր ու մեծ:

— Չե՞ք տեսնում, որ ձեր սանդուխտը կարճ ա ու տեղ չի՞ հասնիլ,— ասեց թագավորը.— լավ վախտի վրա հասա՞ որ բռնեմ ու քեզ օգնություն անեմ: Թե չէ քոնը քեզ կհասաներ:

— Շատ շնորհակալ եմ,— ասեց մշակը՝ որ թագավորին չէր ճանաչում,— խնդրում եմ՝ որ ինձ ներես, որ քեզ աշխատություն տվի: Ինձ շատ մեծ լավություն կանեք, թե քոմակ անեք: Ընկերներս բոլոր ինձ թողել են, է՛ն պատճառով, որ էս օր մեկ էլ չի պետք է գա:

Էն ահագին ոսկե ջահը վեր բերեց, ուսուլով վեր էկավ, ձեռն էլ մի քիչ թագավորի ուսին դրեց, որ տակին նարդիվանը բռնել էր, մեկ խոր էլ գլուխ տվեց, շնորհակալություն արեց ու դուս քաշվեց:

Սաղ գիշերը թագավորի պալատումը հենց է՛ն էին խոսում, թե ի՞նչպես սիրտ էր արել գողը ու աշխարքի աչքի առաջին էնպես թանկագին, ծանր ջահը գողացել:

Քաղաքապետին հո՞ վաղուց իմաց էին արել: Թագավորը սկսեց բարձր ծիծաղալ զալումը ու դայիմ ձենով ասեց.— Սա կերթամ, քաղաքապետին կինդրեմ՝ որ էս բանը տակով անի, որ մարդ չիմանա: Չունքի գողը պատժելիս, ընկերին էլ պետք է պատժած, ու ե՛ս էն գողի սանդուխտը բռնեցի:

Կարդացողը կիմանա՝ թե լսողների զարմանքն ու ծիծաղը ի՞նչպես իրար կխառնվեն:

71

Մեծն Տիգրան, անվանի թագավորն Հայոց մեկ օր Ֆորս անելիս, մեկ քարի վրա մեկ սեղաբալու տեսավ ու հենց իմացավ՝ թե արծիվ ա. նետը լարեց, դարալթուն վեր ընկավ. ձին շափ քցեց՝ որ Ֆորսը բռնի, բայց ա՛խ՝ Ֆորսի տեղ՝ մեկ ութ տարեկան երեխա արնումը շաղաղվել ու ողորմելի մայրը, որ մոտին քնած էր էլել, վրեն ընկել, իրան կտրատում էր: Մեծահոգի թագավորի գլխին կրակ վառվեցավ. իսկույն ձիուցը վեր էկավ. էն կնկա ոտներն ընկավ, ու հրամայեց՝ որ մեկ կշիռ բերեն: Մեկ թայումը իր թուրն ու երեխեն դրեց, մյուս թայումը՝ էն քաշովը ոսկի լըցնել տվեց ու ասեց.— Քո՛ւյր իմ, էս թուրն ու քո որդին, էս նրա շափովը ոսկին, էրեխիդ ես սպանեցի անգիտությունով: Կուզես, թուրն ա՛ռ, շլինքս տո՛ւր, կուզես ոսկին վերցրո՛ւ, որ քո գլուխն էլա պահես, ես լավ գիտեմ, որ դու քո ազիզ զավակը աշխարքի հետ շես փոխիլ. ամա ի՞նչ անեմ, շար սհաթն ուստ բերեց էս բանը, բայց էլի կամքը քոնն ա, ինչպես ուզես, էնպես արա՛:

Ի՞նչ պետք է աներ ողորմելի մերը. ինքն էլ տեսավ՝ որ թագավորը կամոք չի՛ արել, ընկավ ոտները լալով ու ասեց.— Իմ աստղս խավարեց՝ թագավոր, բայց ի՞նչ անեմ, քո ոտի հողն եմ, էդ մեծասրտությունը՝ որ դու արիր, ի՞նչպես կթողա, որ ես իմ միայն որդու արինը քո գլխիդ զուրբան շանեմ:

էս օրից սկսած՝ էն կնիկը էլ թագավորի դռնիցը չի՛ հեռացավ:

ՈՐԳԻԱԿԱՆ ՍԵՐ ՈՒ ՄԵՍԱՍՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մեկ ջահել տղա, անունը Ռոբերդ՝ մեկ ծովի ղրաղի սպասում էր, որ էկող, իր նավումը նստող ըլի, որ տանի, ման ածի: Մեկ անձանոթ մարդ էկավ, նստեց ու էլ եդ սկսեց դուս գնալ, շունքի կարծում էր՝ թե նավի տերն էնտեղ չի՛: Դուս գնալիս ասեց՝ որ շունքի նավչին էնտեղ չի, նս գնում ա, որ ուրիշ նավ բռնի:— Ողորմած տե՛ր,— ասեց Ռոբերդ,— էս ի՛մ նավն ա, թե կուզեք, տանիմ, ձեզ ման ածեմ:

— Ո՛չ, պարոն,— պատասխանեց անձանոթը,— հեռանալ չե՛մ կարող, մեկ սճաթ ա մնացել օրիցը, ես կուզեի մի քիչ ծովի երեսին ման գամ, որ իրիկվան հովն ու գեղեցկությունը վայելեմ: Բայց զարմանքն ինձ կալի ա, քո ո՛չ ձեռնն ա նավչու ձեռնի նման, ո՛չ դեմքդ, ո՛չ խոսակցությունդ, քո ո՛չ ձեռնն ա նավչու ձեռնի նման, ո՛չ դեմքդ, ո՛չ խոսակցությունդ, էս ի՞նչպես բան ա:— Հիրավի եք ասում, ես նավչի չեմ, բայց ուզում եմ, որ կիրակի ու տոն օրերը փոքր փող դատեմ,— ասեց տղեն:— Վա՛յ, վա՛յ... որ կիրակի ու տոն օրերը փոքր փող դատեմ,— ասեց տղեն:— Վա՛յ, վա՛յ... էդ սիրուն պատկերը, էդ քաղցր լեզուն, էդ ջահել հասակն ունենաս, ու էդ էլ աչքածակ, ագահ ըլիս, ափսոս չի՛ քո անմեղ հոգուն, քո ջիվան արեւիկն: Ով կիրակի օրը կանհանգստանա, դու քեզ փողի համար տանջո՞ւմ ես:

— Ա՛խ՝ ողորմած տե՛ր՝ թե իմանաք, ինչն ա ստիպում ինձ՝ որ ես էս բանը բռնում եմ, չե՛ք ուզիլ, որ էդպես խոսքերով դճա ավելի ցավացնեք ինձ ու չե՛ք կարծիլ, թե իմ բնությունը էդպես վատ ա,— պատասխանեց Ռոբերդը:— Կարելի ա՛ թե ասածս անիրավություն ա,— ասեց անձանոթը,— դուք մեկ բան էլա չե՛ք ասել ինձ, գնա՛նք, ման գանք, դու էլ քո պատմությունն արա՛: Անձանոթը նստեց, նավն ընկավ ծովի երեսը:— էլ ի՞նչ ես մտիկ անում, ասա՛, տեսնիմ, ի՞նչ ա քո ցավը: Ասածներդ ինձ զարմացնում են ու սիրտս քեզ համար շատ ա նեղանում:

— Ես հենց մեկ ցավ ունիմ, ա՛խ՝ մեկ, մեկ հե՛ր, էն էլ բանդում, ընչում բռնված: Ո՛չ ինքը ունի կարողություն, ո՛չ մենք մեկ ճար, որ նրան ազատենք: Նա էս քաղաքումը դալալ էր: Իր աշխատությունը փոքր փող էր ձեռք բերել ու կամենում էր գնա Զմիճնա: Ավազակները նավը ձեռք էին քցել և հորս էլ հետը տարել Եգիպտոս, ուր որ հերս էս րոպեին էլ

բռնված ա: Երկու հազար ոտբլի ա նրա արնի գինը. ո՛չ նա է կարող իր գլուխը թափի, մեր ձեռին հո ո՛չինչ չկա: էս պատճառով մերս, քուրբս գիշեր ցերեկ աշխատում ենք, ես էլ սաղ շաբաթը իմ ուսթի մոտ եմ ջանիս ջաֆա տալիս, կիրակի ու տոն օրեր էլ՝ ինչպես որ տեսնում ես, էս բանին եմ հետևում, որ մեկ բան շահվիմ: Բացի գլխավոր հարկավոր բանիցը՝ ո՛չինչ չենք գործ ածում: Մեր բնակությունը մեկ փոքր տուն ա: Սկիզբը ուզեցա՝ որ գնամ, հորս տեղը ես մնամ, ու նրան ազատեմ, էն ա հազարվել էի, որ էս անեմ, չեմ գիտում ի՞նչ տեղից՝ մերս իմացել էր ու բոլոր նավավարներին զգուշացրեց՝ որ ինձ հետընթող չվերցնեն: էս հալին մնացել ենք դուռն երեսներս հետ արած:

— Բազի վախտ հեշ խաբար ստանո՞ւմ եք ձեր հորիցը: Գիտե՞ք՝ ում մոտին ա ձեր հերը ու ի՞նչպես ա նրա տերը հետը կառավարվում:

— Նրա տերը թագավորի բաղի վերակացուն ա, նրա հետ սիրով են յուր գնում, ու նրան շատ զոռ չեն անում: Բայց ի՞նչ օգուտ, մենք մոտին չենք, որ նրան մխիթարենք, նրա քոմակ անենք. նա մեղանից հեռու, ու նրա ողորմելի որդիքն ու կինը նրա կարոտովը մաշվում, էրվում ենք:— Ի՞նչ անունով ա հերդ էնտեղ կենում:— Անունը չի՛ փոխել, էլի Ռոբերդ ա.— Ռոբերդ. հ՛մ... բաղի վերակացվի մոտ:

— էդպես ա՝ ողորմած տե՛ր:— Քո անբախտությունը սիրտս էրում ա՛ ա՛յ խեղճ տղա, բայց էդ սիրտը՝ որ դու ունիս, Աստված քեզ ձեռաց չի՛ թողալ. ես էլ էն կխնդրեմ Ասանից: Թո՞ղ հմիկ մի քիչ հանգստանամ, քանի օրը մթնել չի՛:

Չենց մութը կոխեց թե չէ, ասեց՝ որ եդ դառնա. դուս գնալիս՝ մեկ քիսա դրեց Ռոբերդի ձեռն ու ինքը էլ շմնաց՝ որ նա շնորհակալություն անի, ական թոթափել հեռացավ: Քիսումը 40 ավելի ոսկի կար: Տղեն մնացել էր աչքը սառած, ու չէ՛ր գիտում՝ թե ի՞նչ մեծահոգի մարդ էր, որ էս լավությունն արեց: Շատ էլ աշխատեց՝ որ նրա եղևիցը հասնի ու նրան շնորհակալություն անի, բայց ընդվայր:

Օխտը շաբաթից հետո՝ էլի սրանք մեկ իրիկուն նստած տանը, հաց էին ուտում, որ բիրաղի դուռը բաց էլավ, և Ռոբերդի հերը՝ ոտ ու գլուխը նոր՝ տուն մտավ: Ի՞նչ աչք, ի՞նչ սիրտ կըլեր, որ էսպես բանը տեսներ, իմանար ու չի՛ զարմանար: Արտասունք ու ծիծաղ իրար խառնվեցին, հեր ու որդի ուրախությունիցն շէին իմանում, ի՞նչ անեն: Իրար փաթաթված՝ մնացել էին կանգնած: Բարեսիրտ հերը վերջ ամենայնի սկսեց շնորհակալություն անել իր կնկանիցը, որ էնքան փող ուղարկել, իրան թափել, իր ճամփի, նավի, շորի, ուտելու խարջը քաշել էին: Չէ՛ր իմանում՝ թե նրանց նախանձն ու սերը ի՞նչպես գովի:

Մեկ նոր զարմանք էս տանըցոնցը բռնեց. մեկը մեկի երեսին մնայել էր պելացած: Վերջ ամենայնի մերն սկսեց բերանը բանալ. նա կարծում էր, թե բոլոր որդին կրլի արած: Հորը պատմեց, թե նա ի՞նչպես էր վառվել ու հենց իրան գերի արին թե չէ, ի՞նչպես էր կամենում գնա, հոր տեղը բռնի ու ինքը նրա ճամփեն փակեց: Երկու հազար ռուբլի էր հարկավոր, որ նրան թափեին: «Մենք փոքր բան ձեռք էինք քցել, շարունակեց մերը, ու շատ փայլ որդու ձեռաց աշխատությունն էր: Նա բարեկամներ էր ճարել, ասեց, որ նրան օգնել էին»:

Հերը մինչև էս խոսքը մնացել լուռ, ուշք ու միտքը հավաքած, գլուխը կախ արած, երեսը մթնած, ապա շուռ էկավ, աչքը քցեց որդու երեսն ու ասեց:— Տարաբախտ որդի, էդ ի՞նչ ա քո արածը: Ի՞նչպես պետք է իմ ազատությունը քեզ պարտական ըլիմ առանց փոշմանություն: Ի՞նչպես մորիցդ կծածկերի էդ բանը, թե վատ կերպով չըլիս դատած էն փողը: Քո հասակին, ա՛յ տարաբախտի, գերու զավակ՝ ի՞նչ կերպով պետք է էնքան բանը ձեռ բերեիր: Միրտս պատռում ա, որ մտածում եմ, թե քո որդիական սերը՝ քեզ էդ ճամփեն սովորցրել ա: Թո՛ղ գերի մնայի, ձեզ չտեսնեի, ու իմ արինը հարամ փողով շահնվեր: Իմ սիրտս հանդարտացրո՛ւ, ճշմարիտն ասա՛, թե բոլորս էլ պետք է մեռնինք, թե դու վատ ճամփով ըլիս էն փողը դատած:

— Միամիտ կացեք, հայր՝ ձեր որդին էդքան անարժան չի՛, որ էդ կեխտը վրեն կպցնի. ու հույս ունի, որ ձեզ ապացուցանի, թե ի՞նչքան բախտավոր է ինքը, որ ձեզ պես հեր ունի: Էդ ես չեմ, որ քեզ ազատել եմ, մեր բարերարը գիտեմ՝ թե ո՞վ է: Միտքդ գալի՞ս ա՛ մա՛յր իմ՝ էն անծանոթ մարդը, որ ինձ իր քիսեն բաշխել էր: Որ ինձ էնքան հարցմունք արեց մեր մասին: Կյանքս վեր կղնեմ ու նրան ման կգամ, կգտնիմ, ու Աստուծով նա էլ կգա, որ իր արած լավության պտուղը տեսնի ու ուրախանա: Հետո պատմեց հորը՝ ինչ որ ծովի վրա անց էր կացել:

Ռոբերդի հերը էլի իր հին բարեկամներին տեսավ, բոլորն էլ ուրախ էին, նա չէ՛ր կարծում, թե իրան էնքան սիրում են: Երկու տարի չբաշեց, էլի շենացավ, որդիքը տեղ ճարեցին, բոլորն էլ բախտավոր էին ամեն բանով, ամա նրանց հենց է՛ն էր սպանում, որ իրանց բարերարին, ազատողին էնքան վախտ չկարացին գտնել, որ իրանց շնորհակալությունն ու բախտավորությունը ցույց տան: Վերջապես մեկ օր ծովի զրազին մենակ ման գալիս Ռոբերդի աչքը նրան առավ:

«Ա՛խ՝ ամենակարո՞ղ Աստված»,— հենց է՛ս նրա բերնիցը դուս էկավ ու ընկավ նրա ոտի տակը ու մնաց անշունչ: Օտարականը վազեց, որ նրան ըմամակ անի ու պատճառն իմանա, թե ի՞նչ պատահեցավ նրան: Վերջը որ

Ռոբերդ աչքը բաց արեց, ձեն տվեց լալով: «Ի՞նչպես, տե՛ր իմ, ա՛խ ի՞նչպես չեք ինձ ճանաչում, ձեր կենդանացրածին, ձեր գերուն: Մոռացե՛լ եք մկամ Ռոբերդի անունն ու նրա ընտանիքը, որ գերեզմանիցը հանեցիք, նոր հոգի տվիք, ու նրանց տարաբախտ հերը՝ էլ եդ իրան բաշխեցիք: Մեր փրկի՛չ, մեր Աստված, ինչպե՛ս եք ուզում մեզ քարովը տալ, ու մեկ լսիլ էլ ո՛չ մեր դարդակ շնորհակալությունը, որ գիշեր ցերեկ մեր բերնիցը դուս էլ գալիս: Մեր արտասուներն ու օրհնությունը երկինքը հասավ, բայց մեր աչքը, մեր սիրտը մաշվեց մինչև էս օր, որ ձեզ չկարացինք տեսնիլ»:
— Մխավում եք՝ ա՛չքի լույս,— պատասխանեց անծանոթը,— էս ձեզ առաջին տեսնիլս ա, ձեզ չեմ ճանաչում, դուք էլ ինձ չե՛ք կարող ճանաչիլ, չունքի մեկ քանի օր ա, որ ես էս քաղաքն եմ էկել:— Շատ կարելի է,— ասեց Ռոբերդ,— բայց միտք արեք, որ էս քսան ու վեց ամիս ա, որ դուք էստեղ էիք: Մտածեցե՛ք էն սեյր դուս գնալը ծովի վրա, էն ցավակցությունը՝ որ դուք իմ տարաբախտության համար ինձ ցույց տվիք, էն հարցմունքը, որ դուք արիք մեր դրություն վրա ու մեր հալն իմացաք, որ մեր բարերարը դառնաք: Իմ հոր ազատող՝ ի՞նչպես եք մոռանում, որ դուք մեր մեկ սաղ օջաղի ճրագ եք դառել, մեկ սաղ տուն ազատել, որ ո՛չինչ չի՛ ուզում, եթե ոչ ձեր ներկայությունը, ձեր տեսությունը: Նրանց աղաչանքը, նրանց խընդիրքը ոտի տակ մի՛ տաք, ու էկե՛ք՝ որ ձեր աչքովը տեսնեք էն բախտը, էն փառքը, որ դուք եք մեզ տվել, էկե՛ք՝ երեսս ձեր ոտի տակը, կամ սպանեցե՛ք ինձ էստեղ:

— Ես քեզ էն ա ասեցի՛ սիրելի՛ որ դուք սխալվում եք, ինձ չե՛ք ճանաչում:— Զե՞զ չեմ ճանաչում,— պատասխանեց Ռոբերդ,— ձե՞զ — կո՞ւյր եմ մկամ. ձեր պատկերը էնպես ա սրտումս տպավորվել, որ ձեզ չճանաչեմ: Աչքս գերեզմանումը որ հող դառած ըլի, էլի հոգիս ձեզ պետք է պաշտի, մեր տե՛ր, մեր պահապան: Աստուծո սերը, խնդրում եմ, որ գաս, յա ինձ սպանես:— էս խոսքումը ձեռիցը բռնեց ու զոռով ուզում էր, որ նրան ձգի, հետը տանի: Աշխարքը գլխըներին հավաքվել էր: Վերջապես անծանոթը սկսեց թունդ ձենով նրան ասիլ:— Պարոն՝ տեսնում եմ, որ իմ գլխիս ուզում ես թամաշա սարքել: Ի՞նչ նմանություն է քեզ էդպես խաբել: Խելքդ հավաքի՛ր ու գնա՛ ձեր տունը, որ հանգստանաս, չունքի շատ բեզարած ես երևում:— Ա՛խ՝ տեր Աստված՝ էսպես էլ անսրտություն կըլի՞, ձեն տվեց ես երևում:— մե՛ր օջաղի բարերար՝ ընչի՞ համար ես էսպես մեզ սպանում, ընչի՞ համար չես ուզում մեկ սաղ տուն բախտավորես, որ ձե՞զ են պարտական, ձեզ են սրտով ուզում: Նհա՛խ տեղն եմ միթե ոտիդ տակն ընկել: Ի՞նչ անեմ, որ քո սիրտը ռահմ ընկնի, որ գաս մեզ տեսնիս: Մենք էլ մեր պարտականությունը վճարենք: էսքան ժամանակ է, որ մենք քեզ

ապաստում ենք: Այ բազմություն, որ կանգնած մտիկ եք անում, թե ի՞նչ ա իմ հալը, տեսնում եք, թե ի՞նչպես եմ գծվել, թող ձեր սիրտն էլ ա ցավի, բարեխոս էլեք, որ սա ինձ մեկ ճար անի, ու էսպես շմնամ կրակում, ի՞նչպես տուն գնամ, ի՞նչպես իմ հոր երեսը տեսնիմ: Մեկ ճար արե՛ք ինձ Աստուծո խաթեր:

Էս խոսքերումը անծանոթը էնպես էր երևում, որ իրան զու էր անում, բայց ընշանք մյուսները մեկ բան ֆիքր կանեին, նա իր զորությունը ժողովեց ու սիրտը պնդացրեց, որ էս հիանալի վայելչությունը շտեսնի, որ նրա առաջին կար, նետի պես թռավ խալխի միջիցը ու մեկ լուպեի միջումը աներևութացավ:

Կարելի էր, որ էս մեծահոգի մարդը շիմացվեր, թե ո՛վ էր, եթե նրա գործակատար մարդիքը՝ նրա մեռնելուցը եզը, նրա թղթերումը մեկ նուախա չգտնեին: Էս թղթումը յոթը հազար հինգ հարյուր ութը էր նշանակած մեկ զադիի անունով: Իմանալու խաթեր հարցրին՝ թե էն ի՞նչ թողթ պտըլեր, շունքի կողուած էր, որ էրեն: Բանկիրը պատասխանեց, որ էս փող պարոն բարոն Մանտեմեի հրամանովն էր Աֆրիկա ուղարկած, որ մեկ գեյրի, անունը Ռոբերդ ազատվի: Հայտնի է, որ անվանի գիտունն Մոնտեսքի շատ ման գալ էր սիրում, ու հաճախ իր քվոր մոտն էր գնում, որ Մարտեկ քաղաքումը մարդի էր տված:

Մեկ երկու երեք էլ ՀԱՅՈՑ ՎՐԱ

Ժամանակի անգութ ձեռը ուր որ հասնի,
Երկիր, աշխար, փառք, մեծություն տակվեր կանի:
Բայց մեկ ազգ ինքն պետք է իր վերջն լավ մտածի,
Ու իր նախնայաց անունն ու գործքն անմահ պահի:

Հային էլ որ էս օր ասում ես, թե իր ազգը մեծ ա էլել ժամանակավ, երազ է համարում, չի՞ հավատում: Պատճառը որ հայտնի է, ընչի՞ պետք է զարմացած: Հայն վեց հարյուր տարուց ավելի ա, որ աչքը բաց ա արել զարիբ աշխարքում, օտար ազգի ձեռի տակի, ի՞նչպես նրան հավատացնես, թե իր նախնիքը ո՛վ էին: Բայց ընչի՞ համար ենք հավատում, թե Ասորիք, Բաբելոնացիք, Մակեդոնացիք, Հռոմայեցիք կային, հո նրանք էլ են ջրնջվել, աշխարքի երեսիցը վաղուց վերացել: Պատճառն էն ա, որ էս ազգերի պատմությունը կարդում ենք, մերը աչքից քցել, շենք էլ գիտում, թե ընչի՞ համար է մեր անունը Հայ, ի՞նչ լեզու ա, որ մեր բերնումն ա, ո՛վ մեզ մեր հավատը տվեց:

Թե սուբբ գրի ասությունը հետեինք, թե բնական կանոնին, երկուս

էլ մեզ ապացուցանում են, որ Հայաստան հին աշխարհների մեկն ա, շունքի տեղի բարձրությունն ու վայրահակությունը ցույց են տալիս, որ մեր աշխարքը շատ կանուխ ցամաքեց ու մարդիք սկսեցին միջումը կենալ: Նմանապես էս օր էլ տեսնում ենք, որ մեր աշխարքը ավելի լեռնային է, քանց դաշտային: Ո՛վ չի գիտի, որ սարի մարդը քաջ կըլի, սրտոտ, արի, պատեղազմասեր. բոլոր էս բնությունը մեր ազգի միջումը կային: Թո՛ղ հիմար, տգետ մարդը տարակուսի, շհավատա, թե հայք հին ժամանակը անօրինակ քաղություն, վեհանձնություն, սրտապնդություն ունեին: Թուրը որ վեր քցած թողաս, հայտնի բան ա, որ կժանգոտի. մեկ բազ որ չպահպանես, հայտնի բան ա, որ շու կդառնա, ծառերը կչորանան: Միթե մարդի սիրտն էլ էսպես չի՞: Քանի մարդ անտեր մնա, միտքը խավար, աչքը խուփ, ո՛չ օրինակ տեսնի, ո՛չ իր ազգի պատմությունը կարդա կամ լսի, էնքան կրդանա, սիրտը կհոսվանա, ամեն բանից կհեռանա:

Ուրիշ ազգեր՝ իրանց միջումը մեկ երեկելի մարդ որ դուս ա գալիս, կամ քաջ ա ըլում, կամ խելոք, կամ գիտուն, կամ ազգի համար մեկ պիտանի բան ա եղ քցում, կենդանի ժամանակը նրան պատվում, պաշտում, մեռնելուց եղը՝ նրան գովում, պատմությունը գրում, վրեն արձան են կանգնացնում, որ ջահել մարդիք, երիտասարդք տեսնելիս, իրանք էլ ցանկան նրա օրինակին հետևիլ. իրանք էլ էնպես անուն թողան աշխարքի վրա: Բայց ա՛խ՝ ո՛ւր մեր ազգի միջի էլած երեկելի անձանց արձանը, կամ պատմությունը, կամ զովասանությունը, թե կային էլ, որը ոտի տակով էլավ, ջնջվեցավ, որն էլ էնպես ա գրած կամ շինած, որ միջումը էն կրակը չի՞ կա, որ կարդալիս մարդի սիրտ վառվի:

Թե Հայկա, Արամա, Զարմայրի, Պարույրի, Վահեի, Վաղարշակա, Տիգրանա, Տրդատա, Վռամշապին, Վարդանա, Վահանա անվանքը ազգին շեն հայտնի, թե մեր հին քաղաքների փոշին ու մոխիրն են երկրի երեսին այժմ էնպես ցրված, թո՛ղ մեկ մտածենք, թե ի՞նչն է պատճառ, որ Նոյան ժամանակիցն սկսած մինչև էս օր հարյուրավոր ազգեր ջնջվել, գնացել են, բայց մեր ազգը է՛ս օր էլ կա, էս օր էլ իր լեզուն ու հավատն ունի: Ո՛ւր են ասորիք, բաբելոնացիք, հին պարսիկք, պարթևք, փյունիկեցիք, լիդացիք, փյուզեցիք, եգիպտացիք, մակեդոնացիք, հռոմայեցիք, արաբացիք և այլք անթիվը: Չէ՛ սրանք էլ մեր ազգի պես հին, մեր ազգիցը դհա ավելի զորեղ ու մեծ էին իրանց ժամանակին: Ինչ ազգ որ վեր կացավ, թե երկիր առնի, ճանապարհը մեր խեղճ աշխարն էր. առաջ մեզ էին ոտի պակ տալիս, հետո գնում ուրիշ ազգերի վրա: Սաղ ելրուպա չկարաց միմիայն հոնաց առաջին, գազան Ատիլայի թրին դիմանալ, Չինգիզխանն ու Լանգ Թամուրը հո՛ շատ ազգի հոտը կտրեցին, Արաբացիք կայծակի պես

շատ աշխարհի գլուխ ջախըփորթ արին, թե Հայք քաջ չէին, ի՞նչպես դիմացան, ի՞նչպես մինչև էս օր իրանց գլուխը պահեցին:

Ինչ լուսավոր ազգ էլ էս օր որ կա, թե եվրոպա, թե ասիա, պատմութունից հայտնի ա, որ շատը քրիստոսիցը եղը հազար տարի էլ անց էր կացել, որ քիչ քիչ սկսեցին իրանց սոպոտութունը, ավազակութունը, վայրենութունը թողալ ու քաղաքներ շինիլ, օրենք հաստատիլ, իրար հետ կենալ, արհեստի հետևիլ, վար ու ցանք անիլ: Եվրոպա՝ հազար երեք հարյուր տարի անց էր կացել, դեռ էլի ավազակի, գողի պես էին կենում նրա բնակիչքը: Բայց բոլոր պատմության միջին մեկ տեղ չե՞ս գտնիլ, որ ասի՝ թե հայք ե՞րբ իրանց ավազակութունը, սոպոտութունը թողին: Քսենոֆոնը հույն զորապետն ու պատմագիրը վեց հարյուր տարի քրիստոսից առաջ Հայաստան որ մտավ, զարմանում ա, թե էն ժամանակն էլ հայք ի՞նչպես աշխատավոր, դինչ, խաղաղ սեր էին: Էս բավական պատճառ չի՞, որ իմանանք, թե մեր ազգը ի՞նչքան շուտով սկսեց լուսավորվել, ի՞նչ աղըրվական հոգի ունեւր, որ էնպես կանուխ իր վայրենի կյանքը թողեց ու աշխարհաշինության ձեռն տվեց: Ո՞ր ազգը քրիստոսի սուրբ հավատը է՞նպես շուտով, է՞նպես ջերմեռանդությամբ ընդունեց, ինչպես մեր ազգը: Ուրիշ տեղ արին թափեցին, հազարները սուրբ քաջվեցին կամ թրի զոռով խախին ճամփա բերին, բայց մեր ազգը՝ հենց ճանաչեց քրիստոնեական հավատի լիսը, ճշմարտութունը, սիրտն էլ, հոգին էլ նրան տվեց:

Էս օր էլ շատ գեհեհեկ հայ էնպես ա կարծում, որ հայոց լեզվի նման ճոխը չկա: Հիրավի, որ մարդ ուրիշ ազգերի լեզուն էլ քննի ու ճշմարիտը կամենա խոսիլ առանց երեսպաշտության, պետք է հիանա, թե էն ի՞նչ ժամանակ ա էլել, որ հայք էն ժայրագույն լուսավորութունը ստացան, որ իրանց լեզուն էնպես ճոխացավ, շունքի մեկ ազգ ընչանք երկար ժամանակ կրթվի ո՞չ, ուսման չհետևի, անկարելի ա, թե նրա միտքը էնպես բացվի ու նրա գյորա բառեր հնարի: Անկարելի ա, թե մեր երանելի թարգմանչաց ժամանակին՝ Հայք էն լեզուն էին ըլում խոսալիս, որ նրանք գրեցին: Ասենք՝ թե խոսային էլ. ե՞րբ կարող էր տգետ մարդը էն մտքերը, էն բառերը գիտենալ, որ նրանք գործ են ածել: Կամ թե չէ ի՞նչպես չէր լեզուն խառնվել, շունքի էնքան պարսից, հռովմայեցվոց ու ուրիշ ազգերի հետ խառնվել էր մեր ազգը էն ժամանակը, ինչպես հիմիկ, որ լեզվի շատ փայլը թուրքի ու պարսից բառ է ու բոլոր մեր նոր լեզվի ոճը էս լեզվներին ա նմանել: Էս էլ քիչ պատճառ չի, որ ամեն մարդ իր բնական խելքովը հավատա, թե Հայոց ազգը վաղուց-վաղուց սկսեց ծաղկիլ, լուսավորվիլ: Բայց ա՛խ՝ բարբարոս ազգաց ոտքը ջրհեղեղի պես բոլորը սրբեցին, ոչընչացրին:

Բայց ո՞վ չի զարմանալ, որ մեկ ազգ, եթե էսքան գովելի բնություն ունեւր, էսքան քաջություն, ընչի՞ էսպես տկարացավ, ու իր բոլոր գեղեցիկ հատկութունքը քիչ քիչ վերջացան: Շատ ցավ է ըլում մարդի, որ բազի անփորձ, կարճամիտ մարդ՝ Հայի վրա խոսալիս՝ միշտ հենց է՛ս ա պատճառ բերում, թե հայք անմիաբան էին, գոռոգ էին, իրար շեն սիրում և այլն: Էսպես խոսողը՝ երևի իր տան պուճախներիցն ավելի, մեկ բան էլ ա աշխարհց էնպես պարզ չգիտի: Դիցուք հայք անմիաբան էին. մյուս ազգերին ի՞նչ պատահեցավ, որ՝ ինչպես ասեցի, էնպես են վերջացել, որ նրանց իզն ու թողը չկա:

Էն ջրհեղեղը՝ որ մեր աշխարհը մտավ, այսինքն էն գազան ազգերը, որ մեր աշխարհովը անց կացան, սար ըլեր, նրանց ոտի տակին կհավասարվեր, ծով ըլեր, կցամաքեր, բայց մեր ազգը՝ սարի տեղակ իր դռը, ծովի տեղակ՝ իր արինը դեմ անելով, է՛ն հոգին ունեւր, որ էնպես զորեղ ազգերը կորան, փչացան, նա էլի իր գլուխը նրանց փոշուցը հանեց, էլի սկսեց զորանալ, բազմանալ, ու դորդ ա, թե իր աշխարհը չկարաց ձեռնի պահիլ, իր լեզուն, իր ճավատը պահեց, որ ո՛չինչ ազգ չէր կարող անել:

Հինգ գլխավոր պատճառ մեր ազգին էս տեղը հասցրին: Մեկ որ անդադար զանազան ազգեր իրար վրա կոխվ էին գնում ու մեր աշխարհովն անց կենում, Երկրորդ՝ մեր ազգը աշխատասեր ըլելով, ամենն էլ ուզում էին, որ իրանց ձեռի տակը քցեն, իրանք շահվին: Երրորդ՝ մեր ազգը քրիստոնյա էր, մյուսները կամ կռապաշտ, կամ մահճեղական, որ Քրիստոսի հավատը ուզում էին ջնջեն: Չորրորդ՝ որ ազգը էսպես ժամանակին էլ չկարաց ուսումն առնիլ, իր լեզվի պատմութունը կարողալ, մնաց տգետ: Հինգերորդ՝ որ գրած գրքերը՝ ասենք թե կարդացող էլ ըլում էր, ո՛չ միտքն էին հասկանում, ո՛չ զորութունը: Էսպես քիչ քիչ ամեն բանը մոռացան: Էս օր էլ ազգը՝ ինչ խաղ որ ասում են, ինչ առակ իրանց միջումն գործ են ածում, բոլոր թուրքերեն ա: Ի՞նչպես իմանա ողորմելի գեղըցին կամ քաղաքացին էլ, թե ի՞նչ մարդիք են էլել իրանց միջումը, որ սիրտը վառվի, երբ որ մեկ խաղ, մեկ երգ իր մեկ թագավորի վրա էլ ա, շունի, թե կա էլ իր խելքի, իր սրտի գյորա չի, շունքի բառը չի՛ մանում:

Թո՛ղ ամեն մարդ իր երեխութունը միտքը բերի, թե ի՞նչպես ա մարդ վառվում, երբ աշըղները Քյոն-Օղլուն, Քյարամին և այլն էնպես գովում են: Ի՞նչպես ա մեր սիրտը պանկանում, որ երևելի մարդ դառնանք, ինչ ժամանակ մեկ գրագետ մարդ պատմում ա, թե հունաց, հռովմայեցոց, ռուսաց, գերմանացոց, ֆրանցուզի, ինգլիզի միջումը՝ ինչպես երևելի մարդիք են էլել ու էս օր էլ կան: Թո՛ղ մեկ քանի բան էլ մեր ազգիցը պատմենք, թո՛ղ՝ ինչպես որ էնպես տաք տաք ուրըշին գովում են, մեր ազգին

էլ գողնենք, տե՛ս՝ թե էն ժամանակը մեր երեխեքը՝ ի՞նչպէս կսկսեն ջանք անիլ, որ իրանք էլ լավ, ազգաշեն մարդ դառնան, որ իրանցից եղբ իրանց անունն էլ մնա ազգի միջումը: Հենց բերաններս բաց ենք անում, առակ ենք ասում, ուրիշ լեզվից ա, օրինակ ենք բերում, նմանապես, հենց ասում ենք «Եվրոպա, Եվրոպա», բայց մեր վրա խոսալիս, Աստված հետու տանի, ի՞նչ չենք ասում. բաս մեր երեխեն մեզ կօրի՞: Բաս ազգի սրտումն էլ բարի նշան կմնա՞: Էն գոհճիկ խոսքն էլ ա չենք մտածում, թե պառավն իր թանին թթու չի՞ ասիլ, կացինն իր փետը չի՞ կտրիլ: Ընչո՞վ են լազգին, չերքեզը, թուրքը մեզանից ավելի, որ էնպես իրար վրա մեռնում են: Բայց պատճառն ի՞նչ ա. լազգին, թուրքը որդոց որդիս իրանց միջումն պահել են՝ իրանց ազգի արած քաջութիւնքը, լավութիւնքը, խոսալիս, զրից անելիս, միշտ էն են պատմում, իրանցից էն կարծիքն ունին, որ ամենիցը լավը իրանք են, նրանց որդիքն էլ էս լսելով, հայտնի բան է, որ գոռոզանում են, ու մտքըներումը դնում են, թե իրանց պես ազգ չի՞ կա: Կարծեմ՝ թե էս ըլի պատճառը, թե օձն էլ իր ճուտին ֆլի հետ չի՞ փոխիլ:

Եվրոպա էլած ժամանակս մեկ օր մեկ գիր էի գրել լուսահոգի Ալամզարյան Հարություն վարդապետի վրա, որ իմ վարժապետն էր, ու գանգատում էի, թե նեմեցները ինձ սիրում, պատիվ են տալիս, մեր ազգը չէ՛: Իմ լուսահոգի բարերար պարոն պրոֆեսոր Պաբոսը թողթս առավ ու պատեց, ասելով.— Ո՞վ ես դու, ի՞նչ ես արել, որ ազգիցը էդպէս բաներ պահանջում ես: Հազար լավութիւն էլ որ ազգին անես, չի՞ պետք է քո բերնովն ասես ու կամենաս, որ քեզ պատիվ տան: Բավական չէ՛ ձեր ազգի ցավը, որ դուք էլ եք նրա վրա խոսում: Նեմեցները ձեզ դարիք դեյի են պատիվ տալիս: Ձեր ազգը ինձ շատ պատիվ ա տվել: Ինչ լավութիւն ձեր ազգի միջումն եմ տեսել, Եվրոպա հավիտյան չեմ տեսնիլ: Ում տունը մտնում էի, գլխի վրա էր ընդունում: Ընչի՞ չեք ձեր շափը ճանաչում, ձեր լավութիւնն իմանում և այլն: Օտար նեմեցը էս խրատը տվեց ինձ, որ հավիտյան մտքիցս չի՞ գնալ, սիրելի հա՛յ՝ դու ի՞նչ կասես.— Ես էնպես եմ կարծում, որ վատ մարդին գովելով կարելի է լավացնել, բայց լավին՝ վատացնել:

Թողանք մեր հին ժամանակի երևելի թագավորքն ու իշխանքը, նրանց պատմութիւնը գրքեր կդառնան, որ գրելու ըլինք, նորիցն առենք, որ կարելի ա շատի մտքումն էլ ըլի: Մենք զարմանում ենք, որ շատ թագավորք, շատ մարդիք ուրիշ ազգերի միջին մեծ մեծ գործքեր են բռնել, բայց էն չենք հարցնում, թե ի՞նչբան հնարք, իշխանութիւն ունենին նրանք, որ էս արին: Ի՞նչպէս հանգիստ էր նրանց ժամանակը, ինչպէս բոլոր դռները նրանց համար բաց էին: Բայց որ մտածենք, թե ի՞նչ նեղութիւն միջի

մեր աշխարհ էր, ի՞նչպէս ամենայն դուռն ու ճանապարհը փակ էին, ու սրան չնայելով՝ էլի ժամանակ առ ժամանակ էնպէս մարդիք դուս էկան մեր միջումը, ու էն գործքերը բռնեցին, որ ուրիշ ազգեր իրանց պարծանք կհամարեին, էն ժամանակը պետք է էնպէս անձանց անունը, գերեզմանը սուրբ համարինք, նրանց պաշտենք միանգամայն:

ԿԱՐՃԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԿԱՐՈՍ ՄԵՍԻ ԶԱՆՆՈՒԹՅԱՆ ՍԵՐԸ

էնդես են սլատմում, թե Մեծն Կարոս, կայսրն Գերմանացվոց, շահել ժամանակը մեկ աղշկա հետ էնքան սեր ա քցում, որ գիշեր ցերեկ կուշտը կտրած մեկ բան էլա միտքը չի՞ բերում, ո՛չ իր ժողովուրդը, ո՛չ աշխարհը, ո՛չ թագավորական գործքերը, հենց նրա սերն ա ուզում վայելի, նրա շորս կողմովն ա պատում: Ինչքան մեծամեծք, իշխանք, նախարարք խրատ են տալիս, հնարք են գործում, քյար չի՞ անում, նա իր գծութիւնիցը ձեռք չի՞ վերցնում: Աստուծո ողորմութիւնը հասնում ա, աղջիկը ցավագարվում, մեռնում ա: Իր դուռն մարդիկը բոլոր ուրախանում են, թե էս ա, սերը կվերջանա: Բայց Աստված ո՛չ շահնց տա, ինչ թագավորի հալն ա ըլում: Մեռելի մարմինը բալասամով ու անուշահոտ բաներով օծիլ ա տալիս, իր օթախումը դնում ու շաքաթներով կուշտը կտրում, նստում, լաց ըլում՝ իր սրտի դարդերը նրան պատմում, խորհուրդ հարցնում, համբուրում, էնպես որ հենց իմանաս՝ թե կենդանի ա: Էլի, նախարար, իշխան, մեկին էլ ա մտքը չի թողում: Ամեն բանից ձեռք ա վերցնում:

Վերջը նրան մեկ սիրեկան վազիր ա ունենում, որ շատ բարի, աստվածապաշտ մարդ ա ըլում: Սա սկսում ա գիշեր, ցերեկ Աստված աղաչիլ, որ մեկ ճար անի, հենց բռնի՛ր, սրա հույսն էլ ա կտրվում, վերջի գիշերը էլի էնպէս աղոթք անելիս ու լալիս, երկնքիցը հանկարծ մեկ ձեն ա գալիս, թե թագավորի սերի պատճառը էն մեռելի լեզվի տակին ա: Էս որ իմանում ա, փառք ա տալիս Աստծու ու գնում, թաքուն մատը մեռլի բերանը տանում, լեզվի տակիցը մեկ մատանիք ա դուս գալիս, արմազի ակնով շինած: Հենց մատնիքը հանում, տանում ա, թագավորը տուն ա գալիս, ու իր սովորութիւն գյորա իսկույն իր սիրելու մոտ վազում, հենց սառած մեջքի երեսը աշքովն ա ընկնում թե չէ, իսկույն ջանը դող ա ընկնում, պիտը գնում, ու հենց էն սհաթին հրամայում ա, որ տանին թաղեն:

Էստուց դենը սերը էն վեզիրի վրա յա քցում, էնպես որ աշքիցը չի՞

ուզում հեռանա: Վեզիրը խելոք մարդ ըլելով, չի՛ ուզում, որ թշնամիքը շատանան ու իրան վնաս տան, մատանիքը տանում մեկ ջմջմի մեջ ա քցում: Էն օրվանից սկսած թագավորը տուն, տեղ թողում, գալիս, նրա զրաղին նստում, սաղ օրը էն ջմջմին ա մտիկ անում: Վերջը էլ սիրտը չի՛ համբերում, հրաման ա անում, որ ջմջմեն իստակեն, մեկ ամարաթ ա շինել տալիս էն տեղ ու թախտն էլ էնտեղ ա փոխում ու մինչև մահն էն տեղ մնում ու կտակ անում, որ որդիքն էլ էս տեղ նստին, էս տեղ օծվին: Էսպես՝ Ախեն քաղաքի շինելու պատճառը Կարլոսի ջահելության սերն ա ըլում:

ԵՐԱՋ

Պետրարքա իտալացի անվանի բանաստեղծը երկու զարմանալի երազ ա պատմում, որ իրան պատահել են:— Մեկ բարեկամ ունեի, որ աշխարհի հետ չէի փոխիլ, էսպես ա սկսում իր բանը: Հանկարծ հիվանդացավ ու բուլոր հեքիմները իրանց հույսը կտրեցին, սիրտս արնով լցրին: Իմ մխիթարությունն էս էր, որ գիշեր, ցերեկ սուք էի անում, ինձ սպանում: Մեկ գիշեր աչքս քուն չեկավ. էնքան էրվում, խորովվում էի. լուսադեմին հենց փոքր նղզացի թե չէ, էս սարսափելի երազը տեսա:

Իսկույն իմ բարեկամիս պատկերը առաջս էկավ, էնպես բարձր ձեռով խա քաշեցի, որ ընկերներս բոլոր վեր կացան, ու ինչպես որ իրանք ինձ հետո պատմեցին, տեսնում են, որ քնած եմ, կարծում են, որ կարելի ա, ինձ ծանր երազ ըլի պատահած, չեն դմիշ անում, որ վեր կացնեն, շունքի սաղ գիշերը չէի քնել ու կամենում են, որ մի քիչ նեղացած քնիմ, հանգստանամ, քանց անքուն մնամ: Իմ հիվանդ բարեկամը էկավ մոտս, երևում էր, որ ուզում ըլի արտասունքս կամաց սրբի, ու խնդրեց, որ իմ ցավ՝ որ նրա համար անում էի, վերջացնեմ: Հենց ուզեցա նրա ասածի պատասխանը տամ ու հարցնեմ, թե իմ դարդս ինչպես պտի կտրվի, խոսքս կտրեց բարեկամս ու ասեց.— Սուս կա՛ց, գիտեմ, ինչ ուզում ես ասես, մեզ մոտին մարդ ա երկվում, չըլիմ մեր խոսքը կտրի: Խնդրում եմ, որ էս մարդին ասես, որ ինձ սաղացնի, իմ ումուղը սա ա, ու հավատացի՛ր ինձ, որ էս հիվանդությունը ինձ չի՛ սպանիլ, թե ինձ քոմակ անեն:

Էսպես խոսաց բարեկամս ու խոսքը կտրեց թե չէ, լսեցի որ օթախիս դուռը մեկը ծծծեց, էս ձեռի վրա պատկերն էլ փախավ, երազս էլ: Աչքս բաց արի, տեսա որ աղոթարանը բացվում ա: Երկու հեքիմ մեկը, ինքը մեկ քաղցր մարդ, որ իմ բարեկամիցս ձեռն էր վեր առել ու ինձ համար էր տանջվում, որ ինձ մխիթարի, սիրտ տա, դոշակիս առաջին կանգնեց: Իսկույն աղաչեցի, պաղատեցի նրան, որ գնա, բարեկամիս մեկ ճար անի, ու

քանի դեռ բերնումը շունչ ունի, հույսը չկտրի, շունքի դեռ ջահել էր: Հեքիմը նեղացած զարմացավ, որ ես էնպես անժամանակ ու անօգուտ բան էի խնդրում իրանից, ու ասեց.— նրա հնարն էն ա, որ հիվանդը առողջացնի, ու չէ թե մեռելը կենդանացնի, նա բժիշկ ա, Աստված չի՛: Բայց ես նրան պատմեցի դեռ աչքս գիշերվան արտասունքովը թաց, ինչ որ տեսել էի լուրջ ժամանակս, ու ոտը համբուրելով՝ աղաչանք արի, նրան էն նեղությունիցն ազատի: Կարճ, գոռով զրկեցի նրան բարեկամիս մոտ, նա գնաց ու շուտով ետ դառավ, ու լավ խաբար բերեց: Էս օրից սկսած բարեկամս քիչ քիչ լավացավ ու մահիցը Աստված էլ ետ ինձ տվեց:

Մեկն էլ էսպես ա պատմում: Որ իր բարեկամների մեկը՝ անունը Կոլոննա, որ շատ գիտուն, խելոք մարդ ա էլել, ու Պետրարքի հետ մեկ հոգի, վերջի ժամանակը հեր, ախպեր, հայրենիք թողել, մեկ զրաղ տեղ ա քաշվել, որ անկաջը դինջ ապրի, իր փոքր ժողովուրդը հովվի, իր աղոթքն անի, որպես թե իմանում ըլի էլած՝ թե մահը մոտացել ա: Պետրարքա էլ էս ժամանակի Ֆրանցիա ա էլել ու մեկ բաղում իրան համար կենալիս, էս երազն ու պատմությունը էն տեղ ա տեսել ու գրել:

— Խաբարն ինձ էր հասել,— ասում ա,— որ բարեկամս հիվանդ ա, ու գիշեր ցերեկ աչքս ճամփի էր, որ մեկ հաստատ բան իմանամ: Էս սհաթս էլ ջանս դող ա ընկնում էս հեռու տեղը, երբ էն սհաթն ու էն տեղը միտքս ա գալիս, որ տեղ նրան տեսա: Նա մենակ էր ու բաղի առվի վրա անսաս ման էր գալիս: Զարմացած գնացի մոտը ու մեկ քանի բան հարցրի: Ո՛ւր տեղից ա գալիս, ո՛ւր ա գնում, ընչի՞ էնպես թայթի ու մենակ: Նա ո՛չինչ բանի պատասխանը չտվեց, ու ինչպես իր սովորություն էր, որ խոսալիս, միշտ կժպտար, էնպես ժպտալով ասեց.— Միտքդ գալիս ա, որ մենք ինչ ժամանակ Գարոն գետի էն կողմը կենում էինք, Պիրենյան սարերի քամին ի՛նչպես ինձ նեղացրեց: Էստուց էնպես եմ նեղացել, որ գնում եմ Հոռով ու էլ եզ չեմ գալ: Էս խոսքն ասեց թե չէ, մին էլ էն տեսա, որ սարի գլուխը հասավ, եղևիցը ձեռն տվի, խնդրեցի, որ ինձ էլ հետը տանի: Էս բանիս վրա բարկացավ ու կամաց ինձ եզ կանգնեցրեց ու երեսը, ձեռք բոլորովին փոխած, ասեց.— Ինձանից հեռացի՛ր, էս անգամը չեմ ուզում, քեզ հետս տանիմ: Աչքս քցեմ երեսը, տեսնիմ, որ սիպտակել, կտավ ա դառել, իմացա որ բարեկամս մեռել ա: Էս որ տեսա, էնպես գոռացի ահու, դարդու, որ ինչ ժամանակ վեր թռա, դեռ վերջին ասած խոսքս անկաջս ընկավ: Օրը նշանակեցի, բոլոր բարեկամներիս պատմեցի մյուս օրը ու հեռավորներին գրեցի: 25 օրից հետո թուղթ ստացա, որ բարեկամս էն օրը, էն սհաթին ա հոգին տվել, ինչ սհաթ որ ինձ երեացել էր: Նրա մեռած մարմինը իրեք տարուց հետո բերել են Հոռով, որ էն ժամանակը, ո՛չ գիտեի, ո՛չ կկարծեի:

Բայց նրա հոգին, ինչպես հույս ունիմ, երկիրքն ա գնացել, իր փառքին հասել: Բավական ա, ինչքան երազ պատմեցի. հենց էս եմ ուզում զարթուն վախտս ասեմ: Ո՛չ թե ցավն էր, որ բարեկամս առաջս բերեց, ո՛չ թե մեկը որ մեռավ, մյուսը որ կյանք ստացավ, չէ՛: Ինչ որ երկու անգամն էլ ցանկանում, կամ վախենում էի, որ տեսնիմ, առաջս էկան:

Մեկ երազ էլ էսպես ա պատմում:

— Երեկվան երազս եմ քեզ պատմում: Էնպես էի կարծում—(չգիտեմ, ինչպես ա էսպես բանը միտս ընկել, չունքի իմ սովորությունը չի, որ էսպես բանը մտածեմ, կամ խոսիմ)— էնպես էի կարծում, թե իմ գեղումն եմ, ու էնպես մեկ խազիւնա եմ գտել, որ բոլոր կիտուկ հին ոսկի էր: Էրկուսս մեկնակ էինք գնում, որ մի քիչ սեյր անենք: Ես քեզ կանչեցի մոտս ու գտածս շհանց տվի: Երկուսս էլ ուրախությունից զարմացած, մնացինք կանգնած ու Սենեքա փիլիսոփի խոսքը միտքըներս ընկավ. «էն բանիցը հեռացի՛ր, որ խալխին դիր ա գալիս, որ պատահմամբ ձեռք կզա, ու բոլոր պատահական մալ, դովաթին ահով, դողով մոտացիր: Վայրենի անասունն ու ձուկն էլ են խաբնով ձեռք քցում. ու ինչ որ կարծում ես, թե բախտս ա քեզ բաշխում, խաբեբայություն ա: էսպես մեկ փոքր ժամանակ խազիւնի վրա կանգնած մասլհաթ անելիս, կամ ուրախանում էինք, կամ դողում: Վերջը խոսքը մին արինք, որ շատ հիմարություն կըլի, էն բանը ձեռաց թողալ, որի համար որ էնքան ծով ու ցամաք չափում են, որ ձեռք բերեն ու մեզ ինքն իրան էր պատահել: Շուտով վերցրինք ոսկին բասով ու տուն տարանք, մնացածն էլ հողի տակովն արինք, որ չէինք կարող հետըներս տանիլ: էսպես շատ անգամ գնացինք, բերինք, թաղեցինք, ու քանի գնում էինք, էնքան սեր էինք ընկնում: Ինչպես սովորություն ա, քանի ոսկին տեսնում էինք, էնքան ջանըներս դող էր ընկնում:

էս միջոցումը, մեկ դառը քլփչոց ընկավ անկաջներս: Մեր խորհուրդը՝ թեև մեկի էլա չէինք ասել, խալխի անկաջն ընկավ, ու շատ ժամանակ չքաշեց, մեկ մեծ մարդ լիս ընկավ, որ ասում էր, թե էն խազիւնեն իրանն ա: Մենք ինչքան զորություն ունեինք, նրան դեմ կացանք: էսդուց սֆթա երկար ու անկարգ զրիցներ առաջացան, հետո դավի, դառաբա, բիաբուլություն՝ որ կովի հետ կապված ա, չունքի նա զոռ էր անում մեզ, մենք էլ ասում էինք, թե բախտն ա մեզ տվել մեր հողումը, ո՛ւմ հագդն ա, որ խլի էստուց հազար բաներ ծագեցան, որը խելոք, կարգի, որը անկարգ անխելք, որի պատճառը էնքան մեր հերսը չէ՛ր, որքան մեր թշնամու գոռոզ կոշտությունը, որ մեզ վառում, բորբոքում էր: էն ա գեղի հանգստություննիցը քաղաքի զալմաղալի մեջն էինք ընկնում, էն ա մեր գրիլ, կարգալը թողում, յարաղ ասպար պտի վերցնեինք, որ հազար մեկ հոքս մեկ ջրի

չարխն էր քցել, պտտում: Մեր աչքաբացությունն ու քննությունը դառել էր նախանձ ու բարկություն: Վերջապես վեճիցը կոխվ դուս էկավ: էսպես էր մեր սիրտը փոխվել ու փոշման էինք շատ փողը գտնելու վրա: Երազումը փիլիսոփություն էինք անում: Ո՛ւր ա մնացել մեր ուրախ, հանգիստ կյանքը: էս հոքսի ամպը ո՛վ մեր գլխի վրա թափեց: Ո՛վ մեզ էս տարտառոսի մեջը քցեց: Միթե մենք չէի՛նք գիտում որ փողումը պսպղան հոգս կա, շողշողուն թշվառություն: Քանի հարստանաս, էնքան ցավ ու կարիքդ կավելանա. քանի բավականանաս, էնքան բախտդ կկորչի: Շատ օրինակներ մտըներս ընկավ, որ հարստությունով տարաբախտվել էին, ու աղքատությունով բախտավորվել: Կրեսոս թագավորի գանձը ոչինչ էին համարում, Միդասի ոսկին ցավալի, ու էն մալ ու դովաթը, որը որ Դիոնիս ու Կրասոս տաճարիցը խլեցին: Ցինցինասի, Բեզուլի, Կարիտոսի ու Տաբրիցիոսի բախտավոր ու անվանի աղքատությունը գովում էին: էստուր վրա էլ հեսաթ էինք անում մեր ժամանակի էնքան անթիվ մարդիկը, որ ցրտով, շոքով պնդացած, տկլոր, չլուծ, սարում մեկնակ կացել են, երկիրքը նրանց օթախն ա էլել, երկիրը նրանց դռակը, ուրախ սրտով պղտոր ջրերի վրա իրանց սիրտը հովացնելով, քարոտ, նեղ ճամփով ման գալով, աչքներին առաջին դնելով՝ որ դհա լավ աշխար կա, բոլոր երկրիս փառքը անպիտան են համարել: Ու որքան էսպես բաները մտածում էինք, էնքան փոշմանում, ցավում էինք, թե ինչի՞ չի առաջուց էսպես բանը միտք արինք, գլխըներս ցավ ավելացրինք, ու ինչպես սովորություն ա, որ ասում են, աչքըներս ետևներս ունեինք: Վերջապես էն տեղը հասանք, որ հենց ամոթն էր մեզ պահում, որ մեր խազիւնիցը ձեռք վերցնենք, չունքի էնքան բաների խառնվել էինք: էն ա հա, օրը մոտացել էր, որ վերջի կոխվը վերջանա, որ բարկացած, ջանս դող ընկած՝ կես գիշերին հանկարծ տեղիցս վեր թռա:

Մեկ սառը քրտինք բոլոր մարմինս բռնել էր ու իմ հոգին գիտենա, հոգիս էլ, մարմինս էլ էնպես էին բեզարել, զվաթից ընկել, ինչպես թե մեկ ծանր գործ զարթուն ժամանակս կատարած ըլեի: Բայց չեմ էլ կարող <ասիլ>, թե ի՞նչքան էի ուրախ, որ խազի հետ՝ իմ հոքսն ու ցավն էլ հեռացան, ու վեր կենալիս էնքան ունեի, որքան ապրուստի համար հերիք էր, ու տանջանք չէր դառնալ ինձ, որքան կենաց համար բավական ա, ու ավելի չի՛: Ինչպե՛ս ա էս երազը իմ միտքս հաստատել, որի ճշմարտությունը, որ զարթուն ժամանակս եմ հաստատ իմանում, որ հարստությունը, մալն ու դովաթը աչքածակ, ազահ մարդին թշվառացնում ա, քանց բախտավորացնում: Քեզ էլ էստուր համար եմ էս երազը պատմում, որովհետև դու էլ հետս ընկեր էիր:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԿԱՐՕՏՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՆԻ ՎԱՅԵԼՉՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ԻՄՈՑ.

Ասացեալ ի 1824 ամի. յԵրեվան:

Ե՛րբ տեսից զքեզ՝ քա՛ղցր իմ Հայրենի՛
Անցեալ ի հին դարս հաւուց մեր նախնի.
Գալարին աղիքս, միտք իմ ցնորի,
Մինչ նախնի վիճակ քոյ յուշ իմ ածի:

Հայեցեալ ի շուրջս՝ միայն աւերակք
Ինձ յառաջ բերին զնախնեացն յիշատակ.
Պայթին զգայարանքս, այլ ո՛հ, ես անզօր
Կարօտիւ միայն լամ անօժանդակ:

Ե՛րբ առ արձանօք նախահարց մերոց
Ջոհեցցեն աշխոյժ պատանեակք Հայոց
Ջերմ իրեանց զարին՝ պատարագ յանոյշ
Ի սէր Հայրենեաց, մաշելոյ անյոյս:

Միս յամպս արդէն յԱղուանեաց դաշտին
Երկնընծայ նուէր սուրբ ողջակիզին.
Անդ Վարդան փրկել կրօն, զՀայրենի
Արեամբ իր գնէ փառս զիւրոյ ազգի:

Եւ սուր Հայկազանց զխումբս թշնամեաց
Յոճիրս մաշէ՛ իբր զշեղջ խոռաց.
Հսկայն անկանի անդ անմահ փառօք,
Պատուեալ, պսակեալ ի քաջ նիզակակցաց:

Ո՛ր հոգմ կատաղի զմեօք հնչեաց,
Կործանել զսին միաբան ազգացս.
Փշել յանխարդախ որդիս Արամեան
Ջայս հոգի տկար, լոյծ, հեղդ, հեշտակաց:

Կրկնեսցի՛ շրջան այնց ժամանակաց,
Ջի՛ւ մե՞ք վառեսցուք ի նախանձ փառաց.
Ժառանգել զանուն մտերիմ որդւոց,
Տալ զկեանս ի դոհ սիրոյ Հայրենեաց:

Մեռանիմ ի քեզ՝ ժամանակ անցեալ՝
Ժամանակ շքոյ իմոց դիցազանց.
Ո՛հ՝ ո՞ տայր և ինձ՝ անդ զիմ ջերմ արին
Հեղուլ ի յերկրի Վարդանայ յանուն:

Անկուշտ տապանաց՝ ո՛հ՝ անքուն ցեցոյ
Լինիցին ոսկերք իմ այժմ ի բաժին.
Ջոր բոլորընծայ ի սէր Հայրենեաց
Անդ ես զոհէի սիրով հեշտագին:

Երկնամբարձ խրոխտանջը՝ լերի՛նք Արամեան.
Յանկալի՛ բարձունք, նախնեաց իմ՝ կայա՛ն,
Հի՛մ ծիծաղէին նոքա ի ձեր տես.
Հի՛մ դուք յետնորդացս սքարա՛ն միայն:

Մասի՛ս, հին աւուրց կենդանի՛ արձան,
Մերացեալ վարսիւք քովք սպիտակահեր.
Յո՛ր որդւոց զրկեալ, ո՞ւմ այժմ դու պաշտպան,
Անդ լեառն պարարտ, այժմ լեառն տրտմաբեր:

Ի ջնջիլ համայն սերնդոց երկրի,
Քո գագաթ միայն եղև փրկարան:
Ի խաղաղանալ արդ բոլոր ազգաց,
Դու քոյոց որդւոց լեալ ցաւոց դարան:

Քայլեցա՛ն արդեօք հարբ, մարբ իմ ազգի
Առ ստորոտովք քովք երբեմնակի.

Յո՛րց ինձ համբուրել զնոցա ոտնավայր,
Յո՛րց և ես թացից արտասուօք զտեղին:

Քաղեցի՞ն կուսանք, ողջամիտ հարսունք,
Զուարթուն պատանիք, նորափթիթ մանկունք
Զքո դաշտի ծաղիկս շքնաղ, պատուակա՛ն,
Յընծայել միմեանց ի սիրոյ նշան:

Այդպէս ընթանայք դեռ գոռոզ, հանգիստ.
Միծաղի ալեօք ձեր՝ դիւթեալ զիմ սիրտ.
Երա՛սխ, Զանգի՛ գետք՝ կենդանի վկայք,
Զորովք քաջ մեռան Հայկազանց հսկայք:—

Առէ՛ք ընդ ձեզ զիմ արտասուս արեան,
Հեղե՛ղք ծարաւիք նախնեաց իմ՝ արեան.
Դուք՝ որք զԱնահայ կորուսիք զխուժան,
Դուք՝ որ տայք տեղի արդ մեր թշնամեաց:

Անկանիս՝ կծկեալ՝ ընդ հորիզոնաւ՝
Համե՛ստ վերջալոյս՝ կարմրաշուրթ ներկեալ՝
Քաղիս դու անշուշտ զերթ քնքուշ կուսան.
Զի մի՛ տեսցես զքակ երկրիս մոռացեալ:

Եւ սիրտօ ցաւալից, և աչքս արտասուալից
Պտուտին ընդ քեզ, յոր վայր և շրջիս:
Ե՛րբ տեսից զքեզ ծիծաղիլ ընդ իս,
Ե՛րբ տեսից՝ քեզ ինձ յայտնիլ խնդալից:

Ե՛րբ տեսցեն նեղեալ որդիք Արամեան
Յաշխարհի իւրեանց լոյս խաղաղութեան:
Ե՛րբ սփոփեսցին անյոյս զերդաստանք
Ի դառն հարուածոց՝ անանց, անվախճան:

Ե՛րբ ծագեսցի լոյս քո յամպս վայոց,
Զոր դէմք լալագնեալք ամբառնան առ քեզ:
Ե՛րբ ելցես սրտից խոր ցաւագնելոց
Արև Արմենիայ՝ որ մտեր անտես:

Այլ դուք կացէ՛ք ինձ՝ դա՛շտք Հայաստանի,
Քաղցր, ուր ամփոփի նախնեաց իմ փռշի:
Ես և անդ տաց զիմ քաղցրութեամբ զհոգի,
Մինչ ի քիմս նոցա հոտ հետոց բուրի:

ԽՆԴԱՄԻՏ ԲԳՎԱՅՄՈՒՆՔ ԵՐԱԽՏԱԳԷՏ ՀԱՅԿԱԶԻՆ
ՅԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ԶԱՅՐԵՆԵԱՅ ԻՐՐՈՑ.

Ասացեալ յԵրեւան ի 1826-ին: Առ Կոմսն Երեւանի:

Այն ինչ ժամ տուեալ պանդուխտ իմ կենաց՝ ելի ի հայրենիս,
Թուէր ինձ մատչիլ յանլուր տեսարանս, յանժանօթ վայրիս:
Ո՛հ, ո՛ւր եմ, ասեմ, կամ ո՛ւր յառաջեմ, կամ զի՞նչ տեսանեմ,
Զիցե՛մ ես արդեօք յիմում աշխարհի, վիճէի ընդ իս:
Յանցնիւր քայլափոխս միտք իմ վերանայր, ձգիւր ի զարմանօ.
Յանցնիւր հայեցուածս աչք իմ փոփոխէր անդ զիւր առարկայս
Ոչի՛նչ երևոյթ, և ոչ բնութիւն իշխէին մեկնել,
Թէ զի՞նչ իցէ այն տեսիլ նորալուր, հանդէս նորահրաշ:
Թէև յամէն կոյս կրթեալ իմ յապուշ՝ նրբին հայէի,
Այլ ոչ երևիրն սեպուհի կաճառն այն լեգօսի:
Արհաւի՛րք են ինձ, կամ ցնո՛րք աչաց, այլ ոչ հաւաստի.
Գուցէ խաբիմ ես, անդրէն ի վարանս մտեալ՝ ասէի:—
Ո՞չ յերէկ աստէն խոթիտայր կրամոլն այն հարկ դեմոսին,
Ո՞չ յերէկ աստէն խոյւ հարկանէր մանգաղ կոռնոսին.
Զէ՛ յերէկ աստէն հնոց սպառնայր պետ Բաբելոնին.
Հի՛մ դադարեցան, զիա՛րդ շքացան յատուեր թագստին:
Սարսափ սոսկալի յանձն իմ հարկանիւր, մինչ նշմարէի,
Թէ չիք ոտնառու երգոց օրհնութեանց Աստուածեան խմբի:
Յերազի՛ իցեմ, ի քո՛ւն, թէ յանուրջս, ա՛յս է Հայաստան.
Ժպիտ ի շրթունս, տրոփ ի սրտի ի հարց մատչէի:
Ո՛ւր այն զառամեալ դէմք իմ հայրենեաց, որ կայր ի վշտի,
Ո՛ւր ողբ, սուք և լաց հնոց և նորոց ի մերում գնդի.
Ո՛ւր դառն արտասուք, կոծ և հառաչանք աղէխարշ ձայնի,
Ո՛ սրբեաց, եբարձ, ի՛ւ փարատեցան և շեն լսելի:
Մինչդեռ վարանմամբ զայս անակնկալ դիպուած խորհէի,
Յոր սիրտ իմ խոռովեալ յանլոյծ խոռվանս՝ կայր ի տագնապի.

Եւ պատգամախօսն՝ այն կենդանազիր ձերոյ դրոշակի,
Գրկեալ զՀայաստան՝ գծէր ընդ իւրե զայս հատուած բանի:
«Արի, Հայաստան, ոսկր ցամաքեալ ի հիւսսեան դաշտի,
Ընդ փշումն ի քեղ Մեծին Ռուսիայ հոգոյ կենդանի:
Յո՛տն կաց, բազմեա՛ց, դուստր տառապեալ ընդ ձայն ողջունի
Մեծ ինքնակալի, ողորմած կայսեր, Նիկողայոսի»:
Այո՛՝ աւետօքս յարեան և յարիցեն խամրեալ նախնիք մեր,
Որք որդեկորոյս և զինակորոյս հսկէին յեղբր:
Բազուկ ձեր եղեալ նոցա յենարան թիկանց խստամբեր,
Որ դարուց ի դարս յանողորմ տանջանս հաշեալ կոշկոճէր:
Ճգնէր Պոմպէոս առնուլ զՀայաստան հարկանել յաւար.
Ճգնէր Լուկուլէս սրոյ ճարագել կամ գերել իսպառ:
Այլ ձեր ոտնամուտ՝ զաւեր, զանապատ, զխոռոչ եւ զայր
Մեզ թափառելոցս արար հանգստեան տեղի և դադար:
Այն ինչ Հայաստան, և էջմիածին ի մահիճս անցեալ՝
Ընդ Եզեկիայի դառնային յորմ անդր լքեալ և խոռվեալ.
Ելիք առ նոսա իբրև մարգարէն յԱստուծոյ ազդեալ՝
Կանգնել զել և էջ նոցա ընթացից արևու՛ դարձեալ:
Իբրև ծագեցաւ առաւօտդ կենաց մերոյս փրկութեան՝
Հանգեան, լոհցան ի մերոց սրտից լալիք և կական:
Ընդ տես երևմանդ կնքեաց զիւր ողբերդ Մովսէս խորենեան,
Զի յառաջ կացցեն, երգեսցեն մուզայք տանն Արարատեան:
Հարի՛ք, փշրեցիք զկուռ զօրութիւն գոռոզ վիրագաց,
Պարսից, Օսմանցւոց, Լազ, Հազարացւոց ծանդ բարբարոսաց:
Ածիք ընդ թևովք զերերուն որդիս Քրիստոնեայ ազգաց,
Որք ի գուճս անկեալ՝ նստեալ ողբային զկորուստ անձանց:
Խաղան ամենայն քարայրք, ծերպք և ծագք դաշտաց ի վիճաց,
Մինչ ի լուր հնչին ձայնք թնդանօթից և նուագարանաց:
Յաղերս ա<ն> կանին, որք անդ ամփոփին՝ նշխարք ոսկերաց,
Կալ մնալ անշարժ ձերոյ տէրութեան ազգաց հզօրաց:
Ո՞ կարէ չափել զթիւ երախտեաց ձերոց անսահման,
Ո՞ կարէ փակել զայսոսիկ արդիւնս ընդ չափ և սահման.
Թէև փողեսցեն, կամ քարոզեսցեն գրիչք կամ մատեան
Այլ ի գուր տքնին, խաղան զստուերօք ձերոյ վեհութեան:
Ո՞հ, դար երջանիկ՝ որ զքեզ եգիտ ինքեան պարագլուխ.

1 [անկանին]

Ո՞հ, չքնաղ գարուն, ուր հոսեալ յորդէ աղբիւրդ շնորհարուղիս:
Երթան, անցանեն, հաշին, խորտակին ամբ և ծամանակք,
Այլ ոչ ի մերոց սրտից անցանին ձեր քաղցր յիշատակ:
Եկեսցեն, կացցեն հերոսք Հոռովմայ և Յունաստանի,
Հայիլ, տեսանել զքեզ նոր հերոս ծագեալ յաշխարհին:
Համբարձցէ երկինք դասել ընդ աստեղս յիւրում կամարի
Զձեր արութեան գործս դիւցազնական, որ յսփիւռս փայլի:
Պա՛րտ էր մեր դրոշել պայծառ ձեր անուան կոթող և արձան,
Պա՛րտ էր մեզ ածել ձեզ թագ ի դաբնեայ ի ծագ Ոլիմպեան.
Այլ մե՛րս Արարատ անդրո՛շ, անբանդակ խաշիւ տէրունեան
Բարձրացոյց զտիտղոս հզօրիդ մեծի յիւրում գագաթան:
Յնցին, մաշեցան դարք հազարամեայք, անդ ո՛չ մերձեցան,
Ո՛չ շոշափեցին ո՛չ ոք երկրածին և ո՛չ հետք մարդկան:
Անդ եկաց միայն, որ կացոյց զաշխարհ ի նոր սկզբան,
Անդ կացիք և դուք որք եղէք պատճառ մերոյ փրկութեան:
Տիեզերք համայն զձեզ ծանիցեն Հայր Հայաստանի,
Եւ մեք Հայկազունքս զմեզ կոչեսցուք քեզ ծառա, և որդի,
Ուր և դիմեսցես, ուր և խաղասցես՝ արև՛ մեր աղջի,
Ի քե՛զ ուղղեսցո՛ւք զդէմս և զհոգիս իբր արևծաղկի:
Քեզ լանչակցեսցին հզօր դիւցազունք մերազնեայ նախնեաց,
Հայկ, Արամ, Արայ, Թորոզմ, Արմենակ, Զարմայր սաստ քաջաց:
Քեզ թիկնկալցեն խնկեալ նահատակք սուրբ դամարճակաց,
Վարդան, Հմայեակ, Արսէն և խորէն՝ հոլք առաքինեաց:
Սուրբ եղիցին մեզ կաթիլք ձեր արեան և արդար քրտանց,
Որք զո՛հք մատուցան և պատանք եղեն անկեալ հայրենեաց:
Ուխտադի՛ր լիցի պահել Հայաստան ի ծոց իւր՝ անդարձ,
Զայն անգին հատունս, որք որբոցս եղան անդ գինք փրկանաց:
Թող լուծցե՛ն մեր կեանք, բարձցին մեր աւուրք կենաց ձեր՝

փոխան,

Ո՞վ փրկիչ մեր, տէր հայր և խնամածու, Տեսուչ և պաշտպան:
Մտցո՛ւք Հայկազունքս ընդ հորիզոնիւ արեւոյդ լրման,
Զի կեցցե՛՛ անշարժ, անդարձ, անհորով ամաց ձեր շրջան:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ Ի ՎԵՐԱՅ ԸՆԴՈՒՄՆԵՐԻ Ի ԼԵՍՈՒՆ ԱՐԱՐԱՅ
Ի 1829-ին ի 28 Սեպտեմբերի.

Ի հանդարտասիւզ մարմանդս՝ հողմաբեր մեղմիկ զեփիւռին
Դիմեցի երբեմն զբօսնուլ ի ծոց Մասսեաց սուրբ լերին:
Ձուարձալի տեսիլ սոյն երկնատեղեաց բարձանց՝ կաթոգին
Խլեալ՝ գրավէր յակճիոս, ի զննին զիմ հոգի, զմարմին:

Խոնջեալ, վաստակեալ յանհարթ ելեէջս այս ճանապարհին,
Խնդրէի հանգիստ օտար ուղևորս յանժանօթ վայրին.
Մտի ի քարայր միոյ ի ժայռից բլրոց այս լերին,
Մտի գիշերել, սփոփել զհարուածս դառնադէպ ուղին:

Չն՛ էին բացեալ ծալք արծաթածոյլք՝ թևոց արեգին.
Չն՛ էին մեկնեալ խաւար՝ մտոնամուտ մթոյ գիշերին.
Այն ինչ կոր ի կոր պարզեալ եմ զդէմս, հայել խնդրէի,
Անդէն դիտապաստ յերկիր կործանեալ, անշշունչ կայի:—

Մխրալի յայս վայր սուրհանդակն հիւստեան բեռնին,
Գոռայր, մոնչէր, որոտ հարկանէր յերեսս լերին.
Մոլելսանձ դիմեալ ի խոռոչս, ի ծերպս ի թափ ժանտագին,
Խլէր, կործանէր զամուր, զպատուար՝ ձիւնաշէն յարկին:

Ի կնճիո եկեալ այն շքնաղակուրծ լանջք ծիծաղագին.
Կոծէր, տատանէր, ճայթէր, սասանէր դիմօք զայրագին:
Ձոյգ ընդ արհարացն և գիշերավարն ահ պատեալ զտեղին,
Ո՛չ տայր քուն աչացս, ոչ հանգիստ սրտիս առ գետնախշտին:

Ո՛ Մասիս, Մասիս՝ բեկբեկ հեկեկեմ անդ զարհուրագին.
Առ իմէ՞ իցեն, յո՞յր վերայ յարեան շարիքս այս քոյին:
Ո՛չ տայ ինձ բարբառ: Իսկ ես ցաւագնեալ, դառնամ յարեակս,
Գառնամ ողբաձայն, կրծաբա՛ղիս գոչեմ՝ հառաչմամբ ուժգին:

Ո՛ւր ես՝ առաւօտ, ո՛ւր քա՛ղցր արշալո՛յս՝ արև՝ գերարփին՝
Ո՛ւր՝ դուք բարերար գիշերահալած ծնունդք երկնային:
Ելէք՝ սասանեալ հոգւոյս կազդուրիչք՝ յայս անձուկ մթին,
Յայս դարան խորին, ուր յահէ կոշկոճ՝ ոսկերք իմ մաշին:

Ասացի, անկայ անդ կիսակենդան ի ճեղս բլրակին,
Ուր օթագայեալ անցուցի գիշերս զայս ինձ մահածին:
Տիրեա՛ց լուսթիւն, կարկեցան որոտք, շառաչ ամպրոպին.
Անցի՛ն առ սնարս, յանութս, յանտտիս հիւլէք շողագին:

Սփոնցաւ զինև հեզիկ ջերմութիւն առ դուրս խորափտին,
Լա՛նջ արկեալ զանձամբս շարժէր մեղմովին զիմ պաղեալ
մարմին:
Ամոք շոշափմամբ՝ մերթ զոտս, մերթ զզուլսս, մերթ զթաթ
բազկիս

Սեղմեալ հաստատէր՝ ուղղեալ առ դիտակ ծայրից սուրբ լերին:

Հազիւ դողդոջմամբ բարձեալ զզուլսս ի մահճից ժայռին,
Յենեալ թիկնէի՝ ի կուրծ մի վիմաց՝ քարակուրծ այրին:
Վայրիկ մի դիտեալ՝ անդրէն կորաթեկ ճոճեալ՝ գլորէի,
Սուղ ինչ կողմանիլ և տալ լուրջ աչացս սակաւ նինջ հեշտին:

Աչօք մի ի քուն, աչօք մի արթուն դարձեալ թնդագին
Բաղիւնաց զլսելիս այլ ձայն երկնահարոս ի կուտէ լերին:
Հատա՛ն, խղեցան բարձք, ջիլք և յօղուածք իմ բոլորովին:
Ձգայուն անզգայ՝ մերձ եզէ գլորիլ ի վիհ խորխորին:

Աստէն մակարդակք՝ առաստաղք երկնից ցելեալք յերկկուսի,
Իչին ընդ ամպովք հոգիք անմարմին՝ երկնաբնակ խմբի.
Առեալ զանշշունչ՝ դի ոսկերոտեացս ի վախից աստի,
Ածին ի թատրօն երկժայր գագաթան Մասսեաց կատարի:

Անցանէին ժամք, ճոխայր արեգակն յելս իւր զուարթարար,
Իսկ ես վերանցեալ՝ յանկոխ լեռնամէջսն՝ չուէի անդադար:
Երբեմն գահավէժ ի բարձուէ լերին հոսէի ի վայր,
Երբեմն ի վեր կոյս ընդ հոգեղինացն եղեալ զուգապար:

Աղու ալեոր, մեղուակն, մրայօն գահերէջ գնդին՝
«Մատիր ասէ, աստ՝ պանդուխտ թափառեալ, մարդ դու
հողածին»:

Ասաց և յարեալ, յարոյց և կանգնեաց կանգուն զիս յոտին.
Մածեալ զերեսօքս զալեզարդ իւր գիրկ՝ խնդրէ քաղցրագին:
«Պատմեա՛ ինձ՝ ո՛րդեակ, կտոր մի փայտեայ, անկերպ,
անսովոր

Ճածանչ արծակէ՛ զբոլոր լերամբս լուսով աճաւոր.
Չէ՛ նա ի փայտից՝ մերոյս տապանի՛ քառաթև է նա,
Անծանօթ մտաց, անհուպ տեսութեանց և անմերձաւոր:

Քանիցս դողալով՝ մայր քո և եղբարքդ սիրտ տունալ միմեանց,
Կամեցաք հայիլ, շօշափել ձեռօք զայս նոր արարած:
Չե իսկ մերձեցեալ՝ անդէն հոգեսպառ յերկիր գլորիմք,
Պակուցեալ նորին յահեղ նշուլից՝ լուսաքանչ դիմաց:

Խարխալուն մայր քո և ես ծերունիս՝ անգէտ մնալով,
Կական արձակեա՛լ յամայր ի հեռուստ դեղևիմք լալով:
Ո՛չ մեք տնկեցաք՝ զայգի, զորթ, զուռի, ասեմք ողբալով,
Որ մե՞ր են աշխարքս, շարժուն և զեռուն, այս ցամաք և ծով:

Ե՛կ, հայեա՛ց, որդեա՛կ, ահա՛ Արկուտին, ուր արկաք զուռին,
Ահա՛ և Մարանդ, ուր մայր քո է անդ ընդ յարկաւ շիրմին:
Ա՛ստ էր մեր հովիտ, ա՛նդ մեր բնակարան, ա՛նդ խաշնատեղին:
Ա՛ստ մեր զոհարան, ա՛նդ վրանավայր ի ձորամիջին:

Տե՛ս՝ շերտ մի փայտեայ՝ անշուք, անպիտան՝ աստէն երևեալ,
Մակէ, ծակտէ, ոչ թողու հայիլ, ի կուշտ իւր զնալ»²:
Ասէր և ողբայր խորշում ծերունին՝ զլանջօքս անկեալ.
Ցուցանէր զոլորտս, որ շուրջ զմեօք. մատամբ իւր օրհնեալ:

Չէ՛ նա շերտ փայտի, չէ՛ նա անպիտան, չնչին ստեղծուած.
Որպէս դուր կարծես, կրկնեցի առ նա, Հա՛յր համայն ազգաց:
է՛ նա դրոշակ՝ վահան, զէն, ասպար Արքային փառաց,
Որով փշրեցան ժանիք՝ մահազուրիս իշխանին դիւաց

² Փայտեայ խաչն է, զոր կանգնեցաք ի վերայ զագաթան Մասսայ:

«Սա՛... սա՛... լսե՛ք զայս Յափէթ, Սէմ և Քամ, զաւա՛կք
անդրանիկ.

Լսէ՛ք, զի՞նչ նոր ձայն, նոր դարձ շրջանի տեսանի այժմիկ:
Այս լուր և յիմ դարս հնչեաց՝ լոեցաւ, թէ այր մի մարտիկ
Հարցէ ուժգնաձեռն՝ խաչին զօրութեամբ դժոխոցն զնիզ»:

Ասաց և կալան՝ ոմն ըզուսոցս և ոմն զձեռացս,
Բոլորեալ զինև իբրու ջոկ մաքեաց ըզճօտովք գառանց:
«Գնա, տա՛ր՝ ասեն, աղաչեմք զքեզ, զայս ձև նշանաց,
Գնա՛, տար՝ ի կառս ի վայրս հանգստեան քոյոց նախահարց»:

Ի ձայն երկնագրոհ, դէմս յարտասուաթոր, լի անմահութեամբ՝
Հային ի կայան իւրեանց հին աւուրց, հային կարօտով,
Եւ բացեալ զկուրծս՝ անդ բազկատարած՝ միաձայն հնչմամբ՝
Օրհնեն ըզդարուց անհուն կառավարն զոհաբանելով:

«Հեղեղաց ալիք Քև դադարեցաւ՝ էակ անսահման.
Եւ ճիռ՝ քեզանուէր իմ գերդաստանի աստ եզիտ զհանգիստ:
Այլ յետամնայ թոռունք որբացեալ՝ աստ ի ծով արեան
Սուզեալ, ծփային մինչ Քո ձեռն հզօր՝ փրկիչ նոցա ետ:

Առ քե՛զ սլանամք սոյն աղերսանօք յատեան Քո ի վեր.
Պահել ամրածեռն զազգ մեր և զերկիր, զայժմեան նոցա հայր:
Աստ փայտն փրկագործ, աստ ազատարարն սերնդոց մարդկան.
Ք ընդէ՞ր նոցա միայն մնասցէ կեալ անտէր, անհայր»:

Ի ճէմս նազափայլս անդ ծագի լուսին համեստ, պերճափայլ.
Տեսանեմ զհրաշ անճառից փառաց ներկայիս, անցեալ:
Մեկնի վարագոր իրկնից՝ վառվառին աստեղք՝ հրաշագին.
Եւ դեռ երկրամած երկինք ամփոփեն զիմ միտս՝ կաթողին:

Ցաշաց, ի շրթանց, վարդագեղ յայտուց ժպիտ և արտօսր
Խառնեալ՝ փայլին մեղմ՝ լուսասփիւռ ի դէմս դասուց
երջանկաց:
Երկնընթաց ի շուս դեռ հային ջերմին ի լեռն և ի ձոր,
Դեռ օրհնեն զնոսա խոյացեալ ի թևս ամպոց՝ երկնամբարձ:

Եւ իմ համբուրեալ զսրբազան տեղին նախնեաց կայանին,
Ողջունիւ մաղթեմ՝ կալ նմա պատուար իմում աշխարհին:
Կալ յայսմհետէ ամուր հանգստեան ընդդէմ թշնամեաց.
Կալ պաշտպանարան տարագրեալ որդւոց՝ յուսացելոց նմին:

Եւ ի ծոցս անկեալ երկնարձակ լուսոյ պայծառ արեգին.
Հայլմ զմայլեալ՝ ի ձորն ի խոնարհ՝ իբր յաշխարհ կրկին:
Աստ երկնից շրջան շառագնի ընդ ամպոց ծագաց խորանին,
Ուր յամէն կուտէ հրոսայ սոսկակերպ խարխափ գիշերին:

Գիւթական տեսիլ մառախլոտ դաշտին հանդիպահայեաց՝
Յիշեն ինձ զօրհաս՝ անբախտ կորստեան ազգաց, աշխարհաց,
Անդ գետք ծածանին, անդ դաշտք ծիծաղին ընդ նորեկ
ընտանին,
Ընդ նոր փոփոխումն, յիշխել հզօրաց, պարտիլ թշնամեաց:

Գարձաւ արեգակն գառել ընդ որմովք իւր հորիզոնին.
Գարձայ և ես յիս, զգացեալ զինև շորշոփ փախստին.
Վայ, եղո՛ւկ անձինս՝ ո՛վ զիս աստ էած յարտեան Մասսին.
Կորնչիմ աստէն, ուղղեալ առ բարձրեալն՝ գոչեմ լալագին:

Լե՛ր ինձ առաջնորդ՝ որ եսդ միշտ տէր անհուն և անճառ.
Լեր ինձ ուղեկից մուլար տարագրիս առ դարձս իմ ի վայր.
Ա՛ռ, տա՛ր զիս աստի, ուր մերձ են սահիլ ջախջախուն իմ ոտք:
Ա՛ռ, տար զիս աստի, զի մի՛ հասցէ ինձ գիշեր, կամ խաւար:

Ո՞վ անհուն, անհաս երկնից տեսչութիւն էակիդ վերին.
Ո՞վ որոյ խորոց՝ անեզր իմաստից չի՛ք շափ բնաւին.
Քանի՞ անհնար, քանի՞ դժուարին սահմանք անքննին
Քոյդ արարչատես ներհուն թափանցմանց բաց են և մեկին:

Ո՞ւր ձգին ձևակք ճարտար քոց մատանց, որ ո՛չ հարթեցին.
Ո՞ւր ցողասցին շողք սրադէտ դիտմանդ, որ ո՛չ յայտնեցին:
Քեզ օվկիանոս՝ բանայ զիւր յարգանդ անդնդոց խորին,
Քեզ երկինք, երկիր, ծովք և արարածք ի ծունր խոնարհին:

Ո՞ր աչք յուսային տեսանել զՄասիս, զգաւառ նախնային.
Թէ նախասահման քոյ կամք հրաշածին ո՛չ գործակցէին:
Քև բարձրաւանդակ գագաթք լուսահրաշք նորայն ամպածին,
Ածան, ամբարձան ի ծագս շրթանց երկնից կամարին:

Հանցէ՛ զիս աստի՝ Քոյ լոյս երեսաց՝ փրկի՛չ բարերար.
Որ միայն գովեա անյոյս նեղելոց հնարել զճար:
Երթայց և կալայց՝ հայթայթել անձին հանգիստ և դադար
Յորմէ զրկեցայ, անկեալ յայս դիպուած անել, շարաշար:

ԶԳԱՅՄՈՒՆՔ ՅԱՎԱԼԻՑ ՍՐՏԻՍ ԸՆԴ ՏԵՍԱՆԵԼ ԻՄ
ՅՕՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԶՄԻՐԵԼԻ ԱՇԵԱՐՀԱԿԻՑՆ ԻՄ
ՖԱՀՐԱԳ ԲԱԳԱԼՈՎ.

1832. 2 Մարտի: Գերայտ.

Անցին երկու ամք և աչք իմ լալով կարօտ մնացին,
Տեսանել առ իս զոք հայրենակից զիմ փափագելի:

Հաղորդել նմա զիմ վիճակ օտար,
Գրկել զնազեղին, ցուցանել զիմ վայր,
Լսել զմայրենի լեզուն քաղցրանոյշ,
Տալ հանգիստ սրտիս, տալ հանգիստ հոգւոյս:

Ո՛չ բարեկամութիւն քաղցր գերմանացոց, ո՛չ շրջան շքնաղ,
Ուր իմ վերացեալ ի թեւ բախտին, կայի անզբաղ:

Ո՛չ յորդորք սիրոյ, ո՛չ ձայնք սիրելեաց
Մեղմէին զայս վէրս, սրբէին զիմ լաց,
Ուր և հայէի ժողով ինչ բազմաց,
Անդէն փլանիւր սիրտ իմ տրտմազգած:

Այլ ի վախճանի գտանեմ զնա, աւաղ աստուած իմ,
Ձիա՞րդ կաթողին զարկան նորա աչք հանգեան ի դէմս իմ:

Տեսիլ ցամաքեալ, հանդերձ բիրտ անշուք
Կերպարան խանձեալ ի ցուրտ և ի բուք.
Չև նորա բացեալ զդաշլայեակ լեզուին
Նուր կայծակնաթափ յերակունս անցին:

Ձեռք ինձ բազմերախտ ածին զնորասքանչ զայն նոր արարած,
Ձեռք՝ որ երախտեօք լցին զիմ հոգի ի շափս կենաց.

Զիս կոչէ առ ինքն նա անակնկալ
Ես երթամ առ նա արհաւիրօք պատեալ,
Զինև պարառի անոյշ գերդաստանն,
Ժպտի քաղցրամոք ո՛չ տայ ինչ նշան:

Անհամբեր դիմեմ դէպ ի մենարանն, խուժեալ ուժգնաբար,
Այլ յետս կասին աստ ջոկք ընտանեաց, անդ իմ բարերար,

Ձեռն ածեալ նորա, դիմեմք երկոքին,
Տեսեալ զայն հրաշ յափշիմ մոլեգին.
Այլ նորա բարբառ «ահա՛ Հայկազն ոք»
Թափէ զիս անդրէն իբր ի քնոյ զոք:

Սեղմեալ մեղմովին իմ զձեռս նորա հայիմ ըղձագին,
Ի գիծս և ի գոյնս ի դէմս և ի դերս քաղցր հայրենակցին,

Նա ցիս հարցանէ թէ ուստի՞ իցեմ,
Ես նմա անդրէն զայս հարցուած կրկնեմ.
Եւ գետք արտասուաց սորեն երկոցունցս
Թանան, ոռոգեն զերեսս և զժոցս:

Չև՛ աւարտ տուեալ նա իւրոց բանից, անդէն խզէին
Զթիլս դարձուածոց թառաշք ծխամածք խոշտանկեալ սրտին.

Պատմէր և սգայր, սգայր և պատմէր
Զվիշտս հայրենւոյն, զքակ և դաւեր,
Զմահ, զգերութիւն, յանսիրտ թշնամեաց,
Զրկանս, զհալածումն յանողորմ տէրանց:

Չև շիջեալ նմա ջերմ բորբոք սիրոյ գողտրիկ ընտանեաց
Չև՛ մեկնեալ յաշաց երկնատիպ պատկեր կնոջ, զաւակաց,

Յիշեալ նորա զայնս, անդէն պապանձէր,
Լեզուն կարկամէր, խելք նորա ցնդէր.
Եւ յուշ իւր եկեալ, մերթ անիծանէր,
Մերթ ինդրէր ինքեան մահ զժոխըմբեր:

Անոյշ հայրենեաց լերինք և ծործորք, անոյշ դաշտ և վայր
Գեռ կային նմա յանդիման աշաց կենդանի դալար (յամայր)

Թէ կամէր յիշել զտեղւոյն քաղցրութիւն,
Անդէն գայր ի միտս մարդկան դառնութիւն,
Միոյն կարօտիւ, միւսոյն ահիւ
Մաշեալ էին նմա, ոսկերք դառնախոհի:

Զի՞նչ մղեաց զքեզ նժոճհիլ ասեմ յերկիր յայս օտար,
Զինչ վարեաց զքեզ տարբերել յայս ծով անկայ անդադար,

Ո՛ւր քո հայրենիք, ո՛ւր հայրենակիցք,
Զիա՞րդ հեռաւոր, զիա՞րդ տարածիզ
Նոքա անընկէր և դու անաշխարհ
Մաշիք կարօտիւ մեմեանց շարաշար:

Քնքուշ կենակցին թողեր անդ մաշիլ, հառաչել զքեզ,
Արտասուք ի դէմս, կսկիծ ի սրտի որոնել զքեզ.

Աստ որդիք վայեն, անդ եղբարք սգան,
Ոմն զամուսին, ոմն զհայր կարդան.
Ո՛հ չի՞ք այցելու, փախեալ նոցա յոյս,
Մթին նոցա վայր, ոչ ոք տա անդ լոյս:

Մագի արեգակն, փայլի անդ լուսին, աստեղք շողշողան,
Այլ ջերմ ամուսնոյն, որբացեալ, որդուց մութ է շրջական,

Հային յամեն կոյս կականմամբ, լալով,
Գուցէ յայտնեսցի սիրելին բարով.

Այլ աւաղ ժխտին արարածք համայն,
Ոչ գայ ի նմանէ համբաւ նորաձայն.

Ի պանդխտութեան ի տապ և ի տօթ գազազեալ արիւն,
Ուխտէր մեռանիլ ի դուրս օտարաց քան դառնալ ի տուն.

Լաւ՝ ինձ փշել աստ անէ զիմ հոգի,
Քան անդ տեսանել վիշտ, զաւեր աղգի
Աստէն զիս բարձցէ գէթ ոք քրիստոնեայ,
Այլ ո՞ յիս անդէն ողորմի, գթայ:

Այսպէս թափառի, այսպէս շրջշրջի անտուն, անտեղի,
Անբախտ Հայկազունն յամենայն անկիւնս ի ծագս երկրի

Ձիք նմա հանգիստ, չի՞ք նմա կայան,
Ոչ յօտար աշխարհս ո՛չ յիւր ծննդարան,
Ելեալ յօտարիս, լայ զիւր հայրենիս
Մինչև սպառին շունչք նորա յաստիս:

Հայրենեաց սիրոյ ո՛չ մնաց նշմար ի սիրտս Հայկազանց,
Անդ շիջաւ նոցա մինչ օրհասս նոցա տուաւ այլազանց

Ազատել նոցա ի ծանր լծոյն,
Գրաւեն զցուպ, լինին երեւուն.
Թողուն զհայրենիս աչօք ցաւագին,
Դիմեն յօտարիս մուրալ զպարենին:

Վասն հաւատոյ, վասն օրինաց կորեան նորա փառք,
Ի ձեռս այլազգեաց, աշխարհ սիրալի, իշխանք բարեփառք,

Նոյն իսկ կրօնակիցք հալածեն զնա,
Եւ դաւանակիցք ո՛չ ժուծեն նմա.
Խուղէ նա անձին ուստէք օգնական,
Այլ ընդլա՛յր, զի չի՞ք նմա ոք պաշտպան:

Ո՛հ, անհուն էակ դու ամենագութ հա՛յր արարածոց
Ձի՞նչ այս դառնագին պատիժ, պատուհաս քոյոց
ստեղծուածսց.

Առ քե՛ղ իմ աղերս, առ քե՛զ իմ մաղթանք,
Առ քե՛զ իմ խնդիր, առ քե՛զ հառաչանք,
Թո՛ղ ամենաբարի՛ աչք քո քաղցրասցին
Յիմ աղղ թափառո՛ւն, յիմ ա՛լզ վշտագին:

Ընկալ զաղաղակս ի խորոց սրտից առ քեզ ամբարձեալ,
Ընկա՛լ զգանգատ, զոր հանէ առ քեզ հոգի ցաւազնեալ.

Յանհասիդ աթոռ հասցէ իմ բողոք,
Բարձրելոյդ յատեան ելցէ այս մորմոք.
Դու՛ յորոյ կախին վիճակք էակաց,
Դու՛ յորմէ ելին կարգք տիեզերաց:

Եւ թռչունք անգամ ունեն իւրեանց բուն, ուր օթագային
Եւ սողունք անգամ, որք ի սիրտ երկրի անվրդով հանգչին.

Այլ մեզ չի՞ք տեղի, չիք ուրիք դադար,
Ի վերայ երկրի, զոր ձեռք քո արար,
Սահի Հայկազունն միշտ ալեկոծեալ
Ձաւակ և զտուն, զաշխարհ մոռացեալ:

Ո՛չ ձեռք քո հանեն յանդնդոց զքոյ զարարածս համայն,
Ոչ շունչք քո ածեն՝ կեալ նոցա յերկրի քեզ միշտ օրհնաբան.

Եկեսցէ՞ արդևօք և մեզ ժամանակ,
Ձի անցցէ ի մէնջ այս խիստ քո մուրհակ.
Տեսցուք և մեք լոյս ի մերում գնդի,
Զոր ձրի վայելեն համայն ալգք երկրի:

«Հայրենեացն քաղցրութիւն ո՞ւմ ոչ գրաւէ զսիրտ, ո՞ւմ ո՛չ շարժէ զե-
ռանդն ներքին՝ ի զրկելն ի սիրալի տեսութենէ այնր սրբազան վայրի, ուր
ծնաքն և սնաքն, ուր զառաջինն ճաշակեցաք զհամ գոյացութեան մերոյ:
Սոյն այս հուր եռանդնաբորբոք էր՝ որ ի 1832 ամին ի լինելն իմ ի Դերպտ

բաղաբի զցայգ և զցերեկ տանջէր զիս հանապազ. Ամենայն գերմանացի բարեկամ իմ նկատեալ զիս ջանային ամենայն կերպիւ փարատել ի մտաց իմոց, զայս վիշտ դառնակսկիծ: Բայց ո՛չ ոք ի նոցանէ, այնպէս շերմ զգայր, այնպէս մարդասիրաբար դարմանէր զայսօրինակ վիճակ հոգոյ իմոյ, որպէս անմոռանալի բարերարն իմ, անուանի պրոֆեսօրն և քաղաքական խորհրդականն անճառաշնորհն Պարբօտ:

Բազմիցս ցուցանէր ինձ զպատկերս հայրենեաց մերոց. կամ ընթեռնոյր զպատմութիւն ինչ ի վերայ աշխարհին մերոյ առ ի դիւրացուցանել զաղէտս սրտի մերոյ:

Անգամ մի ևս տեսանէ զվերոյիշեալ Յահրադ Բաղալեանն խոյնցի ի մտանեւն ի պոլիցէն: Նկատեալ ի հանդերձիցն, զի Հայազգի է, իսկոյն ինքն ևս աճապարի անդ և առեալ զնա, տանի ի տուն իւր և տայ կոշիկ զիս, ուր ևս միշտ անհրաւէր զնայի: Մտեալ առ սիրելի ընտանիս նորա, տեսանեմ զնոսա խոռվեալս. ո՛չ ոք կամի ի հարց իմ պատասխանել ինչ: Նոքա քաջ ճանաչելով զկասկածոտ բնութիւն իմ, կամէին այսու առաւել ևս վառել զիս և արկանել ի մտատանջութիւնս: Այնպէս զի, մինչև համարել իմ թէ յանցանք ինչ գործեալ իցէ իմ, զի նոքա այնպէս անսովոր վարէին ընդ իս Յայսմ վարանման, յայսմ խոռվայոյզ վիճակի սրտի իմոյ, յանկարծ դրունք սենեկի անհամեմատ բարեբարին իմ յետս բանին և նա ինքն՝ զձեռանէ կալեալ Յահրադի՝ կանգնի առաջի իմ այսու բառիս «Ահա ցանկացեալն ի ձէնչ հայազգին»: Առ տեսիլ նորա և խօս ամենայն գերդաստանն բոլորի զինև բարձրաձայն խնդութեամբ և ծափահարութեամբ: Արարիչ իմ, ո՞ր քարացեալ սիրտ ո՛չ փոխիւր աստ ի հուր կայծակնաբորբոք ի տեսիլ հայրենակցին, ի խնդակցութիւն այնպիսի ազնուածնունդ անձանց: Եւ զինչ [Պարբօտ] անուանի փիլիսոփայն, երկնային ուրախութեամբ դրոշմեալ ի դէմս՝ կայր մնայր, յերկար առ ի վայելել զպատուզս առաքինութեան. որում վսեմ սիրտ նորա էր պատճառ:

Ձամենայն զգացմունս և զզրոյցս մեր՝ զիարդ և իցէ, յայտնեալ իմ ի վեր անդր, բայց լսող կամ ընթերցող հայազգին որպէս ոչ զարմասցի, թէ այնպիսի անձն, ոք հոյակապ արժանի համարեաց ինքեան հրաւիրել ի տուն իւր զայնպիսի գծուծ, քրձազգեստ աղքատ ոք ողորմելի, առ ի միմիայն զիս առնել՝ ուրախ տեսութեամբ հայրենակցոյն՝ հի՞մ քնքուշ այս զգացմունք: Սովառ ոչ բաւականացեալ, խնդրեաց ի նմանէ ճաշել ընդ մեզ. ապա իւրաքանչիւր ոք բաշխեալ աղքատին՝ ոմն զոսկի մի, ոմն զմանէթ և այլն այնպէս արձակեցին զնա: Բայց այս զամենայն բորբոքէին, մորմոքէին զիս. ի տեսանելն ազգակցոյն իմոյ զայնպիսի դառն վիճակ, զայնպիսի սգալի կերպարան: Մահ խնդրէի անձին ի ցաւոցս, բայց կեանք իմ չըր

տուրք: Որպէս մոռացայց և զսխրալի նոցա զրոյց ի ժամ հացկերութիւն: «Որպիսի չքնաղ դէմք, որպիսի գեղեցիկ գծագրութիւն երեսաց, որպիսի նազելի են աչք Հայկազնոյս» և այլն և այլն. Ջայսօրինակ դիպուածս մարդասիրութեան զհարիւրաւորս զբիրաւորս տեսեալ է իմ առ գերաւսեմ անձինս այսոսիկ, զորս այժմ չէ տեղի պատմելոյ. բայց ո՞րք ի մէնչ արասցէ զայս, զայս միայն կամէի հարցնել: Այնպիսի Յահրադ յիւրաքանչիւրում աւուր հարիւրաւորք շրջին ի փողոցս, քաղաքին մերոյ վասն մշակութեան և ում անկանի ՚ի միտս, թէ նոքա ևս արիւն մեր են: Զյիշեալ Յահրադն ևս աղքատութեանն էր հասուցեալ անդ: Աղքատութիւն, որ զհազարաւորս ի պատուական հայրենակցաց մերոց ի վերջին վախճան յուսահատութեան հասուցեալ տանջէ և մաշէ, այլ աւա՛ղ և՞րք բացցի սոյն արշաւո՛յս առաւօտեան, ուր ճոխք և փարթամք սղզիս մերոյ դարման տարցեն, նմանապէս ցաւամաշն իւրեանց մերձաւորաց և սրբեսցեն զարտասուս չոցս հոգետանջ: Նրանի ժամանակին, Էրանելի՛, որ ժամանակակից և մասնակից գտանիցէ այսօրինակ սղզաշէն հայրենաւիրութեան...»:

ՏԵՂ Ի ԳՈՅՆ:

Կարե՞մ սրտիս կսկիծը լեզվով քեզ պատմել.
Թե իմանաս իմ իղձը, թողո՞ւս ինձ տանջիլ
Ամեն մեկ քո անունը միտքս բերելիս
Բոլոր ոսկերքս ջանումս մաշին՝ հիշելիս:
Ախ քո սուրբ հրեշտակային դեմքն իմ աչքիս
էլ ո՞ր օրն ինձ կերկին արև իմ սրտիս:
Կայ ու սուգ ու հառաչանք ինձ խավարացրին.
էլ ի՞նչ օգուտ ինձ էս կյանքն՝ որ թե քեզ չունիմ:
Ընչո՞վ կարե վիրավոր սիրտս մխիթարի.
Թե քո սուրբ ձեռն զորավոր չկամի բժշկելի:

Քո փանջարի առաջին բոլոր գիշերը
Շրջիմ, սգամ ցավագին իմ դառն օրերը:
Լուսինն պայծառ աննման փայլի երկնքից
Նրա լուսով բոլոր աշխարհ ցնծա խնդալից:
Բայց իմ կարոտ աչք ու սիրտ արտասուս արյան
Մփին դառնագին ցավոք ի խորս տրտմության:

Բացվի՛ր, իմ լուսին բացվի՛ր, միայն քո տեսություն
Կարե իմ բոլոր ցավերն տանել ու բառնալ:
Ախ թե սերն իմ մարմինը մոխիր դարձնի,
Կաթի՛ր՝ մեկ ցօղ երեսիցդ՝ որ ինձ կենդանացնի:

ՍԷՐ ԱՌ ՀԱՅՐԵՆԻՍ

Հեռաւոր տարածուն այս միջոց լայնութեան
Որ խլէ ուժգին ի քոյ սուրբ տեսութեան
Կարօտիւ զնա ի սէր քո անբաժան
Հայաստան իմ քաղցրիկ Հայաստան,
Ճամբեցիք զիս անհաց, անպաշար, անդարման
Անընկեր, աննպաստ, յուղի այս տարական,
Այլ զքո քաղցր անուն կալայց ես սրբազան.
Ե՞րբ եկից երբ տեսից զքոյդ սահման աննման
Ուր Մասիս, Արագած հոյակապ հոյանան,
Երբ եկից երբ մտից ի դաշտ քո ի գեղազան Հայաստան
Ուր կամար երկնային կայ զքեզ շրջական,
Ո՛հ վաղուց ոչ տեսին զայն աչք իմ լալական
Որ ընթացք փոփոխեն զմանկութեանս իմ կայան. Հայաստան.
Ծիծաղին թերևս այն աստեղաց վառարան,
Ի վերայ մարմանդոց քոց վայրից հրաշական
Իսկ թէ լան ո՛չ գիտեմ: Կամ բացեայ տարական Հայաստան:
Յանձնեցի քեզ զծնօղս, զընտանիս, զգերդաստան,
Յանձնեցի սբամած, ի լաց յողբ անպայման,
Լան արդեօք տակաւին, թէ արեօվք քո խնդան Հայաստան
Թէ արևն ելանէ՝ կամ նորա յանդիման,
Թէ գիշերն տարածէ՝ անկանիմ ի վարան.
Ե՞րբ տեսից կողկողեմ ի հայրենիս զայս վայրկեան, Հայաստան,
Ծխամած իմ հեծեծ իմ մորմոք հառաչման,
Թխպագին քան ամրոց՝ ի բարձունս վերանան
Ո՛չ գիտեմ բերե՞ն ամպք քեզ ցաւոցս զայս գութան, Հայաստան
Սիրախումբ քոյդ զաւակք որք ի քեզ զօրանան
Ի դասուց, որոց ես կամ օտար, զուրկ միայն
Ո՛հ յիշե՛ն զիս արդեօք, թէ վաղուց մոռացան, Հայաստան,
Ոչ լսեմ զ<ձ> այն երգոց՝ զոր ի դաշտ քո

Կա՞ն արդեօք յայդ կուսէ թռչնակաց ինչ երամ
Զի տացիս ինձ ոչ լուր ի վայրեաց սիրական,
Զայս տեսին ո՛չ աչք իմ, որքան աստ կամ մնամ Հայաստան.
Զիմ սիրոյ զիմ հոգւոյ առ քեզ միշտ զեռանդեան
Ա՛ն վերջին զայս կտակ՝ զոր շրթունք իմ քեզ տան,
Կաց դու ինձ, որպէս ես քեզ սիրով անբաժան: Հայաստան:

ՍՈՒԳ ՀԱՐԱԶԱՏ ԵՒ ԾՆՈՂԱՍԷՐ ՈՐԴԻՈՑ Ի ՎԵՐԱՅ ՀԱՆԳՈՒՅՅԱԼ ՄՕՐՆ:

1837. Փետր. 5. Թիֆլիս:

Շատ օրեր անցին ու շատ ժամանակ
Որ անուշ տեսույդ քո զրկյալ որդի
Ո՛չ ձայնդ լսեցի, ո՛չ առի փափազ
Կարոտյալ սրտիս մա՛յր իմ սիրելի:

Արյուն, արտասունք թափին իմ հաշաց,
Կրակ է ընկնում հողիս ու մարմինս,
Որ ընկերքս ի գիրկս յուրյանց ծնողաց
Փաթութին և ես ա՛խ անմայր տանջիմ:

Ինձ որբ թողեցիր հաշխարքիս վրա.
Հա՛վիտյան մնամ կարոտ տեսությանդ.
Թե գիշեր, թե օր թե առավոտ գա.
Ես պետք է մաշվիմ քո քաղցր սիրովն միայն:

Միթե լա՞վ է հողն, ուր հանգստանաս
Քան զտուն ու տեղն՝ որ դու շինեցիր
Միթե հա՞յր, որդի, քո զավակաց դաս
Այդքան դու շուտով մտքիցդ հանեցիր:

Որքան ես իմ հորն ա՛խ ու ո՛խն լսեմ
Սկանում է ինձ աշխարքս ամենայն.
Լեզուս չի՛ բերում՝ որ խոսք ինչ ասեմ.
Տրտմյալ ծնողին մխիթարության:

Հաշխարքե հաշխարք էկանք՝ որ թողուս
Մեզ ցավով, սգով անբժշկելի.
Է՞դ էր կամքն՝ որ մեք մնամք անհույս
Մա՛յր իմ բազմագութ, մա՛յր իմ սիրելի:

Ո՞ւր այն գթալից ձեռք քո մայրենի,
Որ պահեր ինձ միշտ, անփորձ, անսասան.
Իմ սիրտս ու հոգիս, քար պետք է կտրի,
Որ ես մոռանամ էստոնք ամենայն:

Ձեռս ծոցումս շլինքս ծռած
Ա՛խ ոխ քաշելով կյանքս սևացավ.
Իմ դառն օրերիս լերդս խորոված
Անունդ հիշելով սիրտս մաշվեցավ:

Գամ գերեզմանդ ո՛չինչ ձայն լսեմ.
Երթամ ես ի տուն՝ քո տեղդ է պակաս.
Լամ թե արտասվեմ թե հոգոց հանեմ,
Ո՛չ ես հովանամ, ոչ դու իմանաս:

Խղճալի իմ հայր երբ որ քեզ հիշե,
Սգամք մենք բուրբ, լամք անմխիթար,
Ի՞նչ կըլեր մեր կյանք քեզ համար պակսեր.
Որ քո շվաքն մեզ վրա անպակաս մնայր:

Ե՛րբ կըլի որ ճտովդ ընկած
էս բուրբ իմ ցավս քեզ մեկ մեկ ասեմ,
էն սրբոց միջումն քո կշտիդ նստած.
Քո քաղցր երեսդ տեսնեմ, վայելեմ:

Ինձ մի մոռանար ո՛վ անույշ իմ մայր,
Քո որբ զավակդ միտքդ բեր էդտեղեն.
Որքան շունչս կա դու մի՛ հավատար,
Թե քո արածդ կերթա իմ սրտեն:

Ո՞ւմ ասեմ սրտիս դարդերն ես, ա՛խ ո՞ւմ
Լովել ա լեզուս, փակվել իմ բերնում.
Լեզուն որ սրտի դարդը եզ շասի,
էլ ո՛վ կիմանա, ախ, ո՛վ կցավի:

Մեր սրտի դարդը կրակ է ու բոց
Քանի որ պահես, շասես դու այլոց,
Կէրվիս, կմաշվիս անդեղ, անդարման.
Մարմինդ քեզ համար կդառնա գերեզման:

Սրտի բալանիքն լեզուն ա, լեզուն,
Բերանը՝ դուռը, աչքը՝ լուսատուն.
Թէ փակ կպահես, կսկիծն ու դուսուն
Քեզ կփոթոթեն, աչքի լույս՝ սիրուն:

Շունչ որ չքաշես, ու նոր շունչ շառնես,
Ապրել չես կարող՝ հո՛գի՛ կհավվես.
Ի՞նչպես ես ուզում, որ մնաս հանդարտ.
Թե շասես ուրշին քո ցավերն, քո դարդն:

էս ոտանավորի գրելու պատճառը:

Ո՞վ չի գիտի, որ տեղիցը վեր կենողը հենց մեր խեղճ խալխի վրա ա
նոր բարձրացնում: Գիտուն մարդը նա է, որ պակասություն տեսնելիս,
սիրտը ցավի, ձեռից էկածը շինայի ու պակասավորին ուղղի, չէ թե վրեն
ծիծաղի, գրով լեզվով խայտառակ անի: Ամեն ազգ լավութեան հետ վա-
տություն էլ ունի՝ ինչպես մեկ ծառ, որ սաղ պտղի հետ շոռտն էլ ա բե-
րում: Եթե անուսում մարդը պակասություն ունենա, չէ զարմանալու, այլ
ներելու, ցավն էս ա, որ մեկ մարդ համ լուսավոր ըլի, համ պակասավոր,
բայց իր ձեռը թողած՝ այլոց գերանը քննի: Թե աստված կտա մեր Ասիա-
թիք էլ քիչ քիչ աչքըները բաց կանեն, էն ժամանակը չեն թողալ, որ ամեն
հայվարա մարդ իրանց վրա բերան բաց անի:

Կամենալով մեր խալխի բնությունը էնպես իմաստուն մարդկանց բնու-

թյան հետ մի քիչ համեմատիլ, ես մեր հազարփեշեն մեջ բերի: Կարելի ա՛
թե շատ բառ, շատ խոսք քիչ մի ծանր թվի, բայց այլ ձևով հնար չի կար,
չունքի բանն էնպէս պետք է շինած, գրած, որ կարդացողի սրտովն ըլի՝
Շատ մութը լեզվով գրիլ էնպես եմ կարծում, թե խալխին դիր չի գալ:

ՀԱԶԱՐՓԵՇԵՆ:

(Նրգիծաբանություն էն բարի անձանց վրա, որ մեր
խալխին փոպն են դնում. Խաչ. Արովյան)

Մեկ իմաստուն մարդ մեր հազարփեշի
Անունը լսելով, ու մեր ումբի,
Մեր կռաքիթ կուլի, ու գինու պոզի,
Մեր սև տկճորի, ու կպրած տկի,—
Ջահլեն գնում էր, սիրտը խառնվում:
Քթին հուփ տալիս, աչքերը խփում.
Մեր խալխի գլխին թուք ու մուր ածում:
Հենց իր տեղումն էլ ոտը քարին խփում,
Թե վրաստանցիք մարդի հեսաբում
Չի պետք է ըլին՝ որ չեն խնայում,
Աստուծո սուրբ բաժակն էսպես մուռտառում,
Իրանց բերանն էլ հետն ապականում,
Նոյի շարբաթը՝ գոմշի ու եզան
Կամ իծի, ֆորթի լպրդած կաշում
Ածում ու պահում, ու նրանց բերանն
էնպես՝ դազլով հուփ տալիս, կապում,
Որ ազնիվ գինու քաղցր հոտն ու համը
Ոմբու, տկճորի կպրած փիս հոտումն
Յաղու ա դառնում, ու հոգին, ջանը
Իրան փորումը խեղդում, սպանում:
Ժամի բաժակն էլ հենց հարամ անում.
Տերտերի բերանն ու իրանց փորը
Կպրի կարասի պես սեացնում:—

Մեկ սուպի գդալ հենց մեջ են քցել,
Անունն էլ մեծ մեծ՝ հազարփեշա դրել,
Լավ շի նրանով կարես խփշտել:
Որ յախա շունի, փեշն ո՛վ ա տվել,

Որ էսպես են նրան կնքել, մկրտել,
Դեռ գլուխը բերանդ չհասած, դրած՝
Կոթն են դեմ անում, գինով լցրած:
Ռումբին, տիկն հո՛ էնպես իմանաս,
Սելի միջումն՝ թե որ ուստ գաս,
Անգլուխ հայվան ըլի դես ու դեն ընկնում,
Մարդի ոտ ու գլուխ ուսավա անում:
Չէ՛ էսպես երկրում շունը չի կենալ
էնպես շան հաջաթն իրան բերնին տալ:
Ափսո՛ս էն հողը, ափսո՛ս էն վազը,
Որ էսպես հիմար մարդքերանց ճանկը
Գինն էլ ա կորցրել, իրան պատիվն էլ:
Ընչի՞ չենք էնդեղ մենք ծնունդ առել,
Որ իստակ բռշկում, շուշե բուդիլկում
Աստուծո տված բարին պահենք ամանում:
Որդիանց որտեղ սատանի քամին
Պտտեց ու մեր խեղճ շնորքի կարասին
Աչքը թող լցրեց, քարեքար տալով.
Գլուխը ջարդելով, ոտը կոտրելով
Երկինքը հանեց ու գետնին խփեց,
Կավկասի սարի էս կողմը շպրտեց:
Աչքը տրորելով՝ հենց որ բաց արավ,
Գլխին, ոտին վեր հատելով տեսավ,
Որ մեկ քանի մի ջահել վրաստանցի
Իրար մոտ նստած մի ծառի տակի,
Բաղիը քաղում, խաղողը կտրում,
Հնձանը բերում, առագաստն ածում,
Ոտները վեր քաշած կոխում, կխշորում.
Հետն ուտում խաղողը, կեսը դեն քցում.
Պանիր, խորոված՝ հենց տաք տաք ուտում.
Հազարփեշեն բռնած՝ իրար դեմ անում.
Կուլեն կլկլացնում, ումբին դարդակում,
Ու իրանց քեֆին խաղող կամ խնձոր
Իրար գլխի խփում, հետը խաղ ասում:
Վեր կենում ցոփ, ցոփ՝ պար գալիս, նստում.
Իրար ճիտ անում, էլ եղ հաց ուտում,
Երեսները վարդի պես կարմրացրած

Թունգերով գինին իրար գլխով խփում,
Կամ անց կենողին կանչում, նստացնում,
Ուտացնում, խմացնում, էլ ճամփու քցում:
Խելքները տեղը, ուշները գլխին,
Մեկին էլա մեկ վնաս չէ՛ր ըլում:
«Տեր իմ և Աստված՝ ես ի՞նչ տեղ ընկա»,
Գեջդանգեջ գլուխը բարձրացրեց նա,
«Ո՞ւր մեր բալն, կոնցերտն, մեր էն թեատրը-
Մեր քլուպն, մեր բիրժը, ու մեր տրաքտիրը,
Ո՞ւր մեր մուզիկեն, մեր քաղցր սկրիպկեն,
Մեր դամբերն ու մեր կավալերները,
Մեր կանֆետն, մեր տանցն, ռոմի թասերը,
Շամպանսկու ռումկեն, ու բուդիլկները,
Որ ուտես, խմես՝ կոմպլիմենտ տալով,
Դամի ձեռքը բռնած՝ պար գալով՝
Աթոռի վրա, դիվանի միջումն
Նստիս քո դամի կշտին. կամ սրտումն
Քո սերն ու շնորքը, սրտիդ հասրաթը
Թափես, էլ եդ ձեռն առնես քո ձեռը,
էլ եդ պտտիս, մինչև գլուխդ ուռչի,
Ու շճած ընկնես դամիդ առաջի,
Նա էլ աղլխով խփի երեսիդ,
Կամ իր սուրբ ձեռովն ջուր շաղ տա դոշիդ»:
«էս ի՞նչ տեղ ընկա, էս ի՞նչ ջհանդամ.
Որ կողմն էլ ընկնեմ, էլ եդ սախտ մնամ:
Ո՛չ լեզու գիտեն, ոչ ինձ հասկանան.
Միրտս պատռում ա, ո՞ւմ ասեմ իմ դարդն:
Հայ ասես, վրացի գլխիս մոտ էլած,
Քեֆըները քոք, գլխըներն լցրած.
Բոն ծուր եմ ասում*, «քեֆ արա» լսում.
Գուտն տաղ՝ կանչում, «տո խմի» լսում:
Զդրաստի գոռալով ես բերանս ճոթթում,
Ուռա՛ են կանչում, գինին փորս ածում.
Բեսթի եմ ասում, ես «դոսթ» եմ լսում.
Պոսկլլատիյ գոռում, «ալլա՛հ վերդի» լսում.

* Գաղղ[իերեն] և գերմ[աներեն] կնշանակե բարի օր:

Կանալյա ասում, «յաղչի օ՛լ» լսում:
Մազերս եմ ուզում պոկեմ, պոճոկեմ.
Դուել եմ ուզում կանչեմ, սպանեմ.
Ոտս եմ բարձրացնում, քացի տամ ջարդեմ.
Մեկ մեծ պարկ ուշունց, ու հազար անեծք
Նրանց գլխին ածեմ, ու դուս գամ փախչեմ:
Շատ ուշունց տալով բերանս հոտեցավ,
Լեզվիս ու փորիս բուրբ նյութն հատավ,
էս տավարները, հաստագլուխները
Բերնիս շեն նայում, իմ ասածները
Անկաջվեր անում, թե հասկանում էլ,
էլի թևիցս քաշում, նստացնում.
Հազարփեշեն ու կուլեն դեմ անում:
Հենց գիտես՝ սրանք մարդի որդի չե՛ն,
Որ էսքան խոսքին տանին, համբերեն:
Սատանին ասես, քեզ դժոխքը կտանի.
Մեր մեկին ասես փորըդ վեր կածի
Դուել կկանչի, արինդ կթափի:
Սրանց կոպիտ գլխումն դեռ մեր մարիֆաթն
Հեշ տեղ չի՛ արել, կամ քթին դիպել.
Որ դատած ապրանքդ, մալդ ու դովաթդ,
Պահես սև օրին, թե ջուր ուզեն էլ,
Ընչանք փողը շառնես, նրան տուն չթողաս.
Դուանդ ընկած ըլին, քացով խփես, գնաս:
էս ի՞նչ ախմախ են, որ իրանց հացը
Ում որ տեսնում են, ածում առաջը:
Փող պտի շինած ու ծոցը դրած.
Լավ հաքած, մաշած ու կառեթ լծած,
Բալ տալ, բալ գնալ, իր փառքը ցույց տալ,
Մոտովդ անցնելիս, երեսդ շուռ տված.
Ինչ ունես, գլխիդ, ոտիդ խարջ արած...
Լավ տեղ ու լավ շին, լավ նշան ճարած.
Ամենի աշքն էլ վրեդ մայիլ թողած,
Բուլվարն մտնելիս՝ հազար աշքի մեջ
Կամ կրակ վառած, կամ սուր, փուշ ցցած»:
«Սրանք հո մարդիկ չեն, իրանց շապիկն էլ,
Որ ուզես, կտան, էնքան խղճացել:

Անտես, անճանաչ տուն էլ որ մտնես,
Սուփրի գլխին դու կնստես, կբազմես:
Մեկ աչքդ աչքին, երեսդ երեսին
Առնելիս՝ կուզեն՝ տան իրանց հոգին:
Մեկին մեկ դարդակ դու բարով տալիս,
Ուզում ա ջանը հանի, քեզ բաշխի:
Չէ. սրանց մտքումն մեկ Ֆիքր որ չըլի,
Քեզանից մեկ բան, մեկ ումուդ չըլի,
Մեկ խնդիր, արդա թե որ շունենան,
էս տեսակ պատիվ քեզ ի՞նչպես կտան:
Ասածն էլ շանես, խնդիրը շկատարես,
էլի ոսկիքը, գլխով շաքարներ
Սունդուկով շայր, շալ շալ մանեթներ
էլի ջերդ ածես, նրանց հոգին հանես,
Թե խոսք էլ ասեն, քամակդ դեմ անես,
Ասիացի մարդն զակօն ի՞նչ գիտի,
Որ քեզ հետ խոսա կամ համարձակի:
Գլխին տուր, դրադին կանգնի՛ր, քեֆ արա՛,
Ջերք լցրու, քո երկիր գնա.
Ո՛վ ա հարցնում, կամ գլուխդ կտրում.
Անլեզու հայվանն տուն թողում, պահում:
Շատ էլ որ անեն, մեկ պողսուդ կտան,
Պրծար, գլուխդ առ, ու գնա՛ քո բան:
«Որ դոնով անցնես, քեզ տուն են կանչում,
Հարսանիք, դոնազ առանց քեզ շանում:
Սազ ու սազանդար կանչում, մխիթարում:
Սրանք ի՞նչ գիտեն զակոն, էտիքեթն,
Գտակները գլխին, բերնին շիբխի փետն
Ձեռք բռնում են, վերևը նստացնում,
Ջազդրա՛վիա ուռա՛ հենց կանչում, գոռում.
Ալլա՛հվերդի, յա յախշի՛ օլ բղավում:
Տո ձեզ ալլահն էլ, վերդի մերդին էլ,
Ձեր զորավին էլ, ուռա մուռեն էլ
Ձեր գլխովը դիպշի, ձեր աչքը հանի՛:
Ախր տրաքեցի, էնքան լազեցի,
Ախր ճաքեցի, էնքան լափեցի,
Գլուխըս վրես էլ դուզ չի կանգնում.

Աչքերս սեանում, խելքս ցնորվում:
Տո մեռա, թողեք՝ ա՛յ դուք մաշենիկ.
Ինձ հո չեք սպանիլ՝ ախ դուք յաբեդնիկ.
Ձեր տունն էլ քանդվի, ումբին էլ տրաքի.
Ձեր հազարփեշեն, կուլեն ո՛չ ըլի:
Իմը ինձ հասավ, թողեք՝ մեկ դուս գնամ.
Մի քիչ շունչ առնեմ, իմ գլուխը լամ:
Խեղճ վրաստանցիք մնացին սառած,
Իրանց դոնադի ահվալը տեսած.
Փորը մեկ կողմից, բերանը բաց էլած.
Ուզեցան քուն դնեն, նրա մոտը նստած.
Կամ իր Ֆաթերը մթնով հասցնեն,
Որ այլք շտեսնեն, վրեն չծիծաղեն.
Նա էլ շամաշի, իր երկիրը չփախշի,
Կամ իրանց մեկ շար խաթի մեջ չքցի:
Տեղից վեր թռավ գիժ կովի նման,
Ջարդեց շաքայասեն, կուլեն ու ամանն.
Ուզեցավ մեկ քար, կամ մեկ փեղ առնի,
Նրանց գլխին քցի, նրանց ջանը հանի.
Ինքը շորս ոտով գլխի վրա շոք, շոք,
Մաղալաղ տվեց ու ցոփ, ցոփ, լոք, լոք,
Շիրի կարասը ընկավ նա կուփ, կուփ,
Բերանն էր բանում, աչքն էր մնում խուփ,
Աչքերն էր ճմռում, քցում բերնի թուփն:
Գինին հարամվեց, բայց մեր խեղճ Հայերն՝
Գինուց ձեռք վերցրին, դոնադի շորերն
Ուզում էին՝ որ հանեն, շորացնեն,
Բարձ, յորդան, դոշակ քցեն, պարկացնեն:
Մեր փիլիսոփեն, մարիֆաթի պարկն
Կուռը վեր քաշեց՝ որ նրանց ոտի տակն
Անի, սպանի, իր ջիզրը հանի,
Մեկ էլ որ ջանին զոռ տվեց, բիրադի
Ջուխտ ոտով ընկավ սուրբ ումբու գլխին.
Ռումբին կատաղեց, ուխը բաց արեց,
Մեր ուսյալ գժին խտիտը քաշեց,
Աչք, ունքեր, երես դեղ դրեց, կպրեց:
Մեկ էլ որ ուզեց, բերանը բաց անի,

Որ իր շկուրի աղոթքն եդ ասի,
Ռուսբին շկուրի դեռ ձեն շլսած,
Ո՛չ վարպետ տեսած, մարիֆատ շառած,
Որ իմանա թե՛ կոմպլիմենտն ի՞նչ ա,
Կամ ետիքեթը ի՞նչ փթած կոմշի ա,
էնպես մեկ գոռաց, բողազը ճոթոնց,
Ու ջուխտ ոտով նրան էնպես քացի տվեց,
Որ հենց ուզում էր գլուխը հանի,
Քամակի վրա էլ եդ շուռ էկավ,
Մաղալաղ տվեց, գունդ ու կծիկ էլավ,
Ու փոռալով, աղոթք ասելով,
Հային օրհնելով, վրացուն գովելով,
Ընկավ օջաղի, քլաբարի վրա,
Շուռ տվեց, ջարդեց պղինձ ու թավա,
Կրակն մեկ կողմից, շամփուրն մյուս դճից
Բարկացած, տղմի պղնձի ղրաղից
Բռնեցին գոռալով, իրանց գլուխը լալով
էնպես մեր խղճի կարթացած բերանն,
Ու ղշի լեզուն, սիպտակ երեսը,
Նազուք ձեռները, բարակ ծնկները
Բերան քցեցին, ատամի տակին
Հուփ տվին, ծամեցին, միսը թոցրին,
Որ կատու դառած՝ ձեռները քցեց՝
Որ իրան հանեն, աղաչանք արեց:
Դուս էկավ՝ թե չէ՝ էլ ասլան դառավ
Քարերով ընկավ, քուլերով ընկավ.
Որ նրանց կերածն քթներիցն հանի,
Նրանց բոլոր տանի, պուլիցեն ածի:
Սատանի աչքը պետք է քոռանար,
Որ էսպես վախտին բանի մեջ չգար:
Քոռաղաղինա՝ մեկ պղնձով նաֆթ
Բերել էին՝ որ տկերը կալնին,
Որ գինին շտանին:
Խելոք գինեգիծն հենց ֆոսանդ ճարեց,
Մեկ էլ իր ձեռը որ չի՛ բարձրացրեց,
Ճղղաց, թըպրտաց նաֆթի պղինձն ընկավ,
Դու լավ կիմանաս, ինչ գլխին էկավ:

Նաֆթը դաղած էր ու կրակի վրա.
Վա՛յ նրա օրին, դուշմանիդ չգա:
Գլխի վրա էր նա մեջը ընկել.
Ոտները դարիդուս ցցվել, մնացել:
Ձենը կտրվել, շունչը պապանձվել:
էլի մեր նաշար բարի վրաստանցիք
Ոտիցը բռնեցին, նրան դուս քաշեցին,
Ջուր քցեցին, երեսը լվացին,
Գնացին դեղ բերեն, կամ հեթիմ կանչեն,
էլի իմաստունն՝ որ ափալթափալ
Հենց մեկ շունչ քաշեց ու քիչ դինջացավ,
Թաքրար քար, փետի նա վրա պրծավ:
էրված, խորովված ձեռներովն սկսեց,
Որ մեր անաստված նաֆթի պղինձը
Նրանց գլխին քցի, նրանց փոթոթի:
Սատանին նալաթ՝ պղինձն իր գլխին
Շուռ էկավ, էրեց նրան, վարկեց գետնին:
Ձեռը շորս կողմը քոռքոռ ածելիս,
Քարերը պոկելիս, դռշին խփելիս՝
Որդիանց որդեղ մեկ հազարփեշա
Նրա ձեռն ընկավ քոռաղաղինա:
Հենց իմացավ թե էս դաբանչա ա,
Դռշին որ չդրեց՝ աստված կանչելով,
Իսկույն մեկ քանի հոգի ձեն տալով.
Մեկը սապոժնիկ, մյուսը կալբասնիկ,
Մյուսը պորտնոյ, մեկը տրաքտիրշիկ,
Քոթուկ-ոտներով, ջվալ բերանով,
Տեփուր-երեսով, ճարխալ-թշերով,
Ջուռնա-քթերով, բճիր-ձեռներով,
Տրուբկա քաշելով ու բոշկա-փորով,
Ղոբի ու շափար, դռները քանդելով,
Վրա թափեցին, ոխները ցրվելով,
Գինու, արաղի, կպրի փիս հոտով
Ուզում էին՝ որ հենց սոված փորով
Մեր խեղճ վրաստանցոցն բիրադի ուտեն,
Իրանց հունարը նրանց վրա փորձեն,
Ահա մեր խալխի մուշտու հունարը

Դեռ չէին տեսել, որ իրանց ձեռը
Թոխամախ-գլխներով բալի տակ չքցեն:
Հենց պլտուխները լցրին ուշունցով,
Դուռակ ու շելմա՝ էկան ձեն տալով,
Մեր հայի մուշտին, վըրացու քացին
էնպես թունդ դիպավ նրանց գլխին, փորին,
Որ ամեն մեկը հազար տեղ չոքեց
Թխկաց, դրխկաց, հազաց ու պարկեց.
Մեկ կողմը շապկեն, մյուսը տրուպկեն
Ցխումն թավալ տվին, տերները կորցրին:
Նրանք էլ իրանց տլոտ ֆրակով,
Հազար տեղ ցխին պաշ արին սիրով.
Ուզեցան մեկ էլ քոռ հավի նման
Գլուխ վերցընեն, իրանց գլուխը լան.
Բաղմանչիք կետով, թիով, դագանակով
Վրա հասան՝ որ նրանց ցխոտ բահերով
Գլխները ջարդեն, նահատակ անեն.
Բայց մեր խալիսի սիրտն կակող ըլելով,
Նրանց եղ կանգնացրին, վրա թափեցին,
Փիլիսոփեքին ցխից հանեցին.
Գլխները սրբեցին, երեսները լվացին.
էլ ձեն տալ նրանք հեշ կարո՞ղ էին:
Սուս ու փուս իրանց զատերը կիտեցին,
Ուզում էին՝ որ քաշվեն, պրծնեն.
Բայց մեր սուփրի համն՝ դուշն էլ անց կենա,
Որ շտեսնի, մեր սրտումն շատ դարդ կմնա:
Մեր դոշաղ տղերքն իրանց դուշմանին
Կանչեցին, սուփրի գլխին նստացրին.
Իրանք քեֆ արին, նրանց քեֆ շհանց տվին:
Հենց հազարփեշեն որ մեջ չըբերին,
Մատաղ գառի պես մեր եվրոպացին
Առավ՝ մուրազով պաշեց, դրեց բերնին:
«Սուրբ հազարփեշա՝ գորությունդ շատ ա.
Մեր բալն, մեր կոնցերտն, մեր տանցն ո՛չինչ ա:
Ով Կախեթու սուրբ բաժակի համն,
Ռմբու, տկճորի ու կպրի ջուքամն

Չի տեսել, նա հեշ մարդի հեսարում
Չի՛ ըլիլ բնավ բոլոր աշխարքումն:
Քնելիս, դարթնելիս՝ թե ժամ գնալիս,
Ընչանք քո համը շառնենք, չխմենք,
Թող աստուծո մոտը սևերես մտնենք:
Մեկ միրկիտանի դուքան տեսնելիս,
Մեկ պուճախում կպրի հոտը առնելիս՝
Փող էլ շունենանք, գլխներս ծախենք,
Գլուխն մերը չըլի, սերթուկն գրավ դնենք,
Մտնենք քո տաճարն, ուումբիդ համբուրենք.
Շատ անգամ մոտիդ վեր ընկնինք, քնենք:
Թո՛ղ վրաստանցին քեզ կպրում ածի,
Քեզ անվա ոտով կոխի, կխշորի.
Քեզ ճաշակելիս՝ էլ գլուխը ձեռին
Ման գա, շշմի քո քաղցր հոտով.
Հինգ թունգի խմի, բեղերն սրբելով՝
էլի դուս գա լուրջ ու պարծենալով
Հազար տեղ ասի. «էս օր խմեցի
Հինգ թունգի, կուզեմ բայց խմեմ էլի.
Ինձ համար գինին, Քոի ջուրն մեկ ա,
Ինձ համար որ նա կրակ էլ դառնա,
էլի չի՛ կարող մեկ խեր, կամ շառ տա,
Հազար էլ խմեմ, էլի կորցնիլ շեմ
Իմ ուշս ու խելքս, իմ բանս կանեմ:
էլի տկճորը մոտիս կունենամ,
Քեֆ կանեմ ու իմ հոգսը կը հոգամ»:
«Չէ՛, սուրբ ուումբի՛ սուրբ հազարփեշա,
Ձեր համն առնողը պետք է քնած մնա:
Հազար օր բարձից գլուխ չվերցնի.
Ձեր էշխին, քեֆին նա մատաղ ըլի.
Ցխումն էլ ընկնի, ձնումն էլ թաղվի,
էլի ձեր էշխը, ձեր սէրն ու հրաշքը
Միտքը բերելիս՝ երազով ընկնի,
Գնա երկինքը, յերկիրը եղ գա.
Ձեր արևի ձենն ածի ու խնդա:

Օրթըւմ էլ ուտի, ձեր գլխովն երգվի,
Դեռ հաց չկերած, ձեր անունն հիշի,
Ձեզ փորը ածի, որ բանն հաջողի»:
էս ա, որ հմիկ մեր ամեն բանը
Փոխվել ա, ամա մեր գինու ջանը
Դեռ կպրում մնում, զոռը բանացնում.
Որ հազարփեշա ու տկճոր, կուլա
էլի մնացել են էնպես միշտ թազա:
Ով ասես՝ մեզ միշտ հարբա է գալիս,
Մեր ումբու ձենը հենց իմանալիս,
Բարեկամ դառնում, մեզ ախպեր ըլում,
Մեզ պատիվ տալիս, մեզ քոմակ անում:
Ասացե՛ք տղերք՝ դուք ալլահճերդի,
Յաղշի՛ օլ, ուռա՛, կամ զգրավի.
Բոն ժուրն, գուտն տաղն բանի պետքը չի՛.
Աստված՝ օր, արև ումբու շինողին,
Աստված մեր հազարփեշի սարքողին
Մինը հազար անի, գերեզմանն օրհնի՛:
Նրա մեռած հոգին միշտ լուսավորի՛.
Ու մեզ էլ պահի, որ մեր Կախեթու
Բաժակի դադրը միշտ իմանանք, ու
Միշտ հազար բերնով, ու հազար ձեռով
Հազարփեշեն բռնած՝ հազար օր ասենք
Աստված կախեթը շեն պահի, հաստատ.
Նա է մեզ տալիս ուրախ սիրտ, դվաթի:
Աստված նրա բունյաթն միշտ հազար տարի
Ղայիմ, դադրմի անպակաս անի:
Հազար ձեռով մեզ հազար փորձանքից,
Հազար շառից, շոից մեզ ազատ պահի՛:
Տղե՛րք՝ ձեր մինը միշտ հազար ըլի:
Ուտե՛նք, քեֆ անենք, հո հազար տարի
Մենք չենք ապրելու էս փուլ աշխարհումն:
Սաղ ըլիք, ուրախ՝ հավասարական.
Մեր մեռած ու սաղ ըմբրով կշտանան:

ԱԶԳԱՍԵՐ ՄԱՐԴԸ ԻՐ ՄԵՌՆԵՆՈՒ ՎԱՆՏԸ:

Մնա՛ք բարով, մնա՛ք՝ անց կացած օրեր:
Մոռացի՛ր՝ աշխար՝ քեզ տված ցավեր:
Որդի՛ք, ընտանի՛ք, ո՛ւր եք դուք լալիս,
Մարմինս թե փթի, սիրե ձեզ հոգիս:

էս ճամփեն մեկ օր պետք է մենք գնանք,
Մահով էն կենքին հասնինք, դինջանանք:
Բայց մեռնել ես որ շուտ ուզում չէի.
Պետքը գամ ազգիս՝ ախ՝ ասում էի:

Բայց ո՛ւր իմ մուրազն՝ որ սիրտս էրում էր,
Տանջում, ինձ մաշում, ա՛խ՝ ցերեկ գիշերս:
Թե իմ աշխարհիս ջանս դուրբան տայի,
Որ հողի տակին՝ օ՛ֆ — պետք է փթի:

Աշխարհիս ո՛չ փառքն, ոչ էն մեծություն
Ես չեմ ափսոսում, որ մնացի մաղբուն:
Բայց ի՛նչպես փակեմ աչքս ու ա՛խ չքաշեմ,
Որ հազար մտքեր հողն պետք է տանեմ:

Ո՛չ երկար ապրելն էր իմ ուղածը,
Ո՛չ լավ օր քաշելն՝ ա՛խ՝ իմ խնդրածը:
Իմ էն քաշած շունչն էլ մահ էր աչքիս,
Երբ չէի կարում պետքը գալ ազգիս:

Իշխանություն թե, կամ փառք ուզեցի,
Թագի, պսակի թե փափագեցի,
էնտուր համար միայն, որ հազար մարդի
Աչքի արտասունքն սրբեմ, որ շցավի:

էկե՛ք հողիս վրա՝ հոգիս հիշեցե՛ք
Իմ ազիզ որդիք՝ ձեր հօրն օրհնեցե՛ք:
Լեզուս որ լավի, իմ հողն ձեզ կասի,
Թե երկնքումն է՛ս ինձ կտանջի:

Փա՛կ էր աշխարհն, սև՛ իմ քաշած օրն,
Որ ձեռս շահասավ, ինչ ուզեց սիրտս որ:
Արարի՛չ իմ տեր՝ թե մարդ չիմանա,
Իմ աղօթքն է՛ս էր, քեզ լավ հայտնի ա:

Մարդի՛ք, ա՛խ մարդիք՝ դուք ե՞րբ կզարթնիք,
Որ սիրտ սրտի տաք, միմյանց քոմակ ըլիք:
Իմանաք, մեր դրախտն ու կյանքն հենց է՛ն ա,
Ով խեղճ ազգի ցավը կիմանա:

ԽԱՂ ԲԱԺԱՆՎԵԼՈՒ ՎՐԱ:

1842. օգոստոսի 4. Երևան:

Աշխարքումս ո՞վ ա մնացել
Մեկ տեղ, որ մենք էլ՝ ա՛խ՝ մնանք,
Շատն են էսպես եկել, գնացել,
Մենք էլ պետք է՝ մեկ օր գնանք:

Բարեկամի սիրտը՝ դորդ ա,
Չի՛ համբերում էսպես ցավին.
Բայց նա խելքին պետք է մտիկ տա,
Չտանջի, չմաշի նհախ իր հոգին:

էլ էս երկինքն, էս արեգակն՝
Ինչ տեղ նստենք ու վեր կենանք.
Պետք է քցեն շողք ու շվաքն
Միշտ մեր գլխին, էլ ո՞ւր մենք լանք:

Լացն ու սուքը թույն են, լեղի,
Հենց կմաշեն սիրտ ու հոգի:
Ոչ գնացողին կանեն մեկ ճար,
Ո՛չ մնացողին կգան հավար:

Թե իրիգուն, թե առավոտ,
Ուր որ փչի էս քաղցր օդն.
Պետք է հիշենք բարեկամի
Ազիզ անունն միշտ մեր միջի:

Շատ դարդ անելով, շատ վշվշալով
էլ ո՞ւր կհասնի, որ լավ մտածենք:
Թո՛ղ ընկնենք ճամփա միմյանց աղոթքով,
Որը բարին է, Ասանից խնդրենք:

Շատ էլ որ մնանք ծունկ ծնկի տված:
Ի՞նչ օգուտ, թե վերջն պետք է բաժանվենք:
Սիրտն ըլի մոտիկ, լավ խոսք է ասած,
Հեռանալով հո մենք մոռանալ չենք:

Սրբեցե՛ք ձեր արտասունքը,
Ազի՛զ ծնողք՝ քա՛ղցր բարեկամք.
Թո՛ղ սարն առնի ձեր ցավն ու սուքը.
Մտքիդ պահե՛ք, մեզ շմոռանաք:

Թե գնացողի, թե մնացողի
Ասենք սիրով՝ մնա՛ք բարով.
Տա՛նք ու առնենք մենք դոշ դոշի
Վերջի համբույրն անուշ սրտով:

Ինչ սար, ձոր էլ որ մեզ ծածկեն,
Մեզ իրարից խլեն, զրկեն,
Թե աշքներս էլ իրար շտեսնի,
Սիրտը մեր սերն հաստատ կպահի:

Առնե՛նք թասը, տանք ձեռ ձեռի,
Խմե՛նք ճամփի սալամաթին:
Ո՞վ ա խաբար, թե ո՞ր վախտի
Մեկ էլ ռաստ կգանք մենք էս սհաթին:

Մնա՛ք բարով՝ ազի՛զ սարեր.
Կանա՛չ ձորեր, քա՛ղցր դաշտեր.
Լավ բախտավոր գլուխ պտի,
Մեկ էլ ետ գա ձեզ ա՛խ՝ տեսնի:

1842 օգոստոսի 3-ին. Երևան:

1

Ում սիրտը, որ տխուր ըլի,
Թող մտնի բաղն, քեֆը բացվի:

Արեգակը մեր էր մտել,
Լուսնին իր տեղը բաց արել:
Իրիզնահովն թփերի վրա,
Աստղ ու լուսին երկնքի վրա:

Զարման խանութի ձեռքը
Բռնած՝ գնացինք մենք տանիցը:
Փեղեկ կարմունջն դողդողալով
Մենք անց կացանք շարշարանքով:

Պողոս աստուծոյն էս հաղաղին
Միտք էր քցել իր հին հոգին:
Մեկ ամանով հավոդ լիքը
էկել, հասել էր նա դիքը:

Նրան թողինք ու անց կացանք,
Բաղի միջովն եկանք, հասանք
Զորաբաշի գլխի ծերը,
Աչքըներս քցեցինք ձորը:

2

Ա՛խ էն ձորը, ա՛խ էն ձորը,
Ո՛ւմ ասեմ ես նրա շնորքը:

Զարման խանութն, Շողան քիքիրն,
Պետրեն թողած իր միտքն ու ֆիքրն,
Զրրից էին տալիս, խնդում,
Ես էլ նըրանց հետ ծիծաղում:

Անուշ լուսինն էր ծաթի պես
Փայլում, խփում էր իր երես:
Քաղցր հովը, թփերի քովը
Գալիս, գնում, մտնում ծովը:

Միրտս լիքը կայի նստած՝
Աչքըս ամպերին, ձորին քցած,
Ղորդ ա, ասում, լսում էի,
Թե ինչ էր հալս, ո՛ւմ ասեի:

Զանգվի էն քաղցր ֆըշալը,
Մտնի թփի խըշալը
Որ չէր ընկնում ականջս, գնում,
Հոգիս հետը հանում, տանում:

Մտքումս ասում էի, մաշվում.
Երաբ կնստիմ էլ էս բաղումն:
Ա՛խ՝ քո ձեռքը՝ քա՛ղցր իմ Զանգի,
Ո՛ւր գնամ, որ խելքս չտանի:

Երկնքի մուգիկի նրման
Տուտըդ քցած ձորի բերան,
Գնում ես, հասնում դու Արազը,
Տալիս հաղարի մուրազը:

Բանդն ու Մամբոին, Աբիհայաթն
Տանում, ջրում տուն ու հայաթ:
Մեջք ու քամակ, ծոցդ կանաչ,
Ուր որ նայես, թե ձախ, թե աջ:

Հաղար տեսակ պտուղ զանազան
Զարդարել են շայիր, չիման:
Քարափներիդ խորդ երեսը
Տեսնելիս՝ մարդ կալնում է երեսն:

էլի էդ քո անուշ ձենը,
էդ քո կանաչ ձորն ու շենը
Աչքն առնելիս՝ մայիլ մնում,
Գալիս ղրաղդ, մոտիդ նստում:

3

Ախ իմ զանգի, քաղցր իմ զանգի,
Թող՝ սաղ աշխարն շարըդ տանի:

Լեռ քարերին դալղեղ տալիս,
Քարափնեքը սքում են, լալիս,
Անցվորականն ձենդ առնելիս՝
Եդ է նայում, հոգին տալիս:

Դղրդալով մտնում ես ձորն,
Սասանացնում էր, սար ու խոր.
Քո էն սիպտակ քափ, փրփուրը
Տեսնողի սիրտն քցում է հուր:

Քո աննման զավակներըդ,
էն ծառ ու թուփ սիրուն թոռներդ
Կաթդ ծծում, գլխիդ կանգնած՝
Հոլ են տալիս ճիւղներն փռած:

Ո՞վքեր են քեզ տեսել, գնացել,
Զանգի՛ քո տեսըդ վայելել:
Մենք էլ կերթանք, ուրիշն կգա,
Թաք քո դաշտը դալար մնա:

Միթե էս է՞ն տունն, էն տեղն չի՞,
Ուր մեծանուն իշխանազգի
Ազնիվ զավակք Աղամալյան
Լինեին քեզ հովիվ, պաշտպան:

Ա՛խ ո՞ւր էն փառքն, էն մեծութուն,
էն վեհանձին իշխանութուն.
Միթե՞ էն տխուր, տրտում մատուռ
Սահակ աղին՝ ա՛խ պահե լուռ:

Զանգի՛ սքաս, Զանգի ողբաս,
Իմ արտասունքն էլ առ, ու հա՛ս.
Աշխարքի տված վայելչություն
Կորչի ինչպես քո ջուրն սիրուն:

Շատ աչք պտի, մեկ էլ տեսնի
Քեզ ու քո սերն մեկ էլ առնի
.
Ձեզ ի սիրոյ մնացէ՛ նշան...
Իմ զբօսանաց սակաւ այս բան:
Եւ ի վայրս օտարութեան
Միշտ պաշտեցից զսուրբ Հայաստան:

Զարթնութիւն ի միտս իմ կրկին կենդանի
Պատկերք սխրալի անցեալ իմ աւուրց
Ո՞հ յումմէ՞ առից զվշտահար սրտի
Իդձ, կարօտութիւն նեղեալս ի ցաւոց:

Քակտին իմ ոսկերք ի սուգս դառնութեան,
Աւաղ հառաչանք մաշեն զիմ աղիս,
Այլ կողմն տարածիգ ոչ բերէ զիմ ձայն
Ո՛չ տայ ինձ լսել զանոյշ ձեր բարբառ:

Ի վայրս ծննդեան ի ծոց հայրենեաց
Թափառիմ անյոյս, անճար, անմխթար.
Թէև խաւարին իմ կեանք խղճալի
Զի՛ք ոք՝ որ լիցի սրտառուչ ինձ աստ:

Երբ գրկախառնեալ ընդ ձեզ միւս անգամ
Փշեսցի ինձ շունչ ձեր կենդանարար
Թող անդ իմ հոգի ելցէ ի փոշուոյն
Որոյ վերջին վճիռն է դառնալ ի հող:

Դարան է աշխարհս ցաւոց և վշտաց
Մինչ սիրտն զգայուն զրկեալ ի դիմաց
Սիրելեաց՝ որ ի նման եղեն համակից:
Վարանի յետոյ ի միայնութեան:

ՄՈՒՏ Ի ՀԱՅՐԵՆԻՍ: Ի 1844.

Զարթի՛ր՝ իմ Մուսա՛յ ի տես Հայրենեաց.
Զարթի՛ր ի բուրումն խնկածին դաշտաց.
Եւ զքոյդ դաշնակել օրհնաբան նուագ
Ի դէմս սրբազան Հայրենեաց վայրաց:

Քեզ ի՛մ սիրալիր ողջոյն գոհութեան.
Քեզ ջերմ իմ սրտի օրհնեբո խնդութեան.
Թո՛ղ ինձ իջանել ի ծունր ի քո տես,
Երկնատի՛պդ իմ քաղցր, սուրբ ծննդարան:—

Գաւազան զշոր թողեալ պանդխտին՝
Դիմէ առ քեզ այժմ սիրով կաթոգին,
Որդին կարօտեալ ի գիրկս քո հանգչիլ
Փութայ աստանօր՝ մայր իմ թանկագին:

Ժա՛մ է տալ վաճխան սքոյ վտակաց.
Ժա՛մ է արդ փակել զսրտիս թանձր հառաչ.
Քե՛զ զիմ նորոգել զաւուրս դառնահոս,
Քե զիս պարարել զկեանս վաղաանց:

Երազք և անուրջք՝ տեսիլք և իմ միտք
Քո՞ շէին միթէ մինչև ցարդ հովիտք,
Քո անոյշ լերինք, քո դաշտք երկնանմանք,
Որոց բուռն սիրով մաշիւր իմ սիրտ միշտ:

Քո՞ սուլէ յունկս իմ հողմ աւետարեր.
Քո՞ բուրի յիմ քիմս հոտ այս խնկանուէր.
Ի քեզ բանամ զաշս՝ Սրբազան իմ վայր.
Պանդխտին կապանք անկա՞ն միթէ վերու—

Լսեմ աստանօր՝ ծանօթ ինձ բարբառ,
Աստ մայր քաղցրագութ, սիրելեաց կաճառ:
Զիմ օրհնեն ուրախ՝ զոտնամուտ նորոգ,
Ինձ բանան գթով զգիրկս սիրավառ:

Զե՞ն այս սրբազան այն վայրք վաղեմնի,
Ուր մանուկ տկար դեռ գայթ ի գայթի՝
Մերթ ի քուն անոյշ ընդ քաղցր հովանեաւ,
Մերթ ի խաղ անմեղ բերկրեալ հրճուէի:

Օրհնեա՛լ քո դաշտի, հող անմահատարր.
Օրհնեա՛լ ի գաւառս, ի շէնս շնորհավայր.
Դու իմ օրօրոց՝ մանկութեան իմ դրախտ.
Քան զքոյդ և կեռ չէ՛ սէր այնպես քաղցր*:

Ո՛ւր այն քոյր մաքուր, որոյ դառն կորուստ
Մղեալ զտարաբախտ եղբայրն ի փախուստ.
Անցաւորն զնա տեսեալ յողբ, ի սուբ,
Զայնէ.— Քա՛, նա քեռն լայ զմահ անգութ:—

Գուցէ անողորմ սուր բռնաւորի
Ածեալ զօրիօրդն անմեղ՝ յիւր գերի,
Աստ պատարագեալ ի զոհ սրբութեան,
Եթող ջերմ եղբօրն արտասուաց տեղի:

Եւ վառ պատանւոյն կացեալ առ շիրմին,
Ի հեղուլն զիւր դառն արտօսը՝ ցաւագին,
Անցաւորն ի գութ շարժեալ յայս տեսիլ՝
Գոչէ.— Քա՛, նա քեռն ողբայ զսէր ջերմին:—

Զե՛ն այս՝ իշխանաց ճոխ բնակարանք
Զե՛ն շքոյ փառաց քարոզ՝ այս տապանք.

* Բառը Քանախտ թէև անյայտ է ըստ իսկական նշանակութեան, բայց կամելով քաղցր ծննդարանի իմում տալ զանուն արժանաւոր, այսպէս մեկնեմ: Քա՛ ևս կեռ: Այսինքն. Քա՛ ըստ աշխարհարարին նշանակէ. ահա՛, տե՛ս: Այսպէս որպէս թէ տեսեալ ուրուք զեղբայրն առ շիրմին քեռն նստեալ ի սուր, գոչէ. Քա՛, նա քեռն ողբայ զկորուստ և այլն: Ընթերցողք ներողամիտ գտցին քաղցրութեամբ յայս իմ մտացածին կեղծիք: Որ բարին է և քաղցր. ընդէ՛ր ոչ համարել հաւանական և հաճելի:

Բուռն ժամանակին դարձեալ այժմ ի կեր,
Ուր երբեմն փայլէին վեհից դամարճակ:—

Ձեր զաւակ դիմէ ձեզ այժմ ի տես
Որք վաղուց լռէքդ ի մոխիր այս հեզ,
Արտասուաց կաթիլ, սրտի իմ թառաշ
Ի Ձեր յիշատակ հոսեն աստ՝ անտես:

Տապա՛նքդ լռին՝ օրհնեալ ոսկերաց.
Առ ձեզ իմ խնկեն ուղերձ օրհնութեանց.
Վերինն ձեզ մաղթեմ հանգիստ հոգեզմայլ.
Ձեր մաղթանք և ինձ լիցի մասն շնորհաց:—

Ի ձեր յիշատակ ուխտ իմ սրբազան
Լիցի՞ միշտ զոհել ինձ ցկէտ վախճան.
Ձիմ բոլոր զկեանս՝ ջերմեռանդն սրտիւ,
Նպաստ ինձ աղօթք թէ լիցի ձեր միայն:—

Յի՞մ քաղցր՝ հայրենեաց հով զուարթարար,
Յի՞մ անոյշ բարբառ, հի՞մ օդ բարերար.
Աստ և խուղն շնչին, աստ և ծուխն տխուր
Ի քիմս՝ խնկահոտ մեր բուրեն յամայր:

Տօնեմ զքո տեսիլ՝ սեղա՛ն սրբութեան
Տօնեմ, փառատրեմ զանունդ յաւիտեան.
Փա՛ռքդ Հայաստանի, գերամբա՛րձ Մասիս.
Համայն դու ազգաց ուխտի սուրբ արձան:

Արևին ոսկի երբ ի քո գագաթ
Ի մուտս և յիւս իւր ճաճանշ, ճառագայթ,
Երբ լուսացնցող բացցի ի վերուստ,
Քե՛զ իմ առաջինն ձօնեսցի ուխտ աստ:

Թէ՛ ո՛չ նոյեանն քեզ ճենձեր օրհնութեան,
Թէ՛ ո՛չ պատարագ սուրբ գերդաստանին
Քեզ վերխնկեսցի գոհութեան ի նշան,
Գէթ սիրտ զոհաբան առցէ զտեղին:—

Պահեա՛ միայն՝ հա՛յր՝ զաշխարհ և զորդիս
Անփորձ, անսասան ի կենցաղս յաստիս.
Մի այլ մխեսցին մեզ հեղեղք կործանման,
Մի՛ հա՛յր քաղցրագութ՝ յապայն կամ զարդիս:—

Մեծին Ռուսսիոյ աշ աշխարհասաստ
Լիցի՞ մեզ նեցուկ, օժանդակ, նպաստ.
Արամեան սերունդ այժմէն յաւիտեան
Չնորայն օրհնեւցէ՛ օծեալն յամայր աստ:—

Սուրբ եղիցին մեզ կաթիլք ձեր արեան,
Սուրբ՝ յիշատակ ձեր, հոգի՛ք պատուական.
Հիմնադի՛րք ազգի, փրկի՛չք աշխարհի.
Հսկա՛յք երկնածնունդք՝ անմա՛հք՝ անվախճան:

ՀՈՒՎԱԾՆԵՐ, ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՆՈՐ ՀԱՅԵՐԵՆ ԼԵԶՎԻ ՏԱՐՐԱԿԱՆ ԳՐՔԻ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Լեզուն անշուշտ ամենազնիվ գործիքն է, որի միջոցով մի մարդ իր ներքին հոգեվիճակն է արտահայտում այլ մարդկանց, առանց որի ոչ անհատը, ոչ էլ մանավանդ ժողովուրդը ի վիճակի չէ մտքերն ու զգացմունքները հաղորդելու ուրիշներին, մանավանդ ավանդելու հաջորդ սերունդներին: Լեզվի մեջ, ինչպես մաքուր հայելու մեջ, ցոլանում է մի ազգի առանձնահատկությունը, նրա կուլտուրան, մինչև անգամ նրա քաղաքական վիճակը: Ինչպես առանձին անհատի մոտ տարիքի աճման դեպքում, այնպես էլ յուրաքանչյուր ժողովրդի մոտ նրա հոգևոր զարգացման աճման կամ նվազման հետ միասին լեզուն էլ բոլորովին այլ կերպարանք է ստանում: Ո՞վ կարող է ժխտել, որ մեր ամբողջ հոգեկան զարգացումը, ինչպես և մեր լեզուն գլխավորապես կախված են այն պայմաններից, որոնք մեզ վրա քաղաքական ազդեցություն են ունեցել: Կրթական հիմնարկների և գիտական հետազոտության բացակայությունը, շփումն այլ ազգերի հետ, օտար լեզուների իմացությունից քաղած արտաքին օգուտը — այս բոլորն առանց այն էլ արդեն բավականաչափ ուժեղ հիմք են, որոնց պատճառով մենք կարող ենք մեր լեզուն հակամայիցս անտեսել: Եվ եթե մի ժողովուրդը քաղաքակրթված պետությունների մեջ ենթակա է այս ազդեցության, ինչպես ցույց են տալիս հին և նոր ժողովուրդների օրինակները, — շոթլանդացիները՝ անգլիացիների տիրապետության տակ, հին պրուսացիք, բոհեմներն ու հրեաները՝ գերմանացիների, սպանացիները, ֆրանսիացիներն ու անգամ անգլիացիները՝ հոմանացիների և այլն, — ապա այդպես չէ բունպետական երկրներում, որտեղ աշխատում են ամեն օտար և ազգային բան բռնությամբ ոչնչացնել: Եվ երբ մի ժողովուրդը դժբախտություն է ունենում իր երկիրն ու ինքնուրույնությունը կորցնելու և իրեն իր սեփական հայրենիքում որպես ստրուկ զգալու, — իսկ այս ամենին է ասում, քան այդ ամենը, — այլևս

կարո՞ղ է նա ի վիճակի լինել մտահոգվելու նրանով, որ զբաղվի գրականությամբ ու գիտությամբ, չէ՞ որ դրա համար անհրաժեշտ է, որպես հիմնական պայման՝ արտաքին խաղաղություն, բարեկեցություն և անդուլ խնամք կառավարության կողմից:

Հայաստանի ճակատագիրը հայտնի է ամեն մի կրթված մարդու: Մովսիս-բոնապետական պետությունների ծանր լծի ճնշման տակ՝ Հայաստանի հայրենագուրկ զավակները վաղուց են հեռացել իրենց երկրից և ապաստանել և ապահովություն փնտրել համարյա բոլոր աշխարհամասերում: Այս հանգամանքն է եղել պատճառը, և ոչ թե առևտրական ոգին, ինչպես ոչ բոլորովին իրավացի կերպով կարծում են մի քանի եվրոպացիներ, — որ հայերը վտարվել են իրենց երկրից. իսկ երկրում մնացած իրենց եղբայրակիցները միայն գույքի և կյանքի գնով են կարողացել իրենց սուրբ հայրերի անունն ու իրենց կրոնը պատմության բեմի վրա պահպանել: Իսկ նրանց ազգային ինքնուրույնությունն ու լեզուն հազարամյակներ առաջ կորել են ամեն ինչ խորտակող ուժեղ հեղաշրջումների հորձանքի մեջ, որի նմանը հազիվ թե մի այլ աշխարհամասում եղել է:

Որքան էլ հին հայերեն լեզուն իր արտակարգ հարստության, իր կատարելության և իր գրական արժեքի կողմից բարձր լինի, այնուամենայնիվ, այդ լեզուն է միակ արգելակող պատճառը, որ խեղճ ժողովուրդը մինչև հիմա զուրկ է մնացել զարգացման միջոցներից:

Սակավաթիվ ընտանիքներ, որ բարեբաստիկ կերպով հայրենիքից հեռացել են, փոխարինում են իրենց կենցաղն ու լեզուն այն ժողովրդի կենցաղով ու լեզվով, որոնց մոտ ապրում են: Նրանք բոլորովին մոռացել են իրենց մայրենի լեզուն, ինչպես այդ տեսնում ենք Լեհաստանում և Թուրքիայում, անգամ այստեղ՝ Վրաստանում, ուր անգամ քահանաները հայերեն ոչ մի խոսք չեն հասկանում: Ժողովրդի մեծագույն մասը, որ մնացել է Հայաստանում, դարեր շարունակ թուրքական ժողովուրդների ազդեցության տակ լինելու և արտաքին ճնշման տակ կոացած լինելու, ուրեմն և ամենատարրական իմացություններից զրկված լինելու հետևանքով՝ կենցաղի և տարազի հետ միասին ընդունել է նաև նրանց լեզվի կառուցվածքը: Այդպիսով, առաջ է եկել մի բոլորովին ուրիշ բարբառ, որ ինչպես իր կազմով, այնպես էլ իր ձևով բոլորովին տարբեր է հնից և ամեն բանում նման է թաթարականին: Մովորական խոսակցության ժամանակ ժողովրդի բերանից լսում ես ոչ միայն թուրքերեն բառեր, այլ ամբողջ նախադասություններ ու դարձվածքներ: Մինչդեռ գրքի լեզուն մնացել է որպես սեփականություն հոգևորականության, որը, — ինչպես նրա դասակիցները մյուս ազգերի մոտ, — սկսել է այդ լեզուն էզոիստորեն դարձնել եգիպտական

գաղտնիք, որպեսզի ժողովրդի աչքում ավելի դիրք ու ակնածություն ձեռք բերի:

Չափից շատ բարձր կարիք ունենալով իրենց դասի առավելությունների մասին՝ հոգևորականները գրել և մշակել են այնպիսի բաներ, որ ոչ մի կապ չունի ժողովրդի և ժամանակի ոգու հետ: Նրանց ամբողջ հոգևոր գործունեության ուղին ու ծուծը կազմում են աստվածաբանական մտքերը, նույնիսկ պատմության գրքերում կամ այլ բովանդակության երկերում նրանք ամեն ինչ փորձում են վերածել աստվածաբանության: Եվ եթե տեղ-տեղ առիթ չեն ունենում երիտասարդներին դաստիարակելու, ապա նրանք ամեն կերպ աշխատում են նրանց ճաշակը գրավել միայն հօգուտ իրենց շահերի:

Սակայն այս էլ երկար չտևեց: Եվ այժմ, նույնիսկ խոշոր քաղաքներում, հաճախ ես հանդիպում հոգևորականների, որոնք հին հայերենից ոչ մի գաղափար չունեն: Եկեղեցական արարողությունը կատարվում է գրաբար լեզվով, աստվածաշունչն ու բոլոր եկեղեցական գրքերը կարդացվում են գրաբար. սակայն հարյուրից հազիվ մեկը կարող է այդ լեզուն հասկանալ, ուստի և բնական է, որ ժողովուրդն սկսեց սիրել այն լեզուն, որը նա լավ է հասկանում: Զարգացած եվրոպացիները զարմանում են, որ հայ ժողովուրդը, որի ճակատագիրն ու բնակավայրը այդքան նպաստավոր է պոեզիայի համար, այնուամենայնիվ, մինչ այժմ ոչ մի բանաստեղծ չի կարող ցույց տալ: Սակայն ամբողջ գաղտնիքը հետևյալումն է. — հոգևորականությունը ծաղրել է այն ամենը, ինչ բանաստեղծական իմաստ ու զգացմունք ունի, որպես իր դասի համար անվայել ու գոհճիկ բան: Ժողովրդի լեզուն մնացել է անմշակ: Թուրքերենը նույնիսկ կանայք և երեխաներն են հասկանում: Ուստի շատ բնական է, որ ժողովրդի մեջ՝ ականավոր և ի բնե բանաստեղծական ձիրք ունեցող մարդիկ թաթարերեն բանաստեղծեին և արտասանեին: Մի Քեշիշողլի (քահանայի տղա), մի Ալլահվերդի (Աստվածատուր) հանճարներ են եղել, որ մի ժողովրդի գրական փառք ու պատիվ կբերեին: Թաթարները հիանում են դրանց բանաստեղծությունների և երգերի գեղեցկությամբ. մինչդեռ դրանք հայ են եղել: Առանձնապես առաջինը, որ մի քանի տարի առաջ մեռավ, կույր էր, և շնորհիվ իր արտակարգ բանաստեղծական տաղանդի, թուրքական արքունիքում մեծ հարգանք էր վայելում:

Գրականական տեսակետից, առհասարակ մի թանկագին գանձ կլինի, եթե մարդ ազատ ժամանակ և միջոցներ ունենար ի մի հավաքելու այն բոլոր երգերը, պատմվածքները, անեկդոտները և ասացվածքները, որոնք տարածված են այստեղ հասարակ ժողովրդի մեջ՝ և դրանց հետ ծանոթաց-

նելու եվրոպական հասարակությանը, իսկ այդ բանը կարող է անել միայն նա՛, ով միանգամայն ազատ է արտաքին հոգսերից:

Չի կարելի ժխտել, որ բարեկեցիկ ծնողներից ոմանց հաջողվում է իրենց երեխաներին սովորեցնել գրաբարի գաղտնիքները. սակայն դրա համար անհրաժեշտ է 10—15 տարի, մինչև որ հնարավոր լինի որոշ անկատար գիտելիքներ ձեռք բերել: Իսկ գրաբարը գործ է ածվում միմիայն գրքերում: Նույնիսկ հոգևորականները քարոզ տալիս խոսում են նոր հայերեն:

Դրան ավելանում է նաև մի հանգամանք. — մեր դպրոցներում ուսուցիչները սիստեմատիկ կրթություն չունեն, ուստի և ուսուցման մեթոդ էլ չունեն. աշակերտները ետ են մնում, և տարիներ են անցնում, մինչև որ նրանք կարողանում են մի բան հղողվել կամ խոնարհել, սակայն չեն հասկանում, մանավանդ որ շատ ուրիշ առարկաներ էլ կան, որ նրանց արտաքին գոյության համար շատ ավելի կարևոր են, քան այդ լեզուն: Հենց այդ հանգամանքն է պատճառը, որ նույնիսկ շատ բարեկեցիկ ընտանիքներ իրենց երեխաներին չեն տալիս գրաբար սովորելու, այլ իրենց ժամառակն ու ջանքերը նվիրում են այլ՝ եվրոպական լեզուներ սովորելուն, որ ավելի օգտակար է և գործնական: Եվ խեղճ երիտասարդներն ինչպե՞ս կարող են հաճույք ստանալ, երբ նրանց ձեռքը տալիս են այնպիսի գրքեր, ինչպես սաղմոսը և այլն, որոնք թե լեզվով և թե՛ իմաստով անհամապատասխան են այդ երիտասարդների ըմբռնողությանն ու հասակին:

Նոր հայերենը գրաբարի հանդեպ ոչ միայն այն առավելությունն ունի, որ նա կենդանի պարում է ժողովրդի բերանում, այլ և այն, որ նրա քերականությունը վերին աստիճանի հեշտ է: Նա ունի, չնչին բացառությամբ, միայն մի խոնարհում և մի հղողում, մինչդեռ գրաբարը բազմաթիվ հղողական ու խոնարհման ձևեր ունի: Ժողովուրդը թաթարական շատ խոսքեր ու դարձվածքներ է ընդունել և այժմ գործ է ածում: Կարելի է լեզուն մաքրել դրանցից և լեզվին այնպիսի հաստատուն ձև տալ, որ գրաբարից շատ շեղվի, սակայն այնպես, որ հասարակ մարդու համար իսկ հասկանալի մնա:

Հին և նոր լեզուների գլխավոր տարբերությունը թեքման և շարահյուսության մեջ է: Գրաբարում, ինչպես և բոլոր նոր եվրոպական լեզուներում, որոշիչները, հատկացուցիչները, բացահայտիչները գրվում են որոշյալներից, հատկացյալներից և բացահայտյալներից հետո, իսկ նախդիրները՝ առաջ, մինչդեռ նոր հայերենում — թաթարերենի նման — հակառակն է: Այսպես, օրինակ, հին գրաբարում կասեին.

Առաջի տան իմոյ կայ ծառ մի: Առ պարտիզի դրացոյն քոյ հոսի

աղբիւր մի, Ես սիրեմ գառաքինութիւն քու: Համեստութիւն է գարգն երիտասարդութեան: Ոմանք յաշակերտաց ձերոց են ջանասեր:

Նոր լեզվով ասում են.—

Իմ տան առաջ մի ծառ կա: Քո դրացու պարտեզի մոտ մի աղբուր է հոսում: Քո առաքինութիւնը սիրում եմ ես: Երիտասարդութեան դարդը համեստութիւնն է: Ձեր աշակերտներից ոմանք ջանասեր են:

Դրա հետ միանում են այն բոլոր օժանդակ բայերն ու հոլովման և խոնարհման վերջավորութիւնները, որոնք հին լեզվից բոլորովին տարբեր են: Իսկ այն, ինչ հակառակ է քերականական բոլոր կանոններին, այդ նախդիրներից շատերի հոլովումն է, որ ոչ մի լեզվում չի լինում, բացի թաթարերենից և նոր հայերենից (աշխարհաբարից):

Նախ քան Եվրոպա տեսած լինելը, դեռ երիտասարդ ժամանակ, իմ ջերմ ցանկութիւնն է եղել նվիրվելու հայրենի երիտասարդութեան դաստիարակութեան գործին: Ամենաբարի նախախնամութիւնն իմ նպատակն այնպիսի զարմանալի ձևով ի կատար ածեց, և մարդասեր կառավարութեան ողորմածութեան շնորհիվ իմ կրթութեան համար այնքան շատ-շատ չվատակած բարիք վայելեցի: Ուրիշ ինչպե՞ս պետք է ես իմ երախտապարտ շնորհակալութիւնն իշխանավորներին և հայրենիքիս հանդեպ արտահայտեի, եթե ես այս կարևոր հանգամանքը լուրջամբ զանց առնեի: Ոչ թե նորմոթութեան մոլութիւնը, այլ իմ հայրենակիցների ընդհանուր բախտավորութիւնն է շահագրգռել ինձ դիմելու այս քայլին: Դեռ երիտասարդութեանից եմ ես գնացել այս փշալից ճանապարհներով, և այժմ իմ կոչումը շատ պարզ ապացույցներ է տալիս դրա համար: Որպես գլուխ մի դպրոցական հիմնարկի, որտեղ տարեկան 200-ից ավելի երեխաներ են վստահել գլխավորապես իմ ղեկավարութեանը, ամեն օր այն տխուր դիտողութիւնն եմ անում, թե այս ծանր դրութիւնից միայն մի կերպ կարելի է դուրս գալ՝ նոր հայերեն մտցնելով այժմյան դպրոցական հիմնարկները:

Այս դժարին կացութիւնը փոխել կարենալու համար, անհրաժեշտ համարեցի փորձել նոր հայերենի մի տարրական գիրք կազմել:

Այստեղ իմ նպատակն է՝ ուսուցիչներին, ինչպես և սովորողներին տալ ուղեցույց առաջին տարրական պարապմունքների համար: Հաճախ եմ հանդիպել տերտերական կամ այլ դպրոցի աշակերտների, որոնք տարիներ շարունակ կարդալ են սովորել, բայց երբ ես նրանց մի գիրք եմ տվել կարդալու, այս զարմանալի պատասխանն եմ ստացել, թե նրանք սաղմոս կամ այլ գիրք են կարդացել, և ոչ թե այդ իսկ գրել՝ ոչ մի տառ չէին կարող:

Այդպիսով, ես գլխավոր ուշադրութիւնը դարձրի այն բանի վրա, որ հենց գրքի սկզբում, նիմայերի և Ստեֆանիի սկզբունքներով ցուցում տամ

կարդալու-գրելու մասին և հնչական մեթոդը ցույց տամ, որ նախ ես ինքս մի քանի մասնավոր աշակերտների վրա փորձել էի և լավագույն արդյունքի էի հասել, այնպես որ հազիվ 5—6 տարեկան աշակերտները տատաձևերը ճանաչելուց հետո իսկույն կարողանում էին ամբողջ բառեր ու խոսքեր կազմել և մի քանի օրում սկսել հայերեն ու ռուսերեն կարդալ:

Երեխաների մտածելու և խոսելու ունակութիւնը դյուրին եղանակով զարգացնել կարողանալու նպատակով (որովհետև մեզանում, նույնիսկ բարձր դասերի մոտ, մինչև հիմա էլ երիտասարդութեան մեծ համեստութիւնն է համարվում, երբ երեխաները համար շարժումներով են արտահայտվում և ոչ թե խոսքերով)՝ ես աշխատում էի ուսուցիչներին այնպիսի ցուցումներ տալ, որ կան նիմայերի, կամայելի և կրաուզելի մտավարժութիւնների մեջ:

Գրքի մնացած մասը պարունակում է ընթերցանութեան նյութեր, ինչպես՝ պարզ պատմվածքներ, ոտանավորներ, հետաքրքրական երևույթների ֆիզիկայից և բնապատմութեանից, բարոյակրթական պատմութիւններ — մասամբ եվրոպական դասագրքերից, մասամբ իմ կողմից կազմված: Սակայն որպեսզի մինչև այժմ իշխող դասավանդման սովորութեանը շատ դեմ չգնամ, գրքի վերջում գրել եմ մի քանի գրաբար հատվածներ:

Որքան ինձ հայտնի է, ոչ մի հայերեն գիրք չկա իմիս նման՝ թե լեզվի և թե բովանդակութեան կողմից, այդ ես պարտական եմ գերմաներեն լեզվի իմ իմացութեանը:

Այժմ ես նյութեր եմ հավաքել իմ աշխարհաբարի քերականութեան հրատարակութեան համար, որով հին լեզուն էլ կարելի լինի սովորել ավելի դյուրին և ըմբռնելի եղանակով: Այս էլ եմ ինքս փորձել փոքր երեխաների հետ, մյուս ուսուցիչների միջոցով կիրառել եմ տվել դրա հիմունքները և ինձ համար շատ շոյող լուրեր եմ ստացել բոլորից, թե փոքրահասակ մանուկներն անգամ մեծ ուրախութեամբ ու եռանդով են կանոնները յուրացնում և մի քանի օրում այնքան են առաջադիմութիւն ցույց տալիս, որ նրանք առաջ տարիներում չէին կարող անել: Եվ ի՞նչպես կարող էր անհաջողութեան մատնվել մի գործ, որ վարվում է այնպիսի մարդկանց սկզբունքներով ու հայացքներով, ինչպիսիք են նիմայերը, կրաուզեն և կամայեն, որոնք մանկավարժական աշխարհի վառ փայլող աստղերն էին:

Իմ ձգտման նպատակը, ինչպես և հայ ժողովրդի ճակատագիրը, կախված է միայն բարեխնամ կառավարութեան վճռից: Եթե ինձ բախտ վիճակվի իմ այս առաջին փորձը կենսագործել, ապա ես իմ բոլոր ուժերը կգործադրեմ ինչպես վերոհիշյալ քերականութիւնը, այնպես և այլ օգտակար գրքեր կազմելու և թերևս դրանով կովկասի հայակույս ուրիշ ժողո-

վորդների համար էլ օգտակար լինելու: Մեր գավառային դպրոցի թաթարուսուցիչ Միրզա Ֆաթալի Ախունդովը յուր հայրենակիցների համար արդեն սկսել է այս մեթոդով մի դասագիրք կազմել:

Հուլյները, նման անհրաժեշտության հետևանքով, թողել են իրենց գեղեցիկ հին լեզուն: Իտալացիք այդպիսի ուժ ունեցող լատիններնը փոխարինեցին իտալերենով: Այդքան շատ տարածված և դարեր շարունակ որպես կրթական լեզու գործածված սլավոններնը հարկադրված էր տեղի տալ ժամանակի ոգուն և պահանջին:

Մի՞թե միայն հայերը պետք է մյուս ազգերից ետ մնան և թողնվեն հոգեկան խավարի այդպիսի ստրկական կապանքների մեջ: Սակայն սա մի առանձին անձի գործ չէ, այլ բարեհաճ, ընդհանուր բարօրության մասին այնպես հայրաբար հոգացող իշխանության գործն է: Որքան էլ նախապաշարմունքներն ու սնահավատությունները առաջին փորձին որոշ չափով դեմ գնան, այնուամենայնիվ, ճշմարտությունը և այդպիսի բարձր նպատակների ձգտումը կհաղթանակեն երջանիկ գալիքի համար:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անդրկովկասյան ուսումնաբաններում՝ ինչպես դասավանդման կերպի, այնպես էլ դասատուների ճշմանկաման, ուսման առարկաների բաշխման գործում ներկայումս գոյություն ունեցող մի քանի թերությունների վերաբերյալ և հետագայում դրանք վերացնելու և նրանց ուղղելու միջոցների մասին

Հարկ կա՞, արդյոք, որևէ բան ասելու այն բարի նպատակի մասին, որով իմաստուն և ողորմած կառավարությունն իր վրա վերցրեց իր լայնատարած կայսրության նաև հեռավոր սահմաններում, ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ անդրկովկասյան՝ երկրում հիմնելու ժողովրդի բարօրության այն սրբարանները, որպիսիք են ուսումնական հաստատությունները: Ո՞ր բնիկը, աղքատիկ հյուղում, առատության վայելքի պայմաններում, այժմ չպետք է ընդունի և լիովին զգա, որ այդ որբացած երկրամասերն իր հովանավորության ներքո վերցնելու հենց սկզբից՝ կառավարության կողմից բնակիչներին ցույց տրվող հայրական բազմաթիվ բարերարություններից մեկը և առաջինը այն է, որ ցանկանում է լուսավորության բարերար ճառագայթները տարածել նաև նրանց վայրենացած, դարերով մոռացու-

թյան մատնված ձորերում, որպեսզի այնքան այլացել թշնամական ժողովորդների այդ զանգվածը մոտեցնի, միացնի այն մեծ ընտանիքի հետ, որի հայրը ուսուցարն է, փառքը՝ ուսուսանունը և որի անդամ լինելը վեր է երկրային բոլոր բարիքներից:

Բայց շնայած այդ բարձր նպատակին, շնայած ինչպես բարձր քաղաքացիական, այնպես էլ դպրոցական վարչության այդքան անդուլ ջանքերին ու հոգացողությանը՝ արդարացնելու կառավարության այդ բարի մտադրությունները, անդրկովկասյան ուսումնարանները ցարդ չեն կարողացել և չեն կարողանում համապատասխանել նրանց համար նախագծված կոչմանը: Այդպիսի, բավական առեղծվածային, ձախորդության պատճառը վերագրում էին մերթ տեղական պարագաներին, մերթ ամենաանհրաժեշտ միջոցների բացակայությանը և պակասությանը, կամ թե, որ ամենից ավելի էր պատահում և պատահում է, հաստատություններին կից գտնվող շինվածիկների անհոգությանն ու անջանասիրությանը, իսկ ամենակարևոր պարագաներին քիչ ուշադրություն է նվիրվել կամ, դրանք համարելով բոլորովին ոչինչ շնչանակող բաներ, անցել են կողքից և մոռացության են մատնել, որովհետև նման թերությունների մասին դատողները եղել են եվրոպացիներ, որոնք, նախ՝ անծանոթ են տեղական հանգամանքներին, բնիկների մտածելակերպին, երկրորդ՝ երբեք զբաղված չլինելով և չզբաղվելով բնիկների երեխաների դաստիարակությամբ ու կրթությամբ, կարող էին, բնականաբար, հեշտությամբ դեմ առնել զայրակողության այդ քարին: Դրա համար էլ այն բոլորը, ինչ եղել է, այնպես էլ մնացել է, և ով հավատարիմ է իր թագավորին ու հայրենիքին, ով սիրում է ժողովրդի բարօրությունն ու լուսավորությունը, ով վերջապես, սուրբ երդումով պարտավորվել է լինել կառավարության նպատակի ճշմարիտ կատարողը, չպե՞տք է արդյոք նրան սրտի ցավ պատճառի այդ՝ վկա լինելով նման հսկայական ծախսերին, որ կառավարությունը յուրաքանչյուր տարի կատարում է անդրկովկասյան պատանեկության դաստիարակության համար և վերջիններին համար այնքան թանկագին ժամանակի կորստին, որը ոչ մի գնով հնարավոր չէ վերադարձնել, այդպիսի մեկը չպե՞տք է, արդյոք, ամեն կերպ ջանալ կամ դադարեցնի կամ, համենայն դեպս, վերացնի [դրանք, եթե այդ անելու հնարավորություն կա]:

Հայտնի է, որ ներկայումս եվրոպական լեզուները ոչնչով հարուստ չեն այնքան, որքան ուսման գործին վերաբերող երկերով, և երջանիկ են այն երկրները, որտեղ այդքան գլուխներ, այդքան փորձված մտածողներ ո՛չ ժամանակ, ո՛չ ջանք և ո՛չ էլ միջոցներ չեն խնայում, որպեսզի, հաղթած, հարելով դժվարությունները, ամեն կերպ աջակցեն իրենց համաքաղաքա-

ցիների բարորութեան գործին: Դրանք մարդկային ցեղի իսկական լուսա-
տու ջահեր են: Բայց կարելի՞ բան է, որ ես՝ ասիացիս, կայսրութեան ամե-
նահեռավոր ծայրամասում, վայրենացած երկրամասի խուլ վայրում գտնվող
դպրոցական ուսուցիչս, խիզախեմ [և մոռացված անկյունում մտածեմ,
այսպիսի մի ժամանակ, որևէ լավ բանի, որևէ նոր բանի մասին: Այն ո՞վ
է, որ լսելով նման տարօրինակութեան մասին, այն չի համարի բանդազու-
շանք, խելացնորութիւն: Բայց այդ բոլորով հանդերձ՝ ես բնավ չեմ երկըն-
չում ինձ սպասող նման կշտամբանքներից ու ծաղրուծանակից, որովհետեւ
իմ նպատակը սուրբ է, ինչպես և սուրբ է ս. ավետարանի և աստուծո սե-
ղանի առաջ իմ տված երդումը], որը պարտավորեցնում է ինձ հավատար-
մութեամբ ու ջանասիրութեամբ ծառայել մեծ կայսրին և ընդհանուր հայ-
րենիքին:

Ութ տարի ծառայելով նույն ասպարեզում, վառ ցանկութիւն ունենա-
լով գեթ որևէ օգուտ բերել իմ երկրին ու իմ համաբաղաբացիներին, լինելով,
բացի դրանից, նրանց դավանակից, ցեղակից, գիտենալով նրանց բարքերը,
լեզուները, սովորութիւնները, հարկավ, պատշաճ չէր լինի իմ կոչմանը, եթե
գեթ որևէ բանով, որի կարիքը ունեն իմ հայրենակիցները, չհետևեի նրանց
և, որքան կարելի է, լավ շկարգավորեի նրանց կրթութեան գործը: Բայց թող
գիտական քննադատութիւնը որևէ նոր, չեղյալ բան չորոնի անդր<կովկաս-
յան> ուսումնարաններում գիտութիւնների դասավանդման մեթոդի մա-
սին արած իմ դիտողութիւններում: Դրանք վաղուց հայտնի են, բայց միայն
թե մեր հաստատութիւններում կա՞մ ընդունված չեն բնավ, կա՞մ եթե ըն-
դունված էլ են, սակավ են կատարվում, — թող դրա համար էլ չդատապար-
տեն ինձ, երբ իմ գաղափարները ոչ սիստեմատիկական կարգով, ոչ էլ լրի-
վութեամբ ու պարզութեամբ չհամապատասխանեն իմ դատավորների գիտա-
կան ճաշակին, որոնք սովոր են նման դեպքերում իրն ընդգրկել բոլոր կող-
մերից ինչպես հարկն է, քանի որ ես տակավին շատ հեռու եմ այն պահանջ-
ներին լիովին բավարարելուց, որոնք անհրաժեշտ են այնպիսի մի կարեւոր
առարկայի պարզաբանման համար, ինչպիսին է մեթոդիկան: Դա չափա-
զանց ընդարձակ ասպարեզ է նաև ամենագիտուն մարդու համար: Եվ այս-
պես, իմ դիտողութիւնները հիմնված են ոչ թե գիտական դատողութիւն-
ների և մտաեզրահանգումների վրա, այլ շատ պարզ սկզբունքների վրա,
երկարատեւ փորձի վրա և այն ամենի ուշադիր դիտողութեան վրա, ինչ
վերաբերում է մեր ուսման գործին Այսրկովկասում: Ահա և նրանց գլխա-
վոր պայմանները՝ գիտադրություն, պարզություն և հիմնավորվածություն՝
ուսումնական հաստատութիւնների ստորին դասարաններում փոքրահասակ
երեխաներին գիտութիւններ ավանդելիս, և ոչ թե սիստեմատիկ ուժան-

պառութիւն, որ առաջանում է հենց ուսման սկզբից նրանց սարսափեց-
նող և նրանց ցանկութիւնը, նրանց մտավոր և հոգեկան ունակութիւննե-
րը հենց սաղմում մեռցնող պեղանտիզմից ու բերանացի դատարկաստու-
թիւնից. անցում հայտնիից դեպի անհայտը, գործնականից դեպի տեսա-
կանը, կենդանի աշխարհից դեպի վերացականը և մտայինը, անհայտի հա-
մեմատումը հայտնիի հետ. հասկանալ և հաճախ կրկնել այն բոլորը, ինչ
անցել ենք. իսկ ամենից գլխավորն է բոլոր և ամեն մի դեպքում՝ դաս-
տիարակի միակ հոգացողութիւնը և ձգտումը պիտի լինի՝ իր մատղաջ
սանի մեջ արթնացնել նվիրական ու ազնիւ, կրոնական ու բարոյական
զգացումներ, և հարմարեցնել նրան, որպեսզի ճիշտ հայացք ունենա այն
ամենի մասին, ինչը շրջապատում է իրեն, և ըստ կարելիութեան, լրիւ գա-
ղափար ունենա այն մասին, ինչ որ անում է: Ե՛վ ամերիկական վայրե-
նիների, և՛ ամֆրիկական բարբարոսների մեջ արդեն վաղուց փայլել և մինչև
այսօր փայլում են, իրենց ամբողջ բարեբար աղղեցութեամբ, մտքի ու սրտի
լուսավորութեան և ճշմարիտ կրթութեան ճառագայթները մարդկային մո-
լորյալ ցեղի տգիտութեան խավարում, իսկ անդր<կովկասյան> ցեղերը,
չնորհիւ աստուծո, շրջապատված են առավել կամ պակաս կրթված ժողո-
վուրդներով, ամենաբարի նախախնամութեան կամքով հանձնված են այն
իմաստուն միապետի ձեռքը, որի ողորմածութիւնը, գթասրտութիւնն ընդ-
հանուր են ամբողջ աշխարհում և որի հզոր պաշտպանութեամբ, ամեն մի
կարողալ, թեկուզ երկրի ամենահեռավոր անկյունից, պատրաստի աշխա-
տարան և անխախտ բարօրութիւն է գտնում, իսկ ի՞նչը կարող է պատ-
ճառ լինել, որ Այսրկովկասում գտնվող նրա վավակները այսպես դանդազ
են զարգանում: Մի՞թե պատասխանը հենց հարցի մեջ չի գտնվում, մի՞թե
հարկ կա բացատրելու, որ մենք ինքներս, որոնց վրա է դրված ժողովրդա-
կան դաստիարակութեան սրբազան պարտականութիւնը, մենք ինքներս
սոզորված չենք այն առաքելական ճշմարիտ ոգով, այն աստվածային ներ-
շնչմամբ ու անձնուրացութեամբ, որոնցով աչքի են ընկնում ուսյալ ու բարի
միսիոներները՝ աստվածային խոսքը, ավետարանի խոսքը իրենց վայրենի
եղբայրների մեջ տարածողները: Ահա ամենագլխավորը, որ մենք չունենք:
Աստիճանները և պարզակները, ոռճիկը և անդորրը, մի խոսքով՝ սնափառու-
թիւնն ու ինքնասիրութիւնը¹, ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ այստեղ, այն

¹ Հարկավ, մեզ մոտ ոռճիկն աննախանձելի է, և թաղապետն ավելի է ստանում,
բան որևէ ուսուցիչ, և պարզակները՝ չսոված բաներ են, բայց դրա փոխարեն աստիճաններն
ստացվում են շատ և առանց դասային խտրութեան, ահա թե ինչու ում առևճ փակ է ճա-
նապարհը այլ աշխատանք ստանալու համար, դիմում է միայն ուսումնական գերատեսչու-
թեանը:

միակ զսպանակներն են, որոնք հրապուրում են մեզ կրել ուսուցչական անունը, այդ կործանարար տարրերը, որոնք մեր միակ նպատակն են դաստիարակի պաշտոն ստանձնելիս և դրա հետ մեկտեղ, Անդրկովկասում մեր եղբայրների մեջ աստծու խոսքը հաստատ պահողի ու տարածողի սուրբ առաքելական պաշտոնին կարգվելիս: Կառավարության ո՛ր տեսակները մենք կարող ենք արդարացնել, ի՞նչ օգուտ կարող են բերել իրենց համաքաղաքացիներին:

Բայց իհարկե, ինչ որ լուսնի տակ մնացել է միևնույն տեղում և նույն վիճակում անփոփոխ, բոլորը, և՛ լավը, և՛ հոռին ժամանակին այս աշխարհում կենթարկվեն փոփոխության և անխուսափելի փոփոխության, պետք է հուսալ և հաստատ կերպով հենվել այն բանի վրա, որ մեզ մոտ էլ փոփոխություն կլինի, կգա ժամանակ և կլինի խորհուրդ և ընդամին պետք է նաև այն ասել, որ մեր երկրամասը դեռևս նոր է, ամեն բան չի կարելի միանգամից անել. մեր ուսումնական հաստատությունները ոչ երկար տարիների ընթացքում, այնուամենայնիվ, արել են որքան հնարավորություն են ունեցել, բայց որ այնպես չի արվել և այժմ էլ չի արվում ինչպես հարկն է, դրանում միայն ուսումնարանները չեն մեղավոր, — չեն եղել բավականաչափ պատրաստված ղեկավարներ, ուրեմն և ճիշտ ուղի, որով պետք է ընթանար Անդրկովկասում սովորող պատանեկությունը, ահա թե ինչու ժողովրդական դաստիարակության ու կրթության գործը հասկացող ու գնահատող յուրաքանչյուր մարդու պարտականությունն է ձգտել իր գիտելիքները, իր փորձը ի սպաս դնելու երկրի կարիքներին և նպաստելու այն ընդհանուր վեճ ծրագրին, որով պետք է ընթանա ժողովրդական գաստիարակության ու կրթության գործը:

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

Յուրաքանչյուր ուսումնական հաստատության ամենագլխավոր կարիքների մասին և մանավանդ, դասատուների մասին ընդհանրապես

Յուրաքանչյուր արքունական, ինչպես և մասնավոր, բարեկարգ ուսումնական հաստատություն, բացի յուր նյութական պահանջմունքներից, այն է՝ շենք, կահկարասի և ուսումնական պիտույքներ, պետք է անպայման ապահովի նաև հետևյալ անհրաժեշտ պայմանները.

1-ին. որ դասատուները տիրապետեն, բացի իրենց կողմից ավանդվող առարկաներից, նաև բավականաչափ գիտելիքների, փորձի, լավ մեթո-

դի և, մանավանդ, սիրեն այն գիտությունները, որ սովորում է իրենց վրաստահած պատանեկությունը:

2-րդ. որ ուսման առարկաները համապատասխանեն տեղական պահանջմունքներին ու կրթվող պատանեկության հասակին, հասկացողություններին և ունենան հաստատուն սահմաններ, իմանալու համար, թե ո՞րտեղից մինչև ո՞րտեղ պետք է անցնել այս կամ այն դասարանում:

3-րդ. որ հատկապես այն լեզվով, որով ավանդվում են առարկաները, որքան հնարավոր է, զարգանան սովորողների ընդունակությունները թե՛ մտավոր և թե՛ բարոյական տեսակետից, որպեսզի մութ, անհասկանալի և լպարզաբանված որևէ բան չմնա կրթվող պատանեկության համար.

և 4-րդ. որովհետև հետագա ժամանակում, մեծ հասակում, այդ ամենի հիմք և մեր մտավոր ու հոգեկան սնունդ պետք է ծառայի փոքր հասակում ստացած դաստիարակությունն ու կրթությունը, ուստի այնպես պետք է անել, որպեսզի ուսումնական հաստատություններում մեծ ուշադրություն դարձվի փոքրահասակների վրա, այսինքն՝ ուսումնական հաստատությունների ստորին դասարանները, այն է՝ գիմնազիաների ու գավառական ուսումնարանների 1-ին, 2-րդ և 3-րդ դասարաններն ընդունվածների և ընդունվողների վրա:

Ահա սրանք են առաջին, գլխավոր պայմանները ամեն տեսակ ուսումնական հաստատությունների համար, առանց այդ պայմանների, ըստ իս դժվար է և նույնիսկ կարելի չէ որևէ լավ բան սպասել:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչպիսի դասատուներ են եղել և ներկայումս էլ կան մեր Անդր<կովկասյան> ուսումնարաններում:

Գիմնազիայի բարձր դասարանների համար մեզ մոտ ավագ ուսուցիչներ են նշանակվում կամ Ս<անկա> Պետերբուրգի Մանկավարժական ինստիտուտի, կամ Ռուսաստանում որևէ համալսարանի դասընթացն ավարտածները, որոնց խորհուրդներով էլ կառավարվում են անդր[կովկասյան] ուսումնական հաստատությունները: Այդ մարդիկ միանգամայն խորթ են և՛ տեղական պայմաններին, և՛ բարքերին, և՛ լեզուներին, և՛ բնիկների երևիանների մտածելակերպին ու հասկացողություններին, և, որ ամենից վատն է, այդ մարդիկ, ըստ մեծի մասին, իրենց դաստիարակության վրա պետական գանձարանի կողմից արված ծախքի դիմաց, պարտավորված են որոշ տարիներ ծառայել ուսումնական հաստատություններում — որտեղ էլ որ լինի — հետևաբար, նրանք կամ բնավ շահագրգռված չեն, կամ շափազանց քիչ են շահագրգռված իրենց առաջիկա պարտականությունները կատարելու գործով, այնպես որ նրանցից շատերն իրենց ծառայության համար օրերով ու րոպեներով հաշված ժամկետից ավելի չեն պարապում, քան

նրանց առարկաների ավանդման համար որոշված¹ փոքրաթիվ ժամերն են:

Եվ, բացի դրանից, նրանց մոտ աշակերտները մտնում են 4-րդ դասարանը, արդեն փոքր ի շատե պատրաստ, կարող են արդյոք նրանք դասել ստորին դասարաններում տիրող դրուժյան մասին և նրանց ի՞նչ գործն է նույնիսկ դատել այդքան նվազ կարևոր և նրանց արժանիքը նվաստացնող խնդրի մասին: Ահա թե ինչու այդքան ժամանակի ընթացքում, մինչև այժմ դեռ ոչ մի քայլ չի արված այդ դասարաններում նախնական ուսուցման հարմար և օգտակար գրքեր կազմելու ուղղությամբ՝ ոչ ուսերեն լեզվով, ոչ էլ տեղական լեզուներով, իսկ եթե որևէ մեկը սեփական նախաձեռնությամբ ցանկանում է այդ անել, ապա նրանք պատրաստ են ուղղակի խեղդել, փոխանակ աջակցելու և խրախուսելու աշակերտներին²:

Դրանից հետո էլ ի՞նչ ասել գիմնազիաների ստորին դասարանների և գավառական դպրոցների ուսուցիչների մասին, որոնց տնօրինությունն է հանձնվում ամենից նուրբ³ և ոչինչ չհասկացող պատանեկությունը, Գասարբեր դասերի պատկանող և տարբեր բնավորությունների տեր մարդկանց մի խումբ է, իսկ մեծ մասամբ այնպիսի մարդկանց, որոնք որևէ հույս չունենալով, որ աստիճաններ կստանան քաղաքացիական ծառայության մյուս բնաշխատներում, իրենց համար ամենահուսալի ապաստան են գտել ուսումնական գերատեսչության մեջ, և զարմանալի⁴ է, որ ամիսները նրանց տարիներ պիտի թվան, մինչև այդ նպատակը կկատարվի:

¹ Այդ մարդկանց մեջ, որքան ինձ հայտնի է, դովասանքի արժանի բացառություն է կազմում Թիֆլիսի գիմնազիայի մաթեմատիկայի ավագ դասատու Պ. Շեստակովը՝ մի մարդ, որը հոգով, սրտով ու մեթոդով նվիրված է իր գործին, որին աստվածացնում են իր աշակերտները և որի հետ, ճշմարիտ բավականությամբ, բազմիցս դատողություններ ենք ունեցել մեր ընդհանուր առարկայի շուրջը, և ուրիշ ոչ ոքի հետ՝ Թիֆլիսում իմ յոթնամյա պաշտոնավարության ընթացքում իսկ գանդատները անբավարար ուժեղ, ծառայության հետ կապված զեմարությունների, պարզեցում կամ աստիճան շտանալու մասին՝ դրանք սովորական ուղղության խոսքեր են լուրարանչուրի շուրջերին:

² Ընթերցողները, հարկավ, կարող են կասկածել իշխանությունում ինձնից բարձր կանգնած անձանց վերաբերյալ իմ այդպիսի շփազանց խիստ դատողությունների մասին, բայց ես կարող եմ այդ ասացուցել փաստերով: Ուսյալ մարդկանցից ո՞վ չգիտե Տապպեի ուսուցիչներին այն գործնական քերականության առավելությունների մասին, որը մինչև այժմ էլ լավագույն ձևերակն է հանդիսանում Ռուսաստանում ապրող գերմանացիների համար ուսերեն սովորելու գործում: Հայերի համար իմ կազմած այդ հրաշալի քերականությունը Գիտությունների Ակադեմիան հաստատել է, իսկ Թիֆլիսի գիմնազիայի խորհրդի կողմից, որպես անօգուտ գիրք դատապարտված է փոշիների ու փտման հավիտենական զոհ դառնալու, այլևս չխոսելով իմ մյուս գրքերի մասին, որոնք նրանց կողմից արժանացել են նույն բախտին:

³ [Թարմ]:

Այնուհետև մնաք բարյավ և՛ ուսումնարան, և՛ ուսում: Վաղուց են արդյոք նրանք մտածել այդ մասին:

Արժե՞ արդյոք որևէ բան ասել նաև կրոնուսուցիչների ու տեղական լեզուների ուսուցիչների մասին, որոնք, աստված գիտե, թե ի՞նչպիսի ուսումնարաններից են դուրս եկել և որոնց վրա ավելի է սրբազան պարտականություն ընկնում ազնվացնել մատաղ սերունդը, վարձացնել նրա բարոյական ու կրոնական դաստիարակները և դրանով իսկ այդ սիրասուն, նուրբ երեխաներին հաճելի դարձնել իրենց ամենաբարձրյալ հորը: Դրանք գրեթե զրադաշտական ժամանակներից մնացած էակներ են, որոնք տակավին խարխափում են լույսի ու խավարի միջև, ոչ մի գաղափար չունեն ոչ իրենց պարտականությունների, ոչ մեթոդի և ոչ էլ ուսման վերաբերյալ գրեթե որևէ բանի մասին, իսկ ուսաց լեզվից թերևս գիտեն միայն հաց ու ջուր բառերը, այն էլ հայ ու վրաց դավանանքի կրոնուսուցիչները, իսկ թուրքականների մասին ավելորդ է խոսել: մոլլան ինչպե՞ս իմանա քրիստոնեական լեզուն, երբ նա այդ լեզուն արհամարհում է: Բացառություն կազմում են միայն նրանք, ովքեր սովորել են Թիֆլիսի ուսական սեմինարիայում: Խոսելով բավական պարզ, բայց թերևս, շփազանց ազատ՝ մեր ուսումնարաններում տիրող վիճակի մասին՝ նրանց դասատուների հարցի կապակցությամբ, ես անցնում եմ մյուս, դրան անմիջապես հաջորդող խնդրին:

ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԱՐՈՐԻ

Գիմնազիայի և գավառական ուսումնարանների ստորին դասարաններում ավանդվող առարկաների և նրանց ավանդման եղանակի մասին

Բոլոր դպրոցների 1-ին դասարանների ուսման առարկաները հետևյալներն են՝ կարդալ ուսերեն լեզվով, թվաբանություն, վայելչագրություն, գիմնազիայի 2-րդ և 3-րդ դասարաններում, բացի տեղական լեզուներից, այսինքն հայերենից, վրացերենից և թուրքերենից, նաև՝ ուսերեն, ֆրանսերեն ու գերմաներեն, այնուհետև՝ աշխարհագրություն, թվաբանություն, վայելչագրություն և նկարչություն, իսկ գավառական ուսումնարաններում, ի բաց առյալ Թիֆլիսից, որը հավասարեցված է գիմնազիայի, տեղական լեզուներից միայն երկուսը և այլ ուսման առարկաներ: Դասավանդումը 1-ին դասարանում դրված է մեկ ուսուցչի վրա, իսկ մյուս դասարաններում՝ տարբեր ուսուցիչների: Աշակերտը, առանց որևէ պատրաստության,

հաճախ չկարենալով կարգալ նույնիսկ մայրենի լեզվով, ուսերեն ոչ մի բառ չիմանալով, ընդունվում է 1-ին դասարանը, ուսուցչի կողմից գրվում մյուս աշակերտների ցուցակում և սկսում է նրանց հետ կարգալ, նախ տառերով, ապա վանկերով և այլն, կամ աղյուսակներով կամ գրքերով: Այս տեղ նրա բախտն ու հաջողությունները լիովին կախված են կա՛մ այն ուսուցիչներից, որոնց ղեկավարությունն ատակ նա գտնվում է, կա՛մ իր սեփական ընդունակություններից, հասկանալու կարողությունից ու ջանասիրությունից:

Այդ դասարանը մտնող աշակերտների մասին կարելի է արդեն վճռականորեն ասել, որ նրանք առանց բացառություն, որ դասին ու կողման է պատկանելիս լինեն, մինչև այն որևէ տեսակի վարժություն չեն արել, բացի շարաճճիությունից, վայրագությունից և նման այլ արարքներից, որ նրանք ցուցաբերում են կամ իրենց տանը, կամ փողոցում, այն պատճառով, որ նրանց ծնողները որևէ գաղափար չունենալով դաստիարակության մասին, նրանք լիովին թողնված են բախտի քմահաճույթին: Այն ծնողներն էլ, որոնք իրենց երեխաներին ուղարկում են ուսումնարան, հաճախ և մեծ մասամբ միայն այն նպատակով, որպեսզի աղատվեն նրանց գլխացավանքից, այստեղ՝ ուսումնարանում սովորաբար ի՞նչ շրջանի մեջ է ընկնում աշակերտը,— ոչ ավելի լավ, քան ինքը, իսկ մտավոր զբաղմունքի տեսակետից հաղթվ թե ոչ ավելի վատ, որովհետև նրա միտքը թեև մինչ այդ ոչնչով զբաղված չի եղել, բայց գոնե ազատ է եղել, թրամ և ենթակա չի եղել որևէ հարկադրանքի, այստեղ նա արդեն շատ շուտով տեսնում է, որ քանոնը և ճիպոտն իզուր չեն գործածվում դասարաններում, պահանջում են սովորել և հնազանդ լինել, կամա թե ակամա նա տեսնում է հնազանդ և զգույշ լինելու անհրաժեշտությունը <այնքան ժամանակ>, քանի դեռ նա ուշադրության է առնվում, իսկ եթե ուշադրության չառնվի, ապա՝ աստված մի՛ արասցե:

Այսպիսով անցնում է երկու, երեք, նույնիսկ չորս տարի և դեռ ավելի: Այդ հսկայական ժամանակամիջոցում նա, հազիվ սեփական ջանքերով կամ, ավելի լավ է ասել՝ այս կամ այն ընկերոջից, դասարանում կարգալիս կամ թվաբանության դասին գործածվող մի շարք տեխնիկական, բայց մուծ, իր համար բոլորովին անհասկանալի արտահայտություններ անմտորեն ու մեքենայորեն որսալով, սովորում է մի կերպ կարգալ արդեն գրքով, կատարել թվաբանական չորս գործողությունները, մի կերպ ընդօրինակել տառերը, և ահա նա ընկերանում է նրանց, որոնք կոչվում են ավագ աշակերտներ և որոնց պարապմունքները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ նույն բաների կրկնությունը, բայց արդեն ուսուցչի ղեկավարությամբ, որը նախորդ ղեկավարներից բնավ էլ ոչ հաջող կերպով, ստիպում է նրան գրքով կար-

գալ, խնդիրները լուծել, մինչև կգա քննությունների ժամանակը, որից հետո արդեն նա կփոխադրվի 2-րդ դասարանը՝ հուսալով, որ այնտեղ նրա համար ավելի դյուրին կլինի, բայց այդքան երկար ժամանակի ընթացքում մեկն ու մեկը թեկուզ մի բառ բացատրե՞լ է արդյոք ոչ միայն ուսերեն, այլև նրա մայրենի լեզվով՝ այնպես, որ նա լիովին հասկանա բացատրվածը, նրան ստիպե՞լ են արդյոք թեկուզ միայն տառերն արտասանել ինչպես հարկն է,— դա կողմնակի, շլտված, 1-ին դասարանի աշակերտների անելիքների մեջ չմտնող բան է, սահմանված է կարգալ, գրել և սովորել թվաբանության 4 գործողությունը, իսկ դրանք հասկանալու մասին ոչինչ ասված չէ, դա 2-րդ դասարանի գործն է՝:

Այսպիսի անհաստատ և նույնիսկ անօգուտ հիմքի վրա են դրված նաև 2-րդ ու 3-րդ դասարանների առարկաները, որոնք պահանջում են ոչ միայն ուսաց լեզվի գիտություն, որի հետքն անգամ չկա,— այլև պահանջում են ունենալ պարզ գաղափարների ու արտահայտությունների նախնական բավական մեծ պաշար, մտավոր ընդունակությունների զարգացում և այլն², իսկ հիշողությունն ու ճիպո՞տը: Եթե մեկը դրա համար ունի առաջինը և վախը ծնողների հանդեպ, ինչպես ուսուցիչների, ապա նա քաջաբար կդիմանա նրանց այդ սարսափելի տանջանքներին, բայց արդեն վճռականորեն դեռ նետելով տեղական և օտար բոլոր լեզուները, առանց որոնց նույնպես նա կփոխադրվի դասարանից դասարան. վա՛յ նրան, ով չունի այդ անհրաժեշտ պայմանները: Այդպիսին, բացի հաճախակի պատիժներից և, վերջապես, դասարանից բոլորովին վտարվելուց, ոչ մի լավ բան չի տեսնի իր համար, բայց բախտավոր է և նա, ով ժամանակին թողնելով այդ խեղդիչ պարապմունքները, ջանում է ծայրահեղ դեպքում գոնե որևէ արհեստ սովորել, չէ՞ որ շատերը աշակերտ անվան տակ պարապ-սարապ թափա-

1 Այսպես էին պատասխանում և պահանջում նույնիսկ գիմնազիայի պ. պ. ավագ ուսուցիչները, որոնք ամեն տարի դիրեկցիայի կողմից գործուղվում էին ինձ մոտ՝ ներկա լինելու Թիֆլիսի գավառական ուսումնարանի աշակերտների տարեվերջի քննություններին, երբ ևս այդ ուսումնարանի տեսուչն էի,— և ես ինչպե՞ս կարող էի իմ ուսուցիչներին որևէ այլ բան պահանջել:

2 Բայց չէ՞ որ գրքերը նրա համար են, որպեսզի սովորեն [այդ առարկաները], մի՞թե Արսենի Աշխարհագրությունը, Կայդանովի Պատմությունը, Վոստոկովի Քերականությունը բավական չեն դրանք սովորելու համար: Եվ նույնիսկ շատ, ավելի քան բավական են, բայց կհասկանա՞ր արդյոք տեղացի թեկուզ հենց ուսուց — գրքի այդ գիտական ծանր լեզուն, ո՞ւմ բանն է հատել, միայն թե նա տառացիորեն սովորի, ինչ որ կա նրանց մեջ, միայն թե նա սարքին և անսխալ կրկնի այդ գրքերից տրված դասերը իստ առ բառ իրար հետևից, էլ ի՞նչ հարկ կա հասկանալու, Բենիկը ուսուցիչը անգիր պիտի սովորի այնքան, մինչև ինձը կհասնա՞ն: Ահա այդպիսի պատվարժան դասատուների միակ արդարացումը:

ուում են, որովհետև նրանց ծնողները ցանկանում են, որպեսզի իրենց երեխաները հետագայում անսպասելի չլինեն, մինչ այն ժամանակ, երբ բեղերն ու տարիքը ստիպում են նրանց ընտրել ապրելու միջոց, — իսկ թե ինչպիսի՞ն կարող են ընտրել նրանք այդ բոլորից հետո, եթե ոչ անազնիվ [անկարգ], անպետք և ամենաողորմելի ապրելամիջոցը, որովհետև նրանք հենց իրենք անպետք են: Այդպիսի խղճուկների ու դժբախտների որքա՞ն օրինակներ կան: Եվ այդ բոլորի համար ո՞վ է հանցավորը, եթե ոչ մենք ինքներս, բարի դաստիարակներս:

Այլևս չխոսենք գիտությունների և օտար լեզուների ավանդման համար եղած ուսումնական ձեռնարկների մասին, — հոգատար իշխանություն հրատարակած օտար լեզուների դասադրքերը, որքան էլ դժվար լինեն դրանք, այնուամենայնիվ, փորձված մարդու ձեռքին մեծ օգտակարություն կարող են գործածվել բոլոր դասարաններում. բայց ի՞նչ ասել տեղական լեզուներով հրատարակված մի քանի հին, դասարանում գործածելու համար միանգամայն անպետք դասագրքերի մասին, որոնցից բացի ոչ մի կարգին բան գոյություն չունի: Տեղական լեզուները, եթե դրանք [ավանդվում են] սահմանված են, որպեսզի դրանցից որևէ օգուտ լինի, ապա պետք է ավանդվեն այնպես, ինչպես կայսրություն այլ ուսումնական հաստատություններում ավանդվում են օտար և հին լեզուները, այսինքն՝ նրանց դասատուները պետք է նախ՝ շատ լավ գիտենան ուսերեն, դարոցականներին իրենց առարկաներն ավանդեն համեմատական եղանակով, և, երկրորդ՝ պետք է ունենան նրանց համապատասխան ուսումնական հարմար ձեռնարկներ, արև՝ բառարան, քրեստոմատիաներ, թարգմանություն համար գրքեր և այլն: Բայց վերևում ես արդեն ասել եմ, թե մեզ մոտ մեծ մասամբ ի՞նչպիսի մարդիկ են տեղական լեզուների և կրոնի դասատուները. սրան պետք է ավելացնել նաև ուսումնական ձեռնարկների պակասը և այդ առարկաների ավանդման համար սահմանված դասաժամերի քուլթյունը, որովհետև ստորին դասարաններում դրանց հատկացված է շաբաթական երկու <ժամ>, իսկ բարձրերում՝ միայն մեկ ժամ. այստեղից որոշակիորեն հետևություն պետք է անել, որ դրանից որևէ օգուտ չի կարող ստացվել:

Բայց գուցե քերթին է հայտնի, որ բոլոր այդ լեզուները կազմված են երկու բարբառից՝ գրքի կամ մեռյալ բարբառից, որից ժողովուրդը ոչինչ չի հասկանում և որով ոչ ոք չի խոսում, և ուսուցանող կամ կենդանի բարբառից, որը ներկայումս գործածության մեջ է. ուսումնարաններում անցնում են առաջինը, այսինքն՝ գրքի բարբառը, որը սովորողների համար նույնքան խորթ է, որքան և օտար լեզուները, իսկ թուրքերեն լեզուն, ես մինչև օրս էլ չեմ հասկանում, թե ինչու է մտցված անդր<կովկասյան> ուսումնա-

րաններում ավանդվող առարկաների ցանկի մեջ: Մի՞թե ոչ ոքի հայտնի չէ, որ թուրքերենը հենց իրենց՝ թուրքերի կողմից արհամարհվում է, որպես անպետք և ոչ մի բանի անընդունակ լեզու:

Մի՞թե ոչ ոք չգիտե, որ թուրքերեն լեզվով չկա ոչ գիրք, ոչ դիր և բացարձակապես ոչինչ, և որ իրենք՝ թուրքերը իրենց մզկիթներում սովորում են միայն արաբերեն և պարսկերեն, որ բոլոր, նույնիսկ չնչին գրություններն էլ կազմվում են բացառապես պարսկերեն և դարոցներում, թուրքերենի անվան տակ, մեր բարի մուլաների մոտ կարդում են Գուլիստանը, Հաֆիզը, Թարիգ-Նազիրի և պարսիկ այլ հեղինակներ, որոնցից ուսման ամբողջ ժամանակաշրջանում այնտեղ էլ չեն հասնում սովորողները, որպեսզի ամեն մի երեսը կարողանան կարդալ գեթ տառ տառ, իսկ արդեն հասկանալ նաև բովանդակությունը — այդ արտասովոր և անհասանելի հրաշք կլիներ: Այսպիսով, ինչպես միանգամայն պարզ երևում է, եթե մեկը ցանկանում է թուրքերեն սովորել նրա համար, որպեսզի հետագայում պետք գա որպես թարգման, ապա նա անսպասելիորեն պետք է գիտենա թե՛ պարսկերեն, և թե՛ արաբերեն, և, ով գիտե այդ լեզուները, պետք է խղճի մտքը համաձայնի ինձ հետ, որ դրանք սովորելու և նույնիսկ միջակ իմանալու համար, անհրաժեշտաբար պետք է, համենայն դեպս, բոլոր պարսպամունքներից բոլորովին ազատ 6 կամ 8 տարի, եթե ոչ ավելի, անխոնջ համբերություն, անընդհատ վարժություն, որպեսզի այդ լեզուները գիտենա ոչ թե անվանապես, այլ օգտավետ կերպով:

Դա այնպիսի առարկա է, որ կարելի է մեր ուսումնարաններում ավանդվող բոլոր առարկաների հետ զուգահեռ դնել, կարելի է արդյոք յուրաքանչյուր դասարանում շաբաթական երկու դասով որևէ դրական արդյունքի հասնել: Չէ՞ որ իրենք՝ բնիկ թուրքերը, 10—15 տարի անընդհատ, այն էլ առավոտից մինչև երեկո, և ուրիշ որևէ առարկայով չզբաղվելով, սովորում են իրենց մուլաների մոտ, բայց չնայած դրան, որ ամենից զարմանալին է, իրենց նպատակին հասնում են ոչ բոլորը: Դրա պատճառը դասավանդման վատ մեթոդն է և տառերի, վանկերի ու բառերի հիերոգլիֆիկական խառնուրդը, որը անչափ դժվարություն է պատճառում նույնիսկ ուսյալ մարդուն՝ խորամուխ լինել արևելյան իմաստությունների այդ անթափանցելի գաղտնիքների մեջ:

Թեև այդ հիշտ չէ, սուտ է, որը ծագում է ընդհանրապես նրանից, որ մահմեդականները ֆանատիկորեն կապված են արաբերենի և պարսկերենի հետ, գտնելով, թե այդ լեզուների մեջ են պարսիկված իմաստության, գիտության և բարիքների բոլոր աղբյուրները: Չէ՞ որ միջնադարում այդպես էին դատում նաև հին լեզուների մասին: Բայց թուրքերենը իր տեսակի մեջ միակ բանաստեղծական է, հնչեղ և, թերևս, քերականական տեսակետից ամենահեշտ է բոլոր լեզուներից:

Այդ է եղել պատճառը և այժմ էլ այդ է, որ, ոչ ի կշտամբումն որևէ մեկի առած, անդր<կողմասյան> ուսումնարանները, մանավանդ Թիֆ<լիսի> գիմնադիան՝ ազնվականական ուսումնարան անվան տակ իր գոյություն հենց սկզբից մինչև օրս չի կարողացել և չի կարող, Ռուսաստանի մյուս գիմնադիաների օրինակով, թեկուզ մի տեղացու պատրաստել այնպես, որպեսզի նա կարողանա ուղղակի մտնել համալսարան, առանց նախապես գիտելիքներ ձեռք բերելու այն քաղաքներում, որտեղ գտնվում են համալսարանները։ Բայց այդ քիչ է։ Չկա այնտեղից դուրս եկած և ոչ մի բանիմաց թարգման, որի կարիքը այն աստիճան անհրաժեշտ համարվեր, որ կառավարությունը ինքը հարկ համարեր Ս. Պետերբուրգում ամբիոններ հիմնել արևելյան լեզուները հիմնավորապես սովորելու համար, այն ժամանակ, երբ Թիֆ[լիսի] գիմնադիան հենց նրանց կենտրոնումն է գտնվում։ Դա, իմ կարծիքով, բավական ուժեղ և զգալի հարված է Անդրկովկասի դպրոցական վարչության ամեն մի ծառայողի համար, որը, այնուամենայնիվ, իրեն չի արգարացրել կառավարման ինքնին ոչ այնքան դժվար այդ գործում։ Դիշտ է, մեր ուսումնարաններից դուրս եկած և այժմ քաղաքացիական մասում լավ ծառայողների թիվը բավական մեծ է, բայց մի՞թե դրանով կարող ենք ապացուցել, որ մենք առանձին ճիգ ու ջանք ենք թափել նրանց կրթություն տալու համար։

Մի՞թե ծխական ուսումնարաններից չեն դուրս գալիս քաղ<աքացիական> պաշտոնյաների մեծ մասը, որոնք կարճ ժամանակամիջոցում, ոչ պակաս հաջողությամբ ընտելանում են թղթերի ձևերին, գործավարությանը, ուրեմն ո՞րտեղ են երևում մեր աշխատանքի թեկուզ հետքերը։ Դրանց զուգահեռ դնենք այն դժբախտների թիվը, որոնք երկար, շատ երկար ժամանակ տառապել են մեր անպտուղ, անբնական ուսուցմամբ, որոնք մեր միջոցով իբր թե պատրաստվել են ապագայում իրենց համար մի կտոր հաց վաստակելու, բայց ոչ մի օգուտ չտեսնելով մեղանից, վերջապես թողել են և՛ մեզ, և՛ մեր ուսուցումը, և արդեն ի վիճակի չլինելով, ինչպես վերևում ասված է, որևէ հաստատուն զբաղմունք գտնելու, դարձել են և դառնում են կամ պարապ-սարապ թափառողներ, կամ փերեղակներ՝ ով

1 Թեև եղել են համալսարանները մտնողներ, բայց դրանք բացառապես եղել են նրանք, ովքեր իրենց նվիրել են մաթեմատիկային, որի համար, ինչպես հայտնի է, ամբողջապես չեն պահանջում մյուս առարկաները, և այդ սակավթիվ մարդիկ եղել են բնիկ ուսանողներ, որոնց քիչ չեն նպաստել լեզուն և ընտանեկան դաստիարակությունը։ Եստ չի անցել այն օրից, երբ Թիֆ<լիսի> գիմնադիանի զասընթացն ավարտելուց հենց նույն տեղում ոսկե մեդալ և աննման ատեստատ ստացած մի աշակերտ, ինքը բնիկ ուս, չի ընդունվել Մոսկ<վախի> համալսարանը՝ հատկապես այն պատճառով, որ չի ունեցել դրա համար նրան իրավունք տվող բավականաչափ գիտելիքներ։

կարողություն է ունեցել, կամ գրագիրներ, կամ արևէ այլ բան, որոնցից շատ քերին են օգտվում թեկուզ այն ասիմանագիտի ուժեղից, որ տրվում է այս վերջիններին, իսկ շատերը, որոնք նույնիսկ հասարակ խղիներ արտագրելու ընդունակություն չունենալով, պարապ տեղը քարշ են գալիս ի վնաս իրենց և իրենց խեղճ ծնողներին, հուսալով, որ երբևիցե կարծանանան աշխարհում նրանց համար միակ երջանկությունը և ամենօրյա հացը վաստակելու հնարավորությունը, այն հացը, որի կարիքը մեր լիառատ երկրամասում, շնորհիվ աստուծո և իշխանության հոգատարության, չի զգում ոչ հասարակ երկրագործը և ոչ էլ հեռվին օրավարձ մշակը։

Վա՛յ մեզ այդ դժբախտների համար, և՛ աստուծո առաջ, և՛ գահի, հայրենիքի առաջ, և՛ հասարակության առաջ, և՛ հենց նրանց՝ մեր պատճառով անպէրջ տառապողներին առաջ, Ուրիշ ի՞նչ անեն նրանք։ 10—12 տարի, իսկ շատերը և 16 տարի, մեր ձեռքի տակ են նրանք, այդ բավական չէ, մենք նրանց պահում ենք մեր տիրանական իշխանության ներքո և, վերջապես, դուրս են գալիս մեր ձեռքից՝ շատ քիչ բան ստանալով կամ ոչինչ չափեացնելով իրենց ունեցածին, հրաշալի տարիներն անցել են և մեր բեղավոր շահահաս աշակերտն ո՞ւր պետք է դիմի, եթե ոչ վերջին, հաճախ ամենավատ զբաղմունքին։

Բայց փա՛ռք աստուծո, որ նրանց թիվը հիմա, այնուամենայնիվ, փոքր է, սակայն տարեց տարի այն ավելանում է, թե ի՞նչպես կլինի նրանց գործը, այդ Աստված գիտե միայն։

ԴԵՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐ

Վերը բացատրված բերությունները վերացնելու և ուղղելու միջոցների մասին

Համառոտակի խոսելով Այսրկովկասում գտնվող մեր ուսումնական հաստատությունների ողորմելի վիճակի մասին, ես այժմ անցնում եմ այն շահագանց կարևոր խնդրին, թե ինչպե՞ս վերացնել վաղուց արդեն առաջացած այդ թերությունները։ Հարկ կա՞ արդյոք խոսելու նաև այն մասին, թե ի՞նչպես և ինչո՞վ, հատկապես ումնի՞ց են կախված աշակերտների հաջողությունները յուրաքանչյուր ուսումնական հաստատության մեջ, եթե ոչ՝ ուսուցիչներից։ Եթե լավ ուսուցչի մոտ և՛ կույրը, և՛ համրը, և՛ խուլը կարող են որևէ բան սովորել և սովորել հաջողությամբ, ապա կասկածի ենթակա՞ է արդյոք, որ մեր ուսումնարաններում էլ իշխանության գլխավոր

հոգսը պիտի լինի, ինչպես վերևում ասվեց, ընտրել լավ, փորձառու և բարե-
խիղճ դասատուներ, մանավանդ ստորին դասարանների համար: Իսկ ո՞րտե-
ղից գտնել այդպիսի դասատուներ,— կասեն մեզ: Ռուսաստանից եկող-
ներն անպետք են դրա համար, իսկ տեղացիներից դժվար է գտնել: Բայց
ինչպե՞ս են վարվում օտար երկրներում և մեզ մոտ՝ օտազեյական պրովին-
ցիաներում, որպեսզի ժողովրդական դպրոցների համար ընդունակ ուսու-
ցիչներ պատրաստվեն: Մեզ մոտ էլ, Քիֆլիսում, ինչպես այնտեղ, բաց անել
այսպես կոչված ուսուցչական սեմինարիա, նա, ով մտադիր է հետագայում
դասատու լինել, փորձառու մանկավարժի հսկողության ներքո, մի քանի
տարի գործնականում կարողանա տեսնել և սովորել, թե ինքը ինչպե՞ս
պետք է սովորեցնի փոքրահասակներին: Ես կարծում եմ, որ դա անհնա-
րին բան չէ, դատելով այն հսկայական ծախսերից, որ առատաձեռն կա-
ռավարությունը ամեն տարի կատարում է տեղացիների դաստիարակու-
թյան վրա: Այդպիսի ուսումնական հաստատություն հիմնելու, նրա օգտա-
կարության և բարերար ազդեցության մասին հարկ էլ չկա խոսելու, որով-
հետև այդ շատ վաղուց և լավ հայտնի է:

Բայց եթե այդպիսի մի ուսումնական հաստատություն հիմնելու գոր-
ծում կա որևէ արգելադրված հանգամանք, որ լինել չի կարող, գեթ Քիֆ-
<լիսի> գիմնադրիսի ստորին դասարաններում <ունենալ> մեկ կամ եր-
կու լավ ուսուցիչ, որպեսզի, այդպիսով, կարելի լինի ոչ միայն բարելավել
Անդրկովկասում առաջին և գլխավոր ուսումնական այդ հաստատությունը,
այլև, որպեսզի հենց նրանց մոտ, նրանց վերահսկողության տակ, ապագա-
յում ուսուցիչներ լինելու ցանկություն ունեցող երիտասարդ մարդիկ, այդ
թվում և կրոնուսուցիչներ ու տեղական լեզուների ուսուցիչներ պահվեն
նույն դասարաններում, որպեսզի թե՛ դասավանդության մեթոդը տեսնեն և
թե՛ իրենք այդ դասարանների աշակերտների հետ պարապեն, վարժու-
թյուններ կատարեն նրանց հետ՝ նույն դասարանների ուսուցիչների վերա-
հսկողությամբ և ղեկավարությամբ: Չէ՞ որ մեզ մոտ, հենց այժմ էլ, ով
ցանկանում է ուսուցչի պաշտոն ունենալ գավառական դպրոցներում, մի-
անգամից չի նշանակվում, այլ պարապում է երկար, բայց որտե՞ղ:— Դի-
րեկցիայի գրասենյակում՝ գրությունների արտագրությամբ: Ահա թե ի՞նչ
է պահանջվում ուսուցչից և ինչպես են իմացվում նրա ընդունակություն-
ները: Ո՞ր է այստեղ նպատակը, և ի՞նչ օգուտ դրանից: Հարկավոր էր
նրան շուտ և անպայման տեղավորել գիմնադրիսի այն դասարանում, որ
դասարանը ցանկանում էր ընդունվել գավառական դպրոցներում, հետևել
թե նա ինչպե՞ս է վարվում աշակերտների հետ, ցույց տալ նրան մեթոդը,
եթե նա չունի այդ մեթոդը, ստիպել նրան, որպեսզի շաբաթը մի քանի

անգամ աշակերտների հետ ինքը պարապի այդտեղ ավանդվող առարկա-
ներից, հետո արդեն, իր կոչմանը համապատասխան ընդունակություններ
ձեռք բերելու դեպքում միայն, թույլ տալ նրան ստանձնելու իրեն ցան-
կացած պաշտոնը, որտեղ ուզում է: Ըստ իս՝ այդ դժվար չէ հենց այժմ
գլխի բերել, և դա՛ ամեն տեսակ ուսումնարանի համար լավ և ընդունակ
ուսուցիչներ պատրաստելու անհրաժեշտ ուղին է: Բայց մեզ մոտ, ինչպես
լավում է, աշխատում են վերացնել այդ շարիքը, գավառական դպրոցների
ուսուցիչներ նշանակել Քիֆլիսի գիմնադրիսի ավարտածներին: Հարկավ,
այդ, համենայն դեպս, ավելի լավ է: Բայց արդյո՞ք նրանք լավ մեթոդով
են սովորել: Կարո՞ղ են վերհիշել, թե փոքր հասակում իրենց ինչպես են
սովորեցրել: Գրեթե ո՞վ, թե՛ ուսուցիչների տեսողակներից էին բերանացի
սովորում գիտելիքները, և մեծ մասամբ չհասկանալով, թե ի՞նչ են <իրենց>
սովորեցնում, ինչպես այդ մեզ մոտ, դժբախտաբար, արվում է, դժվար թե
կարելի է ավելի լավ ուսուցիչ լինել, քան նրանք, որոնք այլ տեղերից են
ընդունվում: Այդպիսի օրինակներ շատ կան, այլևս ի՞նչ հարկ կա խոսելու
Քոզ նա, ով ավելի փոքր ունի մեր գործում և ով անաչառ է, թող նա
դատի այդ ամենի մասին, և ասի ճշմարիտը՝ ո՞վ է արժանի նրան:

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

Այն մասին, թե ինչպես մատաղ սանի մեջ մտավոր ընդու-
նակություններ զարգացնել ուսերեն խոսակցական լեզվով

Եթե երեխայի ընդունակությունները մայրենի լեզվով զարգացնելու
արվեստը մանկավարժության մեջ համարվում է ամենաճիշտը և, միև-
նույն ժամանակ, ամենադժվարը, ապա ինչպիսի՞ ջանք ու աշխատանք
կպահանջի նույն պայմանի կատարումը օտար լեզվով, ինչպիսին ուսե-
րենն է տեղացիների համար: Բայց ի՞նչ կարելի է անել — մենք ուսանե-
րենք, այդ պատճառով էլ մեր երեխաները նույնպես պետք է անպայման
սովորեն ուսերեն և ոչ միայն խոսեն, այլև մտածեն, զգային, դատեն,
որպեսզի ուս լինեն բառի բուն իմաստով: Բայց ի՞նչպես դառնալ այդպի-
սին: Չի կարող պատահել, որ ուսաների մեջ շարժվելով, գիշեր-ցերեկ ինչ-
պես տանը, այնպես էլ փողոցներում խոսելով իր մայրենի լեզվով, այդ-
քան շուտ կարելի լինի վարժվել ուսերենին, թող թե մտածել ուսերեն:
Եվ եթե կարելի էլ լիներ, ապա ո՞րտեղ և ե՞րբ անել այդ: Կարելի՞ է արդյոք
1-ին դասարանում սովորեցնել տեղացուն և՛ կարգալ, և՛ գրել, և՛ թվա-

բանություն, և՛ խոսել, և՛ դատել ուսերեն: Այդ շարժում ու շեղում բան է, Այդօրինակ պատասխաններ ես լսել եմ միշտ և լսում եմ ամեն օր բոլորից, նույնիսկ ոչ առաջին դասարանի ուսուցիչներին:

Եվ ի՞նչ կա զարմանալու: Միշտ, մարդ ինչ որ ինքը չի իմանում, չի հասկանում և չի կարող կատարել, համարում է անհնարին և նույնիսկ գերբնական: Բայց՝ «Дело мастера боится», — ասում է ուսական առածը, — հետևաբար, ոչ թե գործն է անհնարին, այլ նա՛ է հնարավորությունից զուրկ, ով չի հասկանում այդ գործը: Ամբողջ շաբաթը աշակերտներն զբաղվում են հետևյալ, բոլորովին էլ ոչ դժվար առարկաներով, այն է՝ կարգալ, գրել և թվաբանություն. հետևաբար շաբաթվա մեջ յուրաքանչյուր առարկային ընկնում է $4\frac{1}{3}$ դաս կամ 11 ժամ: Ո՞ր դասարանում է այդքան ժամանակ հատկացվում որևէ առարկայի դասավանդմանը: Բայց տեղացիները կարողալ էլ չեն կարողանա սովորել, եթե կրճատվի ժամանակը: Այդ նույնիսկ քիչ է: Անփորձները և իրենց գործը չգիտցողները միշտ այդպես կդատեն և կգոռան, իսկ դրա հակառակ, ով իր գործի վարպետն է, նա մի ժամում շատ բան կանի, քան մի ուրիշը ամբողջ շաբաթվա ընթացքում: Վայելազրույթյունը, որպես երկարատև վարժություն պահանջող արվեստ, ճիշտ որ և երկար ժամանակ է պահանջում, և այն էլ դասագրքի առկայության դեպքում, իսկ ընթերցումը, իսկ թվաբանությունը, որից միայն 4 գլխավոր գործողությունն է սահմանված անցնել 1-ին դասարանում:

Իհարկե, եթե դրանք անցնեն այնպես, ինչպես ես ասել եմ առաջ, ապա այն ժամանակ ամբողջ շաբաթը քիչ է այդ առարկաներից թեկուզ մեկը դասավանդելու համար: Բայց դասավանդիր, ինչպես հարկ է, այն ժամանակ 1-ին դասարանում էլ կարելի է գիտելիքներ անցնել: «Դատարկ բան է, սնապարծություն և խաբեություն», — ահա թե ի՞նչ կասեն ձեզ իմ բարի ուսուցիչները: Բայց մենք արդեն գիտենք, թե ովքե՞ր են նրանք, ի՞նչ հարկ կա նրանց լսել կամ նրանց մասին խոսել, ավելի լավ է գործի անցնել:

Առաջին դասարանում ոչ մի բանի այնքան ուշադրություն, ջանք ու ժամանակ չպետք է հատկացնել, որքան երեխայի մտավոր ընդունակությունների, բարոյական զգացմունքների զարգացմանը, այն բանին, որպեսզի նա պարզ հասկանա ուսերեն լեզուն և աղատ ու դյուրին կերպով արտահայտվի ուսերեն: Պարզ գաղափարներ և զարգացած միտք ունեցող երեխան, ինչպես հայտնի է, մի ժամում ավելի բան կարող է սովորել, քան մի ուրիշը ամբողջ մի ամսում, եթե ոչ ավելի: Իսկ մեր միտքը չէ՞ որ կրթվում է լեզվով, բառերով, և որքան մաքուր, որքան պարզ ենք հասկանում լեզուն, այնքան դյուրին և այնքան շուտ են ընկալում այն

առարկան, որի մասին մեզ պատմում են: Այս կարծիքը, թվում է, պատիր չէ: Կասկածելի չէ: Այժմ տեսնենք, թե 1-ին դասարանում երեխաներին ի՞նչպես ընտելացնել դրան: Ամեն բանի համար պահանջվում է ժամանակ և արվեստ, կամ ունակություն: Դասավանդման համար այստեղ սահմանված 22 դասից $7\frac{1}{3}$ -ը թողնենք վայելազրույթյանը, մեզ մնում է էլի $14\frac{2}{3}$ դաս: Թող $4\frac{2}{3}$ դասը գործադրվի թվաբանության վրա, մենք, այնուամենայնիվ, ունենք 10 դաս ավելի, 5 դասը կարգալու համար նույնիսկ չափազանց շատ է, մնացած 5 դասը միանգամայն հեշտ կարելի է գործադրել՝ 2 դասը այն ամենի բացատրության համար, ինչ աշակերտները կարողում են, իսկ 3 դասը՝ այն առարկայի համար, որի մասին այստեղ խոսվում է, այսինքն՝ ուսաց խոսակցական լեզվի և երեխայի մտավոր ընդունակությունների զարգացման համար՝ հասկանալու ուսերենը, խոսելու և դատելու նրանով: Այսպես կբաժանենք ես, համենայն դեպս, ուսման ժամերը:

1. Ստորին դասարանների համար ուսուցիչներ ընդունել այնպիսի մարդկանց, որոնք ոչ միայն բարեխիղճ են, կրթված, այլև մանկավարժության մեջ փորձված են, գիտեն տեղական լեզուները, իսկ այդպիսի մարդիկ չի կարելի գտնել, եթե չունենանք Անդրկովկասի գլխավոր քաղաք Թիֆլիսի գիմնազիային կից կամ առանձին, այսպես կոչված ուսուցչական սեմինարիա: Որովհետև փորձով ապացուցված է, որ հաճախ նաև շատ գիտուն պրոֆեսորը պիտանի չէ, որպես լավ ուսուցիչ: Այդպիսի ուսումնական հաստատության արժանիքներն ու անհրաժեշտությունը ժողովրդի համար՝ գիտակցել են ամենալուսավոր ազգերը:

2. Անդր<կովկասյան> երկրի բոլոր ուսումնական հաստատությունների 1-ին և 2-րդ դասարաններում ուսաց լեզուն ավանդել գործնականորեն և ոչ թե քերականությամբ, ինչպես այժմ արվում է 2-րդ դասարանում: Թեև այդ դասարաններում ուսաց լեզվի ավանդման այդպիսի մեթոդ այժմ էլ առաջադրված է իշխանության կողմից, բայց դասատուներն այն չգիտենալով գործնականում, բնավ ի վիճակի չեն, նույնիսկ լավ տեսուչների դեկավարությամբ, իրագործել այդ մեթոդը:

3. Աշխարհագրությունը և թվաբանությունը 2-րդ դասարանում սահմանափակել ամենաանհրաժեշտ և ամեն մարդու համար պիտանի նախնական գաղափարներով միայն: Առաջինից իմանալ իր հայրենիքը՝ մանրամասն, ցամաքի ու ջրի գլխավոր բաժանումը, ամեն մի աշխարհամասի գլխավոր քաղաքական բաժանումները և նրանց աղագրականությունը, դավանանքը, արդյունաբերությունը, բնական և արհեստական արտադրությունը, — այս բոլորը ավելի օգտակար է յուրաքանչյուր մարդու համար, քան ծովածոցեր, նեղուցներ, հրվանդաններ և նման անուններ գիտենալը:

Թվաբանությունից միանգամայն բավական է վերջացնել այստեղ կոտորակները, իսկ ուսանողների քերականությունը և մյուս առարկաները մանրամասն անցնում են 3-րդ դասարանում:

4. Այդ նույն տեղը թույլատրել միայն աղնվականների, խաների, բեկերի, շինովնիկների և այլն քաղաքացիների երեխաներին, որոնք ի վիճակի են ու կցանկանան իրենց երեխաներին լրիվ կրթություն տալ և նույնիսկ մտադիր են, գավ<առական> ուսումնարանների դասընթացն ավարտելուց հետո, ուղարկել բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ:

5. Քաղաքներում, ինչպես՝ Երևանը, Նախ<իջևանը>, Գան<ձակը>, Նուխին և այլն, որտեղ քիչ են աղնվականներն ու շինովնիկները և որտեղ բնակիչների զլխավոր զբաղմունքը կազմում են այգեգործությունը, երկրագործությունը և առևտուրը, ուսումնարաններին կցել, առաջին պահ, մեկական լավ դյուղատնտես, որը ոչ միայն իմանա լավագույն ձևով օգտագործել հողն ու նրա արգասիքները, այլև կարողանա հասկանալ դանազան և հասարակ տնտեսության մեջ անհրաժեշտ երկրագործական գործիքները, որոնց մասին ոչինչ չգիտեն ամբողջ Անդր<կովկասյան> երկրամասում: Գյուրոցականները, մանավանդ քաղաքացիների երեխաները, դասերից ազատ ժամերին, առավոտյան 11-ից մինչև 1-ը, ճաշից հետո 5—7-ը և այլ տնական օրերին, որոնք այնքան շատ են տարվա մեջ, ի բաց առյալ հարյուրավոր կարևորները, և ամառային արձակուրդների ընթացքում կարող են շատ հեշտ և մեծ օգտակարություն բերել այդ այնքան հանրօգուժող բաղնիքներին և ուսումնարանից դուրս գալով, հաստատ կունենան մի կտոր պատրաստի հաց, այլևս չխոսելով այն օգուտի մասին, որ նրանք կարող են բերել և՛ երկրամասին, և՛ պետությանը¹:

Ուսումնարանները, առավելապես ժողովրդականները, ամենատարրական հանրօգուտ գիտելիքները ժողովրդի մեջ տարածելու հետ մեկտեղ, անպայմանորեն պետք է հոգան ժողովրդի բարօրության և պետության օգուտի մասին: Թե ո՞րչափ են մեր անդրկովկասյան ուսումնարանները կատարում հասարակական այդ կարևոր նպատակը, այստեղ չէ, որ պետք է մանրամասն բացատրել, բայց և այնպես ամեն մի մարդու պարտքն է՝ քանթափել վերացնելու այն բոլոր և ամեն տեսակի թերություններն ու խոչընդոտները, որոնք կարող են կանգնեցնել ուսման ընթացքն այդ ուսում-

նարաններում և իրենց հետևանքներով ավելի վնաս, քան օգուտ բերել երկրին¹:

Մեր ուսումնական հաստատությունների առաջին և ամենազլխավոր թերությունն այն է, որ այս երկրամասում ապրող ժողովուրդների այնքան բազմացեղության պատճառով, աշակերտը, հենց որ ուսումնարան է ընդունվում, որևէ գաղափար չունենալով ոչ մի լեզվից, միանգամից դեմ է առնում մինչև այդ իրեն բոլորովին անծանոթ լեզուների ու առարկաների կույտի, այդ պատճառով այն ամենը, ինչ նա մի շարք տարիների ընթացքում, հաճախ նույնիսկ մինչև դասընթացն ավարտելը և ավարտելուց հետո, լսել ու սովորել է բերանացի, այսպես ասած, ճիպտի ուժով, իսկ մտքի և հոգու սնունդ նա շատ սակավ կամ երբեք չի ունեցել: Այդպիսի ուսումը, հայտնի բան է, թե ի՞նչ ավզեցություն կարող է ունենալ մարդկային ամբողջ կենցաղի վրա: Բայց դրա ամենազլխավոր պատճառը դասատուների, մանավանդ ստորին դասարանների դասատուների անփորձ լինելն է, տեղացիների մտավոր զարգացման հիմք ծառայող ուսուցիչ լեզուն չիմանալն է, ծնողների անհոգությունն է և շատ քաղաքներում տեղական իշխանության բոլորովին անուշադիր վերաբերմունքն է այդ հարցում: Թեպետ տեղացին, շնայած այդ ամենին, կարող էր մինչև այժմ, թողնելով ուսումնարանը և ծառայության մտնելով, հետագայում ձեռք բերել մինչև այդ իրեն պակասող տեղեկությունները, ծանոթանալ գործերին և վարժվել ուսանողներին: Բայց այդ վիճակին ավելի նպաստել է և երկրամասի նորությունը և, որ դրանից ավելին է, լավ չինովնիկների պակասը. այս բոլորից հետո կարելի՞ է արդյոք այժմ էլ սպասել նրա համար այդ պատահական, այսպես ասած, բարիքին, թողնելով ուսումնարանները այն նույն վիճակում, որի մեջ գտնվել են մինչև այժմ: Բնավ ո՞չ: Ամենօրյա փորձը ինքն է ապացուցում, որ մեր ուսումնական հաստատություններում, մանավանդ գավառական ուսումնարաններում, դասավանդման ներկա եղանակը վաղուց արդեն չի համապատասխանում երկրամասի պահանջներին: Որովհետև արհեստավորը կամ նույնիսկ այն քաղաքացին, որն իր երեխաներին դպրոցում հաճախ թողել է տասը և ավելի տարի այն միակ հոսով, որ ավարտելուց հետո կտա ծառայության, ազատ տեղ չլինելու կամ ծագումով դրա համար որևէ նախապատվություն չունենալու դեպքում ո՞րտեղից մի կտոր հաց ճարի նրանց համար: Դասընթացն ավարտելուց

1 [ամեն մի մարդու համար անհրաժեշտ]

2 Գրամական տույժ սահմանել այն ծնողների համար, որոնք, առանց որևէ պատճառի, ժամանակից շուտ իրենց երեխաներին հանում են դպրոցից, այդ մասին ոչինչ չհայտնելով ոչ ոքի:

1 [Հպատակորեն ու մարդկայնորեն բացահայտել այն բոլոր թերությունները մեր ուսումնարաններում, որոնք այժմ, իսկ հետագայում ավելի ևս, պետք է ի վնաս, քան օգուտ ծառայեն երկրին]:

ի՞նչ վիճակ կարող է սպասել դասարանում երկար տարիներ նստած և հոր դբադմունքին խորթացած պատանուն, եթե ոչ ամենախղճուկ, ամենաթշվառ, մի խոսքով՝ թափառաշրջիկ կյանք:

Մեր ուսումնարանները, այդ միանգամայն բնական պատճառներով, անհրաժեշտաբար պետք է ենթարկվեն հատուկ վերակազմության, այսպիսի վերակազմության, որը առավել շահավոր համապատասխանի և՛ երկրամասի պահանջներին, և՛ ժողովրդի վիճակին, եթե նրանց պտուղները մի ժամանակ պետք է ծառայեն նրանց օգտին: Գրա համար, ինձ թվում է, հարկավոր է անուշադիր շնորհակալ հետևյալ պաշտանները:

6. Խստորեն պարտավորեցնել տեղական քաղաքացիական իշխանությանը, մանավանդ Անդրկովկասի գլխավոր քաղաքից հեռու գտնվող քաղաքներում, արթուն հակողություն ունենալ ինչպես ուսումնարանի, այնպես էլ հասարակության վրա, առավելապես մահմեդական հասարակության վրա, որը մինչև այսօր էլ խուսափողական դիրք է բռնում իշխանության այդ փրկարար միջոցների նկատմամբ, որպեսզի նա՝ հասարակությունը, որն է պատրվակով չգաղարի յուր երեխաներին ուսումնարան տալ, համեմայն դեպ, 8 տարեկան հասակից և ոչ թե 15, հաճախ նույնիսկ 20 տարեկանից, որպիսի տարիքի պատանիներից դուրս կգան անզգամներ և ոչ թե աշակերտներ, ասիացիների մոտ տեղ<ական> իշխանության և ընդհանրապես բարձր քաղաքացիական դասի այդպիսի ուշադրությունը, նույնիսկ ուսումնական հաստատության վրա մի հայացք նետելը՝ ավելի ազդեցիկ է, քան ամենախելոք մարդկանց բոլոր խրատներն ու խորհուրդներն ևս առավել ևս անհրաժեշտ եմ համարում այդ նկատել, քանի որ հասարակության մեջ իշխողներից շատերի կողմից այդքան կարևոր խնդիրը արհամարհանքի արժանանալու հետևանքով, շատ տեղերում ուսումնարանը ժողովրդի աչքում ընկնում է ամենախայտառակ դրություն մեջ, ինչպես ևս այդ գիտեմ փորձից:

7. Ըստ հնարավորության կրճատել ողուսաց լեզուն չգիտցող կրոնուս<ույցների> ու տեղական լեզուների ուսուցիչների թիվը և դրանց փոխարինել ինչպես ողուսաց լեզուն, այնպես էլ իրենց առարկաներն արդեն գիտցող դասատուներով — ներկա ուսուցիչները վճռականապես ոչ մի օգուտ չեն բերում ուսումնարանին:

8. Վերջապես՝ ևս համարյա ավելորդ եմ համարում նույնիսկ հիշատակել, բայց, այնուամենայնիվ, խնդրի կարևորությունը պահանջում է հարևանցիորեն նկատել հետևյալը:

ա. Այն ձեռնարկները, որոնցով մեղանում անցնում են գիտելիքները, բնավ չեն համապատասխանում ոչ երկրի հանգամանքներին և ոչ էլ պա-

հանջներին, և այն մարդիկ, որոնք կարող են դբադվել այդպիսի կարևոր առարկայով, այսինքն՝ եթե ոչ ավելի լավ, բայց համեմայն դեպս շատ ավելի հեշտ և տեղացիներին հարմար գրքեր կազմելու գործով, մնում են առանց որևէ աջակցության ու խրախուսանքի:

բ. Գավառական ուսումնարաններում պ. պ. տեսուչները հավասարեցված լինելով մյուս ուսուցիչներին, ուսումնարանը բարվոք վիճակում դնելու նրանց ամենաբարեխիղճ ջանքերի դեպքում անգամ, ոչ մի կշիռ չունենալով նրանց հանդեպ, այնուամենայնիվ, ոչինչ չեն կարողանում անել հօգուտ ուսումնարանի: Նրանց նկատողություններն ու խոսքերը միայն գծողություններ և անախորժություններ են առաջ բերում իրենց պաշտոնակիցների շրջանում, այդ պատճառով նրանք հարկադրված են միայն լռությամբ ամոքել իրենց և ուսումնարանի դատն վիճակը:

Բոլոր մահմեդական մասնավոր ուսումնարանները դնել ուսումնարանների վերատեսչի վերահսկողության ներքո և այդ ուսումնարաններում ևս նշանակել ողուսաց լեզվի առանձին դասատու:

ՆԿԱՏՈՒՄՆ ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՍԱՌՈՒԹԵԱՆ

1. Յետ ցուցանելոյ համբակին զինն նշանագիծս թուաբանութեան՝ որք են 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. պարտ է յո՛ւշ առնել նմա՝ թէ՛ յայտքիկ նշանագիծք ի լինելն անհատ, ունին զմիմիայն նշանակութիւն, կոչին միատր. և եթէ երկու ի սոցանէ ի միասին գրեսցին, յայն ժամ կոչին տասնաւոր, այսինքն ի 10 է սկսեալ մինչև 999. եթէ իցեն երեք թիւք ի միասին կոչին հարիւրաւոր, եթէ շորս հազարաւոր. այսինքն ի 100 էն սկսեալ մինչև 9999. եթէ հինգ տասն հազարաւոր. եթէ վեց հարիւր հազարաւոր. եթէ եօթն, միլիոնաւոր. եթէ ութն, տասն միլիոնաւոր. եթէ ինն հարիւր միլիոնաւոր. և առ ի դիւրեաւ գտանել զբազում թուանշանս եզեալս ի միասին, պարտ է բաժանել յերիս. առաջին երեքն է միլիոնաւոր. երկրորդ երեքն՝ հարիւր հազարաւոր. երրորդն՝ հարիւրաւոր, որոյ բաղմացուցումն սկսանի յաջոյ յահեակն, և նուազումն յահէկէ յաջն. և թուանշանոյ նօլ ինքնին է ոչինչ, ի դնելն ի ներքոյ այլ թուանշանաց մի անգամ բաղմացուցանէ դտասնանորն. երկու անգամ զհարիւրաւորն. երեք անգամ՝ զհազարաւորն. վեց անգամ՝ զհարիւր հազարաւորն. ինն անգամ՝ զհարիւր միլիոնաւորն ևս այլն: Ի ցուցանել զայսոսիկ ի կարգի, պարտ է սկիզբն առնել կամ ինքնին գրել, կամ համբակին գրել տալ՝ առ ի տպաւորել նմա զառաջին շաւիղ այսր փորձառութեան:

2. Քուսմն. Առ ի դիրեալ ցուցանել համբակին զթուումն, պարտ է գրել տալ նմա զզանազան թիւս ի միասին և ապա թուել, ապա հարցանել որ թիւ իցէ մեծ, որ՝ փոքր, ո՞ր՝ հարիւրաւոր, ո՞ր՝ տասնաւոր, որ՝ հազարաւոր, ապա հարցանել զորքանութիւն գումարին: Ի դասաւորել զթիւս պարտ է միշտ զայս կարգ պահպանել, զի ի թուելն՝ միաւոր թիւն ի ներքոյ միաւորի գնել, տասնաւորն ի ներքոյ տասնաւորի, հարիւրաւորն ի ներքոյ հարիւրաւորի, հազարաւորն ի ներքոյ հազարաւորի և այլն: Առ ի դիրեալ գիտել զհարազատութիւն գումարին, պարտ է զիրաքանչիւր թուեալ գումարս մի զկնի միոյ անփոփոխ դասաւորել, այնպէս, զի միշտ մինն քան զմիւսն բարձր դիցի, ապա զթուեալ գումարն կրկին թուել, զոր օրինակ՝

կամ այսպէս			
1799	9300	12	137523
4533	8875	14	43783
8700	7935	16	3874
7977	224	18	360
19	17	10	72
19	12	12	23
18	23	14	15
20	24	16	32
22009	26437	113	23
			13
			17
			185635

ԱՄԵՐԻԿՈՒ ԼԻՍ ՔՅԻԼԸ

Փորթուգալացիք կամենում են՝ Աֆրիկու հարավային ծայրի մոտով մեկ ճանապարհ գտնին ծովով, որ գնան Հնդստան:

Ամերիկու կամ նոր աշխարհի անունը՝ կարծեմ՝ որ շատ մարդի անկաշ ըլի հասել, շատ մարդ էլ քիչ, շատ իմացած ըլի, թե նրա լիս քցողն ո՞վ էր, ի՞նչպէս գտավ, ի՞նչքան խազինա Եվրոպացիք էնտեղից դուս բերին, ի՞նչպէս Ամերիկա շուտով շենացավ, մարդիք բազմացան, վաճառականութունն ու լուսավորութունը ծաղկեցավ, ու էս օր ամերիկացիք լուսավորու-

թունով մեկ ազգից էլ ա պակաս չեն ու շատիցն ավելի: Էն տեղ, ինչ տեղ որ գազաններ, վայրենի ազգեր էին կենում, իրար միս ուտում, ի՞նչպէս են էս օր հիանալի քաղաքներ, տերութունք ծաղկել առաջացել. էն տեղ, ինչ տեղ որ մեկ ձի, մեկ կով, մեկ ոչխար, մեկ շուն չկար, էս օր է՛նքան են շատացել, որ մեկ ասեղ՝ որ տաս, երկու ձի կառնես, մեկ նալի փոխ՝ վեց ձի, մեկ մանկթով քսան ձի: Բազի վախտ ճրագվի ու կաշու համար վաթսուն, ութսուն հազար տավար՝ բիրադի են կոտորում, միսը դեն քցում: Մեկ քանի կտոր բամբակի ձոթ որ տաս, էնպէս ֆորսկանք կան, որ մեկ քանի շաթթումը՝ հազարավոր եզն ու կով քեզ համար չվանով կբռնեն, կբերեն: Էնպէս մարդ կա, որ հարյուր, հինգ հարյուր, հազար հատ եզն ու կով ունի: Մեշեք, սար ու ձոր հո՛ւ լիքն են, էնպէս շուտով առատացել, շատացել են: Էնքան ոսկին ու ջավահիրը թողանք, տարին մենակ վաթսուն, մինչև հարյուր հազար միլիոնի հենց շոքոլադ է դուս գալիս միջիցը, դաշֆի, շաքարի, ռոմի, մյուս ապրանքի հնսաբը չեմ ասում: Թամբաքուն ու կարտոֆիլ՝ սկիզբը էստեղ գտան ու ուրիշ աշխարհներ տարան: Հազարավոր եվրոպացիք՝ որ իրանց աշխարումը հաց չէին ճարում, որ ուտեն, էս տեղ էկան, հարստացան, շենացան ու էս օր է՛ն կարգադրութունքը, էն տերութունքը կան, որ Եվրոպիա էլ չկա: Բայց ա՛խ՝ էն էլ չի՛ պետք է մոռանանք, որ ո՛չինչ աշխարք էն սև օրը, էն տարաբախտութունն ու թշվառութունը չի՛ տեսել մարդի ձեռից, ինչպէս Ամերիկա եվրոպացոց ձեռիցը: Միլիոնավոր ազգեր, որ առաջ էն տեղ կենում, իրանց կյանքը հանգիստ վայելում էին, էս օր փշացել, հող են դարձել: Էնպէս եմ կարծում ուրեմն, որ էսպէս բաները՝ մարդ պարապ ժամանակին ուրախութունով լսի ու կարգա: էստուր համար լավ կըլի, որ գլխիցն սկսենք: Ով քնի, գլխին ջուր ածենք:

Վեց հազար տարուց ավելի էր անց կացել, որ աշխարհս ստեղծվել, ազգեր շատացել, թագավորութունք՝ որը կործանվել, ոչնչացել, որը նորեն ծաղկել, զորացել, էնքան իմաստուն, խելոք մարդ էկել, գնացել էին, բայց Ամերիկու անունը ո՛չ մեկի անկաջն էր ընկել, ո՛չ մեկի միտքը: Հին ազգերը՝ ինչպէս եգիպտացիք, փյունիկեցիք, հույնք ու հռոմայեցիք՝ շատ էլ գլխներին զոռ տվին, շատ էլ միտք արին, որ իմանան՝ թե մեր երկրի վերջը ի՞նչ տեղ ա, ի՞նչ ձև ունի, էնքան միայն կարացին դուս բերիլ, որ մեր երկիրը մեկ մեծ տարածութուն է, չորս կողմը ջրով պատած, որ ո՛չ տուտ ունի, ո՛չ տակ: էստով բավականացան մարդիք ու էլ ավելի միտք չարին, թե ուրիշ աշխարք էլ կա: Նավաշինութունը դեռ էնպէս չէր ծաղկել, աստղաբաշխութունը դեռ էնպէս չէ՛ր հայտնի, որ մարդիք էս խավար մոլորութունիցը դուս գալին: Բայց Ամենաբարի Արարիչը մարդիս՝ է՛ն հոգին չէր տվել, որ քնած մնա, ժամանակը դեռ չէր էկել, որ մարդ իր մտքի հրաշ-

քը ցույց տա ու իմանա, թե ո՞րքան հնար, ո՞րքան զորութիւն կա իր մի ջումբ:

Փորձուգալ <աց>ոց էր մնացել, որ մեկ փոքր ազգ են Եվրոպիա, որ էս մութը փարդեն պատեն ու աշխարքին մեկ նոր լույս տան:

Հոռովմայեցոց տերութիւնը, որ 476 թվին Քրիստոսիցը եղը կործանվեց, Գերմանիոցը զանազան ազգեր դուս էկան ու Հոռովմայեցոց ձևով էլած աշխարհները բաժանեցին ու նոր նոր թագավորութիւնք հաստատեցին: էս թագավորութիւնք մեկն էլ Գոթացոցն էր, որ առաջ Հոռովմայեցիներն, անց կացան Ֆրանցիա ու հետո էկան՝ Սպանիա ու Փորթուգալի տիրեցին ու իրանց տերութիւն շինեցին: 711 թվին սկսեցին արաբացիք զորանալ, ու Ասիո ու Աֆրիկո շատ փայլ առնելուցը եղը՝ գնացին հասան մինչև Ֆրանցիա: Բայց Մահմեդի թուրք էստեղ կոտորվեց: Կալ Մարտել անուն ֆրանկաց թագավորի մեկը նրանց ջարդեց ու արաբացիք էլ եղ դառան, ու Սպանիա ու Փորթուգալ իրանց ձևով տակին պահեցին, քաղաքներ շինեցին, ու էնպես լուսավորութիւն քցեցին էն տեղ՝ որ եվրոպացիքը նրանցից սկսեցին քիչ քիչ ուսումն առնիլ, լուսավորվիլ: Առ հասարակ Եվրոպիո լուսավորութիւն աղբյուրը Ասիա է:

էս ժամանակին Գոթացիք՝ էլ չկարացին դիմանալ, փախան, Սպանիո հյուսիսային սարերը մտան, որ իրանց գլուխը պահեն: Քիչ քիչ նրանք շունչ առան էստեղ, էլի սիրտ սրտի տվին ու էն մեկ բուռը սարե սար ընկած մարդիքը՝ որ իրանց աշխարքի սերը դեռ չէին մոռացել, հավաքվեցին ու իրանց թշնամի արաբացոց իշխանութիւնը քիչ քիչ ոչնչացրին, նրանց հետ ածեցին ու 1035 թվին՝ երկու նոր՝ Գոթացոց թագավորութիւն հաստատեցին, մեկի անունը Արագոնիա, մյուսինը՝ Գաստիլիա: Փորձուգալ՝ էս ժամանակին Քաստիլիո մեկ նահանգն (սանչախն) էր, որ 1100 թվին էլի քիչ քիչ գորացավ, նոր աշխարհներ առավ ու իր համար ինքնիշխան թագավորութիւն դառավ: Երբ որ սրանք մեկ ոտները հաստատեցին ու իրանց հավատի թըշնամի արաբացոցը դուս արին իրանց աշխարքիցը, էլ չդինչացան, ուզեցան որ Աֆրիկա՝ էլ նրանց հախիցը վեր գան, նրանց ոչնչացնեն: Սրանց կռիվը անդադար պատահում էր ու վերջապես Հովհաննէս թագավորը 1411-իցը մինչև 1433 էնքան արեց, որ Միջերկրական ծովն անցկացավ ու էկավ Աֆրիկա, Գիբրալթար ասած նեղուցի էն կողմը՝ Գենտա ասած նավահանգիստը առավ ու է՛ս էլավ պատճառը, որ սկսեցին նոր նոր աշխարհներ լիս քցիլ:

էս թագավորի երրորդ որդին՝ անունը Հենրիխ՝ հոր օրինակին հետեւում, իր թագավորական գործը որ պրծնում էր, սկսում էր գիտութիւնք հետ պարապիլ, մանավանդ աշխարհագրութիւն ու աստղաբաշխութիւն հետ: էս

սերը նրա սրտումն էնպես էր վառվել, որ վերջ ամենայնի իր թախտը լուրաց ու էկավ Ալգարվ ասած գավառը, որ ծովիցը մոտ ա, ու սկսեց Լագոս քաղաքումը կենալ, որ Աֆրիկոցը մտախ ըլի ու վախտ վախտ կարողանա իմանալ, թե ծովի էն կողմը ինչ ազգեր են բնակում: Նրա աղնիլ միտքն էն չէ՛ր, որ իր համար խաղինա ու հարստութիւն: ճարի, չէ՛: էն ժամանակը բոլոր Եվրոպացիք միտք էին անում, որ ծովով մեկ ճանապարհ բանան Հնդստան գնալու համար, սա էլ է՛ն էր մտածում, թե Աֆրիկո շորս կողմը պտտելով՝ բալքի թե էս ճամփեն գտնի, որ հարավային-արեւելյան Ասիա հասնի: Եստ մարդիք էնպես էին կարծում, թե Աֆրիկա ո՛չ տուտ ունի, ո՛չ տակ. բայց էս կարծիք էր միայն ու կարծյաց հավատալ ու բանը մտքով չփորձիլ, կնշանակի իր ձեռով իր աչքը կալնիլ: Գնացող չէ՛ր էլեւ, էկող չէր էլեւ: Հին ժամանակից էդպես մեկ պատավի մասալ ա մնացել, թե Աֆրիկա պտտիլ չի՝ կարելի ու լսողն էլ տաղ էր անում, բերանը սրբում: Որն ասում էր, թե հենց մի քիչ առաջ գնա մարդ, ղլխին կրակ կթափի, կերի, որն ասում էր՝ վիշաբ ու տասը գլխանի գաղաններ՝ մարդի սաղ սաղ կուլ են տալիս, որը՝ թե դժոխքը բերանը բաց, հազար վերստ տեղից նավերը քաշում, փորն է ածում, որն էլ՝ թե ջամաղն էնպես ա բռնած, որ դուշն իր թեռվը չի կարող վրոյը թռչիլ: էսպես դեռ չգնացած, շտեսած, ամեն մեկը իր տանը նստած՝ մեկ երազ էր տեսնում: Ի՞նչ ասես՝ որ մարդիս շոր գողիցը դուս չի գա, բայց վա՛յ նրան՝ որ էսպես ափուտ չփուտ խոսքերին կհավատա ու իր Աստծո տված խելքը շուր կանի, հետը կխմի: Մեկ էսպես բան էլ՝ մեր երկրումն անց կացավ ու մինչև էս օր էլ շատ մարդ գլխապատառ, դովթալաբ շանա է տալիս, թե չէ՛ կարելի, ցուրտն ու ձիւնը մարդի կուտեն: Բայց ո՛չ ցուրտը արջ ա, ո՛չ ձիւնը վիշաբ՝ առաջ փորձիլ, խանիխարաբ, հետո նստի՛ր տանդ պարապ:

էսպես մասալեքը լսելով, մեկն էլ ա սիրտ չէ՛ր անում, որ մեկ փորձի: Ղորդ ա, 1300 թվին կողմնացույցն (կոմպաս) էլ գտել էին, որ միշտ հարավ ու հյուսիս է ցույց տալիս, ու ծովի վրա շատ հարկավոր է: Ղորդ ա, բազի վախտ Աֆրիկո ղրաղներին մի քիչ քսվել էին նավավարքը, ամա էլի սիրտ չէին արել, որ դուս գնան արձակ ծովի երեսը, ու ամեն մարդ գլուխը բորելով՝ էլի հո տուն էր վազել:

Չեյնթիխ՝ էս վեհանձն թագավորի որդին՝ ինչ վաճառական, ինչ նավչի գալիս էր, խաբար էր հարցնում, թե Աֆրիկո արեւմտյան ղրաղն ինչպես էր էսպես խաբարները որ իմացավ, մտքումը հաստատեց, որ գնալ կարելի է ու սկսեց իր խարքովը նավեր սարքիլ ու ճամփա քցիլ: Բայց առաջի նավավարները էն մասալեքը մտածելով, վախեցան, սիրտ շարին ծովի երեսը դուս գնան, ու մեկ բան շարած, էլի եղ դառան: Վերջապես երկու քաջ տղա-

մարդ խոսք տվին թագավորին, որ ընչանք մեկ բան չգտնին, եդ չդառնան, Սրանց մեկի անունը Գոնցալէց Գարբա էր, մյուսինը՝ Տրիստան Վալց: Աստված ավեց՝ որ նրանց բախտը էնպես բանեց, որ քամին ու ֆրթնեն նրանց տարան ու 1418 թվին Փորտո Սանտո ասած կղզին գտան: Հեյնրիխ մարդիք ուղարկեց, որ էն տեղ կենան, ցանք անեն, բնակություն բցեն, խաղող ու զանազան ծառ տնկեն, զանազան անասուն հետները տանին, որ շուտով էնպես տաք երկրումը շատացան: Մեկ հատ հղի սպիտակ նապաստակ, որ տարել էին, մեկ քանի տարումը էնպես շատացավ, որ վախեցան, թե բոլոր կղզու բույսքը կուտեն, կոշնչացնեն:

Փորտո Սանտոյիցը բազի պարզ օր տեսնում էին, որ հորիզոնումը (երկնքի զրաղին) մեկ տեղ նուրբ ամպեր են կիտված, ու Գոնցալէց մտքումը դրեց, որ էն տեղ գնա: Էս գնալովը 1420 թվին Մադեյրա կղզին գտավ, ու միջումը էնպես մեկ թանձր մեշա կար, որ մարդի ոտ դեռ չէր մտել, ու հարչուր քառասուն վերստ երկենություն ուներ, երեսուն վերստ լենություն: Մեշեն կրակ տվին ու նրա կրակը՝ էնպես են ասում՝ որ յոթը տարի քաշել ա: Հեյնրիխ հրամայեց, որ էստեղ էլ մարդիք գնան, կենան, սերմորենք տանին ցանեն, խաղող ու շաքարի դամիշ տնկեն, որ շատ լավ բճամ էկան, շունքի գետինը մոխրի հետ խառնվել էր ու տեղն էլ էնպես լավ հավառնելու էս օր էլ՝ էստեղանց շաքարը շատ պատվական ա, ու Մադեյրի գինին ո՞ւմ չէ հայտնի, որ Թիֆլիզ էլ են բերում ծախում, ու տարենը երեսուն հազար բոչկա դուս ա գալիս:

Էս կղզիքը գտնելով՝ Հեյնրիխ շատ սիրտ առավ, թեև նախավարները դեռ վախում էին: Նրանք էկան քիչ քիչ ու կանաչիկ կղզիքը գտան՝ որ հին աղգերին էլ էր հայտնի ու նրանց բախտավոր կղզիք էին ասում, շունքի ծովի զրաղիցը հեռու չէին: Նրանցից շատը հրաբուդիս են, այսինքն էնպես սարեր ունին, որ միշտ բոց ու կրակ են վեր ածում. մանավանդ Տեներիսսա, որ իր Պիկ ասած սարիցը միշտ կրակ է քցում, ու ծուխ հանում: Էսպես բաները դճա շատ ահ քցեցին տեսողների սիրտը ու էնպես էին կարծում՝ որ էն կրակն սկսել ա, որ մարդի էրում փոթոթում էր: Էլի սրան մտիկ շարին ու սկսեցին դճա առաջ գնալ ծովի երեսին ու 1432 թվին Ացորու կղզիքը գտան, որ Ամերիկու ու Փորթուգալի միջին՝ հազար շորս հարչուր վերստ Փորթուգալիցը հեռու է: Էս կղզյաց միջին ամենևին մարդ չկար: 1449 թվին Ֆլանդացիք էկան էս տեղ շեն քցեցին, ու էս օր էլ էնքան հաց ու գինի ունին, որ երբ որ Սպանիո կամ Փորթուգալի նավերը Ամերիկա են գնում, էս տեղ են ուտելիք, խմելիք հետները վերցնում:

Բայց էլի դեռ կանարիո կղզյաց գենը չէին անց կացել: Էնտեղ մեկ

սարի քիթ կար, որ արևմտյան կողմն էր ձգվել ու էնպես էին կարծում թե աշխարհի վերջն էս պետք է ըլի, ու սրա անունը նոն սարաքիթ էին ասում, այսինքն ո՞չինչ: Ծովն էստեղ էնպես ա պատվում, դայնամիշ ըլում, որ էն շատ քաջ նավավարն էլ կվախենար: Գիլիանեց անուն մեկ սրտոտ նավապետ՝ շատ անգամ ուզեցավ՝ որ անց կենա, չկարաց, Բայց վերջապես էն փոքր սիրտը շունքը, որ էս դրաղիցը հեռանա, էս բաց թողեց ու արծակ ծովի մեջն ընկավ: 1433 թվին էս նոն ասած սարաքիթն անց կացավ, անունը փոխեց՝ Բոյալդոր դրեց՝ որ սպանիերեն կնշանակի անց կացած սարաքիթ: Հեյնրիխ, որ լսեց էս խաբարը, էլ խելքն իրանը չէր, էնքան ուրախ էր ու շատ մարդի աչքը մնաց սառած: Բայց գտած երկրները բոլոր շու էին ու անմարդաբնակ: Ջրի շան մորթուցն ավելի ո՞չինչ չկար:

Ուր որ էս քրիստոնյա նավավարները մահմեդական էին ուստ բերում, հենց իմանում էին՝ քրիստոնեից թշնամիք են, թալանում, սպանում, էրում ու շատին էլ եսիր էին անում: Սրանից դուս էկավ որ վերջ ժամանակի, սկսեցին եվրոպացիք աֆրիկացի նեգեր ազգերին (այսինքն սև ազգերին) բռնիլ, ծախիլ, ինչպես անասունը, որ մարդ լսելիս, միսը հայլում ա վրեն: 1442 թվին սֆիթա տեսավ կիսաբոն, Փորթուգալի մայրաքաղաքը էնպես մարդիք, երեսները սև, մազըները խուճուճ, պոռոշները՝ հաստ ու դուս պրծած, որ Ոսկեգետի մոտ՝ Աֆրիկա էին եսիր արել: Էս ողորմելիքը՝ երբ որ իրանց բռնեցին, ոսկու քաղ բերին, որ իրանց գլուխն ազատեն: Հենց էս անսպիտան թողը տեսան եվրոպացիք թե չէ, գծվեցին: Նրանք էլ է՛ն էին ուզում: Ամենն էլ սկսեցին նոր նոր աշխարհերի ման գալ: Ոսկու հասարթը ամենի սիրտն էլ վառեց, ամենն ոտները բարձրացրին, նալ մտան, որ առաջ գնան: Գենվա ու Վենետիկ քաղաքիցը, որ էն ժամանակ շատ զորեղ էին, էլ վաճառական շմաց, որ նավ չի սարքի, որ գնա նոր աշխարք գտնի: Ամենն էլ ուզում էին էնպես աշխար գտնիլ, որ ոսկու գետ ունենար, Բայց շունքի էսպես երկրները չգտան, ընկան ողորմելի նեգեր ազգի վրա, ու որտեղ որ գտնում էին, հայվարի պես կամ սպանում էին, կամ առաջ անում, տանում ծախում: Մարդի սիրտ կրակ է ընկնում՝ ինչ ժամանակ լսում ա, թե էս լուսավոր եվրոպացիքը ի՞նչ են բերել էն խեղճ ազգերի գլխին, որդին հորիցը խել, աղջիկը մորիցը, մորը՝ զավակներիցը, որ տանին իրանց փողի ծառավը կշտացնեն: Էս էլ քո լուսավոր եվրոպացին:

1450 թվին փորթուգալացիք մտան Աֆրիկա ու մինչև Սենեգալ գետը հասան: Բոլոր բնակիչըը մահմեդական էին ու կոպալաշտ: Սենեգալ գետի բերնի մոտ մեկ սարաքիթ կա, անունը կանաչ սարաքիթ, սրա առաջին էլ տասը կղզիք կան, որ բոլորին էլ մեկ անունով՝ կանաչ սարաքիթ կղզիք են ասում: 1456 թվին հասան էստեղ: Էս կղզիքը շատ սարոտ են, բայց

լալ հավառ ունին ու միջընկերումը գեղեցիկ մեշեք կան, բայց չունքի շուր քիչ ունի, կենող չկա: Էստեղանց լալ մատտահը ծովի աղն է: Ինչզիզները՝ Գվինեա գնալիս են էս տեղանց պաշար վերցնում, հուլանդացիք և փորթու- գալացիք՝ Ամերիկա գնալիս:

1462 թվին Գվինեա դտան, որ Աֆրիկու արևմտյան կողմն ա: էս ան- գամ հավասարագծին, այսինքն էն տաք տեղին մոտեցե՛լ էին, որ ասում էին, թե մարդի էրում, փոթոթում ա: Բայց էրիլ, մերիլ չկար ու շատ ոսկի, սաղաֆ, մեղրամում ու ակնեղեն կային, էնպես՝ որ մյուս տարին նավի տուտն էլ չէր պակասում: Էսքան երկրները՝ Փորտո Սանտոյիցն սկսած մին- չև Գվինեա՝ որ իրեք հազար հինգ հարյուր վերստ կանի, բոլոր Հեյնրիխ թագավորի որդուն էնք պարտական: Ասենք՝ թե ինքը չգնաց, ամա բոլոր ճանապարհը նրա խորհրդովն էլավ ու ի՞նչ ուրախություն պետք է նրա համար էլած ըլի, երբ որ տեսավ՝ թե իր կամքը էսպես հաջողեցավ: Նրա- նով Փորթուգալ էնպես մեծացավ ու մեկ ժամանակ՝ ինչ Եվրոպիցը դուս տեղեր կային, բոլոր փորթուգալացոց ձեռին էր: էս մեծերախտ թագավորը 1463 թվին մեռավ ու ամեն ազգ նրա անունը ուրախությունով ու շնորհա- կալությունով կ՛հիշի:

Սա որ մեռավ, նոր աշխարհեր գտնելու սերն էլ հովացավ: Ոսկի էին ուզում, էն էլ Գվինեա կար, էլ ո՞ւմ բանն էր կտրվել, որ առաջ գնա: էս միջոցումը մեկ քանի կղզի էլ պատահամբ գտան, ինչպես Իշխանի կղզին, Սուրբ Թովմասի ու Անաբոնի կղզին՝ բոլորը շոք գծի տակին ու Աֆրիկու արևմտյան կողմը: 1481 թվին Հովհան Բ-ը նստեց Փորթուգալ թագավոր, որ Հեյնրիխ թագավորի պես վառվել էր, որ էլի նոր աշխարհեր գտնի: Գվի- նեա շինություն քցիլ տվեց, ու էն տեղից նավեր դրկեց, որ դճա առաջ գնան: էս նավավարքը երկու հազար տասը վերստ հավասարագծիցը՝ էլ դենը անցկացան ու ի՛նչքան ուրախացան, որ իմացան՝ թե Աֆրիկա էնպես անտուտ չի, ու քանի կենում ա, էնքան նրա հարավային կողմը բարակա- նում, սրանում է: էս որ լսեցին, ամեն մարդ էլ հաստատ հույս դրեց, որ թե էսպես ա Աֆրիկու հարավային ծերը կարելի ա տալ, ու ծովով Հնդստան գնալ: 1486-ին Բարդաղովեոս Դիաց Գերմանացին էկավ, էս հարավային ծերը հասավ, բայց չկարաց տեսնիլ, չունքի ծովիցը հեռու էր: Նրա ձեռքի տակի մարդիքը էլ չուզեցան, որ առաջ գնան ու գլխները փորձանքի տակ քցեն, չունքի շատ մեծ քամի ու ֆրթնա էր ծովի վրա, որ էս օր էլ ա ըլում: Ճարը կտրվեցավ էլ եղ էկավ Լիսաբոն քաղաքը, ու էս սարաքթի անունը՝ Անի դոդի սարաքթի դրեց: Բայց Հովհան թագավորը հենց էս ուրախ խա- բարն իմացավ թե չէ, մեծ ումուղով ձեն տվեց: «Չէ՛, չէ՛, բարի հուսո սա- րաքթի պետք է ասած: էստուց դենը Հնդստանու ծովի ճամփեն լիս ըն-

կավ»: Ու շատ ճշմարիտ անուն դրեց թագավորը, չունքի նրա հույսը էնպես լի ու լի կատարվեցավ:

Մեկ խելիմ ժամանակ էլ անց կացավ, Հովհան թագավորը մեռավ, տեղը էմանուել թագավորը նստեց, ու սրա ժամանակին էր, որ չորս նավ հազրեցին, որ գնան Աֆրիկու չորս կողմովը պտտին: էս անգամ նավերի մեծը Վասո դե Գամա Գենվացին էր: Ինքը խելոք, սիլտը պլե՛դ, անահ, ան- երկյուղ հոգու տեր: Հարյուր մարդից ավելի չուներ վրեն, էն էլ սիրտընբր թուլ, վախկոտ: Հենց իմանում էին, թե մահի առաջն են դնում, ու ուղև՛ էին՝ որ պաս պահելով, աղոթք անելով Աստծո բարկությունը դիմադրեցնեն: Հուլիսի 13-ին 1497-ին նավ մտան: Վասքո դե Գամա՝ շատ փիս վախտի հասավ Աֆրիկու ծերը:

էս որ տեսավ, մնաց ահում, դողում, չունքի ծովն էնպես կատաղել, էն ֆրթնեն էր վեր կացել, որ ամեն բոպելի քիչ էր մնացել, որ նավերը կուլ տար, յա կտոր կտոր աներ: Դճա սարսափելի, դճա սոսկալի էր նրա մարդ- քերանց հուսահատությունը, որ կարծելով՝ թե նա իրանց ուզում ա սաղ, սաղ կորցնի, շատ անգամ միտք արին, որ նրան ծովը քցեն, խեղդեն: Բայց Գամայի սիրտը ապառաժ էր, հենց իմանում էր, քամի ա փչում ականջի տակովը ու բոլոր փորձանքը ոտի տակ տալով, սկսեց ով նրանց միջին խռովարարն ու բանսարկուն էր, բռնիլ, զնչ<|>ով կապիլ ու ինքը նավի գլխին նստիլ: էսպես՝ 20-ին նոյեմբերի էս վտանգավոր ծերն անց կացան: Բայց Գամա էլի սիրտ չարեց, որ արձակ ծովի մեջը գնա, Աֆրիկու արևել- յան կողմովը քսվելով՝ գնաց, որ թե կարելի է Հնդստանից մեկ խաբար իմանա: Քանի որ էս դրադի մոտովն անց էր կենում, էնքան տեսնում էր, որ խալիբ շատ հարուստ են ու Հնդստանու հետ գնալ գալ ունին: Մոզամբիկ ասած նավահանգստումը տեսավ, որ նավեր էլ կային կանգնած, բայց մե- կումն էլ ա մեկ մեխ չկար: Տախտակները թո՛ղս ասած՝ ծառի կլեպովն էին իրար կպցրած ու արանքները նրանով լցրած: Ելքեանները (առագաստ) սլալմ ասած՝ ծառի տերևներից էին: Բազի նավ էնպես լիվթեր էլ ուներ, որ վրեն երկրները քաշած էին, ու կողմնացույց էլ ունեին: Սրանից դարձու՝ չէ թե մենակ Հնդստանու ապրանք տեսան էստեղ. ինչպես ապրում, մար- գարիտ, հիլ, դարչին, միխակ. Մահմեդականք էլ կային, որ էկել էին՝ էս ապրանքը Արաբիա տանին: Այժմ հաստատ կարծեցին, որ իրանց ուզած տեղը շուտով կհասնին: Գամա հասավ մինչև Մելինդա ասած կղզին, որ հավասարագծի մոտոն ա, նրան լավ պատիվ տվին էս տեղ ու հետը լավ հմուտ նավելիք էլ դրին, որ շատ անգամ էին գնացել Հնդստան: Գամա իրեք հազար հինգ հարյուր վերստ էլ՝ օվկիանոսիցը դենը անցկացավ ու 1499 թվին, մայիսի 19-ին մտավ Կալկարա քաղաքի նավահանգիստը:

էսպէս անջախ մի անջախ իրանց մուրադին հասան: Քաջ մարդքերանց սիրտը տեղն ընկավ: Էն գոված, զարմանալի Հնդստանը գտան: Բայց փորթուգալացիք շուտով տեսան, որ էսպէս երկիր չեն կարող առնիլ: Հետքները վերցրած իրեք նավերի մեկը փշացել էր ու էն տարած ուլունք մուլունքովը, բոժոժովը ու խորդա մուրդա բաներովը, որ աչքի խաբելու զատեր էին, ոչինչ առըստուր էլ չէին կարող առնիլ: Չունքի հնդստանցիք էնպէս սոպո խալի չէին, ինչպէս նեգերք, լավ ապրուստ, լավ նստիլ վեր կենալ ունեին, քաղաքները շեն, պայծառ, ֆաբրիկա, առըստուր, երկրագործութիւն ամեն տեղ ու նրանց թագավորը շատ հիանալի փառքի միջում: Ալժիրացի մեկ վաճառական գտան էս տեղ, շատ ուրախացան, որ եվրոպացի տեսան, որ ամենեւին չէին մտածիլ: Գամա էս վաճառականի ձեռովը Կալկաթայի թագավորին, որ Գամաթին էին կանչում, մոտ գնաց ու շատ հաստատ հույս ուներ, որ սրանց ու Փորթուգալացոց մեջը մեկ կապակցութիւն կբցեն, որ էստուց դենը առըստուրը բացվի, բայց էն տեղի էլող մասմեղականքը, որ վախեցան, թե էս իրանց առըստուրին վնաս կբերի, նախանձու էս միաբանութիւնը քանդեցին ու թագավորի սիրտը աճ քցեցին, թե սրանք էկել են, որ իրանց երկիրն առնեն, էնպէս, որ Գամա շատ ուրախ էր, որ գլուխը պրծացրեց ու իր նավերովն էնտեղից փախավ: Շուտով էկավ Մեխիդա, Աֆրիկու ծերովը տվեց ու էկավ էլ եղ Եվրոպա: Սեպտեմբերի 14-ին 1499-ին մտավ Տայեռ գետը, որ կիսաբունի միջովն է անց կենում: Սրանից առաջ՝ քանի նավք գտնվել ա, մեկն էլ ա էսպէս ծանր, դժար ճամփա չի քաշել ծովով:

ԱՄԵՐԻԿՈՒ ԳՏՆՎԻԼԸ ԿՈՂՈՒՄԲՈՍԻ ՁԵՌՈՎԸ

Դեռ Հնդստանու՝ ծովի ճամփեն փորթուգալացիք չէին գտել, որ յոթնասուներ տարի քաշեց, որ մեկ փորձված, սրտոտ մարդի սրտումը էն միտքը ծագեցավ, որ Հնդստան գնալու համար՝ դհա կարճ, դհա ուղիղ ճամփա պետք է ըլի ծովով: Ասենք՝ թե էս ճամփեն կարճ չէր, բայց սրա օգուտն է՛ն էլավ, որ նոր նոր աշխարհներ լիս քցեցին:

էս անվանի, էս անմահ մարդը՝ Խրիստոֆ Կոլումբոսն էր: Նա իր ծնունդը Գենովա քաղաքումն էր առել, որ Իտալիա է, բայց Փորթուգալ՝ Պերեստերլո նավապետի աղջկա հետ պսակվել, որ էն արևմտյան Աֆրիկու զրադին ծովով ման գալիս՝ շատ էր գտնվել ու շատ բաներ իմացել: Կոլումբոս երեսա ժամանակիցն սկսած՝ նավավարութիւն համար հոգին տալիս էր, բայց չէր ուզում, որ հասարակ նավի դառնա: Էստուր համար շատ աշխատում էր, ամեն երկրի անունը, որպիսութիւնը սովորի ու շատ հավեսով ընկել էր աշխարհագրութիւնն ու աստղաբաշխութիւնն ետևիցը ու

երկրաչափութիւնն ու պատկերահանութիւնն էլ էր սովորում: Տասնըչորս տարեկան էր, ինչ ծով, ինչ նավահանգիստ ասես, որ Միջերկրական ծովի վրա կա, մտել դուս էր էկել ու ինչպիսիքի հետ մինչև Իսլանդ ասած՝ կբեզին էլ էր հասել, որ ձուլը որսան: Կոլումբոս՝ սկսեց իր անոր թղթերը լավ քննութեամբ կարդալ, միտք անիլ, ինչ որ նա էս ծովերի վրա գրել էր: Հետո ինքն էլ գնաց Մադերա, Կանարիոս և Ալբերի կղզիքը՝ որ նոր գտել էին: Էսպէս միտք անելով, ման գալով, մտքումը ծագեցավ, թե որ մարդ Եվրոպիոցը հենց թուշ արևմտյան կողմի վրա ծովով գնա, պետք է որ էլի Հնդստան դուս դա: Չունքի էն ժամանակն էլ՝ քիչ լի շատ՝ իմտնում էին՝ որ մեր երկիրը բոլորակ ձև ունի: Էս բոլորակ երկրի վրա, ինչպէս որ առաջվան ճանապարհորդքը գրել էին Հնդստան արևելյան կողմն էր ու շատ մեծ աշխարհ, բայց մեկ մարդ էլ ա դեռ չէր իմացել, թե նրա արևելյան կողմումն ի՞նչ կա: Ո՞վ գիտի, էսպէս էր միտք անում Կոլումբոս, բալբի թե Հնդստանի արևելյան կողմը Եվրոպիոս արևմտյան կողմիցը հետո չի, բալբի թե հենց կպած էլ են իրար: Դիցուք՝ թե կպած էլ չըլին, ասում էր, էլի որ մարդ արևմտյան կողմի վրա գնա Եվրոպիոցը, պետք է որ Հնդստան հասնի ծովով: Էս միտքը դհա ավելի նրա միջումը հաստատվեց, երբ որ խաբար բերին, թե Փորթուգալցի նավիքը ծովի երեսին, Ացորի կղզու մոտ, էնպէս փետ են գտել, որ տեսնված չի, շատ ճարտար շինած է, դամիշ էին գտել: մեկ անգամ էլ երկու մեռելի լաշ էին ջրիցը հանել, որ ամենեւին ուրիշ տեսակ պատկեր, մարմին ունեին, ու արևմտյան կողմիցն էին ջրի երեսին գալիս: Կոլումբոս իր կարծիքը ուրիշ խելոք մարդքերանց էլ հայտնեց ու նրանք էլ հավանութիւն տվին:

էս պատճառով ավալի սֆիթա իր քաղաքին իմաց արեց, որ իրան մեկ բանի նավ տան, որ գնա, էս նոր ճամփեն գտնի, բայց իր ազգն ու իր քաղաքացիքը վրեն ծիծաղեցին ու ասեցին՝ որ խելքը տանիլ ա տվել: Միշտ էսպէս ա աշխարհի բանը, մարդ իր երկրի ու ազգի միջումը պատիվ չունի էս որ իմացավ, իր միտքը՝ Հովհան Բ. փորթուգալացոց թագավորին հայտնեց: Սրանք էլ խորհուրդ արին, ու խորամանկութիւնով հենց որ նրա միտքն իմացան, իրենք սկսեցին թաքուն մարդ ուղարկիլ նավով, որ գնա՝ էն ճամփեն գտնի: Սրանք էլ գնացին, ման էկան, ու եղ էկան, ասեցին՝ թե ամենեւին երկրի նշան չկա: Կոլումբոս էս ղալբութիւնը որ իմացավ, շատ նեղացավ, ու էնպէս վիրավոր սրտով գնաց Սպանիա 1484 թվին: Էս ժամանակին Սպանիա՝ մեկ թագավոր Արագոնիա ասած՝ նահանգումն էր նստած՝ անունը Յերոնիմոս. մեկ թագուհի՝ Կատալիա՝

1 Բնագրում՝ փորթուգալ:

անունը Իզաբելլա: Կոլումբոսի ասածի վրա սկսեցին երկար միտք անել Բայց Սպանիա էն ժամանակին ո՛չ նավեր ուներ, ո՛չ նավավարություն էին հասկանում, ո՛չ աշխարհագրություն, ու Արաբների հետ էնքան կռիվ ունեին, որ իրանց էլ էր փող հարկավոր: Հինգ տարի ողորմելի Կոլումբոսը Սպանիա էսպես քաշ էկավ, տեսավ որ ձեռք ո՛չինչ չի ընկնում, միտք արեց՝ որ գնա Անգլիա: Էսպես հուսահատած որ չեկավ մեկ օր մեկ վանք, էն վանքի վանահայրը՝ որ Կոլումբոսի շատ բարեկամն էր ու Իզաբելլա թագուհու աչքին սիրելի, նրան սիրտ տվեց՝ որ մնա ու խոստացավ որ նրա բանը շինի: Իրեք տարի էլ էսպես անցկացավ ու վերջապես նրա մուրազը կատարվեցավ: Արաբներին հաղթել էին: Էլի փողի պակասություն կար, ամա Իզաբելլա իր բոլոր ակնեղենը գրավ դրեց ու Արագոնի խաղիկնադարիցը՝ անունը Սանտաեգեյտ փող փոխ առավ: Սանտաեգեյտ իր բոլոր խաղիկներն, որ կաներ տասնը յոթը հազար ոսկի, տվեց թագուհուն: Ապրիլի 17-ին, 1492-ին Կոլումբոսի հետ մեկ կապակցության թուղթ շինեցին: Թե երկիր գտներ, բոլոր նավերի գլխավորը ու էն երկրների վրա՝ թագավորի փոխանորդը Կոլումբոս պետք է ըլեր: Ինչ գլխավոր ըլեր, տասի մեկ փայն իրանն ըլեր: Ու էս իշխանությունն ու արդյունքը որդոց որդիս նա պետք է ունենար:

Օգոստոսի 3-ին 1492-ին Կոլումբոս Սպանիոցը դուս էկավ: Հետը իրեք փոքր նավ ուներ ու իննսուն մարդ: Քանի դեռ ծանոթ տեղ էին, սիրտըները, քեֆըները տեղն էր: Հենց մի քիչ հեռացան ցամաքիցը, մեկ թի կոտրվեց. էս որ տեսան նրա մարդիքը, սիրտըները ա՛հ ընկավ, ասեցին՝ որ էս լավ նշան չի: Բայց ինչ ժամանակ սեպտեմբերի 6-ին Կանարի կղզյացիցը հեռացան, ու արևմտյան վրա՝ էն ահագին ծովի երեսն ընկան: Հենց բոլոր ցամաքը կորավ ու առաջներին էն անհուն ծովը, վերևը՝ էն բաց երկինքը տեսան: Հենց մեկ քանի օր, մեկ սաղ շաբաթ՝ ծովի երեսին գնում ու ցամաք չէին տեսնում, թեև քամին հաջողակ էր, էն քա՛յ մարդի սիրտն էլ՝ փորն ընկավ, մահն աչքի առաջն էկավ, խեղճները գլխուներիցը թռավ, դժոխքը աչքըների առաջին բաց էլավ: Ամենն էլ էնպես էին կարծում, որ իրանց մահն ա, ու իրանց գլխավորին հարբա էին գալիս, հաթաթա տալիս, թե եղ չդանա, ծովը քցեն նրան: Կոլումբոսի սիրտը ասլանի սիրտ էր: Ո՛չ ծովը, ո՛չ ա՛հը, ո՛չ մահը, ո՛չ էլ իր մարդերանց էնպես կատաղությունը նրան բնավ չի՛ վախացրին: Դինչ, անսաս իր բանն էր մտածում: Ուրախ պատկերով, անուշ խոսքերով սկսեց որին մեծություն խոստանալ, որին նշան, որի քաջությունը գովեց, որի բարի սիրտը ու ասեց՝ որ ամեն դժվարությունը անց է կացել, շուտով իրանց մուրադին կհասնին, էն ժամանակը կիմանան, թե իրանց անունը ո՞ւր կհասնի, ի՞նչ պատիվ

կտանան: Էսպիսով քիչ քիչ սիրտըներն սուավ, բայց մեկ բան նրանցից թաքցրեց, որ չվախենան: Նրանց շասեյ՝ թե հինգ հազար, իրեք հարյուր վերստ իրանց աշխարհիցը հեռացել էին:

Վերջապես նրանք էլ՝ տեսան՝ որ բոլորը փուչ խոսքեր են, ուղեցան որ նրան սպանեն, բայց էլի միտք արին, որ իրանց եղ տանող չի ըլիլ: Էս որ միտք արին, լավ օտալ դինջացան, բայց ի՞նչպես համբերի մարդ, երբ անդունդը առաջին բաց տեսնի: Շատ որ նեղացրին Կոլումբոսին, իրեք օր էլ՝ ժամանակ ուզեց, թե էլ ցամաք չտեսնին, ասեց, անպատճառ եղ պետք է դառնար: Էստուր հավանեցին ու դինջացան: Մյուս օրը երկավը որ ծովը քցեցին, գետնին հասավ: Փոքր էլ որ գնացին, առաջները դամիշ էկավ ու մեկ ծառի ճուխկ, որ վրեն կարմիր պտուղ ուներ: Նավի դիրագի վրա ցամաքի դէր տեսան նստած: Մովի դէբը շատ հեռու կարող են թռչիլ: Սրանցից Կոլումբոս շատ էր տեսել ու խարվել: Արեգակը մեր մտավ, խավարը ծովի երեսը բռնեց, բայց էլի ո՛չինչ չկար: Իրեք ամիս էր, ծովի երեսին պտտում էին, վերջը ի՞նչ կըլեր, ո՛չ ոք չգիտեր: Էս գիշեր էլ՝ Կոլումբոս հրամայեց՝ որ ելքայանները հավաքեն փաթաթեն, որ գիշերը քարի, յա ապառածի շփուլին: Էլի որ մարդիքը սկսեցին հուսահատիլ, Կոլումբոս՝ նրանց մի քիչ սիրտ տալու խաթեր՝ ասեց որ ով որ սֆթա ցամաք տեսնի, տասը հազար ուրբի պանսիոն ու մեկ մախմուի քուրք պարգև ստանա, էսպես մթնագիշերը շորս դեհըները կոխած, մահըները առաջներին, գնում էին, որ Կոլումբոս ավալի սֆթա ձեն տվեց: Կա՛լ, ցամա՛ք — ինչպես մեկ ձեն երկնքիցը գա, էնպես ազդեց էս ձենն ամենին: Բոլորն էլ վեր թռան ու միևնույն խոսքն ասեցին: Էլ ո՞ւմ լեզուն կգորի՝ նրանց հալը պատմի: Դժոխքիցը որ մարդ արքայություն ձենը լսի, բաս չի՞ ուրախանալ: Աչք էր, որ լալիս էր ուրախությունիցը. սա նրա ճտովն էր ընկնում, նա սրա դոշին կաչում ու Կոլումբոսի ոտները հո՛ մասունքի պես համբուրում, թողություն էին խնդրում: Խելիմ վախտ էսպես որ իրանց սրտին հեռեցին, սկսեցին մեկ երգ ասիլ ձենով: Կիսը բացվեց թե չէ, հոկտեմբերի 12-ին էր, տեսան առաջներին մեկ կանաչ կղզի բաց էլած: Էլ ո՞ւմ չէր իր սիրտը էն սհաթին Աստծուն տալ: Էլ ո՞ւմ աչքին չէր էն կղզին դրախտի նման երևիլ: Բոլորն էլ էն բոպեին հրեշտակի պես ուզում էին իրար հողի տան: Ախ, փորձանքումն ա մարդ իմանում բախտի, իր ընկերի դադրը: Լեն օրն ա, որ էսպես մեկ մեկզմեկի աչքից քցում, մեկզմեկից հեռացնում, սիրտներս հովացնում է:

Էն ի՞նչ առավոտ էր, որ նրանց համար բաց էլավ, էն ի՞նչ լիս, որ նրանց աչքը տեսավ: Հենց արեգակը թևը բաց արեց, նրանք էլ իրանց կըլանն ու սիրտը բաց արին ու սազ ածելով, խաղ ասելով, մտան ցամա-

քը, ընկան զեստնի վրա ու երեսները հողումը կորցրին, էնքան համբուրեցին, արտասուները գետի պես առու էր էլել, գնում: Ո՞վ էս սհաթին Կոլումբոսի սրտումն ըլեր, կիմանար, թե աշխարքի բոլոր թագավորութունը նա էս օրվան բախտի հետ չէր փոխիլ: Ո՞վ համբերութունով, խելքով էնպես փառքին հասնի, ու իր գինը շիմանա: Երկար ժամանակ, որ կղզուն, ծովին մտիկ արին ու սիրտըները մի քիչ դինջացավ, Կոլումբոս սկսեց էն կղզին Սպանիո թագավորի անունովը վերցնիլ: Կապալաշտներին չի սազ գալ, ասում էին, որ երկիր ունենան իրանց ձեռին: Քրիստոնեայք միայն իրավունք ունին: Սրանք որ էկան, էն տեղի բնակիչքն էլ ճղալով, գոռալով, հավաքվելոյն նրանց զլխին, ու էնպես բոխ, սոպո էին, որ հենց իմանում էին, թե Սպանիացիք մարդ չեն: Մոտանում, ձեռն էին տալիս ու էլ եդ փախչում, հեռու տեղ կանգնում մտիկ տալիս: Բոլորն էլ, մարդ կնիկ, մեծ ու պստիկ՝ չիփ չիփլախ էին, լաշըները կարմիր պղնձի գույն ունեւր, ու խոսելիս էլ՝ էնպես կապ ու կտուր էին բառը բերններիցը հանում, որ ամենեկին խոսքի նման չէր: Հավեն էնպես լավ էր, գետինն էնպես պտղաբեր, որ ինչ ուզում էին, կար: Կերածները բոլոր պտուղ էր, մեկ բանի էլ ա ձեռը չէին տալիս, չէին աշխատում, վար ու ցանք չէին գիտում, տավար ուլահիլ, ձուկը բռնիլ, դուշ, անասուն որսալ՝ բնավ աղաթ չէր: Էնպես մեծ, գորեղ գաղաններ էլ՝ չկային էն տեղ, որ մարդ կարողանար որսի համար բանացնիլ: էս պատճառով մեկն էլ ա՝ իր աթիլ մեկ բան չունեւր, ում ձեռն ինչ ընկնում էր, էն էր ուտում, երբ սովում էր: Ինչ տեղ հասնում էր, էն տեղ էր քնում, ծառի տակին, ջրի դրաղին: Սիրտըները ուրախ, իրանք ժիր, ղվրախ, ջանքները սաղ:

Կոլումբոս նրանց էն կոշտ լեզվի գյորա էս կղզու անունը Գվանահանի դրեց, էս օր էլ՝ էս անունն ունի: Կոլումբոս տեսավ, որ էս տեղ Հնդստանու ախն ու մարգարիտ, խա զինա չկար: էս պատճառով էլ եդ ծով մտավ ու հարավային կողմի վրա գնաց: Զունքի որ էս կղզացիքը տեսան, որ Սպանիացիք ոսկու են ման գալիս ու իրանց անկաջի ու քթի վրա ինչ որ կար, ուզում էին, որ զոռով պոկեն, նրանց ցույց տվին, որ էն տեղ գնան, ինչ տեղ էս ոսկին կար: Սրանք էլ գնալով, գնալով Կուբա կղզին հասան, որ Կոլումբոս հենց իմացավ թե էն ա Հնդստանի աշխարհն է: Մեկ դրաղից մյուս դրաղն ընկավ, պտիտ էկավ ու ամեն տեղ տեսավ, որ շատ պտղալից հող ունի, ամա էլի վար ու ցանքի նշան չկար: Վայրենի ազգերը նախրի պես թոփ էլած՝ էս կողմից էն կողմն էին վազում, խաղում, խնդում, ձեն տալիս, ծղոտում, ոտըներիցը մինչև զըլխըները չիփ չիփլախ: Ինչ ժամանակ սրանց էլ ոսկի դեմ արին, ձեռով իմաց արին, որ արևելյան կողմը գնան: Բազի տեղից էլ բարն էնպես էին քցում, ինչպես կարկուտ: Կոլում-

բոս սրանց էլ թողեց ու էն կողմի վրա գնաց: Հիսպանիոյա ասած կղզին էլ՝ էս անգամ գտավ որ հիմիկ անունը Սանկտ Դոմինգո են դրել, էս տեղ էլ՝ էլի էնպես՝ երկիրը պտղատու, հողը, ջուրը լավ, բայց մարդիքը տկուր ու վայրենի, անշոր, անբան: Բայց սրանք իրանց միջումը ցեղ ցեղ էին բաժանված, ամեն ցեղն իր գլխավորն ունեւր, որ Քացիք էին կանչում: էս գլխավորների մեկը հրամայեց՝ որ իրան մեկ տախտակի վրա վրա դրած՝ Կոլումբոսի մոտ տանին՝ էլի էնպէս տկուր, ոտ ու գլուխը բաց: Զեռով, բանով իմաց արեց, որ բազի վախտ էն մոտիկ տեղերիցը թշնամի վայրենիքը ծառի քոքում նստած՝ գալիս են իրանց վրա են տալիս ու իր մարդքերանցը տանում, որ ուտեն: Կոլումբոս էլ նշանով իմաց արեց, որ նա ուզում ա մեկ բերդ շինի էն տեղ, ու իրանցից մեկ մարդ թողա, որ նրանց պահեն: Վայրենիքը էս որ իմացան, գոռացին, ձեն տվին ուրախութունիցը ու փետ, քար, իսկույն ամեն տեղից սկսեցին հավաքիլ: Ինչ որ վրըները ոսկի ունեին, ուրախ, ուրախ եդ էին անում, նրանց տալիս, տեղը ուլունք, բոժոժ, ասեղ, տիկըն ու էս տեսակ բաներ առնում: Երբ հարցրին՝ թե ոսկին ի՞նչ տեղից են ստանում, հարավային կողմը ցույց տվին: էս բանելու ժամանակին՝ մեկ Սպանիացի հանաքը վեր մեկ թվանք քցեց: Մեկ րոպեի միջում բոլորն էլ գյում էլան: Նի էլան պախրի պես սալերի գլուխն ու էն տեղից ծղուրդ էին անում: Վերջը էլի քիչ քիչ մոտ էկան, տեսան՝ որ էն թվանքը մարդակեր չի:

Կոլումբոս տեսավ՝ որ էլ առաջ չի կարող գնալ, չունքի մեկ նավը ջարդվել, մյուսն էլ՝ իր մարդքերանց մեկը՝ Պինցոն անուն՝ առել, թաքուն փախել էր, որ գնա ոսկու աշխարը գտնի: Նրան մեկ նավ էր մնացել, էն էլ ամենիցը փոքրը: էս նավովը ուղեցավ՝ որ եդ դառնա Սպանիա, որ խաբար անի: էն նոր շինած բերդումը երեսուն ութ մարդ թողեց. ինչպես որ կարգն էր, խրատ տվեց նրանց որ էն վայրենի խալխի հետ լավ, սիրով կառավարվին ու հունվարի 4-ին 1493-ին ընկավ ճամփա՝ որ գա Եվրոպա:

Վրա իրեք օրը՝ էս տեղից որ դուրս էկավ, էն իր անհավատարիմ Պինցոն անուն մարդին ռաստ եկավ, որ ո՛չինչ չէր գտել ու հիմիկ էլ ուզում էր, որ գնա Եվրոպա ու ավալի սֆթա ինքը տանի՝ նոր գտած աշխարհների խաբարը: Կոլումբոսին որ տեսավ, թողութուն խնդրեց ու սա էլ՝ մեծահոգությամբ ներեց նրան: Հենց էս ահագին օվկիանոսի մեջ տեղը՝ էնպես մեկ քամի, էնպես մեկ ֆրթնա վեր կացավ, էն ալեկոծութունն էր, որ Աստված ո՛չ նշանց տա: Մահը հազար անգամ էկավ աչքըների առաջը, ու էլ եդ հեռացավ: Ամեն րոպեի սպասում էին, թե որտեղ որ ա, իրանց մաշված նավերը խոր կերթան, տակով կըլին: Կոլումբոս՝ որ էս սարսափելի

միջոցին էլ՝ իր միտքը չի՝ կորցրեց, սկսեց իր գտած երկրները պատմու-
թիւնը մագաղաթի վրա կարճ գրել, մեկ բնի մեջ դրեց, շորս կողմը դափմ
զմեց, շինեց, որ ջուր չի մտնի ու ծովը քցեց, որ թե ինքը խեղդվի էլ
բալքի թե էս թուղթը ծովը տանի, դրադ քցի ու կարողանան մարդիք իմա-
նալ՝ թե ի՞նչ աշխարհներ կան: Բայց Աստծո աշքը նրա վրա քաղցր էր,
երկինքը քիչ քիչ պարզեց ու հունվար 15-ին հասան Ացոյր ասած՝ կղզայց
մոտը: Վեց շաբաթ էստեղ կացան, որ իրանց խարաբ էլած նավերը շինել
տան: էս տեղից էլ որ դուրս էկավ, էլի մեկ ֆրթնա վեր կացավ ու նրան
տարավ Տագո ասած գետի բերանը քշեց: 14-ին մարտի հասան Լիսաբոն
քաղաքը, որ իրանք ամենևին չէին ուզում: Հովհան Բ. Թագավորն փորթու-
գալացոց հրամայեց, որ Կոլումբոսին իր մոտ կանչեն, հետը խոսաց, ու
շատ ցավեցավ՝ որ էնպես սրտապինդ նավապետի խոսքին՝ տասը տարուց
առաջ անկաջ չարեց:

Հանդես է՛ն օրն էր, որ Կոլումբոս Սպանիո Պալսո ասած ափն էկավ,
որ մարտի 15-ին էր: Աշխարհ ամենայն դուս թափեց ծովի ափը: Հազար
հազար բերան նրա անունը տալիս, գովում, երգում, ցնծում էին: Զան-
գակները սկսեցին քաշիլ, թոփ, թվանք քցիլ, ու հենց բռնիր՝ քիչ էր մնա-
ցել՝ նրան ոտի տակ տալին, երբ նավիցը դուրս էկավ ու մեկ մոտիկ վանք
կար, էնտեղ մտավ, որ Աստծուն փառաբանություն անի: Թագավորը էն
ժամանակը Բարցելոնա գավառումն էր, որ Սպանիո արեվելյան կողմն ա-
էս պատճառով Կոլումբոս Սպանիո միջովը պետք է անցկենար, որտեղ
ասես՝ կամար էին շինել, գավիթ կանգնացրել, զորք, մեծ, փոքր, ամեն
քաղաքից էլ առաջ էին դուս գալիս, ու երգելով, հանդիսով, դանգակ ածե-
լով էին ներս տանում: Թագավորն ու թագուհին հո՛ էլ չէին իմանում, թե
ի՞նչ պատիվ, ի՞նչ պսակ, ի՞նչ մեծություն տան նրան: Սաղ Սպանիա իրա-
րոցով դիպավ, որ նոր գտած աշխարհների խաբարն իմացան: Թագուհին
որ նրան ներս բերին, իր բոլոր թագավորական զարդը հաքին, թախտի
վրա նստած՝ էնպես նրան ընկալավ: Մոտին մեկ աթոռ կար դրած, որ
նրան նստացրին ու քանի նա իր պատմությունն անում էր, էնքան թա-
գուհու ու իր մեծամեծաց խելքը հետը գնում էր: Սրանից դենը Կոլումբոս
էլ թագուհուցը շնորհացավ, միշտ հետն էր ման գալիս:

Փոքր միջոցում հազար հինգ հարյուր մարդ հավաքվեցան, որ Կո-
լումբոսի հետ գնան նոր աշխարհները: Կարծում էին՝ թե էս անգամ ոսկու
աշխարհը պետք է գնան: Ա՛խ՝ ոսկին ո՛ւմ գլուխը չի՛ ծռել: Թագավորը
տասնյոթը նավ պատրաստիլ տվեց, փեշաքարներ, մաղանչիք հազիր արեց,
Կոլումբոս էլ սկրմորենք, բույսք, անասունք ժողովեց, որ հետը տանի, ու
հույս ունեւր, որ էն պտղատու երկրներում շատ լավ բճամ կգան: էս մի-

ջոցումը փափին էլ շմոռացան, էնպես քոռը քոռ հավատում էին էն ժա-
մանակը, թե աշխարքիս երեսին Աստուծո տեղապահը նա է, խնդրեցին
նրանից, որ ինչ երկիր, որ գտել են ու պետք է նոր էլ գտնին, իրանց բաշ-
խի՝ ինչպես Աստուծո փոխանորդ: Փորթուգալցիք էլ էին էսպէս արել, երբ
սկսեցին երկրներ լիս քցիլ: Փորթուգալցիք որ իմացան էս բանը, սկսեցին
փափի մոտ Սպանիո հակառակը խոսիլ, ու փափն էլ բանն էսպէս վճռեց,
որ ինչ որ Ացոյրի կղզայցը դենը արեմտյան կողմը՝ հաղար ութ հարյուր
քառասուն վերստ հետո՝ երկիր գտնեն, փորթուգալացոցն ըլի, նրանից դե-
նը՝ սպանիացոց: էս պատճառով մնաց Բրազիլիա ասած ահագին տերու-
թյունը, որ Հարավային Ամերիկա է Փորթուգալցոց ձեռին:

Սեպտեմբերի 23-ին 1493-ին Կոլումբոս էլ եղ ճամփա ընկավ ու էս
անգամ մի քիչ հարավային կողմի վրա գնաց: Նոյեմբերի 2-ին մեկ քանի
նոր կղզի էլ հիմիկ գտավ: Ինչպես Քարայքա կղզիքը, Դոմինկյո, Գվադա-
լուփ, Փորտորիկա ու էլ ուրիշները: Բոլորի բնակիչքն էլ՝ շատ զազանաբա-
րո ազգեր էին, իրանց թշնամուն սպանում, միսն ուտում էին: Շատ անգամ
ուզեցան՝ որ քարով, փետով նրանց նավը ջարդեն, իրանց բռնեն, միսըներն
ուտեն, բայց թոփի ու թվանքի գյուլենն շթողաց: Կոլումբոսի մտքիցը՝ էն
իր Հիսպանիոյա թողած մարդիքը չէին գնացել, շուտով նավը քշեց էն
տեղ, որ մեկ խաբար իմանա: Նոյեմբերի 22-ին էկավ, տեղ հասավ: Բայց
խելքը գլխիցը թռավ, ինչ ժամանակ տեսավ՝ որ ո՛չ մարդ կա, ո՛չ բերդ:
Սպանիացիք ուզեցել էին, որ զոռով նրանցից ոսկի ստանան, սրանք էլ՝
ճարըները կտրվել էր, վրա էին թափել, նրանց սպանել, բերդը քանդել,
իրանք էլ կղզու մեջի կողմը փախել: Կոլումբոս էլի նորեն մեկ հարմար
տեղ ջոկեց, բերդ շինիլ տվեց, մարդ դրեց մեջը, ու էս տեղի անունը
Իզաբելլա դրեց իր թագուհու պատվի խաթեր: էս որ տեսան հետի էկած
սպանիացիքը, խիստ շատ նեղացան: Նրանք էնպես էին կարծել, թե ոսկին
հողի պես ցրված ա էստեղ, ի՞նչ միտք կանեին, թե պետք է տուն շինեն,
վար ու ցանք անեն, ու ջանըներին ջաֆա տան: Մեկ փոքր ոսկու թոզ
Սպանիոյա գտան, ամա ի՞նչ պետք է ըլեր: Ֆերդինանդ թագավորի աչքն
էլ ճամփին էր, որ էս անգամ ոսկին նավերով պետք է գար, բայց դու ո՛չ
մեռնիս, էս պատճառով ողորմելի Կոլումբոս էլ ճարը կտրվեց, սկսեց էն
վայրենի ազգերին զոռ անիլ, որ ոսկի հավաքեն իրանց միջումն ու խարջ
տան: Նրանք չէին ուզում տալ, բայց մեկ քանի թոփի գյուլի ձեն որ չի-
մացան, լեղիքը պատոնեց: էս հերիք չէր, կատաղած մեծ մեծ շները որ
բաց շթողին ու նրանց վրա քիս տվին, իրանք տկլոր, ձեռըներին ո՛չինչ
լուծեին, էնպես էին կտրատում, ինչպես գելը գառին: էստով վախեցան ու
սկսեցին գլխըները քարեքար տալ, որ ուզածները ձեռք բերեն: Ա՛խ, ո՛վ

էսպես բանն իմանա ու էնպես անողորմ, ագահ մարդքերանց գլխին նզովք չկարդա: Բայց նրանց ի՞նչ: Ոչ միսն էր իրանցը, ոչ արինը, ու էն խեղճ, դինչ խալիը, որ մինչև էս օր թագավորի պէս էին ապրել, սկսեցին արին թափիլ ու իրանց սև օրը լալ:

Կոլումբոս սրանց թողեց ու էն կողմը գնաց, որ ցույց էին տալիս, թե ոսկի կա, այսինքն հարավ, ու Յամայկա կղզին գտավ: Էս ճանապարհին հիվանդացավ, վրի մարդիքը ուտելիք չունեին. էս պատճառով՝ որ էլի Հիսպանիոյա եղ էկավ, տեսալ՝ որ աշխարքն իրարոցով ա դիպել: Նրա մարդիքն սկսել էին առաջվան պէս խեղճ խալիին արշարիլ, սրանք էլ նրանց էին միս ու արին արել, ու շատն էլ խոռոված, նեղացած, էլ եղ Սպանիա էր գնացել: Շատ վախտ չքաշեց, Սպանիոյցը մեկ մեծավոր էկավ ու ինչ գանգատ որ Կոլումբոսի վրա արին, գրեց ու թագավորի դուռը ուղարկեց: Կոլումբոս անմեղ էր, կարող էն մեծավորին սպանիլ էլ տալ, բայց էլի նրա մեծահոգութունը շթողաց, էն հուսովը, որ ճշմարտութունը չի կորչիլ: Կոլումբոս էս բանիս վրա՝ իշխանութունը տվեց իր Բարդուղիմեոս ախպորը ու ինքը թայթի գնաց էլ եղ Սպանիա:

Սպանիա որ իմացան նրա գալու պատճառը, շատ նեղացան, Թագավոր ու թագուհին էլ շատ ամաչեցին, որ նրա արած լավութունը էսպես ոտի տակ էին տվել, բայց ինքն էլ տեսավ, որ չար լեզուն իր յաղուն էնպէս էր թափել, որ շուտով չէր կարելի նրանց սիրտը սաղացնիլ: Երկու տարի էսպէս նրան էստեղ քաշ տվին, բանն էս օր էգուց քցելով, ու վերջ ամենայնի երկու անպիտան նավ ու մեկ քանի շար ավազակ, թողից փախած մարդիք էլ՝ հետը դրին, որ գնա, էլի նոր աշխար գտնի:

Էս անգամ 1496-ին սկսեց էլի ավելի հարավ կողմի վրա գնալ: Շատ կարելի էր որ Բրազիլիա գտներ, բայց քամին էնպէս հանդարտ էր ու շոքը էնպէս սաստիկ, որ բոլոր գինու, ջրի բոշկեքը տրաքեցին, ուտելիքները ոչնչացավ ու նա էլ ճարը կտրվեց, արևմտի վրա գնաց, ու էկավ Տրինիդադ ասած կղզին հասավ, ուր որ Օրինոքո ասած գետը ծովն ա մտնում: Նավը, որ էս գետի առաջը չեկավ, էնպէս վեր կալավ, շարտեց, որ կտոր կտոր կըլեր, եթե քարափի էր դիպել: Էս գետի ջրի շատութունը որ տեսավ Կոլումբոս, ասեց՝ որ էսպէս մեծ գետ փոքր կղզում չի՛ ըլիլ ու սկսեց ծովի զրաղովը պտտիլ: Էստով իմացավ, որ ցամաք երկիրը գտել ա: Բայց չունի կարծեց՝ որ էս իր ուզած Հնդստանը չի ըլիլ, հենց իմացավ՝ թե բալբի մեկ անց կենալու տեղ գտնի: Էլի հիվանդութունը ջանն առավ. մարդիքը սկսեցին տրտնջալ, նա էլ՝ որ շարեն կտրվեց, էլ եղ Հիսպանիոյա գնաց: Հենց որ հասավ, էլ ուրախության պատճառ չէր մնացել էնտեղ: Ախպերը քաշվել էր Ս. Դոմինգո, որ մեկ նոր քաղաք շինի: Մեկ Սպանիացի էլ մյուս-

ների սիրտը խոռովութուն էր քցել, որ՝ երկու Կոլումբոսիցն էլ ձեռք վերցնեն: «Էս Գենվացիքը (այսինքն Կոլումբոսը) էն են ուզում, — ասում էին, — որ վայրենի աղզին խնայեն, մեզ սպանիացոցս եսիր շինեն, էստուր համար չեն թողում, որ սրանց ձեռը տանք»: Իրեք նավ, պաշարով լիքը՝ պահեցին իրանց մոտ ու Կոլումբոսի ախպերը կղզու մյուս կողմումը սովու մեռնում էր:

Էսպէս դտավ Կոլումբոս բանի զորութունը: Շատ նեղութուն քաշեց, մինչև նրանց դինչացրեց: Իրան էլ՝ էին ուզում դավաճանութունով սպանեն, ինչ որ անց էր կացել, մի առ մի թագավորին գրեց: Թշնամիքն էլ գրեցին: Աշխարքի բանն էսպէս ա, որ լավ մարդին՝ քիչ լավ ուզող կըլի: Գազավորի սիրտը մեկ անգամ ծովել էր: Կոլումբոսին էլ չէր հավատում: Ինչ որ ասացին լսեց: Մեկ սպանիացի ազնվական՝ անունը Ֆրանց դե Բովադիլա ուղարկեցին, որ քննութուն անի: Թե որ տեսնի՝ թե Կոլումբոսը հանցավոր է, իշխանութունից հանի, ինքը տեղը նստի:

Հենց Բովադիլա Հիսպանիոյա հասավ թե չէ, առանց քննության Կոլումբոսի տունն ու մուլքը խլեց, հրամայեց ամեն մարդի, որ իրան կուսակալ ճանաչեն, Կոլումբոսին մեկ թուղթ ուղարկեց, որ իշխանութունից ընկած է: Էս թուղթը ինքն էր առաջուց շինել: Էս որ պրծավ, հետո դատատան նստեց, ում ասես, մտաը բերիլ տվեց, որ նրա վրա գանգատ անեն, բայց Կոլումբոս՝ ինչպէս ամեն ժամանակ, էն դժար փորձանքների միջին էլ, իր հանդարտութունը չէր կորցնում ու իր մարդքերանցը էստով էր ազատում մահի ձեռիցը, էսպէս էլ հիմիկ մեկ խոսք, մեկ ծանր ջուղար էլ ա նրա բերնիցը դուս չեկավ ու խնդրեց համեստությամբ՝ որ իրան էլ խոսացնեն: Բայց Բովադիլա առանց մեկ խոսք հարցնելու, առանց նրա երեսը տեսնելու, հրամայեց՝ որ նրան էլ, նրա երկու ախպորն էլ բխովը դնեն ու ամեն մեկը ջոկ ջոկ նավերով Եվրոպա տանին: Է՛ս էր նրա վերջի պարզը, է՛ս էր էն երևելի մարդի արած գործքի վարձը: Աշխարհն էսպէս ա լավութունն իմանում: Իմացողն՝ էլ ի՞նչ սրտով լավութուն անի էս երկրի երեսին: Բայց չէ՛. լավութունը մարդին, աշխարհին չենք անում: Մե՛զ ենք անում, մեր սիրտը պետք է ուրախանա, աշխարհն իմանա, շիմանա, մեծահոգի անձը էդ չի՛ պետք է հարցնի:

Ով որ արդար սպանիացի էր, սիրտը չէր տանում, որ նրան էս հալին տեսնի ու իր միջումը շատ նեղանում էր: Հենց նավերը մի քիչ երկրիցը հեռացան, սկսեց նավապետը Կոլումբոսին՝ շատ խոնարհությունով մոտենալ, ու ուզում էր, որ բխովը ոտներիցը վերցնի: Կոլումբոս շթողեց ու ասեց, թող մնա, որ բոլոր Սպանիա տեսնի, թե իրանց թագավորը՝ նոր աշխարհ գտնողին ի՞նչ վարձ ա տվել: Էսպէս էլ էլավ: Սաղ Սպանիա իրարոցով

դիպավ, որ լսեց նրա էսպես գալը: Թագավորն ու թագուհին ամոթու իսկույն բխովը հանել տվին ու փող ուղարկեցին՝ որ էլի իր պատվովը զարդարվի, ու իրանց մոտ գնա: Կոլումբոս, որ էկավ, ամնի աջքի լսին ցավ էր տալիս՝ նրան տեսնելիս: Լուռ, ամա սիրտը արինը կոխած, էնպես մոտեցավ, ու ընկավ թագավորի թախտի տակը: Երկար ժամանակ ո՛չ գլուխն էր բարձրացնում, ո՛չ ձենը հանում: Թագուհին էլ, մինչև՛ չկարաց արտասունքը բռնի: Գեջդանգեջ թագուհին որ գլուխը վեր քաշեց, Կոլումբոս իր էն բնական հանդարտ սրտովը՝ սկսեց էնպես խոսքեր ասիլ. էնպես իր անմեղությունը ցույց տալ, որ լսողի գլխին կրակ էր վառվում: Թագավորն էլ, թագուհին էլ իմացան, որ խաբվել են, թողութուն խնդրեցին, էն անիրավ Բովադիլին իշխանությունից քցեցին, նորեն էլ պատիվ տվին Կոլումբոսին, բայց էն առաջվան կապակցությունը, որ նրա հետ արել էին, մեկն էլ ամիտքը չէր բերում ու նրան Սպանիա թողին ու 1500 Թվին մեկ ուրիշ կուսակալ ուղարկեցին նոր գտած աշխարհը՝ անունը Օվանդո: Միրտը նեղացած՝ Կոլումբոս թագավորի դռնիցը հեռացավ ու իր բխովը, ուր որ գնում էր հետն էր տանում ու էնպես կարգադրեց, որ մեռնելիս՝ հետը գերեզմանը դնեն:

Էրկու տարի քիմի էսպես պարապ ման էկավ: Սրանից հետո էլի էն հին հավեսը Կոլումբոսի սրտումը զարթեցավ, որ էն նոր գտած աշխարհի միջով մեկ ճամփա գտնի Հնդստան գնալու համար: Կրկին էկավ թագավորի դուռը: Ֆերդինանդի աջքը չէր վերցնում, որ փորթուզալացիք էն ժամանակին Հնդստան էնքան նոր նոր աշխարհներ էին գտնում, անուն ճարում, շորս միջակ նավ տվեց նրան, ու մայիսի 9-ին 1502-ին Կոլումբոս էլ եղ ծովը մտավ: Նավերի մեկը հենց առաջին շաբթին խախտվեցավ, էս պատճառով էլի Հիսպանիոլա գնաց, որ ամենևին չէր ուզում: Բայց չկամ կուսակալն Օվանդո շթողեց, որ ցամաքը դուս գա: Կոլումբոսի ճարը որ կտրվեց, ընկավ ծովի երեսը, որ էն առաջին տեսած ցամաք աշխարհը գտնի: Գրացիա Օ Գիոս ասած սարաքթի կողմովը տվեց ու արևմտյան կողմի վրա ճամփեն բռնեց, բայց ո՛չինչ չգտավ: Միտքն էն էր, որ էս սիրուն երկրումը շենություն քցի, բայց նրա աջքածակ սպանիացիքը, որ հենց փողի, ոսկու էին ման գալիս, անկաջ շարին: Ծարակտուր էս կողմն էլ շուտով թողեց, ու հազար փորձանքով էկավ հունիսի 14-ին 1503-ին Յամայկա կղզին հասավ: Նավերի մեկը իսպառ ոչնչացել էր, մյուսներն էլ էնպես էին ձեռից ընկել, որ էլ շինելու հույս չկար: Եթե Աստված մեկ օտար նավ չէր ուղարկել էս կողմերը, պետք է որ էն անվանի, էն բազմերախտ աշխարհի գտնողը՝ էս տեղ՝ էնպես գազան ազգերի միջումը իր մահը գտներ:

Էստուր մեկ ճար անելու խաթեր, նրա մարդքերանցից երկուսը, մեկն սպանիացի, անունը Մենդեց, մյուսն իտալացի՝ անունը Ֆրիեսխի, երկուսի <է> քաջ պատվական մարդիք, մտքըներումը դրին, որ իրանց գլուխը մահու տան Կոլումբոսի խաթեր: Մեկ փուշ ծառի քոքի միջում ընկան էն անհուն ծովի երեսը, որ գնան Հիսպանիոլա, մեկ օգնություն ճարեն: Հարյուր տասը վերստ հեռու էր, տասն օր մնացին ծովի երեսին, գալղի ձեռին, բայց հրաշքն էս էր, որ վերջ ամենայնի էսքան փորձանքին համբերեցին ու տեղ հասան: Կոլումբոս հենց իմացավ՝ թե խեղդվեցին, կորան, շունքի կես տարուց ավելի էր անց կացել, որ մեկ խաբար չկար: Ո՛չինչ ժամանակի Կոլումբոս էն դառն օրերը չի քաշել, ինչպես էս կես տարին: Նրա մարդիքը էլ չէին ուզում նրան հնազանդին, ինչքան խրատ էլ որ տալիս էր, էն ողորմելի վայրենի սողգերին շնեղացնեն, մեկի անկաջն էլ չէր մտնում: Մեկ դասթա սպանիացիք նրան թողին, ընկան կղզու մեջը, որ խալխին շարլաբեն, թալանեն: Վայրենիքն էլ՝ էս պատճառով քաշվեցին իրանց սարերը ու էլ ուտելիք չբերին: Կոլումբոսի խելոքությունն ու իմաստությունը նրան ու իր մարդքերանցը սովամահի ձեռիցը ազատեցին:

Նա հետք էր արել՝ որ էս օրերումը լուսինը պետք է խավարեր, նրանց էնպես հասկացրեց, թե Աստված նրանց գլխին բարկացել, ուզում աս բորին էլ ոչնչացնի, որ նրանց հետ էնպես խիստ շարժում են, ու էն իրիկունը ասեց, որ լուսնի երեսի վրա կտեսնին, ինչ խաբար որ աս: Հենց որ տեսան՝ թե լուսնի կեսը խավարեց, սուք շիվանն ընկավ մեջըները, գլխին, դոշին ծեծելով ընկան Կոլումբոսի ոտները, աղաչեցին, որ Աստծո սիրտն առնի, ինչ կուզի, իրանցից ստանա: Խավարը՝ հայտնի բան է, որ ինքն իրան գնաց, բայց էստով իրանց գլուխը պրծացրին: Բայց էն փախած դասթեն իր ավազակությունն էր անում, թալանում, սպանում, էնպես որ ամեն սհաթի ահ կար, որ էն բարեսիրտ վայրենիքը սկսեն իրանց ջիգրը հանիլ: Էս պատճառով Կոլումբոս իր հետի մնացած հավատարիմ ընկերները վերցրեց, ընկավ ավազակների քամակիցը, շատին սպանեց ու մյուսներն էլ ճարակտուր էկան նրա ձեռի տակը: Վերջապես ութը դառն ամսից եղը՝ Մենդեց ու Ֆ<ր>իեսխի եղ էկան հետըները մեկ մեծ նավ բերին, որ շատ շարլարանքներով, մուննաթով՝ էն դառնասիրտ Օվանդոյիցը առել էին: Լղար, շունչը բերանը հասած, որը հիվանդությունիցը, որը կսկծու, էկավ Կոլումբոս, Հիսպանիոլա հասավ ու առաջի նավի հետ էկավ Սպանիա 1504 թվին:

Առաջին խաբարն էլ, որ էստեղ իմացավ, նրա սիրտը իսպառ կտորեց: Իզաբելլա թագուհին՝ որ նրան էնպես սիրում, պատիվ էր տալիս, մեռել էր: Կոլումբոսի մեծ ումուղը նա էր, նա էլ պակսել էր, էլ ի՞նչ պետք է

աներ: Ինչ արեց, կամ ասեց, լսող չեւալ: Իր կապակցութեան թղթի համար խնդիր տվեց թագավորին, բայց էս թագավորը էն մարդը չէր, որ խոսքը պահէ, ճշմարտութունը չկորցնի ու էնպես երեւի մարդին իրան լայաղին պատիվ տա: Սրանից գլուման ամեն մարդ հմիկ բերան էր բաց արել, մեծ մեծ բորոտ, թե ով ասես նրա գտած աշխարհները կարող էր գտնիլ, էն մեկ ո՛չինչ հունար չէր:

Էսպէս խելոք ընկերների հետ մեկ օր էլ Կոլումբոս հաց էր ուտում: Էլի սկսեցին նրա վրա խոսիլ: Հենց էն սհաթին խաշած ձու բերին սեղանը: Կոլումբոսի սրտին հասել էր, ուզեցավ նրանց ամաշացնի, մեկ ձու վեր առավ ու հարցրեց, թե ո՞վ ա կարող էն ձուն ամանի միջումը ծերի վրա կանգնացնիլ: Ամենն էլ փորձեցին, չկարացին: Կոլումբոսի ձուն վերցրեց, ծերը ջարդեց, ձուն կանգնեցավ, «փահ, էդպես հո մենք էլ կանեինք» ձեն տվին ամենն էլ: Բայց Կոլումբոս ժպտալով պատասխանեց. «Շատ բարի, պատվելի Ադեք, գիտեմ, որ դուք էլ էս կարող էիք, բայց միմիայն գանազանութունն էս ա, որ առաջ ես արի»: Հայտնի բան է, որ մեկ բան ուրըշին անելիս՝ որ տեսնիք, մենք էլ կարենք անիլ, ամա էս ո՛չինչ հունար չի, ով առաջ անի, նա է գովելին: Մայիսի 20-ին 1506-ին Կոլումբոս իր անգին հոգին Աստծուն տվեց, որ աշխարհումս էսպես նեղացել էր: Հիսուն ինը տարեկան էր, որ մեռավ Վալլադոլիդ ասած քաղաքումը, որ Սպանիա է: Ախպերը նրա մարմինը տարավ Ս. Դոմինգո քաղաքը, Հիսպանիոյա, եկեղեցումը թաղիլ տվեց ու բխովն էլ հետը, հողը դրեց: Կոլումբոսի որդին՝ Դիեգո անուն՝ վերջապես էն նոր գտած աշխարհների կուսակալութունը ստացավ: Բայց չէ թե հոր գերեզմանի ու աշխատութեան խաթեր. քա՛վ լիցի. էնդուր համար, որ մեկ մեծ տեղից աղջիկ էր առել:

Էս նոր գտած աշխարհների լիակատար պատմութունը՝ վերջը մեկ փլորենտացի (իտալացի) ազնվական գրեց Եվրոպա բերեց, անունը Վեփուցիոս Ամերիկոս, որ 1497 թվին շատ անգամ գնաց էնտեղ ու էկավ: Չունքի եվրոպացիք նրա գրածիցն իմացան էս աշխարհների որպիսութունը, էս պատճառով քիչ քիչ սովորութուն ընկավ նրանց մեջը, որ նրանց անունը Ամերիկոս աշխար էին կանչում կամ Ամերիկա, էս էր, որ մնաց ու մնաց: Բայց թե իրավունքով խոսինք, պետք էր Կոլումբիա կանչել: Բայց առաջ չէին մտածում, որ մեկ ջոկ անուն տան, շունքի էնպես կարծում էին, ինչպես Կոլումբոս, թե էս աշխարհները Հնդստանի մասն են: Էս պատճառով էն էս օր էլ՝ էն Հարավային ու Հյուսիսային Ամերիկոս միջի էլած կղզիներին Արևմտյան Հնդստան են ասում, շունքի Հնդստան ման գալովը գտան: Բայց իսկ Հնդստանը՝ որ Ասիո միջումն ա ու հարավային կողմն, անունները չխանեւու խաթեր, Արևելյան Հնդստան կամ Օստինդիա են կանչում:

Առաջին ճանապարհը աշխարհի շուրս կողմովը

Էստուց դենը՝ հենց բանի՛ր, թե ամեն տարի Ամերիկա՛ նոր նոր աշխարհներ էին լիս քցում: Դեռ Կոլումբոս կենդանի էր, որ 1500 թվին՝ էմանուել թագավորն Փորթուգալի, նավեր պատրաստել տվեց, որ էս նոր գտած ճամփովը գնան Հնդստան, ու իր նավապետ Պեդրո Ալվարես Բարալային հրաման արեց, որ որքան կարելին է Բարի հուսո սարաքիթը, որ անց կենա, ջանք անի, արևմտյան կողմի վրա գնա: Նա էլ էսպէս արեց ու Բրազիլիա գտավ, որ Հարավային Ամերիկոս մեծ թագավորութեան մեկն ա: Փորթուգալցիք էս ահագին տերութունը բանի տեղ չքցեցին սկիզբը: Գետինը՝ դորդ ա, պտղատու էր շատ, բայց ոսկի, արծաթ ու ուրիշ թանկագին բաներ չկային, էս պատճառով սկիզբը էնպես գող, ավաղակ մարդիք ուղարկեցին էն տեղ, որ շենութուն գցեն: Բայց երբ որ քշած ջհուդները շաքարի դամիշ տնկեցին ու էնպես լավ գոյացավ, հետո տերութեան աչքը բաց էլավ, ու սկսեցին բանագետ մարդիկ ուղարկել, որ քնեն: Սրանից էլ հետո նոր քաղաքներ շինեցին ու երկրի բարեսիրտ ազգի սիրտը փեշքաշով, բանով գրավեցին, որ մշակութուն անեն, ու էսպեսութունով՝ ինչ որ էս տեղ ցանում, կամ տնկում էին, մեկին տասը, քսան օգուտ էին տեսնում: Դհա ավելի բարձրացավ էս երկրի անունը, երբ որ 1695 թվին ոսկի, ու 1730 թվին արծաղ էլ գտան էս տեղ, էն արծաղը, որ աշխարհի երեսին մեկ տեղ էլ ա չկա: Բացի սրանից՝ Բրազիլիա, էնպես թանկագին ներկի փետ, խոտ է տալիս, որ տարենը քսան, երեսուն միլիոնի՝ հենց սրանցից է ծախվում: Էնպես, որ փորթուգալցիք էսպես ճոխ աշխարհ շունին ու 1808-իցն սկսած, նրանց թագավորները էստեղ էին կենում, բայց հիմիկ իրան համար ջոկ տերութուն ա դարձել:

Բայց Սպանիացիք որովհետև իրանց ուզած ոսկու աշխարհը դեռ չէին գտել, անողորմաբար շարշարում, տանջում էին էն ողորմելի, անմեղ ազգերին, որ իրանց համար մշակութուն անեն, վարեն, ցանեն, որ սրանից էլ ա օգուտ ստանան: Ամենից ավելի շաքարի դամիշն էին էստեղ տարածել, որ էս օր էլ էնտեղանց հարստութեան աղբյուրը սա է: Բայց խեղճ ամերիկացիքը էն զորութունը ու սովորութունը շունեին, որ էս ջաֆին դիմանան ու սաղ սաղ մաշվում, մեռնում էին շարշարանքի ձեռիցը: Էնպես որ Հիսպանիոյա միայն, որ մեկ միլիոն բնակիչ ուներ, մեր քանի տարուցը եղը կեսը չմնաց, բոլորը ջարդվեցին: Ով որ էլ սպանիացոցը չէր ուզում հնազանդի, Աստված հեռու տանի, ինչ որ նրա գլխին էին բերում:

Շնեբը կատաղացնում, նրանց տկոր ջանի վրա էին անում, որին թրով էին աղցան անում, որին թվանքով ու նրանց անճար թագավորներին հո՛ կենդանի կրակն էին դնում, կամաց կամաց էրում, խորովում, որ մյուսնե-
րին խրատ ըլի: Ու էսպես անօրեն գործքերը փափի հոգևորականքն էին անում, որ նրանց հավատ բերեն, էն Քրիստոսի սուրբ հավատի վարդա-
պետք ու քահանեքը, որ մեզ խրատում է մարդասիրություն, թշնամասի-
րություն: Ո՞վ՝ ի՞նչ չեն արել սրանք Եվրոպա, թե Ասիա, թե Ամերիկա, որ
ինչ ա, իրանց իշխանությունը դորանա, մե՛նանա:

Բայց ամենն էսպես չէին: Շատը իր գեղեցիկ պաշտոնի, իր սուրբ
կարգի զորությունը էսպէս ոտի տակ չէր քցում: Մանավանդ սրանցից մե-
կը՝ անունը Լաւ Քազաս՝ էլ չկարաց էս անօրենությունը համբերիլ, սկսեց
ընդդիմանալ: Ինչքան գերի ունեւր ինքը, բոլորին էլ ազատեց, բայց շունքի
Ամերիկա նրա խոսքին անկաջ շարին, շատ անգամ էկավ Սպանիա, ու
ջանք արեց, որ թագավորի ու իր մեծամեծաց սիրտը շարժի: Թե փոքր
ժամանակ նրա խոսքին լսում էին, էլ եզ սկսում էին էն շահասեր, ոսկու
գերի սպանիացիքը՝ թագավորի դոան մարդկանցը կաշառք տալ ու իրանց
ուզածն անիլ: Նրանց գազանությունը չէր թողնում, որ սրա էս ազնիվ խոր-
հուրդը առաջ գնա: Էս վախտերն էր, որ սովորություն ընկավ Ափրիկոցը
էն սև նեգերներին եսիր անիլ, բերիլ Ամերիկա, որ նրանց համար բանին
Չունքի սրանք ավելի ջանով էին: Էս առըտուրը, որ Եվրոպացոց համար
հավիտյանս հավիտենից ամոթ կմնա, էնպես շահավետ էլավ, որ տարեւը
ութսուն հազար հոգի էսպես ոչխարի պես Աֆրիկոցը բռնում, բերում էս
տեղ, ծախում էին: Ասում են՝ թե էս խորհուրդը Լաւ Քազաս տվեց, բայց
սուտ է: Նրանից առաջ էլ էս բանը կար, ու էն ազնիվ մարդը՝ էս անօրեն
գործքումը ամենեկին անմեղ է:

Բալբոա անուն մեկ կտրիչ, խելոք, բայց գազանաբարո մարդ՝ սկսեց
ավալի սֆթա էս տեղ մեկ քաղաք քցիլ, անուն դրեց Ս. Մարիա: Էս տեղից
սկսեց էն ոսկու աշխարը գնալ, որ վայրենիքը ցույց էին տալիս: Հարյուր
իննսուն գլխըներիցը ձեռ վեր առած մարդիք էլ ընկան սրա ետեկիցը: Կեղո
չի կարող պատմիլ սրանց ճանապարհի դժվարությունն ու շարշարանքը:
Որտեղ գնում էին, շատ տեղ ջմջմեն ծովի պես էր կանգնած, մեշեքը էն-
պես էին թանձր, որ անց կենալ չէր ըլում, բարձր սարեր, անհուն ձորեր,
անթիվ օձ ու թունավոր ջանավար միջըները լիքը, ինչ դազան ասես, որ
էս տեղ չկար: Օձի շատը տասը, քսան գազ երկենություն ունեւր: Էս սար-
սափելի ճամփեն անց կացան ու վերջ ամենայնի էնպես մեկ բարձր սարի
գլուխ հասան, ու որ մտիկ շարին, առաջներին տեսան՝ որ մեկ անհուն ծով
բաց էլավ, Ամերիկոցը արևմտի կողմը: Էս էլ մեկ նոր գլուտ էր: Կուլում-

բոս էլ էր կարծում, որ էս Հնդստան չի, ու մեկ ճամփա պետք է ըլի, որ
նրանից Հնդստան մոտիկ պետք է ըլեր: Բալբոա սարիցը վեր էկավ, թորն
ու ղալխանը ձեռին մտավ ծովը ու էնքան գնաց, որ ջուրը դռչին հասավ,
հետո էս ծովն էլ Սպանիո թագավորի անունովը վեր առավ 1513 թվին:
Նմանապես շատ ոսկի ու մարգարիտ գտավ էն տեղ ու էստով քիչ քիչ
հաստատվում էր, որ հարավի վրա ոսկու աշխար պետք է ըլի: Էս քաջ
մարդին էլ էնպէս չվարձատրեցին ինչպես հարկն էր: Մեկ վախուկ մարդ
կուսակալ ուղարկեցին ու Բալբոա՝ զորդ ա, խոնարհեց էլ նրան, բայց էլի՛
գլուխը կտրիլ տվեց անօրենը, ու էն քաջությամբ բաց արած ճամփեն էլ
գնացող չելավ:

Էս միջոցումը մեկ քանի նավ էլ հյուսիսի կողմը գնացին Կուբա ասած
կղզուցը, 1519 թվին: Սրանց գլխավորն էր անվանին, հսկայասիրտն Ֆեր-
դինանդ Քոլտեց: Նա գնաց հասավ Մեքսիկո ասած տեղությունը, տեսավ՝
որ շատ բնակիչք կային ու մեծ լուսավորություն էլ ունեին: Նա հետը վեց
հարյուր մարդ ունեւր, տասնիրեք թվանք, տասնըվեց ձի, ու տասնընորս
մանր թոփեր, տեսած երկրումը՝ իրեք միլիոնից ավելի խալիս կային, էն
էլ կտրիչ, կրթած, լուսավորված: Մեկ տեղից էլա նրան օգնություն չէր
հասնելու, շունքի Կուբի կուսակալը, որ անունը Վելասկեց էր, ուզում էր, որ
էն տված իշխանությունն էլ ձեռիցն առնի, շունքի տեսավ, որ շատ խելք
ունի, ինքը չէ՛ր կարծում էս, ու նախանձոտ մարդի աչքին խելոքը միշտ
կասկածավոր կըլի: Քոլտեցի բանը մնաց իր վրա, ինքը պետք է իր շարեն
տեսներ: Առաջ չլա դոնշունին ասեց, որ իրան զորապետ ջոկեն: Սրանից
եղը հրամայեց դոնշունին, որ բոլոր նավերը ջախըփորթ անեն, որ էլ եւ
դառնալու ճար շունենան, յա մեռնին, յա էն երկիրն առնին: Էս որ պրծավ,
սկսեց մտնիլ էն աշխարը ու քաղաքի վրա գնալ: Քանի աշխարն ստեղծվել
ա, կարելի է՝ թե էսպես բան տեսնված, լաված չի: Մրջմի պես, ջանավարի
պես ամեն տեղից սկսեցին վայրենիքը կատաղած վրա թափիլ, բայց ան-
հաղթելին հանճարեղն Քորտեց էնպես բան արեց, էնպես ահ քցեց նրանց
սիրտը, էն հնարքները բանացրեց, որ Մեքսիկացիք չէին գիտում, մա՞րդ
են տեսնում, թե Աստված: Հենց իմանում էին, երկնքիցն են վեր էկել:
Նրանց թագավորը որ առաջը չի դուս էկավ, ձիանը ղաթարով կանգնա-
րեց, մուզիկեն փչիլ տվեց, մեկ քանի էլ թոփ քցիլ տվեց ու սկսեց առաջ
խաղալ: Մեքսիկացոց լեղին ջուր կտրեց: Ձիանը որ չէին փոնչացնում,
խրինջում, ոտները գետնին տալիս, հենց իմացան՝ թե սրանք էլ մեկ ուրիշ
գոյացություն են: Ահ ու դողը ջանըներն ընկած՝ աղաչեցին՝ թե ընչի՞ հա-
մար են էնպես բարկացել էս նոր աստվածքը (այսինքն ձիանքը), անիրավ
սպանիացիք պատասխանեցին, թե բավական ակն ու մարգարիտ, ոսկի,

արծաթ չեն բերել, էնդոր համար: Էս որ լսեցին, շվալները լիքը ոսկի, շա-
վահրեղեն բերին, առաջները ածեցին:

Էսպիսով թյունով է՛ն աճը քցեց նրանց սիրտը, որ էլ չէին կարում ձեն
հանիլ: Թագավոր <ր>ը շատ կամեցավ Քորտեցի սիրտը մեծամեծ փնչ-
քաշներով առնի, բայց չեղավ: Զորքը քաշեց Քորտեց ու քաղաքի վրա
գնաց: Թագավորը դեռ չէր իմանում, թշնամու պես ընդունի նրան, թե
բարեկամի: Թագավորին իրան էլ եսիր արեց, էլի ձեն տվող շելավ: Էն ա
բուր տերութունը պետք է զավթեր, որ բիրադի խաբար էկավ, թե վե-
լասքեց կուսակալը ղոնշուն ա ուղարկել, որ Քորտեցին բռնեն, տանին իր
մոտ: Էլ ի՞նչ սրտի կրկեր ուղորմելին: Շատ էլ մարդ ուղարկեց, ապսպրեց,
որ շանեն, սպանիացին սպանիացու արին շթափի, էն վայրենի ազգերը որ
իմանան, մեծ վնաս դուս կգա, էլ նրանց չէին հավատալ, բայց խոսքին
անկաջ չարին: Էն ղոնշունի մեծավորը ուզում էր, որ ինքը փառքի ու իշ-
խանության տիրանա: Բայց Քորտեց ճարակտուր՝ հենց դուս շեկավ գորաց
առաջը, մյուս ղոնշունի շատն էլ փախան էկան նրա ձեռի տակը: Սրանց
էլ վեր առավ ու էլի քաղաքի վրա գնաց, բայց ի՞նչ, սաղ քաղաքը ծովի
պես ծփում էր, էնպես դառնացել, շարացել էին մեքսիկացիք, շունքի մեկ
սպանիացի աֆիցեր հետըները լավ չէր յուս գնացել: Ենդացրել էր խա-
խին: Ինչ հնարք էլ, որ բանացրեց Քորտեց, նրանց թագավորին՝ որ գերի
էր արել, հրամայեց՝ որ խնդրի, խալիս դինջանա, շելավ, իրանց թագա-
վորն էլ՝ հենց միջըները մտավ թե չէ, քարն ու նետը կարկտի պես էին
գլխին ածում, շունքի իրանց թողել՝ էնպես անիրավի էր իր գլուխը տվել
Քարը դիպավ ողորմելու գլխին ու մեկ քանի օրից հետո մեռավ: Քորտեց
շատ մարդ էլ կոտորիլ տվեց ու էնպես քաղաքիցը դուս էկավ: Փախելիս
կարելի է՝ թե բուրդին էլ ջախըփուրթ անեին, ամա Քորտեցի ածգահ
սիրտն էր, որ նրանց ազատեց: Էն սաստիկ կովի միջումը, մահն աչքի
տակն առավ, վրա թռավ, նրանց բայրաղը խլեց: Հազար մարդ ավելի
էս դժից, էն դժից ուզում էին, որ սաղ սաղ ուտեն նրան, ամա նա ա-
լանի պես մեջըները ճոթեց ու բայրաղը փախցրեց: Մեքսիկացիք էնպես
էին հավատում, թե իրանց բայրաղը որ կորչի, իրանց վերջն ա, իրանց
թագավորութունն էլ չի կարող կանգնիլ: Էս պատճառով, գլխըներն առան,
կորան, սպանիացիք էսպես էին կարծում, թե երկնքիցն ա հրեշտակ վեր
էկել, նրանց հալածում, շունքի մեկ քանի հոգի էին մնացել, բայց Քոր-
տեցի սիրտը սար էր, էլի որ մի քիչ դինջացան, էլի քաղաքի վրա երկ
գնաց: Մեկ քանի յարալու մարդով, խելիմ ժամանակ էլ կոխ տվեց ու
1521-ին, օգոստոսի 13-ին քաղաքն առավ: Կրակի, բոցի ծերը երկինքի
էր հասել: Խալխի էն վայրենի գոռոցն ու հարալ հրոցը՝ քարեր, սարեր

լացացնում էին: Մեկ քանի ջահել իշխանի որդիք նի էին էլել մեկ բուրջ
ու քարով, նետով, դեռ էլի չէին թողում, որ սպանիացիք դինջանան: Քոր-
տեց թուրը հանեց, վերև գնաց: Հենց գլուխը հասավ բրջի, նրանցի <ց>
իրեքը՝ էնպես գլխըները կախ՝ էկան, որ սաքի թե ոտներն են ուզում ընկ-
նեն: Հենց մոտացան թե չէ՝ բիրդանբիր նրան խտեցին, ու ուզում էին՝
որ հետըները վեր քցեն: Բայց Քորտեց էս բուպեին էլ միտքը, ուշքը չի՝
կորցրեց, ոտները մեկ պատի դեմ տվեց, ու նրանց քացով, թվանքով
իրանից դեն քցեց: Էնպես, որ գլխըների վրա պտտվելով, ներքև էին ընկ-
նում, Քորտեց զարմացած՝ վերևիցը ձեն տվեց, «քանի որ աշխարքս աշ-
խարք ա դառել, էսպես տղամարդիք դեռ քիչ կըլին էլած, ու չեն էլ ըլիլ»:

Էս էր նրանց վերջի ապավենը, Քորտեց էս էլ առավ: Սպանիացիք
հենց իմանում էին, թե նրանց տներումը ոսկին կիտուկ կիտուկ կըլի, հենց
որ տեսան, գատ չի՝ երևում, կրակն էին դրել ողորմելի խալխին, էրում
էին որ իրանց խաղիի տեղն ասեն, դադում, շամփում, թիքա, թիքա
էին անում նրանց էստուր համար: Նրանց նոր թագավորին էլ տկլուրացրին,
ոտ ու ձեռը կապեցին, ու իրան մեկ բարեկամի հետ՝ թե՛ աճուղի կրակի
վրա կանգնացրին: Ոչինչ ասելու բան շունքի ողորմելին, ու անսաս կանգ-
նել, էրվում էր: Նրա խեղճ ընկերը լալիս, գոռում էր: «Սիրելի, ինչ ես էդ-
քան մրմնջում,— ասեց թագավորը,— լալով, գոռալով ոչինչ չենք ստա-
նալ, լավն էն ա, համբերենք: Աստված բալքի էսպես էր կամեցել, ես հո
վարդի վրա շեմ կանգնած: Բաս ես միս ու արին չե՞մ, ինչի՞ շեմ ձեն հա-
նում»: Քորտեց՝ որ շատ խիստ սիրտ էլ ուներ, որ վրա հասավ ու խեղճերի
հալը տեսավ, աչքի լսին ցավ տվեց, որ թագավորին էն օրն էին քցել ու
հրամայեց իսկույն, որ նրանց ազատեն: Քորտեցին իր առած երկրների
վրա կուսակալ կարգեցին, շափիցը դուրս թունդ էր ու խիստ շատ նեղու-
թյուն էր տալիս խալխին, որ հնազանդ մնան: Բայց նա էլ՝ ինչքան օգուտ
Սպանիո բերեց, էնպես նրա ղազրն էլ շիմացան: Վերջը, իր բուրդ առած
երկրները ձեռիցը խլեցին, իրան էլ դուս արին: Տխուր, սիրտը ցավով լիքը՝
քաշվեց հյուսիսի կողմը ու Կալիֆոռնիա ասած՝ կիսակղզին գտավ: Վաթ-
սուն երկու տարեկան դարդու, կակծու մեռավ 1547 թվին դեկտ. 2-ին, որ
իր թագավորը Կարլ Ե. նրան էնպես անիրավաբար դրկեց:

Մեքսիկու առնելու ժամանակը՝ էն ճանապարհը՝ որ ուզում էին գտնին,
գնան Հնդստան, վերջ ամենայնի գտան: Ֆերդինանդ Մագելան անունով՝
մեկ փորթուգալացի լիս քցեց ու իր անունը հավիտյանս հավիտենից թո-
ղեց՝ անմահ: Օգոստոսի 20-ին 1519-ին Սպանիո Սևիլլա քաղաքիցը դուս
էկավ հասավ Հարավային Ամերիկու դրաղը ու ինչ տեղ որ ծովի քունջ
կար, բուրդը ման էկավ: Հունվարի 12-ին 1520-ին էկավ, հասավ Լափլա-

տա ասած գետի բերանը, որ էնքան լեն ա, որ նրան գետ չէին համարում, կարծում էին՝ թե ծովանեղուց է, ու նրա միջովը հենց իմանում էին՝ թե կարելի էր Հնդստան գնալ: Էս տեղից սկսած՝ առաջը էնպես քարափներ էկան, էնպես վատ հավա էր անում, որ գիշեր ցերեկ մահը հազար անգամ առաջն էր գալիս, գնում: Չունքի հավասարագծիցը (այսինքն երկրի կիսիցը) դենը՝ է՛ն ժամանակն ա ձմեռն սկսում, երբ մեր կողմը վերջանում ա: Ու էն կողմը ձմեռը ավելի սաստիկ ա, քամին ավելի դառն ա, քանց հյուսիսային կողմը, ու ամառն էլ շատ կարճ ա: Մագելան տեսավ, որ ճար չկա, մնաց Ամերիկա, որ ձմեռն անցկենա ու հինգ ամիս մնաց էն տեղ նրանք, որ մնացին էս տեղ էնպես մեկ տեսակ խալիս էկավ առաջները, որ ամեն մեկը մեկ սաժեն (իրեք գազ) բոյ ուներ, ու դհա ավելի Երեսները կարմրացրած ունեին, աչքըների դրաղը՝ դեղին խազ քաշած, ամեն մեկ թշի վրա մեկ սրտի նման խալ ունեին կտրած: Շորքները մորթի էր, նետ ու աղեղ բանացնիլը խիստ լավ գիտեին: Էնպես որ մեծ էին, էնպես էլ շատ էին ուտում: Մագելան նրանցից էրկուսը բռնել, կամենում էր հետը Եվրոպա բերի տեսնելու խաթեր: Սրանցից ամեն մեկը օրը մեկ մեծ քթոց լիքը բաքսմաթ (սուխարի) էր ուտում, մեկ թունդի ջուրը՝ մեկ շնչով էր խմում: Մուկը սաղ սաղ, հում էին ուտում, կաշին էլ չէին քաշում: Ինչ ընկնում էր ձեռքները, սաղ սաղ էին կուլ տալիս: Մագելան՝ էս ազգի անունը՝ Փատագոնիֆ դրեց, այսինքն մեծահասակ, որ էս օր էլ՝ էս անունը ունին:

Ինչպես Կոլումբոս ու Գամա, էնպես էլ Մագելան շատ նեղութուն քաշեց իր մարդերանց ձեռիցը: Պատագոնիա խոսքը մին էին արել, որ նրան սպանեն, որ իրանց ավազակի պես էնպես քարի, ծովի մեջն էր քցել, իրանց աշխարհիցը հեռացրել, որ սովի ու ցրտի ձեռիցը մեռնեին: Էս խորհուրդը լիս ընկավ, ու Մագելան երկուսին սպանիլ տվեց: Վերջապես հոկտեմբերի 21-ին հասան մեկ ծովանեղուց, շորս կողմը բարձր սարերով բռնած, գլխըները ձևումը թաղված, ու ջուրն էլ շատ խոր: Բոլորն էլ կարծում էին, որ էստեղից էլ դուս գալու ճար չի ըլիլ: Բայց քաշասիրտն Մագելան նավը քշեց մեջը. երեսուն օր դես ու դեն պտտեց միջին, վերջը մեկ մեծ ծով դուս էկավ առաջը: Նրա ուրախութունը էլ ասիլ չի ըլիլ: Բոլորն էլ լաց էլան, էս որ տեսան. ու էն ծովանեղուցի ծերի անունը՝ Մուրագատու դրին, ծովանեղուցի անունը՝ Պատագոնիո ծովանեղուց ասեցին: Բայց վերջը գտնողի անունը դրին ու էս օր էլ Մագելանի ծովանեղուց են կանչում:

Հինգ նավիցը, որ Մագելանը հետը վերցրել էր մեկը փչացել էր, մարդիքը պրծել էին: Մեկն էլ խայնութունով եղ էր դարձել, որ Սպանիա

գա, ճամփին կորել էր: Էն իրեքիցն էլ՝ մեկն էկավ Սվրոպա. Նոյեմբերի 28-ին էն ծովանեղուցիցը դուս էկան, ու ընկան էն ահագին ծովի երեսը ու հենց իմանում էին, թե շուտով Հնդստան կհասնին: Բայց ի՞նչպես էին խաբվել: Իրեք ամիս ու քսան օր մնացին բաց ծովի երեսին պտտելով, հավեն շատ լավ էր, բայց ո՛չինչ տեղ ցամաքի նշան չկար. էրկու կողմի առատ էկան, էն էլ անմարդաբնակ: Հետքները պաշար չունեին: Էն սուխարին էլ, որ ուտում էին, հաց չէր, մոխիր էր, էն էլ ճիճուն մեջը լիքը, հոտած, փթած: Զուրը փթել, գարշելի հոտ էր տալիս, բայց էն էլ՝ էնքան չին ստանում, որ աչքըները մի բան տեսնի: Ամեն մեկին օրը իրեք, շորս մսխալ ջուր ու հաց անջախ էր ընկնում: Կամենալով, որ սովի ձեռիցը լսեռնին, ինչքան որ նավերի վրա կաշվի կտորտանք կային, վեր էին բերում, ուտում: Մագելանի ընկերի մեկը, անունը Պիգաֆետա էսպես ա պատմում, թե էն կաշվի կտորտանքն էլ՝ էնպես էին արեգակիցը, քամուցը շորացել, որ շորս, հինգ օր ծովն էինք դնում, որ կակղին, հետո հանում, կրակի <վրա> խորովում, էնպես էինք ուտում, էն էլ՝ ամենքիս չէր հասնում: Շատ անգամ, փետ էինք տաշում, ու տաշեղները շաքարի պես ուտում: Մուկը, ճիճուն կամ ուրիշ կենդանիքը հո անմահական ուտելիք էին մեղ համար, թե որ ձեռ էինք քցել: Մեկ մկան գինը՝ մեկ ոսկի էր, բայց ո՛վ կտար: Բոլորս էր հիվանդացանք, հետին շունչն ընկանք: Տասն ինը մարդ սովու մեռան: Քիչ էր մնացել՝ որ սրանց մարմինն ուտեինք: Չէ՛մ կարծում, թե մեզանից եղը՝ մեկն էլ ա էս ճամփովը կերթա: Իրավ, որ վաթսուն տարի անց կացավ, մեկն էլ ա սիրտ չարեց: Վերջ ամենայնի մեկ ինգլիզ՝ անունը Գրաֆե, էս ճամփովն անցկացավ:

Էս ծովի անունը՝ Հանդարտ դրին, շունքի ինչքան ժամանակ, որ նրա վրա էին, մեկ քամի, մեկ ֆրթնա չէր պատահել: Բայց ուրիշ նավապետներին էնպես չի՛ պատահեցավ, նրանք շատ անգամ վտանգի, փորձանքի մեջ են ընկել էս ծովի վրա, էստուր համար էս անունը փոխել, այժմ Մեծ Օվկիանոս են կանչում, շունքի մեկ ծով էլ ա էնքան բաց տեղ չունի, որ ցամաք չըլի, ինչպես սա: Վերջապես մարտի 6-ին 1521-ին մեկ տեղ շատ կղզիք տեսան իրար մոտ: Ո՛վ նրանց ուրախութունը կարող է պատմել: Գերեզմանիցը, մարդ որ էլի նոր աշխար դուս գա, սիրտը ի՞նչ հալի կըլի: Էն հանքին էր նրանց սիրտը: Բայց էս ուրախութունն էլ երկար չմնաց, շունքի բնակիչքը էնպես գող, ավաղակ է՛ին, ոտ նավերի մեխերն էլ՝ ցերեկը լիսով, նրանց աչքի առաջին, ատամով էին ուզում հանեն ու երբ որ վրա էին հասնում, թե բռնեն, ձկան պես թռչում, ջուրն էին ընկնում, ծովի տակովն ըլում, ու հետո տեղ դուս գալիս, վրքներն է՛լ ծիծաղում էին: Շատ անգամ շորերի կոճակները, գլխըների գդակը ազոավի պես վրա էին

թուշում, որ պոկեն, փախչին: Մեկիցը պրծնում էին, մյուսն էր գալիս: Էս պես ո՛չ գիշերն էին հանգստութիւն տալիս, ո՛չ ցերեկը: Էս պատճառով էլ կղզայց անունը՝ Գողթի կղզի դրին (Լադրոնք): 15-ին մարտի մեկ ուրիշ կղզի գնացին, որ բնակիչքը հանդարտ էին ու դուս էկան ցամաքը: Պարզ ջուրը, արվան արվան պտղղները, մանավանդ քոքոս ասած պտուղը, ու սիրուն, ուրախ հավեն՝ շատ շուտով առողջացրին հիվանդներին: Մագեւան էստեղից Ֆիլիպայան ասած կղզիքը գնաց, որ ինքը դրեց էս անունը՝ իրանց թագաւորի անունովը: Բայց է՛ս տեղ պետք էր էնպես քաջասիրտ, անվանի մարդը, որ ահագին ծովեր, քարափներ, սով ու մահ ոտի տակ էր տվել, իր մահը գտնիլ: Կոիվ պատահեց նրանց ու էն վայրենի խալիսի մեջը, տվին նրան, սպանեցին ապրիլի 27-ին 1521-ին: Մնացած քիչ մարդիքն էլ սկսեցին էստեղից դուս գալ, ճամփա ընկնիլ ու երկու նավով, նոյնմբեր<ի> 8-ին էկան հասան Բուրնեո ասած՝ մեծ կղզին, էս տեղից էլ Թիդօր կղզին գնացին, որ Հնդաստանից հեռու չեն ու լավ հիլ, դարչին, մեխակ՝ էստեղանց է դուս գալիս: Մաղկի թագաւորն՝ ասում են՝ էս տեղ աւ Ամեն մեկ տերեք գազ ու կես լենութիւն ու էնքան էլ երկենութիւն ունի, այսինքն ծաղկի տերեք, լավ աչք պտի, որ էսպես հիանալի ծաղիկը տեսնի: Էս կղզայց միջին տեսան, որ ուրիշ փորթուգալիք էլ կան: Ո՞րքան կղրամանային սրանք, որ տեսան՝ թե արեւելյան կողմիցն են դալիս: Բայց փոխանակ ուրախանալու, իրար պահպանելու, սկսեցին իրար հետ թշնամութիւն քցիլ: Հայ ըլեր, ե՞րբ կաներ: Ի՞նչքան ազնիվ է Հայոց հոգին, որ դարբ տեղը իրար ջան չեն թասխար անիլ: Մեկ նավի մարդիքը, որ խարաք էր էլի, անճարացած՝ գլխըները <տվին> նրանց ձեռը: Մյուս նավը, որ դեռ քիչ լավ էր մնացել, չէր սախադվել, հետը մեխակ, դարչին վերցրեց ու շուտով եղ դառավ Եվրոպա ու Սեպտեմբերի 7-ին 1522-ին էկավ Սպանիա: Առաջին ճանապարհորդությունը աշխարհիս շուս կողմովը էս էր: Կարդացողը լավ կիմանա, թե ի՞նչ ուրախութիւն էր եվրոպացոց համար՝ երբ էս խաբարն իմացան: Երկու հարյուր երեսուն յոթը մարդիցը, որ Մագեւան հետը վերցրել էր, տասնյոթը էկան Պիզաֆետտի հետ, սրանց շատ էլ խիստ հիվանդ էր:

Վերջապես 1529-ին սպանիացիք էն իրանց ուզած ոսկու աշխարքը ձեռք բերին, որ է Փերու: Էն կտրիչ, խստասիրտ մարդը, որ թե ջրով, թե ցամաքով հազար տեսակ շարչարանք քաշեց ու էնտեղ հասավ, Տրանց Փիցարո էր, որ երեսա ժամանակը խողարած էր ու Ամերիկա գնաց, որ բալթի մեկ բան ճարի: Էս Փերու ասած երկրումը՝ հիրավի անչափ ոսկի գտան: Նրանց եսիր արած թագաւորը՝ անունը Ինկա, խոստացավ, որ թե իրան բաց թողան, մեկ մեծ օթախ, ոսկով լիքը նրանց բաշխի: Նա իր

ասածը կատարեց, ու ինչ ժամանակ փողը բաժանեցին, ամեն մեկ սալդաթի քսան հազար մանեթ ընկավ, ամեն մեկ ձիավորի քառասուն հազար մանեթ: Աֆիցերների փայլ հո՛ անչափ էր ու էլի Սպանիո թագաւորին մեկ միլիոն մանեթ ուղարկեցին: Էս որ լսեցին, ով ասես, գնաց Փերու: Սպանիացիքը լցվեցին էնտեղ, ոսկին դառել էր նրանց համար խաղալիք, ու խեղճ ազգին հայվանի պես էին շարչարում: Մեկ քաղաք շինեցին, անունը Լիմա դրին: Էստեղից շատ շարչարանքով, տանջանքով հասան մինչև Քվիտո ասած կողմը ու Կորդիլեր ասած սարն անց կացան, որ շատ բարձր է:

Փերու ու բոլոր նոր գտած երկրներումը սպանիացիքը շատ անկարգութիւն էին անում: Ավազակութիւնը, մարդասպանութիւնը փակել էին նրանց սիրտը ու քարացրել: Թշնամի, թե բարեկամ դադանի պես էին վրա տալիս, թալանում, սպանում: Էս որ լսեց Սպանիո թագաւորը, սկսեց երկիրը կարգ քցիլ, օրենք հաստատիլ, գլխավորներին արգելիլ, որ իրանցը գլխու էնպես անօրինութիւն չգործեն, ու ինչպես մարդասերն Լաս Քազաս առաջարկել էր, ամերիկացոցը ազատութիւն տալ: Առաջին մարդը, որ էս բանի վրա կարգեցին, լավ ուզում էր, որ էսպես շարութիւնները վերջացնի, ամա շատ շուտ շտապեց ու նրան բռնեցին, գլխատեցին: Էս որ իմացան, մեկ ուրիշ մարդ ջոկեցին, որ շատ խելոք էր, անունը Պետրո դե Գաւա: Սա հոգեւորական էր, շատ ուշիմ, արդար ու շափիցը դուս անթամահ: Նրա հոգեւորական կարգը, նրա պատվելի դեմքը, ու հաստատ, ազնիվ վարքը շուտով ամենի սիրտը գրավեցին ու սկսեցին նրան շատ պատիվ տալ: Բոլոր սալդաթ ու աֆիցեր խոստմունքով ու քաղցրութիւնով իր կողմը քցեց: Ինչ օր որ կոիվը պետք է բաց ըլեր, սալդաթների շատը թաբուն, թաբուն փախան, նրա կողմն էկան, ու կոիվը առանց արին թափելու վերջացավ: Պիցարո, նրանց գլխավորը եսիր ընկավ ու գո՛ւխը կտրեցին:

Քիչ քիչ ու զգուշութիւնով սկսեց իմաստունն Գասքա հողը ճոթ անիլ, լուսքի շատ աֆիցեր ու սալդաթ բոլորը զավթել էին, իրանցը շինել: Ծորտութիւնն էլ վերցրեց, որ փերուացոցը էնպես տանջում էր: Սալդաթները սկիզբը տրտնջում էին, բայց նա շատին ուղարկեց, որ աշխարներ գտնին, շատին տեղ բաշխեց ու էս կերպով սիրտներն առավ: Էսպես մեկ մարդի խելոքութիւնովն ու բարեսրտութիւնովը՝ մեկ սաղ երկիր կարգ ընկավ, զազանի ու անօրենի ձեռիցը պրծավ: Ինչքան խարջ ու փեշքաշ էլ որ արեց Գասքա, էլի վեց միլիոն մանեթ հետը թագաւորին փեշքաշ բերեց: Ինչ ժամանակ էս գործը պրծավ, ուզում էր, որ զրաղ քաշվի ու իր համար առանձին կենա, ու էն հարուստ երկրիցը էնպես ազքատ դուս էկավ, ինչպես որ մտել էր, միլիոններ էր ձեռովն անցկացել, մեկ փող իր ջեքը չէր դրել, էս պատճառով աշխարքի բերանը մնացել էր բաց, ու սրբի տեղ

պաշտում էին նրան, որ էսպես խելոք ու արդար մարդ էր: էնպես մարդիկ ո՞վ չի պաշտիլ: Թագավորը մեկ թեմի եպիսկոպոսությունը նրան տվեց, ուր որ մինչև մեռնիլը կացավ ու իր պատվական կյանքը վերջացրեց:

Բայց ինչ երկրներ՝ որ Սպանիա Ամերիկումն ունի, մինչև էս օր քանի գնացին, խարաք էլան: Զունքի որ հենց ոսկու էին ման գալիս, վար ու ցանքի էլ մտիկ շարին, երկիրն անգործ թողին ու ու էսպես քիչ քիչ խարաք արին: Բացի սրանից, սաստիկ դադաղա էր, որ ֆաբրիկա, քյարխանա շունենան, առուտուր շանեն, որ ամերիկացիք, ինչ որ իրանց պետքն էր, Սպանիուցը առնեին, ուրիշ տեղից բերիլ չտային: Սրանից դայրու աշխարհ պարապ հոգևորական <ներ> ով/ <էր> լցվել, որ իրանց փորի դարդն էին միայն քաշում: Մենակ կիմա քաղաքը՝ որ վաթսուն հազար հոգի կենող ունի, քառասուն վանք կար միջումը, էսը գյուրա էլ վանքական ու հաց ուտող կրեւր միջըներումը: Դինչություն, իրար պահպանիլ, էհտիբար ամենին չկա, շունքի Սպանիա հեռու, էնտեղ ուղարկած մեծավորների կամքն ինչ ա, էն են անում, ամեն հնարքը բանացնում, որ իրանց ջեբը լցնեն, շունքի գիտեն, որ երկար շեն մնալու, ու տերությունն էլ մեկ գլխավոր երկար չի թողնում մնա, շունքի վախում է, թե խոտվություն կընկնի ու իրանից կապստամբվին, նոր տերություն կհաստատեն: Բայց անիրավությունը ի՞նչ տեղ կմնա անպատիժ: Քանի՞ տարի է, որ Ամերիկու շատ փայլ տեսնելով՝ թե ինչպես են հետըները կառավարվում սպանիացիքը, խոսքը մին արին, գլխըները թափեցին ու իրանց համար այժմ ջոկ ջոկ թագավորություն ունին ու օրըստօրե ծաղկում, զորանում, մեծանում են, այժմ սպանիացոցը շեն էլ ասում թե աստված ա ստեղծել:

ՀՆԿՍՏԱՆ ԿԱՄ ՀՆԿԱՍՏԱՆ

Հնդստան Ասիո գեղեցիկ, հարուստ, պտղաբեր աշխարհների մեկն ա ու շատ գետեր, սարեր ունի: Գետերի երեսը նավերով լիքն ա: Ինչ աշխարհից ասես, կարող ես՝ էս նավերումը մարդ գտնիլ, որ գալիս են կամ վաճառականության կամ տեսնելու խաթեր: էս տեսակ գնալը՝ համ հանգիստ է, համ էժան, համ էլ էնդուր համար ա լավ, որ ճամփին առյուծ, դափլան կամ ուրիշ գազաններ քեզ վնաս չեն կարող տալ, որ էս տեղ լիքն են: Յամաքով գնացողներն էլ՝ մեկ տեսակ ճոճի պես բան ունին, որ մարդիկ են ուսըներին տանում, բայց հետըները պետք է շատ ձիավոր ունենան ասպաբավորված, որ անվնաս գնան, ու բոլոր ուտելիք, պաշար հետըները վերցնեն, շունքի որ էստեղ դոնադիանա, դուքան չկա: Հնդկաստան վեց ամիս թաց, գեջ հավա ունի, վեց ամիս չոր: Առաջնի պատճառը Մուսոն ասան

քամին ա, որ թացություն հետ տաքություն էլ ա բերում, ու առողջությանը շատ վնաս տալիս:

Հնդկաստան կարելի էր ասել, թե հրաշք կըլեր, թե էնպես շոք չէր էլել՝ որ երկիրը էն պ էս ա վառում, բորբոքում, բոլոր սար ու ձոր չորացնում, խորովում ու էնպես սով առաջ բերում բազի անգամ, որ շատ մեծ մեկ բուռը ալրի խաթեր որդիքը ծախում ա, որ մյուսներին պահի:

էս տարաբախտությունը հերիք չի՝ շատ անշամ է՛նպես սաստիկ բորյազ ա վեր կենում, է՛նպես կոշու կարկուտ ա գալիս, որ մալ, ապրանք, հանդ ու սուրու՝ ջարդում, փշացնում ա: Բազի վախտ անձրևը էնպես սաստիկ ա ըլում, որ գետերը մեծանում, ինչ կա, չկա; տակով են անում: էս գետ քիչ ա: Մորեխը ամպի պես շատ վախտ երկիրքը բռնում, օղը մթացնում ու դաշտերը, արտերը ոչնչացնում ա: Զգույշ պետք է ման էկած, չէ թե խոտերի տակին, հանդերումը, տներումն էլ են օձերը թախ կենում: Պատճառն էն ա, որ հնդկացիք օձին շատ պատիվ են տալիս, շեն սպանում, ու ում էլ որ կծեն, Աստծո պատիժ են համարում ու շատ մեղավոր ա, ում օձը դիպչի:

Տե՛ր Աստված՝ գլուխդ մի բարձրացրու, տե՛ս, ի՞նչ խաբար է: Խեղդված մարդիքը Գանգ գետի երեսին գնում են: Ընչի՞, էս ողորմելիքը էնպես են կարծում, թե էս գետը սուրբ ա, ու իրանց իրանց մեջն են ընկնում, խեղդվում, որ իրանց հոգուն փրկություն ըլի, ու իրանց Աստուծո աջքին դհա ավելի դուր գան, որ մարդի արնով են կշտանում: Մեկ տեսակ խալիս էլ կան էստեղ՝ որ փախի են ասվում: Ինչպես մեր բոշեքը, էնպես էլ սրանք ո՛չինչ տեղ պատիվ չունին, ու ով ասես՝ նրանցից քաշվում ա: Սրանք էլ՝ շունքի կարողություն չունին, որ փեղ առնին ու իրանց մեռելների մարմինն էրեն, բերում են, էս ջուրը քցում:

Տեսնո՞ւմ ես, էս աշքակապն ի՞նչ ա անում: Թուր, դանակ՝ էնպէս ա կուլ տալիս, ինչպես ջուր: Մտիկ արա՛, բայց չի՛ վախենաս, հենց էս ա, աշքիդ առաջին օձը վեր ա քցում, ինքը սազն ածում, օձը շվացնում, ծվում, պար ա գալիս: Նա ձեռն ա առնում, ծոցը դնում, բերանն առնում, էլի հանում ու մեկ վնաս էլ ա չի՛ պատահում, պատճառը, որ ատամները հանել ա:

Քանի մտածում ենք, էնքան աչքըներս նոր նոր բաներ ա տեսնում: է՛ս ի՛նչ ջանավար է, որ ծառնըղու ցցվել, ձգվել, փետացել ա, ձեռները բոռ մղոսու պես դոշին կպցրել, աչքերը պելացրել, երկիրքը քցել, ո՛չ ձեն ա լսում, ո՛չ մարդ տեսնում, բաս ի՞նչ ա անում, Աստված ո՛չ գիտի իր գլուխը, աշխարհի վերջն ա մտածում, կամ իր շոր գլուխը լաց ըլում: Սրանց ֆալիք են ասում էս տեղ, որ դարվի նման մի գատ են: էքուց,

էլօր, մեկ շաբաթից եղը, մեկ ամիս, մեկ տարի, չէ՛ մեկ քանի տարի՝ և ջրաստարը պետք է էս կերպով, էս միևնույն տեղումը կանգնած մնա, արևի անձրևի, կարկառի տակին, էսպես քնի, էսպես աչքը բաց անի: Ո՛չ նստի, ո՛չ շարժի, թեկուզ երեսին թուր էլ խփես, ուրիշ մարդիք են գալիս, նրա բերանը հաց դնում, շորերը փոխում: Էս բոլոր շարժարանքը էնդուր համար ա քաշում, որ իրանց հեթանոսական դրախտի փառքին արժանանա, ուր որ ինչ դուռ ասես, ինչ անուշահոտ ծաղիկ, յուղ, ալբյուր, շաղրվան ասես, որ վարդի ջուր ա դուս քցում, մեջը լիքն ա: Հլա մեկ էլ ե՛ր նայիր, էս էլ մեկ ուրիշ ֆակիւր ա, որ մեռածի պես ընկած ա՝ սպանես էլ, տեղիցը չի՛ շարժի: Մեկն էլ հրես մեզանից ողորմութուն ա խնդրում: Ո՛ղորմելի, էս ո՛վ ա նրա քիթն ու անկաջները կտրել, երեսը կտրատել, ի՛նքը, ինքը, որ գնա դրախտը վայելի: Է՛ս ինչ փեղ ա, կամ պող, որ էս մարդի ուպին դուս ա էկել, կամ ջանիցը կախ ընկած մնացել: Էլ ի՞նչ կըլի,—ֆակիւրի ձեռն ա, կամ ոտը, որ էնքան նա ցից բռնել, կանգնել ա, որ տեղն ու տեղը չորացել ա: Բաս տեղը չի՞, որ մեր խանութները լսելիս՝ ասեն հո՛ղեմ ձեռ գլուխը, հա՛, Բայց մենք ցավինք՝ սի՛րելի՛ որ էս ողորմելիքը դեռ սուրբ ավետարանի լիսը չեն ստացել, որ իրանց էսպես չսպանեն:

Հանդիսավոր օր որ գալիս ա, Աստված հեռու տանի: Մենք գինի ենք խմում, քեֆ անում, որ էլի մեկ բանի նման է, էս հայվան ֆակիրները՝ իրանց կոքի պատկերը մեկ մե՛ծ սելի վրա բազմացնում, գոռալով, հարա տալով քուշա քուշա են ընկնում ու շատը սելի ակի տակին ջնջվում, էն էլ ուրախութունով, որ մեկ ա՛խ էլ քաշեն, ո՛վ դարդ կանի: Էնպես են անում, որ խալխի աչքը կապեն ու իրանց շատ պատիվ տան: Էս սելը, որ ասեցինք, չիմանա՝ թե մեր վրացու արաբեն ա, որ խի՛մո, խի՛, կամ հո՛-հո՛ անելով քշում են: Մեկ ահագին տաճարի շափ տուն ա, ակների վրա դրած: Ամեն մեկ ակը՝ մեկ տան դար կա: Սրա վրա բազմացնում են նրանց մոզքը իրանց կուռքը, որ Բրամին են ասում, ու խալխիցը տուրք հավաքում: Հազարավոր մարդիք ետևիցը գնում են, ու ինչ ասես, փեշքաշ անում, շատն էլ՝ ինչպես ասեցինք, իրանց սպանում:

Էս ի՞նչ կճճեեր են՝ որ հազարներով Գանգ գետի դրաղին դրած են կարելի ա մա՛ծուն են ծախում, կամ շիլափլավ ուտում: Դու ո՛չ մեռնիս Ամեն մեկ կճճում մեկ բեռը անլվա մեղք կա, որ հենց ջուրը քցեցին, բերանդ սրբի՛ր, եղ կանգնի՛ր: Հնդկացին ինչ մեղք արել ա, գնաց, ջրի հեռ կորավ: Մեկ էսպես գետ էլ որ մենք ունենայինք, ի՞նչ լավ կըլեր: Էլ ո՛չ քաշալ կմնար, ո՛չ բոռ, մեկ կճուճի գինն էլ հո մալում ա, ցավն էս ա, որ մեղքը մաժուն չի՛, որ մեջն ածես, Հնդկացիք ի՞նչպես են անում, Աստված գիտե, ով ուզում ա ինքը գնա հարցնի՛:

Էս ի՞նչ սուք, շիվան է, որ մարդի սիրտ էրում, փոթոթում ա: Աստված ո՛չ շհանց տա: Մեկ ծեր մարդ սաղ սաղ բերել, դետի դրաղն են քցել, որ ընկնի մեջը, խեղդվի: Բերողն ո՛վ է՛ իր որդիքը, իր աղգականքը, շունքի մարդ որ ծերացավ, էլ չեն թողում, որ երկար ապրի: Աստված ո՛չ անի, թե էլ եղ տուն գնա: Իրայնիքը կտան կսպանեն նրան: Որքան զարմանալու ա, շունքի հնդկացոց պես դինջ: Խոնարհ, գառը խալխ չիկա աշխարքիս երեսին, ամա սնահավատութունն ա նրանց էս տեղը քցել: Որ սպանես նրան ձեն չի՛ հանիլ, բայց վա՛յ՛ որ հավատի վրա խոսացիր, գառը ասլան կդառնա:

Ձրից անելով մեր ճամփեն գնա՛նք. ես քեզ Հնդկաց հալատը պատմեմ: Նրանց Արարիչ Աստծո անունը՝ Պարաբրամա է: Մյուս շաստվածները նրանից են դուս էկել: Էս շաստվածների անունավը ահագին տաճարներ ունեն շինած, որ Պաղոդ են ասում: Արի՛ գնա՛նք մեկ պաղոդ, ամա բերանդ կա՛լ, որ շծիծաղիս: Էս ի՞նչ շաստվածներ ա, որ էս տեղ քաշել են: Եզան պատկեր ասես, իծի, լիքն ա, որը հինգ վեց գլուխ ունի ու էնքան էլ ոտն ու ձեռը, որի դեմքը էնպես ա, որ մարդ չի՛ ուզիլ, մտիկ տա: Բոլորն էլ այլանդակ են ու դարհուրելի: Նրանց ծամակարգութունն էլ՝ հենց էս շաստվածների լայաղ է: Շատ հանդիսավոր օր էնպես անկարգ բաներ են բռնում էս տեղ, որ ասիլ չի՛ ըլի: Մոյրեքը ժողովում, պար էկող կնանիքը հավաքում, իրանց հոգևորականների հետ՝ տաճարումը ինչ ասես, անում են: Էնպես են ասում, թե Հնդկացիք իրե՛ք հարչուր երեսուն միլիոն շաստված ունին ու շորս դրախտ, որտեղ որ իրանց շաստվածները կենում են: Կավ ուշ ու միտք պետք է ունենան, որ էսքան շաստվածների անվանքը պահեն: Բայց մի՛ զարմանաք: Հնդկացիք էնպես մտքով պահելու շաստված քիչ ունին: Եզն ու կովը՝ նրանց բուսոց շաստվածն ա: Ագռավը՝ նրանց մարդիս մտքի շաստվածն ա: Սիպտակ ֆիրը՝ նրանց բազավոր շաստվածն ա: Ձուկ ամարաթ ունեին նրա համար շինած, ոսկե ամաններով էին նրան կերակուր տալիս, որ ծառեքը բերում, առաջն էին դնում: Հիմիկ ֆի բանը խարաք է, շունքի էլ չեն պաշտում:

Տեսնում եմ, որ զարմանում եք: Ձի՛ հարկավոր. լսեցե՛ք պատճառը: Հնդկացիք՝ քրիստոնեից նման չեն հավատում, թե մարդիս հոգին մեռնելուց եղը երկինքն ա գնում, ու իր բարի կամ շար գործքի փոխարենն առնում: Ըէ, նրանք էնպես են կարծում, թե հոգին մեկ ուրիշ մարմնի մեջ ա մտնում, էն էլ մարդիս գործքի գյորա: Էսպես՝ բարի մարդի հոգին՝ էլի մեկ բարի մարդի մեջ ա մտնում, կամ մեկ ղվաթով շորքոտանու: Վատ մարդիքը՝ կամ ճիճվի, խլեզի, օձի մեջ ա գնում, կամ մեկ ուրիշ գեշ կենդանու: Էս ա պատճառը՝ որ հնդկացիք՝ մեկ կենդանի էլ ա չեն սպանիլ,

միս բնավ չեն ուտիլ, ու պտղով են իրանց օրն անց կացնում: Միմիայն էն փարի խալխը՝ որ ասեցինք, որ սրանց կարգիցը դուս են, նրանք են միս ուտում ու էս պատճառով դճա ավելի ատելի են: Հնդկացիք էնպես են քաշվում, որ թե կենդանու մորթուն էլ ձեռքները դիպչի, կոտղան, կարսափին:

Հնդկացիք բոլոր շորս կարգ են բաժանված, ու է՛նպես սուրբ, հաստատ է նրանց միջին էս կարգի բաժանությունը, որ մարդ՝ ինչ բան էլ որ սիրոն ուզենա, էն կարգում պետք է ապրի ու մեռնի, որումը, որ ծնվել է: Ո՛չինչ ժամանակի ո՛չ ոք իր կարգը չի՛ կարող փոխիլ:

էս կարգաբաժանությունը նրանց միջին է՛նպես հաստատ է, որ թե մեկ մարդի ասես, թե նա մեկ կարգի հեսաբում էլ ա չի, կուզենա քեզ սպանի ու հավիտյան չի՛ մոռանալ: Թե կուզե՞ք իմանալ, էս կարգերի անունն ու զորությունը, խնդրեմ անկաջ արե՛ք, ասեմ:

Առաջին ու գլխավոր կարգը նրանց հոգևորականներինն է, որ Բրամին են ասվում: Միս սրանց բերանը բնավ չի՛ պետք է մտնի: Կերածները պտուղ ա: Մենակ սրանք ունին իրավունք, որ իրանց սուրբ գիրքը կարդան, անունը էսուր-Վեդամ, ինչպես մեր Աստվածաշունչը: Թե մեկ ուրիշ մարդ համարձակի՛ էն գրքի հենց ցանկին նայի, գլուխը կդառնա երկու, ինչպես բրամինքը ասում են, ուրեմն լավ ա, որ մենք էլ՝ պատահելիս՝ չկարդանք, թե չէ երկու գլուխ որ ունեցանք, էլ դավի դառաբի ձեռքը չենք կարող քնիլ:

Երկրորդ կարգը զորականացն ա, որ երեսությունից պետք է սովորին: Նրանց Ռաջի են ասում ու Հնդկաց ազնվականքն են: Որքան հաստ ըլի մեկ ուաջի (կնյազ), էնքան ավելի պատիվ ունի, էստուր խաթեր սրանք էլ՝ ինչքան ձեռքներիցը գալիս ա, իրանց փորի դարդն են քաշում, սրանց էլ ա միս ուտիլը դադաղա. բաս ընչո՞վ են հաստանում. մի հարցնող ըլի Ա՛յ տնաշեն, հալբաթ մեկ դուռը գտել են, ի՞նչ դավի ունիս: Ա՛յ կուզեին հաստափոր մարդիքը էն տեղ ըլեին, հա, իսկույն ազնվություն կճարեին, ափսոս՝ որ Հնդրստան հեռու է: Ի՞նչ կա որ, գնալը դժար չի:

Երրորդ կարգը՝ Վեսիախն են կամ հողագործքն ու վաճառականքը: Չորրորդ կարգը՝ Սուդրախն են կամ փեշաքարքը, մշակքը և այլն:

Սրանից դայրու՝ մեկ կարգ մարդիք էլ կան էստեղ, որ կարելի է անբախտների կարգը անվանիլ: Ասածս փարիքն են, որ վերեն էլ հիշեցի՝ էնպես են կարծում հնդկացիք, թե սրանք մարդի հեսաբում չեն: Մեշեքումն են կենում նրանք ու կերածները վայրենի պտուղ ա: Սրսուլով, սարսելով են էնպես տեղերին մոտենում, որտեղ, որ մարդիք կան: Տեսնո՞ւմ էք էս մարդը, որ էնպես վայրենի գազանի պես ծառերի տակովն անց ա կենում: Սա մեկ փարի է: Եվրոպացիքը նրանց բռնում, նոքարի տեղ բա-

նացնում են, շունքի սրանք միս կարող են ուտիլ: էստուր համար եվրոպացիք էլ նրանց աչքին փարի նման մեկ գաղ են: Քաղաքներումը բուխարիքն են սրբում ու ծածուկ տեղերը: Տաճարը բնավ չեն կարող մտնիլ: Մտիկ արա՛. հրես մեկ բրամին գալիս, փարին հանկարծ դիպավ նրան: էս ի՞նչ կատաղություն ա գալիս նրա երեսը, ի՞նչ արհամարհումն. ի՞նչ անբարտավան ձեն: Ուզում ա, թե փարիին սաղ սաղ ուտի, սպանի: Փառք Աստծո, փարին փախչում, պրծնում է: Ամեն մարդ իրավունք ունի, որ փարիին սպանի, թե որ նա բրամինին դիպավ:

Գճա ողորմելի, դճա աչքից ընկած են էս տեղ բոշեքը: Գիշերը, աստղերը որ դուս են գալիս, ինչ զարմանալի ձևով ասես, իրանց իրանց շարժում ու պար են գալիս: Ցերեկն էլ՝ էնպես անտուն, անտեղ թափառում են: Գիշերը ծառերի վրա են քնում, ու որ իրանց բուն ունին շինած: Հնդկացիք նրանց վայրենի գազանի կարգումն են համարում ու ով հասնի, կարող է նրանց սպանիլ, որ մեկ շինություն մոտենան:

Ո՞ւր է վաղում էս խալխը: Մեյդանի միջին մեկ մեծ փեղի կիտուկ կա, գիղո՞ւմ եք, ո՞ւմ պետք է էրեն. մեկ ջահել, սիրուն կնկա: Հրես նա էլ <ա> գալիս, բայց կանգնողներին ընչի՞ է փեշքաջ ցրվում, ընչի՞ նրա <ն>ց խտիտն առնում ու հավիտյան բարով մնա ասում: Ի՞նչ հանդիսավոր կերպարանք ունի, ի՛նչպես ուտած գալիս ա: Նա ինքն ա կրակի վրա վաղում, մեջն ընկնում ու բոցը նրան ուտում: Սա որբեհրի կին ա, մարդը մեռավ, էրեցին, ինքն էլ սաղ սաղ պետք է էն կրակումն էրվի: Թե վախենա կամ իր կյանքը խնայի, իր որդիքը կանիծեն, կամ կսպանեն նրան: Թե ծածկվի էլ, կամ երեսը կալնի, խալխը գլխին էն թուք ու մուրը կածի, որ Աստված հեռու տանի: Փառք Աստծո՝ որ ինգլիզները էսպես վատ սովորությունքը քիչ քիչ, վերջացնում են: Իրանք հնդկացիքն էլ են իմանում, որ էս լավ բան չի՛:

Շատ լավ է, էն տեղ գտնվիլ, երբ երեսեն ծնվում է: Բրամինը ձեռները նրա գլխին դրած, աչքերը երկինքն ա կթում, ու աստղերին մտիկ անելով ասում է, թե նրա վերջը ի՞նչ կլլի: Բայց ինքն ի՞նչ գիտի, էս թոխմախ գլուխը: Որ հավատում են, ո՞վ ինչ անի, մեղանում բոշեքանցը չեն հավատում: Բայց թե որ բոշեն բան գիտենա, ընչի՞ չի՛ իր թանն իր գլուխը քսում, ու սոված, ծարավ դիտում ա:

Ինչպես խալխն է կարգ կարգ բաժանած, էնպես էլ մարդ ու կնկա կենցաղավարությունը ու պարտավորությունը: Կնիկարմատը հնդկացու աչքին հայվանի նման մի գաղ է, ու շատ անբաղաբավարություն ա, թե որ նրան հարցնես, կնիկը ի՞նչպես ա: Եվրոպայումը շան քեֆն էլ կարելի ա հարցնիլ: Կնիկը մարդի անունը չի՛ կարող տալ, միշտ աղա, քաղավոր

պետք է ձեռն տա: Խոստովանություն մնա, մեր միջումն էլ էսպես է, ամա
ուրբըին շասես: Ինչ որ մարդն անի, կնիկն էլ՝ է՛ն պետք է անի, նա ծի-
ծաղելիս, կնիկն էլ պտի ծիծաղի. թե լաց ըլի, նա էլ հետք պտի լա, թե
ձեծի նրան, պետք է ձեռք համբուրի ու առաջին շոքած թողություն խնդրի:

Հնդկաց տները քյուղի նման ա ու բամբուկ ծառիցն ա շինած, դամ-
շով ու խուրմի տերևով ծածկած: Նրանց կերակուրը բրինձն ա, սիմինդր
ու պտուղ:

Նրանց Թաջեֆը կամ իշխանքը էնպես ամարաթներում են կենում, որ
սակով զարդարած, հայելիներով ու աբրշումե ճոթերով լիքն ա. գետինը
խալիչեքն են ծածկում, որ շատ թանկագին են: Հագարավոր թուփ ու ծառ,
միշտ կանաչ, միշտ ծաղկած՝ զարդարում են նրանց բնակարանքը: Ինչ
անուշահոտ բան ասես, նրանց տներումն են ծխում, շաղրվանները քչքչա-
լով ջուրը քցում ու անձրևի պես վեր թափում: Հագարավոր նոքար, բե-
քար՝ ոտըների վրա կանգնած՝ իրանց իրանց են իմանում, թե էս մահկա-
նացու աստվածքը ի՞նչ են ուզում ու է՛նը գյոթա հով են տալիս նրանց ու
զուլուղ անում: Մոյղեֆը պար գալով ու աչք ու երես ծոմեղով նրանց
սիրտը բաց են անում: Ու էսքան հրաշալի տեղերի տերը, էն դեղին ու լշար
երեսովը, մարգարտով ու ջավահրով ծածկված՝ նեղանում ա էսքան ուրա-
խություն միջին: Հենց փոքր նեղանում են թե չէ, ական թոթափել՝ մեկ
քանի ծառա վրա են թափում, բարձրացնում նրան, ու պալանկիկն կամ
քեջավի մեջը դնում, որ տան պես շինած ա, զառ ճոթերով կախ արած, ու
մարդիք են քաշում, տանում: էսպես տեղը փոխում են՝ առանց իմանալու՝
թե ինչպես շարժեցան, առանց ոտը փոխելու:

Հնդստանու շատ փայլը ինգլիզների ձեռին ա: Ամեն տեղ իրանց դա-
տաստանատունն ունին ու Հնդկաց մեծամեծք հենց անուն ունին միայն:
Շատի իշխանությունը մտքով ա, բայց ձեռքներին ո՛չինչ չկա: Զորորինակ
Մեծ Մոզուլըն, որ Հնդկաց մեծ թագավորն ա ու Գելի քաղաքումն ա կե-
նում ու աներևոյթ է, աչքի չի՝ երևում, էնդով է միայն բավականանում,
որ նրա անունը, ինչ որ ինգլիզներն անում են, նրանց ցուցակումն ըլի, որ
էս երկրի տերը այժմ նրանք են, ու որը խորամանկությունով, որը թրի
զոռով՝ իրանց ձեռի տակն են բերել: Նրանց զոնշունը Հնդկացի են ու սիպա
են ասվում, նրանցով ին ինգլիզները իրանց բերդերը պահում, ու որքան
զարմանք է, որ մեկ քանի վաճառական էկած էս տեղ, որ իրանց առտուրն
անեն, էնքան հնարք բանացրին, որ էս օր՝ էս ահագին տերությունը, որ
հարյուր քսան միլիոն ավելի կենող ունի, իրանց իշխանության տակը բե-
րին: Ինչ տեղ որ խելք ու միաբանություն կա, ի՞նչը կարող է նրան դի-
մանալ:

Արևմտյաց ավները

Սուրաք, շատ մեծ, հարուստ ու վաճառականաց քաղաք ա: Գնա՛նք
սրանց ճոթի ու արբշումի ֆարբիկեքը: Մեկ քանի կառք բան անենքը: Ի՞նչ-
պես գեղեցիկ ա սրանց շինած ճոթը, սաղափի ու սև փետի բաները: Սու-
րաթիցը մոտ, Ներբուդա գետի դրաղին էնպես մեկ ծառ ա դուս գալիս,
որի հատը արարած աշխարքումը չկա: էս ծառի անունը Նուբիբուս է, ու
սուրբ ծառ են համարում. նրա քոքի հաստությունը մենակ՝ երկու հարյուր
ուրսուն ու հինգ սածեն ա: Ո՞վ կհավատա, թե էնպէս հրաշքը տեսած ըլի
էս ծառի տերևի տակին էր կենում Պաուհա թագավորը, իր բոլոր պալա-
տական մեծամեծներովը ու յոթը հաղար մարդով, որ նրա պահապանն էին:
Թո՛ղ սրանով իմանա կարգացողը՝ թե մեկ ծառ ո՛րքան մեծ պտի ըլի,
որ էսքան մարդ՝ տակին կարողացել ա կենալ: էս ծառին շատ պատիվ են
տալիս Հնդկացիք:

էս ի՞նչքան նավեր կան Բոմբայի նավահանգստումը, ու ի՞նչ շարժ-
մունք ա քաղաքումն էլ: Գնա՛նք՝ Գերբաց կամ հին պարսից տաճարը, տես-
նին, որ երկու միլիոն ուրբլի ա նստել շինելը: Ի՞նչ օր որ շինությունը վեր-
ջացրին ու ուզում էին, որ օրհնեն, բյուրք բյուրոց բազմություն կար էս տեղ:

Սերենգապատնամ քաղաքը որ մտնիս, հենց կիմանաս, թե աշխարքի
փառքն ու մեծությունը էս տեղ ա, էնքան հարուստ ու ճոխ էր էս տեղանց
թագավորությունը: էս թագավորությունը շատ շուտով մեծացավ ու ամե-
նիցը անց կկենար, եթե ինգլիզները չէին փշացրել: Գոյ քաղաքումն էր, որ
փորթուզացիք էնքան փառք ու մեծություն ունեին: էս տեղ գրեց Քամոյենս
բանաստեղծն իր անմահ գիրքը, ուր որ փորթուզալացոց արածը գովում ա:

Արևելյան ավները

Ինգլիզները իրանց հնարագիտությունովը բոլոր էս կողմերին տիրել
են, էս տեղ ա Մադրաս քաղաքը, ուր որ Մադրասու էն սիրուն աղլիները
գործում են ու մեկ քանի տուն էլ Հայք կան, էն հայերիցը՝ որ իրանց հո-
գին ու մարմինը իրենց ազգի համար եզ են դրած: Պաղոդք, մեջիդք, եկե-
ղեցիք, տներ, էնպես են իրար հետ խառնված, որ տեսնողը կդարմանա:
Միջերկրիցը ծառերն էլ որ շին գլխերները բարձրացնում, մարդի խելք ա
գնում:

Գոլկոնդ քաղաքի ոսկու ու արծաթի մաղանն ա շատ գոված: Հրեա էկանք, Կալկաթա հասանք, որ ինգլիզները մայրաքաղաքն է: Էս ահագին քաղաքը մեկ միլիոն ավելի բնակիչ ունի ու ինչ ազգ ասես՝ ասիացի, թե եվրոպացի, հայ, հնդկացի, արաբ, պարսիկ էս տեղ տեսնիլ կարելի է: Նրա վաճառականությունը ամեն տեղ գնում հասնում է: Գուբան, բազար ոսկով, ջավահիրով, զառ ճոթերով հազար ոսկի են տալիս: Գիշերը մանավանդ էն սլավոն երկնքի տակին կառնենքը քուչեքը լիքը, որ շեն դեռ ու դեն շրջում, աչք պետք է ըլի, որ թամաշ անի: Կալկաթա է ինգլիզ գլխավորի ամարաթը, որ ինգլիզի թագավորն է ջոկում իրեք տարի ժամանակով: Էս տեղ են նմանապես կենում էն ազնվական, հայրենասեր հայերը, որ մինչև էս օր ինչ միջոց ասես՝ տվել են, որ մեր ազգին օգնություն անեն: Դեռ շատ ժամանակ չի անց կացել, որ մեկ էսպես ազգասեր իշխան կամենում էր իր բոլոր կարողությունը առնի, բերի Հայաստան ու էն տեղ վարժատներ, հիվանդանոցներ ու սպարան սարքի, բայց բանը ուրիշ տեսակ էկավ: Ափսոս՝ որ անունն էլ ա չգիտեմ, էնպես պաշտելի իշխանի, որ էս տեղ գրեի ու ամեն մարդ իմանար, մտքումը պահեր:

Հ Յ Ո Ւ Մ Ի Ս

Բենարիս քաղաքը Հնդստանու գիտուն մարդկանց տեղն ու սուրբ քաղաքն է, ինչպես թուրքերի Մեքքա: Հազարավոր պաղոդ (կոթարտուն) ցիր և ցան շինած կան էս տեղ: Ամեն տարի միլիոնավոր խալիս է գալիս էս տեղ ուխտ: Գնանք, Բեգխուրի տաճարը տեսնինք, որ ցխով լիքն ա: Ով էնտեղից դուս գա, պետք է սրայով զանգակը խփի, որ օջողիցը կախարած կա: Վեց քուչ<ա> կա, վեցն էլ էնպես մեծ հաղթական կամարավ վերջը շինած, որ մեզ հանում, տանում են Ազրի քաղաքի մեյդանը: Ազրի Մոզոլ թագավորաց մայրաքաղաքն էր, ու բոլոր աշխարհումը հատը շունք: Հմիկ Գելի քաղաքն ա նրա տեղը բռնել: Ինչ որ մարդիս միտքը կարող էր հնարել, որ ո՛չ խելք կհասնի, ո՛չ միտք՝ էս թագավորի ամարաթումը կար: Մարմառ, ոսկի, յախութ, ճավահիր, արծաղ՝ պատ ու օջողք բռնած էին, ու ինքը թագավորը՝ ինչպես արեգակը՝ շալմեն գլխին, շոր, գոտի, հաքին, յարաղը կապած՝ բոլորը ակն ու մարգարիտ, ջավահիր, էսպես աթոռի վրա բազմած է: Ոսկե խուրմի ծառերը՝ գլխին շվաք են անում, պտղները բրլիանդ են, տերեւները՝ զմուռթ: Լահոր քաղաքումն էլ մեկ հիանալի ամարաթ կա: Քաշամիրի շալն ու աղլխները հայտնի են ամենին, թե ինչպես նորք ու գեղեցիկ են: Բոլորը իծի մազից են գործում, որ էս տեղ բասլամիշ են անում:

Ցեյլան կղզու շորս կողմը անեմոնով է բռնած: Հլի ու դարչնի մեշեքը՝ էն անոշ հոտն են ամեն տեղ տարածում, որ մարդի խելք գնում ա: Էստեղ էլ՝ են ծովի տակիցը մարգարիտ հանում, հազար տեսակ անուշահոտ ծաղիկ ու պտուղ լիքն ա էս տեղ: Գնա՛նք Աբամ սարի գլուխը, որ էս կղզումը ամենիցը բարձր ա: Բուլայի պաշտող հնդկացիք՝ ամեն տեղից ուխտ են գալիս էս տեղ: Նայեցե՛ք, թե ի՞նչպես են նրանք ջերմեռանց սարը վեր ըլում, որ իրանց, Բուլա շառավածի ոտնատեղը համբուրեն, էն ոտնատեղը, որ նա երկինքը գնալիս թողել ա էս տեղ: Մալդիվա կղզումը մեկ տեսակ խեցի (օրուջ) են հանում, որ Հնդկաստան փողի տեղ բանացնում են:

Արևելյան Հնդկաստան

Էս աշխարհը, որ Չինիմաչնի ու մյուս Հնդստանի մեջն ա, զանազան սարերով կտրատված է: Անթիվ գետեր կա միջումը, որ դարնանը մեծանում, դուս են թափում ու երկրին շատ պտղաբերություն են տալիս: Խուրմի ծառը, աբանոսի ծառը, զանազան տեսակ վարդն ու ուրիշ պտղները մեշի պես են էս տեղ կանգնած: Ավա քաղաքը, որ Բիւմանու թագավորության թախտն է, շատ մեծ ա ու գեղեցիկ: Սիամն էլ մեծ քաղաք ա: Անթիվ տաճարք, պիրամիդք, ամարաթք, ու շինվածք կան միջումը: Կնանիքը էս տեղ՝ դարավաշիցն էլ վատ են, մարդը հաց ուտելիս, նրանք պետք է ծառայություն անեն՝ ու շեն կարող հաց ուտիլ, մինչև մարդիքը դուս չի՛ գնան:

Բոլոր խալիսը գետերի զրաղին հավաքվում մեջրները բրինձ ու պտուղ են ածում: Էս ի՞նչ առատություն ա: Տեսե՛ք՝ թե ի՞նչքան բաներ են ծովի երեսին լողում: Հենց գիշերն էկավ թե չէ, արեգակի տեղակ՝ ֆանառներ են կախ անում ամեն տեղ: Սիամացիք էս օր իրանց նոր տարին են տոնում, որ դեկտեմբերի մեկին է ըլում: Բախտավոր էն մարդն է, որ էս օր մեկ սիպտակ ֆիլ թագավորի առաջը կբերի: Առաջ որ գլխին ոսկի թագ հն դնում, վրա երկրորդ՝ էնքան երկիր են տալիս նրան, ինչքան էս ֆիլ ձենը կհասնի:

Ի՞նչ զարմանալի դրություն ունի Մալաբա կղզու ափները: Նրա դաշտերը միշտ ծաղկներով լիքն են ու նրա լայնատարած մեշեքը է՛ն հոտն են սփռում ամեն տեղ, որ մարդ խելքից գնում ա: Զբերը ինչպես հայլի փայլում են: Կարելի է, թե արեգակի շողքն ա էս գույնը նրանց տալիս: Հենց իմանա ոսկի ըլի փռած ջրերի երեսին: Էս պատճառով էր, որ հին ազ-

գերը՝ էս աշխարհը ոսկու աշխարհ էին կանչում: Մալախ մեկ քանի թագա-
վոր կան, որ ինդիզնների հետ դաշնակից են: Թանձր մեշք բանան ծառի,
ապելսինի, լիմոնի, Կոխիկսիկնացոց տների շորս կողմը բռնած են: էս տեղ
ա դուս գալիս՝ Քամմա ասած անուշահոտ ծառը, որ շինացիք ոսկու հե-
քաշում, առնում են: Տեղիս բնակիչքը՝ բոլոր ասիացոց միջին ամենիցը
հանդարտ են ու խոնարհ: Բայց շուտով են իրենց բնությունը փոխում ու
շատ նեղասիրտ են:

<ՎԵՐԵԼՔ ԱՐԱՐՄԱՏԻ ԳԱԳԱԹԸ>

1829 թվականին իր ընկերների հետ էջմիածին ժամանեց պարոն պրո-
ֆեսոր Պարրոտը: Ես այն ժամանակ հայոց հայրապետի մոտ թարգման էի:
Գիտնական ճանապարհորդները մեր հոգևորականության կողմից ընդունվե-
ցին ամենայն պատշաճ հարգանքով, և ինձ կարգադրվեց՝ գտնվել նրանց
մոտ և բավարարել նրանց բոլոր պահանջները: Լսելով նրանցից, որ մտա-
դիր են հասնել Արարատի գագաթը, ես ցանկություն հայտնեցի ուղեկցել
նրանց: Պարոն Պարրոտի իսխանձագին խնդրանքների շնորհիվ ես դրա
համար ստացա էջմիածնի Մինոզի հաճությունը:

Չեմ կարող պատմել, թե ինչպես ես ուրախացա այդպիսի գիտելիքներ
ունեցող մարդկանց շրջանում գտնվելու և նրանց ձեռնարկումներին մաս-
նակից լինելու առթիվ:

Սեպտեմբերի 9-ին մենք դուրս եկանք էջմիածնից և ուղեկցինք մեր
ճանապարհն ուղիղ դեպի Արարատ: Մենք գիշերեցինք Սև-ջրի ափին: Նա
հոսում է Արարատի ստորոտից և այդպես է կոչվում իր սև գույնի պատ-
ճառով (հայերեն՝ Սև-ջուր, իսկ թուրքերեն՝ Կարա-սու): Նրա շամբուտների
մեջ մենք տեսանք վայրի խոզերի բազմություն: Այս տեղերում շատ կան
նաև թուրքերեն զրմզի կոչվող որդեր (գրասենյակային սերմ):

Մյուս օրը մենք վեր կացանք առավոտյան վաղ. պարոն Պարրոտը պարոն
Բեհագելի հետ սկսեց նկարել լեռը, նրանց մյուս ընկերներն էլ ձեռ-
նարկեցին հավաքել ծաղիկներ, բույսեր և զանազան միջատներ: Սակայն
շուտով մենք այդտեղից բարձրացանք Ակոռի գյուղը: Բնակիչները, լինելով
հայեր, մեզ ընդունեցին մեծազույն հարգանքով: Այնուհետև մենք այցե-
լեցինք սուրբ Գրիգորի մենաստանը: Այստեղ էլ ապրում է արդեն ծերացած
Կարապետ վարդապետը: Մի քանի տարի առաջ քաշվելով այս անապատը
նա բոլորովին մոռացել է աշխարհը և սիրում է իր մենությունը: Նա վաղուց
փորել է իր գերեզմանը և հանապաղօրյա նայելով նրան զբաղվում է մահ-

վան վերաբերյալ փրկարար մտքերով: Այստեղից ոչ հեռու ընկած է նաև
հայոց հայրապետ սուրբ Հակոբի վոցրիկ մենաստանը: Այստեղ է գտնվում
այն աղբյուրը, որի զորություն մասին մեծ հավատ ունեն անդրկովկասյան
բոլոր բնակիչները, ինչ դավանության էլ պատկանեն: Երբ մորեխը ամա-
լացնում է նրանց արտերը, նրանք վազում են այս աղբյուրը, <ջուր վերց-
նում և> սրբազան հանդիսավորությամբ շաղ տալիս այն վայրում, որի
վրա հարձակվել է մորեխը. շուտով երևում են սարյակներին նմանվող
յուրատեսակ թուշուններ, — հայերեն կոչվում են տար, — որոնք ոչնչացնում
են այս վնասակար միջատները: Սեպտեմբեր ամսին հայերը մեծ բաղմու-
թյամբ հավաքվում են այստեղ և մատաղ անում: Մինչև մեր ձեռնարկման
ավարտը մենք մնացինք այս մենաստանում: Նրա առանձնացած և հրաշալի
դիրքը մեծապես նպաստում էր գիտնական ճանապարհորդների զբաղ-
մունքներին:

Մեր այստեղ ժամանելու հենց հաջորդ օրը պարոն Պարրոտը պարոն
Շիմանի հետ կատարեց Արարատ բարձրանալու իր առաջին փորձը: Նրանք
փորձեցին բարձրանալ արևելյան կողմից, սակայն արևելյան լանջի սեպու-
թյունը համոզեց նրանց այդ կողմից իրենց նպատակին հասնելու անհնա-
րինությունը, և նրանք ետ վերադարձան: Այն տեղը, ուր նրանք հասել էին,
ըստ իրենց դիտումների, ծովի մակերևույթից բարձր էր 13,000 ոտնաչափ:

Այս բանը հարկադրեց պարոն Պարրոտին որոնել ուրիշ ելք: Ակոռիի
տանտերը հայազգի Ստեփան Մելիքի խորհրդով սեպտեմբերի 18-ին պարոն
պրոֆեսորն սկսեց բարձրանալ արևմտյան կողմից: Նրա հետ էին պարոնայք
Բեհագելն ու Շիմանը, երեք զինվոր և հինգ շինական: Չեայած պարոն
Պարրոտը, խնայելով իմ երիտասարդությունը, խորհուրդ տվեց ինձ ձեռք
չդարկել մի այդպիսի վտանգավոր ճամփորդության, սակայն հաստատ
վճած լինելով նրանց բոլոր օգտակար հետազոտություններում լինել նրանց
հավատարիմ ուղեկիցը, ես հայտնեցի նրան իմ անհողող մտադրությունը՝
ոչ մի քայլ ետ չմնալ իրենցից: Մենք բարձրացանք ամենաանպետք և ան-
հարմար ճանապարհով, իսկ մութն իջնելու ժամանակ կանգ առանք ձյան
սահմանի մոտ, Քիբ-գյուլ կոչվող կիրճի վերևում: Ցրտի և տեղի, — ուր պառ-
կել էինք, — անհարմարության պատճառով մենք անցկացրինք ամենաան-
հանգիստ գիշերը: Մյուս օրը, արևածագից առաջ, թողնելով տեղում մեր
ողջ մթերքներն ու բեռները, շարունակեցինք մեր ճանապարհորդությունը
և սկսեցինք բարձրանալ ձյունի գոտով: Խաղաղ եղանակը, ինչպես նաև նոր
իջած ձյունը միանգամայն օժանդակում էին մեզ, բայց հանկարծ եղանակը
փոխվեց, և թանձր մառախուղը՝ ծածկելով Արարատի հյուսիսային գագա-
թը, հարկադրեց մեզ վերադառնալ, քանի որ արևն էլ արդեն թեքվել էր

դեպի մայրամուտ: Մինչ կսկսեինք վայրէջքը, այն վայրում, մինչև որտեղ հասել էինք մենք այդ օրը, պարոն Պարրոտը կանգնեցրեց խաչ, որի մասին հիշատակվում է Տփլիսյան տեղեկագրերի <«Тифлиссские ведомости»> 1829 թվականի № 39-ում: Այդ խաչը մենք վերցրել էինք մեզ հետ, և Կարապետ վարդապետն օժել էր սուրբ մեռնոով:

Այս երկու փորձերը կարող կլինեին սասանելու ո՛չ պարոն Պարրոտի նման այնքան ամուր և այնքան կրքով գիտություն հետ կապված մարդկանց: Ես ի վիճակի չեմ արտահայտելու, թե նա մինչև որ աստիճան զգում էր գիտական աշխարհի հանդեպ իր վրա վերցրած պարտականության ողջ կարևորությունը: Այս առաջին փորձերից հետո պարոն Պարրոտն սկսեց իր նպատակին հասնելու ուղիները ավելի ճշգրիտ հաշվի առնել և տասն օրվա ընթացքում, սպասելով լավ եղանակի, առանձնություն մեջ, համբերությամբ շարունակել իր պարապմունքները: Այս ողջ ժամանակամիջոցում թանկ ամպերով ծածկված Արարատի գագաթը թաքնվել էր մեր հայացքից: Վերջապես վեհափառ Մասիսը բացեց իր ալեհեր գլուխը և բարեհաճությունը ողջունելով գիտնական ճանապարհորդներին, հրավիրեց նրանց ընդունելու իրենց կրած անշափ նեղությունների ու վտանգների ժամանակ ցույց տված կայունության համար արժանի պարգևը: Սեպտեմբերի 26-ին, հազիվ լուսացած, մենք կրկին ճամփա ընկանք: Նախորդ փորձերի ժամանակ մեզ հետ եղած մարդիկ, իրենց տեսած դժվարություններից ու վտանգներից ահաբեկված, հրաժարվեցին այս անգամ մեզ ուղեկցել: Մենք վարձեցինք ուրիշ վեց գյուղացի, վերցրինք նրանց ու երկու զինվոր և ճանապարհ ընկանք: Այս անգամ գիշերելու տեղ ընտրեցինք այն վայրից վերև, ուր կանգ էինք առել մեր երկրորդ վերելքի ժամանակ: Մենք տեղավորվեցինք լեռան արևմտյան սահմանագծի վրա ընկած մի ո՛չ մեծ բլրակի վրա, ձյան շրջանում:

Այդ գիշեր նույնպես ցուրտը, ինչպես հարկն է, ներգործեց մեզ վրա: Հաջորդ օրը, արևածագի հետ, մենք սկսեցինք ճանապարհ ընկնել: Բայց արեղանդաղկոտությունը, որով մեր ճանապարհը մաքրող ծուլ գյուղացիները չարգում էին սառույցը, ստիպեց մեզ կանգ առնել երկար: Նրանցից երեքը մինչև իսկ հրաժարվեցին այլևս առաջ շարժվել այն տեղից, ուր կանգնեցված էր խաչը: Տասը ժամ հետո մենք հասանք լեռան գագաթը: Զպիտի նկարագրեմ այն բերկրանքը, որ ճաշակեցինք մենք, երբ մեր ոտքերը դրինք խրոխտ Արարատի գագաթին: Ես ուրախությունից դողում էի, և մինչև պարոն պրոֆեսորը զբաղված էր ծանրաչափական գիտություններով, ես մանկան նման հրճվանքով վազվզում էի լեռան գագաթով այս ու այն կողմ և ազահությունը որոնում մի որևէ առարկա, որը կարողանայի վերցնել

ի հիշատակ, բայց խորին տխրություններ պիտի ասեմ, որ ոչինչ չգտա: Պետք էր բավարարվել ձյան մի փոքրիկ կտորով և նրա հալոցից գոյացած ջրով, որն ես էջմիածին գալուս պես բաժանեցի ծանոթ վարդապետների միջև: Արարատի գագաթին՝ նրա հյուսիսային կողմում, ես իմ սեփական ձեռքերով կանգնեցրի մի փայտե խաչ: Մենք իջանք մեր գիշերատեղին արևգակի մայրամուտի ժամանակ:

Ըստ պարոն Պարրոտի դիտողությունների, Արարատը գտնվում է Սև ծովի մակերևույթից 15,200 ոտնաչափ, այն է՝ 2470 ոտնաչափ գաղ կամ 5 վերստ և այն մակերևույթից, որի վրա ընկած է էջմիածինը, 2060 գաղ կամ ավելի քան չորս վերստ բարձր: Ներքևից դիտողի աչքը խաբում է իրեն, թվում է, թե տեսնում է այդ բարձրության վրա երեք առանձին բարձունքներ կամ գագաթներ: Այդպիսիք միայն երկուսն են՝ արևմտյան և արեւելյան: Արևմտյանը, որի վրա մենք եղանք, փոքր ինչ բարձր է արևելյանից: Վերելքի ժամանակ լեռան վրա մենք նկատեցինք երկու խորը բացվածք, բայց ժամանակի սղությունը թույլ չտվեց մեզ շահելու դրանք: Մենք այստեղ շահնդիպեցինք ո՛չ հանքային ջրերի, ո՛չ աղբյուրների, ինչպես լինում է ուրիշ տեղերում: Ակոռի բնակիչներն օգտվում են ձյան ջրերից, որոնք ահավոր աղմուկով թափվում են բոլոր կողմերից և հոսում են դեռ հոկտեմբեր ամսին էլ: Այնուամենայնիվ, այս գյուղի մոտակայքում է գտնվում նաև մի փոքրիկ աղբյուր: Այդ տեղը, ուր գտնվում է գյուղը, ողջ Երևանյան նահանգում ամենահաճելին և ամենաառողջարարն է: Օղն այդտեղ թարմ է, և կանաչը ամենից փարթամ: Այս պատճառով էլ Երևանի նախկին սարգարը Ակոռին ընտրել էր ամառանոց, և այն շինությունները, որոնց մեջ բնակվում էր նա իր կանանց և ընտանիքի հետ, դեռ մնում էին: Լեռան ստորոտում կան սառցի շեղջեր, որոնք կոչվում են Սառցատուն: Ամառ ժամանակ լեռան հյուսիսային կողմում պատահում են ձյան մեծ հյուսքեր, որոնք ցած են իջնում ուժեղ ճաքճքոցով և աղմուկով: Արարատի փեշերի ստորին մասերը ծածկված են սև, փխրուն քարերով, որոնք անընդհատ թափվում են ներքև և այստեղ կոչվում են Քարեղ, այն է՝ քարե փլատակներ: Այստեղ մենք ամենևին չպատահեցինք վայրի գազանների, թեպետ բնակիչները հավատացնում են, որ այստեղ կան անհամար վայրի այծեր, արջեր, հովազներ և այլն:

Բայազետի կողմից, որն ընկած է դեպի հարավ, լյառ բարձրանալը թվում է, որ հեշտ է, բայց մենք չփորձեցինք բարձրանալ այնտեղից:

Ճանապարհորդները շահագանց ցանկանում էին դիտել բոլոր հին հուշարձանները, քարայրներն ու մյուս հիշարժան տեղերը, որոնք գտնվում են

այս վայրերում, բայց մերձակայքում սփռված քրդական գիշատիչ թափա-
ռախմբերը թույլ չտվին, որ նրանց այդ մտադրությունը կատարվեր:

Մենք եղանք նաև Փոքր Մասսի վրա, որը գտնվում է Մեծից դեպի արե-
վելք, սակայն այս ճանապարհորդությունը մենք ձեռնարկեցինք խիստ ուշ
և ամենացուրտ ժամանակ, այն է՝ հոկտեմբերի 28-ին:

Մենք գիշերեցինք բավական խիտ, փոքրիկ անտառում, ուր, սակայն,
հույժ սակավ են պտղատու ծառերը: Այս տեղերում նկատելի է նաև ջրի
սրակաս, մենք հարկադրված էինք այս ճամփորդության ժամանակ մեզ հետ
ջուր վերցնել: Թեպետ Փոքր Մասսիսը Մեծից ավելի ցածր է, բայց անհա-
մեմտտ ավելի սեպ: Չորս ժամում մենք հաղիվ հասանք այս լեռան գագա-
թը, և այն էլ մեծագույն դժվարությամբ: Վատ եղանակն այս վերելքի ժա-
մանակ էլ մեզ շատ խանգարեց: Այս լեռան գագաթը կազմված է վեց ու
մեծ բլրակներից: Նա գտնվում է Սև ծովի մակերևույթից 1865 գաղ և այն
վայրի մակերևույթից, ուր ընկած է էջմիածինը, 1445 գաղ բարձր: Այս լե-
ռան վրա և նրա շրջապատում կան անհամար ավերակներ, ապացույց նրա,
որ այս վայրերը հին ժամանակներն եղել են լավ բնակեցված: Դրանք այժմ
ամբողջովին լքված են: Մենք այստեղ գտանք պարսկերեն արձանագրու-
թյուններով երկու քար և սկզբում կարծեցինք, որ դրանք ուշադրության
արժանի ինչ-որ հուշարձաններ են. հետո իմացանք, որ Երևանի նախկին
սարդար Հուսեին-խանը տեսնելով, որ եվրոպացի որոշ ճանապարհորդներ,
հրապուրված այս վայրերի ավերակներն այցելելու գովելի հետաքրքրու-
թյունից, զբաղվում են <նան> հին հուշարձաններն ուսումնասիրելով, խել-
քին փշեց կատակել նրանց հետ իր ձեռքով: Հրամայեց երկու քարի վրա խզ-
բղել մի քանի պարսկերեն անորոշ արձանագրություններ և տանել այն-
տեղ, ուր մենք դրանք տեսանք: Այս բանն ինձ պատմեց ակոռեցի մի շի-
նական, որն ինքը սարդարի հրամանով այս քարերը թաքուն տարել էր
այնտեղ:

ՆՈՐ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԳՈՐՊԱՏԻ ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՊԱՐՈՆ ՅՈՆ ՊԱՐՐՈՏԻ ԱՐԱՐԱՏԻ ԳԱԳԱԹԸ ԻՍՎԱՊԵՍ ԲԱՐՋՐԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Եթե իմ հայրենակիցները սնահավատությունից կամ նախապաշարու-
մից զրդված չեն կամենում հավատալ, որ պարոն պետական խորհրդական
Պարրոտը բարձրացել է Արարատի ամենաբարձր գագաթը, ապա ես այդ
բանը վերագրում եմ նրանց պարզամիտ հասկացողությանը մի այդպիսի
ձեռնարկության հնարավորության նկատմամբ և նրանց սրտում խորը նստած

այն ավանդույթանը, որը նրանք պատմում են սուրբ Հակոբ հայրապետի
մասին: Հայտնի է այն ավանդույթունը, թե ինչպես այդ սուրբը շնայած իր
ամբողջ ձգտումներին և սրբազան խանդավառությանը, տեսնելու Նոյի
տապանը, ուրիշ ոչինչ ձեռք չբերեց, բացի տապանի մի տախտակից և որ
աստծուց առաքված հրեշտակը որոշակիորեն նրան հայտնել է, որ Տերն
արգելել է որևէ մահկանացուի ոտք դնել այդ սուրբ վայրը, այլպես նա
կենթարկվի նրա աստվածային զայրույթին*: Որ իմ հայրենակիցները այդ-
քան ականածանք են տածում դեպի իրենց վեհ լեռը, որի վրա աստված եր-
բեմն հրաշքով փրկել է մարդկային ցեղը և այն սրբություն են համարում
ու պաշտում, ես սրտանց համամիտ եմ նրանց: Նրանք պետք է և պարտա-
վոր են հպարտ լինել նրանով, որի նմանը ո՛չ մի երկիր չունի, և նրանք
պետք է հանգիստ լինեն, որ մենք մեր ոտքերով բնավ չենք շոշափել այն
հողը, որի վրա կանգնած էր եղել տապանը, այլ հարկավ այն 100 ոտնա-
չափ ձյան շերտը, որը ծածկում էր այդ սրբազան հողը:

Բայց որ մի կրթված եվրոպացի էլ է կասկածում այդ վերելքի ճշտու-
թյան վրա, դա ինձ համար շարժական անհասկանալի է: Գժեթխտաբար
պարզվում է, որ լուսավորված եվրոպայում նույնպես կարող են գոյու-
թյուն ունենալ նման մարդիկ, որոնք ինձ առավել ևս սնահավատ, նախա-
պաշարված և սահմանափակ են երևում, քան բնության այդ պարզ զա-
վակները: Որովհետև այս վերջինների մեջ էլ կային մարդիկ, որոնք մեզ
երջանիկ էին համարում, որ հասել էինք անհասանելիին և նման պատվի
արժանացել: Որպես օրինակ կբերեմ սուրբ Հակոբի զատամյալ, բայց բա-
րեպաշտ վարդապետին՝ Կարապետ անունով, որը ո՛չ իր գիտելիքներով,
և ո՛չ էլ իր արտակարգ փորձառությունը, այլ միմիայն իր աղնվամտությամբ
և խոնարհ վարք ու բարքով այնքան ցանկալի էր մեզ բոլորիս համար: Մեր
եվրոպացի ճանապարհորդների անաղմուկ, վերին աստիճանի խաղաղ կյան-
քը, նրանց մարդավայել վերաբերմունքը բոլորի հանդեպ և նրանց գիտա-
կան ձգտումներն այնքան կշիռ էին ունեցել նրա մտայնության համար, որ
նախապես նա ինձ մի քանի անգամ գաղտնի ասել էր. «Ո՛չ, նրանց ոչինչ
չի կարող դիմագրավ լինել, նրանք իսկական հրեշտակներ են. այդպիսի
աստվածավախ մարդկանց բարին միշտ էլ կհաջողի», և այդ նույն բանն
էլ առանց քաշվելու (unverhohlen) կրկնում էր, երբ մենք արդեն բարձ-

* Տախտակի կտորը՝ շղթայով ամրացրած այդ սրբի մատին, ինչպես և նրա ամբողջ
բազուկը՝ արժուկից կտրված և ոսկեզած, դեռ այսօր էլ կարելի է տեսնել էջմիածնի կա-
թողիկոսական վանքում, որպես ամենասրբազան մասունք:

րացել էինք սարը: Նմանապես դրանից հետո, երբ լեռան գագաթից մի սառույցի կտոր վերցրի, որովհետև այնտեղ ուրիշ ոչինչ չգտա, և հալված վիճակում՝ շոշով էջմիածնի վանքը տարա, հասկացող և բարեպաշտ եպիսկոպոսներից ու վարդապետներից ոմանք վերցրին այն և ցողեցին իրենց դեմքերը, ոմանք էլ պահեցին այն որպես սրբություն: Ես էլ իմ կողմից, թեև ծնվել էի այդ երկրում և նման ձեռնարկությունների մասին գաղափար չունեի, այնուամենայնիվ ոչ մի կասկած չէր տածում այդ ոգևորի ձեռնարկության կատարման հանդեպ, քանի դեռ ճանապարհորդները գտնվում էին մեր վանքում և բախտավոր էի զգում ինձ, որ մասնակից եմ եղել այդ գործին: Առանց իմանալու, թե ինչ արժեք կտա կրթված Եվրոպան այդ բանին, ես ինձ համարում էի ամենաբըշտնիկ մարդը Ասիայի սրտում, որ եղել եմ իմ նախնիների սրբազան վայրում:

Իսկ եթե ես պատմելու լինեի, թե ինչ վիրավորանքներ եմ կրել իմ այդ իրավացի պնդումների հետևանքով ո՛չ միայն հայերի, այլ և օտարների կողմից, ապա ոչ ոք չէր զարմանա, որ իմ երկրի մարդիկ Կոնկասից էլ հեռու թշնամացել էին ինձ հետ և սպառնալիքներ էին կարդում. և այն երկու հայ գյուղացիները, որոնք մեզ հետ վերևում էին, դեռ Արարատի ստորոտում գտնված ժամանակ իրենց հարևանների և գյուղական ավազների կողմից տանջվել և ծաղր ու ծանակի առարկա էին դարձել, այնպես որ նրանք հաճախ են ինձ մոտ եկել և անկեղծորեն խոստովանել, որ եթե մեր կողմից նրանք պաշտպանություն չգտնեն, ապա ստիպված կլինեն պարզապես ճշմարտությունը ժխտել, որպեսզի հանգստություն և ապահովություն ձեռք բերեն իրենց համար: Սրանից կարելի է պարզ կերպով համոզվել, թե ինչու այդ երկու մարդիկ խաբվել են և կեղծ վկայություն տվել այն էլ նրանք, որոնց մեծ ջանքով՝ մասամբ խնդրելով, մասամբ սպառնալիքներով այնպիսի վիճակի մեջ դրի, որ մեզ հետ վեր բարձրացան, որովհետև նրանք նախ և առաջ չէին կամենում նեղություններ կրել և, ապա, երկյուղից մեզ հետևել:

Ուրեմն ես խոսում եմ այստեղ, Պետերբուրգում, ճշմարտության անարատ զգացումով, այո՛, պնդում եմ այդ բանը ամբողջ Եվրոպայի առաջ, որ ես պետական խորհրդական պարոն Պարրոտի հետ երրորդ փորձի ժամանակ բարձրացել եմ Արարատի գագաթը, որ ես իմ ձեռքով մի փայտե խաչ եմ տնկել գագաթի եզրին՝ հյուսիսային կողմից և այն ամրացրել սառած ձյան մեջ, իսկ որ այդ գագաթը բարձրագույնն էր, կարող եմ ապացուցել այսպես. հեռվից լեռանը նայելով, ես շարունակ մտածում էի, որ այն պետք է երկու բարձունք ունենա: Սակայն վերելքի ժամանակ, երբ

մենք ժամերով անցնում էինք ձյան վրայով և վերջապես մի ընդարձակ բարձունք տեսանք մեր առջև, բնականաբար մենք այն համարեցինք բարձրագույն գագաթը: Բայց մեր քաջարի ջանքերը, մեր ուրախությունը այդ տեսարանի առաջ կարծես ի շիք դարձան, երբ նրանից վեր, նրա հետևում մի երկրորդ, ավելի բարձր գագաթ նկատեցինք. էլ շեմ խոսում այն մասին, թե որքան վատ էր մեր գյուղացիների և զինվորների տրամադրությունը: Պարոն պետական խորհրդական Պարրոտը ցույց տվեց այդտեղ արտակարգ տոկունության և հոգեկան անվեհերության մի իսկական օրինակ. նրա օրինակով քաջալերված, թեպետ ոչ պակաս հուսահատ, մենք ուղղեցինք մեր քայլերը դեպի այդ երկրորդ լյառը:

Այստեղ պիտի անկեղծորեն խոստովանեմ, որ ես այժմ այլևս չեմ հիշում, թե մենք երկու թե երեք անգամ ստիպված եղանք հաղթահարելու այն դժվարությունը, մինչև գագաթին հասնելը, որից հետո բոլոր մյուս գագաթները, որոնք աջից ու ձախից արևմուտքից-արևելք էին ձգվում, գտնվում էին մեզանից ավելի ցած:

Որպեսզի մենք ավելի համոզվեինք մեր ձեռնարկության հաջողության մեջ, մինչ պարոն պետական խորհրդական Պարրոտը զբաղված էր իր օդերևույթաբանական դիտողություններով, ես իջա գագաթից սուրբ Հակոբի վանքի ուղղությամբ, որը մեր իջևանն էր, որովհետև նա ուղիղ այն գծի վրա է գտնվում, ինչպես և այն ուղղաձիգ, լեռկ և սև գատիվայրը (Abhang), որից մինչև իսկ կարելի էր տեսնել բարձր գագաթը:

Ես կատարեցի իմ ցանկությունը, տեսա վանքն ու նրա շրջակայքը և նույնիսկ լեռան երկու կողմերը, որոնք պարփակում էին հովիտը՝ վանքի և ձորակի հետ միասին: Հենց այդտեղ էլ տնկեցի խաչը: Դա մի այնպիսի ձեռնարկություն էր, որ մինչև այժմ էլ ամբողջ մարմնովս սարսուռ է անցնում, որովհետև ամենաշնչին սխալ քայլը ձյան մակերևույթի վրա, և այն էլ թեք կողմից՝ կյանքիս գնով պիտի վճարեի: Օրը հրաշալի էր, բայց իրիկնամուտի կողմն էր: Երևանը, Արաքսը, Բայազետը, Եփրատը, Սևանա լիճը, փոքր Մասիսը, Արագածը և բոլոր մյուս ձյունածածկ կամ լեռկ լեռները, իրենց մառախլապատ հովիտներով, որոնց մենք ուրիշ ոչ մի կեսից այսպես միասին չէինք տեսել, այդ հոյակապ կտավի կախարդական պատկերներն էին: Մեր վերադարձին հրաշալի նպաստում էր նորածագ լուսնյակը:

Որ ես էլ Հայաստանում չկարողացա այն երկու ռուս զինվորներ՝ նման այս նշմարիտ իրողությունը երգումով հաստատել, դա նրանից էր, որ այդ ժամանակ ես գտնվում էի Դուրպատում, երբ պարոն պետական խորհրդա-

կան Պարբոտը սրահանջեց, որ այդ զինվորներն և հայ գյուղացիները երդ-
վեցվեն: Իսկ ես երդվեցի Դորպատի դատարանում (Landgericht): Եվ ցույց
տալու համար պարոն պետական խորհրդական Պարբոտի աղնվամտու-
թյունը, պետք է պատմեմ հետևյալը: Այդ բանը տեղի ունեցավ ժանդարմա-
ժամանակ, երբ Դորպատի պատվավոր բնակիչները փոխնեփոխ առաջնա-
պոստերումն էին կանգնում, ճանապարհորդներին ցուցմունքներ էին տա-
լիս, թե որ կողմով պետք է անցնեին: Մի անգամ, երբ ես այցելության
գնացի, որտեղ կանգնած էին պարոնայք պրոֆեսորներ Պարբոտը և Ստրու-
վեն, հանդիպեցի նրանց շախմատ խաղալիս: Տուն վերադառնալիս, պար-
ոն պետական խորհրդական Պարբոտն ինձ ասաց, որ ես վերջապես պետք
է հարցաքննվեմ և երգում տամ Արարատ բարձրանալու առթիվ: Ես մտա-
ծեցի, որ դժվար թե կարողանամ այնպես ճշտությամբ հիշել վերելքի ամ-
սաթիվը և այդ պատճառով հարցրի նրանից իսկական ամսաթիվը: Այդ-
տեղ նրա պատասխանն եղավ այն, որ նա ինձ ոչինչ չի ասի, և ես պետք
է վկայեի միայն այն, ինչ գիտեի, բայց ոչ այն, թե նա ինչ կասեր ինձ:
Սակայն բարեբախտաբար սուրբ Հակոբ ժամանելուց հետո ես նշել էի այն
բոլորը, ինչ տեսել էի վերելքի ժամանակ: Հենց այդտեղ էլ գտա ամ-
սաթիվը:

Թե ինչու պարոն պետական խորհրդական Պարբոտը չի հիշատակում
իմ երգումը իր ճանապարհորդությունը նկարագրելիս, կարող եմ վերագրել
միայն այն բանին, որ նա նկատի է առել թերևս իմ հարաբերությունները
իմ ժողովրդի հետ, որովհետև ես պիտի կրկին վերադառնայի նրա մոտ,
որպեսզի այնտեղ սերմանեի օգտակար գիտելիքներ և նրա <պահանջնե-
րին> համապատասխան <բաներ>՝ եվրոպական կուլտուրայից: Իսկ այժմ,
երբ ճշմարտության համար պահանջվում է տալ հրապարակային վկայու-
թյուն, ես ոչնչից չեմ վախենա, Աստված կաջակցի ինձ իմ բարեբեր մտա-
դրության մեջ, եթե ես նույնիսկ ավելի մեծ դժվարությունների հանդիպեի:
Ես կարող էի իմ պնդումները հաստատելու համար Արարատը բարձրա-
նալու վերաբերյալ և ուրիշ պարագաներ մեջ բերել, բայց ի՞նչ օգուտ դրա-
նից: Պարոն պետական խորհրդական Պարբոտը արդեն մանրամասնորեն
նկարագրել է իր ճանապարհորդությունը, և իմ ճշմարիտ վկայությունը պի-
տի հերքի այն մարդկանց կասկածը, որոնք մասամբ բանավոր, մասամբ
էլ գրավոր արտահայտվել են որպես ճշմարտության հակառակորդներ:

Երկար չի տևի, և երևի շուտով կայցելի իմ հայրենիքը մի կրթված
եվրոպացի՝ հայրենյացս վեհապանձ սարերով և հովիտներով, որոնց նմանը
չկա աշխարհում, հիանալու և հինավուրց այն մարդկային հրաշակերտ կո-
թողներով սքանչանալու համար, այդ ջանասեր և ազնիվ մարդուց կխընդ-

րեի, այո՛, կաղաչեի, դժվարություններից շխուսափել, բարձրանալ մեր
սրբազան լյառը և այնտեղից դիտել իմ սքանչելի հայրենիքը: Նա բավա-
կանաչափ վարձատրված կլինի և ճշմարտությանը կհատուցի իր վկայու-
թյամբ:

Հայ եկեղեցու դպիր
Խաչատուր Աբովյան

Ստ. Պետերբուրգ
7 փետրվարի 1835 թ.

ՆՈՐ ՎԵՐԵԼՔ ԴԵՊԻ ԱՐԱՐԱՏ

Անցյալ տարվա աշնանը, արևելքում կատարած իր հեռավոր ճանա-
պարհորդությունից հետո, Երևան ժամանեց անգլիացի Հանրի Դենրի Մի-
մուրը: Պատահմամբ ծանոթանալով նրա հետ, ես տեղեկացա նրա դիտա-
վորությանը՝ այցելել էջմիածնում ամենայն հայոց հայրապետին և լինել
Արարատի շրջակայքում, անձամբ տեսնելու համար այն ավերածության
հետքերը, որոնք պահպանվել էին 1840 թվի հունիսի 20-ին տեղի ունեցած
հեղակարծ փլվածքից հետո: Նա հրավիրեց ինձ ևս ուղեկցելու իրեն գոնե
մինչև այնտեղ, ուր գտնվում էր նախկինում Ակոսին: Կարծելով, որ մեր
գնալ-գալը երեք օրից ավելի չի տևի, իսկ այդ երեք օրը, տոնի պատճա-
ռով, ես ազատ էի իմ ծառայության զբաղմունքներից, ես հաճույքով ըն-
դունեցի ազնիվ անգլիացու առաջարկությունը:

Մեր պատրաստությունները երկար չտևեցին: Սեպտեմբերի 1 <4>-ին
մենք Սիմուրի և ենթասպա Ի.-ի հետ արդեն էջմիածնում էինք, արժանա-
ցանք հայրապետի օրհնությանը և, նորին սրբազնության սիրալիր ընդու-
նելությունից հետո, նրա ցուցմունքներով առաջնորդվելով, մյուս օրը Արաքս
գետի մերկացած հովտով դիմեցինք դեպի Արարատ, չպատահելով և ոչ մի
աչքի ընկնող բանի:

Արարատն այդ ամբողջ ժամանակ կանգնած էր իր համակ պայծառու-
թյան և վեհության մեջ, միայն երբեմն ծածկվելով վերահաս ամպերով:
Իմ ուղեկիցները, հափշտակված սրբազան լեռան գեղեցիկ տեսքով, հիաց-
մունքով խոսում էին այն մասին, թե ինչպես երջանիկ կլինեին, եթե իրենք
լինեին նրա գագաթին, բայց ինձնից թաքցնում էին իրենց բուն դիտավո-
րությունը՝ անպայման բարձրանալ Արարատի գագաթը: Նրանց այդպիսի
ցանկությունը ինձ ավելի քան տարօրինակ էր թվում, քանի որ այդ պա-

րոնները դեռ չգիտեին, թե ինչպիսի դժվարություններ, նախապատրաստություններ, ջանք ու անձնագործություն է պահանջել գիտնական մարդկանցից այդ վերելքը՝ նամանավանդ պարոնայք Պարրոտից և Աբիխից: Բանը սակայն շուտով պարզվեց: Սեպտեմբերի 15-ին մենք արդեն գտնվում էինք Արալըխ պահակատեղի մոտ, Երևանից 50 և Ակոռու փլվածքից 15 վերստ հեռու: Պարոն Սիմուրի վճռական մտադրությունը՝ լինել Արարատի գագաթը, ինձ վճատության մեջ գցեց, Իմ երկարատև բացակայությունը տարվա այդ ուշ ժամանակին, կենսամթերքի, տաք զգեստների, դործիքների և մարդկանց միանգամայն պակասությունը, ինձ հայտնի վտանգներն ու դժվարությունները, կապված այդ տեսակ ձեռնարկության հետ,— այդ բոլորը ծանր ազդեցություն արին իմ երեկակայության վրա: Ես փորձեցի մի քանի անգամ համոզել անգլիացուն՝ ետ կենալու այդ ձեռնարկություններից, բայց զուր անցավ: Ես էլ կամա-ակամա պիտի հետևեի նրանց: Մեզ առաջնորդելու համար մենք վերցրինք Նոր-Ակոռի գյուղից Սիմեոն Սարգսյանին, որը անցյալ տարի ուղեկցել էր պարոն Աբիխին: Թուրքերին սպասելը, որոնց հետևից մի կազակ էր ուղարկված մերձավոր գյուղը և որոնք պիտի գալին ձիերով երեկոյից ոչ շուտ, առիթ տվեցին ինձ օգտվելու այդ պատեհությունից, որպեսզի ետ դառնամ, երբ հանկարծ անսպասելի ստացվեց կորդոնի պետի՝ եսավու Կ.-ի առաջարկությունը՝ ուղեկցել մեզ դեպի լյառը, որ և վերացրեց իմ երկբայությունները և մեր կանխատեսած բոլոր անհարմարությունները: Եվ մենք նրան ենք պարտական այդ ձեռնարկության ողջ հաջողությունը:

Վերցնելով կազակներից այն ամենը, ինչ միայն կարելի էր գտնել նրանց մոտ և մնաս բարև փսելով պարոն Ի.-ին, որ տառապում էր ջերմով, ժամը 2-ի մոտ, ճաշից հետո, պարոն եսավու Կ.-ի, շորս կազակների ու երեք հայերի ուղեկցությամբ ճանապարհ ընկանք դեպի Հին-Ակոռի. երեկոյան արդեն հասանք մի փոքրիկ պարտեզի, որ անվնաս էր մնացել փլվածքից և գտնվում էր Ակոռուց ոչ հեռու: Վշտալի է, երբ մարդ նաչում է երբեմնի ծաղկյալ բնակավայրից մնացած այդ տխուր հետքերին, նամանավանդ ինձ՝ նրա նախկին բարեկեցությունը հիշողին և այդ տեղերը հանգուցյալ Պարրոտի, շորս տարի սրանից առաջ պարոն Վազների և 1844-ին՝ պարոն Աբիխի հետ հաճախակի այցելողիս համար: Ոչ ավելի քան վեց տարի առաջ այստեղ դեռ գոյություն ունեւր գեղեցիկ գյուղը, ինչպես իր տեղով ու դիրքով և կլիմայով, այնպես էլ իր հարստությամբ ու հնությունամբ, բայց Արարատի մի ճակատագրական ժայթքումը մի քանի րոպեի մեջ միայն ամայություն սփռեց և ճակատագրական գերեզմանով ծածկեց 5000 բնակիչ՝ իրենց բոլոր տներով, այգիներով և դաշտերով՝ վեց վերստ

լայնություն և 15-ից մինչև 20 վերստ երկարություն ունեցող տարածություն վրա: Մի քանի ծառ այստեղ-այնտեղ բոլորովին չորացած ու մի քանի տեղ էլ դեռ տխրադեմ կանաչ մնացած, մի քանի տապանաքար սուրբ Հակոբի հովտից աջ, խոտերի մեջ խրված, նախկին գերեզմանոցի մնացորդները, ու մի քանի փոս էլ՝ ղոհված մարդկանց տների վրա բան գտնելու հույսով գիշատիչ քրդերի ձեռքով փորված, թախծալիորեն հիշեցնում էին անցյալ կյանքի հետքերի մասին: Այստեղ մենք անցկացրինք առաջին գիշերը:

Առավոտյան վաղ մենք հասանք Փոքր Մասսի հյուսիսային ստորոտում գտնվող փոքրիկ անտառի մոտ: Այստեղ, ի գարմանս մեր, շատ կետերում հանդիպեցինք ձյան հյուսերից գոյացած ջրի, որ այսքան ուշ ժամանակ ընդհանրապես չէր կարելի սպասել: Իսկ այսպես կոչված Սարդարի աղբյուրը մինչև իսկ առատաջուր էր դարձել, ինչպես ամառ ժամանակ: Այստեղից, այսպես ասած, քաջ առ քաջ գնացինք պարոն Աբիխի հետքերով և մտավորապես ժամը 2-ին, ճաշից հետո, հասանք նրա նախկին գիշերած տեղը՝ անկարգ զանգվածներով առատորեն թափված ահագին ձյան հյուսերի և բլրակների մեջ: Այստեղ է գտնվում բոլոր այս տեղերի մեջ միակ ապաստարանը՝ հանգստանալու համար: Պետք է թողնեինք ձիերը և ամեն մեկս հավաքելով ուժերս, ոչ թե գնայինք, այլ մազլցեցինք վեր: Զորս կողմը լուծվում էր, երկինքը պարզ էր, և Արարատը չէր մոայլվում ոչ մի կտոր ամպով: Մենք պատրաստ էինք շարունակելու ճանապարհը, բայց մեր առաջնորդներին հանգստություն էր հարկավոր և լավ էլ էր, որ այդպես եղավ, ապա թե ոչ մենք հարկադրված պիտի լինեինք երկու գիշեր անցկացնել ամենացուրտ բարձունքներում: Շուտով Արարատի հսկա ստվերը պարուրեց մեզ ամառի աղջամուղջով: այնինչ Արաքսի ամբողջ հովիտը և նրան շրջապատող լեռնաշղթաները դեռ փայլվում էին ծիրանի ցուլքով: Երեկոյան դեմ լեռնային հեղեղատների խոխոջյունը սկսեց սակավ առ սակավ կենդանացնել գերեզմանային լուծությունը: Այդ բարեհաջողությունը նշան էր, որ Արարատի հեռավոր բարձունքների վրա ևս դեռ կար բավականաչափ ջերմություն:

Սեպտեմբերի 17-ը մեզանից շատերի համար առեղծվածային էր: Արարատը կատարելապես պարզ ու պայծառ նկարվում էր մեր առաջ, ինչպես հայելու մեջ: Պետք էր օգուտ քաղել հրաշալի եղանակից: Մենք շտապեցինք վերցնել մեզ հետ այն բոլորը, ինչ անհրաժեշտ էր նման ճանապարհի համար՝ տաք զգեստներ, ածուխ ու փայտ, հաց ու գինի: Շալակն առնելով բեռը, յուրաքանչյուրը զինվեց կազակական տեգով, և, այսպիսով, մեր ամբողջ քարավանը, բաղկացած բացի ինձանից, պարոն Սիմուրից և

եսավու Կ.-ից ևս երեք հայերից ու մի կազակից, աստժո օգնութիւնը առաջ շարժվեց նախ Մեծ Մասսից ուղիղ դեպի արևելք և Փոքր Մասսի ուղղութիւնը ձգվող ձորով, ապա առաջին և երկրորդ ձորերի մեջ գտնվող ժայռոտ լեռնակողով և, վերջապես, դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ մի փոքր պտույտ տալուց հետո՝ բավական զառիթափ և ժայռոտ տարածութեան վրայով, որ նույն ուղղութեան վրա է և սև շերտի ձևով համարյա հասնում է մինչև Արարատի բուն գագաթը: Այդ տարածութեանից կամ շերտից դեպի աջ բարձրանում և այդ տեղերում միակ բարձր կետը՝ Քիլիսատաշը (այսինքն եկեղեցու քար), որ այդպես է կոչված հայկական և կեղեցիների գրմբթին նմանվելու պատճառով: Այստեղից մինչև բուն գագաթը ձգվում է հալերժական ձյունով ու սառույցով ծածկված լեռնային մի զառիթափ, իսկ դրան կից ընկած է այն նվիրական շերտը, որ երկարատև ու վտանգավոր որոնումներից հետո հայտնագործել էր պարոն պրոֆեսոր Աբիխը: Դա կարծես մի բնական սանդուխք լինի՝ հենց բնութեան կողմից այդ նպատակով ստեղծված, և մի այլ ավելի հարմարավոր ուղի չկա այստեղ վերելքի համար: Աստիճան առ աստիճան բարձրանալով նրանով ավելի ու ավելի վեր, մենք բոլորովին ապահովված պիտի համարեինք մեզ այն բոլոր վտանգներից, որոնք սպանում են զառիթայրերը բարձրանալիս. ամենահուսալի հենարանն էր մեծամեծ քարերի բազմութունը՝ թափված ամբողջ ճանապարհի վրա, և դժվարութուն էր առաջ գալիս միայն այնտեղ, որ հանդիպում էին երբեմն հեշտութեամբ ոտքի տակից սահող մանր քարեր, ավազ և կավ: Այդ ճանապարհին, տարվա այդքան ուշ ժամանակ, երբեմն տեսնում էինք քարերի մեջ կանաչ խոտեր ու ծաղիկներ և մի երկու-երեք տեսակ երգող թռչնիկներ: Շուտով գոհութեամբ նկատեցինք, որ, շնայած աշնանային օրվա կարճութեանը, մենք բավականաչափ վաղ անցել ենք այն վտանգավոր տեղերը, որտեղ սրանից մի երկու տարի առաջ մեր կատարած կրկնակի փորձերից հետո, պարոն Աբիխի հետմիասին հաղիվ կարողացանք փրկել մեր կյանքը, այդ տեղերն իսկական դժոխք դարձնող ահռելի բքից, մրրկից, փոթորկից և ամպրոպից: Մենք այժմ արդեն անցել հեռացել էինք և այն տեղից, ուր պարոն Աբիխը, անցյալ տարի Արարատի գագաթից վերադառնալու ճանապարհին գիշերել էր:

Չարմանալի թեթևութեամբ ժայռից ժայռ ցատկող մեր անխոնջ առաջնորդ Սիմեոն Սարգսյանը վերջապես ցանկացավ գիշերելու համար կանգ առնել. այդտեղ թեև մենք հակառակն էինք կարծում, որ ինչքան շատ առաջ գնանք այդպիսի խաղաղ ու գեղեցիկ եղանակին, այնքան առավել լավ կլինենք: Բայց շուտով մեր բոլոր ուղեկիցներն էլ համաձայնեցին այդտեղ ապաստանելու: Մոտավորապես ժամը 5-ն էր, և այդ բարձունքների վրա

ավելի հարմար տեղ անհնար էր գտնել: Մեր ընտրած ոչ մեծ, ընդարձակ և հարթ հրապարակը համարյա երեք կողմից ժայռերն ու քարափները պաշտպանում էին քամու ազդեցութունից: Այստեղ բարձրութունը հավասար էր Փոքր Մասսի բարձրութեանը: Մեր առաջին գործը եղավ կրակ անել և տաքանալ թելով: Մուկն էլ արդեն կամաց-կամաց կոխում էր բովանդակ շրջակայքը: Դժվար է պատկերել գիշերվա վեհ տեսարանը լեռնային բարձունքի վրա, ուր քար լուսությունը, մերկ ու մռայլ ժայռերը և միջին անդունդները երկնային լուսատուների դժգույն ցուլի մեջ ներգործում են հափշտակված ուղեւորի վրա: Դեռ նոր էինք սկսել մեր աչքերը փակել, երբ մի անակնկալ երևույթ գրավեց մեր ուշադրութունը: Ներքևում, Փոքր Մասսի ստորոտում, այստեղ ու այնտեղ հանկարծ բոցավառվեցին խարույկներ: Արդյոք դա մաքսանենգների, գիշատիչ քրդերի թափառախումբ էր, թե մի ինչ որ քարավան, դժվար էր գուշակել: Դրանից ոչ պակաս զբաղեցրեց մեզ ներքևում թողած մեր մարդկանց վառած փոքրիկ կրակը: Թվում էր, որ Արարատը երբեք ավելի բարեհաճ չէր եղել ձեռներեց ուղեւորների համար:

Գիշերը բարեհաջող անցավ մեզ համար, և բացվեց ուրախ առավոտը: Գիշերը ցուրտն աննշան էր, և մենք կատարելապես կարող էինք բախտավոր համարել մեզ, եթե միայն մեր ընկերներից մի քանիսին անհանգիստ արած շիններ գլխացավը, որն ինչքան որ Երևանի թունդ գինու գործածութունից էր, — ի դեպ, պետք է ասեմ՝ ամենևին չպետք է գինի գործածել լեռնային ուղեւորութունների ժամանակ, — այնքան էլ նոսրացած օդից և շատ բարձր տեղեր ելնելուն անընտել լինելուց: Թևավորված շուտով մեր թափառումների ցանկալի նպատակին՝ այստեղից արդեն մոտիկ, Հին կտակարանի լեռանը հասնելու հույսով, մենք վերստին առաջ ընկանք՝ արեգակի պայծառ ճառագայթների լուսով: Այժմ արդեն պարոն Սիմուրը, որ առաջ ետ էր ընկնում, սկսեց ուրիշներից առաջ անցնել: Ճանապարհն անցնում էր նույն ուղղութեամբ սև շերտի վրայով, և ահա մենք հասանք 1844 թվին պարոն Աբիխի բարեպաշտ սպասավոր Կարլ Յեպկի կանգնեցրած փայտե խաչի մոտ: Բարի գերմանացին ինչպիսի՞ եռանդով և համբերութեամբ էր բերել այդ խաչը՝ այն միակ ցանկութեամբ, որ կանգնեցնի Նոյն լեռան գագաթին, բայց այն ժամանակ մեզ պատահած բուքը, փոթորիկը և կարկուտը հարկադրել էին նրան հենց այստեղ բաժանվելու իր խաչից, ինչպես և մեզ՝ լեռան գագաթը հաջողութեամբ ոտք կոխելու մասին ազդանշան տալու համար վերցրած հրթիռներից և այլ բաներից: Այստեղ հարյուր քայլի վրա վերելքն ավելի զառիթափ է դառնում, ձյունից մերկացած շերտն սկսում է սեղմվել, այնուհետև նրա ետևում բացվում է Արարատի լայն և համարյա հարթ-հավասար գագաթով ավարտվող ձյունածածկ

Քեքվածքը: Պետք էր դարձյալ մի քանի զորեղ քայլ առաջ անել բավական թեք լանջի վրայով, որպեսզի հասնեինք լեռան գագաթը: Այս ահագնա՞մ բախտը կամեցա՞վ ինձ շնորհել մարդկային ցեղի նախահոր սրբազան բնակավայրին առաջինը երկրպագելու երջանկությունը: Լեռան բուն գագաթը մի առօրյա, փոքր ինչ կարծրացած ձյունից խորդուբորդ հարթություն է, որի վրա հարմար է ման գալ ուսքով: Լեռան հեռվից դժվարամատուց թվացող թեքությունը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե տեսություն խաբուսիկ երևույթ, որ ավելի ևս զորանում է նրանից, որ Արարատի դեպի Երևան նայող երեսը, իրոք որ, համարյա ուղղաձիգ է և այդ կողմից դեպի գագաթը տանող ուղին մատչելի է միայն երկնային խաչուկներին: Իսկ Արարատի մյուս երեսներն էլ առաջ ոչ ոքի կողմից հետազոտած չի եղել:

Ուրախության առաջին ղեղումներից հետո մենք պետք է մտածեինք դարձի, երկար ու դժվարին ճանապարհի մասին: Կեսօրից արդեն անցել էր: Ամբողջ մոտակա շրջակայքը կորչում էր թանձր մառախուղի մեջ, միայն գյուղերն ու քաղաքներն էին հավիվ սեխն տալիս դժվար նշմարելի կետերի նման: Մեզանից դեպի արևմուտք, մոտիկ տարածություն վրա, իր ձմեռային արծաթյա զգեստների մեջ բարձրանում էր ինձ համար հուշերով թանկ լեռան գագաթը, ուր առաջին անգամ, սրանից 17 տարի առաջ¹¹ իմ բարեբար և դաստիարակ պրոֆեսոր Պարրոտի հետ ևս երկրպագեցի այդ նվիրական սրբությունը և այնտեղ փոքրիկ փայտե խաչ կանգնեցրի... Թափանցող քամու և ցածրում թողած տաք զգեստների պակասության պատճառով բարձուրեին այլևս մնալը անկարելի էր, ուստի, հենց որ պարոն Սիմուրն ավարտեց իր նամակները Արարատի գագաթից՝ մեկը Կովկասի փոխարքային, իսկ մյուսները՝ Անգլիա, իր բարեկամներին, մենք երկյուղածությամբ մնաս բարև ասացինք սրբազան գագաթին և վերադարձի ճանապարհ բռնեցինք:

Եթե մեկին վիճակվի այս կողմից բարձրանալ Արարատ, խորհուրդ չեմ տա վերադառնալ նույն ճանապարհով, որը քարքարոտ լինելու պատճառով ավելի դժվարին է, քան լեռը բարձրանալիս: Ավելի հարմար ու հեշտ կլինի սողալ փիրուս ձյան վրայով՝ կանգնած կամ նստած և կանգ առնել ուզածդ տեղը սրածայր ցցի միջոցով՝ վազքի ժամանակ խրելով այն փափուկ ձյան մեջ: Սկզբից ոչ ոք չէր խիզախում այդպես սողալ, բայց համարձակ կազակներից մեկն առաջին օրինակը տվեց, իսկ նրա փորձը խրախուսեց ամենքին, և այսպիսով մենք կիսով չափ կարճեցինք մեր ուղին, օգտավետը միացնելով հաճելիի հետ: Գիշերելու տեղից մենք սլացանք տարբեր կողմեր, ով ինչպես ուզում էր: Խիզախ կազակը առաջինը լուր տվեց ցածրում մնացած մեր մարդկանց. նրա ետևից ևս և եսավուլ Կ.ն

հաջողությամբ վերադարձանք մեր հավաքատեղին: Պարոն Սիմուրը կարողացավ ժամանել այդտեղ միայն գիշերը՝ հրաշքով միայն փրկված լինելով վտանգից, որովհետև մի փոքրիկ սխալ մթնոլթյան մեջ, և նա կարող էր սայթաքել ու զոհվել: Արարատը նույն այդ գեշերը հագավ յուր անդրջրհեղեղյան քղամիղը, որ ավելի ու ավելի անթափանցիկ էր դառնում, իսկ երեկոյան դեմ անգամ ներքևում արձագանք տվող կայծակն ու որոտն ակներև ցույց էին տալիս մեղ, թե ինչպիսի կատաղի մրրիկ էր պար գալիս նոր միայն թողած լեռան գագաթին: Հաջորդ առավոտյան մեզ համար պարզվեց Արարատի վրա գիշերելու տեղից մեր նկատած կրակների երևույթը անհասկանալի պատճառը: Դա կեր որոնելու նպատակով Արարատի ստորոտն անցած թշնամական բրդերի կայանն էր եղել:

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Ցուրաքանչյուր տանտեր այստեղ առնվազն երեքից չորս սենյակ ունի: Դրանց մի մասը հարմարեցված է իրենց բնակության համար, մի մասն իրենց մթերքների, մի մասն էլ իրենց անասունների համար: Ամբողջ շենքը կամ շրջափակված է բակի պարսպով, կամ էլ առանց պարսպի է: Նրանց աչքի ընկնող բնակելի սենյակը կգտնենք, եթե դարբասից բակի միջով ուղղակի գնանք: Բնակելի սենյակն աչքի է ընկնում նաև նրանով, որ դա սովորաբար ավելի բարձր և ավելի մեծ է, քան բոլոր մնացյալները: Դա քառանկյունի, ընդարձակ և սովորականից բարձր մի տուն է, որ կանգնած է բոլոր մնացածների մեջտեղը: Ներս ենք մտնում մի միակ դռնից, և քանի դեռ ներսում չենք, հնարավոր չէ կարգին պատկերացում ունենալ դրա մեծության, ընդարձակության և սարքավորման մասին, որովհետև օժանդակ շենքերն իրենց անմիջական կցվածությամբ բոլոր այս տարբերիչ նշանները ծածկում են: Կավային, մեծ մասամբ հարթ գետնից բարձրանում են շուրջ երկուսից մինչև երկու և կես սաժեն բարձրությամբ պատեր, որոնց բոլոր շորս կողմերն էլ հավասար բարձրության են և, շնչին բացառությամբ, բառակուսի կառուցվածք ունեն: Պատերի հաստությունն արդեն կզգանք, երբ ներս մտնենք մեծ մասամբ մարդաբոյ և բավականին լայն բացվող դռնից: Այս դուռն ամենուրեք տեղադրված է սենյակի մի անկյունում: Այստեղ, ուր առաջամասի և մի կողմի պատի երկու ծայրերն իրար են հանդիպում, առաջինը վերին մասում մինչև տան գետինը մի փոքր ավելի խորն է փորված և այն երկարությամբ, որ մենք տեսանք: Դա ավելի երկարավուն է, քան քառակուսի, ընդ որում առաջնապատի հատած ծայրն

աջ ու ձախ կողմերից կարելի է միանգամայն պարզ տեսնել և դրանից որոշել նրա ու մյուս բոլոր պատերի հաստությունը: Վերջինս մոտավորապես մի ոտնաչափ է: Պարիսպը կառուցում են առանց հիմքի, այսինքն՝ առանց հողը խորը փորելու, ուղղակի հենց գետնի վրա: Դրա շաղախը պատրաստում են գետաքարից, որն այստեղ ամենուրեք առատ է, և սովորական կավահողից: Պարիսպն առանց վարպետի չեն կառուցում: Հակառակ քարերի անհամաչափության, շարում են բավական հավասար և կանոնավոր, դրա համար օգտագործելով՝ ուղղալար, մի շափ, ինչպես նաև երկաթյա մի գործիք, որով սվաղում են ցեխը և լցնում անցքերը: Այս գործիքի բոլոր առանձնահատկությունները նշել չեմ կարող, որովհետև դա շատ երկարասլաքում կլինի: Գործածում են նաև փայտյա և երկաթյա բահեր: Պարսպի երկու կողմերը շարում են մեծ քարերով, իսկ արանքը լցնում են ցեխից և մանր քարերից մի շաղախ: Շատ գլուղներում, որտեղ քար չկա, տներն ամբողջովին շարում են շթրծած աղյուսներով: Այս պարիսպները դրսից և ներսից սվաղում են նույն շաղախով և միանգամայն հավասար: Շաղախը բարակ մաղված սպիտակավուն կավահողի և շատ բարակ ծղոտի մի խառնուրդ է. դրանք ջրով խառնում են իրար, մի քանի օր այդպես թողնում և ապա գործադրում են: Շաղախն սկզբում բավական սպիտակ է, այնուհետև կորցնում է այդ գույնը, դառնում է գորշ և մեծ մասամբ սև: Մղոտը շատ լավ ամրացնում է ցեխը: Մեծ մասամբ սենյակի միայն կենտրոնն է լուսավորված: Անկյուններն այնքան մութ են, որ հազիվ կարելի է իմանալ, թե այնտեղ կարող են մարդիկ լինել: Դրա պատճառն այն է, որ լուսամուտ ամենևին չկա, կան միայն երկու շատ նեղ, մի ոտնաչափ երկարությամբ և մի քիչ էլ լայնությամբ անցքեր, որոնք բացվում են սենյակի վերին մասին շատ մոտիկ և օդ քիչ են մատակարարում: Բուն լույսն ընկնում է տան կտուրից: Այնտեղ ներսից քառակուսի մեկ կամ երկու բացվածքներ են արված, որոնք շրջափակված են տախտակներով, և դրանց շուրջ վերին մասը ավելի շատ ուռուցիկ է երևում քան հարթ: Դրանցից մեկը, այն էլ առավել մեծը, անցնում է տան կենտրոնով, իսկ փոքրը՝ մի քիչ մեկուսի: Դրանց կողքերից կարելի է եզրակացնել կտուրի հաստությունը, որը հանգչում է երկար ու հաստ, մեծ մասամբ ողորկ ու հավասար ունդած գերանների վրա: Վերջիններիս ծայրերը՝ միմյանց զուգահեռ, մի պատից մտնում են հակառակ պատը: Երկու ամենից ավելի մեծ գերաններ, որպես մյուսների հենարան՝ դրանց խաչաձև և իրար զուգահեռ, հարմարեցված են մյուս հանդիպակաց պատերին: Դրանցից ամեն մեկը հանգչում է փայտյա երկու սյուների վրա, որոնք, գտնվելով միմյանցից որոշ հեռավորության վրա՝ կազմում են մի քառանկյունի, որի բոլոր կողքի անցքերը բաց են: Ո՛չ

այն անցքերը և ո՛չ էլ այս բացվածքները լուսամուտ կամ կափարիչ չունեն. միայն ձմեռը, այն էլ գիշերները, դրանք ծածկում են խոտով կամ հին փալասներով, իսկ ցերեկը մնում են բաց, և ողջ ձյունը, անձրևն ու արևի ճառագայթները դրանց միջով անարգել ներս են թափանցում, մինչդեռ տնեցիք այնտեղ նստած ականատես են լինում այս բոլորին:

Միմյանց զուգահեռ այն մեծ գերանների և ոչ երկու ավելի հաստերի վրա, մեկուկեսից երկու ոտնաչափ երկարությամբ և մի քանի բթաչափ լայնությամբ հավասարաչափ կտրված ու ունդած փայտի փոքր կտորներն այնպես են կողք-կողքի խիտ շարված, որ միջանկյալ շատ քիչ տարածություն մնա: Ավելի չբավորների մոտ դրանք ունդած չեն և միմյանցից էլ բավական հեռու են: Դրա վրա եղեգնից խսիրներ են փոռում: Կավահողի մի բարակ շերտի հետ ջուր խառնելով, թանձր շաղախ են պատրաստում, դրանով մի քանի գծաչափ քսում գերաններին. այսպիսով, կանխվում է նաև չորացած հողի ներքև թափվելը, որը այնուհետև կես ոտնաչափ հաստությամբ լցնում են դրա վրա: Կավահողից և բարակ ծղոտից պատրաստված շաղախն օգտագործվում է այստեղ ևս: Դրանով բավական հաստ սվաղում են ամբողջ կտուրը, այն էլ այնպես, որ սկսած մեջտեղից, որտեղ երդիկն է, քիչ-քիչ բոլոր կողմերից բարձրանալով, թեթևակի թեթևությամբ ձգվում են պատի դեպի արտաքին ծայրերը: Այս պատերն էլ բոլոր կողմերից դեպի կենտրոնը քիչ ավելի բարձր ու բավականաչափ թեթև են: Մեկ կամ երկու տեղ պատրաստված են փայտե կամ քարե բավականին երկար ջրորդաններ, որոնք երբեմն դեպի դաշտ կամ երբեմն էլ դեպի բակ են հոսում: Բոլոր այս հարմարանքներն, ինչպես տեսնում ենք, այն բանի համար են, որպեսզի անձրևի դեպքում ջուրն իսկույն հեշտությամբ դեպի ջրորդանը ճանապարհ գտնի և արագ հոսի, մի բան, որ կատարվում է շատ հեշտ, թեև հողն էլ անշուշտ ջրի մի նշանակալից մասը ներծծում է, սակայն մեծ և տեական անձրևների ժամանակ նա անարգել հոսում է: Կտուրի հողե ծածկը մի քանի տարին մեկ վերանորոգում և տունը թե՛ դրսից, և թե՛ ներսից կրկին սվաղում են: Պատերի մեջ կարելի է տեսնել մի քանի մեծ խորշեր, որոնց մեջ իրեր են դնում. դրանք մի տեսակ պահարաններ են:

Մի ուրիշ հարևան շենք, որ կառուցված է նախորդին անմիջականորեն կից, հյուրասենյակն է, որի դուռը սովորաբար բակից է բացվում և բնակելի սենյակի հետ, բացի մի լուսամուտից, այլ հաղորդակցություն չունի, այնպես որ, ինչ որ այնտեղ խոսվում ու կատարվում է, այստեղ չի կարող լսվել, և հակառակը: Հյուրասենյակն երկու բավական մեծ լուսամուտ ունի, որ պատում են փայտյա շրջանակներով և թղթով, քանի որ ապակին մեզ մոտ թանկարժեք ապրանք է: Թղթին քսում են հալած յուղ, որը և մեծ շա-

փող նպաստում է լույսի ավելանալուն: Հյուրասենյակն երկարավուն ձև ունի և բավական լայն է. պատերին կան քառակյուղի կամ երկարավուն շատ խորշեր, որոնք որպես պահարան են ծառայում: Հանդիպակաց պատին պատրաստված է բուխարի, այնպես որ մեկը հենց որ ներս մտնի, այն կգտնի իր դիմաց: Հյուրասենյակը մեծ ճաշակով է կահավորված: Առաջնա-կողմում մի կրակարան, որը լայն է և գետնից բավական բարձր: Սենյակի պատերը միաժամանակ կրակարանի պատերն են, սակայն խորքում եղած ուղղաձիգ բացվածքը զսնազանել է տալիս նրանց սահմանները: Մի քանի ոտնաչափ բարձր մի կամար է շինված, որը կամ դուրս է ցցված և կամ պատերին հավասար է կանգնած. առաջին ձևը շատ ավելի լավ է, որովհետև դա ծուխը բաց չի թողնում: Այս բուխարիները, ինչպես նաև ամբողջ սենյակը, գաշով ներսից մաքուր սվաղված են. առաջինների շուրջը կան գեղեցիկ նախշեր, ուղիղ քաշված գծեր, որոնք աչքի համար խիստ հաճելի են: Պատերը, վերևի մասը, ինչպես և կտուրը նույն չափսի են, ինչ նախկինները: Դա կառուցված է նույնպես շատ բարձր և ընդարձակ:

Այսպիսի հյուրասենյակ միայն հարուստներն ունեն. ավելի չքավորներն օգտագործում են դրա նման մի փոքր սենյակ՝ նույն ոճով: Բուխարին, երկարավուն ձևով, այստեղ ևս կարելի է տեսնել: Ընդհանրապես, քանի որ ամբողջ երկրում փայտեղենը խիստ պակաս է, հյուրերին ընդունում են այս սենյակում: Նրանք քիչ անասուն ունեն և գոմերը մաքուր են պահում, այնպես որ անհարմարությունն այնքան էլ մեծ չի լինում: Միայն ձմռանն են նրանց այստեղ թողնում. տարվա մյուս եղանակներին նրանք բաց օդի մեջ են: Պարսից մեծամեծներին նրանք սովորաբար այստեղ են ընդունում, քան մի այլ տեղ. այդ, իհարկե, ձմռանը. ամառը նրանք մնում են այգիներում բաց երկնքի տակ: Գոմն էլ շատ նպատակահարմար է կառուցված և միևնույն շաղախով: Առանձին անասունների տեղերն անջատված են փայտյա սյուներով. պատերի մեջ մեծ անցքեր են արված՝ վերևում սրածայր, ներքևում անհամեմատ լայն: Մի մեծ, երկար գերան ծառայում է որպես հենարան և միաժամանակ պաշտպանական պատ, որի վրայով անասունն երկարացնում է գլուխը և հետզհետե խժոռում կերը: Եթե անասունները շատ են, ապա երկու շարքով են կապում. նրանց զավակը երկու կողմից ուղղում են դեպի կենտրոն, ուր բավականաչափ միջանկյալ տարածություն կա, որտեղից կարելի է ազատ անցնել: Դրանից ոչ հեռու, կամ միևնույն շենքում մի շատ ընդարձակ սենյակ կա, որտեղ խոտն ու հարգն է պահվում: Կերը յուրաքանչյուր առավոտ, կեսօրին (երբ անասուններին նաև ջրելու են տանում) և երեկոյան բերում են մեծ կողովներով: Նրանք կապված են և իրար շեն խանգարում: Անասուններին խնամում են մեծ հոգատարությամբ:

որ ես այստեղ շարադրել չեմ կարող. նրանք երեքից-չորս ամիս այսպես են մնում ու կերակրվում: Կան նաև ուրիշ շատ սենյակներ, որ չեմ նկարագրում, դրանք սահմանված են ամեն կարգի բաներ պահելու համար, իսկ հաճախ էլ բոլորովին դատարկ են: Դրանց կառուցվածքն ևս նույնն է, սակայն ոչ մեկը բնակելի մեծ սենյակից մուտք չունի: Այնտեղ կարելի է մյուս սենյակներից մտնել: Դրանք իրար մեջ այնպես են հարմարեցված, որ կարելի է մի սենյակից մյուսն անցնել. դրանց մի պատը միշտ հարում է բնակելի մեծ սենյակին:

Շատ ավելի կարևոր և հետաքրքիր է մի այսպիսի գյուղացու մտանք կամ մրգերի պահեստը: Այստեղ է գտնվում նրա ամբողջ գանձը, որ ձևով է բերել իր դառը քրտինքով: Դա մի երկար սենյակ է, ունի մի մուտք, երկու փոքրիկ լուսամուտ և բնակելի շենքից բոլորովին առանձնացված է: Բացի ամառվանից, տարվա մյուս եղանակներին այստեղից բուրում է մի անուշահոտությոն, որ անկարելի է նկարագրել: Երբ ներս ես մտնում, թվում է, ինչ գտնվում ես այնպիսի վայրում, ուր պատերը, առաստաղը, բացի հատակից, պողավորված են: Մարդաբույցի մի փոքր բարձր շատ խիտ շարքերով ձմռան համար թարմ մրգեր են կախված, և դրանք ոչ թե հատ-հատ, այլ 15—20—30 հատ՝ միևնույն շարի վրա, երկու երկար, բարակ ճիպոտների վրա, որոնց նկարագրությունն ես մի այլ տեղ տվել եմ: Այստեղ գերանները դիտավորյալ կերպով իրար մոտ ու զուգահեռ են և այն էլ տեղադրված սենյակի լայնությունամբ, որը սովորաբար շատ երկար է, և ամեն մեկի վրա ուղիղ գծով ամրացված են մեխերի խիտ շարքեր: Հենց դրանց վրա էլ շարքով սենյակի մի ծայրից մյուսը կախված են այդ շարքերը: Դրանք խալող են, մեծ, գեղեցիկ տանձեր, խնձոր, ծիրան, սիրուն սալորներ. բոլորն էլ մեծ քանակությամբ և խառը, սակայն ամեն մի տեսակն առանձին շարով: Դրանք կարելի է ձեռքով պոկել. ամիսներով մրգերը մնում են այդպես, և տանեցիք աստիճանաբար վայելում են: Մինչև իսկ անծանոթ հյուրերը, հենց որ արժանանան տանտիրոջ բարեհաճությանը, հյուրընկալվում են այստեղ, կարող են այստեղ քնել և ազատ կերպով վայելել, ինչքան կամենան, եթե մինչև իսկ մարդ չլինի այնտեղ: Ընտանիքի բոլոր անդամները դիտավորյալ չեն երևում այնտեղ, որպեսզի ուտելու ժամանակ նրան չխանգարեն: Տանտերը գիտե, որ դա բոլորովին այլ գրավչություն ունի, քան այն, եթե ինքը մի ավստով հյուրասենյակում այն նրա առաջ դնի: Դա նույնպես մի ընդարձակ սենյակ է, ինչպես մյուսները և իր կառուցվածքով ոչ մի տարբերություն չունի: Մի կողմում մի կույտ տանձ, մի այլ կողմում՝ խնձոր, մի ուրիշ տեղ՝ մեծ քանակությամբ շորացրած մրգեր, կողք-կողքի: Հենց մուտքի մոտից շարված են գինով լի 10—15—20 կավե մեծ կարասներ, որոնցից ամեն մեկն առնչ-

վազն 20 լիտր (=12 ֆունտ) գինի է պարունակում, և այս բոլորն ամբողջ ընտանիքի տրամադրության տակ է: Ինչ որ ծախելու են, նրանք կատարում են այգում՝ ծառերի տակ, իսկ սա ամբողջովին սեփական օգտագործման համար է: Ես մի այլ տեղ մանրամասն գրել եմ այն մասին, թե ինչպես նրանք այդ բոլորը անհավատալի շափավորությամբ են գործածում, ոչ թե որևէ օգուտի, այլ միայն նրա համար, որ այս առաքինությունը մեզ մոտ ավելի շատ է գնահատվում, քան շատ ուրիշները: Յուրաքանչյուր ոք ներս է մտնում, վերցնում է ինչ կամենում է. մինչև իսկ երեխաներն էլ ամենայն ազատությամբ մտնում են այնտեղ: Ես ո՛չ մեր ընտանիքում և ո՛չ էլ ուրիշների մոտ երբեք չեմ տեսել մի գյուղացու հարբած:

Սա միաժամանակ երիտասարդ ամուսինների ննջասենյակն է, անտարակույս ավելի շատ հրապուրիչ, քան մի գեղեցիկ պալատ, թեև այնտեղ, բացի իրենց անկողնուց և թերևս մի փոքր հայելուց, ոչ մի այլ կահավորանք և զարդարանք չկա: Տան լավ զգեստներն ու արժեքավոր իրերն ևս սնդուկների մեջ պահվում են այստեղ: Երջանիկ սիրահարների քնքուշ գրկախառնության ինչպիսի՜ տեսարան, որոնք շատ բան իրենք են պատրաստել և բերել, ինչպիսի՜ բուրմունք է քաղցրացնում իրենց շնչով աճող արբեցումը, որն առանց այն էլ մի ամբողջ դրախտ է իր բոլոր երանություններով: Միայն վարդն է պահասում այստեղ, որպեսզի ամեն ինչ գեղեցիկ ներդաշնակություն կազմի. այն էլ կա, բայց չորացած, այս ու այն կողմ՝ ամանների մեջ: Անկարելի է նկարագրել, թե մարդ ինչպիսի հաճույք կարող է ստանալ այստեղ: Իմ հայրն այստեղ ընդունեց իր տան ամենայնպես հյուրին, իմ ջերմորեն սիրած բարերար, պարոն պետական խորհրդական Պարրոտին իր բոլոր ուղեկիցներով, թեպետ մենք վերևում նկարագրված սենյակների մեծ մասն ունեինք, բայց դրանց մի մասը պատերազմի ժամանակ ամբողջովին ավերվել էր: Առանց նրա հետ խոսել կարողանալու, ինձ, որ այժմ նրանց միջև թարգմանի դեր էի կատարում, նա ասաց, երբ հարգարժան հյուրը նրան միսիթարական խոսքեր ուղղեց, թե նա պետք է ուրախ լինի, որ լավ որդի ունի. «Իմ որդին, իմ տունը քոնն են. քո ոտքը բախտավորեց իմ շեմքը: Ես ձեր բոլորի ծառան եմ, մենք երբեք օտար ազգից այսպիսի հյուրեր չենք տեսել» և այլն: Եվ ինչպե՞ս հատուցեց այս շնչին բանն այն հարգարժան մարդը, որն ստիպված էր նստել, ուտել և քնել իր սովորություններին բոլորովին հակառակ: Մի գիշերվա փոխարեն հինգ տարի շարունակ, որպես ուսուցիչ, որպես դաստիարակ նա խնամել և ուսուցանել է ինձ, իմ բիրտ կողմերն ուղղել, ինձ մարդկանց մեջ մտցրել, որոնք, քիչ բացառությամբ, իմ կրթության և իմ վերափոխության հայելին են եղել, ինձ հոգևոր վերա-

ծնունդ է տվել: հայրական ձեռքերով սրբել է իմ արցունքները, որոնց պատճառը հարազատներիցս բաժանվելն էր: Միայն նա կարող էր իմ կյանքի տերը լինել, որովհետև նա, հակառակ իր լուրջ բնավորության, ամենաշնչին իսկ շափով չի վիրավորել իմ զգացումներն ու իմ սիրտը, ինչպես իմ ընկերներից ոմանք, բայց ոչ բոլորը: Նա արժանի է իմ է՛լ առավել երախտագիտությանը, քան ես կկարողանալի այստեղ արտահայտել և իմ նկատմամբ ցուցաբերած նրա վերաբերմունքը թվադիվել: Ես նրան և նրա հարգարժան սիրասուն ընտանիքը սիրել եմ ինչպես մի երեխա և միևնույն հավատարմությունն ինձ հետ կտանեմ մինչև գերեզման:

ԿԵՆՑԱԿ

Մենք որոշ չափով ծանոթացանք իմ հայրենակիցների բնակարաններին, որոնք զուրկ են այն հարմարություններից, որ կան Նվրոպայում: Այժմ տեսնեք, թե ինչպես են նրանք ապրում այդ բնակարաններում: Մենք տեսանք, որ թեև դրանք կարգին պալատներ չեն, այնուամենայնիվ, բոլորովին էլ խղճով խրճիթներ չեն, որպիսիք կարելի է հանդիպել մինչև իսկ Նվրոպայի գյուղացիների մոտ, ամենուրեք, ուր ես եղել եմ: Ընդարձակությունը, առանձին սենյակների անջատվածությունը նվազ պատիվ չի բերում նրանց ճաշակին, թեև նրանք դեռևս կուլտուրա չեն ճանաչում, առանձնապես ոչինչ չեն տեսել, քանի որ իրենց քաղաքներն էլ ավելի լավ չեն կառուցված: Իսկ ինչպիսի տեսք կունենան այդպիսիք, երբ նրանք այնքան առաջադիմեն, որ դրան ևս հաղորդակից դառնան:

Ինչ որ ես բնավ չպիտի ցանկանայի, այն է, որ նրանք իրենց բնակարանների գեղեցկացման հետ չվատթարացնեին իրենց բարքերը. որովհետև շուտով կտեսնեք, թե ինչպիսի առաքինություններ են տիրում այնտեղ՝ այդ անբարեհամբույր տներում: Ես մաքուր խղճով խոսք եմ տալիս՝ չհորինել ոչինչ, ինչ որ ճիշտ չէ: Համայնականն ու ընդհանուրը, մասնավորապես այն, ինչ վերաբերում է նրանց կրոնասիրությանը, արտաքին հարաբերություններին ու բարքերին, ես հետագայում մանրամասն կնկարագրեմ: Այստեղ կխոսվի այն մասին, թե ինչպիսին է նրանց ընտանեկան կյանքը, որը մի օտարական բնավ չի կարող իմանալ և չի իմանա, որովհետև իզուր չեն կառուցված այդ սենյակները: Տղամարդը կարող է մի կին միայն ունենալ՝ ըստ քրիստոնեական օրենքների: Եթե նրանցից մեկնումեկը մեռնում է, ապա կենդանի մնացածն առնում է մի ուրիշի Քանի երեխա էլ ունենան, միայն աղջիկներն են հեռանում տանից, տղաները, դրան հակառակ, մնում են այնտեղ: Առաջինների բաժանվելը հաջորդում է նրանց հարսանիքին, որը

կնկարագրեմ հետագայում: Տղաներն եթե տասն էլ լինեն, մի բան որ հազվադեպ չէ,— ինչպես նաև դեռևս շամուռնացած աղջիկները, պարտավոր են ծնողներից ամեն մեկին անպայմանորեն հնազանդվել: Նա <ծնողը> կարող է իր ցանկացածի պես վարվել նրանց հետ: Նրանք մինչև իսկ խոսքով չպետք է վիրավորեն նրա իրավունքը: Նա կարող է այդպիսի ըմբոստին տանից դուրս անել, և եթե նմանին մինչև իսկ ազգականն էլ ապաստարան տա, այդպիսին տան թշնամի կհամարվի: Ազգականն ավելի շուտ պետք է աշխատի հաշտեցնել նրանց, ինչ որ և հաճախ կատարվում է: Նա բոլոր հարևանների ծիծաղի առարկան է դառնում և պետք է թաքնվի, եթե փոքր ինչ ամոթի զգացում ունի: Մինչև քսան տարեկան հասակը ամեն մի արու զավակ պետք է կին ունենա: Նրանք ծնում են երեխաներ և հաճախ շատ: Քանի դեռ մեծերից մեկն ապրում է, բոլորը իրենց երեխաներով և կանանցով հանդերձ նրա հպատակներն են: Կինի այրը թե կինը, Հարսները, քանի դեռ շատ երեխաների մայր չեն դարձել և տարիքով էլ բավականին չեն հառաջացել, իրենց ամուսնու ծնողների հետ երբեք բառերով չեն խոսում, այլ՝ ծեստերով, որի մեջ նրանք արտակարգ վարպետ են: Մեծերն էլ այլ լեզուն շատ լավ են հասկանում: Առավել տարեց եղբայրների կանայք էլ այս իրավունքը սրահանջում են ավելի ջահելներից, մի բան, որ կատարվում է առանց բռնության, քանի որ դա մեկընդմիջտ սովորույթ է: Եթե նրանք հասել են դրան և ապրել այդ ժամանակը, ապա նվերներով և խոստումներով քանդվում է խոսկապը, ինչ որ շատ երկար է տևում, և նրանք ոչ թե անմիջապես մեծերի, այլ ընտանիքի մյուս անդամների ներկայությամբ ժամանակ առ ժամանակ լսելի են դարձնում իրենց ձայնը: Այս ազատության համար նրանք մեծ անձնավորությամբ և երախտագիտությամբ համբուրում են մեծերի ձեռքը և երջանիկ են, որ տանն արդեն որպես հասուն կանայք են դիտվում: Ծերունիները հաճախ թանկարժեք նվերներ են անում նրանց, իրենց ձեռքով իջեցնում են այն շորը, որ մինչև այդ ծածկած էր պահում նրանց բերանները: Այդ մասին ես կխոսեմ հետագայում. դա հանդիսանում է նրանց ազատության նշանը: Ծերունիները համբուրում են նրանց ճակատը և հորդորում՝ այդ ազատությունը ո՛չ իրենց և ո՛չ էլ ուրիշների հանդեպ չհարաշահել, մի բան, որ նրանք արտասուքն աչքերին խոստանում են: Նման դեպքում նրանք սովորաբար գլխով են անում, որ նշանակում է, թե կկատարեն այն բոլորը, ինչ իրենց պարտականությունն է: Կարող եք երևակայել նրանց երջանկությունն այդ պահին: Նրանք միայն այժմ են գիտակցում իրենց հասունությունը, եթե մինչև իսկ արդեն 30—40 տարեկան էլ լինեն: Մինչև այս ծիսակատարությունը ծերունիները պետք է զգույշ լինեն և երբ, ասենք, դրսում կամ որևէ այլ վայրում նրանց խոսելիս

լսեն և կամ նրանց ձայնն իրենց ականջը հասնի, և ամենափոքր չափով իսկ նկատել շտան այդ, որովհետև դա հարսների համար կործանարար է, և այնուհետև ամոթի զգացումից նրանք չեն երևա նրանց աչքին: Դրա համար էլ նման դեպքերում ծերունիները սովորաբար հանդարտ և աննկատ հեռանում են, կամ էլ մեկին տուն են ուղարկում հայտնելու, իբր իրենք հեռու տեղից են գալիս: Երեխան, որ այս լուրը բերում է, շատ խիստ կպատժվի, եթե այդ մասին որևէ բան հասկացնի: Այս արարողությունից հետո, կամ ավելի ուշ, նրանք սովորաբար կատակի ձևով հիշեցնում են և այդ և զվարճանում, մինչդեռ սրանք՝ աղբված, շտապում և վարանոտ տեսք են ընդունում: Ծնողները հարսներին աղջիկ են անվանում, քանի նրանք դեռ ջահել են, իսկ տոհմի անունով, երբ տարեց են, այն էլ հետևյալ կերպ. «Այս ինչի թոռ», բայց ոչ երբեք նրանց մկրտության անունով: Հարսներին տանից երբեք դուրս չեն անում, քանի որ, ինչպես տեսանք, նրանք չեն կարող կամ չեն ուզում որևէ բան անել, ինչ կարող է իրենց նկատմամբ ծերունիների բարկությունը շարժել: Միայն թե որդիները այնպիսի խիստ հսկողությամբ տակ են, որ հազվադեպ կարող են իրար հետ ընդհարվել: Նման դեպքերում անշուշտ ընտանիքի մյուս անդամներն օգնության են հասնում, որի մասին ծերունիներն այնքան ժամանակ ոչինչ չպետք է իմանան, մինչև որ որդին իսկապես նրանց ոտքը չընկնի և ներողություն չխնդրի. ընդ որում նրանց երկուսին միմյանց մոտ են բերում և արտասվելով, թե նման բան այլևս բնավ չեն կատարի, համբուրում են ծերունիների ձեռքը: Խոսքն ամբողջովին որդուն ուղղելով, նա կրկին ու կրկին ասում է. «Մի՞թե իզուր եմ քեզ մինչև այս հասակը հասցրել, որ դու մեր ծերությունը դառնացնես: Իզո՞ւր ենք քեզ դարձրել այսպիսի հրեշտակ աղջկա ամուսին, այսքան երեխաների հայր: Մի՞թե սա է քո երախտագիտությունը. չգիտե՞ս, որ ամեն ռուպե կարող եմ քեզ հետ ուղածիս պես վարվել: Ո՛րդի,— ասում են նրանք արցունքներով,— այդ բոլորը մեզ համար չէ, այլ քեզ համար. մեր մի ոտն արդեն գերեզմանում է, ինչ դու մեզ անես, նույնը քո երեխաներից վշտով կստանաս» և այլն:

Ես կարող էի հենց միայն նրանց այս դեղեցիկ, վսեմ խոսքերով, որ անկեղծ սրտի ապացույցներ են, բաղմամբիվ թերթեր լցնել: Նրանց հայրական զգացումները նման պահերին գրողված են: Նրանք այնքան տխուր են, այնպես վատ տրամադրված, որ ոչ ոք չի կարող նրանց խոսեցնել, եթե ոչ՝ մի օտար մարդ: Եթե վերջինս ծանոթ է, ապա նրանք իրենց գաղսնիքները չեն թաքցնում և անկեղծ կերպով ասում են իրենց վշտի պատճառը. «Աստված իր օրհնությունն իմ տանից վերցրել է, միայնությունս փոխարեն ցավ ու վիշտ տվել: Լաված բան է, որ որդին իր հոր հանդեպ անհնազանդ լինի.

իմ տան վրա անեծք կա» և այլն,— ասում են նրանք մի այնպիսի հոգեկան պոռթկումով, որ ուշագնացության է հասցնում: Բարի ժանոթը հաճախ ինքն է միջնորդում, և այն ժամանակ, երբ նա նրան հանգստացնում է, մեղավորին կանչում են նախ՝ դռան առաջ և ապա՝ տուն: Վերջինս առանց մի բառ արտասանելու ծունկի է գալիս: Ծանոթը չի հեռանում տանից այնքան ժամանակ, մինչև որ նա որդուն խիստ շահողիմանի, ծանոթի ներկայությամբ նրա բոլոր հանցանքները շատի, որին միջնորդը նույնպես հավանություն է տալիս և ասում, որ ինքն էլ երեխա, ջահել է եղել, բայց ծնողների հանդեպ երբեք նման հանցանքներ չի գործել: Գործը վերջանում է մի բաժակ գինով, մրգերով կամ այլ ուտելիքներով: Բայց ի՞նչ հանցանքներ են դրանք:

Կամ այն է, որ որդին վիճել է նրա հետ, կամ՝ կնոջ հետ, ինչպես հարկն է, չի վարվել և կամ թե՛ տան անդամներից մեկին ծեծել ու խիստ վիրավորել է: Դրան հակառակ, նրանք հերոսներ են, երբ բռնավորին, գողին հողին են հանձնում, որի մասին արդեն ես որոշ բան գրել եմ:

Երբ ութ տարեկան երեխա էի, մի անգամ ծեծեցի իմ փոքր եղբայրներից մեկին. հայրս իմացավ այդ, և մինչև ես պարտեզում կանգնած էի, ես բոլորովին հանգիստ շարժվեց դեպի ինձ, ու ես նրա ձեռքին քարեր տեսա: Նա ինձ իր մոտ կանչեց, սակայն սիրագործով մայրս, որ այլևս չէր համարձակվում նրան խնդրել, ձեռքերով և գլխով նշաններ էր անում, որոնք միայն սարսափ էին արտահայտում և հարկադրում ինձ փախչել: Ես այդ արի անմիջապես, այն սարսափելի քարերը մի անգամից թուան իմ ետևից, և նա, շնայած իր ծերությանն, ինձ վաղուց բռնած կլինեի, եթե կրկին ու կրկին չկռանար ու ինձ վրա շարժելու համար քարեր չվերցնեի: Ամբողջ գիշերն ես դրսում մնացի և նրա երեսը շտեպ այնքան ժամանակ, մինչև որ ուրիշները նրան շահագնացրին, և ինքը դուրս չեկավ ինձ փնտրելու, խնայելով իմ անշահահասությունը և վախենալով, որ կարող եմ ավազակների ձեռքն ընկնել: Ես երբեք չեմ մոռանա մանկական այն գրկախառնումը, երբ նա իմ վիզն ընկած, արտասուքների մեջ և սրտի բաբախումով այս խոսքերն էր միայն կրկնում. «Ջավակս, քո պատճառով որդեսպան պիտի լինեի. խոստացիր, որ այսուհետև իմ գայրույթը երբեք չես շարժի» և այլն: Երբեմն այդ անշուշտ շատ անցանկալի հետևանքներ է ունենում:

Տանը ոչ մի բան բաժանված չէ. ամեն ինչ ընդհանուր է: Ապրուստ, տուն. ամեն բան, որ ձեռք է բերվում ու ծախսվում, գտնվում է ծերունիների ձեռքում: Նրանք անում են ամեն ինչ. հագուստներ են գնում և մյուս պետքերը հոգում. հյուրեր ընդունելու և ճանապարհ դնելու իրավունքը

նրանցն է. իսկ եթե մենք ուղենանք այդ անել, ապա նախ պետք է հարցնենք նրանց, ինչ որ և հազվադեպ է մերժվում:

Տան առավել տարեց անդամները և նրանց հետ ավելի երիտասարդներն՝ իրենց ջահել կանանցով, նստում են մի կողմում, դեմքերը մեծ մասամբ հակառակ կողմը դարձրած, որտեղ նստում են ծերունիները: Տատը մեծ մասամբ կանգնում է ծերունու դիմաց, որպեսզի վերջինս շտեպնի, թե ինչպես են ուտում մյուսները, շնայած մեղ մոտ մեկընդմիջտ կանոն է, որ երիտասարդ կանայք և աղջիկներն ուտելու ժամանակ մի ձեռքը միշտ պահում են բերաններին, անկախ այն բանից՝ այնտեղ է նա, թե ոչ: Նրանց խոսակցությունն այնքան ցածր է, այնպես գաղտնի, որ մինչև իսկ այդ տարածության վրա ոչինչ չի կարելի լսել, բացի փսփոսոցից, որի ժամանակ նրանք մեծ մասամբ իրենց ականջներն են օգտագործում, անընդհատ մեկը մյուսին դառնում և այս ձևով էլ պատասխանում: Բնական է, որ երեխաներն այս բոլորից բացառություն են կազմում. նրանք մերթ այստեղ են, մերթ այնտեղ, որտեղ իրենց ամենից ավելի հաճելի է: Նրանք հաճախ տատի ու պապի ծնկներին են. վերջիններս իրենց ձեռքով են կերակրում նրանց. նրանք այդպիսով չեն ուզում տան ուրախությունը կտրել, այլ ամեն ինչ աշխատում են շափավոր պահել, որովհետև նրանք հաճախ խաղում են մեզ հետ: Ծերունիների մահը բոլոր տանեցիների համար սուգ է: Տղաներն ու թոռները սգում են անմխիթար, մինչև իսկ այդ ծիսակատարությունից հետո: Սրտառու է, թե ինչպես հասակն առած որդիներն, արդեն 50—60 տարեկան, բազմաթիվ երեխաների հայր, բյուր արցունքներով անպաճույճ, բայց երախտագետ խոսքեր են արտասանում. «Մեր տան սյունները քանդվեցին, ո՞վ է մեզ կառավարելու և սանձահարելու, թանկագին ծնողներ: Այժմ մենք նման ենք մի տակառի, որի կափարիչը չկա և, հետևապես, ամեն կեղտոտություն անարգել ներս է լցվում»: Մեկը նրա երեսն է համբուրում, մյուսը նրա ոտքը: Ա՛խ, ես բառեր չեմ գտնում արտահայտելու համար այն ամենը, ինչ տեղի է ունենում, երբ դիակը դուրս են բերում: Նրանք թավալում են գետնին, ոմանք դագաղը կրկին ետ են քաշում, ինչ որ անշուշտ մի օտարի համար տհաճ կհնչի, սակայն այս բոլորը նրանց թելադրում է այն նվիրվածությունը, որով նրանք դաստիարակվել են: Ամենեվին էլ հազվադեպ չէ, որ նրանք հարյուր տարուց ավելի են ապրում: Շատերը ոչ միայն թոռների տեր լինելուց հետո էլ դեռ երկար ապրում են, այլև նույնիսկ նրանց ամուսնությունն են տեսնում, նրանց հարսանիքի օրերին ամեն բանի մասնակցում, տեսնում են մինչև իսկ նրանց երեխաներին և այնպես ամրակազմ են և ուժեղ, որ դժվար է պատկերացնել: Ձի են նստում և ուրիշ շատ բաներ անում, որ միայն երիտասարդ հասակում է հնարավոր:

Ծա կարող էի այդ կարգի բազմաթիվ օրինակներ բերել, նրանց անուններն ու տեղն էլ հիշատակել, եթե միայն այստեղ տեղը լիներ այդ որոշ շափով նկարագրելու համար:

Որբացածները, բացի այդ սգից, այլևս ուրիշ հոգսեր չունեն: Խոսք իսկ անգամ չի լինում այն մասին, թե ի՞նչ պետք է անել: Ավագ եղբայրը միևնույն պատվով, միևնույն անսահման իշխանությունքով բռնում է նրա տեղը, բայց միայն անձամբ՝ ինքը: Իր եղբայրների բոլոր երեխաները նրան հայր են անվանում, իսկ իրենց սեփական հայրերին այլ անունով են կոչում: Եղբայրները նրան միայն մկրտության անունով են կոչում, իսկ ինքը նրանց՝ իրենց անուններով: Նրա կնոջը կոչում են Մեծ Լան և բացի տնտեսությունից, որը նա է վարում, ուրիշ իրավունքներ չունի: Իրենց իսկական մորն անվանում են Փոքր Լան, և նրանց բոլոր երեխաներն, առանց տարբերության, բույր ու եղբայր են: Ավագ որդին միևնույն իշխանությունն ունի, ինչ որ իր նախորդը և երբ այստեղ բաժանում տեղի ունենա, ապա դա մեծ մասամբ կվերաբերի բնակարանը փոխելուն և միայն հաղվադեպ իրենց հարաբերություններին: Իսկական բաժանումը տեղի է ունենում առավել երիտասարդ եղբայրների հեղինակության բարձրացման ժամանակ, ընդ որում ունեցվածքն ևս բաժանվում է միմյանց միջև, բայց հաճախ միշտ միասին են: Ես ստիպված եմ շատ բան բաց թողնել և վախենում եմ, որ այդ կարող է իմ ընթերցողներին անհավանական թվալ, թեպետ մեր օրերում նրանց զրտնում ենք այնպես, ինչպես նկարագրեցինք. անշուշտ հենց միայն նրանց թիվը հաճախ 10—40—50 <հոգու> է հասնում: Իմ հայրը միայն մի եղբայր ունի և երկուսն էլ շատ երեխաներ են թաղել, սակայն չնայած դրան մեր ընտանիքը տասներկու հոգի է և ջահելներն էլ՝ թվով հինգ, դեռ չեն ամուսնացած: Գոնե ես այդպես թողի նրանց:

Որ նման համակեցությունը եվրոպական ճաշակին նույնպես խորթ չէ, ես այդ, ի մեծ հաճույս ինձ, կարդացել եմ ժողովրդի անունով մի ֆրանսիացի գեասպանի մոտ, որը 1805 թվականին, որպես գործերի հավատարմատար Պարսկաստան է մեկնել: Նա բախտ է ունեցել Բայազետում մի հայ ընտանիքի հետ շփվելու, թեև միայն մի գիշեր: Իսկ ի՞նչ է տեսել նա, որի մասին խոսում է այդքան սրտառու: Ոչինչ, կասեի ես: Ծա հնարավորություն չունեմ նրա սեփական խոսքերն այստեղ մեջ բերել, որովհետև տառացիորեն թղթի վրա տեղ չունեմ: Այս կենցաղը տարածված է մեզ շրջակա բոլոր գավառներում: մինչև իսկ քաղաքներում դա այդպես է:

Ամառը տունը բոլորովին բաց է. իրերը և տան եղած-չեղածը այդպես մնում են. ոչ տան դուռը և ոչ էլ դարբասները բանալի չունեն, բայց ամենքն էլ ապահով են. որ հարևանները մենակ էլ ներս մտնեն՝ ոչ մի բանի ձեռք

չեն տա: Եթե նրանց որևէ բան անհրաժեշտ լինի՝ վերցնում են: Ե հետ էլ ետ բերում ու հայտնում, թե երբ են վերցրել: Տարվա այս եղանակին ընտանիքները ցերեկն այգում են լինում, աղամարդիկ էլ իրենց աշխատանքին գնացած, և միայն գիշերներն են գալիս տուն և քնում կտուրներին:

Թե ինչպես են առանձին ընտանիքներն ապրում, այդ կարելի է դիտել միայն ձմռանը: Այն թոնիրը, որ մենք որպես փուռ նկարագրեցինք, կարելի է տեսնել միայն այն սենյակում, որ մեզ հայտնի դարձավ նաև հացատուն անունով: Թոնիրը դռնով է դռնից ոչ հեռու և պաշտպանված է մի սաժենից ոչ ավելի երկար ու բարձր կիսասլաքով, առաջնապատից դեպի տան պատի մեջտեղը, որպեսզի ցուրտն անմիջականորեն ներս չմտնի: Ամեն օր վաղ առավոտյան վառում են այն փայտով կամ աթարով, որը մեզ մոտ գյուղերում ամենուրեք կարևոր ծառայություն է մատուցում և առանց դրան հնարավոր չէ հաց թխել: Այստեղ ծխի մեջ կարելի է խեղդվել: Բոլոր կերակուրները, որ անհրաժեշտ են այդ օրվա համար, եփում են նրա վրա: Դրա համար գոյություն ունի երկաթե մի ձող, բավականին հաստ և այնքան երկար, որ թոնրի մի ծայրից մյուսն է հասնում. միաժամանակ նաև մի փոքր կողմնակի ձող, որը կարելի է ցանկացած շափով աջ ու ձախ շարժել: Ցերեկվա կերակուրները եփում են լրիվ, երեկոյանը՝ կիսով շափ, և ամանների վրա կափարիչ դնելով՝ թոնիր են իջեցնում, ժամանակ առ ժամանակ ջուր ավելացնում. երեկոյան դուրս են հանում և ուտում: Երբ կրակը նստում է, տունն ավլում են, այն էլ գրեթե ամեն օր: Թոնիրն էլ կափարիչ ունի, միևնույն կավից պատրաստված և նրա բացվածքի շրջագծի մեծությամբ: Կափարիչը վերևից ունկեր ունի, որոնցով կարելի է այն ետ ու առաջ քաշել: Դրանով կիսով շափ կամ ամբողջովին ծածկում են թոնիրը և նրա վրա փայտյա մի բան դնում, որը պատրաստված է սեղանի ձևով: Դա քառակուսի ձև ունի, որի կողերը մի քանի՝ 3—4—5 ոտնաչափ երկարություն ունեն. բարձրությունը դժվար թե մի ոտնաչափի հասնի: Սա էլ երկու-երեք գորգերով ծածկում են այնպես, որ դրանց ծայրերը հատակի վրա երկար ձգվեն, որպեսզի տաքությունը ներսը մնա: Թոնրի շուրջ փոքր խսիրների վրա գորգեր են գցված. խսիրները շատ բարակ են և չոր: Դրանք պատրաստում են եղգանից, որ մեզ մոտ աճում է ճահճային վայրերում, մասնավորապես Արարատից ոչ հեռու: Դրանք մոտ մի սաժեն երկարություն և 2—3 ոտնաչափ լայնություն ունեն: Մի քանիսը սակայն շատ երկար և, միաժամանակ, սովորականից ավելի նեղ են լինում: Այդպիսիք ընդհանրապես ամբողջ երկրում, մինչև իսկ քաղաքում, կարևոր ծառայություն են մատուցում: Այն բոլոր տներում, որտեղ հատակը սախտակապատ չէ, օգտագործում են դրանք և նրանց վրա գորգեր փռում:

Ընտանիքի բոլոր անդամները նստում են այս սեղանի շուրջը, որ կոչվում է Բուսի. ոտքերը, հաճախ նաև ձեռքերը, երկարում են ներս և այս ձևով տաքանում: Ընտանիքի հայրն իր հատուկ տեղն ունի, որ հաճախ դատարկ է մնում և կամ, եթե մեկը նստած է, պետք է վեր կենա, հենց որ նա երևա: Ընդհանրապես բոլորն էլ իրենց որոշակի տեղերն ունեն: Միայն երեխաներն են իրենց տեղերը փոխում: Առավոտ և երեկո ճաշում են այս սեղանանման բանի վրա: Վերջինիս վրա փոռում են մի մաքուր սփռոց, հացն ու բոլոր ուտելիքները դնում նրա վրա, և տանտիկինը դրանցից բաժանում է բոլորին: Հազվադեպ չէ, երբ հայր ու որդի, մայր ու աղջիկ կամ քույր ու եղբայրներ միասին, մեկ կամ միևնույն ամանից են ուտում, մեծ մասամբ ձեռքերով, ընդ որում ոտքերը պատում են միևնույն դիրքում, իսկ շատերը իրար են խփում կամ մեկը մյուսի վրա դնում, երեխաները ծածուկ միմյանց հետ քիչ կատակներ շեն անում: Նրանք հաճախ անզգուշությունից խփում են իրենց ծնողների ոտքերին և ամոթահար կրկին ետ քաշում: Միայն ազգականներն ու ծանոթ հյուրերն են ընդունելիւմ այս սենյակում:

Ընդունված չէ, որ եթե այդպիսի մեկը ներս մտնի, որևէ մեկը վեր կենա. մինչև իսկ երեխաներն այդ շեն անում: Եկողը ողջունում է՝ գլխարկը գլխին, իսկ նրանք փոխադարձ ողջունով պատասխանում են, երկու կողմն էլ բառերով և ոչ որևէ այլ նշանով: Նա նստում է նրանց կողքին և տեղավորվում ճիշտ այնպես, ինչպես այդ արեւ են տանեցիները: Այդպիսի ժամանակ ամեն ինչի մասին խոսում են, ծիծաղում և ուտում: Նման հյուրը շատ ավելի բախտավոր է ձմռան երեկոներին, որովհետև այդ ժամանակ, բացի սովորական կերակուրներից, ուտում են նաև շատ մրգեր և խմում գինի: Նրանց բարձրի մանրամասնությունների մասին, սակայն, մի այլ տեղ:

Օտարն այս տունը պետք է բոլորովին պատահաբար մտնի, և նրան երկար էլ չեն թողնում այդտեղ. նրան տեղավորում են հիշատակված հյուրանոցայակում: Հիմա պետք է հիշատակենք տան կահավորասիներն էլ, որ միայն այստեղ կարելի է տեսնել և ուրիշ ոչ մի տեղ: Հենց դռան մոտ, կամ դրանից մի փոքր հեռու, տեսնում ենք մի մեծ, երկարավուն քար և նրա վրա կալից շինած երկու-երեք կուլա՝ ջրով լցված: Դրանք ավելի շուտ կանոնավոր ձև ունեն, քան այդ սլաակերում է իմ գծագիրը և մի կողմի վրա մի բռնակ (a) ունեն: Դրանց կողքին մի փոքր շիշ (b) կա՝ համեմատաբար ավելի փոքր, քան երկու գծագրերը և շատ մաքուր պատրաստած: Դրանով մեծից ջուր են առնում և խմում: Քարի վրա կուլաների համար կլոր և բավական խոր տեղեր են փորված, որտեղ դրվում են դրանք: Սենյակի մի անկյունում կարելի է տեսնել դիզած ցորեն, որ նրանց տարեկան պաշարն է: Սենյակի

մյուս կողմերն էլ դրանով լիքը շատ պարկեր են դարսված: Այստեղ կարելի է նաև ընկույզի կույտեր տեսնել, բայց ոչ միշտ: Չորս սյուններից մեկի և կողքի պատի միջև, սովորաբար աչ կողմը, որտեղ և նստում են, դրված են տախտակներ, որոնց վրա դարսված է մի քանի ձեռք անկողին: Դրանք գիշերն օգտագործում են, իսկ առավոտ շատ վաղ կրկին այնտեղ դնում ու ամբողջ օրն էլ մնում են այդտեղ: Սյուններից ու պատերից կախված են մաղեր, հրացաններ, դանակներ, գերանդիներ ու տնային այլ գործիքներ: Այս ու այն կողմ էլ՝ ամաններ, որոնցում խմոր են պատրաստում և հունցում. այդտեղ է նաև գրդնակը: Ընդհանրապես ուրիշ բան չի լինում այնտեղ, ուր ուտելիք, մանավանդ, հեղուկ բան կա: Մեծ տախտակները տան հաստակից մի փոքր ավելի բարձր են դրված, որտեղ շերտ-շերտ իրար վրա դարսված են բարակ հացերը և շեն երևում, որովհետև ծածկված են: Անկողինները նույնպես ծածկված են մի մեծ շորով: Այդտեղ մի ճախարակ էլ կա, որ առանց գծագրի նկարագրելն անօգուտ է: Այստեղ միայն մեծերն են քնում՝ իրենց մեծ ու փոքր երեխաների ու նրանց կանանց հետ, թվով հաճախ 10—15 մարդ, կամ ավելի շատ:

Ես հետագայում կխոսեմ, թե որքան է այդ պատշաճ: Նրանք անկողինները գցում են կողք-կողքի, հավասար շարքով, թոնրի վրա եղած սեղանի շուրջը, որը գիշերն էլ թողնում են: Խսիրներն ու գորգերը մնում են այնպես, ինչպես ցերեկն էին: Գոշակը երկարավուն, շատ խիտ լցված ու կարված բամբակյա մի պարկ է: Տեղ-տեղ այն լցնում են նաև բրդով, բայց ձեռ նույնն է, թեև շատ ավելի լայն ու երկար և գույնզգույն, հաճախ նաև մետաքայա կտորով երեսապատված: Վերմակի երեսը ներքնակից տարբերվում է նրանով, որ առաջինը բազմագույն է և ծաղիկներով նախշած, ինչպես այդպիսիք պատրաստի վիճակում Եվրոպայում ևս գործածում են: Ներքնակը հասարակ է, բայց միշտ գունավոր, այն էլ մեծ մասամբ կարմիր: Բարձն ընդհանրապես շատ մեծ է և լցված՝ բրդով, բամբակով կամ փետուրով: Անկողիններն, ինչպես ասացինք, փոռում են, երբ երեկոն արդեն վաղուց անցել է (ճշգրիտ ժամանակը չեմ կարող նշել, մոտավորապես դիշերվա տասը), շարքով, կողք-կողքի: Բոլորի ոտքերն ամեն կողմից ուղղվում են դեպի քուրսին և հաճախ նրա տակ. գլուխները՝ տան բոլոր կողմերը: Այստեղ գիշերում են մեկ, երկու, երեք, երբեմն էլ ավելի՝ միայն սամուխներ: Յուրաքանչյուր գույգ ունի մեկ և միևնույն անկողինն ու բարձր: Մոր աչ կողմը գտնվում է անչափահաս երեխայի օրորոցը. վերջինս մոտ երկու ոտնաչափ բարձրությամբ և կես ոտնաչափ լայնությամբ մի արկղ է, որի տակը դատարկ է, չորս կողմը ծածկված է և ընդհուպ մինչև հատակը չի հասնում: Երկու աղեղնաձև փայտեր ծառայում են որպես ոտք, մեկը գլխի, իսկ մյուսը՝ ոտքերի

կողմը: Այդ փայտերը օրորոցն այնպես են ընդգրկում, որ փափուկ, կորացրած մասը հասնում է հատակին, և այսպիսով շարժելը մեծ շափով հեշտանում է: Հարթ արկղի վրա լինում է երեխայի փոքրիկ անկողինը, որ բաղկացած է բազմաթիվ կտորներից: Ինչպես գլխի, այնպես էլ ոտքերի կողմը փայտյա երկու կտորներ կան՝ մի քանի մատ լայնությամբ և իսկական աղելի նման բավական նուրբ ու հարթ կորացրած և հենց արկղին ամրացված: Իրանք միևնույն կորությունն ու հաստությունն ունեն: Երկուսը միմյանց հետ միացած են մի փոքր լծակով, որն անցնում է նրա մեջտեղով և բոլորովին հորիզոնական, մոտ մեկ ոտնաչափ բարձր հանգչում է նրա վրա: Այս ամբողջը շինված է բավականին նպատակահարմար ձևով, մեծ մասամբ մաքուր ու շատ նախշերով: Անկողնի ողջ սարքը, բացի վերմակից, կլոր ծակված է, և մի քանի գծաչափ տրամագծով փայտյա մի խողովակ է անցնում, որի նպատակը, առանց իմ ասելու կարիքը լինելու, ամեն մեկի համար պարզ է: Երեխային շորերի և այլ բաների մեջ փաթաթելով, պակեցնում են, և այն էլ այնպես, որ ձեռքերը մարմնին զուգահեռ լինեն: Արկղի մի կողմում կարված են երկու բավականին լայն կտորներ, Հենց որ փոքրիկին արդեն ծածկում են, դրանք քաշում են նրա մարմնին, շատ ամուր փաթաթում և այն կողմից, որտեղ մայրն է սովորաբար նստում, արկղի տակով տալիս են հակառակ կողմը և երեխայի վրայով շեղակի բերում ու ամուր կապում են ձողին: Սա այնպիսի մի գործողություն է, որ երեխայի քնուց մարմնի համար պետք է որ շատ վնասակար լինի, մանավանդ, եթե նկատի առնենք, որ այդ վիճակն այսպես շարունակվում է անվազն երկու տարի: Զողի վրա կախված են շատ խաղալիքներ, որոնցով սիրուն փոքրիկը մինչև իսկ իր անհանդարտ դրություն մեջ շատ հանգստանում է, հետո երեխայի ձեռքերն արձակում են, և նա սկսում է խաղալ, հաճախ նաև այն ժամանակ, երբ մայրը մոտը չէ: Երեխային խնամելը, մինչև իսկ հարուստ ընտանիքներում, բացառապես մոր պարտականությունն է, եթե միայն ֆիզիկական որևէ թուլություն այդ չի արգելում: Մայրն ավելի քան երկու տարի կերակրում է երեխային միայն իր կրծքով: Երեխային սովորաբար բավական ուշ են սկսում ուտելիքների վարժեցնել: Մայրերը միայն իրենց ուժեղ մարմնական կազմին են պարտական, որ կարողանում են այդքան երկար ժամանակ դիմանալ այդ ծանրության: Թե ինչպիսի բարերար ազդեցություն է գործում դա ծծկեր մանկան վրա, ինչպիսի սեր է նա տածում այդպես հավատարիմ խնամողի հանդեպ, ոչ ոք գուցե չի կարող պատկերացնել, ով այս կերպ չի խնամվել: Երեխան ոչ միայն այն դեպքում, երբ մեկն իրեն վշտացնում է, դիմում է միայն մոր օգնության, այլև այն ժամանակ, երբ այդ անողը հենց ինքը՝ մայրն է: Շատերը կարող են պնդել

որ իրենք ևս հարգում ու գնահատում են մայրական սերը, սակայն իմ անձնական փորձը մեկից ավելի անգամ ինձ ցույց է ավել տարբերությունը, որ այն սերը, այն քնքշությունն ու նվիրվածությունը, որ ևս մայրերի հանդեպ ցուցաբերել եմ, մի շարք սառնարյուն մարդկանց մոտ ոչ միայն համակրանք չի գտել, այլև որպես դուրազագացություն՝ ծաղրվել է: Հիրավի սխալանք բնության օրենքի դեմ: Օրորոցի երգերը, հավատարիմ քնքուշ մոր գողտրիկ ձայնը, որի ներքո անմեղ արարածը մոր գրկում ցերեկը քաղցր ննջում է և որը նրան քնի մեջ ևս հետևում է ու նրան հանդարտեցնում, նրա մաքուր սրտին այնպիսի զգացումներ է շնչում, որոնք ես երկրային ամեն ինչից բարձր եմ գնահատում ու հարգում ամենայն անգամ, երբ նրա հեղինակն, ինչպես մի պահապան հրեշտակ, երևում է ինձ: Իսկ լինո՞ւմ է պահ, որ այդ տեղի շունենա: Երկրագնդի ամենադժբախտ արարածը կլինեի, եթե դա այդպես լիներ:

Այդ թանկագին օրորոցը, որ ինձ այսքան հեռու տարավ, բոլորին կարելի է հանձնարարել, եթե միայն արկղն այնպես պատրաստվի, որ երևխան նրա մեջ ապահով լինի և վայր չընկնի: Այնուհետև կարելի է նաև օրորոցի ձողի վրա մի բարակ շոր փռել, որը մանկիկին շխանգարի ազատ շնչել, բայց և պաշտպանի նրան ամեն տեսակ միջատներից և այլ դեպքերից, ինչպես ես հաճախ իմացել եմ: Իսկ ինչ վերաբերում է խաղալիքներին, դրանք երեխային զվարճացնող միջոցներ են, որոնց հետ նա ժամերով խաղում է առանց լացի ու այլ պատճառներով մորը խանգարելու: Վերջիններն ի միջի այլոց միայն այն ժամանակ են առաջ գալիս, երբ երեխան քաղցած է: Բոլոր մայրերին խորհուրդ կտամ անել այդ. դրա շնորհիվ նա մեծ թեթևացում կզգա մանավանդ այն դեպքում, երբ ի վիճակի չէ տնային ծառայող պահել: Այս փորձը կարելի է կատարել մինչև իսկ այն սովորական օրորոցների վրա, որ ես տեսել եմ Եվրոպայում: Դրա համար անհրաժեշտ են միայն արդեն հիշատակված երկու աղելները և ձողը: Մեղ մոտ, որ մայրը հաճախ երկար ժամանակ լինում է տանից դուրս, ծծկեր երեխային բոլորովին իր բախտին է թողնում և վստահ է, որ երեխային ոչ մի վնաս չի հասնի:

Քանի դեռ երեխաներն անչափահաս են, մայրերը, դուրս գնալիս, նրանց մերթ իրենց գրկում, մերթ էլ մեջքին են կրում:

Բոլորովին այլ կերպ են օրորում երեխաներին ամառը՝ այգում: Երկու ծառից մի մեծ պարան են կապում, ծայրերը միացնում իրար. այսպիսով ստացվում է երկու կողմ, որոնք մեկը մյուսին զուգահեռ են և մոտ մի ոտնաչափ հեռու: Պարանի երկու կողմերից անց են կացնում մի բավականին ամուր և մեծ շոր, որը պարանի ներքևում հարթ մնում է. շորի ծայրերը ամեն տեղ հավասար հագցնում են պարանի վրա: Սակայն որովհետև երկու

ծայրերը չեն պահվում, դրա համար էլ մեր սիրելի մայրերը միանգամայն խելացի և հասարակ ձևով գլխի են ընկել և դրանք ամրացրել են հետևյալ կերպ.— երկու բավական հաստ, հավասար երկարությամբ փայտի կտորներ են դնում ինչպես գլխի, այնպես էլ ոտքերի կողմը. նրանք պարանի մի կողմից մյուս են հասնում, շորը և նրա հետ ամբողջ ճոճքը պահում են ամուր և իրար զուգահեռ: Այնուհետև բոլոր շորերն ու անկողինը, բնականաբար նաև երեխային, մեջն են դնում: Որպեսզի երեխան ապահով լինի ու վայր չընկնի, նրան մի երկար շորով շատ թեթև կապում են ճոճքից: Ձեռքերով մի քանի անգամ ճոճելուց հետո, ճոճքն ինքն իրեն սկսում է բազմաթիվ անգամ օրորվել: Վերջինն ևս հեշտացնելու և ավելորդ հոգսից ազատվելու համար ճոճքից կապում են ցանկացած չափի երկարության մի պարան, նստում որոշ հեռավորության վրա և առանց իրենց աշխատանքն ամենափոքր իսկ չափով ընդհատելու, ժամանակ առ ժամանակ, մինչև իսկ ոտքով, շարժում են այն: Այս թեթև տարուբերումը՝ առանց որևէ հարվածի, այս մեղմ շարժումը՝ առանց աղմուկի, մեկ երկու րոպեում փակում է մեղմորեն ննջողի աչքերը: Սաղարթախիտ ծառերի ստվերի տակ, անուշահոտությամբ և քաղցր գգվանքով շրջապատված՝ արթնանում են նրա հրապույրով լի մտքերն ու զգացումները: Նրա խաղալիքներն այստեղ գլխավերևում կախված տերևներն են, որոնց նա ժպտում է, հիանում նրանցով, մանկական իր թոթովանքներով զրուցում նրանց հետ, մատներով և ձեռքերով փորձում է հասնել և բռնել դրանց: Հաճախ կարելի է տեսնել, թե ինչպես նա, առանց մի ձայն հանելու, ժամերով տարվում է այս զբաղմունքով: Իսկ նրա շրջապատի առողջարար օդը, թարմ բնությունը, ջրի կարկաչը, քամու մեղմ շունչը, մոր քաղցրահնչուն ու թախծոտ ձայնը, որ հեռվից էլ քաղցրացնում է իր դավակի անուշ քունը,— արդարև, ով այս բոլորը լրիվ պատկերացնի, կամաչի, որ հեգնել է ինձ, որ ես մի բնական, փափուկ սիրտ ունեմ, որն իրեն բոլորովին օտար է, ինչպես ես, դժբախտաբար, հաճախ այս տխուր ապրումն ունեցել եմ: Այս նրբազգացության հետ միասին Հայք առնակա-նությունը լի մի սիրտ ունի, կրակով լի, որ միայն նա կարող է զգալ, ով թնկուզ մի մատով շոշափի: Դա կանացի փափկասրտություն, զգայնու-թյուն, կամ հիմարի թույլ կառուցվածքից բխող ցնորք չէ, այլ նրա մանկական օրերի ներդաշնակ հնչյունը, որով նա ամեն ինչ համեմատում է և ընկալում այն, ինչ գեղեցիկ է, ճշմարիտ ու հրապուրիչ: Նա երևակայու-թյուն ունի, այդտեղից էլ բնության պատկերներ. բայց նրան չի տրված և ոչ էլ կարող է տրվել ո՛չ մարդկային ձայն, ո՛չ էլ արվեստ: Նա ևս տեսել է, թե ինչպես ամենափոքր վիրավորանքը կարող է դաշույնի ծայրով հա-տուցվել. մի բան, որ ինքը նույնպես հաճախ արել է: Դրա համար էլ ես

ամենևին չպետք է հաճոյախոսեմ նրան, ով վիրավորել է իմ այդ զգացումը, այլ բարիքը շնորհակալությամբ ընդունեմ, բայց նրան արժանի հարգանքը պարտապանի իմաստով միշտ սրտումս չկրեմ և երբեք չմոռանամ այն պահը, որն ինձնից այլ կարգի արցունքներ է քամել: Բայց նրանց, ովքեր ինձ խնայելով, փոխադարձ սիրո խոսքերով երբեմն տիրել են իմ սիրտը, սակայն անձամբ ինձ միանգամայն օտար են մնացել, այդպիսիներին ես, անկախ իրենց սեռից ու աստիճանից, պետք է այնպես գնահատեմ, այնպես սիրեմ, ինչպես իմ իսկ հոգին: Եվ քանի քանիսը չե՞ն այնպիսիները, որոնց փափկանկատ, մեղմ վերաբերմունքն ավելի այս նկատուումով է եղել, քան իմ կրթության նկատմամբ <ցուցաբերած հետաքրքրությունից. դրանք> մինչև իսկ կյանքս շատ չնչին են գնահատում և կգնահատեն: Իմ բարեկամ-ներն իրենք կարող են զգալ, թե ո՞ւմ է վիրաբերում հարգանքը և ում՝ գան-գատը: Ես ստոր կլինեի, եթե բոլորի նկատմամբ միևնույն նախապատվու-թյունը, միևնույն երախտագիտությունը ցուցաբերեի: Հոգու և կրթության մի-ջև այնքան տարածություն կա, որբան երկրի և երկնքի միջև, և միայն հի-մարը կարող է հավասարության նշան դնել դրանց միջև:

Ինձ կներեք, որ ես իմ զրույցն ընդհատում եմ այս կերպ, երբեմն այն-պիսի բաներ մեջ բերում, որոնք ոչ թե իմ ազգին են վերաբերում, այլ իմ իսկ անձին: Այս հարազատ օրորոցի նկատմամբ, որտեղ ինքս մեծացել, շատ բան զգացել, բայց դեռ բնավ էլ լրիվ չեմ արտահայտվել, երախտագիտու-թյուն կլինեի, եթե իմ ընթերցողները, գիտակցելով նրա նպատակահարմա-րությունը, իրենց երեխաների համար էլ, որբան հանգամանքները թույլ են տալիս, նման ձևի հարմարանք պատրաստեին: Ես ի վիճակի չեմ բոլոր հար-մարությունները և բոլոր հրապույրներն այնպես մանրամասն նկարագրել, ինչ որ դա ընձևում է թե ծնողներին և թե երեխաներին: Ես տեսել եմ ար-գեն մեծացած մարդիկ, որոնք երեխայի նման դրա մեջ իրենց օրորել էին տալիս: Ինքս էլ եմ արել այդ: Դրա համար վերցնում են մի հաստ պարան, մի ամուր շոր և փորձում են անշուշտ ոչ թե տանը, այլ մի այնպիսի վայ-րում, որ ես նկարագրել եմ: Մինչև իսկ 10—12 տարեկան հիվանդներին մեղ մոտ որոշ տեղեր հաճախ խնամում են այս օրորոցում, որպեսզի ծանր մարմ-նի համար հանգիստ շարժում և բաղձալի քուն ապահովեն:

Այն կարելի է պատրաստել հենց տանը, անշուշտ երեխաների համար. պարանը պետք է մի սլատից մինչև մյուս սլատն այնպես ձգել, ինչպես արդեն նկարագրել եմ, ինչ որ մեղ մոտ ամառը հաճախ տներում անում են, և այն կարող է մինչև իսկ մի երեխա կառավարել: Դա միաժամանակ երեխաների համար ճոճաթոռ է և այն հաճույքն էլ ունի, որ երեխան նրա մեջ պառկած՝ խաղալով ննջում է, իսկ ծնողները մյուս սենյակից կարող են

այն շարժել: Բոլորը գիտեն, թե երեխաներն ինչքան են սիրում խնամքի այս եղանակը:

Երբ երեխան արդեն մի քանի տարեկան է, ծնողները պառկեցնում են նրան իրենց մեջտեղը. նա մերթ մեկի, մերթ մյուսի հետ խաղալով ու ծիծաղելով ննչում է: 10—12 տարեկան հասակի երեխաները քնում են հաճախ միայնակ, երկուսով՝ ծնողների կողքին: Դա նրա համար է արվում, որպեսզի երեխայի բացվելու դեպքում, որի համար ծնողները շատ են հոգում, ծածկեն նրան: Եվ քանի-քանի անգամ նրանք անում են այդ, հատկապես դրա համար վեր կենալով: Ծնողներից ամեն մեկը խիստ հանդիմանում է ինքն իրեն, հենց որ երեխան մի փոքր մրսում է կամ գլուխը ցավում է: Մինչև իսկ հարուստներն ու երեկի մարդիկ այս կանոնից բացառություն չեն կազմում: 15—20 տարեկանները մեծ մասամբ քնում են երկուսով, երեքով միասին՝ երկսեռ, թե ձմեռը և թե ամառը, կտուրի վրա և տան մութ անկյուններում: Դրանք ոչ միայն քույր ու եղբայր, այլև հորեղբոր, մորաքրոջ, եղբոր ու քրոջ զավակներ են: Թող ես անարժան մարդ լինեմ, ստախոս, եթե այս համակեցությունից որևէ շարաշահում լսած լինեմ և հասարակությունից թաքցնեմ: Բացի այն անհարմարությունից, որ մեկի շարժումը մյուսին կզարթնեցնի և նրա քունը կխանդարի, ես չգիտեմ ո՛չ մի, ո՛չ մի այլ քուն, որ այնքան քաղցր ու բարելար լինի, որքան այս: Նրանք միշտ ամուր փաթթվում են միմյանց և դեմքերը ճառագայթում են ամենամեծ անմեղությունից: Նրանք իրենց դժբախտ են զգում, երբ անջատվում են միմյանցից. բայց բարի ծնողներն այդ երբեք չեն անում, որպեսզի դրանով վատ հակումների առիթ չտան: Այս տեսակետից ես բոլորի մեջ ամենադժբախտ էի, որովհետև տասը տարեկան հասակում ինձ բաժանեցին իմ ընտանիքից և վանք բերեցին. այդ պատճառով էլ հայրական տանից հեռանալիս ինձ համար ոչ մի բան այնքան ցավալի չէր, որքան այս անջատումը, որովհետև այժմ ես մինակ էի քնելու: Եվ որքան երջանիկ էի ես, երբ տարին մեկ-երկու անգամ տուն էի գալիս և ամսով մնում այնտեղ: Ես քույր չեմ ունեցել, սակայն մենք մեր հորեղբոր և մորաքրոջ աղջիկներին այդ անուսով ենք կոչում: Բացի նրանցից, որոնք մեր տանն են ապրում, որովհետև իմ հորեղբայրը երեք դուստր ունի, որոնցից երկուսն այժմ արդեն ամուսնացած են, ես ունեի նաև չորս հորաքույր, որոնցից երկուսը մեր գյուղում էին ապրում և միայն մեկը հասած աղջիկներ ունեւ: Գյուղում եղածս ամբողջ ժամանակ նրանք իրար մեջ որոշում էին, թե ո՛վ որ գիշերը քնելու էր ինձ հետ: Նրանք հաճախ կովում էին և երկուսով, երեքով գալիս ինձ մոտ, մինչ մայրս ոչ մի պայմանով ինձ իր գրկից բաց չէր թողնում: Այն ժամանակ նրանք լուռ մնում էին իմ մյուս կողքին, մինչև մայրս քներ.

և ես տեղի տալով նրանց աղերսանքներին՝ ստիպված էի փոքր ինչ մի կողմ շարժվել, որպեսզի մի ուրիշը կարողանար գրավել աղատված տեղը: Եվ ահա նրանք սեղմում էին ինձ այնպիսի քնքշությամբ, որ միայն մի անմեղ հոգի կարող է ունենալ: Նրանց դեմքերն երկու կողմից գտնվում էին իմ դեմքի վրա, ձեռքերը՝ վզիս և կրծքիս, իսկ իմ ձեռքերը կրում էին երկու այդպիսի քնքշու գլուխների ծանրությունը: Մենք համարում էինք միմյանց, խաղում, կատակում, կսմթում և հաճախ անախորժությունների առիթ տալիս մեզ բոլորիս համար, որ մայրս վախեցած վեր թռչելով և տեսնելով մեր խորամանկությունը, բոլորին նորից մի կողմ էր հրում և ինձ երկու ձեռքերով կրկին իր հարազատ կրծքին սեղմում: Ես երգվում եմ Աստուծո առաջ, որ բացի ամենաքաղցր զգացումներից, բացի բերկրանքից, որ ես ի վիճակի չեմ նկարագրելու,— ես այդ ժամանակ այլ բան չէի զգում: Մանկությունից մի այսպիսի հակում ունեի դեպի երեխաներն ու զեղեցիկ սեռը, որի համար մեկից ավելի անգամներ իմ մեծավորներից խիստ պատժվել եմ, որովհետև ես ամեն ինչ զոհաբերում էի, որպեսզի նրանց մոտ լինեի. բոլոր փողերս ծախսում էի նրանց համար քաղցրավենիներ դնելու վրա: Բայց ես այլ ցանկություն չեմ ունեցել, բացի այն, որ նրանց հետ խոսեմ, նրանց տեսնեմ և նրանց տեսքով հիանամ: Բնա՛վ, բնա՛վ երբեք օտարոտի որևէ միտք ո՛չ ինձ, ո՛չ էլ նրանց այդ բանում չի խանգարել: Դա մի գրկախառնում է, որին դեռևս ո՛չ մի ազգ ծանոթ չէ՛: Բայց, ավա՛ղ, ինչպիսի՛ ցավալի միտք է մտալում այս պահին իմ հոգին, երբ մտածում եմ, որ ես ընտանեկան այլ հարաբերություններ և այլ կյանք ևս ճանաչեցի, որոնք խլելով ինձնից երկնային այն անդորրը, եղբայրական այն հավատարմությունը, ինչու չէ նաև՝ երջանկությունը, ինձ չեն կարող ոչ իբրև եղբայր, ոչ էլ որպես հայր երջանիկ դարձնել: Ընդհակառակը, ես ամենադժբախտ մարդը կլինեմ, եթե չկարողանամ այնպես գործել ու մտածել, ինչպես մի գեղջուկ: Դրա համար էլ ես վաղուց եմ իր սրտում աշխարհին վերջին մնաս բարեն ասել, որ ևս, հակառակ իմ կրթոտ բնավորության, երբեք չեմ ուղենա նրանց այլ կերպ վախել, քան որպես ընտանիքի հայր, եթե ես իմ հայրենակիցների մեջ ապրեմ: Իսկ ուրիշ ո՛ւր պետք է ես ապրեմ: Կան նաև այլ պատճառներ, որ ստիպում են ինձ այդ անել, սակայն հիմնականը սա է. իսկ մեղ մոտ ընտանիք պահելը մեծ բան չէ: Պիտի հարգեմ, պաշտեմ ես գեղեցիկ սեռը, նրանց համար իմ արյունը չափտի խնայեմ, բայց բնավ չպիտի ձգտեմ տիրանալ նրանց, որովհետև իմ հոգին այլ արատներ է ընդունել, որոնք այն գեղջուկ տղաներին միանգամայն օտար են: Արդեն իմ հայրենիքում շատ

1 [Մինչև իսկ այն տարիներին, երբ ես ստիպված էի նրանց թողնել]:

այլ մարդկանց հետ շփուելու միջոցով, այնուհետև վանքում, թիֆլիսում ինձ շանթի հարվածներ հասել են, սակայն ընտանեկան կյանքի վերաբերյալ ես այլ բան չգիտեի, բացի այն երջանիկ հարաբերությունը, որովհետև երբ ես իմ ծննդավայրը թողի, ապրում էի վանքում: Այն տարիներին, երբ ես թողնելու էի հայրենիքս, մի ամսի շափ մնացի իմ ծնողների մոտ, և այդ միևնույն անմեղ արարածներն՝ արդեն 15—17 տարեկան, սովորականի պես ցուցաբերեցին ինձ իրենց նվիրվածությունը և առավել քան իրենց տարեց եղբայրներն ու եղբորորդիները, սեղմվեցին իմ կողքին՝ ճիշտ այնպես, ինչպես առաջ, մայրս էլ իմ կողքին, ես էլ նրա կրծքին: Նրանք նույնն էին մնացել, բայց ես՝ ո՛չ: Մինչև իսկ հորեղբոր աղաները քնում են իրենց հորեղբորորդիների կանանց հետ, բոլորովին այլ տոհմից: Ես էլ մեկնելուց քիչ առաջ հորեղբորս տղայի կնոջ հետ քնել եմ միևնույն անկողնում, և եթե իմ զգացումները մաքուր չլինեին, ապա խիղճս ինձ համար մի խիստ դատավոր էր, որպեսզի մի այդպիսի անմեղ վստահություն չարաշահեի: Մինչև իսկ հարսանիքի օրը, որի մասին հետագայում կպատմեմ, երբ բոլոր հրճվանքի ու ցնծության մեջ են, բնության այս հարազատ, շապականված զավակները լալիս են, իսկ այդ վշտի պատճառը, ինչպես բաղմիցս լսել եմ, այն է, որ, ինչպես իրենք են ասում, օտարի հետ, այնպես քնել չեն կարողանալու, ինչպես իրենց հարադատների հետ: Ո՛չ մի եղբայր, ո՛չ մի հորեղբորորդի չի գրկի նրանց այնպես քնքուշ: Նրանք երջանիկ են, երբ այնուհետև կրկին ոտք են դնում իրենց ծնողական տունը: Այժմ նրանք իրենց կարոտն առաջվա նման կարող են առնել: Բայց բավական է այս մասին: Զարգացած աղբերը թող մտածեն, ինչպես կուզեն: Այդ ճշմարտությունն այնքան ստույգ է, ինչպես ինքս վստահ եմ, որ ես միևնույն մարդը չեմ մնացել. և եթե այժմ կրկին վերադառնամ, նրանց վստահությունը վերստին կգտնեմ, նրանց հետ նորից կքնեմ: Այդ մասին ես բնավ չեմ տարակուսում, որովհետև քանի դեռ մարդ ամուսնացած չէ, այդ իրավունքի տերն է: Ես մի ուրիշ տեղ մի դեպք եմ պատմել, որը սարսափելի է և իմ հայրենակիցների մեջ մարդասպանություն առաջ բերեց. դա այն էր, որ մի ջահել տղա մի երիտասարդ այրի կնոջ, հակառակ վերջինիս կամքի, համբուրել էր միայն: Ո՛չ մի աղջիկ չի կարող հույս ունենալ, թե կարող է երջանիկ կին լինել, եթե ինքը, դուքս ավելի պարզամտությունից, քան թե թուլությունից, մի սխալ քայլ է կատարել. դրանից թաքնվելու նա ոչ մի միջոց չունի: Եվ չէ՞ որ սրանք հասարակ գեղջկուհիներ են:

Հաճույքներով է՛լ ավելի լի կյանք են պարգևում մեզ տարվա այն գեղեցիկ ժամանակները, երբ մրգերն սկսում են հասնել: Այդ ժամանակ հասակավորներից մեկը մնում է տանը: Առավոտյան վաղ տանը ձուկ կամ

ուրիշ կերակուրներ են եփում ու հետները տանում այգի, կամ էլ վերցնելով ամեն ինչ, կաթսաների ու ափսեների հետ միասին, հենց այգում են պատրաստում: Ընտանիքի այն անդամներն ու երեխաները, որոնք դաշտային աշխատանքներին չեն մասնակցում, ամենաեռանդուն գործունեություն են ցուցաբերում այստեղ, այգում: Մրգերը հավաքելն ու շորացնելը, բանջարանոցը խնամելը նրանց գործն է: Առանց գետնին շոր կամ գորգ փռելու, նրանք պառկում են կանաչ մարգագետնի վրա, իսկ սովորաբար ծառերը նրանց պաշտպան պատնեշներ են կիզիչ արևի դեմ: Այժմ ավելի հաճախ են լողացնում փոքր երեխաներին. մեծերն էլ են լողանում գեղեցիկ, բյուրեղի պես վճիտ ջրում, որ շատ այգիների միջով մշտապես հոսում է: Մանկական տարիներին մենք ավելի լավ հաճույք չունեինք, քան այստեղ՝ բոլորովին մերկ, ջրի հետ խաղալը և միմյանց թրջելը: Անկարելի է նկարագրել, թե ինչպիսի հաճույք էր պատճառում մեզ, ինչպիսի բարերար ազդեցություն էր գործում մեզ վրա ջրի մեղմ կարկաչունը: Այնտեղ մենք խնձորներից անիվներ էինք պատրաստում, որոնց վրա շրջանաձև ամրացնում էինք փայտե մանր կտորներ՝ ճիշտ թիակների նման, երկու տախտակների վրա դնում հոսող ջրի առաջ և օրերով խաղում դրանց հետ: Ծառերի կեղևներից էլ պատրաստում էինք փոքրիկ նավեր, դնում ջրի վրա. դրանք ևս արագահոս ջրի մեջ նվազ զվարճալի չէին: Ես զանց եմ առնում այստեղ շատ խաղեր. դրանք պետք է մանրամասն նկարագրել, եթե ուզում ես ծանոթացնել:

Մայրն ու մյուս կանայք մանում են, հյուսում կամ տնային այլ գործերով են զբաղվում: Բայց թե ինչքան հաճախ այս անդորրությունը խանգարվում է գողերի և ավազակների հարձակումով, այդ մասին ես հիշատակեցի մի այլ տեղ: Ամեն մի ծառ մեր խաղավայրը լինելուց բացի նաև մեր քնելու տեղն էր: Առանց ծածկոցի մենք պառկում էինք և ծառերի ու խոտերի հետ խաղալով քաղցր քուն մտնում. հաճախ մեզ արթնացնում էին ծառից ցած ընկնող մրգերը: Հարևանները և նրանց երեխաները, առանց որե՛նչ խտրություն, օրերով մեզ հետ էին, ուտում էին մեզ հետ և անում այն ամենը, ինչ մենք: Այգիներն ընդհանրապես շատ մեծ են և լի խոշոր ու գեղեցիկ պտղատու ծառերով, որոնք ամեն մեկի տրամադրության տակ են, ով իբրև հյուր ներս է մտնում:

Ամենահաճելի վայելքներից մեկն այստեղ ճոճվելն է, որին մասնակցում են երկու սեռի բոլոր մարդիկ: Տարեցները դրան հակառակ, կողք-կողքի նստած զվարճանում են դրա վրա: Երբ այգում մի բան են ուտում, կամ օրինակ, թթից սահուպ (դոշաք) եփում կամ էլ օզի քաշում, ապա ամեն ոք ոչ թե սոսկ դրանց համն է տեսնում, այլ առատորեն վայելում է. հաճախ կանգնած: Եթե հայրերն այդտեղ են, ապա խնդրում ենք նրանց պատմել

մեզ համար հեքիաթներ, իրենց կյանքից արկածներ, ինչ որ նրանք շատ հաճախ կատարում են: Այդ բոլորի մասին սակայն ես շատ մանրամասն գրել եմ: Հենց որ անծանոթ մի տղամարդ է երևում, նամանավանդ մեծամեծներից, կանայք թաքնվում են և հենց որ նա հեռանում է՝ կրկին հայտնվում: Այն մրգերը, որ ուզում են թարմ ուտել, վայելում են հենց ծառի վրա. այլ բանում մինչև իսկ կանայք արտակարգ ճարպկություն ունեն: Պատահում է, որ մի տղա կամ աղջիկ քնում է հենց ծառի վրա. դա հարազատներին մեծ սարսափ է պատճառում: Նրանք շատ զգույշ ծառն են բարձրանում և արթնացնում նրան: Հաճախ խումբ-խումբ շարժվում են դեպի Զանգու գետի այն սիրելի ձորը, որի շրջակայքը մեզ արդեն վաղուց ծանոթ է, և այնտեղ ձուկ են որսում ու լողանում՝ նրա արագ հոսանքում:

Երեխաները հաճախ պայամանավորվում են իշապանների հետ, — փայտ բերելու համար այս կենդանիներին մեծ խմբով սարերն են քշում, — և որովհետև ավանակներն իրենցը չեն, ապա նրանք շնչին վարձով դրանց մի քանի ժամով զիջում են: Երեխաներն ավանակներին նստած այգու շուրջը բազմաթիվ պտույտներ են գործում: Այս կենդանիների հանդարտ քայլերը նրանց համար ամեն բանից ավելի հաճելի է: Սակայն ոչինչ այնքան հրապուրիչ չէ, որքան ա՛յն տեղը, որ մեզ մոտ պատրաստում են պտղատու ծառերի վրա: Ընտրում են մի ծառ, որն իրարից մի քանի ոտնաչափ հեռու գտնվող երկու զուգահեռ տարածված հաստ ճյուղեր ունի: Այս ծառը պետք է այնպիսի դիրք ունենա, որտեղից հնարավոր լինի ընդգրկել այգու սահմանների ամենամեծ մասը, որպեսզի այդտեղից կարողանան հսկել այն: Գյուղերի վրա ամբողջում են հաստ տախտակներ, ապա վերջինները խոտով և ծառի կանաչ ուտերով հավասար ծածկում են ու բարձրանում վերև: Երեխաներին բարձրացնում են իրենց մեջքերի վրա: Բոլոր կողմերից կախ են ընկած ծառի գեղեցիկ մրգերը: Մառն ընտրելու ժամանակ վերջին հանգամանքն ևս հաշվի են առնում, որպեսզի վայելքը օր-ավուր ավելի մեծ լինի: Կանաչ տերևներն արևի դեմ լավագույն հովանիներն են: Իսկ ինչպիսի՞ հրաշալի տեսարան է սփռվում մարդու ամբողջ տեսողաշտում: Քամուց այս ու այն կողմ տարուբերվող այս տեղից նրանց ընդգրկում են ոչ միայն այգին, այլև վերստերով հեռու ընկած առարկաներ: Սրա հենց տարուբերումները, հենց միայն տերևների ուրախ սոսափչույունը հրապույրներ են, որ մանկական հոգին զվարթ ու առույգ են դարձնում: Այստեղ խաղում են, ուտում՝ ողջ շրջապատի գեղեցիկ ներդաշնակության մեջ:

Մայրերը հախաճ ծծկերներին կամ երեք-չորս տարեկան մանկանր թողնում են մենակ այնտեղ պառկած և գնում գործի: Երեխաները ժամերով մնում են այգու հաճելի օրորոցի մեջ, կամ քնում մի ծառի տակ և կամ

հենց խոտերի մեջ, այս ու այն կողմ՝ միանգամայն բաց երկնքի պաշտպանությունը թողնված: Մայրերն երբեմն ժամերով փնտրում են նրանց բոլոր անկյուններում: Նրանց գտնում են բնության այս գեղեցիկ բներում՝ մտերիմ գրկախառնումով քնած, ձեռքին կամ բերանին մի միրգ, ծաղիկ կամ մի խոտ: Թունավոր օձերն իսկ, որ հաճախ պտույտներ են գործում այստեղ, բնավ չեն խանգարում նրանց: Հաճախ կարելի է երկուսին կողք-կողքի տեսնել. այդ դեպքում, քանի դեռ նրանք պառկած են, պետք է հանդիստ թողնել, մինչև որ հարևանն՝ ինքը քաշվի գնա. և նա անում է այդ, հենց որ լսում է մոտեցող ոտնաձայներ: Որ այս շար արարածն իսկապես ոչ ոքի վրա չի հարձակվում, քանի դեռ մեկը չի կոխել նրա վրա կամ այլ վնաս չի հասցրել, — այս ես տեսել եմ մեկից ավելի անգամներ: Երբ նրանք հեռվից ոտնաձայն են լսում, ապա այնպես զիլ սուլում են, որ մարդու ամբողջ մարմնով սարսուռ է անցնում: Մարդուն նրանք հետապնդում են միայն այն դեպքում, երբ նկատում են, որ նա իրենց կյանքի հանդեպ շարամիտ դիտավորություն ունի: Եթե ներքևում մարդ կա, նրանք հաճախ ծառից ցած են կախվում և ի նշան աղերսանքի լեզուն անընդհատ դուրս են հանում: Նրանց չեն սպանում այն պատճառով, որ հավատում են, թե նրանք մայր կամ ընկեր ունեն, — և վա՛յ նրան, եթե նման դեպքում մեկը նրան սատկեցնի: Փորձը շատ անգամ ցույց է տվել, որ նրանց ընկերները, մանավանդ երբ արուններից կամ էգերից մեկն սպանված է, այդ շարագործությունը չեն մոռանա այնքան ժամանակ, մինչև իրենք չսատկեն կամ սպանողի ընտանիքի անդամներից մեկին նույն վիշտը չպատճառեն: Նրանք հաճախ երևում են զուգերով՝ իրար փաթաթված. դա նրանց ոչնչացնելու ամենալավ ժամանակն է: Տներում նրանք հանդիպում են երկուսով: այդ դեպքում նրանց չեն վնասում կամ խանգարում, որովհետև հավատում են, թե օձերը տան պահապաններ են, և իսկապես, նրանցից ոչ ոք վնաս չի տեսել: Նրանք հաճախ իրենց երկարությունը ձգվում են ճանապարհների վրա կամ ամալի տեղերում, տեսնելով այդ, մարդ կկարծի, թե մահամերձ են և մեռնում են. ոչ մի դիմադրություն ցույց չեն տալիս, եթե հենց այդ դիտավորությամբ էլ վարվես նրանց հետ: Մարդիկ հաճախ դուրս են գալիս թփերից, հենց ուղղակի կոխում նրանց պոչերին. մոտեցող մարդուն տեսնելով, նրանք դեռ որոշ ժամանակ մնում են նույն դիրքում և ապա քաշվում: Նրանց մի տեսակը, որ մեծ մասամբ գորշ տեսք ունի, դեղնավուն փոք և մեկուկես ոտնաչափից ավելի երկարություն, այնքան ընտանի է, այնքան հանդարտ, որ երեխաները պոչից բռնում և իրենց խաղընկերների՝ քույրերի և եղբայրների հետ խաղում են, նրանով միմյանց խփում. իսկ խեղճ կենդանին աղերսանքի ո՛չ մի ձայն չի արձակում, ո՛չ մի այլ նշան ցույց չի տալիս, բացի

լեզուն շարժելուց, Եթե երեխաներն այդ շարաճճիությունը կատարում են ծնողների ներկայությամբ, ապա վերջինները պատժում են նրանց: Շատերը նրանց իրենց կողքն են դնում, կերակրում կաթով, քնում են նրանց հետ, և շնայած որ նրանց հաճախ են այդպես անզուրկ կերպով շարժարում, չի եղել դեպք, որ նրանք մեկին թունավորած լինեն: Իրենց խաղաղ բնության պատճառով նրանք քրիստոնյաների սիրելին են, իսկ թունավոր օձերը, որոնք կարմիր, դուրյզգույն կամ սև տեսք ունեն, նրանց աչքում մասմեղականներ են:

Հաճախ, այո՛, ամբողջ ժամանակամիջոցում, միս կամ յուղալի կերպուր հազվադեպ են ուտում, այն էլ բոլորը ձավարով պատրաստված: Առանց տարիքի խտրության շրջանաձև պառկում են այնտեղ, ծնողներն իրենց երեխաներով և ամբողջ տնով: Պահոց օրերին, որոնք տարվա ընթացքում հաճախակի են պատահում, օրվա աշխատանքից հոգնած՝ մածուներ, աղած կամ եփած ձուկը, բրնձապուրը և կամ շոր հացի մեջ փաթաթված կանաչեղենը նրանց շատ ավելի է դուր գալիս, քան հազարավոր համադամ կերակուրներ: Ցերեկվա ժամի մոտ տասն է: Մայրը բաց է անում հասարակ սուպրան (մի շոր, որի մեջ հաց կա), որտեղ գտնվում է ջրով փափկացրած բարակ հաց: Մայրը դրանցից ամեն մեկի առջև դնում է երկու երեք հատ, ափսեների մեջ լցնում կերակուրը, և հենց որ ամեն մեկն ստանում է իր բաժինը, վերցնում է եղած շեղածը և ուտում, կանգնած կամ նստած, այն ծառի տակ, որ ինքն է խնամել: Հաճախ պատահում է, որ մեկն ավելի է ստանում, քան մյուսը. նման դեպքերում նա չի ազատվի, մինչև որ այդ ավելին էլ մյուսների հետ շբաժանի: Նրանք ժամերով վազում են շատ ստացողի ետևից և խլում ավելին: Հաճախ դա մի փոքր պատառ է, որ բոլորին չի բավականացնում: Մայրն այդ տալիս է իր ամուսնուն կամ ամենից ավելի սիրածին: Առաջինը մասմաս անելով հայրաբար բաժանում է այն բոլորին. մյուսը՝ օգտվելով իր առավելությունից, չի ուզում այդ անել. սակայն մյուսները չեն թողնում, որ դա նրա բերանը մտնի: Ծաշի ժամանակ քիչ չեն պատահում տաք վեճեր: Եթե հայրը ներկա է, գործը մի բառով վերջանում է. նա է միայն կարողանում միանգամայն խելացի ձևով բոլորին բավարարել. հակառակ դեպքում իրավունքն ուժեղինն է: Մյուսները, հակառակ մոր պաղատանքների ու սպառնալիքների, ժամերով լալիս են: Նույնը կատարվում է նաև ընթրիքի ժամանակ, որ երբեմն այգում, երբեմն էլ տանն են անում: Հասակավոր տղամարդիկ, եթե հատուկ բան չի պատրաստված, իրենց օրապարենը զբուրպանից կամ գոտու միջից հանելով՝ ուտում են իրենց աշխատանքի վայրում. որ այդտեղով անցնող ամեն մեկը գոնե մի պատառ, մի բաժակ գինի պետք է վայելի, ինքնին հասկանալի է:

Բացառությամբ տան կանանց, աղջիկների և ծերերի, որոնք պետք է վայելու չհազնվեն, բնության այս հարազատ զավակները, հաճախ բացի բամբակյա կամ մետաքսյա կարմիր կամ սպիտակ մի շապկից, հագին ուրիշ բան չունեն. մարմնի մյուս մասերը հաճախ ծածկված չեն: Նրանք վազվզում են ոտաբոբիկ, դուրսն ու վիզը բաց, և երկինքը ամենահոգածու կերպով պաշտպանում է նրանց: Ամենից ավելի ուրախ ու երջանիկ են նրանք, որոնք մի այժ, ոչխար, կամ մի գառ ունեն: Նրանք ծաղիկներով զարդարում են այդ կենդանիներին, վզին բոժոժներ կախում և օրերով վազվզում ու խաղում են նրանց հետ: Պետք է միայն տեսնել, թե մկանների ինչպիսի ուժ, ինչպիսի թարմություն, առողջություն է արտահայտում նրանց արտաքինը: Անձրևի ժամանակ նրանք լինում են այգու տնակում <հնձանում> կամ դիտավորյալ կանգնում են անձրևի տակ, որպեսզի լավ թրջվեն, քանի որ անձրևը ո՛չ իրենց մարմնին է վնասում, ո՛չ էլ շորերին: Աշխարհի բոլոր մոլորություններից հեռու, նրանք երկրային իրենց դրախտում ամենաերջանիկ արարածներն են՝ շրջապատված բնության անուշահոտ բուրմունքով ու բոլոր հրապուրներով: Նրանց հոգին երբեք այլ հրճվանք չի զգում, բացի իրենց շրջապատից: Նրանք իրենց հարազատ ծնողներից, քույրերից, եղբայրներից բացի ուրիշ մարդ չեն ճանաչում: Մասմեղականների հետապնդումն ստիպում է նրանց այս աշխարհից մի քայլ իսկ այն կողմ շանցնել: Հաճախ 10—15 տարեկան հասակում իսկ շատերը չեն ճանաչում իրենց մայրաբաղաբը, և եթե լինում են այնտեղ, ապա միայն մի բան վաճառելու կամ գնելու համար և իսկույն էլ վերադառնում: Արդ, ինչպե՞ս կարող են նրանք արատներ ընդօրինակել, երբ այդպիսիք ո՛չ տեսնում և ո՛չ էլ դրանց մասին լսում են. բացի այն տուրուդմիտցից, վիրավորանքներից և սպանություններից, որ պատահում են ավազակների և իրենց ծնողների միջև, նրանք այլ բան չեն տեսնում, որ կարողանա նրանց պարզ հոգին ապականել: Իսկ թե ի՞նչ տպավորություն են թողնում այս տեսարանները երիտասարդ հոգու վրա, այդ կարող է յուրաքանչյուր ոք պատկերացնել՝ հիշելով իր պատանեկան շրջանը: Հասարակ երգերը, որ մարդ այստեղ ամառն ամենուրեք լսում է, նրանց զգացումների դրոշմը, լեզուն են:

Ցերեկն այսպես անցկացնելուց հետո, մեծերն իրենց հայրերի հետ այգում պահակ են մնում: Խավար գիշերվա մեջ նրանք շրջում են և զինված հսկում, որ չլինի թե մեկը բռնություններ ստանի և մի բան հափշտակի: Նրանց մի մասը նստում է կրակի շուրջ կամ հանգստանում է ծառի թալվարի վրա. հայրը կամ որդին իրենց զգալարանների ամբողջ սրությունը լարելով այս ու այն կողմ են սողոսկում, կրկին գալիս են և ուղարկում մյուսներին և այսպես հաջորդաբար ողջ գիշերը: Հարևաններով հավաքվում են և զրուցում:

կրակի շուրջը և կամ պարիսպների վրա, կամ էլ սուլոցով միմյանց փոխադարձ նշաններ տալիս: Այս արկածների մասին բավական պատմել եմ, այնպես որ նորից կրկնելու կարիք չկա:

Հենց որ երեկոյան մթնշաղն իջնում է, փոքր տղաներն ու աղջիկներն իրենց մայրերի հետ խաղալով ու երգելով շարժվում են դեպի տուն, տղամարդկանց ընթրիք են տալիս կամ նրանց բաժինն ուղարկում: Հասակավորների, ինչպես նաև երեխաների համար մեծ հաճույք է ամեն երեկո այգուց որևէ բան՝ փայտ, ամանեղեն կամ մրգով լի կողովներ իրենց հետ վերցնելը, որ կանայք գլխի վրա, տղաները մեջքի վրա են տանում: Շատ փոքր երեխաներին մայրերը կամ քույրերը տանում են գրկած կամ իրենց մեջքին, կամ էլ նստեցնում են ձիու, ավանակի բեռան մեջտեղը և ձեռքերով ամուր պահում: Թվում է, թե ողջ գյուղը ժամացույցի միկնույն զարկով տուն է կանչվում, որովհետև կարելի է տեսնել, թե ինչպես նրանք խումբ-խումբ և միշտ միևնույն ձևով, ամեն կողմից շարժվում են: Կանայք երբեք մենակ չեն դնում, այլ միշտ բազմաթիվ հարևանուհիների և երեխաների հետ: Այդ ժամանակ նրանց զրույցն այնպիսի բնույթ է կրում, որ կարծես ամբողջ օրը միմյանց ո՛չ տեսել և ո՛չ էլ իրար հետ խոսել են: Դանդաղ քայլերով նրանք բարձրանում են դիք բլուրները, որտեղ իրենց բնակարաններն են: Ծանապարհին հանգստանալու և զրուցելու համար երկար կանգ են առնում: Մինչև իսկ ծանր բեռը նրանց հետ չի պահում դրանից. նրանք բեռը ցած են դնում կամ պահում են նույն դիրքում և բոլորովին հանգիստ շարունակում սկսված խոսակցությունը: Հաճախ մի փոքր նստում են քարերին, որից հետո ավելի աշխույժ են դառնում, քան երբևէ: Բաժանվելու ժամանակ նրանց սովորական արտահայտությունը մեկ ընդմիշտ նույնն է. որոնց ճանապարհն ավելի կարճ է, միաբերան ասում են մյուսներին, առանց անվան կամ կոչման. «Գնաք բարո՛վ», որին մյուսները պատասխանում են. «Մնա՛ք բարով»: Ես խորհուրդ կտամ ամեն մեկին, ով բախտ կունենա այդ վայրը տեսնելու, երեկոյան կանգնել որևէ ճանապարհի վրա և սպասել նրանց: Ուրիշ ոչ մի տեղ չի կարելի նրանց այնպես հանդարտ, այնպես անհոգ, այնպես անվախ և, միաժամանակ, այնպես գրավիչ տեսնել, ինչպես այստեղ — օրվա ընթացքում թարմ օդը վայելած և աճա իրենց բեռան տակ կարմրատակած, դեմքի թարմ գույնով, ավելացրած դրան երեկոյան մթնշաղը: Այդպիսի մեկի իր դերը լավագույն կերպով կատարած և շահած կլինի, եթե այնպես աննկատ մոտենա, քանի դեռ նրանք չեն հասցրել իրենց գլուխը, մեջքը, գիրկը ազատել իրենց բեռից, մի բան, որ նրանք անում են, երբ մի այդպիսի գննող աչք նշմարեն: Սպիտակ և կարմիր քողերը հեռվից մատնում են նրանց. աղջիկները գնում են երեսները բաց, բայց նման դեպքում ծածկում

են այն ձեռքերով: Նրանք մինչև իսկ սիրով ժպտում ու հաճույքով դիտում են, երբ օտարականն անցնելիս թեթևակի նայում է իրենց: Նրանք օտարականին արժանացնում են հարևանցի հայացքի, բայց շատ մեծ զգուշությամբ: Այլապես նրանք շատ ամաչկոտ են, ինչպես այդ կարելի է դիտել տանը:

Երբ տուն են հասնում, կովերն արդեն հանդից վերադարձած են լինում: կթում են նրանց ու ասլա կեր տալիս: Այնուհետև սկսում են ընթրիք պատրաստել: Միշտ չէ, որ եփում են: Հաջորդ օրվա համար մածոն են մերում: Վերջինս անում են հետևյալ կերպ. թարմ կաթը եռացնում են, ապա թողնում այնքան, մինչև գոլանա, որից հետո նրա մեջ մի լիքը գդալ հին մածոն են լցնում: Երեք-չորս ժամվա ընթացքում դա վերածվում է մի բավական թանձր զանգվածի, որպիսին Եվրոպայում բնավ կերած չեք լինի: Սա շատ ավելի համեղ ու սննդարար է, որովհետև ջրային մաս քիչ է մնում: Ես չեմ խոսում պանրի կամ դրա նման զանգվածի մասին, այլ իսկական մածոնի: Դա նաև այն առավելությունն ունի, որ ամբողջ տարին կարելի է պատրաստել, ընդ որում ձմռանը շատ ավելի համեղ է, քան ամռանը, քանի որ ջրային մաս քիչ է պարունակում: Այն դեպքում, երբ դստն մուր է, կամ էլ անձրև է գալիս, նրանք լույսի տակ, բոլորը միասին, թեթև ընթրում են և քնում ծածկի տակ: Եթե եղանակը պայծառ է, ինչ որ մեզ մոտ ամռանը համարյա միշտ լինում է, նրանք այդ նույնը կատարում են լուսնի կամ աստղերի շողերի տակ, տան կտուրի վրա, որ այնքան ավելի հրապուրիչ ու քաղցրահամ է, որքան զով քամին ավելի է փչում: Կտուրից կարելի է տեսնել ամենահեռավոր գետերը, կրակի մի շողք, գետերի սպիտակ ընթացքը: Այդտեղից նրանք ժամերով խոսում են հարևանների հետ, և ով լավ ձայն ունի, գրավում է բոլորի, մասնավորապես, ջահել աղջիկների ականջը: Նրանք անկողիններում պառկած լսում են մինչև կես գիշեր՝ հառաչանքներով և հոգեկան հուզումով, քանի որ այդ երգերը իսկապես որ ռոմանտիկ և միևնույն ժամանակ թախծոտ են: Դրանք նկարագրում են, թե ինչպես երկու հոգիներ մոխրի են վերածվում և միայն այն ժամանակ են միանում, երբ նրանցից երկու վարդ է ծաղկում. սակայն նրանք երբեք չեն կարող միմյանց հետ կրկին գրկախառնվել, որովհետև սիրահարները միևնույն դավանանքին չեն պատկանում: Տատասկի մի թուփ, որն աճում է նրանց միջև, բաժանում է նրանց միմյանցից, Դա մի վճուղ է, որը նրանց կենդանության ժամանակ խանգարում էր ի կատար ածելու իրենց իղձը: Կամ՝ երգիչն օտարություն է գնում և իր սիրածին հավիտենական հավատարմության երդում տալիս. վերջինս էլ միևնույն բառերով իր հավատարմությունն է խոստանում: Կամ, ասենք, մի հերոս կակ եղբայր մեծ վտանգի մեջ է և օգնության է կանչում յուրայիններին, մասնավորապես քրոջը: Այդ մասին սակայն հետագայում:

Մերերը, որոնք ամենօրյա եկեղեցական արարողություններն երբեք բաց չեն թողնում, ահա վերադառնում են տուն, ասելով. «Ողորմի աստված», Դրան բոլորը պատասխանում են. «Աստված քո հոգուն էլ փրկություն տա», Կանայք զբաղվում են կարագ պատրաստելով, որ ցերեկը շին կարող անել այդ տեղի է ունենում շաբաթը մեկ անգամ, երբեմն նաև ավելի ուշ: Կանայք օրեր շարունակ հավաքում են մնացած մածուներ և երբ արդեն բավական հավաքվում է, սկսում են մշակել: Դրա համար նրանք երեք-չորս ոտնաչափ երկարությամբ և կես ոտնաչափ տրամագծով փայտյա մի մեծ գլան՝ <խնոցի> ունեն: Սրա երկու կողմերը փակ են, իսկ մեջտեղը մի անցք կա: Մածուներն այս անցքով լցնում են ներս, վրայից էլ տաք ջուր. այնուհետև փակում են այն, խնոցին կախում են սենյակի առաստաղի հեծանից երկու պարանով, որոնք իրարից այնքան են հեռու, որքան խնոցին է, այսինքն ըստ երկարության, իսկ խնոցին այնպես են հագցնում պարանի մեջ, որ մի պարանը նրա մի ծայրը, մյուսը երկրորդ ծայրը գետնից բարձր պահի: Խնոցու երկու ծայրերին խոռոչներ են փորված, կամ ծայրերը մի բարակ փայտով շատ ամուր օղակված են. դրա նպատակն այն է, որ պարանը նրանից դուրս չարժնի: Հասկանալի է, որ անցքը վերևի կողմն է մնում:

Մեկ կամ երկու հոգի կանգնում են երկու ծայրերին և խնոցին հորիզոնական դիրքով այնքան այս ու այն կողմ տարուբերում, մինչև որ զանգվածը լուծվի: Ժամանակ առ ժամանակ խնոցին շրջում են այնպես, որ անցքը մի կողմի վրա գա և նայում են: Գդալով զանգվածից մի փոքր վերցնում են և ստուգում, թե որքան է այն լուծվել: Վերջինս կրկնում են այնքան ժամանակ, մինչև որ ամբողջովին պատրաստ լինի: Կարագը պահում են կավի մի ամանի մեջ. մնացորդից մի թեթև ապուր են պատրաստում, որ կանաչեղենով եփած, բավականին համեղ է: Ես ներողություն եմ խնդրում, որ ճակատագրական այս խնոցիով շատ տարվեցի. իմ նպատակն էր ընթերցողին գյուղական վայելքներն այնպես ներկայացնել, ինչպես դրանք կան և ինչպիսի հրապույր ունեն: Քանի որ դրա գործածությունը շատ տարածված է, հետևաբար և ես չուզեցի այն մոռանալ:

Մեր բարեկամներն այժմ միմյանց պատմում են օրվա իրենց ապրումները: Տան պառավ տնպահը պատմելու և լսելու ամենաշատ բաներն ունի: Նրանք այս զրույցների ժամանակ ննջում են, շատերը միևնույն վերմակի տակ: Այս վայրը, որն ամբողջովին իմ կողմից արդեն նկարագրված ձմռան գիշերների բնույթն ունի,— այս ճանապարհն ես աշխարհում ոչնչի հետ չեմ համեմատի, ոչ մի բանի հետ չեմ փոխի, որովհետև քանի-քանի անգամ եմ ես դիտել իր ամբողջ ուժով արևմտյան հորիզոնում ինձ դեմ հանդիման կանգնած մայր մտնող շառագունած արեգակը և մանկական հայացքով

ծայտացել: Ես հաճախ եմ հիշատակել Քանախեթի հրապույրների մասին. ոչ մի բնականաբար այնքան գեղեցիկ, այնպես երկնային չէ, ինչպես այս բարձրադիր վայրը՝ հարավային երկնքի տակ, երեկոյան մթնշաղին, երբ ահն ու հրճվանքը, սարսափն ու հույսը, երբ օրվա պատկերները հիշողությունդ մեջ դեռ թարմ են՝ խաղերն ու բնությունը և այս թեք դիրքը, երբ քաղաքը, գյուղի այգիները, հսկա Արարատն ու Ալագյազը վրա հասնող գիշերվա մեջ հետըհետեռ անհետանում են աչքերիցդ,— թե այս բոլորը ինչպիսի տպավորություն են թողել ինձ վրա, ես չեմ փոխի և ո՛չ մի բանի հետ, որ տեսել եմ հետագայում: Ծառերի այն խշշոցը, որ առաջանում է գրեթե ամեն երեկոյան եղ բարձրացող ուժեղ քամուց, գետերի կարկաչը և գիշերային լույսի տակ նրանց արծաթե փայլը, ուրախ սիրտսփոցը,— այս բոլորը դրդում են ինձ, որքան կարելի է շուտ տուն վերադառնալ, որպեսզի մերոնց դրկում բաղձալի հանգիստ գտնեմ: Ա՛խ, սրանք պատկերներ են, որ թերևս ոչ մի նկարչի աչք չի տեսել, ոչ մի այլ սիրտ չի զգացել: Անգամ երբ ես վանքից վերադառնում էի, և տանն իմ գալու մասին արդեն գիտեի, որովհետև այնտեղից մեկին իմ հետևից էին ուղարկում,— ես տեսնում էի, թե ինչպես ցերեկը մայրս և եղբայրներս ինձ մի վերստաշափ ընդառաջ էին եկել: Փոքրերը մեկնվում էին այգու պատերին: Երեկոյան, այս ճանապարհի վրա, մթնոթյան մեջ ես հազիվ կարող էի կռահել, թե այնտեղ քարերին նստած՝ մարդ կարող է լինել, երբ հանկարծ լսում էի նրանց միաբերան կանչը. «Սրտիս հատոր զավակս, թանկագին եղբայրս»: Նրանց գրկախառնումից, համբույրներից, որոնցով ինձ մինչև տուն էին ուղեկցում, արդարև պետք է բնությունից լքված, անսիրտ մարդ լինես, որպեսզի չհուզվես: Դռան առաջ կանգնած էր լինում հայրս կամ հորեղբայրս, որին ես հոր նման հարգում եմ, և սրտագին կրծքին սեղմելով ասում էին. «Սրտիս հատոր, մեր աչքի լույս: Այն օրից, ինչ բաժանվել ենք քեզանից մենք ապրում ենք երջանիկ, միայն քո բացակայությունն ենք զգում, միայն կարոտդ ենք քաշում»: Ես արդեն պատմեցի իմ բույրերի ու եղբայրների անկեղծ վերաբերմունքի մասին, թե ինչպես նրանք իրենց բոլոր փայփայցանքներով շաղկապանախաղով, ուզում էին իմ քունն էլ քողոցացնել, Այժմ ես ուզում եմ հետևյալն էլ ավելացնել.— աստղազարդ երկինքը, գիշերվա թարմ, զով օդը, նրանց սրտի, ինչպես նաև շնչառության ջերմությունը: Ես երբեք այնպես քաղցր չեմ ննջել, այնպես քաղցր զարթնել և թերևս դա ինձ այլևս երբեք չի վիճակվի: Արևը մեզ քուն էր տալիս, արևն այն նորից վերցնում՝ կրկին պարգևելու համար:

Այգում ժամանակ առ ժամանակ կատարվող բոլոր հաճելի զբաղմունքներից ուզում եմ միայն երկուսի վրա փոքր ինչ հանգամանորեն կանգ առ-

նել: Մեկով միաժամանակ սկսվում է այգու կյանքը, մյուսով՝ ավարտվում: Առաջինը թուփ քափ տալն է, երկրորդը՝ այգեկուծը: Ո՛չ մի միրգ ավելի վաղ չի հասնում, քան թուփը և ոչ մեկն ամենից ուշ չեն հավաքում, քան խաղողը:

Նախքան թթի հասնելը յուրաքանչյուր տանտեր, եթե կարողություն ունի, բրդյա կամ բամբակյա բազմաթիվ կտորներից մի մեծ սփռոց է կարում: Դա լինում է կամ քառակուսի, կամ էլ երկարավուն: Եթե քառակուսի է, ապա ամեն կողմը հավասար է մոտ երեք-չորս սաժենի. իսկ եթե երկարավուն, ապա՝ ավելի մեծ: Մի քիչ առաջ ես ասացի, որ թուփը շատ քնքուշ է և միևնույն ժամանակ այնպիսի հատկություն ունի, որ քամուց մեծ քանակությամբ վայր է թափվում և անմիջապես ցրիվ գալիս, ընդ որում հյութը մեծ մասամբ դուրս է գալիս և դժվարացնում ձեռքերով հավաքելը, մի բան, որ գյուղացիներն ամեն օր անում են, եթե չեն ուզում, որ մեծ մասը կորչի: Միգի քանակն էլ անասելի շատ է. եթե մեկը 10—20 ծառ ունի, այն էլ մեծ ծառեր, ապա հնարավորությունից վեր է՝ բոլորը հավաքել: Ոմանք, սակայն, հարյուրից ավելի ծառեր ունեն. դրա համար էլ պատրաստում են հիշյալ նպատակահարմար հարմարանքը, բայց, շնայած դրան, այն օգտագործելու համար միշտ հինգ մարդ է հարկավոր: Մի տղամարդ (երբեմն էլ կին), ձեռքին մի կացին, բաշտանում է ծառը, երբ արդեն մինչ այդ մի քանի անգամ խաշակնքել է և աստծուն ապավինել: Այս աղոթքը կատարվում է միայն առաջին ծառը բարձրանալիս, և սկսելով ամենաստորին ճյուղերից, շարունակում է գործը: Ներքևից դիտում են, թե նա ո՞ր ճյուղն է ուզում ամենից առաջ թակել: Չորս հոգի ամեն կողմից բռնում են սփռոցը և կանգնում ծառի տակ: Կացնի հակառակ կողմով նա նախ խփում է փոքր ճյուղերին՝ շատ թույլ կերպով, մեծ և հաստ ճյուղերին՝ ավելի ուժեղ և մի քանի անգամ: Շատ հաճելի տեսարան է, թե ինչպես միանգամից քնքուշ պտուղները հարյուրներով ամեն մի ճյուղից անձրևի նման սփռոցի մեջ են թափվում, իսկ այն պահողը, ով էլ լինի, ցանկացածի շափ կարող է ուտել: Նա ինչքան վերև է բարձրանում, հետզհետե անտեսանելի է դառնում, հետևապես պետք է մի թեթև հարվածով ցույց տա իր տեղը և ճյուղը, որից հետո ներքևում կանգնածները փոխում են իրենց դիրքը: Աշխուժություն այժմ ավելի է մեծանում, որովհետև մրգերը պետք է շատ ճյուղերի և տերևների վրայով թափվեն. այդ ժամանակ դրանք աղմուկ են հանում և անձրևի տարափի նման թափվում: Թթի մի մասը հանդիպելով հաստ ճյուղերին հենց վերևում ճխվում է կամ ջարդվում: Դա ներքևում կանգնողներին այնպես է թրջում, որ անձրևի պատրանքն ավելի զգալի կլիներ, եթե մրգերն աչքի առաջ չլինեին: Բնական է, որ թթի կեսը կորչում է, օրովհետև ճյու-

ղերից շատերն ուղիղ են, և ծառի բունը խանգարում է սփռոցը մոտեցնելուն, բայց, առանց այդ էլ, հնարավոր չէ բոլորը հավաքել, որովհետև ճյուղերը շատ մեծ են ու տարածված, և միրգը բոլոր ծայրերից այս ու այն կողմ է շարտվում: Դրա մի մասը մեծ շարչարանքով հետո հավաքում են: Բացի այդ, սփռոցը պետք է շուտ-շուտ դատարկել, այլապես հյութը մեկ երկու ռոպեում սփռոցից կհոսի, մի բան որ իսկապես միշտ էլ պատահում է: Դրանից արդեն կարելի է եզրակացնել, թե այս պտուղը որքան հյութեղ և քնքուշ պետք է լինի:

Եվ այսպես, անցնում են մեկ ծառից մյուսը՝ միշտ միևնույն ձևով: Տարեկան կարելի է հինգից-վեց անգամ առատորեն թափ տալ: Սակայն այս վերջինն էլ քիչ է: Դրանից հետո էլ մի մեծ բաժին զոհ է դառնում անկուշ հյուրերին: Պտուղն օգտագործում են շորս կերպ. այն շորացնում և ուտում են որպես քաղցավենիք, որ շատ համեղ է: Նրանից պատրաստում են քացախ, դոշաբ և օղի: Վերջինների պատրաստման եղանակները մի այլ տեղ շարադրված են:

Այգեկուծը կատարվում է հետևյալ ձևով. ով շատ և միևնույն ժամանակ մեծ այգիներ ունի, իսկ գյուղում միայն քչերը չունեն, առավոտ վաղ իր մոտ է հրավիրում ազգականների ու հարևանների մեծ մասին, նաև բոլորովին անծանոթների, որ պատահաբար գյուղում են լինում: Նա կարիք չունի ասելու, թե ինչու է կանչել, որովհետև հենց տարվա ժամանակն ինքն արդեն նրանց հասկանալ է տալիս այդ: Դրանք հասուն կանայք են իրենց երեխաներով, տղա կամ աղջիկ. տղամարդ՝ հազվադեպ: Տան տերերը հատկապես այս նպատակի համար պահում են մի այծ, ոչխար կամ մի գառ, որ մորթում են և հենց այգում խորոված պատրաստում, ապուր կամ այլ կերակուրներ եփում, որոնք բոլորն էլ յուրատեսակ են. կամ գնում են միս, բրինձ ու դրանցով զանազան կերակուրներ պատրաստում:

Հյուրերն առավոտյան վաղ հայտնվում են կողովներով ու դանակներով և տանտիրոջը գտնում այնտեղ՝ զանազան նախապատրաստություններով զբաղված: Մեկը մաքրում է այն տեղն, ուր խաղողն են հավաքելու, մեկ ուրիշը պատրաստում է մեծ կողովներ, երրորդը կերակուրներն է եփում: Մի թեթև նախաճաշից հետո գործի են անցնում: Խաղողի այգիները բաժանված են մեծ թմբերի, որոնք բավականին երկար, բայց անհամեմատ լայն և այնքան բարձր են, որ հասակով մեկ կանգնած մարդը հազիվ է նկատվում դրանց միջև: Տարեցներն երկու երեք հոգով զբաղվում են այդ թմբերից մեկով, ողկուղյները կտրում են և դնում կողովի մեջ, որ տղաները՝ գլխներին դրած, պահում են նրանց առաջ: Հենց որ կողովները լցվում են, շուտ են տալիս ավելի մեծերի մեջ, իսկ տղամարդիկ այն տանում են հնձանը, թու-

փում այնտեղ և կրկին ետ բերում՝ նորից նույնն անելու համար: Բոլորի ձեռքերը զբաղված են ամենաեռանդուն կերպով, բայց լեղուններն ավելի կատակը, ձեռ անելը և ծիծաղը վերջ չունեն: Հենց որ կշտանում են, ինչ որ շատ շուտ է լինում, մեկը հաճախ մոռանում է իր աշխատանքը և ուզում է հարևանուհուն գետին գցել: մի ուրիշը պտուղներ է շարտում մյուսի վրա, առանց այդ նկատել տալու, որովհետև իսկույն խաղողը պահում է ձեռքում: Նրանց միջից մի երգչուհի մեղմ երգում է, որին ձայնակցում է մեծ մասը, բայց այնքան ցածր, որ ձայնը մոտ տարածություն վրա հաղիվ է լսվում: Մի ուրիշը պատմություններ և արկածներ է պատմում, որը նրանց շատեղի ծիծաղն արցունքի է փոխում: Ամենից շատ զբաղվածը տանտիրուհին է, նա աշխատում է բոլորին զբաղեցնել, այնպիսի բաներ է ցույց տալիս ու պատմում, որոնք կարող են նրանց զվարճացնել: Այդ ժամանակ ամբողջ երկրում շրջում են շատ զվարճախոսներ, աճաբարարներ ու գուսաններ: Ամեն մի շնչին գործի համար նրանց դիտավորյալ վարձում են այդ օրը: Երբ նրանք արդեն կուշտ կերել են, սկսում են իրենց աճաբարարությունները, որ վերջ չունեն: Այս զվարճությունների տակ նրանք աշխատում են մինչև կեսօր: Ժամը տասին բոլորը հավաքվում են և ճաշում, ապա մի փոքր հանգրստանում ու կրկին գործի անցնում: Այս բոլորը տեղի է ունենում սովորաբար կանաչ մարդագետնի վրա կամ մեկուսի ընկած ծառերի տակ, որտեղ տղամարդ չկա: Ով այդ օրերին այստեղ երևա, իր մասնակցություն բաժինն ունի: Այդպիսին կարող է նրանց հետ աշխատել, եթե ցանկություն ունի: Նրանք, սակայն, մեծ մասամբ մի բան անում են, քանի դեռ ախորժակները չեն հագեցրել: Հենց որ դա կատարվում է, ավելի լավ է նրանց ճանապարհ դնել, որովհետև նրանք կխանդարեն ուրիշներին էլ, որոնց նպատակը գործը, որքան կարելի է, շուտ վերջացնելն է: Երեկոյան երբ տուն են վերադառնում, բոլորն, առանց բացառության, տանում են իրենց հետ բերած խաղողով լի կողովը: Թփերին մնացած խաղողը հավաքում են տանեցիները: սակայն դրանից հետո էլ դեռ բավականաչափ մնում է, մասամբ չնկատելուց, մասամբ էլ թողնում են դիտավորյալ, որպեսզի միշտ թարմ խաղող լինի: Դրանից հետո ամեն ոք, այսինքն օտարականները, կարող են այգի գնալ և ճռաքաղ անել, որի ժամանակ մեծ մասամբ լավ հաջողություն են ունենում:

Ընդհանրապես, երբ որևէ ծառ քաղված է, ամեն մարդ կարող է իր համար ուզածին չափ որոնել, մի բան, որ պատահում է մասնավորապես ընկույզի ծառերի հետ: Ճարպիկ տղաներն ամեն տարի այդ ճանապարհով հողարներով ընկույզ են հավաքում: Ծառերից շատերի ընկույզը մի անգամ թափ տալով չի վերջանում: Ընկույզ թափ տալը կատարվում է մի ձողով:

որը մեկը ձեռքն առած վերևից խփում է. հարվածի արդյունքը հաճախ շատ զգալի է լինում, եթե մոտ ես կանգնած. այդ պատճառով էլ գետնից ոչ մի հատ չեն վերցնում, մինչև ամբողջ ծառը թափ չտան:

Դրանից հետո ամեն ինչ հետզհետե սկսում է ամայանալ: Արդեն աշուն է: Այժմ այստեղ մեծ մասամբ երեխաներն են խաղում կամ անասուններին են արածացնում: Չգիտեմ, ինչպիսի՞ զգացումներով կհամակի մարդ, երբ տեսնի, որ այն վայրը, այն ծառը, որին այնքան սիրում, այնպես խնամում էր, ծածկվել է նախ կարմրախառն դեղին, որ գունավորված տերևներից է, իսկ հետո բոլորովին սպիտակ զգեստով: Ամեն շարժում ու աշխուժություն տեղի է տալիս մի անդորրի, ուր միայն արտամություն կա և սուգ: Միրահարներն այստեղ արցունքով նայում են՝ այժմ տերևաթափ ու անկենդան թփուտներին, մարգագետիններին, իրենց մանկական խաղերի մտերիմ վկաներին: Մայրերը, որոնք իրենց ծծկերներին այնպես քնքուշ խնամել են, երեխաները, որոնք քունն ու խաղն այնպես քաղցր էր ընթացել, — ամեն մեկը տուն է շտապում՝ հառաչանքով ու դողողացող սրտով: Ամենաթույլ ձայնն իսկ այժմ վերստերի վրա հնչում է բոլորովին բարձր, և նրա արձագանքը ջինջ օդի միջով ետ է գալիս ձորերից, այգիների պարիսպներից ու հնձաններից ու թափանցում մարդկային հոգու խորքը:

Մի տեղ կարելի է տեսնել մինչև երկինք հասնող մի ծխասյուն, որ բազմազան ձևերով և գալարումներով վեր է բարձրանում, մի ուրիշ տեղ մի բոց է կայծկլտում, մերթ վառ, մերթ թույլ, և մարդ կարծում է, թե դրանք ոգիներ են, որոնք գիշերվա խավարի մեջ դուրս են սողում կրակից: Սակայն դրանք այլ արարածներ չեն, քան հովիվներ կամ ճամփորդներ, որոնք այս լքված վայրում գիշերային ապաստան են որոնում, կամ դրանք ուրախ զինվորներ և կամ էլ, ինչո՞ւ չէ, ավազակներ են, որոնք ցերեկը թաքնվում են և հաղվադեպ չէ, որ հարձակվում են մարդկանց վրա: Այդ պատճառով էլ տարվա այս միջոցին ոչ ոք գիշերն այգում չի մնում. ցերեկն այս տեղերով անցնում են միմիայն զինված և խմբերով: Նազելի դարունը սակայն ամբողջ ձեռքով կրկին վերադարձնում է բոլորը և մոռացնել տալիս ամեն վիշտ: Երգերը նորից կենդանանում են. մարդիկ գարնան հրապույրներն այնպե՛ս ազահորեն են ընկալում, կարծես տարիներ շարունակ նման բան ո՛չ տեսել և ո՛չ էլ վայելել են: Ամեն ինչ հուժկու ուժով դուրս է թափանցում հողից. շուրջը ամեն ինչ կանաչ է դառնում, ծաղկում բազմազան ձևով ու գույնով:

ա, Իբրև ծանոթություն:— Հայերը հավատում են, որ արձագանքը կամ էրան ոգիների ձայն է, որի հեղինակը բոլորովին անտեսանելի թաքնվում է շրջակայքում՝ բարայրների մեջ: Յոյ պատճառով էլ արձագանքը նրանց սարսուռ է ազդում:

Քաղաքների դաշլայլը, աղբյուրների խոխոջը և վերադարձնած բնության ձայնն ամենահաճելի ներդաշնակութամբ հնչում են սարերի ու ձորերի միջով. ամեն ինչ շնչում է խոր հոգով, տարածում է բուրմունք: Արտուտներն ու սոխակները երջանկացած գեղջուկ մանուկների համար ուրախ ավետաբերներ են, որոնց ցնծությունն ու մեղեդիները անցորդներին ականջներն են թափանցում առավել քաղցր, առավել հրապուրիչ, քանի որ դրանք բխում են մաքուր, պարզ սրտից: Շրջելով արտերը նրանք նորից որոնում են մանուշակներ, որպեսզի իրենց մայրերի և քույրերի համար փնջեր կազմեն ու բերեն: Տատարակները՝ անխարդախ հավատարմության խորհրդանիշները, դեռ ու դեռ են թռչկոտում, խոտից խոտ, ծառից ծառ փախչում միշտ անբաժան, զույգ-զույգ, և ամեն անկյունում հնչում է նրանց միապաղաղ ձայնը:

Քանաքե՛ռ, իմ սիրագործով ծննդավայր, քո անունը, քո հրապույրներն ավելի վսեմ են, առավել երջանկացնող, քան ես երախտագիտությամբ ու երկյուղածությամբ կարող եմ դրանք թվել և պաշտել: Դո՛ւ պարգևեցիր ինձ գոյություն, երիտասարդություն, որոնք քո ստեղծագործ ուժին դեռևս շատ ու շատ հեռու են արժանի լինելուց: Համբուրելու եմ քո հողը, հենց որ ոտքս դնեմ նրա վրա, մինչև իսկ իմ գերեզմանը, իմ աճյունը հավատարմությամբ կուղեկցեն քեզ, որով իմ սիրտն այնքան կենդանի հրճվում է:

Իմ հայրենակիցների ձմեռային կյանքը մեզ արդեն ծանոթ է: Մի քանի բնորոշ գծերի, որոնք արդյունք են նրանց աշխատասիրության, ես ժամանակին դիտավորյալ շանդրադարձա, որպեսզի հիմա, այստեղ շարադրեմ: Այժմ նրանց հանգստի ու վայելքի ժամանակն է՝ իրենց ընտանիքի և բարեկամների շրջապատում: Բացի այն դեպքերից, երբ նրանք ժամանակ առ ժամանակ ստիպված են դրսում լինել, մեծ մասամբ նրանք գյուղում են մնում և աշխատում են այս հանգիստ ժամանակն ամենահարավոր չափով միմյանց փոխադարձաբար հաճելի դարձնել: Առաջին դեպքում նրանք դուրս են գալիս, որպեսզի բերեն սննդամթերքներ, ցորեն, ձուկ, աղ, փայտ, յուղ և այլն: Նրանք պարսից կառավարության համար ևս բռնադատվում էին կատարելու այլ մեծ մասամբ ժանր աշխատանքներ. մերթ՝ այստեղ՝ իրենց բնակավայրում, երբեմն էլ դրանից դուրս, սակայն այդ ամենը նրանց ուրախ և

խաղաղասեր բնավորությունը քիչ էր մոայլում: Մինչև իսկ ամենահեռավոր բարեկամներն ու ազգականներն այժմ այցի են գալիս նրանց, կամ իրենք են վերջիներին այցելում: Գյուղի ինչպես մեծերը, այնպես էլ կանայք ու երիտասարդները տարբեր խմբեր են կազմում: Նրանք մեկ այստեղ են, մեկ այնտեղ. մերթ՝ ձորում, մերթ՝ իրենց այգում, տներում, կտուրների վրա և քիչ, աննշան ուտելիքներով՝ մեծ մասամբ միրգ ու գինի, հաճելի ժամանակ են անցկացնում: Միայն առաջինները, որպես ընտանիքի հայրեր, իրավունք ունեն այդ բոլորը հրապարակորեն և հնարավորին չափ հանդիսավոր ձևով կատարել, որին այնուհետև մասնակցում են նաև տան մյուս անդամները՝ առանց տարիքի և սեռի խտրության: Նրանք երգերով ու ղվարճություններով և մի փոքր ճաշով հաճախ ամբողջ գիշերներ են անցկացնում: Նրանց ամենագլխավոր կերակուրներն են՝ փլավ, խորոված, կաղամբով կամ այլ բանջարեղենով եփած միս, տապակած ճուտ, ձվից, մրգերից պատրաստված ուտելիքներ և աղած ձուկ, որը միշտ պետք է լինի, որովհետև դա նպաստում է գինու վայելքին: Այս համեղ խմիչքի գործածության մեջ ամեն մեկն աշխատում է հաղթել մյուսներին, բայց սակավ է հաղթանակը տանում, որովհետև չափավորությունը և ծիծաղելի չդառնալու ամոթի զգացումը նրանց որոշ սահմանների մեջ են պահում, որպիսի սահմանը ոչ մի օտարազգի չի կարող պատկերացնել, եթե մտածի, որ դրանք գյուղացիներ են և չափազանց անգետ: Կանայք իրենց խնջույքներն անում են մրգի մառաններում, հաճախ հենց գինու կարասի մոտ: Դրանց մեծ մասամբ ներկա են լինում նաև իրենց երեխաները: Մի քանի բառ փոխանակելուց հետո, երբ արդեն միմյանց առողջություն ու երջանկություն են ցանկացել, դատարկում են բաժակը, ընդ որում երեսները շրջում են, կամ էլ ձեռքով ծածկում ի նշան ամոթխածության, որ նրանք մինչև իսկ իրենց սեռի նկատմամբ պահպանում են: Զահել կանայք ու աղջիկներն երկար և ձիգ տարիներ կամավոր կերպով, ինչպես նախապես հիշատակել եմ, դսպում են իրենց գինու գործածությունից³⁵, նրանց համար մեծագույն երջանկություն է, երբ իրենց ջահել ամուսիններն ամուսնական առաջաստում իրենց բերանից գինու հոտ չեն առնում. այլապես նրանց մոտ կկորցնեն իրենց վստահությունը, թե այլ արատներից էլ զերծ չեն: Անհավատալի է, թե ինչպես նրանք իրենց վարմունքով առաջին հերթին աշխատում են իրենց ամուսինների բարեհաճությունն ու սերը գրավել և պահպանել: Այդ ժամանակ էլ նրանք համարյա միշտ զբաղվում են իրենց գործերով՝ կարում են, հյուսում, գործում, ոստայնակում՝ իրենց և տան մյուս անդամների համար հագուստ են կարում, մաքրում են տունն ու բակը, այցելում են հարևաններին և այլն: Նրանց ջուլհակային դազգահը յուրօրինակ է, որ դժբախտաբար գծագրել չեմ կարող, որովհետև ես այդ

բ, Մեզ մոտ գոյություն ունի այն հավատը, թե այս թաղանները, որոնց միշտ զույգ ենք հանդիպում, որոնք այլևս կանաչ ծառի կամ խոտի վրա չեն նստի, հենց որ նրանցից մեկը մեռնի: Այդպիսի դեպքերում նրանք նստում են դաշտի քարերի կամ բուրդովին շորացած մի ծառի վրա և այնպիսի թախծոտ ձայն արձակում, որի հնչյունն իսկապես որ շատ տխուր է: Ինչ էլ լինի, չահել սիրահարները մեզ մոտ սովորաբար միմյանց համակում են նույն երազանքով: Նրա անունը հայերեն այնքան քաղցր է հնչում, որ մենք սակավ մի ուրիշ բառ այնպիսի բերկրանքով ենք ընկալում, ինչպես այդ:

չգիտեմ: Հաճախ բոլորը՝ մարդ ու կին և երեխաներ, նստում են քուրսու շուրջ կամ հյուրասենյակի բուխարու մոտ և զրուցում ամբողջ օրը:

Նրանք ամենից ավելի շատ զբաղված և ուրախ են լինում տոն օրերին, մասնավորապես կիրակի օրերը, Նոր տարուն, Մենդին և Զատիկին: Այդ ժամանակ նրանց մառաններն էլ ամենից ավելի են լիքը: Ամեն շաբաթ օր, համարյա բոլորն, անգամ երեխաները, գնում են եկեղեցի՝ երեկոյան ժամերգության, որ ընդհանրապես հայկական եկեղեցիներում կատարվում է շատ հանդիսավոր: Կիրակի օրերը, առավոտյան վաղ, ժամի 5—6-ին, նրանք ներկա են լինում առավոտյան արարողությանը: Պատարագից, որ տեղի է ունենում գրեթե ամեն կիրակի կեսօրին և շատ հանդիսավոր է կատարվում, քչերն են բացակայում: Ամուսնացած կանայք գնում են սպիտակ քողով, որ ծածկում է նրանց ամբողջ մարմինը՝ գլխից մինչև ոտքերը, և նրանց ոչ ոք չի կարող տեսնել: Նրանց երեսը բաց է: Եկեղեցում նրանք այդպես էլ մնում են, և քողը միայն այն ժամանակ են վերցնում, երբ արդեն տանն են: Եկեղեցուց հեռանալիս համբուրում են պատերը, քահանայի ձեռքը և սուրբ ավետարանը, որ նրանք պաշտում են որպես սրբություն: Աղջիկները կրում են փոքր, նուրբ, թափանցիկ մի շղարշ, որի մասին ես արդեն գրել եմ: Մնացյալ եկեղեցի հաճախորդների մասին հետո: Դեռ պատանեկությունից ինձ համար շատ հաճելի զգացում էր, երբ տեսնում էի բարեպաշտ մարդկանց եկեղեցուց գալիս: Ամենից վերջը, երբ այս պաշտամունքի վայրը թողնում են, նրանք բոլորն, առանց բացառության, համբուրում են եկեղեցու դուռը: Նույնն անում են նաև ամեն անգամ ներս մտնելիս: Երբ փողոցում մեկին պատահեն, ապա մեծ ջերմեռանդությամբ ասում են. «Ողորմի Աստված», իսկ մյուսը պատասխանում է. «Քո հոգուն էլ փրկություն աս» և նրան մի փոքր կտոր են տալիս նշխարից, որ միշտ բաժանվում է եկեղեցում, արարողությունից հետո: Սա պետք է տարբերել իսկական հաղորդությունից. առաջինն ստանում են բոլորը: Ընդունողը միայն այն ժամանակ է վերցնում, երբ դեռ ծոմ է: Եթե որևէ բան է կերել, ապա այդ մասին ցավելով, անկեղծորեն ասում է, թե այդպիսի պարգևի արժանի չէ: Եթե ծոմ է, ապա վերցնում է գոհ սրտով, հանում է գդակը, խաշակնքում, հոտոտում մի քանի անգամ և դնում բերանը, բայց այնպիսի մեծ երկյուղածությամբ, որ կուլ է տալիս առանց ծամելու, որպեսզի ատամները չսեղմեն սրբազան հացը: Այս զսպվածությունը հանդես են բերում նույնիսկ փոքր երեխաներն իսկապես որ հաճույքով: Վա՛յ նրան, ով մինչև ժամերգության ավարտվելը, թեկուզ ծածուկ, մի բան կերած լինի: Այդպիսին ոչինչ չի կարող ընդունել: Ինչպիսի ուրախությամբ եմ ես այդ արև՝ և զսպվածության իմ գիտակցությամբ երեխա ժամանակս եկեղեցուց կողոններն ընդառաջ վազել, բերանս

բացել ու աղաղակել. «Մա՛յրիկ, նախ ինձ՝ սրբազան հացը, ես բերանս ոչինչ չեմ գրել»: Եվ որքա՛ն երջանիկ էի, երբ ընդունում էի այն և միշտ էլ լսում տվողի խոսքերը. «Զծամել, չծամել. ատամներն իրար չսեղմել»: Բայց ես հաճախ շեղվում եմ իմ սլառամությունից:

Տոներին, մանավանդ Զատիկին, նրանք իրենց երեխաներին տալիս են նվերներ՝ գաթա, հագուստեղեն և կարմիր ձու: Այցելում են միմյանց. բոլոր տներում քաղցրավենիքի, ուտելիքի և խմիչքի առատություն է. ամեն մարդ, ով մտնում է, վայելում է դրանք: Մի այնպիսի տրամադրություն է տիրում, որ ուրախացնում է բոլորին, և որքա՛ն բնական, որքա՛ն մանկական է դա: Երբ մեկը հիվանդանում է, ապա նրա համար գառ, ոչխար են մատաղ անում: Եթե առողջանում է, ապա միսը հավասար բաժանում են բոլոր բնակիչներին: Մատաղն ընդունելիս ամեն մեկն ասում է. «Աստված ցանկությունդ կատարի»: Մատաղատերն ասում է միայն. «Աստծո մատաղն է»: Եթե մահանա, ապա հոգեհաց են տալիս: Եթե մեկի մոտ հյուր է գալիս մի բարեկամ կամ ծանոթ՝ ապա ուրիշ շատերն էլ առանց հրավերի գալիս են այդ տունը, զվարճանում և հյուրին հերթով իրենց տներն են տանում՝ ճաշի հրավիրելով նաև մնացած բոլորին. մի օր մեկի, մի ուրիշ օր մյուսի մոտ: Այսպիսին է նրանց հյուրընկալության եղանակը: Այդ մասին հետո:

Բացի սովորական Նոր տարուց, հայերն իրենց սեփական Նոր տարին ևս ունեն, որ ընկնում է ուշ աշնանը. ամիսը մոռացել եմ: Դա հայերեն կոչվում է Կաղանդ: Դրա ժամանակ, բացի սովորական ծեսերից և ուրախությունից, նրանք այլ սովորություններ ևս ունեն, որ չեմ ուզում առանց հիշատակության թողնել:

Դրան նախորդող երեկոյան տան մեծահասակ անդամները հավաքվում են հացատան սեղանի շուրջը, որ ծածկված է լինում մրգերով և անուշեղեններով լցված շատ ափսեներով: Նրանք անհամբեր սպասում են միանգամայն տարօրինակ մի այցելուի: Այդ դերը կատարում են պատանիներն ու երիտասարդները: Վերջիններս 5—6 հոգով մի խումբ կազմած՝ մտնում են բոլոր տները, այն էլ ոչ թե դռնից, այլ երդիկից: Վերջինս հանկարծակի բացվում է, և պարանով կապված մի պարկ է իջնում ցած. առանց որևէ բառ ասելու էլ դա նշանակում է, որ պարկը պետք է լցնել եղած քաղցրավենիներով: Սրտանց պատրաստ են այդ անելու, սակայն ուզում են մի փոքր կատակել: Պարկը ներքև են քաշում, պինդ պահում և դրսում եղածներին ձայն տալիս, որ իրենց և իրենց սիրածների անունները տան: Դրսում եղողները ծիծաղում են, փսփսում, գլուխներն ու ոտքերը մի փոքր ներս կախում և անմիջապես կրկին ետ քաշում՝ առանց որևէ բառ արտասանելու: Երևութական բարկությունից պարկի մեջ քար, ավազ, փայտ և նման բաներ են լցնում և

թողնում, որ վերև քաշեն: Բոլոր այս բաները դեն են գցում և պարկը կրկին իջեցնում ցած: Կարճ ասած, ուզածի շափ կրկնում են այս վեր ու վար անելն՝ առանց մի բան ասելու: Ինչու՞ է չէ, պարկի մեջ հաճախ նույնիսկ ջուր են լցնում. մի բան, որ երկու կողմին էլ շատ է զվարճացնում: Վերջապես նրանք իրենց ուզածն ստանում են և հեռանալիս արձակում ճիշտ: Եվ այսպես ամբողջ գիշերը: Հաջորդ օրը նրանք պատմում են, թե ովքեր են եղել: Տանեցիք էլ ուշ են պառկում և հավաքված ուտում են մրգերը և բրնձից կամ ձավարից պատրաստած մի կերակուր, որի նկարագրությունը զանց եմ առնում, Գա շատ համեղ է և շատ լավ պատրաստված: Նույնը եփում են նաև ուրիշ ժամանակ, բայց այս օրերին առանձնապես:

Այդ օրը բոլորի սրտերը բերկրանքով է լցնում: Նախ՝ ընտանիքի անդամները մեծ երկյուղածությամբ ու ջերմեռանդությամբ գրկախառնվում են և միմյանց քաղցրավենիներ նվիրում: Ապա՝ գալիս է քահանան և օրհնում է տունը: Այնուհետև՝ ծերունիները խմբով վերցնում են քահանային և լինում են մերթ՝ այս, մերթ՝ այն տանը: Ամբողջ օրը նրանց ուրախությանը վերջ չկա: Կանայք ևս հավաքույթներ են կազմակերպում: «Շնորհավոր Նոր տարի և բարի Կաղանդ», — աղաղակում են մեծ ու փոքր: Զահել աղջիկներն ևս այսօր փորձում են իրենց բախտը: Այն կերակրի առաջին գոլը նրանց ապագա փեսացուի գուշակն է: Մեծ զգուշությամբ նրանք վերցնում են դա, դնում մի բաց տեղ և ժամերով ծածուկ սպասում, որ մի թռչուն տանի այն: Ինչպե՞ս են նրանք մանկան պես ուրախանում, երբ դա կատարվում է. մի ճրճողակ կամ մի ուրիշ թռչուն վերցնում է այն: Այն կողմից, դեպի ուր նրանք թռչում են, գալու է իր ապագա սիրածը և տանելու է իրեն: Նրանց կարոտն ուղղվում է դեպի այն կողմ: Արցունքն աչքերին նրանք հաճախ կանգնում են այդտեղ և մանկական անմեղությամբ սպասում իրենց պսակին: Հաջորդ տարին, սակայն, նրանց երազները խորտակվում են, որովհետև ավետարեն այս անգամ այլ ուղղություն է վերցնում:

Տարվա այս ժամանակ նրանք կատարում են նաև իրենց հարսանիքները, ուխտագնացությունները, երաժշտական հավաքույթները և այլ խրախճանքներ: Դրանք, ինչպես եկեղեցական ծեսերը, բոլոր հայերի մոտ նույնն են. այդ պատճառով էլ ուղում եմ դրանք առանձին նկարագրել:

Այստեղ է, որ ապագա ամուսիններն առաջին անգամ գտնում են իրենց կյանքի երջանկությունը: Խաղընկերությունից հետզհետե առաջանում է նրանց սրտերի միությունը: Առանց բառերով արտահայտելու այն, ինչ մտածում են, նրանք իրենց մեջ արթնացած հոգեվիճակը մատնում են մի վարդ փոխանակելով՝ իբրև փոխադարձ համակրանքի նշան. իսկ եթե սակավ են տեսնում միմյանց, կամ հաճախակի չեն կարող հանդիպել, ապա վարդ

ուղարկում են երեսաների միջոցով, որոնք ոչինչ չեն հասկանում դրանից, ծանոթների, որոնք նպաստում են դրան, մեծ մասամբ, սակայն, իրենց մայրերի միջոցով, նախքան գործը հորը կհասնի, որովհետև դա նրանց փոխադարձ համակրանքի արտահայտությունն է: Նրանք պտտվում են միմյանց շուրջ, ինչպես լուսինն, արևի: Հաճախ մի ծառի տակ մի բան է գրված լինում, որ իրենց տանից չէ: Եթե աղջիկը մենակ է գտնում, ապա վեհերոտ վերցնում է այն, հազարավոր համբույրներով սեղմում կրծքին և այդ մասին, բացի մորից, ուրիշ ոչ ոքի չի հայտնում: Աղջիկը ժամերով կանգնում է այդ նույն տեղում, հազում, ինքն իրեն մեղմ մրմնջում, որպեսզի սիրածը երևա: Եվ երբ վերջինս թփից կամ խաղողի թմբից բարձրացնում է գլուխը, ինչպիսի՞ անակնկալ, ինչպիսի՞ հանդիպում, ինչպիսի՞ գրկախառնում: Եվ այդ տեղի է ունենում խաղողի վաղերի, ծիրանի կամ սալորի սքանչելի ծառերի տակ: Նրանք ժամերով խաղում են այնտեղ, իսկ հոգածու մայրը բերում է նրանց քաղցր պատառներ, որ կտրել է իր իսկ երեխաների բերանից: Այս դրույթունը, այսպիսի գրկախառնությունը խանգարվում է, եթե այնտեղ են մայրը կամ մյուս երեխաները: Ինչքան հաճախ եմ ես տեսել ու զայրույթով միջամտել, իմ հորեղբոր աղջկա հետ վատ վարվել, որովհետև ինձ թվում էր, թե նրա հետ խաղալու կամ նրան համբուրելու իրավունք միայն ես ունեմ: Եվ կամ երեխա ժամանակ մորս հարցրել եմ, թե ինչ են ուզում անել նրան և այն պատասխանն եմ ստացել, թե այդ օտարն էլ ուզում է մեր եղբայրը դառնալ: Դրանից հետո նրան գրկել ու համբուրել եմ. նա ինձ բոլորից ավելի շատ է սիրել և օգնել:

Իսկ եթե դրա գտնողը մեկ ուրիշն է, ապա ցնորած վազում է յուրաքանչեքի մոտ և բոլորին բարձրաձայն ծանուցում իր երջանկության մասին: Եթե այդ մեկը հասուն երիտասարդ է և գիտե բանի էությունը, ապա վա՛յ խեղճ քրոջը: Նա ամենաանխիղճ կերպով ձեռ է առնում քրոջը, լացացնում, որ նա մի ուրիշին է սիրել և ոչ թե իրեն: Շիկնելը, ամաչկոտությունը, ամոթխածությունը, մորն ուղղած պաղատանքները, որի կրծքին նա սեղմում է իր գլուխը և դեմքը չի բարձրացնում այնքան ժամանակ, քանի դեռ բարկացած եղբայրը չի հեռացել, — մի՞թե այս բոլորն այլ բան են ցույց տալիս, քան նրանց անաղարտությունը և անմեղությունը: Վերջապես, եթե հայրն է գտնում, ապա գործը վերջացած է, որովհետև նա լավ գիտե դրա նշանակությունը. ինքն էլ է արել այդ, սակայն, չնայած դրան, նա սիրալիր և զգուշությամբ գրկելով ու շոյելով աղջկան, ասում է. «Ի՞նչ գտել ես քո զանձը, իմ աչքի լույս (մի արտահայտություն, որ մեր սիրասուն ծնողները մեր նկատմամբ գործածում են): Ո՞վ է նա. ինչու՞ ինձ ոչինչ չես ասել, մոռացել ես քո հորը: Նա շա՞տ է սիրում քեզ, քանի՞ անգամ եք հանդիպել, ի՞նչ

եք արել իրար հետ. իհարկե, համբուրվելուց և խաղալուց բացի ուրիշ ոչինչ Ա՛խ, շար մայրդ. նա ուզում է իմ աղջկան ինձնից հեռացնել, ես նրան ցույց կտամ. դու մեղք չունես, ես ինչպես հարկն է նրան կպատժեմ, որ այդ բանն ինձնից թաքցրել է», — և այլն: Ինչպե՞ս կարող եմ ես նկարագրել արցունքների հեղեղը, նրա ընկճվածությունն ու այդ սլահի ապրումները: Եթե մայրը ներկա է, ասլա նա հազարավոր սպառնալիքների է ենթարկվում ու ծանր խոսքեր լսում, որոնք արվում են միմիայն աղջկան հանգստացնելու և մխիթարելու համար:

Որքա՞ն հուղիչ, որքա՞ն հանդիսավոր է երջանիկ սիրահարի երևալը: Եթե նա գլուղում է ապրում, պետք է գա ցերեկը: Նա մտաենում է մի այնպիսի հրկյուղածություն, որը դրսևորում է նրա մանկական էությունը, եթե մինչև իսկ քսան և ավելի տարեկան լինի: Խոնարհած գլխով, ամոթխածությունից շտապունած այտերով նա մեկնում է ձեռքերը, որպեսզի բռնի իր ապագա աներոջ ձեռքը, համբուրի այն առանց ծպտուն հանելու: Վերջինս ծանրակշիռ կերպով ետ է պահում իր ձեռքը: Սա հանդիմանության նշան է, որ արտահայտում է նրա դժկամությունն այն մասին, թե ինչպես է նա առանց իր կամքն հարցնելու համարձակվել տեր դառնալու այն գոհարին, որին նա իր գրկում է խնամել: Նա թվում է իր աղջկա առավելությունները հորդորում, թե ինչպես պետք է վարվել նրա հետ և գնահատել նրան: Նա երզվում է, որ աղջկան ամեն բոպե ետ կվերցնի, եթե ինքը քնքուշ ամուսին չլինի, մի բան, որ մեզ մոտ հաճախ անում են: Բայց դա տեղի է ունենում մասնավորապես հարսանիքին նախորդող օրը: Այնուհետև նա երկու ձեռքերով գրկում է իր ապագա փեսայի գլուխը, համբուրում ճակատը, մեկնում է ձեռքը, որ նա համբուրի և հանդիսավոր կերպով տալիս է իր հավանությունը, որ նա այդ պահից մուտք ունի իր տունն իբրև որդի, ինչպես նրան այնուհետև միշտ անվանում է: Երջանիկ հարսնացուն այս բոլորը լսում է դռան ետևից, եթե տանն է կատարվում դա, կամ մի ծառի ետևից, եթե այդ խոսակցությունը տեղի է ունենում այգում: Ամենահուղիչն այն է, երբ նա նրանց օրհնում է: Շփոթված, ամոթխածությունից շտապունած, միևնույն զգացումով համակված նրանք երկուսով կանգնում են նրա առաջ: Այժմ արդեն փեսացուն տան անդամներից ամենաթանկագինն է: Երեխաները բարձիթողի են արվում՝ ի սեր ապագա փեսացուի: Մայրն ամեն տեսակի ամենալավ բաները պահում է նրա համար, այդ պատճառով էլ երեխաները մորը ձեռ են առնում. մինչև իսկ, երբ մի բան, որ նրանք ուզում են և տանը չի գտնվում, կարծում են, թե իրենցից թաքցնում են նրան տալու համար: Փեսացուն այս բոլորը հատուցում է յուրատեսակ եղանակով. ինչքան նա այդ ժամանակամիջոցում տուն գա, իր հետ միշտ մի բան է բերում, որով և գրավում

է նրանց սիրտը: Ամեն անգամ, երբ նա գալիս է, բոլորը նրան ընդառաջ են վազում, ստուգում նրա գրպանները, որտեղ նա դիտավորյալ թաքցնում է բերածը և հրճվում, երբ մի բան են գտնում: Տանեցիների նկատմամբ նրա փայփայանքը շատ երկար է տևում նաև հարսանիքից հետո, այնպես որ մեզ մոտ միշտ սպասում են, թե երբ կգա նա, և ինչքան շատ փեսաներ, այնքան ավելի երջանիկ են երեխաները, մինչև իսկ մեծերը, որովհետև հաճախ նրանց համար ևս նվերներ են բերում. այնպես որ այդ բոլորից ելնելով մեզ մոտ երկու մտերիմների մասին ստեղծվել է մի սուած. ասում են, նրանք փեսաների պես են ապրում: Իհարկե, ամենալավ բանը նրանք պահում են իրենց սիրածի համար, որն իր հերթին գրանից բոլոր տանեցիներին բաժին է հանում: Այդ ժամանակից սկսած մինչև նշանդրերն ու հարսանիքը, որ հաճախ տեղի է ունենում շատ տարիներ հետո, նա մնում է իր կնոջ ծնողների հանդեպ ամենից հնազանդը և հավատարիմը: Նա ծառայում է նրանց, ամեն ինչ անում՝ նրանց հաճույք պատճառելու համար. խոսքը նրանց բերանից հազիվ դուրս եկած, նա է, որ առանց նրանց իմաց տալու, կատարում է: Հաճախ նա այնպիսի ծառայություններով է նրանց անակրեկալի բերում, որ երբեք չէին սպասում: Նա համարյա մոռանում է իր տունը և յուրայիններին, որի համար նրանից ոչ ոք չի նեղանում, քանի որ բոլորն էլ ժամանակին այդպես են արել. ընդհակառակը, նրան ստիպում են այդ անել: Ամիսներ շարունակ, ամեն անգամ, երբ նա երևում է նրանց մոտ և աները տանն է, ապա ձեռքերը կրծքին խաչած կանգնում է նրա առջև՝ սպասելով թույլատվության, որ նստի: Նա սպասարկում է, գինի ածում, երբ աները ճաշում է և այս ամբողջ ժամանակ բնավ չպետք է խոսի նրա հետ, մինչև որ ձևական մի արարողություն չկատարվի: Վերջինս այն է, որ աները մի կտոր շաքար կամ մի ուրիշ բան, բայց միշտ քաղցր, նրա բերանն է դնում: Սա նշան է, որ նա այժմ կարող է ազատ խոսել, բայց դրանից շատ հետո էլ նա աներոջ հետ միշտ պատկառանքով է վարվում: Նա պետք է նրան տեղի տա, եթե մինչև իսկ ինքն իրավացի լինի: Աները կարող է նրա հետ ուզածի պես վարվել, կարող է նրան խփել: Ի դեպ, փեսաներն այս վերաբերմունքը պահպանում են միշտ, երբ նույնիսկ արդեն ծերացել են: Մինչև բերմունքը պահպանում են միշտ, երբ նույնիսկ արդեն ծերացել են և սակավ իսկ իրենց կնոջ եղբայրների նկատմամբ նրանք միշտ զիջող են և սակավ է պատահում, որ նրանց հետ առանց հարգանքի վարվեն: Ես միշտ տեսել եմ, թե ինչպես էին վարվում հորս և հենց մեզ հետ իմ շորս հորաքույրերի ամուսինները, որոնք մեծ մասամբ աչքի ընկնող մարդիկ էին և նրանցից երկուսը քաղաքում հարուստ վաճառականներ: Ոչ ոք մեզ այնչափ ուրախություն չի պատճառել, որքան նրանք: Մինչև իսկ, երբ նրանց կինը մեռնում է, նրանք իսկապես որ միևնույն նվիրվածությամբ ու հավատարմու-

թյամբ կապված են մնում տան հետ. իսկ հանգուցյալին փոխարինողն իր վերաբերմունքով նվազագույն չափով իսկ ետ չի մնում իր նախորդից. ընդհակառակը, նա գիտե, որ իր ամուսնուն չափազանց կվշտացնի, եթե նրանց նկատմամբ օտարտի վարմունք ցույց տա. հետևաբար սրանք ձգտում են առավել պատրաստակամ լինել և նրանց սիրտը շահել, որպեսզի հարազատների վիշտը ավելի չմեծացնեն: Այդպիսի մի խորթ հորաքույր ես ունի նրեանում: Չեմ կարող նկարագրել, թե ինչպես էին նա և նրա երեխաներն ինձ հետ վարվում: Ես նրանց շատ վշտացրած կլինեի, եթե առանց նրանց հանդիպելու տուն գնայի: Պետք է շաբաթներով նրանց մոտ մնայի և միշտ գտնում էի ամենասիրալիք վերաբերմունք: Նա անում էր ամեն հնարավոր բան, որպեսզի ուրախություն և հաճույք պատճառեր ինձ: Եվ ինչքան էլ որ նա օտար էր թե տոհմով, թե արյունով, առանց ամենափոքր իսկ կասկածի ինձ, մինչև իսկ իմ հասուն տարիքում, պառկեցրել է իր և իր միակ զավակի՝ տասնութամյա աղջկա միջև: Նա գիտեր, որ այլ կերպ վարվելով, մեզ ո՛չ միայն վիրավորած կլինեիր, այլև մեր մեջ կասկած կհարուցեր, որ ինքն օտար է: Մեր սիրելի փեսան քնում էր մյուս կողմը, հաճախ նաև մի այլ անկողնում: Ինչքան նա իր նախկին կնոջ մասին խոսեր, չէր կարողանում մինչև իսկ իր երկրորդ կնոջ ներկայությամբ զսպել արցունքները: Նրա դստեր փեսացուն էլ ամենաչնչին չափով չէր մտահոգվում. նա երևում էր միայն ցերեկը, և շնայած միևնույն տանն էր ապրում, բայց այդ ժամանակ նա մեծ մասամբ մնում էր իր սենյակում, որպեսզի մեզ չխանգարեր, քանի որ եթե նա տանը լիներ, ապա պետք է իր հարսնացուի հետ քներ: Սա իբրև ապացույց այն մասին, որ ընտանեկան նույն երջանիկ հարաբերությունները տիրում են նաև քաղաքում: Ես դեռ կցանկանայի ավելացնել՝ երջանիկ է նա, ով իբրև ազգական այսպիսի սիրտ ունի, նմանապես և նա, ով գիտե այդ գնահատելու: Այդ պատճառով էլ մեզ մոտ ամենադժբախտն այն կինն է, որ աղջիկ չունի: Այս գանգատը ես շատ հաճախ լսել եմ իմ մորից, երբ մենք նրան որևէ բանով նեղացնում էինք: Նա ակամայից հաճախ ասում էր, թե ինքը շատ ավելի երջանիկ կլինեիր, եթե երեք որդու փոխարեն մի փեսա ունենար:

Նրանք մի իրավունք ևս ունեն, որին թերևս ոչ մի այլ փեսացու չի արժանացել: Ամառը, այգիներում, իրենց ապագա հարսնացուի բոլոր տանեցիների մտերիմ շրջանում, նրանք կարող են անել այն ամենը, ինչ հաճելի է իրենց: Նրանք կարող են պատժել երեխաներին, երբ վերջիններս իրենց անկարգ են պահում. նրանցն են ամենալավ տեղերը, ուր կարող են իրենց սիրածների հետ ամենից ավելի անարգել խաղալ: Տանը, ուր ամեն մի անկյուն, ամեն տեղ նրանց տրամադրության տակ է, նրանք հաճախ թաքնվում

են և երբ մեկը, շիմանալով որ նրանք այդտեղ են, ուղղում է նստել և մի բան անել, ապա նրանք անակնկալի են բերում այդպիսիներին: Իսկ նա, ով չի մոռացել այն մութ հացատունը, կարող է հեշտությամբ պատկերացնել, թե ինչպիսի ծառայություններ կարող է մատուցել նրանց այդ վայրը: Ի՞նչ պատահում է մասնավորապես ձմռան երեկոներին: Նրանք երջանիկ են, երբ ընտանիքի հայրը տանը չէ, իսկ նա սակավ է լինում այնտեղ. այդ դեպքում նրանց շարունակները տեղի են ունենում բոլորի աչքի առաջ: Առանց ամենափոքր իսկ չափով քաշվելու, ընթրիքից հետո, որ բոլորը միասին վայելում են, նրանք իրենց ընտրյալի հետ նստում են կողք-կողքի և հաճախ լուռ, կանանց ու երեխաների աչքերի առաջ փաղաքշում են իրար ու գրկախառնվում, առ այդ փեսացուն, ամենագործուն է և իր սիրածի բոլոր շարժումները ճարպիկ ձեռքով խանգարում և կասեցնում է: Նրանց միջև երբեմն դժգոհություններ են առաջանում, որոնք հանգում են այն բանին, որ փոխադարձաբար միմյանց բնավորությանը, միմյանց նկատմամբ ունեցած սիրտ առավելությունն ապացուցել կարողանան: Նրանք երբեմն ժամերով մնում են դրսում կամ մի այլ սենյակում և իրենց շարունակներն անում, մինչև որ, երբեք իրարից չկշտացած, միմյանցից բաժանվեն՝ հետևյալ օրն ավելի ևրկար օգտագործել կարողանալու համար: Ամեն մեկը մյուսի համար է պահում իր ստացած ամենալավ բանը. իսկ այս շրջանը, ամենազեղեցիկն իրենց ողջ կյանքում, գուցե ոչ ոք սրտի այնպիսի բերկրանքով, մանկական այնպիսի անմեղությամբ չի վայելում, ինչպես մի հայ փեսացու: Եվ նա արժանի է այն ազատության, որը նա՝ առանց բռնությունից, առանց մյուսների անվստահության, կարող է այնպես օգտագործել, որ դրանից ոչ մի շարաշահություն չի ծագի, քանի որ պետք է մտածել, որ այդ շրջանը նրա առաջին երիտասարդությունից է որոշվում: Նրանց հաճախ նշանում են, երբ երկուսն էլ դեռ իրենց մոր արգանդում են. հաճախ էլ, երբ ծծկերներ են, և հենց որ նրանց միտքն ու զգացումները որոշ չափով արթնանում են, ապա նրանք ամեն օր միասին են, բոլորովին առանձին, իսկ իրենց հասուն տարիքում, ամուսնությունից առաջ, ամբողջ գիշերներ նրանք միասին են քնում այնտեղ, ուր հարսնացուի մայրը մյուս կողմում վկա է նրանց բոլոր անմեղ սիրտ զեղումներին: Նա տեսնում է, որոշ բաներում էլ ինքն է ավելի լավ վայելքի համար նպաստում: Սակայն մահ է սպառնում նրանց երկուսին էլ, եթե նախքան հարսանիքը մի անթույլատրելի քայլ կատարեն: Այսքան սուրբ է այս անգետ, բայց բարեխիղճ բնության զավակների արենակցությունը:

**ԱԿՏԱՐԿ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ ԱՊՐՈՂ ՀԱՅՅՐԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ՀԱՏԿԱՊԵՍ
ՆՐԱՆՑ ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Ով տասը տարի սրանից առաջ Թիֆլիսը տեսել է, հազիվ թե իր աչքերին հավատա, որ մի քաղաք, որը ոչ այլ ինչ էր, քան մի աղբակույտ, կարճ ժամանակի ընթացքում կարողանար այդպես արագորեն փոխվել: Փառք այն բարեմիտ, իմաստուն կառավարությանը, որն իսկական հայրական խնամքով ստանձնել է երկրի ճակատագիրը, հովանավորել է այն իր պաշտպանող աջով և անընդհատ բարգավաճելու հնարավորություն է ստեղծում հոգուտ այդ երկրի:

Թիֆլիսը, որ գրեթե ավազակային որջ է հանդիսացել լեզգիների և այլ հարևան, մինչև այսօր էլ անկույտուրական ժողովուրդների համար, որոնք սնորհնում էին նրա բախտն ըստ իրենց քմահաճույքի, կարող է իր տեսքով շատ եվրոպական քաղաքների շարքը դասվել: Լեռնազագաթները և բարձունքները հարթվում են, այգիներն ու հովիտները վերացվում և նրանց տեղ հանդես են գալիս կանոնավոր փողոցներ, գեղեցիկ, եվրոպական շինարարական ճաշակով կառուցված փառահեղ շենքեր, որոնք իրենց արտաքին շքեղությամբ և ներքին հարմարություններով գրեթե ետ շեն մնում եվրոպական տներից: Այդ շենքերից քչերն են պատկանում պետությանը, մեծ մասը մասնավոր մարդկանց սեփականություն են, գլխավորապես վաճառականների, որոնք գիտեն ջանասեր ձեռքերով ու ճարպկությամբ միացնել Ասիայի և Եվրոպայի գանձերը: Խուսափելու համար այն զարհուրելի ցեխից, որը հաճախ ճահճանման գոյանում է անձրևային օրերին կավահողի պատճառով, այս տարի գլխավոր փողոցների երկու կողմը մայթեր են սարքել: Փողոցների մեծ մասը նույնպես բավական լավ սալարկված է: Կրպակները լի են բազմազան ապրանքներով: Այստեղ հղած հինգ քարվանսարանները, որոնցից մեկը պատկանում է հայ գնդապետ Աբծուռուև և որը լավագույնն է, — բոլորն էլ լեփ լեցուն են ապրանքներով և ամեն ազգի վաճառականներով: Մեծ հյուրանոցներ էլ կան, որոնցից ամենից շատ հաճախորդ ունեցողը և ամենամեծը պատկանում է հրեա Սալոմոնին և որտեղ մտնողի քսակը պետք է լիքը լինի:

Տեղ-տեղ կարելի է տեսնել բիլիարդի և գարեջրի տներ, որոնց տները բացառապես գերմանացիներ են, ոմանք՝ տեղիս կոլոնիստներից, ոմանք էլ՝ եկվոր գերմանացիներից, որոնք, ըստ երևույթին, լինելով հասարակության անպետք անդամ իրենց հայրենիքում, այստեղ են եկել բախտ փորձելու, որը, սակայն, հաճախ դավաճանում է նրանց, որովհետև նրանք դժբախտաբար չափազանց անզգույշ կերպով են նվիրվում Կախեթի գինու վայելքին:

Լավագույն դեր է կատարել հիշյալ գործերում մի ոմն Զալցման, Վյուրտեմբերգի կոլոնիստ, որն այժմ որպես հմուտ, գործունյա մարդ, լավ ապրում է և պատիվ է վայելում ընդհանրապես իր ազնվությամբ և ճարպկությամբ: Ոչ պակաս հաջողությամբ իրենց արհեստով են զբաղվում այստեղ նաև ատաղձագործները, դերձակները, վարսավիրները, դարբինները, ժամագործները, — մեծ մասամբ գերմանացիներ, որոնք դժբախտաբար շատ շուտ սովորել են իրենց ապրանքները չափազանց թանկ գնով վաճառելու: Կա նաև ազնվականների ակումբ, որի մուտքը ազատ է յուրաքանչյուրի համար, տարեկան ո՛չ մեծ անդամավճարով (15 արծաթ ուրլի), բայց որտեղ առանձին դեպքերում նույնիսկ անդամը պետք է վճարի մուտքի համար մեկ ուրլի արծաթ. այդտեղ կարելի է զանազան լեզուներով լրագրեր կարդալ և ցանկության դեպքում (որից, իհարկե, չի կարելի խուսափել քաղաքավարությունից դրդված) կարելի է ամեն տեսակ համադամ կերակուրներ ստանալ, որոնց յուրաքանչյուր բաժինն արժե 80 կոպեկ պղինձ կամ մեկ արասի, որից հետո կարելի է կուշտ փորով, սակայն դատարկ քսակով այնտեղից վերադառնալ: Nota Bene. Պետք է նշեմ, որ այդ ակումբը ներկայումս տեղավորված է հայոց հռչակավոր դպրոցում, որի հիմնադիրը՝ արժանապատիվ Ներսես արքեպիսկոպոսն ուներ միանգամայն այլ նպատակներ, որոնց նկատմամբ հայոց այժմյան Կարապետ եպիսկոպոսը՝ թվում է, թե կարծես միանգամայն անտարբեր է: Այդ հրաշալի շենքը, որը իր հիմնադրի գովելի ջանքերի կենդանի հուշարձանն է հանդիսանում, հազիվ հարյուր աշակերտ ունի, որոնք նույնիսկ ամենատարրական գիտելիքներից զուրկ են:

Տների մեջտեղից տարբեր ձևերով դուրս են ցցվում եկեղեցիների բարձր զմբեթներ, եկեղեցիներ, որոնցից 6—7-ը ռուս-վրացական են, 8-ը հայկական, մեկը կաթոլիկական, մեկը մահմեդական, և որոնք կարծես մրցության մեջ են մտել առաջնություն ձեռք բերելու համար: Մի ռուսական էկզարխ, մի հայ եպիսկոպոս, մի կաթոլիկ առաջնորդ, մի մահմեդական խոտնոգ կառավարում են իրենց համայնքները ըստ աստուծո պատվիրանի, — որոնցից, սակայն, միայն ռուսականն է ամենից շատ հոգ տանում իրեն հանձնված հոտի կրթության մասին, իսկ մյուսները դեռևս սպասում են ավելի լավ ապագայի:

Այստեղ չի նկատվում նաև դպրոցների պակասություն: Հիրավի, գիմնազիայի շենքը մի կենդանի վկա է մեր բարեմիտ կառավարության մարդասիրական այն սուրբ ջանքերի, որոնց նպատակն է իր հպատակներին երջանկացնել: Դա Թիֆլիսի ամենափառահեղ շենքն է, գեղեցիկ թե՛ դրսից, թե՛ ներսից, որտեղ 14 ուսուցիչ և գրեթե 300 աշակերտ զբաղված են բոլոր լուրջ գիտություններով, այսինքն՝ ռուսերենով, գերմաներենով, ֆրան-

սերենով, հայերենով, վրացերենով, թուրքերենով, պարսկերենով, կրոնով, բնավարականությամբ, աշխարհագրությունով, մաթեմատիկայով, վիճակագրությամբ, ռուսական և ընդհանուր օրենքներով: Գիմնազիային կից կա նաև ազնվականների որդոց համար մի պանսիոն, որտեղ տարեկան 60 գիշերօթիկ կերակրվում և կրթվում են պետության հաշվին: Սրանց հետ միասին կա գավառական դպրոց, որտեղ 6 ուսուցիչ և 200-ից ավելի աշակերտ դառնում են վերոհիշյալ լեզուներով և այլ տարրական գիտություններով: Գիմնազիան բաժանված է 7, իսկ գավառական դպրոցը 3 դասարանների: Գոյություն ունի նաև ազնվական աղջիկների մի պանսիոն, որը այս տարվա սկզբին պիտի մեծանա և որի մեջ 80 գիշերօթիկներ կրթվում են պետության հաշվին: Բացի սրանցից, այստեղ կան նաև ռուսական և հայկական հոգևոր սեմինարիաներ: Առաջինում ավանդում են, բացի ռուսերենից և վրացերենից, նաև թուրքերեն, լատիներեն, օսերեն և հունարեն լեզուներ և երիտասարդ հոգևորականներ են պատրաստում ինչպես քահանայական դասի համար, այնպես էլ իբրև միսիոներներ՝ լեռնական ժողովուրդների համար: Երկրորդում, այսինքն՝ հայկականում, դժբախտաբար ոչինչ չեն սովորում, բացի փոքր ինչ ռուսերենից, հայերենից, և որոշ աղքատիկ գիտելիքներ ստանում՝ պատմությունից, աշխարհագրությունից և թվաբանությունից, որ սակայն հանձնված են այնպիսի ուսուցիչների, որոնք իրենք էլ կարիք ունեն սկզբնական կրթության: Ավանդում են նաև սխոլաստիկ ուսմունքներ՝ տրամաբանություն և ճարտասանություն, որով անչափ հպարտ է հայ հոգևորականությունը, առանց այդ բառերի իմաստը հասկանալու, և ավանդում են այնպիսի աշակերտների, որոնք հազիվ են կարողանում կանոնավոր կարդալ: Հոգևորականները, մանավանդ հայ հոգևորականները, պահում են նաև որոշ քանակով փոքրիկ ծխական դպրոցներ. սակայն նրանք նվազագույն գաղափար իսկ չունեն մանկավարժության մասին և ավելի շատ ճանապարհից շեղում են երիտասարդությանը, քան թե նրանց կանգնեցնում ճշմարտության և լուսավորության ճանապարհի վրա: Ուղղակի անհավատալի են այստեղի ժողովուրդների, մանավանդ հայերի, ուսման ձգտումը և սովորող երիտասարդության ընդունակությունները:

Թիֆլիսն ունի ընդհանուր առմամբ 3000 տուն և 40 000 բնակիչ, որոնց մեծ մասը հայեր են: Այստեղ վաճառվող ապրանքների մեծ մասը Ռուսաստանից են բերվում: Կան նաև շատ պարսկական ապրանքներ: Ընդհակառակը, հարուստ վաճառականները արտասահմանից բերել են տալիս ապրանքներ և Տրապիզոնի վրայով ուղարկում Պարսկաստան՝ ծախելու համար: Այստեղ չեն կարող ծախել դրանք՝ բարձր մաքսի պատճառով: Շաքարի և մետաքսի երկու գործարանները, մեծ հույս կա, որ ներքին ապ-

րանքային շրջանառությանը զարկ տան, թեպետ մետաքսի գործարանը արդեն մոտ է անկման, իսկ շաքարի գործարանը դեռևս գոյություն ունի: Իսկ թե որքան ժամանակ կպահպանվեն այս գործարանները, հանգամանքներից է կախված, որովհետև այստեղի բնակիչները կարծես թե դեռ պատրաստ չեն նման ձեռնարկությունների համար, բանվորները թանկ են, մասնագետներն ու վարպետները՝ սակավ, իսկ ծախքերը՝ շատ բարձր: Գոյություն ունի այստեղ նաև մի տնտեսական ընկերություն, որի գործունեության արդյունքները, սակայն, ժամանակը ցույց կտա:

Մի եվրոպացու, որն առաջին անգամ է տեսնում Թիֆլիսը, շատ զարմանալի և տարօրինակ պիտի թվա (որովհետև ես որպես տեղացի այդ չեմ զգում), միանգամից տեսնել այնքան տարբեր հագուստներ, դիմադծեր, լեզուներ այսպիսի մի փոքր կետում և այսպիսի հակադրություններով համախմբված: Նա կպատկերացնի իրեն մի ոտքով Ասիայում, իսկ մյուսով՝ Եվրոպայում:

Ո՛չ միայն եվրոպացիք, այլև շատ տեղացի պաշտոնյաներ, այս երկրում ծնված մարդիկ, վաճառականներ, փոխարինել են իրենց ազգային հագուստը եվրոպականով: Գեղեցիկ սեռն էլ տարվում է օրեցօր այդ կրքով և փոխում իր նախկին կերպարանքը: Վնաս չունի՞, որովհետև մարդն իր բնավորությամբ սիրում է փոփոխություններ: Իսկ ի՞նչ կասեք, եթե տեսնեք մի մարդու, որը կիսով չափ եվրոպացու և կիսով չափ էլ ասիացու պես է զգեստավորված: Հիրավի, ծիծաղելի պիտի թվա մի օտարերկրացու, եթե ֆրանսիական թասակի տակ տեսնի իսկական վրացական հագուստ, կամ թե մյուսին տեսնի զբոսնելիս վրացական գլխարկով և եվրոպական վերարկով, կամ թե մի տղամարդու պատահի՞ գլխարկը պարսկական, փողկապը եվրոպական, իսկ մյուս զգեստները՝ տեղական տարազով, և այդ բոլորը իրենից կներկայացնի խայտաբղետ հակադրություն:

Ինչպես հագուստը, այնպես էլ բոլոր հասարակական զվարճություններն ու տնային կահույքը, նույն բնորոշ գծերն ունեն: Մտեք մի վաճառականի տուն: Հազիվ թե չզարմանաք, եթե սեղանները, կամոդները, հայելիները, պատկերները և դրանց նման բաներն իրենց տեղում գտնեք: Նայեցե՛ք հատակին, ծածկված է գորգերով, իսկ բնակարաններում երկար մութաթափ կողքին կգտնեք մի բազմոց, որի վրա փռված են գորգեր և մահճակալի պարագաներ և որը, ինչպես ցերեկը, այնպես էլ գիշերը ծառայում է ընտանիքի հանգստի համար և որի վրա գեղեցիկ սեռը հաճախ ամբողջ օրը նվիրվում է անվրդձի անդորրության՝ վայելելով իր անգործությունը:

Նմանապես կարելի է որևէ պարահանդեսի կամ հասարակական խրախճանքի ժամանակ լսել զինվորական երաժշտություն, կամ երգեհոնիկն՝ իր

կանոնավոր հնչյուններով, աններդաշնակորեն խառնված տեղական երա-
ժըշտութեան աղմկոտ, ականջ ծակող ունեցի հետ, կամ թե լսել մազուր-
կայի կամ ֆրանսիական կադրիլի և լեզգիկայի զարհուրելի մոլեգին աղ-
մուկը: Եթե ձեզ հշուր են կանչել, ապա դուք կարող եք առանց առանձին
ձեականությունների և առանց այլևայլության ընդունվել սիրալիր տանտի-
րոջ բնակարանում: Հարկավոր է միայն ձեռքը սեղմել և մի սիրալիր հայացք
զցել, առանց ճոռոմ խոսքերի, առանց երկար ու բարակ ճառերի և հաճո-
յախոսությունների, որոնք, ցավոք սրտի, անհրաժեշտություն են դարձնել
քաղաքակիրթ երկրներում և որոնք հաճախ պարզ, անկեղծ և պերճախո-
սությունից զուրկ մարդուն կարող են բավականության փոխարեն տհա-
ճություն պատճառել և շփոթեցնել: Այդ անկեղծ ընդունելությունը բավա-
կան է, որ դուք մի քանի րոպեում, անծանոթ մարդկանց շրջանում ծանոթ
դառնաք և, միևնույն ժամանակ, ձեզ համարձակ զգաք: Ձեզ հարկավոր չեն
ֆրակ, թանկարժեք զգեստներ, բավական է, որ ձեր հագին լինի մի վայել-
լուչ բաձկոն:

Եթե փոքր ինչ ուշացել եք, ապա կնկատեք, որ հասարակությունը խըմ-
բերով նստած է այս կամ այն կողմ, խաղասեղանների, նարդոն՝ այստեղի
վաճառականների սիրած խաղի շուրջ, որը մի քիչ նմանվում է շախմատին,
շրջահայաց մեկուսության մեջ՝ զբաղված միմիայն խաղով: Տանտերը տա-
նում է ձեզ մյուս հյուրերի մոտ, և եթե ցանկաք, կարող եք փորձել ձեր
բախտը, որովհետև խաղը բավական բարձր է: Օդի մեջ պեսպես ձևերով
շրջում է սիգարների և բալենու ծխամորձների ծուխը: Դուք որպես եվրոպա-
ցի իզուր կաշխատեք լարված վիճակում դուրս շեմքից ներս նայել՝ սիրուն
տանտիկնոջ ձեռքը համբուրելու համար: Այդ երջանկությունը օտարներին,
հասարակության մեջ, ընդմիջտ արգելված է: Ընկերական շրջանում կարող
եք այդ բավականությունն ստանալ: Կերակուրներ պատրաստելու գործին
պարտավոր են անխտիր մասնակցել թե՛ տանտիկինը, թե՛ դուստրերը և թե՛
հարսները, իսկ եթե հյուրերը շատ են՝ նաև ազգական կանայք, թեկուզ և
տասը խոհարար և նույնքան էլ սպասավորներ տրամադրության տակ ունե-
նան:

Սեղանը եվրոպական ձևով կամ պատրաստ է լինում, կամ պատրաստ-
վում է, երբ բոլոր հյուրերն արդեն հավաքվել են: Ձուտ ազգային զվար-
ճությունների ժամանակ մի անկյունում նստում են երաժիշտները և հըն-
չեցնում են իրենց ինչպես գործիքային երաժշտությունը, այնպես էլ երգե-
րը, սկզբում երկայնաձգելով, ապա հետզհետե ուժգին, ճշուն և ականջ
ծակող բղավոցով, որի ժամանակ այնպիսի ձայներ են հանում, որ մի շնոր-
հալի երաժշտի կոկորդը կպատուվեր, եթե ցանկություն ունենար այդ ձայ-

ներն ընդօրինակել: Օդի ահուկի ցնցումից համարյա ամեն ինչ խլանում
է, և մարդ ստիպված է լինում սովորականից ավելի բարձր խոսել, որ լսնու-
րայց այդ բոլորը առանձին նշանակություն չունեն, որովհետև շատ անձ-
նավորություններ, որոնք ընդունակ չեն հասարակությունը այլ ձևով զբա-
ղեցնելու, որն անշուշտ շատ յուրատեսակ է և դժվար, ապա նրանց նման
աղմուկը դուրեկան է թվում, և նրանք փոխանակ գլուխները կորցնելու,
լուռ ու հանգիստ նստում են, կամ այս ու այն կողմն են գնում առանց
տհաճություն պատճառելու այն հասարակությանը, որը հիացած լսում է
երաժշտությունը: Բայց այս մասին ավելի երկար կխոսենք հետո:

Նախաճաշիկը, որ բաղկացած է գլխավորապես պանրից, սպիտակ
ֆրանսիական հացից, որի հատը արժե 20—40 կոպեկ արծաթ, և խավիար-
ից, — սկզբից ևեթ պատրաստ դրված է լինում սեղանի վրա, կտրտված
հացի և գինու հետ միասին: Եթե հասել է ճաշի ժամանակը, որ սովորա-
բար 2—3-ի միջև է սկսվում, ապա հյուրերին հրավիրում են նախաճաշի,
կամ այն տանում են հյուրերի մոտ:

Այժմ կարող են մոտենալ սեղանին և զբաղվել ցանկացած տեղերը: Սե-
ղանի վրա դրված են, բացի ափսեներից, պատառաքաղներից, դանակնե-
րից, գդալներից և անձեռոցիկներից, նմանապես մեծ քանակությամբ սկու-
տեղներ՝ մեջը պանիր, խավիար և տեղացիների սիրած կանաչին՝ բաղկա-
ցած բողկից, մանրաբողկից, ազատբեղից (մազադանոսից) և այլ կանա-
չեղեններից: Առանց այս վերջինների ճաշ չեն ուտում: Եվ որքան էլ օտա-
րոտի թվա այս ամենը, մարդ շուտով ընտելանում է այդ կանաչեղենի հա-
մին: Թո՛ղ ներքն ինձ, թերևս ես մտածում եմ որպես տեղացի, բայց նույնն
են պնդում օտարերկրացիներ էլ (որոնք երկար ժամանակ արդեն ապրում
են այստեղ): Անձեռոցիկի տակ յուրաքանչյուր անգամ կարելի է գտնել,
բացի մի կտոր իսկական գերմանական հացից նաև երկու-երեք կտոր լա-
վաշ (թիթեղանման հաց), որը թխվում է հատուկ թոնիկներում:

Այժմ մատուցում են կերակուրները: Սկզբում դնում են մի տեսակ
աղած ձուկ, որ դռ է կոչվում, ստացվում է Կասսից ծովից, որի նպատակն
է գինու ծարավ առաջ բերել, բայց որից պատառաքաղները և դանակները
այնպիսի գարշելի համ են ստանում, որ այնուհետև բոլոր կերակուրներն
ուտելիս զզվանք ես զգում: Որովհետև այստեղ շատ են սիրում գինի, և
Կախեթի գինու լի շշերն իրենց կարմիր և նարնջի գույներով շափազանց
զրավիչ են, ուստի այդ անդուրեկան համը հաշվի էլ չես առնում: Այդ ձուկը
վայելում են մանանխոտով և քացախով: Երկրորդ կերակուրը մի տեսակ
թանձր ճաշ է, անունը շխրթմա, պատրաստվում է քացախից, ձվից և հավի
մսից, հետը խառնած շատ համեմունք, Երրորդ կերակուրը կամ թարմ ձուկ

է, Քիֆլիսի Քուռ դետից բռնած և առանց հավելումների ջրում խաշած, որը տաք-տաք էլ մատուցվում է,— կամ թե ջրում խաշած խոճկորի միս, որը ուտում են սառը, մանանեխով և քացախով: Զորորդը հանդիսանում է մի շոր, յուղով պատրաստած կերակուր՝ բաղկացած սերկևիլից, նշից և քիշմիշից: Հինգերորդ կերակուրը աշխարհահռչակ ասիական փիլիպն է, որը իրականում փչավ է կոչվում և այնքան ճանաչված է, որ կարիք չկա նկարագրելու: Վեցերորդը՝ տապակած սագ կամ հնդկահավ, մատուցում են սառը և ուտում են աղ դրած վարունգով կամ այլ թթվի հետ: Յոթերորդը և միսժամանակ, վերջինը՝ մրգերն են, կամ թխվածքները, որպիսիք գնում են հրուշակագործներէից, որոնք իմ հայրենակիցների և նրանց քսակի բախտից՝ շատ լավ առևտուր են անում և այնքան էլ սակավաթիվ չեն: Երբեմն երբեմն հյուրընկալն ավելի առատաձեռն է լինում և ուրիշ կերակուրներ էլ է տալիս, բայց այն հաջորդականութեամբ, որ նկարագրեցինք և այդ հերթականութունը կարելի է տեսնել միշտ, ամեն տարի, ինչպես իշխանների, այնպես էլ քաղաքացիների մոտ: Այդ ամբողջ ժամանակի ընթացքում, որը հոճախ Յ ժամ է տևում, ավելի շատ աղմկում են, բղավում, քան խոսում: Կախեթի գինին, որ ուշագրավ է, այլ կերպ չեն խմում, քան թեյի կամ գարեջրի բաժակներով, բայց ո՛չ ողորմելի փոքր բաժակով, որն այստեղ ծաղրելով կոչում են ծախ աչխ և որը միայն կոկորդը կարող է թրջել: <Կախեթի գինին> շատ շուտ տաքացնում է ասիացու առանց այն էլ տաք արյունը: Պակաս չեն նպաստում դրան նաև երաժիշտներն իրենց խլացնող ունեցով: Մի քանի բաժակ դատարկելուց հետո հասարակութան միջից մեկին ընտրում են տղութաշի (մի թուրքական բառ, որը նույն նշանակութունն ունի, ինչ գերմաներեն ցեխմայստերը — քեֆապետը, բայց բառացի նշանակում է բաժակի վարպետ): Նրա պարտականութունները կայանում են նրանում, որ նա պարտավոր է սրախոսել և հյուրերին, որքան հնարավոր է, շատ զվարճացնել: Նրա ընտրությունը կատարվում է ընդհանուրի համաձայնությամբ: Միանգամից բարձրացնում են բոլոր բաժակները և միաբերան կանչում. «Սրա կամ նրա կենացը»,— և դրանից անմիջապես հետո բոլորն էլ բարձրաձայն բացականչում են. «Բարով կառավարես» (այս դեպքում արդեն նրա անունն են տալիս), իսկ նա, չնայած իր առարկություններին և հրաժարումին, պետք է հարգի բոլորի միաձայն ընտրությունը և համաձայնի: Ենթահակութուն հայտնելով անցնում է նա այժմ իր պատվավոր պաշտոնին և սպառնում է նրանց, որոնք չեն հնազանդվում իրեն: Տուգանքը կայանում է նրանում, որ մեղավորը հաճախ երկրորդ անգամ ստիպված է լինում իր բաժակը դատարկել: Այժմ սկսում է բոլոր ներկա հյուրերի կենացը խմել, և բոլորն էլ պարտավոր են նրան հետևել, իր կո-

չին.— Սրա կամ նրա կենացը,— բոլորն էլ բարձրաձայն բացականչում են,— ուռա՛, — և ապա ողջունում նրան, որի պատվին արվում է այդ և դատարկում են իրենց բաժակները: Եվ այդպես, հերթով հասնում են մինչև վերջին մարդը: Հաճախ խմում են նույնիսկ հեռավորների և հանգուցյալների հիշատակին: Վերջում բոլորն էլ խմում են տուրքաշու կենացը և շնորհակալութուն հայտնում լավ կառավարելու համար: Եթե խմում են մեկի կենացը, և ներկա եղողներից որևէ մեկը ցանկանում էր իր հատուկ հարգանքը մատուցել նրան, ապա պարտավոր է ամեն անգամ բաժակը լրիվ դատարկել: Հաճախ դատարկելուց հետո բաժակը շրջում են բութ մատի եղունգի վրա, մի քանի անգամ թափահարում, և եթե բարեբախտաբար ոչ մի կաթիլ չի ընկնում եղունգի վրա, սպա հիացած բացականչում են.— Այդպես էլ թող անշունչ ընկնեն քո բոլոր թշնամիներն ու շար կամեցողները,— և հարգանքի արժանացած անձնավորությունից, իբրև վարձատրութուն, ստանում սիրալիր ողջունյա կամ ժպիտ: Դրանից հետո յուրաքանչյուրը բացականչում է.— Նրա կենացը, որին ամենից շատ են սիրում: Այն հյուրերը, որոնք արդեն հայտնի են որպես կենսուրախ մարդիկ, պարտավոր են իբրև տուգանք երկրորդ անգամ խմել, եթե պատահի, որ կես բաժակ խմեն որևէ մեկի կենացը: Այս ամենամեծ հանցանք է: Որովհետև տուգանվում են այն մարդիկ, որոնք հաճախ դիտավորյալ կերպով հակառակում են տուրքաշուն և այդ նրա համար, որ ավելի ևս զվարճացնեն հասարակությանը, կամ գուցե անուշաղիք են գտնվել որևէ մեկի կենացը խմելիս: Այս ամենի համար տուգանում են և ամեն անգամ բութիչ միջոցը մի նոր բաժակ գինին է: Եթե սեղանը շատ մեծ է, ապա հաճախ երկու տուրքաշի է ընտրվում, և այդ դեպքում շատ հետաքրքիր է դիտել, թե ինչպես այդ երկու հակառակորդները ամեն տեսակ կանխամտածված միջոցներ են գործ դնում, միմյանց շփոթության մեջ գցելու և դրանով հասարակությանն ավելի քան զվարճացնելու համար: Յավալին այն է, որ ի գժբախտութուն ազգի, հաճախ քահանաներն են ընտրվում տուրքաշու այդ պատվարժան պաշտոնում: Այդ ապացույց է, թե որչափ հոգևոր դասը անվայել արարքներով կորցրել է իր արժանիքը ժողովրդի աչքում: Բարեբախտաբար եվրոպացիները և բոլոր հերետիկոսները, այսինքն՝ քաղաքակրթված տեղացիները, ազատ են այդ հարկադրանքից: Առաջ, ինչպես այսօր, Կախեթիայում՝ Վրաստանի գինու շտեմարանում, ընդունված է, որ խմեն 6—7 բաժակ պարունակող մեծ ամաններից, իսկ ով հակառակի՝ ամբողջ ամանը գլխին են լցնում: Ո՛վ է մեղավոր այդ բանում, եթե ո՛չ երկիրը: Գինին արտահանել չեն կարող, չեն կարող նաև դեն շարտել, բնավորութեամբ էլ ծուլ են, ի՛նչ պիտի անեն: Սակայն փա՛ռք իմաստուն կառավա-

րությանը, որ այժմ գինու համար աֆցիս է սահմանել, այսինքն թունգին (5 շիշ) <....> կուպեկ: Դրանով գինու գործածությունը փոքր ինչ նվազել է: Ճաշից հետո թուլլատրվում է յուրաքանչյուրին ծխել երկար ծխամորձերով, եթե ցանկություն ունենան:

Իմ ընթերցողներն այժմ սլիտի կարծեն, որ հյուրերը այսպիսի մի սեղանից ելնելուց հետո աչքակապուկ կխաղան: Ամենևին: Սովորությունը օժտել է տեղացիներին ոգելից խմիչքները տանելու մի անըմբռնելի ուժով: Նրանք սեղանից ելնում են այնքան խոհեմ, այնքան զվարթ, որ կարծես ոչինչ խմած չլինեն: Միայն նրանց այտերի վրա խաղում է գինու կարմրությունը:

Եվրոպացիները թերևս ծիծաղեն այդ բանի վրա, բայց ինչպիսի հաճույքով շատ-շատերը հենց նրա համար կցանկանային Վրաստան փախչել, որ կարողանային լիովին հազեցնել իրենց գինու ծարավը: Վրացին կամ հայը, եթե ոչինչ չունի, ապա չի խմում, կամ եթե խմի էլ, նա հարբած չէ, այլ զվարթ ու կայտառ: Երբեք չեք տեսնի այստեղ, նույնիսկ հասարակ սարդկանց մեջ, որ փողոցում պառկած լինեն, բայց, ընդհակառակը, որքան հաճախակի կպատահեք քաղաքակիրթ երկրներում այնպիսի մարդկանց, որոնք չգիտեն նույնիսկ, թե որտեղ է իրենց գլուխը և որտեղ՝ իրենց կոշիկները: Ես այս ասում եմ ի զգուշություն այն հիրավի անփորձ եվրոպացիների, որոնք անխղճորեն հարձակվում են իմ հայրենակիցների վրա, առանց նախապես մտածելու այն մասին, թե ինչ է կատարվում իրենց հայրենիքում: Նրանք իրենց պատկերացնում են արարածներ, որոնք իջել են երկրնքից միայն նրա համար, որպեսզի ուրիշների թերությունները քննադատեն, իսկ եթե արդեն մի քանի տարի, կամ հաճախ մի քանի ամիս են այստեղ ապրել, ապա հաղար անգամ ավելի վատ են: Հարկավոր է մարդկանց այնպես ընդունել, ինչպես որ կան և հետո, եթե կամենում ես իսկապես մարդկայնորեն մոտենալ նրանց բարեփոխելու համար, ապա այդ պետք է անել խնայելով և զիջողաբար, բայց ոչ դառնություններով և արհամարհանքով:

Գովելի և ուշագրավ է նման հանգամանքներում, ինչպես նաև առհասարակ, որ ազնվականներն ու իշխանները, որոնց թիվն այստեղ բավական մեծ է և շատերը նշանավոր ծագումի տեր են, քաղաքացիների և վաճառականների հետ վարվում են ինչպես իրենց հավասարի, այո՛, նույնիսկ ավելի քաղաքավարի և սիրալիր, և ոչ մի տարբերություն չեն դնում ո՛չ ամուսնություն և ո՛չ էլ ընտանեկան կյանքի այլ պարագաների մեջ: Բնավորության նման առավելություններն, իհարկե, կարող էին լավագույն կերթված մարդուն էլ պատիվ բերել: Հասարակական զվարճանքներ սակավ են տեղի ունենում, Երբեմն-երբեմն այստեղ հասարակության առաջ ցուցա-

դրում են իրենց արվեստը եվրոպական ձեռնածուներն ու լարախաղացները, ինչպես և այս տարի ոմն Բամբերգերի և Յաուպաուեի խումբը, որոնք, սակայն, շատ քիչ են շահում:

Ամենից ավելի այցելվող զվարճավայրերն են տաք հանքային բաղանիքները, որտեղ երկու սեռերն առանձին բաժանմունքներում մի քանի ժամ շարունակ լավ քրտնում ու զվարճանում են, իսկ հաճախ, հատկապես գեղեցիկ սեռը վայելում է իր ճաշը: Կան նաև մի քանի տոներ՝ նվիրված որոշ սրբերի, որոնք Քիֆլիսի շրջակայքում ունեն իրենց եկեղեցիները. այդ դեպքում գեղեցիկ սեռը զբաղվում է բարեպաշտ ապաշխարանքով, իսկ երիտասարդները ուրախանում են ձիարշավով: Դրանցից են սուրբ Դավթի և սուրբ Փետրոսի տոները:

Յո՛ղ ներվի ինձ, որ ես իմ իսկական նյութից, — որով կամենում էի ցույց տալ, թե ինչպես մեզ մոտ այժմ ամեն ինչ եվրոպա-ասիական է դարձել, — այնքան շեղվեցի: Այդ նկարագրությունները ևս ես կամենում էի ցույց տալ միայն, որ այստեղի ճաշկերություններն էլ նույն որակն ունեն, ինչ հագուստները, կահկարասիքը և այլն (այսինքն, որ նրանք հանդիսատեսին ներկայացնում են երկու աշխարհամասերի տեսարաններ): Այժմ վերադառնանք բուն հարցին:

Քիֆլիսի բնակչության աճը անհավատալի մեծ է: Կովկասի համարյա բոլոր վայրերից ամեն օր մարդիկ են հոսում այստեղ, իրենց բախտը փորձելու համար: Բայց որոշ միջոցներ հայթայթելուց հետո այլևս չեն թողնում Քիֆլիսը, բնակություն են հաստատում այստեղ, տներ են կառուցում, և այսպիսով՝ պարսիկներն այստեղ խառնվում են հայերի, թուրքերի, հույների, հրեաների, թաթարների, լեզգիների ու եվրոպացիների հետ, որոնք նման թելերով կապվում են տեղացիներին և կազմում մի հոյակապ ամբողջություն, որը ժամանակի ընթացքում Քիֆլիսը կդարձնի լայնածավալ Ռուսաստանի ամենամեծ և կարևորագույն քաղաքներից մեկը, որտեղից գիտությունն ու լուսավորությունը կսփռվեն ամբողջ Արևելքում:

Այժմ ես անցնում եմ իմ իսկական նյութին. ծանոթացնելու եմ իմ ընթերցողներին հայրենակիցներին հարսանեկան սովորությունների հետ, որոնք թեև այնքան էլ փայլուն չեն, բայց որպես ազգային երևույթ միանգամայն ինքնատիպ են: Ամուսնական միություն հիմքը՝ անվանեցե՛ք այդ բնագոյ, ինչպես լինում է վայրենի ժողովուրդների մոտ, կամ թե խնամակցություն, որ հարուցվում է այն հոգեկան առավելությունների և շնորհալիությունների միջոցով, որոնք կրթված ազգերից պահանջում են զգացումներ, մնում է երկու սեռերի փոխադարձ հակումը, որը լոկ եկեղեցական սովորություններով կարող է ազնվացվել և սրբագործվել:

Բոլորովին հակառակն է տեղի ունենում ասիական ժողովուրդների մեծամասնության մոտ: Շատ բացառիկ դեպքերում կհանդգնի որևէ երիտասարդ իր սրտի ուզածին ընտրել, իսկ աղջիկը՝ երբեք: Դա ծնողների և տան մեծերի գործն է, իսկ եթե նրանք չկան, ապա միջնորդների, կամ պարզ ասած, խնամախոսների գործը: Մեզ մոտ, որտեղ շատ բան դեռ այսօր էլ հիշեցնում է հին ժողովուրդների նահապետական սովորությունները, յուրաքանչյուր ընտանիքի հայր ներքին հիացումով տենչում է այն օրվան, երբ կկարողանա երջանկացնել իր զավակներին՝ ամուսնության միջոցով: Ոմանք էնքում են իրենց խնամիական դաշինքը տակավին այն պահին, երբ երեխաները դեռ իրենց մայրերի արգանդներում են, այսինքն՝ երկու հայրերն իրար խոսք են տալիս, որ եթե մեկին աղջիկ ծնվի, իսկ մյուսին՝ սղա, ապա նրանք պարտավոր են հետագայում այդ երկուսին ամուսնացնել: Իսկ եթե հակառակն եղավ, ապա դա համարվում է երկնքի մի առանձին տնօրինություն, որին հաճելի չի եղել այդ տներն իրար միացնել: Բայց եթե երկինքն այնքան բարյացակամ է, որ այդ ցանկությունը կարողանա կատարվել, ապա երկու ջահելները մեծանում են որպես խաղընկերներ, իսկ հետո, երբ լրանում է նրանց տասնհինգ տարին՝ նրանք արդեն բախտավոր ամուսիններ են: Կամ՝ եթե հայրերից մեկը ծանոթացել է մի այլ տեղ մի ուրիշ ընտանիքի հետ, որը նրան շատ դուր է եկել և եթե ինքը մի որդի ունի, ապա նա բուռն կերպով տենչում է, որ մյուսին աղջիկ ծնվի, որպեսզի կարելի լինի մշտապես կապվել, կամ՝ հակառակը: Երիտասարդներն անխտիր պարտավոր են մինչև քսան տարեկան դառնալը, իսկ աղջիկները տասնհինգ տարեկան դառնալը՝ ամուսնական կապ հաստատել: Ինքնատիպ են այն բարեմաղթությունները, որ անում են հարսանիքի օրը մի հոր կամ որդու, — որոնք հրավիրված են եղել և այդ օրը պսակված զույգին երջանկություն և լավ կյանք են ցանկացել, — ահա այսպիսի ճարտար պատկերավոր լեզվով՝ իբրև փոխադարձ բարեմաղթություններ: — Չէի ցանկանա էս մաշված ոսկորներս հողի տակ դնել, մինչև որ հարսանիքի օրը չպարեմ, — ասում է մի պառավ՝ երանելի երջանկությամբ: — Եթե աստված տա, աղայիդ հարսանիքին մատուցակ կլինեմ, — ասում է աշխույժ մարդկանցից մեկը հյուրին, իսկ նրա տղան կարմրում է: — Հը, տղա՛, ե՛րբ պիտի քեզ լծենք կամին, գիժ մոզու պես դես ու դեն ես ընկնում, — ասում են մի երիտասարդի, որ ամոթից կարմրած աչքերը գետին է ուղղում: — Թո՛ղ մենք էլ կարմիր թելը (բացատրությունը հետո) վիզդ կապենք և թագը գլխիդ դնենք, — այս էլ ցանկանում են մի երրորդ երիտասարդի:

Այս բոլորից պարզ երևում է, թե ինչ արժեք ունի ամուսնական կյանքը բնության այս կիսակիրթ զավակների համար և որքան այն կարևոր

է: Իսկ պապ կամ տատ լինելը մի աննկարագրելի երանություն է: Որովհետև հենց այդտեղից են սկսում զարգանալ իսկական նահապետական սովորությունները, երբ տան մեծը շրջապատված երեխաներով ու թոռներով, որոնք, եթե նույնիսկ թվով քսանից ավելի չլինեն, չեն կարող երբեք բաժանվել իրարից, և նրանք պատկառելի ուշադրությամբ, հնազանդությամբ և ճշտությամբ հետևում են ծեր պապի ամեն մի նշանին: Թոռնիկները թաշկոտում են նրա գրկում, համեստ հարսներից մեկը նրա ստաբերն է վանում, մյուսը օգնում է նրան՝ շորեթն հագնելիս և հանելիս, իսկ երրորդը ամուսն շոգ օրերին, երբ քնում է, ճանճերին է քշում, մի լաթի կտոր շարժում նրա երեսին այս ու այն կողմ՝ զովացնելու համար, որպեսզի <պապը> կարողանա քաղցր ննջել, իսկ եթե նա հիվանդ է, ապա հոգատար խնամք են ցույց տալիս, գլուխն են վանում և երբեք չեն համարձակվում նրա երեսին նայել, և երբեք <բարձր> չեն խոսում նրա հետ, այլ միայն շարժումներով, և գլխով նշան անելով գուշակում են նրա մղտքերն ու իրենց մտքերն էլ նույն ձևով հայտնում: Բավական է պապի մի խոսքը, նշանը կամ հայացքը, որ ընտանիքի մեջ եղած ամեն տեսակ գրծություն ու վեճ վայրկենապես դադարի: Անշուշտ, բնավորության ընտիր մի գիժ է այս:

Ուրեմն, երբ երիտասարդները ամուսնություն համար հասունանում են, նրանք պեսք չունեն դրա մասին ակնարկներ անելու: Հայրն ու մայրն արդեն վաղուց այդ նյութի մասին գաղտնի խոսել են և շատ ազգականի ու լավ բարեկամի խորհրդի հրավիրել: Եթե երկուսն էլ նույն վայրում են ապրում, ապա այդ գործը այնքան էլ դժվար չէ, իսկ եթե իրարից հեռու են, ապա հայրը այցելում է աղջկա բնակավայրը, տեսնում է նրան ներս ու դուրս անելիս, կամ ջուր կրելիս, որովհետև մեզ մոտ մեծ մասամբ աղջիկներն են գետից ջուր կրում՝ ուսերի վրա, բավական խոշոր կավե կժերով: Կամ թե ծանոթանում է աղջկա ծնողների հետ մի այլ պատրվակով, այցելություններ է կատարում և դրա հետ միասին շափազանց ուշադիր աչքերով դիտում անմեղ, ոչինչ չկուսող արարածի շարժումներն ու քայլերը, որովհետև մեր աղջիկներն իրենց մանկական հասակում բավական ազատ են: Թեպետ ամենաշքավոր գեղջիկահին անգամ երբեք իրեն թույլ չի տա խոսակցության բռնվել որևէ տղամարդու հետ, բայց չնայած դրան, նրանք միանգամայն ազատ կարող են երևալ թե՛ տանը, թե՛ փողոցում: Բայց հենց որ քողն երեսին են առնում, որպես հարսնացու կամ ամուսին, ապա այդ ազատությունից մշտապես զրկվում են:

Այս ձևով ընարություն անելուց հետո, իսկույն ևեթ բանակցությունների մեջ են մտնում, որը դարձյալ կատարվում է հատուկ այդ կամ կին

խնամախոսի միջոցով, որը երիտասարդի ծնողների ցանկությունը հաղորդում է աղջկա ծնողներին և զինված ամեն տեսակ պերճախոսություններով աշխատում է իր պաշտոնը բարեբախտ հաջողությամբ ի կատար ածել: Բարեկեցությունը և ազնվազարմ ծագումը ամենաէական, կարևորագույն պայմաններն են փեսացուի կողմից: Բանն այն է, որ երիտասարդի ծնողները պետք է լավ օժիտ տան՝ փողով, հագուստեղենով, նույնիսկ տնային անասուններով և հարսանիքի ծախսերը հոգան: Այդ պատճառով հակառակ կողմը դժկամություն է ցույց տալիս և մերժում ամեն տեսակ առաջարկություններ և խելամիտ պատճառաբանություններ, մինչև կատանա իր պահանջաժը:— Իմ աղջիկը կայսեր և թագավորի է արժանի, գեղեցիկ է՝ արևի նման, անմեղ՝ ինչպես աղավնի, ջանասեր է և կարող է տաս մարդու գործ անել: Կույր չէ, աչքեր ունի՝ ամեն մեկը լուսնի նման. փառք աստուծո, շիլ չէ, կաղ չէ, ի՞նչն է պակաս: Հաց շատ ունենք նրան կերակրելու համար, հայտնի օջախից է. չէ՛, չէ՛, էդպես էժան չեմ ծախի: Նա մեր տան աչքն է (այսինքն՝ ուրախությունը), մեր տան սյունն ու լույսը*, Նա հողից չի բուսել, որ էդպես հեշտ ու հանգիստ տնից դուրս գցեմ: Աչքերս մազ են բուսել (այսինքն՝ շատ խնամք եմ տարել), մինչև էդ հասակին եմ հասցրել: Հոգիս կտամ, եթե մի օր նրան շտեմնեմ: Բոլորս էլ կմեռնենք, եթե մի րոպե նա մեր առաջին չլինի: Չէ՛, չէ՛, ասա նրան (երիտասարդին), թո՛ղ տեղը ծանր նստի (այսինքն՝ թո՛ղ թեթևամիտ չլինի): Ձենը տակը, քարը վրան (այսինքն՝ այդ բանը շհրապարակի և լոխ): Աղջիկս չեմ ուզում պսակել: Եթե նա երկինք էլ բարձրանա (այսինքն՝ ցանկացածն անի), ես իմ ուզածը կանեմ: Չի՛ ուզում, ուզածս չի՛ տալիս, թո՛ղ նա իր ճամփեն գնա, ես էլ՝ իմ: Հո գոռի բան չէ: Մի ուրիշին կտամ: Աշխարհը մեծ է, մենք էլ նրա մեջտեղը: Հո միայն աղջիկս չի մնացել այս աշխարհում: Թո՛ղ իմ աղջիկը չլինի, ուրիշինը թող ընտրի, ինչո՞ւ օձիքս բաց չի թողնում: Ի՞նչ է ինձ տվել, որ չի կարողանում ետ վերցնել: Չեմ տալիս ու չեմ տալիս էլի ի՞նչ ունի ասելու: Էս ի՞նչ սուգ ու շիվանի մեջ ենք ընկել, նրա աչքը հենց ի՞նձ է տեսել աշխարհում: Նա հո իմ գլխի տերը չէ: Ասում եմ՝ եկածդ ճամփով ետ գնա: Ով ատամներիդ խարջ է, նրան կծիր, մենք ատամներիդ խարջ չենք (այսինքն՝ դու չես կարող մեզ խաբել): Աչքերդ մի լավ բաց արա՛ ու մեղ կարգին տակ ու վրա արա, թե մենք ով ենք: Մենք հացի տեղ խոտ չենք կերել, մեր գլխումն էլ խելք կա: Մենք մեր հաշիվը լավ գիտենք, ինչ խելքդ կկտրի (այսինքն՝ հասկանում ես) այն էլ արա և ձեռք քաշի մե-

* Ցուրբանշուր իսկական ասիացու տան մեջ կտեսնեք ամենաթեր չորս սյուն սեկյակի մեջտեղը, որոնց վրա հանգում է կտուրը:

զանից: Աշխարհիս երեսին մի լավ անուն ունեինք, էն էլ ուզում ես գետնովը տալ: Ես քեզ ասում եմ՝ հանգիստ ու համեստ եղեք, թե չէ հուր ու կրակ կթափեմ գլխներիդ,— և այլն:

Հազարավոր այսպիսի դարձվածքներ է փոխանակում աղջկա հայրը, որին իր ասելիքն է ավելացնում նաև բարի տանտիկինը՝ ոչ պակաս կծու լեզվով:— Աչքս լո՛ւյս (այսինքն՝ ինձ համար բախտավորություն է), էս ի՞նչ նորություն է: Մարդ իր համար քնի, ուրիշների համար՝ երազ տեսնի: Ձեր բան ու գործը պրծել է, հիմի մեղ վրա՞ եք աչքներդ տնկել: Հիմա նո՛ր են մեզ ճանաչում և ուզում են մոտենա՛լ, առաջ բարև էլ չէին տալիս: Մեր աղջիկը դեռ փոքր է, չենք էլ ուզում պսակել: Նա մեր քացախին ավելի դաբուլ է, քան ուրիշի տան փլավիլն: Եթե մենք քաղցած ենք, նա էլ քաղցած կմնա, թե ծարավ՝ նա էլ ծարավ կմնա: Մեր տանն էլ շատ բան ունի անելու, ի՞նչ գործ ունի օտարի տանը: Ի՞նչ եք էստեղ կորցրել: Որ թագավորն էլ գալու լինի, աղջկանս չեմ տա: Երեկ մեկ, էսօր երկու, չեն էլ իմանում, թե ո՞ւմ հետ են ոտները մեկնում (այսինքն՝ նոր են ունեոր մարդ դարձել և կամենում են մեզ հետ հավասարվել): Ի սեր աստուծո, մի սրա (այսինքն՝ փեսացուի) երեսին նայեցեք, կարծես բերանը կապած անասուն լինի: Երկու իշի գարի չի կարող բաժանել, դեռ պսակվել էլ է ուզում: Երեկ դեռ թան էր ուտում, էսօր ոտք է բարձրացրել: Հազար էդպես հիմարի աղջկա հետ չեմ փոխի: Աղջկա մի մաղը, զավակիս մի եղունգը չեմ փոխի հարյուրավոր էդ տեսակ անպետքների հետ: Աղջիկս աշխարհում մի հատ է. երկրորդը չկա: Թե աստված կսիրես, գլուխս մի տանի (այսինքն՝ ինձ հանգիստ թող): Էդ տեսակ տղայի աղջիկ տալը մեկ է, ինչ աչքերը պինդ կապես ու ջուրը գցես, կամ գերի ուղարկես: Աչքիս լույսը հատել է, հոգիս բերանս է հասել, մինչև նրան հասցրել եմ էս հասակի: Ո՛չ գիշերն եմ քնել, ո՛չ ցերեկն հանգստացել: Բերանիս հացը կտրել, նրան եմ տվել: Գոնե որ լակոտը մարդու նման լիներ, ո՞վ դարդ կաներ: Մեծացրել եմ համարյա աչքիս լույսի պես, սրտումս, հիմա էլ մի ատամախի փեշքեշ անե՞մ: Ով նրա (այսինքն՝ փեսացուի) ճլորված մոր ատամները տեսնի, սիրտը կպատովի, ախորժակը կկորչի, մսերը կսարսռան: Եթե տեսնես եկեղեցում կանգնած, կարծես առաջդ կանդնած լինի Սաղայնը (ավագ սուտանան) ու հոգիդ ուզենա հանել մարմնիցդ: Ով նրան մի անգամ տեսնի, էլ ո՛չ մի գործ չի հաջողվի ողջ օրը: Երբ նա բերանը բաց է անում, դժոխքի հոտ է փչում: Ով նրա աչքերը տեսնի, կարծես իր հոգևոտ հրեշտակին տեսնի, հիմա էլ աղջիկս պիտի ջո՛ւր լցնի նրա ձեռքերին, նրա նազը քաշի: Նրա հետ շունն էլ չի կարող ապրել, ուր թե մարդը... Աղջիկս թուրքի կտամ, հերձվածողի, բայց նրան չեմ տա: Ինչ ուզում են՝ թո՛ղ անեն, Ով նեղանա՛

թող սատր ջուր խմի: Առաջնորդը ես եմ, բակլեն խաշած եմ ցանում, ո՞վ կարող է ձեռքս բռնել: Ախոսի մեջ կապած էլը ալելի հարձար կլենի նրան, քան իմ աղջիկը: Որ հազար կով էլ ունենամ, մեկն էլ չեմ թողնի, որ արածացնի, ուր թե իմ հարազատին, իմ աչքի լույսին, սրին ամբողջ աշխարհի հետ չեմ փոխի: Մկնեքը քաղցած սատկում են նրանց տան պուճախներում, իսկ նա ամուսնանալ է ուզում: Եթե նրանք ոտքերս ջուր անեն ու խմեն, եթե իմանամ, որ նրանց տան պատերը ոսկի են դարձել, նրանց տան մեջ արծաթ է հոսում, էլի նրան չեմ տա աղջիկս, որ ամբողջ աշխարհի տղան է: Նրան մի անգամ տեսնելը ալելի արժե, քան ամբողջ աշխարհը: Երբ առավոտը տնից դուրս է գալիս, կարծես արև է ծագում: Ամբողջ աշխարհը բերանը բացած, հիացած նրան է նայում, բերանների ջուրն էլ դնում է: Նա այնքան համեստ է, որ նրա ձայնը դեռ չենք լսել: Գիշեր ցերեկ նրա շուրջն ենք պտտվում, որ շար աչք չկալչի: Այնպես դուռը է ման գալիս, որ նրա ոտքերի ձայնը ոչ ոք չի լսում: Որ աշխարհն էլ հեղեղը բռնի, տեղից չի շարժվի: Մինչև էսօր մի թթու խոսք չենք լսել նրանից: Որ նրան խեղդեն էլ, ձեն, ծպտուն չի հանի: Որ եղունգիդ ծայրով թշին ձեռ տասս, արյուն կկաթի, էնքան թարմ է նա: Որ բոլը տեսնես, կարծես ապակուց ձուլված լինի: Նրա հոնքերը կարծես դալամով քաշած լինեն: Նրա աչքերը երկնքի առավոտյան աստղերի են նման, ասամները կարծես փղոսկրից լինեն շենված, սև-սև ծամերը մինչև ոտքերն են հասնում ու կարծես ոտակուց հյուսված լինեն: Երթունքներն այնքան նուրբ են, որ կարծես վարդի թերթեր լինեն: Նրա մատների ծայրերն այնպիսի բաներ են շինում, որ Ծրանգաստնում էլ չեն կարող պատրաստել: Որ մի շաբաթ էլ քաղցած պահես՝ մեռնի, որ հինգ օր ու գիշեր կանգնած մնա՝ սպասի, աչքերը դուրս գան, էլի ձեն ու ծպտուն չի հանի: Աչքովդ պիտի տեսնես, որ համոզվես: Նրա ո՞ր արժանիքները խոսքով պատմես: Որ հազար գիրք էլ լցնեն և գրեն, էլի իմ հրեշտակի լավ հատկությունները չեն կարող պատմել: Որ նրան տարիներով շոր հացով ու ջրով պահեն, էլի շնորհակալ կլինի: 15 տարեկան է, դեռ էլի սև ու սպիտակը չի ջեկում (այսինքն՝ անմեղ է): Չէ՛, սրա նման անմեղ գառին մարդու տալը կնշանակի գայլի ու վագրի բաժին դարձնել: Ի՞նչից են մազերս սպիտակել,— էդ տեսակ բաներից, ուրիշ ոչինչ: Ում խաբել եք, գնացե՛ք, էլի խաբեք: Եթե այդ տղան Հնդկաստանի գանձերով բեռնված հազար ուղտ դռանս առաջ կանգնեցնի, եթե նրա եղունգներից լույս թափվի (այսինքն՝ շատ էլ խելոք լինի), եթե նա երկնքից էլ աստղեր իջեցնի ու գետնի տակ թաղած գանձերի թալիսմանի տեր էլ լինի, որ ձեռքերիցն էլ ոսկի հոսի, էլի իմ աղջիկը նրան չե՛մ տա ու չե՛մ տա: Հո խոլ չե՛ս: Ախր որ քարին էլ էսքան խոսքեր ասեն, նա էլ կձաքի: Օձն էլ որ

էք խոսքերը լսի՝ թույնը կթափի ու իր բունը կմտնի: Իսկ քո երեսի մորթը կարծես ալելի հաստ է, քան գոմշի կաշին: Անխելք եմ: Աղջկաս ճակատին ինչ գրված է, էն էլ կլինի, թեկուզ երկինք ու երկիր էլ կործանվեն: Լսեցի՞ր, գնա, էս խոսքերը տար նրան: Թե մեր ուզածը կտա, լավ, թե չէ հազար տարի էլ բերանը բաց ու խուփ անի (այսինքն՝ պաղատի), գետնի վրա սողա և բերանով երկնքից թռչուններ որսա (այսինքն՝ որ այդքան գործություն ունենա) ու երկինքն էլ ձայն տա, ես նրան աղջիկ չե՛մ տա ու չե՛մ տա: Հո ձեռքերս չե՛ք կարող կապել: Որտեղից եկել ես, այնտեղ էլ գնա. գլխիս ազրուկ էս դարձել, կպել ես ու պոկ չես գալիս: Ի՞նչ օղուտ գրանից, որ էդքան մեր երեսի ջուրն առնում ես (այսինքն՝ այդքան անամթ ես): Հո մեր ականջները քեզ համար չենք առել: Դատարկ խոսքերից գլուխս տրաքվում է, իսկ քեզ համար խաղ ու պար է: Տե՛ր աստված, տե՛ր աստված, էս ի՞նչ կրակն ենք բնկել: Եթե ուզում ես՝ քո քաշած նեղուձյան համար, քո գնալ գալու, քո ճառերի համար փող կտանք: էլ ի՞նչ ես ուզում: Աշխարհքը մի մարդով ոչ կշինվի, ոչ էլ կկործանվի: Աղջիկն իմը չէ՞, չե՛մ տալիս, էլ ի՞նչ եք ուզում: Հո կանխիկ փողով մեզ չեք գնել: է՛հ, թե շալ չկարողացա հագնել, ոչ էլ մետաքս՝ քաթան հո կհագնեմ: Եթե գինի չկարողացա խմել՝ ջուր գործ կածեմ: Եթե կոշիկ չունեցա՝ ոտաբոբիկ ման կգամ: Կերակուր չունեցա՝ դռնեղուտ ողորմություն կանեմ, բայց ձեզանից բան չեմ ուզի: Եթե աղջիկս եք ուզում, պետք է նրա գինն իմանաք, թե չէ՛ դուք ձեզ համար, մենք էլ մեզ համար (այսինքն՝ դուք ձեռ ուզածն արեք, մենք էլ մերը):

Այս գրեթե ճապաղ արտահայտություններից, որ ես որպես օրինակ մեջ բերի՝ ընթերցողներս որոշ շափով կտեսնեն, որ մեզ մոտ ճարտասանական արվեստը միանգամայն այլ ուղղություն է ստացել, և որ մարդիկ մեզ մոտ բավական սուր լեզու և ժառ երևակայություն ունեն, և եթե ես այստեղ իսկապես մեջ բերեի միջնորդի այն բոլոր կամթոցները և խորամանկ հակաճառությունները, որոնցով նա աշխատում է ջրել այդ պատճառաբանությունները անսպասելի ճարակալությամբ, որ պատիվ կբերեր ամեն մի գիվանագետի, և այնուամենայնիվ, վերջ ի վերջո պնդում է իր իրավունքի վրա՝ ապա ես գրանով կլցնեի մի քանի թաբաղա, որ թերևս անտեղի լիներ: Այսպիսի որոտն ու կայծակը նրան ծանոթ բաներ են: Անհավատալի սառնասրտություններ ամեն ինչ ընդունում է, ամեն բանի համաձայնում, խոստովանում է անգամ հակառակ կողմի թերությունները և նրանց առավելությունները՝ որոնց մոտ նա առաքված է, և համբերությամբ սպասում, մինչև որ սրտի այդ բոլոր զեղումները, բանակովի բուր ու բորանն անցնեն, և հետո սկսում է, մանր անձրևի նման, այնպես քնքրել:

կեղծավորելով դեռ մի րոպե առաջ որոտացող հակառակորդի սիրտը շահել, որ ստիպված ես աֆֆարիմ և կեցցես կանչել ու ծափահարել նրան՝ այդ լավ խաղացած դերի համար: Հաճախ մի անգամից շի հաջողվում այդ Այդպիսի ժամանակ նա մեծ քաղաքավարութեամբ հանգիստ է թողնում նրանց և մի քանի օրից հետո նորից գալիս, առանց ցույց տալու, թե ինչ նպատակով է եկել և նույնիսկ զգում է իրեն վիրավորված, երբ հիշեցնում են անցյալ խոսակցութունները: Հետո փորձում է կողմնակի խոսակցութուններով նրանց մտադրութեանը հետամուտ լինել և երբ նկատում է, որ նախկին պոռթկումը հանգել է, նորից սկսում է էլ ավելի վճռականութեամբ ճարտասանութունը զլել, մինչ որ ունկնդիրներին իր կողմը կզրավի: Այդպիսի միջնորդների դեր կատարում են կամ քահանաները, կամ պառավ կանայք, կամ էլ տղամարդիկ: Այս ամենից կարելի է տեսնել, որ մեզ մոտ աղջիկները մեծ արժեք ունեն: Այս բոլոր խոսակցութունների ընթացքում մեր գեղեցկուհին կանգնած է լինում թերևս որևէ դռան կամ պատուհանի հետև և սրտի տրոփույունով սպասում է այդ գործի վախճանին, ծնողների քարասրտութեան հետևանքով սրտնեղութունից ատամները կրճատացնելով: Զէ՞ որ շատ անգամ տիկնիկ խաղալիս կրաղել է, որ իրեն էլ գոնե մի անգամ բախտ կվիճակվի փեսացու ունենալու, թո՛ղ ինչպիսին ուզում է նա լինի: Մի անասելի կարոտ համակում է նրա սիրտը, ն նա աշխատում է բոլոր արահետներում՝ ջուր բերելիս գոնե մի անգամ տեսնել իր սրտի սիրածին: Երբեմն էլ նրան գիշերով առևանգում են, և թե ծնողները կտրականապես չեն տալիս: Դրանից հետո երկու կողմերն էլ համաձայնութեան են գալիս: Ընծաներն ու միջնորդութունները հաշտեցնում են զայրացած անբողջն իր անհավատարիմ փեսայի հետ, և քահանան սրբազործում է նրանց կապը:

Իսկ երկու կողմերի համաձայնվելուց հետո աները կարող է արդեն իր պահանջած իրերն ստանալ: Հետո անցնում են նշանդրեքին, որի ժամանակ, բացի զգեստներից, հարսնացուին նվիրում են մատանիներ և այլ զարդեր, նմանապես մի գլուխ շաքար և կոնֆետներ: Դրանից հետո մեջտեղ է գալիս քահանան և օրհնում է (այսինքն՝ առանց նշանվածների ներկայությամբ) զգեստները, նշանվածների ծնողների ներկայությամբ, որի առթիվ կարողացվում են հատուկ աղոթքներ, սաղմոսներ, ավետարան, և քահանան հարսնացուի տանը վարում է իր պաշտոնը շքեղ զգեստավորված:

Շնորհավորական ճառերը, որոնք արտասանվում են թե՛ այժմ և թե՛ հարսանիքի օրը, նույնն են և շափազանց յուրահատուկ: Ամենից առաջ քահանան վերցնում է մի բաժակ գինի, ձեռքում պահում և բացականշում. «Աղա (այսինքն՝ պարոն այսինչ), աչքդ լույս (այսինքն՝ շնորհավորում

եմ), թո՛ղ աստված այս օրը անպակաս անի տանդ միջից: Թո՛ղ ջահելները մի բարձի ծերանան: Աստված տա շփոթմանն: Թո՛ղ տեսնես քեզ քո զավակներով և թոռներով զարդարված: Թո՛ղ խնկի ծառի պես ջահելներն աճեն, բազմանան, ծաղկեն ու հազարավոր պտուղներ տան: Թո՛ղ աստված շանի, որ նրանց արածը թշնամու սրտով լինի (այսինքն՝ այնպիսի բան չանեն, որ թշնամին ուրախանա): Թո՛ղ նրանք հասնեն Սյամեոն ձերտնու հասակին: Թո՛ղ նրանց մեկը հազար դռնա (այսինքն՝ նրանց բռնած գործերը հաջողությամբ վերջանան): Թո՛ղ թշնամու աչքը տրաքի, իսկ բարեկամինը՝ խնդա: Նրանց բռնած քարը ոսկի դառնա: Թո՛ղ փուշ չբուսնի նրանց ճանապարհին: Թո՛ղ նրանց ոտքերի տակ միայն ծաղիկ ու կանաչ բուսնեն: Թո՛ղ նրանց աչքը դառն օր շտեսնի: Թո՛ղ հաճախ այսպիսի տոներ կատարենք ձեր տանը: Թո՛ղ աստված նրանց անարժան մարդու ձեռք չզցի: Տնաշեն (այսինքն՝ մարդու զավակ), թե բանն էստեղ պիտի հասներ, էլ ի՞նչ էիր պոչդ թափ տալիս, քեզ շանգոտում (այս խոսքերը վերաբերում են այն դժվարութուններին, որ նա հարուցել էր հարսնախոսութեան ժամանակ): Էլ ի՞նչու կամդ պոկեցիր ու սար ու ձոր ընկարի, Ոտդ դեմ էիր տվել քարին և շէր ուզում բաժանվել: Տեսա՞ր, ինչպես քեզ ճիշտ ճանապարհի բերինք: Աշխարհը էսպես եկել է, էսպես էլ կգնա: Մենակ դու չես աշխարհումս, դու ուզում էիր տեղդ ծանրացնել (այսինքն՝ դու ուզում էիր անհողդող մնալ): Մենք էնպիսի մի սեպ գրինք տակդ, որ էլ չկարողացար տեղդ մնալ: Դու ուզում էիր ալյուրդ թանկ ծախել, բայց ի՞նչ փոշի լցրինք աչքերդ: Հիմա ինչքան ուզում ես փոշի բարձրացրու, օգուտն ի՞նչ, մենք մեր ուզածն արինք, հիմա ո՛ւր ուզում ես գնա: Դու մեզ այլևս պետք չես: Եթե չես ուզում, մենք էլի մերք կանենք: Ուզում ես աղջիկդ հետ վերցրու, մենք էլ մեր տղային կվերցնենք: Ով էսպես փեսայի տեր դառնա, ուրախութունից պետք է հազար անգամ պար գա, իր ամենալավ եզները մատաղ անի, յոթ անգամ Երուսաղեմ ուխտ գնա ու գա, տաս լիտր (9 ֆունտ) խունկ և մի էդքան էլ մոմ վառի եկեղեցում, խաչ ու ավետարանը ջուր անի ու խմի՞:

¹ Մեզ մոտ հացահատիկը ծեծում են, ինչպես հնում: Կամին լծում են մի զույգ եզ և այնքան շրջանաձև ջրում, մինչև որ հատիկները դուրս են գալիս և ժողտը կտոր-կտոր է լինում: Այդ տախտակներից ամրացրած են մանր բարեր ու երկաթի կտորներ՝ ծղոտը կտրատելու համար: Զահել եզները խրտնում են այդ գործից, պոկում են կամը մարդու հետ միասին և փախում: Այս բառախաղը դրան է վերաբերում:

² Այս բառախաղը հիմնված է հայոց այն սովորության վրա, ըստ որի նրանք խաչը, ավետարանը, մատուցները ջրի մեջ են սուզում, և այդ ջուրը գործ են ածում որպես լավագույն բուժամիջոց, ինչպես հոգեկան, այնպես էլ մարմնական այլևայլ հիվանդութունների ժամանակ: Հիանալի՝ բուժամիջոց:

7 տարի պատ պահի, հարար անգամ ժանկ շարի 2է՛, չէ՛, էլ մենք ձեզ ձեռքից բաց չենք թողնի: Բոքդ կհատրենք, գեթեղմանդ կսպիւրենք (այսինքն՝ մի լավ քեֆ կանենք): Դե, կատասաներդ բաց արա, շալ եղևերդ պատրաստիր մորթելու, քասկզ գատարկիր: Դու դեռ նայի ժամանակներդ փող կունենաս: Ի՛նչիդ են պետք դրանք, հո գերեզմանդ չե՞ս տանելու: Աշխարհի մայր էլի աշխարհումն է մնալուս Վա՛յ նրան, ով չի՛ ուտում և չի՛ խմում: Մի կտոր կտավ է մեր բաժինը: Կմեանես, գերեզմանիդ վրա «Աստված հոգին բուսավորի» ասող էլ չի կինի: Փարթաղդ ճակատիցդ հեռացրու և կտորի ականջիդ վրա (ինչպես լոթիներն են անում): Ժանկը (այսինքն՝ փողը) մի տրորիր մատներդ մեջ, վաղը չէ մյուս օրը շնորհ ու գելերի բաժին կդառնան այդ բոլորը: Բանի կեողանի ենք, պետք է ուրախ լինենք: Ով իր փողը խնայի, սատանայի համար ավար կպատրաստի: Որ հազար անգամ էլ ձեռքերդ ու գրեթե թուփ տաս, եթկինք երես, մենք դարձյալ քեզ դուրս կհանենք գետնի տակից ու կպլտկենք»:

Այս բոլոր սրտախոտությունները պետք է համբերությամբ լսի հարսնացուի խեղճ հաջրը, բայց նրա պատասխաններն էլ համախ շատ դիպուկ են: Սովորաբար ասում է. «Բարեկամներ, ինչպես երևում է ձեր փողը (այսինքն՝ ստամոքսը) տաս օր է հացի համ չի առել: Տնաքանդներ, եկել եք իմ մաղը կախելու, է՛, ես էլ լավ կհյուրասիրեմ: Ձեր բաժինն է մի կտոր հաղար արավա շոր հաց, մի գդալ շիլա, մի կտոր աղած պանիր. ուզում եք՝ կեմք, չեք ուզում՝ բարձերիդ տակ դրե՛ք: Մեր գետի ջուրը շատ է, կարող եք այնքան խմել, որ պայթեք»:

Այդպիսի խոտաակցություններով են ամբողջ ժամանակն անցկացնում, և ամեն մեկն աշխատում է սրտախոտություններ անել. և ամեն անգամ բաժակները դատարկելիս ասում են նույն բարեմաղթություններն ու շնորհավորանքները և միշտ կրկնվում.— Ողջ լինեք և ուրախ, թող էս օրը ձեզ էլ հասնի: Բորորիս աչքերը լույս: Թող աստուծո օրհնությունը անպակաս լինի:

Այդ ժամանակից սկսած, հարսնացուն քող է կրում և բոլորովին անհետանում: Իզուր է մորմոքում օր ու գիշեր խեղճ փեսացուն ճանապարհներին ու արահետներին, կտուրների վրա ու տան շուրջը, որտեղ շնչում է իր անձկալին,— որովհետև իրավունք չունի երևալու իր զայրացկոտ անհրաժեշտ. որքա համար մի ասանձին արարողություն է պահանջվում. երբ փեսային հրավիրում են, ընծաներ տալիս, նրանից հետո նույնիսկ չի կարող աններոջ դեմ դուրս գալ բաց աչքով: Նա պարտավոր է նրա առաջ կանգնել

հանցավորի նման, գլուխը կախ, Իր մտքերն արտահայտում է մնչախոտությամբ: Նա պարտավոր է ամեն անգամ ներս ու դուրս անելիս աներոջ ձեռքը համբուրել, նրա հետ շճաշել, շծիծաղել, կյանքի նշան ցույց շտալ: Մեկ էլ տեսար աները ըստ սովորության սկսեց.

— Դե՛հ, աղաս, բախտը քեզ ժպտաց, Աստղդ սկսեց շողշողալ, Եթե ամբողջ աշխարհը ման գայիր, երկինք ու երկիր իրար խառնելի ու ճրագը ձեռքիդ ծովի տակը փնտրելի ու հազար կտոր լինելի, էլի այդպիսի գանձ չէր ընկնի ձեռքդ: Աղջիկս դալամով է քաշած, նրա նմանը չկա ոչ մի տեղ աշխարհիս երեսին: Լավ մտածիր, թե ինչպես պիտի վարվես նրա հետ, Դու նրան պիտի աչքիդ լույսի պես պահես: Չեղբերիդ վրա պիտի ման ածես, նրա ձեռքը դեռ փոշու չի կպել: Բալական է քո մի ծուռ հայացքը, որ պատասխանը (այսինքն՝ հատուցումը) ստանաս: Սրանից հետո մեջքիդ կանգնած եմ (այսինքն՝ ես քեզ կօգնեմ): Եթե մեկը համարձակվի քեզ թթու խոսք ասել, սպա ես նրա 32 ատամը միանգամից փորը կլցնեմ: Դու դեռ ինձ չես ճանաչում, ասածս ասած է, պածս՝ գրած, ջնջածս՝ ջնջած (այսինքն՝ ասածս խոսքը կատարում եմ): Թագավորի առաջ էլ երես չե՛մ թեքի: Աստված մի՛ արացե սատանաները գլուխս գան (այսինքն՝ եթե ես դայրանամ), էլ ո՛չ սեի կնայեմ, ո՛չ սպիտակի (այսինքն՝ ես ոչ մի բանի վրա ուշադրություն չեմ դարձնի): Որ իշխան էլ լինի, աչքերը կհանեմ: Եթե աշխարհում չտեսա նրան՝ երկնքում կփնտրեմ և դժոխքի բաժին կդարձնեմ: Ես պիտի մեռած լինեմ, մոխիր դարձած, որ քո մի մազը ծուռ բուսնի: Հոգեառ հրեշտակի պես թշնամուղ միսն իր ասամներով ծամել կտամ: Աչքի լույսը կհանգցնեմ, հոգին կհանեմ, որ իմանա, թե ես ով եմ: Լավ եղիր, ջանասեր եղիր, էնպես արա, որ քարից էլ ոսկի հանես, որ քեզ տեսողը կարողանա ասել. մաշալլա՛, աֆֆարի՛մ, կեցցե՛ս: Երանի է՛ն աչքին, որ էսպիսի փեսա ունի, երկնքումն էինք փնտրում նրան, երկրումը գտանք: Սրա պեսին մոմով պիտի փնտրել, սրա մայրը երկրորդը չի ծնել: Երանի՛ են տանը, էն մորը, որ էսպիսի դավալ ունի: Երանի՛ նրան, որ սրան օրոր է ասել: Թո՛ղ հալալ լինի սրան էն կաթը, որ նա ծծել է: Տղա հո չէ, գառ է: Ականջից բռնի, տար ծախելու, ծպտուն չի հանի: Անիծվի բախտը: Մարդ պիտի հազար տարի ապրի, էսպիսի փեսա ճարելու համար: Աստված միայն մեր գլխից է կտրել էդ բանը: Աստված սարերին նայում, էն համեմատ էլ ձյուն է դնում. աղջիկը լավ, փեսացուն լավ, էլ ի՛նչ է պետք (այսինքն՝ փակ աչքերով կույրի նման ոսկու ծովն ընկնել): Մարդ աչքի լույսն է մաշում, կյանքն ու արևը խավաքեցնում, հոգին բերանը հասցնում, մինչև երեխային մեծացնում է, հետո էլ էն տեսակ մի շան է տալիս, որ ուտի. միսն ուտում է, իսկ արյունը խմում: Մի այսինչի աղջկան նայիր, կարծես

¹ [Այնքան սուր, որ քիչ է մնում ծիծաղից սրաբխ]:

չոփ է դառել, ոսկորները երևում են, երեսի միսը հալվել է, կաշին շարացել: Հացի տեղ թույն է ուտում: Շատ լաց լինելուց աչքերն էլ են կուրացել: Նրան տեսնելիս քարերն էլ են լալիս: Սար ու ձոր նրա բախտն են ողբում: Քոռանա մահու աչքերը, որ նրան շուտ չ' տանում: Ավելի լավ է <աղչեկը> շան բաժին լինի, թուրքերի մոտ գերի տարած լինի, դժոխքի կրակում, քան թե էդպես մարդու ձեռքին:

— Այսպես, ուրեմն, սիրելի որդիս, դու մեր երեսը պետք է պարզ անես աշխարհումս (այսինքն՝ մեզ ամոթահար շանես), որպեսզի թշնամու աչքը չժծաղի մեզ վրա, որպեսզի նրա աչքը տրաքի: Արի՛ ձեռքս համբուրիր ու դռնալ կա՛ց, չն՛մ թողնի, որ ճակատդ մուսլի. այն պիտի միշտ բաց պահես ու փափախդ էլ կտորած դնես գլխիդ: Սրանից հետո թագավորն անգամ չի կարող մոտովդ անցնել: Հողի տակից էլ ձեզ համար հաց կհանեմ: Քանի կենդանի եմ, թռչուն էլ չի կարող ձեռք գլխիդ վրայով անցնել: Ձեռքս բարձրացնեմ թե չէ, հազարավոր մարդկանց հողին փորումը շուր կդառնա: Սրանից հետո իմ դուռը բաց է քեզ համար, իսկ հարսնացուփղ իրավունք չունես տեսնելու, թե չէ աչքերդ կհանեմ, աղջկանս էլ ընդմիջս կխլեմ քեզանից, ասածներս մտքումդ պահի՛ր: Ես ձեզ իրար մոտ կտանեմ: Իմ օրհնությունը ստանալուց հետո կարող եք անել, ինչ կամենաք: Հիմա մեկդ մյուսի ձայնը չպիտի լսի: Լսո՞ւմ ես, տղաս, խորամանկ աչքեր ունես, իսկ ես հազար էդ տեսակ աչքեր ունեմ: Որ երազումդ էլ մի բան մտքովդ անցնի, ես դարձյալ գլխի կընկնեմ: Սատանան էլ չի կարող իմ աչքերից թաքնվել, թռչունն էլ չի կարող իմ ձեռքից թռչել, եթե դու գետնի տակն էլ մտնես, ես քեզ կգտնեմ, — և այլն:

Այս բոլորը վերջանում է նրանով, որ աները մի լավ հարված է իջեցնում <նրա> ականջին կամ ծոծրակին, կամ հաճախ էլ համբուրում ձեկատը, քաշում ականջը կամ քիթը, կամ սիրուց երկու ձեռքով բռնում է ամոթից կասկարմիր եղած փեսայի գլուխը, ամուր սեղմում կրծքին ու գգվում: Հիանալի՛ գգվանք:

Բայց այդպես չի մտածում և վարվում բարի մայրիկը, որը մի քանի օր առաջ որոտում էր: Իր բոլոր համեղ կերակուրները, սրտի ղեղումները պահում է նա սիրելի փեսայի համար: Նա երազում է միայն նրա մասին: Հայրը միշտ տանը չի լինում. սպասում են և ամեն մի հարմար ընկերացու քաղում. մեկ, երկու, երեք և ահա սիրելի զավակն այնտեղ է: Հաճախ փեսան ականջ է դնում գոմում, երդիկի վրա և խնձոր կամ ծաղիկն է:

1 Ասիացիները սիրում են իրենց փափախի առջևի ծայրը փոքր ինչ ներս ծակազա ազնիվ վարքի և նրբաբարոյության նշան է:

գգում իր երկշտ սիրուհուն, իսկ սա ետ չի հայտում: Կարճ կտրենք՝ օր չի լինում, որ փեսացուին շջուրասիրեն փլավով, ձվածեղով կամ այլ համեղ կերակուրներով: Հաճախ մայրիկն այդ բոլորն ինքն իր ձեռքով նրա բերանն էր դնում, հետևյալ շողոթորթ արտահայտություններով. — Աչքիս լույս, սրբտիս սյուն, մեռնեմ աչքերիդ, գլխիդ, հոգուդ, երեսիդ, մեռնեմ քո բոյբուսաթին: Սիրտս ուզում է քեզ սաղ-սաղ ուտել: Երբ քեզ տեսնում եմ՝ արևն է ծագում առաջս: Ուզում եմ գլխովդ պտույտ գալ: Ցավդ տանեմ: Երեսս ոտքիդ տակը: Թո՛ղ աստված հոգիս ու մարմինս առնի, քեզ տա: Հոգիս հոգուդ բնակարան է դարձել: Որ կյանքս էլ ուղես՝ կտամ: Ամեն անգամ, երբ ոտքդ իմ շեմն Լս դնում, կարծես թե երկինք է երևում իմ տանը: Մեռնեմ անունիդ, Եթե կարողանայի սիրտս բաց անել, կտեսնեիր, որ արյունս քո սիրուց ետ է գալիս, երբ ինձանից հեռանում Լս, թվում է, որ տան պատերը դներ են դարձել ու ինձ ուտել են ուզում: Մի օր քեզ շտեսնելիս, կարծես աշխարհը տակ ու վրա է լինում: Դու հոգուս լույսն ես, սրտիս ճրագը: Եթե աշխարհն աշխարհով էլ դիպչի, ո՛վ կտա ինձ էն համն ու հոտը (այսինքն՝ դու անշափ սիրելի ես): Աչքս ջուր է դառնում, երբ ուշանում ես: Երբ ձայնդ ականջս է ընկնում, խելք ու միտքս չբանում է: Դու իմ թագն ու պարծանքն ես: Քուն թե արթուն, քեզ եմ միայն տեսնում: Պատկերդ այնպես է տպավորվել իմ սրտում, որ եթե քեզ մի ժամ շտեսնեմ, հոգիս կտամ: Ինչ ունեմ՝ քոնն է. տունս, ունեցած-չունեցածս, կյանքս, բոլորս մատաղ լինենք ոտքերիդ տակ: Մեռնեմ էն ձեռքին, որ քեզ պահել ու մեծացրել է: Իսկ եթե փեսացուն ցույց է տալիս, որ իրեն լավ չի գգում, սպա մայրիկը հազար անգամ համբուրում է նրան և իր ցավակցությունը հայտնում հետևյալ խոսքերով. — Թո՛ղ աչքս բռռանա, ա՛խ, քար ընկնի գլխիս, հոգիս առնեն, ո՛ր դժոխքը գնամ, ո՛ր ջուրն ընկնեմ: Հոգիս բերանս չի, որ քեզ մատաղ անեմ: Թո՛ղ աստված ինձ տա քո ցավերը, հոգիս առնի, — և այլն: Եվ այս բոլորը կատարվում է քնքուշ գրկախառնություններով և ջերմ համբուրներով, որի ժամանակ ներկա է լինում նաև հարսնացուն:

Այդ լավ վերաբերմունքը տևում է երբեմն մի քանի օր, երբեմն էլ՝ մի քանի ամիս, նույնիսկ՝ տարիներ, որի ընթացքում փեսացուն պարտավոր է նվերներ տալ մեծ տոներին, օրինակ՝ զատիկին, ծննդին, որոնք լինում են մեծ մասամբ պտուղներ և ուտելիքներ:

Վերջապես երկու կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ որոշվում է հարսանիքի օրը: Դրա համար նախապատրաստություններ են տեսնում, ինչպես ամենուրեք ընդունված է, հրավիրում են առնվազն բոլոր աղջականներին և մեծ մասամբ ականավոր անձնավորությունների, իսկ խրախճանքն

էլ կատարվում է այլ վայրում, Թիֆլիսից դուրս, երեք օր: Տոնախմբությունները սկսվում են սովորաբար գիշերները, ուրբաթ երեկոյան, երկու կողմից՝ ինչպես հարսնացուի, այնպես էլ փեսացուի տանը: Եթե առանձնահատուկ հյուրեր և տոնախմբություն է լինում, ազդանշանը տալիս են երաժշտությունը, օրը նվագում են կամ դռան առաջ, կամ տանիքի վրա: Հետաքրքրությունից այստեղ են հավաքվում բոլոր անկյուններից ու փողոցներից մեծ ու պատիկ, և հաճախ օտարների թիվը ավելի շատ է լինում, քան հյուրերինը: Նրանց վռնդել չեն կարող, ընդունված չէ, և դրանք այնքան ուտելիք և խմելիք են ստանում, ինչքան իրենք՝ հյուրերը:

Հարսնացուի տանը հավաքվում են մի խումբ կանայք: Դրանք շրջապատում են սիրուն հարսնացուին, նրա աչքերը ներկում են սև, իսկ եղունգներն ու մատները՝ կարմիր ներկով, որ հիմա է կոչվում, զուգում են նրան և ամեն տեսակ երգեր ու սրախոսություններ փսփսում ականջին, իսկ նա անշարժ նստած, դառնորեն լալիս է, որովհետև, հավանաբար, դժվար է թվում հայրական տունը թողնելը: Տղամարդիկ զվարճանում են նվագով, երգով և պարերով մի մեծ սենյակում, որի պատերը հաճախ զարդարված են խմորից պատրաստած պատկերներով: Նրանք խաշաձև, ծալապատիկ նստում են պատերի շուրս կողմը և մեջտեղը: Կերակուրները պատրաստվում են հաճախ սենյակի կենտրոնում, և նրանց բուրմուխը գրգռում է հյուրերի արտաժակը: Եվ այդպես, ամբողջ գիշերը, մինչև հետևյալ առավոտ, քեֆ են անում սարսափելի աղմուկով ու գոգոտոցով:

Պակաս շքեղությամբ չի կատարվում այդ բոլորը փեսացուի տանը: Նույն երաժշտությունը, հյուրերի նույն դասավորությունը, միայն այն տարբերությամբ, որ ներկա է կենտրոնական անձնավորությունը՝ փեսացուն, տոնականորեն պճնված, պատին կիպ նստած, հանդիսավոր ու լուրջ իր խաչեղբոր՝ հետ, մի գեղեցիկ գորգի վրա, որտեղ դրված են բարձեր ու ներքնակներ: Նա ֆրանտի անոթ ունի, սափրվել է, սանրվել (որ թերևս ամիսը մի անգամ է կատարվում): Պարանոցի շուրջ կախված են թաշկինակներ, երեսը բոլորովին մուգ կարմիր է դարձել՝ մասամբ ամոթխաժությունից, մասամբ էլ նրանից, որ նախընթաց երեկոյան բաղանիքում է եղել և մաքրել այն կեղտը, որ տարիներ շարունակ եղել է նրա վրա: Բաղանիք գնալը ամենակարևոր ծեսերից մեկն է, և եթե նրա ապրած վայրում բաղանիք չկա, ապա պետք է գնալ այնպիսի տեղ, որտեղ հնարավոր կլինի գտնել այն:

¹ Խաչեղբայրը կարևոր անձնավորություն է հայկական հարսանիքների ժամանակ: Նա իր վրա է վերցնում բոլոր եկեղեցական ծախսերը, զբաղեցնում է հյուրերին և այնուհետև համարվում է տան արյունակից ազգականը:

Դրանից հետո գնում է նա բաղանիք՝ հասակակից ջահելներով շրջապատված և երաժշտության ուղեկցությամբ, որտեղ նրանք անց են կացնում երեկոն քեֆով և կատակներով, և հետո փեսային տուն տանում: Այժմ ամեն ինչ տեղն է: Սակայն նա իրավունք չունի ծիծաղել, որևէ բան ուտել, որովհետև հետևյալ օրը պիտի հաղորդություն ընդունի և դրա հետևանքով խուսափում է ամեն տեսակ զվարճություններից: Մայրահեղ դեպքում կարող է նստել իր տակ դրված բարձերի վրա: Դրան հակառակ՝ չափազանց զվարթ և ուրախ է խաչեղբայրը, սրախոսություններ է անում, պարում, սրամաղրությունը շատ լավ է: Հյուրերը զվարճանում են պարերով, երգեցողությամբ, ամեն տեսակ կատակներով, դատարկում են իրենց բաժակները նորապսակների կենացը: Հանկարծ լսվում է ջահել տղաներից մեկի ձայնը.— Թագավորի՛ զինակիցներ, ո՞ւմ քրոջը համբուրենք:— Խաչեղբոր,— հնչում է հարյուրավոր կոկորդներից պատասխանը: Այդ բերկրալի կոչը շատ հաճախ է լսվում, և իբրև գրկախառնության առարկա տալիս են և մյուս մոտ ազգականների՝ քույրերի կամ աղջիկների անունները: Երբեմն էլ կանչողին պատասխանում են.— Քո քրոջը,— կամ՝— Նրա քրոջը, ով ձայն տվեց,— որից հետո բոլորը ձեռքերով հավանության նշան են անում և բարձր ձայնով գոչում.— Այ շաքա՛շ, այ շաքա՛շ. (այսինքն՝ կեցցես):

Շատ բնորոշ են այդ երիտասարդների սրախոսություններն ու հանաքները փեսացուի հետ: Մեկին աղաղակում է.— Հե՛յ, թագավոր, թախտիդ հաստատ մնաս, թող սուրդ լինի սուր և կտրուկ: Լսվում է մի ուրիշի ձայնը.— է՛յ, ինչո՞ւ ես աչքերդ ծածկել գլխարկիդ տակ. գլխարկդ աչքերիցդ դե՛ն տար: Աչքերդ ու հոնքերդ բա՛ց պահիր. ի՞նչ ես կատվի նման տազ արել, էդ ինչ կնճիռներ են ճակատիդ: Մորկաբեր ամպի նման մռայլվել ես: Աչքերիցդ ժանգ է կաթում: Տնաշե՛ն, հո քեզանից աշխարհի պարտքը չն՛ պահանջում: Մի՛ վախենա, նշանածիդ չեն փախցնի: Երրորդն է միջամտում.— Կա, չկա, նա կարծում է, որ նշանածը մի գուցե կույր է, միայն մի՛ աչք ունի, լեզու չունի, կաղ է, կուզ ունի,— հավատա՛, էդպես չէ՛, նրա աչքերը թասի պես են, մազերը հասնում են մինչև ոտները, նրա բոլը շինարի պես ուղիղ է ու բարակ, էլ ի՞նչ ես ուզում, կողքին նստի ու խնդա: Չորրորդը մոմը ձեռքին մոտենում է խեղճ մեղադրյալի ուղիղ աչքերին և կանչում.— Մի մոտ եկե՛ք, լավ նայե՛նք նրան մոմի լույսով, կարելի է փոխս է ընկել: Մի տեսնենք ատամներ ունի՞՞ թե չէ, կծել կարո՞ղ է՞ թե չէ: Կարելի է էս գիշեր լեզուն կտրել կամ գողացել են, որ էսպես լուռ

¹ Ամբողջ հարսանեկան հանդեսի ընթացքում՝ փեսացուին անվանում են «թագավոր», իսկ հարսնացուին՝ «թագուհի»:

նստել է ու ձեն-ձուն չի հանում: Միրտդ դողդողում է, աչնպես չէ՞: Թեկուզ բերանդ չորացել է, բայց նազելիդ էլ ձեռքդ չի ընկնի: Դեռ երկար ժամանակ ծում կպահես: Հանաք բան չէ կին ունենալը: Կամ թե չէ՞ մտածում է, թե ինչպես պիտի համբուրի ու գրկի նրան, կամ թե՞ վախենում է, որ նա իր ձեռքից չփախչի: Հիմա ինքն իրեն կասի, թե ի՞նչ մեղքեր է գործել, թե ինչպե՞ս է զուլբը քարին տվել: Հանգիստ թողեք սրան, կարծես լաց է լինում: Քարացել է: Կարծես քիչ դարդ ունի, դուք էլ ուշում եք ավելացնել: Է՛հ, ինչ ուզում է թող անի, մենք որ պիտի զվարճանանք: Թող էնքան կանգնի, մինչև որ հոգին տա: Մենք եկել ենք զվարճանալու. ով չի ուզում մեզ հետ ուրախանալ, թո՛ղ դժոխքը դնա: Նա իր բաժինն էնտեղ կստանա, մենք էլ մերն՝ էստեղ: Հագիվ է աչքը լույս տեսել, հիմա էլ վախենում է, որ իրենից չխլեն: Ով չի ուզում ուրախանալ, կարող է հեռանալ, բողկ ուտել, մենք պիտի շարունակենք մեր քեֆը և այլն:

Եթե փեսացուն հայր ունի, ապա նա պիտի հյուրասիրի հյուրերին, մայրը տնտեսության մասին հոգա, որովհետև բաղձալի օրը վերջապես եկել է, որի մասին նա հաճախ թախիծով երազում էր և որդուն տեսնելիս բացականում.— Ե՛րբ կգա այն օրը, երբ ես թևերս վեր քաշած քո հարսանիքի պատրաստությունը տեսնեմ: Էնքան շմեռնեմ, մինչև կարմիրդ չկապեմ: <Այժմ> նա որդուն չի մոտենում, շատ է զբաղված խոհանոցով: Հաճախ պարտավոր է լցնել ջահելների ամանները, երբ դրանք նրա մոտ են վազում դատարկ ամաններով և խնդրում, որ իրենց էլ բաժին հպնի, որովհետև իրավունք չունեն հասա՛նավորների հետ նստելու: Ոչ մի կին իրավունք չունի սենյակում երևալու:— Աչքդ լույս, խնամի,— բացականում են բոլոր ծանոթները,— թո՛ղ բարի ժամ լինի (այսինքն՝ թող բախտավորության նշան լինի), թո՛ղ աստված նորափեսի մի օրը հազար, բյուր դարձնի: Թո՛ղ օջախիդ ծուխը չդադարի: Շատ տարիներ տեսնես էս օրը:— Աչքի լույսով մնաս,— սիրալիր պատասխանում է տիկինը,— թո՛ղ երկնից արքայությունը քեզ բաժին լինի, թո՛ղ երկար ապրեն տղաներդ, թո՛ղ աստված ձեզ էլ արժանացնի էս բախտավորությանը և տղայիդ կարմիրն էլ կապենք: Ինչքան ձեր սիրտը ուրախանում է ինձ համար, թո՛ղ էդքան էլ աստված ուրախություն տա ձեզ. իմ տունը, իմ տեղը, իմ երեխաները թո՛ղ փեշքեշ (այսինքն՝ ընծա) լինեն քեզ. թո՛ղ ձեր ոտքը օրհնություն բերի իմ տունը: Թո՛ղ աստված ձեր ցանկությունն էլ բարով կատարի:

Այդպես ամբողջ գիշերը մինչև լույս ուտում են, խմում և աղմկում: Հյուրերից շատերը հենց այստեղ էլ քնում են: Մյուս օրը, վաղ առավոտյան, նորից հնչում է երաժշտությունը: Փեսացուին պիտի տանեն հարսնացուի տունը: Այդ բանը կատարվում է մոտավորապես առավոտյան ժամը

10-ին: Նրան քայլ առ քայլ ուղեկցում է ամեն հասակի մարդկանց խումբ բազմությունը: Մնողներն ու տարեց հյուրերը մնում են տանը: Վերջապես երևում է թագավորն իր սիրածի տան առաջ, բայց կանգ է առնում հարսնացյալ դռան առաջ և չի մտնում ներս: Ինչո՞ւ է կանգ առել, չէ՞ որ պետք է աշխատի, որքան կարելի է, շուտ հասնել նպատակին,— կմտածի մի օտար մարդ. բայց դա իր պատճառն ունի: Հենց որ ոտքը շեմին է դնում, աները պարտավոր է բարի գալուստ ցանկանալ որևէ նվերով: Խոսքն առնում է խաչեղբայրը, նա սպառնում է տունը ավերել, եթե նրա թագավորը վատ ընդունելություն գտնի:

— Մատաղ լինի սպիտակ չաղ եզս,— բացականչում է վերջապես աները: Թագավորը մնում է կանգնած և տեղից չի շարժվում:— Եղ ունես, արտդ վարի՛ր, կապի՛ր նրան գոմում, որ ավելի չաղանա,— սպատասխանում է զայրացած խաչեղբայրը:— Մի եղով է կամենում փեսային ընդունել,— ծաղրում են բոլոր ներկա եղողները:— Թագավո՛ր, հո տեսնում ես՝ ինչ պատիվ են քեզ տալիս, արի ետ դառնանք,— որոտում է խաչեղբայրը:— Համբերենք մի քիչ, կարելի է սիրտը տեղը գա,— աղաղակում են ներկա եղողները:— Դեհ, քեռի, քսակդ թափ տո՛ւր, ժլատությունը լավ բան չէ՛, փեսային չի կարելի այդպիսի պատիվ տալ, թե չէ հարսնացուին դո՛ռով դուրս կբերենք ու հետներս կտանենք, առանց քո շեմին ոտք դնելու,— աղմկում են թագավորի զինակիրները: Վերջապես բացականչում է դժկամությամբ բարի մարդը.— Իմ սպիտակ ձին, կամ հինգ տակառ գինին, կամ թե՛ պարտեզի մի մասը ձեզ փեշքեշ: Դրանից հետո բոլորն էլ մի քանի անգամ բացականչում են հիացած:— Ո՛ղջ լինես, ո՛ղջ լինես,— և թափոնը ներս է մտնում՝ առջևից խաչեղբայրը: Բակում երևում է հարսնամայրը՝ կոնֆետներով, մի կտոր շաքար է դնում փեսացուի բերանը կամ մի այլ բան, երկու մետաքսե կտոր խաչածե կապում է նրա վզին, երկուսն էլ խաչեղբոր վզին, գրկում ու համբուրում է նրանց, շաքարաջուր է տալիս խմելու և սկսում է պարել. պարը վերջացնելուց հետո նորից համբուրում է նրանց և մի կողմ քաշվում: Նրան հետևում է աները. եթե 90 տարեկան էլ լինի, ոտքերը լավ թափ է տալիս, նրան հետևում են մյուս աղգականները, և ամբողջ այդ ուրախությունը տևում է մոտավորապես կես ժամ, որի ընթացքում բոլորն էլ լիաբերան հրճվում և աղմկում են: Դրանից հետո ավելի են մտնում տան ներսը, որտեղ նորից պարում են, և երաժշտությունը դադարելուց հետո լսվում են բացականչություններ.— Աստվա՛ծ օրհնի:

Թագավորին տանում են նրա համար առաջուց պատրաստած տեղը:

Այժմ մեջտեղ է գալիս քահանան՝ խաչով ու ավետարանով, օրհնում է

հարսնացուի զգեստները, որը գտնվում է հարևան մի այլ սենյակում, կանանց մոտ: Գրանից հետո հազցնում են նրան, խաչեղբայրը ներս է մտնում նրա մոտ և կատակներ ու սրախոսություններ անելով՝ կապում է նրա գոտին, որ բացի իրենից ոչ ոքի չի թույլատրվում անելու: Սիրտդ պինդ պահիր, քեֆդ՝ բո՛ք, մենք քեզ մասվան չենք տանում, այլ՝ պսակադրության: Էնպիսի փեսացու գտար, որի նմանը չկա՝ աշխարհում, — և այլն: Այժմ դուրս են բերում նրան. մայրը հեկեկում է մի անկյունում, հետո փեսացուի մոտ են տանում, որպես բոլորովին կույրի, որովհետև նրա գեմքի հետքն իսկ չկա, նա ամբողջապես ծածկված է սպիտակ կտորով՝ մումիայի նման, զլխի շորս կողմը փաթթված է մի բաց կարմիր կտոր: Ոչ թե նրա շապիկը, ո՛չ, այլ մի երկար կտոր, որ կրաֆաշի է կոչվում, տալիս են նրա ձեռքը, որի մի ծայրը ինքն է բռնում, մյուսը՝ փեսացուն և նրան՝ ինչպես կույրի, տանում է հետը: Այդ պահին երևում է հայրը և չաց ու արցունքով տալիս է իր օրհնությունը. — Գնացե՛ք, զավակներս, թո՛ղ ձեզ վրա լինի Արտահամի, Խահակի և Հակոբի օրհնությունը, ձեզ վրա լինի ողջ մարգարեների, առաքյալների և սրբերի օրհնությունը: Թո՛ղ օրհնի ձեզ Գաբրիելի բերանը: Թո՛ղ աստուծո աչքը միշտ քաղցր լինի ձեզ վրա: Թո՛ղ ձեր ցանած փուշը սակի դառնա: Սրանից հետո խավարեց իմ օրը: Ո՛չ աչքս է լույս տեսնելու, ո՛չ բերանս՝ համ առնելու: Սրտիս բերկբանքը, տանս լույսը դո՛ւ էիր: Քանի տեսնեմ քո ման եկած տեղերն, աչքումս փուշ կբուսնի, կերածս կերած չի լինի, խմածս՝ խմած: Գնացե՛ք, աստված ձեզ հետ, որ մեռնելու լինեմ, գոնե մի բուռ հող լցրեք երեսիս: Սրա նման հազարավոր այլ բաներ է խոսում հայրը՝ անկեղծ զգացված, որովհետև դեռ երկար ժամանակ չի տեսնելու իր աղջկան՝ թեև նա նույն տեղում է ապրելու:

Այժմ բոլորն էլ դիմում են եկեղեցի, որովհետև ժամը 12-ն է: Հարսնացուի խեղճ ծնողները և նրա բոլոր մերձավորները նստած են սզով համակված: Բարձրաձայն հեկեկանքով ճանապարհ են դնում շեմքից իրենց աղջկան և այնուհետև՝ ցտեսություն. շեն կարող նրա հետ նույնիսկ մինչև եկեղեցի գնալ. այն կինն է միայն նրան թևից բռնած ուղեկցում, որը նրա հողունգներին հինա է դրել, և մյուս կողմից՝ հարսի եղբայրը: Սրափշտները առջևից են գնում, նրանց հետևում են զինակիցները, սրանց մեղտեղը՝ թագավորն իր խաչեղբոր հետ և երկու քայլ հեռու՝ խեղճ հարսնացուն: Բայց նա ոչինչ չի տեսնում, երկար կտորը նրան ցույց է տալիս, թե ուր է գնում իր սիրելին, իսկ վտանգավոր տեղերում նրան բարձրացնում են հիշյալ կինը և իր եղբայրը: Գնում են քայլ առ քայլ: Զահեկները զվարճանում են կրակելով, աղմկելով և գլուխկոնձի տալով, մյուսները մըրցում են նժույզներով՝ ջիրիդ խաղալով, և վերջ ի վերջո մայր եկեղեցին

պիտի իր գերկը բանա՝ նրանց հավիտյան պսակելու համար, բայց այստեղ էլ նրանց դեմ է դալիս օստանան՝ համառ ձեռքով, և շնայած խիստ ցրտին՝ փակում եկեղեցու դուռը: Այսինքն, բանն այն է, որ հարկավոր է պետք եղած ձևով վարձատրել նաև եկեղեցու սպասավորներին, էջմիածնի աթոռին, անգամ՝ և կեղեցուն: Մի տուրք կա՝ մոմ, խունկ և այլք գնելու համար, մեկը՝ էջմիածնի, մյուսը՝ քահանայի, իսկ շորթորդը՝ եկեղեցու ծառաների համար, — և այդ բոլոր ծախսերը պիտի կատարի խաչեղբայրը: Սակարկությունը ժամեր է տևում: Բաժական կլինի 15—20 արծաթ ուրբլի: Կարեկցությունից դրդված, խաչեղբայրը վերջ է տալիս այդ բանին և. — Բաց մեզ քո ողորմության դռները և արժանացրու ձեզ քո սրբերի լուսաճաճանչ բնակարաններին, — և այլ երգելով՝ ներս են մտնում երջանիկները սուրբ տաճար, որը դժբախտաբար դարձրել են առևտրի կրպակ:

Մոմեր են վառվում սեղանի վրա, որը զարդարված է խաչերով և ավետարաններով: Նորապսակներին բաժանում են միմյանցից, և նրանք պարտավոր են խոստովանվել: Գրանից հետո նրանց տանում են սեղանի առաջ, և զգեստավորված քահանան բռնելով հարսնացուի ձեռքը տալիս է փեսացուին, կարդալով աստվածաշնչից հետևյալ արտահայտությունը.

— Եվ աստված բռնեց Եվայի ձեռքը, տվեց Ադամին և ասաց. — Սա սկոթ է քո սկոթից, մարմին՝ քո մարմնից, սա կկոչվի քո կինը, որովհետև տղամարդուց է ստեղծվել: Որովհետև նրանք որոշել են մարդ ու կին լինել, քահանան հարց է տալիս, թե արդյոք նրանք միմյանց կսիրեն և հավատարիմ կմնան: Այս հարցը կրկնվում է երեք անգամ և երեք անգամ էլ փեսացուն պարտավոր է «այո՞» ասել, իսկ հարսնացուն՝ գլխով հավանություն նշան անել, որը «այո» պիտի նշանակի: Հետո սկսում է թվել այն բոլոր հիվանդություններն ու դժբախտ դեպքերը, որոնք լինում են կյանքում և որոնց նկատմամբ նրանք պետք է երդվեն, որ այդ բոլորը միասին կտանեն և երբեք իրարից չեն բաժանվի: Այդ ժամանակ ոլորում են կարմիր քելը, որից հետո քահանան վերցնում է այն և կապում մեկը փեսամիտ քելը, որից հետո քահանան վերցնում է այն և կապում մեկը փեսացուի վզին, իսկ մյուսը՝ հարսնացուի, որպես անմեղության նշան, մեղրացուի վզին, իսկ մյուսը՝ հարսնացուի, որպես անմեղության նշան, մեղրացուի մոմով ամբարցնում, իսկ այնուհետև այդ կապը քանդել կարող է միմիայն քահանան և ուրիշ ո՛չ ոք, այդ էլ երբեմն նույն օրը, երբեմն երեք օրից հետո, իսկ առանց կապը քանդելու նորապսակներն իրավունք չունեն իրար մերձենալու: Այնուհետև նրանց տանում են հենց սեղանի առաջ, գլուխ գլխի տված իրար դեմ կանգնեցնում, խաչեղբայրը նրանց գլխի վրա պահում է իր մերկացրած սուրը, իսկ եկեղեցու սպասավորները և քահանան կատարում են իրենց պաշտոնը՝ կարդալով սաղմոսներից, աղոթքներից, Աստվածաշնչից այն հատվածները, որոնք վերաբերում են պսակադրու-

թյանը, որի ընթացքում քահանան փոխանակում է նրանց մատանիները և ի վերջո նորապսակներին տալիս են մի բաժակ գինի, որից առաջին հերթին պիտի խմի փեսացուն, իսկ հետո՝ հարսնացուն, Գրանից հետո ամբողջ պատմությունը վերջանում է հանդիսականների բարձրաձայն «Աստված օրհնե»-ներով:

Ազդանշանն արդեն տրված է. եկեղեցու առաջ հնչում է երաժշտությունը, և բոլորը դիմում են նույն կարգով և թափորով դեպի փեսացուի տունը: Բոլոր տանիքների վրա խմբերով հանդիսատեսներ են կանգնած, Հաճախ ձեռնածուները ցույց են տալիս իրենց արվեստը, ոմանք պարում են, այն էլ ավելի շուտ ցատկոտում են, քան պարում, որովհետև գնալիս, ցատկելով են առաջ անցնում, նորապսակների ճանապարհին ոմանք ոչ խար կամ հորթ են մորթում և միսը ուղարկում փեսացուի տունը:

Տան առաջ դիմավորում է երիտասարդ նորապսակներին փեսացուի մայրը, պարում, գրկում և համբուրում է իր հարսին և նրան տանում իր տեղը: Ապա սկսվում է իսկական կեր ու խումբ և աղմուկը: Բայց ինչպես ասացինք, ոչ մի կին չի խառնվում այդ գործին: Տղամարդիկ են անում ամեն ինչ, պարում են կամ մենակ, կամ խմբով: Այդ կլոր պարը հիրավի մի ծեծի պար է. 15—20 մարդ շրջան են կազմում ձեռք ձեռքի տված, միայն առաջինն է ազատ մնում, որ վարպետն է: Ձեռքերը բարձրացրած և բավական ճիշտ տակտով առաջ է տանում վարպետն իր պարողներին: Նրանք ամբողջ մարմնով նախ աջ, հետո ձախ օրորվելով, մի ահեղի ոստյուն են կատարում: Գլխավոր պարողը պպզում է, վեր ելնում, զանազան խեղկատակություններ անում ոտքերով և իր ձեռքին եղած մեծ փայտով աշխատում է իր հարևանին ինչպես հարկն է ծեծել, իր հետ քաշել, սա էլ զգուշանալով, մյուսներին է առաջ հրում, ծեծից խուսափելու համար, բայց երբեմն էլ կարգին ծեծվում է: Ոմանցից փող են հավաքում նվազողների համար: Այդ երեկոն էլ անց են կացնում նույն տեսակի սրախոսություններով, ինչպես նկարագրել եմ:

Հետևյալ օրը, ճաշից հետո, մոտավորապես ժամը 3-ին բավմությունը հավաքվում է տան կտուրի վրա, և երաժշտության ու ցնծության հնչյունների ներքո հավեր են մորթում այս ձևով. կանգնում են տան երդիկի՝ շոք կողմը, խաչեղբայրը մերկացրած սուրը պահում է նրա վրա: Հետո բռնում են հավերի ոտքերն ու թևերը, վիզը խփում սրի ծայրին և գլուխն ու մարմինը միասին երդիկից ներս դցում, իսկ երեկոյան մեծ ախորժակով ուտում

¹ Մեզ մոտ տները կտուրի վրա, ուղիղ մեջտեղը ունեն մի ծակ (երդիկ), որի միջով լույսը ներս է թափանցում, բնականաբար՝ անձրևն ու ձյունը նույնպես:

են այդ բոլորը: Ոմանք նվերներ են հավաքել տալիս այդ երեկոյան երիտասարդ նորապսակների համար: Այս դեպքում քիչ թե շատ քաղաքավարի ամեն հյուր պարտավոր է մասնակցել դրան: Ամենաթանկ նվերը տալիս է խաչեղբայրը՝ դա կարող է լինել մատանի, մետաքսե զգեստ և այլն: Ինչպես տեսնում եք, խաչեղբոր պաշտոնը բավական դառը մի պաշտոն է: Սպասիր, համբերություն ունեցիր, այդ բոլորի փոխարեն նրան կանխիկ են վճարում: Որովհետև, որոշ ժամանակից հետո, փեսացուն նրա տուն պետք է ուղարկի մի թանկարժեք նվեր:

Այդ երեկոյան կարմիր քելը արձակում են և բոլորը ցրվում: Միայն երեք-չորս ամսից հետո երիտասարդ կինը կարող է այցելել իր ծնողներին և երեք-չորս շաբաթ նրանց մոտ մնալով մի քիչ ուրախանալ: Սկեսուրն ու կեսարան էլ պարտավոր են նրան ընծաներ տալ, այդ բանը անհրաժեշտ է, առանց դրան չի կարելի աղջկան դարձի՝ ծնողների մոտ տեսություն, ուղարկել. այդ դարձը մեզ մոտ կոչվում է երեսբայցուկ (այսինքն՝ երեսը տեսնել):

Ընթերցողներս ահամայից կզարմանան, որ ես միանգամից Թիֆլիսից հեռացա և մեկնեցի այլ տեղեր, որտեղից ես միայն այժմ եմ վերադառնում: Իմ ցանկությունն էր, ուրեմն, գաղափար տալ այն մասին, թե ինչպես էին և ինչպես են դեռ այսօր էլ այդ սովորությունները Ասիայի այլ վայրերում: Դրանով կամենում էի ընդգծել դրանց՝ և Թիֆլիսի հարսանական սովորությունների տարբերությունը և միևնույն ժամանակ ապացուցել, թե ինչպիսի արագությունը այս քաղաքը եվրոպականանում է. դրա հետ միասին ես խճճվեցի մի շարք այնպիսի բաների նկարագրության մեջ, որոնք հետաքրքիր կարող են լինել թերևս այն տեսակետից, որ նոր են և ազգային: Ուրեմն, նորից դառնանք Թիֆլիս՝ մեր ելակետը. և որքան ցանկալի կլինի եվրոպացուն տեսնել, թե այստեղ որչափ արագ տարածվում են նրա արտադրանքներն և թե ապագայում ինչ հույսեր կըողողան մեզ:

Մի քանի տասնամյակ առաջ Թիֆլիսում էլ կանացի սեռն ուներ իր բախտավոր վիճակը և իր իսկական արժեքը: Այստեղ էլ տեսնում էին երեխաներին, որքան հնարավոր է, շուտ ամուսնացնել, որպեսզի գեղեցիկ երիտասարդական տարիները անցկացնեին տանը, իրենց շրջապատված տեսնեին երեխաներով ու թոռներով, իսկ նման ձգտում կարող է լինել միայն այնտեղ, որտեղ մարդիկ դեռևս փշացած չեն, բարբերն ապականված չեն, պահանջները համեստ են, գոհ են այն բոլորով, ինչ որ տալիս է երկինքը, հետևում են լոկ իրենց արտի ցանկություններին և մտահոգված չեն, թե ինչ է լինելու ապագայում:

Իսկ այժմ որքա՞ն փոխվել է ամեն ինչ: Ի՞նչ է պատահել հարևանի տանը, կարծես լաց ու կոծի, անեծքների, աստծուն հայհոյելու ձայներ են լսվում: Կարծես մեռելատուն լինի: Բայց մարդ չի մեռել: Վե՞ճ ու կոծի էլ չի կարող լինել, որովհետև այստեղի կանայք իրավունք չունեն այդպես բարձր ձայնով իրենց մարդկանց հետ խոսելու:— Բող սատանի բաժին դառնա: Քիչ ցավ ունեինք, հիմա էլ նորն է գալիս: Երբ աստված մարդուն պատժել է ուզում, սրանից մեծ պատիժ չի կարող լինել: Ա՛խ, երանի թե մեռնեիր, իսկույն ևեթ հողի տակը դնեինք,— այս խոսքերն են լսվում: Մի տուն մտիր բարեկամի պես, բոլորի դեմքերի վրա նկատվում է մի հուսահատական սարսափ:— Ի՞նչ է պատահել,— հարցնում են կարեկցելով:— էլ ուրիշ ի՞նչ պիտի պատահի, բոլորս էլ ջուրը պիտի թափվենք: Սև լինեիր էսօրը մեզ համար, աղջիկ է ծնվել: Ո՛չ սպանել կարող ես, ո՛չ էլ՝ ջուրը գցել:

Սարսափից կարելի է դողալ, այնպես չէ՞, իսկ այսպիսի ժողովրդին կամ արհամարհել, կամ կարեկցել. բայց այս բոլորը շատ հեշտ է պարզել: 200—1000—7000—10000 արծաթ ուրբի և մի այդքան էլ ակնեղեն պատրաստ պահել աղջիկը մարդու տալու համար,— իհարկե, հանաք բան չէ, մանավանդ Թիֆլիսի համար, որտեղ ամեն ինչ եռապատիկ թանկ է, քան ուրիշ տեղ, որտեղ շատ քիչ բախտավոր մարդիկ կան, որոնք առևտրով, կապալով կամ թե ապօրինի ճանապարհով կարողանան այնքան կարողություն ձեռք բերել, որ հնարավոր լինի ընտանիք պահել, երեխաներ կրթել, որի օգուտը այժմ յուրաքանչյուր մարդ լավ տեսնում է և ամեն կերպ ձգտում է նրանց լավ կրթություն տալ, աղջիկներին ամուսնացնել, և եթե հնարավոր է, որն իհարկե ամեն խելահաս մարդ կաներ, որևէ բան ետ գցել սև օրվա համար: Մի երկրում, որտեղ արդյունաբերությունը, կուլտուրան, հողագործությունը, անգամ առևտուրը այնքան ցածր աստիճանի վրա են կանգնած, որտեղ ոչ մի տեղական բն չի արտադրվում, բացի հացահատիկից, գինուց և այլ կենսամթերքներից, որտեղից ոչինչ չի արտահանվում և, ընդհակառակը, դրամն ավելի շատ հավվում է Նովգորոդի, Լայպցիգի տոնավաճառներում, Համբուրգում և Լոնդոնում: Որտեղ ժողովուրդը հնարավորություն չունի ինքնուրույնաբար արտադրելու այն բոլորը, ինչ հարկավոր է ընտանիքին հագցնելու, նրան կերակրելու համար, ստիպված է անգամ ամենաչնչին բանը կանխիկ դրամով հայթայթել: Եվ որտեղ, վերջապես, անգամ ամենահասարակ մարդը ձգտում է գոհել իր ունեցած շունեցածը և պաշտոնյա դառնալ, շքանշան ստանալ և, հետևաբար, կամենում է լավ ապրել, պահանջները մեծացնել և, բնականաբար, մի տանտիկին ունենալ, որի դրամադուխտը կարողանա տոկոսով տալ, դրանով ապրելու

և դրանով սնվելու համար: Այո՛, Թիֆլիսն այդ տեսակետից այնպիսի հրեշտակ է ստացել, որ շատ անպետքներ, որոնք ուրիշ տեղերում շնորհք չունեն կոպեկ աշխատելու, հատկապես այստեղ են գալիս ձեռնառու ամուսնությունից համար: Եվ շատ սրիկաներ, ամուսնությունից միջոցով ձեռք բերած իրենց կարողությունը վատնելուց և այլանդակ կյանք վարելուց հետո այնտեղ են հասնում, որ այլևս չեն կարողանում իրենց գոյությունը պահպանել, թողնում են կնոջն ու երեխաներին թշվառություն ու պարսաքի մեջ և ոտով գլխով անհետանում, կամ, առավել ևս խայտառակություն, երբ արդեն փողն իր գրպանումն է, ամենուրեք կապվելով հարբեցողների, թուլյի խաղացողների և ամեն տեսակ սինլքորների հետ, վատնում են իրենց կյանքը այնպիսի վայրերում, որտեղ դժոխսային դեեր են բույն դրել, և կնոջն ու երեխաներին, հաճախ, այո, նույնիսկ միշտ, թողնում են առանց կտոր հացի, և թերևս կես գիշերին, կամ նույնիսկ ավելի ուշ, սատանայի նման երևում են իրենց ընտանիքում այնպիսի աղմուկով, որ քիչ է մնում պատերն ու հատակը դողողանա:

Թիֆլիսը, նորից կրկնում եմ, որտեղ բարոյականությունն այնքան ընկել է, սերն ու համերաշխությունը միանգամայն չքացել, որտեղ գերիշխում են անազնվությունը, խարդախությունը այն աստիճան, որ հարազատ եղբայրներն անգամ միմյանց ոչնչացնել են աշխատում, հայրերն ու որդիները միմյանց կործանել ուզում, և որտեղ ոչ մի երկնային ձայն, ոչ մի կրոնական կամ խղճի ձայն չեն ներգործում մարդկային խղճուկ սրտի վրա: Որտեղ քրիստոնեական, աստվածային ուսմունքը կորցրել է իր արժեքը՝ շնորհիվ ընդհանուր բարքերի և որը մեզ հրամայում և քարոզում են մեքենայորեն, երբ եկեղեցում ավելի շուտ ծիծաղում են, հայհոյում, հորանջում, և ավելի շատ խոսում այնպիսի ստոր բաների մասին, ինչպես՝ ամուսնությունը, առևտրական գործարքները և ամեն տեսակ կեղտոտություններ, և ավելի քիչ աղոթում,— հնարավոր է արդյոք այդտեղից մի լավ բան սպասել: Մի խոսեցե՛ք այս թշվառ մարդու հետ, որի մեղամաղձոտ տրամադրությունը և ողորմելի տեսքը ձեռ գուլթն են շարժում: Հարցրեցեք նրան իր վճատություն պատճառը:— Ո՞ր ջուրն ընկնեմ, դժոխքի ո՞ր սակցունը գնամ: Մի այս մարդուն նայեցե՛ք, ի սեր աստուծո, ինձանից փոխ է առել 1000, 5000, 10000 արծաթ ուրբի: Մտորակը գրպանումս է, շատ տարիներ են անցել, հիմա ես նրանից պահանջում եմ դրամագլխիս տասներորդ մասը, իսկ նա դեռ ծաղրում է ինձ, հիմարի տեղ է դնում: Ինձ նման տասն ուրիշ մարդու էլ է խաբել, կեղծ սնունկացել, իր փողերն ուրիշներին տվել: Կառք և ձիեր է պահում, թագավորի նման ապրում, իսկ ես իմ ամբողջ կարողությունից ղրկված, պետք է սովամահ լինեմ, իմ սարսափելի օրերը

լամ: Բա էս բանն աստօնն դուր կգա՞: Իսկ ինչո՞ւ է լալիս այն կինը՝
թուղթը ձեռքին բռնած: Օգնություն է խնդրում, որովհետև ուսերին չգիտի,
այրի է, մարդը վաղուց մեռել է, կալվածքներ ու կարողություններ է թո-
ղել, այդ բոլորն ընկել է խնամակալի ձեռքը. սա կեղծ թղթեր է սարքել,
նրա կարողությունը սեփականել, իսկ հիմա էլ դուրս է շարժում իր սեփա-
կան տնից: Երեխաները քաղցած են, արդեն շատ տարիներ այս ու այն
կողմ է ընկել, բան դուրս չի գալիս: Իսկ այդ ի՞նչ վայնասուն ու վեճ է
հարևանի մոտ: Ներս մտեք. այնտեղ մի դիակ է դրված: Բոլորը գլխի մա-
զերն են պոկում, բայց եկեղեցական տուրքը դեռ չեն վճարել, ինչպես որ
պետք է, որպեսզի հանգուցյալի հոգին դժոխքից փրկեն, և ննջեցյալը այն-
քան կմնա այնտեղ, մինչև եկեղեցական սրիկաների ընչաքաղցությունը
չհաղեցվի: Մի լավ նայեցեք, ի սեր աստուծո, այս քահանային, թե որքան
անվայել է վարվում իր համայնքի անդամներից մեկի հետ: Նրանք միմ-
յանց հայհոյում են ու անիծում: Մոտեցեք և կտեսնեք, որ այդ մարդն
ամուսնանալ է ուզում և պսակադրության համար կամենում է հինգ շեր-
վոնեց տալ, իսկ քահանան կրկնակի է պահանջում:

Թու՛ւ, բոլորն էլ փողի ծարավ են զգում, փողի համար էլ ամուսնա-
նում: Դե, թող բանաստեղծներն իրենց գլուխը պայթեցնեն, թե ամենագեղե-
ցիկն աշխարհիս երեսին ընտանեկան երջանկությունն է, որ կուշտի հայացքը
երկնային է, որ սերը մի աստվածային կայծ է մարդու սրտում. բոլորովին
ո՛չ: Մեր բանաստեղծները, որ մենք, փառք աստուծո, շունենք, պարտավոր
են երգել. փողն է ամենամեծ սրբությունը աշխարհիս երեսին, երկնային
ամենամեծ բախտավորությունը, լավագույն բուժամիջոցը և, ինչպես մեզ
մոտ շատ ճիշտ ասում են՝ դրախտ ու դժոխք գնելու, ամբողջ աշխարհը տակ
ու վրա անելու, կործանելու և նորից վերաշինելու միակ միջոցը:

Դեռ էլի փառք ու պատիվ մեր այստեղի վաճառականներին, որոնք
այդպիսի, իսկապես զարհուրելի պայմաններում դեռ այնքան վեհանձնու-
թյուն և մարդկայնություն ունեն, որ կարող են որևէ դժբախտի օգնության
ձեռք մեկնել, իրենց միշտ այնպես են պահում, որ բարեհաջող պայման-
ներում կարելի է շատ լավ բաներ սպասել նրանցից: Մինչդեռ մի անար-
ժան արարած ոտքի տակ է տալիս իր լեզուն, իր ազգությունը, վաճառա-
կանն անհողողող կանգնած է իր երեխաներին մայրենի լեզվով դաստիա-
րակելու որոշման վրա, հաճախ գնում է առանց հրավերի մի թշվառ
այրու տուն, կնություն է առնում նրա աղջիկը և անձամբ պահում նրա ամ-
բողջ ընտանիքը: Սակայն վեհանձնության այսպիսի օրինակներ չափազանց
հազվադեպ են. բայց և այնպես պարտավոր են ամուսնանալ, որովհետև
տեղացին, նույնիսկ ամենաաղքատը, ավելի շուտ կհամաձայնի, որ իր աղ-

ջիկը գերության մեջ մնա, նրան կենդանի թաղել տա, սպանի, քան ծառա
ուղարկի մի օտար տան մեջ: Այլևս տանը պահել չի կարող աղջկան 14-րդ
տարին լրանալուց հետո: Որովհետև նա ոչինչ չի սովորել, որ կարողանա
զբաղվել ընթերցանությամբ, նաև չափազանց անտեղյակ է ձեռագործից:
Գաստիարակություն չի ստացել, որպեսզի իմանա, թե ինչ է հաջողակա-
նությունը, բարքերի մաքրությունը և բարեպաշտությունը: Նա հասունացել
է բնության և կոպիտ աղդեցությունների տակ: Հարավային կլիման և իր
հարևանների և ծնողների ամենօրյա շաղակրատությունները դեռ շատ շուտ
զարթնեցնում են նրա կրքերը: Հայրը պարտավոր է վաղ առավոտից մինչ
ուշ գիշեր կրպակում նստել մի քանի կոպեկ հայթայթելու համար: Նրա
երիտասարդ, ուրախ եղբայրները գիշեր ցերեկ այս ու այն կողմն են ընկ-
նում, էլ ի՞նչն է ավելի բնական, քան ճաշակել այն խնձորը, որի համը
դեռևս մեր առաջին նախամոր մոտ մեծ ցանկություն առաջ բերեց:

Ուրեմն, բոլորն էլ կարոտալից սպասում են իմանալու, թե ո՞րտեղ կա
մի երիտասարդ, ով ուզում է լինի, մի կտոր հաց ունենա՞ թե ոչ, սրիկա
լինի՞ թե հրեշտակ, մի խոսքով բոլորը մեկ է, միայն թե ազատվեն իրենց
ողորմելի բեռից: Չէ՞ որ Աստվածաշունչն ասում է, որ մարդը պարտավոր
է դրա մասին մտածել, հայր ու մայր թողնել և իր կնոջ հետևից գնալ:
Ազնվականներն ու հարուստները փնտրում են իրենց նմաններին, հատ-
կապես պաշտոնյաների և աստիճանավորների, որի համար և պարտավոր
են լավ վճարել, որովհետև այդպիսի երիտասարդը առաջին հերթին հարց-
նում է, թե ի՞նչ պիտի տան, և եթե պատասխանն անբավարար է, ապա
անբարտավանորեն ասում է, որ առայժմ չի կամենում ամուսնանալ. ար-
ժե՞ ուրեմն այսպիսի մի ավանակի հետ գործ բռնել: Թող ծնողներն աղջկա
ոտները իրենց աչքերը կոխեն:

Եթե քիչ թե շատ կարգին հազնված մի մարդ է մտնում եկեղեցի, կամ
պատահմամբ անցնում փողոցով, կամ թե հրավիրված է դժբախտաբար
որևէ մի ճաշկերույթի, ապա նրա երջանկության հրեշտակը պտտվում է
շուրջը՝ գիշեր ցերեկ, որի մասին նա չէր էլ երազում, Իսկ եթե ինքն էլ
մտադիր է ամուսնանալ, ապա բավական է, որ նա եկեղեցի գնա մի քանի
անգամ և կանգնի ուղիղ կանանց առջև, որոնց հատկացվում է մեղ մոտ
եկեղեցու արևմտյան մասը: Եթե բախտի բերմամբ ասեղնագործված օձիք
էլ ունենա, այն ժամանակ նա իր ամբողջ համազգեստով գտնվում է այն-
տեղ ներկա եղող կանանց սրտերի դրախտում: Էլեկտրական հոսանքի
նման անցնում է առաջին հիացմունքը բոլոր բարեպաշտ քույրերի միջով,
որոնք մեծ մասամբ նրա համար են հաճախում աստուծո տունը, որպեսզի
միմյանց հաղորդեն օրվա նորությունները և հատկապես իրենց ամուսնա-

կան երջանկութեան մասին, որովհետև նրանք, բարեբախտաբար, ոչ մի գաղափար չունեն և ոչ էլ հասկանում են որևէ բառ այն բաղադրից, ինչ կատարվում է եկեղեցում: Միմիայն որոշ ծիսակատարութիւնների ժամանակ, որ նրանք լավ են ընկալել, տաանց մտածելու ծունկ են շոքում, խաշակնքում և հետևյալ արտասովոր բացականչութիւններն անում.— Մեզա՛ քեզ, տեր: Թագութիւն տուր իմ մեղքերին: Ոտքերիդ փոշին եմ ես, ինձ ետ մի վանիր: Երեսս ոտքերիդ տակ լինի: Ողորմութեանդ մեռնեմ, տե՛ր: Ոտքերիդ տակի շունն եմ, կերակուրս մի կարի: Արժանացրու ինձ քո երկնային Թագավորութեանը և քո տեսքին: Դու ես ինձ ստեղծել, դրա համար էլ մի ոչնչացրու ինձ և այլն: Դրա հետ միասին այնպես ուժեղ ծեծում են կրթութեքը, այնպիսի հայացքով են նայում վեր, որ տեսնողը կկարծի, որ հենց իրենք են երանութիւնը: Բայց այդ կատարվում է այն դեպքում, երբ Ավետարանն են կարգում, կամ հանգերձախորանն է ցույց տրվում, կամ պատարագ կատարող քահանան անցնում է եկեղեցու միջով՝ որի ժամանակ ամբողջ ժողովուրդը համբուրում է նրա ձեռքը և մի քանի կոպեկ գցում նրա հետևից տարվող գանձանակը, որի փոխարեն քահանան պարտավոր է հիշել նրանց մահացածների հոգիները: Դրա համար էլ ամեն մեկը նրա աչք համբուրելուց հետո իսկույն ևեթ ավելացնում է. «Հիշեա զմեզ յառաջի անմահ գառին Աստուծոյ»,— որին քահանան ամեն անգամ պատասխանում է. «Հիշեալ եղիցիք առաջի անմահ սրբոյն աստուծոյ»: Բայց այս բոլորը անգիր արած, երեխայական հասակից սովորած արտահայտութիւններ են, որոնց իմաստը ո՛չ քահանան է հասկանում և ո՛չ էլ համայնքը:

Վերջապես արգեն աստուծոյ քահանան գանվում է վարագույրի հետևը, որը բոլոր հայ եկեղեցիներում, սեղանի վրա, հանդերձախորանի առաջ երբեմն-երբեմն քաշվելով՝ բացվում կամ փակվում է: Այժմ եկեղեցու սպասավորները և քահանաները սաղմոսներ, մարգարէներէից հատվածներ, կամ աղոթքներ են կարգում կամ երգում: Բայց այդ բոլորը ձանձրալի են: Տղամարդիկ ծալապատիկ նստած զրուցում են, պառավ կանայք հորանջում, ննջում կամ անմիտ կեբպով այս ու այն կողմ են նայում, իսկ առավել սիրող, հոգատար մայրերն էլ ջանքեր են թափում տնտղելու այն ասպետին, որը թեպետ դեռ աչքի չի ընկել որևէ ողմանտիկ արկածով, բայց, այնուամենայնիվ, իր քոսոտ համազգեստով շլացրել է բոլորի աչքերը:

— Էդ ո՞վ կարող է լինել,— հիացած փսփսում է կանանցից մեկը՝ աշխատելով թաքցնել իր ուրախութիւնը,— առաջին անգամ եմ դրան տեսնում: Փառք աստուծոյ: Ամեն տեսակ նոր (օտար) մարդիկ գալիս են մեր երկիրը: Էստեղացու նման չէ: Աստրախանցու է նման, բայց չէ՛, կարծես

Քոի ջուր խմած լինի, շե՛ս տեսնում ինչ բոյ ունի, ինչպիսի սև աչքեր, ինչպիսի փոքր բերան: Կարծես մեղրամոմից շինած պատկեր լինի: Թե ինձ սիրում ես, մի լավ նայի՛ր նրան: Կարծես հրեշտակ լինի առաջը կանգնած, այնքան դուր է գալիս աչքերին: Չէ՛, դա էստեղացի չէ, ինձ թվում է, որ նոր է եկել Շուշուց: Մի ապալեսներին (էպոլեսներին) նայի՛ր: Տունդ շքանդիլի, խաշ էլ ունի: Դո՛ւր լիքն է: Դա երևի կամ գերագույն հրամանատարի մուն է ծառայում, կամ գեղապետ է: Եթե քաղաքացիական ծառայող է՝ կամ քարտուղար կլինի, կամ խորհրդակա: Ինչ սաղում է նրան համազգեստը: Կարծես մեջը ձուլված լինի: Ի սեր աստուծո, սիրուն տղամարդ շի՛: Թվում է, թե իշխան է: Ով ուզում է լինի, խաշապաշտ (քրիստոնյա) է: Թո՛ղ աստված նրան էլ ավելի մեծ պատիվների արժանացնի: Մեզ ի՞նչ վնաս աստված նրան էլ ավելի մեծ պատիվների արժանացնի: Մեզ ի՞նչ վնաս դրանից: Թո՛ղ աստված ամեն մարդու մի կտոր հաց տա: Թո՛ղ աստված ողորմի բոլոր հայ քրիստոնյաներին, մեզ էլ նրանց հետ: Թո՛ղ աստված բաշխի նրան իր հորն ու մորը: Երանի էն աչքին, որ էսպիսի որդի ունի: Դրան մի անգամ տեսնելն ամբողջ աշխարհ արժի: Ավելի լավ է մի տղա ունենաս, է՛ն էլ լավը: Մեր երկրի ջահելները հո ջահելներ չեն: Ինչ ճամփով որ եկել է, թող աստված էլի էն ճամփով ետ տանի: Կերպարանքն այնպես դուր եկավ ինձ, կարծես ամբողջ աշխարհն ինձ բաշխեցին. երանի իմանամ, թե ով է և այլն:

— Դրա աչքն էլ տրաքի: Քիչ բան ունեմ անելու՝ դեռ էդպես մարդու մասին էլ մտածեմ,— վրա է բերում մի ուրիշը, կամենալով իր անտարբերութեամբ դիմացիներին համոզել, որ այդ մարդն իրեն բուրբուլի չի հետաքրքրում, մինչդեռ ներքուստ կկամենար իր հակառակորդին կտոր-կտոր քրքրում, մինչդեռ ներքուստ կկամենար իր հակառակորդին կտոր-կտոր անել:— Որ դժոխքից էլ որ եկել է, թող էլի էնտեղ գնա: Իմ ինչ գործն է, թե դա ով է: Մի սալդաթի կտոր, ոստիկանութեան ծառայող, սուրն էլ հետևից կախել է, որ տեսնողներին զարմացնի: Ա՛յ, հողեմ գլուխը: Հողս գլխիդ, կրեմ գլուխդ: Իեխը էնպես է վեր ցցել, կարծես թե ինչ լինի: Աչք չունե՞ս, երեսից աղբ է վազում: Կարծես առաջը կանգնած լինի մի սոված, լղար յաբու: Ինչի՞ս է պետք դրա խաշը, շքանշանի ծապավենը, գրպանը պետք է լիքը լինի, գրպանը. դրա նման մարդիկ զկուտալով թրև են գալիս: Թող ինչ ուզում է ունենա, համազգեստից երևում է այդ: Է՛ն էլ ավելի սիրուն կերևա, եթե լավ թամբ ունենա: Դրա նմանները թրև են գալիս սոված շան պես: Ամեն մարդ պիտի տաշտումը ալյուր ունենա, գրպանում էլ՝ փող: Ապալեսն ու խաշը հաց չեն դառնա: Դրանց հետևից ընկնողը երկու ձեռք մի գլուխ կանի (այսինքն՝ երկու ձեռքով գլուխը կծածի). էսօրվա օրը շներն էլ շինովիկներ են դարձել, որտեղ թքես, գրանց վրա կընկնի: Հողս նրանց գլխին: Վա՛յ էն մարդուն, որ էսպեսիներին կհավատա: Պա՛,

պա՛, պա՛, պա՛... Թող աստված էն օրն ինձ մահ տա, որ դրանց հուսով շմնամ: Ինչի՞ են դրանք նման՝ պոչը կտրած ագռավի, Ուռած, փքված գալիս են ու էդտեղ կանգնում: Կարծում են, թե աշխարհն իրենցն է, իսկ չեն հետաքրքրվում, որ իմ կապած շանը ավելի եմ գնահատում, քան նրանց: Թշնամիս չընկնի դրանց ձեռքը: Երեսի մազերը թրաշում են, հետո էլ մեյմունի են նմանվում: Ո՛չ երեսներին արուռ ունեն, ո՛չ սրտերում՝ խիղճ: Էդտեղ կանգնում են, մի ոտի վրա տնկվում, կարծես շահողա լինեն, կարծես գետնի վրա չեն ման գալիս, կարծես թե ոտքերի տակ ձվեր են շարել:

Եկեղեցի ենք եկել աղոթելու համար, լեզուդ քեզ քաշի: Ով ուզում է լինի. լավ մարդ է, թող աստված իրեն բարին տա, իսկ թե չար է՝ շարը տա: Հո նրա դարդը մեզ չեն տվել: Թող ամեն մարդ իր գլուխը լա: Ի՞նչ գործ ունենք օտարների հետ: Թող նրանք իրենց համար ապրեն, մենք էլ մեզ համար: Նա ո՛չ իմ որդին է, ո՛չ փեսան և ո՛չ էլ եղբայրը, որ վրան ուրախանամ: Ումը որ է, թող նրա աչքը լուս լինի: Ուրիշը որ հաց ունենա, մեր փորը չի կշտացնի: Ուրիշի թթխմորը տևական չի լինի մեր հացի համար: Ամեն մարդ իր մի կոպեկը ավելի պիտի գնահատի, քան ուրիշի հազար թումանը: Եթե ուրիշի տունը հեղեղ էլ կտրի, մի կաթիլ էլ ինձ բաժին չի հասնի: Էդ տեսակ շառլատաններ շատ են եկել ու գնացել: Ամպի նման գալիս են, անձրևի նման գնում: Ես նրանց ոչ խերն եմ ուղում, ոչ շառը: Դրանք աշնան արև են, մեկ երևում են, մեկ էլ հանկարծ չքանում: Ա՛յ տունդ չբանդվի, Ավետարան են կարդում, կամ պատարագը վերջացավ, — ասելով վեր է թռչում: — Ո՞րտեղից եկավ էդ սատանան, աչքը բռնանար, ոտքը կոտրվեք, որ էսօր չգար: Իբր թե էսօր ժամ եկանք: Պատարագից ի՞նչ հասկացանք. կարդացին պրծան: Գրողը տանի, որտեղի՞ց եկավ էդ ուրվականը: Թո՛ղ գոնե մի քանի անգամ ծունկ չոքեմ, խաչակնքեմ, — Տեր, մեղա քեղ, — ասեմ: Էսօր մեր ժամը, մեր աղոթքը սատանայի բաժին եղավ: Էսօր մեր աղոթքն էլ, մեր պատարագն էլ հարամ եղավ: Է՛, թող աստված մեր մեղքերից չհարցնի: Աղոթելու տեղ, դատարկ բաներ խոսեցինք էսօր: Հը՞, ի՞նչ կասես: Լավ է, որ տերտերը շտեսավ, թե չէ խոստովանելիս մի ավելի մեծ ապաշխարանք էլ վզերիս կկապեր: Բայց չէ՛, իմ տերտերը լավ մարդ է, ինչ էլ որ ասելու լինեմ, նա պատասխանում է. «Աստուած թողովիւն շնորհեսցէ»: Մեր տերտերը հո տերտեր չէ, այլ իսկական գառ: Ինչ ուզում ես ասա, ձեռքը գլխիդ է դնում և բոլոր մեղքերդ ներում: Նա էլ մարդ է, անմեղը միայն աստված է: Քա (քույրիկ), ճի՞շտ է, որ այսինչն ու այնինչը իրար խոսք են տվել: Քա, էդ ի՞նչ նորոթյուն է: Լսած կլինես: Ծիշտ է, ժամը դուրս եկավ, բայց եկող կիրակի կարող

ենք պակասը լրացնել. էս օրը կորավ մեզ համար: Ո՞րտեղ են իրար գտել: Անիծվի՛ր քո բախտը, մեկին թողնում է, մյուսին գտնում: Ինչ ուզում ես արա, եթե ճակատիդ գրված չէ, զուր բան է: Ո՞րտեղից որտեղ: Բախտ է, էլի, որ եկավ, ի՞նչ կարող ես անել: Ամեն ինչ պատահական է: Աչքիդ լուսը հանիր, տուր թող ուրիշներն օգտվեն (այսինքն՝ ինչ ուզում ես արա), գլուխդ քարե քար տուր, երկինք բարձրացիր, մատնեղ ջուր արա, տուր թող խմեն, հոգիդ դուրս հանի՛ ուրիշին բաշխի, որ բախտը չի տալիս, չի տալիս, էլի: Էնպես աղջկերք եմ մեծացրել, հարսնացու դարձրել, որ դրանց նմանը Տրանսպառնում էլ չես գտնի: Եղունգներից ոսկի է թափվում, էնպիսի բոյ ունեն, որ նկարիչն էլ չի կարող նմանը դուրս բերել, բաժինքը պատրաստ է, բերաններիցս էնք կտրել, նրա համար ամեն ինչ պատրաստել: 2000 արծաթ ուրբի տանը կուգած — դրած է նրա համար, արծաթեղենն էլ հետը: Այսինչն ու այնինչն էլ միջնարդ ուղարկեցին մեղ մոտ, էդ տեսակ մարդու չենք ուղում տալ, բայց ուզես, շուգես, պլախ պսակվի: Միայն ապարանջանն արժի 600 արծաթ ուրբի: Մեղ լայեղ չի հասարակ մարդու տալ, խեղճ աղջիկն էլ տանը նստել մնացել է: Եթե մի հարամար փեսա գտնես, գիտես էլի, թե ինչ կստանաս: Բացի դրանից, մարդս էլ քառաուղար է այսինչ տեղը, կամ խորհրդական. քո բոլոր դատական գործերն էլ մի անդամից կվերջանան: Մի աչքդ դես ու դեն արա, գիտեմ, ձեռքիցդ շատ բան կգա: Մի լեզու ունես, որ օձը բնից կհանի, արի՛, էդ բանում մեզ օգնիր: Մենք տնով տեղով քո ծառան կդառնանք: Էնպես կարծիր, իբր թե մարդը ճրագին ձեթ ես ուղում ավելացնել: Դու հո գիտես, թե հասած աղջիկը տանը պահելն ինչ ցավ է: Ասում են, թե այս կամ այն տունը մի ունեւոր մարդ է ապրում, տարեկան հազար ուրբի ռոճիկ է ստանում, կարգին մարդ է, իր շոր գլխից դուրս ոչինչ չունի, չի խմում, չի խաղում, եթե նրան ձեռք պցես մեզ համար, երեք թանկագին շալ ու էսքան էլ փող կստանաս: Թե շնորհք ունես, հիմա պիտի ցույց տաս: Էլ ո՞ր օրվա համար է բարեկամը: Հո գիտես, թե մեր տունը ի՞նչ տուն է: Աշխարհն իր բերանով միայն մեր մասին է խոսում, մենք հո չենք կարող ուրիշի մոտ գնալ, խայտառակություն է: Ինչ ձեռքիցդ կգա, արա. կտեսնես, որ քո լավության տակից դուրս կգանք: Թող մեր մեջ մնա այս, վերեն աստված, ներքևը դու: Թող ո՛չ ոք չիմանա: Վնասը քեզ էլ կհասնի, եթե մեր անունը կոտրվի (այսինքն՝ եթե մենք անվանարկվենք): Ձեռս փեշդ եմ քցել (այսինքն՝ դու ես իմ հույսը), դու գիտես, թե ինչ կարող ես անել: Ասում եմ, էսքան ու էսքան բաժինք պատրաստ է: Ե՞րբ լուր կբերես: Դու հո գիտես, խեղճ մարդու աչքն էնքան թող կփչեն, մի էնպիսի գազան կկապեն գլխին,

որ եթէ շուտի, չիմի, էլի հերիք է նրա համար. բայց որ աղջկաս տեսի, ամեն անգամ կկարծի, թե հրեշտակ է առաջը կանգնած: Բայց սատանի ականջը խուլ, ժամը դուրս եկավ: Գնանք, Ավետարանը համբուրենք, մնացածը հետո կխոսենք: Սա էլ լավ գործ է, եթե մարդ օր առաջ էդ ցավը (աղջկան) գլխից ուզ անի, որովհետև զոռով չես կարող նրան տանը պահել: Բախտավոր օր լինի: Գնաս բարև, քեզ կսպասեն»:

Ով տեսել է «Ռոբերտ սատանայի» մեջ գերեզմանատունը, երբ մեռելները քողարկված վեր են կենում և աննպատակ ու անկարգ այս ու այն կողմ ընկնում, նա կարող է որոշ չափով գաղափար կազմել, թե ինչ է կատարվում մեզ մոտ, երբ ժամն արձակվում է (այսինքն՝ պատարագի արարողությունը վերջանում է): Տղամարդիկ դեռ դրանից առաջ հեռանում են, մի քանի անգամ առանց մտածելու խաչակնքելով, ծունկ չոքելով, կամ կիսով չափ գետնին խոնարհած՝ աչ ձեռքով մի քանի անգամ, որքան կարելի է արագ, այնպես են շոշափում գետինը և իրենց բերանը, կարծես թե հունիսին մորի հավաքելիս լինեն ու շտապ-շտապ ուտեն: Մի մասը հրելով, խփելով, խփվելով ներս է խուժում այնտեղ, ուր քահանան նշխար է բաժանում. դա չպիտի շփոթել հաղորդության հետ, որը տեղի է ունենում միայն տոն օրերին (այսինքն՝ գատկին և ջրօրհնեքին) կամ մահվան ժամանակ: Նշխարը կտորներով բաժանում են ամեն կիրակի: Այնուհետև համբուրում են Ավետարանը և հեռանում:

Բայց այդպես անաստված չեն մեր բարեպաշտ տիկնայք, որոնք ամբողջ ժամանակ շողակրատում էին: Հանդարտ քայլերով դուրս են գալիս եկեղեցու ետին մասից, որը մահաշարով բաժանված է այն մասից, որտեղ տղամարդիկ են կանդնած, դեռ էլի մոմեր են վառում սրբերի պատկերների առաջ, որոնցից, ի բախտավորություն հայ ազգի՝ շատ կան հայ եկեղեցիներում, բայց այնպես կոպիտ նկարված, մոմերից այնպես այլանդակված և այլված, որ մեկի քիթն է պակաս, մյուսի ձեռքը, երրորդի աչքը: հետո էլ նրանք հագարավոր, բյուր անգամ ջերմեռանդ համբուրում, դեմքով շոշափում են բոլոր անկյուններն ու ծայրերը, սեղաններն ու ջահերը, խաչերն ու ավետարանները և այլն: Այս բոլորի պատճառն այն դանդաղաքայլ, գերեզմանոցային շարժումն է և սպիտակ սավանը, որով մեր սիրելի կանայք աշխատում են ծածկել իրենց սիրուն դեմքերն ու ամբողջ մարմինը ամբարտաձև մարդկանցից, և միևնույն ժամանակ ջերմեռանդորեն խոնարհվել նրանց տեսքի առաջ. և այդ բոլորը չափազանց դուրեկան, հաճելի կերպով ամբողջացնում է ողջ տեսարանը:

Սակայն մեր վեպի հերոսը չպետք է ամենևին մտահոգվի, կարծելով, որ իրեն չեն նկատել: Նա պարտավոր է ավելի ևս լուրջ ու վայելուչ պահել

իրեն. այսինքն՝ ուսերը վեր բարձրացնել, ուրիշների հետ շատ չխոսել և արձանի նման այնտեղ կանգնած մնալ, հետո գլխով անկողով մի քանի անգամ խաչակնքել, Ավետարանը համբուրել և ապա, դուրս գնալու ժամանակ, մի շեղակի հայացք գցել գեղեցիկ արարածների վրա: Հրեշտականման փեսացուն երևաց: Նույնիսկ դիտել են, թե ո՞ւմ հետ է նա խոսել, ինչպես է դուրս գնացել: Քայլվածքն էլ հո չուղ է ածել ճրագին: Բոլորը փքնտրում են, թե ո՞վ է դա, և եթե ժամկոչը չգիտի դրա ով լինելը, ապա անկաշած գիտեն պառավ կանայք, իսկ եթե վերջիններն էլ անտեղյակ են, ապա անշուշտ քահանան կիմանա: Խոստում խոստումն ետևից է կատարվում, միմյանց այցելում են, և այդ բոլորից հետո, եթե այս անգամ դրա ով լինելը չի պարզվում, ապա մյուս անգամ մանրամասն գիտեն արդեն նրա կյանքի պատմությունը: Այժմ ժողովուրդը ցրվում է: Եկեղեցու դռներն ավելի շուտ լիզում են, քան համբուրում: Շքեղ և հանդիսավոր է դրանց ելքը եկեղեցուց: Տղամարդիկ շտապ գնում են իրենց գործերին, իսկ կանայք, ընդհակառակը, չեն գնում, այլ քայլ առ քայլ խմբերով ձեռնում են դեպի տուն: Կանգ են առնում, նկատողություններ են անում, հաճախ մատները դնում բերանին, գլուխները թափահարում, ամեն տեսակ դիրք ընդունում և շարժումներով խոսում, այնպես որ մի թիվ ճանապարհն անցնում են մի ժամում կամ ավելի: Որովհետև ամբողջ մի շաբաթ այլևս միմյանց չեն տեսնելու, և ամենօրյա ժամագնացությունը վայել է միայն պառավ կանանց և արևոտ ծերունիներին: Այսպիսի ազնվազարմ կանայք կարիք չունեն ամբողջ շաբաթ աղոթելու, դրա համար սահմանված է միայն կիրակին, երբ նրանք կարող են իրենց ազգբնեքն ու այցելություններն անել, զվարճանալ ու լալ և ամեն տեսակ հոգեկան ու մարմնական կարիքներ հոգալ:

Եկեղեցուց դուրս գալուց հետո, սովորական ողջույնն ամեն տեղ և ամեն բերանում նույնն է:— Աստված ողորմի,— ասում է եկեղեցուց դուրս եկողը իրեն հանդիպողներին:— Ողորմի ծնողացդ,— պատասխանում են ամեն անգամ:— Որտեղի՞ց ես գալի,— հարցնում ես դու:— Եկեղեցուց. էսօր վերջապես արժանացա սուրբ պատարագի, թո՛ղ քո մուրազն էլ կատարվի: Ի՛նչ արարողություն, ի՛նչ երգեցողություն, այս կամ այն քահանան կամ սարկավազը կատարել էր, որոտում էր (այսինքն՝ լիաձայն, հիանալի էր երգում):— Որովհետև մեր հայրենակիցներին դուր է գալիս ավելի շուտ գոռոռոցը, քան ներդաշնակ երգեցողությունը, որը կատարվելուց են համարում, որովհետև մեղմ է հնչում:— Ո՞վ արեց էսօր պատարագը:— Տե՛ր (այսինքն՝ քահանա) այսինչը: Նա որ պատարագ է անում, կարծես լույս է իջնում երկնքից ինձ վրա, կարծես ոտքով գլխով երկնից արթայություն

եմ ընկել: Հրեշտակներն էլ շին կարող նրա նման բարձր կարգալ ու սկիհ բռնել: Հոնքերը կարծես ոսկով քաշած լինեն, մորուքը մինչև ծնկներն է հասնում, դեմքը կարծես սրբի պատկեր լինի: Մազերը կարծես մետաքսից լինեն: Կարծես թե պատարագը Քրիստոսն է կատարում, կարծես աշքերից լույս է իջնում, բերանից կրակ: Աստված զկա, կարծես նոր եմ ծնվել, մեղքերս բաշխել են ու հոգև սավառնում է դեպի երկնից արքայութուն:— Դու ի՞նչ ես տեսել. մի տեսնես, թե մեր տերտերն ինչ պատարագ է անում, էն ժամանակ կասես՝ հա, ա՛յ, էդպես կանեն պատարագը: Մատաղ լինեն բոլոր տերտերները նրա մի մազին, նրանք նրա ոտքերի հողն էլ շարժեն: Նրա ոտի մատներից մինն ավելի շատ բան գիտի, քան էդ տիմարները: Զրույցի մեջ վարպետ է. թե ուզում ես ուրախանալ, էնքան ծիծաղելի բաներ կասի, որ ծիծաղից կտրաքես: Երբ նա տալուբաշի (թամադա) է, էնքան է մարդկանց ծիծաղեցնում, որ ամոթ չլինի ասել, վարտիկները թրջում են, ուշագնաց գետին ընկնում, աշքերից արտասուք է վազում: Որ հինգ թունգի (ընդամենը 25 շիշ) գինի էլ խմի, կարծես իսկի բերանը բան չի լցրել: Ֆրանգստանում էլ չկա էդպես հանաքչի, օյինբազ, էդ տեսակ ծաղրածու և այլն: Իսկ ժամում, կարծես գառ լինի: Երբ նրա ձայնն է հնչում, կարծես հազարավոր զանգեր են զարկում, ու դեմքն էլ էնպես հանգիստ է, մանավանդ, երբ գլուխը տաք է. էդ ժամանակ քիչ է մնում, որ ժամը փուլ գա: Սիրտս հալչում է փորումս, երբ բերանը բաց է անում, պատերը դողում են, և կարծես թե ոտքերս կտրվում են գետնից: Հրեշտակներն էլ էդ տեսակ ձեն շունեն: Ափսոս, որ շատ զոռ է տալիս գինուն: Ասում են, որ գինին փշացնում է ձենը: Ինչ ուզում է լինի, դա մեր տերտերն է, նա մեր սիրտն է շարժում, մենք էլ նրանք: Խոստովանության ժամանակ էլ հո մի թթու խոթ չի ասի: Մյուս տերտերներին մի տես, ո՛չ երեսներին ամոթ կա, ո՛չ էլ սրտերում պատվի զգացում: Շների նման շափչիում են դռնն դուռ, հենց որ մի տեղ հոտ առան, իսկույն կվազեն, դուռը որ փակես, լուսամուտից ներս կթռչեն: Ամեն մեկը յոթ մարդու շափ է ուտում, դրուստ է, որ ասում են՝ սար ու ձոր, տերտերի փոր (հիանալի՛ բնութագիր): Շների շափ շատացել են ու քիչ է մնում մարդ ուտեն: Թո՛ղ դրանց ձեռնադրողի աջը շորանա: Երեկ գինի էին ծախում, փինաչիներ էին, փողոց էին ավլում, էսօր տերտեր են դարձել: Վա՛յ ինձ, մեղք գործեցի. թո՛ղ աստված շնեղանա, թո՛ղ ասածս քամին տանի, սատանի ականջը խուլ, աջը համբուրելիս սիրտս խառնվում է: Մեր արքեպիսկոպոսն էլ հո հոգու փրկիչ չէ, իսկական իշի գլուխ է: Փողերը դիզում է խալիչաների տակ, փռնչիներին էլ տերտեր է շի՛նում: Դրա աչքը չբոռանա, ինչի՞ն է պետք էդքան փողը. ո՛չ երեսա ունի, որ լաց լինի, ո՛չ էլ աղչիկ, որ մարդու տա: Կավ ուտում է, լավ իմում ու

էնքան է շաղացել, որ յոթ եզ էլ նրա շափ միս չեն ունենա: Երբ խեղճ աղքատները երևում են նրա դռանը, փետով ու ուշուցով ետ է քշում: Դրանց ի՞նչն է պակաս, որ մեր ուղնուծուծը ծծում, մեր միսն են ուտում: Մակ տակաոփ պես, որ տաս տարի էլ լցնես, էլի կասեն՝ «Բերե՛ք, տվե՛ք», ու դարձյալ չեն լցվի: Ի՞նչ են տվել մեզ, որ չեն կարողանում ետ վերցնել: Տարեկան մի անգամ պատարագ է անում, ունեցած-չունեցած գիտի իրեն տաս. հանգուցյալի հոգեհանգիստը կատարելիս հո չի գնա, մինչև 10—20 թուման շտանա: Զրնգալեն գրպանն է դնում, հաճախ մի քանի անգամ զոզողալով հաշվում, ու հետո միայն կոշիկները հագնում: Ասա, թե աստված կսիրես, մեկ չէ, պատարագը տերտե՛րն անի, թե արքեպիսկոպոսը: Երեկ էլ մի շորացած պառավ էր մեռել. մեկ, երկու, երեք և արքեպիսկոպոսը վրա հասավ: Գավազանը ձեռքին, վեղարը գլխին՝ մինչև աշքերը քաշած, կամաց-կամաց ներս մտավ: Երբ աշքերը դարձնում է, քիչ է մնում վախից հավլեմ: Հողեմ գլուխը՝ դեռ «սրբազան հայր» էլ ասում են, կարծես երկրնքից եկած լինի: Թող դրանք իրենց սրբութունով իրենց գլուխը լվանան: Աշխարհը նրանցով է շինվել, նրանցով էլ պիտի քանդվի: Երբ սևագլխի (հոգևորականի) չեմ տեսնում, կարծես սատանայի եմ տեսնում: Դրանց բերանից լույս է թափվում, իսկ սրտերում օձեր են բույն դրել: Վա՛յ նրան, ով էդ սևագլուխների ձեռքը կընկնի: Որ հոգին էլ ծախելու լինի, էլի դրանց ձեռքից չի պրծնի: Դրանց ձեռքին է և՛ դժոխքի, և՛ արքայության բանալին: Ուղենան կկողպեն, ուղենան կբացեն,— ո՛վ նրանց ձեռքը կբռնի:

Մի Ներսես ունեիրք, նրան էլ աստված տարավ մեզ պատժելու համար: Մի ժամանակ մեր եպիսկոպոսարանը թագավորական պալատ էր: Մեկը գնում էր, տառ՝ գալիս, տասը գնում էր, քսանն էր գալիս: Բոլոր մեծամեծները նրա ոտքն էին գալիս: Երբ մի հայի գլուխ ցավեր, հազար տեղ մեծայի է դարձել, մեր վանքն էլ հետը: Մկները սովից ծվծվում են, և փորեքը ցավում է: Արագիլները իրենց բներն են դնում էնտեղ: Երբ մարդ ժամ է մտնում, արտասուքը հոսում է աշքերից: Աստված բարկացել է մեր ժողովրդի վրա, ի՞նչ անես: Եթե աստված մեզ սիրեր, Ներսեսը էստեղ կլիներ: Երբ նա քարոզ էր կարդում, կարծես Քրիստոսը մեր դիմաց կանգնած լիներ: Ավելի լավ կլիներ աստված մեզ մահ տար, քան թե նրան մեր միջից տաներ:

Հիմա, որ քար գցես, միջից տերտեր դուրս կգա, էնքան շատ են դրանք: Ո՛չ հավատ է մնացել, ո՛չ սեր, ո՛չ էլ հույս: Մարդու կոպեկով են ծախում: Իհարկե, որ կարդացողներն էդպես անեն, էլ անգետը ի՞նչ անի: Երեխան հորը չի ճանաչում: Կովը բարձրացնում են, որ տեսնեն՝ տակին հորթ կա՞

(այսինքն՝ շահագրգռված են): Սատկած ձիու նալի են ման գալիս, որ քաշեն: Շորդ որ տվիր, շապիկդ էլ հետը կուզեն: Թիֆլիսն էլ մի ժամանակ կկործանվի Սոդոմ-Գոմորի նման, տեսնենք, երբ է լինելու: Կար ժամանակ, երբ մի կտոր հացով հազար մարդու սիրտ կշահեն, իսկ հիմա, որ հոգիդ էլ հանես նրանց տաս, ավելին կպահանջեն: Էսօր աղ ու հացդ կուտի, էգուց տունդ կքանդի: Ո՞վ է լսել, որ մի թունգի գինին կես կամ մի ռուբլի արծաթ արծենա, մի կոտ (3 փութ) ալյուրը՝ 2 արծաթ ռուբլի: Առաջ թունգին արծեբ ամենաշատը 10 կոպեկ, ալյուրը՝ 2—3 արբասի (80 կոպեկ պղինձ), դրա համար էլ աստված մեզ վրա բարկացել է: Որ էսպես գնա, վա՛յ մեր օրին, մեր վերջին շապիկն էլ կծախենք, մեր երեսաներին էլ գրավ կդնենք: Թո՞ղ աստված շոշնջացնի իր ստեղծածներին: Մի արծաթ ռուբլի բազառ ես ուղարկում, ու էնքան բան չես առնում, որ մի կուշտ ուտես: Աչքդ ոչինչ չի տեսնում: Սրանից դուրս տանդ էլ կա հաց, գինի, կարագ, աղ: Ի՞նչ անեն մեր խեղճ մարդիկ. դրա համար էլ պիտի ցրի՞մ գան աշխարհով մեկ, հոգիները դուրս գա, քարե քար ընկնեն, որ մեզ պահեն: Երեք տարի է խեղճ մարդուս չեմ տեսել, չգիտեմ ինչ տեսք ունինա պետք է իր երեսաներին էստեղ թողնի, օտար երկրներում թափառի, հաճախ գուցե քաղցած, անձրևի ու բուքի տակ: Աչքս դուրս գա: Չեռքս չի հասնում, որ նրան մի քիչ օգնեմ: Կարելի է հիվանդ է, ջուր տվող շունի, երեսի ճանճերը քշող չկա: Սպիտակեղենը լվացող շունի: Թևեր շունեմ, որ թուչեմ, իմ ձեռք չի լսի: Արևածագին լինի, թե իրիկնադեմին, աչքերս ջուր են դառնում: Ախ ու վախ քաշելով հոգիս մաշվեց: Երանի էն օրերին, երբ մենք մի կտոր հացով ու մի աման լոբով անց էինք կացնում միասին մեր կյանքը: Հիմա էլ, թե մի ծակ կարկատես՝ նորն է բացվում, մի վերք բուծես՝ ուրիշն է բացվում. գիտես, թե վերքերն էլ փոր ու ախորժակ ունեն ուտելու համար: Մարդ ո՞ր ջուրն ընկնի. ինչ անեմ մետաքս շորերը, երբ սիրտս ուրախ չէ: Ի՞նչ անեմ մեծ տունը, երբ տանտերը անձրևի տակ է քնում: Տեսնո՞ւմ ես, էն մետաքս տիկնիկը ինչպես փքված է գնում, քիչ է մնում կտոր-կտոր լինի: Կարծես թագավորի աղջիկ լինի, մի վերարկուին նայիր, գլխի գարդարանքին, նրա քայլվածքին, շալերին, ով գիտե տանը ուտելու բան շունեն, էդպես են խաբում մարդու աչքը. կարելի է էդ հագուստները պարտքով է ձեռք բերել: Հողե՛մ գուլխդ: էգուց, մյուս օրը հորդ տունը կավերես, մի մարդ ձեռք գցելու համար: Ավելի լավ է աստված ժանտախտ տա, քան աղջիկ: Հիմա, հիմա, պա՛, պա՛, պա՛, պա՛: Ավելի լավ է ջուրը ընկնես խեղդվես, քան թե աղջիկ մարդու տաս: Ամեն մի սրիկա փող է ուզում: Փառք աստուծո, մենք գլուխներս այդ ցավից ազատեցինք: 3000, 4000 արծաթ ռուբլի, էնքան էլ արծաթեղեն, 2 կրպակ և այլն հետը

դրինք: Թող բոլորը վերցնի ու աչքը կոխի: Երեսաներին մեծացնում ենք. որ ուրախանանք, դրա տեղը դարդ ունենք: Գեռ երկուսն էլ տանն են: Աստված տա մեռնեն: Խեղճ մարդս էլի հեռացել է: Գրանց էլ պետք է շուտով ճանապարհ դնել: Աղջիկը վարունգի նման բան է, շուտ է հասնում, որ շուտ չկերար, համը կորչում, դեղնում է, պիտի դեն գցես: Գլուխդ ցավեցրի, զահլեդ տարա, էնքան խոսեցի: Ի սեր աստուծո, չբարկանաս, թե քեզ մեր դարդը չպատմենք, էլ ո՞ւմ պատմենք: Կենդանություն (այսինքն՝ մնաս բարով):— «Մառայություն (այսինքն՝ ծառա եմ), ապրեն երեսեքդ, աստված քեզ կյանք տա» և այլն:

Այժմ ինձ կասեն՝ ինչ կարիք կար այդքան երկար բարակ պատմել, թե կանայք ինչ են շաղակրատում, բայց ուրիշ ի՞նչ կերպ իմանանք նրանց մտածելակերպը: Որովհետև մեզ մոտ վեպեր չեն գրում, իսկ եթե ուզու՞մ ես մի ինքնատիպ բան ունենալ, ապա պիտի ասել այն, ինչ որ կա, բայց ոչ հնարել: Ճիշտ չէ՞, որ մեր սիրելի կանանց փիլիսոփայությունը բոլորովին այլ է և, չնայած որ նրանք հաճախ օգտվում են գեոհիկ դարձվածքներից, այնուամենայնիվ չի կարելի ժխտել նրանց մեջ բնական խելքը և առողջ բանականությունը: Ո՞վ է մեղավոր, որ նրանք դպրոցում չեն եղել. անշուշտ ո՛չ իրենք:

Ճշգրիտ գաղափար տալու համար, թե ինչպես են Թիֆլիսում խնամախոսում ոչ թե աղջկա, այլ փեսացուի համար, կրեբեմ դեպքեր, որ հենց ինձ հետ են տեղի ունեցել: Հազիվ մի քանի շաբաթ էր անցել իմ Թիֆլիս գալուց հետո, երբ անսպասելի ինձ այցելության եկան պառավ կանայք, իսկ երկու անգամ էլ՝ քահանաներ: Ես շատ լավ տեսնում էի, թե ինչ էին նշանակում այդ բոլորը, և դրա համար էլ համառ կերպով մերժեցի նրանց հորդորանքները, պատճառաբանելով, որ ես հաստատապես վճռել եմ չամուսնանալ, եթե ինձ տալու լինեն անգամ իշխանուհիներ և տաս հազար արծաթ ռուբլի էլ հետը: Բայց մի անգամ քիչ մնաց իմ համառությունն ու պատճառաբանություններն իզուր անցնեին, որովհետև իմ հակառակորդ ուներ մի աներևակայելի ամբարտաձև լեզու: Մանավանդ, որ ես ծանոթ էի այդ ընտանիքին, ձրի պարապում էի նրանց մի որդու հետ և այդ պատճառով էլ ենթադրում էի, որ դրա համար են ինձ հաճախ իրենց մոտ հրավիրում. չէի զգում, թե ինչ է նշանակում այդ հյուրընկալությունը, որ ինձ այս անգամ բավական թանկ նստեց: Իհարկե, ամեն տեսակ գովասանքներ և կեղծավորություններ էին անում ինձ, ամեն տեսակ համեղ բաներ պահում ինձ համար, բայց ես դեռ էլի մտածում էի, թե այդ բոլորը իմ ջանքերի վարձատրությունը պիտի լինի, բայց շարաշար սխալվել էի: Այն սովորական դարձվածքները՝ թե ես նրանց տան լույսն եմ, նրանց աչքերի

ըլույսը, նրանց պարծանքը, որ իմ մազը, ամբողջ աշխարհի հետ չեն փոխի, որ երբ ես նրանց երևում եմ, արևն է ծագում, որ ոչ ոք այն հոտն ու համը չունի, ինչ ես, որ օրհնյալ է այն մարմինը, այն ձեռքերը, որ ինձ գրկել են և այլն, այս բոլորը առատորեն բաշխում էին ինձ: Երբեմն էլ ինձ թվում էր նույնիսկ, որ գեղեցկուհին հիացած դիտում էր դուան ճեղքից կամ վարագույրների հետևից իմ բավական մեղամաղձոտ, ավելի վանող, քան գրավիչ դեմքը և կարճ հասակը. <երբեմն> ինձ ցույց էին տալիս զանազան ձեռագործներ, բանվածքներ և ամեն տեսակ, ինձ համար անհետաքրքիր քաներ, սակայն, չնայած այդ բոլորին, ես շարունակ մնում էի սառնասիրտ և հաճախ, հավանական է, որ իմ կտրուկ, բայց բավական նպաստավոր կարծիքը՝ անշուշտ մեծ տհաճութուն էր պատճառում լուեյլայն: Դժբախտաբար շուտով մահացավ այդ ընտանիքի հայրը: Անգամ իմ մխիթարանքները, որպես ընտանիքի քարեկամի, ընդունվեցին նրանց կողմից կանխիկ գրամի տեղ: Ես ավելի ևս աշխատում էի խեղճ որբերին իմ կողմը գրավել, և դրանից առաջ եկավ այն դժբախտ ընդհարումը, որի մասին կամենում եմ պատմել:

Այդ՝ ինձ համար որոշված աղջկա մայրն ու տատը առաջ էլ այցելում էին ինձ՝ իմ մյուս աշակերտների մայրերի նման: Դա ամենևին ուշադրութուն չէր գրավում: Մի օր երեկոյան փսփսոց եմ լսում դուան առաջ: Բաց եմ անում դուռը և, ի զարմանս իմ, տեսնում եմ այնտեղ կանգնած երկու կին՝ սավաններով փաթաթված: Մտառայի ձեռքին լապտեր կար: Այդպես ուղեբեկոյան ամուրի մարդուն այցելելը ամենուր խիստ անվայել է համարվում, սակայն ես մտածեցի, որ թերևս որևէ կարիք նրանց բերել է ինձ մոտ, և խնդրեցի ներս մտնել: Նրանք չէին հավատում նույնիսկ իմ խոսքին, որ ինձ մոտ ոչ ոք չկա և երկշտ հայացքով զննում էին սենյակիս անկյունները:— Փառք աստուծո, որ ձեզ տեսանք,— ասացին նրանք, թեպետ հենց նույն այդ օրը նրանք տեսել էին ինձ:— Ո՞ր լավիցդ հարցնենք (այսինքն՝ ինչպես եք): Աչքի լույս, երբ Ձեզ մի օր չենք տեսնում, թվում է, թե աշխարհքն էլ մերը չի: Ինչ պիտի անենք, որ մեր սիրտը մի քիչ սառի ձեզանից: Բախտավոր կլինեինք, եթե մեր աչքերը Ձեզ բոլորովին տեսած չլինեին: Գլուխդ ցավեցնում ենք (այսինքն՝ մենք ձեզ նեղութուն ենք տալիս), բայց դուք պետք է ավել-պակասը ներեք: Բոլոր սրբերի օգնութունը Ձեզ վրա լինի: Քրիստոսի բերանը օրհնի Ձեզ: Մեզ մոռացել եք: Դուք Ձեզ հեռու եք պահում ձեզանից, բայց մենք Ձեզ ձեռքից բաց չենք թողնի: Ուր գնալու լինեք, մենք էլ Ձեզ հետ կգանք: Աչքի լույս, հիմա կասես, ինչո՞ւ են այս տիկիներն, այս հիմար կանայք ինձ մոտ եկել, կարելի է խանգարում ենք Ձեզ: Գուցե մի ուրիշ անգամ գանք: Վերևն աստված, ներ-

քեր դու, փեշդ ենք ընկել: Քեզ մի բան պիտի ասենք, համա չգիտենք՝ ասենք, թե ոչ: Թող խոստովանանք լինի: Մենակ քեզ պիտի ասենք, բայց ո՞չ, ուրիշներին կասես: Հիմա հարազատ որդուդ էլ չպիտի հավատաս, բայց դու որդուց էլ լավ ես: Չէ՛, չէ՛, կարելի է քեզ համար անդուրեկան լինի: Լավ կլինեք, իսկի եկած չլինեինք: Հողը գլխներիս: Աշխարհը կարծես քոնացել է մեզ համար, ամեն մեկն իր կողմն է քաշում, ամեն մեկը իր տակն է լուսավորում, էլ չեն ուզում ուրիշի աչքերումն էլ լույս տեսնել (այսինքն՝ յուրաքանչյուրը իր մասին է հոգ տանում, ուրիշների մասին լսել չի ուզում): Բան եմ ուզում ասել, բայց վախենում եմ քեզ համար անդուրեկան լինի: Դու գիտես, որ քեզանից դուրս ուրիշ ոչ ոք չունենք: Էս քաղաքը պիտի քանդվեր, որ էս օրը չընկնեինք: Փոշտացիր թե չէ, ամբողջ քաղաքը գիտի: Հազացիր թե չէ, բոլորը կլսեն: Կարծես պատերն էլ աչք ու ականջ ունենան, Կամքիդ հակառակ ոչինչ չենք ուզում անել: Թող քո ցավը տանեն մեր երեխաներն էլ, մեր ողջ տունն էլ: Քո ոտքի փոշին ամեն ինչից թանկ է: Որ մեր հոգին էլ ուզես, կհանենք, քեզ մատաղ կանենք: Աչքի լույս, ասա, հիմա դու ինքդ քեզ կասես, էս ինչ աներես մարդիկ են: Վեր կաց գնանք (ասում են միմյանց), տեսնում եմ, որ քեզ համար հաճելի չէ: Մենք եկել ենք քեզ այցելելու, չես ուզում, կերթանք: Ձենք ուզում գլուխդ ցավեցնել: Թող աստված մեր հոգին առնի, միայն թե քո մի մազը չծովի: Քնել ես ուզում: Պարզ է, մենք քեզ համար բեռ ենք դարձել: Թե աստված կսիրես, մի բարկանա մեր ասածների վրա:

ԹԻՖԼԻՉՈՒ ՀԱՅՈՑ ՀԱՆԳՍԱՐԱՆԸ

Չգիտեմ՝ բարիկենդանի ետի շաբթի ո՞ր օրն էր, որ սիրելի երեխեքս հավաքվեցան քիչ քիչ, ու ես էլ գնացի կլասը՝ որ նրանց հետ սեր վայելեմ, նրանց դաս տամ: Փոքր խօսալուց ետո, տեսնիմ որ իմ գառնուկ Խատիսյանը փոքր տխուր ա էն օրը:— Ի՞նչ ա պատահել քեզ աչքի լիս ջան,— հարցրի սիրելուս:— Ա՛խ՝ պարոն Ապովյան,— պատասխանեց անմեղ մանուկը, ա՛խ՝ թէ գիտենաս՝ էսօր ով ա մեռել...— Մեռե՞լ... էդ ի՞նչ ասացիր, նշանած աղջի՞կ, Առաջնորդը ժամարա՞ր... շատ բարեկամ ունի՞... ախր ո՞վ պետք է ըլի, շիմացա՞ր...— հարցրի երեխին,— բայց չգիտեր: Գետինն էլ՝ դորթ ա՛՛ ցեխ էր, բայց օրը տաք, հավեն կակոդ, շունքի գարնան շունը մօտացել էր: Ո՛չինչ որ, ո՛չինչ գործի խաթեր ես կլասս չէի ու չեմ թողալ: ամա էս օր շունքի բարիկենդան էր, երեխեքանցս արձակեցի, որ գնան տեսնին, թէ ժամը կանգնել ա, գան շուտով, ինձ իմաց անեն:

— Տե՛ր իմ և Արարիչ, — մտքումս ասում էի ու աչքս քցել ճամփի, —
էս ի՞նչ օր ա մեր օրը, էս ի՞նչ փուշ մեր կյանքը, մարդ դեռ աչքը չի՞ բաց
անում, որ լիս տեսնի, որ Քո սիրուն աշխարհի համն առնի, սերը վայելի,
մահը շար գազանի պես թուրը սրած՝ գալիս մարդի գլխին տալիս ա, հեր,
մեր, ազգական արյան ծովի մեջը քցում, ու նրանց սիրելին տանում, սառը,
մուրը հողին մատաղ անում: Ախր էլ ո՞ւր ես ստեղծում մեզ՝ այ Քո ոտիդ
տակին մեռնիմ: Օր չի ըլում, որ իմ դռնովս մեռել չի անց կացնեն, ախր
բաս նրանց տերերն ի՞նչ են անում, նրանց սիրտը ի՞նչպես ես մխիթարում:
Ընչի՞ ես ստեղծում, ընչի՞ ձեռներիցը շուտով խլում, տանում, միթե եր-
կընքումդ հոգիք, հրեշտակք չի կա՞ն՝ որ մարդի երեսին ես կարօտել: Թող
մեկ քանի տարի էլա օր քաշեն, իրանց սրտի մուրազն առնեն, որ ո՛չ մեռ-
նողի սրտումն էնքան գարդ մնա, ո՛չ եղի մնացողի: — Էսպես մտքիս հետ
քնկած տանջվում, էրվում էի իմ միջումը, ընչանք երեխեքս կգային ու
ինձ խաբար կբերեին: Ոտիս տակին կրակ էր վառվել, սիրտս, խելքս էլ իմը
չէ՛ր: Հենց գիտես՝ պարոն Գ. ԽԵՐԵՂԻՆՈՎԻ նորածաղիկ դուստրը, որ աղնիվ
հերը աչքի լսի պես մեծացրել, կյանքը խավարեցրել, ուսումն էր տվել, ու
մեկ սհաթվան միջի իր բոլոր փառքն ու օրն էլ հետը տարավ, ու հողին
պահ տվեց, ու էս օր էլ անունը տալիս, յա գերեզմանը տեսնելիս՝ աչքի
լիսը թռչում, աշխարքը գլխին խավարում ա: Հենց գիտես պարոն Ծ. Խա-
տիսովի, Միրզոնի, Շահբաթովի, Սուրգունովի՝ էն եթիմ երեխեքը, էն դար-
դավարամ մարդիկը, հեր, մեր, ազգականք՝ առաջիս գլխըներին տալիս, ու
նրանց էն լուսաթաթախ, հրեշտակ սիրելի ջահել հարսները՝ որ մէկ տար-
վան միջում մեկզմեկու հետ հենց բռնես, բաս բռնեցին ու գնացին, աչքիս
առաջին հողն ըլին գնում, ու որի հերն ըլի գլխին, դռչին ծեծում, որի
նշանածը հողն առնում, առաջ իր երեսին ածում, ետո ազիզ սիրելու երե-
սին քցում ու հետը թուլանում, գետնին դիպչում, ինչպես պարոն Միրզոն-
ովին մեկ քանի օր՝ սրանից առաջ տեսել ու դեռ իմ միջումս էրվում, փո-
թոթվում էի: Էս ջրատար լուսահոգի հանգուցելոց մեկին էլա էնքան շէի
ճանաչիլ, որբան Խերեզ<ինովի> դատերը, Խատ<խտովի> հարսին, ու
Շահր<աթովի> աղչկանը՝ քանի նրանց էն երկնային պատկերը, էն հրեշ-
տականման սիրուն հոգին, որ տեսնելիս մարդ հենց իմանում էր, թե հրեշ-
տակ ա առաջին կանգնած, միտքս շէի բերում, աչքիս լիսը թռչում, հոգիս
էն դինն էր գնում, ետ գալիս: Էսպես սիրտս լցված տանը ման էի գալիս,
որ երեխեքս էկան՝ թէ ժամը կանգնել ա:

Ինչ սրտով ժամը մտա, ես եմ իմանում: Պատարագը կանգնել էր.
Ժամարարը Սրբազան Մինաս Արքեպիսկոպոսն էր: Մողնու եկեղեցումը՝
ասեղ քցելի, գետինը շէր հասնիլ, շատերի աչքերի թացությունն ու երե-

սի տխրությունն ինձ կենդանի ցույց տվին, որ լուսահոգի մեռնողի դար-
դը շատ մարդի սիրտ էր էրում, կրակում: Ես որ դեռ որդի չէի թաղել, շէի
լուսահոգուն ճանաչել, դարիբ էի, էրվում էի, բաս էն կանգնողներն ի՞նչ
անեին, որ շատը նրա ազգականը պետք է ըլեր, շատը հինգ, վեց որդու
տեր: Վայ ինձ՝ Աստված էլ միտքս չէ՛ր գալիս, որ հեռավանց դագաղին
մտիկ շարի, ու մոտիս կանգնողներիցն իմացա, թե ազիզ հանգուցյալը
պարոն Տատոյեցն աղջիկն էր ու իմ դասարնկեր սիրելի ազգակից պարոն
Պաղա Տեր Շամվոնովի նշանածն ա, դորդ ա՛ իրան շէի տեսել, շէի ճանաչել,
ամա որ դագաղի միջին էն աննման՝ լիս դառած պատկերը շտեսա ու իմ
խեղճ ընկերի հալը՝ էն սհաթին միտք շարի, եկեղեցին գլխիս պտիտ էկավ,
աչքս սևացավ: Հենց պետք է մարդ ճանանչ ըլի, որ սիրտը ցավի՞. ախր
էն լուսահոգին՝ իմ ազգը, իմ արինը չէ՛ր, որ էնպես ջահել, ազիզ հասակին՝
թառամել, դեղնել, անլեզու, անշունչ՝ վերջին պատարագի երեսն՝ էս մեկ
անգամն էլ՝ անաչք, անանկաջ՝ ուզում էի, տեսնի ու լսի, որ գնա երկ-
նային պատարագին արժանանա: Ախր նրա դագաղի ետևին էնպես էր-
վող, փոթոթվողները, էնպես մեռածի պես շլինքը ծուրը, ջանից ձեռք վեր
առած կանգնող սգացողները՝ իմ ազգի իշխանքը, իմ ազգի որդի՞քը չէին,
որ նրանց էնպես տեսել էի, ու փետի պես կանգնել, մտիկ արել: Ուզում
էի վազեմ, իմ ընկոր տեղ՝ դագաղի վրա ընկնեմ, ու գլուխս ծածկում
ասեմ. — Ախր որ դու գնում ես՝ ազիզ ջան՝ իմ բարեկամին ո՞ւմ ապով
ես թողնում: Ո՞վ նրան խաբարը տանի. հոգիդ երկինքն ա գնում, մարմինդ
հողը, բաս նա որ մեկ հետդ էլա չի՞ խոսացել, մեկ ձեռք էլա չի լսել, մեկ
բարով էլա էն վերջին, սարսափելի սհաթին իրար չե՞ք տվել, մեկ քաղցր,
կամ տխուր աչքով էլա իրար չե՞ք ասել «մնաս բարով. գնաս բարով, եր-
կընքումը դու իմ աղոթքն ու աղաչանքը լսի, երկրումը ես քո հոգին հիշեմ,
քո գերեզմանն օրհնեմ, ի՞նչպես սիրտ արիք՝ սիրելիդ կրակում թողալ, հերն
ու մեր, ախպեր, քիր, բոցի մեջ քցիլ, ու էդ հեռու, անտես ճամփեն՝ էդ-
պես դինչ, հանգիստ գնալ՝ ի՞նչպես սիրտ արիք՝ ա՛յ անմեղ օրիորդ, ա՛յ
ջիվան կույս՝ որ էդ լուսեղեն երեսդ հողը դնես, էն ջահել փեսեն հավիտյան
էրես, էս ծանոթ աշխարքը աչքից քցես, ու անծանոթ աշխար գնաս, ուր
ո՛չ ազգական ունիս, ո՛չ սիրելի: Հերնըմերդ, ա՛խ՝ էն քո խեղճ ծեր հերը՝ որ
մազը ձնի պես սպիտակել ա, ընչանք քեզ էդ տեղն ա հասցրել, էն քո
ջիգյարն էրված մերը՝ որ իրան սպանում, ուզում ա, հետդ հողը մտնի,
չե՛ն թողում, էն քո ջիվան ախպերը, որ հազար անգամ արևովդ օրթում
կըլի կերած, որ գլուխդ ցավելիս, հոգին հետդ տա, մատդ փուշ ըլելիս,
գլուխը քո ուղուրին դնի, ջանը քեզ տա դուրբան: Բաս էն ազիզ ազգական-
ները, որ շորս կողմդ բռնած՝ աչքըներիցը կրակ է վեր թափում, բաս նրանց

Ընչանք դագաղը հանգստարանը կհասնեն, երկուսն էլ մեզ մեջ արած, տարան գերեզմանատան մեջտեղը: Պարոն Խերեղինովն իր ջիվան դստեր մատուռումն էր կանգնած, պարոն Մ<ովսես> Տ<եր> Գրիգորովը ձիու վրա նստած: Հանգստարանի գեղեցկության վրա դարմացած, էն սիրուն տնկած ընկուզի ծառերը որ չէի տեսնում ու մտքումս ասում. «Լիս դառնա քո բունյաթ քցողը, կանաչի էն ձեռը՝ որ ձեզ տնկիլ ա տալիս, այ սուրբ գերեզմանատուն, այ ջիվան ծառեր, կըլի, որ դուք դեռ պտուղ չի տված, իմ պտուղս խավարի ու գամ ձեր շվաքի տակին քնիմ: Ա՛խ՝ որ գամ, ինձ էլ պահեցե՛ք, իմ երեսիս վրա էլ շվաք արե՛ք»: Էսպես, որ սիրտս ու աչքս չիքը չէ՛ի հոգոց քաշում, ու էն պատվական հանգստարանի բարի պատճառ դառնողին օրհնում, գովում, որ իրանք դեռ կենդանի, էնպես անմահ հիշատակ էին քցել աշխարհի երեսին, էնպես սուրբ ողորմատեղի, ու երկու ազնիվ իշխանքն էլ՝ էնպես տաք տաք, էնպես պարզ սրտով չէին պատմում՝ թե ժամի տեղը ո՞րը պետք է ըլի, պարիսպն ինչպես պետք է գա, ո՞րտեղ պետք է պտղատու ծառեր տնկվին, ո՞րտեղ պետք է ման գալու տեղ, ո՞րտեղ ժամատուն, ու հենց գիտես՝ թե էն սհաթին սիրտըներն իմանում ըլի ու ասում, որ հավիտյանս հավիտենից իրանց պարոն Զավրովի, պարոն Գ<ավիթ> Թամամշովի, պարոն Հով<հանես> Միրիմանովի, ու էն իշխանաց, որ նրանց քոմակ են անում հոգին, քանի աշխարքս կա, ու էն հանգստարանը կմնա, հազար բերան՝ նրանց պետք է ողորմի տա, հազար բերան նրանց լիս դառած հոգին օրհնի, հազար աչքի աղի արտատունք նրանց անմահ գերեզմանի վրա կաթի, ու քանի հայի սուրբ հավատն ու եկեղեցին կա, նրանց հոգին, նրանց մեռել, կենդանին պետք է հիշվեն, ու խունկ նրանց վրա ծխվի, մոմ նրանց վրա վառվի, բաժակ նրանց հոգու համար կամ սկում ածվի, կամ ձեռի բռնվի, ու ամեն մեռելատեր առաջ նրանց անունը տա, նրանց ողորմի ասի, հետո իրան ննջեցելուն, հենց գիտես՝ էս ընտիր իշխանաց, էս պատվելի Հայկատոհմից երեսը՝ հենց էն սհաթը լուսավորվում ըլի: Հենց էն սհաթը երկնային հրեշտակը, թագը ձեռին բռնած՝ երկնքիցը ձեն ըլի տալիս, ու ասում:— Էս թագը ձեզ համար եմ հազիր արել՝ ո՛վ ընտիր իշխանք, թո՛ղ ամեն մարդ աչքը բաց անի, իմանա, որ մեկ մազաշափ լավություն էլ ո՛վ աշխարքումն անի, ու մարդ շիմանա, երկնքումը ոսկեղեն գրով գրած՝ աթոռ աստվածության առաջին միշտ անմահ կա:

Դագաղն էկավ. շարականն սկսեցին. խախը հավաքվեցավ. սևաշոր սալգաթները իրանց մատաղը բերին, քրտնած մշակները իրանց թիանքն ու բահը եզ քաշեցին, անկուշտ հողը իր բերանը բաց արեց, սիրուն արեգակը իր աչքը ամպի տակին խփեց. հոգևորականք մեկ կողմից ձեն տվին,

մարմնավորականք մյուս տեղից գոռացին, երկինքը ծոցը բաց արավ, անմեղ կուսանք երկնքից ձեն տվին, լուսեղեն հրեշտակք թևին արին ծափ տվին, վատարախտ ազգականք հողը բուռն առին՝ առաջ իրանց էրեսին խփեցին, ու ջիվան ախպերը, հալետր, մաշված կեսառը պարոն Նոնի Տեր Շմավունովը, ընկան լուսահոգի ննջեցելու վրա ու էն սուրբ երեսը, էն լուսանման ձեռները, էն աղիզ քիրն ու հարսը՝ մեկ էլ կպցրին իրանց կարոտ երեսին, մեկ էլ գլխըները դագաղի վրա, ծնկները հողումը շաղախված՝ չոքեցին ձեն տվին, գոռացին, վա՛յ տվին, կրակ ուզեցին երկնքիցը, որ իրանց էլ նրա հետ էրի, փոթոթի, շեկավ. հողն ուզեցան ընկնիլ, չթողին, նաշն ուզեցան ետ տանիլ, ինչ պետք է անեին, փետացած մարմինը ի՞նչ գորություն ունի, որ ի՞նչ գորություն տա, ի՞նչ կիմանա, թե իրան համար էրվում են, կրակվում, որ ինքն էլ մեկ ախ քաշի, մեկ ախ քաշի, որ իմացողի սիրտը հովանա, շերակվի: Ա՛խ, սիրելի կարդացող թե սիրտ ունիս հավատա քանի պարոն Գ. Շաղինովի էն վերջին ախն ու վախը միտս ա ընկնում, որ գերեզմանի գլխին կանգնած՝ ընչանք կարգը կկատարեն, հենց գիտես՝ թե ազնիվ երիտասարդի սիրտն ուզում էր, որ տրաքի, էնքան բերնին ու աչքին հուփ էր տվել (չունքի լուսահոգին նրա մորաքվոր աղջիկն էր). քանի նրա էն վերջին գլխին տալը, էն աննման աչքն ու ունքը էնպես արտասովակողլ տեսնիլը, որ միտքս չի ընկնում, քանի էն ջիվան ախպոր ու ծերունի կեսառի կսկծալն ու մղկտալը աչքիս առաջը չի՛ գալիս, ինչպես էն սհաթին, էս սհաթին էլ աչքս սևանում ա, սիրտս արին ա կաթում, օրս ու ումբոս հող դառնում: Չէ՛ ախր մեկ օր էլ ինձ վրա պտի էս սուքն անեն, չէ ախր մեկ օր էլ ինձ պտի էն հողը դնեն, ախր ի՞նչ արի էս աշխարքումը, որ ինձ էլ ողորմի տան, ախր ի՞նչ հիշատակ եղ քցեցի, որ ինձ էլ հիշեն: Հարուստ չեմ, որ գերեզման քցեն վրես, իշխան չեմ, որ ինչ ունիմ, չունիմ, տամ, մեկ ողորմատեղի էլ ես շինեմ: Գրի եմ հետևել, գիրը ո՛չ թուր ա, որ կտրի, ո՛չ արծաթ ա, որ մարդի մուրազը տեղ հասցնի: Ա՛խ, երաբ մեկ աստվածասեր իշխան էլ ինձ կհարցնի, թե մուրազդ ի՞նչ ա: Ո՛չինչ՝ երեսիդ մեռնիմ, քեզ մատաղ գնամ՝ ա՛յ իմ ազգի պարծանք, իմ ազգի ճրագ իշխան, ո՛չինչ:

Էս ա տասնը հինգ տարի ա, որ տանից, տեղից, սիրելուց, բարեկամից, պատվից, փառքից ձեռք եմ վերցրել, հեռացել, աշխարքե աշխար ընկել, գլուխս քարե քար տվել, որ իմ ազգին պետքը գամ, մեկ հարիր աղքատ երեսխայի ձեռից բռնեմ, ինչ գիտեմ, նրանց սովորցնեմ, նրանց սիրտն ու հոգին բանամ, իմ սրտիս դարդերը բոլոր մեջն ածեմ, ազգին ինչ դեղ ա հարկավոր, նրանց տամ, գեղեր, քաղաքներ ուղարկեմ, որ գնան, իրանց բարի սերմը մեր բարի ազգի բարի երեսխեքանցը սրտումը ցանեն, նրանց

էրված սիրտը հովացնեն, բերանները լեզու դնեն, սրտներումը դվաթ, որ հասնողը նրանց գլխին շտա, ինչպես մինչև էս օր տվել են, ու հետո, ախ՛ հետո գերեզմանը մտնիմ, հետո աչքս խփեմ, հոգիս հովանա, մարմինս դինջանա:

էս ա իմ մուրազը՝ երեսիդ մեռնիմ՝ ա՛յ Հայադգի իշխանք: Ժամ եմ գնում, է՛ս եմ խնդրում, քուն եմ մտնում, է՛ս եմ Աստվածանից աղաչում, քնից եմ վեր կենում, էս եմ լալով ասում: Երեխա էի, է՛ստուր ցանկացա, գերեզմանը մտնիմ՝ էս կդառնա իմ մարմնի ցեցը, իմ հոգու դժոխքն ու տանջանքն: Տասնհինգ տարի բերանս փակել եմ, սիրտս կրակվում ա, մեկ տասնհինգ տարի էլ անց կենա, յա ծերությունն աչքս կքոռացնի, ձեռս ու ջանս դող կքցի, յա մահն բկիս կշոքի, ինձ էլ իր թրին մատաղ կանի: Պապանձվի բերանս թե լեզուս ըլի խօսում, ու սիրտս շիմանում: Թագավորություն, մեծություն աչքս չի՛ գալիս. նրանք անցավոր են, մեկ ծաղկով վարունք չի՛ ըլիլ: էս օր էլ որ միտք եմ անում, թե ես հացս ուտելիս, տաք տեղը նստելիս, հագարավոր հայ ո՛չ հաց ունին, որ ուտեն, ո՛չ շոր ունին, որ տաքանան, սիրտս պատռում ա, օրս խավարում:

Ի՛մ աղգի իշխանք, ի՛մ թագ ու պարծանք, որ ամեն մեկիդ սրբի տեղ սրտումս պաշտում եմ, էս դարդը դեռ շատ ժամանակ սրտումս կպահեի, չէի ասիլ, էս միայն կերվեի, կմեռնեի, թե ձեր շինած պատվական հանգրստարանը չէի տեսել, ձեր մեծահոգությունը չէի զգացել: Ձեր բարեպաշտության պտուղը իմ աչքս չէ՛ր բաց արել: Մեռելներին հանգստացրիք ձեր արևին մատաղ, երեսս ձեր ոտի տակը, կենդանյացն էլ մեկ ճար արե՛ք: Ինձանից խրատ ձեզ չի հասնիլ. ձեր որդին եմ, էնդուր համար եմ համարձակվում ու սրտիս դարդը ձեզ ասում: Ինձ մի՛ նախատեք, մի՛ կարծեք թե ասածս քամի ա, կրակ ա, ինձ էրում ա, ձեր հոգոսն դուրբան, էնպես բան անենք, որ կենդանիքն էլ մեզ օրհնեն, մեզ ումբր ու արև խնդրեն, իրանց արևի ձենն ածեն: Դու էլ՝ անմե՛ղ կույս, անարատ հարսը, դու էլ իմ աղոթքը՝ Աստուծո մոտ տա՛ր, որ ինձ յա օր առաջ մահ տա, յա ինչ որ ասում, աղաչում եմ, գլուխ գա: Ինչ օր կըլի, որ գամ գերեզմանիդ վրա կանգնեմ ու ասեմ.— Աստված հոգիդ լուսավորի, դատաստանդ քաղցր անի, ես իմ մուրազն առա, դու էլար պատճառը: Թո՛ղ քեզ ու քո մոտ քնած լուսահոգի ննջեցելոցն ողորմի տան, ո՞վ իմանա թե Հայոց իշխանքը իրանց ննջեցելոց խաթեր, մեկ ողորմատեղի էլ իրանց կենդանեաց համար ետ քցեցին: էս խաբարն էլ տարեք երկինքը, որ նրանց անմահ անունը էնտեղ գրվի, թե էս աշխարքը չիմանա:

(Ճամփորդական խորհրդածույրուններ)

Հ ա տ վ ա ծ 1

Խոսել Անիի մասին, նշանակում է շոշափել Հայաստանի պատմության ամենանրբին տեղը: Այդ քաղաքի անունն անգամ բորբոքում է նույն զգացմունքները, ինչպիսիք յուրաքանչյուր մարդու հոգում արթնացնում են Պալմիրը, Բաբելոնը, Կարթագենը և, վերջապես, Հոմը, ուր ժողովրդի վեհոթյունը արյունով է ջերմացած, ուր մարդկային մտքի և արվեստի ստեղծածը թաղված է ժամանակի ճակատագրական հարվածի ծանրության ներքո՝ քայքայման փոշու տակ:

Թո՛ղ արևելյան պատմիչների պատմածն այդ քաղաքի բազմամարդության, եռուղեռի և հարստության մասին կասկածամիտ մեր դարին թվա առասպելական. թո՛ղ այնտեղ բարձրացած հազար ու մեկ եկեղեցին համարվեն լուկ միայն Ասիայի որդիների վառ, աշխույժ և գունագեղ երևակայության արդյունք. թո՛ղ, վերջապես, իր վաստակով՝ իր հաշվին եկեղեցի կառուցող և պահող հովվի ավանդությունը և կախարդական Գեղար-Գյալմագի կամ Անիի խորհրդավոր ամրությունների տակ ծածկված լաբյուրինթոսի լեգենդը համարվեն դրանց մասին պատմող արևելյան երկրների և ժողովուրդների պերճախոս լեզվի չափազանցություն. սակայն, այդ բոլորով հանդերձ, քաղաքի այժմյան ծավալն իսկ, նրա ընդարձակությունը, նրա անհամար մնացորդները և ավերակները՝ հարուստ, հսկայական եկեղեցիների, ամրոցների, աշտարակների և քարվանսարանների, որոնք կառուցված են եղել մաքուր, սրբատաշ քարից, այն զարմանալի ինքնատիպությամբ, հանճարեղությամբ ու փարթամությամբ, որոնցով միայն Հնդկաստանը,— այդ կախարդական աշխարհը՝ իր մեհյաններով ու տաճարներով, իր հարստությամբ ու թանկարժեք զարդերով, ի վիճակի է, թերևս ամբողջ Արևելքում ներկայացնելու <.....> հավերժորեն պերճախոս հուշարձան <այն ժողովրդի>, որը զրկված փառքից և հուշակից անգամ, դարեր <ով. . . հալածված> ճակատագրից, որպես անպաշտպան որբ, <ցրված> ամբողջ երկրագնդով մեկ, հայտնի է այժմ լուկ միայն, <.....> շնայած հույժ օգտակար <.....> այդ աղգի մասին այժմ գոյություն ունեցող կարծիքով <.....> վարկաբեկիչ անունով:

Այսպես է հայ ժողովրդի ճակատագիրը: Այնուամենայնիվ, իսկական հայի համար, կարո՞ղ է լինել ավելի սիրելի, ավելի սրբազան բան, քան

կյանքում, թեկուզ մեկ անգամ, երկրպագել իր արժանավորագույն նախնիների այդ սրբութուններին և ջերմեռանդ արցունքներ թափել իր հոգուն և սրտին այնքան թանկ շիրիմների և բնակարանների վրա:

Մի՞թե այստեղ, դեռևս բավական թարմությամբ չե՞ն պահպանվում՝ արքաների գոռոզության <հետքերը>, արքաների, որոնք միջին դարերում, բարբարոսության, իսլամիզմի և մասնատված քրիստոնեության փոթորկալից ժամանակներում, արյան և կրակի գնով ձեռք բերեցին փառքի, հզորության պսակը, որոնք դղրդացրին ամբողջ հետամնաց արևմտյան Արևելքը: Աշոտ Ողորմածի, Սմբատ Աշխարհակալի, Գագիկ Մեծահոգու և Բագրատունյան տոհմի բազմաթիվ ուրիշ քաջ թագավորների, իշխանների և զորավարների ու սրանց անմահ գործակիցների անուններով կարող է պարծենալ և ո՛չ միայն հայոց պատմությունը. նրանց անուններով, որ հնադարյան Ախուրյան գետի, այժմյան Արփա-չայի (Գարու գետ) ներկայիս տխուր, անկենդան ափերը դարձրին ծաղկուն հովիտներ ու ձորեր, և այժմ իսկ, մեծ մասամբ դեռևս կուսական, հավետ գեղեցիկ կոռին, Օաղկաձորը և արդի Ռուսական Հայաստանի մեծ մասը դարձրին աստծո տաճար, խաղաղության և բարօրության օթևան, և վերջապես՝ զորեղ պատվար՝ Կովկասի, Մոնղոլիայի և Թուրքեստանի վայրենի, անսանձ տիրակալների արշավանքների ընդդեմ: Հենց դրա համար էլ, մի կողմից պարսիկները և մոնղոլա-թաթարները, մյուս կողմից՝ թուրքերը, հույները և նույնիսկ, քրիստոնյա վրացիները, առանց որևէ խղճի խայթի և մարդասիրության, առանց հաշվի առնելու հավատի սրբությունն ու օրենքները, ո՛չ էլ մարդկային ձեռքի և բանականության հրաշալի ստեղծագործությունները, ո՛չ էլ նույնիսկ իրենց երդումը՝ ժողովրդի բարօրությունը պահպանելու և պաշտպանելու մասին, սոսկ միայն նրա համար, որպեսզի ազատվեն մեկ կամ մյուս հարևանի կախվածությունից՝ դավաճանաբար նախ մեկը մյուսին հանձնեցին և ի վերջո ընդմիջտ կործանումի մատնեցին այդ հսկա քաղաքը, որի անունով է նշանավորվում ամբողջ ասիական Արևմուտքը միջին դարերում:

Ծվ՝ զարմանալի՞ է, միթե, որ այդքան թշնամական-բարբարոսական ուժերի հարձակումների ու թոհուրթոհի ժամանակ, այդ սրբավայրերի շուրջն ընկած այնքան անմեղ զոհերի թափած արյան գետերից հետո, երբ Անիի և ընդհանրապես ամբողջ Հայաստանի զավակները՝ Թիֆլիսում, Հաշտարխանում, Կալկաթայում և Կոստանդնուպոլսում, մոայլ Դոնի կամ սրբազան Գանգեսի ափերին և նույնիսկ Գալիցիայի, Լեհաստանի և Հունգարիայի հեռավոր քաղաքներում, — շխտելով արդեն Պարսկաստանի և Փոքր Ասիայի մասին, ուր հազարներով տարագրված և վերաբնակեցված են նրանց եղ-

բայրները, — շօղովելով այն ժամանակ նրանց համար այնքան հատկանշական զինվորական ծառայությունն ո՛չ իրավունքներից, ո՛չ արտոնություններից, — մի բան, որ կարող են վկայել միայն այս քարերը — մի խոսքով, դրանից հետո, իրենց առջև ո՛չ մի ասպարեղ շտեմներով, իրենց նախկին վեհությունն և փարթամության զգացումներով, ստիպված՝ հնչուն դրամոֆ միայն հագեցնելու իրենց հալածիչների և դահիճների ագահությունը, հանուն իրենց կյանքն ու սուրբ հավատը փրկելու, նրանք, ի վերջո, որոշեցին ընտրել այնպիսի մի կենսաձև, ինչպիսին այնքան բնական է նրանց համար, ովքեր զրկված են պաշտպանությունից և իրենց հարազատ, իսկական, նախկին վիճակին համապատասխանող օթևանից:

Միթե՞ դարեր են հարկավոր փոխելու համար ժողովրդի ոգին և ինքնատիպ գծերը: Թող պատասխանեն նրանք, ովքեր այնպես անողորմաբար վիրավորում են պատիվն ու անունը մի ժողովրդի, որը այժմյան բարենպաստ հանգամանքներում ընդունակ է ո՛չ միայն վերակենդանացնելու, այլև նույնիսկ բազմապատկելու իր նախկին առաքինությունները: Գաղտնությունն ավելի լավ է դաս տալիս բոլորին էլ:

Բայց նախքան կրկին մեր ուղեկորության նկարագրությանն անցնելը՝ ի՞նչպես վճռել Անիի աղետալի ճակատագրի ամենակարևոր խնդիրը, որի մասին ժողովուրդը մինչև այժմ էլ իր գրույցն է պնդում, և այնուամենայնիվ, ամեն մի բարեպաշտ հայ շի կարողանում մի օր էլ մնալ այստեղ, որպես թե նա կործանվել է ո՛չ թե բարբարոսության ուժով, ո՛չ թե երկրաշարժից, այլ անեցիների այնքան փարթամ և շափաղանց մեծաշուք կյանքի նկատմամբ արգահատանք տաժող ինչ-որ մի կուսակրոնի սրբազան շուրթերի անեծքով: Միթե՞ դա ժողովրդի՝ կրոնին նվիրված լինելու ամենակենդանի, ամենապերճախոս ապացույցը չէ՞, կրոնի, որ արդեն դարերով զինաթափ է արել նրան և բռնադատության բոլոր միջոցներով ստրկացրել՝ երկրային բարիքների և տառապանքների փոխարեն խոստանալով ամբողջ երկինքը, կրոնի, որ շի արգելում իր թշնամիներին անգամ օրհնաբանել և վերջին շապիկը զիջել ցանկացողին, կրոնի, որը ի վերջո մնացել է ժողովրդի միակ սիոփանքը այս ունայն աշխարհում:

Հայը տառապանք է կրել հանուն կրոնի և բանակալության, որպեսզի այժմ ավելի սերտորեն կապվի ա՛յն ժողովրդի հետ, որ բարի նախախնամությունից կոչված է քրիստոնեական երկրներն ազատելու նրանց վիրավորողների անմաքուր ոտներից: Երանավետ Ռուսաստանի համար բազմացել և բազմարնույթ այս երկրում հարկավոր էր ճկուն, ո՛չ պակաս ամուր, կրոնով, հավատարմությամբ, երախտագիտությամբ և փորձառու, սուր, թափանցող ու հարուստ մտքով օժտված մի զանգված. և հայերն, ահա,

հիշելով իրանց դառն ճակատագրի ամբողջ ծանրությունը, ամբողջ կարևորությունը իրենց թագավորների ժամանակվա հնադարյան բարօրություն, որը այժմ նրանց է վերադարձրել իր անունով միայն ամբողջ աշխարհը սասանեցնող ժողովուրդը՝ հայերը ամենից ավելի հավատարիմ կերպով կարող են ծառայել ամբողջ Ասիայի համար <Ռուսաստանի> գծած բոլոր բարի ծրագրերի կենսագործմանը...

Հ ա տ վ ա ծ 2

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԷՋՄԻԱՏՆԻ ՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Այս բոլորն իմանալով, կրկնում եմ դարձյալ, հայ մարդը, այսպիսի բարենպաստ հանգամանքներում, երկրամասի այնքան հոգատար, ժողովրդի բարօրությանը նպաստող և հնությունները սիրող այնպիսի կառավարչապետի, ինչպիսին պարոն Բ<լավատսկին> է, — հրավերը լսելով՝ կարող էր հապաղել և շտապել երկրպագելու իր սրբություններին:

Այն օրվանից, երբ Ռուսաստանը նվաճել է Հայաստանը, բախտն ինձ ժպտացել և մեկից ավելի անգամ ամենալուրջ առիթներ է ներկայացրել շրջելու իմ հայրենիքի բոլոր տեսարժան վայրերը, սակայն երբեք այնպիսի վսեմ տպավորություններով, այնքան հաճելի զգացմունքներով հուզված չեմ եղել, որքան այս ուղևորության ժամանակ, որից տպավորված հիշողություններն իմ հոգում և մտքում կմնան հավե՛տ անմոռաց, հավե՛տ անջնջելի:

Աշնանային հրապուրիչ եղանակը, որպիսին հազվադեպ կարելի է տեսնել տարվա այդ ժամանակ իմ խստաշունչ հայրենիքում, կլիմաների, զգեստների, վայրերի և առարկաների բազմազանությունը, որ մեզ հանդիպում էր 300 վերստից ոչ ավելի մեր կարճ ճանապարհին, կենսամիջոցների առատությունը, որ ինքնաբերաբար ամենուրեք տրվում էր մեզ, և, որ ամենակարևորն է յուրաքանչյուր ուղևորի համար, մեր բոլորի միասիրտ ձգտումը դեպի միևնույն նպատակը, այս ամենը, որ տեեց 8 օրից ոչ ավելի, շատ բանով կարող էր մրցել ամենաառաջնակարգ այն հաճույքների հետ, որ քաղաքակիրթ երկրում տալիս են խճուղին կամ երկաթուղին, որոնք թևավորում են ուղևորին, բայց և, այդուհանդերձ, նրանից խլում և՛ միտք, և՛ զգացմունք: Էջմիածինը, Արաքսն ու Արփաշայը և այդ գետերի երկու ափերին ցանուցիր բերդերի, կեղեցիների, քաղաքների և քարվանսարանների բազում ավերակները. Սարգարաբաղն իր լուռ անապա-

տով և հսկայական ջրանցքով. Արարատն ու Ալազյազը իրենց պատկանելի, սպիտակահեր գագաթներով և բազմաթիվ ճյուղավորումներով, և վերջապես հնադարյան Անին՝ այդ երկրորդ Թերեն Հայաստանում, և Ալեքսանդրապոլը, այդ ամենանոր և ո՛չ պակաս գեղեցիկ քաղաքն ամբողջ Ռուսաստանում, և թագավորական ճանապարհը, որ այս վերջին քաղաքից ձեռք կրկին տանում է տուն՝ Երևան. իրոք, այս վայրերից ամեն մեկը կարող էր իր վրա հրավիրել ամենահեռավոր, ամենահետաքրքրասեր պատմաբանի, աշխարհագետի և բնագետի հայացքը:

Երբ, ցանկանալով ցրել վիշտն ու ձանձրույթն իմ խնամքին հանձնված ուսումնարանի մանուկների անմեղ խաղերով, պտտվում էի նրանց շուրջը՝ ոչ պակաս զվարճանալով նրանց մանկական շարանճիություններով, ն<իկիֆոր> Բ<լավատսկին>, Երևանի գավառապետը, անսպասելի հայտնեվեց ինձ մոտ՝ դեպի Անի ուղևորվելու բարի լուրը հայանելու, որ մեր վաղուցվա, մոտ երկամյա, ցանկությունն էր: Սիրտս ուրախությունից թռավ՝ լսելով այդ թանկագին անունը. ես նման էի այն մանկանը, որը երկարատև, ապարդյուն ջանքերից և աղերսանքներից հյուծված, վերջապես ստանում է հեռավոր երկրներից դեպի հայրենական հարկը՝ սիրելիների մոտ թռչելու՝ իր համար այնքան հրապուրիչ թույլտվությունը: Այդ րուպից ես ամբողջովին ընկա վշտոտ, տրտում, բայց ոչ պակաս վառ երեսկայությունս այնքան հազվադեպ այցելող երազանքների մեջ: Իրանից հետո այն երեք օրը, որ ես անցկացրի տանը, ինձ թվացին դարեր՝ ամենածանրագույն, ամենաանտանելի դարեր:

Մտքով, օր ու գիշեր, ես արդեն փորփորում էի հարազատ քաղաքի սրբազան հնությունների ակնածելի մնացորդները, քաղաքի, որին առաջին անգամ այցելել եմ 1837 թվականին պարոն բարոն և սենատոր Հանի և նրա տիկնոջ՝ ամեն մի հնության, սրբության ու վեհ բան ջերմորեն երկրպագողի, գիտությունների և արվեստի այդ Միներվայի ուղեկցությամբ, տիկնոջ, որի նմանը հազիվ թե երբևէ տեսած լինի մեր երկիրը, շնայած վերջինս այցելել են եվրոպացի բազմաթիվ ճանապարհորդներ, սակայն, ո՛չ գիտական կանայք: Բայց այն ժամանակ, կարանտինի կանոնների պատճառով, մենք Անին տեսանք հեովից, գարնանը, լուսաբացին, երբ նա պարուրված էր կախարդական մշուշով, որպես խորհրդական մի ուրվական:

Դեռ ես շատ հստակ հիշում էի հաճախակի ծորող ակնածանքի այն արցունքները, ծանր, անբռնազբոսիկ այն հառաչանքները, որ բխում էին գիտությունամբ, լուսավորությամբ, բայց ավելի ևս սիրալիրությամբ և առաքինություններով մեծապես օժտված այդ հազվադյուր կնոջ հուզված կրթ-

քից և աշքերից, երբ նա դիտում էր կոռու բերդը, Անի քաղաքը և Արմավիրի ավերակները, ուր նա ձգտում էր թղթին հանձնել Արարատի և նրա, այսպես ասած, զարդը կազմող բոլոր տեսարժան վայրերի ուրվագծերը: — Միթե՞ ժամանակի և բարբարոսության ավար միայն պետք է դառնային Վաղարշակի, Տրդատի և անմահ Բագրատունիների այդ մեծ ստեղծագործությունները: Եվ նրանք իրենց լուռ վեհությունները մեղ միայն հիշեցնում են աշխարհային փառքի ունայնության, շնչինության մասին: Բազմաթիվ կայսրուհիներ, իմ սեռի և իմ կոչման հազարավոր կանայք հավիտյան կարող են նախանձել իմ բախտին, որ ես, վերջապես, արժանացա աշխարհի ստեղծողին վերառաքելու իմ երախտագիտական աղոթքը այն սրբավայրից, ուր սուրբ Գրիգորը և Տրդատը, ուր ընտրյալ հոգևոր հովիվների բազմություններ, — ավելի մաքուր և հեղ հոգով, քան ես, մեղավորս, — նրան են վերառաքել իրենց աղոթքը, — ասում էր անմոռանալի կինը, կարճատև աղոթքից հետո, էջմիածնի տաճարը մտնելիս:

Վերջապես, ինչպե՞ս մոռանալ թե՛ նրա և թե՛ նրա ամուսնու՝ քաղաքակիրթ աշխարհին այնքան հայտնի մարդու՝ իմաստալից, հիշատակության արժանի, նշանակալից ու պատմական խոսքերը, որ ասացին նրանք նախ Սինոդում, ապա այն 5 օրվա ընթացքում, որ մենք անցկացրինք նախաթոռ էջմիածնի վանքի՝ հայ ազգի այդ «պալլադիումի» մեջ, ինչպես այն անվանել է միանգամայն արդարացի կերպով Նոյան սրբազան տապանի երջանկահիշատակ այցելու Պարրոտը: Եվ, հիրավի, ամբողջ երկրաշնչում միայն փարթամ և աշխարհակալ Հոռմը, — ինչպես հոգևոր, նույնպես և աշխարհիկ առումով, իր փառքով, հզորություններ և կարևորություններ, — կարող էր մրցել համեստ, դարերով հալածված, դարերով ամայացված, դարերով դարձյալ, — հակառակ Հոռմի — իր սեփական տերերի փայտալանքից, իշխանությունից և փարթամությունից զրկված, արյան, հրի ու սրի մատնված, 1500 փոթորկալից, դաժան տարիների ընթացքում իր հիմքերի վրա դեռևս հաստատորեն կանգուն սևավեմ էջմիածնի հետ:

Իմ ընթերցողները, որոնք թե՛ հայ, թե՛ օտարերկրյա գրողների նկարագրություններից արդեն վաղուց գիտեն այդ վանքի պատմությունը, հիշարժան բոլոր վայրերը, հազվագյուտ արժեքներն ու հնությունները, որոնք, բացի այդ, ոչ-նպաստավոր կողմից գիտեն նաև այդ վանքի խաղաղ բնակիչներին, — թո՛ղ չզայրանան, որ նրանց սիրալիր ուշադրությունը հանկարծ շեղեցինք ուղիղ ճանապարհից դեպի անցյալի խոսքերը և իմ նկարագրած վայրի անճոռնի, մութ և նույնիսկ կեղտոտ խցերը համեմատեցինք արդի նվրոպացիների արվեստի, օրենքների և լուսավորության աղբյուրի և օրրանի հետ:

Ե՛վ Հոռմը, և՛ էջմիածինը հոգևոր իշխանության կրողները, քրիստոնեական հավատի պահպանողներն ու պաշտպանողներն են եղել բոլոր ժամանակներում և դարերում, առաջինը՝ Արևմուտքում, երկրորդը՝ Արևելքում, այն տարբերությամբ միայն, որ առաջինին էր ենթարկվում ամբողջ Արևմտյան Եվրոպան, կապված լինելով հենց միայն կրոնով, հետևապես և՛ մի ընդհանուր շահով և ոգով. այնտեղ պապի՝ Քրիստոսի և նրա առաջին առաքյալների փոխանորդի՝ լոկ ամենափոքր ակնարկը ստիպում էր դողալ Եվրոպայի և՛ թագավորներին, և՛ կայսրերին. երկու դար շարունակ ամբողջ Եվրոպան նետեց մահմեդական Ասիայի վրա, ինչպես այդ տեղի ունեցավ խաչակրաց արշավանքների ժամանակ. այնտեղ՝ ինկվիզիցիան, այդ դիվական իշխանությունը, որ այժմ էլ սարսեցնում է Եվրոպայի շատ երկրներ, հավատաքննությունը (ֆեյմ-գերիխտ), ասպետականությունը և արեղայական անթիվ միաբանությունները, ոչ-պակաս նաև կոնդակները և թողության թղթերը (աբլաս-բրիֆ) կամ սուրբ գրքի ընթերցման արգելքը և իրենց տեսակի մեջ հսկայական այլ միջոցառումներ, պահում էին ամենափրկչական, ամենասուրբ համակաթոլիկական հավատի ամենակործան հերարխիան: Այստեղ, ընդհակառակը, նման ոչ մի բան չի եղել, այլ միայն քրիստոնեական հավատը, միայն հայ հոգևորականության անձնազոհությունը ու նվիրվածությունը. հոգևորականության, որ աստծու կամեցողությամբ, անզոր, անպաշտպան, բոլորից, նույնիսկ քրիստոնյաներից, իր եղբայրներից, ինչպիսիք են՝ հույներն ու վրացիները, և հենց պապերից ու նրանց միսիոներներից մինչև այսօր էլ հալածված ու հետապնդված՝ դիմադրում էր և պաշտպանում բաց ճակատով, արյամբ և իր ամբողջ ուժով, զորեղ կամքով, անօրինակ մի հերոսությամբ, որպիսին հազվադեպ է քրիստոնեական եկեղեցու ամբողջ պատմության մեջ, և այն էլ հայկական թագավորության և հայ ազգի ինքնուրույնության կործանման օրից՝ մեր թվականության 5-րդ դարից սկսած, — դիմադրում էր ու պաշտպանում՝ շնչին, քաղաքականության մեջ թույլ, բայց և ամուր, անբաժանելի, ո՛չ փառքի փայլով գայթակղվող, ո՛չ էլ մարտիրոսական տանջանքներով կոտորվող՝ աշխարհե աշխարհ թափառական իր հոտը՝ ընդդեմ այնքան դուրեղ բարբարոսների, Հիսուս Քրիստոսի աստվածային կրոնի թշնամիների և կործանարարների: Հայ կաթողիկոսներից, արքեպիսկոպոսներից և քահանաներից շատերը՝ իրենց բարեպաշտությամբ, հավատի և ժողովրդի նկատմամբ ունեցած սիրով, ազգի մեջ քրիստոնեական սուրբ կրոնը տարածելով և եկեղեցին ու ազգը պահպանելու համար գործած իրենց հերոսական սխրագործություններով կարող են օրինակ ծառայել քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներին՝ իրենց եղբայրակիցներին: Միայն անմոռաց դարերը՝ մեծն Վարդան

նահատակի, քաջարի վահանի՝ Հայաստանի տարեգրություններում այդ երկրորդ Մակարայեցիների սխրագործությունները. միայն Հովսեփ կաթողիկոսի, Ղևոնդյան և Սուբխաթյան քահանաների անօրինակ անվճարությամբ ու արիությունը հինգերորդ և վեցերորդ դարերում, երբ ամբողջ Պարսկաստանը նետվել էր դժբախտ Հայաստանի վրա, որպեսզի կրակապաշտական հավատի հրով ու սրով ոչնչացնի քրիստոնեությունն իր տաճարներով, — միայն դրանք վերը մեր նշած ճշմարտության ամենամանավիճելի փաստերն են, ամենահավաստի ապացույցները:

Էջմիածինը, շնայած իր այժմյան՝ թե՛ մտավոր, և թե՛ բարոյական տեսակետից՝ ողորմելի, իրոք դժբախտ վիճակին, շնայած այն մահամանքնին, որ համակել է նրա բոլոր միաբաններին, շատ վայրերում՝ նաև ամբողջ ազգին, շնայած, վերջապես, այն բանին, որ այնտեղ դեռևս ավելի պարսկական, քան քրիստոնեական ոգին է իշխում, երբեք չի հնարել ո՛չ պապական կոնդակներ, ո՛չ ինկվիզիցիա, ո՛չ մեղքերի վաճառք, ո՛չ սուրբ գրքի արգելք. իր գիտնականությամբ նա չի խրոխտացել, որպեսզի դրանով ավելի հեշտ և ավելի ճարպկորեն որսա և սարկացնի ժողովրդին, ինչպես անում էր և նույնիսկ այժմ էլ անում է ճիզվիթների միաբանությունը՝ որանդ որ միայն այդ հնարավոր է լինում. ընդհակառակը, նա կրթություն է տարածել այնտեղ, որ հանգամանքները և միջոցները թույլ են տվել. ո՛չ թե հրով ու սրով է մկրտել և պահպանել իր իշխանությունը, ինչպես այդ տեղի է ունեցել կաթողիկ երկրներում՝ քրիստոնեության հենց սկզբից մինչև Ռեֆորմացիան և սրանից դեռ շատ հետո, հատկապես դժբախտ Ամերիկայում, որ իր միլիոնավոր որդիներին զոհ է տվել մուլեռանդության զոհասեղանին. էջմիածինը, վերջապես, փրկեց հայ ազգի անունն ու եկեղեցին, մեր ազգի, որ հայտնի է աշխարհի ստեղծագործությունից մինչև մեր ժամանակները. դա ամբողջ աշխարհի համար հրաշքի պես մի բան էր. մինչդեռ Հռոմը, հենց միայն իշխանասիրության, սուտ հնարանքների և ամբարտավանության պատճառով իր հավատարիմ որդիներին միլիոններով կորցրեց. շատերը լքեցին նրան՝ դեպի Քրիստոսի հավատը և մարդկային առաքինություններն ունեցած սիրուց. իր հետևորդներից շատերին նա այժմ էլ հեռացնում է՝ նրանց զարգացած մտքի և սրտի համար, և, վերջապես, միայն այժմյան Պիոս V պապին է նախախնամությունից վերապահված, փառքի և քրիստոնեական առաքինությունների դարում, հարություն տալ կաթողիկ աշխարհին և այն մաքրել բարբարոսությունից և հոգեկան թմրությունից, որ ներարկել է և պահպանում էին նրա մուլեռանդ նախորդները՝ քրիստոնեության բոլոր դարերում, Անմահ Մոսեսքոյի և անմահ էծեն Սյուրի, «Քրիստոնեության ոգու» և «Թափառական հրեայի»

ընթերցողները, անմահ, բայց խիստ, ճշմարտասեր և ո՛չ նվազ մարդասեր Պարբոտի՝ էջմիածնի հայկական միաբանության ծառայությունների և այժմյան վիճակի վերաբերյալ՝ համեստ, նույնքան արդարացի, նույնքան ճշմարտացի նկարագրությունների և նկատողությունների ընթերցողները, իմ թույլ գատողությունները Հռոմի և էջմիածնի մասին որևէ չափով չեն համարի լուր միայն միակողմանի, հանդուգն և կեղծ կանխակալություն, եսական — մուլեռանդ հայրենասիրություն, որ անթույլատրելի է այն բոլոր դեպքերում, երբ ամեն ինչի համար ճշմարտությունն ու խիղճը պիտի պատասխան տան:

Ես տեսել եմ և հիշում եմ էջմիածնի վիճակը դեռևս քսան տարի սրանից առաջ, երբ ո՛չ միայն Երևանի սարդաբը, այլև նրա բազմաթիվ շնչին խաներն ու բեգերը հենց որ ցանկանային՝ վանքի հաշվին քեֆ էին անում և գրպանները լցնում: Յուրաքանչյուր անգամ նրանց ընդունելը, հյուրասիրելը և ուղևորելը աղմկալի, հանդիսավոր և բազմամարդ էր լինում: Նրանց դիմավորում էին քրիստոնեական դրոշակներով, խաչերով և սրբապատկերներով, զանգահարությամբ, եկեղեցական երգերով և հարուստ նվերներով, այնուամենայնիվ, շատ անգամ էր պատահում, որ այդ դեերի ներկայությամբ արցունք ու արյուն էր թափվում: Էլ ի՞նչ խոսք կարող է լինել մյուս վանքերի և եկեղեցիների մասին. էլ ո՛րտեղից կարող էին մտածել իրենց և ժողովրդի կրթության մասին: Սակայն, շնայած այդ բոլորին, պարսկական շահերը և թուրքական սուլթանները միշտ մեծ հարգանք ունեին էջմիածնի վանքի և կաթողիկոսների նկատմամբ: Այժմ էլ շատ պարզ հիշում եմ, երբ 12 տարեկան մանուկ էի, տեսել եմ, թե ինչպես Աբաս-Միրզան, 1821 թվականին, թուրքերի դեմ կատարած արշավանքների ժամանակ, էջմիածնի վանքի բեմի առաջ, սուրբ հանելով և կաթողիկոսի առջև դնելով, ասաց հետևյալ, հույժ հիշարժան, խոսքերը. «Սրբերի զորությունը և աստծու սպասավորների խաղաղ աղոթքներն իմ ձեռնարկությանն ավելի շատ բախտ ու հաղթանակ կարող են բերել, քան սրի և հրի ուժը»: Ուստի և կաթողիկոսին խնդրում է օրհնել իր սուրն ու զորքը:

Ո՛չ միայն կաթողիկոսները, այլև թե՛ական արքեպիսկոպոսները և եպիսկոպոսները, նույնիսկ վանքի վանահայրերը, որպես ժողովրդի ներկայացուցիչներ, միշտ մեծ հարգանք էին վայելում: Ազգը հենց նրանց էլ պարտական է թե՛ հավատի, թե՛ գրականության ու լեզվի, թե՛ բարոյական պահպանմամբ, ինչպես և կրթության որոշ աստիճանով, ինչ վիճակում էլ որ դրանց այժմ տեսնենք:

Գարավոր վերքերը շատ խորն են լինում, և հեշտութեամբ ու արագ չեն բուժվում, այլ դարձյալ դարերով. բայց դիպչել այդ վերքերին անզգույշ, անողորմ, էլ չեմ ասում՝ դաժանաբար, առանց կարեկցանքի, առանց սրբապաշտութեան, ինչպես շատերն են վարվում էջմիածնի և ընդհանրապես հայ հոգևորականության այժմյան վիճակը նկարագրելիս և դատողություններ անելիս, խոստովանենք, որ դրանով ավելի և ավելի է մեծանում ցավն ու հառաչանքը: Իսկ հենց միայն վիրավորված ինքնասիրությունը չէ՞, որ հաճախ մղում է մարդու ամեն տեսակ քմահաճույքների և անկոտորում համառություն: Մեզ օրինակ վերցնենք մեր Փրկչին՝ նրա վեհ, աստվածային կոչումը. օրինակ վերցնենք և՛ հասկացողութեամբ, և՛ հոգով պարզ առաքյալներին, նմանվենք նրանց ո՛չ թե բարձր գիտություններ, որ դեռևս անօգտակար է հասակով մանուկ մեր ազգի համար, տանք նրան զուտ քրիստոնեական, զուտ մարդկային կանոններ և ուղղություն, և մենք կմոտենանք երկնային արքայությանը: Մի՞թե այդպես չեն անում միսիոներական ընկերությունները, մի՞թե այդպես չեն արել Սոկրատես ու Կոնֆուցիոսը, մի՞թե մեծ Մխիթար Սեբաստացին՝ հայ աբեղան, այդպես չի՞ դրել ամբողջ գիտական աշխարհում հայտնի Վենետիկի՝ այժմ հսկայական հայ-կաթոլիկական միաբանության հիմքը:

— Մի համեստ հոգևոր դպրոց՝ հագեցած քրիստոնեական ոգով, որ հիմք ունենա Աստվածաշունչը և ոչ թե տրամաբանությունն ու դատարկ ճարտասանությունը, կենդանացած այլևայլ հանրօգուտ գիտություններով, ինչպիսիք են՝ աշխարհագրությունը, պատմությունը, քիմիան, ֆիզիկան, բնապատմությունը և հին լեզուները՝ ահա՛ թե ինչ է պետք և անհրաժեշտ հայ հոգևորականությանը, — ասում էր մարդկության բարեկամ Պարրոտը:

Բայց այդ շնորհաբեր միտքը ամենից ավելի լուրջ և հանդիսավոր կերպով արտահայտել է պարոն սենատոր Հանը՝ առաջին անգամ էջմիածնի Սինոդին ներկայանալիս, իմ նկարագրած ճանապարհորդության ժամանակ: Ահա՛ նրա խոսքերը, որ սովորական ողջուններից և ձևականություններից հետո որպես ճառ՝ արտասանեց Սինոդի բոլոր անդամների, և իրեն՝ կաթողիկոսի ներկայությամբ. — Ի՞նչով կարող եմ, — ի միջի այլոց սասց նա, — նշանավորել իմ երկյուղած մուտքը՝ այնքան մեծ, այնքան հարգելի, բայց և նույնքան դժբախտ մի ազգի սրբավայրը, եթե ոչ իմ նկատմամբ ցուցաբերված կայսերական բարեհաճությանն արժանի, ինձ տրված իշխանությունը պատշաճ և աշխարհի բոլոր ժողովուրդներից հարգվող այս վայրի համար փրկարար մի սխրագործությամբ: Միջնորդե՛լ ձեզ համար կայսեր ողորմածությունը, — սակայն այն վաղուց հովանավորում և պաշտպանում է ձեզ և ձեր հոտը՝ ձեր ազատագրման օրից: Գտնե՛լ ձեզ համար հարստու-

թյան և գանձերի աղբյուր, — հայ ազգը ձեզ համար հարուստ պանծարան է: Վերջապես, ձեզ համար խնդրել իրավունք և արտոնություն, որ կարևոր և օգտակար են աշխարհական մարդու համար, — ձեր աստիճանը և բարձր կոչումը ձեզ ավելի շատ ուժ և արժանիք են տալիս, քան արտաքին նշանները: Մի բանով միայն ես կարող եմ օգտակար լինել ձեզ, որ դուք, թերևս, ինձնից բնավ չէիք սպասում՝ բարի խորհրդով: Մինչև այժմ ձեր առջև ակնհայտնի կանգնած է եղել ձեր բացահայտ թշնամին՝ ձեր հաշվատի թշնամին, որից և՛ դուք, ինքներդ էիք պաշտպանվում, և՛ հավատով ու կրոնով ձեզ նվիրված ազգը. ազգը միայն դրանով էլ և՛ գոհ էր, և՛ երջանիկ՝ չպահանջելով և չսպասելով ձեզանից ուրիշ օգնություն, ուրիշ ծառայություններ. բայց այդ թշնամին այժմ հավիտյանս ոչնչացված է, սակայն դուք ունեք դարձյալ մի թշնամի՝ անհամեմատ վտանգավոր, անհամեմատ ուժեղ, բայց թաքուն թշնամի: Դա կրքոտությունն է: Նա հսկայական քայլերով է մոտենում: Ձեր ժողովուրդը, նույնիսկ թուրքիայում, գրկաբաց է ընդունում նրան: Դուք ետ եք մնում, իսկ ժողովուրդը ինքնին առաջ է գնում: Վա՛յ ձեզ, եթե նա ձեզանից առաջ անցնի թե՛ խելքով և թե՛ կրթությամբ: Վա՛յ ձեզ, եթե նա ձեզանից չի ստանալու իր հոգևոր սնունդը: Դուք չեք կարող պաշտպանվել ժամանակի բարբարոսությամբ. ժողովուրդը կկորցնի իր հարգանքը ձեր և նույնիսկ ձեր քարոզած կրոնի նկատմամբ, և ձեր աստիճանն ու արժանիքը ձեզ համար բեռ կդառնան, իսկ ժողովուրդի համար՝ արհամարհանքի առարկա, կամ միայն արտաքին պիտակ: Մտածեցեք ինքներդ և ջանացեք պահպանել ձեր բարձր կոչումը՝ ո՛չ միայն ինքներդ ձեզ, այլև ժողովուրդին դաստիարակելու միջոցով: Ահա՛ ձեր փրկությունը, ահա՛ ձեր դերը, որի վրա ամբողջ հոգով, արժանավայել ձևով ցանկանում եմ հրավիրել ձեր բարեհաճ ուշադրությունը և մխիթարել ինքս ինձ:

Բայց թե դրան հետո ինչ պատասխանեց հանգուցյալ Հովհաննես <կաթողիկոսը>, դա հոգու խոստովանություն է, որը, թերևս, նրա մահից հետո կարող է հայտնի դառնալ: Այժմ կարելի է համարձակ կերպով ասել միայն այն, որ թե՛ Պարրոտը, թե՛ սենատոր Հանը և շատ ուրիշներ, իզուր չէր, որ ինձ արժանացրին իրենց այնքան հոգատար, հայրական ուշադրությանը, որին ես ոչնչով չէի արժանացել: Իզուր չէր, որ այս անգամ ևս իրենց հետ ինձ բերել էին էջմիածին, սակայն նախախնամության ուղիներն անքննին են, ուրեմն կրկին դառնանք մեր ուղևորությունը:

ՊԱՏԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՀՈՒՇԵՐ

Օ՞, այդ ուղևորությունը, որը ես դեռ չեմ կարող նկարագրել, հատկապես ինձ համար ունի ոչ-նվազ կարևոր հետաքրքրականություն, Ո՞ւմ հաճելի չէ, առնական հասակում, արդեն հասուն զգացմունքներով, փորձառու, սառն, բայց դեռևս երազուն աչքով ու մտքով սենսել այն վայրերն ու առարկաները, քայլել այն ճանապարհով, որը նա՝ հույսերով լի, վառվրոտն, բայց անուրախ պատանեկության օրերին ցողել է դառն արտասուքով: Էջմիածնում չէ՞ր, միթե, որ ես իմ կյանքում առաջին անգամ ճանաչեցի աշխարհը, մի աշխարհ, որ ընայած էությամբ միապաղաղ, բայց լի էր բազմազան տեսարաններով, զգայություններով, և՛ սրտակեղևը, և՛ հոգեպարար, և՛ սարսափելի, և՛ հաճելի իրադարձություններով, որ ես ապրել եմ իմ 9 տարեկան հասակից սկսած:

Հայկական բոլոր եկեղեցիներին, բայց ամենից ավելի էջմիածնի տաճարին բնորոշ վեհությունը, կախարդական մթությունը, անհամար սրբապատկերները, ջահերը, կանթեղները, որ վառվում էին տոն օրերին, թանկարժեք շուրջառները, եկեղեցական կահույքը, որ այն ժամանակ անհամեմատ ավելի շքեղ էր, քան այժմ. նրա համեստ վանականների խաղաղ, բայց ոչ-նվազ շվայտ կյանքը, համարյա ամիսը մեկ անգամ աշխարհի ամենահեռավոր երկրներից եկող ուխտավորների՝ խայտաբղիտ տարազով, այլազգի և այլակենցաղ խուռն բազմությունը. նրանց պատվին տեղի ունեցող հարուստ հանդեսները, ինչ որ էջմիածինը վաղուց է չի տեսնում և այլևս չի տեսնի. եպիսկոպոսների կամ աբեղաների ձեռնադրության, կամ մեռնօրհնության, կամ կաթողիկոսի անվանակոչության առթիվ, սուրբ Գրիգորի կամ վանքի հիմնադրման պատվին <տեղի ունեցող> թափորները, որոնց մասնակցում էր ջերմևռանդությամբ ոգեշնչված անհամար բազմությունը, բազմաթիվ զանգերի և բազմաձայն, բարձր, բայց վհատ երգերի հնչյունների՝ ուղեկցությամբ. թափորներ, որպիսիք, ինչպես հավաստիացնում էր բարոնուհի Հանը, ինքը Հոռմում էլ չի տեսել, նկատի սեննալով ո՛չ այնքան նրանց փայլն ու հարստությունը, որքան բնույթը և տեսարանների ու այցելուների բազմազանությունը, քանի որ այն ժամանակ էլ, բարեբախտաբար, կատարում էին մեռնօրհնություն, մի բան, որ միշտ չի լինում, և որը յուրաքանչյուր ոք հիշում է, ով անցյալ տարի տեսել է ներսես կաթողիկոսի օծումը: Բազմամարդ, մեծահանդես, բայց միատիկական ճաշկերույթը, երբ հաճախ վանքի երիտասարդ միաբանների

վրա շաղ էր տրվում մանրադրամ. երբ հնչում էր երաժշտությունն ու երգը, արտասանվում էին ճառեր, և երբ, հատկապես բարեկենդանին, տեղի էին ունենում նույնիսկ ձիարշավներ, հրաձգություններ, գոմեշների և ուղտերի կոիվներ. վերջապես, մեծ պատից առաջ մի ամբողջ շաբաթ անող ծաղրաթափորը (կարնավալ), երբ հոռմեական սատուրնալիայի օրինակով կաթողիկոսն էլ բացառություն չէր կազմում և նույնիսկ չէր խուսափում երիտասարդ դպրի նշանակած պատիժներից, դպրի, որն այդ օրերին ունենում էր իր ընտրյալ տիրակալ թագավորը, և որը ի վիճակի էր վանքի ամենաառաջին ատիճանավորին էլ ֆայախկայի ենթարկել և խփել գարշապարներին, մինչև որ նրա հրամանը ճշտությամբ կատարվեր. այդ բոլորը, բոլորը, որ այն տարիներին, բարբարոսների ժամանակ, կազմում էին վանքի կյանքն ու հրապույրը, և որ այժմ, քրիստոնեական գայիստի հովանու տակ, այս երջանիկ օրերին լուկ են, կարող էին առանձնահատուկ, դյուրիշ և անջնջելի սպավորություն գործել յուրաքանչյուրի, և, հատկապես, խաղաղ դյուրից վանք բերված, կրակոտ, կենսաթրթիռ մանկան և սպա՝ պատանու երևակայության և հոգու վրա: Իսկ թագավորների, կաթողիկոսների և վանքի բարձրատիճան հոգևորականների մեծ սխրագործությունների, գործերի և առաքինությունների մասին ժողովրդի մեջ, հաճախ նրանց գերեզմանների վրա պատմվող զրույցները. նույն արժեքը, բայց ո՛չ նույն բնույթն ունեցող անձերի վատ հատկությունների կշտամբանքն ու պարսավանքը. թեմերի առաջնորդությունը, բարձր պաշտոնները գրավելու, վանքի համար կամավոր տուրք և նվիրատվություններ հավաքելու նպատակով այն ժամանակները աշխարհի ամենահեռավոր երկրները ուղարկվող արքեպիսկոպոսների, եպիսկոպոսների և նույնիսկ վանականների հազարավոր առասպելախառն, բայց իրական բանավոր պատմությունները, իրենց այցելած քաղաքներում, պետություններում տեսած հրաշալիքների, տարօրինակությունների և հիշարժան վայրերի մասին. հեռավոր և նրկարատև թափառումներից բարեհաջող վերադառնալու դեպքում նրանց բերած նվերները՝ թե՛ դրամով, թե՛ իրերով, ինչպես և ամբողջ միաբանության հյուրասիրությունը. չեմ սխալվի, եթե համարձակվեմ այդ վանքի այն ժամանակվա կյանքը համեմատել եպիսկոպոսական և հնդկական քրմերի գաղտնիքների հետ՝ բառիս լիակատար լմաստով: Դա միանգամայն առանձնակի, բազմաբնույթ, միաժամանակ և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր մի աշխարհ էր, միակն իր տեսակի մեջ, որպիսին, դժբախտաբար, հայերն այլևս երբեք չեն տեսնի: Փորձառու և խելացի սենատորի մարզարևությունն այժմ, մեծ մասամբ կատարվել է. թե ի՛նչ կլինի հետո, այդ աստված միայն գիտե:

Նենց այստեղ էլ ես կազմեցի իմ առաջին ըմբռնումները կյանքի, աշ-

խարհի մասին: Հայերի մեջ մինչև այժմ էլ սուրբ համարվող բարերար և բարեպաշտ կաթողիկոս Նիքոն՝ մանկութիւնս տարիներին ինձ «իր գառնուկն» էր անվանում, իսկ պատանեկութիւնս շրջանում, ներքեք անհամեստ խոստովանութիւնս համար, ինձ համարում էր «իր Ռափայելը» (Տորթի որդին, որ հրեշտակի խորհրդով և միջոցով բուժեց հոր աչքերը): «իր գառնուկն» էր անվանում՝ ինձ հետ ունեցած ազգակցութիւն և իմ կարմրաթուշ, լիքը և թարմ տեսքի համար, իսկ «իր Ռափայելը»՝ նրա՛ համար, որ 1829 թ. Սարգսրաբաղից, ուր այդ ժամանակ կատաղի ժանտախտի հետևանքով սարսափելի մահացութիւն էր տիրում, ժանտախտ, որ ոչնչացնում էր ամբողջ գյուղեր, և բովանդակ գավառում ո՛չ մի տեղ այնքան սպառնալից չէր, ինչպես այդ բերդում, — ես նրան աչքի հիվանդութիւն դեղ բերի, հիվանդութիւն, որով հանգուցալը, մինչև իր կյանքի վերջ շատ էր տառապում, և որտեղ ես էլ վարակվեցի այդ թունավոր հիվանդութիւնը և մեկ ամիս տառապելուց հետո փրկվեցի աստծու հատուկ ողորմածութիւնը:

Վանքում՝ շորս տարի ուսանելուց հետո, 1821 թ. նույնպես իմ հեռավոր ազգականի՝ ո՛չ գիտնական, բայց ուսումնասեր, խստաբարո, արդարադատ, ամբողջ վանքում հարգված Անտոն արքեպիսկոպոսի շնորհիվ տեղափոխվեցի Թիֆլիս, հայկական ուսումնարանը՝ կրթութիւնս ավարտելու և ուսներեն սովորելու համար, որ և մնացի շորս տարի: Երևանն ազատագրվեց: Ես թո՛ւ էջմիածին և նշանակվեցի Սինոդի և կաթողիկոսի քարտուղար ու թարգման միաժամանակ: Ավելի շատ բանավոր դրույցներից, քան աշխարհագրութիւնից, որպիսին, ինչպես նաև այժմ մանուկների իսկ ժանոթ ուրիշ գիտութիւններ մեզ չէին սովորեցնում, ես գիտեի Եվրոպա, Մոսկւա և Վենետիկ անունները, որոնցից երկուսը հատկապես նրա՛ համար, որ այնտեղ էին գտնվում ամենալավ հայկական ուսումնական հաստատութիւնները: Դեպի նրա՛նց, դեպի նրա՛նց էր ձգտում հոգիս դյութական ուժով: 15 տարեկան հասակից հենց նրանք են եղել իմ անմոռաց երազանքները: Միջոցներ չունեի, և շատերին արած իմ խնդրանքը՝ ինձ այնտեղ ուղարկելու մասին՝ մնաց առանց որևէ ուշադրութիւն, առանց հետևանքի՝ իմ օգտին: Ես ցանկանում էի ավելի շատ կրթութիւն ձեռք բերել, որպեսզի հետագայում հոգևորական կոչումը չկրեմ առանց գիտելիքների և արժանիքների: Ի՞նչ հավատի և իմ ազգի սրբութիւնները, որոնց առջև, իմ այդ նպատակին հասնելու համար, ես այնքան հաճախ, գաղտնաբար, և այնքան հոգեբուխ արցունք եմ թափել՝ ամեն ինչում, ամեն ինչում իմ վկաներն են: Այո՛, պատանեկան երևակայութիւնս և սիրտս դեռևս բռնված են երազանքներով: Պետրոս Ամենայնու գործունեութիւն

մասին շիմանալով դեռևս ոչ մի խոսք, ես հուշս ունեի այն ժամանակ դժբախտ իմ հայրենիքն ազատել բարբարոսների լծից, եթե ինձ բախտ վիճակվեր ընկնել Եվրոպայի միապետների ոտները և խնդրել նրանց օգնութիւնը:

Մ'վ ուրախ, և՛ տխուր երազանքները Յ տարուց ավելի հաջորդում էին մեկը մյուսին, և ահա, հրաշագործ նախախնամութիւն, խորտակված, բայց երախտագիտութեամբ լի սրտով երկրպագում եմ քո անքնին էութիւն առաջ, Հայտնից Պարրոտը՝ իմ փրկարար հրեշտակը: Տեսնելով բարութեամբ լի նրա առաջին հայացքը, հոգիս զգաց իր բարեկամ հովանավորին: Գիտական արշավը դեպի Արարատի ստորոտներն ու զագավը, որ տեկց ընդամենը երեք ամիս, ավարտվեց: Եվ նույն սրբազան լեռան կատարին, սուրբ խաչի հետ միասին, բարձրացավ և՛ իմ ուխտն ու աղբթը: Բայց դեռևս հեռու էր այն վայրը, որտեղից ես պիտի դեպի Արարատը վերադառնայի՝ կանաչ ճյուղը ձևաբխ: Պարրոտը մեկնեց, դեմքի սառը արտահայտութեամբ և սառը եղանակով, ասելով. «Նշանամ, բայց ոչ մի հաստատ բան ձեզ խոստանալ չեմ կարող»: Ինձ միայն հարկավոր էր, որ նա, իր երկաթյա կամքով, միջնորդեր ո՛չ թե հոգևոր կոչումից, այլ մի քանի տարով ինձ իմ ծառայութիւնից ազատելու մասին:

Արշունտոված սրտով ես կրկին հանդիպեցի էջմիածնի սև պատերին, որոնք ինձ երբեք այնքան սարսափելի չէին թվացել, ինչպես այդ ժամանակ: Ինձ համար աներևակայելի տանջանքներով անցավ ամբողջ շաբաթը: Համարյա ամեն օր ես կանչվում էի այն ժամանակ դեռևս հզոր և ամբողջ եկեղեցու և նույնիսկ ազգի վրա անսահմանափակ իշխանութիւն ունեցող Սինոդի սարսափելի դատաստանին: Մեկի հանդիմանութիւնները, սպառնալիքները, հրահանգները, մյուսի խոստումները՝ այդ օրվանից հինգ տարի անց եպիսկոպոսական աստիճան և տեղ տալու վերաբերյալ՝ ոչի՛նչ, ոչի՛նչ չէր սարսափեցնում, չէր հրապուրում ինձ:

Հանգուցալ արքեպիսկոպոս Հովսեփ Տեր-Մարտիրոսը՝ այն ժամանակ Սինոդի կարևորագույն մի անդամը, մի անգամ, մինչև կես գիշեր, ջանք դործ դրեց ամեն կերպ գաթակղեցնելու ինձ իմ ապագա կարիերայով՝ վրաստանում կամ Ռուսաստանում թեմական եպիսկոպոսի պաշտօնի խոստումով, հիմնվելով ուսու և հայ լեզուների իմացութիւնս վրա, ինչ որ այժմ էլ վանքում հազվադեպ բան է: Եվ նա ճիշտ էր ասում, բայց պատանեկան իմ սրտին այդ բոլորը թվում էր բանդագուշանք: Վերջապես սիրտ արին խոստանալու ինձ, գարնանը, իրենց հաշվին, ուղարկել Մոսկւա, պարոնայք Հաղարյանների ճեմարանը, միայն թե թողնեի իմ մտադրութիւնը հետևելու այդ լյութերականներին, որոնք չեն ճանաչում ո՛չ պահք, ո՛չ սրբե-

րին և ո՛չ էլ, նույնիսկ, ասածուն: Ես հանդարտվեցի, բայց այդ հույսի անհիմն լինելը, հույսի, որով սուրբ հայրերը ջանում էին ինձ պահել և ետ կանգնեցնել Պարրոտին հետևելու մտադրությունից, ինձ համար պարզվեց հանգուցյալ Հովհաննեսի՝ իմ նկատմամբ ունեցած հատուկ բարյացակամության շնորհիվ, որ այն ժամանակ դեռևս կաթողիկոս չէր, այլ Սինոդի ավագ անդամ: Սարսափելի հուսահատությունը դժոխային ուժով համակեց ինձ: Ես ներկայացա Սինոդին արդեն հողերը կոշումը թողնելու հաստատ վճռականությամբ, եթե նրանք չթողնեն ինձ մեկնելու:

Սինոդը միաբանության ցուցակից ջնջելով իմ անունը, ինձ նշովք կարդաց, օրհնության փոխարեն: Խլեցին իմ բոլոր իրերը՝ մինչև վերջին թելը, թողնելով միայն վրայիս հագուստը: Վա՛յ նրան, ով դրանից հետո համարձակվեր ինձ նույնիսկ ողջունել: Մու՛թ գիշերին, առանց մի կոպեկի, դուրս եկա վանքից, և գիշերն անցկացրի փեսայիս տանը, որն այժմ էլ ապրում է Վաղարշապատում (էջմիածնի գյուղում): Ընկերս՝ այժմ Բեսարաբիայում ուսումնական քահանա Մսուրը, գաղտնաբար իր փոքրիկ մուշտակն ինձ ուղարկեց: Իմ բարեկամը և ուսուցիչը, գիտնական Հովհաննես Ղրիմեցին՝ Սպահանի այժմյան եպիսկոպոսը, կաթողիկոսի հրամանով <ուղարկեց ինձ> 10 ու արծաթ դրամ, կաթողիկոսի, որ կուրացել և վատառողջության հետևանքով անդորժունակ էր դարձել, և որը կատարվածի մասին շատ ուշ իմացավ՝ նույն Հովհաննեսի՝ իր քարտուղարի միջոցով: Միայն նրա առաքինի հոգին ցավակցեց ինձ, միայն նրա հրեշտակային սիրտը օրհնությամբ բացվեց ինձ համար: Նա ինձ իր մոտ կանչեց կես գիշերին, երբ վանքում ամենքը քնել էին խոր քնով: Բուն նահապետական ժամանակների Աբրահամներին նմանվող այդ աստվածային ծերունու արտասուքն ու ձայնը տասնութ տարուց հետո, այսօր էլ թափանցում են մինչև սրտիս խորքը: «Մոտեցիր ինձ, իմ Ռափայել,— ասաց նա ինձ արդար Իսահակի ձայնով, մի այնպիսի ձայնով, որ այժմ էլ ցնցում է իմ ամբողջ էությունը,— մոտեցիր ինձ, բարեպաշտ Աբովի սիրասուն դարմ. բարի է քո նպատակը և արգասավոր քո ուղին. բայց խոստացիր ինձ շնորհակալ հայրենիքդ և հայրենի եկեղեցիդ. ահա՛ իմ ողջագուրանքը, ահա՛ իմ օրհնությունը, ահա՛ և քո արձակման գիրը, որ հանում է քեզ ո՛չ թե քո եղբայրակիցների շարքից, ո՛չ թե իմ սրտից, այլ միայն ծառայությունից: Եվ թո՛ղ ամենաբարձյալը օրհնի քո ուղին»,— արտասանեց ծերունին, դողդոջուն ձեռներով և հայրական սիրով գրկեց՝ ինձ, համբուրեց, իր բարերար աչք տվեց համբուրելու, տվեց նաև արձակման թուղթը, և ես վեր կացա, հեռացա նրանից, որպեսզի նրա սուրբ, երանելի հիշատակը հավիտյանս օրհնեմ: Բայց, արդյոք, մոռացա՞ իմ ազգն ու եկեղեցին, թող ասի դարձյալ ազգը,

որը ձանաչում է ինձ արդեն 11 տարուց ի վեր՝ Եվրոպայից վերադառնալուցս հետո:

1829 թվականի դեկտեմբերի 5-ին, իմ անօգուտ կյանքի այդ հիշարժան տարվա դաժան ձմռանը, մատախուղի և ձյան տակ, բռնկված հոգով, թողի և իմ հայրենիքը, և իմ ծնողներին, որոնք մինչև այժմ էլ ապրում են էջմիածնից 20 վերստ հեռու, և որոնց ես չէի կարող ո՛չ տեսնել, ո՛չ հրածելու տալ, որպեսզի ականատես լինեի նրանց մորմուքին ու արցունքին, թերևս նաև այն պատճառով, որ չլինի թե նրանց նկատմամբ տածած որդիական սիրուց, որ այսօր էլ այնպես ուժգին ետում է սրտիս մեջ, հետ կանգնեի մի անգամ արդեն իմ ընտրած ուղուց: Արարատն ու Ալազյազը, մեր նախահայրերի այդ սրբությունները, այն ժամանակվա իմ արցունքների ու հառաչանքների և այժմյան՝ դեպի նրանք ունեցած իմ ակնածանքի ու նվիրվածության վկաներն են. բայց կան նաև այդ տեսարանների և ինձ հետ պատահած դեպքերի կենդանի վկաներ և՛ էջմիածնում, և՛ Թիֆլիսում. այստեղ իր գիտնականությամբ հայտնի արքեպիսկոպոս Հովհաննես Շահխաթունին, այնտեղ՝ գիմնադիպի հայոց լեզվի ուսուցիչ պարոն Արարատյանը. առջինը՝ իմ պատանեկության տարիների բարեկամն ու ընկերը՝ Սարգարաբազից 8 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Շահրիար գյուղից,— ուր այն ժամանակ ապրում էր նա իր ծնողների մոտ,— ջանք էր գործ զնում սրբելու իմ արտասուքը և հայրական հորդորներով հանգրստացնելու ինձ. մյուսը՝ Թիֆլիսում, վախենալով կրոնավորներից, որոնց դպրոցում այն ժամանակ նա ուսուցիչ էր, ինձ մխիթարում և շատ անգամ կերակրում էր, երբ ես չորս անհույս, տանջալից ամիսների ընթացքում, հաճախ կարոտ էի հանապազօրյա հացի փշրանքի, որպեսզի հագեցնեմ քաղցս և տաքացնեմ ցրտից փայտացած մարմինս, մինչև որ Պարրոտի ավետարներ նամակով բացվեր իմ կյանքի դրախտային առավոտը: Ամբողջ աշխարհի հետ ես չեմ փոխի այդ նամակը:

Ճանապարհն անցնում էր Սարգարաբազի և Ալեքսանդրապոլի վրայով, և խոտաշունչ ձմեռը թե՛ հոգեկան և թե՛ ֆիզիկական սարսափ էր ազդում, ձմեռ, որ այդ քաղաքում և մեր լեռներում վատթար ու ավելի դաժան է, քան Ռուսաստանում: Իմ ուղեկիցն էր ոմն շտաբային բուժակ Տ<ենեկով>, որին դրանից առաջ էլ ոչ-պակաս ցույց եմ տվել բարեկամական օգնություն՝ նրա հետ իմ երեքամյա ծանոթության ընթացքում՝ թե՛ էջմիածնում, թե՛ Երևանում և թե՛ Քանաքեռում՝ իմ հայրենի գյուղում, ուր այժմ էլ ամառը փոխադրվում է Երևանի զինվարական հիվանդանոցը: Այդ նույն մարդը, որի մոտ ժանտախտով բռնկված Սարգարաբազում քնեցի և ժանտախտով վարակված, դեղը վերցնելով, դուրս եկա, միայն թե իմ բա-

րերար ծերունուն փրկեմ դաժան աչքացավից, այդ մարդն ահա՛ տանջեց, կողոպտեց ինձ, հայհոյեց և անարգեց բոլոր սրբութիւնները Հայաստանի, օրից նա հավիտյան բաժանվում էր, և որտեղ եղած ամբողջ ժամանակամիջոցում տեսել էր միայն բարիք, միայն բարեկամութիւն, և որտեղից վնասվել էր իր վատ վարքի և բնավորութեան համար: Միայն կաթողիկոսը և էջմիածնի վանականները իմ՝ իրենց միակ թարգմանի ներկայութեամբ, նրան նվիրեցին մի քանի թանկագին մատանիներ, ծխատուփեր, թաշկի-նակներ և դիպակ: Եվ այդ մարդը, որ նվերներն ստանալիս, կաթողիկոսի և վանականների առջև արտասուք էր թափում, իմ ներկայութեամբ հայհոյեց իմ հայրենիքը: Եվ այդ մարդը կողոպտեց ինձ, հափշտակելով խեղձ, անփորձ պատանուց,— ինչպիսին էի այն ժամանակ,— 10 ուրբլի արծաթ դրամը, որ, իր քարտուղարի միջոցով, իբրև ողորմութեան պես մի բան, տվել էր ինձ կաթողիկոսը, և որի մասին ես արդեն ասել եմ. հափշտակեց և մուշտակա՝ ամենաթանկագին հիշատակն այն սարսափելի օրերի: Էլ ի՞նչ ասեմ 74 օրվա կարանտինի մասին, որի մեջ մեզ պահեցին այն ժամանակվա քանդված դաժան Գյումրում՝ այժմյան կենդանացած Ալեքսանդրապոլում, ուր թուրքական և պարսկական պատերազմների ժամանակներից մնացած 10 տարվա զինվորական պաքսիմաթն էլ երկնային բարիք էինք համարում, և որտեղ բոլորս էլ կարող էինք սովի և սառնամանիքի զոհ գառնալ, եթե մեծ պաշարով, տաք հագուստով և բարի ու կարեկից սրտով շահյառներ թուրքիայի հայերից մի վաճառական: Եվ այդ մարդը, որ <1 անընթ.> հայի միջոցով փրկվեց դարձյալ՝ անիծում էր Հայաստանը. էլ ի՞նչ կարելի է սպասել ուրիշներից, ինչո՞ւ վիրավորվենք մի քանի անախրտ մարդկանց գրախոսութիւններից, որոնք հայերին ներկայացնում էին և ներկայացնում են այնպիսի ձևով, ինչպիսին աշխարհիս երեսին ո՛չ մի ազգ ո՛չ տեսել, ո՛չ էլ լսել է:

Վերջապես, խնդրում եմ մեծահոգի ներողամտութիւնն իմ ընթերցողներին, որոնց ուզում էի ծանոթացնել ո՛չ թե իմ աննշան կյանքի, այլ անցյալի կարևոր հիշողութիւնների հետ: Այդ ճանապարհը դարձյալ ինձ վիճակվեց անցնել երկրամասի բարի բարեկամի և կառավարչի հետ, տարվա ամենալավ եղանակին, 20 տարի անց այն օրվանից, երբ ես արցունքով էի թրջում ամեն մի քարը, ամեն մի անկյունը, որպեսզի հասնեմ իմ անմահ բարերար, բարեկամ և դաստիարակ Պարրոտին, որին գտա Դորպատում 6 ամսվա տառապանքներից և 2 ամսվա ճանապարհորդութիւններից հետո: Պարրոտը, որպես լյութերադավան, ինձ, արդեն 24-ամյա կիսավանականիս եթե ոչ ուղղափառ, ապա ուղղահամա քրիստոնյայիս՝ ատեծու, թագավորի, ժողովրդի և կրօնի նկատմամբ ներշնչեց ամենամա-

քուր, ամենապղնձ սեր, և ես նրան աստծու դատաստանի առաջ էլ կանվանեմ սո՛ւրբ, հա՛յր և հրեշտա՛կ, որի նման և ո՛չ մեկին, ո՛չ մեկին չեմ հանդիպել երկրիս երեսին՝ եթե նույնիսկ դրա համար եկեղեցին նզովի և ամբողջ աշխարհը դատապարտի ինձ որպես ոճրագործի:

Հ ա տ վ ա ծ 4

ՃԱՆԱԳԱՐՉԸ ԷԶՄԻԱՍԵՆԻ ՄԻՋՈՎ ԴԵՊԻ ՍԱՐԴԱՐԱՐԱԿԻ ԶՐԱՆՅՔԸ

Այսպիսի, ինձ համար այնքա՛ն արտասովոր, այնքա՛ն հրապուրիչ հետաքրքրականութիւն ունեցող զգացմունքներով և հիշողութիւններով ալեկոծված, ես սրտի մորմոքով արդեն սպասում էի փոստակառքի ավետաբեր գանգակին, երբ հանկարծ այս ուղևորութեան սկզբնապատճառը՝ Ն<իկի-ֆոր> Բ<լավատակին>, արևածաղին, իր գրասենյակի երկու ուրիշ երիտասարդ պաշտոնյաների հետ միասին մտեցավ ուսումնարանի շենքին: Իմ սեղանի վրա առավտոյց հարմոնիկը նվագում էր արդեն, և օտարերկրացի հյուրս՝ մի գերմանացի բժիշկ, որ ծառայում էր Թուրքիայում՝ Բայազետի փաշայի մոտ,— վաղուց արդեն զրկված իրեն սիրելի, եվրոպական հարմարութիւններից,— ցնծութեամբ և օրհնութեամբ մեզ բարի երթ մաղթեց և ճանապարհ զրեց՝ նախանձելով մինչև իսկ Երևանի՝ ոչ-նվազ համեստ ու միօրինակ մեր կյանքին:

Նոկտեմբերի 21-ին, առավոտյան ժամը 8-ին կառքը շարժվեց. և զանգակը՝ Վալդայի պարզեր, իր վհատ ձայնով, երկնային ներդաշնակութեամբ ղողանջում էր խաղաղ եղանակին, էջմիածնի հարթութիւններում: Երկու ժամ ուղևորութեանից հետո մենք արդեն կանգ առանք օրվա այդ ժամին միանգամայն անկյանք վանքի դարբասների առաջ: Թե յուրաքանչյուր անգամ իմ երևալն էջմիածնում ի՛նչ զգացմունքներ է առաջացնում իմ նախկին ընկերների բարի սրտերում,— այն էլ միշտ նրանց վրա ծանրացող հյուրերի հետ,— իմ ընկերների, որոնցից մի քանիսն արդեն եպիսկոպոսներ և արքեպիսկոպոսներ են,— կարելի է դատել այն փաստից, որ մի անգամ, գեներալ Նելզարտի ժամանակ, Սինոզը վերջինիս պաշտոնական բողոք ներկայացրեց իմ դեմ, խնդրելով՝ ինձ Երևանից մի այլ վայր փոխադրել, որպեսզի իրենք ազատվեն օտարերկրացիների անընդհատ այցելութիւններից, որոնք իմ միջոցով թափանցում էին նրանց գաղտնիքների մեջ և ապա անվանարկում՝ իմ կողմից լքված ազգի և վանքի անունն ու պատիվը: Իբր ես, «ապրելով փոստային ճանապարհի խաշմերուկի վրա, հատուկ սուր-

հանդակներ եմ պահում այն նպատակով, որպեսզի որսամ յուրաքանչյուր օտարերկրացու. մինչև անգամ նոյան տապանը հանդիստ շմնաց իմ հանդուզն ոտնձգություններից, իրենք, այսքան մոտիկ լինելով, էլ ի՞նչպես կարող են հանգիստ ունենալ»: Ահա թե ի՞նչ էր գրված այն թղթում, որը, իհարկե, ինձ համար մնաց առանց հետևանքների, որովհետև նման հանձնարարությունները ես կատարում էի վերադաս իշխանության հատուկ կարգադրությամբ: Չնայած դրան, այնուամենայնիվ, էջմիածնի գյուղացիները անցյալ տարի գողացան իմ նոր և ոչ շատ էժան շինելը՝ նույն այդ տարին դեպի Արարատի ստորոտները կազմակերպած արշավի ժամանակ մեր վերցրած ձիերի համար չվճարած փողի դիմաց, որ պայմանավորվել էր վճարել պատվարժան միլիոնատեր պարոն Սեմուրը: Ահա՛ և իմ՝ ո՛չ-այնքան նվազ կարևոր աշխատանքների ամբողջ պարզև: Իսկ թե այդ այցելությունների շնորհիվ ի՞նչ են շահում թե՛ ազգը, թե՛ եկեղեցին, այդ մասին դատել կարող է նա, ով կարդում է արտասահմանի թերթերը: Իսկ իմ զգացումների և հիշողությունների մասին ես վերևում արդեն ասացի:

Սուրբ հայրերի օրհնությամբ գոտեպնդված, հրավիրելով վերոհիշյալ արքեպիսկոպոս <Նովհաննես> Շահխաթունուն ուղեկցելու մեզ, մենք եկանք Սարգարաբաղի գավառամասի պետի տունը, որտեղ և ճաշեցինք, և որտեղ ես հաճությամբ լսեցի այն հանրագուտ խորհուրդներն ու հրահանգները, որ գավառի հոգատար կառավարիչը տալիս էր իր գալստյան առթիվ հավաքված ստորադրյալներին և հպատակ բնակիչներին:

Եվրոպացին, հատկապես կիրթ միջավայրում ծնված և դաստիարակված եվրոպացին, կամ նորից պետք է ուսումնասիրի ասիական ժողովուրդների բարքերն ու մտածելակերպը՝ հաշտությամբ նրանց կառավարելու համար, կամ՝ ավելի կփչացնի նրանց, կվնասի իրեն և երկրի շահերին, եթե նա սկսի ըստ իրեն և ըստ եվրոպացիների ընդհանուր ըմբռնումների դատել և վարվել Ասիայում, հատկապես՝ Անդրկովկասյան երկրամասում, ուր յուրաքանչյուր գավառ և, նույնիսկ, յուրաքանչյուր գավառամաս ունի իր խիստ առանձնահատուկ բնույթը, թե՛ ըստ կլիմայի, թե՛ ըստ ազգաբնակչության, մի բան, որ եվրոպայում և, նույնիսկ, Ասիայի շատ վայրերում հազվադեպ է, ուր օրենքները, կրոնը և քաղաքացիական կարգը միևնույն ժողովրդի ձեռքին են գտնվում: Հակառակ դրան, մեր Անդրկովկասը, որպես աշխարհի սկզբից մինչև մեր ժամանակները եղած և այժմ էլ գոյություն ունեցող բոլոր ժողովուրդների հավաքատեղի, որը մինչև ուսական տիրապետութունը շունեք ո՛չ ընդհանուր կրոն, ո՛չ ընդհանուր քաղաքականություն, հետևաբար և՛ ո՛չ ընդհանուր շահ, դեռ ևս երկար ժամանակ կմնա իբրև ամենադժվար, ամենախորամխտ առեղծվածը՝ նույնիսկ ամենախե-

լացի և ամենափորձառու քաղաքագետի համար: Սակայն, այդուհանդերձ, փորձով ապացուցված է, որ Անդրկովկասի բնակիչը՝ քրիստոնյա լինելով, թե մահմեդական, ընտելացած լինելով, կամ, այսպես ասած՝ դուրս եկած լինելով մահակի կամ բռնության լծի տակից, դեռևս ոչ մի՛ կերպ ի վիճակի չէ ըմբռնելու և զգալու փաղաքշանքները և սոսկ մեղմ միջոցառումները, որ հասկանալի են միայն բարձր զգացմունքներ և գաղափարներ ունեցող մարդուն: Թակի՛ր ասիացուն՝ արշուևված անելու աստիճան, բայց շոյիր-փաղաքշի՛ր՝ իր հարևանների և համաքաղաքացիների աչքի առաջ, դրանով դու պատվով ու խղճի մտոք՝ կերջանկացնես նրան: Իր թույլ տված հանցանքի համար նույն վայրկյանին կախի՛ր, բայց մի՛ շարշարի նրան քո երկարատև դատավարությամբ, հարցուփորձերով և օրենքները փաստարկելով: Զգա՛լ տուր, որ նրա կյանքն ու մահը քեզանից է կախված. որ նա հոգով ու մարմնով քոնն է, քո ստրուկը. որպես մանկան կամ դպրոցականի՝ ճիպոտահարի՛ր նրան, խփի՛ր գարշապարին, միայն թե նրան մի՛ ասի՝ «վաղը»: Այդպիսին է երկիրը, այդպիսին է ժողովուրդը, ի՞նչ արած: Մահմեդականների մղկիթներում կարգի փորձված, բարեխիղճ ուսուցիչներ՝ պատանի սերնդին ներշնչելու այլ զգացմունքներ, այլ մտքեր, և ահա դրանով գտնված է առաջիկայում նրանց լավագույն և երջանիկ կերպով կառավարելու թախսմանը:

Քանի դեռ մոլլաներն ու տերտերները կիշխեն աճող սերնդի մտքին ու սրտին, մենք դեռևս և միշտ կունենանք մեր ուժեղ և անդրդիելի հակոտնյանները: Այս մասին այսքան համարձակ և անկեղծորեն եմ ասում, որովհետև ինքս ասիացի եմ: Բարերար Ռուսաստանը, սակայն, ժողովուրդների ցանկության և սովորություններին հակառակ ոչ մի բան չի կամենում ձեռնարկել: Միապետություն, խաղաղություն, և կրոնի ու ազգային, — թեև հնացած, քարացած, — սովորությունների և ապրելակերպի ազատություն, ահա՛ Ռուսաստանի հայրական միջոցառումներն ու որոշումները: Կազանի և Ղրիմի թաթարները՝ Ռուսաստանի այդ դաժան ավերիչները, այժմ էլ հագնում են իրենց մոնղոլական բաճկոնները, այժմ էլ խոսում են իրենց մոնղոլա-թաթարական աղճատված բարբառներով. բայց նրանք սյունիներ են, հետևաբար այնքան մոլեռանդ չեն, ինչպես շիաները, և ապրում են կայսրության ներսում, իսկ մեր մահմեդականները մեծ մասամբ Ալիի աղանդին են պատկանում և ապրում են Պարսկաստանին մոտ՝ մշտապես կապված լինելով վերջինիս հետ. ահա թե ինչո՞ւմ է բանը: Թողնենք, սակայն, մեր քաղաքագիտությունը:

Ճանաչելով պ. Բ<լավատսկու> խիստ բնավորությունը, ես զարմա-

43 Խ. Արսվյան, Երկեր — 673 —

նում էի, թե նա իր վստահութիւնը վայելող ստորագրչալիների հետ խոսելիս, ինչքան սիրալիր, փաղաքշական և աշխույժ է: Երեկոյան, հողմի և անձրևի տակ հասանք պարոն Հովհան-Սուլթանի՝ վերոհիշյալ արքեպիսկոպոս Շահխաթունու եղբոր տունը, նրա, որ իր մի դիմումի մեջ իզուր չէր իրեն անվանել «Սարգարաբաղի կալվածատեր»: նա ապրում էր իր հայրենի Շահրիար գյուղում՝ Զեյվայից 12 վերստ հեռավորութեան վրա, ուր բնակվում էր գավառամասի պետը:

Ընթերցողները թո՛ղ պատկերացնեն, թե ի՞նչպիսի ակնածանքով էի ես պատրաստվում մտնել ինձ համար նվիրական այն հարկի տակ, ուր վերը հիշված երեկոյան, խելացի ու խրատատու հայրը և եկեղեցու պաշտոնյան իր օրհնութեամբ սրբեց և շորացրեց հարազատներից զրկված և անսփոփ պատանու արցունքները: Տանտերը տանը չէր, և նրա եղբայր արքեպիսկոպոսը ճանապարհին պետք է միանար մեզ: Տունն այժմ բոլորովին այլ տեսք ուներ, քան այն ժամանակ, 18 տարի առաջ: Դեռ բակը չմտած մեզ դիմավորեցին տանտիրոջ մարդիկ. ընդունելութիւնը, պատրաստակամութիւնը, տնտեսութեան կազմակերպվածութիւնը, ամեն ինչում մաքրութիւնը, կարգ ու կանոնը, տան կահավորութեան ճաշկավորութիւնը և նույնիսկ շքեղութիւնը, հատկապես սրտաբաց հյուրընկալութիւնը, և այդ բոլորը՝ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհից հեռու, բարբարոսական լծի տակից դեռ նոր ազատված գյուղական բնակչի կենցաղում՝ թերևս առաջին երևույթն է ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում: Ես եղել եմ նաև վրաստանի գյուղերում, ուր տիրակալում են պարոնայք կալվածատերերը, իշխաններն ու աղնվականները, և հանդիմանելու համար չէ, եթե ասեմ, որ բացի գինուց և օղուց, շոր հացից և,— այս արդեն շատ հազվագյուտ բան է,— շորացած ձկներից և կապլուններից (աքաղաղ),— եվրոպական կյանքի այլ հարմարութիւնների մասին չի էլ կարող խոսք լինել,— նրանց մոտ հազիվ թե գտնվի մի այլ բան, որի կարիքը միայն եվրոպացին չէ՛, որ զգում է: Բացառութիւններ, իհարկե, ամեն տեղ էլ կան, այդ պարոններից շատերն էլ իրենց կյանքի մեծ մասն անց են կացրել եվրոպական միջավայրում,— ուր մեր տան տերը լինելու առիթ քիչ է ունեցել,— բայց թեկուզ կես գիշերին արի նրա տունը և այն էլ 20—30 ուղեկիցներով՝ նրա մոտ դու կգտնես այն ամենը, ինչ սիրտդ ուզի, նույնիսկ շամպայն ու պորտեր, առևտրի առարկա դարձած այդ թույնը՝ եվրոպական մեքենաների և արվեստագործության, որոնք (վերջինները) շնայած ամենուրեք առատ են, բայց Ասիայի դաշտերում մեծ մասամբ բացակայում են՝ բնակիչների հետամնացութեան պատճառով, Այգեգործութիւնը, անասնապահութիւնը, հողագործութիւնը պատվարժան Հովհան-Սուլթանի փորձառու և հոգատար

ձեռքի տակ շատ լավ ծաղկում են, նրա ձիերը ընտիր ցեղից են, Երևանի այգիների խաղողից իր, տանտիրոջ պատրաստած գինին, նրա հյութը, թերևս, ամենաթունղը և ամենաքաղցրն է ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում և այժմ էլ գլխապատույտ և գլխացավ է առաջացնում, և, ըստ եվրոպացիների նուրբ, ընտիր, երբեմն նաև կեղծ ճաշակի՝ ամենալավն է, ամենագերազանցը թե՛ համով և թե՛ հոտով: Հովհան-Սուլթանը հիանալի տնտեսավար է և սրտաբաց ու աղուհացով մարդ՝ բառի իսկական իմաստով: Ո՛ր միայն երկրամասի կառավարիչը, ո՛ր միայն էս, նրա հայրենակիցը, այլև ամեն ոք, ով նրա մոտ եղել է,— իսկ նրա մոտ եղել են և լինում են շատ շատերը,— այդ բանը կվկայեն: Հայն էլ կարող է սպրել և հյուրասիրել առանց որևէ ակնկալության, և մեղանում միայն նա՝ Հովհան-Սուլթանը չէ, որ կարող է հպարտանալ այդ առաքինութեամբ: Գյուղական տանտեսներից շատերի մոտ դուք արդեն կարող եք գտնել թե՛ ինքնաեռ, թե՛ մահճակալ, և դա, այսքան էարձ ժամանակամիջոցի համար, շատ բան է նշանակում, իսկ Դավառի Մինա-Սուլթանին, կարծեմ, Պետերբուրգում էլ գիտեն:

Ի դեպ, մի քանի խոսք նաև Երևանի գինու մասին, ինչ բան որ հեռվից է ստացվում, թանկ է և դժվարութեամբ է ձեռք բերվում, դա և՛ լավ է, և՛ հաճելի յուրաքանչյուրին, հատկապես,— խնդրում եմ ներքե ինձ անկեղծութեան համար,— բարձր եվրոպացուն: Հանդուցյալ Սումբատովը, որ առաջներում Երևանի գավառապետն էր, իմ Թիֆլիսում եղած ժամանակ, բերեց մի քանի շիշ Երևանի գինի՝ պատրաստված ամենահասարակ և սովորական եղանակով, և երկրամասի ամենաառաջնակարգ աստիճանավորները, որոնց համտեսի համար նվիրեց,— չէին ցանկանում հալատալ, որ դա բոլորից՝ թույնի նման առողջութեան համար՝ վատահամբավված Երևանի արտադրութիւնն է: Բարոն Ռոզենը, նույն քաղաքում եղած ժամանակ, հյուրասիրվելով այդ բարիքով,— բայց արդեն պատրաստված հմուտ եվրոպացու՝ հիվանդանոցի նախկին վերատեսուչ պարոն Ն.-ի ձեռքով որպես շամպայն, չէր կարող համոզվել,— ինչպես ականատեսներն են ասում,— թե այդ հրեշք Երևանի ծնունդ է: Կապակական մայրը Կ<իլն>[?] էլ անցյալ տարի, ամբողջ երկրամասում, բոլորի առջև դրանով այնպես էր պարծենում, որ շատերը նույնիսկ վիրավորվեցին հատկապես այն բանի համար, որ նրանց քիչ էր նվիրել կամ բոլորովին բաժին չէր հանել իր գինեգործության արդյունքից, որը բնավ էլ վատ չէ՛ Դոնի, բոլորի ճաշակին դուր եկող, լավագույն գինուց: Ես որ իմ ծնված օրից չգիտեմ և չեմ տեսել գինեգործության մի այլ ձև, քան գինի ստանալու մեր պայպենական, ասիական ձևվը,— ոչ-պակաս հաջողութեամբ այնպիսի գինի ստացա, որ 1843 թ. Թիֆ-

լիսից ինձ մոտ հյուր եկած հուլիս կրթված երկու եվրոպացիների՝ պարոնայք Ռ<ողենին> և Ռ<ողենշտեդին> զարմանք պատճառեց:

«Գործի հախից գործավորը կգա»։ զա՛րկ տուր արդյունաբերությանը, սովորեցրու երիտասարդներին և ոչ թե հին ասլուպապերի սովորությունների մեջ քարացած մարդկանց. մի՛ արհամարհի այն ամենը, ինչ որ ձեռքիդ ունես և էժան է. ցո՛ւյց տուր լավ օրինակ, և գործը հաջող կընթանա: Եթե պարոն Ռ<լավատսկին> ունենար այդ նպատակի համար հիմնված պալատի միջոցների և հնարավորությունների տասներորդ և քսաներորդ մասը, հրաշքներ կգործեր իրեն վստահված գովառում, որն այնքան լիով օժտված է բնությունից երկրային բոլոր բարիքներով: Այժմ էլ, իր ունեցած սահմանափակ միջոցներով, նա արդեն շատերին ներշնչել է բռնձի, բամբակի ամերիկյան տեսակի արտադրանքով զբաղվելու միտքը... Հենց նրա միջնորդությամբ շուտով արդեն երեք հոգի կուղարկվեն Նուխու մետաքսամանական ընկերության դպրոցը՝ ուսումնասիրելու, և արդյունաբերության այդ, թերևս, ամենակարևոր ճյուղը ժամանակին Երևանի գավառում ևս տարածելու համար, որը ոչ նվազ հայտնի է, նաև,— ճիշտ է, միայն առտնին կարիքների համար՝ տեղի կանանց պատրաստած,— մետաքսով: Վերջենեք միայն հիշյալ Հովհան-Սուլթանին և Խալիլ-բեգին, որոնք, <Բլավատսկու> շնորհիվ հասել են նրա առաջադրած հանրօգուտ նպատակին և զբաղվում են զանազան մթերքների արտադրությամբ, իրենց տընտեսության կատարելագործմամբ. տե՛ս թե ինչպես է նա փայփայում նրանց, խրախուսում և պաշտպանում. նրան միա՛յն ճանապարհ տուր, և նա այդպիսի հաղարավոր ձեռքեր կգտնի: Արդեն մի քանիսը թթենիների այգիներ ունեն, և նրանց շարքում իշխանության հատուկ ուշադրության է արժանացել պ. Տիգրանովը՝ ավագ եղբայրը Թիֆլիսի քաղաքային հիվանդանոցի բժիշկ Հովհաննիսյանի, որը գովառում ոչ պակաս հայտնի է նաև որպես շատ լավ տնտեսավար: Հենց նա էր, որ գտավ երկու երիտասարդի՝ իր ազգականներից՝ վերոհիշյալ հաստատությունն ուղարկելու նպատակով, մի բան, որ, իբրև օրինակ ուրիշների համար, արժանի է խրախուսանքի:

Ռուսաստանի շատ նահանգներում, ամենօրյա հացի կարիքն ունենալով, այժմ էլ համառորեն չեն զբաղվում ներկա դարում այնքան բարեբեր կարտոֆիլի մշակությամբ: Նույնիսկ քաղաքակրթված Փրանսիայում, կարտոֆիլի մշակումն ու տարածումն իր ժամանակին, մի՞թե մեծամեծ ծախսեր ու ջանքեր չի խլել, իսկ մեզ մոտ, շատ վայրերում նույնպես կարտոֆիլի մշակությամբ զբաղվում են, սակայն առանց այդքան ծախսերի ու ջանքերի, միայն հասկանալի է, թե ինչո՞ւ քիչ. փա՛նք ասածու, այլ սննդա-

մթերքների ոչ մի կարիք չունենք: Եթե մեղանում լիներ երկրագործական դպրոց և փորձված լանդ-վիրտ*, այն ժամանակ ֆրանսիական ոսկիները նույնպիսի առատությամբ կհոսեին մեր մթերքների դիմաց, ինչպիսի առատությամբ այժմ դրանք հոսում են մեր ազգայիկների համար:

Հ ա տ վ ա ծ 5

ՍԱՐԴԱՐԱՐԱԿԻ ԶՐԱՆՅՔԸ

Հետևյալ առավոտյան մեր առաջին մտահոգությունը եղավ Լոզանակը, որ մեղանում, աշնանը, այնքան փոփոխական է. տեղ-տեղ մասնակիորեն մոռյվող երկինքը համեստորեն կանխագուշակում էր այն տեսարանը, որին շատերը, իրենց ամբողջ կյանքում, դեռ չէին հանդիպել: «Кавказ» թերթի ընթերցողները, կարծում եմ, շատ լավ են հիշում, որ մեզանում՝ Երևանի գավառում, արդեն անցյալ տարվանից, կովկասի պարոն փոխարքայի թույլտրվությամբ և Երևանի գավառապետի միջնորդությամբ անց են կացվում և կարգավորվում են հին առուներն ու ջրանցքները, որոնք ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում և ոչ մի տեղ այնքան անհրաժեշտ չեն, որքան այդ գավառում: Շատերը, թերևս, դատելով այդ կարգի գործերի ընդհանուր ընթացքից, այժմ էլ տարակուսանքի մեջ են, թե այդ, իր տեսակում հսկայական ձեռնարկության նախաձեռնողներն ո՞ւմ շահն են նկատի ունեցել՝ բնակիչներին՝, թե արտադրողներին: Անկեղծորեն ասած՝ ևս էլ ապրելով այդքան մոտ՝ Երևանում, թե՛ բնակիչներից, թե՛ այդ գործի մասնակիցներից բազմիցս լսելով ջրանցքների մասին, այնուամենայնիվ, բնավ չէի հավատում, թե այստեղ օգուտը ոչ այնքան ընդհանուր է, որքան մասնավոր: Խոստովանում եմ, որ ինձ համար նույնիսկ շատ տհաճ էր, երբ պարոն Ռ<լավատսկին>, հեռանալով գլխավոր, իսկ ինձ համար այնքան նվիրական ուղիղ ճանապարհից, հարևանցիորեն ակնարկեց թաշառուղիների ժամանակ նաև Սարգաթաքաղի ջրանցքը տեսնելու՝ մտադրության մասին, ջրանցքը, որն այդ ժամանակ մաքրում էին, իսկ տեղ-տեղ էլ նոր էին փորում: Այդ աշխատանքները հանձնարարված են Երևանի անտառապետական կորպուսի անտառապետ, շտաբի կապիտան պարոն Զ<երնյավսկուն>, մի մարդու, որը ինչպես մասնադիտական գիտելիքներով և փորձառությամբ, այնպես էլ նման աշխատանքների ընթացքում ցույց տված բարեխղճությամբ, հաշվենկատությամբ և գործնականությամբ մեզանում արդեն վստույց է հայտնի, հենց նույն այդ ջրանցքը անցկացնելու ժամանակ, աշխա-

* Landwirt, գերմաներեն՝ գյուղական տնտեսության տեր:

տանքները հեշտացնելու համար նրան օգնական էր տրված նաև Հովհան-Սուլթանը: Այդ հսկայական, բայց նույնիսկ Երևանում էլ քիչ ծանոթ, աշխատանքը կատարվում էր մեր գիշերային օթևանից 12 վերստ հեռավորության վրա:

Ինչպես ամբողջ Արաքսի հովտում, այնպես էլ այստեղ, ճանապարհն անցնում էր դաշտերի և ամառի վայրերի միջով. էջմիածնից և Սարղարաբադի բերդից սկսած մինչև Ալեքսանդրապոլ և Արագած լեռան շրջակայքը, ներառյալ նաև Արփաշայի երկու ափերը, 10.000 քառակուսի վերստից ոչ պակաս տարածություն բռնող տափաստանները հոգնեցնում են ոչնչով չուրախացող, ոչնչով չհրապուրվող ուղևորի քնաթաթախ աչքերը: Տեղ-տեղ, մերթ սևին են տալիս, մերթ ծխում են քրդական վրանները, որոնք սարսափ են ազդում թև՝ տեսքով, թև՝ կենցաղով վայրենի իրենց բնակիչներով, որ գիշեր-ցերեկ ընկած են միայն մի բանի՝ ավարի հետևից: Չեզ սպառնում են միայն բարձրաբերձ լեռները, որոնք ձգվում են հեռվում՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի սահմանի վրա և Երևանի ավազանում, որպես երկնահաս պարիսպներ և որոնց շատերի գագաթները պսակված են հավերժական ձյունով: Հին-հին դարերից եկող վեհասպանձ Արաքսը, որ Սատանի կիրճում (այսպես է կոչվում, որովհետև նրան շրջապատող լեռները սև ու մութ տեսք ունեն), Օրդուբադից ցած մոլեգնում է, դժոխային քրքիջ արձակում, իսկ այստեղ, Երևանի ամբողջ գավառում, նույնիսկ վարարելիս, սողում է համարյա անմրմունջ, մեռած, և անհամբերությունից սիրտը թունդ ելած հնությունների սիրահարը կանգնելով գետի ափին, հագիվ է իր աչքերին հավատում, որ այդ գետը վկա է եղել այնքան հինավուրց, այնքան կարևոր քաղաքական հեղաշրջումների և իրադարձությունների, և որը, աշխարհի սկզբից մինչև մեր ժամանակները, հազարավոր դարերի ընթացքում ներկվել է ժողովուրդների արյունով:

Միայն Կարա-Կալան (սև բերդ), հին Երվանդակերտը (Երվանդաբուրդ), որը կառուցված է հայ թագավոր Երվանդ <II>-ի ձեռքով <I> դարում Ք. հ., և որը պարսիկների տիրապետության ժամանակ դարձել էր ավազակաբույն՝ շնորհիվ բազմաթիվ խոր ու բնագործակ քարանձավների, անթիվ կիրճերի և անմատչելի լեռների, որ շրջապատում էին նրան անծայր անապատի մեջ, ուր գալիս էին այդտեղից 16 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Կողբի աղահանքերից միմիայն աղ տանելու, — միայն այդ Կարա-Կալան իր մռայլ ու գեղեցիկ աշտարակներով ու պարիսպներով ստիպում է ձեզ մտքով խորասուզվել հին ու հեռավոր ժամանակների մեջ և ապա հետզհետե մտովին տեղափոխվել Արաքսի վերին հովիտը, Արաքսի որ այստեղից կրկին ընդունում է իր ուրույն տեսքը՝ հսկայական ափերի

մեջ, որոնք կաղմված են սև-գորշ բազալտից ու կարմրավուն, ծակոտկեն փոփոքարից և որոնք կազմում են, այսպես ասած, մի այլ Սատանի կիրճ, որ տարածվում է մինչև հեռավոր Կաղզվանի լեռները՝ Կարսի փաշայության մեջ, ուր նա սկիզբ է առնում:

Բավական է մի փորձառու հայացք այդ դարավոր լեռների և կառուցումների բնական, ինչպես և արվեստական բնույթի վրա, որպեսզի բավարար հասկացողություն կազմվի հայ թագավորների ապրած ժամանակի ոգու մասին, որ տարբերվում և նշանավորվում է ո՛չ այնքան նվաճումներով և իրենց սահմանների ընդարձակումով, որքան իրենց ունեցած ամրացնելով, և խելացի կերպով կառավարելով: Հայաստանի բոլոր քաղաքները, բացառությամբ Վաղարշապատի և Գլխինի, կառուցված են բարեբեր դաշտերով: շրջապատված ոռոմանտիկական ժայռերի վրա և գետերի ափերին: Ով տեսել է Լոռին, Անին, Բաշ-Գառնին, Երվանդակերտը, Երվանդաշատը՝ երկար ժամանակ մնում է անորոշության մեջ՝ հիանալ նրանց դիրքով, թե՛ նրանց զարդարող կառուցումների վեհույթյամբ և գեղարվեստական կատարելությամբ: Նրանցից շատերը գոյություն ունեն արդեն հեթանոսության ժամանակներից և, այնուամենայնիվ, կարող են դասվել նորագույն ճարտարապետության լավագույն գործերի շարքը: Նույն բնույթն են կրում նաև այդ ժողովրդի վանքերը:

Խոսելով Երվանդակերտի մասին, որը մեր այժմյան ուղևորության մերձավորագույն նպատակակետն է, Մովսես Խորենացին՝ հայ պատմագիրների հայրը, իր «Պատմության» II գրքի 39-րդ հատվածում այն անվանում է «չքնաղ մայրաքաղաք» և կամենալով առավել ճշգրիտ ու կենդանի բնութագրել՝ ըստ դիրքի ու բարեկարգության նմանեցնում է նրան մարդկային դեմքի, «Լուսաւոր որպես ական բիբ: Իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցաց և հոտարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբբովն զայլ բոլորակութիւն ական: Իսկ զբազմութիւն այդեստանոյ, իբր զարտեանաց խիտ և գեղեցիկ ծիր. որոյ հիւսիսային կողմանն դիր կարակնաձև՝ արդարև գեղաւոր կուսից յունից դարաւանդաց համեմատ: Իսկ ի հարաւոյ հարթութիւն դաշտաց՝ ձնօտից պարզութեան գեղեցկութիւն: Իսկ գետն բերանացեալ դարաւանդօք փանցն՝ գերկթերթիսն նշանակէ շրբունքս»: Այդ քաղաքը, որ հետագայում կոչվեց Մար-Մետ, նվաճվեց պարսիկների կողմից և ապա կրկին անցավ հայ թագավորների ձեռքը: Այդ քաղաքից 10 վերստ հեռավորության վրա, Արաքսի աջ ափին և Արփաշայի գետաբերանի դեմ ու դեմը գտնվում են ավերակները առավել հնագույն Երվանդաշատ քաղաքի. որ կառուցել է նույն թագավորը որպես իր ամրապնդումը և որը, ըստ պատմիչ Բյուզանդի (դպր. IV, հատվ. 55), ունեցել է մոտ 100,000 բնակիչ: Երվան-

զը շրջապատեց քաղաքը հսկայական սլարիսպներով, որոնց ներսը գտնվում էր միջնաբերդը՝ երկաթյա դարբասներով և նույնպիսի, արտադուր մեծությամբ, կրկնակի ելարաններով: Քաղաքի ներքին մասում փորված էր մի վիթխարի ավազան, որի մեջ պաշարման ժամանակ Արաքսից ջուր կիս բաց թողնում:

Կարա-Կալան կամ Երվանդակերտը Երևանի Հուսեին-խան սարդարի ժամանակներից հայտնի է նաև նրանով, որ հենց այստեղ է ապրել իր խիզախությամբ և քաջությամբ հայտնի Չամալ-խանը, որը մի անգամ, սարդարի մոտ գրույցի ընթացքում գյուղացիների վերաբերյալ ծագած վեճի ժամանակ, արհուլյամբ և հերոսական սիրազործություններով ո՛չ պակաս հայտնի քուրդ ցեղապետ Սուլեյման-աղային՝ իր հարևանին, անվանել էր «էջ-քուրդ, որ միայն դուրս գիտես»: «Քո կնոջ վարտիքը թող իմ գլխին ապարոջ լինի, եթե ես ներեմ այդ վիրավորանքը», — պատասխանել էր կատաղած քուրդը՝ գործածելով այդ արաահայտությունը, սամենավիրավորականը, որով իրեն կարող է անպատվել միայն ասիացին: Մի շաբաթ հետո իր բոլոր քրդերի հետ միասին նա անցավ Թուրքիա, և շնայած սարդարի հնարավոր բոլոր նախազգուշացումներին, — սարդարի, որ նրան գաղազած արջ էր անվանել, — մի անգամ լուսաբացին հարձակվեց իրեն վիրավորանք հասցնողի վրա, ջարդեց ու ցրիվ տվեց նրա զորքը, և իր քրդերից մեկի ձեռքով կտրված նրա գլուխը շուտումուտ տալով,՝ երկար կրկնում էր. «էջ քրդի ձայնը ա՛յ թե ինչպես կարող է շմեցնել իր անհամեստ ունկնդիրներին»:

Դեպի այստեղ, դեպի պատմականորեն նշանավոր, տեսքով վայրի այս հովիտը, որտեղից սկիզբն է առնում Սարդարաբադի ջրանցքը, դեպի արյունածարավ գիշատիչների ու գիշերային վրիժառուների բույնն էր տանում մեզ ճանապարհը՝ խաղաղ և մի փոքր ամպամած եղանակին, երբ երկինքն ու երկիրը կատարելապես լուռ էին. ջրանցքը, որ կտրում էր 60 վերստից ավելի տարածություն, հսկայական մի հողամաս, որ սարդարի ժամանակ միայն Սարդարաբադին՝ սարդարի կառուցած և սիրած բերդին և 700-ից ավելի ընտանիքներին տալիս էր կյանք, առատություն ու ամենայն բարիք, իսկ իրեն, սարդարի համար հանդիսանում էր ամբողջ գավառում կենսամթերքների ամենահարուստ մթերանոցը — մի մթերանոց, որն ի վերջո, ռուսների կողմից Երևանը գրավելու օրվանից կամաց-կամաց սպառվեց. ռուսների, որոնք, կրկնում եմ, ջանք են գործ դնում Անդրկովկասի վայրի և ամալի կիրճերը դարձնելու ծաղկավետ դաշտավայրեր, և որոնք Ասիայի այդ անշնորհակալ անկյունը ձեռք են բերել և պահպանել են իրենց միլիտանավոր թանկագին զավակների արյունով, նաև իրենց գանձարանի միլիոններով, որ կարող էր հիմնովին երջանկացնել իրենց հեռ-

վոր քաղաքների և նահանգների աղքատ և կարիքավոր միլիոնավոր ընտանիքներ: Միայն նա, ով հիշում է բերդի շուրջը շինված սարդարի այգին, այդ երկրային դրախտը իր ամբողջ փարթամությամբ, մեծությամբ և արևելյան վսևմ ճաշակով. միայն նա, ով տեսել է բերդի ներսը, ամբողջ երկարությամբ դարդարող ծառուղին. միայն նա, ով վկա է եղել Կարսի և Բայազետի փաշայություններից, նույն սարդարի ձեռքով, սրով և արյամբ պոկած, և ցնցոտիներից ու աղքատության որջերից դրախտային վիճակի մեջ փոխադրած Սարդարաբադի բնակիչների նախնին բարեկեցությանը, ունեորությունը և այժմյան քայքայմանն ու աղքատությունը, միայն նա, — եթե երկրի հավատարիմ որդին է, — առանց ափսոսանքի, սուսնց ներքին ցավակցություն, և նույնիսկ առանց արտասուքների չի կարող նայել այժմ անասյատ և գերեզմանոց դարձած վայրերին, որոնք զրկված են իրենց բոլոր նախկին բարիքներից, իրենց բոլոր գեղեցկություններից. վերացված են երկրի հարստությունն ու նրա բնակիչների գործունեությունն ապացուցող հետքերը, և, վերջապես, նույնիսկ ղոյություն պահպանելու բոլոր հնարավորությունները. միայն նա՛, ով, — ինչպես ես, — ակնատես է եղել երկրի և՛ նախնին բարեկարգությունը, և՛ այժմյան կատարյալ ամալությունը, որից ստիպված խեղճ և աշխատասեր սարդարաբադցիները թողնում են իրենց նախնիների շիրիմներով սրբազորված և նրանց ազնիվ քրատիներով ծաղկած երկիրը, — նա առանց վրդովմունքի չի կարող հիշել մեր ժամանակներում Երևանի նախկին կառավարիչների անհողությունն ու անշրջահայեցությունը, և, — ո՛չ թե կեղծավորությունից, այլ ճշմարիտ հիացմունքից ոգևորվել Երևանի այժմյան գավառապետի անխոնջ հոգատարությամբ, մի մարդու, որ իր մարդասեր սրտի բարի դրդումներով և իրեն օտար երկրի օգտի նկատմամբ ունեցած մաքուր սիրով՝ անապատներից ու ամենակործան ժամանակի ճիրաններից մի քանի հազար ընտանիքների համար պոկել է բարօրության ու հարստության այդ շեղջը՝ ինչպես Սարդարաբադի ջրանցքն է:

Այդ աշխատանքի վրա այժմ ծախսված գումարի շափը, ինչպես նաև այժմ նորոգված և նոր կառուցված հսկայական պատերը, երբ համեմատում ես մի քանի տարի սրանից առաջ այդ ջրանցքը կարգավորելու համար նշանակված հատուկ հանձնաժողովի նախագծից հետո արվածի հետ, ապա տեսնում ես, որ այժմ տասնապատիկ ավելի աշխատանք է կատարված, և միաժամանակ, ծախսված է այնչափ քիչ գումար՝ հակառակ նախնին նախագծի, ըստ որի պահանջվում էր 30.000 ռուբլուց ավելի, մինչդեռ այժմ ծախսված է միայն 3000 ռուբլի. նույն այդ նախագծի համաձայն հինգ տեղ պետք էր կառուցել միայն պատերը, այժմ դրա դիմաց՝ կառուցված

են տասը վայրում. ջրանցքի սկզբում կառուցված այդ պատերի միայն զլխավոր թևը ունի 16 սաժեն երկարություն, հիմքն է 1 սաժեն, հաստությունը՝ 1½ սաժեն, միայն այս հարաբերությունը կարող է գոհացուցիչ գաղափար տալ այդ աշխատանքը կատարողների բարեխղճության և գիտելիքների մասին: Շատ ճիշտ է, որ միայն անդորրության մեջ է փթթում առաքինությունը:

Ինչպիսի դիմավորումը կարող էր ավելի պատշաճ ձևով նշանավորել սիրված գավառապետի մուտքը մոտ 600 բանվորների և վարպետների հանրօգուտ գործունեության այդ կենտրոնը, բարերարության և հավիտենական երանության այդ սրբավայրը, եթե ոչ նույնիսկ անզգա, վայրենի քրդի դատարկ կրծքից դուրս թռած համբրաշխ, խնդալից ռուսական «ուռա՛ն»։ դարևը ի վեր, դժոխային ոգիներով բնակված այդ կիրճը երբեք չէր ենթարկվել այդքան զմայլելի, ոգեվառ ցնցումի: Եվ վառոզն ու երկաթը՝ նորագույն ժամանակների կործանարար այդ տարրերը ո՞րտեղ կարող էին արժանավայել կերպով մինչև երկինք որոտալ ռուսական տերության բարեհաճ հոգատարության, նրա հավատարիմ որդիների և աստիճանավորների անխոնջ հոգատարության մասին, որտե՞ղ, եթե ոչ մոռյլ, արյունաներկ ափերում Արաքսի, որ շատ անգամ է կլանել՝ մերթ նվաճողի սրին, մերթ վայրենաբարո ավազակների գնդակներին զոհ դարձած դժբախտների հարյուրավոր դիակները, Արաքսի, որ ահեղ ուղեկիցն ու վկան է եղել Կյուրոսի և Տիգրանի, Ալեքսանդրի և Վահեի, Աննիրալի և Արտաշեսի, Պոմպեոսի և Տիգրան Մեծի, Տրդատի և Գրիգոր Մեծի <Լուսավորչի>, գեբերի և Վարդանանց, հոների և մոնղոլների, պարսիկների և թուրքերի, և վերջպես՝ ռուսների և դարձյալ պարսիկների, Պասկևիչի և Աբաս-Միրզայի: Այդ դղրդյունը, ամպրոպային այդ որոտներն ու պայթյունները, որ դուրս էին ժայթքում գետնից, լեռների և կիրճերի կարծր կրծքից՝ ներծծված ֆաուստյան համեմունքների խորհրդավոր ուժով, ու իմ նկարագրած Սատանայի կիրճն ամբողջովին մի ակնթարթում վերածեցին դժոխային տեսարանի՝ երախտագիտության սրտահույզ զգացմունքներ վերառաքեցին առ արարիչը, պարզևողբ բոլոր բարիքների՝ Ռուսաստանի և նրա բոլոր հավատարիմ որդիների հզորությունն ու փառքը սլահպանելու մասին, Իսկ համեստ արձանագրությունը, որ հոգնած ուղևորին ցույց է տալիս Անդրկովկասի և ամբողջ Կովկասի կառավարչի անունը և կառավարման թվականը, բարիքի այս աղբյուրի՝ <Սարգարաբադի ջրանցքի>, վերանորոգման թվականն ու վերանորոգողի անունը, Կովկասի և Հայաստանի որդիների դարեր առաջ կորցրած երջանկությունը և բարօրությունը վերականգնողի՝ Կովկասի պարոն փոխարքայի անունը, փրկչի սրբազան դրոշով պարուրված, հաս-

տատուն, ամուր, դարերով անսասան սյունին գամված մարմարյա տախտակի վրա փորագրված նրա անունը, — երբ այդ կենսատու հեղուկը հոսի Սարգարաբադի ջրանցքով, — Արաքսի հետ միասին, դարերով նա պիտի պատմի և՛ Կասպիական ծովի ափերին, և՛ ամենահեռավոր սերունդներին՝ Հայաստանի — Արարատյան երկրի — Թորգոմյան — Ասքանազյան տան — այժմյան երջանիկ Հայաստանի — դարերով որբացած, բայց և հավետ փրկված որդիների ապրած երանելի ժամանակների մասին:

Տեսնելով այդ ջրանցքը, դարձյալ կրկնում եմ, այս ձևնարկության էության վերաբերյալ մինչև այժմ կասկած ունեցողներից ամենից ավելի ես, որպես առաջին ակնատես և որպես երկրի ոչ-պակաս երախտագետ որդի, հոգեզմայլության մեջ ինքս ինձ մոռացա, և իմ ալեկոծված սրտի խորքից և հույսերով լի աչքերից ակամա դուրս ցայտած արցունքները անկեղծ երախտագիտություն և ներքին ակնածանք էին արտահայտում նրա՛ նկատմամբ, ով առանց հետագայում հատուցումն ստանալու կամ որևէ այլ ակնկալության, նպատակ դրեց՝ իմ թանկագին հայրենիքի՝ դարերով ամայացված բոլոր վայրերում բերելու նոր, ավելի հաստատուն արդյունաբերական կյանք և բարեկեցություն: Վաղուց արդեն համեստ ռազմանավակը սուրում է կապառուսան ծովի (Գոգշա լճի) ալիքների վրա: Նոր-Քալազետին սպասում է ամենաերջանիկ մի ապագա, որ շատերին դեռևս անհայտ է, բայց որ շատերի համար նախանձելի կարող է լինել: Իսկ Ալազյազը՝ արծաթագույն Նոյան լեռան այդ նախանձոտ մրցակիցը, որ վեր է խոյանում նրան դեմ ու դեմ, — առայժմ մրափում է, շմտածելով իր վրայից դեն նետել վշտի բողբ, որպեսզի կրկին կենդանանա իր շրջակայքի հրաշալիքներով և լանջերով, քրիստոնյա տիրակալների ժամանակ ծաղկած բերքառատ այգիներով և դաշտերով զարդարված հսկայական քաղաքներով, ավաններով, վանքերով, որոնք ծածկում էին նրա հարավային ստորոտն ամբողջությամբ, — որ բռնում է ավելի քան 8000 քառ. վերստ տարածություն՝ Աշտարակ գյուղից սկսած մինչև Մաստարա: Ժողովրդական դարավոր ավանդությունն ասում է, թե իբր այդ լեռան կատարին սուրբ Գրիգորն աղոթել է, և երկնքից կախված վառ կանթեղը հավետ անշիջանելի, բայց մեղ, մեղավոր մարդկանցս անտեսանելի իր լույսով մի օր իր բարերար շողերը սփռելու է նաև մեր դաշտերի վրա: Ալազյազը դեռևս բոլորովին չի պատկերացնում, որ իր ստորերկրյա ամենակուլ վիհերից հափշտակվող հեղեղատներն ու լճերը, որոնք այնքան առատորեն բարեբեր ջուր են տալիս Կարա-սու գետին, շատ ժամանակ չանցած, պետք է ջրվեժի նման շառաչեն հրաբլխային ժայռերի միջով՝ դաշտերը ոռոգելու և արգասավորելու, իմ վերը հիշած ամբողջ տարածությանը խոնավություն և կյանք տալու համար: Եվ

Արփաշայր՝ սարսափելի, գերեզմանների նմանվող իր ափերի խորքում դեռ մոլեգնում և փրփրում է, շերեակայելով այն բարերար հափշտակումը, որ նախաձեռնվում է ինչպես իր մոլեգնությունը մեղմելու, այնպես էլ հնում ծաղկած Հայաստանի այժմյան անապատ դարձած դաշտերը, հովիտները և լեռները դուրսն է համար: Իսկ Արարատը, նախահայրը բոլոր լեռների, որ բացի Ղարղան, Ակոռի և Դիլիջան գյուղերից, որ նորագույն ժամանակներում էլ հայտնի են,— պահպանում է կրեթ հսկայական քաղաքների ավերակները՝ իրենց՝ ջրամբարներով և ավազաններով, որոնք կենդանություն էին ստանում մե՛րթ նրա հավերժական ձյուններից, մե՛րթ նրա ստորոտներում դուրս բխող, նույնպես Կարա—սու կոչվող հսկայական հեղեղատից. մի՞թե նա իզուր ապաստան տվեց հին Ակոռիից ոչ հեռու Նար—Ակոռիին, ուր այնքան թանկագին կորստից հետո, վշտերից և հառաչանքներից, սովից և աղբատությունից փրկված, Արարատի ծաղկած լանջերն ու արտերը մշակողներից՝ դժբախտ ակոռեցիներից ողջ մնացածները երջանիկ են իրենց բարի կառավարչի պաշտպանության և հովանավորության տակ, որը ջանք շինսայնց օգնելու նաև դառն ճակատագրի դաժան հարվածներով խոցված և 1840 թ. երկրաշարժից ու ավերումից 5 տարի հետո էլ ծայրահեղ վիճակում դեգերող այդ խեղճ տառապյալներին, իզուր չէ, որ անցյալ տարի կազակական զնդի շտաբը ևս փոխադրվել է Փոքր և Մեծ Մասիսների միջև՝ երեք տերությունների սահմանագծում: Եվ թո՛ղ վեր ելնեն Բագրատունիները, թո՛ղ հառնեն Տիգրաններն ու Հայկյան հսկաները՝ արժանավայել կերպով օրհնելու տոթ, կիզիչ հարավը բարեկարգող հյուսիսի որդիների առաքելի գործերը: Եվ թո՛ղ Հայաստանի ամայացած, բայց կրկին կենդանացած տաճարներում վերառաքվի միայն մի աղերս, մի աղոթք. «Աստված, պահի՛ր թագավորին, և հզոր ու բարերար սրբազան Ռուսիան»:

Հ ա տ վ ա ծ 6

ՆՐԵԿՈՆ ԱՐԱՔՍԻ ՀՈՎՏՈՒՄ. ԱՐՓԱՋԱՅԻ ԱՓԵՐ

Ինձ համար հանդիսավոր այդ օրվան երեկոն որտե՞ղ կարող էի ավելի լավ անցկացնել, եթե ոչ միայնության մեջ, որպեսզի ազատորեն վայելի իմ ստացած բոլոր տպավորությունների հաճույքը, և իմ պատանեկության տարիների ընկերոջ, այստեղից 16 վերստի վրա գտնվող Կողբի աղահանքի այն ժամանակվա կառավարիչ պարոն Ա.-ի համեստ հարկի տակ. նրան, իմ լավագույն եղբայրակիցներից մեկին հաղորդելու իմ խոհերը՝ մեր հայ-

րենիքի ներկա և ապագա երջանկության մասին: Չնայած նա հիվանդ էր, ևս հրավիրեցի, որ հետևյալ օրը նա էլ տեսնի այն բոլորը, ինչ ևս էի տեսել, սակայն, այդ ուղևորությունն ինձ գրվեց ներկա գտնվելու այն վեհ, հիասքանչ տեսարանին, որպեսին, թերևս, երբեք չի եղել այս վայրերում և որը պատրաստել էին ջրանցքը կառուցողները գավառապետի գալստյան առթիվ: Բայց նախքան այդ տեսարանի նկարագրությանն անցնելը, թող թույլ տրվի ինձ մի քանի խոսք ասել Կողբի մասին: Կողբը հարուստ է աղով, որ կյանքի ամենակարևոր պետքերից մեկն է. Կողբի աղի մաքրությունը և համը, ինչպես նաև մշակումը հայտնի է ամենքին: Իմ գործը չէ նաև խոսել այն եկամտուտի մասին, որ այդ «ոսկյա զեղմից» ստացվում է, և որը սարդարի ժամանակ կրկնակի սվել էր, չնայած այդ շրջանում աղի փոխադրվածը և նրա պահանջը նույնպես կրկնակի քիչ էր: Եթե չեմ սխալվում, Կողբի աղահանքերը մեր կառավարության օրով երբեք այնքան եկամտուտ չեն տվել, ինչքան անցյալ տարի, պարոն Ա.-ի կառավարման ժամանակ, այդ խելացի, փորձված, գործունյա և վերին աստիճանի բարեխիղճ և ազնիվ մարդու, որի այդ հատկությունների վրա պետք է ավելացնել նաև այն, որ նա գիտե սեղական լեզուներն ու բարբերը: Թերևս ոչ ոք չգիտե, որ Կողբի հայ հասարակությունը դարկրով իրեն տրված իրավունքներով և արտոնություններով բոլորովին տարբերվում է ամբողջ Անդրկովկասի և Հայաստանի մյուս գավառների բնակչությունից: Դրանք, կողբեցիները, բոլոր հայերից ամենաուսանձարձակն են, ամենակտրուկը, ամենաազատը և կյանքի վայելքներին ամենից ավելի նվիրվածները: Եթե նրանք, հարստության այդ աղբյուրի հետ մեկտեղ, որից ուղղակի ոսկի ու արծաթ են բխում, շունենային խիստ, արդարադատ և գործունյա, ազնվաբար և շիտակ այնպիսի մի կառավարիչ, ինչպիսին պարոն Ա.-ն է, ապա դժվար, շատ դժվար կլիներ ցանկալի հաջողությամբ վարձահատույց լինել թե՛ կառավարության ծախսերի, թե՛ բնության բարեքների և թե՛ մարդկային աշխատանքի համար:

Կողբում է գտնվում նաև հայ նշանավորագույն գրող, Մովսես Խորենացու և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանիչների աշխատակից ու ընկերակից Եզնիկ Կողբացու գերեզմանը: Գյուղի հետևը, արևմտյան կողմում գտնվող փոքր, կիսակործան մի մատուռ պահպանում է նրա թանկագին նշխարները, ժողովուրդը գնում է դեպի այդ մատուռը, որպես սրբի երկրպագելու և իր հարգանքն արտահայտելու մեծ հանճարին: Կողբի շրջակայքը ոչ պակաս նպաստում է նաև անասնապահությանը, այգեգործությանը և նույնիսկ երկրագործությանը, սակայն, բնակիչները, տարվելով առավելապես աղահանման և աղամշակման աշխատանքներով, վերոհիշյալ զբաղ-

մունքներով քիչ են պարապում: Կողբի կլիման և ջուրը առողջարար են: Կողբից դեպի արևմուտք գտնվող լեռները շատ հարուստ են փարթամ արտավայրերով, բազմաթիվ աղբյուրներով, պղնձով, մարմարով, շիբով և նույնիսկ քարաշուկներով:

Վերը իմ հիշած տեսարանը՝ երևոյան հրավառությունն էր, որ տեղի էր ունենում իմ նկարագրած կիրճերում, գիշերային մթության, ժայռերում և հովիտներում տիրող գերեզմանային լուսության մեջ, Արաքսի խորհրդավոր մրմունջների տակ, և բնույթով տարբեր հինգ ազգերի՝ հույների, հայերի, թաթարների, քրդերի և նույնիսկ Դոնի գիւղերների պարերի, նվագի ու երգի ուղեկցությամբ: Իրոք, սա մի սյուսն է, որ ոչ-պակաս արժանի է «Ահեղ դատաստանի» և «Երուսաղեմի ազատագրության» անմահ ստեղծագործողների կենսարար վրձինին և քնարին:

Հրաժեշտ տալով իմ սրտին այնքան սիրելի այդ վայրին, օրհնելով բարի գոյությաների և նրանց կառավարիչների աշխատանքը, մենք ուղեվորվեցինք դեպի Արփաշայի ափերը, որ Թուրքիայի հողերը բաժանում է մեր սահմաններից: Մեր արշավախմբին ավելացան պարոն Չ<երնյավսկին>, որ բացառիկ մի մարդ էր ոչ միայն կրթությամբ, այլև արտասովոր հումորով և կենսուրախությամբ, և իր աշխատակից Հովհան-Սուլթանը, որոնց երկուսին գավառապետը իր հետ էր վերցրել, առաջինին՝ տեղանքը շափելու, իսկ երկրորդին՝ ցույց տալու համար այն վայրը, որտեղից Երևանի սարդարը մտադիր է եղել Արփաշայի ջուրը սանել դեպի իր կալվածները: Ծանապարհին մեզ հասավ նաև արքեպիսկոպոս Շ<ախաթունին>: Յուրաքանչյուրն ուներ իր մարդիկը և ուղեկցողները. միայն ես, խղճուկս, ճանապարհորդում էի ուրիշի հաշվին և ուրիշի ձեռով, որ ինձ զիջել էր գավառամասի պետ պարոն Ֆոն Վ.-ն:

Այստեղ, ի դեպ, պետք է նշել, որ գիտական աշխարհը ինձնից բազմիցս զանազան տեղեկություններ է պահանջել՝ ինչպես պատմական, այնպես էլ, հատկապես, վիճակագրական, բուսաբանական, ժողովրդական լեզվագիտական, հեթաթիների և այլն: Չնայելով իմ դպրոցական պարապմունքներին, որոնք ինձանից խլում են համարյա ամբողջ ցերեկը, այնուամենայնիվ, ես հաճույքով և շնորհակալությամբ կցանկանայի, — ըստ իմ ուժերի և գիտելիքների, — բավարարել ինձ համար այնքան հրապուրիչ և հաճելի նրանց պահանջները: Բայց երգեր, լեզվագիտական և բույսեր ու սերմեր հավաքելու, պատմական ավանդություններն ու փաստերը ստուգելու, ժողովրդի ամբողջ կենցաղը ճշմարտացի կերպով իմանալու համար պետք է ո՛չ թե մեկ օր, այլ շաբաթներով, հաճախ նաև ամիսներով, ճամփորդել և ապրել այն վայրերում, որտեղից կարելի է քաղել տեղեկություններ, բայց միթե՞ կա-

րելի է այդ բոլորն անել և, որ ոչ պակաս կարևոր է, ընտանիք կերակրել 372 ուրբի իմ աշխատավարձով: Տվեք աղատություն և միջոցներ, այն ժամանակ այդ բոլորը հեշտ և հարմար կլինի ձեռնարկել: Յոթ տարի սրանից առաջ ես մի փոքրիկ հողված գրեցի Ս. Պետրոսբուրգի ակադեմիային մեր գուսանների մասին, որոնք միայն ամբոխին են հայտնի, և խնդրեցի ուշադրություն դարձնել այդ հարցին, որով ամենից ավելի կարելի էր իմանալ ժողովրդի թե՛ կենցաղը, թե՛ բնավորությունը և նրա մտավոր ու բարոյական բոլոր ըմբռնումները, բայց գործը, չգիտեմ ինչո՞ւ, մնաց առանց որևէ հետևանքի: Նախանցյալ տարի պարոն կոնս Բ<ենկենդորֆի> ցանկության համաձայն, ծառայությունից ազատ ժամանակս, հենց Քրիստոսի ծննդյան տոներին, ամենադաժան ձմռանը, իմ հաշվին ես ուղևորություն ձեռնարկեցի դեպի քրդերն ու ելիզիները՝ պատմության այդ ֆենոմենները, երկու շաբաթ ապրեցի նրանց մեջ, ծերերին և կանանց թանկարժեք նվերներ բաժանեցի, որպեսզի գրավեմ նրանց վստահությունը. և այդպիսով, նրանց հրապուրելով, ավելի հարմար և հաստատ կերպով, ամեն ինչի մեջ կասկածամիտ այդ վայրենիներից իմանամ բոլոր արժեքավոր տեղեկությունները նրանց բարքերի, սովորությունների, հավատալիքների, բնավորության և նույնիսկ պոեզիայի մասին. երկու ամսից ավելի, գիշերներն ամբողջ աշխատում էի, — քանի որ ցերեկներն աշխատելու ժամանակ շունեի, — գրեցի մի, ոչ-պակաս հետաքրքրական և բավականաչափ մեծ հողված, որի մասին էջմիածնում անձամբ ինձ դրվատական կարծիք հայտնեց գիտնական գեղապետ և պարոն փոխարքայի աղյուսանտ պ. Մ<ուրավյուզ>: Հողվածը գրել եմ գերմաներեն. շատ գովասանքներ եմ լսել նրա մասին. ոչ պակաս ծախսի տակ ընկա. ըստ հնարավորին շատ աշխատեցի, կազմեցի և արտագրեցի ինքս մենակ, իսկ այժմ, աստված գիտե, որտեղ՝ Գերմանիայում կամ Քիֆլիսում, փտում է այն:

Ի հարկե, իմ մասին խոսելն անհամեստություն է, բայց առիթն և անհրաժեշտությունն ստիպում են ինձ դիմել այդ ծայրահեղությունը: Մի՞թե այդ բախտին չեն արժանացել նաև ութ տարի սրանից առաջ, հայազգի պատանիների և նույնիսկ ժողովրդի միջին դասի օգտագործման համար գրած մանկավարժական իմ բոլոր աշխատությունները, որ նախաձեռնած եմ եղել ինձ համար ավելի ծանր մի ժամանակաշրջանում, քան այժմ է, երբ ես մենակ դեկավրում էի և՛ Քիֆլիսի գավառական դպրոցը, և՛ իմ մասնավոր պանսիոնը, որի մասին ամբողջ Քիֆլիսը, — ի՞նչ եմ ասում՝ ամբողջ գիտական աշխարհը գիտե, թե ինչպես բարգավաճեց և ի՞նչ վախճան ունեցավ: Այդ գրքերը թվով երեքն են՝ Ընթերցարան ժողովրդական ուսումնարանների համար, որ կազմված է նորագույն ժամանակների ամե-

հալալ մանկավարժների մեթոդով՝ և որը նույնիսկ տպագրված է, բայց տասը տարի է ինչ, առանց գործածելու, անօգուտ ընկած է, և ինձ համար էլ քիչ գումար չարժեք. անօգուտ ընկած է հենց միայն նրա՝ համար, որ Քիֆլիսի գիմնադիպի խորհուրդը, որ մեր մերձավորագույն իշխանությունն է, չիմանալով ո՛չ հայոց լեզուն և ո՛չ էլ ժողովուրդը, հենվելով իրենց գիտնական համարող հայերից ումանց կարծիքների վրա, մարդիկ, որոնք,— նրանց կշտամբելու համար չէ, որ ասում եմ,— նոր մանկավարժությունը գիտեն շինացուց ոչ լավ, ոչ էլ վատ, գիրքը բաց չեն թողնում հենց միայն նրա համար, որ դա գրված է հասարակ ժողովրդին՝ ընդհանուրին հասկանալի լեզվով. իսկ գրաբարը,— որով այժմ էլ խեղճ մանուկներին տանջում են, և ոչ թե ուսուցանում, որով ժողովրդից ոչ ոք ո՛չ գրում է, ո՛չ էլ խոսում, բացի հոգևորականներից, որոնք շատ աշխարհականներից վատ են հասկանում այդ լեզուն,— աշխարհաբարից այնպես է տարբերվում ինչպես նոր հունարենը հնից, իտալերենը՝ լատիներենից և այլն: Մյուսը քերականությունն էր, ծավալով ոչ-մեծ, որ ցույց էր տալիս երկու լեզուների՝ <գրաբարի և աշխարհաբարի> ամենակարևոր և ամենաանհրաժեշտ առանձնահատկություններն ու բնույթը: Երրորդը, գիտնական մանկավարժ Տապպի անմահ ստեղծագործությունն էր, որը, նման երկերով ամենահարուստ երկրում՝ Գերմանիայում արժանացել է արդեն շուրս հրատարակություն: Գա նրա ընդարձակածավալ ուսուցանանքներն քերականությունն է, որը նույն նպատակով վերակադմել և վերամշակել եմ հայերի համար: Հանգուցյալ Ֆիլիքել-աղյուտանտ կոմս Բենկենդորֆը և ժողովրդական լուսավորության մինիստր պարոն կոմս Ուվարովը այդ աշխատանքների համար ինձ քաջալերեցին, Ս. Պետերբուրգի ակադեմիան ավելի քան լավ դիտարկելով հավանություն տվեց, բայց, այնուամենայնիվ, նույն (Քիֆլիսի) գիմնադիպի խորհուրդը շքանշանաց գործարարության թույլատրել միայն նրա՝ համար, որ դրանք իմ աշխատարկություններն էին:

Այո, խորհրդի անդամներից մեկը, ավագ ուսուցիչ Ֆ<իլադելֆինը> դեռ համարձակվեց արտահայտվել ահա թե ինչպես. «Կառավարությունը ցանկանում է ոչնչացնել տեղական լեզուները, իսկ դուք ուղո՞ւմ եք դրանց կրկին կենդանացնել և ամրապնդել»: Մինչդեռ կառավարությունը, շքավականանալով նրանով, որ թույլատրել է և օրենքով որոշել տեղական լեզուները դասավանդել Անդրկովկասի բոլոր ուսումնարաններում, նաև երկու տեղ՝ Ս. Պետերբուրգի և Կադանի համալսարաններում բաց է արել արևելյան լեզուների ամբիոններ՝ ընդունակ և պիտանի թարգմանիչներ պատրաստելու համար, իսկ ո՞րտեղ կարելի է այդպիսիք ավելի լավ և ավելի հեշտ պատրաստել, եթե ոչ հայրենի երկրում, ուր թե՛ լեզուն է կենդանի և

թե՛ ժողովուրդը, և պատանուն կարող են ավելի շուտ սովորեցնել, քան ինչ օտար երկրում պրոֆեսորների մեկ կամ մեկ ու կես ժամ տևող դասախոսությունները: Եվ ուսումնական մարզում 11 տարվա իմ ծառայության ընթացքում ինչքան ցանկացել և կարողացել եմ՝ աշխատել եմ հօգուտ Անդրկովկասի այն ժողովուրդների, որոնք, վրացերենից բացի, հիմնական ուսուցման համար չունեն ոչ մի ձեռնարկ: Այդ գրքերը փտում են փոշու մեջ, ինչպես և իմ բոլոր իղձերը, ցանկությունները և թույլ գիտելիքները՝ սառած սրտումս, որը չի ցանկանում և չի սպասում պարզների, բայց և չի ցանկանում ենթարկվել ճշումների: Սակայն ես շատ հեռացա ուղիղ ճանապարհից: Նախախնամությունն ամեն ինչ կպարզի իր ժամանակին. ես հույսս նրա վրա եմ դրել, և չուզում եմ: Մեր ուսումնարանների մասին խոսելու և դատելու ժամանակը չէ հիմա:

Մեր քարավանը, որ այժմ բաղկացած էր ավելի քան քսան հոգուց, զվարթ շարժվում էր դեպի Արփաշայի ափերը: Անապատը և ցերեկվա տապը ոչնչով չէին ընդմիջվում, ավելի քան մի ամբողջ շաբաթ միայն կախարդական երազանքներից և անքնությունից հուզված և անհանգստացած, մայր բնությունը, վերջապես, պահանջեց այնքան բնական, յուրաքանչյուր մահկանացուի համար այնքան քաղցր տուրքը, և ես, չնայած պատտու, ինչպես և դոկտոր պատվավոր կոչումներին, որ ձրի, առանց տանջալից բռնությունից, պարզեցի էին ինձ իմ բարի ընկերները, չնայած Տրդատի, Հայկի և Գագիկի պանծալի անուններին, որոնցով նրանք ջանք էին գործ դնում իմ մեջ ներարկելու որոշ չափով եռանդ, առույգություն և կյանք, մինչ այն ժամանակ չէի կարողանում ազատվել Մորփեոսի հրապուրանքից, անքնության և քնի կախարդական աշխարհից, քանի դեռ աչքերս չէին բարնկվել վերոհիշյալ գետի ափերին բացվող հիասքանչ պատկերներով, գետի, որ մոլեգնում և կայտոում էր հսկայական ժայռերի և լավանների միջով, որոնք նույն բնույթն ու հատկանիշը ունեն, ինչ որ Արաքսի մերձակայքում, սակայն, որոնք իրենց մեծությամբ և վայրի տեսքով տասնապատիկ ավելի սարսափելի և ավելի ազդու են նրանցից: Թե որ գերեզմանիս մեջն էլ լսեի «Բազարան» անունը, կհառնեի դամբարանից, որպեսզի երկրպագել հայրենի սրբություններին ու հնություններին, այն ինչ իմ աչքերի առջև կանգնած էր նա, քաջ և բարեպաշտ Բագրատունիների առաջին սրբազան աթոռանիստը, երկար ժամանակ նաև նրանց արքայական դամբարանը. ընկած էր նա մեզանից հեռու, թուրքական սահմանի վրա, ավերակների կույտերի, լավաների և անմատչելի ժայռերի մեջ, որոնք հեռագիտակի օգնություն էին սպանանում, որպեսզի կարելի լիներ ավելի ազահաբար, ավելի անհագուրդ կերպով ներսուզվելու նրանց խորհրդի, վեհության, բարբառոսներից

գրավեց և հրի ու սրի մատնեց: Կապույտ բերդը ևս ոչ նվազ կարևոր էր թե՛ իր դիրքով, և թե՛ նրա շուրջը տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններով: Արդյոք դա այժմյան Մաղաք բերդը չէ՞, որի մասին հետուխկ Բագրատունիների տիրապետության շրջանում, ինչպես նրանց, այնպես էլ ժամանակի բոլոր իշխանների և հարուստների կառուցած վանքերի մասին խոսելն ավելորդ է:

Հ ա տ վ ա ծ 7

ԱՐՓԱՉԱՅԸ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆ ՆՐԱ ՀՈՎՏՈՒՄ

Ինչպես առաջ էլ հիշեցրել եմ, անցյալի այդ բոլոր վսեմ մնացորդները, որոնք տարածված են հատկապես Արփաշաշի աջ ափին, պետք է տեղում տեսնել և համոզվել. պետք է տեսնել այդ սեպածև քարաժայռերը, որոնք հավիտենական պարիսպների նման կանգնած էին գերազանցապես արևելքի դեմ հանդիման, որտեղից էին բարձրանում քաղաքական փոթորիկները բոլոր ժամանակներում. վերջապես, դիտող, փորձառու հայացքով պետք է ընդգրկել անծայրածիր ու անսահման այդ ամբողջ հարթավայրը, որ կազմում է այժմյան Ալեքսանդրապոլի գավառն ամբողջությամբ, ուսական Հայաստանի մի մասը և Կարսի փաշայությունը, որ գտնվում է գետի աջ ափին, և որը ամբողջ Ասիայում հայտնի է իր բարեկերտությամբ, առողջ կլիմայով և փարթամ ու հարուստ արոտավայրերով. այդ ժամանակ միայն, թերևս, կարելի կլինի լիովին հասկանալ հայ թագավորների և ժողովրդի հերոսական, միաժամանակ նաև գործունյա ոգին, արևմտյան Ասիայի այդ փյունիկեցիների, որոնք խաղաղության օրերին աշխատասեր են և հեզ, թշնամիների սրերի դեմ՝ արիասիրտ և համբերատար, մտքի և բարոյական ուժերի զարգացման մեջ՝ ճոխ և քնքուշ, ազգային սրբությունների անձեռնմխելիությունը պահպանելիս՝ հպարտ և անընկճելի, և որոնք, վերջապես, կովսանձոր են եղել բոլոր ժողովուրդների միջև՝ բոլոր դարերում:

Պատմությունը լռում է այն ժամանակների մասին, երբ այդ ժողովուրդն էլ թափառական կյանք է վարել, ինչպես դա տեղի է ունեցել հին և նոր աշխարհի բոլոր, նույնիսկ ամենաքաղաքակիրթ ժողովուրդների կյանքում: Նրանց լեզուն, կրթությունը և քաղաքացիական կազմակերպությունը գալիս են նախապատմական ժամանակներից, և Քսենոֆոնը 400 տարի Քրիստոսի ծննդից առաջ նույնիսկ նրանց գտել է այն վիճա-

զում, ինչ վիճակում որ մենք նրանց տեսնում ենք այժմ: Ուր որ հասել է այս ժողովրդի ձեռքը՝ մեղունների պարսի նման՝ ընտրել է իր պաշտպանության համար բնական ամրություններ, իր գործունեության համար՝ նպաստող և բարեբեր վայրեր: Մի ոտով կառչելով իր հայրենի ժայռերի և լեռների ամրություններին, նա իր հարևաններից շատերի նման չի սպասել հարմար առիթի և ռուպեի՝ գիշատիչ զազանի նման օգտվելու ուրիշի բարիքից, այլ մեղվի նման կայտառ և ժրաջան, եռանդով և սիրով թռել է թե՛ հեռուները, թե՛ ծաղկալույց, փարթամ իր դաշտերը՝ կյանքի հյուսել հավաքելու. նա ոչ-նվազ շահով աչքի է ընկել անվեհերությամբ, համարձակությամբ և մոլեգնությամբ՝ թշնամուն ետ մղելիս, երբ վերջինս, առանձին-առանձին հարձակվելով, փորձել է դիպչել նրա փեթակներին. վերջապես, իր ամբողջ գործունեությունը փոխադրել է օտար երկրներ, ուր նա ցրիվ է եկել՝ իր հայրենիքը, մասամբ, նույնիսկ հզորագույն պետությունները տակն ու վրա անող բազմացեղ բարբարոսների անթիվ հորդաներին միահամուռ դիմադրելիս:

Քրիստոնեությունը, երկրի ֆիզիկական դիրքը և Հայկի զավակների բնածին հակումը նստակեցության, աշխատասիրության, բարգավաճման,— այլ ոչ միայն սոսկ արդյունաբերելու, որով այժմ նրանք աչքի են ընկնում և որի համար նրանց այնքան դաժանաբար և անարդար կերպով մեղադրում են,— բոլոր բարբարոսներին և ոչ բարբարոսներին զրգոցելի և հրապուրեցիկ ո՛չ միայն բաժան-բաժան անելու նրանց հողերն ու զանձերը, այլև կլանելու հենց ժողովրդին, ամենաթանկագին այդ գանձը՝ իրենց երկրները և պետությունները մշակելու և հարստացնելու համար: Շահ-Աբբաս մեծը Հայաստանն ամայացրեց հենց միայն նրա համար, որպեսզի Պարսկաստանը ծաղկեցնի: Նա Սպահանում հայերի համար տաճարներ և պալատներ կառուցեց, որ նրանց ստիպի մոռանալ իրենց հայրենի տաճարներն ու պալատները, որ նրանք, այդպիսով, սիրով ապրեն ու աշխատեն օտար երկրում: Իսկ այժմ այդ ապարանքները մնացել են ամայի, անշուք, որովհետև մեծ նվաճողի և քաղաքադեհի հետնորդները այնպես չհասկացան և նույնիսկ հիմա այնպես չեն հասկանում պետության իսկական շահը: Թուրքերի և պարսիկների մեջ այժմ էլ յուրաքանչյուր ուղղափառ մահմեդականի վրա անհրաժեշտ պարտականություն է դրվում՝ գեթ զգեստով պատսպարել բաց դաշտում քնած Արամի զավակին: Խելացի թագավորներն ու օրենսդիրները մտածում և դատում էին այսպես, իսկ ամբոխն այլ կերպ վարվեց: Ռուսաստանի և եվրոպական այլ պետությունների՝ հայերին տված հրովարտականերն ու արտոնությունները պարզ կերպով ապացուցում են նրա կարևորությունը քաղաքական կյանքում: Թուրքիան և Պարսկաստանը եր-

բեք շին մոռանա այն վերքերը, որ նրանց հասցրին այդ երկրներից հեռացող և Անդրկովկասի զանազան մասերը վերաբնակված հայ գաղթականները՝ 1826—1829 թթ. Ռուսաստանի՝ հիշյալ պետությունների հետ վարած պատերազմից հետո: Ոչ պակաս ճշմարիտ է և այն, որ այդ ժողովրդից խլում են նրա մարտական ոգին:

Գարավոր ստրկությունը, իհարկե, զինաթափ է արել հայերին և նրանց վրա թողել է անվճարականության կնիքը, և շատերի մեջ առաջացրել զբղձանք դեպի զենք կրելը, մի բան, որ հատկապես նկատելի է թուրքահայերի, մասամբ նաև պարսկահայերի մեջ. սակայն, մի՞թե Ղարաբաղի հայերը դրանց եղբայրները և դավանակիցները չեն, որոնք համարյա մինչև մեր դարի սկիզբը, շրջապատված տեղի բեզբրով և խաներով, ունեին և պաշտպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը: Ղարաբաղի մեկիքները իրենց հարևաններից ոչ պակաս աչքի են ընկել մարտական գործերով և ոգով: Մի՞թե նույն այդ ոգով և կյանքով չե՞ն ապրում Զերթեղահայերը՝ նույն այդ լեռնցիների նման: Մի՞թե հայեր չեն եղել քրդական շատ ցեղերի և համայնքների նախնիները, որոնք բռնությամբ են ընդունել թե՛ մահմեդական կրոնը, թե՛ ապրելակերպը, և թե՛ այդ վայրենիների բնավորությունը: Հայեր չե՞ն, միթե, Խոսրով և Մանուչար խաները, — Թիֆլիսի գերիները, — որոնք մեր օրերում դրդացրին ողջ Պարսկաստանը: Կողմասի տարեգրություններում դեռ ինչքան հուշակավոր հայերի անուններ կան՝ նրա՛ հյուսիսի արծվի պաշտպանության տակ մտնելու ժամանակներից: Բաղական է միայն նրանց առաջ մղել, այն ժամանակ նրանք կլինեն բոլորովին նույնը, ինչ որ էին առաջ՝ կգործեն և՛ մտքով, և՛ զենքով: «Հայերին մեծ առաքա է սպասում», — հաճախ ասում էր ինձ սենատոր Հ<անը>, որ ինձ սիրով էր վերաբերվում: Տա՛ աստված. մենք դրան էլ սպասում ենք, և ցույց կտանք, որ Հայկի և Ռյուրիկի արժանի զավակներն ենք:

Ժամանակին միլիոնավոր ժողովրդի եռուզեռով լցված վայրի ժայռերի մեջ, ցրտաշունչ, ջինջ, աշնանային այդ գիշերը, փրփրաբաշ Արփաշայի մոնչլունի տակ, գզգզված, ծակծկված քրդական վրաններում, որտեղ ամեն կողմից փչում է քամին, — այդ անհանգիստ, անհաշտ ժողովրդի կեղտոտ, ծխացող գետնափոր ձմեռանոցների մոտ մեր անցկացրած երկուշից ավելի ուրախը՝ հավիտյան մոլեգին, հավիտյան հառաչող այդ գետը տեսել էր միայն Բագարանի և մեզանից 30 վերստից ոչ ավելի հեռավորության վրա գտնվող Անիի ծաղկման օրերին: Ռուսական ինքնաեռի խլթիթոցը, անգլիական պորտերի փրփրալը, շամպայնի և նոյան այգիների բարերար հյութի շվոցով ցայտալը, մեր բոլոր ընկերների, նույնիսկ՝ խեղդող-նեղլիկ խցերից դուրս պրծած էջմիածնի վանքի խաղաղ բնակչի բարեկամական,

սրտալի տրամադրությունը, — այս բոլորի հանդեպ խիստ հակադրություն էին կազմում՝ սև, կիսամերկ, լայնաթիկունք, հաստափոր և ընդհանրապես շողիկ, բայց ուրախ քրդահիները իրենց խայտաբղետ զգեստներով, քրդահիներ, որ այդ վայրի, տխուր վայրերում իրենցից ներկայացնում էին կենդանի ֆուրիաներ, որոնց համար այդ րուպին ո՛չ մեծ Մոզոլը, ո՛չ չինական կայսրը՝ իրենց ամբողջ փայլով ու հարստությամբ չէին թվա ո՛չ այնքան շքեղ, ո՛չ էլ այնքան սարսափելի, որքան մեր համեստ քարավանը. նրանց սահմանափակ երևակայության մեջ այդ անապատում, մեր քարավանի նման ոչ մի բան երբեք չի խախտել նրանց մշտական հիացմունքը դեպի իրենց արծվաքիթ, սարսափելի ամուսինները, խայտաբղետ բաճկոններով, մերթ կողքի թեքված, մերթ գլխներին բոգած ցցված կարմիր քուղններով, լայն, քաթանե սպիտակ շավվարներով, զինված՝ կեռ թրերով, ասրճանակով, վահանով և եղեգնյա նիզակով՝ ծայրը ցցունքով զարդարված. ամուսիններ, որոնք իրենց կանանց չեն տարբերում իրենց իսկ փոքրիկ, նիհար, բայց ամրակազմ, կրակոտ և դիմացկուն ձիերից: Այդ վայրենիների ըմբռնումով, միայն ստրկությունը, տանջանքը, ահ և անսահման իշխանությունը ի վիճակի են ինչպես ձիերին, այնպես էլ կանանց սանձահարելու, զսպելու և սովորեցնելու՝ լուռ ու մունջ հնազանդվել իրենց գազանաբարո տերերի կամքին, քմահաճույքներին և կրքերին:

Հ ա տ վ ա ծ 8

ԱՆԻԻ ՃԱՆԱԳԱՐԸ

Մեր հեծելախումբը, որ, ի միջի այլոց, կազմված էր նաև ֆանտաստիկ կերպով հագնված բազմաթիվ քուրդ ցեղապետներից, որոնք, ասես շքախումբ կազմած, փոխառափոխ ուղեկցում էին իրենց բարի իշխանավորին, ճանապարհ ընկալ վաղ առավոտյան, թարմ եղանակին, ընթանալով սկզբում կիրճի միջով, գետի ձախ ափով, ապա կրկին հարթավայրով, ուղիղ դեպի հյուսիս, ուր գտնվում էր մեր ուղեորության գլխավոր նպատակակետը: Այստեղ էլ ես իմացա, թե ինչ առիթով էին մեզ ուղեկցում երկու երիտասարդ պաշտոնյաները. պարոն Բ<լավատսկին> իր գրասենյակի պաշտոնյաներից երկուսին վերցրել էր իր հետ, որպեսզի նրանց առիթ տա զվարճանալու և հետզհետե զարգանալու: Լավ, հոգատար իշխանավորի հրաշալի՛ հատկություն: Յուրաքանչյուրի դեմքն անհամբերություն էր արտահայտում: Մեզանից յուրաքանչյուրի լեզվի վրա պտտվում էր մի ինչ

որ բան, որ կորչում էր խոր, պերճախոս լուսնյան մեջ: Եկեղեցիների, քարվանսարանների, աշտարակների ավերակները, որոնք տրտում տեսքով դուրս էին ցցվել այդ գետի (Արփաշայի) երկու ափերին, և վերածվել էին քրդերի ձմեռանոցների,— ամենուրեք իրար էին հաջորդում: Այդ ավերակների բնակիչների ամենուրեք մեղ ցույց տված սիրալիք ընդունելությունը, Աբրահամի ժամանակների նահապետական կենցաղավարությունը, նրանց ձիարշավներն ու ձիամարզումները, նրանց թուխ, խիստ դիմագծերով դեմքը և Հոմերյան հերոսների այրական, ասպետական կեցվածքը և երկրամասի կառավարչապետի խիստ, բայց ոչ պակաս նաև բարեկամական վարվեցողությունը նրանց հետ. նրանց վարքի և կենցաղավարության նկատմամբ այն խրատները, որ երկրամասի կառավարչապետը տալիս էր նրանց, երբ այժմ, առաջին անգամ լինելով Երևանի գավառում, նա մտնում էր նրանց մենավոր վրանները. նրա առատաձեռնությունը, բնակիչների՝ նրան մատուցած ամենափոքր ծառայության համար. կառավարչապետի անօրինակ անշահասիրությունը, երբ նրան մատուցում էին դանազան, ոչ-պակաս թանկարժեք ընծաներ, ինչպես՝ ձիեր, կովեր, և այլն, մի բան, որ ասիացիների մեջ համարվում է հյուրասիրական ամենասուրբ պարտականությունը, հատկապես այն դեպքում, երբ հյուրը կարևոր անձնավորություն է, էլ չեմ ասում՝ եթե նա երկրի կառավարիչն է, որի համար Պարսկաստանում այժմ էլ ճանապարհի մեջտեղը կամ տան շեմքին ոչխար կամ գոմեշ են մորթում և գորգերով ու թանկագին կերպասով ծածկում նրա ճանապարհը. հյուրը տանտիրոջ տանից դուրս գալիս, նրան ընծա են բերում գեղեցիկ զարդարված ձիեր. այդ պարգևները, որ կամավոր են, հյուրի կողմից մերժվելու դեպքում՝ վիրավորանք է տանտիրոջ համար. կառավարչապետի փաղաքշական վերաբերմունքն ու հարգանքը ծերերի և բարեբարո մարդկանց նկատմամբ. խիստ հանդիմանություններն ու սպառնալիքները՝ անուղղելիների և իրենց վատ պահողների հանդեպ. այս ամենը, ամենը կարող էին հարուստ և հիանալի մտավոր սնունդ տալ նույնիսկ դիտողականությունից զուրկ մարդուն, բայց մենք Անիի՞ն ենք մոտենում: Մեր բոլոր զգացմունքները, մեր ամբողջ ուշադրությունը բռնկված էր միայն մի ցանկությունամբ, միմիայն մի ուխտով, սրբազան, սքանչելի, ողևառ, սրտամորմոք մի ուխտով, և այդ պահին մեր գլխով սրաթուխ և խորպակա խոյացող այն միտքն էր անցնում, թե որքան մեծ են ու պանծալի, անցողական և ունայն աշխարհիս բոլոր բարիքները և ստրկորեն դրանց հետամտող ժողովուրդները:

Գեռես հեռվից, 20 վերստից ավելի տարածություն վրա, կողք-կողքի վրա գտնվող ոչ-մեծ բլուրներից մեկի գագաթին, մեր առջև, աղոտ կեր-

պով, ուրվականի նման երևաց գունատ, դեղնա-կարմրավուն, և աշնանային արևի պայծառ շողերի մեջ սպիտակին տվող մի աշտարակ:— Անին է այդ աշտարակի հետևը,— ասում էին հաճախ մեզ ուղեկցող քրդերն ու հայերը՝ իրենց պարզսրտությամբ գովելով Անիի մե՛րթ եկեղեցիները, մե՛րթ բերդը և սրանց գեղեցկությունները, և հատկապես նրա գետնուղին, որ, ինչպես ավանդությունն ասում է և պատմադիրները հավատում են, արեւելյան ժողովուրդների համար հանդիսանում է որպես երկրորդ եգիպտական լաբյուրինթոս, որը, սակայն, իր մեծությամբ և շքեղությամբ անհամեմատ դերադանց է նրանից, ուր մտնողը, առանձնահատուկ դյուրանքի ենթարկվելով, իր առջև տեսնում է՝ շքեղությամբ ու գանձերով շքեղացուցիչ բոլորովին նոր մի աշխարհ: Խանութների մի ամբողջ շարք: մի հսկայական շուկա՝ լցված ընտիր կտորներով. թանկագին քարերով, ոսկով և արծաթով՝ յուրաքանչյուր քայլափոխին հիացմունք են պատճառում ապշած եկվորին: Խանութներից յուրաքանչյուրի մեջ, ամենալուրջ դիրքով, շքեղ հաղնված նստած է խանութի տերը, որ, համարյա կենդանի, խոսուն դիմագծերով, հրապուրում է սարսափից և զարմանքից քար կտրած ուղեվորին: Վերջինս ամենուրեք կյանք է տեսնում, բայց անշարժ, անձայն, ասես դյուրանքով ընդարմացած կյանք: Ուղևորի հետաքրքրությունը բուրբոքվում է, աչքերից փախչում է ջուրը. այդ բարիքները թեկուզ ամենափոքր չափով վայելելու ցանկությունից թրթռացող սիրտը այլևս ի վիճակի չէ դերժ մնալ գալթակղությունից. ձեռքն ակամայից ձգվում է դեպի ոսկու կույտը՝ շոշափելու այն, և մի ակնթարթում թե՛ տեղը, թե՛ նրա գանձերը փոշի են դառնում և շար ոգիների խարդաղանքով այստեղ ընկած գծբախտը կենդանի թաղվում է առհավիտ՝ հաղաբավոր անցքերի, սենյակների և փողոցների սլորմապտույտներում, որը ոչինչ չնշանակող հունական լաբյուրինթոսը չէ՛, այլ թուրքական, շատ հաջող բնութագրող՝ Գեղարգյավազը, որ բառ առ բառ նշանակում է հետևյալը. «Կզևա՛ շի դառնա»:

«Հաղար ու մեկ գիշերներում» Շեհերազադայի հեքիաթների ընթերցողները այս դեպքում շատ լավ կարող են բացատրել Անիի հազար ու մեկ հայկական եկեղեցիների այլաբանությունը, համեմատելով այն արաբական հեքիաթների թվի հետ, և որոշել, թե ո՞րտեղից է վերցրած ստեղծագործական երևակայությամբ միայն գունազարդված այդ «Գեղարգյավազի» առասպելների սյուժեն: Ոչ պակաս տարօրինակ է նաև այն, որ մեր արեւելցի հեքիաթ ասացողները այդ բոլորը պատմում են այնքան կենդանի, ճշմարտանման և նույնիսկ բնականորեն, հիշատակելով թե՛ տարին, թե՛ այնտեղ կորածների թիվը, որ նման խորամիտ, բայց իրենց տեսակի մեջ գեղարվեստական-հրաշապատում, մտացածին. բաներին չհավատացողն էլ,

ակամայից, սարսուռ է զգում՝ լուկ միայն հետաքրքրութիւնից իրեն նման փորձութեան ենթարկելու մտքից:

Միջին դարերում, բոլոր ժողովուրդների մեջ, — նույնիսկ քրիստոնեայ, — որոնք այդ ժամանակ զորեղ էին և Բագրատունի հայ թագավորական դինաստիայի հետ հարաբերութիւններ էին պահպանում, միայն արաբները, այդ ազնիվ, անզուգական, զարգացած և մեծահոգի ժողովուրդը և նրա՝ ո՛չ նախանձից, ո՛չ ընչաքաղցութիւնից և ո՛չ էլ շարութիւնից շփուրացած, բայց բոլոր մեծ, բոլոր գեղեցիկ գործերով ոգեշնչված խալիֆները թե՛ Բաղդադում, թե՛ Կորդուբում՝ Հարուն-ալ-Ռաշիդը, Ալ-Մանսուրը, Մաքսամը, Խարաշ-Ամիրը, որոնց անուններով պարծենում է նաև քրիստոնեայ ժողովուրդների պատմութիւնը. միայն խալիֆները՝ Մեքքայի մարգարի համեստ հետևորդները գիտեին և ըմբռնել էին, դեռևս Քրիստոսի ծննդից հետո, 5-րդ դարում հանգած, և կոպիտ ու վայրենի հարևան բոլոր ժողովուրդների մեջ այնքան ուժեղ, այնքան օգտակար Մեծ Հայաստանի հզոր թագավորութեան վերականգնման ամբողջ կարևորութիւնը, և ձգտում էին ամեն կերպ սատարել, ուժեղացնել և զարդարել նրան՝ համոթ և ի նախատինս մեր քրիստոնեայ եղբայրակիցներին: Խոսքս վերաբերում է ոչ այլ ոքի, քան հույներին և նույնիսկ վրացիներին, որոնք, օգտվելով մերթ հունների և մոնղոլների արշավանքներից, մերթ պարսիկների և թաթարների կատարած ավերածութիւններից, քաղցած անզղների նման պատրաստ կանգնած, հարմար ժամանակ և առիթ որսալով, իրենց կիրճերից և ծակուծակերից նետվում էին պատառոտված, արդեն պատրաստի որսի վրա, իրենց ստոր կրքերին՝ ընչաքաղցուրջներ և կրոնական անհանդուժողականութեամբ հագուրդ տալու համար: Բայց նրանց, ինչպես և նրանց արարքների մոլի դրվատողներին, թիֆլիսի երիտասարդութեանը, կպատժի պատմութիւնն ու քննադատութիւնը. դրա համար էլ դիմենք վերջիններիս. դեռևս վիճելու ժամանակը չէ:

Աշոտ III Ողորմածը և առաջին օծյալ Բագրատունի թագավորը, որ Անին իր արքայանիստը դարձրեց <961> թվին, առաջինը Բաղդադի խալիֆ Մաֆսամից ստացավ թագ և արքայական բոլոր նշանները: Նրա որդին՝ Սմբատը, որին Աշխարհակալ են կոչել, նույն թագն ու արքայական նշաններն ստացավ երկու անգամ, բայց Գագիկը, այդ թագավորական տան վերջին զարմը, դավաճանորեն հրավիրվելով Կոստանդնուպոլիս, մեռավ տարագրութեան մեջ, որպես արքայական...

Այսպիսով, արաբները, որոնց թուլացումով թուլացավ նաև Բագրատունիների թագավորութիւնը, իրենց ամբողջ ճանապարհին՝ Արաբիայից մինչև Հայաստան, տեսնելով միայն տափաստաններ և կավե քաղաքներ,

ինչպիսին են, այժմ էլ, մեծ մասամբ Ասիայի քաղաքները, այնքան սերտ հարաբերութեան մեջ լինելով հայ թագավորների հետ, — նրանք իրենց տոթակեզ, ամայի անապատներում, օժտված լինելով վառ, գունագեղ երևակայութեամբ, հասարակ հովիվների՝ իրենց եղբայրակիցների մոտ այլ կերպ չէին կարող մեծարել Անին՝ ծաղկավառ դաշտերի և քաղաքների, շքեղ պալատների և արքայական պերճանքի մեջ, ասես հանճարով ոգեշնչված, սքանչելի Անին, քան նման շափազանցութիւններով, մտացածին բաներով, տարածելով առասպելներ Գեղար-գլայմազի կամ այդ քաղաքի տակ եղած լաբչուրինթոսի մասին, որ, նույնիսկ պատմաբանների նկարագրութեան համաձայն, անցնում է ո՛չ միայն քաղաքի ամբողջ ներքին մասի երկայնքով, այլև, կազմելով երկրորդ գետնուղին, ոլորվում է Արփաշայի մոտով, մինչև նրա արևելյան ափերը: Սառն բանականութեան տեր մարդու համար, իհարկե, այդ մասին մտածելն անգամ ծիծաղելի է, բայց այստեղ կրկին ցայտուն կերպով աչքի է զարկում պատմական այն կարևորագույն փաստը, թե այդքան կարճ ժամանակի մեջ փառքի, հզորութեան և մեծութեան ի՞նչ աստիճանի էր հասել հայ ժողովուրդն իր գործունեութեամբ, ուժով, ճաշակով և արվեստով, որոնց մեջ, չնայած իր դժբախտ ճակատագրին, այդ ժողովուրդը միակն է:

Այսպիսի մտքերով և գրույցներով աշխուժացած, ճանապարհի հեռավորութիւնից և քարավանի դանդաղ ընթացքից դառնացած, հետզհետե մոտենում էինք հեռվից մեզ երևացող ըղձալի ուրվականին այն աշտարակի, որ Անիի՝ վերջ մեր նկարագրած ծաղկած օրերին հանդիսանում էր ամբողջ շրջակայքի վրա իշխող առաջին դիտանոցը, որ գտնվում է այժմյան կազակային պահակակետում, այդ քաղաքից երեք վերստ հեռավորութեան վրա՝ ուղիղ դեմ-դիմացը այն սարսափելի բերդի, որ այժմ էլ մահմեդականների լեզվով կոչվում է Մաղասբերդ: Այս հանգամանքը ևս հիշատակում եմ հենց նրա՝ համար, որ վայրի թաթարները, գրագետ չլինելով, աղճատել կամ խառնափնթորել են հայկական բոլոր աշխարհագրական անունները այն աստիճան, որ այժմ ոչինչ չես հասկանա, սակայն Մաղաս բերդը, — չնայած որ դրա տերերը արդեն 800 տարի սրանից առաջ եղել են թուրքեր կամ քրդեր, — իր անունը անաղարտ պահպանել է, կոչվելով իր կառուցողի՝ Քրիստոսի թվականութեան 10-րդ դարում ապրող հայ իշխանի անունով, որ նշանակում է Մաղասի բերդ: Այդ անունը լսելով իմ երևակայութիւնը բոցավառվեց հարյուր անգամ ավելի: Դեռ մանկութեանս տարիներին ես ինքս երգում էի և նույնիսկ այժմ էլ հիշում եմ մի քանի հատված այդ երգից, որ հյուսել էին հայ գուսանները հիշյալ բերդի վերջին տիրակալի ողբալի մահվան առթիվ: Դա մեր ամբողջ երկրամասում

սարսափ տարածած ինքնակոչ — ավազակ Զոր-Կարա-Գյոզն էր, այսինքն՝ հզոր-սեւաշյա, որին, ի վերջո, բռնեց և գլխատեց էրզրումի զորագլուխ Քոսա-փաշան, հենց նա՛, որն Ախալցխայի տակ գերի ընկավ և մի առ ժամանակ ապրեց Քիֆլիսում: Այդ եղերերգությունը, բառացի թարգմանությամբ, սկսվում է այսպես.

Որ իմանայի՝ շէի նստի արագավազ ձին,
Երդում կոտեի՝ շէի մտնի Մաղաս-բերդ՝
Գլուխս շէի զարկի Ուշտուզլի — վեղերին.
Հե՛յ-վա՛խ, վեղիր, խի՛ղճ արա ինձ, Զոր-Կարա-Գյոզիս...

Գեպի էրզրում էր գնում իմ քարավանը՝
Արյուն-արցունքի ծովում խեղդվեց իմ ընտանիքը,
Սար ու ձոր հառաչում, ողբում են ինձ հետ
Հե՛յ-վա՛խ, վեղիր, <խի՛ղճ արա ինձ, Զոր-Կարա-Գյոզիս>:

Այժմ հասկանալի դարձավ ինձ այդ կտրիճի թե՛ քաջությունը, թե՛ ինքնավստահությունը, թե՛ սրընթաց, անվուսպ նրա ասպատակությունները դեպի շրջակա և հեռավոր վայրերը, և այն սարսուռը, որ զգում էր ամեն ոք՝ ասպետական ժամանակների այդ ստահակ հերոսի անունը լսելիս: Այդ բերդը շրջապատող հովիտը կազմում է մի սարսափելի կիրճ, որպիսին հազվադեպ կարելի է տեսնել ամբողջ Անդրկովկասյան երկրամասում: Բոլոր կողմերից բերդը պաշտպանող քարաժայռերը հազիվ մատչելի են հետիոտին, և այն էլ՝ միայն մի կողմից: Սրբատաշ քարերից գեղեցիկ կառուցված բերդը, որպես անողոր պահակ, կանգնած է առանձնակի՝ սեպածե բուրգի նման վեր ցցված ժայռի տակ, որի մոտով անցնում է, այստեղից սկսած՝ անձայն, ոչ պակաս խոր և մութ Արփաշայը, որը թերևս հենց դրա համար է ստացել Գարու-գետ անունը: Միայն նա, ով տեսել է «Խոբերտ Սասանայի» մեջ պատկերված տեսարանը՝ դերեզմանատունը և մեռելների հարություն առնելը, թերևս նա կարող է պատկերացնել կարմրա-պղնձագույն, գորշ, տեղ-տեղ սև, ատամնավոր, սրածայր, բրգաձև լույս ցերեկով անգամ սարսափ ազդող այդ ժայռերը, որոնք իրենցից ներկայացնում են, այսպես ասած, դիվային մի զբոսավայր, որտեղ սատանայապետ Սաղաջեյն իսկ իր վիզը կկտարեր, եթե ցանկանար, իր դիցուհիների հետ խրախճանք սարքել...

Աշնանային արևն արդեն թեքվել էր գեներից, և մենք ստիպված եղանք կանդ առնել երեք բլրածև ժայռերի սահմանագծին՝ մեր նպատակակետը հանդիսացող Անիի հարավային նախադռներին: Անհամբերությունից սիրտս թրթռում էր, աչքերս ագահորեն փնտրում էին սիրելի քաղաքը, հարթավայրն ավելի ու ավելի ընդլայնվում էր, հորիզոնը հարվում էր ջինջ, անամպ օդային օվկիանոսի գեղեցիկ կապույտի մեջ, և հանկարծ, — սիրելի՛ ընթերցող, ների՛ր, լեզուս չի համարձակվում բստերով արտահայտել և՛ վեհ, և՛ հուզիչ, և՛ սրտատուչ, և՛ ցավատանջ ու վշտագին իմ բոլոր զգացմունքներն ու տալավորությունները, — և հանկարծ, օ՛ հրաշք, մեզ երևաց խորհրդավոր քաղաքի վիթխարի զանգվածն իր բազմաթիվ զմբեթներով ու զմայլելի ու արտասովոր վիթխարի պարիսպներով:

Անին առաջին անգամ ես տեսել եմ ոչ այդ կողմից: Եվ ո՛չ մի կողմը չի կարող այնպես ուժեղացնել տալավորությունը կամ այնպես ապշեցնել հետաքրքիր այցելուին, — հստակապես մալրամոտի պահին, — ինչպես այդ կողմը, որ երկար, շա՛տ երկար սպասումով կեղեքում է ուշադիր ուղևորի խանդավառված հոգին, և, մի վերստից ոչ ավելի հեռավորության վրա, ինչպես ասիլո՞ մեջ, բաց է անում տենչալի, խորհրդավոր քաղաքի բոլոր հմայքները: Մյուս կողմերը բաց են և կորչում են հսկայական հարթությունների հետ միասին անձայրածիր կապույտի մեջ, որը շրջափակում են՝ Ալեքսանդրապոլի գավառից աչն կողմը վեր խոյացող՝ Կարսի, Զըլզրի, Փամբակի և Ալազյայի լեռները: Թերևս, արդեն, շափից ավելի շատ խոսեցի՝ այդ սրբազան հնություն հետ կապված հիշողությունների առթիվ հոգիս ալեկոծող զգացմունքների մասին. բայց նկատի ունեցեք նաև, որ նա, Անին, քրիստոնեության արգասիքն է, բոլորից հալածված՝ և՛ վերջին, և՛ նորագույն դարերում, բոլորից հետապնդվող. աստվածային հալատի աղանդի պատվարը. որ դա ստեղծագործությունն է մի ժողովրդի, որ չի եղել հոռմեացիների նման՝ նվաճող. մոնղոլների և պարսիկների նման՝ բազմաքանակ, հնդիկների, շինացիների և հույների նման՝ առատաձեռն բնությունից և հազարամյա հանգստավետ կյանքով փառաբանված. ու երկրի հարստությամբ ողողված, և ո՛չ էլ ուրիշների արյամբ և զանձեղով է հարբստություն ձեռք բերել. դա ստեղծագործությունն է՝ իր սեփական ջանքով ու աշխատանքով փառքի ու մեծության այդ աստիճանին հասած, խաղաղ, գործունյա, բայց դաժան բախտի բերումով մեծ ու անթիվ բոլոր նվաճող-

ների խաշուղիների վրա ընկած մի ժողովրդի,— ի նկատի ունեցեք այս բոլորը, և դուք կարող եք ինձ հետ լիովին բաժանել իմ՝ և՛ օրինական խանդավառությունը, և՛ արդարացի վիշտը, որպիսի զգացմունքներ իսկական քրիստոնեական, իսկական մարդկային հոգում չեն կարող առաջ բերել ո՛չ Հոռմը, ո՛չ Բյուզանդիոնը, ո՛չ Եգիպտոսը և ո՛չ էլ Բաբելոնը:

Անին տեսնելուց անմիջապես հետո, մենք արդեն կանգնած էինք կազակների պահակակետում, որ գտնվում էր գետի այս ափին՝ Անիի ուղիղ դիմացը: Պետք չէր ժամանակ կորցնել: Մենք ոտքով իջանք դաշտը, որպեսզի, որքան հնարավոր է շուտ՝ հասնենք քաղաք: Մի քանի շիրիմներ, և մեզանից ձախ, արևմտյան կողմում, բավականին հեռու, թեք ժայռի վրա կառուցված մեծ եկեղեցին մեզ հանդիպած առաջին առարկաներն էին, որոնք հիմք էին տալիս եզրակացնելու, թե հնում քաղաքի այդ մասն էլ բնակավայր է եղել: Վայրէջքը բավականին նեղ էր ու ոլորապտույտ, և Արփաշալը, իր հոսանքի ամբողջ ընթացքում ոչ մի տեղ այդքան դիք, բարձր ափերի մեջ չի սեղմված, ինչպես այս մասում: Մենք ուշադիր դիտում էինք հանդիպակաց աշտարակներն ու եկեղեցիները, երբ հանկարծ, ավելի կարևորագույն մի առարկայով դյուրված, ակամա շտապեցինք այնտեղ, դեպի այդ առարկան: Դա եռաշերտ կամուրջն էր, որ քաղաքը միացնում էր մեր սահմաններին: Եթե այնպիսի մի գիտակ-ճարտարապետի, ինչպես պ. Չ<երնյավսկին> է, այդ ամբողջ աշխատանքը թվաց մի հրաշալի գործ, ապա ինձ ասելիք չի մնում: Կամուրջի նախագծի, մտահղացման և կառուցման հստակությունը, ճշգրտությունը և գեղեցկությունն աննման են, իսկ գետի վրայով ձգված կամարը՝ մեծությամբ և նրբակերտությամբ արվեստի մի հրաշալիք է: Կարող էիր կարծել, թե արվեստագետը հենց նոր միայն թողել է աշխատանքը՝ եթե ներքևում, այս ու այն կողմ ընկած մի քանի բեկորները քեզ դուրս չբերեին այդ հաճելի խաբկանքից: Նույն բնույթն ունեն նաև քաղաքի բոլոր շինությունները: Կամուրջը, որ ամբողջական զիճակում ունեցել է ավելի քան 12 սաժեն (այժմ՝ 10 սաժենից ոչ ավել) բարձրություն և 8 սաժեն երկարություն, բաժանված է երեք հարկի՝ երեք կարգի անցորդների համար, այն է՝ հետիտոն գնացողների, թեթև հեծյալների և բեռնված ձիերի: Դատելով կամուրջի դիրքից և կառուցվածքից, նրա վրայով կառքով անցնել հնարավոր չի եղել: Արփաշալը, տարվա այդ եզանակին էլ, երբ ջուրը շատ պակասած է լինում, շատ քիչ անցանելի է նույնիսկ հեծյալ ուղևորի համար: Դաշտավայրը և նրա ամբողջ շրջակայքը, դատելով խոտերից և ծաղիկների չորացած ցողուններից, գարնանը պետք է որ սքանչելի լինի: Այդ նվիրական դաշտից իմ վերցրած մի

քանի սերմերը՝ այդ օրվա և այդ վայրի թանկագին հիշատակներ կմնան:

Չիով դժվարությամբ անցնելով գետի մյուս կողմը, մենք այժմ բարձրանում էինք նույն այն ճանապարհով, որով 800 տարի սրանից առաջ անցել էին թագավորներն ու իշխանները: Մի փոքր ձիավարելով քաղաքի հարավային մասով աղեղի նման ձգված զառիվայրով, որ ընդհատվում էր անթիվ քարանձավների և փոսերի սև բացվածքներով, որոնք դուրս էին հանել իրենց երախները՝ կուլ տալու այդ նվիրական սրբություններն իրենց հետաքրքրությամբ վիրավորող հանդուգն հողածիններին, մենք արդեն կանգնած էինք լուռ գերեզմանային Անիի կենտրոնում: Այստեղ, Հայկի որբացած զավակը կամ հյուսիսի ազնիվ որդին,— որ ոչ նվազ ակնածանքով երկրպագում է իր թագավորի գայիտոնով փրկված և բարերարված բոլոր ժողովուրդների թանկագին սրբություններին,— թո՛ղ կոչեն երկնային հրեշտակներին, առ ամենարարձյալի գահը,— ուր գտնվում են այս տաճարների կառուցողները՝ երանության մեջ՝ հավիտենական լուսապսակով սրակված,— որպեսզի Արամյան տունը պահպանվի դառն ու անողորմ ճակատագրի հետագա ավերածությունից: Ահա այս առաջին ալեկոծ զգացմունքը, որ ճմլում է մարդու և սիրտը, և աչքերը, որոնց խիստ կսկիծ են պատճառում թե՛ այս սրբավայրը, թե՛ թախծալի, բայց դեռևս փառահեղ հուշարձաններն ու նրանց հետ կապված հիշողությունները: Բայց ինչո՞ւ բայ անել այն մուտքը և այն վայրը, որտեղ բարձրացել և որտեղ խախտված են միլիոնավոր անմահ հոգիներ. ահա՛, դարձյալ, նրանց ստեղծագործությունները, որ ավելի կենդանի, քան լեզուն ու գրիչը, խոսում են այն ամենի մասին, ինչ որ եղել ու անցել է,— և անցել է առհավե՛տ...

գետ Ա. Հաբատաճառեանին՝ հրատարակելու համար: Գրանք լույս տեսան նրա մահվանից հետո միայն, 1849—56 թթ. ընթացքում, Գերմանիայում:

Արովյանի հայերեն երկերի հրատարակությունն սկսվում է 1850 թվականից. սկզբնորում՝ պատահական առիթներով («Աշխարհիկ բարբառ երևանցի հայոց» ակնարկը «Արշալույս Արարատյան» լրագրի 1850 թ. № 360-ում, «Աղասիի երգը» Գամառ Քաթիպայի երգարանում— 1856 և Պոլսի «Մեղվում»— 1857, № 21), իսկ 1858-ից՝ լայն ծավալով: Այդ առումով՝ լուրջ ու շնորհակալ գործ են կատարել «Մեղու Հայաստանի» լրագրի և «Վոտնկ հայոց աշխարհին» ամսագրի հրատարակիչները և մշակութային նշանավոր գործիչ Լ. Փոնդոյանը՝ խորհրդականներ ունենալով Արովյանի սիրելի աշակերտներ Գ. Խատիսյանին ու Գ. Աբրիմյանին, մտերիմ բարեկամ Մ. Տեր-Աղաբաբյանին: 1858-ին Տիֆլիսում լույս տեսավ «Վերջ Հայաստանին», 1860-ին՝ «Ջանգին», 1862-ին՝ «Նախաշաղիղ կրթության» դասագրքի վերամշակված տարրերակի առաջին մասը, 1864-ին՝ «Պարոպ վախտի խաղալիքը» և «Հազարփնին» պոեմը, դանազան պատմվածքներ, բանաստեղծություններ ու նամակներ. 80—90-ական թթ. Արովյանից նոր երկեր ու նամակներ են հրատարակել Ն. Տեր-Կարապետյանը և Ա. Երիցյանը: Մի քանի նոր երկեր սպազորվեցին նաև ներկա դարակերպի «Քուրբի աղիկը», «Բարեկամի մոտ» («Անտիպ երկեր» գրքույկի կազմում, 1904), «Հազարփնին» (տարբերակ, 1912), վերատպվեց «Վերջ Հայաստանին» (1897, 1908) և այլն: Եվ այսուհանդերձ՝ Արովյանի զրական ժառանգության ճեշող մեծամասնությունը մնում էր անտիպ ու անհայտ: Միայն Երջանիկ պատահարի շնորհիվ, 1920 թ. Քոնստանդուպոլիսում, նրա ձեռագրերը փրկվեցին ոչնչացումից: Գրանք գուրգուրանքով պահում էր Արովյանի թոռը՝ քիմիկոս և բանասեր Կոստանդին Արովյանը, և 1938-ի ապրիլին հանձնարել գրողի ժառանգների կողմից նվիրաբերվեցին Սովետական Հայաստանի Գրական թանգարանին:

Արովյանի երկերի հրատարակությունն ու դիտարկումն մեկնարանումը, ըստ էության, դրանից հետո միայն սկսվեց, թեպետ հերթն էս, իրենց ծանոթ ու մատչելի կրթության օգնականներում, առև են ծանրակշիռ խոսք, մասնավորապես՝ Մ. Նալբանդյանը, Ստ. Ոսկանը, Պ. Պողոսյանը, Զովհ. Քոմսեանյանը, Ստ. Շահումյանը:

Սովետական տարիներին Արովյանի նորահայտ երկերի հրատարակման ու մեկնարանման բնագավառում որոշակի վաճառակ ունեն Ե. Շահադիլը, Ռ. Զարյանը, Լ. Մուրադյանը, Ա. Ասատրյանը: Եղիչ են Արովյանի ստեղծագործությունների համախմբման փորձեր ևս: Գեո 1897-ին մի հատորով հրատարակվեց Արովյանի՝ մինչ այդ ծանոթ կարևոր երկերի ժողովածուն («Նախաժողով Արովյանի երկերը»), իսկ ավելի քան քառասուն տարի անց, 1939—40 թթ.՝ Ն. Արովյանի քննարկ երկերի եռհատորյա ժողովածվի առաջին երկու գրքերը՝ «Երջանակ» 1947—61 թթ. ընթացքում, ԶՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Մ. Արևիկյանի անվան գրականությունների ինստիտուտը իրականացրեց Արովյանի երկերի լիակատար ժողովածվի դիտական հրատարակությունը՝ բազիլացած տասը սովոր հատորներով (ծրագրված էր ութ հատոր): Տակավին մնում են անտիպ ու չհավաքված մի շարք երկեր ու գրություններ, որոնք կարող են կազմել մի քանի հատոր:

Ցավոք, բացառություններ «Վերջ Հայաստանին» վեպի և «Պարոպ վախտի խաղալիք» ժողովածվի, Արովյանի մյուս երկերը երկար տարիներ է արդեն, որ չեն վերահրատարակվում, թեպետ Արովյանի անմահ ստեղծագործություններն այսօր էլ իրենց մառնակցությունն են բերում մեր զրական ու հանրային կյանքին, նպաստում նոր սերնդի հայրենասիրական ու ինտերնացիոնալ դաստիարակությանը, սովետական ժողովուրդներին հոգևոր մերթվեցման ու եղբայրական կապերի ամրապնդմանը:

Ներկա հատընտիր ժողովածվում ի մի են հավաքված Արովյանի այն երկերը (հարկավոր

ՄԱՆՈՒԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արովյանի գեղարվեստական երկերը իր կենդանության օրերին չեն հրատարակվել ո՛ր մամուլում, ո՛չ էլ առանձին գրքերով: Միակ փորձը, որ ձեռնարկել էր հեղինակը, «Նախաշաղիղ կրթության» դասագրքին էր (հայոց լեզվի այբբենարան և ընթերցարան), բայց այն մնաց կիսակատար: 1839 թվականին Արզանյանցիների տպարանում (Տիֆլիսում) սկսվեց գրքի տպագրությունը, բայց հազիվ 72-րդ էջին հասած՝ ընդհատվեց: Ժամանակ անց, արդեն այլ տպարանում, Արովյանը կարողացավ պատրաստել տալ ևս 24 էջ, որոնցով սակայն գիրքը չէր վերջանում: Հետագա էջերի ճակատագիրն անհայտ է: «Նախաշաղիղ կրթության» դասագրքից սու այսօր հայտնաբերված է միայն երկու օրինակ: Մեկը խիստ պակասավոր (պարունակում է 9—72 էջերը), պահվում է Ե. Զարենցի անվան գրականություն և արվեստի թանգարանում, մյուսը՝ ԶՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի՝ Մատենադարանի տպագրիչների բաժնում (պարունակում է 1—96 էջերը, սակայն շունի անվանաթերթ և նյութերի ցանկ):

Գիրքը թեև պաշտոնապես լույս չի տեսել, սակայն նրանով Արովյանը հայոց լեզու է ավանդել իր մասնավոր գագրոցի աշակերտներին: «Նախաշաղիղում» ամփոփված նյութերը (մանրապատմաներ, բանաստեղծություններ, առակներ, աղբյբներ և այլն) մեծ մասամբ փոխադրված են գերմաներեն համապատասխան գրքերից, կամ էլ ժողովրդական առակների ու դրույցների վերամշակումներ են և իրենց բուն նպատակին ծառայելով հանդերձ՝ գեղարվեստական-գաղափարական առումով կատարյալ հորինվածքներ չեն:

Գրան հակառակ՝ Արովյանը որոշակի մասնակցություն է ունեցել ժամանակի ռուսերեն և գերմաներեն պարբերականներին («Տիֆլիսկի վեղումաստի», «Պրոսպուշն ցայտոնգ», «Պրոպատոն յաճորյուխեո», «Մանկու-Պետրոսյուրդիլն ցայտոնգ», «Ջորդիլի գազետի կավկազ», «Կավկազ»), հրատարակելով վերջինների մեջ, 1831 թվականից սկսած, ուղղորդական մի քանի երկ («Վերելք Արարատի գազաթը», «Նոր վկայություն», «Նոր վերելք Արարատի գազաթը»), ազգագրական ակնարկներ («Քրդեր», «Եվրոպիներ»), հողվածներ և նկատողություններ (Հայոց կաթողիկոսի նամակը պրոֆ. Կլեոստոսին, Լ. Ալամարյանի մահվան առթիվ, ծանոթություններ է. Հերմանի՝ Ռուսական Հայաստանի մասին գրած աշխատության): 1843—45 թթ. Արովյանի բանահյուսական մի շարք նյութեր, աշուղական խաղեր և ոտանավորներ է տրամադրում (հանդերձ տողացի թարգմանություններով ու մեկնաբանություններով) գերմանացի բանաստեղծ Ֆ. Բողենշտեդին, բնախույզ-գիտնական Մ. Վագներին և տեսեսա-

խիստ ընտրութեամբ), որոնք հատկանշում են նրա գրական նախասիրությունները (թեմաներ, կերպարներ) և զաղափարական-գեղարվեստական որոնումները: Բնագրերը տպագրության են պատրաստված ըստ Արոժյանի երկերի ակադեմիական լիակատար ժողովածվի 1, II, IV, V, VII, VIII և X հատորներին: Միայն «Վերք Հայաստանի» վեպը լույս է տեսնում ըստ Պ. Հակոբյանի պատրաստած բնագրի, որ տպագրել է Երևանի համալսարանի հրատարակչությունը («Ուսանողի գրադարան» մատենաշար, 1981):

Ժողովածվի սահմանափակ ծավալը հնարավորություն չտվեց ներառելու հատկանշական էջեր Արոժյանի Գորպատյան օրագրերից, նամակներից, ուսումնական ձեռնարկներից և պաշտոնական գրություններից, թարգմանություններից: Հետաքրքրասեր ընթերցողներն այդ ամենը կարող են կարգավ Արոժյանի երկերի 10-հատորյակի համապատասխան դրքերում և «Դիվան նաշատուր Արոժյանի» երկհատորյակում, որը լույս է տեսել Ծ. Շահադեգի աշխատասիրությունում:

«ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՈՂՐ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ» (էջ 3)

Պահպանվել են սևադիր ու մաքրագիր ինքնաչիտեր և նախնական տարբերակի («Աղասու խաղը») մի մասի ձեռագիրը (ավելի քան 7000 տող): Առաջին անգամ հրատարակվել է 1858 թվականին (գրաբնական թույլտվությունը՝ 16 օգոստոսի 1857), բազմաթիվ գրաբնական և խմբագրական կրճատումներով: Հետագայում (առանձին գրքերով և հեղինակի երկերի ժողովածուներում) ունեցել է ևս տասը հրատարակություն՝ 1897, 1908, 1931, 1939 (Կրկու անգամ), 1945, 1954, 1955, 1959, 1981 թվականներին, որոնցից երկուսը՝ սֆյուռում (Պոլիս, 1931 և Բելյուս, 1954), իսկ մյուսները Մոսկվայում (1897), Տփղիսում (1908) և Երևանում: Բացի այդ, երկու անգամ լույս է տեսել վեպի համատոսած տարբերակը՝ Ստ. Զորյանի և Հ. Քոչարի աշխատասիրությամբ (1948, 1975): Մանոթ են «Վերքի» առանձին դրվագներից ու հատվածներից կազմված գրքուկներ («Միրելի հերոս» — 1905, «Վերք Հայաստանի գրքի գոհարներից» — 1912), Ս. Քամալյանի աշխատասիրությամբ, մի գրական կամպոզիցիոն (Ս. Քոչարյանի, տպագրված 1957, 1963 և 1978) և նրա թեմաներով գրված երկու զրամատիկ երկ՝ Պ. Պոռյանի «Աղասի» աղգային ողբերգությունը («Վոտեն հայոց աշխարհին» ամսագրում, 1963 թ. և առանձին գրքուկով), դերասան Ա. Սարգսյանի «Ասլան Բալասի կամ Երևանի ատումն» պատմական դրաման (4 գործողությամբ), մասնավորապես վերջինը բեմադրվել է հայկական համալսարանի Էդուր բնակավայրերում, ներկայացվել նաև վրացական բեմերում (պիեսի է վերածվել 1895 թ., չի տպագրվել):

Անցյալներում «Վերք Հայաստանին» հատվածաբար թարգմանվել ու տպագրվել է միայն ռուսերեն, իսկ մեր օրերում, ամբողջական և կրճատված տարբերակներով՝ ռուսերեն (7 անգամ), էստոներեն, լատիշերեն, լիտվաներեն (2 անգամ), ուկրաիներեն, վրացերեն:

Մույն հատորում արտաստվում է «Վերք Հայաստանի» 1981 թ. հրատարակության բնագիրը:

«Վերք Հայաստանի» մտահղացումն սկիզբ է առնում 20-ական թվականներից, Արևելյան Հայաստանի աղատագրության համար մղված կռիվների թարմ տպավորության տակ: 1830 թ. ամառը, Գորպատ ուղևորվելու ճանապարհին, մի բանի օր կանգ առնելով՝ նոր նախիջևանում և հաճախակի հանդիպումներ ունենալով Գաբրիել Պատկանյանի հետ, Արոժյանը պատմել է վերջինիս, թե «մեկ բան կա մտքիս մեջ՝ շարագրելու «Աղասի» անունով, որո մեջ պիտի ստորագրեմ մեր ազգի մեցենաթներու որպիսությունը, թե ինչպես են պաշտպանություն

անում աղգային հառաջադիմության և գրականության» («Հյուսիս», 1863, № 14, էջ 109): Նշանակում է՝ կենտրոնահան հերոսի հարցը մասամբ լուծված էր դեռ այն ժամանակ, միայն թե գրելիք երկի բովանդակությունը շատ կողմերով տարբեր էր հետագա վեպից: այնտեղ ափելի շատ տեղ պիտի գտնեին արդիականության հարցերը: Գորպատյան առաջին տարիներին Արոժյանը հեղվում է ժողովրդի պատմական կյանքը և օտար լծից նրա ազատագրության ու վերածնունդի հարցերն արժարծել անձնական կյանքի ու կենսագրության զրվաչենքին ղուգահեռ, գրելով իր կյանքի պատմությունը գերմաներեն լեզվով, որից նույնպես շատ-շատով հրատարակում է: Պահպանվել է վերջինիս ծրագրային նմուշների մի մասը, որից երևում է, որ գործողությունները ծավալվելու էին Արոժյանի հայրենի տան, էջմիածնի վանքում տեսածի ու լսածի և անհավան քրոջը սարդարի հարեմ ըջելու համար Աղասու ցույց տված ըմբոստություն՝ ֆարաշներին սպանելու և այնուհետև հայրենիքից հեռանալու շուրջ: Այդ երկում հատուկ տեղ էր հատկացվելու նաև Անիի և Երևանի բերդի նկարագրություններին:

Գորպատյան վերջին տարիներին Արոժյանը գրում է Աղասու և նրա կնոջ՝ Նաղուի մասին բանաստեղծություններ, որոնցից դժվար չէ կոտհել, որ ապագա հորինվելիք երկը պետք է լիներ արևելյան դյուցազններություն և գրվելու էր աշխարհաբար լեզվով:

Աստիճանաբար Արոժյանի համար հատակվում են երկի արտացոլած ժամանակաշրջանի անցքերն ու հերոսները, նրա ուշադրությունը կենտրոնանում է Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու տասնամյակների ազատագրական կռիվների ու ժողովրդական վրիժառուների կերպարների վրա, ուսումնասիրում է գործողությունների ծավալման աշխարհագրական միջավայրը և գլխավոր հերոսի նախատիպերի կյանքն ու գործը ընդհանրապես՝ հայ ժողովրդի վերջին հարյուրամյակի ներքին կյանքը, հոգեբանությունը, տանջանքներն ու երազանքները: Աղասու կերպարն ստեղծելիս՝ Արոժյանն աչքի առաջ է ունեցել տակավին 1804/5 թթ. Թավրիզում տեսչամահ արված հայրենասեր հերոս ու բանաստեղծ Ռոստոմ Արոժյանի, դարաբաղցի քաջարի բանագնաց Ասրի բեկ Բահաթրյանցի, քանարեցի հարյուրապետ Սիմեոն Մկրտումյան Խոջա-Հովհաննիսյանցի, Երևանցի Գրիգոր Փրիպոսյանի սքիսորները, նաև իր բնավորության Խոջա-Հովհաննիսյանցի, Երևանցի Գրիգոր Փրիպոսյանի սքիսորները, նաև իր բնավորության Խոջա-Հովհաննիսյանցի, Երևանցի Գրիգոր Փրիպոսյանի սքիսորները, նաև իր բնավորության Խոջա-Հովհաննիսյանցի, Երևանցի Գրիգոր Փրիպոսյանի սքիսորները, նաև իր բնավորության Խոջա-Հովհաննիսյանցի, Երևանցի Գրիգոր Փրիպոսյանի սքիսորները, նաև իր բնավորության Խոջա-Հովհաննիսյանցի, Երևանցի Գրիգոր Փրիպոսյանի սքիսորները:

Նվ այնուհանդերձ՝ այդ երկի կերտվածքը, կերպարներն ու զաղափարները շատ կողմերով դեռ մնում էին մշուշի մեջ: Դժվարությամբ էր լուծվում նաև լեզվի հարցը (գրաբար, թե՛ աշխարհաբար):

Վեպի գրությունն արագացնում են Արոժյանի անձնական անհաջողությունները դպրոցական ու զրական բնագավառներում, ազգային լուսավորության և վերածնունդի նպատակով կազմած նրա ձեռնարկումների հանդիպ ցարական պաշտոնեության և հայ հետադեմ ուժերի հարուցած խռչնադրոսներն ու արգելքները՝ «Նախաշավի» գործածության արգելումը, Կազանի համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի ղեկավարությունն ստանձնելու համար իր ներկայացրած աշխատություններին կասեցրական ակադեմիայի աված անհաջող կարգաբերությունը, մասնավոր դպրոցի գործունեությանը իրանգարող զանազան կարգաբերություններ, վերջապես՝ Հայկական մարզի վերացումը, որոնք լուրջ խորհրդածությունների և հետևությունների ազդակ են նախադրում:

Ապագա «Վերք Հայաստանի» վեպի նախնական տարբերակը, որ պայմանականորեն կոչվել է «Աղասու պատմություն» («Աղասու խաղ»), Արոժյանն սկսեց գրել 1841 թ. փետրվարին: Պահպանվել են հանգավոր աղբյուրով գրված մասերը (որ լրվել) Այդ էջերը չեն բն-

դունելություն գտան առաջին ընթերցողների՝ Արովյանի աշակերտների, ընկերոջ՝ Աղաֆոն Սմբատյանի (որին կոչում է մանկական սիրելի բարեկամ) և Հայկական մարզի նախկին կառավարիչ, գեղատաղ Պետրոս Սմբատյանի կողմից, որը սեղմելով Արովյանին իր կրթելի՝ ոգևորված ասել է. «ԱՆր հայ կոմունստիկը ծնվել է», դրանով իսկ առաջիկայում նրա խաղալիք դերը հայ կյանքում խիստ բարձր գնահատելով: Երկի այդ տարրերակը ստեղծվել է ինքնամոռաց ոգևորությամբ ու կարճ ժամանակում: Արձակ ստաշին, սևագիր շարադրանքն ևս 1841 թ. իրողություն է, իսկ վերջնական խմբագրությունը կամ մեզ հասած մարագիր տարրերակը գրվել ու վերամշակվել է 1842—45 թթ. ընթացքում: Սևագիր տարրերակը չունի Հառաչարան, վիպական գործողություններն ավարտվում էին Երևանի բերդի գրավումով: Մաքրագիր տարրերակի ստեղծման Պետրոս Սմբատյանի անվանը. Հառաչարանը, Աղասու սպանության ու թաղման դրվագները, «Զանգի» այլաբանական խորհրդածության սյուժետային մասը, բաղմամբով մեծ ու փոքր քնարական շեղումներ, որտեղով վիպական գործողություններն ստանում են ավարտուն տեսք և գաղափարական նոր խմաստավորում: Հայ ժողովուրդը կարող է վերականգնել իր հին փառքն ու պետականությունը, ազգուհին համարվելու է ինքնաճանաչման գալ ուսու տերություն հովանավորության տակ և խաղաղության պայմաններում, միմյանց հետ սիրո ու դաշնության մեջ ապրելու դեպքում, հայրենիքի ու ազգի շահերը միշտ բարձր դասելով, անձնվեր գործունեությամբ հայրենիքին ծառայելով:

«Վերք Հայաստանի» ստեղծման պատմությունը նվիրված է հատուկ մենագրություն, իսկ բնագրի դժվարահասկանալի բառերի ու արտահայտությունների, պատմական դեպքերի ու դեմքերի, նախատիպերի և գաղափարական աղբյուրների մասին անհրաժեշտ ակնկետություններն ու մեկնարանումներ կարելի է գտնել վեպի 1981 թ. հրատարակությանը կցված ներածական ակնարկի, ծանոթագրության և բառարանի մեջ (տե՛ս Պ. Հակոբյան, Խաչատուր Արովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի ստեղծագործական պատմությունը, Երևան, 1955—56. Արովյան, Վերք Հայաստանի, ողբ հայրենասիրի, պատմական վեպ, բնագիրը լրացումներով և հավելվածներով հրատարակության պատրաստեց, ծանոթագրեց և խմբագրեց պրոֆ. Պ. Հ. Հակոբյանը, Երևան, Համալսարանի հրատ., 1981):

«ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐԸ» (ԷՋ 254)

Պահպանվել է սևագիր ինքնագիրը, որից երևում է, որ երկի վերամշակման աշխատանքները հեղինակը չի հասցրել ավարտել: Թվագրված չէ: Համակողմանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գրված է Երևանում ապրած տարիներին, 1844—47 թթ. ընթացքում: Պատմվածքն ունի մի երկրորդ վերնագիր ևս՝ «Սաղկեվանք»: Նյութ առնելով գեղջուկների ամենամյա ուխտագնացությունները դեպի Արայի լիճան լանջերին թառած հնօրյա վանքը, հեղինակը զուգահեռաբար ներկայացնում է ժողովրդի կենցաղն ու բարոյագիտական ըմբռումները: Արովյանը նպատակ է ունեցել երկը լրացնել նոր գրվածներով՝ առև Սաղկեվանքի ու նրա հետ կապված տոնի պատմա-ազգագրական տեսությունը, որը չի հասցրել իրականացնելու: Պատմվածքի հերոսի ու հերոսուհու (Վանի ու Փարիլյան), նրանց ծնողների բնութագրման համար օգտագործված կերպավորման հնարանները սերտ ազդեցություն են ստացել «Վերք Հայաստանի» գեղջուկ բնավորությունների հետ: Բնագրում բերված բայաթերևորի մեջ կրկնվում են նույնանուն քառյակների տոնածին տողեր ու տներ:

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1917 թ., «Գեղարվեստ» հանդեսի VI գրքում: Արտատպվում է «Երկերի լիակատար ժողովածու» IV հատորից:

Պահպանվել է սևագիր ինքնագիրը, որի տարբեր էջերում կան հետագա հավելումներ ու սրբագրություններ: Ինչպես երևում է՝ գրված է մեկ շնչով: Ունի նաև ենթավերնագիր՝ «Զոթություն կրոնի», որից հետևում է, որ տվյալ երկում հեղինակին զբաղեցնողը մարդկության պատմության մեջ կրոնների խաղաղացած բացասական դերի քննադատություն է և մարդուն վերացնող, նրա հոգում վառված դժոխքը զրախտի վերափոխող նոր կրոնի՝ սիրո կրոնի բնութագիրը ու փառարանումը: Երկը թարգմանված չէ: Նախնական էջերում նկարագրվող անցքերն, անտարակույս, կատարվել են Տփղիսում, Արովյանի մանկավարժական գործունեության առաջին տարիներին (1837—1838 թթ.), և՛ ինչպես հետագայում դրանց արձանագրած հուշերը գրական հնարանք չեն կամ բանաստեղծական երևակայության ծնունդ: Դատելով գրչությունից և Արովյանի անձնական կենսագրության փաստերից՝ հարազատ մոր ու երրորդ մահը 1847 թ. ամառը, մտերմությունը իր աշակերտի (Մամազ Շաֆի ինկ Մուսրալի բեկ օղլի) մոր հետ, որն ազգությամբ պարսկահայ էր, ուրեմն և՛ մահամեղական, ակնարկներն այն մասին, թե իբր «Պետերբուրգ, Մոսկով, Փիֆլիզ ինձանից գանգատով լցվել են, իմ բարեկամը ինձանից ձեռք վերցրել, իմ թշնամիքը ինձ մատնել...», — գալիս ենք այն համոզման, որ պատմվածքը գրված է Երևանում, 1847 թվականի աշնանը:

Երկի մեջ արտահայտված վախի զգացումը, թե իրեն «պետք է տանեն, սաղ-սաղ թաղեն կամ կախ տան», ուսմանտիկ հերոսի հոգեբանության վերարտադրման և ինքնավերլուծման կաղապար է, որի օգնությամբ էին դիմում գրողները՝ ցուցադրելու համար զգայացունց և մենավոր հերոսի բարոյական ըմբռումներն ու կատարելության բուռն ձգտումը: Գաժան ինքնախարազանման, մանրախնդիր ինքնավերլուծման միջոցով այդօրինակ հերոսներն իրենց անցած կյանքի ու գործունեության մեջ հանցանքներ էին նշմարում և շափաղանցված գույ-ներով վերարտադրում անգամ այն դեպքում, երբ այդպիսիք իսպառ բացակայում էին, մանավանդ որ Արովյանի շնարակական հերոսի վերհիշած հանցանքներն էլ, ինքնին վերցնած, բնավ ենթադրել չեն տալիս լուրջ հետևանքներ ու ծանր պատիժներ: «Ո՞ւմ մեկ ծանր խոսք էի ասել, ով ինձ մեկ խեղ աչքով նայել էր. ինչ բարեկամից թուղթ էի ստացել, պատասխանը չի գրել. ինչ մտքում գրել էի ու չէի կատարել. աշակերտի էի նեղացրել, ծառայի էի մեկ թթու չուղար տվել, ծառայությունս չէի օրինավոր կատարել յա մեկ գործ էսօր-վաղը բցել...»: Կարճ՝ «Թուրքի աղչիկը» պատմվածքի հոգեբանական շեշտերի պարզունակ ընկալումը և ո՛չ ճիշտ մեկնաբանումը, որ երբեմն տեղ է գտել առանձին շարագրություններում, իրական հող չունի և չի բխում տվյալ երկի գաղափարական բովանդակությունից:

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1904 թվականին, Արովյանի «Անտիպ կրկն» մատենաշարի առաջին և միակ գրքով: Հետագայում ունեցել է ևս երեք տպագրություն (1939, 1941 և 1947): Թարգմանվել ու հրատարակվել է նաև ադրբեջաներեն («Բանաստեղծություններ և պատմվածքներ», Բաքու, 1948): Արտատպվում է «Երկերի լիակատար ժողովածու» IV հատորից (Ե., 1947, էջ 19—33):

«ՊԱՐԱՊ ՎԱՆՏԻ ԽԱՂԱԿԻ» (ԷՋ 256)

Պահպանվել է ինքնագիրը՝ ինչ կամ տասը թերթի կորստով: Մեղ հասած ձեռագրի մեջ բացակայում են Անվանաթերթը, Հառաչարանը, բովանդակությունը կամ «Ցանկ գրոցա»-ը, «Մուլա Մասրապի հաշը» առակի 47—137 տողերը պարունակող զույգ թերթերը, «Իմ բարեկամ Աղաչան Վարդանյանի պատկերի առաջին» բանաստեղծության շարունակությունը:

(ավելի քան 80 տող) և «Տխոր գանգատ բարեկամի մոտ» եղևերգության սկիզբը (7 տող), որի հետևանքով վերջին երկու ոտանավորները մեքենայորեն միացվել են իրար, դիտվել մի ստեղծագործություն և հրատարակվել առաջինի («Իմ բարեկամ...») խորագրով:

Հառաջարանը թվագրված է՝ «1841 թվին, Քրիստիան, իսկ «Իմ բարեկամ Աղաջան Վարդանյանի պատկերի պոռտրեն ոտանավորը՝ «1841 թվին, սեպտեմբերի 5-ին», որոնցից պիտի կտրակացնել, որ ժողովածուն կազմվել է «Վերջ Հայաստանի» սևագիր տարբերակի վրա աշխատանքներն ավարտելուց հետո, նույն 1841 թ. աշնանը, սեպտեմբեր, ամենաուշը, հոկտեմբեր ամիսներին: Արովյանն այս գիրքը պատրաստել էր սպազորելու համար: Հառաջարանի մեջ, իր գրած աշխարհարար երկերը թվարկելուց անմիջապես հետո, նրա ավելացրած ծանուցումը, թե «Ես չկարացի բոլորը ի միասին գրել, շուրջ խարջ շատ կըլեր», «Ո՛վ դիտի, բայց թե մեկ աստվածասեր մարդ իր հոգու խաթեր տպիլ սա», — այն եղբայրացույթյան են բերում, որ գիրքը պետք է հրատարակվեր շատ-շուտով, և նրա սպազորությունը հետաձգվել է հեղինակի կամքով կամ ցարդ շքացահայտված մեկ այլ պատճառով:

Առաջին անգամ տպագրվել է 1864 թվականին (գրաքննական թույլտվությունը՝ 25 փետրվարի 1863 թ.), 2. Փոնդոյանի աշխատասիրությունը ու միջոցներով: Գրքի հրատարակությունը զուգահեռ, առանձին նյութեր լույս են տեսել նաև «Մեղու Հայաստանի» քաղաքի 1864 թ. համարներում («Անցվորականքն ու Շունը» և «Զաղրի շունը և Ֆիլը» թարգմանական առակները № 36-ում, «էս գրքի ճամփի խրատը» № 39-ում, թվով տասը բայթիներ՝ № 38-ում): «Պարապ վախտի խաղալիքն» այնուհետև ունեցել է ևս 4 հրատարակություն: Արովյանի երկերի ժողովածուների մեջ (1897, 1940) և առանձին գրքերով (1932, 1955): Առանձին առակներ տեղ են գտել գանաղան ժողովածուներում ու դասագրքերում, համապատասխան վերամշակումով (տե՛ս Ղ. Աղաջան, Ուսումն մարտիի լեզվի, գիրք III, Գ տիպ, Տփղիս, 1890:— Գ. Վանցյան, Հայ հեղինակներ, Բ տիպ, Տփղիս, 1906:— Լ. Մանվելյան, Գրական նմուշներ, Տփղիս, 1912:— Կ. Կուսիկյան և Ա. Մատուրյան, Հատիկներ, Մոսկվա, 1915 և այլն):

«Պարապ վախտի խաղալիքն» ամփոփում է 1338—41 թթ. ընթացքում Արովյանի մշակած ու թարգմանած առակները և զանազան Լեդերերգական էջեր, բոլորն էլ չափածո և աշխարհարար: Առակները դասակարգելիս՝ հեղինակը ղեկավարվել է ազգային մատենագրության մեջ հարատևող ավանդներով, որոնք զալիս էին տակավին Մխիթար Գոշից և տեսական հիմնավորում ստացել Ազոնց Ստեփանոսի «Ճարտասանության» մեջ: Այն առակները, որոնց նյութն առնված է մարդկանց կյանքից, Արովյանն անվանել է «Առաջվածք բեռեայտ» կամ «Ինքնաբերական հորինվածք», իսկ նրանք, որոնց հերոսները կենդանիներն են ու բույսերը, կոչված են «Առաջվածք» (բոտ Մխիթար Գոշի բաժանման՝ «Առակը ստեղծականք» և «Առակը առասպելականք և բարոյականք»): Ժողովածվում վերոհիշյալ վերնագրերով նախ՝ տեղ են գտել Արովյանի ինքնուրույն ստեղծագործությունները, իսկ ապա, դարձյալ բաժինների վերնագրերը կրկնելով՝ թարգմանած ու փոխադրած առակները: Մոլլա Մասրադի մասին առակները Արովյանը մշակել է ըստ հայկական տարբերակների: Դրանք ինքնուրույն երկեր են:

Գրքի երկրորդ մասի «Առաջվածք» խորագրով բանի 5 առակներից երկուսը թարգմանված են Ի. Կոխովից («Արարեքը», «Ճզնավորն ու Արջը»), Երկուսը՝ Ի. Խնամիցներից («Խանը», «Քոռերը»), իսկ վերջին 5-րդի սկզբնաղբյուրը, որն, անտարակույս, ոտներն է, տակավին չի պարզված: Նույն, երկրորդ մասի «Առասպելք» բաժնի տասը առակներից հինգը թարգմանված են Ի. Կոխովից («Անցվորականքն ու Շունը», «Ալապատարակը ֆորս անելիս», «Զաղրի շունը ու Ֆիլը», «Գեկն ու Գառը», «Առյուծն ու Մոծակը»), երկուսը՝ Ի. Խնամիցներից:

նիցներից («Անբաղաճաբարի էջը», «Ծառը»), մեկը՝ Ի. Գմիտրիևից («Արտուր իր ճագերովը ու Երկրագործը»), մյուս երկուսի սկզբնաղբյուրը պարզված չէ:

Ժողովածվի հանգավոր առաջածանի՝ «էս գրքի ճամփի խրատը» առակի պատմողական մասի համար Արովյանն, անտարակույս, նկատի է ունեցել ինչպես հայկական տարբերակները, այնպես էլ Ժան դե Լաֆոնտենի (1621—1695) «Ջրաղագայանն, իր որդին և էջը» առակը, որին նա կարող էր ծանոթանալ Մ. Լուսինյանի ոտներին թարգմանությամբ:

Գրքի խորագիրն ընտրելիս՝ Արովյանն առաջնորդվել է ինչպես լուսավորչների, այնպես էլ ուսմանտիկ բանաստեղծների ստեղծագործական փորձով, նկատի ունենալով մասնավորապես Զորջ Գորգոնի Բայրոնի «Պարապության ծամեր» ժողովածուն, ուր ուսմանտիկ բերթվածների կողքին տեղ են գտել նաև երգիծական գրվածքներ:

Ներկա ժողովածուում տպագրվում են «Պարապ վախտի խաղալիքի» միայն առակները: Բնագրերն արտատպվում են «Երկերի լիակատար ժողովածվի» II հատորից (Ե., 1948, էջ 187—278):

«ԶՎԱՐՃԱԼԻ ՈՒ ԿԱՐՃ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ» (էջ 369)

Պահպանվել է մարտագիր ինքնագիրը: Դատվում «Պարապ վախտի խաղալիքի» Հառաջարանում առկա վկայությունից՝ «շատ զվարճալի պատմություններ, աշխարհարար, գրած՝ մատիս հազիր ունիմ», պիտի ենթադրել, որ մանրապատմաների սույն ժողովածուն 1841 թ. աշնանն արդեն պատրաստ էր հրատարակության համար: Նյութերը մեծ մասամբ թարգմանված ու փոխադրված են օտար լեզուներով նույնատիպ գրքերից ու ժողովածուներից: Արովյանի ձեռագրերի մեջ պահպանվել են նաև գորարար թարգմանված նույնաբնույթ նյութեր, որոնցից մի քանիսը, նաև ուրիշներ, արդեն աշխարհարար փոխադրությամբ, տեղ են գտել «Սախաշավղի» առաջին, սույազին, տարբերակում: Նշանակում է՝ զվարճալի և կարճառոտ պատմությունների կամ մանրապատմաների ժողովածուի նյութերը հավաքվել են 1837 թվականից սկսված, «Սախաշավղի» պատրաստմանը զուգընթաց, սկզբներում՝ գորարար շարագրանքով, իսկ հետագայում արդեն՝ աշխարհարար վերամշակմամբ:

Ժողովածուն պետք է ունենար նաև հայկական մաս. Արովյանը հասցրել է գրել ընդհանուր նախաբանը, երկու դրվագ՝ Տիգրան Մեծի և Գալիթ Դորդանյան կաթողիկոսի կյանքից: Պատրաստ էին մնացած նյութերը և հետագայում ո՞ր կորան, մնում է հանելուկ:

Զվարճալի ու կարճ պատմությունները, համարյա ամբողջությամբ, առաջին անգամ տպագրվել են 1941 թվականին, «Արովյանի գրադարան» մատենաշարի «Ընթերցարան» զբոսայգում և Ա. Դանալանյանի «Արովյանը և ժողովրդական բանաստեղծությունը» աշխատության հավելվածներում:

Բնագրերն արտատպվում է «Երկերի լիակատար ժողովածվի» IV հատորից (Ե., 1947, էջ 55—100):

«ԿԱՐՃԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՔ» (էջ 423)

Պահպանվել է մարտագիր ինքնագիրը, որն ամփոփված է «Կինգա» խորագրով թարգմանական պատմվածքի հետ միևնույն տետրակում: Առաջին անգամ տպագրվել է 1939 թ., հեղինակի Ընտիր երկերի I հատորում: «Կարոս Մեծի ջահելության սերը» պատմվածքը, հավանաբար, փոխադրություն է վերածնության դարաշրջանի իտալական նովելիստ Անտո-

Տիգրիսում: Առաջին անգամ տպագրվել է 1948-ին (Ծ, I): Բանաստեղծության մտահղացումը կապված է ռուսական ժողովրդական «Մի՛ կարիր ինձ համար, մայրիկ...» հարստանկան երգի հետ, որն Արովյանը կարող էր լսած լինել Պետերբուրգում կամ Մոսկվայում, 1835—36 թթ.: Արտատպվում է՝ ԾI, էջ 108:

«Սկր առ Հայրենիս» (էջ 446) — Պահպանվել է սեպտիբրինյան (№ 17 ա)՝ բազմաթիվ ջնջումներով: Գրել է 1831 թվականի գարնանը՝ վերաբարտադրելով իր անհագ կարողությունը և հայրենիքից մնացած դուրը հուշերը, հետևանք Հովսեփ վարդապետ Տեր-Մարությանից կրած հալածանքների: Երբ 1829 թ. դեկտեմբերին Արովյանը պատրաստվում էր ճանապարհ ընկնել դեպի Քիֆլիս՝ պրոֆ. Պարրոտին հասնելու և նրա հետ Գորպատ մեկնելու, Հովսեփ վարդապետը հարձակվում է նրա վրա և հափշտակում շորերն ու ճանապարհի պաշարը: Արտատպվում է՝ ԵI, էջ 120:

«Սուգ հարագատ և ծնողաէր որդից ի վերայ հանգուցեալ մօրն» (էջ 447) — Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը (№ 63): Գրել է Տիգրիսում, 1837 թ. փետրվարին: Հեղինակի լավագույն աշխարհաբար բանաստեղծություններից է: Վերաբարտադրում է սեփական կարողությունը հարագատ մոր նկատմամբ, որը թեպետ կենդանի էր, բայց հեռավոր Քանաքեռում, և Արովյանը ծանր էր ապրում բաժանման վիճակում: Արտատպվում է՝ ԾI, էջ 142—143:

«Ո՛ւմ ասեմ սրտիս դարդերն ես, ա՛խ, ո՛ւմ...» (էջ 449) — Պահպանվել է ինքնագիրը (№ 60), որը համապատասխան տետրակում հաջորդում է «Ե՛ն ու Բլբլուլը» առակի սկզբնական, սեպտիբրինյան տարրերակին՝ գրված 1839 կամ, ամենատուրը, 1840 թ. առաջին ամիսներին, Տիգրիսում: Հետևաբար, այս ոտանավորն ևս գրված է նույն ժամանակ՝ ազդակ ունենալով միևնույն դեպքերը, որոնք կապվում են «Նախաշավդ» դեմ հայ ետադեմ խավերի՝ Խ. Մարգանյանի, Ա. Արարատյանի և այլոց հարուցած արգելքների հետ: Առաջին անգամ տպագրվել է 1939 թ. («Գրական թերթ», № 5), ապա ևս մի քանի անգամ («Ընտիր երկեր», հ. II, 1940, «Բանաստեղծություններ», 1941 և այլն): Արտատպվում է՝ ԾI, էջ 154:

«Հազարվեղն» (էջ 450) — Նախնական տարրերակի ձեռագիրը մեզ չի հասել: Այն տպագրվել է «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1864 թ. մայիսի 2 և 9-ի համարներում, իսկ հետագայում մոտացվել է վերջնական տարրերակի մաքրագիր ինքնագիրը պահվում է Գրականության և արվեստի թանգարանում (Արովյանի թողոններ № 61), և առաջին անգամ հրատարակվել է 1912 թ., առանձին գրքույկով, ապա՝ ևս երկու անգամ, «Ընտիր երկերի» II հատորում (1940) և առանձին գրքույկով (1941): Վերջին անգամ՝ Արովյանի երկերի գիտական հրատարակության I հատորում, որտեղից և արտատպվում է սույն ժողովածուում: Երևու տարրերակներն էլ թվագրված չեն: Նախնականը հորինված պետք է լինի 1840—41 թթ. միջև, Տիգրիսում, իսկ վերջնական վերամշակումն ու արտադրությունը կատարված են Երևանում, 1845—47 թթ. միջև, ուր և գրվել է պոեմի բացատրական-առաջաբանը: «Ազգասեր մարդը իր մեռնելու վախոր» (էջ 461) — Պարապ վախտի խաղալիքի՝ մեղքնգրկված բանաստեղծություններից է: Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը (№ 56): Ժամանակին տարածվել է արտադրություններով, որոնց մեջ «Ազգասեր մարդը» դիտվել է Արովյանի անվան հոմանիշ, իսկ ոտանավորը ամբողջությամբ՝ Արովյանի կտակը: Գրված է

1841 թ. աշնանը, ո՛չ ոչ քան նոյեմբեր ամիսը: Առաջին անգամ տպագրվել է 1864 թ., «Պարապ վախտի խաղալիք» ժողովածուում, ապա նույն գրքի 1897 և 1932 թ. հրատարակություններում, «Լուսան» ամսագրում (1897, գիրք Ա), Արովյանի երկերի ու բանաստեղծությունների ժողովածուներում (1940, 1941): Արտատպվում է՝ ԾI, էջ 197—198:

«Խաղ բաժանվելու վրա» (էջ 462) — Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը (№ 101), որ գրված է 1842 թ. օգոստոսի 4-ին, Երևանում և նվիրված է Աղամալյաններին, որոնց տանը հյուր էր այդ ամառ: Հայտնաբերվել ու հրատարակվել է 1935 թ., և. Սարգսյանի աշխատասիրությամբ («Գրական թերթ», 1935, № 16): Այնուհետև տեղ է գտել «Ընտիր երկերի» II հատորում (Ծ., 1940, էջ 32—33): Արտատպվում է՝ ԾI, 202—203:

«Ո՛ւմ սիրտը, որ տխուր քի...» (էջ 464) — Պահպանվել է ինքնագիրը՝ վերջին էջի կորուստով, որի պատճառով ամբողջ կորել են եզրափակիչ տողերը կամ աները: Գրված է 1842 թ. օգոստոսի 3-ին, Երևանում և նվիրված է Աղամալյաններին: Առաջին անգամ, նախորդի հետ, տպագրվել է «Գրական թերթում», 1935 թ., № 16, ապա՝ «Ընտիր երկերի» II հատորում: Բանաստեղծության մեջ հիշված անուններից Պետրեմ Արովյանի աշակերտ Պետրոս Շարոյանն է, մյուսները՝ նրա (Արովյանի) հեռավոր ազգականները՝ Աղամալյան տոհմից: Արտատպվում է՝ ԾI, էջ 204—207:

«Գուրբնուք ի միտս իմ...» (էջ 467) — Պահպանվել է սեպտիբրինյան (№ 68), Գրված է 1837 թ. ապրիլից ո՛չ առաջ, այդ կամ հետագա ամիսներին: Բանաստեղծության մեջ վերաբարտադրված են Արովյանի ապրումները՝ տառապանքներն ու կարոտները, Գորպատից հայրենիք վերադառնալուց հետո, անցյալներում շի հրատարակվել: Արտատպվում է՝ ԾI, էջ 208:

«Մուտ ի Հայրենիս» (էջ 468) — Պահպանվել է մաքրագիր ինքնագիրը (№ 58): Գրված է 1844 թ., ամենայն հավանականությամբ՝ մայիսի սկզբներին, երբ Տիգրիսից, պրոֆ. Արիսի հետ գալով Հայաստան, սկսեց իր շրջադասությունները՝ առաջին օրերը կանգ առնելով Քանաքեռի հայրենական տանը: Ուտանալուց հոգեցել է թերևս այն պահերին, երբ Հ. Արիսի համար թարգմանում էր իր ազդական ծերունիների ներշնչված պատմությունները Հայաստանի հարտարապետական կոթողների մասին, որոնք խոր ազդեցություն են թողնում դերմանացի գիտնականի վրա: Մի շարք հատվածներ առաջին անգամ մեջ են բերված ն. Տեր-Կարապետյանի աշխատության մեջ (Տիգրիս, 1897, էջ 5 և 97—98): Արտատպվում է՝ ԾI, էջ 242—244:

ՀՈՂՎԱՍՏԵՐ, ՌԻՍՈՒՄԱՍԻՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԹԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ (էջ 472)
Այս բաժնում ի մի են հավաքված Արովյանի տեսական-մանկավարժական աշխատություններից երկուսը, ժողովրդական ընթերցանության համար կազմած՝ «Ամերիկա լիս քցիլը» վավերական պատումը, երեք նմուշ՝ ուղեգրական երկերից, ազդագրական կարևոր աշխատություններից երկուսը և, վերջապես, Տիգրիսի հայոց նոր գեղեղմանցի հիմնադրման առթիվ խորհրդածությունը, որոնք խիստ կարևոր են նրա հասարակագիտական հայեցողությունների

ուսումնասիրության համար Գրանց մեջ հայ մեծ լուսավորիչն երևում է իր աշխարհայացքի ուժեղ և թույլ կողմերով, իր հետևողական դեմոկրատիզմով ու հումանիզմով, հայկական կյանքի վերածնման ուղիների որոնումներով և ազգափրկիչ ծրագրերով, նոր դպրոցի ստեղծման հոգսերով: Արովյանի վերահիշյալ և նմանաբնույթ մասնա աշխատությունները, որոնցից շատերի բնագրերը գեղանկերն կամ ոտսերն են ու մասամբ էլ հրատարակվել են տակավին նրա կենդանության օրոք, ներկայումս համայնքում են Երկրի ակադեմիական լիակատար ժողովածվի IV, V, VII, VIII և X հատորներում, ուր բնագրերին զուգահեռ ո՛չ միայն տրված են նրանց հայերեն թարգմանությունները, այլև հանդամանալից ծանոթագրություններ ու մեկնարանություններ: Սույն հատորից դուրս են մնում մասնավորապես՝ «Պատմություն Տիգրանի» մանկավարժական վեպը, որը լուսավորության դարաշրջանի մտածողների ու մեծ մանկավարժների ավանդների ստեղծաշորժական յուրացման ուշագրավ օրինակ է՝ փոխադրված, հավանաբար, գերմանական ազդյուններից. բրդերի ու եզդիների մասին գրած ազգագրական ուսումնասիրությունները, որոնք նոր էջ էին բաց անում հայրենական արևելագիտության պատմության մեջ. հայոց պատմության ու ազգագրության մասնավոր հարցերին նվիրված մեծ ու փոքր հոդվածներ, զանազան ճառեր ու հրապարակային ելույթներ, հայերեն և ռուսերեն ուղեգրություններ, հայոց հողերը երաժշտությանն ու աշուղական արվեստին նվիրված ուսումնասիրություններ և այլն: Հետաքրքրասերներին հանձնարարում ենք՝ Խ. Արովյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, հ. IV, Ե., 1947, հ. V, Ե., 1950, հ. VII, Ե., 1956, հ. VIII, Ե., 1958 և հ. X, Ե., 1961 (ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն):

«Գիտադուրյուններ նոր հայերեն լեզվի տարրական գրքի նպատակների մասին» (էջ 472) — Պահպանվել է գերմաներեն բնագիրը, արտագրված՝ Արովյանի կնոջ (էմիլիե Լոդկե) ձեռքով: Գրված է 1839 թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում, գեկտեմբերին ուղարկվել է Պետերբուրգ, կայսերական ակադեմիային, որպես բացատրագիր Կազանի համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի համար հայտարարված մրցույթին մասնակցելու համար իր ներկայացրած «Նախաշավիղ» դատագրի: Հաջորդ տարվա մայիսին հանգամանալից քննության է ենթարկվել ակադեմիայի կոնֆերենցիայում (գրախոս՝ ակադեմիկոս Մ. Բրոսսե): Արովյանի առաջարկությունը՝ պետական դպրոցներում հայերենի ուսումնական ավանդել աշխարհաբար լեզվով, հավանության չի արժանացել: Առաջին անգամ, հայերեն թարգմանությունում, տպագրվել է 1940 թվականին, «Նախաշավիղ» լուսատիպ հրատարակությանը Ռ. Զորյանի կցած հավելվածներում (էջ XXXIX—XLI, X), ապա՝ այլ ժողովածուներում (Թարգմ. Հակոբ Հարությունյանի): Գերմաներեն ընագիրն ու զուգահեռ հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Ե V, 39—44 և 45—50: Արտատպվում է այս վերջինից:

«Րնդհանուր դիտադուրյուններ» (էջ 478) — Պահպանվել է ռուսերեն սևագիր ինքնագիրը: Այն մասն է կազմում Երևանի գալատական դպրոցի 1843 թ. տարեկան հաշվետվության և վերջինից անջատված է շատ վաղուց, Արովյանի, թե՛ ուրիշի ձեռքով, պարզված չէ: Նկենիով տարեկան հաշվետվությունները ներկայացնելու կարգից՝ «Րնդհանուր դիտադուրյունները» շարադրված են 1843 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, և նրանց մաքրագիր օրինակը 1844 թ. հունվարի սկզբներին ուղարկվել է Տիգրան, Անդրկովկասյան դպրոցների վերատեսչությանը: Այս վերջինը Արովյանի զործնական առաջարկությունները՝ երկրամասում ուսումնական գործը կարգավորելու վերաբերյալ, մասնակ է անուշադրության: Համեմատյալ չեպս՝ Արովյանին գրած կամ ուղարկած պաշտոնական որևէ պատասխան առ այսօր չի՝

հայտնաբերված: Առաջին անգամ բնագիրը և հայերեն թարգմանությունը տպագրվել են 1950 թվականին, Արովյանի Երկրի ակադեմիական հրատարակության V հատորում, էջ 165—182 և 183—201 (Թարգմ. Ա. Ինձիկյանի): Արտատպվում է այս վերջինից:

«Ամերիկու լիս քցիլը» (էջ 500) — Աշխարհագրական մեծ գյուտերի պատմությանը նվիրված սույն վավերագրական ակնարկը անավարտ է: Հավանաբար, երկի սևագիրը, որ մեղ չի հասել, ավելի ամբողջական էր, բայց Արովյանը հասցրել է վերամշակել ու արտագրել միայն մի մասը (պահվում է Գրականության և արվեստի թանգարանում), իսկ մնացածի ձեռագիրը կորել է: Հղացումն, ամենայն հավանականությամբ, գալիս է դորպատյան տարիներից, զուցից այնտեղ էլ «Ամերիկու լիս քցիլը» փոխադրված է գերմանական աղբյուրներից, բայց վերամշակվել է Երևանյան տարիներին, 1644—47 թթ. միջև: Առաջին անգամ հրատարակվել է 1940 թ. («Նստի Երկերի» II հատորում), իսկ ապա՝ տեղ է գտել Երկրի ակադեմիական հրատարակության V հատորում, որտեղից և աշխատառվում է:

«Վերելք Արաբաթի գաղաթը» (էջ 546) — Սույնը Արովյանը «Շահապարտեղուրի» պարոն պրոֆեսոր Պարրոտի և Խաչատուր զոյրի Ապովենան ուղեգրության ոտուկին համառոտ վերապատման է, միամտամանակ և առաջին անգամ էրկու Արովյանն այն 1830 թ. հաղորդել է «Տիֆլիսկին վեդոմոստի» շաբաթաթերթի խմբագրի Պ. Սանկովսկին, իսկ վերջինս ընդտորեն գրի առել է: Բնագիրը չի պահպանվել: Շարժաթիվը Պարրոտի գեմ սկսված զրպարտչական հարձակումների վերջ զննելու ցանկությունն էր: Առաջին անգամ տպագրվել է նույն շաբաթաթերթի 1831 թ. ապրիլյան № 21—23-ում (միացյալ), առանց խորագրի: Հայտնաբերվել ու վերահրատարակվել է վերջին տասնամյակներին («Коммунист», 1955, № 239 և «Տեղեկագիր», 1956, № 8, ակադ. Մ. Ներսիսյանի հրատարակումը): Բնագիրը ու հայ. թարգմանությունը տեղ են գտել Արովյանի Երկրի ակադեմիական հրատարակության X հատորում, էջ 11—18, որտեղից և արտատպվում է (Թարգմ. Պ. Հակոբյան):

«Նոր վկայություն Գուգուտի Երոֆեուր պատն Ֆոն Պարրոտի՝ Արաբաթի գաղաթը իսկապես բարձրահայտ մասին» (էջ 544) — Պահպանվել է գերմաներեն ինքնագիրը, որ խորագրված է «Վկայություն Արաբաթից»: Չեռագրի տարբեր մասերում կան ոճական շոկման հետքեր, որոնք պատկանում են արևելագետ Ֆ. Աղեյունգին: Թվագրված է՝ «Ս. Պետերբուրգ, 7 փետրվարի 1835»: Աղղակ է ծառայել «Գյուտիեզենի ուսումնական ծանուցումներ» հեղինակավոր հանդեսի գրախոսականը Պարրոտի «Վեկուություն դեպի Արաբաթ» գրքի մասին (1834 թ. հունվարի 8 և 10-ի համարներ): Մասնատարի կարծիքով՝ Արաբաթի առաջին վերելքի մասին էջմաբուրյանը իմաստալու համար լավագույնը կլինեին Արովյանի ցուցումները, որոնք տակավին հրատարակում չկային: Արովյանը ընդառաջում է: Բնագրին առաջին անգամ տպագրվել է «Սանկտ-Պետերբուրգից ցալտանց» լրագրի 1835 թ. փետրվարի 9-ի № 34-ում, հայերեն թարգմանությունը՝ «Արաբաթ», 1893, № 4 (Թարգմ. Մ. Տեր-Մովսիսյանի), նաև այլուր: Բնագիրը և նոր թարգմանությունը (Վ. Արովյանի) տեղ են գտել Ե VII, էջ 25—31 և 32—35: Արտատպվում է վերջինից:

«Գյուտական տեղերի կոտուցվածք» (էջ 555) — Եռագիրը պայմանական է, որովհետև պահպանված ինքնագիրը (գերմաներեն) պարունակում է հայոց ներշնչյալ կյանքի ու սովորույթների որոշ գրվածքներ և հեղինակի մանկական հուշերի մի մասը միայն: Աշխատության առանձին գլուխներ (հատկապես հուշերը) Արովյանը 1843 թ. Եզրատար վերջին, երե-

վանում, հանձնել է պրոսպեկտ ճանապարհորդ Ա. Հաքստհաուզենին, որը դրանց մի մասը բառացի կամ վերապատմած ձևով մեջ է բերել իր «Անդրկովկաս» աշխատության մեջ, Վերջինս հրատարակվել է նախ՝ անգլերեն Բարգմանությունում (1854), ապա՝ ռուսերեն (1856), Թարգմանվել է նաև ռուսերեն ու հայերեն: Արտվյանի հուշերի հատվածները տեղ են գտել այդ բոլոր հրատարակություններում: Այս ուսումնասիրությունը, որն առաջին ազգագրական երկն է մեղանում, պատրաստված է Գորպատում, 1834—35 թթ. ընթացքում, պրոֆ. Կ. Բլումի ղեկավարությամբ: Բնագրի պահպանված մասը և թարգմանությունը (Գ. Անդրեասյանի) առաջին անգամ տպագրվել են՝ ԵՄ, 21—58 և 59—96: Արտատպվում է վերջինից:

«Ակնարկ Քիֆիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին» (էջ 600) — Պահպանվել է գերմաներեն ինքնագիրը: Երկը անավարտ է: Արտվյանը ծրագրել էր նույն նյութը մշակել գրաբար լեզվով, իսկ մի քանի տող գրելուց հետո ընդհատում է և անցնում գերմաներենի: Գրված է 1840 թվականին, Տփղիսում, մասամբ և 1841-ի սկզբներին: Կարևոր սկզբնաղբյուր է քաղաքաբնակ հայության բարբեր ուսումնասիրելու համար: Բնագիրը և հայ. թարգմանությունը (Կ. Արտվյանի) առաջին անգամ ամբողջությամբ տպագրվել են՝ Ե VIII, էջ 107—153 և 154—190: Արտատպվում է վերջինից:

«Քիֆիզու հայոց հանգստաբանը» (էջ 645) — Պահպանվել է վերջնական տարբերակի մաքրագիր ինքնագիրը: Նկարագրվող դեպքերը կատարվել են 1841 թ. փետրվարի առաջին տասնօրյակին: Նախնական տարբերակը գրվել է 1841 թ. փետրվար-հունիս ամիսների միջև, գրաբար լեզվով և տեղավորված էր «Նախաշավղի» նյութերի շարքում: Այդ ձևագրերը մեզ չեն հասել: Սույն ակնարկում հստակորեն շարադրված են Արտվյանի ծրագրերն ու ըմբռնումները հայ ժողովրդի լուսավորության ուղիների մասին, որոնց զվալուր նպատակն էր բարձրացնել ժողովրդի, հատկապես անգրագիտ գյուղացիության դիմադրողական ոգին ընդդեմ սոցիալական ճնշման և սոցիալական շարժումների: Նոր, աշխարհաբար խմբագրությունը կատարվել է Երևանում, 1844—47 թթ. միջև: Վերջինս առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Տարազ», 1914, № 1 (հրատարակության են հանձնել ժառանգները), ապա՝ Ե IV, էջ 40—46: Արտատպվում է վերջինից:

Սույն ակնարկում խոսքը Քիֆիզի Վերա թաղամասի հայոց գերեզմանոցի մասին է, հիմնված 1830-ական թթ. վերջերին, որն այլևս գոյություն չունի:

«Ուղեորություն դեպի Անիի ավերակները» (էջ 658) — Պահպանվել է սեպտի ինքնագիրը (ռուսերեն): Ձեռագրի տարբեր մասերում կան բաց թողած տեղեր՝ հնտագյում լրացնելու համար, որ չի հասցրել: Արտվյանի և իր ուղեկիցների ճամփորդությունը դեպի Անի կատարվել է 1847 թ. հոկտեմբերի վերջին տասնօրյակին (21—28-ը), իսկ սույն խորհրդածությունները գրի են անված նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների ընթացքում:

Արտվյանը մտադիր էր սույն երկը հրատարակել «Кавказ» լրագրի էջերում, որին խնդրանք նրա խորհրդավոր անհայտացումը և մահը: Շատ հնարավոր է, որ 1848-ի հուլիսին ինչևիդ Տփղիսում, Արտվյանն այն հանձնել է Գ. Ախվերդյանին՝ կարողալու և իր կարծիքն հայտնելու: Վերջինիս մոտ էլ հետո մնացել է Ուղեորության ձեռագիրը: Երկը անփոխարինելի աղբյուր է Արտվյանի կյանքի ու աշխարհայացքի ուսումնասիրության համար:

Հայտնաբերվել է շուրջ 40 տարի առաջ: Ընդարձակ բաղվածքներ մեջ են բերվել Թ. Ջարյանի «Նոր տվյալներ Արտվյանի կյանքից» հոդվածում (1948): Թուսերեն բնագիրը և հայերեն թարգմանությունը (Ա. Ինճիկյանի) առաջին անգամ հրատարակվել են (Երկր փոքրիկ կրճատումներով) Արտվյանի երկերի լիակատար ժողովածվի VII հատորում (էջ 119—165 և 166—208), որտեղից և արտատպվում է:

ՐՈՎԱՆԻՄԱՌԻՑՈՒՆ

Արտվյանի անձն ու ստեղծագործությունը, Պ. Հակոբյան	III
ՎԵՐԲ Հայաստանի	8
Պատմվածքներ	
Առաջին սերը	254
Թուրքի աղչիկը	273
Պարսկ վախի խաղալիք	290
Զվարճալի ու կարճ պատմություններ	369
Կարեւորագույն պատմություններ	423
Բանաստեղծություններ	
Կարոտութիւն նախնի վայելչութեանց հայրենեաց իմոց	428
Խնդամիտ զգացմունք Երախտագէտ հայկազին յաղատութիւն հայրենեաց իւրոց	431
Երեւակայութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեւոն Արարատ	434
Զգացմունք ցավալից սրտիս ընդ տեսնել իմ յօտարութեան զսիրելի աշխարհակիցն իմ Յահրազ Բաղալով	439
Տաղ ի գոյն	445
Սէր առ Հայրենիս	446
Սուգ հարազատ եւ ծնողասէր որդւոց ի վերայ հանգուցեալ մարն	447
Ո՛ւմ ասեմ սրտիս դարդերն...	449
Հաղարիւնքն	450
Ազգասեր մարդը իր մեռնելու վախոր	461
Խաղ բաժանվելու վրա	462
Ում սիրտը, որ տխուր ըլի...	464
Զարթնութ ի միտս իմ...	467
Մտտ ի Հայրենիս	468
Հոդվածներ. ուսումնասիրություններ, մանկավարժական երկեր	
Դիտողություններ նոր հայերեն լեզվի տարբերակն գրքի նպատակների մասին	472
Ընդհանուր դիտողություններ	478
Ամերիկու լիս բջիլը	500
<Վերելք Արարատի գագաթը>	540
Նոր վկայություն Գորպատի պրոֆեսոր պարոն Ֆոն Պարբոտի՝ Արարատի գագաթը իսկապես բարձրանալու մասին	544
Գյուղական տների կառուցվածքը	555
Ակնարկ Քիֆիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին	600
Քիֆիզու հայոց հանգստաբանը	645
Ուղեորություն դեպի Անիի ավերակները	653
Մանրագրություններ	704

Խաչատուր Աբովյան
ԵՐԿԵՐ

Хачатур Абовян
СОЧИНЕНИЯ
(На армянском языке)
Издательство «Советакан грох»
Ереван, 1984

Խմբագիր՝ Բ. Հ. Անանիյան
Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Գ. Սահակյան
Նկարիչ՝ Մ. Ռ. Սոսոյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ս. Գ. Սաֆյան
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Է. Ճաննապանյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Վ. Գ. Ազատյան

ИБ 4532

Հանձնված է շտրվածքի 7.05.84 թ.: Ստորադրված է տպագրության 1.11.84 թ.:
Ֆորմատ՝ 60×84¹/₁₆: Փուլթ՝ տպագր. № 1: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրու-
թյուն՝ բարձր: 41,85 պայմ. տպ. մամ., 42,29 պայմ. ներկ. թերթ., 41,4 հրատ. մամ.:
Տպարանակ՝ 51000, I դափող՝ (1—20 600): Պատվեր՝ 1110: Գինը՝ 3 ռ. 80 կոպ.:

«Արվեստական գրքեր» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակ. ուղղունների, տրիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական
հիմնի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆիոմի հիմնադրամ, Երևան—9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Мегапарты Госкомитета по делам издательств, по-
лиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Теряна, 91.